გიორგი სოსიაშვილი - წიგნის ავტორი, ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორი, პროფესორი, მიწვეული პროფესორი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტისა და საქართველოს საპატრიარქოს სოფლების ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო ცენტრის წევრი, საქართველოს რეგიონული უნივერსიტეტების რექტორთა მუდმივმოქმედი კონფერენციის თავმჯდომარე. კვლევის მიმართულებები: შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები; საქართველოს წარჩინებული საგვარეულოები; რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა კავკასიაში; ქართლის სათავადოები; ევროპელი მოგზაურები საქართველოში; ქართულ-ოსური ურთიერთობები. მისი ნაშრომები და ნაწარმოებები თარგმნილი და გამოცემულია: ინგლისურ, რუსულ, თურქულ, პოლონურ, აზერბაიჯანულ, ოსურ და სომხურ ენებზე. ლიტერატურული კონკურსი „საბას“ 2021 წლის გამარჯვებული ნომინაციაში „წლის საუკეთესო პროზაული კრებული“ და წმინდა გრიგოლ ფერაძის საერთაშორისო პრემიის ლაურეატი.

Giorgi Sosiashvili – the author of the book, PhD in history, rector at Gori State University, professor, invited professor at Iv. At Javakhishvili Tbilisi State University, a board member at the National Committee for the History of the National Academy of Sciences of Georgia and the scientific committee for the study of the Georgian villages of the Patriarchate of Georgia, the Chairman of the Permanent Conference of Rectors of Regional Universities of Georgia. Research fields: issues of historical geography of Shida Kartli; distinguished noble houses of Georgia; Russian colonial policy in the Caucasus; Principalities of Kartli; European travelers in Georgia; Georgian-Ossetian relations. His works have been translated and published in: English, Russian, Turkish, Polish, Azerbaijani, Ossetian and Armenian languages. The 2021 Winner of Saba Literary Competition in the category "Best Prose Collection of the Year" and St. Grigol Peradze International Award Laureate.

გიორგი სოსიაშვილი
Giorgi Sosiashvili
პატარა ლიახვის ხეობის ისტორია
THE HISTORY OF PATARA LIAKHVI GORGE

პატარა ლიახვის ხეობის ისტორია

გიორგი სოსიაშვილი

Giorgi Sosiashvili

THE HISTORY OF PATARA LIAKHVI GORGE

გიორგი სოსიაშვილი

Giorgi Sosiashvili

პატარა ლიახვის ხეობის ისტორია

The History of Patara Liakhvi Gorge

(შიდა ქართლის ოკუპირებული ტერიტორიის ისტორიული რეპრეზენტაცია)

(Historical representation of the occupied territories of Shida Kartli)

თბილისი • TBILISI

2022

პროექტი შესრულებულია სსიპ შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით N OTG – I – 21 - 593

პროექტის ხელმძღვანელი გიორგი სოსიაშვილი, ისტორიის დოქტორი, პროფესორი;

პროექტის კოორდინატორი ალექსანდრე მღებრიშვილი, ფილოლოგიის დოქტორი, პროფესორი;

პროექტის მკვლევარი იოსებ ალიმბარაშვილი, ისტორიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი;

პროექტის მკვლევარი თამილა კოშორიძე, ეთნოლოგიის დოქტორი.

The project (N OTG – I – 21 – 593)was carried out with the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia.

Principal investigator: Giorgi Sosiashvili, PhD in History, professor;

Project coordinator Aleksandre Mghebrishvili, PhD in Philology, Professor;

Project researcher Ioseb Alimbarashvili, PhD in History, Associate Professor;

Project researcher Tamila Koshoridze, PhD in Ethnology.

რედაქტორი: აკადემიკოსი **როინ მეტრეველი**

Editor: Academician **Roin Metreveli**

რეცენზენტები:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. **ნიკო ჯავახიშვილი**

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. **ოთარ ჯანელიძე**

Reviewers:

Prof. **Niko Javakhishvili**, PhD in History

Prof. **Otar Djanelidze**, PhD in History

ქართული ტექსტი ინგლისურად თარგმნა **ზურაბ ზურაბაშვილმა**

The Georgian text was translated into English by Zurab Zurabashvili

გარეკანზე: ერედვის წმინდა გიორგის ტაძრის კარიბჭე (X ს.)
დეტალი კულბითის ღვთისმშობლის ტაძრის დასავლეთის ფასადზე

On the cover: The gate of the Eredvi temple of St. Giorgi
The detail of the west façade of kulbiti temple of the Mother of God

შესავალი

ტერიტორია, რომელსაც პატარა ლიახვის ხეობა მოიცავს, საისტორიო წყაროების მიხედვით, ორ ნაწილად იყოფოდა: „საცხუმეთად“ და „ქორდითირიკოს“ ხევად.

პატარა ლიახვის ხეობის არაერთი სოფელი ადრეფეოდალურ პერიოდში ტბელთა წარჩინებულ გვარს ეკუთვნოდა, რასაც ადასტურებს მათ მიერ აგებული ტაძრები და მათივე დაკვეთით შესრულებული ლაპიდარული წარწერები. პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში მამულები ჰქონდათ ფავლენიშვილებს, რომელთა საგვარეულოს ერთი შტო სოფელ ზემო ნიქოზში ცხოვრობდა. პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები ე. წ. სავახტანგოში შედიოდა და საუფლისწულო მამულს წარმოადგენდა. ოდნავ მოგვიანებით, ხსენებულ ხეობაში ქსნის ერისთავთა გავლენა გავრცელდა და ხეობის სოფლების უმეტესობა სწორედ მათი საკუთრება გახდა. ქსნის ერისთავების გარდა, ხეობაში ძველი დროიდან თავისი მამულები ჰქონდა საქართველოს საპატრიარქოს. აღსანიშნავია, რომ მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის, ფოტნისას ნაპირზე, თავისი მეტოქი გააჩნდა ათონის ვატოპედის ბერძნულ მონასტერს. იქვე ახლოს, სოფელ ბელოთში ქსნის ერისთავების სპარსული სტილით აგებული სასახლე იდგა, ხოლო მოგვიანებით, ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ ამ სოფელში იულონ ერეკლეს ძე დამკვიდრდა და ბელოთი მწიგნობრობის ერთ-ერთ მძლავრ კერად იქცა.

2008 წელს, რუსეთის მიერ განხორციელებული სამხედრო აგრესიის შედეგად, საქართველოს ისტორიული კუთხის-შიდა ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის პატარა ლიახვის ხეობა, საოკუპაციო ხაზს მიღმა აღმოჩნდა. აგვისტოს ავადსახსენებელი, უთანასწორო ომი, რომელშიც რუსეთის ფედერაციის რეგულარული არმიის შენაერთები მონაწილეობდნენ, სულ რამდენიმე დღე გაგრძელდა, თუმცა, დიდი მსხვერპლით და ათეულობით ქართული სოფლის განადგურებით დასრულდა. ამ ტრაგედიას წინ უძღოდა კრემლის იდეოლოგთა მიერ ქართველებსა და ოსებს შორის სიძულვილის თესვის ხანგრძლივი პროცესი.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ საქართველოში ჩამოსახლებამდე ოსთა თავდაპირველი საცხოვრისი ჩრდილოეთ კავკასია იყო. უკეთესი საცხოვრებელი პირობების საძებნელად ბარში ჩამოსული ალანთა შთამომავლები შიდა ქართლის მთიან ზოლში მკვიდრდებოდნენ. ჩრდილოეთ კავკასიიდან ოსების გადმოყვანით გვიანშუასაუკუნეებში დაინტერესებული იყო საქართველოს სამეფო ხელისუფლება. ოსი მოახალშენეების ჩამოსახლებას ხელს უწყობდნენ იმ სათავადოების მესვეურებიც, რომელთა საფეოდალოები ოსების საცხოვრებლებს ემეზობლებოდა. ქართველი ფეოდალები ესწრაფვოდნენ ჩამოსახლებული ოსებით მეტი ადგილი აეთვისებინათ და გადასახადის გადამხდელთა რაოდენობა გაეზარდათ. ეს ცხადია, მათ შემოსავალზეც აისახებოდა და გაუკაცრიელებულ ადგილებზე მოსახლეობასაც მოამრავლებდა. ოსთა მიგრაციის დროს, ბუნებრივია, ვერავინ

იფიქრებდა, რომ სამიოდე საუკუნის შემდეგ, ქართველების ამ უძველეს-მიწა-წყალს ოსურ ტერიტორიად გამოაცხადებდნენ. ისტორიის გაყალბებას და ოსურ სეპარატიზმს განსაკუთრებით საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მიეცა ფართო გასაქანი. საქართველოში ჩამოსახლებული ოსების გარკვეულმა ნაწილმა, ბოლშევიკთა წაქეზებით, დამოუკიდებელი დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ არაერთი ანტისახელმწიფოებრივი გამოსვლა მოაწყო. მათ უკან კრემლი იდგა. საქართველოს ხელისუფლებამ სეპარატისტ ოსთა შეიარაღებული გამოსვლები გაანეიტრალა, თუმცა, მოგვიანებით, ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაციის შემდეგ, საბჭოთა რეჟიმმა ერთგულ ოსებს დამოუკიდებელი საქართველოს წინააღმდეგ გაწეული ღვაწლი დაუფასა და მათთვის შიდა ქართლის ისტორიულ ნაწილში, სამხრეთ ოსეთის ავტონიური ოლქი შექმნა, სადაც იძულებით მოაქციეს დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის და ფრონეების ხეობებში არსებული ქართული სოფლები.

საქართველოში ჩამოსახლებული ოსების სამხრეთული ისტორიის დაძველების საქმეში, კრემლის იდეოლოგიური მანქანა დიდი რუდუნებით მუშაობდა. სამწუხაროდ, არსებული პოლიტიკური წნეხის გავლენით, ამ საქმეში ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსიც იყო ჩართული. მეცნიერულად გამყარდა მითი ე. წ. სამხრეთ ოსეთის შესახებ, რომელიც სინამდვილეში არასოდეს არსებულა. XX საუკუნის 90-იან წლებში საბჭოთა იმპერიის რღვევის პროცესი შეუქცევადი გახდა. დამოუკიდებელი საქართველოს დასასჯელად, რომელსაც საგარეო პოლიტიკური კურსი მყარად ჰქონდა ევროპისკენ აღებული, აფხაზეთის და ე. წ. სამხრეთ ოსეთის კრემლიდან მართული, ხელოვნური ეთნოკონფლიქტები ერთმორწმუნე მეზობელმა მუდმივი არეულობის ინსტრუმენტად აქცია. ჩვენი ქვეყნის განუხრელმა სწრაფვამ დასავლურ სივრცეში „ეთნოკონფლიქტები“ კიდევ უფრო გააღრმავა. ეს იყო დამოუკიდებელი ქვეყნის რუსეთის გავლენის ქვეშ იძულებით დატოვების მძლავრი მექანიზმი. ქართველთა ეთნიკური წმენდა ჯერ აფხაზეთში განხორციელდა, ხოლო შემდეგ ცხინვალსა და მის შემოგარენ სოფლებში. მოძმე ხალხებს შორის სისხლი დაიღვარა, თუმცა, ტრაგიკული დაპირისპირების მიუხედავად, ქართველებს და ოსებს შორის თანდათან გადატვირთვის პროცესი დაიწყო. აღდგა სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი. ქართველების და ოსების ურთიერთსიძულვილით დაინტერესებული ძალებისთვის ორი ერის ხელახალი დაახლოვება და საუკუნეების განმავლობაში ნაწრთობი მეგობრობის აღდგენა მიუღებელი აღმოჩნდა. პროვოკაციული მოქმედებების შედეგად, ორივე ხალხის წარმომადგენლებმა დაუშვეს უმძიმესი შეცდომები, რამაც ორი ერი 2008 წლის აგვისტოს ომამდე მიიყვანა. მძიმე დღეებში დაიღუპა უამრავი ადამიანი, ათიათასობით ქართველი საკუთარ სამშობლოში დევნილად იქცა. შიდა ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ისტორიული ქართული სოფლები მავთულხლართს მიღმა მოექცა. ასეთივე ბედი ეწია პატარა ლიახვის ხეობას. ისტორიული ქორდითირიკოს ხევის ზედა ნაწილი, პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე არსებული კურბითი და საცხუმეთი, დღეის

მდგომარეობით ოკუპირებულია.[1] თუმცა, ტერიტორიის მიტაცება ამით არ დასრულებულა. მიწის პირისაგან აღიგავა ქართველთა საცხოვრებლები. ბედის ანაბრად არის მიტოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლები და ლაპიდარული წარწერები. გრძელდება ე. წ. მცოცავი ოკუპაცია-მავთულხლართის უკანონოდ გადმოწევა და ქართული სავარგულების მითვისება.[2]

ოკუპირებულ ისტორიულ ქართულ მიწაზე 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ რუსეთის ხელისუფლებამ სამხედრო ბაზები ააშენა. დღითიდღე იშლება ქართველთა ცხოვრების ნაკვალევი, ნადგურდება ქართული ხუროთმოძღვრების უნიკალური ძეგლები, მიზანმიმართულად მიმდინარეობს პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ონომასტიკური ერთეულების დამახინჯება და სახელების გადარქმევა, ყალბდება ისტორია. ამ სულისკვეთებით იწერება მრავალი „ნაშრომი," რაც საქართველოს წინააღმდეგ მიმართული საინფორმაციო ომის შემადგენელი ნაწილია. სწორედ ამის საპასუხოდ განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ გამოცხადებულ კონკურსში გამარჯვებული პროექტი: „შიდა ქართლის ოკუპირებული ტერიტორიის ისტორიული რეპრეზენტაცია," რომლის ფარგლებში დაიწერა წინამდებარე მონოგრაფია: „პატარა ლიახვის ხეობის ისტორია." ჩვენი მიზანია, დოკუმენტურ, თუ ნარატიულ წყაროებზე დაყრდნობით, ობიექტურად წარმოვაჩინოთ ოკუპირებული პატარა ლიახვის ხეობის, შიდა ქართლის ამ უძველესი ნაწილის ისტორიული წარსული.

1 გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობა მავთულხლართს მიღმა, ჟურნ. „ისტორიანი," №8/92, 2018, გვ. 12-19.

2 ნ. ჯალაბაძე, ლ. ჯანიაშვილი, ნ. ლოლაძე, ბორდერიზაცია და ქართულ-ოსური ურთიერთობები ოკუპირებულ რეგიონში, თბ., 2022, გვ. 8-12.

პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

მდ. პატარა ლიახვის აუზი

მდ. პატარა ლიახვი სათავეს გუდისის ქედის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კალთაზე (ზღვის დონიდან 2920 მ.) იღებს და სამხრეთით შიდა ქართლის ვაკეზე მიედინება. მისი დინების სიგრძე 65 კმ-ს შეადგენს, ხოლო აუზ-ის ფართობი 513 კმ²-ს. მდ. პატარა ლიახვის დინება სოფ. შერთულთან წყდება, სადაც ის მდ. დიდ ლიახვს უერთდება.[3]

ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერით: „ხოლო ისროლის ხევის და ჟამურის დასავლით არს პატარა ლიახვის ხეობა. ამათ განჰყოფს მთა ბენდერისა, წიფორისა და ქნოღოსი. მდებარეობენ მთანი ესენი ჩრდილოდამ სამხრით კავკასიიდამ. ამ მთებს უძევს აღმოსავლით ისროლის ხევი, ჭურთა და ჟამური, დასავლით, გამოსდის პატარა ლიახვი ქნოღოს ზეით მცირეს ტბას და მოდის ფოტრისამდე სამხრეთად. მერმე საცხენის ქუემოთამდე დასავლეთად, მერმე კიდევ სამხრით, ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდამ ლიახვის ხევი გერისა, გამოდის მშხლების მთას და დის სამხრით. ამას ზედა მსახლობელნი არიან ოსნი. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს.

ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი, ღრმა და კლდიანი, განსავალი. გამოსდის გერისა და შუაცხვირის მთას. შუა-ცხვირს მსახლობელნი არიან ოსნი. ამ ფოტრისას ხევს ზეით არს აწრისხევი... მას მოერთვის ხევი შამბიანისა ლიახჯს აღმოსავლიდამ. გამოსდის ჟამურის მთას და დის დასავლეთად. ამ ხევს ზეით ერთვის ლიახჯს ხევი ჩაბარუხეთისა, გამოსდის გერის მთას დის აღმოსავლით, ერთვის ლიახჯს დასავლიდამ. ამ ლიახვის შესართავს ორსავ წყალს შუა არს ციხე ბეყჩოსი. ამ ციხეს ზეით არს ქნოღო სამ ხეობად. აღმოსა-ვლიდამ ჩრდილოდამ და დასავლით – ჩრდილოდ შუადამ, ხოლო ტბა ქნოღოსი არს მცირე, რომელსა სდის ლიახვი. ამ ტბიდან ვანათამდე არს ლიახვის ხეობა უვენახო, უხილო, ვითარცა დავსწერეთ მთის ხევნი და სივიწროვით ესე უფროს მწირი.“[4]

XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოში ნამყოფი გერ-მანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი წერს: „ლიახვი შედ-გება ორი მოზრდილი მდინარისაგან – აღმოსავლეთის პატარა (პატარა ლიახვი) და დასავლეთის დიდი (დიდი ლიახვი) მდინარეებისაგან. ორივენი სათავეს იღებენ ფიქალიან მთებში, თერგის შენაკად არდონისა და მტკ-ვრის შენაკად ქსნის სათავეებთან ახლოს და მიედინებიან რა პარალელუ-

3 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, ჟურნ. „ქართველური მემკვიდრეობა,“ XXI, 2017, გვ. 308-320.

4 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 361-363.

რად სამხრეთისაკენ, მტკვართან მარცხენა მხრიდან შერთვის ადგილთან ახლოს ერთდებიან. მათი მიდამოები და თვითონაც ყველაფერში ჰგვანან ამის წინ აღწერილ მდინარეებს. ასევე მათზეც და მათ შენაკადებზეც მდებარეობენ ზევით ოსური, ქვევით – ქართული მხარეები. პატარა ლიახვის შენაკადებია ზევიდან ქვევით: შამბიანი და ფოტნისი...“[5]

ტერიტორიას, რომელსაც პატარა ლიხვის ხეობა მოიცავდა, შუა საუკუნეების განმავლობაში ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა. ამას განაპირობებდა მისი სტრატეგიული მდებარეობა. ადრეფეოდალურ ხანაში იგი ორ ნაწილად იყოფოდა, ხეობის ქვემო ნაწილი საისტორიო წყაროებში, კერძოდ კი, VII ს. სომხურ გეოგრაფიაში ქორდითირიკოს სახელით იხსენიება.[6] აღნიშნულ გეოგრაფიაში ქორდითირიკოს ხევთან ერთად მოხსენიებულია „დვანის ხევი,“ „აჩაბეთის ხევი,“ „საცხუმეთი.“[7] დასახელებული ხევები, ადრეფეოდალურ პერიოდში, ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, რომლებიც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობდნენ. ს. კაკაბაძე მიუთითებდა, რომ სომხურ ტექსტში მოხსენიებული „ქორდითიკორის ხევი“ ენობრივი დამახინჯებით არის წარმოდგენილი და ეს ტერმინი უნდა გულისხმობდეს გვერდისძირის ხევს.[8] ტერმინი „გვერდისძირი“ არაერთ ავტორთან გვხვდება. იოანე ბატონიშვილი პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფლებს გვერდისძირის სახელით იხსენიებს: „ქ. ძევერა მოსახლე, ქ. შერთული მოსახლე, ქ. ტყვიავი მოსახლე, ქ. კარბი მოსახლე, ქ. ქორდი, ქ. დიცი მოსახლე, ქ. არბო მოსახლე, ქ. ქვაბთა მოსახლე, ქ. სარაბუკი მოსახლე, ქ. ვანათი მოსახლე, ქ. სათიხარი მოსახლე, ქ. დისევი მოსახლე, ქ. კულბითი მოსახლე, ქ. მერე მოსახლე ... ესე სოფლები გვერდისძირს მიეწერებოდნენ იულონ ბატონიშვილს ეჭირა, ახლა ქსნის ერისთავთა აქუთ.“[9] პროფ. ჯ. გვასალიას განმარტებით, გვერდისძირი ეწოდება პატარა ლიახვსა და მეჯუდას შუა წელს შორის მდებარე ტერიტორიას.[10] მ. ცოტნიაშვილმა თავის ნაშრომში „ცხინვალის ისტორია,“ უარყო ს. კაკაბაძის მოსაზრება, რომელიც VII საუკუნის ანონიმურ სომხურ გეოგრაფიაში ნახსენებ ქორდითიკორის ხევს გვერდისძირთან

5 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 223.

6 ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1924, გვ. 40.

7 მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 45; ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1924, გვ. 40.

8 ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

9 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 40.

10 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 25.

აიგივებს. მკვლევრის აზრით, ქორდითირიკოს ხევი პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფელი ქორდი და მისი მიმდებარე ტერიტორიაა. ამის დამადასტურებლად, მ. ცოტნიაშვილს რამდენიმე არგუმენტი მოჰყავს. ერთი სწორედ ენობრივი დამთხვევაა: ქორდი თირიკო – ქორდი, მეორე ეს არის შინაარსობრივი სიახლოვე, კერძოდ, „ქორდითირიკო“ შეიცავს სიტყვა თირს, რომელიც ქართულ ენაში ცეცხლგამძლე ქვას აღნიშნავს. როგორც მკვლევარი განმარტავს: „ქორდისა და საცხენეთის ტერიტორიებს შორის მართლაც ვხვდებით თირის შემცველ ნიადაგს.“[11] ხსენებულ ტოპონიმთა იგივეობის მტკიცება სავსებით შესაძლებელია ტერიტორიული თვალსაზრისითაც, სომხურ გეოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ ქორდითირიკოს ხევი მდებარეობდა საცხუმეთამდე, რომელიც „კავკასიონის“ ძირშია, აქედან გამოდის ლიახვი, იგი მოედინება სამხრეთისკენ და მდ. მტკვარს ერთვის.[12] ამ ცნობაში მოხსენიებული საცხუმეთი, დღევანდელი საცხენეთის შესატყვისია. საცხენეთი მდ. პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფელია, თუმცა, ადრეფეოდალურ ხანაში, როდესაც ქართლი დაყოფილი იყო ადმინისტრაციულ ერთეულებად – ხევებად (რასაც სომხური გეოგრაფიაც ადასტურებს), საცხუმეთი გაცილებით ფართო ტერიტორიაზე იყო გაშლილი.[13] როგორც პროფ. ჯ. გვასალია განმარტავს, საცხუმეთი მოიცავდა პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირს.[14] VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში V საუკუნის ქართლია აღწერილი, ამ დროისათვის საცხუმეთის ხევი ქორდითირიკოს ხევის გაგრძელება იყო. მ. ცოტნიაშვილის განმარტებით: „მართლაც, როგორც ქორდი, ისე საცხენეთი პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობს, მაგრამ თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით, პირველი წარმოადგენს ზემო ქართლის ვრცელი ვაკის გაგრძელებას, მეორე კი მთაში შეჭრილ და, ფაქტობრივად, მთის დასაწყის პუნქტს... აღწერაში ქორდითირიკოს ხევი პატარა ლიახვის ხეობის იმ მიდამოების გაგებით უნდა იყოს მოხსენიებული, სადაც სოფელი ქორდია, ისევე, როგორც, აქვე მითითებული „აჩაბეთის ხევში“ იგულისხმება დიდი ლიახვის ხეობის გარკვეული ნაწილი.“[15]

ჩვენი აზრით, მკვლევრის ამ განმარტებით, ქორდითირიკოს ხევის ტერიტორიული არეალი მეტისმეტად დავიწროებულია, რადგან, როგორც ზემოთ მოყვანილი ცნობიდან ჩანს (იგულისხმება სომხური გეოგრაფია), ქორდითირიკოს ხევი იყო არა მარტო სოფელი ქორდი და მისი მიდამოები, არამედ გაცილებით ვრცელი ტერიტორია, პატარა ლიახვის მარჯვენა სანაპირო ზოლი, საცხუმეთამდე: „ქორდითირიკოს ხევი ვიდრე საცხუმეთამდე.“[16]

11 მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, გვ. 45.

12 ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, გვ. 46.

13 კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 137; ს. მარღიშვილი, ორბოძალელთა ფეოდალური საგვარეულო, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982, გვ. 61.

14 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 25.

15 მ. ცოტნიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

16 ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40. მოგვიანებით, ქორდითირიკოს, როგორც

როგორც აღინიშნა, ქართულ ენაში თირი აღნიშნავდა ცეცხლგამძლე ქვას. საყურადღებოა, რომ ასეთ ქანებს XVIII საუკუნის 70-იან წლებში საქართველოში მყოფი გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი იხსენიებს პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, კერძოდ, საცხენეთთან (ძველი საცხუმეთი): „გზაზე ცხინვალიდან, ლარგვისის მონასტრისკენ, ქსანზე ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, ქანები არის ხან მოწითალო, ხან წიდის მსგავსი კლდე. საცხენეთთან რუხი კირიანი ქვიშაა და მდ. ფოტრისზე ყავისფერი ბაზალტი.“[17]

საცხენეთთან რუხი კირიანი ქვიშაქვის არსებობა ხომ არ არის გარკვეული მსგავსება ქორდითირიკოს თირთან? თირს ქართული ენის ლექსიკონი ასე განმარტავს: „თირი, ნაცრისფერი რბილი ქვა, ითლება, ცეცხლზე არ სკდება, მისგან აკეთებენ კერას – მჭადქვა.“[18]

როგორც აღინიშნა, პატარა ლიახვის ხეობის შუა და ზემო ნაწილს საცხუმეთი ერქვა. ჯ. გვასალიას განმარტებით, საცხუმეთი პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირს ეწოდებოდა.[19] მოგვიანებით, საცხუმეთი საცხენისის ფორმით გვხვდება, კიდევ უფრო გვიან კი – საცხენეთის ფორმით. ამის შესახებ კ. ხარაძე წერს: „საცხენისი ძველ წყაროებში ამ სახელით არის აღნიშნული. შემდეგში –ის სუფიქსი –ეთ სუფიქსით შეიცვალა. ასეა 1930 წლის ადმინისტრაციულ დაყოფაშიც. აქედან მოყოლებული პატარა ლიახვის ხეობა საცხუმეთად იწოდებოდა.“[20]

საბოლოოდ, აღნიშნულ ტოპონიმში „ის“ სუფიქსი „ეთ“ სუფიქსით შეიცვალა[21] და პატარა ლიახვის ერთ-ერთ სოფელი „საცხენეთის“ ფორმით შემორჩა. ტოპონიმ „საცხუმეთს“ ყურადღება მიაქცია ჯ. გვასალიამ, იგი წერს: „ეს სახელი ასე იშლება: სა-ცხუმ-ეთ-ი, სადაც „ცხუმ“ ფუძეა, ხოლო სა-ეთ ადგილის სახელწოდების ქართული მაწარმოებლები. „ცხუმ“ სვანურად რცხილას ნიშნავს. სვანური ფუძე ქართული მწარმოებლებით გაფორმდა, საცხუმეთის ოლქის ბოლოში გვაქვს ტოპონიმი ცხინვალი (ქრცხილვანი). ამ სახელის ქართულ რცხილადან წარმოშობა ეჭვს არ იწვევს. მაშასადამე, გვაქვს ერთმანეთის გვერდით არსებული ერთი და

ხევის აღმნიშვნელი სახელი დავიწროვდა და საბოლოოდ ერთ-ერთ სოფლის – ქორდის სახელით შემორჩა. ცნობილი ეთნოლოგი, პროფ. გ. ჯალაბაძე, რომელიც წარმოშობით სოფელ ქორდიდან იყო, თავის გამოუქვეყნებელ ჩანაწერში ქორდის ეტიმოლოგიაზე საუბრობს და აღნიშნულ სახელს „კორდს“ უკავშირებს. იხ. *გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, სოფელი ქორდი, თბ., 2007, გვ. 16.*

17 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 27.

18 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1986, გვ. 241.

19 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25; ს. მარღიშვილი, ორბოძლელთა ფეოდალური საგვარეულო, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982, გვ. 61.

20 კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 137.

21 იქვე.

იმავე შინაარსის ქართული და სვანური ტოპონიმები.“[22] აღსანიშნავია, რომ საცხუმეთის მსგავსად, შიდა ქართლის არაერთი ტოპონიმი იხსნება ზანურ-სვანურის მეშვეობით. მაგ: ლარგვისი, რომელსაც, თუ სვანური ენის მეშვეობით განვმარტავთ, შუა ადგილს ნიშნავს. ასეთივეა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ტოპონიმი – გერი, რაც მეგრულად მგელს აღნიშნავს. საინტერესოა პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ისეთი გვარი, როგორიცაა: ლაფაჩი. „ფაჩ“ სვანურად ცაცხვის სახელია. ტოპონიმები, რომელთა განმარტებაც ზანურ-სვანურის მეშვეობით ხერხდება, პატარა ლიახვის ხეობაში სხვაც არაერთია.[23] შიდა ქართლში ზანურ-სვანური ტოპონიმების გავრცელებასთან დაკავშირებით ჯ. გვასალია წერს: „თუ უფრო ადრეული ხანიდან არა, გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან მაინც დასავლეთ საქართველოსა და შიდა ქართლის მოსახლეობა, არქეოლოგიურ კულტურათა მიხედვით, კულტურულ-ეთნიკურად მჭიდროდაა დაკავშირებული.“[24]

მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირს, მერმინდელი გვერდისძირის ჩრდილოეთით, იქ, სადაც სოფლები დისევი და კულბითია, კურბითი ეწოდებოდა. ამას გვაფიქრებინებს XI საუკუნის მცხეთის საბუთი, რომლის მიხედვითაც მელქისედეკ კათალიკოსმა სვეტიცხოველს არაერთი სოფელი შეწირა. სწორედ ამ დოკუმენტში იხსენიება ტოპონიმი კურბითი.[25] XI საუკუნეში კურბითი პატარა ლიახვის გაღმა მხარის, შამბირეთის მთის სამხრეთ ფერდობის აღმნიშვნელი სახელი იყო და აქ რამდენიმე სოფელი შედიოდა. მოგვიანებით კულბითი ერთ-ერთ სოფელს ერქვა.

არქეოლოგიური აღმოჩენები

შიდა ქართლის ხეობები მჭიდროდ იყო დასახლებული უკვე ენეოლითსა და ადრე ბრინჯაოს ხანაში, რაც არაერთი მიზეზით იყო განპირობებული: პირველ რიგში, მდინარეები ითვლებოდა კომუნიკაციის მნიშვნელოვან საშუალებად. განვითარებული იყო თევზჭერა და მიწის სავარგულების ხელოვნური მორწყვა.[26]

ლიახვის ხეობაში ენეოლითის ხანის ძეგლები პირველად არქეოლოგმა ს. ნადიმაშვილმა აღმოაჩინა 1930-იან წლებში. მის მიერ ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ტერიტორიაზე ასევე აღმოჩენილი და აღნუსხული იქნა ციკლოპური ნაგებობები. ს. ნადიმაშვილმა პირველ-

22 კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 165-166.

23 იხ. გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმის შესახებ, წიგნში: გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013, გვ. 54-60.

24 გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმის შესახებ, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, პროფ. გენადი ბურჭულაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2012, გვ. 211-218.

25 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1967, გვ. 283.

26 Б. Техов, Позднебронзовая культура Лиахвского басеина, Сталинир,1957, стр. 31-32.

მა მიაქცია ყურადღება შიდა ქართლში არქეოლოგიური მნიშვნელობის მქონე „მაღლობების“ არსებობას. მან გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში წარადგინა წერილობითი მოხსენება, რის საფუძველზეც სოფ. ტყვიავში ჩატარდა არქეოლოგიური დაზვერვა. მუშაობის პროცესში გამოირკვა, რომ „ძველი მაღლობები“ გასდევს მდ. პატარა ლიახვის ნაპირს და ფიქსირდება სოფ. ქიწნისში, მარანაში, ტყვიავში, ტირძნისში, მერეთსა და კარბში. მარტო ტყვიავში აღრიცხულია 25-მდე ასეთი „მაღლობი,“ რომელთა ზედაპირი მოკირწყლულია რიყის ქვით; ფორმით ოვალურია, მათი ცენტრის სიმაღლე უდრის დაახლ. 1-2 მეტრს. ზედაპირის მოსინჯვის დროს აღმოჩნდა ობსიდიანისა და თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რაც აშკარად მოწმობს, რომ ეს „ძველი მაღლობები“ ყორღანის ფორმის ძველ სამარხებს წარმოადგენენ.[27]

ტყვიავში დადასტურებულ ყორღანთაგან გაითხარა ე.წ. „ხარის გორა,“ რომელიც შედგებოდა სამი, ერთმანეთის მახლობლად მდებარე ყორღანისაგან. არქეოლოგიური ძეგლი მდებარეობდა ტყვიავის საშუალო სკოლის ეზოს მეზობლად, ზოლოტნიცკის ყოფილ მამულში. პირველი ყორღანის ზედაპირი მჭიდროდ იყო მოკირწყლული რიყის ქვით, რომლებზეც ჩნდებოდა თიხის ჭურჭლისა და ობსიდიანის ნატეხები. აქვე იყო რკინის ისრის წვერი და ბრინჯაოს ჯვარი, რომელსაც ბუდიდან თვალი ჰქონდა ამოვარდნილი. აღმოჩნდა ასევე ხელსაფქვავი და ბრინჯაოს ენამოტეხილი ფიბულა. ამ ყორღანში დადასტურდა 42 სამარხი. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ტყვიავის ყორღანული სამარხები განსაკუთრებულად საინტერესოა დაკრძალვის წესისა და რიტუალის თვალსაზრისით: მიცვალებულის ნეშტი არ იყო მოთავსებული რაიმე ჭურჭელში, იგი პირდაპირ მიწაში იყო დაკრძალული. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს დამარხვის წესების სხვაობა: მოკრუნჩხული, ფეხებმოხრილად გვერდზე მწოლარე, გულაღმამწოლარე და სხვ. როგორც ს. მაკალათია მიუთითებს: „დასაფლავებათა ამ ფორმებში უფრო ძველ წესად ითვლება მოკრუნჩხული, რომელიც ჩვეულებრივად წევს მარცხენა მხარეზე და პირი აქვთ ჩრდილოეთისაკენ, ან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ... ზოგიერთი მკვლევარი ამ წესში ხედავდა სიკვდილის დაკავშირებას ძილთან და ამის გამო მიცვალებულსაც აძლევდნენ მძინარე ადამიანის პოზას. აგრეთვე ფიქრობენ ადამიანის დედამიწასთან იმ სახით დაკავშირებას, რა მდგომარეობაშიც იყო დედის წიაღში, მაგრამ ამ მოსაზრებებს დღეს უკვე არ იზიარებენ და დასაფლავების ასეთ წესს უკავშირებენ საზოგადოებრივ განვითარების გარკვეულ სტადიას, სახელდობრ, გვაროვნულ საზოგადოებას და, როგორც მისი გადმონაშთი, ხანგრძლივად არსებობდა. მოკრუნჩხულ ფორმას მიცვალებულის ნეშტს აძლევდნენ ხელოვნურად... ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ამგვარი წესები ცნობილია.“[28]

ტყვიავის ყორღანში აღმოჩნდა ობსიდიანის და კაჟის იარაღები, დიაბაზის ლახტის თავი, ძვლის ნაკეთობანი, ბრინჯაოს იარაღები. სამივე

27 ს. მაკალათია, ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, გორის სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, თბ., 1943, გვ. 11.

28 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35-36.

ყორღანში ნაკლებად იყო ჩატანებული თიხის ჭურჭელი. თითქმის არც ერთი მათგანი მთელი არ იყო. განათხარი მასალის შედარებითი შესწავლის საფუძველზე, ს. მაკალათია თვლის, რომ ტყვიავის ყორღანები შეგვიძლია მივაკუთვნოთ „ძველი ბრინჯაოს ხანის ყორღანულ სამარხებს, დაახლოებით მესამე ათასწლეულის შუა პერიოდს.“[29] თუმცა, ბ. კუფტინი, რომელიც ტყვიავის არქეოლოგიურ ექსპედიციას ძალზე დიდ მნიშნელობას ანიჭებს, ყორღანებს უფრო ადრეული პერიოდით ათარიღებს და მის პარალელებს მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიან პერიოდში ეძებს.[30] ყორღანული სამარხების საინტერესო მასალა იქნა მოპოვებული სოფელ ფრისში. აქ 1959 წ. გათხრები წარმოებდა ბ. ტეხოვის ხელმძღვანელობით. გამოვლინდა ყორღანი, რომელიც რიყის ქვებისაგან იყო აგებული და ჰქონდა წრის ფორმა. ყორღანის ცენტრალური ნაწილის შემაღლება წვრილი ქვებისაგან შედგებოდა, ხოლო სამხრეთით ოდნავ წაგრძელებული ნაწილი – დიდი ზომის ქვებისაგან. სამარხი გამართული იყო ყორღანის ცენტრში. მიცვალებულები იწვნენ მოკრუნჩხულ ფორმაში. მათთან ერთად დადასტურდა ხუთი ცალი თიხის ჭურჭელი, ოთხი მათგანი მიწის ზეწოლით იყო დაზიანებული, თუმცა, ფორმა ირკვეოდა. მეხუთესაგან კი მხოლოდ ძირის ნაწილი იყო შემორჩენილი. ოთხი ქოთნის აღდგენა მოხერხდა და გაირკვა, რომ თიხა სუსტად იყო გამომწვარი, შიგნიდან შავად შეღებილი, გარედან, ყელთან კი მცირედ ორნამენტებული სამკუთხა ფორმებით. მასალის მიხედვით, ჭურჭელი ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნა. თრიალეთისა და სამთავროს ყორღანული სამარხებისაგან განსხვავებით, ფრისში გათხრილი სამარხები კოლექტიური იყო, რაც მსგავსებას პოულობს ტყვიავის სამარხებთან. ისინი არ იყო განკუთვნილი მაღალი საზოგადოების წარმომადგენლებისათვის. აქედან გამომდინარე, ფრისის ყორღანი ღარიბი იყო სამარხეული ინვენტარით. ფრისში დადასტურებული თიხის ჭურჭელი განიცდის ენეოლითური კულტურის გავლენას. თიხის ჭურჭლის გარდა, ფრისში აღმოჩნდა სპილენძის, ან ბრინჯაოს სატევრის პირი, რომელიც არქაული ნიშნებით ხასიათდება: ტარზე აქვს ორი ნახვრეტი, რომელიც, გ. ჩუბინიშვილის დაკვირვებით, ადრებრინჯაოს ხანისათვის იყო დამახასიათებელი. ამგვარად, ფრისის ყორღანული სამარხის მასალის შედარებითი შესწავლის საფუძველზე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ყორღანი ადრე და შუაბრინჯაოს მიჯნას განეკუთვნება.

მსგავსი კერამიკული ნაწარმი აღმოჩენილია საჩხერეში, რომელიც ადრეულ ბრინჯაოს პერიოდს განეკუთვნება. ფრისის სამარხში აღმოჩნდა ხანჯლის პირი, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს ამიერკავკასიაში. ბ. ტეხოვის განმარტებით, ფრისის ყორღანი ადამიანთა კოლექტიურ სამარხს წარმოადგენდა.[31] სავარუდოდ, ყორღანული სამარხი

29 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

30 იხ. ბ. კუფტინის შესავალი წერილი, ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, გვ. 5-8.

31 Б. Техов, к истории изучения памятников эпохи энеолита и бронзы в ныжнем

უნდა იყოს სოფელ დიცის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, სოფელ ფრისის სამხრეთით. აღნიშნული ადგილი სოფელში „გორეების“ სახელით არის ცნობილი. როგორც დიცის მკვიდრნი ამბობენ, ამ ადგილზე სოფლის ერთ-ერთი უბნიდან გვირაბი გადიოდა. დაინტერესებული ახალგაზრდები გვირაბს მართლაც ეძებდნენ და XX საუკუნის 90-იან წლებში გათხრებიც ჩაატარეს, მაგრამ ვერ მიაკვლიეს. დიცის მცხოვრებთა ერთი ნაწილის ინფორმაციით, ამ ადგილზე წინა საუკუნის დასაწყისში ქოლერით გარდაცვლილი ადამიანები იკრძალებოდნენ, თუმცა, ეს, ჩვენი აზრით, სინამდვილესთან ახლოს არ უნდა იყოს, რადგან ეპიდემიით გარდაცვლილ ადამიანებს სოფლის სასაფლაოზეც კრძალავდნენ, ამას ადასტურებს შემორჩენილი ეპიტაფიები.[32] „გორეების“ სახელით ცნობილი ადგილი დაახლ. 1000 კვ. მ.-ის ფართობის ბუჩქნარით დაფარული ბორცვია. მიწის სიღრმეში მშრალი წყობით ამოყვანილი კედლების ფრაგმენტები ჩანს. ქვები მომოფანტულია ბორცვის მთელ პერიმეტრზე, სადაც შავპრიალა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიც გვხვდება. გადმოცემით, XX საუკუნის 50-იან წლებში, როდესაც ბორცვის გარშემო არსებული სავარგულები იხვნებოდა, მიწის სიღრმიდან დიდი რაოდენობით დაზიანებული თიხის ჟურჭელი ამოდიოდა, რომელიც, სამწუხაროდ, უყურადღებობით განადგურდა. სახელწოდება „გორეები,“ ასევე, შუა მინდორში არსებული ბორცვის ფორმა და იქვე შემორჩენილი მშრალი წყობით ამოყვანილი კედლების ფრაგმენტები, გვავარაუდებინებს, რომ საქმე გვაქვს ყორღანულ სამარხთან. დიცის „გორეების“ კვლევა სამომავლო საქმეა და ვფიქრობთ, ჩვენს ცოდნას პატარა ლიახვის ხეობის უძველესი ისტორიის შესახებ ბევრ საინტერესო ფურცელს შემატებს.

გასული საუკუნის 30-იან წლებში პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ დისევში არქეოლოგებმა დაზვერვითი ხასიათის სამუშაოები ჩაატარეს, თუმცა, გათხრებს მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამ შეუშალა ხელი. სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის დროს, ადგილობრივმა გლეხებმა არაერთი კერამიკული ნაწარმი იპოვეს. დისეველმა გ. ოქროპირიძემ 1963 წელს მიწაში ჩაფლული (სავარაუდოდ, XVII საუკუნის) მონეტები აღმოაჩინა, რომელიც საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს გადასცა. მონეტები მუზეუმში დღემდე „დისევის განძის“ სახელით ინახება. დისევში, სოფლის აღმოსავლეთით, ე. წ. ნაცერცვალის მიდამოებში გასულ საუკუნეში აღმოჩენილ იქნა ვერცხლის სამაჯურები და მძივები. იმავე მიდამოებში ადგილობრივი სასულიერო პირის ალექსანდრე ოქროპირიძის გადმოცემით (გადმოცემა ჩაიწერა პროფ. ი. მეგრელიძემ) უნახავთ აკლდამა, სადაც თორმეტი თავის ქალა იყო ჩასვენებული. უფრო ჩრდილოეთით, მდ. დისეურას ნაპირზე მიწის ჩამონგრევისას ქვევრები გამოჩნდა. დისევის

течении реки большой Лиахви, Тб., 1963, стр. 36-37.

32 იხ: გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 37; გ. სოსიაშვილი, ეპიტაფიები სოფელ დიციდან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 2016, გვ. 219.

ჩრდილოეთით უნახავთ ასევე სამარხი, რომელშიც რიყის ქვის კედელი იყო ამოყვანილი.[33]

უკანასკნელ ხანს ძალზე საინტერესო არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა სოფ. ქვემო ნიქოზში. მართალია, ეს სოფელი დიდი ლიახვის ხეობას ეკუთვნის, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მოსახლეობა ერთმანეთთან ტერიტორიული სიახლოვიდან გამომდინარე, მჭიდრო კონტაქტში იყო და ქვემო ნიქოზში აღმოჩენილი ნივთები წარმოდგენას გვიქმნის ამ კუთხის მკვიდრთა ცხოვრებისა და საქმიანობის შესახებ. ქვ. ნიქოზის მკვიდრმა ბადრი დევიძემ, თავის კუთვნილ ნაკვეთში სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის დროს მიაკვლია საინტერესო ნივთებს. აღმოჩნდა ბრინჯაოს ცული, შავპრიალა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ბრინჯაოს და რკინის წიდები. ტერიტორია, სადაც ეს ნივთები იქნა მიკვლეული, მომაღლო ადგილზეა. უძველეს დროში, იგი, სავარაუდოდ, დიდი ლიახვის მარჯვენა სანაპიროს წარმოადგენდა. მიწის შეფერილობით, წინასწარი ვარაუდით, აქ ერთ დროს ლითონის გამოსადნობი ქურა (ქურები) უნდა ყოფილიყო. შემორჩენილია მოწითალო შეფერილობის გამომწვარი მიწა. გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ინიციატივით, ქვემო ნიქოზში, ბადრი დევიძის საკუთრებაში არსებულ მიწის ნაკვეთში, საქართველოს კულტურის, სპორტის და ახალგზარდობის საქმეთა სამინისტოს მიერ დაფინასებული პროექტის: „არქეოლოგია ახალგაზრდებთან ერთად საოკუპაციო ხაზის სიახლოვეს“ ფარგლებში, დაიწყო არქეოლოგიური გათხრები, რომელიც დღემდე გრძელდება. დაზვერვითი სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა თიხით ამოყვანილი კედლის ფრაგმენტი (თხრილი № 1), ასევე მიცვალებულის ორმოსამარხი (თხრილი № 2). გაწმენდითი სამუშაოების შედეგად გამოჩნდა ადამიანის ჩონჩხი. იგი მოკუნტულ მდგომარეობაშია დაკრძალული, მარჯვენა მხარეს, მიცვალებულს ჩატანებული აქვს ერთი კოჭობი. წინასწარი ვარაუდით, სამარხი ჩვ.წ. აღმდე III ათასწლეულს I ნახევარს განეკუთვნება (მტკვარ-არაქსის კულტურა) და ადრე ბრინჯაოს პერიოდით თარიღდება, თუმცა, კვლევა გრძელდება და დაზუსტებული ინფორმაცია ახლო მომავალში გახდება ცნობილი.[34]

33 ოქროპირიძეთა საგვარეულო სოფლის მოკლე ისტორია, შემდგენლები: სქიმიღუმენი ისიდორე (ოქროპირიძე), ზურაბ ოქროპირიძე, უჩა ოქროპირიძე, თბ., 2012, გვ. 7.

34 აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურულ წრეს ეკუთვნის ქ. გორთან, ორიოდე კმ.-ის დაშორებით გუდაბერტყას ნამოსახლარი, სადაც ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები. უკანასკნელ წლებში გორის მუნიციპალიტეტის გამგეობის მიერ დაფინანსებული პროექტის ფარგლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად (ხელმძღვანელი პროფ. გიორგი მინდიაშვილი) ძალზე საინტერესო მასალა გამოვლინდა. მათ შორის საცხოვრებლის ნაშთები, კერია, კერამიკული ნაწარმი და სხვ.

მდ. პატარა ლიახვის შენაკადები

მდ. პატარა ლიახვს რამდენიმე შენაკადი აქვს.[35] ჩრდილოეთის მხრიდან მას მდ. ფოტნისა უერთდება. სწორედ ამ ადგილის მიხედვით ეწოდებოდა მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთ შენაკადს „ფოტრისის ხევი," რომლის შესახებაც ვახუშტი წერს: „ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი, კლდიანი და ძნიად განსავალი. გამოსდის გერისა და შუაცხვირის მთას."[36] პატარა ლიახვის ხეობაში ვახუშტი ბატონიშვილი ადასტურებს ტოპონიმ „ფოტორისას" არსებობას: „გამოსდის პატარა ლიახვი ქნოლოს ზეით მცირე ტბას და მოდის ფოტორისამდე სამჴრეთად, მერმე საცხენის ქუემოთამდე დასავლეთად, მერმე კიდევ სამჴრით."[37]

იოანე ბაგრატიონი ტოპონიმ ფოტორისას არ იცნობს. პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების ჩამონათვალში, სოფ. საცხენისის შემდეგ, ის ასახელებს „ედემ ქალაქს," შემდეგ კი „ბელოთს."[38]

სწორედ მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთ შენაკადს – ფოტრისის წყალს უკავშირდება ტოპონიმი ფოტორისა. სულხან-საბას აღნიშნულ სიტყვას ასე განმარტავს: „ფოტორო, დიდი ფლატე."[39]

სავარაუდოდ, ფოტორისა მდ. ფოტრისის წყალსა და მდ. პატარა ლიახვის შორის არსებულ ტერიტორიას ერქვა. ფოტრისის წყლისა და მდ. პატარა ლიახვის შესართავთან მდებარეობდა ათონის მთაზე ვატოპედის ბერძნული მონასტრის საკუთრებაში არსებული ქაშუეთის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი, რომელიც მდ. პატარა ლიახვს იმდენად დაუზიანებია, რომ XVII საუკუნის II ნახევარში ქართლის დედოფალ მარიამს მის სანაცვლოდ ახალი ტაძარი აუგია. ვატოპედის ბერძნულ მონასტერს თავისი მეტოქის შემოგარენში რამდენიმე კომლ გლეხს და ვენახებს ფლობდა.[40]

მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთ შენაკადს გერის ხევი წარმოადგენდა. ეს შენაკადი, ვახუშტი ბატონიშვილის განმარტებით, პატარა ლიახვს დასავლეთის მხრიდან უერთდებოდა: „ხოლო ისროლის ჴევის და ჟამურის

---

35 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ჰიდრონიმები (საკითხის შესწავლისათვის), „ანალები," 2018, № 14, გვ. 134-153.

36 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 362.

37 იქვე.

38 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 38.

39 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. II, თბ., 1993, გვ. 197.

40 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. V, თბ., 1974. გვ. 94, დოკ. 56; გ. სოსიაშვილი, ათონის ვატოპედის ბერძნული მონასტრის მეტოქი და მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის და ხელოვნების სერია, 2017, №2, გვ. 54.

დასავლით არს პატარა ლიახვის ხეობა. ამათ განჰყოფს მთა ბენდერისა, წიფორისა და ქნოღოსი. მდებარეობენ მთანი ესენი ჩრდილოდამ სამჴრით კავკასიიდამ. ამ მთებს უძეს აღმოსავლით ისროლის ჴევი, ჴურთა და ჟამური, დასავლით პატარა ლიახვი. გამოსდის პატარა ლიახვი ქნოღოს ზეით მცირეს ტბას და მოდის ფოტრისამდე სამჴრეთად, მერმე საცხენის ქუემოთამდე დასავლეთად, მერმე კიდევ სამჴრით. ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდამ ლიახვის ხევი გერისა გამოდის მშხლების მთას და დის სამჴრით."[41]

პროფ. ჯ. გვასალიას დაკვირვებით, გერის ხევი მდ. პატარა ლიახვს მარჯვნიდან ერთვის.[42] ამ შენაკადს დამახინჯებული ფორმით იხსენიებს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულტენშტედტი: „საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩასუ, რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს."[43] ჩვენი აზრით, გიულდენშტედტის მიერ მოხსენიებული მდინარე „გრია" და ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღწერილი გერის ხევი, მდ. პატარა ლიახვის ერთი და იგივე შენაკადი უნდა ყოფილიყო. ტოპონიმი „ღვრია" ვანათის ჩრდილოეთ მხარეს დღემდე არსებობს. „ღვრია" ეწოდება როგორც ხევს, ასევე სოფელსაც, რომელიც ქართლში განთქმული გერის წმინდა გიორგის ტაძრისაკენ[44] მიმავალ გზაზე მდებარეობს. „ღვრიის ხევში" შედიოდა შემდეგი სოფლები: ღვრია, გერი, გუდისი, ყლარსი, მარილეთი, მიფარეთი, საბოლოკე, შულეური, წიარა.[45] პატარა ლიახვის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვისას „მღვრიას ხევს" იხსენიებს პროფ. ს. მაკალათია. როგორც მკვლევარი მიუთითებს: „ეს გრძელი ხევია და მთებზე ოსების სოფლებია გაფანტული. აქა-იქ ძველი კოშკებია მთიულური ტიპისა, სოფ. ყლარსთან ხევი თავდება. გზა მარჯვნივ, მთაში შეუხვევს, საიდანაც გერის მიდამოები იწყება."[46] რაკი ვახუშტისთან მდ. პატარა ლიახვის შენაკადად გერის ხევია დაფიქსირებული და მღვრიას ხევი არ გვხვდება, მღვრია ამ ხევს მოგვიანებით უნდა დარქმეოდა.* მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადი უნდა ყოფილიყო **წიასწყალი**. 1559

41 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 362.

42 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 165.

43 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გ. გელაშვილის რედ. თბ., 1962, გვ. 99.

44 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 87.

45 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 590.

46 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 59-60.

* სულხან-საბას განმარტებით, „მღურივე – ნოტიო არეული." *სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 535.* მდ. პატარა ლიახვს, როგორც ვახუშტის თხზულებიდან ჩანს, სხვა შენაკადებიც ჰქონდა: ჩაბარუხეთის ხევი და შამბიანის ხევი. ჩაბარუხის ხევში მდებარეობდა ბეხუშეს ციხე. *ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 69.* მდ. პატარა ლიახვს სხვა მცირე ღელეებიც უერთდებოდა. სოფელ ბელოთთან: ავაზანი, არჩუაანთ ხევა, კორკოტა, ხოშურის ხევა. *ნ. ოთინაშვილი, ლიახვის ხეობის ონომასტიკა, თბ., 2002, გვ. 205-207.*

წლით არის დათარიღებული შეწირულობის განახლების სიგელი სვეტიცხოვლისადმი, რომელიც, სავარაუდოდ, სიმონ I-ის (1556-1600) მოღვაწეობის დროს არის შედგენილი. როგორც ირკვევა, ქართლის მეფეს სვეტიცხოვლისადმი შეწირული მამულები განუახლებია. მამულთა ნუსხაში გვხვდება ჰიდრონიმი „წიასწყალი.“ დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ვირშა მისითა შესავლითა; წიასწყალთა ერისთვისაგან შემოწირული არჩვაძეები მათითა მამულითა.“[47] მოგვიანებით, ნიკოლოზ კათალიკოზმა სიმონ I-ის მიერ განახლებული სვეტიცხოვლის ქონება, მათ შორის, წიასწყალს მცხოვრები არჩვაძეები, რომლებიც ერისთავს* სვეტიცხოვლისადმი ჰყავდა შეწირული, ვახტანგ ბატონიშვილს მუხრანთან ახლოს არსებულ სოფელ ყურისუბანში გაუცვალა. ზუსტად ძნელია წიასწყალის, როგორც პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის ლოკალიზება, თუმცა, ის, ჩვენი აზრით, პატარა ლიახვს სოფელ ქორდთან ერთვოდა (სავარაუდოდ, აღმოსავლეთის მხრიდან, სადაც ქსნის ერისთავთა კუთვნილი მამულები იყო). შესაძლოა, ქორდის სიახლოვეს წიასწყალის სახელით მცირე სოფელიც იყო, სადაც ქსნის ერისთავის მფლობელობაში მყოფი არჩვაძეები ცხოვრობდნენ. არჩვაძეები უფრო გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტების მიხედვით, სოფელ ქორდში სახლობდნენ. XVII საუკუნის დასაწყისში ქსნის ერისთავებმა ქორდში მცხოვრები კუთვნილი ათი კომლი ყმა საპატრიარქოს გადასცეს. ეკლესიისათვის ბოძებულ ყმებს შორის იხსენიება არჩვაძე შოშიტა.[48] შესაძლებელია, პატარა ლიახვის შენაკადის – წიასწყალის სიახლოვეს მცხოვრები არჩვაძეები სოფელ ქორდში გადასახლდნენ.

მდ. პატარა ლიახვს აღმოსავლეთის, კერძოდ, დისევ-კულბითის მხრიდან კიდევ ერთი შენაკადი ერთვოდა, ეს იყო **ვირშას წყალი.** ტოპონიმი ვირშა, არაერთ წყაროში გვხვდება. 1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებულ სოფლებთან ერთად, ვირშას მონასტერიც იხსენიება (ამის შესახებ ვრცლად იხ. ქვემოთ).

დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, ვირშას „შესავალნი“ იყვნენ სოფელი ქორდი და ბადასშვილნი. ვირშის მთა, ასევე სოფელი ვირშა და აქ არსებული ვირშის მონასტერი, სავარაუდოდ, მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, დისევ-კულბითის სიახლოვეს, ორბოძალას მთის სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობდა. აქედან უერთდებოდა მდ. პატარა ლიახვს შენაკადი ვირშის წყალი. ჰიდრონიმი „ვირშის წყალი“ იხსენიება ქართლის კათალიკოსის ნიკოლოზის (ამილახვარი) მიერ სვეტიცხოვლის სამსახურში მყოფი გედევანიშვილებისადმი ბოძებულ წყალობის სიგელში: „ქკ-ს: ტნივ:

47 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV. ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თამაზ აბაშიძემ, თბ., 2016, გვ. 244.

* სავარაუდოდ, საუბარი უნდა იყოს ქსნის ერისთავზე.

48 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტები გამოსცა შესავალი და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 482, დოკ. 93; გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (სოფელი ქორდი), თბ., 2007, გვ. 23.

ჩვენ...ყოვლისა: საქართველოსა: დიდმან: მამათ: მთავარმან ქართლისა კა-თალიკოზმან: ამილახორის: (იოთამის) ძემან: პატრონმან: ნიკოლოზ: ესე... წყალობის წიგნი...გიბოძეთ თქვენ სვეტიცხოვლისა და ჩვენსა ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურთა ყმათა ელიოზის ძეთა გედევანის შვილის გიორგის, ძმასა შენსა დავითს, როსებს, ზაალს და გედევანს ვირშის წყალი, მთავარანგელოზის მონასტერი და ნასოფლარი ბადანი საყმოთ დაგვეჯენით და გიბოძეთ...“[49]

მდ. პატარა ლიახვს ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან კიდევ ერთი შენაკადი – **ჭარებულა** უერთდება. შენაკადის სახელი სოფელ ჭარებს უკავშირდება. სოფელი ორ ნაწილად იყოფოდა, ქვემო ჭარებს რაზმაანთ კარს უწოდებდნენ (აქ მცხოვრები რაზმაძეების გვარის გამო), ხოლო ზემო ჭარებს – ლაფაჩებს.[50] აღნიშნული სოფელი ორბოძალას ქედის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობზე მდებარეობს. აღსანიშნავია, რომ სოფელ ჭარებს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მცირე სოფელი გოგიაანთ კარი ესაზღვრება, რომელიც ჭარებულას ნაპირზე მდებარეობს. მდ. პატარა ლიახვის შენაკადს – ჭარებულას, გოგიაანთ კართან მცირე შენაკადი „ქვაბთა ხევი“ უერთდებოდა. როგორც ჩანს, უწინ აქ სოფელი „ქუაბნი“ არსებობდა (იხ. ქვემოთ).

იმ არეალში, რომელსაც მდ. პატარა ლიახვის აუზი მოიცავდა, სხვა არაერთი ჰიდრონიმიც გვხვდება.

მდ. პატარა ლიახვის ხეობა ძველი დროიდანვე გამოირჩეოდა ირიგაციით. იოანე ბაგრატიონს თავის თხზულებაში „ქართლ-კახეთის აღწერა“, ჩამოთვლილი აქვს ის სოფლები, რომლებიც პატარა ლიახვით ირწყვებოდა. ესენი იყო: ძევერა, შერთული, ტყვიავი, კარბი, ქორდი, არბო, დიცი, არგვიცი, ერედვი, ქვაბთა, სარაბუკი, ვანათი, სათიხარი, დისევი, კულბითი, მერე (იგივე მერეთი), ოსის სოფელი.[51] ამ სოფლებში ძველი დროიდანვე განვითარებული იყო სარწყავი მიწათმოქმედება. აღსანიშნავია, რომ ის სოფლები, რომლებიც პატარა ლიახვს უშუალოდ არ ემიჯნებოდნენ, ლიახვიდან გამოყვანილი რუებით სარგებლობდნენ.[52]

ვახუშტი ბატონიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ჯარიაშენიდან ვანათამდე ძალზე ნოყიერი მიწა იყო, „...არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ბრინჯ-ბამბის გარდა ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად... არამედ ღვინო იქაური თხელი და მომჟავო გარნა საამო სასმელად.“[53]

როგორც მივუთითებდით, მდ. პატარა ლიახვს სარწყავად ხეობის არაერთი სოფელი იყენებდა. ამ ფაქტს ადასტურებს შედარებით მოგვიანებით,

49 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ, წიგნი II (1213 წლიდან 1700 წლებამდე), თბ., 1897, გვ. 494.

50 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997, გვ. 32.

51 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 40.

52 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 9.

53 იქვე, გვ. 363.

1834 წლის 3 სექტემბერს გორის მიწათმოწყობის პოლიციის სამმართველოს ანგარიში საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორისადმი, რომლის მიხედვით, გორის მიწათმოწყობის სამმართველოს აღმასრულებელ კაპიტანთან მიხაილო ვშივირთან, მაზრის შემოვლისას მისულან პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების (ვანათი, სარაბუკი, დმენისი, ქსუისი, არბო, ქორდი, ერედვი და სხვ.) მოსახლეობის წარმომადგენლები და საკუთარი ძალებითა და სახსრებით ლიახვიდან სარწყავი არხისა და სასმელი წყლის გამოყვანისა და მინდვრებზე გატარების ნებართვა უთხოვიათ.

კაპიტანს თავად დაუთვალიერებია მითითებული ადგილები და განმარტავს, რომ „ღონისძიების მიზანი ძალზე სასარგებლოა და ზიანს არავის მოუტანს.“

აღმასრულებელმა ხსენებულ სამუშაოებზე ნებართვა გასცა და მასზე ზედამხედველობა აზნაურ უთნელიშვილს, გიორგი ბროძელსა და დიმიტრი შაბუროვს დაავალა.[54]

XIX ს-ის 80-იან წლებში, როგორც ს. მაჩაბელმა გამოიკვლია, მდ. პატარა ლიახვით არაერთი სოფელი ირწყვოდა, მათ შორის: არბო, დიდი გარეჯვარი, კარბი, ქერე, კულბითი, ტირძნისი და სხვ.[55]

პატარა ლიახვის ხეობის ზედა ნაწილი, როგორც ვახუშტი მიუთითებს, შედარებით უმოსავლო ტერიტორიას წარმოადგენდა. აქ ძირითადად მესაქონლეობა იყო განვითარებული.[56] თუმცა, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებში მარცვლეული კულტურაც მოჰყავდათ. პატარა ლიახვის ხეობაში მესაქონლეობის დაწინაურებას ხელს უწყობდა აქ არსებული საძოვრები. იოანე ბაგრატიონს ჩამოთვლილი აქვს: „საძოვარნი ადგილნი და სათიბნი მინდორნი და მთებნი და სანადირონი ადგილნი სამეფო. ქ. აღმოსავლეთის მხარეს.“ ამ ადგილებში იგი ასახელებს პატარა ლიახვის მთას, სიათის მთას, ფოხალას მთას.[57]

პატარა ლიახვის ხეობაში ძველი დროიდანვე განვითარებული იყო ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი, მათ შორის მეთუნეობა. აღსანიშნავია, რომ სოფელი ვანათი მეთუნეობის ერთ-ერთი კერა იყო.[58] მეთუნეობა განვითარებული იყო სოფელ სათიხარშიც, რომლის სახელწოდებაც სწორედ თიხის დამუშავებაზე მიგვანიშნებს.[59] მეთუნეობის გარდა, პატარა ლიახვის ხეობაში მისდევდნენ სამღებრო საქმესაც. ამას ადასტურებს 1723 წლის ერთი საბუთი, საიდანაც ჩანს, რომ ვახტანგ VI-მ სოფ. საცხენეთში მღე-

54 История Юго-Осетий в документах и материалях (1800-1864), т. II, Сталинир 1960, Док. №40.

55 С. В. Мачабели, Экон. быт государственных крестьян Горийского уезда Тифлиской губерний, Материали для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тиф., 1887, т. VI, ч. I, стр. 159.

56 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 157.

57 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 80.

58 მ. ზანდუკელი, ქალი მეთუნეები შიდა ქართლში, კრებ: შიდა ქართლი, ეთნოგრაფიული გამოკვლევა, თბ., 1984, გვ. 156.

59 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 18.

ბარი დასვა. სამღებროს შემოსავალი კი იკორთის მონასტერს დაუნიშნა.[60] XIX საუკუნის დასაწყისში სამღებრო არსებობდა ასევე სოფ. არბოშიც, არბოს სამღებროს საიჯარო ფასი წლიურად 12 თუმნით განისაზღვრებოდა.[61]

X საუკუნის დასაწყისში, დიდი ლიახვის ხეობასთან ერთად, პატარა ლიახვის ხეობა ქართლის ფეოდალურ საგვარეულოთა შორის დაწინაურებულ ტბელთა საგვარეულოს ეპყრა. მათი სახლის წარმომადგენელი, ივანე, აფხაზთა მეფეების მოკავშირე გახდა და სამართავად ქართლი გადაეცა. ის ქართლის „უფლად“ იწოდებოდა. ამას ადასტურებს ერედვის წმინდა გიორგის ტაძრის წარწერა, რომელიც კონსტანტინე აფხაზთა მეფის ჰერეთში ლაშქრობაზე მოგვითხრობს.[62] X საუკუნის განმავლობაში ტბელებმა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში არაერთი ტაძარი ააგეს. ადრეფეოდალურ პერიოდში პატარა ლიახვის ხეობაში სხვა წარჩინებული საგვარეულობიც ცხოვრობდნენ (ამას ადასტურებს უკანასკნელ ხანს ჩვენ მიერ სოფელ დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის კედლებზე მიკვლეული IX-X საუკუნეების წარწერები[63]), თუმცა, როგორც ჩანს, უპირატესობა პოლიტიკურ ასპარეზზე დაწინაურებულმა ტბელებმა მოიპოვეს. მოგვიანებით, ტბელთა საგვარეულოს პირველობა ქართლში ყანჩაელთა ფეოდალურმა გვარმა წაართვა. კონსტანტინე აფხაზთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ, აფხაზთა სამეფო სახლში არსებული არეულობის დროს ივანე ტბელი აფხაზთა მეფეებს განუდგა და ადარნასე ქართველთა მეფის ბანაკში გადავიდა. ადარნასეს გარდაცვალების შემდეგ აფხაზთა მეფე გიორგიმ ქართლი დაიპყრო და იქ გამგებლად თავისი ძე კონსტანტინე დასვა. კონსტანტინე სამი წელი იყო ქართლის გამგებელი. სამი წლის შემდეგ იგი მამას – გიორგი მეფეს განუდგა. ამ დროს ივანე ტბელი კონსტანტინეს მხარეს იბრძოდა, ხოლო ყანჩაელები კონსტანტინეს მოწინააღმდეგენი იყვნენ. ივანე ტბელს, კონსტანტინეს გამეფების შემდეგ ქართლის „უფლობის“ დაბრუნების იმედი ჰქონდა. კონსტანტინეს დამარცხების შემდეგ ტბელებმა სამუდამოდ დაკარგეს ქართლის „უფლობის“ პერსპექტივა.

60 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 75.

61 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1967, გვ. 323.

62 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 255; ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 172; რ. მეფისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა, საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, №10, 1944, გვ. 44-45; ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V-X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა, ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1953, გვ. 3; ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 16. Р. Меписашвили, В. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинций Грузии Шида Картли. Тб., 1975, стр. 52-53. რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 1955, №4, გვ. 116-117.

63 იხ. გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, 44–87.

X საუკუნეში პოლიტიკურ ასპარეზზე ქართლის დიდაზნაურებს შორის ყანჩაელთა გვარი დაწინაურდა და ქართლის „უფალი“ ტბელთა მოწინააღმდეგე ყანჩაელი გახდა. მეჯუდის ხეობაში სოფელ ბიეთის ტაძრის საამშენებლო წარწერაში იხსენიება ერისთავთ-ერისთავი იოანე ძე ბაკურ ყანჩაელისა.[64] X საუკუნის დასაწყისში აფხაზთა მეფეებმა შიდა ქართლშიც მოიკიდეს ფეხი, მათი გავლენა პატარა ლიახვის ხეობაზეც ვრცელდებოდა, ამაზე მეტყველებს ჩვენ მიერ ნახსენები ერედვის[65] წმ. გიორგის ტაძრის შესასვლელში დაცული 906–914 წ.წ წარწერა (იხ. ქვემოთ).

გზები პატარა ლიახვის ხეობაში

პატარა ლიახვის ხეობას ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქსნის ხეობა ესაზღვრება, სადაც გვიან ფეოდალურ ხანაში ქსნის საერისთავო არსებობდა. ხეობის ჩრდილო-დასავლეთი მხარე დიდი ლიახვის ხეობას ემიჯნება. სწორედ ამ არეალში ჩამოყალიბდა XV საუკუნეში ერთ-ერთი ძლიერი სათავადო – სამაჩაბლო. პატარა ლიახვის ხეობაში ძველი დროიდან არაერთი მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა, რომელთა მეშვეობითაც არა მარტო ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხესთან, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიასთან დაკავშირებაც იყო შესაძლებელი.[66] ზოგადად, შიდა ქართლი მნიშვნელოვანი გზებით გამოირჩეოდა, რაც საქართველოს ამ უძველესი კუთხეს განსაკუთრებულ ფუნქციას სძენდა.[67] ხეობაში არსებული გზების გაკონტროლების მიზნით, შუასაუკუნეებში რამდენიმე ციხე-სიმაგრე აიგო, მათ შორის: ვანათის, ერედვის, ბელოთის და აწრისხევის თავდასაცავი ნაგებობები. როგორც აღვნიშნეთ, X საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლი აფხაზთა მეფეების გავლენის ქვეშ მოექცა, თუმცა, მათი პოლიტიკური ამბიცია მხოლოდ ამით არ შემოიფარგლა. დასავლეთ საქართველოდან პატარა ლიახვის ხეობაში გადმოსულმა კონსტანტინე აფხაზთა მეფემ დალაშქრა ჰერეთის სამეფო. ამას ადასტურებს ერედვის წმ. გიორგის ტაძრის 906 წლის წარწერა. წარწერაზე დაყრდნობით, რ. მეფისაშვილი წერს: „ვეჟინიდან წამოსული კონსტანტინე გომბორის უღელტეხილის გავლით ჟინვანში უნდა ჩასულიყო, აქედან შესაძლოა, იგი მლეთაში გაემგზავრა, მლეთიდან გადავიდა ქარჩოხის ხეობაში, სადაც ალავერდი იმყოფება, შემდეგ კონსტანტინე პატარა ლიახვის ხეობით, ერედვის გავლით ცხინვალში უნდა ჩასულიყო, ცხინვალიდან კი ბრეძაში გადასულიყო.“[68] გზა, რომლითაც კონსტანტინე აფხაზთა მეფემ ისარგებლა, შეგვიძლია ასე წარმოვიდგი-

64 ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 193.

65 გ. სოსიაშვილი, სოფ. ერედვის ისტორიიდან, გორის უნივერსიტეტის II საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, შრომათა კრებული, 2010, გვ. 261.

66 გ. სოსიაშვილი, გზები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „აღმოსავლეთი და კავკასია,“ 2007, № 5, გვ. 95.

67 ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი და ოსური საკითხი, თბ., 1997, გვ. 15-21.

68 რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ჟურნ. „ქართული ხელოვნება,“ 1955, № 4, გვ. 114.

ნოთ: დასავლეთ საქართველოდან ბრეძა–ცხინვალი–ერედვი–ქარჩოხის ხეობა (ალავერდი)–მლეთა–ჟინვალი–გომბორის უღელტეხილი–ვეჟინი.

პატარა ლიახვის ხეობიდან ქსნის ხეობაში გადასასვლელი გზა XVIII საუკუნის ბოლომდე ფუნქციონირებდა. ამ პერიოდში საქართველოში ჩამოსულმა გერმანელმა მოგზაურმა იოჰან ანტონ გიულდენშტედტმა სწორედ აღნიშნული გზით ისარგებლა. იგი ცხინვალიდან ქსნის საერისთავოში პატარა ლიახვის ხეობის გზით გადავიდა. გიულდენშტედტი ამ გზის შესახებ წერს: „14 სექტემბერს განვაგრძე გზა დიდ ლიახვზე [მდებარე] ქრცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრისაკენ, ზევით ქსანზე, თითქმის მთლად გავლილი გზით, რომელიც დანიშნულების ადგილისაკენ უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიდის, და 1-1/2 საათში აღმოსავლეთით შეგვხვდა ციხე ფრისი, იქიდან 1/2 საათში აღმოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთით [არის] პატარა ერედვი, შემდეგ კი ერედვის ციხე. იქიდან ჩრდილოეთით 1 საათში [შეგვხვდა] ნავათი (ვანათი-გ.ს) და 1/4 საათში-საცხენეთი. დღევანდელი დღე აქ გავატარეთ. 15 სექტემბერი. 1-1/2 საათში გავიარეთ ჯერ ელტურა, შემდეგ ბელოთი და იქიდან 3/4 საათში-პატარა მდინარე ფოტნისა. მისგან 5/4 საათში გზაზე რიგ-რიგობით შეგვხდა ზონკარი, წინუბანი და აწერისხევი.[69] 1/2 საათში მდინარე კობაისი და 1/4 საათში კი მდინარე პატარა ლიახვი [გავიარეთ]. დღევანდელი გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ამ მდინარიდან გზა წავიდა აღმოსავლეთით აღმართით და 1 საათში ვიყავით წიფორში. 16 სექტემბერი. წიფორიდან [ვიარეთ] აღმოსავლეთით [და] საათში [მივედით] ჯოვახთამდე და შემდეგ 1 საათში მდინარე მეჯუდის ფონამდე. იქიდან აღმოსავლეთით 1 საათში [შეგვხდა] კოლხიონი; მისგან 1/2 საათში [მივედით] ცხრა წყაროებამდე და ამავე სახელის სოფელში. შემდეგ აღმოსავლეთით 1 საათში [მივაღწიეთ] კორას. იქიდან 1/2 საათში მდინარე ჭურტას–ხევი შეგვხვდა, რომელსაც გავყევით და ჯერ უპეთი და სხვა სოფლები [გავიარეთ] და 1 საათზე მეტ ხანში მშვიდობით მივედი ჩემს დანიშნულების ადგილზე ლარგვისის მონასტერში, [რომელიც მდებარეობს] ჭურთას შესართავზე, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე.“[70] გერმანელი მოგზაურის მარშრუტი ცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრამდე შეგვიძლია ასე წარმოვიდგინოთ: ცხინვალი-ფრისი-ერედვი-ვანათი-საცხენეთი-ელტურა-ბელოთი-მდ. პატარა ფოტნისა-ზონკარი-წინუბანი-აწერისხევი–მდ. კობაისის ხეობა-პატარა ლიახვის გადაკვეთა-ჩრდილო-აღმოსავლეთით-წიფორი-ჯოვახთი-მდ. მეჯუდას ფონი-კოლხიონი-ცხრაწყარო-კორა-ჭურთას ხევი-უპეთი (რამდენიმე პატარა სოფელი, რომელთაც არ ასახელებს) – ლარგვისის მონასტერი.[71]

69 გზის ამ მონაკვეთს, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობის არსებულ სოფლებს აწრისხევთან აკავშირებდა, ადგილობრივი მაცხოვრებლები აქტიურად იყენებდნენ. ვანათელთა გადმოცემით, აწრისხევში ბაზრობა იმართებოდა და ამდენად, აღნიშნულ გზას სავაჭრო-ეკონომიკური დატვირთვაც ჰქონდა.

70 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 177.

71 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 179.

პატარა ლიახვის ხეობიდან გზა გადადიოდა ასევე არაგვის ხეობაში. XIX საუკუნის 80-იან წლებში გაზეთ „დროების“ კორესპონდენტი გ. ლიახველი (ჩოჩიშვილი) პატარა ლიახვის სოფელ ვანათში სტეფანწმინდიდან ჩამოსულა.[72] პატარა ლიახვის ხეობიდან რაჭის გავლით შესაძლებელი იყო იმერეთში გადასვლა. ვანათიდან ჩადიოდნენ ცხინვალში, შემდეგ ჯავაში, ჯავიდან კვაისას გავლით უკავშირდებოდნენ რაჭას, რაჭიდან კი – გადადიოდნენ იმერეთში.[73] პატარა ლიახვის ხეობიდან, სოფელ ვანათიდან, უმოკლესი გზა გადადიოდა დიდი ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, ვანათიდან წვერიახოს მეშვეობით, გზა მიემართებოდა ძარწემში. გარდა ამისა, ვანათიდან თლიაყანაზე გავლით შესაძლებელი იყო ჯავასთან დაკავშირება, ჯავიდან კი რაჭა-იმერეთთან (ვანათი-თლიაყანა-ძარწემი-ჯავა-კვაისა-ონი). დიდი ლიახვის ხეობაში გადასასვლელი გზები ამჟამადაც ფუნქციონირებს. როგორც მივუთითებდით, პატარა ლიახვის ხეობიდან დიდი ლიახვის ხეობის და შემდეგ რაჭის გავლით იმერეთში გადადიოდნენ. მთავარმართებელ ტორმასოვთან შესახვედრად სწორედ ამ გზით ისარგებლა იმერეთის მეფემ – სოლომონ II-მ, იგი რუს ხელისუფალს სოფ. ვანათში შეხვდა.[74]

პატარა ლიახვის ხეობიდან იმერეთში გადასასვლელი გზით XVIII საუკუნის ბოლოს სარგებლობდა იულონ ბატონიშვილი. ცნობილია, რომ ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ, 1777 წ. პატარა ლიახვის ხეობა ერეკლე II-მ თავის ძეს – იულონს უბოძა. იულონის რეზიდენციას სოფელი ბელოთი წარმოადგენდა. რუსეთის ხელისუფლებისაგან შერისხული იულონ ბატონიშვილი ხშირად პატარა ლიახვის ხეობის გზით ახერხებდა იმერეთში გახიზვნას.

როგორც იულონ ბატონიშვილის კარის მწიგნობარი იოანე ქართველიშვილი იგონებს: „აქ ჯარიაშენს დგომაში ორჯერ და სამჯერ ქალაქიდამ დაჭეშმარიტებით ჰამბავი მოგვივიდა, რომ დავით მოდის (საუბარია დავით ბატონიშვილზე, გიორგი XII-ის ძეზე, – გ. ს.) რუსის ჯარით თქვენზედაო. ამ მიზეზით, რადგან რუსები მოჰყვებოდნენ, თებერვლის 3(6) მეფის ძე იულონ ფამილიით აიყარა ბელოთიდამ და იმერეთისაკენ წამოსასველად გამოემგზავრა.“[75]

იოანე ქართველიშვილს პატარა ლიახვის ხეობიდან იმერეთში გადასავლელი გზის შესახებ სხვა ცნობებიც მოეპოვება: „იმერეთს გავიქეცით ბელოთით და ჩემი ხიზანი ქ. ცხინვალს დარჩა 1801 წელს, თებერვლის ხ-სა დღესა.“[76]

„დასტურლამალში“ დაცული ცნობიდან ვიგებთ, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში კიდევ ერთი, ე. წ. „ფანჯების“ გზა გადიოდა. სამეფო ხელი-

72 გ. ლიახველი, მგზავრის შენიშვნები, „დროება,“ 1884, №77, გვ. 2.

73 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 57.

74 იქვე.

75 იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციით და შენიშვნებით, თბ., 1952, გვ. 86.

76 იქვე, გვ. 95.

სუფლებისაგან ვანათელებს ევალებოდათ ამ გზის მოვლა-პატრონობა. ვახტანგ VI-ის ხსენებულ ნაშრომში აღნიშნულია: „უნდა უთაონ თულა-შვილებმა – თაკელთ, ღვეველთ, დღელთ, ვანათელთ და თულაანთ მა-მულმა – ფანჯების გზა შეინახონ.“[77] გაურკვეველია, სად მიემართებოდა ფანჯების გზა. შესაძლებელია, სწორედ ეს იყო ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი.

პატარა ლიახვის ხეობიდან ერთ-ერთი გზით ჩრდილოეთ კავკასია-შიც იყო გადასვლა შესაძლებელი. კავკასიონის ქედიდან გზის ერთი მონაკვეთი (შუასაუკუნეებში შიდა ქართლიდან იმიერკავკასიაში გადა-სასვლელი რამდენიმე გზა იყო, მათ შორის აღსანიშნავია „აჩაბეთის გზა,“ „დვალეთის გზა“ და სხვ.[78]) უკავშირდებოდა სოფ. ვანათს. სბის გადმოსასვლელით, ზახას გავლით, გზა თრუსოს ხეობაში ჩადიოდა და სოფ. კობთან საქართველოს სამხედრო გზას უერთდებოდა. ზახადან აღნიშნული გზის ერთი განშტოება სოფელ ედისს უკავშირდებოდა, ედისიდან კი პატარა ლიახვის ხეობას, კერძოდ კი, სოფ. ვანათს.[79] გ. თოგოშვილი წერს: „სბის გადმოსავლითაც გადმოდის გზა ზახადან თრუსოს ხეობაში და სოფ. კობთან საქართველოს სამხედრო გზას უერ-თდება. ამავე გადმოსავლით ზახადან მიემართება სხვა გზაც, რომელიც სოფ. ედისთან რამდენიმე განშტოებად იყოფა. ერთი განშტოება პატარა ლიახვის ხეობით ვანათს და ქართლის სოფლებს უკავშირდება, მეო-რე-ერმანდონის ხეობით და ყელის ტბით, ჟამურსა და ქსნის ხეობას უერთდება, მესამე კი ბრიტათის, გუდისის წყლის და ჭიმავდონის ხეო-ბებით როკის გზას უერთდება.“[80] აღნიშნულ გზას ვანათის ციხე აკონ-ტროლებდა. როგორც მივუთითებდით, სბის გადმოსასვლელიდან გზა ზახაში ჩადიოდა, რომელიც ედისთან რამდენიმე განშტოებად იყოფოდა. გზის ერთი ნაწილი პატარა ლიახვის ხეობით ვანათს და ქართლის სოფლებს უკავშირდებოდა. შესაძლებელია, XVI საუკუნით დათარიღე-ბულ დოკუმენტში (რომლის თანახმადაც, ქართლის მეფემ დავითმა სვე-ტიცხოველს დისევში არსებული მამულები უბოძა), სწორედ გზის ეს მონაკვეთი იგულისხმებოდეს: „სათივის წვერამდისინ საოსო გასაყარ გზამდისინ“ (იხ. ქვემოთ), საიდანაც პატარა ლიახვის ხეობის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ სოფლებთან, მათ შორის, დისევთან იყო შესაძლებე-ლი დაკავშირება.[81]

77 დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბ., 1970, გვ. 532.

78 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005, გვ. 117.

79 გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. XV-XVIII სს., თბ., 1969, გვ. 50.

80 იქვე.

81 გ. სოსიაშვილი, საოსო გზის განმარტებისათვის, ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსური ურთიერთობისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის თეზისები, თბ., 2017, გვ. 72-73.

გვიანფეოდალურ პერიოდში პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები, სხვადასხვა საფეოდალოებს შორის იყო გადანაწილებული. ხეობის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი ქსნის საერისთავოში შედიოდა. XIV ს-ის დასაწყისში ვახტანგ III-მ (1302-1308) შალვა ქვენიფნეველს, ქსნის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ერთ-ერთი სოფელი – აწრისხევი გადასცა.[82]

XV-XVIII ს.ს. ქსნის ერისთავებმა კიდევ უფრო გააფართოვეს თავიანთი საფეოდალოს საზღვრები. როგორც პროფ. ჯ. გვასალია განმარტავს: „XV-XVIII ს.ს. ქსნის ერისთავთა ექსპანსია მიმართულია შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთის, დასავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. დიდ ლიახვზე იერთებენ მის სათავეებს – მაღრან-დვალეთს (ტერმინი გვიანშუასაკუნეების ხანისაა), პატარა ლიახვზე სავახტანგოს ნაწილს და გვერდისძირს.“[83]

ისტორიული სავახტანგო

ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, სავახტანგო პატარა ლიახვის ხეობის ერთ ნაწილს ეწოდებოდა: „უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს.“[84] სავახტანგოს შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ი. მეგრელიძის აზრით, სავახტანგო ვახტანგ VI-ის სახელთან არის დაკავშირებული.

როგორც ცნობილია, დიდი ლიახვის ხეობაში, თირის მონასტერში დაკრძალულია ვახტანგ VI-ის ვაჟი როსტომი, რაც შემორჩენილი ეპიტაფიით დასტურდება: „ქ. ყოვლად ქებულისა მეფის არჩილისა და დიდად სახელოვნის ქართლის მეფის გიორგის ძმის, ყოვლად შემკულის ბატონის ლევანის ძე, საქართველოს გამგებელი ბატონიშვილი ვახტანგ ვიყავ სამკჳდროსა მამულსა ჩემსა, სოფელსა ამას, რაოდენთამე წელთა, და მიიცვალა ძე ჩემი, პირმშო, ბატონისშვილი როსტომ, და დავფალ ეკლესიასა ამას შინა, სამკვდროსა მამულსა ჩემსა. ქრისტეს აქეთ-ჩქპთ.“ (1689 წ.)[85] როსტომ ბატონიშვილის ეპიტაფიაში, ვახტანგ VI სოფელ თირს „სამკვდროსა მამულსა ჩემსა“-ს უწოდებს. როდის გადაეცა დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი თირი ქართლის ჯანიშინს, ეს ჩვენთვის უცნობია. სავარაუდოდ, უფლისწულ ვახტანგს დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული მამული მამის, ლევან ბატონიშვილისაგან მემკვიდრეობით ერგო. როგორც ცნობილია, გიორგი XI-ს გამეფებას ქართლში არეულობა მოჰყვა. მდგომარეობა გაართულა ირანის შაჰის მიერ გიორგი XI-ის საპირის-

82 ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას გამოცემა – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 348.

83 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 26.

84 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 362-363.

85 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 208.

პიროდ, ქართლში ერეკლე I ნაზარალიხანის (1688-1703 წ.წ.) გამეფებამ.[86] გიორგი XI-ისა და ერეკლე I-ის დაპირისპირება „ორიანობის“ სახელით არის ცნობილი.[87] ქართული ფეოდალური არისტოკრატია ორ ბანაკად გაიყო. ერთი ნაწილი გიორგი XI-ის მხარეს იყო, მეორე კი ერეკლე I-ს უცხადებდა ერთგულებას. ერეკლეს ემხრობოდნენ მაჩაბლები, რის გამოც, გიორგი XI-მ: „ერეკლე (მუხრანბატონი, – გ. ს.) და მაჩაბელნი შეიპყრნა და პატიმარყო.“[88] 1695 წელს გიორგი XI-მ ქრცხინვალის, **ლევანის ხევის** და აჩაბეთის მამასახლისად მამუკა უნაძე დანიშნა.[89] წყაროებში არ ჩანს, თუმცა, არ გამოვრიცხავთ, რომ ლევანის ხევის მეპატრონე ქართლის მეფის გიორგი XI-ის ძმა ლევან ბატონიშვილი იყო და სწორედ ამიტომ, სამაჩაბლოს ამ ნაწილს, სავარაუდოდ, ცხინვალის მიმდებარე ტერიტორიას პირობითად ერქვა ლევანის ხევი. მაჩაბლების ღალატის გამო, დიდი ლიახვის ხეობაში გიორგი XI-ის ოჯახის წევრთა მამულების რიცხვი კიდევ უფრო გაიზარდა, ჩვენი აზრით, სწორედ ამ პერიოდში გადაეცა ვახტანგ VI-ს თირი, სადაც ის გარკვეული დროის განმავლობაში ცხოვრობდა. ვახტანგ VI იმდენად მჭიდროდ იყო დაკავშირებული თირთან, რომ ამ მონასტერში გარდაცვლილი შვილი – როსტომი დაკრძალა.

ი. მეგრელიძე, ვახტანგ VI-ის უდროოდ გარდაცვლილი ვაჟის როსტომ ბატონიშვილის ეპიტაფიაზე დაყრდნობით აღნიშნავს: „როგორც ჩანს, ლიახვის ხეობაში ვახტანგ VI გააჩნდა სამკვიდრო-სახასო მამულები. ამაზე უნდა მეტყველებდეს მხარის სახელწოდება სავახტანგო.“[90] მკვლევარი დ. ნინიძე, მიიჩნევს, რომ „სავახტანგო,“ როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულის სახელწოდება, გაცილებით ადრე დასტურდება საისტორიო წყაროებში: „ვფიქრობთ, სავახტანგოს ვახტანგ VI-სთან დაკავშირება არ უნდა იყოს სწორი: პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს, რომ ისტორიული წყაროებით სავახტანგოს არსებობა წინ უსწრებს ვახტანგ VI მეფობის ხანას. მასზე ცნობებს უკვე 1626-1629 წ.წ. ამბებთან დაკავშირებით ვხვდებით, როცა ზურაბ ერისთავმა სიმონ მეფეს „ზოგ-ზოგი სავახტანგო სოფლები“ მისცა, ან XVII ს-ის 50-იანი წლები, როცა როსტომ მეფემ ვახტანგ V იშვილა, მას საუფლისწულოდ „ზოგი სავახტანგო“ უბოძა. ამდენად, ასეთი ცნობები გამორიცხავენ სავახტანგოს ვახტანგ VI-ის სახელთან დაკავშირებას. ამავე დროს, ვახუშტის ნაშრომში დაცული სოფლების სიის მიხედვით, სავახტანგოში შედის: შინდისი, ტირძნისი, ვანათი, მარალეთი, ინაური, ყლარცვი, მეფარეთი, გერი. თუ ამ რეგიონს ვახტანგ VI-ის გამო იმიტომ ეწოდა ეს სახელი, რომ თირი მისი სამკვიდრო მამულია, მაშინ რატომ არ შედის

86 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 350.

87 დ. ნინიძე, მუხრანბატონები, თბ., 1997, გვ. 47.

88 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 460.

89 პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბ., 1991, გვ. 256; გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ. 109.

90 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, I, თბ., 1983, გვ. 48.

იგი სავახტანგო სოფელთა სიაში?!"[91] დ. ნინიძის აზრით, „სავახტანგოს," როგორც „ქვეყნის" ჩამოყალიბება უკავშირდება არა ვახტანგ VI-ს არამედ, ქართლის მეფის სიმონ I-ის ძმის ვახტანგ ბატონიშვილის სახელს, რომელსაც ირანელთა ტყვეობიდან გათავისუფლებულმა სიმონმა მოღალატე ამილახვარის და ქსნის ერისთავის მამულების ერთი ნაწილი გადასცა. მათ შორის, ის სოფლები, რომლებსაც ვახუშტი ბატონიშვილი სავახტანგოს მიაწერს: „ვახუშტის დროს, სავახტანგო წარმოადგენს მდ. პატარა ლიახვის ერთ ხეობაში ისტორიულ-გეოგრაფიულ „ქვეყანას." პატარა ლიახვის ხეობა, რომელსაც ადრეფეოდალურ ხანაში საცხუმეთის ხევი ეწოდებოდა, მეორე რეგიონთან –აჩაბეთისხევთან ერთად, ლიახვის ხეობის ორ ადმინისტრაციულ ერთეულს ქმნიდა. საცხუმეთის ცენტრი, როგორც ჯ. გვასალია ვარაუდობს, უნდა ყოფილიყო ბელოთ-საცხენეთი ან ვანათი, მეორესი კი აჩაბეთი. ეს ხევები უფრო მცირე ხევებსაც შეიცავდნენ: საცხუმეთის ხევი-ქნოღოს, აწერისხევს, გერისხევს, აჩაბეთისხევი-მაღრან-დვალეთს და ჯავისხევს. სწორედ ადრეფეოდალური ხანის საცხუმეთის, გვიან, უკვე პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარე ერთ შემადგენელ, ისტორიულ-გეოგრაფიული, თუ ბუნებრივი საზღვრებით გამოყოფილ პატარა ხევს-გერისხევს შერჩა სავახტანგოს სახელი. სწორედ პატარა ლიახვის ქვედა ნაწილი-გერისხევი წარმოადგენს გვიანდელ სავახტანგოს. ე. ი. ამ პერიოდის სავახტანგო იმ სოფლების ერთიანობაა, რომლებიც კომპაქტურად მდებარეობენ ბუნებრივი საზღვრებით შემოფარგლულ გერისხევში. ამდენად, ვახტანგ ბატონიშვილის სამფლობელოს ძირითადი მამულები თავისი ცენტრით ამ რეგიონშია სავარაუდო."[92]

როგორც მივუთითებდით, სიმონ I-მა თავის ძმას ვახტანგ ბატონიშვილს ქსნის ერისთავის და ამილახვრის ჩამორთმეული მამულები გადასცა. ფარსადან გორგიჯანიძე ამის შესახებ წერს: „ქართლში ვეღარ დადგნენ, ჯალაბობით გაეცალნეს და კახს ბატონს შეეხვეწნეს და მეფემ სვიმონ **იმათი ალაგი და სოფლები** საუპატიოთ ბატონს დედოფალს მიართვა და ზოგი თავის ძმას ბატონიშვილს ვახტანგს მისცა."[93] ბერი ეგნატაშვილი სიმონ I-ის მიერ ქსნის ერისთავისათვის და ამილახვრისთვის ჩამორთმეული ტერიტორიების შესახებ უფრო დეტალურ ინფორმაციას გვაწვდის. ქართლის მეფეს ქსნის ერისთავისთვის მეჯუდისხევი და ახალგორი, ამილახვრისთვის კი კარბი და კასპი წაურთმევია: „და შეუშინდა ქსნის ერისთავი და ამილახორი დედოფლის ურიგოს კადრებისათჳს. ხოლო დაუწყეს ხვეწნა, და ქსნის ერისთავმან მიართუა საუპატიოდ მეჯუდისჴევი და ახალგორი, და ამილახორს გამოართუეს კარბი და კასპი. ხოლო ყორღანაშვილის კახაბერის ცოლი და შვილი და სახლეულნი დაიპყრნეს და გარ-

91 დ. ნინიძე, სავახტანგო, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ნაკვეთი მეოთხე, თბ., 1993, გვ. 59.

92 იქვე, გვ. 79.

93 დ. ნინიძე, სავახტანგო, გვ. 60; ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, 1925 წ. გვ. 219-220.

დაყარეს კლდესა გელიყარისა და იტყოდნენ პირველსავე მას ლექსსა.“[94] სიმონ I-ის მიერ მოდალატე ფეოდალებისთვის მამულების ჩამორთმევის შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის ვახუშტი ბატონიშვილიც: „მაშინ მეფე სუმონ ლამობდა შურისგებასა ამილახორის და კსნის ერისთვისასა. არ-ამედ ვახტანგ მუხრანის ბატონი ურჩიდა წინათქმულთათუს წინაშე სუმონ მეფისა, იწყინა მეფემან და ამავ ქორონიკონსა შეიპყრა მათთა ეჭუსათუს ვახტანგ და პატიმარ-ჰყო კეხვის ციხესა შინა; მერმე შეიპყრა ამილახორი ბარძიმცა; შეშინდა კსნის ერისთავი ელიზბარ და შეუვრდა დედოფალსა; შესძღუნა სრულიად მინატაცი და სხუანიცა მრავალნი. კუალად ახალ-გორი და მეჯუდა და ამილახვარმან კასპი და კარბი. შეიწყალა დედოფალ-მან და ევედრა მეფესა შენდობისათუს, შეიწყალა მეფემანცა და აფუცა ერთგულობასა ზედა და განუტევა.“[95]

ბერი ეგნატაშვილის და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ქსნის ერისთავს მეფისაგან ჩამოერთვა მეჯუდის ხეობა და ახალ-გორი, ხოლო ამილახვარს კასპი და კარბი. ჩამოთვლილი ტერიტორიული ერთეულებიდან პატარა ლიახვის ხეობაში მხოლოდ კარბი შედის, იგი აღნიშნული მდინარის მარცხენა ნაპირზე, გორიდან 28 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. ეს სოფელი რომც ებოძებინა სიმონ I-ს ვახტანგ ბატონიშ-ვილისთვის, ცხადია, ამით „სავახტანგო“ ვერ შეიქმნებოდა.

ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომის წინ წამძღვარებული სოფლების სიის მიხედვით, სავახტანგოში შემდეგი სოფლები შედიოდა: შინდისი, ტირძნისი, ვანათი, მარალეთი, შურიული, ინაური, ყლარცვი, მეფარეთი, გერი.[96] ამ ნუსხაში კარბი არ არის შეტანილი, ხოლო შინდისი და გერი იმდენად დიდი მანძილით არის დაშორებული (თანაც, შინდისი დიდი ლიახვის ხეობაშია, ხოლო გერი პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის გერის ხევის გვერდით), რომ შინდისის და სავახტანგოს სხვა სოფლების გერის ხევში მოქცევა, ჩვენი აზრით, არასწორია. პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები 1578 წელს სიმონ I-ის ტყვეობიდან გათავისუფლების შემდეგ, ვახტანგ ბატონიშვილის საკუთრებას და, შესა-ბამისად, „სავახტანგოს“ რომ არ წარმოადგენდა, 1595 წლით დათარიღებუ-ლი დომენტი კათალიკოსის მიერ ვახტანგ ბატონიშვილისადმი ბოძებული „სააღაპე წიგნიდანაც“ დასტურდება. როგორც ირკვევა, სიმონ I-მა თავის ძმას ვახტანგს მუხრანში სოფელი ყურისუბანი უბოძა. ვახტანგ ბატონიშ-ვილმა ყურისუბანი კათალიკოზ-პატრიარქ ნიკოლოზს პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში გაუცვალა: „მას ჟამსა, როდეს თქუენის ძმის, მეფის პატრონის სვიმონისაგან მუხრანს სოფელი ყურისუბანი სამამუ-

94 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 372; დ. ნინიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

95 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 412.

96 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 201.

ლოდ და სა{მ}კვიდროდ მოგცემოდა. და ამას წინათ კურთხეულს კ(ათა-ლიკო)ზს პატრონსა ნიკოლაოზს ზემო ქართლს ქორდს, ზაკუს, სათიხ-არს და მათ გარშემო რაც საყდრის შეწირული მამულები ყოფილიყო, თქუენთვის ყურისუბანზედ გაეცვალა.“[97] მალე, საპატრიარქომ, კერძოდ, დომენტი კათალიკოსმა ვახტანგ ბატონიშვილს ყურისუბანი უკან გადას-ცა და პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული საპატრიარქოს მამულები დაიბრუნა: „ანუ არცა თქუენ მოგჷვდომოდა კარგად და არცა სვეტმა ცხოველმა იპრიანა. [აწე], თქუენი ყურისუბანი თქუენვე დაგიდევთ და საყდრის მამული საყდარსავე დაანებეთ.“[98] ამ დოკუმენტზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ის სოფ-ლები, რომლებიც „საყდრის მამული“ იყო, „სავახტანგოდ“ ვერ იქცეოდა. დოკუმენტში ჩამოთვლილი სოფლები: ქორდი, ზაკუი, სათიხარი და „მათ გარეშემო რაც საყდრის შეწირული მამული“ იყო, პატარა ლიახვის ხე-ობის ერთ არეალში შედიოდა და, როგორც ჩანს, ძველი დროიდან საპა-ტრიარქოს ეკუთვნოდა. ვახტანგ ბატონიშვილის საუფლისწულო მამული სიმონ I-ის ტყვეობიდან გათავისუფლების შემდეგ მართლაც გაფართოვდა, თუმცა, მეფის ძმას, პატარა ლიახვის ხეობაში, მხოლოდ ამილახვრისთვის ჩამორთმეული ერთი სოფელი კარბი გადაეცა.

ჩნდება კითხვა, როდის შეიძლებოდა ჩამოყალიბებულიყო „სავახტან-გო“? როგორც ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანე „ძეგლი ერისთავ-თა“ გვამცნობს, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფე-ლი აწერისხევი, სხვა მამულებთან ერთად, XIV საუკუნის დასაწყისში საქართველოს მეფემ ვახტანგ III-მ (1302-1308 წ.წ.), ქსნის ერისთავს შალვა ქვენიფნეველს გადასცა: „...მაშინ წარვიდა ყოველი სპაი სპარსთაი, მაშინ მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსოი, ღუდოი, გაგასძენი, მლეთე, არაგვეთი, ხადოი, ყანჩაეთი, აბაზასძეთა მამული, ძიგნაკორნაი, დიღვამი, გავაზი, აწრისხევი, ბეხუშე და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობეს ხედვიდა.“[99] შალვა ქვენიფნეველი ვახტანგ დემეტრეს ძისადმი რომ ერთგულებით გამოირჩეოდა, ამას ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობაც ადასტურებს. და-პირისპირებულ ძმებს, დემეტრე II-ის ვაჟებს, დავით VIII-ს და ვახტანგ III-ს, თავიანთი მომხრე ფეოდალები ჰყავდათ. შალვა ქვენიფნეველი მხ-არს ვახტანგს უჭერდა. ამის გამო, დავითმა მისი მამული ცხავატში არ-აერთხელ დაარბია, როგორც ჩანს, დავით დემეტრეს ძის მოწინააღმდეგენი სწორედ ქვენიფნეველის საფეოდალოდან იკრებდნენ ძალებს. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ხოლო ჩამოდგა მეფე დავით სთველსა შინა ცხა-ოტს და აოჴრებდა მამულსა ქუენაფლაველისასა (იგულისხმება შალვა ქვენიფნეველი-გ.ს.) ამისი მხილველი და უღუნო-ქმნილი ქუენაფლაველი

97 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თამაზ აბაშიძემ, თბ., 2016, გვ. 438.

98 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 438.

99 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, ტფ., 1897, გვ. 7.

ევედრა ქართლის ერისთავსა აჰმადს, რათა უურვოს მეფისა თანა."[100] ვახტანგ III-ის გამეფების შემდეგ, შალვა ქვენიფნეველის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა და მას, სხვა მამულებთან ერთად, მეფისაგან პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული ტერიტორიებიც გადაეცა, მათ შორის, ბეხუშე და აწერისხევი. ჩვენი აზრით, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფელი აწრისხევი იყო ვახტანგ დემეტრეს ძის საუფლისწულო მამულის „სავახტანგოს" შემადგენლობაში. ეს სოფელი ვანათის (ვახუშტის ცნობით, სწორედ ვანათის ჩათვლით ეწოდებოდა პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებს „სავახტანგო") ზემოთ (ჩრდილო-აღმოსავლეთით) მდებარეობს. როგორც ჩანს, ვიდრე პატარა ლიახვის ხეობის ერთი ნაწილი შალვა ქვენიფნეველს გადაეცემოდა, ის ვახტანგ III-ის საკუთრება (შესაძლებელია საუფლისწულოც) იყო. ვფიქრობთ, რომ „სავახტანგო," სწორედ ვახტანგ III-ის სახელს უნდა უკავშირდებოდეს. მას შემდეგ, რაც სოფელი აწრისხევი და ბეხუშე შალვა ქვენიფნეველს გადაეცა, პატარა ლიახვის ხეობაში ქსნის ერისთავთა გავლენა გაძლიერდა, მოგვიანებით კი ამ ხეობის სოფლების უმეტესობა მათი საკუთრება გახდა. ვანათის ჩათვლით პატარა ლიახვის ხეობის ერთ ნაწილს გვიანფეოდალურ პერიოდამდე ჰქონდა შერჩენილი თავისი ძველი მეპატრონის - ვახტანგ III-ის სახელი.

პატარა ლიახვს და მდ. მეჯუდას შუა წელს შორის მდებარე ტერიტორიას გვერდისძირი ეწოდებოდა.[101] ქსნის ერისთავებმა პატარა ლიახვის ხეობაში არაერთი ციხე-სიმაგრე ააშენეს. მათ ერთ-ერთ სოფელში – ბელოთში სასახლე-რეზიდენციაც ჰქონდათ.

იოანე ბაგრატიონს, თავის თხზულებაში: „ქართლ-კახეთის აღწერა," ცალკე აქვს გამოყოფილი ქსნის საერისთავოში შემავალი პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები: „ქ. გვერდისძირზედ, რომელიც ქსნის საერისთაოს მიეწერებოდა და ესე ადგილნი და სოფელნი მეფის ძეს იულონს ეპყრა, არიან შემდგომნი ესე... პატარა ლიახვის ხეობაზედ მცხოვრებნი ოსნი და შიგ ნახევრად ქართველნიცა:

ქ. საცხენისი, მოსახლე
ქ. ედემქალაქი, მოსახლე
ქ. ბელოთი, მოსახლე
ქ. აწრისხევი, მოსახლე
ქ. ოსის ზონკარი, მოსახლე
ქ. შუაცხვირი, მოსახლე
ქ. სიათა, მოსახლე
ქ. გნასური, მოსახლე
ქ. ინაური მოსახლე
ქ. ჩაბარუხეთი მოსახლე
ქ. წიფორი მოსახლე

100 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 247.

101 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

ქ. შამშიანი მოსახლე
ქ. ქნოღო მოსახლე
ქ. მაღრან-დვალეთი სოფელი.“[102]

ქსნის ერისთავთა მამულების ჩამონათვალში, როგორც ვხედავთ, იოანე ბაგრატიონი მაღრან-დვალეთსაც იხსენიებს. მართალია, მაღრან-დვალეთი დიდი ლიახვის ხეობის სათავეს მოიცავდა, მაგრამ ქსნის ერისთავები აქ რამდენიმე სოფელს ფლობდნენ.[103] პატარა ლიახვის ხეობას გვიანფეოდალურ პერიოდში ქსნის ერისთავების მიერ დანიშნული მოურავი განაგებდა. მოურავობა აზნაურ ფურცელაძეებს ჰქონდათ ბოძებული.[104]

ერთ-ერთ საბუთში, ქსნის ერისთავი – გიორგი ყულარაღასი აღნიშნავს: „ლიახვი, ფურცელაძეების სახელო რაც არის მე მეჭიროს: ოსი და ქართველი, გაღმა და გამოღმა; ხადურის ედიშერის ალაგის გარდა და ედიშერის გარდა, იმის ზეით – თავქნოღომდის; გაღმა და გამოღმა ლიახვი; ფოტრისა, რაც ჩვენი სახასო არის; გვიდისი, რაც ჩვენი სახასო არის, საყდრის ყმებს გარდა; დვალურა სულ მთლივ; ვაკეში მარანა, აზნაური და გლეხი სულ მთვლივ.“[105]

მოურავი ფურცელაძეები პატარა ლიახვის ხეობის ერთ-ერთ სოფელში – მერეთში სახლობდნენ. პატარა ლიახვის ხეობაში არაგვის ერისთავთა გავლენაც ვრცელდებოდა. მათ ეკუთვნოდათ მამულები გერსა და გერისთავში. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ნარატიული წყაროების მიხედვით, არაგვის ერისთავები წარმოშობით პატარა ლიახვის ხეობიდან, კერძოდ, სოფ. ვანათიდან იყვნენ.[106] არაგვის ერისთავების გავლენაზე უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტიც, რომ XIX საუკუნის I ნახევარში ვანათში ყმა ჰყავდა ანანურის სალოცავს.[107]

იოანე ბაგრატიონი თავის თხზულებაში დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების რამდენიმე სოფელს, ე. წ. „საარაგო“ სოფლებად იხსენიებს: „ქ. საარაგო სოფლები, რომელიც მიეწერება და მეზობელნი არიან ამა ლიახვის ხეობისა არიან ესენი:

ქ. საარაგო შინდისი, მოსახლე, ქ. ტირძნისი მოსახლე,
ქ. ვანათი მოსახლე,
ქ. ოსის სოფელი მარილეთი, მოსახლე,
ქ. შურიული, მოსახლე,
ქ. ინაური მოსახლე,
ქ. ყლარცვი მოსახლე,
ქ. მეფარეთი მოსახლე,

---

102 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 38.

103 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

104 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 241.

105 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272.

106 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, გვ. 57.

107 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 153.

ქ. გერი, მოსახლე, ესეც იულონს თ-ს ეყიდა. ახლა ერისთავიანთ უჭირავთ.“[108]

ხომ არ გულისხმობს იოანე ბატონიშვილი, „საარაგოში“ არაგვის ერისთავთა კუთვნილ მამულებს? როგორც აღწერაშია მითითებული, პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი გერი იულონ ბატონიშვილს უყიდია, მაგრამ, მოგვიანებით ერისთავების ხელში გადასულა. იოანე ბატონიშვილის „ქართლ-კახეთის აღწერა“ XVIII ს. 90-იანი წლების მდგომარეობას (1794-1799 წ.წ.) ასახავს. როგორც ჩანს, მას შემდეგ, რაც ერეკლე II-მ ქსნის საერისთავო გააუქმა და პატარა ლიახვის ხეობა იულონ ბატონიშვილს გადასცა, იულონმა გერიც იყიდა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ გერი ქსნის საერისთავოში არ შედიოდა. გაუქმებულ სათავადოში, მეფისაგან დასჯილ ქსნის ერისთავებს იულონ ერეკლეს ძე გერში საფასურს არ გადაუხდიდა. ცნობილია, რომ არაგვის საერისთავო კიდევ უფრო ადრე (1743 წ.) გაუქმდა და არაგვის ერისთავთა მამულებიც სახასო-საუფლისწულოდ გამოცხადდა. სავარაუდოდ, იულონ ბატონიშვილმა შექმნილი მდგომარეობით ისარგებლა და გერი თავის მოსახლეობიანად იყიდა, მაგრამ ვერ შეინარჩუნა.

ქსნისა და არაგვის ერისთავების გარდა, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში შუასაუკუნეებში ყმა-გლეხებს და მამულს სხვა ფეოდალებიც ფლობდნენ, მაგ. ამილახვრებს პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში ჰყავდათ ყმები, მათ შორის კარბსა და ვანათში.[109] პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში ყმა-მამული გააჩნდათ ფავლენიშვილებს. მათი საგვარეულოს ერთი შტო სოფ. ერედვში სახლობდა, სადაც ციხესიმაგრეც ჰქონდათ. აქვე იყო მათი საგვარეულო საძვალე. ერედვის გარდა, ფავლენიშვილებს ყმები ჰყავდათ სოფ. ვანათსა[110] და ქორდში.[111]

პატარა ლიახვის ხეობაში ყმები ჰყავდათ ასევე მაჩაბლებს.[112]

სხვადასხვა ფეოდალურ საგვარეულოთა გარდა, პატარა ლიახვის ხეობაში ყმა-მამულს საქართველოს საპატრიარქოც ფლობდა. ამ სოფლებიდან უნდა დავასახელოთ: ქორდი, ვანათი, სათიხარი, ერედვი.[113] აღსანიშნავია, ის ფაქტი, რომ პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში მამულები ეკუთვნოდა ათონის მთაზე არსებულ ვატოპედის ბერძნულ მონასტერს. აღნიშნული სასულიერო ცენტრის მეტოქი ბელოთთან ახლოს, პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის – ფოტრისას ნაპირზე არსებული ქაშუეთის წმინდა გიორგის ეკლესია იყო, რომელიც მდ. პატარა ლიახვის დინე-

108 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 38.

109 იქვე, გვ. 37-38.

110 გ. სოსიაშვილი, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005, გვ. 32.

111 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 441.

112 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 35.

113 გ. სოსიაშვილი, საკათალიკოსო მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, 2016, № 11, გვ. 320.

ბამ დააზიანა. ქართლის დედოფალმა მარიამმა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში აქ ახალი ტაძარი ააგო და დეკანოზად ცხინვალში მცხოვრები მახნიაშვილი დანიშნა.[114] (ვრცლად იხ. ქვემოთ).

პატარა ლიახვის ხეობაში მამული ეკუთვნოდა მაცხოვრის წმინდა საფლავს. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, ერთ-ერთი სოფელი თერგვისი წმინდა მიწისთვის ლუარსაბ II-ს 1624 წელს თავისი დის სააღაპედ შეუწირავს.[115]

როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის ბოლოს, ქსნის საერისთაოს გაუქმების შემდეგ, პატარა ლიახვის ხეობა ერეკლე მეორემ თავის ძეს – იულონ ბატონიშვილს გადასცა, თუმცა, დავით გიორგის ძე ბატონიშვილმა, მისი ქართლ-კახეთში ხანმოკლე (1801 წ. იანვარ-ივნისი) მმართველობის დროს, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები კვლავ ქსნის ერისთავებს დაუბრუნა.

პატარა ლიახვის ხეობის ნასოფლარები

პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფლებიდან ზოგიერთის სახელი მხოლოდ საისტორიო წყაროებმა შემოგვინახა.[116] დოკუმენტებში დაცული ცნობების შეწავლის შედეგად, შესაძლებელია ლიახვის ხეობის რამდენიმე ნასოფლარის მდებარეობის დადგენა. ერთ-ერთი ასეთი ნასოფლარი **„ქუაბნი“** გვხვდება 1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში, სადაც დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებული არაერთი სოფელი იხსენიება. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „გორს რაც მცხეთის მამულნი და ვაჭარნი არიან, კუალად სოფელი ზერტი, თუსითა მამულით, ნასოფლარი სათიბი, სოფელი ქვეში, სოფელი დისევი, ფლავი, სოფელი ჩხრიკეთი, სოფელი სათიხარი და ვანათს ცხრა კომლი კაცი, სოფელი ქუაბნი, სოფელი ქორდი და პატარა მეღვრეკისი, ერედს გილაძენი, ვირშას მონასტერი მთავარანგელოზისა-თუსითა შესავლითა; ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია, მამულითა.“[117]*

---

114 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. V, თბ., 1974. გვ. 94, დოკ. 56.

115 გ. სოსიაშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისა და სინას მთის მამულები ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო საწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, 2016, № 9, გვ. 150.

116 იხ. გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, 2016, №10, გვ. 139-158.

117 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 179, დოკ. 23.

* საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში მოხსენიებული სოფლების ერთი ნაწილი ოკუპირებულია 2008 წლის რუსეთის სამხედრო აგრესიის შედეგად. ასეთია, მაგ. პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული რამდენიმე სოფელი: დისევი, სათიხარი, ვანათი, ერედვი, ეს უკანასკნელი დოკუმენტში იხსენიება ერედის სახელწოდებით. *იხ. გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 109; შიდა ქართლი, პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ტ. I, თბ., 2002, გვ. 94.*

დოკუმენტში მოხსენიებული **„ქვაბნი“,** ჩვენი აზრით, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე მდებარეობდა და სოფელ ვანათს ესაზღვრებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილი ვანათის აღწერისას წერს: „ვანათის ციხე შემუსვრილი განაახლა შანშემ. შემუსვრეს კუალად ყიზილბაშთა. ციხის უკან, ჩრდილოთ არს კლდე მაღალი, ქარაფოვანი, მჭურეტი ლიახვსა, და მას შინა ქუაბნი გამოკვეთილნი მრავალნი.“[118] არ არის გამორიცხული, რომ „ქუაბნი“ ვანათთან ახლოს მდებარე სოფელს თავდაპირველად ამ გამოქვაბულების გამო ერქვა. სოფელი ქვაბთა იხსენიება 1720 წელს შედგენილ სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის ყმების და მამულის ნუსხაში, სადაც აღნიშნულია: „ქ. ქვაბთ (?) სამი.“[119] აკად. ნ. ბერძენიშვილმა, სოფლის სახელწოდებას, რაკი ის გაურკვევლად ეწერა ნუსხაში, კითხვის ნიშანი დაუსვა. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნულ ნუსხაში „ქვაბთა“ იხსენიება სოფელ ერედვის შემდეგ. ჩვენი აზრით, 1720 წლის ნუსხაში მოხსენიებული „ქვაბთა“ და 1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში მოხსენიებული სოფელი „ქუაბნი“ ერთი და იგივე სოფელი უნდა იყოს. ამ სოფელს იხსენიებს სეხნია ჩხეიძე. მისი გადმოცემით, 1731 წელს, თეიმურაზ II-მ ქართველთა და ოსმალთა ჯარით შანშე ქსნის ერისთავის სამფლობელო დაარბია, ხოლო შემდეგ სამაჩაბლოში გადავიდა და აიღო მუგუთისა და სვერის ციხეები, ასევე საცხენისი, ქვაბები.[120] სხვადასხვა წყაროებში მოხსენიებული ტოპონიმები: „ქვაბთა,“ „ქუაბნი,“ „ქვაბები,“ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფლის აღმნიშვნელი სახელებია. ეს სოფელი უნდა ყოფილიყო სოფელ ვანათის სამხრეთით. ტოპონიმი „ქვაფთა,“ რაც, ჩვენი აზრით, „ქვაბთას“ შეცვლილი ფორმა უნდა იყოს, უფრო მოგვიანებითაც გვხვდება. 1894 წელს გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ ვ. მძინარაშვილის კორესპონდენციაში მოხსენიებულია ქვაფთის ჭალა, რომელიც დიციდან 5 ვერსის დაშორებით დიცურის სათავესთან,* მდებარეობდა.[121]

დოკუმენტურ წყაროებზე დაყრდნობით თუ ვიმსჯელებთ, პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობდა სოფელი **ვირშა,** სადაც ვირშას მონასტერი არსებობდა. ზემოთ ნახსენებ საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში იხსენიება „ვირშას მთავარანგელოზის მონასტერი თვისითა შესავლითა.“ აღსანიშნავია, რომ ვირშას მონასტერი თავისი შესავალი მამულებით XV საუკუნის I ნახევრის დოკუმენტშიც ფიგურირებს. საქართველოს მეფემ

118 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 369.

119 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. თ. I, თბ., 1940, გვ. 184, №256.

120 ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინაშვილის რედ. ტ. II, სპბ., 1854, გვ. 335.

* დიცურა პატარა ლიახვის ერთ ტოტს ერქვა და ის სათავეს სოფელ არბოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს, მდ. პატარა ლიახვიდან იღებდა. როგორც ჩანს, ქვაფთის ჭალა სოფელ არბოსა და ვანათს შორის არსებულ პატარა ლიახვის ნაპირს ერქვა, სავარაუდოდ, აქვე ყოფილიყო აღნიშნული დასახელების სოფელი

121 გაზეთი „ივერია,“ 1894 წ. 26 ოქტომბერი, №226, გვ. 2.

ალექსანდრე I დიდმა ვირშის მთა და მონასტერი თავისი კუთვნილი სოფლებით განახლებულ სვეტიცხოველს უწყალობა.[122] როგორც მივუთითებდით, სოფელ ვირშას ზუსტი ლოკალიზაცია ძნელია, თუმცა, ჩვენი აზრით, ის მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, დისევის სიახლოვეს, მთის ფერდობზე უნდა ყოფილიყო.

პატარა ლიახვის ხეობის ერთ-ერთი სოფელი **ბადანი (იგივე ბადაანი)** არაერთ დოკუმენტურ წყაროში გვხვდება. ნიკოლოზ კათალიკოზის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ სიგელში, რომელიც 1687 წლით არის დათარიღებული, ჩამოთვლილია კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოვლისადმი გაწეული ღვაწლი, დოკუმენტში აღნიშნულია: „კიდევე ნასოფლარი ბადანი ავაშენე.“[123] „ბადაანის“ არსებობა უფრო გვიანდელი პერიოდის საბუთითაც დასტურდება. კათალიკოსმა ანტონ I-მა გიორგი გედევანიშვილს უბოძა „ოსების მოურაობა ბადაანისა და ხოდელისა.“ ზემოთ ნახსენებ ვირშის მონასტერს ეკუთვნოდა „შესავალნი ქორდი და ბადასშვილნი,“ ანუ ბადასშვილების მამული (მცირე სოფელი).* სწორედ აქ ცხოვრობდნენ ვირშის მთავარანგელოზის „მეგანძურნი“ ჯინჯიხასძე-ბადასშვილები, რომლებიც (სავარაუდოდ, ბადაანის ნასოფლარად ქცევის შემდეგ) ქორდში გადმოსახლდნენ. მოგვიანებით ნიკოლოზ კათალიკოსმა „ბადანი,“ იგივე ბადაანი, ხელახლა მოაშენა და სვეტიცხოველს გადასცა. უფრო გვიან, XVIII საუკუნეში აქ ჩრდილოეთიდან ჩამოსული ოსები დაასახლეს, რომლებიც საეკლესიო ყმები გახდნენ. ანტონ კათალიკოსმა მათ მოურავად გიორგი გედევანიშვილი დანიშნა. ჩვენი აზრით, სოფელი ბადაანი პატარა ლიახვის ხეობაში ვირშას სიახლოვეს არსებობდა.

1348 წელს ანდრონიკე მეფის მიერ წითლოსან ქვენიფნეველისადმი ბოძებულ წყალობის სიგელში იხსენიება **ბაკურისუბანი**, რომელიც, სავარაუდოდ, პატარა ლიახვის ხეობის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გვერდისძირის სიახლოვეს მდებარეობდა. საბუთში ვკითხულობთ: „ქ. სახელითა ღმრთისაითა, ანდრონიკესაგან ბაგრატუნიანის, ნებითა ღმრთისითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთ მეფისა, შარვანშე და შანშა და ყოვლის აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ხელმწიფედ მოპყრობელისა; მოვიდა ჩუენს წინაშე ქუენიფნეველი, ლარგ[ვ]ელისა შვილი წითლოსან და გუეაჯა და მოგ[უ]ახსენა, რაითამცა ქართლს მუხუსძისა სალარისეულნი სოფელნი: კარბაი და გარეჯარ ბაკურისუბანი მისთუსისმცა მიგუებოძნეს. დაგუეაჯა ღმერთმან და ვისმინეთ აჯაი ქუენიფნეველისაი წითლოსანისი, ვინაითგან მათის ცოლის ძმის მუხუსძეს სალარესცა მისთუის და მისთა დისწულთათუის ეანდერძა მისი მამული,

122 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013, გვ. 171-172.

123 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 592.

* შესაძლოა, ბადასშვილებს სწორედ ვირშის მთავარანგელოზის ტაძრის წინაშე არსებული დამსახურების გამო გადაეცათ მამული მონასტერთან ახლოს. საგანძურის მცველები მონასტრიდან შორს ვერ იცხოვრებდნენ.

ჩუენცა შევიწყალეთ და მიუბოძენით სოფელნი: კარბაი და გარეჯარ ბაკურისუბანი, მისითა სამართლიანითა მძღურითა მკ[უ]იდრად, სამამულოდ, შეუვ[ა]ლად და შეუცვალებლად."[124] დოკუმენტში ნახსენები სოფლები: კარბი და გარეჯვარი დღესაც არსებობს (გარეჯვარი ორ ნაწილად არის გაყოფილი: დიდ და პატარა გარეჯვრად). ზუსტად ძნელია ბაკურისუბნის ლოკალიზება. შესაძლებელია, რომ გარეჯვარი ძველ დროშიც რამდენიმე ნაწილად იყოფოდა და მის ერთ ნაწილს ბაკურის უბანი ერქვა.

1382 წლით არის დათარიღებული სიგელი, რომლითაც დავით მეფემ ოქონის ხატს თამარ მეფის დროს ნაწყალობევი მამულები განუახლა. დოკუმენტში მოხსენიებულია გარეჯვარს **ლომსათუბანი**: „ზემო რეხას ათი საკუამლო მისითა რუთა, მამულითა, მიწითა, საწისქვილოთა, სასაფლავოთა, სამძღვრითა და სამნებითა ყოველის კაცისაგან მოუდევარი და შემოუცილებელი; აგრეთვე გარეჯვარს ლომსათუბანი მისითა წყლითა, რუთა, სამძღურითა და სამნითა ამით: თამარ დედოფლის რუმდის ქუემოთ, რეხის ფშნამდინ, გვერდით ხელთუბნის სამნამდის, მარჯუნით თორტიზის ფშნამდინ."[125] დოკუმენტის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ლომსათუბანი გარეჯვრის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა და ის თორტიზას, ხელთუბანს და რეხას ესაზღვრებოდა. ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტებზე დაყრდნობით, შეგვიძლია ვივარაუდოთ: პატარა სოფელი (შესაძლებელია უბანიც) ბაკურისუბანი, შედიოდა დიდი სოფლის-გარეჯუარის შემადგენლობაში. გარეჯვარში სხვა მცირე დასახლებაც იყო, რომელიც 1382 წლის დოკუმენტში ლომსათუბნის სახელწოდებით გვხვდება.

ტყიურა პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფელი იყო. ამას ადასტურებს 1716-1724 წ.წ. შედგენილი განაჩენი ვახტანგ VI-ისა თუმანიშვილებსა და ქარუმიძეებს შორის ხევთუბნისა და თორტიზის რუზე დავის გამო. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „მეფეს როსტომს შეეწყალა, თვითან მიბძანებულიყო რუ და სათაო მოესაზრა, ქვეყნისათვი[ს] მუშა შეეწერა, დიდის ლიახვიდამ და პატარას ლიახვიდამ, ორითგანვე, სათავე აეღო და წყალი წამოეყუანა და ერთ რუდ შეეყარა და მარანა გაეთარხნებინა, მერუეთ დაეყენებინა და ეს რუ და წყალი ყოვლის კაცის უცილობლად თუმანიშვილებისთვის ხევთუბნის სარწყავად ებოძებინა. ძევერელთა, ტყიურელთა, კარალელთა, ორთავ გარეჯურელთა და თორტელთათვინ თავეთი რუები ზოგი ზედ გარდაეტარებინა და ზოგი ქვეშ გაეძურინებინა."[126] სოფელი ტყიურა, თუ დოკუმენტში მითითებული სოფლების ჩამონათვალის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ძევერას და კარალეთს შორის უნდა ყოფილიყო. შემდეგ იგი ნასოფლარად იქცა, ან სოფელ

124 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 98-99, დოკ. 34.

125 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, XIV-XV საუკუნეები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს, თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა და ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013, გვ. 51.

126 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ტ. II, ნ. ბერძენიშვილის რედ. თბ., 1953, გვ. 20.

კარალეთს შეუერთდა და როგორც ცალკე სოფელმა არსებობა შეწყვიტა. სოფელ ტყიურეთს იხსენიებს იოანე ბაგრატიონი: „ქ. ჩმართა მოსახლე, ქ. ზერტი, მოსახლე, ქ. ტყიურეთი, მოსახლე.“[127] ჩვენი აზრით, ტყიურა და ტყიურეთი ერთი და იგივე სოფელი იყო, რომელიც უფრო გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტურ მასალებში აღარ გხვდება. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ის XIX საუკუნის დასაწყისში (როგორც აღვნიშნეთ, აღნიშნული სოფელი, როგორც „მოსახლე“ მოხსენიებულია იოანე ბაგრატიონის თხზულებაში, რომელიც 1794-1799წ.წ შეიქმნა) ნასოფლარად გადაიქცა.

პატარა ლიახვის ქვემო წელზე, სოფელ შერთულთან, იქ, სადაც მდ. დიდი ლიახვი პატარა ლიახვს უერთდება, არსებობდა სოფელი **ძველი ძევერა.** ეს დასტურდება 1582 წლით დათარიღებული წყალობის წიგნით სვიმონ მეფისა უგანაძეებისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „...მოვიდნენ [წინაშე ჩვენსა ჩვენი ერთგულნი ყმანი: უგანაძე გიორგი და დავით და] სამკვიდრო მამული ძველი ძევერა იჩივლეს. მოკითხული ვქენით და სამკვიდროც ამათი ყოფილიყო სამართლიანის საქმით, არც არავის ჴელი ჰქონდა. ჩვენ, ნეფეთ-ნეფემან და თვით-ჴელმწიფემან პატრონმან სვიმონ, თავისი სამკვიდრო ძველი ძევერა ისევ უგანაძეებს უბოძეთ და დავანებეთ გიორგის და დავითს. არას კაცს ამ ძველ ძევერასთან ჴელი არა ქონდეს, მისის სამართლიანის სამძღვრით სამძღვრამდის. ქ(ორონი)კ(ონ)ს სო.“[128] თუ დოკუმენტს დავუკვირდებით, აშკარაა, რომ ძველი ძევერა უგანაძეების სამკვიდრო მამული ყოფილა და მათ ეს სოფელი დაკარგეს. სავარაუდოდ, იგი სიმონ I-ის ტყვეობაში ყოფნის დროს ამილახვრებს უნდა მიეტაცათ. როგორც ჩანს, სიმონის გათავისუფლების შემდეგ უგანაძეებს მამულის დაბრუნების იმედი გაუჩნდათ და მათ საჩივრით სწორედ ქართლის მეფეს მიმართეს.

სოფელი „ძველი ძევერა“ აღარ არსებობს. ზემოთ წარმოდგენილი დოკუმენტის შედგენის დროს, სავარაუდოდ, ახალი ძევერაც იქნებოდა. დღეს, ამ სოფლების ადგილზე სოფელი ძევერაა. იგი მდ. დიდი ლიახვის და მდ. პატარა ლიახვის შეერთების სიახლოვეს მდებარეობს – ქ. გორიდან 14 კმ-ის დაშორებით.[129]

საისტორიო წყაროების მიხედვით, პატარა ლიახვის ხეობაში კიდევ ერთი სოფელი იყო, რომელიც შემდეგ ნასოფლარად იქცა, ან სხვა მეზობელი სოფლის ნაწილი გახდა. დოკუმენტებში ერედვის და სათიხარის გვერდით გვხვდება **ზაკუი (ზაკჳ)**. 1532-1534 წლებით დათარიღებულ საბუთში, რომელიც მცხეთის დაკარგული მამულების ნუსხას წარმოადგენს, ზაკუი მოხსენიებულია ერედვთან ერთად, და, როგორც ირკვევა, იგი ფავნელიშვილებს ეკუთვნოდა: „და აქუს რატიშვილსა წირი, გურ-

127 იოანე ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40. აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში ფრონეს ხეობაში არსებობდა სოფელი ტყის უბანი, სადაც ყმები ჰყავდათ ფალავანდიშვილებს. იხ. ა. *თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 78.*

128 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 341.

129 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, თბ., 1987, გვ. 267.

ზის-ივლიტა...ფავნელიშვილსა ზაკუი და ერედუს გლეხები."[130] ცნობილია, რომ ფავნელიშვილთა გვარი მხარგრძელთა საგვარეულოდან მომდინარე თმოგველ-უჯარმელების დიდგვაროვანთა სახლს უკავშირდებოდა (ამაზე ქვემოთ). მათი ერთი ნაწილი ცხოვრობდა ნიქოზში, რასაც ადასტურებს ნიქოზის საყდრისადმი მათ მიერ ბოძებული სიგელები,[131] ხოლო მეორე ნაწილი კი სახლობდა ერედვში.[132] უნდა ვივარაუდოთ, რომ ზაკუი (ზაკჯ) ერედვს ემიჯნებოდა და შესაძლებელია, შემდეგ ამ სოფლის უბნად იქცა. ზაკუი იხსენიება ასევე 1559 წლის სიგელში, საიდანაც ირკვევა, რომ სიმონ I-მა სვეტიცხოველს შეწირულობა განუახლა. როგორც ჩანს, „ზაკუი მისი მზღურითა" საკათალიკოსოს ეკუთვნოდა. ამ დოკუმენტში ჩამოთვლილია სვეტიცხოვლის მამულები დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში. მათ შორის: ტირძნისში, ზემო მეღვრეკისში, ცოტა მეღვრეკისში, ერეთში (სავარაუდოდ, უნდა ეწეროს ერედვი). მცხეთის საყდარს ეკუთვნოდა ასევე ქორდი, ზაკუი, სათიხარი და სხვ.[133] აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით, ზაკუი პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, ერედვსა და სათიხარს შორის მდებარეობდა. შესაძლებელია, ეს სოფელი ქორდის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს ერედვის სამხრეთით იყო. ზაკუი ერედვის გვერდით იხსენიება 1574 წლის დოკუმენტშიც, ეს არის „გაცვლილობის წიგნი ნიკოლაოზ კათალიკოსისა ვახტანგ ბატონიშვილისადმი," რომლის მიხედვით, კათალიკოსმა ვახტანგ ბატონიშვილს (სიმონ I-ის ძმას) მუხრანთან ახლოს მდებარე სოფელ ყურისუბანში სვეტიცხოვლის მამულები გაუცვალა. მათ შორის გადასცა: „ერეთს (იგულისხმება ერედვი, – გ. ს.) გილაშვილი მისითა მამულითა; ზაკჯ მისითა მზღურითა..."[134] მოგვიანებით საპატრიარქომ უკან დაიბრუნა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მამულები, რასაც ადასტურებს 1594 წლით დათარიღებული დოკუმენტი, სადაც ზაკუი მოხსენიებულია „ზემო ქართლს," ქორდისა და სათიხარის გვერდით.[135] აღსანიშნავია, რომ სოფელი „ზაკუ" არსებობდა ქვემო ქართლშიც, რაც დასტურდება სიმონ I-ის მიერ მანგლისის ღმრთისმშობლისადმი ბოძებული შეწირულობის წიგნით.[136]

პატარა ლიახვის ხეობაში, საცხენისსა და ბელოთს შორის კიდევ ერთი დასახლებული პუნქტი იყო, რომელსაც XVIII საუკუნის ბოლოს იოანე ბატონიშვილი **ედემქალაქის** სახელით იხსენიებს.[137] „ედემქალაქი" დატანილია ვახუშტი ბატონიშვილის რუკაზეც. მკვლევარი კ. ხარაძე მას ხადურიანთკართან აიგივებს, რომელიც ბელოთთან ახლოს იყო (ხადურიანთკარში მდ. პატარა ლიახვის სანაპიროდან 30 მ-ის სიმაღლეზე კლდეზე დაშენებული მრგვალი კოშკია შემორჩენილი[138]).

130 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 136-137.
131 ს. კაკაბაძე, თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის, თბ., 1913, გვ. 7.
132 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 115.
133 ქართული ისტორიულ საბუთების კორპუსი, ტ. III, გვ. 244.
134 იქვე, გვ. 289.
135 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897 გვ. 415.
136 ქართული ისტორიულ საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 439-440.
137 იოანე ბატონიშვილი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 38.
138 კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 137.

პატარა ლიახვის ხეობა და ზემო ქართლის სადროშო. როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფოში XV საუკუნეში ოთხი სადროშო ჩამოყალიბდა. აქედან, ერთ-ერთი „ზემო ქართლის სადროშო“ იყო, რომლის სარდლები ამილახვრები იყვნენ. სადროშოს ცენტრს გორი წარმოადგენდა.[139] ზემო ქართლის სადროშოს საზღვრების შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ვიწყებთ მეორეს სასპასპეტოს, მემარჯუენეს, შიდა ქართლის ნაკუეთსა, რომელ არს აწის ზემო ქართლი. ხოლო საზღვარი ამისი არს: აღმოსავლით, რომელი დავსწერეთ ხაზი კასპიდან წასრული ჩდილოს, გამჭრელი წლევისა, შავტყისა და მისრული კსნის კიდემდე და ბოლადმდე; სამჭრით მდინარე მტკუარი; ჩდილოთ, რომელი აღვსწერეთ კსნის მამულის საზღვარი, და მერმე კავკასი; დასავლით ძირულას იქითი მთა კოლბეურისა, მცირე, რომელი მიჰყვება ჩდილოთ კერძ პერანგამდე, მუნიდამ ერწო-კუდარამდე და ესევ მთა კოლბეურისა, ჭეფინისხევსა და ამაშუკეთს შუა, მიჰყვების სამჭრით ვერტყვილამდე; ვეტყვილიდამ ხაზი ჩხერიმელის დაბის ქუაბამდე, და მუნიდამ მახვილოს მთის განმჭრელი დვირამდე და ბაკულიანის მთამდე.“[140] როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი მიუთითებს, სადროშოს აღმოსავლეთი საზღვარი კასპიდან ვრცელდებოდა მდ. ქსნის ნაპირამდე და სოფელ ბოლამდე (ახალგორის მუნიციპალიტეტში შემავალი სოფელი, რომელიც ზემო და ქვემო ბოლად იყოფა[141]). ჩრდილოეთით ზემო ქართლის სადროშოს ქსნის მამული ესაზღვრებოდა და „მერმე კავკასი.“ ზემო ქართლის სადროშოში, ალ. ამილახვრის ცნობით, შედიოდა შემდეგი სათავადოები: აბაშიძეების, ფალავანდიშვილებისა, ფავლენიშვილებისა, ხერხეულიძეებისა, დავითაშვილებისა, ამირაჯიბებისა, ავალიშვილებისა, ხიდირბეგაშვილებისა, მხეიძეებისა, დიასამიძეებისა, სიამარდიშვილებისა, თაქთაქიშვილებისა, შალიკაშვილებისა, მაჩაბლებისა.[142] როგორც დ. გვრიტიშვილმა მიაქცია ყურადღება, ალექსანდრე ამილახვრის მიერ ჩამოთვლილი სათავადოთა ნუსხა არ უნდა იყოს სრული. მკვლევარი იმოწმებს XVII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთს, რომელშიც ვკითხულობთ: „ქ. არის ბატონის ამილახორის დროშაზედა: ბატონიშვილი გიორგი, ერთობილნი ზევდგინიანი, ფავლენიანი, მაჩაბელნი, თუმანიანი, ბატონი მრუელი, ავალიშვილი ქაიხოსრო, ბატონი ურბნელი, ხერხეულიანი, ფალავანდიანი, ბატონი სუეტის ცხოველისა და იელუსარემისა ერთობილნი ამირეჯიბიანი, თვალდამწვრიანი, დიასამიძე ელიზბარ, როსტომ ქავთარაძე, შალვა თუხარელი, ამუან(?) თაქთაქიძე, თაქთაქ ტატიანი და წერეთლის მამული, აბაშიძის მამულები, იტრის წინამძღვარი, აბაზაძე, დამღაწაშვილი, ავალიშვილი გულბათ, ფაფინა იაღუზიშვილი როსტომ.“[143]

139 ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, ტ. I, თბ., 2018, გვ. 373.

140 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 364.

141 ენციკლოპედია „საქართველო,“ ტ, I, თბ., 1997, გვ. 455.

142 ალ. ამილახვარი, გეორგიანული ისტორია, გ. ქიქოძის თარგმანი, ჟურნ. „მნათობი,“ 1939, № 8, გვ. 128.

143 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 289; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. 2124.

ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, ზემო ქართლის სადროშოს ჩრდილოეთით ქსნის მამული და კავკასიონი ესაზღვრებოდა: „ჩრდილოთ, რომელი აღვსწერეთ კსნის მამულის საზღვარი და მერმე კავკასი.“ როგორც ალ. ამილახვრის, ისე დ. გვრიტიშვილის მიერ დამოწმებულ XVII საუკუნის ზემო ქართლის სადროშოში შემავალ სათავადოთა ნუსხაში ქსნის საერისთავი არ არის დასახელებული. ამ ჩამონათვალში არაგვის საერისთავოც არ გვხდება. შესაბამისად, არც ამ საერისთავოების ტერიტორიაზე არსებული საეპისკოპოსოები შედიოდა ზემო ქართლის სადროშოში, განსხვავებით რუისის და ურბნისის საეპისკოპოსოებისაგან. ქსნისა და არაგვის საერისთავოები, სამუხრანბატონოსთან ერთად, მემარცხენე სადროშოს მიეკუთვნებოდა, რომლის სარდლები მუხრანბატონები იყვნენ.[144]

„ზემო ქართლის სადროშოს“ აღმოსავლეთი საზღვარი ქსნის ნაპირამდე ვრცელდებოდა და, შესაბამისად, მისი მომიჯნავე ქსნის საერისთავო იყო. სადროშოს სამხრეთ-დასავლეთით საამილახვრო ესაზღვრებოდა.[145] როგორც ე. მამისთვალიშვილი მიუთითებს: „ვახუშტის მიერ შემოხაზულ ზემო ქართლის სადროშოს საზღვრებში თავსდება დღევანდელი რაიონები: კასპის (ნაწილობრივ), ახალგორის (ნაწილობრივ), გორის (ნაწილობრივ), ცხინვალის, ჯავის, ზნაურის, ქარელის (ნაწილობრივ), ხაშურის (ნაწილობრივ), ხარაგაულის (ნაწილობრივ), ბორჯომის და ახალციხის (ნაწილობრივ).“[146]

ზემო ქართლის სადროშოს ჩრდილოეთი საზღვარი არაერთგვაროვანი იყო, მას ჩრდილოეთ მხარეს ერთ ნაწილში „ქსნის მამული“ საზღვრავდა, ხოლო მეორე ნაწილში კავკასიონის ქედი. ეს განპირობებული იყო, იმ გარემოებით, რომ ქსნის ერისთავებმა გვიან შუასაუკუნეებში თავიანთი მამულები საერისთავოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლების და დიდი ლიახვის ხეობის ჩრდილოეთით მდებარე მაღრან-დვალეთის ხარჯზე გააფართოვეს. სწორედ ამიტომ იქცა „ზემო ქართლის სადროშოს“ ჩრდილოეთ „საზღვრად“ ვახუშტის მიერ მითითებული „ქსნის მამული.“

განსხვავებით პატარა ლიახვის ხეობისაგან, დიდი ლიახვის ხეობა, კერძოდ, მაჩაბელთა სათავადო ზემო ქართლის სადროშოში შედიოდა და სამხედრო მობილიზაციის დროს ამილახვრებს ექვემდებარებოდა. ამას ადასტურებს 1644 წელს, ქართლის მეფის როსტომის მიერ ბეჟან ამილახორისადმი მიცემული სიგელი: „მას ჟამსა ოდეს ლიეხუს ზედათ და ლიეხუს ქვეშეთ ქართლის ქვეყანა თქვენის სახლის კაცის სასარდრო ყოფილა, აწე ჩუენცა შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თავადის, აზნაურისშვილისა, ბერისა და ერთობილთ ყოვლის კაცის, რა რიგადაც ამას წინათ თქვენი სახლისკაცი სარდარი ყოფილა, იმავე რიგითა და წესითა სარდრობა თქვენთვის გვიბოძებია.“[147]

144 ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, ტ. I, თბ., 2018, გვ. 373.

145 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, გვ. 73.

146 ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, ტ. I, გვ. 375.

147 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. 2125.

საინტერესოა სადროშოს სახელწოდება „ზემო ქართლი.“ ვახუშტი ბატონიშვილი გარკვევით წერს: „ვიწყებთ მეორეს სასპასპეტოს, მემარჯუენეს, შიდა ქართლის ნაკუეთსა, რომელ არს აწის ზემო ქართლი.“ ე. ი. ვახუშტი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ზემო ქართლი მეორე, მემარჯვენე სასპასპეტოს, შიდა ქართლის ნაწილია, რომელსაც ამჟამად ზემო ქართლი ეწოდება. ზემო ქართლი ვახუშტისავე განმარტებით, უწინ სამცხეს ერქვა: „ხოლო აქამომდე რომელნი აღვსწერენით, ესე არს უმეტესად ზემო ქართლი და შემდგომად სამცხე წოდებული, და აწცა სამცხედვე ისახელების.“[148]

რატომ გადმოინაცვლა საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი კუთხის სამცხის სახელწოდებამ „ზემო ქართლმა“ ჩრდილოეთით? ამ საკითხზე საინტერესო დაკვირვება აქვს დ. მერკვილაძეს. მკვლევარი წერს: „XVI ს-დან საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დანაწევრებისა და შემდგომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (სამცხე-საათაბაგოს) ოსმალეთის მიერ მიტაცების შემდეგ, ეს ტერიტორია ყოველთვის უპირობოდ „ქართლის ქვეყნად“ აღარ განიხილება. მართალია, მწიგნობრული ტრადიცია ინერციით უკვე ახალციხის საფაშოდ გადაქცეულ მიწა-წყალს ჯერ კიდევ „ზემო ქართლად“ მოიხსენიებს, მაგრამ, ვინაიდან ახლადწარმოქმნილი ქართლის სამეფო, ძირითადად, საკუთრივ ქართლით შემოიფარგლა, ზემო ქართლად წარმოჩინდა სამეფოს ფარგლებში არსებული მტკვრის ყველაზე ზემო წელი-შიდა ქართლის დასავლეთი ნაწილი (ამილახვართა სასარდლო, რომელსაც საამილახვროს გარდა საფალავანდიშვილო, საავალიშვილო, სააბაშიძეო და სხვა სათავადოები შეადგენდა).“[149]

ტერიტორიული ერთეულების სახელწოდების და პოლიტიკურ-კულტურული ცენტრების გადანაცვლება უცხო პროცესი არ იყო. ს. ჯანაშიას დაკვირვებით, უწინდელი „ზენა სოფელი“ ეს არის მერმინდელი „შინა ქართლი,“ რაც, სწორედ ქართველების პოლიტიკურ-კულტურული ცენტრების გადმონაცვლებას უკავშირდება. ქვეყნის ადრინდელი უკიდურესი ნაწილი ზენა სოფელი შემდეგში ქვეყნის ცენტრში მოექცა.[150] ჩვენი აზრით, სახელწოდება „ზემო ქართლი,“ იმ არეალს, რომლის აღსანიშნავადაც გამოიყენებოდა, სადროშოების შექმნამდე ეწოდა. ამაში დიდი როლი, სავარაუდოდ, XVI საუკუნის I ნახევარში სამცხეში ოსმალთა დაპყრობებს უნდა შეესრულებინა.

დოკუმენტურ წყაროებში სახელწოდება „ზემო ქართლი“ არაერთგან გვხვდება. მაგ. 1580 წლის 14 ივლისით დათარიღებულ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ სვიმონ I-ის შეწირულობის წიგნში მოხსენიებულია: „ზემო

148 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 667.

149 დ. მერკვილაძე, „ზენა სოფლიდან“—„შიდა ქართლამდე“ (აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან), ამირანი, 2001, IV-V, გვ. 92.

150 ს. ჯანაშია, შრომები, II, 1952, გვ. 288; გ. ჩიტაია, აკად. ს. ჯანაშია და ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემა, „მიმომხილველი“, I, თბ., 1949, გვ. 7; ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, გვ. 25.

ქართლს სოფელი მოხისი."[151] პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებში, ვანათში, ბელოთში, აწრისხევში, გვიან შუასაუკუნეებში, ძირითადად, ქსნის ერისთავთა მამულები იყო და ეს სოფლები ზემო ქართლის სადროშოს სარდალს არ ექვემდებარებოდნენ. ისინი ჩრდილოეთიდან ემიჯნებოდნენ ზემო ქართლის სადროშოს ტერიტორიას, ამიტომაც მიუთითებს ვახუშტი ბატონიშვილი სადროშოს ჩრდილოეთ საზღვრად „ქსნის მამულს." ცნობილია, რომ 1777 წელს ერეკლე II-მ გიორგი ქსნის ერისთავის (ყულარაღასის) განდგომით ისარგებლა და ქსნის საერისთავო გააუქმა.[152] როგორც ჩანს, ქსნის ერისთავთა სათავადოს გაუქმებამდეც, მეფე ოპოზიციაში მყოფ ქსნის ერისთავებს არ ენდობოდა, განსაკუთრებით კი „ლეკიანობის" მიზნით პრევენციული ღონისძიებების გატარების დროს და მათი გვერდის ავლით, ერეკლე II-მ, საერისთავოში შემავალი პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები (აწრისხევის გარდა), ზემო ქართლის სადროშოს დაუქვემდებარა. თუმცა, ლეკთა წინააღმდეგ გაწერილ სამდევრო ღონისძიებებში, რაც მითითებულ სადროშოს ეხებოდა, ერეკლემ ქსნის ერისთავებიც ჩართო. ამის შესახებ ზემო ქართლის სადროშოსთვის 1772 წლის 28 აგვისტოს ერეკლე II-ის მიერ გაგზავნილ წერილში ვკითხულობთ: „1. ქ. როდესაც რომ მუხრანიდამ ყარაული მოვიდეს, ცხენიანი ჯარი წამოვიდაო, ყველანი გაფრთხილდნენ. თუ მჭურვალეთში შევიდეს ლეკის ჯარი, როგორც გაჩენილი არის, მდევარი შეიყაროს, თავი და ბოლო მოუდრიკონ, ყარაულები გაგზავნონ, თავს დააყენონ, მდევარს დაუძახონ, მეჯვრისჭევს შეიყარნენ; თუ თავს დასხმა ამჯობინონ, თავს დაესხან, თუ გზის შეკვრა ამჯობინონ გზა შეუკრან, თუ წინ დახვედრა ამჯობინონ წინ დაუხვდნენ, რომელიც ამჯობინონ იმ გზით ეცადნენ მტრის პასუხის გაცემასა და გაყრასა. 2. ქ. თუ ცხენიანი ლეკის ჯარი იყოს, ერთმანერთს ნუ მოუცდიან, ყველანი სირბილით გამოიქცენ; თუ ქვეითი ჯარი იყოს, სოფელი და სოფელი ერთად შეიყარნენ, დამრგვალდენ და ისე მივიდნენ, სადაც სარქარდებმა დაუძახონ. 3. ქ. ბელოთიდამ მოკიდებული საცხენისი, დიდი ვანათი, არბო, ქორდი, დიცი, და პატარა ლიახვის გამოღმართი, გვერდის ძირი და ვაკე, გორით ბერშოეთამდის, რაც ამათ შუა სოფლებია, ესენი ერთ სამდევროდ უნდა იყვნენ შეპირებულნი. 4. ქ. თუ რომ დიდის ჯარის ამბავი მოვიდეს და სარქარდებმა დაუძახონ, ორისავ მჭრის მდევარი უნდა საჩქაროდ სირბილით წამოვიდნენ. ცხენიანი სულ ჭენებით გამოიქცენ და ქვეითნი სოფელ და სოფელ შეიყარნენ, დამრგვალდენ და სადაც სარქარდებმა ამჯობინონ და დაუძახონ იქ მიცვივდენ. 5. ქ. თუ სამაჩაბლოსაკენ გაჩნდეს ლეკის ჯარი, ან დიდის ლიახვის გაღმა სადმე, ამ დიდი ლიახვის მდევარი და პატარა ლიახვის გაღმართი მდევარი, რომელიც მეორე მდევრად მიგვიჩენია, საჩქაროდ გაცვივდენ და, როგორც სარქარდებმა ამჯობინონ, ისე შეებნენ, თუ რომ კიდევ მოუნდესთ მდევარი და სარქარდებმა დაუძახონ, გამოღმა

151 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, თბ., 2016, გვ. 311.

152 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 78.

მჭრის მდევარიც წავიდეს და ღვთით პასუხი გასცენ. 6. ქ. თუ ქარელიდ-ამ მდევარი დაიძახონ, მაშინვე ქცხილვანს ქვეით კაცი დიდის ლიახვისა, პატარა ლიახვის გაღმართი კაცი და დირბის წყლის სოფლები ყველანი შეიყარნენ და გაცვივდენ ცხენიანი და ქვეითი, ნურავინ დააკლდება....9. ქ. თუ ამილახორი და ერისთავი (იგულისხმება ქსნის ერისთავი, – გ. ს.) ზემო ქართლში იყვნენ, იმათ უნდა შეიყარონ მდევარი და ისე იმდევრონ. 10. ქ. თუ ესენი არ იყვნენ ყურაღასმა გიორგიმ და მდივან-ბეგმა იასემ ქმ-ნან. 11. ქ. თუ არც ესენი იყვნენ, აღაბამ და ან შალვამ, ბეჟან და ან ომანმა ქმნან და იმდევრონ. 12. ქ. რომელიც ერისთვისშვილი და ამილახორისშ-ვილი დაესწროს მდევრობა გვიბძანებია, ამათ შემოიყარნენ და როგორც ამჯობინონ ისე მოიყვანონ, დიდად ბეჯითად იყვნენ ერისთვისშვილები და ამილახორისშვილები მდევრობისა, რომ ეს მდევრობა მათ აძევსთ.“[153]

მიუხედავად იმისა, რომ ზემო ქართლის სადროშოში ქსნის საერის-თავო არ შედიოდა, რაკი ქსნის ერისთავს პატარა ლიახვის რიგ სოფ-ლებში, რომლებიც ერეკლემ ზემო ქართლის სადროშოს დაუქვემდებარა, მამულები ჰქონდა, სამდევროებზე ლეკთა თავდასხმების დროს მას, ან მისი ოჯახის წევრს გარკვეული პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა.

როგორც წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ჩანს, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები ორ სამდევროში შედიოდა, ბელოთი, დიდი ვანათი (როგორც ჩანს, მცირე ვანათიც არსებობდა), საცხენისი, არბო, ქორდი, დიცი და „გამოღმართი“ (სავარუდოდ, თერგვისი, ტირძნისი) ერთ სამდევროში იყო. პატარა ლიახვის ხეობის „გაღმართი“ სოფლები (სავარაუდოდ, მერეთი, კარბი, ტყვიავი, ქერე, ფლავისმანი), დიდი ლიახვის სოფლებთან ერთად, მეორე სამდევროს შემადგენლობაში შედიოდა. აღნიშნულ სამდევროს სა-მაჩაბლოში ან ქარელში ლეკების გამოჩენის შემთხვევაში უნდა ემოქმედა.

გვიანფეოდალურ პერიოდში ის ტერიტორიია, რომელსაც „ზემო ქარ-თლის სადროშო“ მოიცავდა, სადროშოში შემავალი მრავალი სათავადოს მიუხედავად, დოკუმენტურ, თუ ნარატიულ წყაროებში ერთიანი სახელით – ზემო ქართლად იხსენიება. ასეთი სახელდება ჰქონდა პატარა ლიახ-ვის ხეობის იმ ნაწილს, რომელიც ქსნის საერისთავოში არ შედიოდა. ამას ადასტურებს 1574 წლის 14 მარტით დათარიღებულ დოკუმენტზე (გაცვლილობის წიგნი ნიკოლაოზ კათალიკოსისა ვახტანგ ბატონიშვილ-ისადმი) არსებული XVII საუკუნის მინაწერი: „კ(ათალიკო)ზის მ(ა)მ(უ) ლის ნაცვალი წიგნი. ქ. ზემო ქართლის სიგელი პატარა ლიახზედ.“[154] ამ სიგელის თანახმად, კათალიკოსმა ნიკოლოზმა სიმონ I-ის ძმას ვახ-ტანგ ბატონიშვილს მუხრანთან ახლოს მდებარე სოფელ ყურისუბნის სანაცვლოდ, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოვლის კუთ-ვნილი ყმა-გლეხები გადასცა. სიგელის გვიანდელი მინაწერიდან ირკვევა, რომ აქ მოხსენიებული მამულები (მათ შორის პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე: ერედვში, სათიხარში, ასევე ცოტა უფრო სამხრეთით: ვირ-

153 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 426-428.

154 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 290.

შაში, ქორდში, ტირძნისში),[155] ზემო ქართლს მიეკუთვნებოდა. ეს დასტურდება 1595 წლის საბუთითაც, რომლის მიხედვით, დომენტი კათალიკოსმა მუხრანთან ახლოს არსებული სოფელი ყურისუბანი სიმონ I-ის ძმას ვახტანგს გადასცა და დაიბრუნა სვეტიცხოვლის ძველი ქონება: „ზემო ქართლს, ქორდს, ზაკუს, სათიჭარს და მათ გარეშემო რაც საყდრის მამულები ყოფილიყო."[156]

პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები რომ ზემო ქართლად იწოდებოდა, უფრო გვიანდელი პერიოდის წყაროებიდანაც ჩანს. დავით ბატონიშვილი XIX საუკუნის დასაწყისში გადმოგვცემს რა სამეფო სახლის წევრების იულონ ერეკლეს ძის და დავით გიორგის ძის დაპირისპირების შესახებ, წერს: „ხოლო რაჟამს სახლეულნი მეფის ძის იულონისანი იყვნენ ლიახვზედ – ბელოთს, რომელიცა აქუნდა ამას მამული ესე საბატონიშვილოდ, მსმენელმან ამან მეფისძემანცა დავით მუნ წარგზავნა ქსნის ერისთავის შვილნი, რათა განდევნონ მუნითმცა იულონ და დაიპყრან ლიახვი თვისად. მისრულთა **ზემო ქართლს** ჯარითა ჰყვენ ყოველივე ნაბრძანები მისდა..."[157]

საქართველოს საპატრიარქოს მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში

საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას თავისი მამულები ჰქონდა პატარა ლიახვის ხეობაში. ეს იყო, როგორც სამეფო ხელისუფლების, ისე წარჩინებულ საგვარეულოთა მიერ შეწირული ქონება.[158]

ეკლესიის აქტიურ ურთიერთობას პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებთან არაერთი დოკუმენტური წყარო ადასტურებს. ჩვენამდე მოღწეული ისტორიული საბუთებიდან ერთ-ერთი ყველაზე ძველი დოკუმენტი 1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარია, სადაც დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებული არაერთი სოფელი იხსენიება: „გორს, რაც მცხეთის მამულნი და ვაჭარნი არიან, კუალად სოფელი ზერტი, თჳსითა მამულით, ნასოფლარი სათიბი, სოფელი ქვეში, სოფელი დისევი, ფლავი, სოფელი ჩხრიკეთი, სოფელი სათიჭარი და ვანათს ცხრა კომლი კაცი, სოფელი ქუაბნი, სოფელი ქორ-

155 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 289.

156 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ, თბ., 2018, გვ. 428.

157 მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებული ბატონიშვილის დავით გიორგისძისა და მისი ძმებისა, 1744-1840, ტფ., 1906, გვ. 58-59.

158 გ. სოსიაშვილი, საკათალიკოსო მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, თბ., 2016, № 11, გვ. 320-394.

დი და პატარა მეღვრეკისი, ერედს გილაძენი, ვირშას მონასტერი მთავარ-ანგელოზისა-თუსითა შესავლითა; ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია, მამულითა.“[159]* 1392 წლის საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში გვხვდება სოფელი „ქვაბნი.“ როგორც მივუთითებდით, იგი პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე მდებარეობდა და, სავარაუდოდ, სოფელ ვანათს ესაზღვრებოდა. უფრო გვიანდელ წყაროებში „ქვაბნი“ „ქვაბთას“ ფორმით გვხვდება. 1720 წელს შედგენილ სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის ყმების და მამულის ნუსხაში, სვეტიცხოველს ქვაბთაში სამი კომლი გლეხი უკუთვნოდა.[160]

საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში ყურადღებას იპყრობს „ვირშას მთავარანგელოზის მონასტერი თვისითა შესავლითა.“ აღსანიშნავია, რომ ვირშას მონასტერი თავისი შესავალი მამულებით XV საუკუნის I ნახევრის დოკუმენტშიც გვხვდება. საქართველოს მეფემ ალექსანდრე I დიდმა (1412-1442 წწ.) ვირშას მთა და მონასტერი თავისი კუთვნილი სოფლებით განახლებულ სვეტიცხოველს შეწირა. 1431 წლით დათარიღებულ სიგელში ვკითხულობთ: „და ვითარ გუმართებს, და ჩუენგან სათანადო არის,

159 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD – საბ. 8712; ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 179, დოკ. 23; АКАК, т. VI, стр. 769-770.

* ზემოთ მითითებულ სქოლიოში ნაგულისხმევი დოკუმენტი, რომელიც ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრშია დაცული, სხვადასხვა დროს არის გამოქვეყნებული, საბუთი XIX საუკუნეში გადაწერილ დედნის ასლს წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ ამ სიგელს თ. ჟორდანია იმერეთის მეფის ალექსანდრეს მიერ გაცემულად მიიჩნევდა. მკვლევარი წერდა: „ეს სიგელი XV საუკუნის პირია ძველის გუჯრისა, 1392 წელს დაწერილისა ალექსანდრე მეფის სახელით. ამავე გუჯრის მე-17 საუკ. პირი ჩართულია ნუსხაში №506 (:სიბ:) პირველი სიგელი (ასლი) დაწერილი ყოფილა მეფის კარის მწიგნობრის იოსებისაგან, რომელიც მართლა სჩანს 1399 წელს (იხ, 1399 წ. ქვეშე), ხოლო მისგან გადაწერილი პირი ეკუთვნის სვიმონ მეფის დროს, როდესაც დაუმტკიცებიათ ეს პირი... რადგან 1392 წ. ქართლში არ მეფობდა ალექსანდრე, ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს უნდა იყოს იმერთა მეფე ალექსანდრე, რომელიც მეორედ გამეფებულა 1392 წელს, როდესაც მოჰკლეს გიორგი მეფე, ძმა მისი, თუმცა შინაარსი გუჯრისა თითქმის მხოლოდ ქართლ-კახეთ-მესხეთს ეხება და არა იმერეთს“. *თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, ტფ., 1897, გვ. 195.* მწიგნობარი იოსები 1399 წლის დოკუმენტში მართლაც იხსენიება, ეს არის გიორგი მეფის მიერ მცხეთისადმი გაცემული შეწირულობის დოკუმენტი. *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. II, თბ., 1993, გვ. 458.* აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით, იოსები გიორგი მეფის მწიგნობარია და არა იმერეთის მეფის ალექსანდრესი. ჩვენი აზრით, ზემოთ ნახსენები სიგელი, რომელიც მცხეთის მამულების ნუსხას წარმოადგენს, ალექსანდრე I დიდის დროს უნდა იყოს შედგენილი. ცნობილია, აღნიშნული მეფის განსაკუთრებული დამოკიდებულება სვეტიცხოვლისადმი, რასაც მის მიერ გაცემული არაერთი საბუთი ადასტურებს. სიგელი, რომელსაც ალექსანდრე მეფე ამტკიცებს, იოსებ მწიგნობრის მიერ არის დაწერილი. ალექსანდრეს მიერ გაცემული სიგელებიდან ცნობილია რამდენიმე მწიგნობარი, მათ შორის, ვიგრი ქადაგისძე, კლიმი კაკალაჩასძე, დემეტრე მარკოზისშვილი. *იხ. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, თბ., 2013, გვ. 210, 213, 115.* შესაძლებელია, რომ იოსები ალექსანდრეს სამეფო კარის ერთ-ერთი მწიგნობარი იყო.

160 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. თ. I, თბ., 1940, გვ. 184, №256.

ეგრეთ კუალადვე ვინებეთ შემატება და გაზედავება და შევსწირეთ და მოვახსენეთ ძუელითგან მეფეთაგან შემკობილი და აღშენებული და გადიდებული მთა ვირშისა, მონასტერი და მისნი შესავალნი ბადასშვილნი და ქორდი; და მას აქათ, ანუ მზღვარი ჰქონებიან მისითა მიმდგამითა, ყანითა, ვენახითა, წყლითა, წისქულითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, მთითა და ბარითა, მზღურითა, სამხრითა და უხმრითა, საძებრითა და უძებრითა, მისითა სამართლიანითა ყუალათა ერთობ უნაკლულოდ, მოგუიხსენებია თქუენ, დიდისა და ცათა მომბაძავისა მცხეთისა საყდრისათუის და თქუენისა მპყრობელისა ჩუენისა სულისა მოძღურისა და მეოხისა კათალიკოზისა თეოდორესათუის: მოგუიხსენებია ძუელითგან ჩუენითა მომავალთა მეფეთაგან გადიდებული და შემკობილი **ვირშა მთა და მონასტერი და მისნი შესავალნი, ქორდი და ბადასშვილნი** და მას აქათ, რაცა ძუელითგან მთას და ანუ მამულნი, ანუ გლეხნი და ზღვარნი, და პარტახტნი ჰქონებიან, ყანითა, ვენახითა, წყლითა, წისქუილითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, მთითა და ბარითა, სახმრითა და უხმრითა, საძებრითა და უძებრითა, მისითა მიმდგამითა, სამართლიანითა ყუელათა, ყ(ოვლა)დვე უნაკლულოდ... არას ჟამისა შემოსრულობისა და გამოცვალებისათვის არ მოგეშალოს და ვერვინ იკადროს ამისად სარჩლად და ცილებად, ვითა ჩუენითა მომავალთა მეფეთაგან აღშენებულისა და გადიდებულისა და პატივცემულისა და აწ ჩუენგან ახლად შემოწირულისა და სამკუიდროდ მოხსენებულისა დაცილება არავის მართებს აგრე. და ვინცა დაგეცილოს, პირნი და პასუხისა გამცემნი ჩუენ ვართ. და ვირშისა მთისა და მონასტრისა და მისთა შესავალთა, ვითა არვინ ღირსა, ყოვლისაგან კაცისაგან უაჯო არის. და დაღათუ ვისმე შემოტყუვილითა ანუ მამული ანუ გლეხი და ანუ ზღუარი და ყანა და ვენახი დიდი, გინდა მცირე გამოეაჯოს, იგი ყუალა ამა დაწერილითა გაგუიცუდებია და მტკიცე ესეოდენ არის. ამა **ვირშისა სახლისა** ულუფა ძუელითგანვე ჩუენთა მეფეთაგან ამოკუეთილი და გაშუებული არის და მას აქეთ, როგორცა სხუანი მცხეთისა მამულნი, შეუვალნი არიან, აგრეთვე ესე შეუვალად და თარხნად მოგუიხსენებია და არასთანა სათხოვარი არაოდეს ეთხოებოდეს."[161]

როგორც მივითითებდით, ზუსტად ძნელია ვირშას მთის და მონასტრის ადგილმდებარეობის დადგენა, თუმცა, ჩვენი აზრით, იგი პატარა ლიახვის ხეობაში, სოფელ ქორდთან ახლოს, პატარა ლიახვის გაღმა მხარეს მდებარეობდა. ვირშის „შესავალნი" იყვნენ სოფელი ქორდი და „ბადასშვილნი," რომლებიც ვირშასთან ერთად სამეფო ხელისუფლებას კათალიკოს თეოდორესთვის გადაუცია. 1392 წლის გუჯარიდან ჩანს, რომ სოფელი ქორდი საკათალიკოსო მამულებში შედიოდა. ალექსანდრე I-მა ქორდი, ვირშას მონასტერთან ერთად, კვლავ სვეტიცხოვლის საკუთრებაში დატოვა. ვირშას მონასტერი, როგორც ჩანს, სამეფო კარის მხრი-

161 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, XIV-XV საუკუნეები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა და ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013, გვ. 171-172.

დან განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ იყო, სწორედ ამაზე მეტყველებს ალექსანდრე I-ის სიგელში არსებული ჩანაწერი „ძუელითგან მეფეთაგან შემკობილი აღშენებული და გადიდებული მთა ვირშისა, მონასტერი.“ სავარაუდოდ, ვირშას მთაზე ძველი დროიდანვე სამონასტრო ცხოვრება იყო და სამეფო ხელისუფლება იქ არსებულ მონასტერს დახმარებას უწევდა. აღნიშნული საბუთის გარდა, ვირშას მონასტერი სხვა დოკუმენტებშიც იხსენიება, მაგ.: 1447 წლის ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარის მიხედვით, ალექსანდრე I-ის ძემ, გიორგიმ, სხვა მამულებთან ერთად, საპატრიარქოს ხელახლა დაუმტკიცა მამულები. ამ მამულებში მოხსენიებულია „ვირშა მისითა შესავლითა.“ დოკუმენტში აღნიშნულია: „ესე სულკურთხეულსა მამასა ჩუენსა მეფეთა მეფესა ალექსანდრეს შე[ე]წირნეს თარხნად თავისუფლად და შეუვლად დაემტკიცნეს. აწ ჩუენ ახლად გუჯრითა ამით ვათარხნეთ და ვათავისუფლეთ ყოვლისა სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან.“[162] 1559 წლის მონაცემებით, ვირშას მონასტერი კათალიკოსის საკუთრებას წარმოადგენდა. ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში იხსენიება პატარა ლიახვის ხეობაში საპატრიარქოს კუთვნილი ქონება, მათ შორის ვირშაც: „კულბითს სამი საგლეხო: გეგელიშვილი, ლიპარიტაშვილი და მიქლუტაური, ვირშა მისი შესავლითა, წიასწყალთა ერისთვისაგან შემოწირული არჩვაძე[ე]ბი მათითა მამულითა...“[163]

ზემოთ წარმოდგენილ 1431 წლის ალექსანდრე I-ის სიგელში კიდევ ერთი საინტერესო დეტალი გვხვდება: „ამა **ვირშისა სახლისა ულუფა**[164] ძუელითგანვე ჩუენთა მომავალთა მეფეთაგან ამოუკუეთილი და გაშუებულ არის.“ რას ნიშნავს „ვირშისა სახლისა ულუფა.“ ხომ არ არსებობდა ვირშელთა სახლი, ვირშელთა საგვარეულო, რომელიც უკავშირდებოდა ვირშას მთას, ან სოფელ ვირშას? რაკი წყაროებში ამ საგვარეულოს შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, ძნელია, ვარაუდის გარეშე ვისაუბროთ. საინტერესოა, რომ ქართულ ონომასტიკონში ვირშელი გავრცელებული საკუთარი სახელი იყო. ვირშელი, როგორც საკუთარი სახელი, გვხვდება ქსნის საერისთავოში. XIII-XIV საუკუნეში ქსნის ერისთავთა საგვარეულოში რამდენიმე ვირშელია ცნობილი.[165] სახელი ვირშელი გვხვდება ასევე თირის მონასტრის 1432 წლის სიგელში, სადაც იხსენიება ვირშელ იალღუზისშვილი.[166] ვირშელი გავრცელებული სახელი იყო ჯავახიშვილთა საგვარეულოშიც. 1504-1516 წ.წ. მცხეთის სიგელში იხსენიებიან ჯავახიშვილთა საგვარეულოს წევრები, მათ შორის:

162 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ, III, გვ. 191, დოკ. 29.

163 იქვე, გვ. 265, დოკ. 59.

164 ძველი სამოხელეო თანამდებობების, გადასახადებისა და ზომა-წონის ერთეულების განმარტებები, იხ: ნაშრომის ბოლოს, გვ. 363-365

165 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 26-27.

166 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, XIV-XV საუკუნეები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, ტ. II, თბ., 2013, გვ. 180.

ვირშელი, გამრეკელი, ქვეშელი. ეს სახელები სადაურობის აღმნიშვნელი გვარებიდან არის ნაწარმოები. ასეთივე ნაწარმოები საკუთარი სახელია მაჩაბელი, რომელიც საკუთარი სახელის ფორმით გვხვდება თირის მონასტრის სამრეკლოს წარწერაში.[167] საკუთარი სახელის ვირშელის გავლენით შემდგომში გაჩნდა გვარი – ვირშელიშვილი.[168] ჩვენს ხელთ არსებული საბუთებიდან, ვირშელაშვილი იხსენიება 1473 წლის სიგელში. ვირშელაშვილები, როგორც ჯავახიშვილთა ყმები, მოხსენიებულნი არიან 1527-1558 წ.წ დათარიღებულ ჯავახიშვილთა გაყრის დოკუმენტში, ისინი ამ დროს ხანდაკში ცხოვრობდნენ.[169] ვირშელაშვილის გარდა ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში გვხვდება ვირშელიშვილის გვარი. ვირშელაშვილებისაგან განსხვავებით ვირშელიშვილების საგვარეულო ქვემო ქართლში, კერძოდ, საბარათიანოს სიახლოვეს ცხოვრობდა და ის ფეოდალურ სახლს წარმოადგენდა. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს 1670 წლით დათარიღებული „განჩინება შაჰნავაზ მეფისა ბარათაშვილებისა და ვირშელიშვილების სასისხლო საქმეზე“. როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ბარათაშვილები და ვირშელიშვილები ერთმანეთს მამულებს ედავებოდნენ. საბოლოოდ, ქართლის მეფემ პაპუნა და შანშე ვირშელიშვილების მამულებიდან რამდენიმე სოფელი, მათ შორის: სოფელი აბანო, ასევე სოფელი სენების თოფრაყალა, ნასოფლარი ბაღჩალარი ყაფლან ბარათაშვილს და მის შვილებს გადასცა.[170]

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ვირშელი“ ძველ ფეოდალურ გვარს წარმოადგენდა, საიდანაც წარმოიქმნა საკუთარი სახელი ვირშელი, ხოლო შემდეგ გაჩნდა გვარები: ვირშელაშვილი და ვირშელიშვილი. აღსანიშნავია, რომ ასეთი პრაქტიკა სხვა ქართულ გვარსახელებშიც გვხვდება. მაგ.: მაჩაბელი მომდინარეობს აჩაბეთიდან. აღნიშნული გვარიდან გაჩნდა საკუთარი სახელი მაჩაბელი, ხოლო შემდეგ წარმოიქმნა გვარი მაჩაბელაშვილი.[171] საფიქრებელია, რომ ვირშელთა გვარი შიდა ქართლში ისეთივე ძველი იყო, როგორც ფხუენელი, ყანჩაელი და სხვ. ასეთ საგვარეულოებს იცნობს „მატიანე ქართლისაჲ“, სადაც, X საუკუნის ამბების გადმოცემისას, ჩამოთვლილია: „აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი: გოდერძი მგდეური, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვილოსელნი, სარა და გრიგოლ ძმანი ფხუენელნი.“[172] ასეთივე იყო ქართლში ტბელთა საგვარეულო.[173] ჩვენი აზრით, ვირშელთა საგვარეულოს

167 ნ. ანდღულაძე, თირის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1976, გვ. 36.

168 პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. II, გვ. 194.

169 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. IV, თბ., 1972, გვ. 40, დოკ. 5.

170 იქვე, გვ. 125-126, დოკ. 65.

171 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005, გვ. 41.

172 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 268.

173 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 251. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული

არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს ალექსანდრე I-ს მიერ მცხეთისადმი ბოძებულ სიგელში არსებული ჩანაწერი. „ამა **ვირშისა სახლისა** ულუფა ძუელითგანვე ჩუენთა მეფეთაგან ამოკუეთილი და გაშუებული არის.“ აღსანიშნავია, ის ფაქტი, რომ ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანეში „ძეგლი ერისთავთა“ მოხსენიებული „ვირშელი,“ აკად. ექვთიმე თაყაიშვილს ქსნის ერისთავთა ერთ-ერთ განშტოებად მიაჩნდა, ისევე, როგორც „ლარგველი“ და „ქვენიფნეველი.“ მისი აზრით, ვირშელი ქსნის ერისთავთა მესამე განშტოება იყო, რომელიც ვირშას უკავშირდებოდა. მეცნიერის აზრით, ვირშაში ციხე-სიმაგრე და მონასტერი არსებობდა, ოღონდ მისი ადგილმდებარეობა უცნობი იყო.[174] ქსნის ერისთავთა წინაპრებს რამდენიმე საგვარეულოს უკავშირებდა პლატონ იოსელიანი. მისი დაკვირვებით, ეს საგვარეულოები იყო: ბიბილურები, ბურსელები, ქვენიფნეველები და ვირშელები.[175] დ. გვრიტიშვილი არ იზიარებდა ე. თაყაიშვილის და პ. იოსელიანის მოსაზრებებს და „ძეგლი ერისთავთაში“ მოხსენიებულ ლარგველს და ქვენიფნეველს ქსნის ერისთავთა სხვადასხვა შტოებად კი არა, არამედ ერთი და იგივე პირად მიიჩნევდა.[176] ჩვენი აზრით, უდავოა, რომ ვირშელთა ფეოდალური სახლი, მერმინდელ ქსნის ერისთავთა კუთვნილ ტერიტორიაზე არსებობდა. რაკი ალექსანდრე I-ის სიგელში ვირშის „შესავალნი“ ქორდი და ბადაშვილნი იყო, სავარაუდოდ, იგი პატარა ლიახვის ხეობაში, ქორდის სიახლოვეს მდებარეობდა. ალექსანდრე I-მა კათალიკოს თეოდორეს არამარტო ვირშას მთა და მონასტერი უბოძა, არამედ „მისნი შესავალნი ბადასშვილნი და ქორდი“. ქორდში დღემდე ცხოვრობენ სიგელში მოხსენიებული ბადაშვილები. ბადაშვილთა საგვარეულო ჯინჯიხისძეთა საგვარეულოდან მომდინარეობს და, როგორც ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ჩანს, ჯინჯიხისძე-ბადაშვილები ვირშის მთავარანგელოზის ტაძრის საგანძურის მცველები ყოფილან. ამას ადასტურებს 1453 წლის მცხეთის სიგელი, სადაც ვკითხულობთ: „...ესე სიგელი მოგახსენეთ თქუენ ვირშის წ˜თა მთავარანგელოზთა მიქელ და გაბრიელს, ქართლისა პატრიარქს დავითს და თქუენთა მკუიდრთა მეგანძურთა სახლისა თქუენისა უხუცესთა ჯინჯიხისძეთა ბადასშვილთა გრიგოლს და შენთა შვილთა ბადასა და ბევროს და შენთა ძმისწულთა შალვას და ივანეს... მე უჯარმელმან (ფავნელმან?), ჩემმა შვილმან შალვამ მას ჟამსა, ოდეს გაგიცვალეთ ჰჯიკას ძესა (უჯიკასძისა) ოქროთა ნასყიდსა და მიქაურსა მამულსა ზედა მოგუახსენეთ (მოგახსენეთ) ქუბეშური (ქუბებური) მამული ჩარეხელას შვილითა გერასიმისძისეული მამული... სახლითა, კარითა..

წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X ს.ს.) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 172.

174 Э. Такаишвили, Археологические экскурсии, розыскания и заметки, вип. V, Тб., 1915. стр. 77-80; ე. თაყაიშვილი, ქსნის ხეობის სტატისტიკური აღწერილობა, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 45, 1951, გვ. 4.

175 Пл. Иоселиани, Икортский монастырь в Карталинии, საქართველოს სასულიერო მახარებელი, ნოემბერი, 1865, გვ. 69.

176 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 56.

ჭურითა... მოგუიხსენებია ჩუენ უჯარმელსა ფავანელსა... თქუენ ვირშის თავს წ˜თა მთავარანგელოზთათუის ესე მამული და გლეხნი... არა მოგეშალოს."[177] ხსენებული სიგელი გამოქვეყნებულია თ. ჟორდანიას მიერ, თუმცა, გამოცემულია ამ დოკუმენტის ოდნავ განსხვავებული ვარიანტი, რომელიც დათარიღებულია 1459 წლის 28 ნოემბრით და წარმოადგენს სვეტიცხოვლისადმი ფავნელ უჯარმელის შეწირულობის წიგნს.[178] დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ამა ყოველთა წმიდათა ზეცისა და ქუეყანისათა თავსმდებობითა, მინდობითა და შუამდგომელობითა, ესე წიგნი და სიგელი სამკუიდრო, სამამულო, მტკიცე და შეუცვალებელი, რასაცა გინდა ჟამთა შლილობა-ქცევა-გამოცვალებასა შიგანცა დაგიწერეთ და მოგ[ა]ხსენეთ თქუენ, ვირშისა წმიდათა მთავარანგელოზთა მიქაელს და გაბრიელს, და ქ[ა]რთლისა პატრიაქსა დ(ავი)თს, და თქუენთა მკუიდრთა მეგანძურთა, სახლისა თქუენისა უხუცესთა, ჯინჯიხისძეთა: ბადას შვილთა გრიგოლს და შენთა შვილთა, ბადასა და ბევროზს, და შენთა ძმისწულთა შალვასა და ივანეს, და თქუენთა მომავალთა ყოველთავე. მე, უჯარმელმან ფავნელმ(ა)ნ და ჩემმან შვილმან შალვა, მას ჟამსა ოდეს დაგიცვალეთ ოჯიკასძესა ოქროთა ნასყიდსა მიქაურსა მამულსა ზედა და მოგ[ა]ჴსენეთ ქუბუშური მამული ჩარუხელისაშვილითა, გერასიმისძისეული მ[ა]მული – და – ტალაკაური, ამილბარასშვილი მამაგულა, სადენურნი ნასახლევნი მისითა ჭურითა და ნავენახხევი, მურყნეველთა ზემოთ ხუითსა ქუემოთ, ფოლოცასა აქათ, გვრგვლივ თექუსმეტისა დღისა მიწა; ბროწლეს* ქუბეშური მამული ველითა,** ვენაჴითა, წყლითა, წისქუილითა ტყითა, სანადიროთა, მთითა, ბ[ა]რითა, საძებრი-

177 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 272.

178 აღსანიშნავია, რომ ფავნელ-უჯარმელები XVI საუკუნის II ნახევარში თმოგველ-უჯარმელ-ფავნელიშვილებად იწერებოდნენ. 1569 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში გვხვდება ნიქოზში დამკვიდრებული თმოგველ-უჯარმელ-ფავნელიშვილები. იხ. *ს. კაკაბაძე, თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის, ტფ., 1913, გვ. 6-7;* ჩვენი ვარაუდით, XIV საუკუნის ბოლოს ჯავახეთიდან გადმოსახლებული თმოგველები უჯარმაში დამკვიდრდნენ და თმოგველთა საგვარეულოში გვარის მეორე ნაწილი-უჯარმელი გაჩნდა. მოგვიანებით, თმოგველ-უჯარმელები ქართლში, კერძოდ, ფავნისში გადმოსახლდნენ. მათ ფავნელთა ფეოდალური საგვარეულოს ტერიტორია დაიკავეს და თმოგველ-უჯარმელ-ფავნელებად იწოდნენ. *იხ. გ. სოსიაშვილი, საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 38. მისივე, ფავლენიშვილთა წარმომავლობის საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, 2019, XV, გვ. 232-248.*

* იგულისხმება სოფელი ბროწლეთი. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VII, თბ., 1981, გვ. 180-181, დოკ. 181.*

** დოკუმენტში ინტერესს იწვევს „ქუბეშური მამული," შესაძლებელია, ქუბეშური გვარის აღმნიშვნელი იყოს. შდრ: 1432 წლის თირის მონასტრის სიგელში გვხვდება „ლალური," რაც ცხინვალში მცხოვრებ ლალასძეების კუთვნილ მამულს აღნიშნავდა. იხ. *გ. სოსიაშვილი, თირის მონასტრის 1432 წლის სიგელი და თავხელისძეთა საგვარეულო, „ანალები," 2015, №11, გვ. 168.*

თა და უძებრითა, საყდრითა წილითა, სასაფლაოთა, ყოვლითურთ უნ-აკლულოდ. აგრევე – გერასიმისძისეული მამული მისითა მიმდგომითა ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, ტყითა, სანადიროთა, მთითა, ბ[ა]რითა, სახმრითა და უხმრითა, საძებრითა და უძებრითა, შესავლ-ითა და გამოსავლითა, ყოვლითურთ უნაკლულოდ. აგრევე სადუნურ-ნი ნას[ა]ხლევნი მისითა [მზღურითა] და ნავენაჭევი; აგრევე ბროწლეს თექუსმეტის დღისა მიწა მოგუიხხსენებია, ჩუენ, უჯარმელსა ფავნელ-სა და ჩემსა შვილსა შალვ[ა],ს, თქუენ, ვირშის თავს წმიდათა მთა-ვარანგელოზთათუის... რხუითს მთავარანგელოზთა მკუიდრი მამული მთავარანგელოზთავე დარჩეს უსარჩლელად ყოვლის ადამის ტომისა კაცის[ა]გან."[179] როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ვირშას მთავარანგე-ლოზის ტაძარი ქართლის კათალიკოსს დავითს ექვემდებარებოდა. მონ-ასტერს დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში თავისი მამულე-ბი ჰქონდა. აქ ნახსენები „მკუიდრთა მეგანძურთა," უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ჯინჯიხისძე-ბადაშვილებს ვირშის მთავარანგელოზის სა-განძური ძველი დროიდან ჰქონდათ ჩაბარებული. ბადაშვილები შედარე-ბით გვიანდელ დოკუმენტურ წყაროებში კათალიკოსის ყმები იყვნენ. 1694 წლის დოკუმენტის თანახმად, ნიკოლოზ კათალიკოსმა გიორგი გედევანიშვილს ქორდში მცხოვრები ბადაშვილების მამული გადასცა.[180] უფრო გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტით დასტურდება ადგილის სა-ხელწოდება „ბადაანი." ანტონ I კათალიკოსმა გიორგი გედევანიშვილს უბოძა „ჩვენის ეკლესიის ყმების მოურავობა, ბადაანისა და ხოდელ-ისა"[181] (ამაზე ვრცლად ქვემოდ შევჩერდებით).

ნიკოლოზ კათალიკოზის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ 1687 წლით დათარიღებული სიგელში, სადაც საუბარია კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოვლისადმი გაწეულ ღვაწლზე, აღნიშნულია, რომ „კიდევე ნა-სოფლარი ბადანი ავაშენე."[182] როგორც ჩანს, ვირშის მონასტერს ეკუთვ-ნოდა „შესავალნი ქორდი და ბადასშვილნი," ანუ ბადასშვილების მამუ-ლი (სავარაუდოდ, მცირე სოფელი), არ არის გამორიცხული, რომ ვირ-შას მონასტერი დისევ-კულბითთან, ორბოძალას მთის ძირში არსებულ „ნაქალაქევთან" ახლოს მდებარეობდა. აქ, სავარაუდოდ, ძველ დროში ქალაქური ტიპის დასახლება იყო. ამაზე უნდა მიგვანიშნებდეს ადგი-ლის სახელწოდება. „ნაქალაქევთან" ახლოს არის მთავარანგელოზთა სახელზე აგებული ეკლესია. როგორც ს. მაკალათია აღნიშნავს: „ამავე სოფელში (კულბითში, – გ. ს.), ქედის გადაღმა, ორბოძალას მთის ძირში, არის ადგილი „ნაქალაქევი," რომელიც ერისთავს (ქსნის ერისთავს, – გ. ს.) ეკუთვნოდა, აქვეა ეკლესიაც, სადაც დღეობა „მიქელგაბრიელობა"

179 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. III, შეადგინეს თინათინ ენუქიძემ, დარეჯან კლდიაშვილმა, მზია სურგულაძემ, თბ., 2014, გვ. 96-97.

180 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 603-604, დოკ. 159.

181 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 78.

182 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 592, დოკ. 149.

იცოდნენ.“[183] ზემოთ წარმოდგენილ 1459 წლის ფავნელ უჯარმელის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ შეწირულობის სიგელიდან ჩანს, რომ ვირშას მონასტერი გაბრიელ და მიქაელ მთავარანგელოზების სახელობის იყო. ამიტომ არ გამოვრიცხავთ, რომ სწორედ „ნაქალაქევის“ ტერიტორიაზე არსებული ეს ეკლესია იყო დოკუმენტებში მოხსენიებული ვირშას მონასტერი, რომელმაც შემდეგ თანდათან დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და იგი პატარა ლიახვის ხეობაში სხვა ფეოდალური საგვარეულოების მიერ აგებულმა სალოცავებმა ჩაანაცვლეს. როგორც ჩანს, აღნიშნულ ტერიტორიაზე პირველობისთვის რამდენიმე ფეოდალური სახლი ერთმანეთს ებრძოდა და ვირშელთა სახლი ამ ბრძოლებს შეეწირა. ისინი, სავარაუდოდ, ქვენიფნეველებმა დაამარცხეს და პირველობა ჩამოართვეს. ვირშელთა ქონება სამეფო ხელისუფლების საკუთრება გახდა. ვირშის მთავარანგელოზის „მეგანძურნი“ ჯინჯიხასძე-ბადასშვილები, მათი დასახლების (ან სოფლის) ნასოფლარად ქცევის შემდეგ, ქორდში გადმოსახლდნენ. როგორც აღვნიშნეთ, მოგვიანებით ნიკოლოზ კათალიკოსმა „ბადანი,“ იგივე ბადაანი ხელახლა მოაშენა და სვეტიცხოველს გადასცა.[184] უფრო გვიან, XVIII საუკუნეში, აქ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსული ოსები დამკვიდრდნენ. ბადაანში ჩამოსახლებული ოსების მოურავობა ანტონ კათალიკოსმა გიორგი გედევანიშვილს ჩააბარა. ამას უნდა ადასტურებდეს სიტყვები: „ჩვენის ეკლესიის ყმების ოსების მოურაობა ბადაანისა და ხოდელისა.“

გაურკვეველია, სად მდებარეობდა ხოდელი, სავარაუდოდ, ისიც პატარა ლიახვის ხეობაში, ბადაანთან ახლოს იქნებოდა. ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში იხსენიება „ვირშის თავი.“ როგორც ჩანს, ვირშა ორად იყოფოდა, არსებობდა სოფელი ვირშა და ასევე ვირშას თავი, სადაც მთავარანგელოზის ტაძარი მდებარეობდა. ისევე, როგორც არსებობდა სოფელი გერი და გერისთავი.[185] ტოპონიმ ვირშას არსებობას სხვა არაერთი დოკუმენტიც ადასტურებს. როგორც მივუთითებდით, XVII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთში გვხვდება „ვირშას წყალი.“[186]

პატარა ლიახვის ხეობაში საეკლესიო მამულების არსებობა სხვა არაერთი ისტორიული დოკუმენტით დასტურდება. 1447 წლის 25 დეკემბრით არის დათარიღებული შეუვალობის სიგელი გიორგი მეფისა სვეტიცხოვლისადმი, საიდანაც ჩანს, რომ მართლმადიდებელ ეკლესიას პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში თავისი გლეხები ჰყავდა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქვეში მისითა მზღვრითა; ჭინჭველისძე მისითა

183 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 67.

184 იხ. გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, 2016, №10, გვ. 150.

185 იხ. გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 88; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 520.

186 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, თ. II, გვ. 494.

მამულითა; ჭარებელისძე* მისითა მამულითა; კულბითს სამი საგლეხო; გაგელისშვილისა, ლიპარტისშვილი** და მიქლუტაური;*** სათიჭარი ნასოფლარი მისითა მზღურითა; ზაკუი მისითა მზღურითა; ვირშა მისითა შესავლითა."[187] იგივე მამულები მოხსენიებულია 1447 წლის ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში.[188] საქართველოს სამეფო ხელისუფლების მიერ ეკლესიისათვის პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში მამულების გადაცემის ფაქტს უფრო ადრინდელ წყაროებშიც ვხვდებით. აღსანიშნავია, რომ დისევში მცხოვრებ ოქროპირიძეებში შემონახული ყოფილა სიგელი (მათივე ინფორმაციით, მცხეთის სიონის არქივში დაცული სიგელის პირი), რომლის მიხედვითაც, დავით მეფემ (ოქროპირიძეთა გვარში არსებული გადმოცემით, სიგელი დავით აღმაშენებლის მიერ არის გაცემული) სოფელი დისევი და იქ მცხოვრები ოქროპირიძენი სვეტიცხოველს შესწირა. სიგელის ასლი სასულიერო პირმა ალ. ოქროპირიძემ პროფ. ი. მეგრელიძეს გააცნო. დოკუმენტი ი. მეგრელიძემ გამოაქვეყნა: „ქ. ნებითა ღვთისათა ჩვენ მეფეთ მეფემ აფხაზეთისათა აღმოსავლ-დასავლამდე მპყრობელ პატრონმა ჴელმწიფემან დავით და ძემან-ჩემან დიმიტრიმან ესე მტკიცე და უცილებელი შემოწირულობისა სიგელი მოგახსენეთ თქუენ ცათა სწორსა სასოსა ჩვენსა სვეტიცხოველსა და მას შინა აღმართებულსა და კვართსა საუფლოსა და მირონსა წმიდასა შემოგწირეთ სოფელი დისევი თავის სამართლიანის სამზღვრებით(.) ასე მოგვეხსენება და შემოგვიწირავს საქარე გზამდისინ, წურბელთ წყარომდისინ და სათიბის წვერამდისინ, ღრმა გზამდისინ ბერიჯვრის წვერამდისინ და სათივის წვერამდისინ საოსო გასაყარ გზამდისინ, იქით საიკორთო გზამდისინ, გახვრეტილ ქვამდისინ, სასადილო წყალმდისინ, ფურთსადმგომამდისინ, წითელ კოშკამდისინ, ნასერლები, ჩხოკურის წყლამდისინ(,) მრგვლივ ტყემდისინ და ტბამდისინ, კვირაცხოვლის გზა-

* ჭარებელისძეთა გვარი უნდა უკავშირდებოდეს პატარა ლიახვის ხეობაში სოფელ ქსუისთან ახლოს პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ სოფელ ჭარებს. ეს გვარი იხსენიება 1532-1534 წწ. დათარიღებულ მცხეთის დაკარგული მამულების ნუსხაში. როგორც აღნიშნული დოკუმენტიდან ჩანს, ამ დროისთვის, სხვა ქონებასთან ერთად, საპატრიარქოს ეკუთვნოდა ჭარებლისძის მამული. *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 137.* მოგვიანებით, 1559 წელს, სიმონ I-მა სვეტიცხოველს შეწირულობის სიგელი განუახლა და „ჭარებელისძე მისითა მამულითა" გადასცა. *იქვე, გვ. 244.* არ გამოვრიცხავთ, რომ ჭარებელისძე-ჭარებლისძე პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ ჩვენთვის უცნობ ფეოდალურ გვარს ჭარებელს უკავშირდებოდეს (ასეთივე წარმომავლობის გვარებია: ფხვენელი, კორინთელი, ქვეშელი) შესაძლოა, ამ გვარის ერთ-ერთი განაყოფი ჭარებლისძე, მოგვიანებით, თავისი მამულით, ეკლესიის საკუთრება გახდა.

** ლიპარტიშვილთა გვარი პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ კარბში იხსენიება XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთარში. *იხ. ა. თაბუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.*

*** მიქლუტაური გვართან დაკავშირებული ტოპონიმი უნდა იყოს, ისევე როგორც ამავე დოკუმენტში მოხსენიებული ტოპონიმები: ქოჩიბაგაური, გულიაური და აყუშური.

187 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. III, გვ. 40.

188 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 191.

მდისინ და ნაცარყანახევამდისინ, ზეით გზამდისინ და ქვევით შარამდისინ, ეს სოფელი დისევი მრგვლივ სამზღვრით შემოგვიწირამს ყოველის კაცის უცილებლად და ულაპარაკოდ ჭელშეუშლელად მოგვირთმევია და კაცნი შემოგვიწირამს კეთილგვაროვანი ოქროპირიძენი მოსახლენი დავით და ნიკოლოზ და მალიაძე დემეტრე ესენი თავისის მთითა, ბარითა, აბილახტაური* თავის საწისქჯლოთი... დაიწერა ჭელითა მღვდელმონაზვნის ეგნატისათა, თვესა აპრილსა იგ ქკნ [ს] სდ(,) ხელჩართული ესე არს. დავით მეფე ვამტკიცებ(.). ნებისათა ღვთისათა ჩვენ ყოველის საქართველოს პატრონმა, მეფის ირაკლის მეორის ძემან ანტონი დავით მკვიდრისამან გარდავაწერინე წიგნი ესე წ(ინაშ)ე ჩვენისა სიონის დეკანოზის იოვანეს უმეტნაკლებოდ, რომელისაცა მკვიდრი ჩვენა გვაქვს."[189]

დისევისადმი დავით მეფის მიერ შეწირული დოკუმენტი გამოქვეყნებული აქვს თ. ჟორდანიას. დოკუმენტში დავით მეფე და მისი ძე დემეტრე სოფელ დისევს სვეტიცხოველს წირავენ, ოღონდ, ზემოთ წარმოდგენილი სიგელისგან განსხვავებით, ჟორდანიასეულ რედაქციაში იხსენიება კათალიკოსი დოროთეოსი და არა დოსითეოსი. თ. ჟორდანია ამ სიგელს 1516 წლით ათარიღებს. სიგელის თ. ჟორდანიასეულ რედაქციაში ვკითხულობთ: „ჩუენ მეფეთ-მეფემან... დ˜თ და ძემან ჩ˜ნმან დიმიტრი ესე მტკიცე სიგელი... შემოგწირეთ სოფელი დისევი... თქუენ სუეტსა ცხოველსა და ქ˜ზს დოროთეოს(ს)... თვესა აპრილსა :იგ:ქ˜კს:სდ"[190]

იგივე სიგელი გამოაქვეყნა ასევე მ. სურგულაძემ. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, დოკუმენტი XX საუკუნის დასაწყისში ს. კაკაბაძეს გადაუწერია[191] და თარიღდება 1516 წლის 13 აპრილით. მ. სურგულაძის მიერ გამოქვეყნებულ დოკუმენტში იხსენიება კათალიკოსი დოროთეოსი: „ესე ასრე მოგვიხსენებია და შემოგვიწირავს თქვენ, სვეტსა ცხოველსა და ქათალიკოზს დოროთეოს[ს]. შეიწირე მცირე ესე შესაწირავი და ნაცვალ გვაგე დღესა მას განკითხვისასა. და რომელმანცა ამის შლად ხელყოს, რისხავს ღ(მერ)თი და ყოველნი მისნი წმიდანი და სვეტი ცხოველი, და ჩუენთა ცოდვათა მიერ განიკითხვის დღესა მას განკითხვისასა. ხოლო დამამატკიცებელი ამისი ღ(მერ)თ(მა)ნ აკურთხოს. დაიწერა ჭელითა მღვდელმოლოზნის ეგნატისითა, თვესა აპრილსა იგ, ქ(ორონი)კ(ონ)სა სდ.

* მამულის სახელწოდება აბილახტაური, აბულახტარისძეთა საგვარეულოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ეს გვარი გვხვდება 1433 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში. აბულახტარისძეები, როგორც ირკვევა, ქვეშს ფლობდნენ, რომელიც შემდეგ ზედგინიძეებმა დაისაკუთრეს. *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, გვ. 187.* გვარებიდან მამულების ასეთივე სახელწოდებები სხვაც არაერთი გვხვდება დოკუმენტურ წყაროებში. მაგ.: საღირაული, ბაღვერაული. *იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 475.*

189 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 30-31.

190 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 334.

191 იხ. С. Какабадзе, Грузинские документы IX-XV вв. в собрании Ленинградского отделения института востоковедения АН СССР, Перевод и коментарии С. С. Какабадзе, изд. „Наука," Москва, 1982, № 35, 75.

დავით მეფე ვამტკიცებ, ნებითა ღვთისათა.“[192]

სიგელში ბევრი საინტერესო ტოპონიმი გვხვდება, მაგ: ჩხოკურის წყალი, სასადილო წყალი, წურბლის წყარო... დოკუმენტში მოხსენიებული ოქროპირიძეთა გვარი დისევში ყველაზე გავრცელებული გვარია. ამ სოფელში ცხოვრობდნენ ასევე მალიაძეები. ამას ადასტურებს სოფლის აღმოსავლეთით შემორჩენილი სახნავი მინდვრის სახელწოდება „მალიაანთეულები.“[193]

ოქროპირიძეთა სიგელში დაინტერესებას იწვევს ჩანაწერი „საოსო გასაყარ გზამდისინ.“ „საოსო გზა“ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ქართლის ბარის სოფლებში პატარა ლიახვის და ქსნის ხეობაში მომავალი გზა უნდა ყოფილიყო. დავით აღმაშენებლის მმართველობის პერიოდში დისევის სიახლოვეს „საოსო გზის“ არსებობა უნდა გამოვრიცხოთ. როდესაც დავით აღმაშენებელმა ყივჩაღთა ლაშქრის გადმოყვანის ღონისძიება დაგეგმა, ყივჩაღებმა ოსებისაგან მშვიდობიანი გზის მიცემა ითხოვეს. დავითის ისტორიკოსი აღნიშნავს: „მისთჳსცა ბრძანა მეფემან წარსვლა ოვსეთს, და სიტყუასავე თანა წარემართა და თანაწარიტანა გიორგი ჭყონდიდელი და მწიგნობართ-უხუცესი თჳსი... შევიდეს ოვსეთს და მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი, და ვითარცა მონანი დადგეს ადვილად შეაერთნა ორნივე ნათესავნი... და აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავკასიისა მთისათანი.“[194]

დავითის მეფობის პერიოდში, როგორც ვნახეთ, გავრცელებული იყო ტერმინები, „ოვსეთი“ და „ოვსთა,“ ზემოთ წარმოდგენილ სიგელში ნახსენები „საოსო,“ უფრო გვიანდელი უნდა იყოს. სიგელი, სავარაუდოდ, ქართლის მეფის დავით X-ის (1505-1525 წ.წ.) მიერ უნდა იყო გაცემული. დოკუმენტში მოხსენიებულია დემეტრე ბატონიშვილი. დავით X-ეს 3 ქალიშვილი და 5 ვაჟი ჰყავდა, აქედან ერთ-ერთი დემეტრე იყო. რაც შეეხება საბუთში ნახსენებ კათალიკოს დოროთეოსს, იგი საისტორიო წყაროებიდან ცნობილი დოროთეოს II-ა (1503-1505 წ.წ.). ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში მოხსენიებული „საოსო გზა,“ სავარაუდოდ, გზის ერთ-ერთი მონაკვეთი იყო, რომელიც დისევიდან ვანათს უკავშირდებოდა, აქედან კი შესაძლებელი იყო ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასვლა, ამ გზას, როგორც ჩანს, დავით X-ის დროს ოსებთან დასაკავშირებლად იყენებდნენ.

XVI საუკუნის პირველ ნახევარში მართლმადიდებელი ეკლესია პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში ფლობდა ქონებას, თუმცა, 1529-1530 წ.წ სიგელში (თ. ჟორდანიას ვარაუდით, დოკუმენტი ბასილი კათალიკოსის დროს არის შედგენილი. ამის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს, იხ: ქვემოთ – სათიხარი), პატარა ლიახვის ხეობა-

192 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 52-53.

193 ნ. ოთინაშვილი, ლიახვის ხეობის ონომასტიკა, თბ., 2002, გვ. 212.

194 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 336.

ში კათალიკოსის კუთვნილი ყმა-გლეხები დაკარგულად იხსენიება: „აქუს რატიშვილს წირი... კორინთელს ველური...* ამილახორს თაჯუაშვილები... ზემო-ერისთავსა ქუეში და სათივარი** და ქორდი... აქუს ვაჩნაძესა წოლდი, ფავნელიშვილსა ზაკჯ და ერედუს გლეხები... კიდე კუნელთ სამზღუარშიგა ბატონმა ბაგრატ სოფელი ააშენა და თეკენა დაარქუა."[195] როგორც ჩანს, გარკვეული პერიოდი ეკლესიის კუთვნილი ქონება სხვასხვა ფეოდალურ საგვარეულოს ჰქონდა მითვისებული.

XVI საუკუნის პირველი ნახევარში პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთი სოფელი ლევან კახთა მეფემ ქართლის მთავარეპისკოპოს მალაქიას შეწირა. როგორც ცნობილია, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელმა მეფემ – გიორგი VIII-მ საფუძველი ჩაუყარა კახეთის სამეფოს. ქართლის სამეფომ დამოუკიდებლად დაიწყო არსებობა, თუმცა, კახთა მეფეები XV-XVI საუკუნეებში ქართლის ტერიტორიაზე გარკვეულ უფლებებს ინარჩუნებდნენ, მათ შიდა ქართლში თავიანთი მამულებიც ჰქონდათ. გარდა ამისა, კახეთის მესვეურთა გავლენა ვრცელდებოდა ქართლის საკათალიკოსოს ადმინისტრაციული აპარატის წარმომადგენლებზე – „მცხეთიშვილებზე," კერძოდ კი „ქადაგებზე." კახთა მეფეებს (როგორც ჩანს, მათ ეს პრივილეგია გიორგი VIII-საგან გადაეცათ) „სამცხეთისშვილო წილის" განკარგვა და „ქადაგის" დანიშვნაც შეეძლოთ.[196] ამ მხრივ, ძალზე საყურადღებოა 1527-1532 წწ. ლევან I კახთა მეფის მიერ გაცემული საბუთი: „ქ. სასოო ჩუენო მარკოზ და ყარსლან! ჩუენ მაგიერად პატრონსა ქართლისა მ˜ზსა (მთავარეპისკოპოსსა) მალაქიას ასრეთ მოაკსენეთ: მცხეთისა საყდრისა და კ˜ზისა საქმესა ეგენი დახუდეს და, რაც ჩუენისა შვილისა ჭელთ იყო და ანუ ვისმე ქონდა, ყუელა უკლებად მივაბარე და ჩუენი შვილი სამუქფოთა გავიჯერეთ და გარეჯისა უდაბნონი საყდარს მოვახხსენეთ, ასე რომ, კ˜ზმან მართლად მოიკლოს და უდაბნოთა ძუელითაგან გაჩენილი არა მოაკლდეს და არცა გარეჯით მცხეთას მივიდოდეს: მასზედა აღაპნი არიან გაჩენილნი, იგი ტრაპეზსა არ დააკლდეს, და გარეჯის ხატნი და ნაწილნი იქვე მათსავე საბრძანისსავე ზედა მიასვენონ. სხუა ჩუენი ჭელი არა შევა ლაშქრობისა და ნადირობისა (და) მალისა (მეტი?); და თუ გავიაროთ, ძღუენითა დაგუხუდებოდენ. აგრეეე სხუანი საღაპონი (sic:) მამულ-

* ამ სახელით სოფელი იხსენიება 1559 წლის ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში: „ზერტი მისითა მზღურითა, ლეხონი და მამულნი არიან, მათითა მზღურითა, ველური სოფელი მისითა მზღურითა." *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 265, დოკ. 59.*

** ჩვენი აზრით, უნდა ეწეროს სათიხარი.

195 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 373.

196 გ. სოსიაშვილი, კახთა მეფეები და მცხეთის „ქადაგები," (XV-XVI ს.ს.) ჟურნ. „ანალები," 2016, № 12, გვ. 205-224; გ. სოსიაშვილი, მაღალაძეთა საგვარეულოს ისტორიიდან (XVსაუკუნის II ნახევარი), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 140 წლის იუბილესადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, ქართველოლოგია: წარსული, აწმყო, მომავალი, პროგრამა და თეზისები, თბ., 2016, გვ. 36-37.

ნი მოგვიხსენებია და ტრაპეზსა მისი ნუ მოაკლდების. ამაზედ მომკლებად (მომჭრებად?) საღმრთონი კაცნი უჩინეთ და ჩუენი საუკუნო საქმე ნუ მოგუაკლდების. ამას გარეთ რანიცა მცხეთას მონასტერნი არიან აქეთ და მანდით, იგიც მოიკლონ: ჯუარისა მონასტერი მისითა შესავლითა, მეტეხთ მონასტერი მისითა შესავლითა, ქადაგის მონასტერი მისითა საჭელოთა და შესავლითა, სარკისა და ვირშისა მონასტერი მისითა შესავლითა; და **რაც პაპისა ჩუენისა სამწირველო არის აქეთ,** იმას ჩუენ მოვიკლებთ და მაზედა მწირველსა დავაყენებთ. ქადაგის საქმე აქაც გაუტყდით, ჩუენი მინდობილი არის და საავკაცოდ არვის დავანებებთ და არცა მცხეთით არ გამოვიყუან (ე.ი ამ მოხელეს მე თჳთ დავნიშნავო, მცხეთით ნუ მიგზავნიანო და არცა სად გაუშვებთ. და რაცა ჩუენგან მცხეთის საყდრის საჭელო აბარია, არცა იმას წაუღებთ. როგორც მცხეთისა საყდარი არა მოიშლების, აგრევე **ქადაგისა**, მონასტერსა და საჭელოსა არ მოვშლი. – სოფელი ახალშენი შემოწირული არის ასრე რომე საყდარსა ემსახუროს და მისი გამოსავალი ჩუენ გულისთჳს წაიგებოდეს. აბრეშუმი რაც გამოვგზავნეთ, უკლებად შეგვინახონ: კალატოზთათუის მოგუინდების. აგრევე აქაური პური და ღჳნო.“[197]

შიდა ქართლში, კერძოდ, პატარა ლიახვის ხეობაში, კახთა მეფემ ლევანმა, 1532-1548 წლებში დაწერილი სიგელის თანახმად, კათალიკოს მალაქიას* უბოძა ყმები და მამულები: „კათოლიკე ეკლესიასა და თ˜ქნსა საჭეთმპყრობელსა... კ˜ზსა პატრიარქსა მალაქიას (მოგახსენე) ტფილისის ქალაქს მეტეხთა მონასტერი წინამძღურითა და მეტეხლითა ხელ-შეუვალად, ქორდს ყანდიაშვილი... მამულითა, თრიალეთს სოფელი ეძანი... უკანა ბეშქენაშენი, ერთი ვაჭარი გორს და ერთი ქალაქს... მეფობისა ჩ˜ნისა წარსამართებელად... სხუა რაც ჟამთა-ვითარებისაგან ძუელნი შეწირულნი და გაჩენილნი მოშლილ იყუნეს, თ˜ქნგან წყალობად გომნი ნასიძესა ჰბოძებოდეს ამითა ემსახური(უმსახური), ჩ˜ნ ჯავახიშვილს როინს და ელიზბარს აღარა გამოვართვთ გომნი და გემსახუროს ასე რომე ერთი მის სახლისა არ გაგეყაროს (და სხ.) (არა გეთხოვებოდეს რა) სათათროსა

197 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, ტფ., 1897, გვ. 370.

* ქართლის მთავარეპისკოპოსი მალაქია, რომელსაც შეწირულობის სიგელი გადაეცა, შემდეგში, ლევან კახთა მეფის დახმარებით, ქართლის კათალიკოსი გახდა. თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ 1532 წლის მცხეთის სიგელში აღნიშნულია: „ქ. ჩ˜ნ ღვთივ გვრგვნოსანმან მეფეთ მეფემან პატრონმან ლევან დედამან ჩ˜ნმან დედოფალთ დედ˜ფლმან ელენე და თანამეცხედრემან ჩ-ნმან დედოფალმან თინათინ და ძეთა ჩ˜ნთა გ˜ი და იესე ესე... წიგნი... მოგაჴსენეთ (მცხეთას) და წ˜ა მეუფესა და შესავედრებელსა სულისა ჩ˜ნისასა, ზეცისა კაცსა და ქ˜ყანისა ანგელოზსა, დიდსა მამათმთავართ-მთავარსა ქართლისა კთ-ლიკოზს პატრიარქს მალაქიას მას ჟამსა, ოდეს მცხეთის საქმე შემცირებულ იყო, იპრიანა ღ˜ნ ნებითა და შეწევნითა ღ˜თისათა და კათალიკოსად დაგადგინეთ და მოგაჴსენეთ, რაიცა სულ˜კურთხეულთა ღვთივგჳრგჳნოსანთა პატრონთა პაპათა და მამათა ჩ˜თაგან განთავისუფლებულნი და შემოწირულნი სოფლები და მამულნი იყუნეს მთას ანუ ბარს.“ *თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 375.* ხოლო, უფრო მოგვიანებით, 1561 წელს, კათალიკოსის ტახტი ლევანის ძემ ნიკოლოზმა დაიკავა.

საურსა გარეთ, ეზროშვილი ვირშელი წინუბნით.“[198]

საინტერესოა, რა უფლებებით სარგებლობდა ლევან I კახთა მეფე შიდა ქართლში არსებულ მამულებზე. ამის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის 1537 წელს შედგენილი „წყალობის წიგნი ბასილ კათალიკოზისა გიორგი ჭარმაულისადმი.“ ქართლის კათალიკოსმა ბასილმა „მცხეთის შვილებს,“ ჭარმაულებს, გიორგის, მის შვილს ავთანდილს და მის ძმებს გრიგოლს და აბიათარს სოფელი ხატისწობენი სიგელით დაუმტკიცა. დოკუმენტში აღნიშნულია: „და ჩუენცა სიგლითა ამით დაგიმტკიცეთ და მოგეცით სოფელი ხატისწობენი მისითა შესავლითა, და რარიგადცა პატრონმან [მეფემან ლეონ] დაგიმტკიცა და გიბოძა.“[199] ხატისწობენი რომ ჭარმაულების საკუთრება იყო, დასტურდება 1505 წლის დოკუმენტით. ეს სოფელი კონსტანტინე მეფემ და შიო კათალიკოსმა ივანე ჭარმაულს უბოძეს.[200] ხატისწობენზე XVI საუკუნის II ნახევარშიც კახთა მეფეებს მიუწვდებოდათ ხელი. ეს ჩანს 1579 წლის დოკუმენტით, რომლის თანახმადაც, ალექსანდრე II-მ ხსენებული სოფელი სვეტიცხოველს დაუმტკიცა.[201]

ლევან კახთა მეფე შიდა ქართლთან მიმართებაში კიდევ ერთ დოკუმენტში იხსენიება. ეს არის 1562-1565 წ.წ დათარიღებული „წყალობის წიგნი ნიკოლოზ კათალიკოზისა გედეონ მაღალაძისადმი.“ როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, ნიკოლოზ კათალიკოზმა მაღალასძე გედეონს, მის ძეს – რომანოზს და ძმისწულებს დავითს და ნიკოლოზს სოფელ ნიაბსში* უბოძა კანაჩისძის გივისეული მამული, რომელიც მანამდე მაღალასძეებს სიმონ მეფის მიერ ჰქონდათ ნაწყალობევი. დოკუმენტიდან ჩანს, რომ გედეონ მაღალასძეს თავისი ძის – მომავალი კათალიკოსის, ნიკოლოზის, აღზრდაში შეტანილი განსაკუთრებული წვლილისთვის ლევან მეფე დიდად სწყალობდა, ამის შესახებ ნიკოლოზ კათალიკოსი წერს: „ხოლო შენ მიერ განსწავლულ ვიქმენ კითხვასა ღმრთივ-სულიერთა წიგნთასა და გალობასა ანგელოზებრივსა, რომელ აღწევნულ ვიქმენ თავსა სრულებისასა ვიდრე რიტორობად და ღრ[ა]მატიკოსობად და მამამან ჩემმან დიდმან მეფემან ლეონ დიდად პატივგცა კეთილად აღზრდისა ჩემისათვს და მრავალნი საფასენი მოგანიჭნა ცხორებასა შინა თვსსა.“[202] კათალიკოზ ნიკოლოზის აღზრდაში და მის განსწავლაში ქადაგ გედეონ მაღალასძეს დიდი წვლილი შეუტანია. აღსანიშნავია, რომ დოკუმენტში მოხსენიებული ქადაგის – გედეონ მაღალასძის მამა – რომანოზ მაღალასძეც მცხეთის ქა-

198 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 376.

199 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 253, დოკ. 50.

200 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD-საბ. 14681;

201 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Sd-464; მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, (X-XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით) გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 271.

* სოფელი ნიაბი კასპის რაიონში მდებარეობს.

202 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 273, დოკ. 63.

დაგი იყო,[203] რომლისთვისაც 1542 წელს კათალიკოს თეოდოსს მცხეთაში მჭედლისშვილი იოვანესეული სახლ-კარი და მამული უბოძებია, ხოლო დიღუამში კი მზევასძისეული ვენახი.

ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის 1559 წლის გუჯარის მიხედვით, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში ეკლესიის საკუთრებაში შემდეგი მამულები იყო: „ტირძნისს გელდიაშვილი, გუდაძე, უტიძე და ფილიპაშვილნი მათითა მამულითა, ზემო მეღვრეკის ერთი მრთელი მამული საგლეხო, ცოტა მეღვრეკისი** ნასოფლარი მისითა სამართლიანითა მზღურითა, ერეთს ორი კუამლი კაცი გაბრიელაი და მისი განაყოფი, მათითა მამულითა, სოფელი ქორდი მისითა მზღურითა, ზაკუი მისითა მზღურითა, სათიხარი მისითა მზღურითა, სოფელი დისევი და მონასტერი მისითა შესავლითა და მზღურითა, ფლავს მრუვლისშვილი მისითა მონასტრითა და მამულითა, ჭინჭველიძე მისითა მამულითა, ჭარეველიძე მისითა მამულითა, ცალყუელიძე მისითა მამულითა, კულბითს სამი საგლეხო: გეგელიშვილი, ლიპარიტაშვილი და მიქლუტაური, ვირშა მისითა შესავლითა, წიასწყალთა ერისთვისაგან შემოწირული არჩვაძეები მათი მამულითა.“[204] ამ დოკუმენტის თანახმად, პატარა ლიახვის ხეობაში საპატრიარქოს სოფელ ერედვში ორი კომლი (დოკუმენტში დამახინჯებით წერია ერეთი, ჩვენი აზრით, უნდა ეწეროს ან ერედვი, ან მერეთი), ეკუთვნოდა, სოფელ ტირძნისში – ოთხი კომლი, სოფელ კულბითში სამი კომლი, ეკლესიის სოფლები იყო: ქორდი, ზაკჷ (ზაკუი), სათიხარი, ვირშა.

1559 წელს, სიმონ I-მა სვეტიცხოველს შეწირულობის სიგელი განუახლა. დოკუმენტში ჩამოთვლილია პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მცხეთის მამულებიც, მათ შორის: „ვირშა მისითა შესავლითა წიას-წყლითა ერისთვისგან შეწირული...“[205] როგორც მივუთითებდით, წიასწყალი ქორდთან ახლოს მდებარეობდა, დოკუმენტების მიხედვით, იქ ცხოვროდნენ არჩვაძეები. ირკვევა, რომ წიასწყალი თავის დროზე ქსნის ერისთავებს ვირშას მონასტრისათვის შეუწირავთ, სიმონ I-ის ზემოთ მითითებული სიგელის დროს იგი სწორედ ამ მონასტრის „შესავალს“ წარმოადგენდა და მთელი ეს ქონება სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა. 1574 წლის 14 მარტით დათარიღებული წყალობის წიგნის თანახმად, ქართლის კათალიკოსმა ნიკოლოზმა სოფელ ყურისუბნის სანაცვლოდ ვახტანგ ბატონიშვილს რამდენიმე სოფელი გადასცა, მათ შორის, ვირშაც. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. ნებითა და შეწევნითა ღმრთისათა, კითხვითა, მოწმობითა და ბრძანებითა მეფისა პატრონისა სუიმეონისითა და დედოფლისა პატრონისა ნესტანდარეჯანისითა ჩუენ, ქართლის კათალიკოზ-პატრიაქმან ნიკო-

203 მაღალასძეთა ოჯახის წევრები ამ დოკუმენტში იხსენიებიან, როგორც „მცხეთის შვილნი.“

** ზოგიერთ დოკუმენტში გვხვდება „პატარა მეღვრეკისი“. *იხ. გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №10, 2016, გვ. 154.*

204 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 265, დოკ. 59.

205 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 401.

ლაოზ და ყოველთავე მცხეთისშვილთა მოგახსენეთ და მოგეცით თქუენ, პატრონიშვილსა პატრონსა ვახტანგს ყურისუბნის სანაცვლოდ: მონასტერი და სოფელი ვირშა მისითა შესავლითა რარიგადცა სუეტიცხოველს შემოსწირვია; წიასწყალს არჩვაძეები ერისთავსა რომ შემოუწირავს, მითვე წესითა; ერეთს გილაშვილი მისითა მამულითა; ზაკუი მისითა მზღურითა; სათიხარი მისითა სამართლიანითა მზღურითა; ქორდს, რაც სუეტის ცხოვლისა ყოფილა, მათითა სამართლიანითა; ტ[ი]რძნის[ს] რაც სუეტის ცხოვლისა ყოფილა, მათითა სამართლიანითა; ცოტა მეღურეკისი მისითა სამართლიანითა; მეღურეკის ვენაჯი და სხვა, რაც საჩუენო იყო; ახალდაბას ფალავანდიშვილის შემოწირული საგლეხოები, რაც ვარდანს შემოუწირავს, მისითა სამართლიანითა; ყელქცეულს ვირშის შეწირულნი მიწანი რარიგადცა აქამდი ჩუენ გუქონებია; ესე მოგუიბარებია და დაგუინებებია ყურისუბნის სანაცვლოდ.“[206]* როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ვირშას მონასტერს თვითონაც გააჩნდა თავისი მამულები. მათ შორის, სოფელ ყელქცეულში „შეწირულნი მიწანი.“ პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოვლის კუთვნილი მამულები, საპატრიარქომ სამეფო კარისაგან რამდენიმე წლის შემდეგ ხელახლა გამოითხოვა. კათალიკოსმა დომენტიმ მუხრანთან ახლოს არსებული სოფელი ყურისუბანი ვახტანგ ბატონიშვილს გადასცა და სანაცვლოდ სვეტიცხოვლის მამულები უკან დაიბრუნა. 1595 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში: „წიგნი დომენტი კათალიკოზისა ვახტანგ ბატონიშვილისადმი სოფელ ქორდის სვეტიცხოველისადმი დანებების შესახებ,“ ვკითხულობთ: „მას ჟამსა, ოდეს თქუენის ძმის მეფის პატრონის სუიმეონისგან მუხრანს სოფელი ყურისუბანი სამამულოდ და სამკუიდროდ მოგცემოდა. ამას წინათ კურთხეულს კათალიკოზს პატრონს ნიკოლოზს ზემო ქართლს ქორდი და **რაცა სხუა მის გარშემო საყდრის მამული იყო**, თქუენთვის ყურისუბანზედ გაეცვალა; ამისთვის, ვითა ყური-

206 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 277-278, დოკ. 66.

* აღსანიშნავია, რომ ეს დოკუმენტი ოდნავ განსხვავებული სახით აქვს გამოქვეყნებული თ. ჟორდანიას: „1574 წ. ნუსხა მცხეთისა №: მ სვიმონ მეფე სწერს: „...მონასტერი და სოფელი ვირშა მისითა შესავლითა რა გვარადაც სვეტიცხოველს შემოსწირვია წასწყალს (?) ***(როგორც ვხედავთ, მეცნიერს თვითონვე შეჰპარვია ეჭვი ტოპონიმის დასახელებაში და კითხვის ნიშანი დაუსვამს. სავარაუდოდ, უნდა ეწეროს წიას-წყალს, აღნიშნული ტოპონიმი, როგორც ვნახეთ, იხსენიება 1559 წლის დოკუმენტში)***. არჩვაძეები ერისთავს რომ შამოუწირავს მითვე წესითა, ერეთს გ-ლაშქლი (sic:) (უნდა ეწეროს გილაშვილი-გ.ს) მისითა მამულითა, ზაკვ მისითა ზღურითა, სათახი... (უნდა ეწეროს სათიხარი-გ.ს) ქორდს... ხომატე, ღუკერისი. „მეღუკერის ვენახი... ახალდაბას... საგლეხოები, რაც ვარდანს შემოუწირავს, ყელქცეულს ვირშის შეწირულნი... ესე მოგვბარებია და დაგვნებებია ყურის უბანის სანაცვლოდ.. ქ-კ:სიბ:თუესა მარტსა: იდ:“ *თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, 1897, გვ. 415.* ჩვენი აზრით, ეს დოკუმენტი უნდა წარმოადგენდეს პროფ. ი. დოლიძის მიერ გამოქვეყნებულ ზემოთ წარმოდგენილ ნიკოლოზ ქართლის კათალიკოსის იმ სიგელის ასლს, რომელიც მან ვახტანგ ბატონიშვილს უბოძა და სვეტიცხოვლის მამულების სანაცვლოდ ყურისუბანი გამოართვა. ჩვენი აზრით, თ. ჟორდანიამ ამ დოკუმენტის დაზიანებული ასლი ამოიკითხა და სიგელი სიმონ I-ს მიაწერა.

სუბანი საყდარსა უფრო ახლო ახლდა. აწე არცა თქუენ მოგხდომოდა კარგად და არცა სუეტმან ცხოველმა იპრიანა. აწე თქუენივე ყურისუბანი თქუენვე დაგიდევით და საყდრისა მამული საყდარსავე დაანებეთ.“[207] როგორც ჩანს, პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მამულები ძველი დროიდანვე ეკლესიის საკუთრებაში იყო, ამიტომ პატრიარქმა ყურისუბანს კვლავ ძველი მამულები არჩია.

თუმცა, ირკვევა, რომ სიმონ I-ის ძმას ვახტანგს იმ მცირე დროით, რითაც მას სვეტიცხოვლის კუთვნილი მამულები გადაეცა, პატარა ლიახვის ხეობაში საკათალიკოსოს ზოგიერთი გაუკაცრიელებული სოფელი მოუშენებია. ამ ღვაწლის გამო, ვახტანგის და მისი მეუღლის თინათინის სახელზე კათალიკოსს აღაპი დაუწესებია: „...და ვითა საყდრის მამული ოჭერი აგეშენებინა...და უკაცურნი სოფელნი გაგეკაცრიელებინეს, ჩუენ თქუენის ჭირნახულისა და თქუენგან დასახლებულის გლეხთ აუყრელობის სამუქფოთ დავდევით ...აღაპი ყველიერის პარასკევს თქუენთჳს... და თქუენისა მეცხედრისა ...თინათინისათჳს...“[208]

შუასაუკუნეებში პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში თავისი მამულები ჰქონდათ უცხოეთში არსებულ სამონასტრო ცენტრებს. ერთ-ერთი სოფელი თერგვისი, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობის შუა წელზე მდებარეობს, ქრისტეს საფლავის საკუთრებას წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, იერუსალიმში არსებულ სავანეებს შიდა ქართლში ქონება გააჩნდათ.[209] 1613 წლით დათარიღებული სიგელით ირკვევა, რომ ლუარსაბ II-მ მაცხოვრის საფლავს თავისი დის – ხორეშანის „საკანონოდ“ რამდენიმე სოფელი შესწირა, მათ შორის, პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი თერგვისი: „...სოფელი თერგისი (იგულისხმება სოფელი თერგვისი-გ.ს.), რაც ყუდანაითს ჰქონდა და ან სხუა კიდევე არადე[თ]ს საღოლაშენი ჩუენდად სადღეგრძელო[დ] და მ[ეფობ]ისა ჩუენისა წარსამართებლად, და წ[ირვი]სათუ[ი]ს შეგვიწირავს იერუსარემისათვინ და ქრისტეს საფლავისათვის. და პარტია{რ}ქის თეოფანესათუ[ი]ს მოგ[ვ]იხსენებია და ნურა კაცი ნუ ეცილებით. ეს ფარდათ მოგვიხსენებია, და სხუა სიგელი პატრონმან მიტროპოლიტმან ზაქარიამ უნდა დასწეროს და ჩუენ ხელი ჩაურთოთ ამისად გასათავებლად თავდებად მოგვიცემია ღ(მერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი და ვინც გაუტეხოს, ისიმც ქრისტეს საფლავი რისხავს. ქ(ორონი) კ(ო)ნს ტა.“[210]

განმარტებას მოითხოვს ტერმინი „საკანონო,“ რომელიც საეკლესიო სასჯელის გასაბათილებლად დაწესებულ გადასახადს ნიშნავდა. როგორც ცნობილია, ირანის შაჰის აბას I-ის ჩარევით, კახეთის მეფემ თეიმუ-

207 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 348.

208 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ, თბ., 2018, გვ. 428.

209 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ, 148-162.

210 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 119.

რაზ I-მა თავის ნათესავზე ლუარსაბ II-ის დაზე ხორეშანზე იქორწინა. ამ ქორწინებას სამეფო კარის წარმომადგენლები და სასულიერო დასის წევრები სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ, თუმცა ქორწინება მაინც შედგა. სწორედ ამის „საკანონოდ“ შეუწირავს ლუარსაბ II-ეს რამდენიმე სოფელი მაცხოვრის საფლავისთვის.[211]

XVII საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა სოფლები: გერი და გერისთავი. როგორც ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ჩანს, ეს სოფლები უწინ არაგვის ერისთავთა საკუთრება იყო, ხოლო შემდეგ სამეფო ხელისუფლებას სვეტიცხოვლისთვის გადაუცია. ამ სოფლების სანაცვლოდ, ნუგზარ არაგვის ერისთავმა სვეტიცხოვლის კუთვნილი არბო და სგენასმანი დაისაკუთრა და ეკლესიას ქორდში მცხოვრები თავისი ყმებიც გადასცა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „1617 წ. ქ᾽კს:ტე: ქ. ესე წიგნი მოგახსენე... სუეტსა ცხოველსა... მე ერისთავმან პატრონმან ნუგზარ (და ძეთა ბაინდურ და გ᾽ინ).. ასრე, რომ ჩუენი სამკვდრო გერი და გერისთავი სუეტიცხოვლისათვის შეწირა (შეეწირა) მეფეთა. კიდევ არბო, სგენასმანი (sic:) (სუეტის ცხოვლისა იყო და ეს ჩუენ დავიჭირეთ და ამისად სამუქფოდ ჩუენ მოგართვით ქორდს ჩუენი სამკვუიდრო კვამლი სამი ბექნიაშვილი ირემა (და სხვ.).“[212]

XVII საუკუნის I ნახევარში პატარა ლიახვის ხეობაში საპატრიარქოს ქონებისა და მამულების არსებობა არაერთი დოკუმენტით დასტურდება. მითითებულ პერიოდში ქართლის კათალიკოსმა ზებედემ დავით ელიოზისძეს პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ სოფლებში: ერედვსა და სათიხარში რამდენიმე კომლი გლეხი უწყალობა.[213] 1616 წელს ქორდში მცხოვრები გლეხები საპატრიარქოს ქსნის ერისთავებმა შესწირეს: „... და მოგახსენეთ ქორდს კაცი[კუა]მლი ექვს[ი]: არჩვაძე შო᾽ში[ტა, ბე]რიკასშვილი ნინია, ჭევსური საგინა, მუჭაური გამიხარდ[ი] და ჩუბინასშვილი ფრიდონა და გივ[ი]სშვილის მამული.“[214]

როგორც ზემოთ მივუთითებდით, 1559 წლის საკათალიკოსო გუჯარის თანახმად, ქსნის ერისთავებს ქორდთან ახლოს, წიასწყალს, მცხოვრები არჩვაძეები ეკლესიისთვის შეუწირავთ. კათალიკოსმა ზაქარიამ ერისთავების მიერ ბოძებული ყმებიდან რამდენიმე კომლი გედევანიშვილებს უწყალობა. 1616 წლის მამულის წყალობის წიგნში, რომელიც ზაქარია კათალიკოსის მიერ გედევანიშვილებს ებოძათ, ვკითხულობთ: „ქ. ჩუენ, ქრისტეს ღ[უ]თისა მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათალიკოზმან პატრო[ნმან ზ[აქ] არია, ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ თქუენ, გედევანისშვილთა დავითს, გაბრიელს, როსებს, პეტრეს, გიორგის, აბიათარს და პაპუნასა, ასრე და ამა

211 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 120.

212 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 441-442.

213 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 390, დოკ. 84.

214 იქვე, გვ. 482-483, დოკ. 93.

პირსა ზედა, რომე მოხუედით კარსა დარბაზისა ჩუენისათა და მამულის წყალობის გუეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი და გიბოძ-ეთ ქორდს მამული კუამლი კაცი ათი: ირემა ბექნიაშვილი, გამეხარდი... უჭაური, შალ(ულაძე?)დათი, არჩვაძე მამუკა, კიდევ არჩვაძე მამუკა, კიდევ არჩვაძე გიორგი, არღუნაშვილი გიორგი, აფხაზაშვილი ნადირა, ხევსური საგინა... (შვილი) ჩუბინაშვილი ფრიდონა, გუიბოძებია მკუიდრად და მოუ-შლელად."[215] ამ დოკუმენტს 1616 წლით (თუმცა საბუთს კითხვის ნიშანი აქვს) ათარიღებდა ნ. ბერძენიშვილი. იგივე დოკუმენტი გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს, რომელიც აღნიშნულ საბუთს 1626 წელს შედგენილად მიიჩნევდა.[216] ამავე დოკუმენტს 1626 წლით ათარიღებდა პროფ. ი. დოლიძე.[217]

ქსნის ერისთავებმა თანდათან პატარა ლიახვის ხეობის შუა წელ-ზეც მოიკიდეს ფეხი. მათმა კუთვნილმა გლეხებმა: ჩიფჩიურმა და ლა-ფაჩმა ქორდში მამულები იყიდეს. ეს მამულები ქსნის ერისთავებმა სვეტიცხოველს შესწირეს. 1766 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში ვკითხუ-ლობთ: „ქ. ეჰა შენ ყოველთა ქრისტიანეთა სიქადულო და საქართველოთა ერთა განმანათლებო, სვეტო **ღ**თივ აღმრთებულო, კვართო საუფლო და მირონო **ღ**თ მყოფელო, რომელი კურნებ სულთა და სხეულ-აღნაგთა კაც-თასა, ჩვენ შენ მიერ ცვაფარვათა მონდობილმან და მსასოებელმან, ქსნის ერისთავმან პატრონმან დავით, და ძმამან ჩვენმამ იოვანმან და იესემან, ბიძაშვილმან ჩვენმან გიორგი ყულარაღასმან, და ძეთა ჩვენთ შალვამ, როსტომ და ბიძანამ, შემოგწირეთ და მოგახსენეთ და გიძღვნის მრთმევ-ელთ თქვენ ცათა მობაძავსა კათოლიკე ეკლესიასა, სვეტსა ცხოველსა და მას ზედა მჯდომარესა **ყ**˜დ სანატრელს უწმიდეს **ვ**ზ-პატრიარქს (sic), მეფის ძეს ანტონის, ასე რომე სურვილითა და ჩვენის ნებადართვით ძვე-ლადვე მამა-პაპათა ჩვენთაგანაც შეწირულობა იყო და სხვა სოფელნი და აგარაკანი და ჩვენც აწე ესე ვინებეთ და შემოგწირეთ იქავე თქვენს სოფელს **ქორდს** ჩვენისავ კაცის ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვე-ნახები, ჩვენ ესენი სხვათა სამოქფოთი შევიჯერეთ და სამკვიდროთ და საბოლოთ შემოგწირეთ და მოგახსენეთ, რომ არს დროსა და ჟამსა არცა ჩვენ და ჩვენი შვილნი და შვილის შვილნი და ნათესავნი არავინ გეცილე-ბოდესთ და, თუ ვინმე ამისად ცილებად ხელყოს ვინმე, შერისხდი შ˜ნ დაუსაბამო **ღ**˜თო და ყოველნო მისნო წმიდანო და შ˜ნცა, ცათა მობა-ძო საქართველოს განმანათლებელნო სვეტო ცხოველო, და ნურართამცა იხსნება სული მისი ჯოჯოხეთისაგან, ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი **ღ**˜თნ აკურთხოს. აღიწერა ქრისტესითგან წელსა **ჩღიგ,** ხოლო ქართულს ქორონიკონს უნდ. დაიწერა ხელითა მდივნისა ჩვენის ქარელი თამაზისი-თა."[218] ინტერესს იწვევს დოკუმენტში ნახსენები „ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვენახები."

215 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 16, №18.

216 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. I, გვ. 251, №209.

217 იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 393, 87.

218 საქართველოს სიძველენი, ტ. I, გვ. 274, №, 224.

სხვა დოკუმენტებიდანაც ირკვევა, რომ ქორდში არსებულ მამულებს პატარა ლიახვის ზემო წელზე არსებულ მცირემიწიან სოფლებში მცხოვრები გლეხები ყიდულობდნენ. ერთ-ერთი საბუთის თანახმად, ქორდში ბელოთელ გლეხებს ბერი ჩიფჩიურსა და გიორგი ფისაძეს ჰქონდათ ნაყიდი ვენახები, რომლებსაც გედევანიშვილები ედავებოდნენ.[219]

პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლებიდან გლეხთა ბარში ჩამოსახლების ფაქტები არაერთ დოკუმენტში გვხვდება. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ლიახვის ხეობის აღწერის დავთრების მიხედვით, სოფელ ფლავში იხსენიება: საური ოთარა საცხენელი, საცხენელი ტატიაშვილი ქრისტესია, ფლავში იხსენიება ასევე აწერისხეველი ტატალაშვილი ქრისტესია.[220] გვიანფეოდალურ პერიოდში პატარა ლიახვის ხეობაში დამკვიდრებულმა საპატრიარქოსთან დაახლოვებულმა გედევანიშვილებმა თანდათან გააფართოვეს თავიანთი მამულები. 1678 წელს გედევანიშვილებს კათალიკოსმა ნიკოლოზმა (ამილახორი) ვირშას წყალი, ვირშას მთავარანგელოზის მონასტერი და ნასოფლარი ბადაანი უწყალობა: „ქკ˜ნს: ტნივ... ჩუენ... ყოვლისა: საქართველოსა: დიდმან: მამათ მთავარმან ქართლისა კათალიკოზმან: ამილახორის (იოთამის)ძემან: პატრონმან ნიკოლოზ: ესე... წყალობის წიგნი... გიბოძეთ თქვენ სვეტიცხოვლისა და ჩვენსა ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურთა ყმათა ელიოზის ძეთა გედევანის შვილის გიორგის, ძმასა შენსა დავითს, როსებს, ზაალს, და გედევანს... ვირშას წყალი მთავარანგელოზის მონასტერი და ნასოფლარი ბადანი საყმოთ დაგვეაჯენით და გიბოძეთ... დაიწერა მარტსა ოც˜და რვასა ქ˜კსა: ტნივ.“[221]

გედევანიშვილები საპატრიარქოსაგან განსაკუთრებული ნდობით სარგებლობდნენ. ამას ადასტურებს 1638 წლით დათარიღებული დოკუმენტი. კათალიკოსმა ევდემონმა ელიოზიძე-გედევანიშვილებს ქორდში არსებული მამულების წყალობა განუახლა: „პირველადცა გქონებოდა და წიგნიცა გქონდა. აწე ჩუენცა შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ელიოზიძეთა გედეონის შვილთა დავითს, გაბრიელს, პეტრეს, პაპუნასა და ქაიხოსროს და ყოველთავე მომავალთა სახლისა თქუენისათა. მოგეცით ქორდს მამული, აფხაზაშვილის ნაქონი მოზუერაული მამული... ვენაჴი ბექნიაშვილის ნაქონი; ამას წინად ეს მამული ბადაშვილს შოშიტას მივეცით და წიგნიცა ჰქონდა. აწე იმ ჩუენს წყალობას მამულსა სხუაგან ჰყიდდა. და რაც შოშიტამა ჩუენ ფეშქაში მოგვიტანა, ეს ფეშქაშის ფასი ისრევე მიგაცემინეთ და მამულის წყალობა თქვენ გიყავით.“[222]

219 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ ტ. V, თბ., 1974, გვ. 380-382, დოკ. 228.

220 ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 97-99.

221 თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, გვ. 493-494.

222 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 495-496, დოკ. 108. ყურადღებას იპყრობს დოკუმენტში მოხსენიებული „მოზუერაული მამული,“ სოფელ ქორდში „მოზუერაული,“ როგორც ტოპონიმი, შემორჩენილი არ არის. შესაძლებელია, რომ „მოზუერაული“ საკუთარ სახელს, ან მეტსახელს – „მოზუერას“ უკავშირდებოდეს.

1652 წლის დოკუმენტის მიხედვით, ქორდი როსტომ მეფისაგან კათალიკოსის დაქვემდებარებაში მყოფ „მცხეთიშვილებს“ – გედევანიშვილებს ჰქონდათ გადაცემული: „ვითარმედ წილხვდომილ ვიქმნენით ჩვენ ქართველნი დედოფლისა მის ღთისმშობლისა. ჩვენ შენ მიერ მტერთა ზედა და წინააღმდგომთა ძლიერმან, იესიან-დავითიან-სოლომონიან-პანკრატონიანმან, შანშა და შირვანშა, ყოვლისა აღმოსავლეთისა მპყრობელ-მქონებელთამან, მეფეთ მეფემან, პატრონმან როსტომ, და თანა მეცხედრემან ჩვენმან დედოფალთ დედოფალმან პატრონმან მარიამ და პირმშომან და სასურველ-საწადელთა ძეთა ჩვენთა, პატრონმან ლუარსაბ, და ძეთა ჩვენთა თანა მეცხედრემან პატრონმან თამარ, და ძემან მათმან პატრონმან გიორგი, შემოგწირეთ მცირე ესე შემოსაწირავი სოფელი ქორდი თქვენ სვეტ-ცხოველსა, კვართსა საუფლოსა და მირონსა ღთ˜მყოფელსა, კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა, მას ჟამსა ოდეს ჩვენთა მამა-პაპათა ლიახვის პირს სოფელი ქორდი შემოეწირა, ყოვლის კაცისაგან მოუდევარ-მოუსარჩლელ, მთით ბარამდი, ასრე რომე ძველათგანცა შემოგწირვოდა თქვენ სვეტსა ღთივ აღმართებულსა, კვართსა საუფლოსა და მირონსა ღ˜თ მყოფელსა და მას შინა საჭეთ მპყრობელსა პატრიაქსა კათალიკოზსა პატრონსა ქრისტეფორეს, ასრე რომე ჩვენის ნება დართულობითა და ბრძანებითა დიასამიძეს კათალიკოზს გედაონისშვილის გაბრიელისა და მისთა ძმისწულთა პაპუნასათვის და ქაიხოსროსათვის და შვილთა და მომავალთათვის ებოძებინა, ამად რომე მათის საქონლითა და საფასოთა გრაკალი ეყიდათ, და ჩვენისავე ბრძანებით ეს ჩვენის სასაფლაოს შეწირული სოფელი ქორდი მისდა სანაცვლოდ კათალიკოზს ებოძებინა. აწე ავისა და ცუდის კაცისაგან სხვარიგად გაგჯესინჯვა, რომე ხუთი-ექვსი კვამლი შეწირული არ არისო და ტყჯლათ უჭირავსო, და ჩვენცა ვიგულეთ და ვიგულსმოდგინეთ და ვჰქენით მოკითხული და ბატონის პაპის ჩვენისა და ბატონის ბიძის ჩვენის შეწირულობის წიგნიც გინახეთ და ჩვენცა ჩვენათ სადღეგრძელოთ და მეფობისა ჩვენისა წარსამართებლად, და სულისა ჩვენისა საოხად, და ძეთა ჩვენთა სადღეგრძელოთ, ჩვენცა ჭელახლად კადრეთ და მოგახსენეთ და შემოგწირეთ თქუენ ცათა მობაძავს სვეტსა ცხოველსა და მაზედან საჭეთ მპყრობელს კათალიკოზსა სოფელი ქორდი ერთობით, ასრე რომე ბადაშვილებს გარდაის ისრევე ჭელ˜შეუალათ და ყოვლის კაცისაგან უცილებლათ დაგიმკვიდრენ ჩვენგან შემოწირული 1) საყდრის შემოწირული ქორდი და გიბოძეთ თქუენ ჩვენის სასაფლაოს ჯარის უფროსს გედაონისშვილს ბატონს გაბრიელსა და ძმისწულსა შენსა პაპუნასა და ქაიხოსროს და შვილთა მათთა გიორგის და დავითს და

ცნობილია, რომ საქართველოში გავრცელებული იყო ასეთი ტიპის საკუთარი სახელები. ამ მხრივ, საინტერესო დაკვირვება ჰქონდა აკად. ივ. ჯავახიშვილს: „კახეთში ძველადვე ცნობილი გვარის ვაჩინაძეს სახელის მიხედვით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ წინათ ვაჩინა ქართულში მამაკაცის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ტოტემურობის ნიადაგზე იყო გაზრდილი, დათვას, კურდღელას და ქურციკას მსგავსად, შესაძლებელია ცხოველის სახელი ყოფილიყო.“ *ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. X, თბ., 1992, გვ. 179.*

მომავალთა სახლისა შენისათა, და გიბოძეთ სოფელი ქორდი ყოვლის მისის სამართიანითა მზღურითა, მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქვილითა, ველითა, ვენაჯითა, ჭალითა, საწყლისპიროთა, სათიბითა და უთიბითა, ქვევრ-მარნითა, სასახლითა და ეკლესიითა და ყოვლის მისის სამართლიანითა მზღურითა: ზემოთ დიცურს რუმდი, იმას ჩამოსწორ ქვაკირას ფონამდი, ისრე ჩატანებით ტრძნისას რუმდი, თერგჯისის სამძურამდი, კიდევ მოკარგულს რუს აქეთ ჩამოტანებით ჭალითა, ველითა და წყლითა, ესე ყოვლითურთ შეგვიწირავს და შენთვი სამკვიდროთ და საბოლოოთ გვიბოძებია საფიცარითა, საწყვეტის წყლითა და ჭალითა. აწე გაგითაოს და გიბედნიეროს ღ~თნ ჩვენსა და საყდრისა ერთგულად სამსახურსა შინა."[223] როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ქორდი ძველი დროიდანვე სვეტიცხოვლის ეკუთვნოდა და როსტომმა იგი (იქ მცხოვრები ბადაშვილების გარდა) ეკლესიის სამსახურში მყოფ გედევანიშვილებს უწყალობა. შესაძლებელია, ბადაშვილები, როგორც ვირშას მონასტრის საგანძურის მცველები, ამ მონასტრის ყმებად რჩებოდნენ. 1694 წელს კათალიკოსმა ნიკოლოზმა მცხეთის ჯარის სარდალს გიორგი გედევანისშვილს ქორდში ბადასშვილის ბახუტას მამული და გლეხი ჯალაბაძე „თვისის უნაკლულოს მამულითა" უბოძა. ირკვევა, რომ ბახუტა ბადასშვილი ეკლესიის ყმა იყო, თუმცა იგი „ბევრის კაცის კვლ[ა]სა და ტყვის გასყიდვაში გ[ა]ერივა და გათათრდა."[224]

პატარა ლიახვის ხეობაში ეკლესიის მამულების არსებობა დასტურდება 1720 წლის დოკუმენტითაც. ეს არის სვეტიცხოვლისა და კათალიკოზის ყმების ნუსხა ვახტანგ VI-ის ოქმით, სადაც ვკითხულობთ: „ქ. არის სვეტის – ცხოვლისა და ბატონის კათალიკოზის ყმა თრიალეთზედ. ქ. საბროწლეთს კომლი ხუთი, ბოგანო ორი. ქ. ერედვს სამი. ქ. ქვაბთ (?) სამი. ქ. მეღვრეკს თაწმინდისა თორმეტი. ქ. ტრძნის სამი.* ქ. ქორდას თექვსმეტი, აზნაური ორი. ქ. თრგვის** ექვსი. რაც ამაში კომლი სწერია, სულ ყველამ თოფი უნდა იშოვნოს, ბოგანომ ფარჭმალი და საფთე მშვილდი წამოიღოს. რაც სახლში საბატიოს კაციშვილი და აზნაურშვილია, ვერ დაგვაკლდება. ვისაც შეეძლოს თოფიც იქონიოს და შუბიცა, ვისაც არა და თოფი წამოიღოს..."[225]

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ამ დროისთვის ეკლესიის დაქვემდებარებაში პატარა ლიახვის ხეობაში 31 კომლი გლეხი და 2 კომლი აზნაური ყოფილა. ყველაზე მეტი საეკლესიო გლეხი ცხოვრობდა ქორდში. ამავე

223 საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 337, № 281.

224 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 603-604, დოკ. 159.

* აღსანიშნავია, რომ პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ ტირძნისში სვეტიცხოვლის მეტოქი არსებობდა, რომელიც XX საუკუნის 20-წლებამდე მოქმედი იყო. იხ. *საბჭოთა ხელისუფლების ანტირელიგიური პოლიტიკა შიდა ქართლში, XX საუკუნის 20-წლებში, დოკუმენტები გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო პროფ. გიორგი სოსიაშვილმა, თბ., 2013, გვ. 79.*

** დოკუმენტში უნდა ეწეროს თერგვისი, აღნიშნული სოფელი მდებარეობს სოფელ დიცის სამხრეთით, ქორდის სამხრეთ-დასავლეთით

225 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, გვ. 184.

სოფელში ეკლესია ფლობდა 2 კომლ აზნაურსაც, რომელთა ვინაობა არ წერია, თუმცა, ჩვენი აზრით, ისინი გედევანიშვილები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან ამ დროისთვის მათი გვარის წარმომადგენლები ქორდში უკვე სახლობდნენ.***

1736-1744 წ.წ. ქართლის საკათალიკოსო ყმების აღწერის დავთრის მიხედვით, საპატრიარქოს ყმა-გლეხები ჰყავდა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების რამდენიმე სოფელში, მათ შორის დისევში: „ქ. არის დისევს გლეხი ..... (ამ ადგილზე, როგორც პროფ. ი. დოლიძესაც აქვს მითითებული, ცარიელი ადგილია დატოვილი ტექსტისათვის), ქ. არის მეღვრევის (სავარაუდოდ, უნდა ეწეროს მეღვრეკისი, – გ. ს.) [აბაზი] ე გლეხი: მამასახლისი მაისურაძე ოთია, კომლი ა, თავი ბ, ფური ა, [აბაზი] დ ქ. ჯანჯალაშვილი ქიტესა, კომლი ა, თავი ა, ფურკამბეჩი ა, [აბაზი[დ ქ. ილარიონის ბერი(სავარაუდოდ უნდა ეწეროს ილარიანი, აღნიშნული გვარის წარმომადგენლები სოფ. მეღვრეკისში დღესაც ცხოვრობენ-გ.ს.), კომლი ა, თავი ბ, ფურკამბეჩი ა, [აბაზი] დ ქ. მაისურაძე ივანე, კომლი ა, თავი ა.“[226]

როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, გედევანიშვილები საქართველოს საპატრიაქროსთან ძალზე ახლო ურთიერთობაში იყვნენ. ისინი როგორც „მცხეთიშვილები“ „მცხეთის სარდლის“ სახელოს ფლობდნენ. XVII-XVIII საუკუნეებში ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტების მიხედვით, გედევანიშვილთა საგვარეულოს რამდენიმე წარმომადგენელი „მცხეთის სარდალი“ იყო. მათ შორის: გიორგი, ზაზა, გაბრიელ, შიოშ და იოანე გედევანიშვილები.[227] „მცხეთის სარდლებს“ საკათალიკოსო ჯარის ხელმძღვანელობა ევალებოდათ.[228] ეკლესიის წინაშე გაწეული დამსახურებისთვის გედევანიშვილებს პატარა ლიახვის ხეობაში (ქორდში, სათიხარში) ქართლის კათალიკოსის მიერ მამულები ჰქონდათ გადაცემული. გედევანიშვილები იყვნენ ასევე კათალიკოსის მოურავები.[229] 1747 წელს, კათალიკოსმა ანტონ I-მა გედევანიშვილებს* დისევის მოურავობა უბოძა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ჩუენ, ქრისტეს ღმთისა მიერ მინდობითა დაფარულმან

*** დოკუმენტში ქორდის ნაცვლად წერია „ქორდა.“

226 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 778-780, დოკ. 270.

227 იხ. გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ, 76-77; ი. ალიმბარაშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში, თბ., 2008, გვ. 139.

228 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 418-419, დოკ. 118; ა. კლიმიაშვილი, საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, თბ., 1961, გვ. 109-110.

229 გ. სოსიაშვილი, კათალიკოსის სამოურავოები ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ისტორიის და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრი, 2016, № 14, გვ. 306.

* დოკუმენტში არ არის დაკონკრეტებული, რომელ გედევანიშვილზეა საუბარი, ჩამოთვლილია გედევანიშვილთა სახლის რამდენიმე წევრი, სავარაუდოდ, დისევის მოურავობა პეტრე გედევანიშვილს გადაეცა.

ძირმოდგმობით დავითიან, სოლომონიან, შარავანდიან, პანკრატოვანთა რტოთაგან აღმოცენებულმან, ჩუენ, ყოვლის საქართველოსა და აღმოსავლეთისა მაკურთხეველმან, კათალიკოზ-პატრიარქმან, ძემან მეფის იესესმან, ანტონიმ, ესე უკუნისამდე ჟამთა და დროთა გასათავებელი წყალობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და გიბოძეთ თქუენ სვეტის-ცხოვლისა ყმათა და ჩუენსა მემკვიდრეს და ერთგულობით და თავდადებით ნამსახურთ გედევანიშვილს პეტრეს, ერასტის, ძმისწულსა შენსა გიორგის, გედევანს და ივანეს და მომავალთა სახლისა თქვენისა ყოველთავე. ასე, რომე მაღალაშვილს ფირანს თავისი ბიძაშვილი მოეკლა და ნიკოლოზ კათალიკოზს იმისთვის ყმა და მამული წაერთმია საუკუნოდ. მერეთ მოხვედით ჩვენს კარს და წყალობას დაგვეაჯენით. ვისმინეთ აჯა და მოჴსენება თქვენი და მოგიბოძეთ დისევის მოურაობა ყოვლის კაცის მოუდევრად, უცილობლად და წამოუსარჩლელად. რაც სიგელი ამას იქით გამოჩნდეს, ამა სიგელმა გაამტყუნოს."[230]*

დისევი პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ერთ-ერთი უძველესი სოფელია, რომლის ახლოს არსებული სოფელი კულბითი და მისი შემოგარენი ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა. ნ. ბერძენიშვილის მიერ აღდგენილი და 1020 წლით დათარიღებული მელქისედეკ კათალიკოსის სიგელში, სადაც სვეტიცხოვლისადმი შეწირული მამულებია ჩამოთვლილი, ვკითხულობთ: „და/ქართლს: მონასტერი პალავრაჲ ოთხითა სოფლითა, და ცუქითი შესავალითა მისითა, ყინცუისი შესავალითა მისითა, და შინდებისა ნახევარ[ი, და] კურბითს სააზნაუროჲ კარგი სოფელი..." კათალიკოს მელქისედეკის მიერ სვეტიცხოვლისათვის კულბითის შეწირვას ადასტურებს „მატიანე ქართლისა": „შემდგომად ამისა წმიდამან მეუფემან კათალიკოს-პატრიარქმან მელქისედეკ მოიგო ქართლს: მონასტერი პალავრა ოთხითა სოფლითა; და ცუქითი შესავლითა მისითა; ყინცვისი შესავლითა მისითა; შინდების ნახევარი; კურბითს სააზნაურო კარგი სოფელი ერთი."[231] თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ მელქისედეკ კათალიკოსის იმავე სიგელში არასწორად იკითხებოდა: „კურბითს: რა: აზნაური, კარგი სოფელი ერთი".[232] ეს ადგილი, ნ. ბერძენიშვილს სხვაგვარად აქვს წაკითხული. მკვლევარმა ერთმანეთს შეუდარა მცხეთის საბუთის ორი პირი, რომლებშიც ხარვეზები იყო გაპარული. ამის შესახებ ნ. ბერძენიშვილი წერს: „როგორი ხასიათისაა ეს სხვაობანი? ჩვენ ვიცით, რომ №14 ხელნაწერი თვით არის პირი, ამიტომ

230 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 795.

* დისევში მცხოვრებ ოქროპირიძეებში არსებობდა გადმოცემა, რომ სოფელი დისევი მათი საკუთრება იყო, ამიტომ დისევის მოურავად კათალიკოსის მიერ გედევანიშვილის დანიშვნას მათი უკმაყოფილება გამოუწვევია. *ოქროპირიძეების საგვარეულო სოფლის მოკლე ისტორია, შემდგენლები: სქიმიდუმენი ისიდორე (ოქროპირიძე), ზურაბ ოქროპირიძე, უჩა ოქროპირიძე, თბ., 2012, გვ. 12.*

231 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 295.

232 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 33.

გადაწერის ნიადაგზე წარმომდგარი შეცდომებისაგან არც ის არის დაზღვეული. ასეთი ხასიათის შეცდომად მიგვაჩნია ჩვენ №14-ის გამოთქმა: „რა აზნაოროდ“. უკანასკნელი სიტყვის ბოლოსართი „ოი“ გვიჩვენებს, რომ მას წინუძღოდა თავსართი „სა“. ამასვე მოითხოვს კონტექსტიც. პირიქით, სრულიად გაუგებარია: „კურბითს; რა: აზნაური კარგი. სოფელი: ერთი“., როგორც ეს აღუდგენია №13 პირს. № 14 პირისათვის („სა“-ს მაგივრად – „რა“) ახალი შეცდომა დაურთავს („გაუსწორებია“), მაგრამ დაკვირვება არ ჰყოფნია და არსებული შეცდომისათვის („სა“-ს მაგივრად – „რა“) ახალი შეცდომა დაურთავს (გაუგებარი „აზნაოროდ“ გასაგებ „აზნაორი“-დ გადაუკეთებია).“[233] შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ მცხეთის საბუთის ჩვენთვის საინტერესო ადგილის სწორი ვარიანტი ასე იკითხება: „კურბითს სააზნაუროდ კარგი სოფელი...“ შესაძლებელია ტექსტის ამ ადგილში იგულისხმებოდეს არა სოფელ კურბითის შეწირვა, არამედ კურბითში შემავალი ერთ-ერთი სააზნაურო სოფლის ბოძება. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1747 წელს კათალიკოსმა ანტონ I-მა დისევის მოურავობა პეტრე გედევანიშვილს უბოძა.[234]

გედევანიშვილები იყვნენ დისევის მოურავები ანტონ II-ის დროსაც. 1789 წლით დათარიღებული დოკუმენტის მიხედვით, კათალიკოსმა მცხეთის

233 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 221.

234 როგორც მივუთითებდით, გედევანიშვილთა გვარი საპატრიარქოსთან ძალზე დაახლოვებული იყო. გედევანიშვილები იყვნენ „მცხეთისშვილები,“ მათ დიდი ხნის განმავლობაში ეპყრათ „მცხეთის სარდლის“ სახელო. ეკლესიის წინაშე გედევანიშვილთა არაერთი დამსახურება დასტურდება. ამ მხრივ საინტერესო ინფორმაციაა შემონახული 1764 წლით დათარიღებულ ანტონ I კათალიკოსის სიგელში, სადაც ეკლესიის მწყემსთავარი საუბრობს მოლარეთუხუცესისა და ნაზირის პაატა გედევანიშვილის ღვაწლზე. როგორც სიგელიდან ჩანს, პაატა გედევანიშვილი კათალიკოს დომენტის გაზრდილი იყო და პატრიარქს ის კონსტანტინოპოლშიც თან ახლდა. პაატა ანტონ I-თან ძალზე დაახლოვებული ყოფილა. ანტონ I-ს პაატა რუსეთშიც გაჰყოლია. ანტონ I-ის თანახმად, ვიდრე პაატა გედევანიშვილი ცოცხალი იყო, მოლარეთუხუცესი და ნაზირი სწორედ ის უნდა ყოფილიყო, ხოლო პაატას გარდაცვალების შემდეგ აღნიშნული თანამდებობები შიოშ გედევანიშვილს უნდა გადასცემოდა *(ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970, ტ. III, გვ. 857).* კათალიკოსი ანტონ I სხვა გედევანიშვილებსაც სწყალობდა. 1764 წლის დოკუმენტით ირკვევა, რომ მან პეტრე გედევანიშვილს მეჯინიბეთუხუცესობა უბოძა *(იქვე, გვ. 852).* მოგვიანებით, გედევანიშვილებს, კერძოდ, გაბრიელ სარდლის შვილებს ურთიერთობა დაეძაბათ ერეკლე II-სთან, რის გამოც მათ მცხეთის სარდლობა დაკარგეს. 1783 წლის დოკუმენტში ანტონ I კათალიკოსი იოანე გედეონისშვილს მიმართავს: „შენის სახლისკაცებს – გაბრიელ სარდლის შვილებს მისი უმაღლესობა (იგულისხმება ერეკლე II, – გ. ს) გაუწყრა, მაშინ სარდლობა მადალასშვილს დავითს უბოძეთ მისმა უმაღლესობამ ჩვენმა ძმამა და ჩვენა.“ ანტონმა გედევანიშვილებს კვლავ დაუბრუნა სარდლობა: „და მოგეცით სარდლობა, ამ მიზეზით, რომ უფრო მართებული და ჯეროვანი საქმე იყო, რომ შენ გქონოდა, რადგან თქვენის სახლისა, დია, სამკვიდრო საჭელო იყო და არას დროს თქვენის სახლიდამ არც გამოსულიყო ეს საჭელო. ეგრეთვე ძეგვის მოურაობა როგორც სარდლობაზე სდები[ა], ისიც შენთვის გვიბოძებია“ *(ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 944-945).*

სარდალ იოანე გედევანიშვილს დისევის მოურავობა განუახლა: „...წყალობის წიგნი და სიგელი გიბოძეთ თქუენ კათედრისა ჩუენისა კათოლიკე ეკლესიისა სუეტის წმიდისა მკვდრთა ყმათა აზნაურთა გედეონის შვილს სარდალს იოანეს, ძმის წულსა შენსა ერასტის და გედეონს, შვილსა შენსა დავითს და ვახტანგს და მომავალთა სახლისა თქუენისათა ყოველთავე; – ასე რომ მოხუედით კარსა პალატისა ჩვენისასა და დისევის მოურაობას გვეაჯენით და ჩუენ უწულილესის გამოძიებით და ჭ[ეშმარი]ტის სამართლით განჰსჯით გამოვიძიეთ და განვიხილეთ ამისთჳს და ნეტარ ხსენებულის ბიძის ჩუენის კათოლიკოსის ანტონის მიერ ნაბოძები წყალობის წიგნი და სიგელი ბეჭდით დამტკიცებული გქონდათ ამ დისევის მოურაობისა და ჩუენც ვისმინეთ ვედრებით თხოვა თქუენი და აწ მეორედ განგიახლეთ და დაგიმტკიცეთ და გიბოძეთ დისევის მოურაობა ყოვლის კაცის უცილობელად და წამოუსარჩლელად.“[235]

XVIII საუკუნეში პატარა ლიახვის ხეობაში, დისევის გარდა, კათალიკოსის დაქვემდებარებაში, კიდევ ერთი ბადაან-ხოდელის[236] სამოურაო არსებობდა, რომელსაც ასევე გედევანიშვილები მართავდნენ[237] (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ)

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დისევის, ბადაანისა და ხოდელის სამოურაოებთან ერთად, დოკუმენტებში გვხდება ძეგვის და გომის სამოურაოები. ანტონ I-მა, როდესაც იოანე გედევანიშვილს ჩამორთმეული მცხეთის სარდლობა დაუბრუნა, მას ძეგვის მოურაობაც უბოძა.[238] გომის სამოურაოს არსებობა დასტურდება 1764 წლით დათარიღებულ ანტონ I-ის მიერ იესე თაზისშვილისადმი ბოძებულ წყალობის სიგელით.[239]

კათალიკოსის დაქვემდებარებაში არსებული სამოურაოები ანტონ I-ის მოღვაწეობის დროს არ შექმნილა. როგორც ჩანს, ასეთი სამოურაოები მანამდეც არსებობდა. ამას ადასტურებს ქრისტეფორე კათალიკოსის

---

235 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 1953, გვ. 146, №234.

236 პატარა ლიახვის ხეობაში ნასოფლარად ქცეული ბადაანი ქართლის კათალიკოსს-ნიკოლოზს მოუშენებია, რაც 1687 წლით დათარიღებული სიგელით დასტურდება *(გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №10, 2016, გორი, გვ. 139-158).* როგორც მივუთითებდით, ბადაანიდან ბადაშვილები სოფელ ქორდში გადასახლდნენ, ისინი XVII საუკუნის ერთ-ერთ დოკუმენტში ქორდში იხსენიებიან. ირკვევა, რომ ვირშას მონასტრის დაქვემდებარებაში მყოფი ბადაშვილები მოგვიანებით გედევანიშვილების ყმები გახდნენ. 1694 წელს ბადაშვილის მამული ნიკოლოზ კათალიკოსმა მცხეთის სარდალს – გიორგი გედევანიშვილს გადასცა. *(ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 604)*

237 იხ. გ. სოსიაშვილი, ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №10, 2016, გორი, გვ. 139-158.

238 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 945.

239 იქვე, გვ. 850-851, დოკ. 319.

მიერ მაღალაძეებისადმი 1624 წელს ბოძებული სიგელი: „ქ. ჩუენ, ქრისტეს ღმრთისა მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათოლიკოზმან პატრონმან ქრისტეფორემ ესე უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი წყალობისა წიგნი და სიგელი შაგიწყალეთ და გიბოძ[ე]თ თქუენ მაღალაძეთა ხუციასა და ივანეს და სეხნიასა და ზა[ა]ლს, შვილთა თქვენთა და მომავალთა სახლისა თქუენისათა ყოველთავე, ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე: საჭელოს გ[ვ]იაჯენით. აჯა და მოხსენება თქვენი შაგიწყალე და მოგიბოძეთ გომნი სამოურავოდ. მიწობალიძეს ქონდა გომნი საჭელოდ, ისი სამუქაბოდ შავიჯერეთ; და გომნი სამკვიდროდ სამოურავოდ გიბოძეთ.“[240]

კათალიკოს ქრისტეფორეს მიერ გაცემული 1618 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი სიგელით დასტურდება, რომ შიდა ქართლში არსებობდა ზერტის სამოურავოც.[241] შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში ქართლის კათალიკოსის დაქვემდებარებაში არსებული ორი სამოურაო არსებობდა. აქედან, ერთი დისევისა იყო, მეორე სამოურავო ბადაანსა და ხოდელის (ჩამოსახლებული ოსების სამეთვალყურეოდ). ოსების სამოურაო არსებობდა დიდი ლიახვის ხეობაშიც, რომელიც სამეფო ხელისუფლებას ვინმე თამაზა მირზაშვილისათვის ჰქონდა ჩაბარებული. 1789 წლით დათარიღებული დავთრის მიხედვით, საპატრიარქო პატარა ლიახვის ხეობაში 25 კომლ გლეხს ფლობდა, აქედან ქორდში 13 კომლი ეკუთვნოდა, კულბითში – 7, ტირძნისში – 4, ქსუისში – 1 კომლი: „ქ. ქორდს [ქ.] გედევანიშვილის შოშიას ყმა ბურნაძე შიო, ქ. ამისივე მახათაძე მღვდელი იოანე, ქ. ამისივე ლომაური ივანე, ქ. ამისივე ჯალაბაძე პაპუნა, ქ. ამისივე ჯალაბაძე გოგილა, ქ. აქავ ქარსიძის გლახას ყმა კახიაშვილი რევაზა, ქ. გედევანიშვილის იოსების ყმა არჩვაძე ზაზუნა, ქ. გედევანიშვილის სარდლის ბეციას ყმა მარტოყოფელა სვიმონა, ქ. ამისივე ლომაური გლახა, ქ. ამისივე ლაშაძე გლახა, ქ. ამისივე რაზმაძე დავითა, ქ. ამისივე სვიმონიკა, ქ. ამისივე ხევსური პაპუნა. ქ. კულბითს [ქ.] ოქროპირიძე მღვდელი გიორგი, ქ. ოქროპირიძე მღვდელი პეტრე, ქ. ოქროპირიძე დავით ღვდლისშვილი ბერი, ქ. ოქროპირიძე ქაქუცა, ქ. ოქროპირიძე პეტრე, ქ. ოქროპირიძე ბერუა, ქ. ოქროპირიძე თომა მღვდლის შვილი გაბრიელ ქ. ტ[ი]რძნისს, [ქ.] ტეტუნაშვილი გოგია, ქ. ტეტუნაშვილი მოსე, ქ. ტეტუნაშვილი სიო, ქ. ტეტუნაშვილი ტეტია, ქ. ქსუისს საღირაშვილი ნინია.“[242]

1802 წლის აღწერის მიხედვით, ეკლესიის კუთვნილი გლეხები გვხვდება პატარა ლიახვის შემდეგ სოფლებში: ქორდში, საცხენისში (საცხენეთი), არბოში, ერედვში.[243]

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის დასაწყისში რუსულმა ხელისუფლებამ საქართველოში მოსახლეობის რამდენიმე აღწერა ჩაატარა. ერთ-ერთი აღწერა 1804 წელს კაპიტან-ისპრავნიკ იანცოვის მიერ განხო-

240 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 483, დოკ. 94.
241 იქვე, გვ. 395, დოკ. 89.
242 იქვე, გვ. 990-991, დოკ. 429.
243 Акты, Т. I, стр. 461, №575.

რციელდა. აღწერის მასალებში პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში საეკლესიო გლეხები და აზნაურებია დაფიქსირებული. ამ დროისთვის ქსუისში საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს ეკუთვნოდა 1 კომლი აზნაური,[244] ხოლო კულბითში 10 კომლი გლეხი (აქედან, 27 მამაკაცი. 17 ქალი).[245]

244 საქართველოს ეროვნული არქივის ცენტრალური საისტორიო არქივი (შემდეგ: სეაცსა), ფონდი №254, საბ. 58, გვ. 48. მართალია, აზნაურის გვარი არ წერია, მოხსენიებულია მხოლოდ მისი სახელი იოსები, მაგრამ, ჩვენი აზრით, იგი გედევანიშვილი უნდა იყოს, რადგან 1818 წლის კამერალურ აღწერაში ქსუისში იხსენიება აზნაური იოსებ გედევანიშვილი და მისი ყმები: შიო საფერაშვილი, შიოს დედა, მეუღლე და შვილები: სიმონი, სოლომონი, ასევე შიოს ძმა გიორგი. გსიემ, 8235, №128, გვ. 53.

245 სეაცსა, ფონდი №254, საბ. № 58, გვ. 46.

ათონის ვატოპედის ბერძნული მონასტრის მეტოქი და მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში

პატარა ლიახვის ხეობაში თავისი მეტოქი და მამულები ჰქონდა ათონის ვატოპედის ბერძნულ მონასტერს.[246] იგი ერთ-ერთი უდიდესი მონატერია ათონის მთაზე. უძველესი სასულიერო ცენტრი მდებარეობს ათონის მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. გერასიმე სმირნაკის ინფორმაციით, 1903 წლის მდგომარეობით, ვატოპედის მონასტერში, იგივე ვატოპედიონში 966 ბერი მოღვაწეობდა. აქედან 570 რუსი ეროვნების, ხოლო ბერძენი 366.[247] იმ დროისათვის ათონის ივირონის მონასტერში 456 ბერი მსახურობდა.[248] ვატოპედის მონასტერი, როგორც მოქმედი სასულიერო ცენტრი, წყაროებში დადასტურებულია 985 წელს.[249] თუმცა, მის დაარსებას იმპერატორ არკადის სასწაულებრივ გადარჩენას უკავშირებენ. გადმოცემით, ხომალდის დაღუპვის შემდეგ წყალმა საიმპერატორო ტახტის მემკვიდრე ნაპირზე გამორიყა, მან ბუჩქს შეაფარა თავი. აქედან მომდინარეობს მონასტრის სახელწოდება – „ვატოპედი“ – „ყრმა ბუჩქის ქვეშ.“[250] ქართველების კვალი ათონის მთაზე VI საუკუნიდან ჩანს. ათონის ტერიტორიაზე არსებულ რამდენიმე მონასტერს შორის ვატოპედის მონასტერი იერარქიულად მეორე ადგილზეა. იგი თავის დროზე არაერთმა ქართველმა სასულიერო პირმა მოინახულა. ჩვენამდე მოღწეული ერთ-ერთი ცნობით, XIII საუკუნეში, კერძოდ, 1229 წლის შემოდგომაზე აკრის წმინდა იოანეს მონასტრიდან მიმავალი ერთ-ერთი ქართველი ბერი საბა ანატოლიაში შეჩერდა, სადაც იმპერატორ იოანე III დუკა ვატაცისაგან ათონელი ბერებისათვის დახმარების პირობა მიიღო. ცნობილია, რომ ათონის ლავრაში მყოფი ბერები გარკვეულ შევიწროებას განიცდიდნენ, სანამ იმპერატორმა ანრიმ (1206-1211 წ.წ.) ლათინთა ქმედება არ აღკვეთა. ათონის ივირონის ქართველი ბერები გრიგოლ იკოდომოპულოსმა ოჰრიდის არქიეპისკოპოსთან დაას-

246 აღსანიშნავია, რომ ათონის ქართველთა (ივირონის) მონასტერს ქონება ჰქონდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში: ქუთაისში, ასკანაში, გორში, ცხინვალში, დიდ და პატარა საქობიაში, ნუკრიანში და სხვ. ეს ქონება იყო: სახნავ-სათესი მიწები, ვენახები, ხილის ბაღები, წისქვილები. ათონის ივირონს სხვადასხვა დროს 200-ზე მეტი კომლი გლეხი ჰყავდა შეწირული. *ბ. კანდელაკი, ათონის ივერთა მონასტერი, „ძეგლის მეგობარი,“ 1970, №22, გვ. 55-56; გ. სოსიაშვილი, ათონის ვატოპედის ბერძნული მონასტრის მეტოქი და მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2, 2017, გვ. 54-68; G. Sosiashvili, Territories owned in Georgia by the Mount Athos(Vatopedi) Monastery(In the Russian occupied territories, in Liakhvi Gorge), Pro Georgia, journal of kartvelological studies № 28-2018, p. 175-189.*

247 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტ. VIII, თბ., 1970, გვ. 126.

248 იქვე.

249 იქვე, გვ. 128.

250 პეტრე კონჭოშვილი, მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმს და წმ. ათონის მთაზედ, კომენტირებული გამოცემა, გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ვაჟა კიკნაძემ, თბ., 2016, გვ. 208, 290.

მინა, თითქოს ქართველი სასულიერო პირები ლათინებს დაემორჩილნენ, თესალონიკში პაპის კარდინალს ეახლნენ და მხარდაჭერა გამოუცხადეს.[251] ძალზე საინტერესოა, ათონში მოღვაწე ბერის-გრიგოლის წერილი, რომელიც ოჰრიდის არქიეპისკოპოსის – ხომატიანოსის სახელზეა შექმნილი. როგორც ჟაკ ლეფორი აღნიშნავს: „ივირონელი ბერი გრიგოლი ბერძნული საძმოს სულიერი წინამძღოლი ყოფილა. მისი ვიზიტი ოჰრიდის არქიეპისკოპოსთან შესაძლოა მონასტერში ქართველების უპირატესობას დამუქრებოდა.“[252] ამის შემდეგ ათონში წმინდა საბამ იმოგზაურა და ივირონში მივიდა, სადაც 1197 წელსაც იყო ნამყოფი, ხოლო აქედან ჯერ ვატოპედში, ხოლო შემდეგ ხილანდარსა და თესალონიკში ჩავიდა, სწორედ აქ შეხვდა ეპირის დესპოტს – თეოდორე ანგელოსს.[253]

საინტერესოა, როგორ იყო წარმოდგენილი ათონის ივირონის და ვატოპედის მონასტრების იერარქია. 1045 წელს შედგენილი კონსტანტინე მონომახის (1042-1055 წ.წ.) ტიპიკონიდან გამოდინარე, ივირონის მონასტერს ათონის იერარქიაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა.[254] აღსანიშნავია, რომ ათონის საბჭოს საბუთებს ივირონის წინამძღვარი ხელს აწერდა პროტის, ან ლავრის წარმომადგენლის შემდეგ. ეს მიდგომა 1366 წლიდან შეიცვალა. ივირონის ხელმძღვანელის ხელმოწერა დოკუმენტებზე ვატოპედის მონასტრის წინამძღვრის შემდეგ ჩნდება.[255]

ათონის ივირონის მონასტერსა და იქ არსებულ ბერძნულ მონასტრებს შორის დავა ხშირი იყო. ათონის კრებული მიწების საკითხზე, ჯერ ხილინდარის მონასტერს (XVI ს.),[256] ხოლო შემდეგ (XVIII საუკუნის I მეოთხედში) ვატოპედის მონასტერს ედავებოდა.[257] 1101 წელს შედგენილ ერთ-ერთი საბუთით, რომელსაც ეწოდება: „სევასტოკრატორ ისააკის მამ-

251 ივირონის აქტები, 1204-1328, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. III, თბ., 2008, გვ. 6.

252 ივირონის აქტები, 1204-1328, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. III, თბ., 2008, გვ. 6-7.

253 ივირონის აქტები, 1204-1328, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. III, თბ., 2008, გვ. 7.

254 ივირონის აქტები, დაარსებიდან XI საუკუნის შუა წლებამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. I, თბ., 2008, გვ. 69.

255 ივირონის აქტები, 1328 წლიდან XVI ს-ის დამდეგამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. IV, თბ., 2008, გვ. 9.

256 ივირონის აქტები, 1328 წლიდან XVI ს-ის დამდეგამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, თბ., ტ. IV, თბ., 2008, გვ. 35.

257 ივირონის აქტები, 1328 წლიდან XVI ს-ის დამდეგამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, თბ., ტ. IV, თბ., 2008, გვ. 298.

ულების ინტენდანტის სგუროსის მიერ ხელმოწერილი სასაზღვრო აქტი“ - ჩანს, რომ ვატოპედის მამულები ივირონის მონასტრის სამფლობელოს ემიჯნებოდა.[258]

ვატოპედის მონასტერი XVIII საუკუნის II ნახევარში მოუნახულებია ტიმოთე გაბაშვილს. ვატოპედთან ერთად მან აღწერა ათონის მთის სხვა მონასტრებიც: ლავრა, ხილანდარი და სხვ.[259] ტიმოთე გაბაშვილი ვატოპედის მონასტერს ათონის მთაზე არსებულ ყველა მონასტერზე გრანდიოზულად იხსენიებს: „...და ვიხილეთ მონასტერი და ტაძარი მჯობი ყოველთა მონასტერთა მთა-წმინდელთასა, და არა რათ ნაკლული მათგან, და თაყუანის-ვეცით ტრაპეზთა და ნაწილთა.“[260] ტიმოთეს ვატოპედიის მონასტერში უნახავს გრიგოლ ღვთისმეტყველის თავი და სხვა წმინდა ნაწილები.[261] ტიმოთე გაბაშვილი, ისევე, როგორც სხვა ქართველი მოგზაურები, ვატოპედის დამაარსებლად ბერძენ უფლისწულ არკადის მიიჩნევს.[262] მისი თხზულების პირველი გამომცემლის--პლატონ იოსელიანის განმარტებით, ვატოპედის მონასტერში ინახებოდა ღვთისმშობლის სარტყელის ნაწილი, რომელიც თავის დროზე სამეგრელოს მთავარს გრიგოლ დადიანს იმპერატორ ალექსანდრე I-სათვის გადაუცია, ამ უკანასკნელს კი, როგორც ჩანს, ვატოპედის მონასტრისათვის შეუწირავს.[263]

ვატოპედის მონასტერი მოილოცა ასევე მროველმა ეპისკოპოსმა იონა გედევანიშვილმა. მისი ცნობით: „იქიდამ (ივირონის მონასტრიდან, – გ. ს.) წამოსულმან, მოველ ვათოპეტს. მომეგება შტეოფილატე განმგებელი მონასტრისა, და მამანი მონასტრისანი. მონასტერი უცხოა და კეთილმშუნიერი. შემიძღუნენ თავსა მას ეკლესიისასა და მამთხჳეს თავსა ანდრია კრიტელისასა და მკლავსა მას წმინდისა გრიგორისასა ფეშხუნითა ოქრო-მოცურჳლითა; და მას შინა ძელსა ჭეშმარიტსა. მონასტერი ესე ვატოპეტი ლავრა, არკადი და ონორისაგან აღშენებულან პირსა ზღჳსასა. მცხოვრებნი მამანი და ძმანი, მონასტერსა ამას შინა არიან ორასნი.“[264]

ვატოპედი მოუნახულებია დეკანოზ პეტრე კონჭოშვილსაც, რომელმაც ათონის მთაზე 1899 წელს იმოგზაურა. აქ იგი მონასტრის ბერძენ არქიმანდრიტსაც შეხვდა.[265]

---

258 ივირონის აქტები, XI საუკუნის შუა წლებიდან 1204 წლამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. II, თბ., 2008, გვ. 241.

259 ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსვლა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1956, გვ. 331-332.

260 იქვე, გვ. 331; ტიმოთე გაბაშვილი, მოხილვა წმინდანთა და სხუათა აღმოსავლეთის ადგილთა, ტფ., 1852, გვ. 61.

261 ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსვლა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1956, გვ. 331.

262 იქვე, გვ. 331.

263 ტიმოთე გაბაშვილი, მოხილვა წმინდანთა და სხუათა აღმოსავლეთის ადგილთა, ტფ., 1852, გვ. 61.

264 კობა ხარაძე, ათი წელი მოგზაურობაში, იონა გედევანიშვილი, თბ., 2013, გვ. 70.

265 აღსანიშნავია, რომ პეტრე კონჭოშვილი ათონის ივირონის მონასტრის წიგნთსაცავში ბერძენმა ბერებმა არ შეუშვეს. თხოვნის მიუხედავად, მან ვერ

ათონის მთაზე არსებულ ივირონის და ვატოპედიის ბერძნულ მონასტრებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ. გადმოცემით, ქართველთა სავანეში მყოფ სასულიერო პირებთან ერთად, ვატოპედიის მონასტერში მოღვაწე ბერებიც იყვნენ მომსწრენი ღვთისმშობლის ხატის სასწაულებრივი გამოცხადებისა ზღვაში – ათონის ნაპირზე: „ხოლო ეს საკვირველება მარტო დღისით კი არა ჩანდა, არამედ ღამით უფრო მეტად ელავდა. ამიტომ იმ მთის (ე. ი. მთაწმინდის) ყველა ბერები გაკვირვებულნი ამ სასწაულით, შეიკრიბნენ იბერთა სავანეში ხომალდებით ლავრიდან ვატოპედიდან და სხვა მონასტრებიდან.“[266]

ათონის ივირონმა და ვატოპედის მონასტერმა ერთად იგემეს ის სისასტიკე, რაც მათ ჯვაროსნების მიერ დაატყდათ. ცნობილია, რომ ათონის ნახევარკუნძული 1259 წელს დაარბიეს ლათინებმა.[267]

ვატოპედიის მონასტერს, როგორც აღვნიშნეთ, თავისი მეტოქი და მამულები ჰქონდა პატარა ლიახვის ხეობაში.[268]*

ვატოპედის მონასტრის მეტოქის შესახებ ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის საქართველოს ეროვნულ საისტორიო არქივში, პეტრე კარბელაშვილის პირად ფონდში დაცული, 1779 წლის 30 აგვისტოს შედგენილი დოკუმენტი: „განჩინება დიკასტერიისა მთაწმინდის ვატოპეტის ხარების

მოახერხა ძველი ქართული წიგნების ნახვა, რის შესახებაც გულისტკივილი გამოთქვა ვატოპედის ბერძენ არქიმანდრიტთან, რომელმაც ქართველ სასულიერო მოღვაწეს ვატოპედის წიგნთსაცავი დაათვალიერებინა. *პეტრე კონჭოშვილი, მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმს და წმ. ათონის მთაზედ, კომენტირებული გამოცემა, გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ვაჟა კიკნაძემ, თბ., 2016, გვ. 211-212.*

266 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტ. VIII, თბ., 1970, გვ. 264.

267 აღნიშნული თარიღი პ. უსპენსკის ნაშრომზე დაყრდნობით მოცემული აქვს ლ. მენაბდეს. *ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1980, გვ. 222.* ე. მამისთვალიშვილი იმოწმებს ერთ-ერთ სლავურ წყაროს, რომლის მიხედვით, ლათინებმა ათონის მთა იავარქმნეს 1276 წელს. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, არსებობს ამ ფაქტის განსხვავებული დათარიღებაც, კერძოდ, პროტატში დაცული ბერძნული ხელნაწერის მიხედვით, აღნიშნული ლაშქრობა მოხდა 1280 წელს. *ე. მამისთვალიშვილი, საქართველო-რომის ურთიერთობა XIII საუკუნის II ნახევარში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, შოთა მესხია – 100, თბ., 2016, გვ. 306-307.*

268 ნ. ოთინაშვილი, რამდენიმე საკულტო ძეგლი ლიახვისა და ქსნის ხეობიდან, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრი, შრომათა კრებული, 2016, №11, გვ. 212.

* როგორც მივუთითებდით, პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ თერგვისში თავისი მამული ეკუთვნოდა მაცხოვრის წმინდა საფლავს. *ნ. ხუციშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბ., 2006, გვ. 41.* დიდი ლიახვის ხეობაში, სოფელ მეღვრეკისში კი თავისი მეტოქი გააჩნდა სინას წმინდა ეკატერინეს მონასტერს. *თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 483.* სინადან მეღვრეკისში არქიმანდრიტები იგზავნებოდნენ. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერს მამული ჰქონდა სოფ. ნიქოზში. *ნ. ხუციშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბ., 2006, გვ. 41.* არ გამოვრიცხავთ, რომ საბაწმინდის ცნობილი მონასტრის მეტოქი ყოფილიყო დიდი ლიახვის ხეობაში სოფელ ხეითთან, რომელიც ასევე საბაწმინდის სახელით არის ცნობილი. *ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, I, თბ., 1984, გვ. 59.*

მონასტრის ეკლესიის მამულების საქმეზე“. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „განჩინება მისის უწმინდესობის დიკასტერიისა.[269] მისსა უმაღლესობისა სრულიად საქართველოს მეფეს ირაკლის ებრძანებინა დიკასტერიისათვის გარჩევა და გარკვევა მთაწმინდის ვატოპეტის ხარების მონასტრის ეკლესიისა და მამულისა, რათამცა განგვერჩია და განგვესამართლებინა და ჩვენ მიერ განჰსჯილის სამართლის განჩინებითა მოურნე და მწყესელ ყოფილიყო ფოტორის წმიდა გიორგის ეკლესიისა და მის ეკლესიის მამულისა მთაწმიდის ვატოპეტის ხარების მონასტრიდამ წარმოვლენილი იღუმენი იოსაფ, მისის უწმინდესობის დიკასტერიამან ამა საქმისათვის მრავალი მოძიება და გამოკვლევა ჴჰყავთ და ეს გულსავსებით ვირწმუნეთ და დავჭეშმარიტეთ, რომ: ვერცინუალს ფოტოროზედ წმიდის გიორგის ქაშეთის ეკლესია ჰქონებოდა მთაწმიდის ვატოპეტის ხარების მონასტერსა და ის ეკლესია ლიახვის მდინარისაგან დაქცეულიყო და მას ჟამსა ნეტარხსენებულს დედოფალს მარიამს მისსა ნაცვლად ლიახვის გამოღმა ეკლესია აეშენებინა, რომელიც დღეს არის. და იმ დაქცეულს ეკლესიაში რაოდენნის ხატნი სვენებულ იყვნენ, ისინი ქრცხინვალელს მახნიაშვილს შეენახა და მასუკან ამ ახლად აშენებულს ეკლესიაში დაესვენათ. და ეკლესიის დეკანოზობა დედოფალს მარიამს მახნიაშვილისათვის ებოძებინა და აგრეთვე საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარხს იოანეს წერილის ბოძებით დეკანოზობავე დაემტკიცებინა. და აგრეთვე მისსა უწმინდესობასავე ყოვლისა საქართველოს კათალიკოს – პატრიარხს ბატონისაშვილს დომენტისცა და აგრეთვე მისსა უწმინდესობასა ყოვლისა საქართველოს კათოლიკოსს – პატრიარხს მეფის ძეს ანტონისცა ებოძებინა და დაემტკიცებინა დეკანოზობავე მახნიაშვილისათვის. აწ ჩვენ ესრეთ განჩინებითა ამით დაგვიმტკიცებია: რომელიც ფოტოროზედ დაქცეულ ეკლესია არის და ან ახლად ლიახვის გამოღმა მარიამ დედოფლისაგან აღშენებული ეკლესია არის და ამ ეკლესიებისა ან ყმა ან მამული ძველი თუ **ახლად შეწირული მარიამ დედოფლისაგან,** შეწირულნი ვენახნი: ელიასშვილის ნახევარი, მაისურაძის ვენახი საყდართან, მუჯარის ბასილას ვენახი, გულას გერის ვენახი, ან სახლი, ან ალაგი, ან სასაფლაო ან სხვა რამ სადამდე არის, ყოველივე მთაწმიდის ვატოპეტის ხარების მონასტრის ეკლესიისა არის. და რომელიც იმ მონასტრიდამ იღუმენი იოსაფ წარმოვლენილი არის, იმის ხელქვეშ არის და იოსაფ იღუმენი არის გამგე

269 დიკასტერიას იოანე ბაგრატიონი ასე განმარტავს: „დიკასტერია არის ბერძული სიტყუა, რომელიც ნიშნავს [E. 162] უპირველეს სამსაჯულოს და სამსაჯულოთა შესაკრებელთა ადგილთა. ხოლო ძველად იყო საბერძნეთსა და რუსეთსაცა შინა, საეპარხიოსა ადგილებსა შინა სულიერნი მსაჯულნი დადგინებულნი, დიკასტერიის წევრად წოდებულნი, რომელთაცა საეკლესიონი და სასულიერონი საქმენი შეეხებოდნენ და მათ მიერ განირიგებოდნენ. ხოლო რომელთამე ადგილთა შინა იქმნებოდა ერთი ეპისკოპოსი, ორი არქიმანდრიტი, აგრეთვე მღუდელნი აღრჩევით, მეცნიერნი კაცნი, და იგინი ჰსჯულიერად გარდასწრიდენ სამართალთა სასულიეროთა და სამღთოთა საქმეთათჳს. ხოლო სხვები დიკასტირიას სახელ სდებენ კონსისტერიად.“ *იოანე ბატონიშვილი, ხუმარსწავლა, წიგნი II, თბ., 1991, გვ. 377.*

უფალი და პატრონი. არა რომელსამე კაცთაგანსა, არცა სამღვდელოთა და არცა ერისგანთა საქმე არა აქვსთ არც ეკლესიასთან და არც ყმასა და მამულთანა, თვინიერ იოსაფ იღუმენის მეტს. და თუ დღეის იქით ამ ეკლესიების მამულები ან ყმები ან სხვა რამ გამოჩნდება, რომ მიფარვით და ნამალევად სხვას ეჭიროს, ისიც მთაწმიდის ვატოპეტის ხარების ეკლესიისა არის. დიკასტერიასა შინა წერილ იქმნა თუესა აგვისტოსა 30, წელსა 1779. მდაბალი მიტროპოლიტი ტფილისისა მიხაილ, უღირსი არხიმანდრიტი სტეფანე, უღირსი დეკანოზი მცხეთის დიდისა ეკლესიისა და კარისა ნიკოლოზ, მწიგნობართ-მთავარი დავით თავში: ჩუენის დიკასტერიის მსაჯულთაგან განჩინებისა ამას დავამტკიცებთ. აგვისტოს 31, წელსა 1779. ანტონი კათალიკოზი.“[270]

როგორც წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ჩანს, ათონის ვატოპედის მონასტრის მეტოქი მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის, მდ. ფოტრისას ნაპირზე მდებარეობდა. სავარაუდოდ, ეს ადგილი უნდა ყოფილიყო მდ. ფოტრისის და მდ. პატარა ლიახვის შესართავი. როგორც აღვნიშნეთ, პატარა ლიახვის ხეობაში ვახუშტი ბატონიშვილი იხსენიებს ტოპონიმ „ფოტოროს.“[271]

იყო თუ არა დასახლებული „ფოტორო“? ვახუშტი ამის შესახებ ინფორმაციას არ გვაწვდის. აღნიშნული სახელწოდების ადგილი უნდა ყოფილიყო დაახლ. სოფ. საცხენეთსა (წყაროების მიხედვით საცხენისი) და სოფ. ბელოთს შორის, მდ. პატარა ლიახვის ჩრდილოეთ მხარეს. სწორედ ამ ადგილის მიხედვით ეწოდებოდა მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთ შენაკადს „ფოტრისის ხევი,“ რომლის შესახებაც ვახუშტი წერს: „ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი, კლდიანი და ძნიად განსავალ, გამოსდის გერისა და შუაცხვირის მთასა.“[272] „ფოტოროს“ – ასეთ ტოპონიმს არ იცნობს იოანე ბაგრატიონი, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების ჩამონათვალში სოფ. საცხენისის შემდეგ დასახლებული სოფლებიდან ის იხსენიებს „ედემ ქალაქს,“ შემდეგ კი „ბელოთს.“[273]

ფოტოროზე არსებული ათონის ვატოპედის მონასტრის მეტოქი, როგორც ჩანს, მდ. პატარა ლიახვმა იმდენად დაეზიანა, რომ ფოტორისას წმინდა გიორგის ტაძრის ნაცვლად, ქართლის დედოფალმა მარიამმა მდ. პატარა ლიახვის გამოღმა მხარეს სხვა ტაძარი ააშენა. ზემოთ წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ჩანს, რომ დაზიანებული ვატოპედის მონასტრის საკუთრებაში არსებული ფოტოროს წმინდა გიორგის ტაძრიდან ცხინვალში მცხოვრებ მახნიაშვილს ხატები ახალ ტაძარში გადაუბრძანებია. მარიამ დედოფლის

270 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. V, თბ., 1974, გვ. 128.

271 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 362.

272 იქვე.

273 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 38.

ინიციტიავით ის ახლადაგებული ტაძრის დეკანოზად დაინიშნა. მახნიაშვილს დეკანოზობა საგანგებო წერილით დაუმტკიცა ჯერ კათალიკოს-პატრიარქმა იოანემ (1688-1692; 1695-1700 წწ.), ხოლო შემდეგ მითითებული სასულიერო თანამდებობა განუახლეს მომდევნო კათალიკოსებმა დომენტი IV-მ (1705-1741 წწ.) და ანტონ I-მა (1744-1755; 1764-1788 წწ.).

აღსანიშნავია, ის ფაქტი, რომ ქრისტიანული ღვთისმოსაობით გამორჩეულ მარიამ დედოფლის (1599-1609?წ.წ) სახელს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აგებულ, თუ განახლებულ ტაძრებთან ერთად,[274] დიდი ლიახვის ხეობაში, ცხინვალთან ახლოს, ზღუდრის წმინდა გიორგის ტაძრის განახლებაც უკავშირდება. ამას ადასტურებს ტაძრის სამხრეთ კარის მაღლა ქვაზე მოთავსებული წარწერა: „წ. ჰოი ახოვანო, მოწამეთა შორის მთავარმოწამეო, წმინდაო გიორგი ზღუდრისაო, მფარველ გვექმენ ორთავე შინა ცხოვრებათა[მადიდე]ბელსა დედოფალთ დედოფალსა ხელმწიფის დადი[ანის ასულსა] მარიამს და ნაცვალ გვაგე მადლი და ფარვა შენმიერი დღესა მას დიდსა განკითხვისასა შინა ამინ!“[275] ამის გარდა, ზღუდრის ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში ჩაშენებულ ქვაზე ნუსხურით შესრულებული კიდევ ერთი წარწერაა, სადაც ასეთი ტექსტი იკითხება: „წმინდაო ღვაწლისა მძლეო(,) მოწამეთა შორის წარჩინებულო(,) წმინდაო გიორგი ზღუდრისაო, მწე და მფარველ ექმენ ტაძრისა ამისა ზედამდგომელსა მიქაელს, მის ძეს ი[ოან]ეს ცოდვანი მი[სნი შეუნდენ, ამინ“].[276] როგორც ი. მეგრელიძე განმარტავს: „ორივე წარწერა ეკლესიის კედელთა იმ ნაწილშია, რომლებიც შემდეგაა დაშენებული. ჩანს, რომ წარწერები კედლებზე სიმაღლის მომატების დროს გაუკეთებიათ.“[277] თუმცა, გამოთქმულია განსხვავებული შეხედულებაც. ა. ტუღუშის აზრით, ზღუდერის წმინდა გიორგის ეკლესია მარიამ დედოფალმა კი არ აღადგინა, არამედ ააშენა.[278]

როგორც ჩანს, მარიამ დედოფალი არამარტო საქართველოში არსებულ ტაძრებზე ზრუნავდა, არამედ უცხოეთში არსებულ სასულიერო ცენტრებსაც ეხმარებოდა. მის მიერ ვატოპედის მონასტრისათვის ახალი ტაძრის აგება სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს. აღსანიშნავია, ისიც, რომ მარიამი განსაკუთრებულ ზრუნვას იჩენდა იერუსალიმში არსებულ ქართულ მონასტრებზეც. მისი ინიციატივით ჯვრის მონასტრის საკუთრებაში არსებული სოფელი დირბი ქართლის მეფემ როსტომმა ყოველგვარი გადასახადებისგან გაათავისუფლა. დირბს დაეკისრა მხოლოდ საიერუსალიმო გადასახადი ყოველწლიურად 6000 თეთრის ოდენობით.[279]

ზემოთ წარმოდგენილი დოკუმენტის შედგენის დროს, მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში ვატოპედის ორივე ეკლესია არსებობდა: ერთი „ფოტოროზე,“ მდ. პატარა ლიახვისაგან დაქცეული და მეორე ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე

274 ა. ტუღუში, ცხოვრება და ღვაწლი დედოფალ მარიამ დადიანისა, თბ., 1992, გვ. 32.
275 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, I, თბ., 1984, გვ. 53.
276 იქვე, გვ. 52.
277 იქვე, გვ. 53.
278 ა. ტუღუში, ცხოვრება და ღვაწლი დედოფალ მარიამ დადიანისა, თბ., 1992, გვ. 34.
279 იქვე, გვ. 32.

(გამოღმა) მარიამ დედოფლისაგან აგებული. ორივე ტაძარი ერეკლე II-ს დავალებით დიკასტერიამ კვლავ ვატოპედის მონასტერს მიაკუთვნა. დოკუმენტში ხაზი აქვს გასმული, რომ ვატოპედის მონასტრის საკუთრებად მიიჩნიეს მონასტრისათვის როგორც ძველად შეწირული, ისე შედარებით მოგვიანებით, მარიამ დედოფლისაგან ნაბოძები მამულები. როდის გადაეცა ათონის მთაზე არსებულ ვატოპედის ხარების სახელობის ბერძნულ მონასტერს მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, ან როდის აშენდა „ფოტოროზე" მისი მეტოქი წმინდა გიორგის ტაძარი, ამის თქმა გვიძნელდება წყაროთა უქონლობის გამო, თუმცა, დოკუმენტში არსებული ჩანაწერი: „ძველად თუ ახლად," უნდა მიგვანიშნებდეს იმაზე, რომ ბერძნები პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ მამულს რამდენიმე საუკუნის წინ მაინც დაეპატრონებოდნენ. შესაძლებელია, რომ ათონის ივირონის მონასტერმა და ვატოპედიის ბერძნულმა მონასტერმა გარკვეული დავის დროს მამულები გაცვალეს.[280] დოკუმენტურ წყაროებში გვხვდება მამულების გაცვლის შემთხვევები. მაგ. 980 წლით დათარიღებული ქრისობულოს თანახმად, ბასილ II-მ ათონის ივირონს აჩუქა ლეონტიას მონასტერი თესალონიკეში, წმ. იოანეს მონასტერი კოლოკუში, იერისოს მახლობლად, ასევე წმ. კლიმენტის სახელობის მონასტერი მთაწმინდაზე. მათ სანაცვლოდ ბასილ II-მ ორი მონასტერი მიიღო, ერთი მონასტერი იბერიის სამეუფო ქალაქში, ხოლო მეორე წმ. ფოკას მონასტერი ტრაპეზუნტში.[281] არ გამოვრიცხავთ, რომ ვატოპედის მონასტერში პატარა ლიახვის ხეობიდან წასული დიდგვაროვანთა რომელიმე ოჯახის წარმომადგენილი მოღვაწეობდა და აქ არსებული ტაძარი და მამულები ბერძნულ მონასტერს მისი ინიციატივით გადასცემოდა. დოკუმენტურ წყაროებში ვხვდებით ქართველ დიდგვაროვანთაგან ვატოპედის ბერძნული მონასტრისათვის შესაწირის გაღების ფაქტებს. ამ მხრივ, ძალზე საინტერესოა მონაზონ მარიამის ანდერძი. დოკუმენტი დათარიღებულია 1098 წლით. მარიამმა თავისი ქართველი მეუღლის – სუმბატ ბაკურიანის ქონება ათონის მთაზე არსებულ იბერთა მონასტერს გაუნაწილა. მას თავისი მამული ჰქონდა რადოვილისში. ვრცელი დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ მარიამს, რომლის საერო სახელი კალი ყოფილა, მეუღლე გარდაცვლია. მისი მეუღლე იმ დროისთვის ფრიად ცნობილი დიდგვაროვანი, კურაპალატი სუმბატ ბაკურიანი იყო. ბაკურიანების ოჯახი

280 ათონის ივირონის მონასტერს სხვადასხვა დროს დიდ დახმარებას უწევდა საქართველოს სამეფო კარი. ქართველთა ამ უდიდეს სავანეს დიდად მფარველობდნენ დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი. *ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1980, გვ. 217, 220.* ათონის ქართველთა მონასტრისადმი დიდ ყურადღებას იჩენდა ალექსანდრე I დიდი (1412-1442წ.წ) ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1980, გვ. 225. სამეფო კარის გარდა ივირონს წარჩინებულ საგვარეულოთა ოჯახებიც ეხმარებოდნენ. *ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1980, 217, 225.* შესაძლებელია, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მამული ათონის ქართველთა მონასტერს რომელიმე დიდგვარონი ოჯახისაგან, ან სამეფო კარისაგან გადაეცა, რომელიც შემდეგ ვატოპედის ბერძნულ მონასტერს სხვა მამულში გაუცვალეს.

281 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტ. VIII, თბ., 1970, გვ. 170.

კონსტანტინოპოლში ცხოვრობდა. მთელი თავისი ავლადიდება მარიამმა ოჯახის ახლობლებს და ეკლესია-მონასტრებს შესწირა. როგორც დოკუმენტში ვკითხულობთ: „[სუმბატმა] თავის ანდერძში გამოთქვა სურვილი დაეკრძალათ იბერთა მონასტერში, რისი ხარჯიც, ბერებთან შეთანხმებით, მის მეუღლეს უნდა გაეღო; მან ბერებს ხელწერილით გადასცა 7 ლიტრა ხიხატა და სუმბატის სურვილის შესაბამისად, მისი ნეშტი ამ მონასტერში დაკრძალა."[282] სუმბატის სურვილს, დაკრძალულიყო იბერთა მონასტერში, თავისი საფუძველი ჰქონდა, ეს იყო მისი ქართული წარმომავლობა და მონასტრისადმი გაღებული საბოძვარი. სუმბატს ძმაც ჰყოლია – მაგისტროსი სერგი, რომელიც მარიამ მონაზონთან ერთად სუმბატის ქონების თანამესაკუთრე იყო. მარიამ მონაზონმა გარკვეული შეწირულობა გაიღო ვატოპედის ბერძნული მონასტრისთვისაც: „თავის მაზლის ვაჟს (მაგისტროს სერგის ვაჟი, – გ. ს.) ველკონასს უტოვებს (ჯავშან-პერანგს), თავის „უფალსა" და მოძღვარს" პატრიარქ [ნიკოლოზ III-ის] მიმდევარს, ბერ საბას (მედალიონს), თავის სულიერ მამას, ბერ თომას (ნაღდ ფულს), სხვა ორ ბერს, ოსიოს რავულას წინამძღვარ თეოდორეს, თავისი განსვენებული სულიერი მამის, თეოდორეს მიმდევარს სვიმეონს (წიგნებს). ვატოპედის მონასტერს (ორ ხატსა და თავის ეგვტერში დარჩენილ წიგნებს)."[283] დოკუმენტიდან არ ჩანს, სუმბატ ბაკურიანს და მის ოჯახს რა განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდათ ბერძნულ მონასტერთან, ან ვატოპედის მონასტერს რატომ გადასცა გარკვეული შესაწირი მარიამმა, რომელმაც ქმრის ანდერძი აღასრულა. ათონის ივერთა მონასტერში სუმბატ ბაკურიანისძის და მისი მეუღლის სახელზე აღაპი იყო დაწესებული.[284]

ბაკურიანების ურთიერთობა ათონის მთაზე არსებულ ვატოპედის მონასტერთან შემთხვევითი არ უნდა იყოს. შესაძლებელია, იქ იმ დროისთვის რამდენიმე ქართველი ბერიც მოღვაწეობდა და ეს შეწირულობა სუმბატის მეუღლემ – მარიამმა მათ საპატივსაცემოდ გაიღო. არ გამოვრიცხავთ, რომ ბაკურიანებს, ან ბიზანტიის იმპერიის სამსახურში მყოფ დიდგვაროვნებს არამარტო უცხოეთში არსებული ქონება გადაეცათ ათონის ვატოპედის მონატრისთვის, არამედ საქართველოშიც ებოძებინათ რომელიმე სოფელი.

რა აკავშირებდათ ერთმანეთთან ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტებში ნახსენებ სუმბატ ბაკურიანსა და პეტრიწონის მონასტრის ამშენებელ გრიგოლ ბაკურიანისძეს? როგორც ცნობილია, გრიგოლი ტაოელი ერისთავთ-ერისთავის ბაკურიანის ძე იყო. მას უმცროსი ძმა აბაზი ჰყავდა. გრიგოლმა თავი გამოიჩინა ბიზანტიის სახელმწიფო სამსახურში. ა. შანიძის განმარტებით, ის მოღვაწეობდა: „სომხეთში, საქართველოში, სასარკინოზეთში (სირიაში), თავადაც ყოფილა კარნუ ქალაქში (თეოდოსიოპოლში), ანისში, კარში (ე.ი. დღევანდელი გამოთქმით ყარსში). შემდეგ

282 ივირონის აქტები, XI საუკუნის შუა წლებიდან 1204 წლამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. II, თბ., 2008, გვ. 214.

283 იქვე, გვ. 215.

284 ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი აღაპებით, თბ., 1901, გვ. 246.

ბიზანტიის აღმოსავლეთიდან დასავლეთს გადასულა და, უკანასკნელად, ალექსი კომნენოსის დროს გახდა 1081 წელს „დასავლეთის დიდი დომესტიკოსი.“[285] მის სახელს უკავშირდება მრავალი დიდი საქმე, მათ შორის პეტრიწონის მონასტრის დაარსება, რომელსაც ტიპიკონი შეუქმნა.[286] გრიგოლ ბაკურიანისძე 1086 წელს დაიღუპა პაჭანიკებთან ბრძოლაში, ხოლო ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში ნახსენები სუმბატ ბაკურიანი გარდაცვლილი უნდა იყოს დააახლ. 1093 წელს. გამოდის, რომ ერთ ეპოქაში მოღვაწეობდა ორი ბაკურიანი. კონსტანტინოპოლში მცხოვრები, დიდი მამულის და ქონების პატრონი, კურაპალატის ტიტულის მქონე, სუმბატი ბიზანტიელთა სახელოვან სარდალს, სავარაუდოდ, იცნობდა. შესაძლოა, ისინი სახლისკაცებიც იყვნენ. გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანისძეები ათონის აღაპებშიც იხსენიებიან, როგორც ჩანს, ისინი ივირონსაც ეხმარებოდნენ.[287] ათონის ლავრასთან დაკავშირებული იყო ბაკურიანთა ოჯახის რამდენიმე წევრი. ერთი, საბა სუმბატყოფილი, რომელიც, მისი დამსახურების გამო, აქვე, ივირონის მონასტერში დაიკრძალა.

როგორც მივუთითებდით, სუმბატ ბაკურიანი დაკავშირებული იყო ვატოპედთანაც. შესაძლოა, სწორედ აქედან ეყრება საფუძველი ვატოპედის მონასტრის ურთიერთობას საქართველოსთან. ეს ჯერ კიდევ სამომავლო კვლევის საქმეა. ჩვენი აზრით, XVII საუკუნეში ვატოპედის სასულიერო ცენტრმა, მას შემდეგ, რაც პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მეტოქი მდ. პატარა ლიახვმა დააზიანა, საქართველოსთან კავშირი შეწყვიტა. ბერძნებს მარიამ დედოფლის სიცოცხლეში „ფოტორის“ წმინდა გიორგის ეკლესიაზე გარკვეული უფლებები უნდა ჰქონოდათ, მარიამი, მათი ნებართვის გარეშე, დეკანოზს ვერ დანიშნავდა. მარიამ დედოფლის მიერ ვატოპედიის მონასტრის საკუთრებაში არსებული ტაძრის დეკანოზად შერჩეული მახნიაშვილი,[288] როგორც ზემოთ წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ჩანს, ერთმანეთის მიყოლებით სამმა კათალიკოსმა დაამტკიცა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, ათონის ვატოპედის მონასტერმა საქართველოში თავისი უფლებების აღდგენა მოითხოვა, ამიტომ ქართლ-კახეთის მეფემ ერეკლე II-მ მონასტრის საკითხის შესწავლა სპეციალურ კომისიას მიანდო. ტაძრის დაზიანების და ათონის მთასთან კავშირის გაწყვეტის შემდეგ, როგორც ჩანს, „ფოტორის“ წმინდა გიორგის ტაძარმა მამულები დაკარგა.[289] ზუსტ ინფორმაციას ვატოპედის მამულების შესახებ, არც სამეფო ხელისუფლება ფლობდა და არც ათონიდან ამ საკითხ-

285 ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1986, გვ. 9-10.

286 იქვე, გვ. 11.

287 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 155.

288 მახნიაშვილების გვარი ცხოვრობდა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ სოფელ ვანათში. ვანათში არსებობდა მახნიანთუბანი. *გ. სოსიაშვილი, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005, გვ. 40.*

289 ასე დაკარგა მამულები მეღვრეკისში სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერმა, რომლებიც მთავარეპისკოპოს ანანიას თხოვნით, ვახტანგ V შაჰნავაზმა გამოუსყიდა მონასტერს.

ებზე ჩამოსული იღუმენი იოასაფი. სწორედ ამას უნდა ადასტურებდეს დოკუმენტში არსებული ჩანაწერი: „და თუ დღეის იქით ამ ეკლესიების მამულები ან ყმები ან სხვა რამ გამოჩნდება, რომ მიფარვით და ნამალევად სხვას ეჭიროს, ისიც მთაწმიდის ვატოპეტის ხარების ეკლესიისა არის.“ სამეფო ხელისუფლებას და საპატრიარქოს ინფორმაცია ჰქონდა მხოლოდ მარიამ დედოფლის მიერ ვატოპედის მონასტრისათვის ნაბოძებ მამულებზე. როგორც ჩანს, მარიამ დედოფალმა მონასტერს გადასცა: ელიაშვილის ნახევარი ვენახი, საყდართან (სავარაუდოდ მარიამის მიერ აგებულ ტაძართან) არსებული ვენახი, ვინმე მუჯარის ბასილას ვენახი,[290] გულას გერის ვენახი.[291] დოკუმენტიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვატოპედის მონასტერმა დაიბრუნა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მამულები. გამოგზავნა ბერძენი იღუმენი იოასაფი, რომელსაც უნდა ემსახურა მარიამ დედოფლის მიერ აგებულ წმინდა გიორგის ტაძარში და განეკარგა ვატოპედის მონასტრის საკუთრებაში არსებული ქონება. თუმცა, ათონის ბერძენთა მონასტერმა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ წმინდა გიორგის ტაძართან ურთიერთობა კვლავ გაწყვიტა. XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში, ათონის ვატოპედის მონასტრის საქართველოში რაიმე ქონების არსებობის შესახებ ინფორმაციას წმინდა მთაზე ნამყოფი არცერთი ქართველი მოგზაური არ გვაწვდის. ტიმოთე გაბაშვილმა 1779 წლამდე იმოგზაურა ათონის მთაზე და იმ დროს

290 გაურკვეველია აქ ნახსენები სიტყვა „მუჯარი.“ შესაძლებელია, იგი ძველ საქართველოში პროფესიის აღმნიშვნელი „მუჯირის“ გვარსახელად ქცეული ვარიანტი იყო. „მუჯირს“ სულხან-საბა ასე განმარტავს: „მუჯირი ხვარბლის მნე, ხვარბალთ მნე.“ *სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, I, თბ., 1991, გვ. 532.* „მუჯირობას,“ როგორც მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ ტერმინს, ვხვდებით 1412 წლის დოკუმენტში: „დაწერილი შოთა, სიაოშ და მირიან ზედგინიძეებისა გიორგი დედაბრისშვილისადმი.“ *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013, გვ. 105.* „მუჯირი“ გვხვდება ასევე 1660-1676 წ.წ. დოკუმენტში: „კათალიკოზის სახლთუხუცესის რიგი და შესავალი,“ სადაც ტერმინი „მუჯირი“ „მემარნესთან“ ერთად იხსენიება. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 572.* XVII საუკუნის დოკუმენტების მიხედვით, „მუჯირი“ უკვე გვარად არის ქცეული. *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, თბ., 2004, გვ. 231.*

291 დოკუმენტში ნახსენები „გულა,“ ჩვენი აზრით, საკუთარი სახელი უნდა იყოს, ქართულ ონომასტიკონში გვხვდება გვარი „გულაშვილი“ *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 731,* რაც საკუთარ სახელს-გულას უნდა უკავშირდებოდეს. გავცელებული საკუთარი სახელი იყო ასევე – „გულიტა.“ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 735. აღნიშნული ვენახი, შესაძლებელია, ჯერ ვატოპედის მონასტერს შეწირა მარიამ დედოფალმა, შემდეგ ის პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ გერის წმინდა გიორგის ცნობილ ტაძარს გადაეცა. *გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 87.* თუმცა, შესაძლებელია, რომ გულას ვენახი, რომელიც მარიამმა ვატოპედიის მონასტერს უბოძა, გერთან ახლოს იყო და სწორედ ამიტომაც ერქვა „გერის ვენახი“. გერი და მდ. პატარა ლიახვის ფოტრისის შენაკადი ტერიტორიულად ახლოსაა.

დიკასტერიას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გადაწყვეტილი პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ვატოპედის მამულების საკითხი. დიკასტერიის მიერ მამულების გადაცემის მიუხედავად, ვატოპედის მონასტერმა ურთიერთობა მალე გაწყვიტა საქართველოსთან. სხვა შემთხვევაში მროველი მიტროპოლიტი იონა გედევანიშვილი ვატოპედთან საქართველოს ურთიერთობის შესახებ, თავის ჩანაწერში უსათუოდ აღნიშნავდა. ასეთი ინფორმაცია არ მოეპოვება არც დეკანოზ პეტრე კონჭოშვილს. როგორც მივუთითებდით, იგი ვატოპედის მონასტრის წინამძღვარსაც შეხვდა. ქართველი სასულიერო პირი მონასტრის წინამძღვრისაგან ასეთი ქონების არსებობის შემთხვევაში ინფორმაციას უსათუოდ მიიღებდა. მარიამ დედოფლის მიერ აგებული ქაშუეთის (ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში როგორც ჩანს, ვატოპედის ძველი ტაძარი „ქაშეთის“ სახელწოდებით გვხვდება) ტაძარი დღემდეა შემორჩენილი. იგი სოფელ ბელოთიდან აღმოსავლეთით, დაახლ. 1.5 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს (იხ. დანართი).

ქართულ-ოსური ურთიერთობები და პატარა ლიახვის ხეობა

XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში ოსთა განსახლების ადგილი, ძირითადად, შიდა ქართლის მთიანი ზოლი იყო. ჩრდილოეთ კავკასიიდან სარჩო-საბადებლის მოსაპოვებლად გადმოსული ოსები დასახლდნენ დიდი ლიახვის და ქსნის ხეობების ზემო წელზე, ოსთა ახალშენები გაჩნდა პატარა ლიახვის ხეობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშიც. ვახუშტი ბატონიშვილის განმარტებით, პატარა ლიახვის ხეობაში ოსთა ახალშენები სოფელ ვანათის ზემოთ იყო.[292] დიდი ისტორიკოსი და გეოგრაფი წერს: „ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდამ ლიახვს ჭევი გერისა, გამოსდის მსხლების მთას და დის სამხრით, ამას ზედა მსახლობელნი არიან ოსნი. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს. ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი ღრმა და კლდიანი, ძნიად განსავლელი, გამოსდის გერის და შუა ცხვირის მთას, შუაცხვირს მსახლობელნი არიან ოსნი.“[293] ვახუშტის ცნობით, XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის ოსები ჩამოსახლდნენ, ასევე სოფელ აწრისხევის ჩრდილოეთით.[294]

იოანე ბაგრატიონის აღწერით, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებში XVIII საუკუნის ბოლოს ადგილობრივ ქართული მოსახლეობასთან ერთად ოსებიც ცხოვრობდნენ: „ამასვე მიეწერება პატარა ლიახვის ხეობაზედ მცხოვრებნი ოსნი და შიგ ნახევრად ქართველნიცა.“[295] დიდი ლიახვის ხეობაში ჩამოსახლებული ოსების ერთი ნაწილი, როგორც რ. თოფჩიშვილი მიუთითებს, XVII-XVIII ს.ს. მიჯნაზე პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზეც დამკვიდრდა.[296]

XVIII საუკუნის 70-იან წლებში ოსური მოსახლეობა პატარა ლიახვის ხეობაში ჯერ კიდევ ფრაგმენტული იყო. ამ დროისათვის საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტის ცნობით, პატარა ლიახვის ხეობაში ოსები ცხოვრობდნენ სოფელ ვანათის ჩრდილოეთ მხარეს-გერის ხეობაში: „...საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩასუ, რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს.“[297] მდ. გრიაში, როგორც მივუთითებდით, ევროპელი მეცნიერი, ჩვენი აზრით, მდ. პატარა ლიახვის ხეობის ერთ-ერთ შენაკადს, მღვრიას ხევს უნდა გულისხმობდეს, რომელიც გერის ხეობას ემიჯნება.

---

292 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედ. თბ., 1973, გვ. 362.

293 ვახუშტი, აღწერა... ქ.ც. IV, გვ. 363.

294 იქვე.

295 იოანე ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 38.

296 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლების და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, გვ. 140.

297 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 99.

პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებს, სადაც ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები უნახავს, იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი „ოსურ მხარეებად“ მიიჩნევს. ამ „ოსურ მხარეებში“ ქართველებით დასახლებულ სოფლებად გერმანელი მოგზაური იხსენიებს შემდეგ სოფლებს: საცხენისს, კარბს, არბოს, მერეთს, ქსუისს, ბელოთს, ერედვს, ვანათს, დიცს.[298]

გიულდენშტედტის თხზულებაში არსებულ ზოგიერთ არაზუსტ ცნობაზე მიუთითებს პროფ. ჯ. გვასალია, რომელიც აღნიშნავს: „ზოგჯერ გიულდენშტედტი არ იცავს სიზუსტეს. სათაურში ის წერს, რომ ოსებით დასახლებულია მხარე, მაგრამ როდესაც აღწერს ამ მხარეს, ოსურთან ერთად მრავლად უთითებს ქართულს სოფლებს, ასეა მაგალითად, ვანათისა და საფერშეთის მიმართ.“[299] XIX საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, ოსი მოახალშენეების რაოდენობა რამდენიმე ასეული კომლი იყო, რაც ცხადია ეთნიკურ სურათს ვერ ცვლიდა.

როგორც რ. თოფჩიშვილმა გამოიკვლია, პატარა ლიახვის ხეობაში 1814 წლის მდგომარეობით, ოსთა რაოდენობა 393 კომლს არ აღემატებოდა. აქედან, ადგილზე ცხოვრობდა 310 კომლი. XIX საუკუნის დასაწყისში ადგილი ჰქონდა ოსთა ინტენსიურ გადაადგილებას ბარის სოფლებში.[300]

შიდა ქართლში ჩამოსახლებული ოსები, ვერ ეგუებოდნენ ვერც ადგილობრივ მოსახლეობას, ვერც ფეოდალურ ვალდებულებებს. ისინი მკვიდრი ქართველების მიმართ აგრესიას იჩენდნენ. **ამ დაპირისპირებას ეთნიკური ხასიათი არ ჰქონდა, ეს იყო მთიდან ჩამოსახლებული უცხო ხალხის სოციალური დაპირისპირება ბარის მოსახლეობასთან.** XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოში ჩამოსული ოსები ხშირად ურჩობდნენ და გადასახადის გადახდაზე უარს ამბობდნენ. ამის გამო, ერეკლე II-მ და თეიმურაზ II-მ ერთობლივი ლაშქრობა მოაწყვეს ქსნისა და არაგვის საერისთავოებში დამკვიდრებული ოსების დასამორჩილებლად. სეხნია ჩხეიძე გადმოგვცემს: „წაბრძანდა კახი ბატონი კახეთის ჯარით, მიბრძანდა ანანურს: ორსავ საერისთაოსნი (ოსებზეა საუბარი, – გ. ს.) დიაღ ავკაცობდნენ, არც ბეგარას აძლევდნენ და არც მოხელე შეუშვეს. ამათი წახდენა ინებეს, მოსწერა მამას წიგნი მეფემ ერეკლემ და დაიბარა, წაბრძანდა მეფე თეიმურაზ ჯარითა ქართლისათა, მიბრძანდა ვანათს (პატარა ლიახვის ხეობაში, – გ. ს.) ორსავ გზის მხრები შეუკრეს, მიმშველნი აღარავინ ჰყვანდათ.“[301]

ქართლისა და კახეთის მეფეების მიერ არაგვის საერისთაოს მთიან ნაწილში მცხოვრები ოსების დამორჩილების შემდეგ, ქსნის საერისთავოს ოსებმაც მოიხარეს ქედი: „რა ეს ამბავი და არაგვის ოსის წახდენის ამბავი შეიტყვეს ქსნის ერისთავის ოსთა მივიდნენ მაშინვე ვანათს და შემოეხ-

298 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთოი გ. გელაშვილმა, თბ., 1964, გვ. 65

299 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, გვ. 170.

300 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლების და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, გვ. 164.

301 სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ქც. II, დ. ჩუბინაშვილის რედ. სპბ., 1954, გვ. 380

ვეწნენ მეფე თეიმურაზს ყოვლის კეთილის საფუძველსა და მოსთხოვეს დანაშაულის ფარვანი და მისცეს სრული ბეგარა.“[302]

არაგვის ხეობაში ჩამოსახლებულ ოსთა დასჯის შემდეგ, თეიმურაზ II გარკვეულ ხანს ვანათში შეჩერდა. ქსნის საერისთავოში მცხოვრები ოსების წარმომადგენლები სწორედ აქ შეხვდნენ ქართლის მეფეს. მოგვიანებით, 1779 წელს, ქსნის ერისთავთა ყმობაში მყოფი, მათ შორის – პატარა ლიახვის ხეობაში დამკვიდრებული ოსები, ერეკლე II-მ სახასოდ გამოაცხადა, ამას ასახავს 1779 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი საბუთი: „...საფიცრის წიგნი გიბოძეთ, თქვენ ერთობით პატარა ლიახვის ხეობის აზნაურიშვილთა, მოხელეთა, მსახურთა, გლეხთა და ოსთა და ეგრეთვე გვიდისისა (ჩვენი აზრით, აქ უნდა იგულისხმებოდეს გუდისის ქედი, რომელიც პატარა ლიახვის ზემო წელზეა, – გ. ს.) და ფოტრისის ოსთა, თლეელთა და ჩოფრანცთა ასე, რომ თქვენ ძველთაგან ქსნის ერისთავიანთ ყმანი იყავით, გიორგი ერისთავმან ჩვენ გვიმუხანათა, უკუგვიდგა, ლეკის ჯარი შეიყარა და მიიყვანა, ციხეები გაამაგრა. ჩვენ ჯარები შევუსიეთ ღვთით ციხეებიც აართვეს და კიდეც დაიჭირეს და რადგან ჩვენი მუხანათი იყო იმისი მამული სრულიად ჩვენთვის სახასოდ და დავდევით და თუ რამ ერისთავისშვილის როსტომს მთაში მამული ჰქონდა და ყმა ჰყვანდა იმასაც გამოვართვით და მაგიერი ყმა და მამული ბარში მივეცით. ქსნის საერისთაო ამილახვარს გივის ეჭირა და ჩვენ ღვთით და ჩვენის ხმლით გამოვართვით და ქსნის ერისთავისშვილებს მივეცით და ისინი ამ წყალობის მაგიერ ჩვენს ორგულობასა და მუხანათობაში შევიდნენ... ამათის ამგვარი მუხანათობისაგან მრავალჯერ თქვენც დიდი ზიანი და აკლება და დარბევა მოგსვლიათ... ამაების მიზეზით ჩვენს სახასოთ დაგდევით და ახლა თქვენ ეს წიგნი გიბოძეთ... რომ ჩვენგან თქვენი გაცემა აღარ იქნება, აღარც ერთი კომლი კაცისა.“[303]

ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებულ, მათ შორის პატარა ლიახვის ხეობელ ოსებს, ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება საგარეო მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველადაც იყენებდა. როგორც ირკვევა, ერეკლე II პატარა ლიახველ ოსებს ვანათის ციხესთან საგანგებოდ წვრთნიდა. ამის შესახებ გადმოცემა ჩაუწერია გაზ. „დროების“ კორესპონდენტს გ. ლიახველს (ჩოჩიშვილს). იგი თავის წერილში „მგზავრის შენიშვნები,“ წერს: „ს. ელტურის ზემოთ, ერთ მაღალ კლდეზედ, არის დანგრეული ციხე, რომელსაც ოსები ფოხალას ციხეს ეძახიან. ფოხალა (კაცის სახელი) განთქმული იყო მთელ სამხრეთ-ოსეთში თავის ღონით. ამბობენ, როდესაც მეფე ირაკლი ვანათის ციხესთან შეჰკრებდა ხოლმე ოსებსაო და ნიშანში ასროლინებდა, ყველაზე მარჯვედ ისროდა ფოხალაო. ამიტომ ირაკლი მეფემ დააჯილდოა დროშათი.“[304]

302 სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ქც. II, დ. ჩუბინაშვილის რედ. სპბ., 1954, გვ. 380.

303 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, III, გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ, თბ., 1967, გვ. 372-373.

304 გ. ლიახველი, სამხრეთ ოსეთი, „მგზავრის შენიშვნები“, „დროება,“ 1883 წ. № 77, გვ. 3.

როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოში ჩამოსახლებული ოსები ძნელად ეგუებოდნენ ადგილობრივ გარემოს და ქართულ მოსახლეობას ავიწროებდნენ. გახშირდა ძარცვის ფაქტები. ერეკლე II-მ ოსები საგანგებოდ გააფრთხილა: „რაც ოსები ხართ, ყველამ გაიგონეთ! თქვენი სიავკაცე ქართლში დიახ გამრავლდა, რომ ქვეყანა გიჩივისთ... ვინც ჩვენი ორგული ხართ და ამ ბრძანებას არ დაემორჩილებით ისეთ რისხვას მოგაყენებთ, რომ არას კაცს არ მოსვლოდეს და არც ჩვენ მამულში თქვენს გვარს ღა გაუშვებთ.“[305]

1791 წელს შედგენილ ერეკლე II-ის ბრძანებაში აღნიშნულია, რომ თუ მძარცველი ოსი ქართველებთან შეტაკებაში დაიღუპებოდა, პასუხი არავის მოეთხოვებოდა: „ესეც მიბრძანებია, რაც ოსი ან ქურდობაზე მოკვდება ან მიხდომაზე იმას სისხლი აღარ გაუჩნდებათ და არც მიეცემათ.“[306]

ოსების თავდასხმის და ადგილობრივი მოსახლეობის დარბევის ფაქტებს ადგილი ჰქონდა პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ ვანათში. ამას ადასტურებს XVIII საუკუნის კიდევ ერთი დოკუმენტი: „ქ. ესე ფიცისა და პირობის და ჯარიმა დავდევით და მივეცით ერთმანეთს ერთობლივ ვანათელთ ოსმა და ქართველმა ვანათში მდგომმა ოსებმა დიაღ დიდად შეგვაწუხეს ქურდობით, მძლავრობით, გაძარცვით, დაკლებით, რომ ამ ქვეყნიდამ გვკარგავდნენ. სადამდისაც შევიძელით ერთმანეთის შველა ან ქართველ კაცს ორი-სამგან გაუჭირდეს, რამე და ერთმანეთს უმტყუნოთ და დავაკლდეთ ღვთისაც შემცოდე ვიყვნეთ ბატონისაც და ერთმანეთისაც და ჯარიმაც ორი თუმანი ბატონსაც მივართვით. ერთი თუმანი მოურავს ერთი კარგი ხარი სოფელმა დაუკლათ. მოვკლათ ვინმე სისხლისა სულ ერთობლივ პასუხი მივცეთ. მოვკვდეთ ვინმე სულ ერთობლივ ვისისხლოთ. რაც საქმე მოგვიხდეს ავი, თუ კარგი. ერთი ერთმანეთს არ ვუმტყუნოთ. არის ამის მოწამე მაჩაბელი რევაზ, მოურავი მირზაშვილი. ერთობით არაბელნი(?) და მე ბატონისშვილის გიორგის დეკანოზს დამიწერია და მოწმეცა ვარ ამისთვისა აპრილის ქკსა უპდ.“[307]

ახლად ჩამოსახლებული ოსებისათვის დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში სპეციალური სამოურაოები შეიქმნა. ერთ-ერთ მათგანს, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობაში არსებობდა, საპატრიარქოს მიერ დანიშნული მოურავები გედევანიშვილები განაგებდნენ. ეს იყო – ბადაან-ხოდელის სამოურაო. როგორც ირკვევა, მოურავს ეკლესიის ყმობაში მყოფი ოსების ზედამხედველობა ევალებოდა. ანტონ I კათალიკოსის მიერ გიორგი გედევანიშვილისადმი ბოძებულ სიგელში ვკითხულობთ: „ესე უკუნისამდე ჟამთა და დროითა გამოსადეგი მტკიცე და უცვლელი წყალობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და გიბოძეთ შენ გედეონისშვილს გიორგის და მომავალთა სახლისა შენისათა ჩვენის ეკლესიის ყმების **ოსების მოურავობა ბადაანისა და ხოდელისა**, რომელიც შეგეძლოს უნდა მოუარო და ეკლე-

305 მ. კეკელია, ერეკლე II-ის განჩინებანი სამაჩაბლოში ბოროტმოქმედების აღსაკვეთად, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა,“ 1991 წ. №25, გვ. 1.

306 იქვე.

307 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD - საბ. №664.

სიას იმათი თავი არ დაუკარგო და რიგიანად რომელიც გეწყობოდეს, ისე გვემსახურო. და თუ ურჩნი შეიქმნენ, მისის სიმაღლის ჩვენი ოქმიც გებოძება. და ესე ჩვენგან ბოძებული წყალობა გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ეკლესიისა და ჩვენს ერთგულობასა შინა."[308] ოსების სამოურავო არსებობდა დიდი ლიახვის ხეობაშიც. აღნიშნული ერთეული სამეფო ხელისუფლების დაქვემდებარებაში იყო და მას მეფის მოურავები განაგებდნენ, რომლებიც მირზაშვილთა საგვარეულოს წარმომადგენლები იყვნენ.[309]

ჩრდილოეთ კავკასიის მთებიდან ჩამოსული მძიმე სოციალურ პირობებში მყოფი ოსები პატარა ლიახვის ხეობაში ხშირ შემთხვევაში ადგილობრივი ქართველების ინიციატივით სახლდებოდნენ. [310] 1812 წლის 20 მაისს, დმენისელმა ბაკო და ჩიტო ჯუკაშვილებმა ყმობისა და ერთგულების პირობა დადეს სახინა ჯვარიშვილისა და მისი ვაჟისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „მასზედ რომ ჩვენ შიმშილმა შეგვაწუხა და თქვენამდე მოგვიყვანა. თქვენ კარგად მიგვიღეთ და შეგვინახეთ, შიმშილისაგანაც გვიხსენით და ქონებაც მოგვეცით, ამიტომ ფიცს გაძლევთ, დღეის შემდეგ თქვენს გარეშე სხვა ბატონი ადარ ვინდომოთ, ხოლო თუ ვინმემ ჩვენი თქვენთვის წართმევა მოინდომოს, პასუხის მიმცემი ჩვენვე ვიყოთ."

დოკუმენტი დაამოწმეს: ზაქარია თარხნიშვილმა, ყარამან ფავლენიშვილმა, მოურავმა ოქრუა მაყაშვილმა, იმის გამო, რომ ბაკომ და ჩიტომ წერა არ იცოდნენ, ხელი მოწერილი აქვს მღვდელ იოანეს.[311]

შიდა ქართლის მთიან სოფლებში ოსთა ჩამოსახლებით მართლმადიდებელი ეკლესიაც იყო დაინტერესებული. სოფელ ხურვალეთში მცხოვრები თევდორე გაზაევის მთავარმართებელ ერმოლოვის სახელზე 1817 წლის 1 მარტს გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, რომ თევდორეს მამა-პაპა ოსეთში არსებული მიზურიდან (ჩრდილოეთ კავკასია), დასახლდნენ დვალეთში. იქ იყიდეს მიწები, რამდენიმე წელი ცხოვრობდნენ და იქვე გარდაიცვალნენ. ობლად დარჩენილი თევდორეს მამა, მოგვიანებით საცხოვრებლად გადავიდა სოფ. ღვერცევში ბიძასთან, საიდანაც გარკვეული დროის შემდეგ გადმოსახლდა პატარა ლიახვის ხეობაში, სოფელ ვანათში. იქ 16 წელი იდგა მოსამსახურედ. იგი ვანათშივე დაქორწინდა და აქვე შეეძინა ორი ვაჟი, რის შემდეგ ქაიხოსრო ფალავანდიშვილის მამულის სიახლოვეს

308 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 78.

309 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ. 213; გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლში ოსთა სამოურავოების საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, მეოთხე სამეცნიერო კონფერენცია, ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივები, თეზისები, თბ., 2018, გვ. 65-67.

310 ასეთ ფაქტებს ჰქონდა ადგილი სამაჩაბლოში, როცა მაჩაბელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლებს დაუსახლებლი ადგილების ათვისების მიზნით ჩამოჰყავდათ ოსები. იხ. გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ. 206-207.

311 История Юго-Осетий в документах и материалах (1800-1864), сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов,т. II, Сталинир, 1960, ч. II, док. № 90.

დამკვიდრდა. როგორც ჩანს, ფალავანდიშვილმა მისი დაყმევება მოინდომა, რის გამოც, თევდორე გაზაევი დვალეთში დაბრუნდა, თუმცა მღვდელი კასრაძე ზეკარის უღელტეხილზე დაედევნა, უკან დაბრუნებაზე დაითანხმა და ფრისში დაასახლა. სახლის ასაშენებლად მისთვის სასულიერო პირს პატარა მიწის ნაკვეთიც მიუცია, რის შემდეგ, თევდორეს შვილებს დვალეთიდან მოუწვევიათ ოთხი ნათესავი და თავიანთ კარ-მიდამოზე „საკუთარი მზუნველობის ქვეშ," იმ პირობით დაუსახლებიათ, რომ გაქრისტიანდებოდნენ.[312]

ოსები ხშირ შემთხვევაში ადგილობრივ ქართველ მებატონეებს სოციალურ ჩაგვრაში ადანაშაულებდნენ და უარს აცხადებდნენ საგადასახადო ვალდებულებებზე. ეს ტენდენცია თვალში საცემი იყო რუსული ხელისუფლების მოსვლის შემდეგაც. 1802 წლის 20 დეკემბრით დათარიღებული კაპიტან-ისპრავნიკ ვასილ ენოხინის მიერ საქართველოს მმართველ კოვალენსკისადმი გაგზავნილი მოხსენების მიხედვით, ენოხინის აწრისხევში ყოფნის დროს, მასთან მისულან ჩამოსახლებული ოსები და მაჩაბლების, ამილახვრებისა და ფურცელაძეების მოურავისგან შევიწროების გამო უჩივლიათ. რუსი ჩინოვნიკი წერს: „მათ განმიცხადეს, რომ ამიერიდან აღარც ამილახვრისგან გამოგზავნილ ხალხს მიიღებენ და არც აყრასა და სხვაგან გადასახლებას აპირებენ. მეტიც, ჩემი პატივისცემა რომ არ ჰქონოდათ, მათგან ერთსაც არ გაუშვებდნენ ცოცხალს."[313] 1802 წელს, მთავარმართებელ კნორინგის დავალებით, კავკასიის გრენადერთა პოლკის ვიცე-პოლკოვნიკ სიმონოვიჩის მიერ ადგილობრივ მოსახლეობასთან ჩამოსახლებული ოსების ურთიერთობის დასარეგულირებლად და საზოგადოებრივი წესრიგის დასამყარებლად არაგვის, ასევე, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების ოსებისათვის დროებითი სასამართლოები შეიქმნა. სამაჩაბლოში მცხოვრებ ოსთათვის ჯავის სასამართლო იმუშავებდა, ხოლო პატარა ლიახვის და არაგვის ხეობის ოსებს ვანათის სასამართლო მოემსახურებოდა.[314] ოსებს უფლება ჰქონდათ ყოველწლიურად აერჩიათ თავიანთი წარმომადგენლები სასამართლოში, რომლებიც გორის სამოქალაქო სასამართლოს უნდა დაემტკიცებინა. ოსებისათვის შექმნილ სასამართლოს უნდა ემოქმედა ქართული კანონმდებლობის შესაბამისად, რუსული ხელისუფლების ზედამხედველობით. ვანათის სასამართლოში ხელისუფლების გადაწყვეტილებით შედიოდნენ: მანუჩარ თუმანოვი (თუმანიშვილი) და გიორგი ხერხეულიძე. არაგვის ხეობაში მათი დამხმარენი იყვნენ ოსი უხუცესები: გუსი ქოქოშვილი, სოფ. ყლარცვიდან - დოვლათა ყულუმბეგაშვილი, არბოდან – ჯაჩე ვალიშვილი ორი იასაულით,

312 История Юго-Осетий в документах и материалах, т. II, ч. II, док. № 95.

313 Там же, док. № 82.

314 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ. 218-219; გ. სოსიაშვილი, ოსთა სასამართლოები დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში (XIX საუკუნის დასაწყისი), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, V საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, მასალები, თბ., 2019, გვ. 254-257.

ქართველების მხრიდან – ვანათელი სიმონ ასამბეკაშვილი, მდ. პატარა ლიახვის ხეობიდან: სოფ. შუაცხვირში მცხოვრები აბელა ბესტავაშვილი, შავკუდა ფუხაშვილი, სოფ. ზონკარიდან – პავლე ვალიშვილი ორი იასაულით, სოფ. ბელოთიდან გიგინა ხადური და სხვ. ვანათის სასამართლოს მდივანი იყო სოფელ არბოში მოღვაწე მღვდელი გიორგი გვიმრაძე, ხოლო თარჯიმანი – აზნაური აუშტროვი (შესაძლებელია, დოკუმენტში გვარი დამახინჯებით იყოს მითითებული).

ოსები ვალდებულნი იყვნენ ქართველ მოსახლეობას კარგად მოპყრობოდნენ და არ გაეძარცვათ ადგილობრივი მცხოვრებლები, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ საქმეს გორის სამოქალაქო სასამართლო განიხილავდა.[315]

პატარა ლიახვის ხეობაში წესრიგის დამყარება ხელისუფლებამ მანუჩარ თუმანიშვილსა და გიორგი ხერხეულიძეს დაავალა, რომლებსაც ვანათსა და მის შემოგარენში მცხოვრები ოსებისთვის გადასახადი უნდა გადაეხდევინებინათ, ოღონდ ისე, რომ მათი უკმაყოფილება არ გამოეწვიათ. აღნიშნულთან დაკავშირებით, 1802 წლის 25 აპრილს პოლკოვნიკი სიმონოვიჩის მიერ მდივან მანუჩარ თუმანიშვილისა და გიორგი ხერხეულიძის სახელზე გაგზავნილ წერილში ვკითხულობთ: „ვანათელები მოვიდნენ ჩვენთან და გიჩიოდნენ, რომ დიდი ხანია ქართველები, ოსები და სხვა გამვლელები ავიწროებენ მათ. ჩვენ ეს სოფლები წასახდენად კი არ მოგვიცია თქვენთვის. როგორ მოახერხებენ ისინი თქვენს მუდმივად შენახვას და თვითონაც მშვიდად ცხოვრებას. ხანდახან ადით ვანათსა და სხვა სოფლებში ოსებთან, შემოიარეთ და ხარჯი ოსებისაგანაც და სხვებისაგანაც აიღეთ, ისე რომ მათი მყუდროება არ დაარღვიოთ.“[316]

XIX საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებში ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსული ოსები უმთავრესად მთიან ზოლში ცხოვრობდნენ და მათი რაოდენობა ვერ ცვლიდა მითითებული ხეობის ეთნიკურ სურათს. მაგ. 1804 წლის რუსული აღწერის მიხედვით, ვანათში, ძირითადად, სახელმწიფო (სახაზინო) გლეხები იყვნენ, სულ 33 კომლი, აქედან 25 კომლი ქართველები (188 მოსახლით), ჩამოსახლებული ოსები 8 კომლი (30 მოსახლით).[317] თანდათან ოსები პატარა ლიახვის

315 История Юго-Осетий в документах и материалах (1800-1864), т. II, Сталинир., 1960, Глава I, док. № 4.

316 Там же, док. № 5.

317 სეაცსა, ფ. 254; საქ. 58, გვ. 10-11. XX საუკუნის 20-იან წლებში ვანათში სულ ორი კომლი ოსი ცხოვრობდა: გიგოლაევი და ბიბილოვი (გადმოცემა 1918 წელს დაბადებული სევასტი ჯოჯიშვილისაგან 2005 წელს ჩავიწერეთ).

ვანათში ოსური მოსახლეობა შედარებით მომრავლდა XX საუკუნის 30-იან წლებში, ადგილობრივი კოლმეურნეობის თავმჯდომარის – ვანო ხეთაგურის მოღვაწეობის დროს (გადმოცემა 2005 წელს ჩავიწერეთ 1935 წელს დაბადებულ გალინა ციცილოშვილისაგან). აღსანიშნავია, რომ XX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ვანათის სიახლოვეს არსებულ სოფელ ორტევში დამკვიდრებულ ოსებს ზუსტად არ ახსოვდათ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლების დრო. თუმცა, ცნობილი იყო, რომ ამ სოფლის სავარგულები სოფელ ვანათის მკვიდრ ქართველებს ეკუთვნოდათ.

ხეობის შუა წელზე არსებულ სოფლებშიც ჩამოსახლდნენ. მკვიდრი ქართული მოსახლეობა თავიანთი საცხოვრებლებიდან იყრებოდა და ბარში მოიწევდა. ეს შეგვიძლია ვთქვათ სოფელ გერის მაგალითზე, სადაც 1886 წლის მონაცემებით, მხოლოდ ოსური მოსახლეობაა მითითებული (სულ 80 კომლი, აქედან 344 მამაკაცი, 227 ქალი). ისინი სახაზინო მიწებით სარგებლობდნენ.[318]

ჩამოსახლებული ოსები ადგილობრივი მოსახლეობის შევიწროებას რუსული ხელისუფლების დროსაც აგრძელებდნენ. ისინი იტაცებდნენ ადამიანებს და პირუტყვს. ოსები თავს ესხმოდნენ რუს ჩინოვნიკებსაც. ამას ადასტურებს 1806 წლის 28 ნოემბერს პორუჩიკ ეფრემ მახვილოვის შეტყობინება გორის მაზრის უფროსისადმი, საიდანაც ჩანს, რომ მითითებული წლის ნოემბრის თვეში იგი ვანათსა და საცხენეთში წასულა ოსებთან მოსალაპარაკებლად. როგორც წერილის ავტორი წერდა: „ჯაგა და კიკო ჩოჩიშვილების შემოსარიგებლად, მათგან მოვითხოვე მძევალი თითო გვარიდან ერთი კაცი და მათგან დატყვევებული ადამიანებისა და გატაცებული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის დაბრუნება, რაზედაც თანხმობა მივიღე, მაგრამ სარაბუკელები ფარულად შეუთანხმდნენ ორ ოსს, რომლებიც ჩამისაფრდნენ და როდესაც საღამო ხანს ვვახშმობდი, სახლის გარედან თოფი მესროლეს, მხარში დამჭრეს და ტყვია ახლაც სხეულში მაქვს გაჭედილი.“[319]

1808 წლის 3 ივლისს გორის მაზრის თავადაზნაურობის მარშალმა გიორგი ამილახვარმა საქართველოს მმართველს, გენერალ ახვერდოვს დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებსა და არაგვის ხეობის ზემო წელზე მცხოვრები ოსების მიერ ადგილობრივი მოსახლეობის ძარცვა-რბევის შესახებ შეტყობინება გაუგზავნა, სადაც ვკითხულობთ: „დიდი და პატარა ლიახვის, ასევე არაგვის ხეობის ოსთაგან გორის მაზრაში მოსახლეობის ძარცვა-რბევა, მკვლელობა, თუ საქონლის გატაცება შემცირების ნაცვლად, კიდევ უფრო გაიზარდა. მიუხედავად იმისა, რომ მათ ზამთრის სარჩო მომარაგებული აქვთ, ქართლის ბარში თავისუფლად დაიარებიან და არა მარტო ქურდბაცაცობენ, არამედ ერედვიდან თავად ფავლენოვის (ფავლენიშვილის) კუთვნილი ნახირიც კი გაიტაცეს, ხოლო მათთვის დადევნებულ მდევარიდან ნიკოლოზ ციციშვილის კაცი მოკლეს. მართალია, შეტაკებისას ოსებმაც ორი კაცი დაკარგეს, მაგრამ გატაცებული საქონლის გამოხსნა ვერ მოხერხდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ოსებმა პოლკოვნიკ სიმონოვიჩსა და მაიორ ზაიცევს პირობა მისცეს, ამ საქმეში მათი გავლენიანი გვარების ჩართვა-

ორტევში ჩამოსახლებული ოსები ვანათელებს მიწის სარგებლობისათვის სხვადასხვა სახის გადასახადს უხდიდნენ. ზოგიერთი ოსი ვანათელების მიწას ძალადობრივი გზით დაეპატრონა, ზოგმაც კი გარკვეული საფასურით გამოისყიდა. *ნ. ჯალაბაძე, ლ. ჯანიაშვილი, ნ. ლოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43-44.*

318 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тиф., 1893, Тифлисская губерния, №417.

319 Там же, док. №166.

მაც ვერ გადაჭრა პრობლემა. ისინი ძველებურად ყაჩაღობას არ იშლიან, რასაც კიდევ სამი კაცი, მათ შორის, ერთი ეგერი შეეწირა."[320]

ხელისუფლება იძულებული გახდა პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე მცხოვრები ოსებისთვის მკაცრი რეგულაციები დაეწესებინა, რამაც ისინი აიძულა დათმობაზე წასულიყვნენ და ადგილობრივი მოსახლეობის ძარცვაზე ხელი აეღოთ. 1808 წელს, გერის ხეობელმა ოსებმა დავით თარხნიშვილს თავდებობის წიგნი მისცეს, რომლის თანახმადაც, ისინი პირობას სდებდნენ, რომ აღარ იქურდებდნენ: „წელსა ჩყხ დეკემბრის ბ დღესა ესე თავდებობის წიგნი მოგართვი თქვენ თავად დავით თარხანოვს ჩვენ ერთობთ გერის ხეობის ქოქიშვილმა ჯივიმ და ერთობით ჩემა გვარი შვილებმა არბოლიშვილმა პეტრემ და ერთობით ჩემა გვარიშვილებმა ბეკოშვილმა ხოსრომ და ერთობით ჩემმა გვარიშვილებმან ყუღუნ ბეგაშვილმა ძაღლოამ // და ერთობით ჩემმა გვარმან გოგიჩაშვილმა ტატუჩიმ და ერთობით ჩემმა გვარის შვილებმან ჩოჩიშვილმა ყიყომ და ერთობით და ერთობ ჩემმა გვარის შვილებმან ასე რომ ჩვენის ხეობის თავდებათ დავდექით დღეის იქით თუ ჩვენის ხეობის კაცმან ავკაცობა და ქურდობა ქნან სადმე ამ თავდებებმან გადავიხადოთ სადაც ჩვენი გვარის კაცი სახლობს ქართლში თუ ოსებში სულ ყველანი თავდებანი ვართ და რაც დღეს ჩვენს ხეობაში ნაქურდალი არის ისიც ჩვენ მოგაბაროთ და აგრეთვე თუ დანაშაული აქვს ვისმეს ისიც სამართალით ჩვენ გარდვიხადოთ რაც სახელმწიფო ბეგარა არის ყოველთვის უკლებრათ გავიღოთ და საუკუნოთ ამ ერთგულებით მოვიქცეთ და თუ ამაზედ გავმტყუნდეთ მაშინ ნება გაქვსთ ყველას სადაც ამ თავდებების გვარი დაახელოთ გარდაგვახდევინეთ. ამათის თხოვნითა დავწერე მე მოქალაქე ანტონ მემანდარბაშოვი. მოურავი მირზასშვილი ბეჟან ამის დამწერნი ვარ და მოწამე."[321] თუმცა, ოსთა მხრიდან თავდასხმები კვლავ გრძელდებოდა. 1808 წლის თებერვალში გენერალმა ახვერდოვმა საქართველოს მთავარმართებელს წერილი გაუგზავნა. ავტორი იტყობინებოდა, რომ შემოდგომის დადგომისთანავე მოსალოდნელი იყო: არაგვის, მეჯუდის, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში ჩამოსახლებული ოსების მიერ ქართული სოფლების ძარცვა-რბევა. რუსი ჩინოვნიკის რეკომენდაციით ამ თავდასხმების შესაჩერებლად აუცილებელი იყო მძარცველების მეთაური ოსი „სტარშინების" დაპატიმრება.[322]

დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში ოსებისთვის შექმნილი სასამართლოების ერთ-ერთი მთავარი მიზანი მათი ქართულ მოსახლეობასთან ურთიერთობის დარეგულირება იყო. თუმცა, ამის მიუხედავად, ოსების თვითნებობა კვლავ გრძელდებოდა, რასაც გენერალ-მაიორ ახვერდოვის მიერ 1810 წლის 17 მაისს საქართველოს მთავარმართებელ ტორმასოვის სახელზე შედგენილი პატაკიც ადასტურებს. დოკუმენტში აღნიშნულია,

320 История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, стр. 268, док. №173.

321 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD – საბ. 664; გსიემ, 8059, დავთ. I, გვ. 45, დავთ. II, გვ. 157.

322 ბ. გამყრელიძე, ოსთა განსახლების საკითხისათვის საქართველოში, კრებ: ოსთა საკითხი, გვ. 188.

რომ გასულ და მიმდინარე წელს გორის მაზრაში ოსების მიერ მკვლელობის, ყაჩაღობის და ხალხის გატაცების არაერთი ჩადენილი ფაქტი იქნა დადასტურებული. დამნაშავეთა დასასჯელად საჯარისო ნაწილი მზადყოფნაში იყო, მაგრამ ოსებმა, როგორც კი შეიტყვეს ამის შესახებ, გორის მაზრის მარშლის თავად ციციანოვის (ციციშვილი) და აზნაურ იალღუზიძის (იოანე იალღუზიძე) მეშვეობით შერიგება ითხოვეს. დოკუმენტში ასევე ნათქვამია, რომ რუსებმა მზადყოფნა გამოთქვეს უკან გამოიწვიონ ჯარი იმ პირობით, თუ ოსები აღარ დაარბევენ ქართულ სოფლებს, არ იყაჩაღებენ და შეწყვეტენ ხალხის გატაცებას და ხოცვას. სახაზინო ოსებზე ზედამხედველობა შანშე ერისთავს დაევალა. საბუთში ხაზგასმულია, რომ **სახაზინო ოსების მიმოსვლა ქართულ სოფლებში მოხდებოდა** თავად ერისთავის მიერ გაცემული სპეციალური საშვებით.[323]

1807-1808 წლებში, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობაში, ოსების დაუმორჩილებლობის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, შავი ჭირის გავრცელებასთან დაკავშირებით, ხელისუფლების მხრიდან დაწესებული შეზღუდვები იყო.[324]

1808 წლის 2 აპრილით დათარიღებულ წერილში მთავარმართებელი გუდოვიჩი პოლკოვნიკ ახვერდოვს აცნობებდა, რომ დაკავებული მეამბოხე ოსების ჩვენებით, ჯანყი დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის ქართულ და ოსურ სოფლებში იმ გარემოებით იყო გამოწვეული, რომ ოსურ სოფლებში გაჩენილი გადამდები ავადმყოფობის გამო, ოსებს ქართულ სოფლებში ჩასვლა ეკრძალებოდათ. მთავარმართებლის გადაწყვეტილებით, სურსათის და ტანსაცმლის შეძენის მიზნით, ოსები ქართულ სოფლებში მხოლოდ მკაცრი კარანტინის პირობებით უნდა შეეშვათ. [325]

გახშირებული თავდასხმებისა და უმართავი სიტუაციის გამო, რუსულ ხელისუფლებას ჩამოსახლებული ოსების მტკვრის ხეობის მეორე მხარეს გადასახლება ჰქონდა ჩაფიქრებული. ამას ადასტურებს მთავარმართებელ რტიშჩევის მიერ ვიცე-პოლკოვნიკ რენიერისადმი გაგზავნილი 1813 წლის 20 იანვრით დათარიღებული წერილი. [326]

საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის მიერ 1815 წელს გამოცემულ განკარგულებაში, რომლის ადრესატია ვიცე-პოლკოვნიკი მიხეილ ერისთავი, აღნიშნულია, რომ დიდი და პატარა ლიახვის, აგრეთვე ქსნისა და მეჯუდის ხეობების ოსები საქონელს იტაცებენ, თავს ესხმიან და ხოცავენ მოსახლეობას. აღნიშნული საკითხების მოგვარებისა და წესრიგის დამყარების მიზნით, გუბერნატორმა მიხეილ ერისთავს დავალება მისცა, რათა ზედამხედველობა გაეწია აღნიშნული ხეობებისათვის. მითითებული განკარგულების IV-ე პუნქტში ვკითხულობთ: „დარწმუნებული ვარ რომ

323 АКАК, т. I, стр. 460, № 636.

324 გ. სოსიაშვილი, საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, თბ., 2020, გვ. 129-130.

325 АКАК, т. III, Тиф., 1869, стр. 219, № 393.

326 АКАК, т. V, Тиф., 1873, стр. 516, № 609; გ. სოსიაშვილი, როგორ გეგმავდა რუსეთი ოსთა გადასახლებას შიდა ქართლის მთიანეთიდან, ჟურნ. „ისტორიანი," 3(120), 2021, გვ. 52-60.

აღნიშნული ქმედებები ოსებში სისხლხორცეულად არის გამჯდარი, მაგრამ, როგორც ჩემთვის ცნობილია, ადგილობრივი მემამულეები მეტად ავიწროებდნენ მათ ზედმეტი გადასახადებით ...გამოიჩინეთ მეტი ყურადღება და სიმკაცრე, რათა არა მარტო თქვენ, არამედ არც ერთმა თავადმა ერისთავების გვარიდან და არც ერთმა მაჩაბლების გვარიდან ამიერიდან აღარ შეავიწროვოს ოსები ზედმეტი გადასახადებით, მით უმეტეს, აღარ მიყიდონ მათი ბავშვები თურქებს, აღნიშნულის თაობაზე პირადად აცნობეთ თავად მაჩაბლებს და ერისთავებს და თუ მთავრობაში კვლავ შემოვა საჩივრები და თქვენი უყურადღებობის გამო ოსები კვლავ განაგრძობენ ძარცვა-ყაჩაღობას, თქვენ და ყველა თავადი ერისთავებისა და მაჩაბლების გვარიდან პასუხს აგებთ საკუთარი ქონებით."[327]

ცალკეული ღონისძიებები ოსთა თვითნებობისა და თარეშის ასალაგმავად საკმარისი მაინც არ აღმოჩნდა, რუსული ხელისუფლება დამსჯელ „ეგზეკუციებზე" გადავიდა. 1821 წლის 9 თებერვალს გორის მაზრის უფროსი მაიორი ტიტოვი ბელოთში ჩავიდა და ქართველ თავადებთან: შალვა თომას ძე ერისთავთან, შალვა რევაზის ძე ერისთავთან, რევაზ თუმანიშვილთან და მიხეილ შარვაშიძესთან ერთად, რუსულ-ქართული რაზმით ოსებით დასახლებული 6 სოფელი გადაწვა. გარდა ამისა ოსებს მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი ჩამოართვეს.

ხსენებული 6 სოფლის მცხოვრები ოსები იქ მოღვაწე ქართველი მღვდლის იოსებ ბაქრაძის მრევლში შედიოდნენ. ბაქრაძემ საჩივრით მიმართა საქართველოს ეგზარქოს თეოფილაქტე რუსანოვს (1765-1821 წ.წ.). სასულიერო პირი საჩივარში განმარტავდა, რომ დარბევისას დაზარალდა სოფელი სოჭინი (სადაც მოქმედებდა ქვის ეკლესია ახლადმონათლული ოსებისათვის), ასევე საქანანო, ზემო ვანური, ქვემო ვანური, ჯიგინა[328] და თლათაანთსოფელი.

ქართველი სასულიერო პირის საჩივარს მალევე მოჰყვა მაიორ ტიტოვის საპასუხო წერილი კავკასიის კორპუსის მეთაურ, გენერალ-ლეიტენანტ ველიამინოვთან, სადაც რუსი მაღალჩინოსანი განმარტავდა: „ფოტრისის ხეობის მღვდლის იოსებ ბაქრაძის საჩივარი ეგზარქოსისადმი მოკლებულია რეალობას, რადგან იმ დროისათვის ბაქრაძე ადგილზე არ იმყოფებოდა და ინფორმაცია მიღებული აქვს იმ ყაჩაღებისაგან, რომლებიც კიდევ უფრო სასტიკ სასჯელს იმსახურებდნენ.

სინამდვილეში საქმე იყო შემდეგში: პატარა ლიახვის ხეობაში ჩემი (ტიტოვის, – გ. ს.) ჩასვლისას, ადგილობრივმა ყაჩაღებმა, ნაცვლად იმისა, რომ ჩემი სამართლიანი მოთხოვნები დაეკმაყოფილებინათ, გატაცებული საქონელი გადამალეს ფოტრისის ხეობაში მათ მსგავს ყაჩაღებთან, იმ იმედით, რომ უგზოობის პირობებში ხეობაში შესვლას ვერ შევძლებდი. ბელოთში მისვლისას მე მოვუწოდე იმ ქართველ თავადებს, რომელთა მფლობელობაშიც ითვლებოდა ეს სოფლები და რუსულ-ქართული ორი

327 АКАК, т. V, стр. 519, №612.

328 დედანშია: „Сочины", „Саканано", „Джигина." იხ: История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, док. №198.

რაზმით შევედი პატარა ლიახვის ხეობაში, სადაც ადგილობრივმა ოსებმა შეიარაღებული წინააღმდეგობა გაგვიწიეს და გატაცებული საქონელი კიდევ უფრო ხეობის სიღრმეში გადამალეს.

მხოლოდ ამის შემდეგ ვბრძანე, წამოეყვანათ გატაცებული ნახირის ადგილზე დარჩენილი ნახევარი და გადაეწვათ ადგილობრივი 27 ყაჩაღის სახლი შემდეგ სოფლებში: ბენდერში – 1; შამბიეთში – 2; სიათა-გნასურში – 2; ელტურაში – 1; ორტევში – 1; ზემო ქიდინაში – 3; მეფარეთში – 2; ჭრიაში – 1; ქიმასში – 2; კოდობანში – 1; ელბაქიძეებში – 4; საბლეთში (?) – 1 და ფუხაანთკარში – 6.“[329]

რუსულმა ხელისუფლებამ რამდენჯერმე სცადა ჩამოსახლებულ ოსებში წესრიგის დამყარება და მათი მხრიდან ძარცვა-რბევის აღკვეთა, თუმცა ასეთი ფაქტები პატარა ლიახვის ხეობაში XIX საუკუნის ბოლომდე არ შეწყვეტილა. ამას ადასტურებს გორის მაზრის უფროსის 1884 წლის 9 იანვრის მოხსენება თბილისის გუბერნატორისადმი. როგორც ირკვევა, სოფელ სათიხარში იმ დროისთვის ეგზეკუცია იყო ჩაყენებული. წერილში მითითებულია, რომ ადგილობრივები „მიდრეკილნი არიან ყოველგვარი დანაშაულების, განსაკუთრებით საქონლისა და ცხენების პარვისადმი, რაც მოსახლეობის საბოლოო გაღატაკებას იწვევს.“[330]

ჩამოსახლებული ოსები თანდათან ინტეგრირდნენ ქართულ სივრცეში. ქართველი სასულიერო პირების დახმარებით ბარში დამკვიდრებული ოსები ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს სწავლობდნენ და ძველ ტრადიციებზე უარს ამბობდნენ. ამას ადასტურებს 1886 წელს ჟურნ. „მწყემსში“ გიორგი ლიახველის (ჩოჩიშვილი) მიერ გამოქვეყნებული კორესპონდენცია, რომელიც სოფელ გერში, ჭვრივსა და ორტევში მცხოვრებ ოსებს ეხება: „დღე-12 ოქტომბრისა-შესანიშნავ დღედ უნდა ჩაითვალოს და ჩაიწეროს ჩვენის ხეობის მატიანეში, ამ დღემ დაგვიმტკიცა პირველად, ის, რომ განათლების შუქი, ცოტათი მაინც, მოეფინა ოსების მღვიმე-ღელეებსაც და მეორედ გვიჩვენა ის, თუ რაოდენი სარგებლობა შეუძლიანთ მოუტანონ თვის ერს, თვის საყვარელ სამშობლოს მის დაწინაურებულთა შვილთა, რომელთაც სწავლა მიუღიათ და თავის მოძმეთა შორის მოუპოვებიათ გავლენა. ზემოთხსენებულს რიცხვს სოფ. გერში შეიკრიბნენ ორი სამრევლოის მცხოვრებნი: ჭვრივისა და ორტევისა. მათ ჰქონდათ გადასაწყვეტად ორი შესანიშნავი კითხვა ირადის (საუბარია ურვადზე, როდესაც მამაკაცი ცოლს ირთავდა მას ქალის ოჯახისთვის საქონლის და სხვა ნივთების სახით ურვადი უნდა გადაეხადა, – გ. ს.) და ხარნაგების მოსპობაზე. ამ კითხვებს ვეძახი შესანიშნავს, იმიტომ, რომ წარმოდგენილი მაქვს, თუ რამოდენად ღუპავენ ეს ჩვეულებანი ოსთა კეთილდღეობას. ამ ორ კითხვაზე ხალხი ცოტაოდნად ჩაფიქრდა, რადგანაც იგი უნდა გამო-

329 История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, док. №201.

330 История Осетии в документах и материалах, т. III, ч. I, док. №98. 1918 წელს დაბ. ვანათის მკვიდრის სევასტი ჯოჯიშვილის გადმოცემით, მას პაპისგან გაუგონია, რომ ჩრდილოეთიდან ჩამოსახლებული ოსები ძარცვავდნენ და აოხრებდნენ სოფელ ვანათს. გადმოცემა ჩავიწერეთ 2005 წელს.

სალმებულიყო ამ ჩვეულებათა, რომელთაც ეგრე მაგრად ჩანერგეს თვისი ფესვები ხალხის გონებაში, ასე რომ ეს ორი ჩვეულება ითვლებოდა სამღთოდ. საქმის მეთაურნი და მწარმოებელნი გახლდნენ: პრაპორშჩიკი ბატ. ეგა ქოქოევი და მისი შვილი, –პატივცემული მღვ. მ. გრიგორი ქოქოევი.“ გერის ხეობელმა ოსებმა ირადის(ურვადი) და მიცვალებულთა დაკრძალვის ხარჯები მკვეთრად შეამცირეს. ოსებს თითოეულ კომლზე თითო აბაზი უნდა აეკრიფათ, რათა ამ თანხით ვანათში არსებული სკოლის გვერდით მოსწავლეებისთვის საცხოვრებელი მოეწყოთ.[331]

ოდნავ მოგვიანებით, სამრევლო-საეკლესიო სკოლა გერშიც გაიხსნა, რომელიც გერსა და ახლომდებარე სოფლის მაცხოვრებლებს უნდა მომსახურებოდა. სკოლის გახსნასთან დაკავშირებით გაზეთში „ცნობის ფურცელი“ გამოქვეყნებულ კორესპონდენციაში ვკითხულობთ: „სამრევლო სკოლა ს. გერში. ორთევის საზოგადოების სოფლებს ძიწარეთს, მარალეთს, შელეურს, კლარწს, გერს, გუჯს, ჯვრივს, კიმასს და სადალეთს ერთხმად დაუდგენიათ საზოგადო ყრილობაზე, რომ დაარსებულ იქმნეს სოფ. გერში ერთკლასიანი სამრევლო--საეკლესიო სკოლა, რომლის შესანახად უკისრიათ ყოველწლივ 200 მანეთის გადახდა.“[332]

331 გ. ლიახველი. „გერის ხეობიდამ“ (გორის მაზრა), „მწყემსი,“ 1886 წ. № 32, გვ. 5.

332 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1899 წ. 30 იანვარი, № 738, გვ. 1.

პატარა ლიახვის ხეობის ოკუპირებული სოფლები[333]

ერედვი-ფრისი

სოფელი ერედვი მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, ზღვის დონიდან 1010 მ., ცხინვალიდან 7 კმ. მოშორებით.[334]

ერედვი და მისი მიდამოები, საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან იყო დასახლებული. ამას ადასტურებს ერედვის მეზობელ სოფელ ფრისში, XX საუკუნის 50-იან წლებში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ენეოლითის პერიოდის იარაღები და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები,[335] ასევე შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხი, ადამიანთა და ცხოველთა ძვლები, თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს ხანჯლის პირი.[336]

ერედვის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „ამ ნიქოზის ჩრდილოეთით დიდის ლიახჳს კიდეზედ არს მცირე ქალაქი ქცხილვანი, კეთილ-ჰაეროვანი. მსახლობელნი არიან ქართველნი, სომეხნი, ურიანი. გარემოს წალკოტოვან-ვენახოვანი, საზრდელით მაძღარი, ლიახუს გაღმა, აღმოსავლეთით ქცხილვანისა, ასტყდების მთატყიანი და ეს მთა მიჰყვების ჩრდილოთკენ მშხლებამდე. ამ მთის ძირს, ქცხილვანის აღმოსავლით, პატარა ლიახვისაკენ არს **ერედვს** ციხე და ეკლესია მას შინა, წმინდა გიორგისა, სასწაულიანი, მის ჩრდილოთ მთის კალთას, არს ციხე მცირე სხუა. ამ ერედვის ჩრდილოთ განჰყოფს მთა ესე ვანათ-გერის-ხევსა და დიდს ლიახუსა.“[337]

იოანე ბაგრატიონი ერედვს მიაწერს იმ სოფლებს, რომლებიც „პატარა ლიახვით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება.“ აქ ერედვი მოხსენიებულია, როგორც „მოსახლე“ სოფელი.[338]

ერედვს მდ. პატარა ლიახვი მარჯვენა მხარეს ჩამოუდის. ჩვენი აზრით, აქ სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარება, მხოლოდ დაბლობ ნაწილში

---

333 მონოგრაფიის ამ ნაწილში წარმოდგენილია პატარა ლიახვის ხეობის იმ ნაწილის ისტორია, რომლებიც 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ ოკუპირებულია. პატარა ლიახვის ხეობაში მრავალი სოფელია. ზოგიერთ მათგანზე გაცილებით მეტი დოკუმენტური და ნარატიული წყაროები მოიპოვება. არის ისეთი სოფლებიც, რომელთა შესახებ ცნობები შედარებით მწირია. პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული რეპრეზენტაციისთვის, შევეცადეთ ნაშრომში პატარა ლიახვის ხეობის ძირითადი სოფლების ისტორიული წარსული წარმოგვეჩინა. გეოგრაფიული სიახლოვიდან გამომდინარე, სოფლები შემდეგნაირად დავაჯგუფეთ: ერედვი-ფრისი, დმენისი-სათიხარი, აწრისხევი-ზონკარი, დისევი-კულბითი-ქსუისი და სხვ.

334 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, გვ. 177.

335 ო. ჯაფარიძე, ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 21.

336 Б. Техов, к истории изучения памятников эпохи энеолита и бронзы у нижнем течении реки большой Лиахви, стр. 31.

337 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქც. IV, გვ. 371.

338 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 40.

უნდა ყოფილიყო შესაძლებელი. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, გივი ამილახვრის და ერეკლე II-ის დაპირისპირების დროს, ქართლის პოლიტიკურ ამბებთან დაკავშირებით ერედვს იხსენიებს ისტორიკოსი ომან ხერხეულიძე. ირანელების წინააღმდეგ აჯანყებული გივი ამილახვარი ოსმალების გამოყენებით ცდილობდა ერეკლე II-ის წინააღმდეგობის დაძლევას: „ხოლო ვიეთნიმე ქართველთა მოუწოდეს ძესა მეფისასა ირაკლის და წარვიდა ირაკლი სამასის კაცითა და წარიყვანა სამასი ლეკიცა და შემოეყარნენ რაოდენნიმე ზემოქართლელნი თავადნიცა ირაკლის, ძესა მეფისასა, მოვიდნენ დასდგნენ ქრცხინვალს ზემოთ აბო-წმინდასა, ჰსცნა რა ესე, გივმან სურამს მდგომმან, შემოიყარა ოსმალისა და ლეკის ჯარი ვიდრე 5000-მდე და ვიეთნიმე ქართველნიცა შეეწეოდნენ გივსა, მოვიდნენ ღამე და დილას შინდისს დაესხნენ ირაკლისს. ეკვეთა ირაკლი ძე მეფისა, ძლიერად და ფიცხელი ომი მოუხდათ. გარნა მოსცა ღმერთმან გამარჯვება ირაკლისა, ძესა მეფისასა და ამათგან ლტოლვილნი იგი ოსმალ-ლეკნი წარვიდნენ გივითურთ სურამს, ხოლო მეფის ძე ირაკლი წაბრძანდა კახეთად და მეფე თეიმურაზ მივიდა ზემო ქართლს და ერედუს დადგა.“[339] თეიმურაზ II პატარა ლიახვის ხეობის გაკონტროლების მიზნით, სავარაუდოდ, ერედვის ციხეში დაბანაკდა.

ერედვს ფავლენიშვილები ფლობდნენ. ისინი აღნიშნულ სოფელში ძველი დროიდან მკვიდრობდნენ. არსებობს 1783 წლის დოკუმენტი კათალიკოს ანტონ I-ისა ფავლენიშვილებისადმი ნიქოზის ეკლესიის სასაფლაოს თაობაზე, სადაც აღნიშნულია: „ჩვენ დიაღ კარგად ვიცით, რომ თქვენ დიდის გვარისაგან ხართ გამოსულნი, მხარგრძელნი სანაინიდან ფავნისს მოსულნი და ფავნისსიდან მანდ ერედვს მისულნი და დასახლებულნი.“[340]

ფავლენიშვილების საგვარეულო კავშირს მხარგრძელებთან ვახუშტი ბაგრატიონიც ადასტურებს. ვახუშტი წერს: „ფავლენიშვილი იტყვის მხარგრძელობას.“[341]

ფავლენიშვილების წარმომავლობაზე ცნობას გვაწვდის იოანე ბაგრატიონი, რომელიც ვახუშტის მსგავსად, ფავლენიშვილების წინაპრებად მხარგრძელებს მიიჩნევს, თუმცა, მისი ცნობა ნაკლებად სანდოა. იოანე ბაგრატიონი სოფელ ერედვში დამკვიდრებულ იოანე მხარგრძელის ერთ-ერთი შთამომავლის ოსებისაგან მოტაცების შესახებ გადმოგვცემს და ფავლენიშვილების გვარს თაგაურელი ოსი დიდებულის – ფავლეინას სახელს უკავშირებს.[342] იოანე ბაგრატიონი მსგავსი ცნობებს სხვა საგვარეულოთა წარმომავლობასთან დაკავშირებითაც გვაწვდის მაგ.:

339 ომან ხერხეულიძე, ცხოვრება მეფის ირაკლისა მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989, გვ. 43.

340 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 944.

341 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 18.

342 იოანე ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოს თავად-აზნაურთა გვარებისა, გვ. 18.

არაგვის ერისთავებს იგი ოსურ გვარ სიდამონიძეებს უკავშირებს, ქსნის ერისთავებს ოსურ გვარ გორჭიანს, ციციშვილებს „ურიასტანიდან“ მოსულად თვლის, აბაშიძეებს ეთიოპიიდან ჩამოსახლებულად და სხვ. ქართული წყაროებზე,[343] ასევე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ გამოკვლევებზე დაყრდნობით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ფავლენიშვილთა საგვარეულო მხარგრძელთა ფეოდალური გვარის ერთ-ერთ განშტოებას – თმოგველთა გვარს უკავშირდება, რომლის მესაძირკვლედ სარგის ვარამის ძე მხარგრძელი მოიაზრება.[344] აღნიშნული გვარი, თმოგვიდან XIV საუკუნის ბოლოს უჯარმაში გადასახლდა და ისინი ამ პერიოდის წყაროებში თმოგველ-უჯარმელებად იხსენიებიან, ხოლო უფრო მოგვიანებით მათ დაიკავეს ფავნისი – გადაშენებულ ფავნელთა მამული და ამის შემდეგ თმოგველ-უჯარმელები – ფავნელიშვილებად იწერებოდნენ. ამ გვარის ერთი ნაწილი მკვიდრობდა სოფელ ნიქოზში, რასაც ადასტურებს ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული ნიქოზის საყდრის XVI საუკუნის ორი საბუთი, რომელთა მიხედვით ნიქოზს ისინი თავიანთ სამკვიდრებელსა და სამარხს უწოდებენ.[345]

ფავნელიშვილთა აღნიშნული ნაწილი ნიქოზში საკმაოდ დიდხანს სახლობდა, რასაც ნიქოზის ტაძარში შემორჩენილი შედარებით გვიანდელი ხანის ეპიტაფიებიც ცხადყოფს.[346] ფავლენიშვილების მეორე შტო სახლობდა ერედვში. ანტონ კათალიკოსის მიერ 1783 წელს გაცემული დოკუმენტის მიხედვით, მხარგრძელები ერედვში ფავნისიდან ჩამოსახლებულან.[347] ფავლენიშვილთა გვარს მხარგრძელთა საგვარეულოს უკავშირებდა ისტორიკოსი კ. თუმანოვიც. იგი აღნიშნულ გვარს ირანული გვარის – არშაკიდების ერთ-ერთი შტოს – კამსარაკინების, იგივე „ფაჰლავადების“ დინასტიის შთამომავლად თვლიდა. მისი აზრით, „ფაჰლავადების“ დინასტიისაგან შეიქმნა სამი შტო: ფალავანდიდი, მხარგრძელი და სუმბატიდი. მათი შტოები იყვნენ: ფალავანდიშვილები, ამირაჯიბები, მხარგრძელ-არღუთაშვილები, არღუთინსკ-დოლგორუკები, ფავლენიშვილები, მაღალაშვილები.[348]

XVI საუკუნის ნიქოზის ტაძრის შესახებ არსებული დოკუმენტები ცხადყოფს, რომ ფავნელიშვილები ამ დროს ნიქოზში კარგა ხნის დასახლებულნი იყვნენ. სავარაუდოდ, აქ ისინი ერედვიდან გადავიდნენ. 1633 წელს თეიმურაზ I-მა თავის ერთგულ დიდგვაროვან ზაქარია ავალიშვილს მისი მამიდაშვილის იოთამ ფავნელიშვილის „კერძი“ მამულები გადასცა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „მას ჟამსა, ოდეს ქართლს ყეენი მოგვიჴდა და ვეღარ დავუდეგით და გარდავედით ლიხთ-იმერით, და გარდმო[გ]უყევით

343 ს. კაკაბაძე, თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის, თბ., 1913, გვ. 7.

344 იქვე.

345 იქვე.

346 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 151.

347 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 944, დოკ. 389.

348 იხ. შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 215; გ. სოსიაშვილი, საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 29-30.

თანა და მრავალი ჭირი და განსაცდელი ერდგულობა და სამსახური თავს იდევით. ხოლო ჩუენ ბრძანებითა ღ(მრ)თისათა, თქუენისა ერთგულობი/სა და ჭირნახულობისა სანაცულოდ გიბოძეთ ისივ თქუენი სამკუიდრო და მე/ფეთაგან მოცემული სოფელი სომანეთი და აბისი მათის სამართლიანითა, რარი/გაცა პირველ გქონებოდა და შენის მამიდაშვილის ფავნელიშვილის იოთამის კერძი მამული, რაც განაყოფთაგან მოხდომოდა გლეხითა, აზნაურითა, საყდრითა, სასაფლ/აოთა, მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქუილითა, საჴნავითა და მინდურითა, და გაღმა ჰერე/დვითა და რაცა ვის რამ მისის მოხდომილის მამულისაგან ჰქონოდა ან ჰქონდეს,/ ყოვლითურთ თქუენთვის გვიბოძებია და დაგვიმტკიცებია საბოლოოდ, მკუიდრად და / შეუცილებლად."[349] დოკუმენტიდან არ ჩანს, ფავნელიშვილების ფეოდალურ სახლის კუთვნილი მამულები რატომ გადასცა თეიმურაზ I-მა თავის ერთგულ ზაქარია ავალიშვილს. შესაძლოა, ფავლენიშვილები თეიმურაზის მოწინააღმდეგეთა ბანაკში იყვნენ. ცნობილია, რომ 1633 წელს, როდესაც ქართლში როსტომი გამეფდა, თეიმურაზ I იძულებული გახდა დასავლეთ საქართველოში გადასულიყო.[350] ზაქარია ავალიშვილმა სწორედ ამ დროს უერთგულა მეფეს, რომელმაც, წყალობის სახით, ზემოთ ნახსენები მამულები გადასცა, მათ შორის – ფავნელიშვილების საკუთრებაში არსებული სოფელი ერედვი (ჰერედვი). თუმცა, ოდნავ მოგვიანებით, ფავნელიშვილებმა აღნიშნული სოფელი როსტომ მეფის დახმარებით დაიბრუნეს. ამას ადასტურებს 1640 წლით დათარიღებული როსტომ მეფის წყალობის წიგნი დავით ფავნელიშვილისადმი: „[ქ. ნებითა და შეწევნითა ღ(მრ)თისათა, ჩვენ, მეფეთ-მეფე]მან პატრონმან როსტომ, და თანამეცხედრემან ჩვენმან, დედოფალთა-დედოფალმან პატრონმა{ნ} მარიამ, ესე უკუნისამდე ჟამთა და ხანთა გასათავებელი [წყალობის წიგნი და ნიშანი] შეგიწყალეთ და გიბოძეთ შენ, ჩვენსა ერთგულსა და მრავალფერად თავდადებ{ით ნამსახურთა ყმასა}, ფავლენის'შვილს დავითს და შვილთა შენთა: გორასპის, თმოგველს და იოთამს. მას ჟამსა, ოდეს მოგვიდეგით კარსა და თქვენისა სამკვიდროს მამულის წყალობას გვიაჯენ{ით}, ჩუენცა ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი, მოკითხული ვქენით-და ჟამთა ვითარებისაგან თქვენი სამკვიდრო მამული გამოგრთმეოდა. შეგიწყალეთ და ისრევე თქვენი სამკვიდრო ქურთას, ერედ{ვ}ს, ვანათს, ბროწლეთს, ხვითს, რაც თქვენი კერძი ყოფილიყო, გიბოძეთ და სიგლითა ამით დაგიმტკიცეთ მათ-მათის მამულითა, დღეს რისაც მქონებელნი იყვნეთ, ყოვლის კაცისაგან შეუძლებლად."[351] ერედვში ფავლენიშვილების საგვარეულოს არსებობას ადასტურებს გვიანფეოდალური ხანის სხვა დოკუმენტებიც. 1700 წლის საამილახვროსა და

349 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, I, მზია სურგულაძის რედ., თბ., 2019, გვ. 274-275.

350 იქვე, გვ. 275.

351 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. II, ავტორები: ქართველიშვილი თეა (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი), ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, თბ., 2021, გვ. 192-193.

გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსავლის ერთ-ერთი დავთრიდან ირკვევა, რომ ოთარ ფავნელიშვილს ყმები ჰყავდა ერედვსა და ვანათში.[352] 1776 წლის 15 ივნისს გლახა და ქაიხოსრო ფავლენიშვილებს (დოკუმენტში წერია ფანველიშვილი, – გ. ს.) დავა მოსვლიათ ერედვში კვირიკაშვილის მამულის თაობაზე. სასამართლოს კვირიკაშვილის მამული გლახა ფავლენიშვილისათვის მიუკუთვნებია, რადგან მისი „სამკვიდრო“ იყო. რაც შეეხება კიდევ ერთ სადავო ადგილს „ჩიკრიკაულს,“ სასამართლოს ის შუაზე გაუყვია, რადგან „ორისავ წილი“ ჰქონდა.[353]

ფავლენიშვილების მფლობელობას ერედვში ადასტურებს ერთი ცნობაც, რომელიც თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა: „აქუს რატიშვილსა წირი... კორინთელსა ველური... ამილახორს თაჯუაშვილები... ზემო ერისთავს ქუში და სათიხარი და ქორდი... აქუს ვაჩნაძესა წოლდა, ფავლენიშვილსა ზაკვ და ერედუს გლეხები.“[354] 1574 წლით დარიღებული დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ერედვში მცხოვრები ყმები – გილაშვილები ქართლის მეფე სიმონ I-მა სვეტიცხოველს უბოძა.[355] ოდნავ მოგვიანებით, 1610 წელს ქართლის კათალიკოზმა ზებედემ სამეფო ხელისუფლებისაგან ნაჩუქარი ერედველი ყმა გილაშვილი თავისი მამულით მცხეთის საყდრის ჯვარისმტვირთველს დავით გედევანიშვილ-ელიოზისძეს უწყალობა: „...ჩვენ ქკ˜ზ˜მან ლუარსაბისათა... გიბოძეთ... თქვენ კათოლიკე ეკლესიისა (მცხეთის) ჯუარის მტვირთველსა ელიოზის ძეთა გედეონის შვილთა დავითს, როსებს, ქაიხოსროს ერედვს გილაშვილი გ˜ი (იორგი, – გ. ს.) მისი მამულითა“...[356] როგორც ჩანს, გედევანიშვილებს საპატრიარქო დიდად სწყალობდა, კათალიკოს-პატრიარქმა ზებედემ სვეტიცხოვლის ჯვარისმტვირთველ დავით გედევანიშვილს ერედვში მცხოვრები ეკლესიის საკუთრებაში არსებული სხვა გლეხებიც გადასცა: „და შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ერედვს გილაშვილი დათუა მისის მამულითა, ყოვლითურთ უნაკლოდ: მთითა, ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, შესათიბითა, ყოვლითურთ უნაკლოლოდ. სალარაშვილი დათუა, პაპუა, ლომაური დათუა, კიდევ ლომაური ბერუა, ჯერკვალიშვილი ვეფხი და მახარებლის ძე მაღრიბა მისითა მამულითა.“[357]

ირკვევა, რომ ერედვში გედევანიშვილებსაც ჰყავდათ ყმები, თუმცა ამ სოფელში მცხოვრები გლეხები და აქ არსებული მამულები ძირითადად ფავლენიშვილებს ეკუთვნოდათ. XIX საუკუნის დასაწყისში ერედველი ფავლენიშვილები მატერიალურად არასახარბიელო მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. 1804 წლის 24 ნოემბერს მანუჩარ თუმანიშვილი სწერს თავისი ნდობით აღჭურვილ პირს, ვინმე თევდორეს: „ქ. ერედვს მიდი, ფავლენიშვილი არჩილ და მისი ძმა დავით ნახე. ჩემი მიწერილი წიგნი მიართვი, ცამეტი თუმანი

352 სეაცსა, ფ. 1450, დავთ. 31, საბ. 203.

353 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 14,

354 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 373.

355 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 415.

356 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 197.

357 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, I, გვ. 95-96.

თავნი უნდა მამცეს და თოთხმეტი მინანთუნი სარგებელი და გამოართვი.“[358] 1812 წელს, გოგია, ტეტია და სოლომონ ფავლენიშვილებს იუსტინე მთავარეპისკოპოსისაგან უსესხიათ „ოცდახუთი თუმანი რუსის მანათის თეთრი“ და ამ ვალის დამადასტურებელი ხელმოწერილი ვექსილებიც მიუციათ.[359]

ფავლენიშვილები სოფელ ერედვში XX საუკუნის 20-იან წლებამდე ცხოვრობდნენ. მათ საგვარეულო სამარხს წარმოადგენდა ერედვის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი (X ს.), სადაც დღემდეა შემორჩენილი ფავლენიშვილების საფლავების ეპიტაფიები: „საფლავსა შინა მდებარე ვარ ბეჟან პავლენოვი. მხილველს გთხოვთ თითო შენდობა მიბრძანეთ. გარდავიცვალე 13 ღვინობისთვის 1872 წ. შობიდგან ვიყავი 60 წ.“ „კნიაჟნა სალომე იოსების ასული ფავლენოვი დავიბადე 6 ოქტომბერს 1853 წელს. გარდავიცვალე 10 მარტს 1876 წელს.“ „კნეინა ელენე ივანეს ასული ფავლენოვისა დავიბადე 20 მაისს 1818 წ. გარდავიცვალე 25 დეკემბერს 1901 წ.“[360]

ერედვში მცხოვრებ ფავნელიშვილთა საგვარეულოდან არაერთი ცნობილი საერო და სასულიერო მოღვაწე იყო, მათ შორის აღსანიშნავია მამა ბესარიონ ფავლენიშვილი. იგი დაიბადა 1774 წელს სოფელ ერედვში. ანჩისხატის სემინარიის დასრულების შემდეგ რუსთველი ეპისკოპისის სტეფანეს მიერ მღვდელ-მონაზვნად ხელდასხმულმა ბესარიონმა მსახურება დაიწყო დავით გარეჯის უდაბნოში – იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში. სწორედ ამ მონასტერში გაიღრმავა მან წიგნიერება არქიმანდრიტ ეფთვიმესთან. აღსანიშნავია, რომ ეფვთიმე მჭედელაშვილი ერეკლე II-ის მოძღვარი იყო, იგი სერაპიონის გარდაცვალების შემდეგ სათავეში უდგა იოანე ნათლისმცემლის მონასტერს. მამა ეფთვიმე გიორგი XII-ის დროს გარდაიცვალა.[361] 1799 წელს ბესარიონ ფავლენიშვილი ბერად არქიმანდრიტმა ეფთვიმემ აღკვეცა. მალე მამა ბესარიონ ფავლენიშვილი რუსთველმა ეპისკოპოსმა სტეფანემ მღვდელ-მონაზვნად აკურთხა.[362] მამა ბესარიონი გარკვეული პერიოდი მოღვაწეობდა ქვათახევის მონასტერში, შემდეგ ხევში მისონერულ საქმიანობას ეწეოდა და დროდადრო ქსნის ხეობაში ლარგვისის მონასტრის მამულებს განაგებდა.[363] მამა ბესარიონის მთის მოსახლეობაში ქრისტიანული სარწმუნეობის ქადაგების შესახებ წერდა გაზეთი „ივერია.“[364] ხევში მყოფი მამა ბესარიონი დასმენის გამო (თითქოს იგი აქაურ მოსახლეობაში მღელვარებას თესავდა), შიო მღვიმის მონასტერში გადაიყვანეს. სარწმუნოებისთვის თავდადებული ბერი, საბოლოოდ მშობლიურ სოფელში, ერედვში, ტყეში დამკვიდრდა და ასკეტურ ცხოვრე-

358 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. II, თბ., 1953, გვ. 170, დოკ. 241.

359 იქვე, გვ. 202, დოკ. 282.

360 გ. სოსიაშვილი საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 43.

361 პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელიას რედაქციით, თბ., 1978, გვ. 119.

362 ა. მღებრიშვილი, მივიწყებული შემოქმედება, თბ., 2021, გვ. 10-11.

363 იქვე, გვ. 12.

364 გაზ. „ივერია,“ № 117, 1902 წ. გვ. 1.

ბას ეწეოდა. 1924 წლის 18 ივნისს, მამა ბესარიონი მძარცველმა ოსებმა საკუთარ საცხოვრებელში მოკლეს. ღვაწლმოსილი ბერი ერედვის წმინდა გიორგის ტაძარში, ამბიონის წინ დაკრძალეს. XX საუკუნი დასაწყისამდე ერედვის ტაძარში ინახებოდა მამა ბესარიონის ჯაჭვის პერანგი, ლითონის სარტყელი და ლითონისავე კუნკული, რომელსაც შიგნიდან წვეტიანი ლურსმნები ჰქონდა.[365]

ერედველ ფავნელიშვილთა საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო მიხეილ ფავნელიშვილი, რომელსაც ლიტერატურულ ასპარეზზე არაერთი წარმატება ჰქონდა. მას უთარგმნია შექსპირის „ჰამლეტი," პუშკინის „საოცარი სიზმარი," ლერმონტოვის „ანგელოზი" და ა. შ. მის კალამს ეკუთვნოდა ორიგინალური ლექსებიც.[366] XIX საუკუნის მიწურულს ქართულ პუბლისცისტიკაში ფავლენიშვილთა გვარიდან ცნობილნი იყვნენ გიორგი და ნიკოლოზ ფავლენიშვილები, რომელთა კორესპონდენციები ხშირად იბეჭდებოდა „დროებაში."[367] ფავლენიშვილთა საგვარეულოდან XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკნის დასაწყისში განსაკუთრებით პოპულარული იყო რევაზ ფავლენიშვილი. იგი 1884 წელს დაიბადა სოფელ ერედვში. მამიდის-ქეთევან შუბლაძის აქტიურობით ცხრა წლის რევაზი თბილისში ანჩისხატის სამრევლო სკოლაში მიაბარეს, თუმცა უსახსრობის გამო მან სწავლა ვერ შეძლო. რ. ფავლენიშვილის პირველი მოთხრობები პირველად ჟურნ „მოამბეში" დაიბეჭდა და მაშინვე მიიპყრო მკითხველის ყურადღება.[368] მწერლის მოთხრობებს თავიდანვე გამოეხმაურნენ: კ. აბაშიძე, პ. ჭარაია, ალ. ხახანაშვილი.[369] რ. ფავლენიშვილი მთარგმნელობით საქმიანობას ეწეოდა და არც თუ წარუმატებლად. მის მიერ თარგმნილი მოთხრობა „ტოკერი და ვერონიკა" ილია ჭავჭავაძემ „ივერიაში" გამოაქვეყნა.[370] რ. ფავლენიშვილი საზოგადოებრივ ასპარეზზეც აქტიურად მოღვაწეობდა. იგი ცხინვალის სამკითხველოს მცველის პოზიციას იკავებდა და სხვადასხვა სახის კულტურულ ღონისძიებებში მონაწილეობას იღებდა. გარკვეული ხნით რ. ფავლენიშვილი გაზ. „ივერიის" რედაქციაშიც მუშაობდა.[371] იგი 1918 წელს გარდაიცვალა.[372]

ფავლენიშვილების საგვარეულომ სოფელ ერედვში განსაკუთრებით დიდი შევიწროება განიცადა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, ბოლშევიკებმა ისინი სოფლიდან გააძევეს, ხოლო მათ საცხოვრებელ სახლში სოფლის სკოლა გახსნეს.

როგორც დოკუმენტური წყაროებიდან ჩანს, ერედვში გვიანფეოდალურ პერიოდში ყმები ჰყავდათ ზედგინიძეებსაც, მათი „კერძი" მამული 1644 წელს, ქართლის მეფემ როსტომმა ცალქალამანიძეებს უწყალობა.

365 ა. მღებრიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27
366 იქვე, გვ. 29.
367 იქვე.
368 იქვე, გვ. 112-113.
369 იქვე, გვ. 115.
370 გაზ. „ივერია," 1899 წ. 29 დეკემბერი, № 279-280.
371 ა. მღებრიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124-130.
372 იქვე, გვ. 142.

რა მიზეზით გადაეცათ სეხნია ცალქალამანიძეს და მის შვილებს ზედგინიძეების მამულები უცნობია. შესაძლოა, ისინი როსტომის პოლიტიკური ბანაკის მომხრენი იყვნენ. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „[ქ.] ნებითა და შეწევნითა ღ(მრ)თისათა, [ჩვენ, მეფეთ-მეფე]მან, ჭელმწიფ[ემან] პატრონმან როსტომ, და თანამე[ცხედ]რემან ჩუენმან, დედოფალთ-დედოფალმან, [პა]ტრონმან მარიამ, პირმშომა[ნ] და სასურველმან ძემან ჩუენმან, პატრონმან ლუარსაბ, ესე უკუნისამდე ჟამთა და ხანთა გადასათავებელი წყალობი[სა] წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩვენის ერდგულისა და თავდადებით ნამსახურევის ყმას, სეხნიას შვილს, ცალქალამანიძეს გიორგის და ძმასა შენსა ზაზასა და მომავალთა სახლისა თქუენისათა, ყოველთავე. ასრე და ამა პირსა ზედან, რომე, რარიგადაც ამას წინათ ზედგინიძის დავითასა და ზაალის კერძი მამული სეხნიასათვის გვებოძებინა იმავე წესითა, რისაც მქონებელნი ერედ[ვ]ს, ანუ ვანათს, ანუ მეღურე[კ]ს და შერთულთ, ან ისინი ყოფლიყვნენ და ან ჩუენგან თქუენ წყალობად გბოძებოდეს, ისრევე ყოვლის კაცისაგან უცილებლად თქუენთვის და თქუენთა შვილთათვის გვიბოძებია.“[373]

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის მიხედვით, ერედვი ექვემდებარებოდა ამილახვარს.

დავთარში ვკითხულობთ:

ქაიხოსრო ძე გიორგისა აზნაურია
ზათია ძე მისი ბერი ძე
ბირასი ივანე ძმა მისი
შერმაზან ძე გიორგისა თამაზა ძე
აბრამისა თედორე ძე დათუნასი
თამაზა ძე მისი
იასე ძმა მისი გიორგი ძე
ბაბუნასი ზაქარა ძე კოჩინასი
ფირან ძმა მისი თადუნა ძე
ბაბუნასი გენება ძე ბაბუნასი
ბერი ძე ვახტანგისი
სარკიზა ძე მისი ბირა ძე
გიორგისა თამაზას ძე
ონიასი თამაზა ძე კანისასი
მამუკა ძმა მისი კოკითა ძე
კათისა
გაბრიელ ძე თედორესი ჩუბინა
ძე ბაბუნასი ბაბუნა ძმა მისი
გიორგი ძე გელიკასი ზოსიკა
ძე ბაბუნასი ბაბუნა ძე მისი
ფირან ძე მამუკასი ბაბუნა
ძმა მისი ბირა ძე

გიორგი ძე მისი ბერი ძე
თამაზასი ბერი ძმა მისი
შიო ძე მისი

ზათუნა ძე ფერიხანისა ფირან
ძე მისი
ნასყიდა ძე გიორგისა ნათა
ძე მისი
ბობია ძე გიორგისა
ბაბუნა ძე მისი
ბერი ძე სარკოზასი ხოსიტა
ძე ნიკოლასი მახარა ძე
ბირა ძე დათუნასი
მახარა ძე კასიასი
ბერი ძე მისი
ბერი ძმა მისი ელიოზ ძე
დავითისა ზათუნა ძე
ელიზბარისა ღუსიკა ძე მისი
იორამ ძე თუმანისა
ბაბუნა ძე კასიტა შიო ძე
კათისა
ბერი ძე მისი

373 დოკუმენტები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. II, გვ. 332.

ბაბუნასი კოკა ძე მისი
ბერი ძმა მისი შალვა ძე
ოთარისა ოთარა ძე
ბირასი გიორგი ძე ივანესი
ვებალა ძე მისი
შიო ძე ერასტისა მახარა ძე
გიორგისა ბასილა ძე მისი
გიორგი ძე თამაზასი
კათიკა ძე დორასი ბითა
ძე ონიასი ბარა ძე მისი
საბა ძე გიორგისა
შარდენა ძე მისი დასია
ძმა მისი დეკურ ძე
იოთამისა
გენება ძე მისი ბირა ძე
ჯაბითასი ივანე ძე ბირასი
გორგიკა ძე მისი თამაზა ძე
დავითისი
სახლი 53
მიწის დღიური მფლობელობა 50
სამეუფეო ველის დღიური მფლობელობა 20 სამეუფეო ვენახის დღიური მფლობელობა 5
ჯამი მარცვლეულისა:
ისფენჯი კაცი 88 ახჩა 10560 ხორბალი ქილა
არუსანეს გადასახადი 120 დეშთიბანი,
400 ახჩა 8000 ქერი ქილა 200 ახჩა 150
თაფუს გადასახადი 250 მიწაზე
ჭვავი ქილა 80 ახჩა 1200 ფეტვი ქილა 120
ახჩა 1800 უშრის გადასახადი ვენახზე,
დონუმი 80 ახჩა 3200 გადასახადი
ერბოზე 225 გადასახადი სკაზე 120
ხოსიტა ძე კოკინასი
მახარა ძე ბაბუნასი
სინავერ ძე მისი ბასილა ძე
ივანესი გიორგი ძე მისი
ბაბუნა ძმა მისი კარასი ძე
რისანისა ვახტანგ ძმა მისი
კაცი 88
გადასახადი ცხვარზე 450
გადასახადი ღორზე
3000 ბადიჰავა, ჯურუმ
ჯიბაიეთ, იავავე კაჩკუნ,
ბეითალმალი ამევე
ხასე, მალი გაიფ მალი
მეფკუდ,
დიმედიეთ 350.[374]

ერედველები გადასახადს მხოლოდ დამპყრობთა სასარგებლოდ არ იხდიდნენ, მათ ქართლ-კახეთის სამეფო კარის წინაშეც ჰქონდათ ვალდებულებები, მაგ. XVIII საუკუნის მიწურულით დათარიღებული „კოდის პურის გადამხდელთა“ სიაში, პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, ერედვიც არის მითითებული.[375]

374 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 368-369.

375 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 2010, გვ. 172-173.

სოფელ ერედვში ძველი დროიდანვე ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა, თუმცა, გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი პატარა ლიახვის ხეობის ქართულ სოფლებს, მათ შორის ერედვს, ოსურ მხარეებად იხსენიებს.[376] როგორც ჩანს, პატარა ლიახვის ხეობაში გერმანელმა მოგზაურმა მთის სოფლებიდან ბარში ახლად ჩამოსახლებული ოსური ოჯახები ნახა, რამაც უცხოელი მეცნიერი შეცდომაში შეიყვანა და პატარა ლიახვის ხეობის ეს ნაწილი ოსურ მხარედ მიიჩნია.

ერედვსა და მის ახლომდებარე სოფლებში რომ ოსები ახალი ჩამოსახლებულები იყვნენ, ჩანს ერედვის მეზობელ სოფელ სარაბუკის მაგალითზე, როგორც პროფ. რ. თოფჩიშვილმა გამოიკვლია, XIX საუკუნეში 13 კომლი ოსი ხიზნად იყო ჩაწერილი. სარაბუკელი ოსები, მოგვიანებით, 1866-1876 წ.წ. სხვადასხვა სოფლებში გადასახლებულან, მათ შორის ერედვშიც.[377] 1802 წლის 8 მაისით დათარიღებული დოკუმენტის მიხედვით, ერედვში ქართველებთან ერთად, ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული რამდენიმე კომლი ოსი ცხოვრობდა, ისინი ეკლესიის და სამეფო გვარის მემამულეთა (ასეა მითითებული) საკუთრებას წარმოადგენდნენ.[378] აღსანიშნავია, რომ ერედვის მეზობლად მდებარე სოფელ ფრისში, რომელიც საბჭოთა პერიოდში ოსურ სოფლად იყო მიჩნეული 1804 წლის რუსული აღწერის მიხედვით, მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. ფრისელი 8 კომლი ქართველი (სულ 67 მოსახლე) ამილახვრების კუთვნილება იყო.[379] 1804 წლის აღწერაში, ერედვის მეზობლად მდებარე სოფ. არგვიცში მოხსენიებულია მხოლოდ ქართული მოსახლეობა. სოფელში თავადი ფავლენიშვილები ფლობდნენ 26 კომლს და ყველა მათგანი ქართველი იყო (სულ 143 მოსახლე).[380]

1804 წლის აღწერაში სრულყოფილი ინფორმაციაა სოფ. ერედვის მოსახლეობის შესახებ. აღწერაში მოხსენიებულია: თეიმურაზ ფავლენიშვილის კუთვნილი გლეხები – აქედან 4 კომლი ქართველია, ხოლო ხიზანი ოსი – 3 (ჯამში მათი მოსავალი შეადგენდა 100 კოდ ხორბალს და 40 კოკა ღვინოს). ნინია ფავლენიშვილის მფლობელობაში იყო 2 კომლი (ყველა ქართველი), მათ ქონებას შეადგენდა 20 დღიური მიწა, მოჰყავდათ 80 კოკა ღვინო. გლახა ფავლენიშვილს ეკუთვნოდა 4 კომლი (ქართველები), მათ გააჩნდათ 40 დღიური მიწა, მოჰყავდათ 50 კოკა ღვინო. არჩილ ფავლენიშვილის მფლობელობაში შედიოდა 4 კომლი (ქართველები) და 6 კომლი ჩამოსახლებული ოსები, ისინი 50 დღიური მიწიდან იღებდნენ 100 კოდ ხორბალს და 20 კოკა ღვინოს. ქაიხოსრო ფავლენიშვილს ჰყავდა 10 კომლი, აქედან 8 კომლი ქართველი, 2 კომლი ჩამოსახლებული ოსი. 80 დღიურ მიწაზე ისინი იღებდნენ 200 კოდ ხორბალს და 50 კოკა ღვინოს. ნინია ფავლენიშვილს ჰყავდა 3 კომლი ქართველი; რევაზ ფავლენიშვილს

376 გ. სოსიაშვილი, გერმანელი მოგზაურები ოსების შესახებ, თბ., 2007, გვ. 23.
377 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.
378 АКАК, Т. I, стр. 469, # 575.
379 სეაცსა, ფ. 254, საქ. 58, გვ. 7.
380 იქვე.

- 4 კომლი ქართველი და 1 კომლი ხიზანი ოსი. მათ გააჩნდათ 50 დღიური მიწა, იღებდნენ 20 კოკა ღვინოს. გარდა ამისა, ერედვში ცხოვრობდა სახაზინო აზნაური (ღონდაძე), რომელსაც ჰყავდა 5 კომლი გლეხი (ქართველები), მის ქონებას შეადგენდა 30 დღიური მიწა, მოჰყავდა 25 კოკა ღვინო. აზნაურ ერასტი გედევანიშვილს ერედვში სამი კომლი გლეხი (ყველა ქართველი) ჰყავდა (მათ ქონებას შეადგენდა 30 დღიური მიწა, მოჰყავდათ 100 კოკა ღვინო).

სულ 1804 წლის აღწერის მიხედვით ერედვში სახლობდა 40 კომლი ქართველი და 9 კომლი ოსი.[381]

1818 წლის აღწერაში ფრისში მოხსენიებულნი არიან ქაიხოსრო ფავლენიშვილის ყმები: ტეტია გაბოძე, მისი მეუღლე და შვილები ბერო და ნინია, შვილიშვილი სოსია; ასევე ღვთისია ხიზაბავრელი, მისი მეუღლე და ასული, ასევე ვაჟი გრიგოლი. ფრისში ცხოვრობდნენ ნიკოლოზ ამილახვარის ყმები: ნინია საური, მისი მეუღლე, შვილები: დათუა, ღვთისია და ტეტია, ღვთისიას მეუღლე და შვილი გლახა.[382]

1804 წლის აღწერის მიხედვით, ფრისში ყმები ჰყავდა ერასტი გედევანიშვილს. დოკუმენტში მითითებულია, რომ მის მიმართ ვალდებულებები გლეხებს არ გააჩნდათ, რადგან იგი თურქებთან გაიქცა.[383] მართლაც, ცნობილია, რომ 1801 წელს ერასტი გედევანიშვილმა, რუსულ ხელისუფლებასთან დაპირისპირების გამო, ოსმალეთს შეაფარა თავი, რის გამოც, მისთვის ჩამორთმეული ყმა-მამული და ქონება მთავრობამ ბეცია გედევანიშვილს გადასცა.[384]

1818 წლის აღწერის მიხედვით ერედვში თარხნიშვილებსაც ჰყავდათ ყმები. 1804 წლის მონაცემებით, ნინია ფავლენიშვილის კუთვნილი სამი კომლი რუსეთის ხელისუფლებას ერთგულ თავადისთვის – ბესარიონ თარხნიშვილისთვის გადაუცია.[385]

XIX საუკუნის დასაწყისში ერედვში, ასევე დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში „შავი ჭირი“ გავრცელდა. დაავადება ერედვში ნიქოზიდან ჩასულმა ოსი ეროვნების ქალბატონმა შეიტანა. 1815 წელს დივიზიის ექიმის მინერვინის მიერ მთავარმართებელ რტიშჩევისადმი წარდგენილ მოხსენებით ბარათში ვკითხულობთ: „დადგინდა, რომ სოფელ ერედვში დაავადება ერთმა ოსმა ქალმა შეიტანა, რომელიც ქვემო ნიქოზის დასნებოვნებული ოჯახიდან ერედვში გადავიდა. აქ მან ერთ-ერთ ოჯახში რამდენიმე საათი დაჰყო, ხოლო ღამე სხვა ოჯახში გაათენა. ამის შემდეგ ოსური სოფლებისაკენ გაემართა. დაავადება მომდევნო დღეს ორივე ოჯახში გამოვლინდა. ერედვში ერთ სახლში „შავი ჭირისგან“ სამი გარდაცვლილი აღმოჩნდა. ვინაიდან მათ დასაფლავებაზე ადგილობრივ-

381 სეაცსა, ფ. 254, საქ. 58, გვ. 8-9.

382 გსიემ, 8235, №128.

383 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 52.

384 АКАК, т. I, стр. 303, док. 368.

385 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 389.

მა მაცხოვრებლებმა უარი განაცხადეს, გარდაცვლილთა გვამები, სახლი და ქონების ნაწილი ცეცხლს მიეცა. ამ ორ ოჯახში (?) 12 ადამიანი გარდაიცვალა, 2 ქალი ავადაა და 5-ის მდგომარეობა საეჭვოა."[386] სხვა დამატებითი ცნობები ერედვში ეპიდემიის გავრცელების და მოსახლეობის შემცირების შესახებ არ მოგვეპოვება.

1818 წლის აღწერის მიხედვით, ერედვში სულ 358 ქართველი მოსახლე იყო. აღწერაში მოხსენიებულნი არიან ფავლენიშვილების კუთვნილი ყმები, მათ შორის: მაისურაძეები, ქრისტესიაშვილები, ცოტნიაშვილები, მიდოდაშვილები, მეტრეველები, ბეციაშვილები, რომელაშვილები, კვირიკაშვილები, ბერუაშვილები, ტერაშვილები, ბორცვაძეები, ვახტანგაშვილები, ივანეშვილები, იოსებაშვილები, ჭიორელები, ბეჩიტაშვილები, ბუზალაძეები, ქელეხსაშვილები, ღამბაშიძეები, არბოლიშვილები, აქვე იყვნენ აზნაურ ცალქალამანიძის გლეხები – ღონღაძეები, ასევე გედევანიშვილების კუთვნილი გლეხები – ლომაურები. მოსახლეობა მისდევდა ხვნა-თესვას, ასევე მესაქონლეობას.[387] აღწერის განმარტებით ნაწილში მითითებულია, რომ მემამულეებისა და მკვიდრი გლეხების საკუთრებაში არსებული ვარგისი მიწების რაოდენობა შეადგენს 1000 დღიურს. მათივე სარგებლობაშია 1500 დღიური ტყე. სოფელი ირწყვება ნაკადულებით, ამიტომ წყალი ჭირს. ეპიდემიებით გარდაცვლილთა და სხვა სოფლებში გადასახლებულთა გარდა, ადგილზე დარჩენილი იყო 46 კომლი საბატონო გლეხი.

სოფელში ამ დროისთვის ყმები ჰყავდათ მიხეილ ფავლენიშვილსა და მის ვაჟს ნინიას – 8 კომლი გადამხდელუნარიანი და 1 კომლი ბოგანო; ქაიხოსრო ფავლენიშვილს – 15 კომლი გადასახადის გადამხდელუნარიანი და ერთი ბოგანო; ივანე ფავლენიშვილს 6 კომლი გადასახადის გადამხდელუნარიანი და ერთი ბოგანო[388] და ა. შ.

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალურ აღწერის მიხედვით, ერედვში სულ აღრიცხული იყო 52 კომლი (325 სული) გლეხი. აქედან მიხეილ ფავლენიშვილის ეკუთვნოდა ერთი კომლი – იოსებ მაისურაძე, შვილებთან (გიორგი, დათო, კიკოლა) და ძმებთან (ქიტესასა და ნინიასთან) ერთად.

ნინია ფავლენიშვილის მფლობელობაში იყვნენ:

ტეტია მიდოდაშვილი, მისი ბიძაშვილი გრიგოლი და გრიგოლის შვილები: იაკობი, ივანე და სოსია; ბასილა ცოტნიაშვილი და მისი ძმა - ტეტია; ნინია ცოტნიაშვილი და მისი შვილები: გრიგოლი, სოლომონი, შიო და შიოს ვაჟები: ალექსი და ბერა.

იოთამ ფავლენიშვილის მფლობელობაში შედიოდნენ:

ტეტია მაისურაძე და მისი შვილები: გრიგოლი, ანდრია და სოსია, ტეტიას ძმა - მახარე და მისი ვაჟი - ნინია;

---

386 გ. სოსიაშვილი, საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, გვ. 135-136.

387 გსიემ, 8235, №128.

388 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 384-392.

გიორგი ცოტნიაშვილი, მისი შვილი ნინია და ძმა - გიორგი;

სოლომონ ცოტნიაშვილი და მისი ძმები: ანდრია და სოსია;

სიმონ ცოტნიაშვილი და მისი ვაჟები: ანდრია, ალექსი, გიორგი და ნინია;

გიორგი ცოტნიაშვილი და მისი ვაჟები: ლაზარე, ზაქარია, ასევე ძმები: გოგია, მოსე და ძმისშვილები: გიორგი და ზურაბი.

ქაიხოსრო ფავლენიშვილის მფლობელობაში იყვნენ:

ქიტესა ბერუაშვილი მისი შვილი ბესარიონი, ძმა მოსე და ძმისშვილები: გიორგი, მიხეილი, მერაბი და სოსია, ქიტესას ნათესავი სოსია და მისი ვაჟები: დავითი, გიორგი და ანდრია.

აღწერაში ასევე ჩანან ოჯახებით: აღდგომელა, გლახა, ანდრია, გაბრიელ, პეტუა ბერუაშვილები; ნინია თევდორაშვილი და მისი ვაჟები: მერაბი, გაბრიელი, გლახა; ნინიას ძმა შიო და მისი ვაჟები: იაკობი და გიორგი; ნინიას ნათესავი თევდორე და მისი ვაჟი სოსია. ნინია და გრიგოლ ცარიელაშვილები; ტეტია ივანაშვილი; სოსია და ნინია ბორცვაძეები; ნინია და პეტრე ვახტანგიშვილები; ქიტესა და გოგია ქრისტესიაშვილები; სოსია მაისურაძე; სოსია მეტრეველი; ბერუა ბუზალაძე და სხვ.

სოფლის მამასახლისი იყო ლევან კაკაშვილი (?), ხოლო მოსამართლეები: პეტრე ბერუაშვილი და თანდია ვახტანგაშვილი.[389]

იმავე 1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალური აღწერის მიხედვით, ფრისში სულ აღწერილია 3 კომლი და 18 სული. ივანე და ალექსანდრე ამილახვრების მფლობელობაში იყვნენ: ღვთისია საური და მისი შვილები: გლახა და გიორგი, ძმა ტეტია, ტეტიას ვაჟები: პეტრე და ანდრია; ღვთისიას ნათესავი დათუა.

ქაიხოსრო ფავლენიშვილის ყმობაში იყვნენ: ბერო ლაბაძე და მისი ძმები: ნინია, გრიგოლი და მისი შვილები: ალექსი, სოსია და სიმონი.

გიორგი ფავლენიშვილის მფლობელობაში იყვნენ: გიგოლა ვახტანგიშვილი და მისი შვილები: გიორგი და გაბრიელი, ძმა ნინია.

ფრისის მამასახლისი იმ დროისათვის იყო ლევან კაკაშვილი, მოსამართლე – ნინია ვახტანგაშვილი.[390]

მნიშვნელოვნად მოიმატა ერედვის მოსახლეობამ XIX ს. ბოლოსათვის. 1886 წლის აღწერის მიხედვით, სოფელში უკვე 215 კომლი ცხოვრობდა (630 კაცი, 550 ქალი, სულ 1180 სული). ყველა მათგანი ქართველი და მართლმადიდებელი იყო, აქედან, 2 სული თავადაზნაურთა უწყებას მიეკუთვნებოდა, 7 – სასულიერო ფენას, გლეხებიდან: 52 სული სახაზინო უწყებაში ირიცხებოდა, 170 ეკლესიის მფლობელობაში, ხოლო 7 კომლი კერძო უწყებას ეკუთვნოდა, ან ხიზანი იყო.[391]

---

389 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 326-343, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

390 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 349-350, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

391 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою

ერედველი 1926 წელს დაბადებული ოთარ ქრისტესიაშვილის გადმოცემით, XX საუკუნის პირველ ნახევარში ერედვში რამდენიმე ოსური ოჯახი სახლობდა, მათ შორის: თაბოშვილები, ბეკოშვილები, მულდაროვები, ქასაევები, თუაევები. მისი გადმოცემით, საბჭოთა ხელისუფლება XX საუკუნის 40-იან წლებში ხელს უწყობდა მთაში მცხოვრები ოსების ჩამოყვანას.

ერედვის მოსახლეობა, პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებში მცხოვრებთა მსგავსად, სოფლის მეურნეობის არაერთ დარგს მისდევდა. რაც სხვადასხვა დროის აღწერებში შეტანილი გადასახადებიდანაც ჩანს.

XIX საუკუნის ბოლოს ერედველი მოსახლეობა არაერთხელ დაზარალდა მკაცრი ბუნებრივი მოვლენებისაგან, რაც იმდროინდელი პრესის ფურცლებიდან ნათლად ჩანს. მაგ. 1895 წელი ძალზე მძიმე გამოდგა ერედველთათვის, ხანგძლივი წვიმების გამო აქური ხალხი რთულ სიტუაციაში აღმოჩნდა: „თითქმის ნახევარი ხალხი უხნავ-უთესი დავრჩით. უსაფქვავო და უშეშო, განუწყვეტელისა წვიმების გამო“, – ჩიოდნენ ისინი.[392]

ზამთარში დიდთოვლობას, როგორც ჩანს, გაზაფხულზე წყალდიდობები მოჰყოლია, წყალი მოსახლეობას სახლებში შევარდნია და წლის სარჩო-საბადებელი და ჭირნახული ერთიანად წაუხდენია. ერედველები მომავალი წლის მოსავალზეც უიმედოდ იყვნენ: „ამდენმა შეუწყვეტელმა წყალმა დათესილ ჭირნახულსაც დიდი ზარალი მისცა. მეტადრე ნაგვიანები ნათესი სულ ერთიანად დაალპო და და ზეზე ჰყრიაო.“[393]

1902 წელს სტიქიას ძალზე დაუზარალებია პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები: ფრისი, არგვიცი, სარაბუკი, ერედვი. სასოფლო სავარგულები ერთიანად განადგურებულა. სტიქიის დიდი მასშტაბის მიზეზად „ივერიის“ კორესპონდენტი ერედველების მიერ ახლომდებარე ტყის გაჩეხას ასახელებდა.[394]

სტიქიური უბედურების გამო კიდევ უფრო დამძიმდა ერედველთა სოციალური მდგომარეობა: „ჭირნახულის და ღვინის ფასმა ძალზედ აიწია. ფუთი ხორბალი ექვს აბაზად, მეტადაც იყიდება. სიმინდი სამ აბაზად, ქერი სამ უზალთუნად, ღვინო ადგილობრივი სარწყავით (ექვს ჩარექიანი) ჩვენებური ღვინო თუმნად – თორმეტ მანეთად არის, მაშინ, როდესაც შვიდ-რვა მანეთს არ წაუვა ხოლმეო“, – წუხდა ადგილობრივი მოსახლეობა.[395]

XIX ს. 80-90-იან წლებში ერედვის ყოველდღიურ ყოფა-ცხოვრებასა და პრობლემებზე გაზეთ „ივერიაში“ „ერედველის“ ფსევდონიმით არაერთი საინტერესო პუბლიკაცია აქვს გამოქვეყნებული ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს რევაზ ფავლენიშვილს.[396] მისი ცნობით, 1891 წელს ერედვში გაჩენილა „რადაც სატკივარი“, რომელიც მთელ სოფელს მოსდებია. პრობ-

---

частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1442.

392 გაზ. „ივერია,“ 1896 წ. 14 თებერვალი, №34, გვ. 2.

393 გაზ. „ივერია,“ 1896 წ. 20 მარტი, №64, გვ. 2.

394 გაზ. „ივერია,“ 1902 წ. 13 აგვისტო, №171, გვ. 2.

395 გაზ. „ივერია,“ 1898 წ. 12 მაისი, №98, გვ. 2.

396 ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ტ. III, ნაკვ. I, თბ., 1963, გვ. 447.

ლემას წარმოადგენდა ისიც, რომ სოფელს მკურნალი არ ჰყავდა. რ. ფავლენიშვილი ცხინვალიდან ერედვში ექიმის ასვლას და მოსახლეობისთვის ყურადღების მიქცევას ითხოვდა: „კარგს იზავდა ცხინვალის მკურნალი, ან თვითონ ამობრძანდებოდეს და დაათვალიერებდეს ავადმყოფებს, ან ფერშალს გამოჰგზავნიდეს.“[397]

XIX საუკუნის ბოლოს ერედვში მცხოვრებ ფავლენიშვილთა საგვარეულოში გარკვეული დაპირისპირება იყო. დაპირისპირების საგანს წარმოადგენდა წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი, რომელიც აღნიშნული გვარის საძვალედ ითვლებოდა. ფავლენიშვილებში არსებულ უთანხმოების შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის გაზეთი „ივერია.“ ერედვში გარდაცვლილა თავადი დ. ფავლენიშვილი. მიუხედავად იმისა, რომ განსვენებულის შვილს არქიელისა და გუბერნატორისაგან მოხუცი მამის სოფლის ეკლესიაში (იგულისხმება წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი) დაკრძალვის ნებართვა მიუღია, მისი სახლისკაცები წინააღმდეგობას უწევდნენ: „ეგ ეკლესია ჩვენი დასის საკუთრებაა და ნებას არ მივცემთ აქ დამარხვისაო.“[398]

XIX საუკუნის ბოლოს ერედველ მოსახლეობას არაერთი სოციალური პრობლემა აწუხებდა. ამას ემატებოდა ადგილობრივი მოხელეების არაკომპეტენტურობა და არაკეთილსინდისიერება. ამის გამო ხელისუფლების სახელზე არაერთი საჩივარი იწერებოდა. სწორედ ამიტომ, 1893 წელს გადაწყდა რამდენიმე სოფლის სამამასახლისოს გაერთიანება, რათა ახლომდებარე სოფლების მცხოვრებთა პრობლემები ოპერატიულად გადაჭრილიყო. რეფორმას ადგილობრივი მოსახლეობა იმედით შეხვდა. მათი წარმოდგენით, „ხალხის გულშემატკივარი ბევრს საკეთილო საქმეს გააკეთებს, რომლისაც სოფელს და საზოგადოდ, უსწავლელ კაცს არა გაეგება რა.“

ამ ღონისძიების შედეგად, ტირძნისის, ერგნეთის, ქორდის და ერედვის საზოგადოებამ, რომელშიც კიდევ ათ სოფლამდე იყო გაერთიანებული და „ათას კომლამდე შედგებოდა,“ მამასახლისად ახალგაზრდა თავადი ს. მაჩაბელი[399] აირჩია.[400] გავიდა რამდენიმე წელი, თუმცა ერედველი გლეხების მდგომარეობა სასიკეთოდ არ შეცვლილა: „აგერ მესამე წელიწადია ერედველები ერთი სამად იხდიან სახელმწიფო ხარჯს და ტყავები სძვრებათო“ – იუწყებოდა „ივერიის“ იმედგაცრუებული კორესპონდენტი.[401]

XIX საუკუნის ბოლოს სოციალური პრობლემების გარდა, ერედვის მოსახლეობას ძალზე აწუხებდა საგანმანათლებლო კერის არ არსებობდა. როგორც ჩანს, ადგილობრივი მოსახლეობა ბევრ რამეს იყო ჩამორჩენილი: „თუ სხვა სოფლები ახალ წელს სკოლების გამართვით, იოლკებით და საქველ-

397 გაზ. „ივერია,“ 1891 წ. 30 ივლისი, №160, გვ. 3.

398 იქვე, გვ. 2-3.

399 სავარაუდოდ, ეს უნდა იყოს ცნობილი მოღვაწე და „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ აქტიური წევრი სოლომონ ვახტანგის ძე მაჩაბელი.

400 გაზ. „ივერია,“ 1893 წ. 15 ოქტომბერი, №221, გვ. 2.

401 გაზ. „ივერია,“ 1898 წ. 21 ივნისი, №131, გვ. 2.

მოქმედო საქმის მიზნით გამართული წარმოდგენებით ხვდებიან, ერედველებისათვის ეს ყველაფერი უცხოა“, – წუხდა სოფლის წარმომადგენელი „ივერიის“ კორესპონდენტთან 1891 წელს: „...ხმები დარხეულა, სოფელში სამრევლო სკოლა იმართებაო, მაგრამ საამისოდ, კომლს ორი მანეთი უნდა გადაეხადა და „ამას რომელი ჭკუათმყოფელი იზამს,“ – ეჭვს გამოთქვამდა წერილის ავტორი. სოფელს „უუამურობა“, „ოსებისაგან წვრილფეხობის ქურდობა“[402] და სხვა ბევრი პრობლემაც ჰქონდა მოსაგვარებელი.

სკოლის საკითხი მომდევნო წლებშიც აქტუალური იყო ერედველებისათვის. ამ მხრივ, ინიციატივა გამოიჩინა გორის სასულიერო სასწავლებლის მასწავლებელმა დავითაშვილმა. 1894 წელს სოფელში კრება ჩატარდა, სადაც გადაწყდა, რომ სკოლის გასახსნელად კომლზე „მანეთ-ნახევარი“ დაეწესებინათ, რაც ჯამში 240 მანეთამდე იქნებოდა. სკოლის გახსნას ადგილზე ბევრი გულშემატკივარი გამოუჩნდა, ზოგიერთმა შესაწირი გაიღო, ზოგიერთმა წიგნები და სხვ. სკოლაზე მზრუნველობა დაეკისრა ერედვში მოღვაწე ცხინვალელ მღვდელს ანტონ ლომაურს (sic:).[403] თუმცა, ამ საქმეს თავი ვერ მოაბეს. გავიდა რამდენიმე წელი და ერედველები ისევ სკოლის უქონლობაზე ჩიოდნენ: „აგერ ოთხი-ხუთი წელიწადია ველით სკოლას და არ იქნა და არა გვეშველაო.“ საზოგადოების მიერ სკოლის მზრუნველად ამორჩეული დავითაშვილი და ადგილობრივი ფავლენიშვილები ამ მხრივ ინიციატივას არ იჩენდნენ: „ვინ იტკიებს თავსა, ყველა შეკეტილა თავისთვის თბილ ბუხართან და სძინავთ, რაღა ლუარსაბ თათქარიძე და რაღა ჩვენო“, – აცხადებდნენ ერედველები.[404]

უფრო მეტიც, ადგილობრივი მოსახლეობისა და კერძო პირების მზრუნველობით სკოლის გასახსნელად სახსრებიც დაფანტულა: „ზოგი სესხად, და ზოგიც ქურდულად“[405] და ერედველი ახალგაზრდების განათლების საკითხი 1898 წელსაც გაურკვეველი იყო. ხსენებული წლის მაისში საკითხით დაინტერესებულმა პირებმა სოფლის მოსახლეობა კიდევ ერთხელ შეკრიბეს და, რადგან სკოლისათვის ახალი შენობის აგებას საშველი არ დაადგა, ალტერნატივად განიხილავდნენ „მაისურაანთ უბანში“ არსებულ თავად ზაქარია ბესარიონის ძე ფავლენიშვილის საცხოვრებელ სახლს, რომელიც უშვილო იყო და შეძლებაც საკმაოდ ჰქონდა. თუ იგი უარს იტყოდა, „თარხნიაანთ იქით ნაფუძარში“ მდებარე ვასილ იოსების ძე ფავლენიშვილის სახლი ჰქონდათ მოაზრებული. სამაგიეროდ, ამით „სასარგებლო საქმეს დიდ შემწეობას მისცემენ და უკვდავს ძეგლს დაიდგამენ,“ – აქეზებდა ფავლენიშვილებს კორესპონდენციის ავტორი,[406] თუმცა, ორი წლის შემდეგაც „ივერია“ ერედვში სკოლის გახსნის საჭიროებაზე წერდა.[407]

402 გაზ. „ივერია,“ 1891 წ. 11 იანვარი, №8, გვ. 2.
403 გაზ. „ივერია,“ 1894 წ. 5 იანვარი, №5, გვ. 2.
404 გაზ. „ივერია,“ 1896 წ. 20 მარტი, №64, გვ. 2.
405 გაზ. „ივერია,“ 1898 წ. 12 მაისი, №98, გვ. 2.
406 გაზ. „ივერია,“ 1898 წ. 29 მაისი, №111, გვ. 2.
407 გაზ. „ივერია,“ 1900 წ. 11 ნოემბერი, №247, გვ. 2-3.

1905 წელს ქვეყანაში დაწყებულმა რევოლუციურმა მღელვარებამ მასშტაბური ხასიათი მიიღო და გლეხებსა და მემამულეებს შორის ურთიერთობა მეტისმეტად გაამწვავა, მათ შორის, შიდა ქართლშიც. ერედველ მემამულეებს - ფავლენიშვილებს შეიარაღებულ გლეხთაგან თავდასაცავად ცხინვალის ბოქაულისათვის მიუმართავთ თხოვნით და მასაც სოფელში სამოცი „ყაზახი“ ჩაუყენებია, მაგრამ მათი შესანახი ხარჯი მძიმედ დასწოლია სოფელს და დღეში „თუმნის“, ხოლო ათ დღეში „ას თუმნამდის“ მიუღწევია.

ხარჯისა და შიშისაგან შეწუხებულ ერედველ გლეხკაცობას ფავლენიშვილებთან შუამდგომლობა ცნობილი მწერლისა და პედაგოგის ნიკო ლომოურისათვის უთხოვია და მასაც ორი დღის განმავლობაში დრო და ენერგია არ დაუზოგავს, მაგრამ ფავლენიშვილების პოზიციის გამო, მოლაპარაკება ვერ შემდგარა. მეტიც, როგორც „ცნობის ფურცელის „ცხინვალელი“ კორესპონდენტი წერს: „ნაცვლად მადლობისა, ერედველ თავადებს მისთვის (ნიკო ლომოურისათვის - გ. ს.) სიტყვიერი შეურაცხყოფაც კი მიუყენებიათ.“[408]

სოფელ ერედვის დიდ წარსულზე, დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების გარდა, ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს X საუკუნის დასაწყისში აგებული წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი, რომლის სვეტზე შემორჩენილ წარწერაში ვკითხულობთ: „სახელითა ღმრთისაჲთა მამისა და ძისა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთის მშობელისაჲთა შეწევნითა წმიდისა გიორგისითა, ჴელმწიფობასა ღმრთივ დამყარებოლისა წმიდისა კონსტანტინე მეფისასა რომელმან ბრძანა და ჩავიდა ჰერეთს შიგან, ჰერთა მეფე გააქცია და მონით მშვიდობით იქცა. ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწუხრი ბრეძას გარდაჰჴთა. მეორედ კულა ავიდა. ვეჯინისა ციხე დალეწა. ქართლს შინა ოფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავარებისკობასა სანატრელსა ყ˜ესა, ჯვრითა მისითა, გაზრახვითა ნიქოზელის სანატრელისა. სტეფანე ებისკოსისაჲთა, ძალითა შეწევნითა მოყუასთათა, მე, თეოდორე თაფლაჲსძემან დავდე საძირკველი წელნი იყნეს ხფი ქრონიკ.“[409]

ერედვის წმინდა გიორგის ტაძრის წარწერა თავდაპირველად ამოიკითხა პროფ. ვ. თოფურიამ, მოგვიანებით კი გამოაქვეყნა რ. მეფისაშვილმაც.[410] ერედვის ტაძრის შესახებ ცნობებს გვაწვდის დ. ბაქრაძე, რომელიც ძეგლს 1031 წლით ათარიღებს.[411] თავის დროზე ერედვის ტაძარი მოუნახულებიათ პროფ. გ. ჩუბინაშვილს და პროფ. ლ. მელიქსეთბეგს.[412]

ერედვის ტაძრის წარწერაში უაღრესად საგულისხმო ცნობაა X საუკუნის დასაწყისის ფეოდალურ ქართლში არსებული პოლიტიკური ვითარე-

408 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905 წ. 09 ივლისი, №2857, გვ. 3

409 ვ. თოფურია, შიდა ქართლის წარწერები, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 44.

410 რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი: ჟურნ. „ქართული ხელოვნება,“ 1955, №4, გვ. 101-138.

411 ვახუშტი ბატონიშვილი, საქ. ისტორია, გამოცემული დ. ბაქრაძის მიერ, ტფ., 1885, გვ. 187.

412 რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103.

ბის შესახებ. როგორც ცნობილია, ამ დროს ქართლი აფხაზი მეფეების მფლობელობაში იყო გადასული. მათ მოკავშირეობას უწევდა ტბელთა საგვარეულო. ტბელების სამკვიდროს წარმოადგენდა ცხინვალის სიახლოვეს არსებული სოფელი ტბეთი. როგორც მკვლევარმა რ. მეფისაშვილმაც შენიშნა, ერედვის წარწერაში იერარქიულად სახელდებიან, კონსტანტინე აფხაზთა მეფე, ივანე ტბელი, მთავარეპისკოპოსი, რომლის სახელიც გაურკვეველია წარწერაში, ნიქოზის ეპისკოპოსი სტეფანე და თავად ხუროთმოძღვარი თევდორე თაფლაისძე.

თუ გადავხედავთ, ამ პერიოდის საისტორიო წყაროებს და ერედვის წარწერას შევადარებთ, აშკარაა, რომ წარწერა ზედმიწევნით ასახავს მაშინდელ პოლიტიკურ რეალობას. წარწერის თანახმად კონსტანტინე აფხაზთა მეფემ ჰერეთი დალაშქრა, ჰერთა მეფე გააქცია, ჰერეთიდან მობრუნებულმა ცისკრის ჟამს ალავერდში ილოცა, ხოლო ალავერდიდან გამობრუნებულს ბრეძასთან შემოადამდა. ბრეძა მდებარეობს სოფ. ტკოცასთან ახლოს. ამის შემდეგ კონსტანტინეს ხელახლა ულაშქრია კახეთ-ჰერეთში და ვეჯინის ციხე აუღია.

აკად. მ. ლორთქიფანიძე თვლის, რომ ერედვის წარწერის თარიღი არ უნდა ჩაითვალოს კონსტანტინეს ჰერეთში ლაშქრობის თარიღად, ვინაიდან კონსტანტინე აფხაზთა მეფეს და სომეხთა მეფე სუმბატს შორის უფლისციხის დასაკუთრებისათვის წარმოებულ ბრძოლებს მოჰყვა ქართლში აბულკასიმის შემოსევა და ჰერეთში ლაშქრობაც ამ მოვლენათა შემდგომ უნდა მომხდარიყო.

906 წელი, მ. ლორთქიფანიძის აზრით, ერედვის ეკლესიის აგების დასაწყისია, ხოლო ეკლესიის მშენებლობა 906-917 წწ. უნდა დათარიღდეს.[413]

წარწერაში სრულიად ნათლად ჩანს, რომ ერედვის ტაძარი ნიქოზის ეპისკოპოსის სტეფანეს ინიციატივით ააგო თევდორე თაფლაისძემ და ის სწორედ ნიქოზის ეპარქიაში შედიოდა.

ალავერდიდან წამოსულ კონსტანტინე მეფეს (რომელსაც „წმიდა“-დ იხსენიებს წარწერა, რაც, უსათუოდ ეკლესიის წინაშე მისი დამსახურებით უნდა აიხსნას), როგორც აღვნიშნეთ, ბრეძასთან უწია მწუხრმა. რ. მეფისაშვილის აზრით: „ვეჯინიდან წამოსული კონსტანტინე გომბორის უღელტეხილის გავლით ჟინვანში უნდა ჩასულიყო, აქედან, შესაძლოა, იგი მლეთაში გაემგზავრა, მლეთიდან გადავიდა ქარჩოხის ხეობაში, სადაც ალავერდი იმყოფება. შემდეგ კონსტანტინეს შეეძლო პატარა ლიახვის ხეობით, ერედვის გავლით ცხინვალში ჩასულიყო, ცხინვალიდან კი ბრეძაში გადასულიყო.“[414]

როგორც ჩანს, ეს გზა ძველი დროიდან მოქმედებდა.

წარწერაში მოხსენიებულ ტბელებს, X საუკუნეში ქართლში განსაკუთრებული მდგომარეობა ეკავათ. ივანე ტბელი ქართლის უფალი იყო

413 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1966, გვ. 245-246.

414 რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; იხ. გ. სოსიაშვილი, გზები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „აღმოსავლეთი და კავკასია,“ 2007, №5, გვ. 93.

(მოგვიანებით პირველობა ტბელებს ყანჩაელთა გვარმა წაართვა). ერედვის წარწერა კონსტანტინე აფხაზთა მეფის შემდგომ იერარქიულად ივანე ტბელს აყენებს. რ. მეფისაშვილი წერს:

„ქართლს შინა უფლობასა ტბელისა ივანესა," ასე გრძელდება წარწერა. ეს სიტყვები შეიძლება მხოლოდ ისე გავიგოთ, რომ ქართლის (ან ქართლის ამ ნაწილის) მთავრად ივანე ტბელი იყო. იგი, ამრიგად, ადგილობრივი ფეოდალი ჩანს. მისი ადგილსამყოფელი დაკავშირებულია არა შავშეთის ტბეთთან, არამედ იმ სოფ. ტბეთთან, რომელიც ქ. სტალინირს (იგულისხმება ქ. ცხინვალი – გ.ს.) დაშორებულია ექვსიოდე კილომეტრით, დასავლეთითაა და უშუალოდ ერედვის და ბრეძას მიდამოებში იმყოფება."[415]

2008 წლის აგვისტოს ომამდე, ერედვში შემდეგი გვარები ცხოვრობდნენ: ბერუაშვილი, ცოტნიაშვილი, მაისურაძე, ქრისტესიაშვილი, ბორცვაძე, ტერაშვილი, ვახტანგაშვილი, ხადური, ტურაშვილი.

ერედვში გავრცელებული ტოპონიმია: დედოფლისწყარო, ბერისაყდრები, დანოახო, ელიები, მცხეთიჯვარი, ცხრამუხები, ქაშუეთი, თხილიწყარო და სხვ.

დისევი-კულბითი-ქსუისი

სოფელი დისევი მდებარეობს მდინარეების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფი ქედის დასავლეთ მთისწინეთში, მდ. ჭარებულას (აძურის მარჯვენა შენაკადი) მარცხენა მხარეს, ზღვის დონიდან 980 მ-ის სიმაღლეზე, ცხინვალის აღმოსავლეთით, 15 კილომეტრის დაშორებით. [416]

დისევი საკმაოდ ადრე ჩნდება ქართულ წერილობით წყაროებში. ჯერ კიდევ 1392 წლის მცხეთის საეკლესიო მამულების სიის მიხედვით, სოფელი დისევი სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა.[417] გვიანშუასაუკუნეებში დისევი კვლავ საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში იყო. 1516 წელს ქართლის მეფემ დავით X-მ (1505-1525) და მისმა ძემ დიმიტრიმ, სოფელი დისევი სვეტიცხოველსა და კათალიკოს დოროთეოზს შეწირეს.[418] შესაძლებელია, სწორედ ამის შემდეგ ჩამოყალიბდა დისევში კათალიკოსის სამოურავო.

415 რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114

416 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბ., 1978, გვ. 569.

417 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ. წიგნი II (1213 წლიდან 1700 წლებამდე), თბ., 1897, გვ. 197. გადმოცემები იმის შესახებ, რომ დისევი სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა გვიანდელი პერიოდის წერილობით წყაროებშიც გვხვდება. ცნობილი სასულიერო მოღვაწე დისევის მკვიდრი დეკანოზი იროდიონ ოქროპირიძე მოგონებებში წერს: „დისევის მამულები მცხეთის სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა...ჩვენც საეკლესიონი ვიყავით. დისევში ეკლესიის გვერდით ცხოვრობდა პატრიარქ-კათალიკოსის წარმომადგენელი არქიმანდრიტი... " *ზ. ოქროპირიძე, ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული № 11, 2016, გვ. 231.*

418 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 334.

1698 წელს დისევი და არაშენდა იოანე კათალიკოსს სამოურავოდ უბოძებია ნიკოლოზ დასბაისელაშვილისათვის.[419]

XVIII საუკუნეში დისევის მოურავები გედევანიშვილები გახდნენ. 1747 წელს ანტონ I-მა კათალიკოსს „სვეტიცხოვლის ყმასა“ და „ერთგულობით და თავდადებით ნამსახურს“ პეტრე და ერასტი გედევანიშვილებს დისევის მოურავობა უბოძა, სიგელში აღნიშნულია: „ყოვლის კაცის მოუდევრად, უცილობლად და წამოუსარჩელელად, გქონდეს და გიბედნიეროს ღ~თნ საყდრის სამსახურსა და ჩვენსა ერთგულობასა შინა.“[420]

სიგელი „ყოველის კაცის მოუდევრად, უცილობლად და წამოუსარჩლებლად“ იყო ბოძებული, რაც, თავისთავად გარკვეულ ეჭვს აჩენს იმის შესახებ, რომ გედევანიშვილებს დისევის მოურავის „სახელოში“ შემდავებლები ჰყავდათ. მართლაც, სხვა საბუთიდან ირკვევა, რომ დისევის მოურავობა მანამდე ფირან მაღალაშვილს სჭერია, მაგრამ მას „თავისი ბიძაშვილი მოეკლა და ნიკოლოზ კათალიკოსს იმისათვის ყმა და მამული წაერთმივა სამუდამოდ.“[421]

1789 წლის 20 მაისს კათალიკოსმა ანტონ II-მ დისევის მოურავად სარდალი იოანე გედევანიშვილი დანიშნა, უფრო ზუსტად, ძველი წყალობა განუახლა და გედევანიშვილებს დისევი მემკვიდრეობით გადასცა.[422]

როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, 1559 წლით დათარიღებული სიგელის მიხედვით, სიმონ I-მა სვეტიცხოველს პატარა ლიახვის ხეობაში მამულები უბოძა, მათ შორის: ერედვში ორი კომლი გლეხი, სოფელი ქორდი, სოფელი ზაკუი, სათიხარი, ასევე „**დისევი და მონასტერი** მისითა შესავლითა და მზღურითა.“[423] დისევთან ერთად, აქ, სავარაუდოდ, იგულისხმება დისევში არსებული ძელიცხოვლის ტაძარი და მისი მამულები. ძელიცხოველის ტაძარს, როგორც ი. მეგრელიძე მიუთითებს, ადგილობრივები დავით აღმაშენებლის აგებულად მიიჩნევდნენ, თუმცა მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ბაზილიკური ტიპის ტაძარი X საუკუნის ძეგლია. აქ ერთ დროს სამონასტრო ცხოვრება იყო, ამაზე მეტყველებს ი. მეგრელიძის მიერ მითითებული მინაშენი ძელიცხოვლის ეკლესიაზე, რომელსაც „სამონაზვნო“ ერქვა: „ეკლესიას მთელ სიგრძეზე თაღიანი მინადგამი აქვს კარით აღმოსავლეთიდან, რომელსაც სამონაზვნოს უწოდებენ.“[424] ზემოთ ნახსენებ სიმონ I-ის სიგელში, სავარაუდოდ, ამ მონასტერზე უნდა იყოს საუბარი. ძელიცხოველს, დისევის ტერიტორიაზე თავისი მეურნეობაც ექნებოდა. რაკი დისევის ძელიცხოველი ვახსენეთ, აქვე გვინდა ტაძარზე გამოსახულ წარწერასაც შევეხოთ.

---

419 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, (X-XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით), გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 74.

420 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტ. I, ტფ., 1899, გვ. 287, დოკ. 243.

421 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 794-795, დოკ. 277.

422 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1953, გვ. 146, დოკ. 234.

423 ქართული ისტორიული საბითების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 244.

424 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 28.

დისევის ძელიცხოვლის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლის ზემოთ ი. მეგრელიძემ 6-7 სტრიქონიანი წარწერა ამოიკითხა. მკვლევარი წერს: „დისევის ძელიცხოვლის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლის ზემოთ ვაზის ლერწზე ყურძნის მტევნებია გამოკვეთილი. ამის მარჯვნივ, მტევანს ქვეშ ირემია და მის ქვეშ ლომია გამოსახული, რომელიც ირმისაკენ მიილტვის. ირემი კი ფოთლოვან-ხილოვან ტოტს უდგას. ამ ქვის მარჯვენა ქვაზე პროფილად მდგომარე კაცის თავები შეიმჩნევა; აქვე ვერტიკალურად ორ-სამ ასო-ასოდ ჩამოწერილი 6-7 სტრქონიანი ასომთავრულით შესრულებული (შიგ ლ ნუსხურია) წარწერის კვალია, რომელიც შესწავლას მოითხოვს. ირჩევა ასოები: **გს**(ლიგატურა-გიორგის?) **ო**(ან –ე) **პს/ნა**(ან ე) **სლ/სა**(სულსა)/**ჩემ** (მ თუ ვ?) ა/სა.“[425]

თუ ი. მეგრელიძის მიერ მიკვლეულ წარწერაში არსებულ გრაფემების ჯგუფს წავიკითხავთ, როგორც ო-პ-ს (ოქროპირ), მაშინ წარწერიდან ძალიან საინტერესო ინფორმაციას მივიღებთ. ვინ შეიძლება ყოფილიყო დისევის ძელიცხოვლის წარწერაში მოხსენიებული ოქროპირი? ი. მეგრელიძე, როგორც მივუთითებდით, ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც ამ წარწერას მიაკვლია, წერს, რომ მდგომარე კაცის თავები იყო გამოსახული, ეჭვგარეშეა, რომ ისინი ტაძრის ქტიტორები იყვნენ. დისევის დასახელებულ ტაძარს ვ. ცინცაძე და რ. მეფისაშვილი X საუკუნით ათარიღებენ.[426] აღსანიშნავია, რომ ამავე პერიოდში, ტბელთა ფეოდალური საგვარეულოს მიერ არის აგებული არაერთი ტაძარი დიდი და პატარა ლიახვის ხეობაში, რასაც მოწმობს შემორჩენილი წარწერები.[427] მათ შორის ტბეთის ბორცვისჯვრის ტაძრის აღმოსავლეთ კედელზე ყოფილა X საუკუნის შუა წლებით დათარიღებული ოქროპირ ტბელის ძის მოსახსენებელი. ამ წარწერის შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის მ. ბროსე.[428] ეს წარწერა მოგვიანებით უნახავს ვ. თოფურიასაც.[429] წარწერა ასე იკითხებოდა: „ქ(რისტ)ე ა(დი)დე ოქრ(ო)პირ ძე ტბ(ე)ლ(ი)ს(ა)ი“.[430] ოქროპირ ტბელი ქავთარ ტბელთან ერთად, ტბეთის ბორცვისჯვრის ტაძრის სხვა წარწერაშიც იხსენიება. აღნიშნული წარწერაც დაკარგულია: „ჯ(უა)რო ბ(ო)რცჯს(ა)ო, ა(დ)ი(ე)ნ შვ(ი)ლნი მ(ა)თნი: ოქრ(ო)პ(ი)რ, პდღ-დ (ტბელი და ?) ქ(ა)ვთ(ა)რ.“[431] წარწერას ვ. თოფურია ასე კითხულობდა: „ჯ-რო ბრცსა ღნ შჯლნი მთ-ნი ოქრ-აი სპდ-ღდ დვ-თ ქვთრ“. ანუ, „ჯუარო ბორცვისაო

425 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 28.

426 Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной часть исторической провинции Грузии Шида Картли, Тб., 1975, стр. 100; შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 54-56.

427 გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 52-63.

428 M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans laGeorgie et dans I Armenie, exsecuteen 1847-1848 dar M. Brosset. Membre de I Academie. Imperiale des Sciens. 2 de Livr. VI, St. Tetesbourg, 1851, p. 57.

429 ვ. თოფურია, შიდა ქართლში დაცული ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები, საისტორიო მოამბე, ტ. II, თბ., 1924, გვ. 133.

430 ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 181.

431 იქვე, გვ. 183.

ადიდენ შვილნი მათნი ოქროპირი სპდღ(?) დავით ქავთარ“.[432] თუ ი. მეგრელიძის მიერ დისევის ძელიცხოვლის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე მიკვლეულ წარწერაში მართლაც ოქროპირი იხსენიება, შესაძლებელია, რომ ბორცვისჯვრისა და დისევის წარწერებში მოხსენიებული ოქროპირი ერთი და იგივე პიროვნება იყოს. არ გამოვრიცხავთ, რომ ოქროპირ ტბელს, ქართლის უფალის-ივანე ტბელის[433] ერთ-ერთ ძეს დისევი ებოძა, რომელმაც თავის მამულში ძელიცხოვლის სახელობის ტაძარი ააგო. შესაძლებელია, დისევში მცხოვრები ოქროპირიძეების გვარი სწორედ ოქროპირ ტბელს უკავშირდებოდეს.[434]

1516 წლით დათარიღებულ დავით X-ის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ შეწირულობის სიგელში აღნიშნულია, რომ სვეტიცხოველს, დისევის მამულებთან ერთად, იქ მცხოვრები ოქროპირიძეთა საგვარეულოს რამდენიმე წარმომადგენელიც გადაეცათ. ოქროპირიძეები მოხსენიებულნი არიან, როგორც „კეთილგვარნი“: „ესე სოფელი დისევი მგვრგვლივ სამძღვრით შემოგვიწირავს ყოვლის კაცის უცილობლად და ულაპარაკოდ, და ჭელშეუვლად მოგვირთმევია. და კაცნი შემოგვიწირავს კეთილგვარნი ოქროპირიძენი-მოსახლენი დავით, ნიკოლოზ და მალიაძე დემეტრე...“[435] „კეთილგვაროვნებაში“, ჩვენი აზრით, ოქროპირიძეების დიდგვაროვნული წარმომავლობა უნდა იგულისხმებოდეს. დისევში მცხოვრებ ოქროპირიძეთა საგვარეულოს არაერთი გამოჩენილი სასულიერო პირის სახელი უკავშირდება. დისეველი ოქროპირიძეები იყვნენ: ეპისკოპოსი ალექსანდრე (1824-1907 წ.წ.), ეპისკოპოსი პიროსი (1874-1922 წ.წ.), კათალიკოს-პატრიარქი ლეონიდე (1861-1921 წ.წ.), დეკანოზი ირიდიონ ოქროპირიძე (1862-1933 წ.წ.) და სხვ.[436]

---

432 ვ. თოფურია, დასახ, ნაშრომი, გვ. 133.

433 გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 52.

434 ზემოთ ნახსენებ დისევის ტაძრის წარწერაში გრაფემების „ს-ლსა მომდევნო ქარაგმას ხელოვნებათმცოდნე ს. მელაძე შემდეგნაირად კითხულობს: „ს[უ]ლსა ტ[ატ] ა[ის]ა.“ ეს სახელი, ზ. ოქროპირიძის დაკვირვებით, ძალიან წააგავს ტბეთის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე ამოკვეთილ წარწერაში („ს[უ]ლ[ს]ა ც[უა]ტ[აი]სა“) მოხსენიებულ სახელს - „ცუატას.“ *ზ. ოქროპირიძე, ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული 2016, № 11, გვ. 229-230.* აღსანიშნავია, რომ ოქროპირიძეების წარმომავლობის შესახებ არსებობს განსხვავებული ვერსიაც, რომლის მიხედვით ოქროპირიძეთა წინაპარი სახელად ოქროპირი დისევში ისტორიული დვალეთიდან ჩამოსახლდა. ოქროპირიძეთა საგვარეულო სოფლის მოკლე ისტორია, გვ. 23. დისეველი ოქროპირიძეები მიიჩნევენ, რომ თავიანთ გვარის არსებობა დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წ.წ.) მეფობიდან იწყება. ამაზე მიუთითებს მემუარებში დეკანოზი ირიოდიონ ოქროპირიძე (1859-1933 წ.წ.) *ზ. ოქროპირიძე, ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული 2016, № 11, გვ. 226.*

435 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 52.

436 ზ. ოქროპირიძე, ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული № 11, 2016, გვ. 223-287; ოქროპირიძეების საგვარეულო

1447 წლით დათარიღებული დოკუმენტში „შეუვალობის სიგელი გიორგი მეფისა (იგულისხმება ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი VIII (1446-1466 წ.წ. – გ. ს.) სვეტიცხოვლისადმი“ ირკვევა, რომ გიორგის მამამ, ალექსანდრე I-მა დიდმა (1390-1445 წ.წ.), თემურ-ლენგისაგან დაქცეული სვეტიცხოველი აღადგინა, ქართველთა უპირველეს სალოცავის ქონების დამადასტურებელი დოკუმენტები, ალექსანდრე I-ის მემკვიდრემ ხელახლა მოიძია და სვეტიცხოველს დაკარგული მამულები დაუბრუნა: „გამოწულით ვიძიეთ და გულსმოდგინებით ახლად გუჯრითა ამით ჩუენცა დავამტკიცეთ.“ ამ მამულებში დასახელებულია კულბითში არსებული სამი საგლეხო: „გაგელიშვილისა, ლიპარტიშვილი და მიქლუტაური.“[437] როგორც ჩანს, კულბითსა და მის შემოგარენში, ჯერ კიდევ XI საუკუნეში ჰქონდა სვეტიცხოველს მელქისედეკ კათალიკოსისაგან ბოძებული მამულები. სამეფო ხელისუფლებამ ამის შესახებ იცოდა და სწორედ ამიტომ დაუმტკიცა „ახლად გუჯრითა.“[438]

პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში XVI საუკუნეში მამულები ჰქონდათ ძმობილაშვილებს. როგორც მივუთითებდით, 1532-1534 წლებში შედგენილი მცხეთის დაკარგული მამულების ნუსხის მიხედვით, სვეტიცხოვლის კუთვნილი ტერიტორიები სხვადასხვა დიდგვაროვნებს ჰქონდათ დასაკუთრებული. მათ შორის პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი ქორდი ძმობილაშვილებს ეპყრათ.[439] ამავე პერიოდში, როგორც XVI საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებულ მცხეთის საყდრის კუთვნილ მამულების ნუსხიდან ირკვევა, სვეტიცხოვლის საკუთრებას წარმოადგენდა კულბითში არსებული ოთხი კომლი გლეხი, რომელსაც ძმობილაშვილი ფლობდა: „ქართლს-მცხ/ეთის ჯუარი, კუართისა, ქრცხილოვანს ურია ელიოზისძე, სოფელი ქუეშ/ი ქუენითნეველსა, ჭარებელისძე მისით მამულითა, მარცევლისძე მი/სის მამულითა, ჯინჭველისძე მისით მამულითა,

---

სოფლის მოკლე ისტორია, შემდგენლები: სქიმიღუმენი ისიდორე (ოქროპირიძე), ზურაბ ოქროპირიძე, უჩა ოქროპირიძე, თბ., 2012, გვ. 36-72. დისევიდან სასულიერო მოღვაწეების ასეთი სიმრავლე შემთხვევითი არ იყო. მღვდელი ეროდიონ ოქროპირიძის ცნობით, აღნიშნულ სოფელში ძველთაგანვე არსებულა საეკლესიო სკოლა. აღნიშნულმა სასწავლო დაწესებულებამ: „დააყენა ფეხზე ჩვენი სწავლა-განათლება... აქ იღებდნენ ბავშვები, ვაჟები, ქალები, ზნეობრივ და სარწმუნოებრივ აღზრდასა და მწიგნობრობასა...ამ სკოლის საშუალებით გამოჩენილი და სასარგებლო შვილები გამოვიდნენ საქართველოში...“ *ზ. ოქროპირიძე, ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული 2016, № 11, გვ. 234.* ეროდიონ ოქროპირიძის ცნობით, აღნიშნული სკოლა XIX საუკუნეში გააუქმა რუსულმა ხელისუფლებამ. *იქვე, გვ. 236.*

437 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. III, გვ. 40.

438 „კურბითი“ რომ სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა „მატიანე ქართლისაის“ (XI ს.) გვიანდელი ჩანართითაც დასტურდება. როგორც თ. ჟორდანია მიუთითებს, აღნიშნული ცნობა თეიმურაზ ბატონიშვილს (1782-1846 წ.წ.) ეკუთვნის: „კურბითი ძველადაც ჰქონდა წმინდასა სუეტიცხოველსა...“ *თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, თბ., 2004, გვ. 185.*

439 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 137.

ცაყუერისძე მი/სის მამულითა. ძმობილაშვილისა, რაცა აქუს, იმის ჴელი არის ოთხი კუამლ/ი კულბითს.“[440]

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში კულბითში მამულები ჰქონდათ ქართლის სამეფო ოჯახის წარმომადგენლებსაც. ამას ადასტურებს 1560 წლით დათარიღებული „საკანონო შეწირულების წიგნი პატრონ კოსტანტინესი მცხეთისადმი“. როგორც ამ დოკუმენტიდან ირკვევა, პატრონ კონსტანტინეს კულბითში არსებული მიწა სვეტიცხოვლისათვის შეუწირავს: „მას ჟამსა, ოდეს ჩუენის განაყოფისა ხოსროს ქალი შევირთე, ჩუენ, პატრონმან კოსტანტინე, და პატრონი კ(ათალიკო)ზი გამოგუენახა სჯულისა წესით, როგორცა მართებდა. მიუდექით კარსა და შემოგეხუეწენით ჩუენ, პატრონი კოსტანტინე და ძმანი ჩუენნი: პატრონი გიორგი და მელქსიდეკ. მოგახსენეს და შემოგწირეს მცირე ესე შემოსაწირავი შენ, წმიდასა კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა მცხეთასა ცოდვათა ჩუენთა შესანდობელად და დღეთა ჩუენთა განგრძელებისათვის: ტფილის ქალაქს ერთი სასახლე კალო[უ]ბანს წინ, შარამდინ, მისით სახლ-კარითა და მამულითა და ქულბაქითა, [რისაც დღეს მქონებელი იყოს]; მიწა კულბითს მოგუიხსენებია და შემოგუიწირავს სუეტისს ცხოველისათუის, ჩუენ ბატონსა კოსტანტინეს და ჩუენთა ძმათა.“[441]

1559 წლის 1 დეკემბერს გაცემული ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარის მიხედვით, სხვა სოფლებთან ერთად, საგადასახადო ვალებულებებისაგან თავისუფლდებოდნენ: „სოფელი დისევი და მონასტერი მისითა მზღურითა“ და კულბითს „სამი საგლეხო: გეგეჯლიშვილი, ლიპარიტაშვილი და მიქლუტაური.“[442] (როგორც ჩანს, ხსენებული „სამი საგლეხო“ წინა საუკუნეებშიც სვეტიცხოვლის საკუთრება იყო).

ისევე როგორც შიდა ქართლის სხვა სოფლებში, კულბითში დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, გლეხთა სხვადასხვა კატეგორია ცხოვრობდა. თუმცა შედარებით ჭარბობდნენ ბოგანო გლეხები. მაგ. XVII ს. მეორე ნახევრის ზემო ქართლის სადროშოს აღწერის ერთი დავთრის მიხედვით, კულბითიდან მეფის ბრძანებით უნდა გამოსულიყვნენ:

„ქ. კულბითს ბოგანო ბაკურაძე გიორგი კუამლი ერთი
მისი ძმა შალვა ერთი, დათუნა ერთი
იმათი ნაშენი ოთხი ვაჟი
კვირიკე, კვამლი ერთი ბოგანო
ძმა იმისი ათანა
იმათი ნაშენი ოთხი ვაჟი
დვალი ზუბიტა კვამლი ერთი ბოგანო
შვილი მისი გოგია, ყაითმაზა ერთი, პაატა ერთი
იმათი ნაშენი ორი ვაჟი
რევაზა დვალი, კუამლი ერთი ბოგანო
ძმა მისი პაატა

440 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 196.
441 იქვე, ტ. IV, გვ. 247-248.
442 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 265.

იმათი ნაშენი ერთი ვაჟი".[443]

კულბითელი გლეხები სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგს მისდევდნენ და მათი საგადასახადო ვალდებულებებიც მიწათმოქმედებასა, თუ მესაქონლეობაზე იყო დამოკიდებული. სტიქიური მოვლენები ხშირად ამძიმებდა მათ სოციალურ მდგომარეობას. ამას ადასტურებს 1771 წლის 7 ოქტომბერს დავით ქსნის ერისთავის წერილი ერეკლე II-ისადმი: „ღმერთმა ისე თქვენს ორგულს გაუჭირვოს საქმე, როგორც ამ გუერდისძირის კაცს უჭირდეს. მეჯვრისხევიდამ მოკიდებული იმას ზეით სულა და ნამეტნავათ წლეულობითა ...არცევი აიყარა და საქონელი დაკარგეს. ფურცელაძესაც დაეკარგა საქონელი და კულბითელთაც დაეკარგათ საქონელი და ამას გარდა ფურცელაძე, ზარდიაშვილი, ქსუისი, კულბითი და ნახევარი დიციც დასეტყვა, რომ აღარაფერი მოსვლიათ რა და მთის სოფლებში რაც დაიკარგა ან ქალოთებში (sic:) და ან ოსებში, იმაზე რაღა თავი გაწყინო."[444]

სტიქიას და სოციალურ პრობლემებს, ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსების თავდასხმებიც ემატებოდა, რაც მოსახლეობის ყოფას კიდევ უფრო გაუსაძლისს ხდიდა.

დისევ-კულბითის მეზობელი სოფლის ქსუისის მოსახლეობისათვის ოსებისაგან „ხიფათების მიღებასა" და მებატონის ძალმომრეობაზეა საუბარი ერთ დოკუმენტში, რომელიც 1799 წ. 9 მარტით თარიღდება და დავით უთნელიშვილისა და მისი ყმის კაპანაძის საქმის განჩინებას წარმოადგენს. იმერელი კაპანაძე გოგია და მისი ვაჟები: იესე, დათუა და პაატა უთნელიშვილების ყმები იყვნენ დიდი ხნის განმავლობაში. ისინი მფლობელს ქსუისსა და ბერშუეთს დაუსახლებია, მაგრამ, ოსების თავდასხმის შიშით აიყარნენ, ავნევს გადავიდნენ და იესე ამილახვრის ყმები გახდნენ. ამის გამო დავით უთნელიშვილი იულონ ბატონიშვილთან ჩიოდა.

მოპასუხედ სასამართლოზე დათუა კაპანაძე გამოვიდა, რომლის განმარტებით, კაპანაძეების ავნევში გადასვლა და ამილახვრების ყმობის მიზეზი, უთნელიშვილის ძალმომრეობა ყოფილა: „ეგები (ქსუისიდან აყრა, ავნევს გადასვლა და ამილახვრების ყმობა, – გ. ს.) მართალი არის, მაგრამ ჩემი საჩივარი ეს არის: ავნევიდან იასაულით რომ გადმომიყვანე, დამიჭირე და ორმოში ჩამაგდევ და რაც რამ მქონდა ჩემი სულით აქეთი სულ წამართვი. ათი სული ხარი, კამეჩები და ძროხა, ერთი თოფი თხუთმეტ მინალთუნად ნაყიდი, თოფის იარაღი, სახლის ავეჯეულობა და სულად ისე წამართვი რომ ჩემს ბედობაზე აღარა დააგდევ რა. მრავალს გეხვეწე და ერთის დაშავებულის ხარის მეტი აღარა მომეცი რაო", – ჩიოდა კაპანაძე.[445]

1789 წლის კათალიკოსის სახასო და „სააზნაურშვილო" გლეხების დავთრის მიხედვით, კულბითელი ოქროპირიძეები კათალიკოსის მფლობელობაში იყვნენ. დავთარში ვკითხულობთ:

443 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 48.

444 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 191-192, დოკ. 192.

445 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, გვ. 92-93, დოკ. 43.

„ოქროპირიძე მღვდელი გიორგი
ოქროპირიძე მღვდელი პეტრე
ოქროპირიძე დავით ღვდლისშვილი ბერი
ოქროპირიძე ქაქუცა
ოქროპირიძე პეტრე
ოქროპირიძე ბერუა
ოქროპირიძე თომა მღვდლისშვილი გაბრიელ.“[446]

1781 წლის აღწერაში სოფელ კულბითის ერთი მოსახლე და მერეთის მაცხოვრებლები ერთად არიან აღნუსხული, კულბითში მცხოვრები ფირან ჩერქეზიშვილის მფლობელობაში. დოკუმენტის მიხედვით, ფირანის ყმები მერეთში იყვნენ: პეტრე და შერმაზან გუდაძეები, ნინია და გლახა შავარდენიძეები, გლახა და მანძულა ბეღელურები, გლახა თოდაძე, თამაზა დათუაშვილი, პეტრე გუგუტიშვილი, დათუა ტრამაკიძე, ბერიკა ჯიჯიური, დათუნა კრეხიაშვილი, ბერუა რევანდიშვილი, მოსე ნუკრაძე, ელისე ჯავახი, პაატა ნუკრაძე და შიო ტრამაკიძე. ამავე აღწერის მიხედვით, იგივე მებატონეს კულბითში ეკუთვნოდა გოგია მეტრეველი.[447]

კულბითის და მერეთის მკვიდრნი აქტიურად მონაწილეობდნენ ერეკლე II-ის მორიგე ჯარში. XVIII ს. 70-იან წლებში მეფის ბრძანებით კულბითიდან გამოდიოდა აზნაურიშვილი იორამ ჩერქეზიშვილი, ხოლო მერეთიდან: ფურცელაძის ნაყიდი ტეღაძე ნინია, ზურაბ სუფრაჯის ყმა ასპატელი ოჭანა და ულუმბოს ღთის მშობლის ყმა დეკანოზიშვილი დეკანოზი იოსებ.[448]

ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სხვა სოფლები, დისევ-კულბითი მძიმე სიტუაციაში აღმოჩნდა ქართლში ლეკიანობის გავრცელების დროს. ერთ-ერთი გადმოცემით, ლეკებმა დაატყვევეს დისეველი ოქროპირიძეები, რომლებმაც ტყვეობიდან თავი დაიხსნეს, თუმცა, სოფელში არსებული საფრთხის გამო, დისევში აღარ დაბრუნდნენ და ქვემო ქართლში სოფელ კლდეესში გააგრძელეს ცხოვრება.[449] მათი შთამომავლები დღესაც ცხოვრობენ, რომლებიც დისეველ ოქროპირიძეებთან ურთიერთობას აგრძელებენ (გადმოცემა ჩაგვაწერინა გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა, დისევის მკვიდრმა ზურაბ ოქროპირიძემ).

ზემოთ ნახსენები კულბითელი იორამ ჩერქეზიშვილი იხსენიება 1807 წლის 2 ივნისით დათარიღებულ ქსნის ერისთავთა გაყრილობის წიგნშიც, რომლის მიხედვით, თავად შანშე ერისთავს „ფარდით წილურით“ ერგო დეკანოზი ალექსი, ჩერქეზიშვილი იორამ, ასევე „კულბითი სახასოთი და

446 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 990, დოკ. 429.

447 ა. თაბუაშვილი ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), გვ. 98-99.

448 ი. ლორთქიფანიძე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947, გვ. 337.

449 1787 წლის 22 აპრილს გაცემული ერთი დოკუმენტის მიხედვით, ოქროპირიძეების ერთი შტო ცხოვრობდა იმერეთში. ამილბარ მაღალაძის ყმა შერმაზან ოქროპირიძის იმერეთიდან გადმოსულა და შემდეგ დისევში კათალიკოსის მფლობელობაში ყოფილა. *(ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 368, დოკ. 220.)* სავარაუდოდ, შერმაზანის სახლობა დისევიდან იყო წასული და უკან დაბრუნდა.

ზარდიაშვილი გაბრიელ თავათის მამულით, დღეს რისაც მქონებელნი არიან.“[450]

1795 წლის სიის მიხედვით, იმ სოფელთა ჩამონათვალში, ვისაც „რუსებისათვის მისასყიდი ფქვილი შესწერდა,“ პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, დისევ-კულბითი და ქსუისიც იხსენიებიან. აქედან, დისევისა და ქსუისის მოსახლეობას 10-10 ხარვარი ჰქონდათ შეწერილი, ხოლო კულბითს – 20 ხარვარი.[451]

კულბითელები სხვადასხვა სახის გადასახადებს იხდიდნენ, მათ შორის „კოდის პურსაც.“ მაგ. XVIII საუკუნის ბოლოს შედგენილ „კოდის პურის გადამხდელთა“ სიაში, პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, კულბითიც არის მითითებული.[452]

დისევ-კულბითი მდიდარი იყო ბუნებრივი სიმდიდრეებით. XIX ს. 90-იან წლების აღწერისას, დისევში მოხსენიებულია წყარო, რომელიც სამკურნალო თვისებებით გამოირჩეოდა: „ვისაც კი გააციებდა, წყაროს წყალში იბანავებდა და მორჩებოდა, ამიტომაც შეურქმევიათ „წამალაწყარო.“[453]

კულბითში, ჩერქეზიშვილების ოჯახში გაიზარდა ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ვაჟი იულონ ბატონიშვილი. როდესაც რუსული ხელისუფლებისაგან დევნილი იულონ ერეკლეს ძე დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, მას თან გაჰყვა ერთგული მხლებელი ფირან ჩერქეზიშვილი, რომელიც, რუსებთან შეტაკებისას, ასო-ასო აუჩეხიათ. მისი ნაწამები ცხედრის ნაწილები კულბითელ ივანე შევარდენიძეს კალათებში ჩაულაგებია, მშობლიურ სოფელში გადმოუტანია და კულბითის მიწისათვის მიუბარებია.[454]

კულბითის ძეგლებს შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა ღვთისმშობლის ეკლესია, რომლის აღწერას ფართო ადგილი დაუთმო გაზეთმა „ივერიამ.“[455] წერილის ავტორი „თანამემამულეს“ ფსევდონიმით წერს, რომ ეს ეკლესია ბატონიშვილ გოჩას აუშენებია და მისი განსასვენებელიც ამავე ეკლესიაში, ჩრდილოეთის სვეტსა და სამკვეთლოს შუაში მდებარეობდა.

კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II (1855-1918 წ.წ.) კულბითის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს გოჩა ბატონიშვილის მიერ აგებულად მიიჩნევდა.[456] ქართულ ისტორიოგრაფიაში გოჩა ბატონიშვილი შეცდომით იყო მიჩნეული, როგორც გიორგი IX-ის (1525-1527 წ.წ.) ვაჟი. ბერი ეგანტაშვილის ცნობით: „ბატონიშვილი გოჩა, რომელი იყო პაპის ძმისწულის შვილი

450 გსიემ 7486, ისტორიული საბუთები საამილახვროს, საციციანოს და ქსნის საერისთავოს შესახებ, გვ. 441.

451 მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. III, თბ., 1955, გვ. 106-107, დოკ. 76.

452 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 2010, გვ. 172-173.

453 გაზ. „ივერია,“ 1890 წ. 4 ოქტომბერი, № 210, გვ. 2.

454 იქვე.

455 იქვე.

456 Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие. Е.К, Тиф., 1901, стр. 312.

მეფისა სჯმონისა...“ [457] განსხვავებული ცნობა აქვს ვახტანგ VI-ეს, რომელიც მოწინავე სადროშოს სპასპეტს გოჩა ბატონიშვილს კონსტანტინე II-ის შვილის და დავით X-ის ძმის – ალექსანდრეს შვილიშვილად (გიორგის ძე) თვლის. ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით, გოჩა სიმონ მეფის „ბიძას შვილი“ იყო. დ. ნინიძის აზრით, გოჩა ბატონიშვილი სწორედ კონსტანტინე II-ის შთამომავალი გახლდათ, რომელიც სიმონ I-ის (1556-1600 წწ.) მიმართ დიდი ერთგულებით გამოირჩეოდა და ამ ერთგულებას შეეწირა კიდეც.[458] როგორც დ. ნინიძე აღნიშნავს: „გოჩაშვილებს ძირითადი მფლობელობა შიდა ქართლში ჰქონდათ, კერძოდ, არც ისე შორს იმ რეგიონიდან, სადაც მეორე განშტოების-დავითიშვილთა მამულებია.“[459] გოჩა ბატონიშვილის მამულებში შედიოდა სავარაუდოდ კულბითიც, სადაც როგორც მივუთითებდით, ზოგიერთი ცნობის მიხედვით, ტაძარიც აუშენებია და აქვე დაუკრძალავთ.

კულბითის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარში დაბრძანებული ყოფილა ქართველთა ერთ-ერთი მთავარი სიწმინდის – ივერიის ღვთისმშობლის იმ სასწაულთმოქმედი ხატის ასლი, რომელიც გაბრიელ ბერმა ათონის ივირონის სიახლოვეს ზღვიდან გამოაბრძანა.[460]

XIX ს. ბოლოს კულბითის ღვთისმშობლის ტაძარი ჟამთა სიავის გამო, მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა, იგი აღდგენას საჭიროებდა. ადგილობრივ მღვდელს გაბრიელ ოქროპირიძეს ეგზარქოს პალადისათვის დახმარების თხოვნით მიუმართავს. შეიქმნა სპეციალური კომისია გორის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლის ივანე სულხანიშვილის, გიორგი იერონიმეს ძე საძაგლიშვილის (შემდგომში კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II), მართლმადიდებელი ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების მღვდელ-მონაზონის – მამა ლეონიდის (შემდგომში კათალიკოს პატრიარქი ლეონიდე ოქროპირიძე 1861-1921 წ.წ.) შემადგენლობით. გორის ეპისკოპოს ალექსანდრე ოქროპირიძეს ტაძრის აღდგენისათვის ათი თუმანი გაუღია.

კომიტეტს, მშენებლობის დასაწყებად მოლაპარაკება გაუმართავს ბერძენ მშენებლებთან, რომელთაც გარკვეული სამუშაოები ჩაუტარებიათ.

გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ზემოთ ნახსნები სტატიის ავტორი აღფრთოვანებული იყო იმით, რომ „ამ მოკლე ხანში განახლებულ ნიქოზის ტაძარს მიემატება გოჩას ეკლესიაც“ და სხვებსაც მოუწოდებდა: „ყურადღება მიაქციონ ძველს ისტორიულ ნაშთებს და თუ თვითონ თავს ვერ უდვიათ განახლება, სთხოვონ სასულიერო მთავრობას მცოდნე კაცთაგან კომიტეტების დაარსება და ერთმანეთის დახმარებით შეუდგნენ ძველს ტაძრების განახლებას.“[461]

---

457 ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 379.

458 დ. ნინიძე, ბაგრატიონთა სამეფო სახლის განშტოებათა ისტორია, თბ., 2004, გვ. 259-262.

459 იქვე, გვ. 268.

460 გაზ. „ივერია,“ 1890 წ. 4 ოქტომბერი, № 210, გვ. 2

461 იქვე.

1818 წლის რუსულ კამერალურ აღწერაში, კულბითში მებატონეებად მოხსენიებულნი არიან შანშე და ელიზბარ ქსნის ერისთავები. ასევე, მათი აზნაური ჩერქეზ ჩერქეზიშვილი. ჩერქეზ ჩერქეზიშვილს ოჯახში სულთა რაოდენობა 11-ს შეადგენს, მის მფლობელობაში მითითებულნი არიან: ნინია გუგუტიშვილი (ოჯახის წევრთა რაოდენობა 6 სული), სოსია მეტრეველი (4), თევდორე სიმონიშვილი (19), ნინია ბოგელაური (6), ბერუა ბოგელაური (7), ნინია შევარდენიძე (7), გიორგი ჩალაური (10), გაბრიელ ბექიაშვილი (3), ნინია ტატიური (6), გიორგი დემეტრაშვილი (4), ანდრია ელისაშვილი (5), გიორგი ღონღაძე (2); თავად ელიზბარ ერისთავის მფლობელობაში იყვნენ: ბერუა ტრამაკიძე (3 სული) და გიორგი რევანდიშვილი, მასთან ერთ ოჯახად მცხოვრებ ძმასთან – ნინიასთან ერთად (6).

აღწერაში განმარტებულია, რომ სოფელში ვარგისი მიწის ფართი 300 დღიურს შეადგენდა. სოფელი სარგებლობდა მდ. დისეურას წყლით, ამიტომ მიწა მოსავლიანი იყო. აქ არსებული ციხე-სიმაგრე ეკუთვნოდა ჩერქეზ ჩერქეზიშვილს. მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას მიწათმოქმედება, მევენახეობა, მებაღეობა და მესაქონლეობა წარმოადგენდა.[462]

გორის მაზრის 1831 წლის საეკლესიო გლეხთა აღწერაში კულბითში მოხსენიებულნი არიან სვეტიცხოვლის ყმები:

1. ქვრივი ბერუა ოქროპირიძე (ოჯახის წევრთა რაოდენობა 13);
2. ბერი ოქროპირიძე (6)
3. ქვრივი პაატა ოქროპირიძე (10);
4. დათუა ოქროპირიძე (9);
5. ნიკოლოზ ოქროპირიძე (6);
6. ქვრივი ბეცია ოქროპირიძე (6);
7. გიორგი, ოქროპირ ოქროპირიძის ვაჟი (12);
8. ქვრივი ზურაბ ოქროპირიძე (10);
9. ტეტია ოქროპირიძე (2).[463]

ეკლესიის მფლობელობაში, ცხადია, საეკლესიო ყმებისა და აზნაურების გარდა, სხვა ბუნებრივი სიმდიდრეები და სავარგულებიც შედიოდა (სახნავ-სათესი, საძოვარი, ტყე და ა. შ.). საქართველოში რუსული ეგზარქატის დაწესების შემდეგ, საეკლესიო ხელისუფალთ, დისევის ტყე, ასი დღიურის ოდენობით ოსი გლეხებისთვის ბესტავაშვილების და ლოლაშვილებისთვის გადაუციათ, იმ პირობით, რომ ეკლესიის სასარგებლოდ გადასახადი უნდა გადაეხადათ. ამავდროულად, ტყით დისეველ საეკლესიო გლეხებს ოქროპირიძეებსაც უნდა ესარგებლათ. თუმცა, ჩამოსახლებულმა ოსებმა მალევე შეუწყვიტეს გადასახადის გადახდა და ოქროპირიძეებსაც შეუზღუდეს ტყით სარგებლობის უფლება. ამასთან დაკავშირებით, არქიეპისკოპოსმა

462 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 376-378.

463 Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год; სეაცსა, ფ. 254, საქმე 1246, გვ. 163-164.

ევგენიმ[464] 1838 წლის 2 ივლისს წერილი გაუგზავნა საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს ფალავანდიშვილს, საიდანაც ირკვევა, რომ იღუმენ იოანეს 1836 წლის 16 ოქტომბრის მიერ სინოდალური კანტორისათვის წარდგენილი მოხსენების მიხედვით, ბესტავაშვილებსა და ლოლაშვილებს მიცემული ჰქონდათ სოფ. დისევის ტყე 100 დღიურის ოდენობით, რის გამოც მათ უნდა გადაეხადათ 12 მანეთი ვერცხლით, მაგრამ, არაერთგზის მოთხოვნის მიუხედავად, ისინი უარს ამბობდნენ დადგენილი გადასახადის გადახდაზე და, უფრო მეტიც, საეკლესიო გლეხებს – ოქროპირიძეებს ავიწროებდნენ.

წერილის მიხედვით, სინოდალურ კანტორას არაერთხელ განუხილავს ოქროპირიძეების და ოსების დაპირისპირების საკითხი და იღუმენ იოანესათვის დაუვალებია, უფლება არ მიეცა ოსებისთვის დასახლებულიყვნენ და სახნავ-სათესად გამოეყენებინათ სოფელ დისევის მიწა, სანამ დაკისრებულ ვალდებულებებს არ შეასრულებდნენ.[465]

1886 წლის საოჯახო სიებში სოფელი დისევი აღწერილი არ არის. სავარაუდოდ, იგი კულბითთანაა გაერთიანებული. კულბითის მოსახლეობა ამ დროისათვის 80 კომლს (289 მამაკაცი, 255 ქალი, სულ 544 სული) შეადგენდა. მცხოვრებნი ყველა ქართველი (მართლმადიდებელი) იყო. გლეხობის ნაწილი სახაზინო უწყებას ეკუთვნოდა (24 კომლი, 102 კაცი, 82 ქალი), დისევის და კულბითის მკვიდრთა დიდი ნაწილს კი (47 კომლი, 135 კაცი, 128 ქალი) საეკლესიო გლეხები წარმოადგენდნენ.[466]

დოკუმენტურ წყაროებში შემორჩენილია ცნობები ქსუისის მოსახლეობის შესახებ. 1781 წლის სურსათის გამოსაღების ერთი დავთრის მიხედვით, ქსუისში ვალდებულებები ხუთ კაცს ეკისრებოდა, ესენი იყვნენ:

„ქ. ქსუისს ფუხაური გლახა.

ქ. ქუდაშვილი რევაზა.

ქ. შოშიტაშვილი ნინია.

ქ. ვარამასშვილი გოგილა.

ქ. ბედიანიძე ძაღლუა.“[467]

1804 წლის პირველ კამერალური აღწერის მიხედვით, ქსუისში 15 კომლი (45 მამაკაცი, ამდენივე ქალი, სულ 90 სული) იყო აღრიცხული. სოფელი ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ. 1 კომლი (7 სული) გლეხი ჰყავდა ოთარ ამილახვარს. აქვე 1 კომლს (14 სული) ფლობდა კათალიკოსი, 4 კომლს (18 სული) - სამეფო კარი, 4 კომლი (21 სული) ჰყავდა აზნაურ გლახა უთნელიშვილს, 1 კომლი (4 სული) – დავით უთნელიშვილს და 1 კომლი (12 სული) – გიორგი უთნელიშვილს. სოფლის მოსახლეობიდან

464 იგულისხმება საქართველოს ეგზარქოსი 1834-1844 წლებში ევგენი ბაჟანოვი.

465 История Юго-Осетий в документах и материалах, т. II, Сталинир, 1960, док. 41.

466 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Меджврисхевский участок, Тиф., 1893, №873.

467 ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), გვ. 98.

ყველა ქართველი იყო. აღწერის განმარტებით ნაწილში მითითებულია, რომ მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება იყო: „მაგრამ მოსავალი მოჰყავთ მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის ოსების მუდმივი თავდასხმების გამო.“[468]

1818 წლის აღწერით, ქსუისის მოსახლეობა თითქმის განახევრებულია. შესაძლებელია ამის მიზეზი შიდა მიგრაციული პროცესი, ან გავრცელებული ეპიდემია იყო. მითითებულ დოკუმენტში აღნუსხულია მხოლოდ 10 კომლი (32 მამაკაცი, 23 ქალი, სულ 55 სული). იმ დროისთვის სოფელი შანშე ერისთავს ეკუთვნოდა. აზნაურთაგან მოხსენიებულნი არიან გლახა და თამაზ უთნელიშვილები, რომელთა მფლობელობაში იყო 3 კომლი ყმა. 1 კომლი საეკლესიო აზნაურს იოსებ გედევანიშვილს ეკუთვნოდა. აღწერის მიხედვით, ქსუისში ცხოვრობდნენ: აზნაური უთნელიშვილი (სახელი მითითებული არ არის, – გ. ს.), მამუკა, გიორგი და ანდრია ტოლიაშვილები, დათუა ჯახოევი, გოგია და ესტატე შოშიტაშვილები, შიო საფერაშვილი. შანშე და ბიძინა ერისთავების მფლობელობაში არსებული ჩობა დუგაზაშვილი (დოღუზაშვილი?) ექვსსულიანი ოჯახით, რომელიც ჩამოსახლებულა „ოსეთიდან 19 წლის წინ,“ ანუ, 1799 წელს.

აღწერის განმარტებით ნაწილში ნათქვამია, რომ „სოფელი სარგებლობს ლიახვიდან (იგულისხმება პატარა ლიახვი, – გ. ს.) გამოყვანილი წყლით, ამიტომ წყალი საკმარისია. მიწა ყველა კატეგორიის მოსახლეობისათვის 234 დღიურია, დასამუშავებლად გამოუყენებელია – 30 დღიური, სოფელში ვენახების რაოდენობა – 7-ია, ტყე – 15 დღიური, წისქვილი – 1. სოფელში არსებული ციხე-სიმაგრე ეკუთვნით მემამულე უთნელიშვილებს. მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედებაა.“[469]

XIX საუკუნის 80-იანი წლებისათვის ქსუისის მოსახლეობა 25 კომლს (84 მამაკაცი, 64 ქალი, სულ 148 სული) შეადგენდა. ყველა მათგანი ეთნიკურად ქართველი (მართლმადიდებელი) იყო. სოციალური კატეგორიების მიხედვით, 5 სული თავადაზნაურთა ფენას მიეკუთვნებოდა, 5 – სასულიეროს. 23 კომლი (79 კაცი, 59 ქალი) გლეხიდან ყველა საეკლესიო საკუთრებას წარმოადგენდა.[470]

დისევსა[471] და კულბითში გავრცელებული ონომასტიკური ერთეულებია: წამალა წყარო, ნათლისმცემელი, დისეურა, ბერიჯვარი, ქაშუეთი, კვირაცხოველი, წმინდა მარინეები, ნადიკვრები, გუთნიყლაპია. 2008 წლის

468 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 71.

469 იქვე, გვ. 380-381.

470 Свод... Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Меджврисхевский участок, №872.

471 დისევის სახელწოდებას გადმოცემა ერთ ქალბატონს უკავშირებს, რომელმაც ბრძოლაში გამარჯვებულ ძმას ის ტერიტორია გადასცა, სადაც ეს სოფელი მდებარეობს. ლეგენდის თანახმად, ამ ადგილისთვის დისეული, ე. ი. დის ნაჩუქარი უწოდებიათ. მეორე ვერსიით, პატარა ლიახვის ხეობის ამ ნაწილს დავით აღმაშენებლის და ფლობდა, რომელმაც თავისი წილი მამული მეფისაგან ნაწყალობევ ხეობის მკვიდრ ქართველებს უბოძა. *ოქროპირიძეთა საგვარეულო სოფლის მოკლე ისტორია, გვ. 25.*

აგვისტოს ომამდე აღნიშნულ სოფლებში ცხოვრებდნენ გვარები: ოქროპირიძე, ჩერქეზიშვილი, ტრამაკიძე, თუხარელი, ბეღელური, ჩალაური, მეტრეველი, შევარდენიძე, გუგუტიშვილი.

სათიხარი-დმენისი

სოფელი სათიხარი პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, მდ. ჭარებულას მარჯვენა ნაპირზეა შეფენილი. იგი ზღვის დონიდან 960 მ. ხოლო ცხინვალიდან კი 12 კმ. დაშორებით მდებარეობს.[472]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი ამ სოფელს იხსენიებს როგორც „სათიხარა.“[473] გერმანული ტექსტის მთარგმნელი და გამომცემელი გ. გელაშვილი მიუთითებს, რომ შესაძლოა ევროპელი მეცნიერი „სათივარას“ გულისხმობდა, რაც, ჩვენი აზრით, არაზუსტია.

როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში შედგენილი ერთ-ერთი საეკლესიო გუჯარის მიხედვით, „.სოფელი სათიხარი და ვანათს ცხრა კომლი კაცი, სოფელი ქუაბნი, სოფელი ქორდი და პატარა მეღვრეკისი“ საქართველოს საპატრიარქოს ეკუთვნოდა.[474]

მოგვიანებით, სათიხარის შეწირულობა სვეტიცხოველს ალექსანდრე I-მა (1398 წ.) და სიმონ I-მაც (1559 წ.) განუახლეს.[475]

XV ს. 40-იან წლებში სათიხარი ნასოფლარად ქცეულა, ამის მიზეზი უცნობია, შესაძლოა, მოსახლეობა ან ბარში ჩამოსახლდა, ან მტრის შემოსევებს შეეწირა. ფაქტია, რომ 1447 წელს, გიორგი VIII-ის (1446-1466 წ.წ.) მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ შეუვალობის სიგელში, სადაც ჩამოთვლილია მეფისაგან ბოძებული მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, მათ შორის კულბითში სამი საგლეხო, ვირშა და ზაკუი, სათიხარი მოხსენიებულია, როგორც ნასოფლარი: „სათიჭარი ნასოფლარი მისითა მზღვრითა.“[476]

მოგვიანებით სათიხარი ეკლესიის საკუთრებაში აღარ შედიოდა. როგორც ჩანს, საპატრიარქომ ეს სოფელი და მასთან ერთად სხვა მამულები დაკარგა. ამ მხრივ, საინტერესოა, თ. ჟორდანიას მიერ მიკვლეული ერთი

472 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, სოფელი სათიხარი, გაზ. „ლიტერატურული ცხინვალი,“ 1998, № 3, გვ. 5.

473 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 277.

474 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ., 1970, გვ. 179.

475 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, (X-XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენიების მიხედვით), გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 182.

476 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. III, შეადგინეს თინათინ ენუქიძემ, დარეჯან კლდიაშვილმა, მზია სურგულაძემ, თბ., 2014, გვ. 40.

საბუთი, რომელიც, მკვლევრის ვარაუდით, 1539-1530 წწ. უნდა იყოს შედგენილი. ეს არის მცხეთის სიგელი, იგი დაწერილია კათალიკოზ ბასილის დროს და მცხეთის დაკარგულ მამულებს ეხება. საბუთის მიხედვით: „... აქუს რატიშვილსა წირი... კორინთელს ველური... ამილახორს თაჯუაშვილები... ზემო ერისთავს ქუცში და სათიხარი და ქორდი...“[477] თუმცა, მ. სურგულაძის მოსაზრებით (მის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტი განსხვავდება თ. ჟორდანიასეული ვარიანტისაგან), ხსენებული დოკუმენტი არა ბასილი კათალიკოსის დროს, არამედ მალაქიას მოღვაწეობის პერიოდშია შედგენილი. მალაქიამ მცხეთას მრავალი დაკარგული მამული დაუბრუნა. საბუთი 1532-1534 წლებით თარიღდება და სათიხარი „ზემო“ ერისთავების მფლობელობაშია: „...და აქუს რატიშვილსა წირი, გურზის-ივლიტა, კორინთელს-ველური, ამილახვარს-თაჯუაშვილები, ზემო ერისთავსა ქუეში და სათიჭარი. და ქორდი ძმობილაშვილსა აქუს, ვაჩენაძესა[478] წოლდი, ფავნელიშვილსა ზაკუი და ერედუს გლეხები...“[479]

როგორც ჩანს, ეკლესიის დაკარგული მამულები სხვადასხვა წარჩინებულებს ჰქონდათ განაწილებული. სათიხარის მფლობელად სიგელში ზემო ერისთავია მოხსენიებული (უნდა იგულისხმებოდეს ქსნის ერისთავი, რადგან, ცნობილია, რომ პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებზე ქსნის ერისთავთა გავლენა ვრცელდებოდა).

მოგვიანებით, ქართლის მეფე სიმონ I-მა სვეტიცხოველს თავისი მამულები განუახლა და სხვა სოფლებთან ერთად გადასცა „სათიჭარი მისითა მზღურითა.“[480]

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში სათიხარი პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელთან ერთად სამეფო ხელისუფლებამ, კერძოდ, სიმონ I-ის ძმამ ვახტანგ ბატონიშვილმა სვეტიცხოველს მუხრანთან ახლოს მდებარე ყურისუბანში გაუცვალა. ამას ადასტურებს 1574 წელს შედგენილი საბუთი: „ნუსხა მცხეთსა.“[481] ვახტანგ ბატონიშვილსა (სიმონ I-ის ძმა) და ნიკოლოზ კათალიკოსს შორის გარიგება შედგა და დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების ზოგიერთი სოფელი, მათ შორის: „სათიხარი მისითა სამართლიანითა მზღურითა,“ მუხრანის სიახლოვეს არსებული სოფლის – ყურისუბნის სანაცვლოდ, მეფის ძმას გადაეცა.[482] თუმცა, როგორც მივუთითებდით, მამულების გაცვლიდან ორი ათეული წლის შემ-

477 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 373.

478 „ვაჩენაძესა,“ შესაძლებელია, მიღებულია პირის გადაწერისას „ვ“ და „კ“ გრაფემების აღრევის გამო. თუ ამ სავარაუდო შეცდომას გავითვალისწინებთ, მაშინ დედანში მოსალოდნელია ყოფილიყო „კანაჩაძესა.“ „ასეთი გვარსახელი გვხვდება შიდა ქართლის მცხეთის ყმა-აზნაურთა შორის“ (გამომცემლის შენიშვნა). *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თამაზ აბაშიძემ, თბ., 2016, გვ. 136.*

479 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 136.

480 იქვე, გვ. 243-244.

481 იქვე, გვ. 415.

482 იქვე, გვ. 289.

დეგ კათალიკოს-პატრიარქ დომენტის დროს, საპატრიარქომ ყურისუბანი სიმონ მეფის ძმას ვახტანგს უკან დაუბრუნა და ეკლესიის კუთვნილ სხვა სოფლებთან ერთად, სათიხარი კვლავ სვეტიცხოველს დარჩა.[483]

XVII საუკუნის დასაწყისამდე სათიხარი საქართველოს საპატრიარქოს ეკუთვნოდა.

1610 წელს შედგენილ ზებედე კათალიკოსის წყალობის წიგნიდან ირკვევა, რომ სათიხარი კათალიკოს-პატრიარქისაგან ელიოზიძეებს გადაეცათ: „ამათ ყოველთა წმიდათა თავმსდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა ესე უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი წიგნი და სიგელი გიბოძეთ ჩვენ, ქრისტეს ღმრთისა მიერ კურთხეულმან, ყოვლისა აღმოსავლისა და ჩრდილოსა დიდმან მამათ მთავარმან კათალიკოზმან პატრონმან ზებედე, შეგიწყალეთ და გიბოძეთ კითხვითა და ნება დართულობითა ღმრთივ გვირგვინოსანისა მეფისა ლუარსაბისა მოგეცით და გიბოძეთ... კათოლიკე ეკლესიასა ჯვარის მტვირთველსა ელიოზის ძეთა გედეონის შვილთა, დავითს, როსებს, ქაიხოსროს... სათიხარი მისის მთითა ბარითა, ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, შესათიბითა ყოვლითურთ უნაკლულოდ: სადირაშვილი დათუა, პაპუა, ლომაური დათუა, კიდევ ლომაური ბერუა, ჯერკვალიშვილი ვეფხი და მახარა, ჭარეშნისაძე მაღრიშა მისითა მამულითა გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმა საყდრისა და ჩვენსა ერდგულად ნამსახურსა შიგა შენ ჯვარისმტვირთველსა დავითს და როსებს, ქაიხოსროს.“[484]

ზემოხსენებული საბუთი საინტერესოა XVII ს. დასაწყისში სათიხარში მაცხოვრებელი მოსახლეობის ეთნიკურობის თვალსაზრისითაც. შედარებით გვიანდელი პერიოდის (XIX ს. დასაწყისის) აღწერებში, სადირაშვილები უკვე გვხვდებიან ხვითსა და ხურვალეთში,[485] ჯირკველიშვილები – ცხინვალსა და თამარაშენში,[486] ლომოურები (ლომაურები) – არბოში[487] და სხვ.

„ჯვარისმტვირთველობას,“ ისევე, როგორც სხვა თანამდებობებს (ქადაგი, მოურავი, სარდალი და სხვ.), „მცხეთიშვილები“ ფლობდნენ. ელიოზიძე-გედევანიშვილები სწორედ ამ პრივილეგიით სარგებლობდნენ და ეკლესიის სამსახურში იდგნენ. დოკუმენტში ნახსენებ სოფელ სათიხარში, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე მდებარეობს, მამულები გედევანიშვილებს XVIII საუკუნის I ნახევარშიც ჰქონდათ. ქაიხოსრო გედევანიშვილის მიერ თავისი ბიძის გედევან გედევანიშვილისადმი 1728 წელს ბოძებულ ერთ ნასყიდობის წიგნში აღნიშნულია: „...სიგელი ნასყ-

483 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 438.

484 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 390, დოკ. 84.

485 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 471, 345-346.

486 იქვე, გვ. 425, 443.

487 გ. სოსიაშვილი, სოფელ არბოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 102-147.

იდობის მოგართვი მე გედევანიშვილმან ქაიხოსრომ, შვილმან ჩემმან დავით, ძმისწულმან ჩემმან რევაზ, თქვენ ბიძაჩემს გედევანს შვილსა შენსა ოთარს და პეტრეს, ერასტის, გიორგის მომავალთა სახლის თქვენისათვის, რომ დამეჭირა და მოგყიდე სათიხარს ლომაური ნადირას შვილები ნიკოლა და სეხნია თვისის ძმებითა, თვისის სამართლიანის მამულითა, მთითა, ბარითა, ვენახითა, სახნავითა, უხნავითა, წყლითა, წისქვილითა, სასაფლაოითა, ნასყიდითა, საძებრითა, უძებრითა, ყოვლისა მისის სამართლიანის მამულითა. მოგყიდე და გიბედნიეროს ღმერთმან როგორათაც სხვას მონასყიდეს ქონიათ. გიბედნიეროს ღმერთმან ავიღე ფასი სრული და უკლებელი. შენზე ადარა დარჩა რა ერთის იოტის ფასი."[488]

სათიხარის მოსახლეობას, სხვა სოფლების მსგავსად, სამეფო კარისაგან გარკვეული ვალდებულებები ჰქონდა დაკისრებული, როგორც სამხედრო, ასევე სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით. XVII საუკუნით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით, სათიხარიდან მეფის ბრძანებით 7 სახასო მოლაშქრე უნდა გამოსულიყო.[489] 1795 წლის სიის მიხედვით, იმ სოფელთა ჩამონათვალში, ვისაც „რუსებისათვის მისასყიდი ფქვილი შესწერდა," პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, სათიხარიცაა მითითებული. სათიხრელებს ხელისუფლებისთვის 20 ხარვარი პურის მიყიდვის ვალდებულება ჰქონდათ.[490]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მოგზაური აკად. იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების აღწერისას აღნიშნავს: „ამ ოსური მხარეებიდან, შემდეგნი არიან ქართველებით დასახლებული ადგილები, ნაწილობრივ სომხებთან შერევით: 1) საცხენისი, სათიხარი, კარბი... ერედვი."[491]

გერმანელი მოგზაურის მიერ მოხსენიებული პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები ქსნის საერისთავოში შედიოდა. „ოსურ მხარეებში" ის ტერიტორიები იგულისხმება, სადაც ჩრდილოეთ კავკასიიდან სარჩო-საბადებლის მოსაპოვებლად ჩამოსული ოსები სახლდებოდნენ. XVIII საუკუნეში ჭურთის, დიდი და პატარა ლიახვის, ისროლის, ქსნისა თუ ჯეჯორის ხეობებში ოსური ახალშენები წარმოიქმნა.[492]

სათიხარის მოსახლეობის შესახებ ცნობები ძალზე მწირია. როგორც ზემოთ წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ირკვევა, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სათიხარში ქართული მოსახლეობა ცხოვრობდა. სოფლის სახელწოდება გვაფიქრებინებს, რომ სათიხარი, სიტყვა თიხადან არის წარმოშობილი და იგი მეთუნეობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მსგავსი სახელწოდების არაერთი სოფელი გვხვდება დოკუმენტურ წყაროებ-

488 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 225.

489 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, გვ. 182.

490 მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. III, თბ., 1955 გვ. 106-107, დოკ. 76.

491 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 277.

492 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 432.

ში. მაგ. 1415 წლით დათარიღებულ საბუთში: „დაწერილი გუგუნა ხაჩიმისძისა კათოლიკოს ელიოზისადმი,“ მოხსენიებულია „სათიხე“: „...კადრეთ და შემოგწირეთ ჩემის სულისა სამლოცველოდ ჩემი მკვიდრი სათიჴეს და კურძეულისა ბოლოსა მისითა სამართლიანითა მზღურითა.“[493]

როგორც ირკვევა, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, კერძოდ, სოფელ ვანათში მეთუნეობის მძლავრი კერა იყო და მას საკმაოდ დიდი ტრადიციაც ჰქონდა.[494]

სავარაუდოდ, მეთუნეობის ასეთივე კერა უნდა არსებულიყო სათიხარშიც.

სათიხარს იოანე ბაგრატიონი იხსენიებს იმ სოფლების ნუსხაში, „რომლებიც პატარა ლიახვით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება.“ სათიხარი მას მოხსენიებული აქვს როგორც მოსახლე და იქვე განმარტავს: „ესე სოფლები გვერდისძირს მიეწერებოდნენ, იულონ ბატონიშვილს ეჭირა, ახლა ქსნის ერისთავთა აქუთ.“[495] XIX საუკუნის დასაწყისში სათიხარში თანდათან ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები დამკვიდრნენ.

1802 წლის 8 მაისით დათარიღებული დოკუმენტის მიხედვით, სათიხარში ოსი მოახალშენეებიც სახლობდნენ, რომლებიც საეკლესიო საკუთრებას წარმოადგენდნენ.[496]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა აღწერის მიხედვით, სათიხარში 13 კომლი ცხოვრობდა (50 სული) და ყველა მათგანი ერთი გვარისა იყო: ზაალ, გიორგი, გაბრიელ, გიორგი, სოლომონ, მოსე დუგუზაშვილები (აღწერაში გვარი შეცდომით წერია, უნდა იყოს დოღუზაშვილი) და სხვ. სოფელი ეკუთვნოდა: შალვა, ბიძინა და გიორგი ქსნის ერისთავებს.

სოფლის მოსამართლეები იყვნენ: სოლომონ და მოსე დუგუზაშვილები, მაგრამ, რადგან ამათ წერა არ იცოდნენ, უწყისზე ხელს აწერდა წყალობა თანდიევი.[497]

1886 წლის მონაცემებით, სათიხარის მოსახლეობა 29 კომლს შეადგენდა, (151 კაცი, 133 ქალი, სულ 284 სული). ისინი საეკლესიო უწყებას მიეკუთვნებოდნენ.[498]

სათიხარიდან ეთნიკურად ქართველი მოსახლეობის აყრა ლიახვის ხეობაში გვიანფეოდალურ პერიოდში ჩამოსახლებული ოსების მარბიელ-

493 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013, გვ. 120

494 მ. ზანდუკელი „ქალი მეთუნეები შიდა ქართლში,“ კრებ.: შიდა ქართლი, ეთნოგრაფიული გამოკვლევა, თბ., 1984, გვ. 156.

495 იოანე ბაგრატიონი ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ.,1986, გვ. 40.

496 Акты, т. I, стр. 469, № 575.

497 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 296-298, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

498 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №844.

მა და განუწყვეტელმა თავდასხმებმაც განაპირობეს, რაც, რუსული ხელისუფლების პირობებშიც გაგრძელდა. ამას ადასტურებს 1884 წლის 9 იანვარს გორის მაზრის უფროსის ა. ამილახვრის მიერ თბილისის გუბერნატორისადმი გაგზავნილი წერილი, სადაც ამილახვარი იტყობინებოდა, რომ „ლიახვის ხეობის მთიან ნაწილში მცხოვრები ოსების მხრიდან თავდასხმებსა და ძარცვა-რბევას საზღვარი არა აქვს. მათ ხეობის შუა წელზე არსებული სოფლების: სათიხარის, სისკივის ? (დედანშია Сискиви), ბიყარის მოსახლეობა ისეთ დონეზე მიიყვანეს, რომ ამ ადგილებიდან აყრას და სხვაგან გადასახლებას ითხოვენო.“[499]

წერილის ავტორი იქვე აღნიშნავს: „ზემოხსენებულის გამო, სოფელ სათიხარში ეგზეკუცია ჩავაყენე, ადგილობრივი გავლენიანი მცხოვრები ზურაბა დოღუზაშვილიც დავაპატიმრებინე და გორის სამაზრო საპყრობილეში ჩავსვი, მაგრამ შედარებით მეტი ქმედითი ღონისძიებების გატარებაა საჭირო.“[500]

რაც შეეხება, სათიხარის მეზობელ სოფელ დმენისს, 1818 წლის აღწერით მასში სულ 6 კომლი ცხოვრობდა (13 მამაკაცი, 13 ქალი), ყველა ვალიშვილთა საგვარეულოს მიეკუთვნებოდა და ქსნის ერისთავთა მფლობელობაში იყვნენ.

აღწერის განმარტებითი ნაწილში დმენისის შესახებ ვკითხულობთ: „„ძველ აღწერაში (იგულისხმება 1804 წლის აღწერა, – გ. ს.) ხსენებული სოფელი შეტანილი არ იყო. ამჟამად სოფელში ცხოვრობს 6 კომლი საბატონო გლეხი, მაგრამ, რამდენადაც ყველა ისინი ეთნიკურად ოსები და ახლად ჩამოსახლებულები არიან, გადასახადები მათზე უნდა გაიწეროს შესაბამისი კომპეტენციის მქონე პირების გადაწყვეტილებით.“[501]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა აღწერაში დმენისში აღწერილია 9 კომლი (18 სული): ბასილა და გიუნა ვალიშვილები, შალვა, ნინია და დავით ხაჩირაშვილები, ლუა მეხაშვილი, რაჯაბა ქარქუსაშვილი და სხვ. სოფელი ეკუთვნოდა შანშე, თორნიკე და გიორგი ერისთავებს. დმენისის მამასახლისი იყო დავით ქარქიშვილი, მოსამართლეები: ლამინა ალბორიშვილი და ლუა ყესაშვილი, მაგრამ, რადგან ამათ წერა არ სცოდნიათ, უწყისზე ამ შემთხვევაშიც ხელს აწერდა წყალობა თანდიევი.[502]

როგორც ცნობილია, ფეოდალურ საქართველოში მებატონეთა ვალდებულებებისაგან გათავისუფლებულ გლეხთა რამდენიმე კატეგორია არსებობდა: „თარხანი,“ „თავდახსნილი,“ „ნებიერი“ და სხვ.

საქართველოში რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, გლეხთა ეს კატეგორიები თანდათანობით გაუქმდა და გლეხობა, ძირითადად,

499 История Юго-Осетий в документах и материалах (1864-1900), т. III, Сталинир., 1961, ч. I, стр. 190, док. № 98.

500 Там же.

501 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 383.

502 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 294-295, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

„სახაზინო," „საბატონო" და „საეკლესიო" უწყებებს მიაწერეს. ასე იყო ბატონყმობის გაუქმებამდე (აღმოსავლეთ საქართველოში 1864 წლამდე). თუმცა, საგლეხო რეფორმამდეც, მებატონეთა ვალდებულებებისაგან გათავისუფლებულ გლეხთა მცირე ფენა მაინც არსებობდა. ეს ფაქტი მებატონეთა ნება-სურვილით ხდებოდა, რის გამოც, ასეთ გლეხებს „ნებით გაშვებულებს" (Вольноупущенных) უწოდებდნენ. ამ კატეგორიის გლეხთა შორის 1843 წელს დმენისში აღრიცხულია 2 კომლი:

1. იოსებ ივანეს ძე ბატიაშვილი, შვილებთან: ივანესა და მიხეილთან, იოსების ძმასთან სოლომონთან და ბიძაშვილთან იოსებთან ერთად.

მათ განკარგულებაში იყო 100 დღიური მიწა, რომელზეც მოჰყავდათ 36 კოდი ხორბალი, 30 კოდი ქერი, 50 კოდი სიმინდი. ჰყავდათ 15 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი;

2. ზაქარია სიდამონის ძე ბატიაშვილი, ძმასთან გიორგისთან და ზაქარიას ვაჟთან – სიდამონთან ერთად. აღწერაში მისი დღიური მიწის ოდენობა არ ჩანს, თუმცა, ირკვევა, რომ მოჰყავდათ 20 კოდი ხორბალი, 10 კოდი ქერი, 30 კოდი სიმინდი. ჰყავდათ 5 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი.[503]

დმენისის მოსახლეობა XIX საუკუნის ბოლოსათვის უკვე 32 კომლს (107 მამაკაცი, 80 ქალი, სულ 187 სული) შეადგენდა. აქედან, 25 კომლი (93 მამაკაცი, 68 ქალი) ოსია, ხოლო 7 კომლი (14 მამაკაცი, 12 ქალი) – ქართველი. დმენისელთაგან ყველა მართლმადიდებელი იყო, ისინი საეკლესიო უწყებას მიეკუთვნებოდნენ.[504]

გერი

სოფელი გერი მდ. პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, გუდისის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1480 მ-ის სიმაღლეზე, ცხინვალიდან 22 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. 1991 წლამდე იგი ცხინვალის რაიონში შედიოდა.[505] გერს გვერდით პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადი გერისხევი ჩამოუდის, რომელიც მსხლების მთიდან იღებს სათავეს. ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით: „ხოლო ვანათს ერთვის დასავლეთიდამ ლიახჳს ხევი გერისა, გამოსდის მსხლების მთას და დის სამხრით, ამას ზედა მსახლობელნი არიან ოსნი. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს. ხოლო ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი, ღრმა კლდიანი ძნიად განსავალი, გამოსდის გერის და შუაცხვირის მთას, შუაცხვირს მსახლობელნი არიან ოსნი."[506]

503 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 15-16, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

504 Свод ..., Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, №845.

505 გ. სოსიაშვილი, სოფელი გერი და გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ტ. II, 2020, გვ. 203.

506 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 363.

იოანე ბაგრატიონი სოფელ გერს ე. წ. „საარაგო სოფლების“ ჩამონათვალში იხსენიებს: „ქ. საარაგო სოფლები, რომელიც მიეწერება და მეზობელნი არიან ამა ლიახვის ხეობისა არიან ესენი: ქ. საარაგო შინდისი, მოსახლე ქ. ტირძნისი მოსახლე ქ. ვანათი, მოსახლე ქ. ოსის სოფელი მარილეთი, მოსახლე ქ. შურიული, მოსახლე ქ. ინაური, მოსახლე ქ. ყლარცვი, მოსახლე ქ. მეფარეთი, მოსახლე, ქ. გერი, მოსახლე. ესეც იულონს თჳს ეყიდა. ეხლა ერისთვიანთ უჭირავთ.“[507] როგორც ზემოთ მივუთითებდით, იოანე ბაგრატიონის ცნობაში სიტყვა „საარაგო“ შემთხვევით არ არის ნახსენები, როგორც ჩანს, სოფელ გერზე და მასთან ერთად მოხსენიებულ რამდენიმე სოფელზე შუასაუკუნეებში არაგვის ერისთავების გავლენა ვრცელდებოდა.[508] იოანე ბაგრატიონს აღნიშნული აქვს, რომ ერთ დროს არაგვის ერისთავთა საკუთრებაში არსებული გერი იულონ ბატონიშვილის მფლობელობაში შედიოდა, ბოლოს კი იგი „ერისთვიანთ უჭირავთ.“ როდესაც ქსნის ერისთავს გიორგი ყულარაღასს, ერეკლე II-მ მამული ჩამოართვა და ქსნის საერისთავო გააუქმა, სათავადოს ერთი ნაწილი, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები იულონ ბატონიშვილს გადასცა. იულონ ერეკლეს ძის რეზიდენცია სოფელ ბელოთში იყო.[509] სწორედ ამის შემდეგ უნდა ეყიდა იულონს სოფელი გერიც, რომელიც ოდნავ მოგვიანებით ქსნის ერისთავებმა დაისაკუთრეს. მათ პატარა ლიახვის ხეობაში მამულები დაიბრუნეს[510] და, როგორც ჩანს, გერიც დაისაკუთრეს.

სოფელი გერი რომ ოდესღაც არაგვის ერისთავთა საკუთრებას წარმოადგენდა, ამას XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ერთი დოკუმენტიც ადასტურებს (ამის შესახებ ქვემოთ). საინტერესოა სოფლის სახელწოდება გერი. გერის ეტიმოლოგიას მკვლევარი ჯ. გვასალია ზანურის საფუძველზე ხსნის: „პატარა ლიახვის ხეობის ზოგი ტოპონიმიც შეიძლება აიხსნას ზანურის ნიადაგზე. პატარა ლიახვს მარჯვნიდან გერის ხევი ერთვის, რომლის სათავეში არის ქართლში განთქმული გერის სალოცავი. აქ სალოცავად მოსული მოსახლეობა ხატს საქონლის მფარველობასა და მგლებისაგან თავდაცვას სთხოვდა. „გერი“ მეგრულად მგელს ნიშნავს და შესანიშნავად უდგება სალოცავის შინაარსს. გერი და ლომისა შესაძლოა საერთო წარმოშობისანი გამოდგნენ, თუ ლომისაში სვანურ ლომს//ლემ-ს დავინახავთ, რომლის თაყვანისცემაც გენეტიკურად მგლის (ძაღლის) კულტამდე მიდის.“[511] ჯ. გვასალია ასეთივე მსგავსებას ხედავს შიდა ქართლში არსებულ ჰიდრონიმ „მეჯუდასა“ და ზანურ სახელ „მეჯუდას“ (მაჯუდის)

507 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 38.

508 არაგვის ერისთავთა წინაპრები პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე, გერთან ახლოს არსებულ ვანათიდან იყვნენ. *გ. სოსიაშვილი, საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 45-58.*

509 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 139.

510 სეაცსა, ფ. 254, საქ. 58, გვ. 12.

511 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1986, გვ. 165.

შორის. მკვლევრის აზრით, შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმი სვანური წარმოშობისაა. მაგ. „ისროლი," სადაც ფუძეა „ისრ," რაც სვანურად ისლს ნიშნავს და სხვ.[512] ჯ. გვასალიას დაკვირვება შიდა ქართლში არსებული ონომასტიკური ერთეულების წარმომავლობის შესახებ გასათვალისწინებელია, თუმცა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლიახვის ხეობაში გავრცელებული არაერთი ტოპონიმი ძალზე დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს დაღესტნურ ენებში არსებულ ლექსიკურ ერთეულებთან. მაგ. ჰიდრონიმ „ლიახვს" ნახურ ენაზე ასეთი მნიშვნელობა აქვს: „ლია-თოვლი, ხუ(ხი) წყალი."[513]

გერის სახელით საქართველოში სოფელი არსებობდა ბორჯომის ხეობაშიც. მას ახლომდებარე სოფლებთან ერთად გზის გაწმენდით სამუშაოებთან დაკავშირებით იხსენიებს გაზეთი „ცნობის ფურცელი."[514] აღსანიშნავია, ისიც რომ დაღესტანში არსებობდა სოფ. გერგებილი.[515]

საინტერესოა, რომ „გერ" ფუძიანი სახელები, როგორც ტოპონიმები, არამარტო ჩრდილოეთ, არამედ სამხრეთ კავკასიაშიც არის გავრცელებული, მაგ. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის რუსულ აღწერაში ერევნის გუბერნიაში იხსენიება „გერაპისი," „გერგერი,"[516] ხოლო ელიზავეტოპოლის – (განჯის) გუბერნიაში კი გვხვდება „გერანა," „გერა ზლიარი."[517] „გერგერი," „გერგებილი" და „გერი" ძალზე დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს „გერგეტთან." ამავე ფუძით საქართველოშიც არსებობდა სოფელი გერმუხა, სადაც პალეოლითის პერიოდის ძეგლებია მიკვლეული.[518]

გერის, როგორც ტოპონიმის შესახებ, ს. მაკალათია წერს: „ოსები მას ჯგერძუარს" უწოდებენ. ქართული გერი და მისგან წარმოებული ოსური ჯერან (ჯგერ) იგივეა, რაც სვანური ჯგჯრაგ და მეგრული ჯეგე (ჯგეგე და გეგე). ესეც გიორგის, ანუ ჯეგე გიორგის (წმ. გიორგის) ნიშნავს."[519] აღსანიშნავია, რომ ქართლში გავრცელებული მამაკაცის საკუთარი სახელია გერისო, რაც ჩვენი აზრით, გერის წმინდა გიორგის სალოცავთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამ სახელის წარმომავლობას ძველ დროში ინფექციური დაავადებებისაგან ბავშვებისადმი გერის სალოცავის მფარვე-

512 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1986, გვ. 165.

513 კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 113. ჰიდრონიმ „ლიახვის" წარმომავლობის შესახებ სხვა მოსაზრებებიც არსებობს. ვ. აბრამიშვილის აზრით, ჰიდრონიმ „ლიახვის" პირველი ნაწილი „ლია" ნიშნავს ლამიან ადგილს, ხოლო მეორე ნაწილის ახსნა სწორედ ძველი ფორმით უნდა მოხდეს-ლიახუ, ძველი ქართულის მიხედვით, მდინარის ძლიერ ხმაურს ნიშნავს. *ვ. აბრამიშვილი, მდინარე ლიახვის სახელწოდების განმარტებისთვის, „მნათობი," №1, 1971, გვ. 154-155; კ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.*

514 გაზ. „ცნობის ფურცელი," 1899 წ., 10 იანვარი, № 722, გვ. 1.

515 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 101.

516 Свод статистических данных *о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков* 1886 *г.*, Тиф., 1893, Эриванская губерния, №154, 985.

517 Там же, Елизаветпольская губерния, №488, 1212.

518 ჯ. გვასალია. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1986, გვ. 48.

519 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 61.

ლობა უნდა დასდებოდა საფუძვლად. გერის წმინდა გიორგის სალოცავის, ისევე, როგორც ქართლში არსებულ წმინდა გიორგის საკულტო ნაგებობების ადგილზე, ოდესღაც წარმართული სალოცავები იყო. როგორც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს, საქართველოში წმინდა გიორგიმ ქართველების მთავარი ღვთაების, მთვარის ადგილი დაიკავა.[520] რაკი „გერ“ ფუძე ერთია, როგორც ქართული, ისე ჩრდილო კავკასიური ტოპონიმებისთვის, იგი უძველესი, წინარექრისტიანული წარმოშობის უნდა იყოს და კავკასიაში მცხოვრები ეთნოსების საერთო ლექსიკურ ერთეულს უნდა წარმოადგენდეს. ეს საკითხი ენათმეცნიერთა მხრიდან განხილვის საგნად უნდა იქცეს.[521]

დოკუმენტურ წყაროებში გერი XVII საუკუნიდან გვხვდება. როგორც ჩანს, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არაგვის ერისთავების გავლენა ვრცელდებოდა. ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ გერი და გერისთავი, რომლებიც არაგვის ერისთავებს ეკუთვნოდათ, სამეფო ხელისუფლებამ სვეტიცხოველს შესწირა (სვეტიცხოველს ქართლის მეფემ ლუარსაბ I-მა გადასცა გერის „მთავარმოწამის საყდარი.“ ამის შესახებ ქვემოთ), რის გამოც, ნუგზარ არაგვის ერისთავმა პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული არბო და გენესმანი დაიკავა და სვეტიცხოველს ამის სანაცვლოდ არბოს მეზობლად არსებულ სოფელ ქორდში რამდენიმე კომლი გლეხი გადასცა. ნუგზარ არაგვის ერისთავის შეწირულობის სიგელში ვკითხულობთ: „ქ. კს: ტე: ესე წიგნი მოგახსენე... სვეტსა ცხოველსაო, მე ერისთავმან პატრონმან ნუგზარ(და ძეთა ბაინდურთ და გ-იგ) ასე რომ ჩვენი სამკვიდრო გერი და გერისთავი (ხაზგასმა ჩვენია, – გ. ს.) სვეტიცხოვლისათვის შეეწირა მეფეთა... კიდევ არბოს გენასმანი სვეტიცხოვლისა იყო და ეს ჩუენ მოგართვით ქორდს ჩუენი სამკვიდრო კვამლი სამი ბექნიაშვილი ირემა და სხვ.“[522] როგორც ვხედავთ, არაგვის ერისთავების საკუთრებაში იყო გერი და გერისთავი. დოკუმენტში შემთხვევით არ არის ნახსენები სიტყვა „სამკვიდრო.“ პატარა ლიახვის ხეობის ზემო ნაწილზე არსებული ზოგიერთი სოფელი ნუგზარ არაგვის ერისთავის წინაპრების მფლობელობაში შედიოდა. ნუგზარის პაპა, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ვანათელი აზნაური იყო[523] (იხ. ქვემოთ). როდის დაკარგეს პატარა ლიახვის ზემო წელზე, მათ შორის სოფელ გერზე გავლენა არაგვის ერი-

520 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 50.

521 სოფელ გერის შესახებ იხ. გ. სოსიაშვილი, სოფელი გერი და გერისთობის დღესასწაული, პროფ. ლელა მელაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, კონფერენციის მასალები, 2012; გვ. 48-55; გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 96-112. გ. სოსიაშვილი, სოფელი გერი და გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, II, თბ., 2020, გვ. 203-226. გ. სოსიაშვილი, როგორ გოდებს გერის ტაძარი, გაზ. „ლიტერატული ცხინვალი,“ 1999, № 5.

522 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ, 1897, გვ. 441.

523 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 534.

სთავებმა, წყაროებიდან არ ჩანს.

გერი მთელს ქართლში თავისი სასწაულთმოქმედი სალოცავით იყო ცნობილი, მაგრამ საინტერესოა, რომ სვეტიცხოვლისათვის არაგვის ერისთავის მიერ ბოძებულ სიგელში, იხსენიება მხოლოდ გერი და გერისთავი, დოკუმენტში ნახსენები არ არის გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, რომლის დაარსებას „გერის მონასტრის ქრონიკა“ VI საუკუნეში მოღვაწე ქართლის მეფეს ფარსმანს მიაწერს (ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით). გვიან ფეოდალურ პერიოდში, როგორც ზემოთ მივუთითებდით, გერში არსებული ვენახი ათონის მთაზე არსებულ ვატოპედის მონასტრის მეტოქს – ქაშუეთის წმინდა გიორგის ტაძარს ეკუთვნოდა, რომელიც გერის სიახლოვეს, პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობდა. ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტიდან კარგად არ ჩანს, გერის ვენახი სამეფო ოჯახმა შეწირა ათონის მთაზე არსებულ ვატოპედის მონასტერს, თუ აღნიშნული მამული გერის მფლობელმა არაგვის ერისთავებმა (ან, სხვა დიდგვაროვნებმა) გადასცეს წმინდა მთაზე არსებულ სასულიერო ცენტრს, იმის თქმა კი შეგვიძლია, რომ ვატოპედის მონასტერს, სხვა მამულებთან ერთად, თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში გერის ვენახიც დაკარგული ჰქონდა და როგორც უკვე მივუთითებდით, ერეკლე II-ის ძალისხმევით, ათონიდან ჩამოსული სასულიერო პირის თხოვნის საფუძველზე, სხვა მამულებთან ერთად, გერის ვენახი კვლავ ვატოპედს გადაეცა.

დოკუმენტურ წყაროებში სოფელ გერის მოსახლეობის შესახებ ძალზე მწირი ინფორმაციაა შემონახული. როგორც ნუგზარ არაგვის ერისთავის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებული სიგელიდან ირკვევა, სოფელი გერი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. ერთ ნაწილს გერი ერქვა, ხოლო მეორეს – გერისთავი. სწორედ გერისთავში არსებობდა ქართლში განთქმული გერის წმინდა გიორგის ტაძარი და აქედან მომდინარეობდა ამ სალოცავთან დაკავშირებული დღესასწაული გერისთაობა (გერისთობა) (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

1766 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი დოკუმენტის – „განჩინება ამილახვრიშვილისა და მისი სახლისკაცების გაყრის საქმეზე“ მიხედვით, სოფელ გერისთავში ყმებს და მამულებს ფლობდნენ ამილახვრები: „ქ. გერისთავს მებაღიშვილი შიო და იმის ბიძაშვილი, დღეს რისაც მქონებელნი არიან...ქ. გერისთავს მემშვილდისშვილის ზურაბას მამული ხარაბა.“[524]

გვიანფეოდალურ პერიოდში გერის მოსახლეობის შესახებ ინფორმაცია შემოგვინახა 1728 წელს შედგენილმა „თბილისის ვილაიეთის დიდმა დავთარმა.“ როგორც ოსმალურ დოკუმენტშია მითითებული, ფისკალური საბუთის შედგენისას გერი გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა, რომელიც გარკვეული ხნის განმავლობაში ოსმალებს ებრძოდა, შემდეგ კი

524 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1972, გვ. 520, დოკ. 416.

მათ სამსახურში ჩადგა და ოსმალთაგან ზემო ქართლი გადაეცა.[525] გერში ამ დროისთვის 11 კომლი (24 ოჯახი) ცხოვრობდა. თურქულ საბუთში მოხსენიებულნი არიან გერში მცხოვრები ოჯახის უფროსი მამაკაცები: „ბაბუნა ძე ივანესი, ივანე ძმა მისი, ზურაბ ძმა მისი, გიორგი ძე შიოსი, გიორგი ძმა მისი, ზაზირ ძე ზალიკასი, ბერი ძმა მისი, გიორგი ძე მისი, ალია ძმა მისი, ოთარა ძე ჩუბინასი, ოქრუა ძე გიორგისა, ადუა ძმა მისი, გიორგი ძე დათუნასი, ჩუბინა ძე მისი, გიკუკა ძე თევდორესი, დიმიტრი ძმა მისი, ჩუბინა ძე ბევიასი, თამაზა ძმა მისი, ბერი ძმა მისი, გენება ძე თევდორესი, გიორგი ძმა მისი, იოსება ძე ზაქარასი, ონია ძმა მისი, ბირა ძე მისი.“[526] თუ საშუალოდ ოჯახში 6 სულს ჩავთვლით, 1728 წლის მონაცემებით გერში სულ 144 მოსახლე ყოფილა. ოსმალური წყარო გერის მოსახლეობის ეთნიკურ კუთვნილებაზე ინფორმაციას არ იძლევა, თუმცა აქ გავრცელებული მამაკაცის სახელების მიხედვით (ივანე, ზურაბი, გიორგი, შიო, ზალიკა, ბერი, ოთარა, ოქრუა, დათუნა, დიმიტრი, თამაზა, თევდორე, იოსება, ზაქარა), შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ გერში ქართული მოსახლეობა იყო. ზოგიერთი სახელი დავთრის შემდგენლების მიერ შეცდომით არის ჩაწერილი. მაგ: ზაზირი, გიკუკა, გენება, ბირა. ოსმალურ წყაროში მოხსენიებული რამდენიმე მამაკაცის სახელი ქართულ ონომასტიკონში საყოველთაოდ გავრცელებული არ იყო, თუმცა მათგან ახალი გვარები წარმოიქმნა. მაგ: ონიასგან – ონიაშვილი,[527] ჩუბინასგან – ჩუბინაშვილი,[528] ადუასგან – ადუაშვილი.[529] გერში მცხოვრებთა გადასახადები ოსმალურ დავთარში ასეა წარმოდგენილი: „მიწის დღიური მფლობელობა 50 სამეუფო ველის დღიური მფლობელობა 20 სამეუფო ვენახის დღიური მფლობელობა 3 ჯამი მარცვლეულისა ისფენჯი კაცი 24, ახჩა 2640 ხორბალი ქილა 110 ახჩა 2200 ქერი ქილა 60 ახჩა 900 ჭვავი ქილა 30 ახჩა 450 ფეტვი ქილა 40 ახჩა 600 უშრის გადასახადი ვენახზე, დონუმი 50, თითოეულს 40 ახჩა 2000 გადასახადი ერბოზე 250 გადასახადი სკაზე 120 არუსანეს გადასახადი 120 გადასახადი ცხვარზე 290 დეშთიბანი მიწაზე თაფუს გადასახადი 180 გადასახადი ღორზე 120 წისქვილი თვალი 1, სრული წლით გადასახადი 120 ბადიჰავა, ჯურუმ ჯიბაიეთ,

525 გ. სოსიაშვილი, „ოსმალობა“ და პატარა ლიახვის ხეობა, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, გორი, 2016, გვ. 62.

526 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 408.

527 ი. ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1991, გვ. 486.

528 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი მესამე, გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ, თბ., 1967, გვ. 031.

529 ი. ახუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195.

იავავე კაჩკუნ, ბეითალმალი ამევეხასე, მალი გაიფ მალი* მეფკუდ 200 ჯამი 10090.“[530]

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, გერის მოსახლეობა ოსმალური ხელისუფლების მიერ დაწესებულ რამდენიმე სახის გადასახადს იხდიდა, მათ შორის: ცხვარზე, ფუტკარზე, ღორზე. გერელებს გადასახადი ჰქონდათ შეწერილი ასევე სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, ისინი ნატურით იხდიდნენ: ერბოს, ქერს, ჭვავს, თივას და სხვ. დოკუმენტში, გერში, ისევე, როგორც ქართლის სოფლების დანარჩენ მოსახლეობაზე დაკისრებული სხვა სახის გადასახადებიც გვხვდება. მაგ: ბედიჰავას გადასახადი, ჯურუმჯიბაიეთ, იავავე კაჩკუნ, ბეითალმალი, ამევე ხასე, მალი, გაიფ მალი. ბადიჰავას გადასახადში, მკვლევართა ერთი ნაწილის შეხედულებით, შედიოდა სხვადასხვა სახის ჯარიმა: საქორწინო გადასახადი, მიწის თაფუ და სხვ. ხოლო მეორე ნაწილი თვლის, რომ ბადიჰავას გადასახადი დამნაშავეების ფულად ჯარიმას წარმოადგენდა.[531] როგორც ნ. გორგოძე აღნიშნავს: „ბადიჰავა უნდა იყოს გადასახადების ერთი ჯგუფის საერთო სახელწოდება. ამის საფუძველს იძლევა კანონ-ნამეები. წყაროებში ჯარიმები, „იავა, „კაჩკუნ,“ „მალი გაიფ“ და სხვა ერთადაა დასახელებული. ამრიგად, წყაროებიდან ჩანს, რომ ბადიჰავაში გაერთიანებული იყო რამდენიმე სახის გადასახადი, რომლის გადახდა მწარმოებელი საზოგადოების უშუალო ვალდებულებას წარმოადგენდა.“[532] დავთარში ოსმალური ტერმინოლოგიით მოხსენიებული სხვა გადასახადები, (მაგ. ჯურუმ ჯიბაიეთ), შესაძლებელია, წვრილმან გადასახადდებს წარმოადგენდა და „ბადიჰავას“ გადასახადების ჯგუფში შედიოდა.

გერში მცხოვრები გლეხები სახელმწიფო ბეგარასაც იხდიდნენ. ეს კარგად ჩანს XVIII საუკუნის ბოლოს შედგენილ ერთ დოკუმენტში, სადაც მღვრიას ხევის (პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადი) სოფლებში მცხოვრები იმ გლეხების ჩამონათვალია, რომელთაც დარჩენილი ჰქონდათ

---

*ქართულ საგადასახადო სისტემაში მალი ითვლებოდა სულად გადასახადად, იხ. *ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური წყობილება საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 199.* მკვლევრის განმარტებით „სათათრო მალი“ უცხო დამპყრობთა სასარგებლოდ დაწესებულ ხარკს ეწოდებოდა. მალი საგადასახადო ტერმინის მნიშვნელობით, საქართველოში თათართა ბატონობის დროს ვრცელდება.“ *იქვე, გვ. 251.* ვ. გაბაშვილი მიიჩნევს, რომ მალი უფრო გვიან სათათრო ელფერს კარგავს და სამეფო გადასახადებს შორის მთავარ ადგილს იჭერს... XVI-XVIII ს.ს. „მალი“ სათათრო ხარკს აღარ ნიშნავს.“ *იქვე, გვ. 253.* ამ მოსაზრებას ჩვენ ვერ დავეთანხმებით, რადგან 1728 წლის თბილისის ვილაიათის დიდ დავთარში,“ მალი, როგორც გადასახადი, წარმოდგენილია სხვა ოსმალური გადასახადების გვერდით.

530 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 408.

531 ნ. გორგოძე, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი ქსნისა და არაგვის ხეობაში „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთრის მიხედვით“ (1728 წ.) მიხედვით, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, ტ. 12, თბ., 2005, გვ. 426.

532 ნ. გორგოძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 426.

ვალდებულებების შესრულება (ბეგარა). დოკუმენტის სრული სათაურია: „რაც რომ მღვრიას ხეობაზედ ბეგარა დარჩა აუღებელი ამას ქვეით წერია.“ საბუთში ვკითხულობთ:

„ქ. შულიურში დარჩა გუბეშვილის მთელი ბეგარა;

ქ. აქავ შულიურში დარჩა არჩივავანთ ბეგარა ნახევარი;

ქ. მარალეთში დარჩა კაბულაანთ ნახევარი ბეგარა;

ქ. აქავ მარალეთში დარჩა მოსე კაბულაშვილზედ ერთი თოხლი;

ქ. ყლარცვს დარჩა ჩუფილაშვილის ბეგარა სამი წილი;

ქ. აქავ ყლარცვში დარჩა ბადრი ყულუნბეგაშვილის ერთი თოხლი;

ქ. აქავ ყლარცვში დარჩა გოგიჩაშვილზედ სამი წილი ბეგარა;

ქ. აქავ თაბუანთზედ დარჩა ბუდაზედ ცხვარ-თოხლი;

ქ. თაბუაშვილს ფაცაზედ დარჩა ორი ცხვარი რომ ერედვში არის;

ქ. გერს ჩუჩურის ბეკოშვილზედ დარჩა მეოთხედი ბეგარა;

ქ. წიარს დარჩა არჩოშვილის ბეგარა ნახევარ ბეგარა რომ ერთი თხა გვიჭირამს

ქ. ალბორიანთ ბეგარა დარჩა სამი წილი ბეგარა;

ქ. ჭვრივს ტორიანთზედ და მაზიანზედ დარჩა ორისა ბეგარა;

ქ. აქავ ჭვრივს დარჩა საბანაშვილის ბეგარა ერთი მთელი ბეგარა;

ქ. აქავ ჭვრივს დარ საჩიანთზედ და მერთს ხაჩივას ბიჭებზედ ნახევარ ბეგარა.[533]

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, გერში იმ დროისათვის ბეკოშვილები ცხოვრობდნენ. აქვე უნდა ითქვას, რომ ეს საბუთი რუსულ ენაზე 1962 წელს გამოაქვეყნეს გ. თოგოშვილმა და ი. ცხოვრებოვმა. მათ რუსულად თარგმნილ დოკუმენტში, მღვრიას ხევის სოფლების მცხოვრებლებს გვარების დაბოლოებები შეუცვალეს, მაგ. კაბულაშვილი – კაბულოვად გადაიტანეს, თაბუაშვილი – თაბუევად, ალბორიშვილი – ალბოროვად და სხვ.

მღვრიას ხევის სოფლების მცხოვრებთა გვარების თვითნებურად გადაკეთება და მათთვის XVIII საუკუნეში რუსული დაბოლოებების მიცემა ადვილად წარმოსადგენია, რასაც ემსახურებოდა.

მკითხველს რომ სრული წარმოდგენა შეექმნას ზემოთქმულზე, თვალსაჩინოებისა და შედარებისათვის ვთავაზობთ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული დოკუმენტის დედანის ასლს, ასევე გ. თოგოშვილისა და ი. ცხოვრებოვის მიერ რუსულად თარგმნილ და გამოქვეყნებულ დოკუმენტს (იხ: ფოტო დანართი, გვ. 392-393).“[534]

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გერში თანდათან ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები დამკვიდრდნენ. 1886 წლის აღწერით სოფელში აღრიცხულია 80 კომლი (344 კაცი, 227 ქალი, სულ 571 სული) ოსი,

533 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. 5888.

534 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი ფ. HD-საბ. №5888; История Осетии в документах и материалах, Составители: Г. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, Цхинвали, 1962, стр. 241, №178.

რომლებიც სახაზინო უწყებას მიეკუთვნებოდნენ,[535] თუმცა მითითებულ კომლთა რაოდენობა, სავარაუდოდ, გერის ხეობის რამდენიმე სოფელში იქნებოდა.

როგორც ითქვა, სოფელ გერს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენდა ქართლში განთქმული გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, რომელიც განვითარებული შუასაუკუნეებით თარიღდება (იხ. დანართი).

1898 წელს გერის წმინდა გიორგის ტაძრის ირგვლივ ქვითკირის გალავანი აუშენებიათ.[536] მისი ნაშთები XX საუკუნის 70-იან წლებამდე იყო შემორჩენილი. ამის შესახებ სერგი მაკალათია წერს: „მთაზე ჩანს სოფ. გერი, რომელიც ხუთ უბნად არის გაყოფილი. სოფლის ზემოთ მაღალი კლდეა, სადაც გერის წმინდა გიორგის ეკლესია დგას. ეკლესიის მოედანი მცირეა, მას გალავანი აქვს შემორტყმული. გალავნის კარიბჭე ნაგებია თლილი ქვით და თავზე ამოკვეთილია ლომის თავი. ეკლესია ნაგებია ქვაფიქლით. წინათ აქ ძველი კოშკი ყოფილა, ის დაუნგრევიათ და ეკლესიისთვის ეკვდერი მიუშენებიათ 1879 წელს. ეკლესიის დასავლეთ მხარეზე მიშენებულია სამრეკლო. ეკლესია დარბაზულია, მოცულობით პატარა და ცარიელი. ეკლესიის გარშემო რაიმე სხვა სიძველე არ მოიპოვება. არის ორიოდე ქოხი, სადაცა ღამისმთევლები დგებოდნენ. გერის წმ. გიორგი ითვლებოდა ფსიქიკურად დაავადებულთა მკურნალად, რომლებიც გერში მიჰყავდათ და წმ. გიორგის მის განკურნებას შესთხოვდნენ.

გერის ეკლესიის აშენებაზე არსებობს ასეთი თქმულებაც: ქართლის მეფეს ფარსმანს (VI ს.) შეურთავს აფხაზთა მთავრის ასული ხვარაზმა, რომელსაც მოჰყოლია ვაჟი ვარამადსადი. ხვარაზმშას მზითევში ჰქონია მოჭედილი ნაწილიანი ხატი წმ. გიორგისა. მეფე უშვილო ყოფილა და სიცოცხლეშივე ეს ნაწილიანი ხატი თავისი გერისათვის (ვარამადსადისათვის) უბოძებია.

სპარსელების შემოსევისას მეფეს თავისი გერი მთაში გაუხიზნავს, მთის წვერზე აუშენებია ეკლესია და ხატიც იქვე დაუსვენებია, სოფელსაც ამის გამო გერი დარქმევია. გერის წმ. გიორგის ხატობა ქართლში ორ ადგილს იმართებოდა: სოფელ გერსა და არბოში. გერი იყო ამ ხატის მთის საბრძანისი, არბო კი – ბარისა. გერის შესახებ ასეთი თქმულებაც არსებობს: წმინდა გიორგი რომ უწამებიათ, ასო-ასო აუქნიათ. მისი მკლავი და თავი გერში დაუმარხავთ, ამ ადგილსაც ამის გამო თავგერი ეწოდაო. გერის გიორგის ძმებიც ჰყოლია: არბოს ჯვარი, ატოცის წმინდა გიორგი და სარკის წმ. გიორგი (ხვედურეთშია). გერისთობა იწყებოდა 27 აგვისტოს და გრძელდებოდა სამ კვირას: პირველი – თავგერითობა, მეორე შუაგერითობა და მესამე – გერის ბოლო. გერის ბოლო არბოში იმართებოდა და აქედან მლოცავები პირდაპირ იქ გადადიოდნენ. მლოცავები

535 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Меджврисхевский участок, Тиф., 1893, №1417.

536 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 3.

გერში ღამისთევით დგებოდნენ და იქ სხვადასხვა რიტუალს ასრულებდნენ – ხოხვით შემოუვლიდნენ ეკლესიას, ვისაც შეთქმული ჰქონდა, ისინი ცეკვითა და მუსიკით. მოჰქონდათ მრავალი სახის შესაწირი: სანთლისაგან გაკეთებული ადამიანის გამოსახულება თეთრებში გამოწყობილი, ბეჭდები, საყურეები და სამაჯურები. ვისაც შეთქმული ჰქონდა კისერზე რკინის ჯაჭვს –„დადიანურს“ დაიდებდა და ასე სამჯერ შემოუვლიდა ეკლესიას. მზის ჩასვლისას მლოცავი შეუდგებოდა ღამის თევის სამზადისს: აბინავებდნენ საქონელს, მორთავდნენ ბინებს და სხვ. დაღამებისას ეკლესიაში სანთლებს ანთებდნენ: გაისმოდა ხატის ქადაგის ვედრება.“[537]

გერის წმინდა გიორგის ტაძრის გალავანი 1924 წელს უნახავს სიძველეთმცოდნეს გ. ბოჭორიძეს.[538] ი. მეგრელიძე მიუთითებს, რომ გერის წმინდა გიორგის ტაძრისთვის XIX საუკუნის ბოლოს სენაკი მიუშენებიათ. სენაკის კარის მაღლა მკვლევარს შეუმჩნევია კედელზე გამოსახული, 1899 წლით დათარიღებული ჯვარი.[539]

გერის წმინდა გიორგის ტაძრის სიახლოვეს მლოცველებისთვის ღამის გასათევი სახლებიც იდგა.[540] ი. მეგრელიძე აღნიშნავს: „ძველი შენობაც რესტავრირებულია; ჩრდილოეთ კედელში ამ დროსაა (1899 წ.) ჩასმული ფანჯარა. აღმ. კედელში სარკმელია და მის ზევით ჩუქურთმებიანი ქვებიცაა... საყდარში ერთი ჯვრიანი ქვა ძევს. კედლის თაროში 45 პატარ-პატარა ზარია, რომლებიც სხვადასხვა დროსაა შეწირული.[541] ი. მეგრელიძის გადმოცემით, გერის ეკლესიას მონასტერსაც უწოდებდნენ[542] თუმცა, აქ მონასტრული ცხოვრების კვალი არ ჩანს. წვიმიანი ამინდების გამო გერში ასვლა მლოცველებს უჭირდათ, ამიტომ ვინც ვერ ადიოდა, სალოცავის დაბლა არსებულ ნიშთან ლოცულობდა. გერის ძირში, XX საუკუნის პირველ მეოთხედში სალოცავი წიფლის ხე უნახავს რუს მკვლევარს გ. ჩურსინს. ხეზე ორი-სამი ზარი ყოფილა ჩამოკიდული და ვინც სალოცავში ვერ ავიდოდა, აქაც შეეძლო ელოცა.[543]

როგორც ზემოთ მივუთითებდით, გერის ტაძრის დაარსებას „გერის ქრონიკა“ VI საუკუნეში მოღვაწე ქართლის მეფე ფარსმანს მიაწერს. „გერის ქრონიკის“ შემდგენელია სოფ. არბოს მკვიდრი დეკანოზი იაკობ ლომური, რომელსაც გერის ტაძარში უმსახურია და ტაძრის ისტორიაც სწორედ იქ შეუდგენია. „ქრონიკაში“ მოთხრობილია სოფელ გერის ისტორია და გერის წმინდა გიორგის ტაძრის დაარსების ამბავი. იაკობ ლო-

537 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 59-62.

538 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა, ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 130.

539 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997, გვ. 41.

540 იქვე, გვ. 42; გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 3.

541 ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

542 იქვე, გვ. 40.

543 ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42; Труды Закавказской научной ассоциации. Серия 1, Тифлис, 1925, стр. 203.

მოური ცნობილი ხალხოსანი მწერლის ნიკო ლომოურის წინაპარი იყო.*[544] მის მიერ შექმნილი ქრონიკა 1911 წელს ეპისკოპოს კირიონის (მომავალში საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II) ხელში მოხვედრილა, რომელსაც ხელნაწერი საქართველოს ეროვნული მუზეუმისათვის შეუწირავს. „გერის ქრონიკა“ ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.[545] ქრონიკაში ვკითხულობთ: „ჟამთა უკუე საქართველოს მეფე ფარსმან მეოთხის ბაკურ მეფის შემდეგისათა რომელმანცა ცოლად მოიყვანა აფხაზეთის დიდის თავადის თაქთორის ასული ხვარამზე, რომელსაცა ჰყვა პირველისთანა ქმრის წული, წოდებული ვარამისად. და ამას ხვარამზედა რა იქორწინა ხსენებულმან ფარსმან მეფემან, მისისა მდიდრულისა მზითვებისა გარდა ის ჰყვაცა შეჭედილი ხატი საღმთოისა გიორგისა რომელი მიუბოძა ახალთა რომის კეისარსა საბერძნეთისასა ნიჭად ერთგულობისა, ესე ვარამი გერი მისი ჰყვა ვითარცა მემკვიდრე თვისი მეფისა ვინათაგან თვით იყო უძეო, და სიცოცხლესა თვისსა, ხატი ესე ნაწილები დიდის გიორგისსა მოუბოძა მეფემან გერსა თვისსა და მიზეზისა გამო სპარსთა მიერ აოხრებასა ესე მეორედ ქართლისა ვერღარა ეძლო ფეხზედ დგომაი, არამედ აღმოუჩინა გერსა თვისსა, და მისცა ხეობაი ესე და მთა იგი, სადაცა ზდეურნი დიგალნი ოვსნი შემოასხნა და დააშენა ვაკესა მას ზედა, ხოლო წვერსა მისსა მთისასა ეკლესიაი, მისსავე სახელსა ზედა აღაშენა შუენიერი და არა დიდი, დიდისა მას სოფელსა უწოდა დიდი გერისა, ხოლო ზდება მისსა სახელსა ზედა ეკლესიასა დიდისა გერისთავი და შემდგომად აღშენებისა ამისა დიდისა სოფლის და მისისა ეკლესიისა, დედოფალი მიიცვალნეს და მერმეღა მეფეცა, დაშთა სახელითა ამით ადგილი იგი შემდგომად მეფეთგან საუფლისწულოდ იწოდებოდა, ვიდრე სახელოვანის მეფის თამარისადმე, ხოლო ამის რა ქართლსა შინა ჰყო სასურველი მშვიდობაი თვით ამისა დედოფლის წარსაგებელი აღშენებულს ვაკეზე ეკლესიისა შინა ბრძანა შთამოყვანება დიდის პატივით სასწაულმოქმედისა მის ნაწილსა და ვიდრე აქამომდე განისვენებს მას შინა, მცველი მეფეთა და ერთა.“[546]

„გერის მონასტრის ქრონიკაში“ დაცულ ცნობებს იმეორებს ასევე ალექსანდრე გარსევანიშვილი ჟურნალ „ცისკრის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ წერილში: „არბოს ანუ გერით ხევის წმინდა გიორგის ეკლესიის აღშენებისათვის“, იგი გერის ქრონიკაში არსებულ ინფორმაციას ოდნავ განსხვავებულად გადმოგვცემს. მაგ. „ქრონიკაში“ ფარსმანის გერის სახელია ვარამი, ხოლო ალექსანდრე გარსევანიშვილის წერილში ვარამადსადი. „ქრონიკაში“ დედოფალს ჰქვია ხვარამზე, გარსევანიშვილის

544 * იაკობ ლომოურის სახელს უკავშირდება არბოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გუმბათიანი ტაძრის აშენება. იაკობთან ერთად, ამ საქმეში მონაწილეობას იღებდა მისი ძმა იოსებ ლომოურიც. *გ. სოსიაშვილი, სოფელ არბოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ტ. I, გვ. 119-120.*

545 ვ. სიდამონიძე, გერის მონასტრის ქრონიკა, გაზ. „საბჭოთა ოსეთი“, 1962 წ. 17 ნოემბერი, გვ. 3.

546 იქვე.

მიხედვით, – ხვარაზმშა. ალ. გარსევანიშვილი წერს: „ხოლო ადგილი იგი (გერი, – გ. ს.) დაჰშთა სახელითა ამით დღევანდლად დღემდე, რომელიცა შემდგომად მეფეთაგან საუფლისწულოდ იწოდებოდა. ვიდრე სახელოვნისა, და დიდებულისა და ძლევამოსილისა მეფისა თამარისადმდე. განაჩინა რა თამარმან სასურველი მშვიდობა ქართლსა შინა აღაშენა სოფელი არბო, წელსა თრპვსა (1186) და მუნ თვისითა წარსაგებელითა აღშენებულსა ვაკეზედ, ეკლესიასა შინა, ჰბრძანა დიდის პატივითა ჰშთამოყვანებაი საკვირველმოქმედისა და ძლევამოსილისა გიორგის ნაწილსა, თუესა აგვისტოსა. ხატი იგი აქამომდე განისვენებს მას ეკლესიასა შინა. მცველი და დიდი შემწე მეფეთა და ერთა მათთა. ამის მიზეზისათვის განწესებულ არს, იმ დღიდან ქართველ ერისაგან დღეობა 28-სა მარიამობისთთვისასა კვირა დღეს, რომელსაცა უწოდებენ გერისთობასა არბოობასა, სადაც შეიკრიბებიან სალოცავად მრავალნი ხალხნი, ქართლიდამ, იმერეთიდამ, ტფილისიდამ და კახეთიდამ."[547]*

ცნობილი ხალხოსანი მწერლის ნ. ლომოურის გადმოცემით, გერში წმინდა გიორგის თავის სარქველი ესვენა: „...ასვენია თავის სარქველი მოხსენებულის წმინდანისა...გაზაფხულდება თუ არა, დაიძვრის ამის მლოცავი და საქართველოს ყოველი კუთხიდან მოდის აქ შესაწირავი"....[548] იგივე ინფორმაციას გვაწვდის ზ. ჭიჭინაძე. მისი ინფორმაციით, როდესაც წმინდა გიორგი აწამეს, წმინდანის თავის ქალა გერში დააბრძანეს. სწორედ ამის გამო დაერქვა სოფელს გერის თავი: სამას სამოცდა სამი წმინდა გიორგის თავი გერის ეკლესია არისო. როცა წმიდა გიორგი სამას სამოცდა სამ ნაწილათ დასჭრესო, მაშინ თავი გერში მოიტანესო, ამიტომ ეძახიან გერის თავს. ესე იგი ცოტა გადასხვაფერებული სიტყვა გიორგის თავი. ასევე ითქმევა კახეთის თეთრი გიორგის შესახებ, რომელიც გერის ეკლესიის შემდეგ პირველი სასწაულთ მოქმედათ ითვლება მთელ საქართველოში, ესე იგი, იმის სახელიც გადასხვაფერებულიაო და ნამდვილი სახელი თეთრი გიორგი კი არ არი, თითი გიორგია, რადგანაც წმიდა გიორგის იმ მარჯვენა ხელის თითი იმაშია ნაწილათ. მთელ კავკასიაში იმდენი მლოცავი არც ერთ ეკლესიაში არ მიდის, რაც გერში და თეთრი გიორგში მიდის. კავკასიაში ისეთი ადამიანი ძვირათ იქნება, რომ ეს ორი ეკლესიის სახელი არ ჰქონდეს გაგონილი."[549]

როგორც „გერის მონასტრის ქრონიკიდან" ჩანს, გერში დაბრძანებული იყო წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ჭედური ხატი. საინტერესოა, რომ ქართლში ასეთ ცნობილ სალოცავს, ვახუშტი ბატონიშვილს თავის აღწ-

547 * *ალ. გარსევანოვი, არბოს აბო წმინდის გიორგის ეკლესიის აღშენებისათვის, ჟურნ. „ცისკარი," 1866 წლის სექტემბერი, გვ. 3-4.* არ გამოვრიცხავთ, რომ ლეგენდა, რომელიც გერის სალოცავს აფხაზეთიდან წმინდა ნაწილებიანი ხატის გადმობრძანებას უკავშირებს, X საუკუნეში შიდა ქართლში აფხაზთა მეფეების მიერ განხორციელებული ექსპანსიის გამოძახილი იყოს. *გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 73-75.*

548 ნ. ლომოური, მოთხრობები, თბ., 1955, გვ. 72.

549 ზ. ჭიჭინაძე, ოსეთის ისტორია, ტფ., 1913, გვ. 184-185. http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6236/3/oseTis%20istoria.pdf

ერაში არ იხსენიებს. გერის მიდამოებზე საუბრისას დიდი გეოგრაფი და ისტორიკოსი აღწერს მხოლოდ სპარსის წმინდა გიორგის ტაძარს: „კეხვის აღმოსავლეთიდამ ლიახვს ერთვის ხევი სვერსა და ქემერტს შუა ჩამოვარდების ჩრდილოდამ გამოსდის ამასა და გერის შორის მთას. ამ მთის თხემზედ არს ეკლესია სპარსის წმინდის გიორგისა და არს ხატი დიდი ოქროსი. კვლავად სვერიდამ წარივლის მთა ტყიანი ჩრდილოთ, და სადაცა მოდრკების ლიახვი, მოდრკების მთა ესეცა წარივლის აღმოსავლით და მიადგების გერის მთასა.“[550]

ვახუშტის მიერ მოხსენიებული სპარსის წმინდა გიორგის ტაძარი მდებარეობს დიდი ლიახვის ხეობაში სოფ. ძარწემის ჩრდილოეთით 3-4 კმ-ის დაშორებით.[551] საინტერესოა, რატომ გამორჩა ვახუშტის ექსპედიციას გერის წმინდა გიორგის სალოცავი და წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატი? ხომ არ გააიგივა მან სპარსის და გერის წმინდა გიორგის ხატები? გერის წმინდა გიორგის ტაძარში დაბრძანებული ყოფილა გერის დიდი ჯვარი, რომელიც XIX საუკუნეში ქსნის ერისთავებმა იკორთის წმ. აბოს ეკლესიაში გადაიტანეს. ჯვარზე ცნობილ ფრანგ ქართველოლოგს, მარი ბროსეს ასეთი წარწერა ამოუკითხავს: „შემოგწირე მე თავყელაშვილმა დავით, წმინდასა გიორგის გერისათვის, ჩვენის სულის საოხებოთ, ჩემი შვილის სადღეგრძელოდ. ვინც წაიკითხოთ, შენდობა ბრძანეთ.“[552]

გერის წმინდა გიორგის ტაძარი მორწმუნეებში ძალზე დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. კ. ბერძნიშვილის ცნობით, მლოცველები მოდიოდნენ არა მხოლოდ ახლომდებარე სოფლებიდან, არამედ საკმაოდ შორიდანაც, ოჯახებით: „აკვანში ჩაკრული თოთო ბავშვებით,“ საგზლის სახით მოჰქონდათ „ხაჭაპურები, ხაბაზგინები, ბურახი, ლუდი, ვოტკა.“[553]

აღსანიშნავია, რომ წირვის დასრულების შემდეგ იმართებოდა საერო სასამართლო პროცესი. კ. ბერძნიშვილს აღწერილი აქვს „გერისთობის“ დღესასწაული, რომელსაც ოცი სოფლის წარმომადგენლები დასწრებიან და წირვის შემდეგ გამართულა 12 მოდავე წყვილის სასამართლო, რომელიც, სტატიის ავტორის აზრით, მოსამართლეს „ზედმიწევნილათ და კანონისამებრ ყველა კარგად გადაუჭრია სამართალი და არა მიდგომით.“[554]

გერის წმინდა გიორგის ტაძარი დიდი პატივისცემით სარგებლობდა არამხოლოდ ქართველ მლოცველებში, არამედ გერის ხეობაში ჩამოსახლებულ ოსებშიც, რომლებიც გერის წმინდა გიორგის სალოცავში სხვადასხვა რიტუალებს ასრულებდნენ. წმინდა გიორგის პატივსაცემად იკვლებოდა საკლავი, იხარშებოდა ლუდი, სკიდან თაფლს იღებდნენ და

550 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 77.

551 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 78-80.

552 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 41.

553 ოსების გერისთობა კონსტანტინე ბერძენოვისა, „ცისკარი“, 1870 წლის ივლისი, გვ. 387-399.

554 იქვე, გვ. 392.

სალოცავში სიმღერით და ცეკვით მიემართებოდნენ, სადაც დეკანოზები ხვდებოდნენ.[555]

გერის სალოცავში დაწყებული დღეობა – გერისთობის დღესასწაული[556] არბოს წმინდა გიორგის სალოცავში გრძელდებოდა. გერში ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდანაც მოდიოდნენ მლოცველები.[557] ამის შესახებ გაზეთში „ცნობის ფურცელი“ გამოქვეყნებულ წერილში ვკითხულობთ: „ამ ეკკლესიის დღეობა დაიწყობა 15 მარიამობისთვიდგან და თავდება 10 გიორგობისთვეში. ამ დროის განმავლობაში, ოცი ვერსის მანძილზედ კაცი მხარს ვერ აუქცევს ჩარდახიან ურმებს, ბაწარაღებით მომავალს ცხენოსნებს და ფეხშიშველა მლოცავ დედაკაცებს. თითოეულ ურემს, უეჭველად თითო კურატი უბია წვრილფეხი საქონელი, ან ერთი ცხვარი. გერის ეკლესიაში დაიკვლის ასობით კურატი და ათასობით ცხვარი და ბატკანი. ციცაბო კლდეებზედ დიდი გაჭირვებით ადიან მლოცავები, თუ ძლიერ კაი ხარ-კამეჩი არ ჰყავთ, ძნელად თუ ეკკლესიამდინ მიაღწევენ. ურმებს მთის ძირში დატოვებენ და თვითონ ფეხით ადიან. მლოცველებმა უეჭველად ერთი ღამე უნდა უთიონ ცის ქვეშ.“[558] რელიგიურ რიტუალს, ქართველი სასულიერო პირის გარდა, გერის წმინდა გიორგის ტაძარში ოსი მნათეებიც ასრულებდნენ: „ამ ღამეს დაანთებენ დიდ ცეცხლებს, რავდენიმე ოჯახი ერთად შეერთდებიან, მთელ ღამეს არა სძინავთ ლხინითა და ქეიფით ათენებენ. რამწამს ირაჟრაჟებს, აიშლებიან მლოცავები და მიეხვევიან ეკკლესიის კარებს. ეკკლესია ძლიერ პატარაა, ძველებურია, ჭედვით მოთავსდება შიგ ორმოცი სული, ორი მნათე ოსი სდგას ეკკლესიის კარებში აქეთ-იქით ხალხი ჯერ იმათთან მივა, იმათ თვითო ყანწი არაყი უჭირავთ ხელში და ამწყალობებენ ოსურ ენაზედ, მერე ეკლესიის კარებზედვე მიყვანილ კურატს, ან ცხვარს მოკიდებული წმინდა სამთლით შესტრუსავენ თავებს და იქვე მდგომი, გაშიშვლებული ხანჯლებით ოსები, დასტაცებენ ხელს საკლავს, დაჰკლავენ, თვალის დახამხამებაზედ გაატყავებენ, გასჩეხავენ საკლავს შუაზედ, ნახევარს პატრონს მისცემენ, ნახევარს და ტყავს თვითონ წაიღებენ.“[559]

გერის უმცროს ძმებად ითვლებოდა არბოს წმინდა გიორგი, ასევე ატოცის და სარკის წმინდა გიორგის სალოცავები.[560]

აღსანიშნავია, ის ფაქტი, რომ 1609 წლით დათარიღებულ ლუარსაბ I-ის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ წყალობის წიგნში, არბო გერის

555 მ. გაჩეჩილაძე, სამაჩაბლოს ოსთა ყოფა-ცხოვრება, ზნე-ჩვეულება, კულტურა, თბ., 1996, გვ. 61.

556 ნ. ღამბაშიძე, ქართული ხალხური და საეკლესიო დღესასწაულები, თბ., 2011, გვ. 86-87.

557 გ. სოსიაშვილი, სოფელი გერი და გერისთობის დღესასწაული, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, პროფ. ლელა მელაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2012, გვ. 49-50.

558 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 2-3.

559 იქვე, გვ. 3.

560 გერისთობის დღესასწაულის შესახებ: გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 96-110.

„მთავარმოწამის საყდრის“ „შესავლად,“ ანუ, მის საკუთრებაში არსებულ სოფლად იხსენიება.[561]

გერის სალოცავში, გერისთობის დღესასწაულზე, ხშირად იკრიბებოდნენ ქართული ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენლები. სწორედ ამ სალოცავში უნახავს ცნობილ ხალხოსან მწერალს, ეკატერინე გაბაშვილს ყმაწვილი ივანე მაჩაბელი, რომელიც სამოციქულოს კითხულობდა. ე. გაბაშვილი იგონებს: „ცხრა თუ ათი წლისა ვიქნებოდი, როდესაც პირველად ვნახე ვანო მაჩაბელი, იმ დროს ციებამ დამიგდო და ბებიაჩემმა მკითხავის რჩევით გერისთავში წამიყვანა. ეკლესიის ეზო სავსე იყო ხალხით და დაჩარდახული ურმებით. აქა-იქ დიდი ლხინები იყო გაჩაღებული და ჩვეულებრივი ჯვარობის ჟრიამულისაგან ყურთასმენა აღარ იყო, მამაჩემს ხელმოკიდებული დავყავდი გერში და მიხსნიდა გერისთობის ბაზრის მნიშვნელობას ზემო ქართლის ცხოვრებაში. ეკლესიაში წირვა იდგა. ხალხი შედიოდა ხატის სამთხვევად და პარაკლისის გადასახდელად, ჩვენც იქითკენ ვიწევდით, რამდენადაც ხალხის ტალღა ნებას გვაძლევდა. უცებ ხმა გავარდა სამოციქულოს სულ პაწაწინა ბავშვი კითხულობსო და ხალხი უფრო აჩოჩქოლდა და ეკლესიის შესავალს მიაწყდა. მამაჩემმა ფეხს აუჩქარა, ხელი უფრო მაგრად ჩამჭიდა და რამდენიმე წამის შემდეგ ეკლესიაში შემიყვანა. ხატების წინ მრავალი სანთელი ენთო, მაგრამ ეკლესიაში მაინც ბნელოდა, პატარა საყდრის ვიწრო სარკმლებიდან საკმაო სინათლე არ შემოდიოდა და ხალხს ვერ ატანდა. ამ ბინდში მკაფიოდ მოჩანდა მხოლოდ ხელში აყვანილი რვა წლის ბავშვი, რომელსაც მარჯვენა ხელში კელაპტარი ეჭირა და წინ გადაშლილ უშველებელ წიგნს კითხულობდა.“[562]

გერისთობის დღესასწაულზე საინტერესო ცნობებს გვაწვდის XIX საუკუნის მეორე ნახევრის პუბლიცისტი, გაზ. „დროების“ კორესპონდენტი გიორგი ლიახველი (ჩოჩიშვილი): „მზე ჩასვლას აპირებდა, როდესაც ჩვენ მივაღწიეთ სოფ. გერს. ამ სოფელში ერთ კლდეზე იმყოფება ეკლესია, რომელსაც გერის წმინდა გიორგის ეძახიან. სწორედ ამ ეკლესიის დღეობა იყო, როდესაც ჩვენ იქ ავედით. საყდრის წინ გაშლილა ტრიალი მინდორი; აქ ხშირად იმართება სხვადასხვა თამაში; მარულა, კრივი, ჭიდაობა, და სხვანი. მინდვრის ნაპირას არის ერთი ძველი მუხა, რომლის ქვეშ იმართება ხოლმე ქეიფი. აქ გამოისმის ოსური სიმღერები ვასჯირჯიზე (წმ. გიორგი), ვაჩილაზე (წმ. ილია) და სხვ. იმ ღამეს იქ მოვისვენეთ. მეორე დილით გავხდით მოწამედ ერთის საზარელის სანახაობისა – კლდიდან ერთი შეშლილი ქალი უნდა ჩაეშვათ. დილაადრიან გამოვედით კლდეზე და ვუცდიდით შეშლილის მოყვანას. დიდხანს აღარ ველოდეთ. ორ შეიარაღებულ ოსს მოჰყვანდათ შვენიერი გასათხოვარი ოსის ქალი.

561 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები: ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 89.

562 ვ. ჭელიძე, ივანე მაჩაბელი, თბ., 1968, გვ. 22-23.

მოიყვანეს თუ არა კლდის პირას გაატიტვლეს შეუკრეს ხელები და თოკებით კლდიდან გადაუშვეს დაჰყვიროდნენ ზემოდან: „მალე სთქვი შენი ეშმაკების სახელები, საწყალ ქალს სახელების დარდი არა ჰქონდა. იგი ჰყვიროდა გულსაკლავად – კლდის ალმასივით ქვებით ტანი ეკაწრებოდა, სისხლში იყო მოსვრილი, მისი ტირილი და ხვეწნა ამაოდ რჩებოდა, ქალის ძმა ამ ჟამად აქ იმყოფებოდა და ეუბნებოდა ხალხს თუ არა სთქვა სახელები ეშმაკებისაო, რომ ქაღალდზე დავწეროთ და ცეცხლში ჩავაგდოთო.“ როგორც გიორგი ლიახველი გადმოგვცემს, საბოლოოდ ქალს ათქმევინეს ეშმაკების სახელები: ცოფრხან, თოყმიზ და ბეთრყან, შემდეგ ეს სახელები ქაღალდზე დაწერეს და დაწვეს, თუმცა ნაწამები ქალი მალე გარდაიცვალა.[563]

გერის წმინდა გიორგის სალოცავში ფსიქიკურად დაავადებული ავადმყოფების „განწმენდის“ შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ზაქარია ჭიჭინაძეც. მისი გადმოცემით, გერის სალოცავში ასულ სნეულებს ტაძრის მნათე ავი სულების სახელებს ეკითხებოდა: „ეშმაკებს და დევებს გერის ხატისა ძალიან ეშინიანთო, ამიტომ ბნედიანები და გიჟები ძალიან ხშირათ მიჰყავთ გერში, რომ მოარჩინონ და ეშმაკებიც მოაშორონ. როცა გიჟებს გერში მიიყვანებენ, მაშინ მნათეები კითხავენ! შენი ეშმაკების სახელები გვითხარიო? თუ არა გცემთ და კლდიდან გადაგაგდებთო. და მართლაც, თუ არ უთხრა ეშმაკიანმა თავის ეშმაკების სახელები, მაშინ თოკით შეკრავენ, სცემენ და უზარმაზარი კლდეზე გადააყუდებენ. მაშინ ზოგიერთი ეშმაკეული გიჟები ყვირიან კლდიდგან რომ გადამაგდოთ მაშინაც არ გეტყვი ეშმაკების სახელს, რადგანაც კლდის ძირში ბამბა არის დაფენილი და არ მეშინიან, რომ გადამაგდოთ ესე იგი ისე აჩვენებს, რომ თითქო კლდის ძირში ბამბა დააფინეს. მხოლოთ თუ უთხრა თავის ეშმაკების სახელები, მაშინ მნათეები დაწერავენ ქაღალდზე და მერე ანთებულ საცეცხლოში დასწვავენ იმ ქაღალდს და მაშინ ღვთისა და წმინდა გიორგის მადლით ეშმაკებიც იწვებიან და ადამიანიც თავისუფლდება მათგან; მხოლოთ თუ არ უთხრა ეშმაკების სახელებიო, მაშინ იცოდეთ, რომ იგი სულიერათ და ხორციელათ მათია, ესე იგი, ეშმაკებისა.“[564]

მლოცველების რწმენით, გერის წმინდა გიორგის ტაძარი ფსიქიკურად აშლილ ადამიანებს ბოროტი სულების განდევნაში ეხმარებოდა. ამის შესახებ გაზეთ „ცნობის ფურცელის“ 1898 წელს გამოქვეყნებული კორესპონდენციაც გვამცნობს. შეშლილი ადამიანების კლდეზე გადაკიდების ტრადიცია, როგორც ირკვევა თანდათან იკრძალებოდა, თუმცა მსგავსი რიტუალი XIX საუკუნის ბოლომდე მაინც შემორჩა: „... ეხლაც მოჰყავთ ჭკუაზე შეშლილები გერში, მაგრამ ადგილობრივი მღვდელი ნებას აღარ აძლევს კლდეზე გადაკიდვისას,“ – იუწყებოდა „ცნობის ფურცელი.“[565]

563 გაზ. „დროება,“ 1883 წ. 18 აპრილი, №77.

564 ზ. ჭიჭინაძე, ოსეთის ისტორია, ტფ., 1913, გვ. 185. http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6236/3/oseTis%20istoria.pdf

565 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 3.

გადმოცემით, გერის წმინდა გიორგის სალოცავი ეპილეფსიით დაავდებულების, მუნჯების და დახუთული ადამიანების მკურნალად ითვლებოდა. ეპილეფსია სალოცავისადმი შეცოდების გამოვლენად მიაჩნდათ. გერში ასული მლოცველები ქედზე დიდ ჯაჭვს დაიდებდნენ და სალოცავს სამჯერ უვლიდნენ გარშემო. აკად ივ. ჯავახიშვილს ასეთი ჯაჭვი უნახავს გორიჯვრის ტაძარში: „ამ საყდარში (იგულისხმება გორიჯვრის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი, – გ. ს.) ინახება დიდი მძიმე რკინის ჯაჭვი. როცა მლოცველი, რომელსაც წმიდა გიორგისათვის შეთქმული აქვს, ეკლესიის კარზე მივა, ამ რკინის ჯაჭვს კისერზე დაიდებს და სამჯერ გარს შემოუვლის ხოლმე. ამ შემთხვევაშიც შენახულია ძველი ადამიანის მსხვერპლის შეწირვის სიმბოლური ჩვეულება.“[566] ამ ჯაჭვს „დადიანი“ ერქვა. ასეთივე ჯაჭვები იყო არბოსა და ზერტში.*[567] სარიტუალო ჯაჭვი ჯერ კიდევ წარმართობის დროს არსებობდა, მას იხსენიებს სტრაბონი: „ალბანელები... ღმერთებად აღიარებენ მზეს, ზევსს და მთვარეს, გამორჩევით-მთვარეს, მისი სალოცავი არის იბერიის მახლობლად. ქურუმობს კაცი უწარჩინებულესი მეფის შემდეგ, ის განაგებს ტაძრის მიწას და ტაძრის მონებსაც, რომელთაგან მრავალნი, შთაგონებულნი, წინაწარმეტყველებენ ხოლმე. მას, რომელიც უფრო მეტად იქნება შთაგონებული და მარტო დაეხეტება ტყეში, დაიჭერს ქურუმი, შეკრავს წმინდა ჯაჭვით და ერთი წლის განმავლობაში საგანგებოდ ჰკვებავს.“[568]

ცნობილია, რომ მთვარის კულტი, ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ, წმინდა გიორგის კულტმა ჩაანაცვლა. საგულისხმოა, რომ არბოს წმინდა გიორგის ბაზილიკური ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე სავსე მთვარეა გამოსახული. სავსე მთვარის გამოსახულებას ვხვდებით ასევე ნიქოზის მთავარანგელოზის ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზეც, წმინდა გიორგის ბარელიეფის გვერდით. რკინის ჯაჭვი, რომელიც მთვარის ღვთაების სარიტუალო ნივთი იყო, წმინდა გიორგის სახელობის ტაძრებში გვიანპერიოდამდე შემორჩა. ძველ საქართველოში ჯაჭვი დასჯის იარაღიც იყო და საკულტოც.[569] რკინის ჯაჭვს ქართლში არსებულ წმინდა გიორგის ტაძრებში მისული მლოცველები მხრებზე იდებდნენ და ტაძარს გარშემო

566 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 54.

567 ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, ტ. II, გორი, 1999, გვ. 150.

* ე. მამისთვალიშვილის განმარტებით, საკულტო ჯაჭვის ამგვარი სახელწოდება სამეგრელოს მთავრებს – დადიანებს უკავშირდებოდა. დადიანები დამნაშავეებს სპეციალური ჯაჭვით აბამდნენ. ამის შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის კათოლიკე მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი. მისი ცნობით: „ამგვარად საქმე გვაქვს დასასჯელად გამოყენებულ ჯაჭვთან, რომლის ერთ-ერთი ნიმუში სიგრძით 6,6 მეტრი ყოფილა. გორისჯვრის ჯაჭვი, როგორც ითქვა, რიტუალური დანიშნულებით გამოიყენებოდა „დადიანისგან“ განსხვავებით, მაგრამ მასაც იგივე სახელი ერქვა.“ *ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, ტ. II, გორი, 1999, გვ. 151.*

568 თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 134.

569 მ. მგელაძე, დასჯის ფორმები განვითარებული და გვიანი შუასაუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ჩვეულებით სამართალში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა,“ XXI, 2019, გვ. 59-61.

ხოხვით უვლიდნენ. სცოდნიათ ასევე ბამბის სარტყლის შემორტყმა და სხვა რიტუალები.[570]

სალოცავის კარზე მიყვანილ ავადმყოფთა განკურნების, მათგან ავი სულების განდევნის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის გერის წმინდა გიორგის ტაძარში ჩატარებული რელიგიური რიტუალის თვითმხილველი პროფ. ს. მაკალათია: „სულით ავადმყოფებს წინათ გერში კლდეზე თავდაღმა დაჰკიდებდნენ თურმე. აქ დღესაც დაცულია ეს ადგილი და იგი გალავანში შესასვლელი კარების მარცხენა მხარეზეა მოთავსებული. ჩამოსაკიდი კლდე მაღალია და კედელივით დაქანებული, საიდანაც გადაცქერაც კი გულშემზარავია. სულით ავადმყოფს გერითობას ამ კლდესთან მიიყვანდნენ, თოკით შეკრავდნენ, მას მუხლებზე მნათე ხელს მოჰკიდებდა და ეტყოდა: „სთქვი შენი ეშმაკის ცოლის სახელიო.“ ხალხის გადმოცემით, ეშმაკის ში'ით ავადმყოფი სდუმდა და არ პასუხობდაო. მაშინ მას ხანჯლების მოღერებითა და თოფის სროლით აშინებდნენ, რომ ეთქვა მისი ეშმაკის სახელი დაშინებული ავადმყოფი ზოგჯერ თავისი ცოლის ან ნაცნობი ქალის სახელს იტყოდა.“[571] ხალხის რწმენით, ავი სული ავადმყოფს შეუჩნდებოდა და არწმუნებდა, რომ არაფერი ეთქვა და თუკი კლდიდან გადააგდებდნენ, მას დაბლა ბამბა და ბუმბული დახვდებოდა დაგებული. მის გამო, ავადმყოფი არაფერს ამბობდა. ბევრი მცდელობის შემდეგ იგი დაიძახებდა უცნაურ ქალის და მამაკაცის სახელებს: (ქეთუშხან, კატუშხან და სხვ.) და მამაკაცის სახელებს (ილისხან, გულისხან). ამ სახელებს მნათე ქაღალდზე დაწერდა. შემდეგ ავადმყოფს კლდიდან ამოიყვანდნენ, თოკს შეხსნიდნენ და ამ ქაღალდს ცეცხლში წვავდნენ. მათი წარმოდგენით, ამის შემდეგ ავადმყოფი განიკურნებოდა. ს. მაკალათიას სტუმრობის დროს ის მხოლოდ ღრმად მოხუცებს ხსომებიათ.[572]

გერში ღამის თევით ასულ მლოცველებს მრავალი შესაწირი მიჰქონდათ. მათ შორის: სანთლისგან გაკეთებული ადამიანის გამოსახულება, ბეჭდები, საყურეები და სამაჯურები და სხვ.[573] გერის წმინდა გიორგის სალოცავში მისული მლოცველები ზოგჯერ თეთრ ხალათებით და ხილაბანდებით შემოსილები ლოცულობდნენ.[574] გერში ასული მლოცველების შესახებ 1898 წელს გაზეთში „ცნობის ფურცელი“ – ვკითხულობთ: „თითქმის ყველა შეკვეთილ მლოცავს, თავით-ბოლომდე უნდა ეცვათ უეჭველად ან თეთრი, ან წითელი მიტკლის ტანისამოსი, რომლებსაც დაიხდიან და ეკკლესიის კარებთან დაჰყრიან. მაშინ ნება აქვთ თავის ტანისამოსი ჩაიცვან.“[575]

570 თ. კოშორიძე, ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი შიდა ქართლში, ხელნ. 2014, გვ. 98.

571 გსიემ 5942, 10.

572 თ. კოშორიძე, ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი შიდა ქართლში, გერითობა/გერისთობა, ხელნ. 2014, გვ. 98.

573 იქვე, გვ. 98.

574 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 62.

575 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 3.

როგორც აღვნიშნეთ, გერისთობის დღესასწაულზე, ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან მოდიოდნენ მლოცველები და შესაწირი მოჰყავდათ. გერის წმინდა გიორგის ტაძარს მოსალოცად გორის მაზრაში მცხოვრები სომხებიც სტუმრობდნენ.[576]

გერის წმინდა გიორგის სალოცავის კარზე სასტიკად იყო დაგმობილი ქურდობა, რაც წმინდა გიორგის სხვა სალოცავებში ოსების აზრით დაშვებული იყო. ზემოთ მითითებულ გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ გამოქვეყნებულ წერილში, რომელსაც ხელს ვინმე მართალაძე აწერს, ამის შესახებ აღნიშნულია: „საკვირველი ის არის, რომ ქურდი ოსების აზრით, არც ერთ წმ. გიორგის არა სწყინს ქურდობა; მაგრამ გერის წმ. გიორგი კი არ ყაბულობს. ეკკლესიის ახლო-მახლო ჯერ ქურდობა არ მომხდარა, თუ დაჰკარგავს ვინმე რასმე, ნაპოვარსაც კი მაშინვე ეკკლესიის კარებზე მიიტანს და დასდებს.“[577]

გერისთობის დღესასწაული ძალზე პოპულარული იყო არა მხოლოდ ქართლში, არამედ მთელ საქართველოში. „მწყემსის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ გიორგი ლიახველის კორესპონდენციაში ვკითხულობთ: „...ჩვენგან მოხსენიებული გერის ძუარი (ჯერი ძუარ) იმყოფება გორის მაზრის ოსეთში, ერთ მაღალ კლდის წვეროზე. იქვე ძუარის გვერდზე იმყოფება აწ დანგრეული კოშკი. თვით ეკლესიის აღმშენებლად ოსები „თამარ წყნარს“ სთვლიან, მაგრამ იგი დანგრეული კვლავ აღუშენებია „ოსურ სასულიერო კომისიას“ 1818 წელს. ძნელად მოიპოვება გორის მაზრაში და საზოგადოდ მთელ ქართლშიაც (არბოს მეტი) იმისთანა სალოცავი, რომელშიაც მოდიოდეს ამდენი მლოცველები, როგორც გერში. ამ სალოცავს ესტუმრებიან ხოლმე თვით „ოქროს ფოთლიდამაც“ (კახეთიდამ), თრიალეთიდამ, სოფ. ლილოდამ (თბილისის მაზრაში), სადაც გარდასახლებული ოსები სცხოვრობენ (ლილოში ოსების გადასახლება, ჩვენი აზრით, დაკავშირებული უნდა იყოს ერთ ფაქტთან, 1771 წელს ერეკლე II-მ სამეფო კარისაგან განდგომილი მაჩაბლები თავიანთი გლეხებით ლილოში გადაასახლა[578]) და სხვ. ჩვენ დავესწარით მარიამობისთვის 26-ს ამ ძუარის დღეობაზე. უკანასკნელი ოქროს ფეროვანი სხივიღა ეალერსებოდა ამ ძუარს, როდესაც მე და ჩემი თანამოგზაური გიტა ცხენებით ავდიოდით ერთ ვიწრო ბილიკზედ და დიდი მანძილიც აღარ გვქონდა დასავლელი წმიდა ალაგამდის, გზაზედ შემოგვხვდებოდნენ ხოლმე მრავალნი ქართველნი, რომელნიც წინ მიერეკებოდნენ ბატკნებს სამსხვერპლოდ. სიტყვაზე „გწყალობდეთ,“ მათგან გამოისმოდა ჩვეულებრივი გულწრფელი ქართველური სალამი: „თქვენი მწყალობელიც იყოს“ მობინდდა, ჩვენ ავედით ძუარში, მყუდრო მკვდარმა ბუნებამ ქართლის ახლო-მახლო სოფლებისამ, აქ სხვა ხასიათი მიიღო: გრილი ლიახვის ქარი გვიბერავდა ხეობიდამ და საზამთროდ მოგვაწყო. ღამე იყო მშვენიერი, განიერი მინდორი სალოცავის წინ ერთბაშად აიმსო ცეცხლებით; ზურნის, მუზიკა, დაირის ხმა, ლეკური, სუფრული და „წმიდა გიორგო ცხოველო,

576 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 25 ოქტომბერი, № 662, გვ. 3.
577 იქვე..
578 გ. სოსიაშვილი. სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005, გვ. 130.

შენს სალოცავად მოველო“-ს სიმღერა უნებურად მოიყვანდა კაცს აღტაცებაში. შორი ახლოდამ, მთვარით განათებულ ღამეში, ჩვენ გადმოგვყურებდა ვერცხლის-ფეროვანი მოხუცებული ბრუთ-საბძელი, რომელსაც თითქო ესიამოვნებოდა ხალხის პატივისცემა თავის მოძმისადმი (ბრუთი-საბძელიც ძუარია)... გრძელი ბაასის შემდეგ მღ. გრ. და ალ. ქოქოშვილებთან, რომლებმაც ბევრი საინტერესო ცნობები გადმომცეს ამ ეკკლესიაზე, მის წარსულზე და სხვ. ჩვენ დავრჩით მეორე დილამდე. სხვათა შორის, მე უნდა ვაცნობო ის საშუალება, რომელსაც ოსები ხმარობენ შეშლილების მორჩენისათვის ამ ძუარში. შეშლილს (ქალია თუ კაცი) გაატიტვლებენ ხოლმე სულ მთლად, შეჰკრავენ თოკებით და ჩაუშვებენ ერთ მაღალ კლდეზე, ზევიდამ სცემენ, აგინებენ, ესვრიან ქაღალდით გატენილ დამბაჩებს და ზევიდამ დასძახიან: „გვითხარი რა ჰქვიან შენს ეშმაკებს, თორემ მოგკლავთო.“ საწყალი, როდესაც მეტისმეტად შეწუხდება და უფრო შეიშლება ჭკუაზე, ისვრის რაღაც სიტყვებს, რომელთაც ოსები ქაღალდზე დასწერავენ და ცეცხლში ჩააგდებენ, „ეხლა მორჩებაო“, მაგრამ მორჩენის მაგივრად ზოგჯერ ამისთანა პირნი საუკუნო განსვენებასაც მიეცემიან ხოლმე. ადგილობრივი მღვდელი მ. გრ. ქოქოევი, რომელიც, პირმოუთვნელად რომ ვსთქვათ, ერთ საუკეთესო წარმომადგენლად ჩაითვლება გორის მაზრის ოსეთის სამღვდელოებისა, ბევრი ებრძოლა და ებრძვის ამ ჩვეულებას და შეამოკლა კიდეც ამისთანა ცრუმორწმუნეობის რიცხვი; ჩემ იქ ყოფნის წინა დღესაც ამოეყვანათ ერთი შეშლილი ოსი, ჯიბალაშვილი, კლდიდამ გარდასაშვებლად, მაგრამ მ. ქოქოევის სიტყვებმა გამოაცვლევინეს განძრახულება და იგი დაბრუნდა შინ. გერის ძუარში რომაელების პონტიფეხებივით იმყოფებიან „დეკანოზებიც“, მაგრამ აქ მათ ისეთი მნიშვნელობა და გავლენა არა აქვსთ, როგორც სხვა ოსეთის ძუარებში“.[579]

გერის წმინდა გიორგის ტაძარს თავისი ქადაგებიც ჰყავდა. სულხან-საბა ორბელიანი ქადაგს ასე განმარტავს: „ქადაგი მაღლა მძახებელი სწავლისა.“[580] თუმცა, შუასაკუნეებში ქადაგი მხოლოდ სალოცავებში ღვთის სახელით მოლაპარაკე ადამიანის აღმნიშვნელი სიტყვა არ იყო. ქადაგი საკათალიკოსო საბჭოს ერთ-ერთი წევრის აღმნიშვნელ ტერმინადაც გამოიყენებოდა. „ქადაგი“, ისევე, როგორც კათალიკოსის სხვა დამხმარე თანამდებობის წარმომადგენლები „მცხეთისშვილები“ იყვნენ. „მცხეთისშვილობა,“ როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „კათალიკოზის გვერდით არსებული გავლენიანი საგულისხმო დაწესებულება იყო.“[581] ტერმინი „მცხეთისშვილი“ მეცნიერს XI საუკუნის ხელნაწერში ამოუკითხავს.[582] „მცხეთიშვილები“ მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის სა-

579 გაზ. „დროება,“ 1883 წ. 14 აპრილი, №77.

580 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, ავტობიოგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, თბ., 1993, გვ. 209.

581 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, თხზულებანი, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 19.

582 იქვე.

კუთრებაში არსებული მამულების გარკვეულ ნაწილს ფლობდნენ. მ. სურგულაძის განმარტებით: „...მცხეთიშვილებს უპყრიათ კათალიკოსის კარზე სამცხეთიშვილო წილთან მიბმული ყველა ადმინისტრაციული, საეკლესიო და სამეურნეო თანამდებობა: ჯვარისმტირთველობა, ქადაგობა, სარდლობა, მეღვინეთუხუცესობა, მსახურთუხუცესობა, მდივანმწიგნობრობა, მოურავობა, პირისმწდეობა, ამირაჯიბობა და სხვ.“[583]

„ქადაგი,“ XIII ძეგლის „კურთხევა მირონისა და განგება დარბაზობისა“ მიხედვით, სვეტიცხოვლის ტაძარში მირონის კურთხევის ცერემონიალშიც იღებდა მონაწილეობას.[584]

როგორც აღვნიშნეთ, ქადაგი, ღვთის, ან წმინდანის ენით მოსაუბრე ადამიანსაც აღნიშნავდა. ისევე, როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებულ სალოცავებში, გერისთობის დღესასწაულზეც, გერში ასულ მლოცველებს ქადაგი ხდებოდა. ქადაგი, ხალხის რწმენით, ღვთაების ნება-სურვილს აუწყებდა მლოცველებს.[585]

გერის წმინდა გიორგის ტაძარში, გერისთობის დღესასწაულზე ქადაგი უნახავს ს. მაკალათიას. მისი გადმოცემით, გერის ქადაგი ხადურის გვარის წარმომადგენელი იყო.[586] ს. მაკალათია წერს: „დადამდა, ეკლესიაში სანთლები აანთეს და გაისმა ქადაგის ვედრება. ქადაგი გიორგი ხადურია სოფელ ნიქოზიდან. იგი 45 წლის მამაკაცია, საშუალო ტანის და შავგვრემანი. ხადური ფეხშიშველი იყო, გულზე ეკიდა ხატი, ხელში ეჭირა ჯოხი, რომელსაც თავზე გარჭობილი ჰქონდა ჯვარედინი თეთრი ფრთა. ხადურის თქმით, იგი 1932 წელს ხატს დაუჭერია ძელიცხოველში ამაღლება დღეს და ამის შემდეგ დაავადმყოფებულა: „ეშმაკები და ავსულები მოსვენებას არ მაძლევენ“, – ამბობდა ხადური, – ყველგან იგინი მელანდებოდნენ, ძილში ვბოდავდი და ხატებიც მაწუხებდნენო. ბოლოს ძელიცხოველს შეუთქვი: შენ კარზე მოვალ ღამის თევითა. 15 მაისს ამაღლებას ძელიცხოველს ღამე უთიე, დილას მას სანთლები დაუნთე. ამ დროს ტრაპეზიდან ქალი მომეჩვენა და მითხრა: გიორგი, სად იყავ დაკარგულიო, გეძებდიო. ტრაპეზი გაიხსნა და ქალმა უჩინმაჩინად ხელი შემავლო, ტრაპეზში შემაგდო და მცემა: შე კერპო, შენა, ემსახურე გიორგი ძელცხოველსაო. აჰა, აჰა, ახლა ხო ხელში ჩაგიგდეო, მოგიყვანთ ჩვენს ჭკუაზეო. ის გარეთ გამოვიდა და დუდუკი დაუკრა. ბევრი ხატები დამეცნენ და მცემეს, უნდა მოხვიდე წლის თავზე უნიშნო ცხვრითა (თეთრი), თეთრი

583 მ. სურგულაძე, მცხეთიშვილები, ჟურნ. „ანალები,“ 2008, გვ. 171; გ. სოსიაშვილი, კახთა მეფეები და მცხეთის ქადაგები (XV-XVI ს.ს), „ანალები“, № 12, 2016, გვ. 205-224.

584 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 47.

585 თ. ოჩიაური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 4.

586 აღსანიშნავია, რომ ხადურების გვარი ცხოვრობდა სოფელ ბელოთთან ახლოს არსებულ ხადურიანთ უბანში, სადაც XVIII საუკუნის კოშკიც არის შემორჩენილი. *შიდა ქართლი, პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურა (ცხინვალის რაიონი 1981-1983 წლების ექსპედიციის მასალები), I, თბ., 2002, გვ. 245.*

ტანისამოსით, ფეხშიშველი და თავშიშველიო. თუ ამას შეასრულებ, მაშინ კარგად გაგხდიო, თუ არა და დაგადნობთ, როგორც ქონის სანთელსო. ამწონეს და სიმართლემ ჩემმა დასძლია: ჰაი დედასა, ჰაი დედასა სიმართლე ჰქონია, თორემ შენი სული ეშმაკებს დარჩებოდაო. სახლში წამოვედი. სამი თვე გალახული ვიწექი, ვტიროდი, თავზე ხელებს ვიცემდი და დედამიწას ვასკდებოდი. ხატებმა მიბრძანეს: შენ როგორც ხატისგან დაჭერილმა, უნდა გვემსახურო თავშიშველა და ფეხშიშველიო, რომ ყველამ გიჟი დაგიძახოსო.“[587] როგორც გერის ქადაგი განმარტავდა, ხატებმა ის 15 აგვისტოს სარკის წმინდა გიორგიში დაიბარეს, სადაც განუცხადეს, რომ გულთმისანი უნდა გამხდარიყო და რაც დედამიწაზე სამკურნალო ბალახი იყო ყველაფერს გამოიცნობდა. მისივე თქმით, სწორედ სარკეში გამოეცხადა მომავალ ქადაგს გერის წმინდა გიორგი, მას უთქვამს, რომ ხადური გულთმისანი გერში გახდებოდა. ქადაგს თან ჰქონია ლითონის ორი მილი, რომლებსაც ხატის დუდუკებად მოიხსენიებდა – ერთი მომცა სამებამ და მეორე კი ბრეთის მამა კვირიამო.[588] ქადაგი დუდუკებს ახმაურებდა და ქადაგებდა; ხატების შესახებ საუბრობდა; ეშმაკებსა და ბოროტ სულებს არ ივიწყებდა: „ჭვავთხელმწიფე და მისი მნრია ეშმაკების უფროსია. 1913 წლის კუდიან ვარსკვლავს წილი აქვთ ბოროტ ხალხშიო. მან ააღელვა ხალხი და ომი გამიოწვიაო. თეთრიწმინდა გიორგი ეუბნება ეშმაკებს-ვინც ჩემთან გულით მოვიდეს სამღვთო --საწირით, ის ჩემი იყოს, ვინც არა და შენი იყოსო და სხვ. ხადური ამწყალობებდა მლოცველს; აძლევდა ხატის სახელით ყველას რჩევა – დარიგებას. თუ რაიმე საეკლესიო ნივთს ხელს ახლებდა მაშინვე წაილუღლუღებდა: მალა ლიხა ლალილა.“[589]

გერის წმინდა გიორგის ტაძარში ს. მაკალათიამ ქადაგი XX საუკუნის პირველ ნახევარში ნახა, თუმცა, ქართლის ამ განთქმულ სალოცავში ქადაგები უფრო გვიან პერიოდშიც გვხვდება. იყო ისეთი შემთხვევებიც, როცა სალოცავში შესაწირით ასულ მლოცველს გერისთობის დღესასწაულზე, ღამით გამოეცხადებოდა წმინდა გიორგი და ის ქადაგებას იწყებდა. 1999 წელს, გერის წმინდა გიორგის ტაძარს სწორედ გერისთობის დღესასსწაულზე ვსტუმრობდით. დაღამებისას, ერთ-ერთ მლოცველს, მისი თქმით, წმინდა გიორგი გამოეცხადა და ესაუბრებოდა. მლოცველი, ხან ყვიროდა, ხან მშვიდად საუბრობდა, ხან მჯდომიარე ლაპარაკობდა, ხან კი სალოცავის ეზოში დარბოდა და წმინდა გიორგის „ენით“ მიმართავდა მლოცველებს. ზოგჯერ ქადაგს კრუნჩხვა ეწყებოდა. შეშინებული მორწმუნეები ქადაგს უკან დასდევდნენ. როდესაც გათენდა, ქადაგი მშვიდად გამოიყურებოდა, წუხანდელი ტანჯვის კვალი არ ეტყობოდა. ქართლში დღესაც არსებობს ასეთი გამოთქმა: „რა ქადაგად დაეცი,“ რაც ღმერთის, ან რომელიმე წმინდანის ენით მოლაპარაკე ადამიანთან არის დაკავშირებული.

587 გსიემ 5942, გვ. 11-12.

588 თ. კოშორიძე, ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი შიდა ქართლში, ხელნ. თბ., 2014, გვ. 157.

589 გსიემ 5942, 12.

გერში მლოცველები თავგერისთობის მსგავსად, შუაგერისთობასაც მიდიოდნენ და შუაგერისთობის მომდევნო კვირასაც (ბოლო გერისთობ-ას), რომელიც გერის წმინდა გიორგის პატივსაცემად დაწესებული დღე-სასწაულის დახურვის დღედ მიიჩნევა. სოფლებში სადაც გერისთობა აღნიშნება, ადგილობრივი მოსახლეობა დიდ სამზადისს ეწევა. ეს დღე მათთვის განსაკუთრებით წმინდაა. იგი აღდგომის შემდეგ ყველაზე დიდ დღედ მიიჩნევა. იკვლება საკლავები, სტუმრებს საგანგებოდ ამ დღისთვის დაყენებული ღვინით ეგებებიან და სხვ.

საგულისხმოა, რომ 1920 წლის ივნისში, სოფელი გერი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ ამბოხებული ოსების თავშესა-ფრად იქცა. როგორც ეროვნული გვარდიის სარდლის, ვალიკო ჯუღელის მოგონებებიდან ირკვევა, 1920 წლის 14 ივნისს, დილით 10 საათისთვის სამთავრობო ძალებმა სოფელი გერი დაიკავეს. გაქცევის წინ მეამბოხე ოსებმა გერის ტაძარი დაარბიეს.[590]

1924 წელს გერის წმინდა გიორგის ტაძარი ცნობილმა ქართველმა სიძველეთმცოდნემ გ. ბოჭორიძემ მოინახულა. მეცნიერს გერის ეკლესი-აში უნახავს: „ქართული საომარი დროშები, ორი ცალი; ერთი ტარით, მეორე-უტაროთ; ორივე ძლიერ დაზიანებული. ერთი ცალკე ტარი რომე-ლიღაც ბაირადისა.“[591] გ. ბოჭორიძის ინფორმაციით, გერის წმინდა გიორ-გის ტაძრის ზოგიერთი სიწმინდე არბოს ტაძარში ინახებოდა. მათ შორის: „42 (ნუმერაცია ასეთი სახით მოსდევს სხვა სიძველეების შემდეგ, – გ. ს.) ოქროს წყალში დაფერილი ვერცხლის ხატი წმ. გიორგისა, შეჭედილი ლუ-არსაბ მეფის ძის(?) ვახტანგის(?) მიერ, ქართული ასომთავრული წარწერ-ით, დაზიანებული (ზურგად ფიცარი აქვს), 35-23 სმ. 422. დიდი ჯვარი ხისა, ირგვლივ ვერცხლით შეჭედილი, შემკული ორი თვლით (აკლია ერთი თვა-ლი) ქართული მხედრული წარწერებით. ჯვრის უკანა მხარეს და ჯვრის ტარზე უკანასკნელი წარწერა იხსენიებს დ. თავყელაშვილს. ჯვარი ძლიერ დაზიანებულია, ბევრ ადგილას ვერცხლის ფურცელი მთლად მოცილებუ-ლი და დაკარგული აქვს., 67-30 სმ. 423. „დასამწყალობელი ხატი“ წმ. გიორ-გისა, გრძელი ტარით, შეჭედილი ვერცხლით, დაზიანებული (ვერცხლის ფურცელი ზოგ ადგილას აგლეჯილი და დაკარგული აქვს), 769 სმ. 424. „აზარფეშა“ ანუ განსაზავებელი ვერცხლისა, შეწირული აბრამ სარქისო-ვის მიერ 1847 წ., ქართული მხედრული წარწერით. 425. თასი ვერცხლისა, შეწირული ვებუაძის მიერ ქართული მხედრული წარწერით.“[592]

2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ, სოფელი გერი და მასთან ერთად გერის წმინდა გიორგის ტაძარი საოკუპაციო ხაზს მიღმა მოექცა. დღეის

590 В. Джугели, Тяжелый крест (записки народногвардейца), с предисл. Е. П. Гегечкори, Тиф., 1920, стр. 279-280; ა. მღებრიშვილი, ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში (1918-1921), თბ., 2019, გვ. 321.

591 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა, ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 287.

592 იქვე, გვ. 285-286.

მდგომარეობით, ქართველ მლოცველებს და მეცნიერებს საოკუპაციო რეჟიმი ტაძარში მისვლის უფლებას არ აძლევს. გაურკვეველია ამ უძველესი ძეგლის ბედი. როგორც საქართველოს რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს 2016-2017 წლების ანგარიშშია აღნიშნული, ოკუპაციის შემდეგ გერის წმინდა გიორგის ეკლესიას უნებართვო აღდგენითი სამუშაოები უტარდება. ტაძარს მოანგრიეს დასავლეთ კეხზე აღმართული სამრეკლო, რის შემდეგაც დაგეგმილია ინტერიერის რეაბილიტაცია.[593] თვითნებურმა, არასპეციალისტთა მიერ განხორციელებულმა აღდგენითმა სამუშაოებმა შესაძლოა ძეგლი მნიშვნელოვნად დააზიანოს და პირვანდელი სახე დაუკარგოს.

გერის წმინდა გიორგის სალოცავის პატივსაცემად 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ ქართველმა მლოცველებმა გერის ნიში ორ ადგილზე აღმართეს. დიცის და ერედვის გასაყართან – საოკუპაციო ხაზის სიახლოვეს და, ასევე, ბერბუკის დევნილთა ჩასახლებაში.

ვანათი-სარაბუკი

სოფელი ვანათი, პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 1000 მ. სიმაღლეზე, ხოლო, ქ. ცხინვალიდან 15 კმ-ის დაშორებით, გუდისის ქედის სამხრეთ კალთაზე მდებარეობს.[594]

ვანათის აღწერისას ვახუშტი ბატონიშვილი მიმოიხილავს პატარა ლიახვის ხეობის შუაწელზე არსებულ სოფლებსაც: „არბოწმინდის ზეით ერთვის პატარა ლიახუს აღმოსავლეთიდამ მერის-ჭევი. ამ ჭევზე აღმოსავლეთით არის, ორბოძლის კალთასა ზედა, კულბითის ციხე. კულბითს ქუეით მოერთვის ამ ხევს ლაფაჩების ჭევი. გამოსდის ორბოძალს. ამ ჭევს ერთვის სნეკვის ჭევი დიდი და ღრმაკეთილი შემრგო, რომელიცა გამოსდის სნეკვსავე. და არს სნეკვი, და ლაფაჩები, და მერე კსნისავე. ამ მერისჭევს ზეით, ჩდილოთ კერძ, არს ვანათი, პატარა ლიახჳს კიდესა. მაღლა გორასა არს ციხე, სნეკვიდამ წამოსულს მცირესა მთასა ზედა. ეს მთა განჰყოფს კულბითს-ვანათამდე სოფლებსა, და საცხენისსა, და ბელოთს, და პატარა ლიახუს და მიადგების ორბოძალს. ჩრდილოთ უდის პატარა ლიახჳ, სამჭრით აქუს კულბითი და ვანათი.“[595]

ვახუშტი ბატონიშვილი ვანათს სავახტანგო მამულებს მიაკუთვნებს: „ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდამ ლიახვს ხევი გერისა გამოდის მშხლების მთას და დის სამხრით. ამას ზედა მსახლობელნი არიან ოსნი. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს.“[596]

593 საქართველოს რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს 2016-2017 წლების ანგარიში, 2018, გვ. 54.

594 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, თბ., 1979, გვ. 287.

595 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 369.

596 იქვე, გვ. 362.

ტერიტორია, სადაც ვანათია გაშენებული, სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილს წარმოადგენს.[597] როგორც მივუთითებდით, აქედან გზები გადადიოდა დიდი ლიახვის ხეობაში, დასავლეთ საქართველოში. ვანათიდან დაკავშირება შესაძლებელი იყო ქსნის და არაგვის ხეობებთან, ასევე ჩრდილოეთ კავკასიასთან. ვანათის ციხე პატარა ლიახვის ხეობას და აქ არსებულ გზებს აკონტროლებდა, სწორედ ამიტომ ქსნის ერისთავთა კუთვნილი ეს მნიშვნელოვანი სოფელი ხეობის პოლიტიკურ, თუ ეკონომიკურ ცხოვრებაში ძველი დროიდანვე დიდ როლს ასრულებდა.[598]

როგორც უკვე აღინიშნა, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული ერთ-ერთი სოფელი აწრისხევი ვახტანგ III-მ თავის ერთგულ შალვა ქვენიფნეველს უბოძა. მოგვიანებით, ქსნის ერისთავები აწრისხევის გარდა, პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებსაც დაეუფლნენ, მათ საკუთრებაში გადავიდა ვანათი და საცხენეთი. ამას ადასტურებს XV ს-ის პირველ ნახევარში ქსნის ერისთავის მიერ იკორთის მონასტრისადმი ბოძებული შეწირულობის სიგელი, სადაც ვკითხულობთ: „სახელითა ღვთისათა...მიქაელ და გაბრიელისათა...მე ყოველთა კაცთა უნარჩევესმან ცოდვილმან, ერისთავმან ძემან ქვენიფნეველისამან შალვა...შევსწირეთ (იკორთას) სოფელი მანვაზეთი და საცხენეთი და ერთი გლეხი ფლავს ერთითა ვენაჭითა, სასახლითა და სამის დღის საჭნავითა და დავაწერინე წ-ნი ესე ზატიკნი...და ერთი დავით(დავითნი), ორი თუეე, ფ/ბრვლი და მარტი...ამას გარეთ სამი ლიტრა ცჯლი ფლავს, ვანთით(ვანათით?) მოიღებდენ ჩემსა აღაპსა შინა.“[599] იოანე ბაგრატიონს თავის თხზულებაში: „ქართლ-კახეთის აღწერა,“ ვანათი მოხსენიებული აქვს იმ სოფლების ნუსხაში, რომლებიც: „პატარა ლიახვის ხეობით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება.“ ეს სოფლები, მათ შორის ვანათი, იოანე ბაგრატიონის განმარტებით: „...გვერდისძირს მიეწერებიან, იულონ ბატონიშვილს ეჭირა, ახლა ქსნის ერისთავთა აქუთ.“[600]

იოანე ბაგრატიონს ვანათი მოხსენიებული აქვს ასევე დასახლებულ ტერიტორიულ ერთეულად იმ სოფლებს შორის, რომელთაც ასე ასათაურებს: „ქ. საარაგო სოფლები, რომლებიც მიეწერება და მეზობელნი არიან ამა ლიახვის ხეობისა არიან ესენი.“[601]

საქართველოში, პატარა ლიახვის ხეობის ვანათის გარდა, სხვა არაერთი სოფელი არსებობდა ვანათის სახელწოდებით. იოანე ბაგრატიონის ცნობით, ვანათი ერქვა ერთ-ერთ სოფელს შულავერის ხეობაში.[602] ვანათის სახელწოდებით არსებობდა ასევე სოფელი კახეთში.[603]

---

597 გ. სოსიაშვილი, სოფელ ვანათის მდებარეობის საკითხისათვის, გორის მცირე აკადემიის შრომათა კრებული, 2008, გვ. 140.

598 გ. სოსიაშვილი, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005, გვ. 7.

599 თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, თბ., 1897, გვ. 23.

600 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 40.

601 იქვე, გვ. 38.

602 იქვე, გვ. 68.

603 იქვე.

პატარა ლიახვის ხეობის დიდი ნაწილი XV-XVIII საუკუნეებში ქსნის ერისთავების საკუთრებად იქცა.[604] ქსნის საერისთავოს მფლობელებმა პატარა ლიახვის ხეობაში ამ პერიოდში არაერთი მნიშვნელოვანი ციხე ააგეს, ზოგიც აღადგინეს. შანშე ქსნის ერისთავს უკავშირდება ვანათის ციხის აღდგენაც.

გადმოცემით, პატარა ლიახვის ხეობაში ქსნის ერისთავთა ექსპანსიამდე, ვანათში სამეფო ხელისუფლების რეზიდენცია იყო.

ვანათის მკვიდრის, გ. მახნიაშვილის ცნობით, არსებობს გადმოცემა, თითქოს პატარა ლიახვის ხეობაში სანადიროდ ამოსული მეფეები ვანათში შეჩერდებოდნენ (დაივანებდნენ) ხოლმე.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ვანა ნიშნავს სადგომს.[605]

სოფლის სახელწოდების შესახებ საინტერესო გადმოცემებია შემონახული ადგილობრივ მოსახლეობაში. 70 წლის გალინა ციცილოშვილის ცნობით, ადრეულ პერიოდში სოფელი შედარებით მაღლა იყო გაშენებული ტყეში არსებული ე. წ. „დაშლილი საყდრის“ მიმდებარე ტერიტორიაზე. თავიდან სულ ათიოდე კომლი ყოფილა და იმიტომაც დაერქვა ვანათი[606] (გადმოცემა ჩავიწერეთ 2005 წელს). კიდევ უფრო განსხვავებული ცნობა მოგვაწოდა 87 წლის სევასტი ჯოჯიშვილმა: „როგორც ამბობენ, ადრე ჩვენს სოფელში რამდენიმე კაცი ცხოვრობდა, რომლებსაც ვანო ერქვათ და იმიტომაც დაერქვა „ვანოეთი,“ ანუ „ვანათი“ (გადმოცემა ჩავიწერეთ 2005 წელს).

როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ვახუშტი ბატონიშვილი ვანათს იმ სოფლებს მიაწერდა, რომლებიც გვიანფეოდალურ ხანაში არსებულ ფეოდალურ ადმინისტრაციულ ერთეულში – სავახტანგოში შედიოდა. ტერიტორიულად პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირს, იგივე საცხუმეთს, პატარა ლიახვისა და მეჯუდის ხეობებს შორის მოქცეული ტერიტორია ემიჯნებოდა, რომელსაც გვერდისძირი ეწოდებოდა: „ამ მთის სამხრით კერძს, ჯარიაშენიდან ვანათამდე უწოდებენ გუერდისძირს და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ბრინჯ-ბამბას გარდა ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავსწერეთ ქართლისასა, არამედ ღვინო იქაური თხელი და მომჟავო გარნა საამო სასმელად“, – განმარტავს ვახუშტი ბატონიშვილი.[607]

ვანათი XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მოუნახულებია საქართველოში მყოფ გერმანელ მოგზაურს, იოჰან ანტონ გიულდენშტედტს, რომელიც წერს: „...საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან, სადაც პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე ჩანს ვანათის ციხე.“[608]

604 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

605 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 253.

606 გ. სოსიაშვილი, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005, გვ. 18.

607 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 362.

608 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 99.

ვანათის შესახებ წერდა გაზეთ „დროების“ კორესპონდენტი, გიორგი ლიახველი (ჩოჩიშვილი), რომელიც XIX საუუნის 80-იან წლებში აქტიურ ჟურნალისტურ საქმიანობას ეწეოდა და თავის კორესპონდენციებს სისტემატიურად აქვეყნებდა გაზეთ „დროებაში.“ მისი სტატიები შეეხებოდა შიდა ქართლის, კერძოდ, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობათა სოფლების სოციალურ-ეკონომიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებას. წერილში „მგზავრის შენიშვნები,“ გ. ლიახველი აღნიშნავს: „სტეფან-წმინდიდამ ჩვენ სოფელ ვანათში ავედით. მდ. პატარა ლიახვის პირას დგას სოფლის სკოლა, რომელიც მაშინ დაკეტილი იყო. სკოლა ძლიერ ცუდს ალაგას არის აშენებული. არც ჩრდილი, არც სათამაშო ადგილი და არც საბაღე. ვანათში იმყოფება ერთი დანგრეული ციხე, აშენებულია რგვლად და ძალიან ხელოვნურადაც. მის ოთახიდამ მიწის ქვეშ გათხრილია გზა, რომელიც ლიახვისაკენ მიდის და რომლის შემწეობითაც ამბობენ ჯარები უწინ წყალს აზიდვიდენო. ვანათში მცხოვრები სულ ქართველები არიან. ვანათიდამ დაიწყობა მთები და შემდეგს სოფლებში სულ ოსები ცხოვრობენ...“[609]

ნარატიულ წყაროებში ვანათის სახელი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად ჩნდება XVI საუკუნეში. ამ სოფელს უკავშირდება არაგვის ერისთავთა წარმომავლობა. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ნუგზარ არაგვის ერისთავის წინაპარი იყო ვანათელი აზნაური, რომელმაც ისარგებლა ქვეყანაში არსებული არასტაბილური სიტუაციით, დაიკავა არაგვის ხეობა და სათავე დაუდო არაგვის საერისთავოს:

„ხოლო ესე ნუგზარ, იყო ერისთავი არაგვისა, რამეთუ პაპა ამისი იყო აზნაური ვანათელი და პირველსა მეფობასა სვიმონისასა უკუდგა ვანათის ციხის მპყრობელი და მან ბრძანებითა მეფისათა და შეტყუვებითა აღიღო ციხე იგი (ვანათისა, – გ. ს.) და მეფემან მიანიჭა მუნ მამულნი. ხოლო ოდეს შეიპყრეს ყიზილბაშთა მეფე სვიმონ, ამანვე მოიმწო ქსნის ერისთავი, დაესხა და მოსწყვიტნა თექთურმანიძე და ჭარმეული და დაიპყრო ბაზალეთი, მოკუდა იგი და ხარჭისა ნაშობმან ძემან მისმან მოსრნა ძმანი თვისნი ყოველნი და ესე ნუგზარ ძმისწული ამისი წარიტაცეს ყრმა: შემდგომად აღზრდისა მოიბირნა ნუგზარ კაცნი და მიჰკლეს იგი და დაიპყრნა ნუგზარ ბაზალეთი, მერმე დაიმორჩილა მთიულეთი, ხოლო მოვიდა რა სვიმონ მისცა პაპასვე ნუგზარისასა სამსახურებისათვის მისისა და იყუნეს ამ ჟამამდე ერისთავად.“[610]

ვახუშტის თხზულებაში აღნიშნულია ვანათის ციხის „მპყრობელის“ განდგომა სამეფო ხელისუფლებისგან. ვანათელ აზნაურს სწორედ სიმონ I-ის (1556-1600 წ.წ.) ბრძანებით გამოუხსნია დაკავებული ვანათის ციხე. ამის გამო, სიმონ I-ს ვანათელი აზნაურისათვის მამული უბოძებია ვანათში. ეს ფაქტი, თუ ვახუშტის ცნობას ვენდობით, მომხდარა: „პირველსა მეფობასა სვიმონისასა.“ ამ სიტყვებში ჩვენი აზრით, უნდა იგულისხმებოდეს სიმონ I-ის მეფობა 1569 წლამდე, ანუ მოღალატე ყორღანაშვილის

609 გაზ. „დროება,“ 1884 წ. №77, გვ. 2.

610 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 534.

მეშვეობით ყიზილბაშების მიერ ქართლის მეფის შეპყრობამდე. სიმონ I-ის დატყვევების შემდეგ ვანათელმა აზნაურმა მოიმხრო ქსნის ერისთავი, ამოწყვიტა არაგვის ხეობის მფლობელი თექთურმანიძე და ჭარმეული და დაიმორჩილა ბაზალეთი.

ვახუშტის ცნობის იდენტურია ბერი ეგნატაშვილის ცნობა. იგი მცირეოდენი განსხვავებით გადმოგვცემს ნუგზარ არაგვის ერისთავის წინაპრის მიერ არაგვის ხეობის ხელში ჩაგდებას: „ხოლო ესე ნუგზარ არაგუს ერისთაუს მამა-პაპათა ამოსწყვიტეს პატრონი ჴევისა თექთურმანიძე და დაიჭირეს ჴევი და მიერითგან მისცა მეფემან რომელთამე ჴადა, რომელთამე მთიულეთი და რომელთამე დუშეთი და ანანური და იქმნეს ჴევისა მის ერისთავად.“[611] როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ვანათელმა აზნაურებმა ამოწყვიტეს ხევის პატრონი თექთურმანიძე, დაიკავეს ხევი. გარდა ამისა, სამეფო ხელისუფლებამ მათ უბოძა: ხადა, მთიულეთი, დუშეთი, ანანური და ისინი ხევის ერისთავებად იწოდნენ.

არაგვის ერისთავთა წარმომავლობის შესახებ, საკმაოდ ვრცელი ცნობა აქვს იოანე ბაგრატიონს, რომელიც ისტორიული სინამდვილისაგან საკმაოდ შორს არის და არადამაჯერებლად გამოიყურება, თუმცა მისი გაცნობა მკითხველისათვის მაინც საინტერესო იქნება. იოანე ბაგრატიონი თავის თხზულებაში: „აღწერა საქართველოს თავადაზნაურთა გვარებისა,“ – წერს: „ესე არაგვის ერისთავნი არიან კავკასიის მთით მოსრულნი ოსნი კარგის გვარისანი სიდამონისძენი. ამათნი წინაპარნი მოსახლეობდნენ ვანათსა ადგილსა შინა. ამათ პირველათ მიუბოძა მეფემან კონსტანტინემ გიორგის ძემან აზნაურობაჲ და განაწესნა მოხელედ სიდამონ წოდებული არაგვსა ზედა. ხოლო ოდეს მოვიდა მუსათურქი საქართველოსა ზედა დიდისა მხედრობითა, მაშინ ბრძო მეფემან კონსტანტინემ თურქთა მათ და ბრძოლასა ამას შინა მოიკლა მეფე თურქთაგან და იძლივნენ ქართველნი და იქნა აღრეულობა ურთიერთისა შორის ქართველთაგან წელსა ქრისტეს აქეთ 1407. ამ მიზეზითა სიდამონმა შემოიყარნა მხედრობანი ოსთანი და სახლისკაცნი თვისნი და მოსწყვიდნა ბაზლიძენი თავადნი, მოსახლენი ვაკესა შინა არაგვისასა, რომლისა გამო დღესაცა ეწოდების მუნ ტბასა ბაზალეთისა ტბაჲ, სახელისა გამო მათისა. და ამა სიდამონმან დაიპყრნა ადგილნი იგი. გარნა ვერა იწოდა ერისთავად, არამედ მებატონედ არაგვისა. ხოლო შემდგომად ამისა ჟამსა მეფობისა სვიმონისასა იქმნა მრავალნი ბრძოლაი თურქთა და სპარსთაგან და ყოველგან შეიმოსა ძლევაი მეფემან სვიმონ ლუარსაბის ძემან და უკანასკნელს ბრძოლასა შინა თურქმეთსა იძლივნენ ქართველნი და შეიპყრეს ბრძოლასა შინა მას მეფეი სვიმონი და დაშთა ძეი მისი ლუარსაბ ჯერეთ ყრმა, მაშინ იწოდა ერისთავად შთამომავლობაი სიდამონისა სიდამონ ერისთავად და მერეთ ამისა ძე მისი ნუგზარ რომელმანცა დანაშთენი მუნ ბაზლის ძენი ასწყვიტნა.“[612]

611 ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჯავახიშვილის რედ. თბ., 1940, გვ. 125.

612 იოანე ბაგრატიონი, აღწერა ქართლ-კახეთის თავადაზნაურთა გვარებისა, ზ. კაცელაშვილის რედ. თბ., 1997, გვ. 20.

იოანე ბაგრატიონის ეს ცნობა სინამდვილისაგან შორს დგას და იგი არაგვის ერისთავების წარმომავლობის საკითხის კვლევისას, როგორც სანდო წყარო, არ გამოგვადგება. ვახუშტი ბაგრატიონისაგან განსხვავებით, იოანე ბაგრატიონი ვანათელ აზნაურთა პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსვლის ქრონოლოგიურ ჩარჩოს გაცილებით უკან სწევს და კონსტანტინე გიორგის ძის მეფობას უკავშირებს.

იოანე ბატონიშვილის თხზულებაში არსებული გადმოცემა არაგვის ერისთავთა ოსური წარმომავლობის შესახებ მეორდება ვახტანგ ბატონიშვილის მოხსენებაში, რომელიც მან მთავარმართებელ კარლ კნორინგს 1801 წლის 9 ივლისს წარუდგინა. უფლისწული ვახტანგი თავის წერილში უკმაყოფილებას გამოთქვამს მდივანბეგის თავად ბეჟან სარიდანის ძის მიმართ, რომელმაც გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგს არაგვის ხეობის მფლობელობაზე და ერისთავობაზე პრეტენზიებით მიმართა (1801 წელს ბეჟან არაგვის ერისთავმა არაგვის საერისთავოს აღდგენა სცადა, რომელიც თეიმურაზ II-მ 1743 წელს გააუქმა). ვახტანგ ბატონიშვილი მთავარმათებლის სახელზე გაგზავნილ წერილში აღნიშნავს, რომ არაგვის ხეობა ოდითგანვე ბაგრატიონთა სამეფო გვარის საკუთრებას წარმოადგენდა და ერეკლე II-მ მას უბოძა. ვახტანგ ერეკლეს ძე ხაზს უსვამს სიდამონოვების ოსურ წარმომავლობას და დასძენს, რომ ბეჟან ერისთავის ნათესავები – სიდამონები დღემდე ოსეთში ცხოვრობენ და მისთვის უცნობია, როგორ მიიღეს მათ აზნაურის წოდება: „ესე ხსენებული არაგვი ყოფილ არს ნიადაგ ბაგრატოვანთა მეფეთა სახლისა და გუარი ხსენებულისა ამისა ბაჟანისა (საუბარია ბეჟან არაგვის ერისთავზე, – გ. ს.) გამოსული არს რომლისამე ოსეთიდამა. დღესაც არიან ამისნი გვარნი ოსნი სიდამონნი და მიუღეს მას პატივი კეთილშობილებისა, ესე იგი აზნაურობისა და თუ ვისგან და ვითარ – ვუწყი და ესახლნენ ესენი ქართლის სოფლისა შინა ვანათსა, ანუ მსახლობელ მისსა და შემდგომად განყოფისა სამეფოთა უბედურებისა საქართველოჲსათა დროსა სპარსეთის გაძლიერებისა და ფრიად დაჩაგრულებასა ქართლისა და კახეთის მეფეთასა. ჰპოვა ამათგანმცა ვინმე მზგავსად სხუათა ვიეთნამე კეთილშობილთა, ავაზაკებრი ძალით და მოქმედება და დაიპყრნა ხსენებული სოფელი ვანათი და გარეშე მისნი და შემდგომად ჰპოვა მრავალნი სხვანიცა თანახმანი თვისასა ავაზაკებისანი და ეკირთებოდა ბრძოლა ქუჩყანა ამას არაგვსა და დაიპყრნა ამით, გარნა არა სრულიად, და შემდგომად რაოდენთამე ხანთა მზგავსად ზემოხსენებულთა მოქმედებითა, დაიპყრო სრულიად.“[613]

როგორც ჩანს, ვახტანგ ბატონიშვილმა არაგვის ერისთავების ოსური წარმომავლობის შესახებ შექმნილი ლეგენდა მარჯვედ გამოიყენა, მან რუსულ ხელისუფლებას „დაუსაბუთა,“ რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსულ ბეჟან ერისთავის წინაპრებს არაგვის ხეობაზე არანაირი პრეტენზიები არ უნდა ჰქონოდათ.

613 Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), Под общ. ред. А. Д. Берже, т. I, Тиф., 1866, стр. 265-266.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არაგვის ერისთავებად შაბურისძენი არიან მიჩნეულნი. დ. გვრიტიშვილმა სპეციალურად გამოიკვლია არაგვის ერისთავების წარმომავლობის საკითხი. მან ყურადღება გაამახვილა თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ რამდენიმე დოკუმენტზე. ამ დოკუმენტებიდან ერთ-ერთში, რომელიც 1398 წლით თარიღდება, ერისთავი შაბურისძე მიქაი მოიხსენიება. შაბურისძე ერისთავები, როგორც არაგვის საერისთავოს მეპატრონენი მოიხსენიებიან აგრეთვე თ. ჟორდანიას მიერ მოკვლეულ 1439 წელს შედგენილ გერგეტის სამების „სულთა მატიანეში.“[614] მასზევე ყოფილა ხუცური მინაწერი, რომელიც თ. ჟორდანიას აზრით, უფრო ადრინდელი პერიოდისაა. მკვლევრის დაკვირვებით, სწორედ ამ მინაწერში მოხსენიებული შაბურისაგან უნდა მომდინარეობდეს ერისთავ შაბურისძეების საგვარეულო.[615] შაბურიძე-ერისთავებს იცნობს ასევე 1465 წლის ერთ-ერთი სიგელი, საიდანაც ჩანს, რომ ვამიყ შაბურისძემ მცხეთას მამულები შესწირა.[616] 1477 წლის დოკუმენტით ირკვევა, რომ იმავე ვამიყ შაბურიძემ ბოდორნის მონასტერს, რომელიც მათი საგვარეულო სამარხი იყო, სოფელი ხანდაკი გადასცა.[617]

ზემოთ მითითებულ დოკუმენტებზე დაკვირვების შედეგად დ. გვრიტიშვილი წერს: „მოტანილი ცნობებიდან აშკარაა, რომ XII-XV საუკუნეებში არაგვის ერისთავებად შაბურისძეები არიან.“ მკვლევარმა ყურადღება მიაქცია წილკნელის სარგოს წიგნს, სადაც აღნიშნულია: „ქ. ანანურს ზევითი ხევს გარდა ისევე წილკნელის ათორმეტთაგანის მოქცეული არის, რახან წმინდის ემბაზის შვილნი შექნილიყვნენ, იმათი ეფისკოპოზი ვინც ვინ წილკნელი ყოფილან, იმათ სამწყსო ყოფილა. მცირედ მცირედ ქრისტიანობა შამოუგდიათ, ხუცესი და დიაკონი დაუდგინებიათ, წმინდის ნათლისღების შვილობა გამრავლებულა. არაგვის ერისთავი არვინ ყოფილა იმის მოქცევაში ერისთავათ თვინიერ შაბურიშვილის მეტი. იმას ჭერია დაბალი საერისთო.“[618]

დ. გვრიტიშვილის აზრით, არაგვის საერისთავოს გარდა, ფეოდალურ საქართველოში ხევის საერისთავოც არსებობდა, რომლის ცენტრიც, ხევში არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, თანამედროვე ყაზბეგის რაიონში, ქაბარჯინის მთის ძირში მდებარე სოფელი სიონი იყო. მისი მტკიცებით, XVII საუკუნის რუსი მოგზაურები არაგვის ერისთავებს „სონთა ერისთავებს“ უწოდებდნენ და „სონთა ერისთავში“, ასევე „სიონის ერისთავში“, იგივე ხევის ერისთავი იგულისხმება.[619] დ. გვრიტიშვილი თვლის, რომ ვახუშტისა და ბერი ეგნატაშვილის ცნობებში მოხსენიებული თექთურმანიძე ხევის ერისთავი უნდა ყოფილიყო. როგორც დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავს: „ვა-

614 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 85.

615 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 203.

616 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

617 იქვე.

618 იქვე.

619 იქვე, გვ. 93.

ნათელებს არაგვის დამორჩილება მხოლოდ ხევის დამორჩილების შემდეგ შეეძლოთ. ვანათი პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობს, პატარა ლიახვიდან თრუსოს გზით ხევში შეიძლება გადასვლა. ხევში გაბატონების შემთხვევაში კი არაგვის ხეობის მთიანი ზოლის ხელთ გდება ადვილია, მით უმეტეს, რომ მთიელთა გადაბირება ფეოდალების წინააღმდეგ არც ისე ძნელი იყო. რაც შეეხება ცნობას იმის შესახებ, რომ ვანათელმა ქსნის ერისთავები მოიშველია, შესაძლებელია საფუძველს მოკლებული არ იყო...“[620]

რაც შეეხება ვანათელი აზნაურების მიერ არაგვის საერისთავოს დაპყრობას, ამის შესახებ დ. გვრიტიშვილი წერს: „XVI საუკუნიდან სარგებლობენ რა საგარეო და საშინაო პირობების გართულებით, პატარა ლიახვის ხეობაში მცხოვრები აზნაურები, შესაძლებელია სიდამონიძენი, მოიშველიებენ ოსებსა და ქსნის ერისთავებს, ხოლო ამის შემდეგ, თანდათან არაგვის საერისთავოსაც შეიერთებენ და ამიერიდან ორი საერისთავო ერთ საერისთავოდ – არაგვის საერისთავოდ ხდება.“[621]

მკვლევარმა, იოანე ბაგრატიონის ნაკლებად სანდო ცნობაზე დაყრდნობით დაასკვნა, რომ ვანათელმა აზნაურმა არაგვის საერისთავო ოსების მოშველიებით ჩაიგდო ხელში. დ. გვრიტიშვილის დასკვნა, არაგვის ერისთავების ოსური წარმომავლობის შესახებ, მეცნიერულ არგუმენტაციას მოკლებულია, რადგან ასეთი რამ, თუ არ ჩავთვლით იოანე ბაგრატიონის ცნობას და ვახტანგ ბატონიშვილის ზემოთ მოყვანილ მოხსენებას, არც ერთი ქართული წყაროთი არ დასტურდება. ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც მივუთითეთ, აღნიშნავს, რომ ნუგზარ არაგვის ერისთავის პაპა ვანათელი აზნაური იყო, მაგრამ მის ოსურ წარმომავლობაზე არაფერს ამბობს. დ. გვრიტიშვილი ძირითადად იოანე ბაგრატიონის ცნობას ეყრდნობა, რომლის შესახებაც თავად აღნიშნავდა: „როგორც დავინახეთ (მოტანილი ცნობა, – გ. ს.) სრულიად სხვა თხრობას იძლევა და არც ერთ სხვა წყაროში, არაგვის საერისთავოსთან დაკავშირებით ბაზლისძენი არ იხსენიებიან. ჩვენ არც ვიცით მოტანილი წყაროს ავტორი რა ცნობებს ეყრდნობოდა, როდესაც აღნიშნულ დებულებას ავითარებდა, მოსალოდნელია, რომ იგი რომელიმე ზეპირ გადმოცემას ემყარებოდა. საერთოდ, ეს წყარო ბევრ შეცდომებს შეიცავს, მათ შორის ფაქტიურ-ქრონოლოგიურსაც...“[622] ასე რომ, იოანე ბაგრატიონის ცნობაზე დაყრდნობით, ზემოთ აღნიშნული დასკვნის გამოტანა ჩვენთვის მიუღებელია.

არაგვის ერისთავთა ოსური წარმომავლობას საკითხს საკმაოდ ვრცლად შეეხო თავის ერთ-ერთ ნაშრომში გ. თოგოშვილი.[623] მან ისარგებლა იმავე წყაროებით, რომელთაც ეყრდნობოდა დ. გვრიტიშვილი. ეს არის იოანე ბაგრატიონის თხზულება და ვახტანგ ბატონიშვილის მოხსენება

620 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

621 იქვე.

622 იქვე, გვ. 87.

623 გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII ს.ს., თბ., 1969, გვ. 189.

მთავარმართებელ კარლ კნორინგისადმი. გ. თოგოშვილმა ისარგებლა, აგრეთვე სტ. ჩუბინოვის თხზულებით: „შთამომავლობისათვის გვარისა თავადთა ერისთავთა,“ სადაც აღნიშნულია: „ქსნისა და არაგვის ერისთავნი... ოსი გვარისაგან სიდამონოვისა... XVI ს. პირველ ნახევარს იასონმა – მეორე შვილმა ქსნის ერისთავისა, არმქონმა მამულისა, დაიპყრა ვანათის ციხე და მრავალნი სხვანი ადგილები შემდგომად სიკვდილისა უფროსისა ძმისა ეძებდა იგი ქსნის მემკვიდრეობასა (1560); ხოლო მეფე სიმონ, მოშიშარმან რათა არა უფრორე განაძლიეროს უიმისოდაც ძლიერი თავადი, მისცა ქსნის ერისთავობა უმცროსსა ძმასა იასონისასა, ხოლო მპყრობელსა ვანათისასა იასონს მისცა სრულებით არაგვის თემი და უწოდა სახელად არაგვის ერისთავი. ეს არის მიზეზი დაუცხრომელისა მტერობისა შორის ერისთავთა ქსნისა და არაგვისა, მტრობა, რომელმანცა შებღალა ქსანი და არაგვიცა სისხლითა...“[624] გ. თოგოშვილმა ამ ცნობაზე დაყრდნობით დაასკვნა, რომ XVII საუკუნის ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე ნუგზარ ერისთავი ჩუბინოვის თხზულებაში მოხსენიებული იასონის შვილი იყო, რაც ჩვენი აზრით, მიუღებელია.

სტ. ჩუბინოვის თხზულება, სხვა ქართული წყაროებისაგან განსხვავებით (ვახუშტი, ბერი ეგნატაშვილი), არ იცნობს არაგვის ხეობის თავდაპირველ მფლობელებს, რომლებიც ვანათელ აზნაურთა გამოჩენამდე არსებობდნენ. სტ. ჩუბინოვის თხზულებაში მოხსენიებულ იასონს, რომელმაც ვანათის ციხე დაიპყრო, გ. თოგოშვილი ნუგზარ არაგვის ერისთავის მამად მიიჩნევს. შეუძლებელია, რომ ნუგზარ არაგვის ერისთავის მამის (თუ ის არაგვის საერისთავოს ფუძემდებელი იყო), სახელი არ სცოდნოდა ვახუშტის, ანდა ბერი ეგნატაშვილს. ვახუშტის თხზულებიდან ჩანს, რომ სიმონ I-ის თანამედროვე ვანათელი აზნაური, ნუგზარ არაგვის ერისთავის პაპა იყო, თანაც, იმ დროს, როცა ქართლის მეფე ყიზილბაშებმა შეიპყრეს, ვანათელ აზნაურს ქსნის ერისთავთან, როგორც ეს სტ. ჩუბინოვის თხზულებიდან ჩანს, მტრული დამოკიდებულება კი არ ჰქონია, არამედ ქსნის ერისთავები ვანათელ აზნაურებს არაგვის ხეობის დამორჩილებაში დახმარებიან.

გ. თოგოშვილი, ზემოთ წარმოდგენილი წყაროების გაცნობის შემდეგ, ასკვნის: „ამ ცნობათა ჩვენებიდან ჩვენ გამოვყოფთ ყველა ავტორის მიერ თითქმის ერთხმად აღიარებულ ფაქტს, რომ გვიანდელ შუა საუკუნეებში არაგვზე გაბატონებული ერისთავები წარმოშობით ოსთა სოციალური ზედაფენის წარმომადგენლები იყვნენ.“[625] საინტერესოა, ვის გულისხმობდა გ. თოგოშვილი ყველა ავტორში?

მეცნიერი ყოველგვარი არგუმენტის გარეშე წერს: „ვანათელ ოს აზნაურებს დიდი აქტივობით უწარმოებიათ ბრძოლა სოციალური კიბის მაღალ საფეხურზე ასასვლელად. მათი ბრძოლა ადგილობრივ ფეოდალურ გვარებთან ყმა-მამულის გასაფართოვებლად განსაკუთრებით გააქტიურდა

624 გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII ს.ს., თბ., 1969, გვ. 189.

625 იქვე, გვ. 191.

XVI საუკუნეში. მათ კარგად ისარგებლეს ქვეყნის პოლიტიკური დეცენ-ტრალიზაციით, სამეფო ხელისუფლების სისუსტით და მთელი საარაგვოს დამორჩილება შეძლეს, მის ერისთავებად იქცნენ... მოყვანილ ცნობებში ხაზგასმული მითითება არაგვის ერისთავთა ოსური წარმოშობის შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ არაგვის აუზში მათ გაბატონებას წინ უსწრებ-და ოსური მოსახლეობის გაჩენა ამ ადგილებში, რომელთაც მხარი უნდა დაეჭირათ ვანათელი აზნაურების ბრძოლისათვის."[626]

ვერ გავიზიარებთ აგრეთვე გ. თოგოშვილის აზრს, არაგვის ხეობაში ოსური მოსახლეობის წარმოქმნასთან დაკავშირებითაც. XVI საუკუნემდე არაგვის ხეობაში იმ რაოდენობის ოსური მოსახლეობის არსებობა, რომ მათ ოსი აზნაური ერისთავად დაესვათ, ყოვლად წარმოუდგენელია. რო-გორც რ. თოფჩიშვილი აღნიშნავს: „მცდარ წარმოდგენას არაგვის ხეობა-ში ოსური მოსახლეობის არსებობის შესახებ ხელი შეუწყო 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიულმა ნუსხამ, რომელიც სრულიად არ ემყარება რეალურ მონაცემებს."[627]

როგორც რ. თოფჩიშვილმა გამოიკვლია, ამ ნუსხაში შეტანილია ოსე-ბით დასახლებული ისეთი თემები, რომლებიც არაგვის ხეობაში არ შე-დიოდა, მაგ.: „ჭვრივი, ზაყა, თრუსო და სხვა."[628] არსებული დოკუმენტური მასალის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ნათელია, რომ XVI საუკუნემდე არაგვის ხეობაში ოსთა მრავალრიცხოვანი დასახლება არ ყოფილა.

რ. თოფჩიშვილი არ იზიარებს გ. თოგოშვილის მოსაზრებას: „ვანათელი აზნაური ოსი ვერ იქნებოდა. ის შეიძლება მხოლოდ ნაოსარი ყოფილიყო. ვანათში ოსი აზნაური ვერ იჯდებოდა. ოსი აზნაური მხოლოდ ოსეთში შეიძლებოდა მჯდარიყო. საქართველოში, შიდა ქართლის მთისწინა ზო-ლის სოფელ ვანათში მცხოვრები აზნაური უდავოდ ქართველი იქნებოდა. სხვანაირად წარმოუდგენელია."[629]

არაგვის ერისთავთა წარმომავლობის შესახებ საინტერესო ინფორმა-ციას გვაწვდის 1617 წლით დათარიღებული ერთი დოკუმენტი, რომელიც თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა, ეს არის წყალობის წიგნი, საიდანაც ჩანს, რომ ნუგზარ არაგვის ერისთავმა სვეტიცხოვლის ტაძარს ყმა-მამული შესწი-რა:

„ქ. კს: ტე: ესე წიგნი მოგახსენე... სუეტსა ცხოველსაო, მე ერისთავმან პატრონმან ნუგზარ (და ძეთა ბაინდურ და გ~იმ) ასრე... რომ ჩვენი სამ-კვიდრო გერი და გერისთავი სვეტიცხოვლისათვის შეეწირა მეფეთა... კიდევ არბო, სგენასმანი სვეტიცხოვლისა იყო და ეს ჩუენ დავიჭირეთ და ამისად სამუქმოდ (sic:) ჩუენ მოგართვით ქორდს ჩუენი სამკვიდრო კვამლი სამი ბექნიაშვილი ირემი ქ~კს: ტე."[630]

---

626 გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII ს.ს. გვ. 192.

627 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 155.

628 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

629 იქვე, გვ. 155.

630 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 441-442.

როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ნუგზარ არაგვის ერისთავი სოფ. გერსა და გერისთავს „სამკვიდროს“ უწოდებს. სოფ. გერი, სადაც წმინდა გიორგის განთქმული სალოცავია, სოფ. ვანათის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობს. თუ ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში ნახსენებ „სამკვიდროს“ განვმარტავთ, არაგვის ერისთავების ოსური წარმომავლობა სავსებით გამოირიცხება. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, „სამკვიდრო“ არის მემკვიდრეობითი მიღებული მამა-პაპური ქონება.“[631]

შეუძლებელია, გერი და გერისთავი, ოსი აზნაურის სამკვიდრო მამული ყოფილიყო. დაუჯერებელია ასევე, რომ ოს აზნაურს მკვიდრი ყმები ჰყოლოდა სოფ. ქორდში. აღნიშნული სოფელი მდ. პატარა ლიახვის შუა წელზე მდებარეობს, სადაც ძველი დროიდანვე საპატრიარქო ფლობდა მამულს, აქვე ჰყავდათ ყმები ქსნის ერისთავებს და აზნაურ გედევანიშვილებს.[632]

არაგვის ერისთავთა წარმომავალობის საკითხის ირგვლივ საინტერესო მოსაზრებები გამოთქვა მ. ბახტაძემ. მკვლევარი არაგვის პირველ ერისთავებად შაბურისძეებს მიიჩნევს. არაგვის საერისთავო, როგორც მ. ბახტაძე წერს: „შეიქმნა XIII საუკუნის მეორე ნახევარში. მოყოლებული ამ დროიდან, ვიდრე XV საუკუნის ბოლომდე არაგვის ერისთავები იყვნენ შაბურისძეები.“[633] მეცნიერი ეთანხმება პლატონ იოსელიანის შეხედულებას,[634] რომლის მიხედვით, შაბურისძეების შემდეგ არაგვის ერისთავები გახდნენ თექთურმანიძეები და ჭარმაულები, თუმცა, როგორც აღნიშნავს, პლატონ იოსელიანი ცდება თარიღის (ეს ფაქტი, არა ალექსანდრე I-ის (1412-1442) დროს, არამედ უფრო გვიან უნდა მომხდარიყო) განსაზღვრაში (ამაზე დ. გვრიტიშვილიც მიუთითებდა).[635] როგორც მ. ბახტაძე მიუთითებს: „სწორედ ამის შემდეგ (იგულისხმება შაბურისძეების საგვარეულოს რეგრესი, – გ. ს.) უნდა მომხდარიყო, მანამდე ერთიანი არაგვის საერისთავოს გაყოფა ორ ნაწილად....ერთ ნაწილში დამკვიდრდნენ თექთურმანიძეები, ხოლო მეორეში კი ჭარმაულები. თუ ვენდობით ბერი ეგნატაშვილს და ალბათ უნდა ვენდოთ, მაშინ გამოდის რომ თექთურმანიძეები ყოფილან ხევის პატრონები. ასეთ შემთხვევაში, ჭარმაულებს თავად არაგვის ხეობის მფლობელობა რჩებათ.“[636]

არაგვის ხეობაში, როგორც ჩანს, არაერთი ფეოდალური სახლი იბრძოდა პირველობის მოსაპოვებლად. ვახუშტი ბატონიშვილის და ბერი ეგნატაშვილის ცნობებს თუ დავუკვირდებით, ერთმანეთს უპირისპირდებოდა რამდენიმე საგვარეულო (თექთურმანიძე, ჭარმეული, ბაზლიძენი და ნუგ-

631 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, აკად. არნ. ჩიქობავას რედ., თბ., 1986, გვ. 391.

632 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (ქორდი), თბ., 2007, გვ. 27.

633 მ. ბახტაძე, არაგვის ერისთავთა ქრონოლოგია (XVI-XVIII საუკუნეები), თბ., 2005, გვ. 4.

634 Пл. Иоселиани. Описание города Душета, Тб., 1866, стр. 36

635 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

636 მ. ბახტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9-10.

ზარ ერისთავის წინაპრები). საბოლოოდ, ამ ბრძოლაში სწორედ ნუგზარ ერისთავის წინაპრებმა გაიმარჯვეს და ისინი არაგვის ერისთავები გახდნენ. როგორც გ. ჯამბურია წერს: „XVI საუკუნეში ვანათელმა აზნაურმა (პატარა ლიახვის ხეობიდან) ქსნის ერისთავთა დახმარებით ამოწყვიტა არაგვის ერისთავები და თვითონ დაეპატრონა საერისთავოს. ამიერიდან ერისთავი მათ გვარად იქცა.“[637] ნუგზარ ერისთავის პაპის გვარი ვახუშტისთვის უცნობი იყო, სხვა შემთხვევაში იგი აუცილებლად მიუთითებდა. შესაძლოა პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩენილი ნუგზარის პაპა, პატარა ლიახვის ხეობაში მცხოვრები აზნაური განსაკუთრებული გვარიშვილობით არ გამოირჩეოდა, ამიტომ თავიანთი საგვარეულოს განსხვავებულად წარმოჩენის მიზნით შექმნეს ლეგენდა მათი ოსური წარმომავლობის შესახებ, რომელიც საფუძვლად დაედო იოანე ბატონიშვილის ცნობას. გადმოცემა, რომელიც არაგვის ერისთავთა ფეოდალურ სახლში არსებობდა,[638] გვიანდელი შეთხზული უნდა იყოს.

როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ვანათი XIV საუკუნის ბოლოს მცხეთის საეკლესიო მამულების ნუსხაში იხსენიება, ხოლო XVI საუკუნის მეორე ნახევარში არაგვის ერისთავთა წინაპრების ვანათელი აზნაურების მფლობელობაში მოექცა. ჩვენ უკვე გავეცანით ნუგზარ არაგვის ერისთავის წყალობის წიგნს, რომლის თანახმადაც, ნუგზარის სამკვიდრო გერი და გერისთავი სამეფო კარმა სვეტიცხოველს შესწირა, ამის სანაცვლოდ არაგვის ერისთავმა არბო და სგენესმანი დაიკავა და ქორდში კუთვნილი რამდენიმე გლეხი სვეტიცხოველს გადასცა. ვანათი ამ საბუთში არ იხსენიება, მაგრამ რაკი საბუთში მოხსენიებული გერი ვანათის სიახლოვესაა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ სოფელზეც არაგვის ერისთავებს გარკვეული გავლენა ექნებოდათ. ვანათი, მიუხედავად იმისა, რომ უფრო გვიანდელ პერიოდში ტერიტორიულად ქსნის საერისთავოში შედიოდა, იოანე ბაგრატიონის აღწერის მიხედვით, საარაგვო სოფლების ნუსხაში იხსენიება. იოანე ბაგრატიონს ცალკე აქვს გაამოყოფილი საარაგვო მამულები „ქ. საარაგო სოფლები, რომლებიც მიეწერება და მეზობელნი არიან ამა ლიახვის ხეობისა არიან ესენი: ქ. საარაგვო შინდისი, მოსახლე ქ. ტირძნისი მოსახლე, ქ. ვანათი, მოსახლე...“[639] აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ვანათში ყოფილა ანანურის საეკლესიო ყმა – სოსია ჯაფარაული (სავარაუდოდ, ესეც არაგვის ერისთავების გავლენის გამო).[640]

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ვანათში ყმები ჰყავდათ ფავნელიშვილებს.

---

637 გ. ჯამბურია, არაგვის საერისთავო, ენციკლოპედია „საქართველო,“ თბ., 1997, გვ. 181.

638 АКАК, т. VII, Тиф., 1878, стр. 348.

639 იოანე ბაგრატიონის, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 38.

640 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

1640 წლით დათარიღებული სიგელით ვიგებთ, რომ ქართლის მეფე როსტომმა (1632-1658) ვანათში ყმა-მამულის წყალობა განუახლა დავით ფავნელიშვილს.[641] 1700 წლის საამილახვროსა და გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსაღებ დავთრიდან ჩანს, რომ ამ დროს ვანათში ყმა-მამულს ფლობდა ოთარ ფავნელიშვილი. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ვანათს ფავნელიშვილის ოთარისა ვეფხიას შვილები ა) ნუგზარისა – რაჯაბას შვილი ბატატი, ა) რაჯაბას შვილის მამულზე, მაისურაძე ოთია, ა) ელიაშვილი სეხნია და იოსებასშვილი ბერუკა.“[642]

XVII საუკუნეში ვანათის მოსახლეობის შიდა მიგრაციის, ბარის სოფლების მიმართულებით გადაადგილების შესახებ, საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს 1649 წლის 25 ივლისით დათარიღებული ერთი საბუთი, რომლის მიხედვით, ვანათელმა „გოგიჩაიშვილმან, იმედაიშვილმან და ივანემან, ბერუკამან და შოშიტამან და ბატაშვილმან ზაქუტამან და ბერუკამან და ბიბიტაშვილმან დათუნამან“ ტინისხიდში ამირაღა მესახასტურიშვილსა და მის შვილებს „მიჰყიდეს მიწა.“ სხვებთან ერთად, ნასყიდობის აქტს ემოწმება ვინმე „ვანათელი ალნიაც“[643] (სავარაუდოდ, მათ ადრე ნაყიდი მიწა, ხელახლა გაყიდეს). ამავე საუკუნის ბოლო ოცწლეულში (1688 წ. 5 მარტს) ტინისხიდელ თამაზას ვანათელ თევდორე ადუაშვილისათვის მიუყიდია მიწა „ტინისხიდის ნატყევნიდან გემანას (ტინისხიდის იმდროინდელი მამასახლისი, – გ. ს.) მიწის მიდგმამდის.“[644] როგორც ჩანს, ვანათელი გლეხები ბარის სოფლებში ყიდულობდნენ მიწის ნაკვეთებს.

ვანათიდან ტინისხიდში მოსახლეობის მიგრაციის ფაქტები უფრო მოგვიანებითაც გვხვდება. ტინისხიდელი ჯოჯიშვილები XX ს. დასაწყისში სწორედ ვანათიდან გადმოსახლებულან.[645]

ვანათში ყმები ჰყავდათ აგრეთვე ამილახვრებს.[646] გვიანფეოდალურ ხანაში ვანათში ყმების და მამულების მოპოვებას ცდილობდნენ მაჩაბლებიც.

როგორც აღვნიშნეთ, ვანათიდან თლიაყანაზე გავლით გზა გადადიოდა დიდი ლიახვის ხეობაში, სადაც მაჩაბელთა სათავადო არსებობდა. გადმოცემით, XIX საუკუნის დასაწყისში მაჩაბლები დაპატრონებიან თლიაყანაზე არსებულ მამულს, რომელიც ვანათის მკვიდრს სესე მახნიაშვილს ეკუთვნოდა, ამ მიზეზით მაჩაბლებსა და მახნიაშვილს შორის მწვავე წინააღმდეგობა ჩამოვარდა. სესე მახნიაშვილს მაჩაბელთა სათავადო სახლის ერთ-ერთი წარმომადგენელი მოუკლავს.[647]

641 სეაცსა, ფ. 1450, საბ. 95, გვ. 168.

642 სეაცსა, ფ. 1448, საბ. 3602.

643 ხეც, ფ. HD, საბ. 5306.

644 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, I წიგნი, (X-XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით) გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 202.

645 ი. ალიმბარაშვილი, ტინისხიდის ისტორია, გორი, 2005, გვ. 130.

646 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120.

647 გადმოცემის ჩაწერაში დაგვეხმარა ვანათის მკვიდრი გია მახნიაშვილი, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში არსებული თავდაცვითი ნაგებობებიდან გვიანშუასაუკუნეებში ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ვანათის ციხეს. მას XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ მოხერხებულად იყენებდა შანშე ქსნის ერისთავი. ვახუშტის ცნობით: „კუალად განდგა ქსნის ერისთავი შანშე და თეიმურაზ არაგვის ერისთავიცა განაძეს ოსმალთა და დასუეს რევაზცა, არა ერჩდათ ოსმალთა, ამისთვის უბრძანა ისაყ-ფაშამ მაჰმად ყულიხანს და წარმოავლინა ახალციხის სპანი. მოვიდნენ ქსანი მოარბიეს და მოადგნენ ვანათის ციხესა და ქუაბიდან მოსვრიდნენ მრავალთა ოსმალთა. არამედ ღამესა მას განილტვნენ ქუაბიდან, იხილა შანშემ, მისცა ქრთამი ოსმალთა ზავჰყო.“[648] ვანათის ციხესთან გამოქვაბულების ხსენება ამ ცნობაში უსაფუძვლო არ არის, ამის შესახებ წერს ვახუშტიც.[649]

როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან ოსმალთა ბატონობა საქართველოში „ყიზილბაშობამ“ შეცვალა. ირანის ახალმა შაჰმა ნადირმა ქართლს მძიმე გადასახადები დააკისრა, რამაც ფეოდალური არისტოკრატიის და ასევე დაბალი სოციალური ფენების დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ყიზილბაშთა წინააღმდეგ აჯანყებული ერთ-ერთი პირველი მედროშე ქსნის ერისთავი შანშე იყო, რომელმაც საგარეო მტრის ძალმომრეობის თავიდან ასაცილებლად გაამაგრა საერისთავოში არსებული სიმაგრეები, მათ შორის ვანათის ციხე.[650]

1733 წელს ქსნის საერისთავოში თეიმურაზ II-მ ილაშქრა. ამ ლაშქრობის შესახებ შანშე ერისთავი ემიგრაციაში მყოფ ვახტანგ VI-ს წერდა: „მაშინ, რომ თათრები და კახი ბატონი, ქართველნი, მომადგნენ. ჯერ ახალგორს მობრძანდა კახი ბატონი და აქ ვერა გაარიგა რა, წაბრძანდა. მას უკან ლიახვზედა მომდგნენ, მღვთით და თქვენის დოვლათით ვერც არა იქიდან გაარიგეს. დიდი ჯარი იყო, თორმეტი ათასი იყო თათარი, ლეკი, ქართველნი და კახნი.“[651] მალე აჯანყებული ერისთავის დასჯის მიზნით, ირანის შაჰმა მრავალრიცხოვანი ჯარი გამოგზავნა სეფიხანის მეთაურობით. სეფიხანმა ჯერ ქსნის საერისთავოს სამხრეთი ნაწილი მოაოხრა, შემდეგ კი პატარა ლიახვის ხეობაში გადავიდა. მან ზედიზედ აიღო შანშეს მიერ გამაგრებული ციხეები. სეხნია ჩხეიძის ცნობით: „ქორონიკონს უკე (=1737 წ.) აპრილის გასულს კიდევ მოვიდა სეფიხან დიდის ჯარით ქართლში, მივიდა ქსნის ერისთავს შინა შეხვდა, აიღეს ციხე იკორთისა, ციხე ვანათისა, ციხე კულბითისა...“[652] წინააღმდეგობის დაძლევის შემდეგ, შანშე იძულებული გახდა იმერეთში გახიზნულიყო. იმერეთიდან შანშე ერისთავი, იმ იმედით, რომ პეტერბურგში მას დახმარებას გაუწევდნენ, რუსეთის გზას დაადგა, თუმცა საიმპერატორო კარმა მას იმედი გაუცრუა და ერისთავი იძულებული გახდა სამშობლოში დაბრუნებულიყო.

648 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ.ც. IV, გვ. 620.
649 იქვე, გვ. 369.
650 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 322.
651 იქვე, გვ. 320.
652 სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ქ. ც. II, გვ. 341-342.

როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „ენერგიული ფეოდალი არ გატყდა, ის შევიდა თავის სამკვიდრო ქსნის ხეობაში და სამ წელიწადს მედგარ ბრძოლას მეთაურობდა დამპყრობელთა წინააღმდეგ...“[653]

ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთი მთავარი კერა კვლავ ვანათის ციხე იყო. პოლიევქტოს კარბელაშვილის „ქრონიკებში“ დაცული ცნობის მიხედვით, შაჰის კარმა შანშე ერისთავის წინააღმდეგ კვლავ გამოგზავნა დამსჯელი რაზმი: „1739 წელს ასლამაზ-ხანი (ყიზილბაშთა ჯარის სარდალი, – გ. ს.) მოუხდა ერისთავს შანშეს, ააოხრეს იკორთა, კულბითი, შემოადგნენ ვანათის ციხეს, 22 დღე აღდგნენ და ვერა დააკლეს – რა, მოვიდა თოვლი და ჯარი დაბრუნდა ქალაქში.“[654]

ვანათის ციხე მართლაც მიუდგომელ ადგილზეა აგებული და მისი ალყით აღება ზამთრის პერიოდში, ძალზე გაძნელდებოდა.

შანშე ერისთავი მოქნილი პოლიტიკოსი იყო, იგი ლეკთა ძალას მოხერხებულად იყენებდა როგორც ყიზილბაშთა ჯარის, ისე თავის მოქიშპე ფეოდალების წინააღმდეგ.[655]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლში „ლეკიანობა“ კიდევ უფრო გაძლიერდა. ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს ლეკთა ბელადმა ზუბეიდალამ, პატარა ლიახვის ხეობა გაძარცვა და ვანათის ციხეც აიღო, რომლის ხელში ჩაგდება ლეკებისათვის მთელი ხეობის კონტროლს ნიშნავდა.[656]

ქართლის სამეფო კარისთვის ლეკიანობის აღკვეთა, ერთ-ერთ უპირველეს საზრუნავად იქცა. ერეკლე II ცდილობდა აქტიური თავდაცვითი ღონისძიებებით აღეკვეთა ლეკების თარეში. ამ მიზნით მან სპეციალური გეგმა შეიმუშავა, რომელიც წერილობითი სახით გაგზავნა ზემო ქართლის სადროშოში 1772 წელს. ამ გეგმის თანახმად, ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლის მეორე უბანში შედიოდა პატარა ლიახვის სოფლები, მათ შორის: ბელოთი, საცხენისი, ვანათი, არბო, ქორდი, დიცი და სხვა.[657]

არაერთხელ გამხდარა ლეკთა თავდასხმების ობიექტი ვანათის ციხეც. პროფ. ს. მაკალათიას ვანათში ჩაუწერია გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც, ლეკებს ვანათის ციხის აღებაში ერთი ადგილობრივი ქალი დახმარებია. ქალს ლეკთა ბელადი მოსწონებია, ძაფის გორგლის წვერისათვის მოუბავს ბარათი, რომელშიც სწერდა, ძაფის სიგრძე კიბე გააკეთე და ციხეში ამოხვალო. ბელადიც ასე მოქცეულა. ლეკებს ღამით ციხე აუღიათ და ციხეში მყოფი ხალხი ამოუხოციათ. მოღალატე ქალი ლეკთა ბელადს ცოლად შეურთავს.[658]

აღსანიშნავია, რომ ლეკთა თავდასხმები რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგაც გრძელდებოდა. XIX საუკუნის დასაწყისში ხელი-

653 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, გვ. 325.

654 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, პროფ. ა. იოსელიანის რედ. თბ., 1980, გვ. 74.

655 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226.

656 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 56-58.

657 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. №13714.

658 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 58.

სუფლებამ დაღესტნელთა რაზმების შესაკავებლად სპეციალური საგუშაგოები მოაწყო. 1802 წლის 19 აპრილს ვიცე-პოლკოვნიკ სიმონოვიჩის მიერ გენერალ-მაიორ ლაზარევის სახელზე დაწერილ პატაკში აღნიშნულია, რომ ლეკების თავდასხმების აღსაკვეთად რუსი სამხედროების მიერ გატარებული იქნა წინმსწრები ღონისძიებები, კერძოდ, თურქეთის, ოსეთის და იმერეთის მიმართულებით სასაზღვრო სოფლებსა და ხეობებში განლაგდა საგუშაგოები, რომელთა შემადგენლობის ძირითად ნაწილს ქართველები წარმოადგენდნენ, ხოლო მათ უკან-კაზაკთა პიკეტები მოეწყო. ერთ-ერთი ასეთი პიკეტი შეიქმნა სოფელ ვანათში, სადაც მითითებული დოკუმენტის მიხედვით, სამი კაზაკი იდგა.[659]

XVIII საუკუნის ბოლოს ვანათში ყმები ჰყავდათ ამილახვრებს. როგორც ირკვევა, იოანე ამილახვრისშვილს თავისი წინაპრების მიერ ნასყიდი რაჯაბაშვილების მამული იკორთის მონასტრის წინამძღვრისთვის არქიმანდრიტ გამალიელისთვის მიუყიდია. ამას ადასტურებს 1800 წ. 22 ნოემბერით დათარიღებული ნასყიდობის წიგნი: „ქ. ნებითა და შეწევნითა მაღლისათა, მამისა, ძისა და სულისა წმინდისათა, ძლიერებითა ცხოველსმყოფელის ჯვარისათა ესე ამიერითგან უკუნისამდე, ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი, ყოვლის კაცისაგან მოუდევარი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ამილახვრისშილმან მინბაშისშვილმან იოვანემ და ძმისწულმან ჩვენმან გიორგიმ და დავითმან, თქვენ, იკორთის არქიმანდრიტს ბატონს გამ(ა)ლიელს, ასე რომ დაგვეჭირა და მოგყიდეთ გამოღმა ვანათს ჩვენის მამაპაპისაგან ნასყიდი სამკვიდრო რაჯაბაშვილის ოთარასი და ივანეს მამული, რისაც მქონებელი ყოფილა, თავისის მთითა, ბარითა, კლდითა, ტყითა, ახოთი, წყლითა, წისქვილითა, ჭალითა, საწყლისპიროთი, სასაფლაოთი, სასახლითა, კალო საბძლითა, ქვევრმარნითა, შესავლითა, გასავლითა, სახნავითა, უხნავითა და ყოველსავე მისის სამართლიანის სამზღურითა. რადგან ფავლენიშვილებმა გამოღმა ვანათს დმენისს(!) თავეთი წილი მამული სრულებით შენ მოგყიდეს, ჩვენც ეს ჩვენი ნასყიდი მამული შენ მოგყიდეთ... გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ეკკლესიის სამსახურსა შინა..... არის ამისი მოწამე თავათ ღმერთი და კაცთაგან ჩერქეზისშვილი ბოქაულთუხუცესი ფირან (ბეჭედი), ფურცელაძე მოურავი გიორგი (ბეჭედი), ბიბილური მოურავი დათუა (ბეჭედი), ვანათის ნაცვალი (ბეჭედი: გოგია), მამასახლისი ვანათისა გიორგი (ჯვარი), მაისურაძე ასანბეგ (ჯვარი), თედელური იასე (ჯვარი), ჯოჯიშილი ბერი(ჯვარი) თევდორაშვილი გლახა(ჯვარი), ხადური თაყა(ჯვარი), ელისბარაშილი ოთარ(ჯვარი), ამის დამსწრე და გამრიგე თავშავაძე ნიკოლოზ (ჯვარი). მე ბიბილურს პაატას ამ ამილახვრიშვილის იოვანეს სიტყვით დამიწერია და მოწმეცა ვარ ამისი(ბეჭედი პაატა). აღიწერა სიგელი ესე ნოენბერსა კბ, ქორონიკონსა უპ. ჩვენ, ამილახვრისშვილს ცხინვალის მოურავს ივანეს ამ სიგელის ყაბული მაქვს, ჩემი ხელია და ბეჭედია (ორი ბეჭედი)...“[660]

659 АКАК, т. I, стр. 656, № 923.

660 სეაცსა, ფ. 1450, წიგნი 36, საბ. 163.

ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებამდე ვანათს გიორგი XII-ის მოურავი ზედამხედველობდა. პლატონ იოსელიანის ცნობით, ვანათის, არბოს და შინდისის მოურავი გოგია მირზაშვილი ყოფილა.[661] სხვა ცნობით, გოგია მირზაშვილის სამოურავოში შედიოდა, ჭვრივი, მღვრივი (სავარაუდოდ, უნდა იყოს სოფელი ღვრია, ვანათთან ახლოს, პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის „მღვრიას“ ხევში არსებული მცირე კომლიანი სოფელი),[662] ვანათი, არბო და შინდისი.[663] პლატონ იოსელიანისავე ცნობით, პატარა ლიახვის ხეობას გიორგი XII-ის კიდევ ერთი მოურავი გოგია ფურცელაძე ზედამხედველობდა, იგი იყო მეთვალყურე „პატარა ლიახვისა და ოსებისა.“[664] 1803 წლის 2 აპრილით დათარიღებულ კაპიტან ენოხინის პატაკს მთავარმართებელ პავლე ციციანოვისადმი თან ერთვის დანართი: „გორის მაზრაში მდებარე სამეფო ოჯახის კუთვნილებაში მყოფი უძრავი ქონების და მამულების მდებარეობის შესახებ.“ დანართში ასახულია სოფლების გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა, მიწის ვარგისიანობა, ტყის მასივები, იქ მცხოვრებთა რაოდენობრივი მაჩვენებლები და ეთნიკური კუთვნილება, მათი ქონებრივი და სოციალური მდგომარეობა, გადასახადები, სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგები...აქვე აღწერილია სოფელი ვანათი: „სოფელი ვანათი მდინარე პატარა ლიახვის პირას მდებარეობს. იქ 17 კომლი ცხოვრობს. ადგილობრივების თქმით, სახნავი საშუალო დონის სახაზინო მიწა ერთდღიური სახნავის 31 ნაკვეთის ტოლფარდია. ტყე სოფლიდან 3 ვერსის მოშორებითაა და დაახლოებით 10 ვერსის გარშემოწერილობისაა. გლეხობა ღარიბია, ხვნა-თესვითაა დაკავებული. მოჰყავთ ხორბალი, დიკა, ქერი, ფეტვი და სიმინდი, მეტობა არ აქვთ. მესაქონლეობა საშუალოდ არის განვითარებული. ბეგარა და გადასახადები სოფლის მფლობელის სასარგებლოდ 40 რუბლს შეადგენს და მათი ამოღება ძალდატანებით ხდება. სოფლის მოურავი ბეჟან მირზაშვილი (სავარაუდოდ, იგი ზემოთ ნახსენები გოგია მირზაშვილის შვილი იყო, – გ. ს.) ოჯახთან ერთად სოფელ შინდისში ცხოვრობს, სადაც ძმასთან ერთად აქვს ბაღი, მაგრამ მისი მეურნეობა მოუწყობელია. გლეხების ვალდებულება მოურავის წინაშე დღესასწაულზე თითო ქათამს და რამდენიმე თონის პურს შეადგენს.“[665]

1803 წლიდან, მას შემდეგ, რაც ერეკლე II-საგან შერისხულმა ქსნის ერისთავებმა უფლებები აღიდგინეს, ვანათი, ისევე როგორც პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები, კვლავ ქსნის ერისთავების საკუთრებაში გადავიდა. ამას ადასტურებს 1807 წლის 2 ივნისით დათარიღებული დოკუმენტი, რომელიც ქსნის ერისთავთა გაყრას ეხება. აღნიშნული საბუთის მიხედვით, ვანათი (ციხიანად) მიხეილ ერისთავის საკუთრება გახდა: „ვანათი ერთობით თავისი ციხით, კაცით და მამულით

661 პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 263.
662 გ. სოსიაშვილი, ძიებანი, თბ., 2007, გვ. 48.
663 АКАК, т. I, стр 195, № 157.
664 პლ. იოსელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 263.
665 АКАК, Т.II, Тиф., 1868, стр. 73, №121.

და ათი კომლი კაცი ხახალა ანიაშვილი, ხიბლიშვილი დემეტრე, ხოსრო ბუთხუზი, არჩვაძე ღვთისია, გოგაძე ნინია, ბეგია ოსი ლეკვია, ოსი კუდალა, ონიაშვილი იოსებ, ონიაშვილი და ხოხაშვილი.“[666]

ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ ქართული საზოგადოება მძიმე პოლიტიკური წნეხის ქვეშ მოექცა, ეს იგრძნო ყველა ფენამ: თავად-აზნაურობამ, სამღვდელოებამ, გლეხობამ. საქართველოში დამყარებული რუსული ბიუროკრატიული მმართველობა, ჩრდილოეთიდან ქვეყნის მმართველ რგოლებში განწესებული ჩინოვნიკების სიხარბე და თვითნებობა, მოსახლეობის მიმართ გამოჩენილი ძალადობა მალე თვალშისაცემი გახდა. საიმპერატორო კარის მიერ ეროვნულ ინსტიტუტების მოშლისათვის დაგეგმილი სხვადახვა სახის კამპანია რუსული მმართველობის წინააღმდეგ ქართული საზოგადოების ყველა ფენის გაერთიანების და აჯანყებების მიზეზად იქცა. რუსული მმართველობის წინააღმდეგ პირველი გამოსვლა 1802 წელს, კახეთში, სოფელ კელმენჩურში მოხდა.[667] 1804 წელს აჯანყებამ იფეთქა მთიულეთში.[668] დავით ბატონიშვილი წერდა: „მაშინ იყო შემჭირვებაი დიდი ქართველთა ზედან...სადაცა განვლიდიან რუსნი, ამჭირვებდიან სოფელთა ცემითა, ტაცებითა, და რომევითა.“[669] ამას მოჰყვა 1812 წლის კახეთის აჯანყება.[670] აჯანყებულებმა ქართლიდან ბატონიშვილი გრიგოლ იოანეს ძე მოიწვიეს და მეფედ გამოაცხადეს.[671] რუსული მმართველობის წინააღმდეგ არსებულმა მოძრაობამ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხე მოიცვა. კოლონიალურ პოლიტიკას წინ აღუდგა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მოსახლეობაც. რუსული რეჟიმის დასამხობად თავგამოდებით იბრძოდნენ ბაგრატიონთა სამეფო სახლის წევრები. ალექსანდრე და თეიმურაზ ბატონიშვილები 1804 წელს ქართლ-კახეთის მოსახლეობის ყველა ფენას წერილებს უგზავნიდნენ და რუსების წინააღმდეგ გამოსვლისკენ მოუწოდებდნენ.[672] რუსულ ხელისუფლებასთან განსაკუთრებული შეურიგებლობით გამოირჩეოდნენ იულონ და ფარნაოზ ბატონიშვილები, რომლებსაც საქართველოს ყველა კუთხეში ჰყავდათ მხარდამჭერები, მათ შორის დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების სოფლებში, სადაც არაერთხელ სცადეს რუსული ხელისუფლების

666 გსიემ, 7486.

667 საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა, XVIII-XXI საუკუნეებში, წიგნი I, თბ., 2016, გვ. 341.

668 იქვე, გვ. 342.

669 დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, გამოსცა თამარ ლომოურმა, თბ., 1941, გვ. 40.

670 რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVIII-XXI საუკუნეებში, წიგნი I, გვ. 345; დოკუმენტები კახეთის 1812 წლის აჯანყების ისტორიისათვის, დოკუმენტები გამოსაცემად მოამზადა პროფ. შ. ხანთაძემ, თბ., 1999; ალ. ფრონელი, ამბოხება კახეთისა, 1812, ისტორიული ამბავი, ტფ., 1907, გვ. 42.

671 713. ნ. ჯავახიშვილი, რუსეთის იმპერიასთან მებრძოლი უკანასკნელი ქართველი მეფე გრიგოლი, ჟურნ. „ისტორიანი,“ № 11, 2011, გვ. 12-17.

672 ე. ორჯონიკიძე, ალექსანდრე ბატონიშვილის ბრძოლა რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ, ალექსანდრე ბატონიშვილის წერილები, თბ., 1999, გვ. 13.

წინააღმდეგ მოსახლეობის ამხედრება. იულონი და ფარნაოზი მალხაზ ანდრონიკაშვილის დახმარებით ქართლში მცხოვრებ წარჩინებულებთან საიდუმლო მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ. ამბოხებულ ბატონიშვილებს კავშირი ჰქონდათ მაჩაბლებთან, ჟურულებთან, გედევანიშვილებთან...[673]

იულონ ბატონიშვილი, როგორც სახელმწიფო მრჩევლის კოვალევსკის მიერ მთავარმართებელ კნორინგის სახელზე 1802 წლის 13 აგვისტოს დაწერილი პატაკიდან ირკვევა, პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ ბელოთში შეჭრილა. იგი განმეორებით აპირებდა პატარა ლიახვის ხეობაში შესვლას. ამის შესახებ რუსეთის ხელისუფლებას თავისი აგენტურის მიერ წინასწარ მიეწოდა ინფორმაცია. დიდი და პატარა ლიახვის ხეობაში რამდენიმე საგუშაგო გაამაგრეს. ამას ადასტურებს 1802 წლის 16 აგვისტოთი დათარიღებული ვიცე-პოლკოვნიკ სიმონოვოჩის პატაკი გენერალ-მაიორ ლაზარევისადმი, სადაც აღნიშნულია, რომ შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე ცხინვალის საგუშაგოს და ბელოთის ციხესიმაგრის სამხედრო ძალით გაძლიერების აუცილებლობა დადგა, რის თაობაზეც გენერალ-მაიორმა ტუჩკოვმა გასცა განკარგულება, რომლის თანახმად, ცხინვალში სატევიდან (?) გადმოყვანილი საჯარისო ქვედანაყოფი განთავსდებოდა, ხოლო ბელოთში – 51 ჯარისკაცი, 1 ობერ-ოფიცერი, 2 უნტერ-ოფიცერი, კაზაკთა ურიადნიკი და 12 კაზაკი, რომელთაგან 6 ვანათის საგუშაგოზე უნდა ყოფილიყო. ამასთან ერთად გიორგი ამილახვრის მიერ გამოგზავნილი 20 შეიარაღებული ქართველი ბელოთში იქნებოდა.[674]

რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ დაწყებული ბრძოლის გაგრძელება იყო 1810 წელს სამაჩაბლოში ცარიზმის წინააღმდეგ დაგეგმილი აჯანყება, რომელსაც ლევან იულონის ძე ბატონიშვილი მეთაურობდა.[675] დიდი ლიახვის ხეობაში შეიარაღებული გამოსვლა მარცხით დასრულდა, მაგრამ სამეფო ოჯახის წევრები იმედს არ კარგავდნენ. მათ მოსახლეობის დაბალ ფენებშიც აქტიური მხარდამჭერები ჰყავდათ, რომლებიც ძალღონეს არ იშურებდნენ და დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების სოფლებში ანტირუსულ მოწოდებებს სხვადასხვა მეთოდით ნიღბავდნენ.

ამ მხრივ, ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის რუსი მოხელეების მიმოწერა. წერილების მიხედვით, პატარა ლიახვის ხეობის მოსახლეობაში ანტირუსული განწყობის შექმნაზე განსაკუთრებით აქტიურობდა სოფელ ვანათში მცხოვრები ქალბატონი ბარბარე ლაფაჩი. ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკის შტაბს-კაპიტანი სმირნოვი 1812 წლის 15 მაისს, გორის კომენდანტს. ვიცე-პოლკოვნიკ რენიერს ცხინვალიდან წერდა: „გუშინ ცხინვალში მყოფმა ქვემეხის მომსახურე ჯარისკაცმა ალექსეევმა სიტყვიერად მომახსენა, რომ ვიღაც ქალმა ეკლესიაში საღამოს ლოცვაზე შეკრებილ ხალხს მიმართა სიმშვიდის დარღვევისაკენ მიმართული სიტყვებით, რომ მალე უფლისწული ალექსანდრე ჩამოვა და რუსებს ამოხოცავენ, ხოლო ვინც გადარჩება განდევნილნი იქნებიან რუსეთში. ქართველები კი რო-

673 გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021, გვ. 233.
674 АКАК, Т. I, стр 248, №241.
675 Там же, стр. 236.

გორც უწინ ისე იცხოვრებენ. თითქოს ყოველივე როგორც წინასწარმეტყველება მას ძილში წმინდა გიორგიმ აუწყა. ამიტომ საჭიროდ ჩავთვალე მისი დაკავება. ჩემს კითხვაზე მისი და ადგილობრივი მცხოვრებლების ჩვენებით, იგი სოფელ ვანათის მკვიდრი აღმოჩნდა. მას, როგორც ხალხის აღმაშფოთებელს, აღნიშნულთან (პატაკთან) ერთად გიგზავნით. ყოველივეს თაობაზე პატაკით მივმართე ეგერთა 15 პოლკის შეფს პოლკოვნიკ პეჩერსკის."[676]

როგორც ჩანს, რუსი მოხელეების მიერ ადგილობრივ მოსახლეობაზე, ხალხმრავალ ადგილებში თვალთვალი ხდებოდა. შტაბს-კაპიტან სმირნოვის წერილიდან ირკვევა, რომ ბარბარე ლაფაჩს ფარული კავშირი ჰქონდა ალექსანდრე ბატონიშვილის მხარდამჭერ ძალებთან და თავის მოწოდებას რუსების წინააღმდეგ ძილში წმინდა გიორგის გამოცხადებას მიაწერდა. რუსებმა მეამბოხე ქალბატონი დააპატიმრეს და გორის კომენდანტთან ვიცე-პოლკოვნიკ რენიერთან გადაგზავნეს. როგორც სახელმწიფო მრჩევლის მალინსკის გენერალ რტიშჩევისადმი გაგზავნილი წერილიდან ირკვევა, რუსი მაღალჩინოსანი ბარბარე ლაფაჩის შემოწმებას ითხოვდა. თუ იგი ფსიქიკურად შეშლილი (გონებრივად სუსტი) აღმოჩნდებოდა, მაშინ სახელმწიფოს 25 რუბლი უნდა გამოეყო მის სამკურნალოდ. რაკი ბარბარე ლაფაჩმა ანტირუსული მოწოდებით ეკლესიაში შეკრებილ მლოცველებს მიმართა, მალინსკი ეჭვობდა, ხომ არ იყო ბარბარე ლაფაჩის მოწოდება სასულიერო პირების მიერ წაქეზებული, ამიტომ რტიშჩევს რეკომენდაციას აძლევდა, სასულიერო პირებთან ყოფილიყო ეს საკითხი მოკვლეული. მალინსკის რჩევით, რენიერს უნდა წაეყვანა ეს ქალი და გაერკვია, თუ ვისთან ჰქონდა მას ურთიერთობა, ვინ იყო მისი სანაცნობო წრე. თუ აღმოჩნდებოდა, რომ ბარბარე ლაფაჩი არ იყო ანტირუსულ ძალებთან შეკრული, მაშინ სოფელი, სადაც ბარბარე ცხოვრობდა, მისი თავდები უნდა გამხდარიყო და მეთვალყურეობა დაეწესებინა, რომ სხვა სოფლებში სიარული შეეწყვიტა.[677]

1812 წლის 25 მაისს სახელმწიფო მრჩეველი მალინსკი გენერალ რტიშჩევს სწერდა: „გორის კომენდანტი ვიცე პოლკოვნიკი რენიერი მაუწყებს ნიჟეგოროდსკის დრაგუნთა პოლკის შტაბს კაპიტან სმირნოვის მიერ მასთან გაგზავნილი ერთი ქალის შესახებ, რომელსაც ბარბარე ჰქვია და ამავე მაზრის სოფელ ვანათიდანაა. ეს ქალი სოფელ ცხინვალის ეკლესიაში ვითომდა მისთვის წმინდა გიორგის კარნახით, რუსეთის მთავრობაზე აღმაშფოთებელი სიტყვებით ხალხს მიმართავდა. აგზავნის რა ჩემთან ამ ქალის ჩვენებას და პატაკის ასლებს, შტაბს-კაპიტანი სმირნოვი მიდის დასკნამდე, რომ თუ ეს ქალი არ ეშმაკობს, მაშინ გონებასუსტი უნდა იყოს. გიგზავნით რა აღნიშნულთან ერთად დანართებიდან იგივე ნაირ

676 АКАК, Т.V, Тиф., 1873, стр. 943, №25.

677 გ. სოსიაშვილი, ანტირუსული გამოსვლების ერთი ეპიზოდი ლიახვის ხეობაში, XIX საუკუნის დასაწყისში (ბარბარე ლაფაჩი) გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული № 19 (1-2), 2020, გვ. 183.

ასლებს, ჩემი აზრით საჭიროდ მიმაჩნია, რომ 1) შემოწმდეს ხსენებული ქალის გონებრივი მდგომარეობა საექიმო სამმართველოს ინსპექტორის რიზენკოს მეშვეობით, რომელიც ამჟამად გორში, სხვა მედიკოსებთან ერთად იმყოფება და თუ ისინი მის (ბარბარეს) გონებრივ შეზღუდვას აღმოაჩენენ, მათ უნდა მიეცეთ მოქმედების შესაძლებლობა, რისთვისაც მისი შენახვისა და მკურნალობისთვის გუბერნიის ექსტრაორდინალური თანხებიდან გამოიყოს 25 რუბლი, რომლის იქ გაგზავნა მე შემიძლია. 2) მიეცეს შესაძლებლობა სასულიერო ხელისუფლებას გამოიკვლიოს, ხომ არ დამოძღვრა ეს ქალი სასულიერო პირთაგან რომელიმემ, რათა მისი მეშვეობით ხალხისთვის ეცნობათ რომ მომხდარი – გამოცხადებაა. თუ ეს ქალი გონებასუსტი არ აღმოჩნდება, ვიცე პოლკოვნიკმა რენიერმა თან გაიყოლოს და ვითარებების გამჟღავნების გარეშე ადგილობრივებში გაარკვიოს, სად იმყოფებოდა და ვის სცნობდა, მოიძიოს ცნობები მისი ყოფაქცევისა და გონების მდგომარეობის შესახებ. 3) თუ აღმოჩნდება, რომ ყოველივე ეს სიმართლეს არ შეესაბამება, როგორც ხანდახან ხდება ხოლმე, ეს ქალი გადაეცეს იმ სოფელს, სადაც ცხოვრობს და სოფელმა იკისროს თავდებობა და დააწესოს ზედამხედველობა მასზედ, მიხედონ მის ყოფაქცევას, რათა არ დაუშვას მისი ხეტიალი სხვადასხვა ადგილებში.“[678] მალინსკის პატაკს დანართის სახით ახლავს ბარბარე ლაფაჩის დაკითხვის ოქმი:

„1812 წლის მაისი მე-18 დღე, იმას რაც ვიცი ჭეშმარიტად ჩვენებაში ვიძლევი. სახელად მქვია ბარბარე და წარმოშობით ქართველი ვარ. მამაჩემი გოგია ლაფაჩი იყო, ხოლო დედა დარეჯანი, მაისურაძის შვილი, ორივე წარმოშობით ქართველები იყვნენ და ცხოვრობდნენ სოფელ ჭარებში. ისინი გარდაიცვალნენ. ჩემი მეუღლე თევდორე ჯოჯიშვილი, ქართველია და დღემდე სოფელ ვანათში ცხოვრობს.[679] იმის გამო, რომ 1811 წლის 8 სექტემბერს გავხდი ავად, წავედი ჭარების მთავარანგელოზის ეკლესიაში, სადაც ხუთი კვირა ლოცვაში ვიყავი. შემდეგ დავბრუნდი ვანათში, სადაც მაცხოვრის ეკლესიაში დილა საღამოს ვლოცულობდი.[680]

6 იანვარს, ნათლისღებას, ჩავედი სოფელ არბოში და იმდროიდან იქ, წმინდა გიორგის ეკლესიაში ვიმყოფები, რომლის ნება-სურვილით მოსალოცად დავდიოდი შემდეგი სოფლების: დევრისის (სავარაუდოდ, იგულისხმება სოფ. დგვრისი, რომელიც ამჟამად ცხინვალის ნაწილს წარმოადგენს, – გ. ს.), ნიქოზის, ზემო ხვითის, ქვეშის, ხვითის, ტირძნისის, დიცის, ქორდის და ცხინვალის ეკლესიებში. ხალხისაგან მიღებული მოწყალებით ვიყიდე თავშალი, ცვილი, საკმეველი და მივიტანე არბოს

678 АКАК, T.V, стр. 943. №1052, № 1613.

679 პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ სოფელ ვანათში ჯოჯიშვილების გვარის არსებობას არაერთი დოკუმენტური წყარო ადასტურებს, *იხ. ს. ალიმბარაშვილი, ტინისხიდის ისტორია, გორი 2005, გვ. 130;* ვანათში არსებობდა ჯოჯიანთ უბანი. *გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 82.*

680 იგულისხმება ვანათის მაცხოვრის სახელობის დარბაზული ეკლესია, რომელიც X-XI ს.ს. თარიღდება. *გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 80; პ. ზაქარაია, ცხინვალის რაიონი, თბ., 1981, გვ. 21.*

წმინდა გიორგის ეკლესიაში, რომელიც (იგულისხმება არბოს წმ. გიორგი) იმავე თვის 13 რიცხვში გამომეცხადა, მიბრძანა ჩავსულიყავი ცხინვალში და ზღუდრის წმინდა გიორგისთვის მელოცა, მოსახლეობისგან შესაწირი შემეგროვებინა, რითაც ცხვარი მეყიდა და არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიის ეზოში დამეკლა. ამიტომ მომდევნო დღეს ცხინვალში წავედი. ზღუდერის წმინდა გიორგის ეკლესიაში, საღამოს ლოცვისას წმინდანები გამომეცხადნენ, რომლებმაც თავიანთი სახელები გამიცხადეს. დავიმახსოვრე მხოლოდ წმინდა გიორგი და ღვთისმშობელი. მათ მიბრძანეს, რომ **თუ რუსებს ღმერთის არ შეეშინდებათ და ისინი ხალხებს არ დაინდობენ, მაშინ ისინი რუსეთში განდევნით დაისჯებიან, რომ უფლისწული ალექსანდრე ჩამოვა საქართველოში და ქართული მმართველობა კვლავ აღდგება.** ამ გამოცხადების განმავლობაში უგონო გავხდი, მის დამთავრებისას მახსოვს მხოლოდ ნაწილი. არა მხოლოდ ეს, არამედ სხვა მრავალი გასაოცარი გამოცხადებები მქონია არბოს და სხვა ეკლესიებშიც, მე ავადმყოფობის გამო არასრულფასოვნად ვაზროვნებ, გარდა ზემოთაღნიშნული სოფლებისა სხვა ადგილებში არ ვყოფილვარ, სხვა არაფერი მინახავს და არც ვიცი. ჩემი ჩვენება ჭეშმარიტად ისაა, რაც ვიცოდი."[681]

როგორც ჩანს, რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების სოფლებში მოსახლეობის ასამხედრებლად „მლოცველმა" ბარბარე ლაფაჩმა, იმისათვის, რომ რუსი მოხელეების წნეხისგან თავი გაეთავისუფლებინა, ავადმყოფობა „აღიარა." თითქოს ის არასრულფასოვნად აზროვნებდა და მოწოდება, რასაც ხალხში ავრცელებდა, მხოლოდ წმინდა გიორგის და ღვთისმშობლის გამოცხადებისას ჩაესმა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ის ხელისუფლების რისხვას ვერ გადაურჩებოდა. რა ბედი ეწია ბარბარე ლაფაჩს, როგორ გაგრძელდა მისი ცხოვრება, ჰქონდა თუ არა მას ალექსანდრე ბატონიშვილის მომხრე ძალებთან მომავალშიც ურთიერთობა, უცნობია.

ვანათში უძველესი დროიდან სოფლის მეურნეობის მრავალი დარგი იყო განვითარებული. ზემოთ წარმოდგენილი ვახუშტის ცნობიდან ნათლად ჩანს, რომ ჯარიაშენიდან ვანათამდე არსებული გვერდისძირის ტერიტორია უხვმოსავლიანი იყო და აქ მცხოვრები მოსახლეობა სოფლის მეურნეობის არაერთ დარგს მისდევდა. ვანათში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ტრადიციული დარგების გარდა, დაწინაურებული ყოფილა მეფუტკრეობაც. XIV საუკუნეში აღნიშნულ სოფელს ქსნის ერისთავის შალვა ქვენიფნეველის ერთ-ერთი წყალობის სიგელის თანახმად, სამი ლიტრა სანთლის ცვილის გადახდა ევალებოდა, რომელიც იკორთის ტაძარს უნდა გადასცემოდა.[682]

681 АКАК T.V, стр. 943; გ. სოსიაშვილი, ანტირუსული გამოსვლის ერთი ეპიზოდი ლიახვის ხეობაში XIX საუკუნის დასაწყისში (ბარბარე ლაფაჩი), გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, 19(1-2), გვ. 173-188.

682 თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, თბ., 1897, გვ. 197.

ვანათში ძველი დროიდან განვითარებული იყო მეთუნეობაც. როგორც ირკვევა, ვანათის თიხა განთქმული ყოფილა თავისი საუკეთესო თვისებებით. ვანათელი მეთუნეები თავიანთი ხელგაწაფულობით მთელ ქართლში იყვნენ ცნობილნი. მეთუნეობასთან დაკავშირებული ტოპონიმების და სხვა სახის ონომასტიკური მასალის არსებობა, ვანათში თიხის წარმოების უძველეს ტრადიციაზე მეტყველებს. ადრეულ პერიოდში, ამ სოფლის ყველა ოჯახი თიხაზე მუშაობით ყოფილა დაკავებული.[683]

XIX საუკუნეში ვანათი ქართლის სხვა სოფლებისაგან ბევრად არ განსხვავდებოდა და ყოფითი პრობლემები აქაურ მოსახლეობასაც ძალზე აწუხებდა. ერთგვარი შედავათი ვანათელთათვის ის იყო, რომ „ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების“[684] ხარჯზე აქ სკოლა ფუნქციონირებდა, მაგრამ ვანათელთა სიხარული ხანმოკლე აღმოჩნდა, რადგან 1884 წელს საზოგადოებას განუცხადებია, რომ „სკოლის შესანახად საშუალება აღარ არის და თითონ თქვენ იკისრეთ ეს სასყიდელიო.“[685]

ეს ფაქტი განპირობებული იყო იმითაც, რომ „ივერიის“ კორესპონდენტის ცნობით, სკოლისა და სწავლის მიმართ ადგილობრივი მოსახლეობიდან „არავითარი თანაგრძნობა“ არ იყო და მშობლები ხშირად აცდენინებდნენ ყმაწვილებს მეცადინეობებს. ადგილობრივ მასწავლებელსა და მღვდელს გამოსავალი მოუნახავს იმაში, რომ „სალიტერატურო საღამოების“ ჩატარება დაუწყია. ერთ-ერთ ასეთ საღამოს 1894 წლის 27 თებერვალს სოფლის გლეხკაცობა და მანდილოსნებიც დასწრებიან, სადაც წაუკითხავთ ილიას „გლახის ნაამბობი,“ რომელსაც ხალხზე დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია.[686]

რუსული ხელისუფლების მიერ 1804 წლის პირველი კამერალური აღწერის მიხედვით, ვანათში 33 კომლი ცხოვრობდა (133 სული მამაკაცი და 85 ქალი). აქედან, დიდ უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ (25 კომლი - 114 მამაკაცი, 74 ქალი). ოსების რაოდენობა მხოლოდ 8 კომლი იყო (19 მამაკაცი, 11 ქალი). აღწერაში ვანათელ ოსებზე მითითებულია: „ჩამოსახლებული ოსები.“ ყველა მათგანი ჩარიცხულნი იყვნენ სახაზინო უწყებაში. მოსახლეობის სარგებლობაში იყო 200 დღიური მიწა. აქედან, დიდი ნაწილი სახნავი იყო, ნაწილიც – სათიბი და დიდი ფართობის ტყე. აღწერის უწყისში გაურკვეველად წერია, რომ „საუკეთესო ნაწილი ლეკებმა მიისაკუთრეს.“[687] მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. ადგილობრივ გლეხებს ვალდებულებები არ ჰქონ-

683 მ. ზანდუკელი, ქალი მეთუნეები შიდა ქართლში, კრებ.: „შიდა ქართლი,“ ეთნოგრაფიული გამოკვლევა, თბ., 1987, გვ. 156.

684 იგულისხმება მისიონერული ორგანიზაცია მეფის რუსეთის დროს, 1860-1917 წლებში. საზოგადოებას მართავდა, თბილისში დაფუძნებული საბჭო, რომელსაც სხვადასხვა დროს თავჯდომარეობდა კავკასიის მეფისნაცვალი და საქართველოს ეგზარქოსი.

685 გაზ. „დროება,“ 1884 წ. 20 სექტემბერი, №203, გვ. 2.

686 გაზ. „ივერია,“ 1894 წ. 5 მარტი, №48, გვ. 2.

687 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 54.

დათ, „გარდა იმისა, რაც 1802 წელს ენოხინს[688]* გამოურთმევია 20 კოდი ხორბალი და ამდენივე ქერი.“[689] ზემოთ აღინიშნული (იხ: დმენისი) „ნებით გაშვებულ“ გლეხთა (Вольноупущенных) კატეგორია ვანათშიც გვხვდება. ამ კატეგორიის გლეხთა შორის 1843 წელს ვანათში ცხოვრობდნენ: ერემა მახნიაშვილი და მისი შვილები: დათო და ისაკა, ერემას ბიძაშვილი ბერია და მისი შვილები: იაკობი და გიგოლა, გიგოლას ვაჟები: დავითი, შიო და ანდრია. მათ მფლობელობაში იყო 180 დღიური მიწა, სადაც მოჰყავდათ 500 კოდი პური, 150 კოდი ქერი და 60 კოდი სიმინდი. ჰყავდათ 10 ცხენი, 40 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი და 100 ცხვარი.

ივანე მახნიაშვილი, მისი შვილი გიორგი და შვილიშვილები: იოსები და მაქსიმე, ივანეს ნათესავი ბაჩანა და მისი ვაჟი თევდორე, თევდორეს ვაჟები: პეტრე და სოლომონი.

ზურაბ მახნიაშვილი, მისი ვაჟი სოსია, ძმა ზურაბი და ზურაბის ვაჟები: გაბრიელი, გლახო და სოსია.

ვანათში ამავე კატეგორიის გლეხთა შორის ასევე აღრიცხულნი იყვნენ: გლახა მახნიაშვილი, იორამ ივანე, ანდრია, დავით ჯოჯიშვილები, ნიკოლოზ მაისურაძე, ნინია ბედანაშვილი, დავით და ცაცა თევდორაშვილები, ანდრია, ხოსრო და სოლომონ თედელურები, სოსია და გრიგოლ ციცილაშვილები, ნასყიდა ჩოჩიშვილი (ძმასთან და ძმისშვილთან ერთად) და სხვ. სულ 31 კომლი (136 სული).

ვანათის მამასახლისი ამ დროისათვის ქაიხოსრო თედელური იყო.

დაზუსტებულია წინა წლის აღწერებში გამორჩენილ გლეხთა ვინაობაც, მაგ. სიმონ ხეთაგაშვილს, მიწერილი აქვს: „გამორჩენილი იყო ახალ კამერალურ აღწერაში.“[690]

მნიშვნელოვნად გაიზარდა ვანათის მოსახლეობა XIX საუკუნის ბოლოს. 1886 წლის აღწერით, ვანათში აღრიცხულია 83 კომლი (235 მამაკაცი, 186 ქალი, სულ - 228 სული). ყველა მათგანი ქართველი და მართლმადიდებელი იყო. 79 კომლი სახაზინო უწყებას ეკუთვნოდა, ხოლო 3 ეკლესიის საკუთრებაში იმყოფებოდა.[691]

სოფელ ვანათში შემორჩენილია არაერთი ტოპონიმი, რომელთაგან შეგვიძლია დავასახელოთ: თლიაყანა, წყალწმინდა, ითრაფი, მახნიაანთ უბანი, ჯოჯიაანთ უბანი, ბასიანთ ხევი, თალა ახო, გალეგაანთ ახო და სხვ. 2008 წლის აგვისტოს ომამდე ვანათში შემდეგი გვარები ცხოვრობდნენ: მახნიაშვილი, ჯოჯიშვილი, თედელური, გალეგაშვილი, ბასიშვილი,

688 * კაპიტანი, გორის მაზრის პოლიციის უფროსი მთავარმართებელ პავლე ციციანოვის დროს.

689 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 54.

690 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 17-23, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

691 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1248.

ზაქაროშვილი, ციცილოშვილი, გოჩიაშვილი და სხვ.

სოფელი სარაბუკი ვანათის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. ქართულ საისტორიო დოკუმენტებში აღნიშნული სოფელი არ იხსენიება. როგორც ჩანს, იგი მოგვიანებით, ახალმოსახლეთა მიერ შეიქმნა.

1804 წლის პირველი კამერალური აღწერის მიხედვით, სარაბუკი რევაზ, ნინია, თეიმურაზ და გლახა ფავლენიშვილების მფლობელობაში იყო. აღნიშნულ სოფელში, ძირითადად, ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები ცხოვრობდნენ, რომლებსაც მებატონეებისადმი ვალდებულებები არ გააჩნდათ. მათ მხოლოდ ტყიდან შეშის ზიდვა და წელიწადში ერთხელ, კომლზე ერთი ცხვარის გადახდა ევალებოდათ.[692]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალურ აღწერის მიხედვით, სარაბუკი კვლავ ნინია ფავლენიშვილის მფლობელობაში იყო, სადაც 5 კომლი ყმა (31 სული) ცხოვრობდა. დოკუმენტში მოხსენიებულია ბადურა არბოლიშვილი და მისი შვილები: ნინია, მოსე და პეტრე. ბაადურის ძმა – სპირიდონი. სოლომონ არბოლიშვილი და მისი შვილები: იოსები, ნიკოლოზი და ალექსი. ტეტია ჩახალიძე და მისი შვილები: ფარსადანი, სოლომონი და გიგოლა. ლევან კოკოშვილი და სხვ. სოფლის მამასახლისი იყო სოსია არბოლიშვილი, ხოლო მოსამართლეები: სოსია ჭიღლაძე და სიმონ კოკოშვილი. იმის გამო, რომ „ამათ წერა არ სცოდნიათ," უწყისზე ხელს აწერს წყალობა თანდიევი (თანდიაშვილი).[693]

ბელოთი-საცხენეთი (საცხენისი)

სოფელი ბელოთი მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 1160 მეტრზე, ხოლო ცხინვალიდან 15 კმ-ის დაშორებით, გუდისის ქედის სამხრეთით მდებარეობს.

გასული საუკუნის 70-იანი წლების ადმინისტრაციული დაყოფით, ბელოთი წარმოადგენდა სოფ. საბჭოს ცენტრს და მას მიეკუთვნებოდა შემდეგი სოფლები: ალბირი, აწრისხევი, ბისოითა, გნასური, გნული, გოზო, დელაგინა, დისიგინი, ელტურა, ზემო ზონკარი, ინაური, ლაცაური, მალძიგათა, საკანაფო, სიათა, სოწი, ქვემო ზონკარი, შამშიეთი, შუაცხვირი, შულაური, ხადურიანთკარი, ხოშური, ხურითა.[694]

ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით: „ამ მერისხევს ზეით ჩდილოეთ კერძ არს ვანათი, პატარა ლიახჳს კიდესა. მაღლა გორასზედა არს ციხე, სნეკვიდან წამოსულს მცირეს მთასა ზედა. ეს მთა გამოჰყოფს კულ-

692 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 54.

693 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

694 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 2, თბ., 1977, გვ. 289.

ბითს – ვანათამდე სოფლებსა, და საცხენისსა, და ბელოთს და პატარა ლიახჳს.“[695]

ბელოთი, ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობის შუა და ზემო წელზე არსებული სოფლები, ქსნის ერისთავთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ვახუშტი თხზულების მიხედვით, ბელოთში ქსნის ერისთავებს თავიანთი ციხესიმაგრე და რეზიდენციაც ჰქონდათ: „აქა ბელოთს კეთილ ჰავისათვის ჰქმნა სასახლე, ქსნის ერისთვის ძემან ყულარაღასმან გიორგი საყოფელად თჳსად.“[696]

XVIII საუკუნის 70-იან წლებში საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მოგზაურის იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის ცნობიდან ჩანს, რომ ბელოთისა და პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სხვა სოფლების გამო დავა ჰქონიათ ქსნის ერისთავსა და მის ბიძაშვილს, გიორგი ყულარაღასს.

„...საღამოს მესტუმრა ერისთავის ბიძაშვილი გიორგი, რომელიც ატარებს სპარსულ ტიტულს – ყულარაღასს და რომელსაც ერისთავმა (ქსნის ერისთავზეა საუბარი, – გ.ს.) ბევრი დავის შემდეგ დაუთმო ბელოთი და რამდენიმე სოფელი პატარა ლიახვზე.“[697]

იოანე ბაგრატიონს თავის თხზულებაში: „ქართლ-კახეთის აღწერა,“ ბელოთი მოხსენიებული აქვს იმ სოფლების ნუსხაში, სადაც არიან „პატარა ლიახვის ხეობაზედ მცხოვრებნი ოსნი და შიგ ნახევრად ქართველნიცა.“ აღნიშნულ ნუსხაში ვკითხულობთ: „ქ. საცხენისი, მოსახლე, ედემ ქალაქი, მოსახლე, ბელოთი, მოსახლე...“[698]

პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე იოანე ბაგრატიონი ოსებს შემთხვევით არ ახსენებს. ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები XVIII საუკუნის ბოლოს შიდა ქართლის მთიან ნაწილში დამკვიდრდნენ. როგორც პროფ. რ. თოფჩიშვილი აღნიშნავს, „XVIII ს-ის ბოლოსათვის სამხრეთის მიმართულებით (ისევ მთაში) ოსებმა რამდენიმე ახალი სოფელი შექმნეს, უფრო სწორედ, ქართველთა ნასოფლარებში დასახლდნენ... საერთოდ არ ცხოვრობდნენ ოსები ფრონეების ხეობაში (ე. წ. ზნაურის რაიონი). კომპაქტური დასახლებანი ჰქონდათ მხოლოდ დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის მთიან ნაწილში, აგრეთვე თრუსოსა და კუდაროში.“[699] გიულდენშტედტს პატარა ლიახვის ხეობის აღწერისას დასახელებული აქვს „ოსური მხარეები,“ მათ შორის ის სოფლებიც, რომლებიც არიან ქართველებით დასახლებული, „ნაწილობრივ სომხებთან შერევით,“ ესენია:

695 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 369.

696 იქვე.

697 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 99.

698 იოანე ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

699 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 148.

საცხენისი, კარბი, მერეთი, ქსუისი, ბელოთი და სხვ.[700]

გიულდენშტედტი ბელოთთან დაკავშირებით აღნიშნავს: „გავიარე 30 ვერსი დასავლეთით შუა ალპების თხემზე და დავეშვი ხეობაში, რომელშიც პატარა ლიახვი მოედინება. მას დავუყევი 30 ვერსის მანძილზე ქვევით და სამხრეთით გავიარე, ქართული ციხეები აწრისხევი, ბელოთი და ერედვი.“[701]

ზ. ჭიჭინაძე მიუთითებს, რომ 1801 წლის მდგომარეობით, ქართველებთან ერთად, ოსები ცხოვრობდნენ პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში: დიცში, აწრისხევში, ვანათში, ბელოთში და სხვ.[702] რ. თოფჩიშვილის გამოკვლევით, 1814 წლისათვის პატარა ლიახვის ხეობაში ოსური მოსახლეობის რაოდენობა შეადგენდა 393 კომლს. თუმცა, მკვლევარი განმარტავს, რომ აქედან, ადგილზე ცხოვრობდა 300 კომლი: „ჩანს, რომ პატარა ლიახვის ხეობიდან XIX ს-ის დასაწყისში ოსთა ინტენსიური გადასახლება მიმდინარეობდა დაბლობის სოფლებში და 83 კომლი მიგრირებული იყო.“[703]

1804 წლის რუსული აღწერის მიხედვით, ბელოთი ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ. მიხეილ ერისთავის მფლობელობაში შედიოდა 15 კომლი ოსი (199 მოსახლით), ხოლო რევაზ ერისთავს ეკუთვნოდა 12 კომლი ოსი (85 მოსახლით) და 9 კომლი ქართველი (56 მოსახლით), სულ სოფელში ცხოვრობდა 27 კომლი ოსი (204 მოსახლით) და 9 კომლი ქართველი (56 მოსახლით).[704] მოსახლეობა ამუშავებდა 40 დღიურ მიწას.

1830-1831 წ.წ. აღწერის მიხედვით, ბელოთში 16 ქართული კომლი სახლობდა, მათ შორის: დემეტრაშვილები, ტერაშვილები, ჩიფჩიურები და სხვ.[705]

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში შედგენილ ქსნის ერისთავების შემოსავლის დავთარში, ბელოთში მხოლოდ ქართული მოსახლეობა ფიქსირდება. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „სოფელს ბეგარა: ღვთისო ტერაშვილს სძევს ორკოდნახევარი პური და ქერი, საკლავის ათი შაური, ათი შაური საზრო(?) ხუთი აბაზი მეღუნის, შობა-აღდგომისა ხუთი აბაზი, თივა ქერის ორი აბაზი და მთისა ჩარექნახევარი ერბო, ერთი ქათამი; ნიკა ტერაშვილზედ სამი კოდი პური და ქერი, სამი მანეთი და ათი შაური ფული, ნახევარი ლიტრა ერბო და ქათამი; ანდრია ტერაშვილზედ ერთი კოდი პური, ორი მანეთი და სამ აბაზ უზალთუნი ფული – ნახევარი ჩარექი ერბო და ქათამი; იასე დემეტრაშვილზედ ოთხი კოდი პური და ქერი; სამი მანეთი და ათი შაური ფული, ნახევარი ლიტრა ერბო და ერთი ქათამი, ერთი ვარია; ფისაძე სოსიაზედ ხუთი კოდი პური და ქერი; სამი მანეთი და სამი აბაზი ფული; ნახევარი ლიტრა ერბო, დედალი და

700 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 65.
701 იქვე, გვ. 153.
702 ზ. ჭიჭინაძე, ოსეთის ისტორია, ტფ., 1913, გვ. 185.
703 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164.
704 სეაცსა, ფ. 254; საქ. 58, გვ. 12.
705 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199.

ვარია; ბენიამენის შვილ – ქიტოზედ ნახევარ კოდი პური და ქერი, ცამეტი აბაზი ფული და დედალი; ბენიამენის შვილი ზაქარაზედ ნახევარი კოდი პური და ქერი, ცამეტი აბაზი ფული; ბენიამენისშვილი ხოსურუვაზედ ერთი კოდი პური და ქერი, თოთხმეტი აბაზი ფული; ამ სამთ ძმათ უნდა გაიღონ ერთი ჩარექი ერბო და დედალი; ბეცია წიქარიძეზედ ორი კოდი და აქუსი ჩანახი პური და ქერი, სამი მანეთი და ერთი აბაზი ფული, სამი ჩარექი ერბო, დედალი და ვარია; გაბრიელ წიქარიძეზედ სამი კოდი პური და ქერი, სამი მანეთი და ათი შაური ფული, ნახევარლიტრა ერბო, დედალი და ვარია, გოგია წიქარიძეზედ სამი კოდი და ორი ჩანახი პური და ქერი; სამი მანეთი და ორი აბაზი ფული, სამი ჩარექი ერბო, დედალი და ვარია; ნინიკა წიქარიძეზედ, კოდნახევარი პური და ქერი, თოთხმეტი აბაზი ფული, ჩარექი ერბო, დედალი სოსიკა არჩუაძეზედ სამი კოდი პური და ქერი; სამი მანეთი და ერთი აბაზი; ჩარექნახევარი ერბო, დედალი და ვარია; შიო არჩუაძეზედ ოთხი კოდი პური და ქერი, სამი მანეთი და ათი შაური, ნახევარი ლიტრა ერბო, დედალი და ვარია“ (დოკუმენტი მოგვაწოდა გორის უნივერსიტეტის პროფესორმა ნიკოლოზ ოთინაშვილმა, რისთვისაც მადლობას ვუხდით).

პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფლებიდან ბელოთი სტრატეგიული მდებარეობით გამოირჩეოდა.

როგორც აკად. პ. ზაქარაია აღნიშნავს: „მდ. პატარა ლიახვის ხეობას მაღრან-დვალეთსა და უფრო ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ მიმავალი გზა მიუყვებოდა, შუა საუკუნეებში, თუ უფრო ადრე, ჩრდილოეთიდან, კავკასიის მთაგრეხილის გაღმიდან, ხშირად შემოდიოდა მტერი, მას კი სათანადო დახვედრა სჭირდებოდა. ამ მიზნით ქვეყნის თუ კერძოდ ხეობის მესვეურნი აქ გამავალ გზას ყოველ დროში ამაგრებდნენ. სწორედ ამის შედეგია, რომ ამ ხაზზე შუა ფეოდალური ხანიდან ციხეები და კოშკებია ჩარიგებული, ხოლო უფრო ადრეული, ალბათ მიწის ქვეშაა საძებნი. გვიანი საუკუნეების ერთ-ერთი მთავარი ციხე-დარბაზი ბელოთშია.“[706]

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბელოთის ციხე XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მოუნახულებია გერმანელ მოგზაურს გიულდენშტედტს. გიულდენშტედტის გარდა, იმავე პერიოდში ბელოთის ციხე მეორე გერმანელ მოგზაურს იაკობ რაინეგსსაც უნახავს. ი. რაინეგსი წერს: „ქართლის ყველაზე ბევრი და მჭიდრო მოსახლეობა ახლაც ისევე როგორც წარსულში, უნდა ვეძებოთ დასავლეთ კავკასიონის სამხრეთ ნაწილის მთისწინეთსა და შუა მთებში. მთელი ზოლი მრავალტოტიან მდინარე ქსანსა, ლარგვსა და პატარა ლიახვს შორის (ამ უკანასკნელის მარცხენა ნაპირზე ძევს მაგარი მთის ციხე ბელოთი) უკავიათ გრუს გვარის მრავალრიცხოვან ოჯახებს.“[707]

სოფელ ბელოთს და პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებს შუასაუკუნეებში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენდა ხეობაში არსებული და ძველი დროიდან მოქმედი გზები, რომელთა მეშვეობითაც შესაძლებე-

706 პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988, გვ. 131.

707 ი. რაინეგსი, მოგზაურობა საქართველოში, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 149.

ლი იყო დაკავშირება არამარტო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებთან, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიასთანაც.

ქვეყანაში გავრცელებული ეპიდემიების დროს, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, სამეფო ოჯახი ხშირად პატარა ლიახვის ხეობას აფარებდა თავს. 1770 წელს ქვეყანაში გავრცელებული „შავი ჭირის“ გამო ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II ბელოთში გახიზნულა. ამის შესახებ პ. კარბელაშვილის მიერ შედგენილ „ქართლ-კახეთის XVII-XVIII საუკუნეების ქრონიკებში“ ვკითხულობთ: „1770 წ. 6 ივნისსს გაჩნდა დიდი ჭირიანობა თბილისში, ერეკლე გაიხიზნა ქართლში ნოემბერში ბელოთს. მეჯვრისხევიდან გორში ჩამოიბარგა დედაწულით.“[708] აღნიშნულ ცნობას ადასტურებს იესე ბარათაშვილიც: „ქორანიკონს 458 (1770 წ.) ივნისს 6, დიდი ჭირვება გაჩნდა ქალაქში. ბატონი (იგულისხმება ერეკლე II – გ.ს.) აიყარა, წაბძანდა. იოანე ავადმყოფი მყვანდა, ბატონს ვერ ვიახელ, ავადმყოფი სად მეტარებინა! ღმერთს ვადიდებ, რომელმან მომცა ძალი. ორი ურემი და ხუთი ცხენი ვიყიდე, აღვიტვირთენი და წაველ ზემო ქართლს. მომეგება ქსნის ერისთავი დავით, ტყვიავს დამაყენა დიდის ხელის შეწყობით. რომ დაცხა, ბელოთს წავედით, იოანეს სალმობა გაგრძელდა და სილი არისო, იტყოდნენ. მრავლის აქიმის სხვისდა და სხვის წამლის მიღებით და უფრო ბელოთის ჰავამ მომირჩინა, ვმადლობ ყოვლად ძლიერსა ღმერთსა. ბელოთით მეჯვრისხევს მიგვიპატიჟეს და ყოველსა ამას სლვასა გვქონდა ნებიერობა, სიხარული, განსვენება.“[709]

როგორც აღინიშნა, ბელოთი შუასაუკუნეებში ქსნის ერისთავთა მფლობელობაში შედიოდა, თუმცა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში პატარა ლიახვის ხეობა სამეფო ხელისუფლების კუთვნილება გახდა. ამაში დიდი როლი შეასრულა გიორგი ყულარაღასის განდგომამ.

დავით ბატონიშვილის ცნობით, ქსნის ერისთავის გიორგი ყულარაღასის დასჯის შემდეგ ერეკლე II-მ პატარა ლიახვის ხეობა იულონ ბატონიშვილს გადასცა.[710]

ერეკლე II-მ, ქსნის ერისთავის ძეს როსტომს, ქსნის და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებული მამულების სანაცვლოდ, „ვაკესა და გვერდის ძირს“ მისცა მამულები, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებიდან კი მხოლოდ ქსუისი დაუტოვა. ამის შესახებ იესე ბარათაშვილი წერს: „ქორონიკონს 466 (1778 წ.) იანვარს 17 ქალაქით წაბძანდა ბატონი ქსანზე; მუხრანს რომ მივედით, იქ დარბაისელთ უბძანა: – თქვენც იცით, ნადირშამ მამაჩემს უბოძა ქსანი და მოვედით და ხელშით დავიჭირეთ. მრავალჯერ შემოგვეგებნენ ქსნისხეველნი და ვაჯობეთ, მერმე თავეთი ბატონი ითხოვეს, ხორასნიდ-

708 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, პროფ. ა. იოსელიანის რედ. თბ., 1980, გვ. 126.

709 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა, თბ., 1950, გვ. 57-58; გ. სოსიაშვილი, საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, თბ., 2020, გვ. 16-17.

710 მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებული ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა, 1744-1844 წ.წ. თბ., 1906, გვ. 15.

ამ მოვაყვანინეთ და დიდი მინათი დაგვდვა მძლავრმა ხელმწიფემ, მერმე შანშეც უკუმიდგა და ზურაბაც და ახლა ხომ გიორგიმ დაბეჭდა. მართალია, როსტომს და მამას //იმისას არა დაუშავებია რა, მაგრამ მე ვეღარავის ვენდობი ქსანზე, ლიახვზე, აღარავის შეუშვებო და რაც იქ კაცი ერგება როსტომს, ვაკესა და გვერდის ძირს მივსცემო. აზნაურშვილებში აიყვანა ახატელი და ზარდიაშვილი, ფურცელაძე, ჩერქეზაშვილი; უთნელიშვილებში მარტო სახლთუხუცესი გიორგი და ფიცხელაურები მთლად და მას, – როსტომს მისცა ქსუისი, პაპუთი, ტყვიავი, მარანა, კარალეთი, რეხა, მეჯვრისხევი, ახალუბანი და საქათგორი და სათემოები: კუმისი და ნავთლუღი. გორს, ცხინვალს რაც ან გიორგის წილი იყო, ან როსტომისა, ყველა როსტომს მისცა, აბძანდა ახალგორს, ქართველთ, ოვსთაც ესევე უბძანა. გიორგი ბატონისშვილი ქსანზე დაუტევა, იულონ ლიახვზე გაისტუმრა და წაბძანდა ტფილისს იანვარს 26."[711]

მამის წყალობის შემდეგ, იულონ ბატონიშვილი პატარა ლიახვის ხეობის ერთ-ერთ სოფელში – ბელოთში დამკვიდრდა.

თუმცა, ქსნის ერისთავების წინააღმდეგობა ამით არ ჩამცხრალა. ისინი კვლავ ესწრაფოდნენ პატარა ლიახვის ხეობის დაუფლებას. 1788 წლით თარიღდება დარეჯან დედოფლის ერთი წერილი, რომლითაც ერეკლე II-ის თანამეცხედრემ ოთარ ამილახვარს დაავალა ბელოთში მყოფი იულონი ქსნის ერისთავთაგან მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ გაეფრთხილებინა:

„ქ. ჩემს შვილს იულონს ესეც ასე შეატყობინე, რომ ეხლა ბელოთს დგას მაგდენი სიფრთხილე და თადარიგი ხომ არ იქნება რა, ქსნის ერისთავის შვილები ახალციხეს რომ წავიდნენ. ახლა იულონის ბელოთს დგომა აღარ ვარგა, აიყაროს და ცოლ-შვილით გორს ჩამოვიდეს და დადგეს. მეც ასე მემჯობინება და სხვანი ბევრნიც ასე არჩევენ და თქვენ კი არ ვიცი."[712]

იულონ ბატონიშვილის ბელოთში დამკვიდრების შემდეგ, აღნიშნული სოფელი კულტურის მნიშვნელოვან კერად იქცა. იულონის პატარა ლიახვის ხეობაში ყოფნის დროს ბელოთში მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი მწიგნობრები: იასე ბარათაშვილი (1728-1786) და სოლომონ ალექსიშვილი (1742-1808),[713] ხოლო ცოტა უფრო მოგვიანებით, ბელოთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული იულონ ბატონიშვილის აღმზრდელი და კარის მწიგნობარი იოანე ქართველიშვილი, რომელსაც იულონის მიწვევით, მეფის ძის მცირეწლოვანი ბატონიშვილების აღზრდა მიანდეს, როგორც იგი გადმოგვცემს: „წელიწადსა 1800, ქრონიკონს უპე (488), დაწყებაში მეფის ძე იულონ აიყარა ფომილიით ბელოთიდამ და ქრცხინვალს ჩამოვიდა. მეც ჩამოვყევ თან და თქვენც ჩამოგიყვანე, შვილო შიო. აქ მომეცა ღუთისაგან ძე, ძმა შენი, იანვრის კზ (27), რომელიც მოვანათვლინე მეფის ძეს, ლეონს და უწოდე გაბრიელ. ესრეთ დავყავით ზამთარი ესე მუნ, მაგრამ

711 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, გვ. 57-58; გ. სოსიაშვილი, საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, თბ., 2020, გვ. 83.

712 მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორიისათვის, თბ., 1966, გვ. 65.

713 ლ. მენაბდე, ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1990, გვ. 53.

ვმწუხარებდი ორისა მიზეზისათვის: ერთი//ამისთვის შემდგომის ჩვენის უბედურების ნიშნები ცხადად ჩნდა და მეორეთ ამისთვის, რომ დედა ჩემი, ბებია თქვენი, მომატებულის სნეულებით დამძიმდა და ვეღარ ადგა. ამ წლის ორმეოცის დაწყებაში, ფებერვალში მოვიდა კახეთის ჯარით ბატონისშვილი დავით გორს. მეფის ძე ფარნაოზ შევიდა სურამის ციხეში და გაამაგრა. დავითმა დაუწყო მოციქულობა და სურამის ციხის თხოვნა. ამ ჟამიდან, ბატონისშვილი იულონ საცა წაბრძანდებოდა, თან არ გამიყოლებდა ხოლმე, ბატონის სძალს ვახლდი, მღუდელობით ვმსახურობდი და ყმაწვილებს წიგნს ვაკითხებდი.“[714]

იოანე ქართველიშვილს იულონ ბატონიშვილთან ნათელ-მირონობაც აკავშირებდა. როგორც მოგონებებში წერს, იოანეს თავისი შვილი იულონის ძისათვის – ლევან ბატონიშვილისათვის მოუნათვლინებია: „წელიწადსა 1800. ქორონიკონს უპა დაწყებაში მეფის ძე იულონ აიყარა ფომილიით ბელოთიდან და ქრცხინვალს, ჩამოვიდა. მეც ჩამოვყე თან და თქვენც ჩამოგიყვანე, შვილებო, აქ მომეცა ღუთისაგან ძე ძმა შენი, იანვრის კ. ზ. (27) რომელიც მოვანათვლინე მეფის ძის ძეს ლეონს და უწოდე გაბრიელი.“[715] იოანე ქართველიშვილს ოჯახიც ბელოთში ჰყოლია. აქ მას დედა გარდაცვლია, რომელიც წამოუსვენებია და არბოს ეკლესიის ეზოში დაუკრძალავს: „ამ კულბით დგომაში დედაჩემი, ბებიათქვენი (მიმართავს შვილებს, – გ. ს.) დიდათ ავად იყო, ამდენი ვერ მოვიცალე, რომ სანახავად ამოვსულიყავ, არა თუ ჩემი საქმე მქონდა ბატონიშვილი თავს არ მანებებდა, რომ ნიადაგ საქმეები ჰქონდა და სხვა მწერალი არავინ ჰყვანდა. ერთ დღეს დავეთხოვე, ამოველ ბელოთს, დედაჩემი ვნახე და მეორე დღეს ისევ დავებარებინე, წამიყვანეს, ჩემი ცოდვით და უბედურებით ამისთანას ჟამს მომივიდა ჰამბავი, რომ დედაჩემი აღსრულებულიყო, მაისის დ(4) წამოველ და იმ ღამეს მოველ ბელოთს, საღამოს ხანზე შევიტყვე, დღის ერთი საათი იქნებოდა გასული და მოველ; ბელოთს ხომ ეკლესია არ არის მიცვალებულის დასამარხავი. მეორე დღეს რითაც ღონით იყო ვცადე რომ მიცვალებული არბოს ეკლესიაში ჩავიტანე და იქ დავმარხე. კაცი გამოეგზავნა ბატონიშვილს იულონს, ზევით აღარ გამიშვა, იქიდან ისევ კულბითს გამიყვანეს. ამ დროს მისთანა მწუხარებაში მომადგა მშობელს და მოამაგეს დედის სიკვდილზედ. ამგვარად მოუცლელობა თქვენ იქ ბელოთს იყავით უპატრონოთ, ეს კიდევ სხვა საწუხარი იყო. დღე ყოველ შფოთს მოველოდები, მას გარდა ეს კიდევ სხვა საწუხარი ჰქონდა.“[716]

იულონ ბატონიშვილი დროდადრო ხან ბელოთში იმყოფებოდა, ხან კულბითსა და ცხინვალში. იულონ ერეკლეს ძის ოჯახი, ვიდრე ის აღმოსავლეთ საქართველოს დატოვებდა, ბელოთში ცხოვრობდა. ამის შესახებ იოანე ქართველიშვილი წერს: „დავითმა ჯარი დაშალა და ქალაქს წავიდა. ჩვენც ბელოთს მოვედით. ეს ზაფხული ასე მწუხარებით გა[ვ]ნლეთ.

714 იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1952, გვ. 80-81.

715 იქვე, გვ. 81.

716 იქვე, გვ. 95.

ბატონისშვილი ქალაქს წაბრძანდა დედოფლის წამოსაყვანათ; სამნი ძმანი იულონ, ვახტანგ და ფარნაოზ ჩავიდნენ ჯარით ავჭალას დედოფალი (იგულისხმება ერეკლე II-ს მეუღლე დარეჯან დედოფალი, – გ. ს.) კავალენცკიმ[717]* არ დაანება და მოვიდნენ ისევე ცარიელები. ამ ჟამად ბატონის სძალს (იგულისხმება იულონ ბატონიშვილის მეუღლე სალომე რევაზის ასული ამილახვარი, – გ. ს.) ცივება დააწყებინა. ბელოთიდამ კულბითს ჩამოიყვანეს.“[718] იულონ ბატონიშვილი რომ გარკვეული პერიოდი ბელოთში ცხოვრობდა, ამას ადასტურებს 1800 წლის 16 ოქტომბერს იულონ ბატონიშვილის მიერ კარლ კნორინგის სახელზე ბელოთიდან გაგზავნილი წერილი, სადაც იულონი რუს მოხელეს მეგობრულ ურთიერთობაზე ესაუბრება. ამ წერილით ირკვევა, რომ კნორინგს იულონმა საჩუქრად ცხენი („ბედაური ქურანი“) გაუგზავნა.[719]

XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე იულონ ბატონიშვილს გიორგი XII-ის მემკვიდრე დავით ბატონიშვილი დაუპირისპირდა, რომელიც თვისი ბიძის წინააღმდეგ რუსთა რაზმებს იყენებდა. ბელოთის ციხესიმაგრე იულონ ბატონიშვილის თავშესაფრად იქცა. გენერალ ლაზარევის მიერ მთავარმართებელ კარლ კნორინგის სახელზე დაწერილ, 1801 წლის 23 იანვრით დათარიღებული წერილიდან ირკვევა, რომ იულონს, თავისი მოწინააღმდეგე ფეოდალის – გიორგი ამილახვრის მეუღლე მძევლად აუყვანია და ბელოთის ციხე-სიმაგრეში ჩაუკეტავს.[720]

იულონი ბატონიშვილი ძმისწულთან დაპირისპირებას ერიდებოდა. დავით გიორგის ძემ ბიძის წინააღმდეგ ქსნის ერისთავები გამოიყენა, რომლებსაც იულონის პატარა ლიახვის ხეობიდან განდევნის შემთხვევაში, მისი მამულების გადაცემას დაპირდა. იულონი ბელოთიდან აიყარა და იმერეთს გაიხიზნა. პატარა ლიახვის ხეობიდან წასვლის შემდეგ, ის მცირე ხნით ცხინვალში შეჩერდა.[721] დავით ბატონიშვილის გადმოცემით: „ხოლო მეფის ძე იულონ და ფარნაოზ გარდავიდნენ იმერეთს დედაწულით თვისით დისწულისა თვისთანა მეფეს სოლომონთან და მუნ დაასადგურა ჭალატყესა და განუწესა საზრდოთ.“[722]

1891 წ. ჟურნალ „მწყემსში“ გამოქვეყნდა წერილი, სოფ. არბოს ტაძარში დაცული სიწმინდეების შესახებ. წერილიდან ირკვევა, რომ არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიის დეკანოზს ანდრია ჟურულს კავშირი ჰქონდა ბელოთში მყოფ იულონ ბატონიშვილთან. მოგვიანებით მოზდოკში გაქცეულ დეკანოზს არბოს წმინდა გიორგის ტაძრის სიწმინდეებთან ერთად ბელოთის მაცხოვრის ეკლესიაში არსებული იესო ქრისტეს ხატიც წაუღია.[723]

---

717 * იგულისხმება რუსეთის ელჩი, შემდეგ „საქართველოს მმართველი“ პეტრე კოვალენსკი, გარდ. 1817 წ.

718 იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, გვ. 82-83.

719 АКАК, Т. I, стр. 226, № 191.

720 Там же, стр. 235, № 210.

721 იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, გვ. 95.

722 მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებული ბატონიშვილის დავით გიორგისძისა და მისი ძმებისა, 1744-1840, ტფ., 1906, გვ. 58-59.

723 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997, გვ. 20.

სოფელი ბელოთი იხსენიება ერეკლე II-ის მორიგე ჯარის დავთარში. დოკუმენტის მიხედვით, XVIII ს. 70-იან წლებში ბელოთიდან მეფის ბრძანებით სალაშქროდ გამოსვლის ვალდებულება ჰქონდა ნავროზა ჩიფჩიურს.[724]

გვიანფეოდალურ პერიოდში ბელოთისა და საცხენეთის მოსახლეობა სხვადასხვა სახის გადასახადებს იხდიდა. XVIII ს. ბოლოს „კოდის პურის გადამხდელ“ სოფლების ჩამონათვალში ბელოთი და საცხენეთიც (საცხენისი) არის მითითებული.[725] დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ საცხენეთელ გლეხებს რუსების სასარგებლოდ 6 ხარვარი პური უნდა გაეღოთ.[726]

1781 წლის აღწერის მიხედვით, ბელოთში ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სხვა სოფლებში, ქართველები ცხოვრობდნენ. დოკუმენტში მოხსენიებულნი არიან: მღვდელი იოსები, გოგია ტერაშვილი, თევდორე და ბენიამინ დემეტრაშვილები, პეტრე და გოგია ლობჟანიძეები, მანძულა და გოგია წიქარიძეები, გიორგი და ნინია არჩვაძეები, ქიტესა ლაზარეშვილი, გიორგი ჩიბჩიური და გლახა ტერაშვილი.[727]

ეთნიკურად განსხვავებულ სურათს გვაძლევს რუსული ხელისუფლების მიერ 1804 წელს ჩატარებული პირველი კამერალური აღწერა, სადაც ბელოთში აღრიცხული 36 კომლიდან (160 მამაკაცი, 100 ქალი), 27 კომლი (128 მამაკაცი, 76 ქალი) ოსი იყო, ხოლო 9 კომლი (32 კაცი, 24 ქალი, ყველა მათგანი მიხეილ და რევაზ ქსნის ერისთავების საკუთრებაში იყვნენ) ქართველი.[728]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალური აღწერის მიხედვით, ბელოთი შანშე, თორნიკე და გიორგი ერისთავების მფლობელობაში იყო და სულ 16 კომლი ყმა ცხოვრობდა (74 სული): ქრისტესია, ხოსრო, იესე, შიო და ივანე დემეტრაშვილები, ხოსრო, ნინია, ქიტესა ტერაშვილები, ბეცია წიქარიძე, სოსია ფისაძე, ნინია ჭურჩაშვილი, თევდორე და დიმიტრი ჩიბჩიურები (დედანშია Чавчеури), კიკოლა რთველიძე და სხვ. ბელოთის მამასახლისად დოკუმენტში მოხსენიებულია ქიტესა დემეტრაშვილი. სოფლის მოსამართლეები იყვნენ: ანდრია ტერაშვილი და სოსია არჩუაძე. „რადგან ამათ წერა არ სცოდნიათ,“ უწყისზე ხელს აწერდა წყალობა თანდიევი (თანდიაშვილი).[729]

---

724 იასე ლორთქიფანიძე, საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947, გვ. 337.

725 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ., ტ. II, გვ. 172-173.

726 მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. III, თბ., 1955, გვ. 106-107, დოკ. 76.

727 ა. თაბუაშვილი ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 96.

728 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 55. XIX ს. I ნახევრის მომდევნო აღწერებში ბელოთში ოსები აღარ ჩანან. შესაძლოა, მათ ბარის სოფლებში გადაინაცვლეს.

729 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 312-316, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

1886 წელს ჩატარებულ აღწერის მიხედვით ბელოთში 37 კომლია მითითებული (129 მამაკაცი, 99 ქალი, სულ 228 სული). ყველა მათგანი ქართველი იყო (აღმსარებლობით მართლმადიდებელი), აქედან 6 სული სახაზინო უწყებას ეკუთვნოდა, ხოლო დანარჩენი ეკლესიას.[730]

სოფელ ბელოთში, მთის პირობების შესაბამისად, მოსახლეობა უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდა. იმის გამო, რომ სახნავ-სათესი მიწები აქ უხვად არ იყო, ვხვდებით ისეთ ფაქტებს, როდესაც ადგილობრივი მცხოვრებლები პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფლებისაკენ მიიწევდნენ და აქ ითვისებდნენ სავარგულებს. ამას ადასტურებს 1786 წლის ერთი დოკუმენტი, საიდანაც ჩანს, რომ ბელოთელი გლეხები გიორგი ფისაძე და ბერი ჩიფჩიური მამულს ამუშავებდნენ ქორდში, რის სანაცვლოდაც მათ ეკლესიისათვის კულუხი უნდა გადაეხადათ.[731]

ბელოთის მდიდარ წარსულზე მეტყველებს მის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ხუროთმოძღვრული ძეგლები, აქედან აღსანიშნავია ბელოთის ციხე, რომელიც XVII-XVIII საუკუნეებშია აგებული.[732]

როგორც აკად. პ. ზაქარაია აღნიშნავს: „ბელოთის ციხე XVIII საუკუნეში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი იყო.“[733] ამ ციხემ დიდი როლი შეასრულა, პატარა ლიახვის ხეობაში ლეკიანობის აღკვეთის საქმეში, ასევე რუსული ძალმომრეობის წინააღმდეგ ბრძოლის თვალსაზრისითაც. 1801 წელს, როგორც ჩანს, იულონ ბატონიშვილმა ბელოთის ციხე დაკარგა.[734] ამას ადასტურებს 1801 წლის 2 თებერვალს გენერალ ლაზარევის მიერ კარლ კნორინგის სახელზე დაწერილი პატაკი, სადაც აღნიშნულია, რომ წინა დღით მან დუშეთიდან მაიორ თავად სააკაძისგან მიიღო პატაკი უფლისწულების: ვახტანგის და მირიანის მცირე რაზმის თანხლებით დუშეთში ჩასვლის თაობაზე, ხოლო გორის ციხე-სიმაგრეში განლაგებული გულიაკოვის მუშკეტერთა პოლკის ქვედანაყოფის კაპიტნის გარცევიჩის მოხსენებით, სოფელ ბელოთში მიმავალმა უფლისწულებმა იულონმა და ალექსანდრემ, გზად სოფელ კარალეთში შეჭრა სცადეს, მაგრამ ადგილობრივებთან შეტაკებისას მათ ერთი ადამიანი დაკარგეს და ვერაფერს გახდნენ.[735]

---

730 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1445.

731 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, გვ. 37.

732 პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988, გვ. 131.

733 იქვე.

734 აღსანიშნავია, რომ ბელოთის ეკლესიაში XX საუკუნის 20-იან წლებში იულონ ბატონიშვილის ნაქონი საომარი დროშა უნახავს ცნობილ სიძველეთმცოდნეს გ. ბოჭორიძეს. მკვლევარი ამის შესახებ წერს: „ქართული საომარი დროშა, რომლის ქვეშაც გადმოცემით, იბრძოდა იულონ ბატონიშვილი XIX საუკუნის დასაწყისში. იგი ძლიერ დაზიანებულია, შუბი მოცილებული და დაკარგული აქვს.“ *გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა, ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 288.*

735 АКАК, Т. I, стр. 262, № 270.

1802 წლიდან ბელოთის ციხე რუსის ჯარმა დაიკავა. გენერალ ტუჩკოვის მოხსენებიდან, რომელიც გენერალ ლაზარევის სახელზე 1802 წლის 12 აგვისტოს არის დაწერილი, ირკვევა, რომ იულონ ბატონიშვილი ცდილობდა ქართლში მცხოვრები დიდგვაროვნების გადაბირებას და რუსთა წინააღმდეგ ამბოხებას. იულონს საგანგებო წერილები დაუგზავნია წარჩინებულებისათვის. წერილების გამავრცელებლებად დასახელებულნი არიან მალხაზ ანდრონიკაშვილი, ფირან ჩერქეზიშვილი და ლუარსაბ მაჩაბელი. რუსი ჩინოვნიკის მოხსენებიდან ჩანს, რომ ხელისუფლებისთვის ეჭვმიტანილთა ადგილსამყოფელი ცნობილი იყო. მალხაზ ანდრონიკაშვილი და ლუარსაბ მაჩაბელი დიდი ლიახვის ხეობაში არსებულ სოფელ სვერში იმყოფებოდნენ, ხოლო ფირან ჩერქეზიშვილი – კულბითში. გენერალმა ლაზარევმა გასცა ბრძანება, რომ ეჭვმიტანილები დაეპატიმრებინათ და მათთან ერთად დაეკავებინათ იულონ ბატონიშვილიც, ბელოთის ციხეში კი დამატებითი 50 რუსი გრენადერი უნდა გაეგზავნათ.[736] იულონ ბატონიშვილმა რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მთიან ზოლში მცხოვრები ოსების აჯანყებაც სცადა. როგორც სახელმწიფო მრჩევლის კოვალენსკის მიერ კარლ კნორინგის სახელზე დაწერილ პატაკიდან ჩანს, ამ მიზნით, თავის ყოფილ მამულში, სოფელ ბელოთში, იულონ ბატონიშვილი რუსთა რაზმს თავს დაესხა. კოვალენსკი იქვე ხაზს უსვამს, რომ გენერალ-მაიორი ტუჩკოვი მოქმედებდა მისი განკარგულებების შესაბამისად და წინმსწრები ღონისძიებები ჩაატარა, რის შედეგადაც იულონ ბატონიშვილმა თავისი გეგმები ვერ განახორციელა.[737]

პატარა ლიახვის ხეობა, კერძოდ, ვანათის საგუშაგო და ბელოთის ციხე მომდევნო დღეებში რუსულმა ხელისუფლებამ კიდევ უფრო გაამაგრა, როგორც ჩანს, მათ აჯანყებული ბატონიშვილების შემოჭრის შესახებ გარკვეული ინფორმაცია ჰქონდათ. ვიცე-პოლკოვნიკ სიმონოვიჩის მიერ გენერალ-მაიორ ლაზარევის სახელზე 1802 წლის 16 აგვისტოს დაწერილ პატაკში აღნიშნულია, რომ საჭირო გახდა ცხინვალის საგუშაგოს და ბელოთის ციხე-სიმაგრის სამხედრო ძალით გაძლიერების აუცილებლობა, რის გამოც, გენერალ-მაიორ ტუჩკოვის განკარგულებით, ბელოთში განთავსებული იქნა 51 ჯარისკაცი, 1 ობერ-ოფიცერი, 2 უნტერ-ოფიცერი, კაზაკთა ურიადნიკი და 12 კაზაკი, აქედან 6-ს ვანათის (წერია ვაკუთი, სავარაუდოდ, უნდა იყოს ვანათი) საგუშაგოზე უნდა დამდგარიყო. ბელოთის ციხეში დამატებით ჩააყენეს გიორგი ამილახვრის მიერ გამოგზავნილი 20 შეიარაღებული ქართველი.[738]

რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ ამბოხებული იულონ და ფარნაოზ ბატონიშვილები ბრძოლას განაგრძობდნენ. ხელისუფლებას ინფორმაცია ჰქონდა, რომ ისინი შეიარაღებული რაზმებით იმერეთიდან ქართლში გადმოსვლას აპირებდნენ. მათ წინააღმდეგ, როგორც 1802 წლის 20

736 АКАК, Т. I, стр. 247, № 238.
737 Там же, стр. 393, № 497.
738 Там же, стр. 248, № 241.

აგვისტოთი დათარიღებული ვიცე-პოლკოვნიკ სიმონოვიჩის მიერ გენერალ ლაზარევის სახელზე შედგენილი პატაკიდან ირკვევა, იასაულ კონდრაშევის კაზაკთა რაზმი და ცხენოსანი ქართველები გაგზავნეს. უფლისწულებმა რუსული რაზმების მოახლოვება შეიტყვეს და უკან გაბრუნდნენ. აღსანიშნავია, რომ ხელისუფლებამ შეიტყო თავად ელიზბარ ერისთავის მიერ რევაზ ერისთავის სახელზე გაგზავნილი წერილის შესახებ, რომელშიც ელიზბარი რევაზს იულონის და ფარნაოზის ქართლში ჩამოსვლისთანავე მათთვის ბელოთის ციხე-სიმაგრის ჩაბარებას სთავაზობდა.[739]

ამავე პერიოდშია დაწერილი გენერალ-მაიორ ლაზარევის პატაკი კარლ კნორინგისადმი, სადაც აღნიშნულია, რომ იმერეთის მეფე თავის ჯარით ქართლ-იმერეთის გასაყართან 30 ვერსის მოშორებით სოფელ ჭალაში იდგა, მას მცირერიცხოვანი ლეკთა რაზმიც შეუერთდა. მათთან იმყოფებოდნენ იულონ და ფარნაოზ ბატონიშვილები. გენერალ ლაზარევისთვის ცნობილი გახდა, რომ მათი ჯარი მთლიანობაში 3000 კაცს ითვლიდა. პატაკში საუბარია იმ სამხედრო ღონისძიებებზე, რომელთა განხორციელება საზღვრების დაცვას, შიდა ტერიტორიების უსაფრთხოებას და სრულ მზადყოფნას უზრუნველყოფდა. იმ დროისთვის ბელოთის ციხე-სიმაგრეს 50 გრენადერი (ოფიცრებითურთ) და 12 კაზაკი ამაგრებდა.[740]

ხელისუფლებას სურდა, რომ შიდა ქართლის სხვა ციხე-სიმაგრეებთან ერთად, დამატებით ძალებით გაემაგრებინა ბელოთის ციხე. ამას ადასტურებს 1802 წლის 20 აგვისტოთი დათარიღებული გენერალ ლაზარევის პატაკი კარლ კნორინგისადმი, სადაც აღნიშნულია, რომ უკეთესი იქნებოდა საქართველოში მწყობრიდან გამოსული ქვემეხების შეკეთება და შემდეგ ცხინვალის, სურამის და ბელოთის ციხე-სიმაგრეებში, ასევე კარალეთის საგუშაგოზე განლაგება.[741] ხელისუფლებას სოფელ ბელოთში თავისი წარმომადგენელი კაცია ფავლენიშვილი ჰყავდა, რომელიც ამბოხებული ბატონიშვილების გადაადგილების შესახებ რუს ჩინოვნიკებს რეგულარულად აწვდიდა ინფორმაციას. ამას ადასტურებს 1804 წლის 15 ივნისით დათარიღებული ვიცე-პოლკოვნიკ ელიზბარ ერისთავის წერილი მთავარმართებელ ციციანოვისადმი. როგორც წერილის ავტორი აღნიშნავს, 13 ივნისს თავად ვოლკონსკისაგან მიიღო შეტყობინება, სადაც ის შეხვედრას სთხოვდა. ირკვევა, რომ ბელოთში განწესებულმა აზნაურმა კაცია ფავლენიშვილმა ანანურში მიმავალ რუს მოხელეს გზად წერილი დააწია, სადაც ნათქვამია, რომ იულონ ბატონიშვილი, მისი ორი ვაჟი და ძმა ფარნაოზი დიდი ლიახვის ხეობაში ჩამოვიდნენ და აჯანყებას აპირებდნენ.[742]

1802 წლის მონაცემებით, სოფელი ბელოთი სახელმწიფო საკუთრებას წარმოადგენდა.[743] 1803 წლის 2 აპრილით დათარიღებულ დოკუმენტში, რო-

739 АКАК, Т. I, стр. 250, № 245.
740 Там же, стр. 394, № 501.
741 Там же, стр. 363, № 1130.
742 АКАК, Т. II, Тиф., 1868, стр. 129, № 216.
743 АКАК, Т. I, стр. 467, № 575.

მელიც კაპიტან ენოხინის მიერ მთავარმართებელ პ. ციციანოვის სახელზე დაწერილი პატაკის დანართს წარმოადგენს, მოცემულია ცნობები „გორის მაზრაში მდებარე სამეფო ოჯახის საკუთრებაში არსებული უძრავი ქონების და მამულების მდებარეობის შესახებ.“ მითითებულ დოკუმენტში სოფელი ბელოთიც არის აღწერილი. რუსი ჩინოვნიკის პატაკის დანართის მიხედვით: „სოფელი ბელოთი პატარა ლიახვის პირას მდებარეობს. იქ ქართველი ეროვნების 27 კომლი ცხოვრობს, მათ შორის 83 კაცი და 78 ქალი. ადგილობრივების თქმით, მთებს შორის მდებარე ადგილი სახნავად (თითქმის) მოუხერხებელი, ქვანარევი მიწაა, სადაც ერთი დღიური სახნავი 240 ნაკვეთის ტოლფარდია. ტყე სოფლიდან ერთი ვერსითაა მოშორებული, შეშისათვის იყენებენ და ერთი დღიური სახნავი 30 ნაკვეთის ტოლფარდია. გლეხობა სოფლად ღარიბია, მოჰყავთ ხორბალი, დიკა, ქერი და შვრია, რაც ძლივს-ძლივობით აკმაყოფილებს მათ საარსებო მოთხოვნებს. მესაქონლეობა საშუალოდ არის განვითარებული. გადასახადისა და ბეგარის სახით სოფლის მფლობელს უხდიან გვარის მიხედვით, მათი შესაძლებლობის შესაბამისად: 8 გვარი იხდის 25 კოდ ხორბალს და 25 კოდ ქერს, 4 გვარი თითო ლიტრა ერბოს და 4 გვარი ნახევარ ლიტრა ერბოს, სულ 25 რუბლის ღირებულებისას. სოფლის მოურავი უფლისწულ იულონის მიერ დანიშნული აზნაური ფურცელაძეა,[744] რომელიც ოჯახთან ერთად, სოფელ დიდ მერეთში ცხოვრობს. გლეხების ვალდებულება მოურავის წინაშე სახლიდან 6 ჩანახ პურს და თითო ქათამს შეადგენს. ადგილობრივების თქმით, სოფელი მეფე ერეკლემ 25 წელია რაც უფლისწულ იულონს გადასცა და მის მფლობელობაშია.“[745]

1831 წლის 10 ივნისს კოლეგიის ასესორების იანოვსკის და კოზაჩკოვსკის მიერ მთავარმართებელ პასკევიჩის სახელზე დაწერილ პატაკში, აღნიშნულია, რომ 1803 წლის 13 მარტის გადაწყვეტილებით, პატარა ლიახვის ხეობის 3 სოფელი: აწრისხევი, ბელოთი და საცხენეთი ქსნის საერისთავოში შედიოდა.[746] იმავე პატაკში ვკითხულობთ, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში შეინიშნება უფრო განვითარებული ხალხის ცხოვრების კვალი, ვიდრე ადგილობრივი მოსახლეობაა. ავტორებს მოჰყავთ სოფელ ბელოთის მაგალითი, სადაც სპარსული მორთულობის ორსართულიანი სახლი და ციხე-სიმაგრე იყო. იქ ჯერ ქსნის ერისთავები ცხოვრობდნენ, ხოლო შემდეგ იულონ ბატონიშვილი. ბელოთიდან ორი ვერსით ზემოთ, სადაც ფოტრისის ხეობა პატარა ლიახვის ხეობას ერწყმის, რუსი ჩინოვნიკების ინფორმაციით, ციხე-სიმაგრეა (სავარაუდოდ, ფოხალას ციხე იგულისხმება), რომელიც თავდასხმებისაგან დასაცავად იყო აგებული. აქვე, აღნიშნულია, რომ ხეობაში უფრო ზემოთ ქართული სოფელი აწრისხევი მდებარეობს, სადაც ციხე-სიმაგრის ნანგრევებია, მისგან ცოტა

744 სავარაუდოდ, ეს უნდა იყოს გოგია ფურცელაძე, რომელიც გიორგი XII-ის დროს პატარა ლიახვისა და ოსების მოურავად იხსენიება. იხ: *პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 263.*

745 АКАК, Т. II, стр. 73, № 121.

746 АКАК, Т. VII, Тиф., 1878, стр. 375, № 306.

მოშორებით, ხეობის ორივე მხარეს ორი სათვალთვალო კოშკია აღმართული. ხოლო კოშკების ზემოთ კი დაუმორჩილებელი კიოტის (?) ოსები ცხოვრობენ.[747]

მიუხედავად იმისა, რომ იულონ ბატონიშვილმა პატარა ლიახვის ხეობაზე კონტროლი დაკარგა და ბელოთის ციხე-სიმაგრეს რუსული ხელისუფლება აკონტროლებდა, როგორც ირკვევა, ბელოთსა და მის შემოგარენში მცხოვრები ელიზბარ ქსნის ერისთავის კუთვნილი გლეხობა, რუსი სამხედრო ჩინოვნიკების საწინააღმდეგოდ მოქმედებდა. ხელისუფლებას დაუმორჩილებლობას უცხადებდნენ ოსებიც, რომელთა უკმაყოფილება ოსებით დასახლებულ სოფლებში „შავი ჭირის“ გავრცელების გამო დაწესებულმა შეზღუდვებმა კიდევ უფრო გაზარდა. ხელისუფლებამ, პატარა ლიახვის ხეობაში დაინფიცირებული სოფლებიდან ოსების გადაადგილების გაკონტროლების მიზნით, სპეციალური საგუშაგო მოაწყო. ასევითვე შეზღუდვები იყო დაწესებული დიდი ლიახვის ხეობის მთიან ზოლში მცხოვრები ოსებისთვის, სადაც აღნიშნული პერიოდისთვის „შავი ჭირი“ იყო გავრცელებული.[748] 1807 წლის 10 დეკემბრით დათარიღებულ მთავარმართებელ გუდოვიჩის მიერ პოლკოვნიკ შტაუბეს სახელზე დაწერილ განკარგულებაში აღნიშნულია, რომ საქართველოს მმართველმა მას გორის საოლქო მეთაურის პატაკი გადაუგზავნა, რომელიც სოფელ ბელოთში, სნეხსა (სავარაუდოდ, უნდა ეწეროს სნეკვი) და გურთაულში მცხოვრებ თავად ელიზბარ ერისთავის კუთვნილ გლეხობის ქმედებებს ეხებოდა. კერძოდ, ერთად შეკრებილმა 100-ზე მეტმა ადამიანმა დაუმორჩილებელი ოსების დასაკავებლად გაგზავნილ კაზაკთა რაზმს ცეცხლი გაუხსნა და ერთ-ერთი მათგანი დაჭრა. საგუშაგოდან კი ქართველი გუშაგები გააძევა, რომელნიც გადამდები დაავადებით მოცულ ოსური სოფლებიდან ქართლში ოსების გადმოსვლას თვალყურს ადევნებდნენ. იქვე აღნიშნულია, რომ გრაფის განკარგულებით პოლკოვნიკს ზემოთ აღნიშნულ სამ სოფელში სამხედრო რაზმის გაგზავნა და არეულობის თავკაცების დაკავება დაევალა.[749]

1922 წლის 20 აპრილს საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს დეკრეტით სოფ. ბელოთი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს მიაწერეს.

ხსენებულ დეკრეტში ჩამოთვლილია რამდენიმე საზოგადოება, მათ შორის თამარაშენის, ცხინვალის, წუნარის, დირბის, ავლევის, მერეთის, ბელოთის. ბელოთის საზოგადოებაში პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები შედიოდა.[750]

სოფ. ბელოთში გავრცელებული ტოპონიმებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ: მანავლები, ქაშუეთი, სამარილეები, ნასერალი, საჯვარე, ფოხ-

747 АКАК, Т. VII,, стр. 376, № 306.

748 გ. სოსიაშვილი, საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, გვ. 129-130.

749 АКАК, Т. III, Тиф., 1869, стр. 54, № 105.

750 ლ. თოიძე, როგორ შეიქმნა სამხრეთ-ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991, გვ. 88-90.

ალა, წმინდა მარინე, ლომისა, ჩიკოკარი, ავაზანი, ვაკემთა, ციხემთა, დიდ-ვაკე, ნადრასეულები, ბეროსახო, ჯუკაანთკარები, ტერაანთახო, ნარუჯები, გურჯელა, საპიტნე, საგოჭეები, ცხანარები, გოგინახო, დიდმიწები, ლაშეე-ბი, ტირიფები.

2008 წლის აგვისტოს ომამდე ბელოთში შემდეგი გვარები ცხოვრობდ-ნენ: დემეტრაშვილები, ჩიფჩიურები, ტერაშვილები, წიქარიძეები, არჩუაძეე-ბი, რთველაძეები, ფისაძეები და სხვ.

პატარა ლიახვის ხეობაში ერთ-ერთი უძველესი სოფელია საცხენეთ-იც (საცხენისი). როგორც მივუთითებდით, „საცხუმეთი“ პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელს ეწოდებოდა, რომელიც საბოლოოდ დავიწროვდა და საცხენეთის ფორმით ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდებად შემოგვრჩა. ვახ-უშტი ბატონიშვილი საცხენისსა და მეზობელი სოფლების გეოგრაფიული დახასიათებისას აღნიშნავს: „ვანათსა, საცხენისსა და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის-ჭევი, ღრმა და კლდიანი, ძნიად გასავალი. გამოდის გერისა და შუაცხვირის მთას.“[751]

ცნობილ ქართველ მკვლევარს თედო ჟორდანიას იკორთის ხელნაწ-ერებში უპოვია ერთი საბუთი, რომლის მიხედვით, შალვა ქვენიფნეველს (XIII ს. ბოლო – XIV ს. დასაწყისი) იკორთის მონასტრისათვის, სხვა სოფლებთან და მამულებთან ერთად, შეუწირავს სოფელი საცხენეთიც.[752]

დაახლ. 1745 წლით დათარიღებული ერთ დოკუმენტში, რომელიც მიცე-მულია ბეგაძე პარნუმეკაშვილის მიერ რამაზა როსებაშვილისადმი, მოწ-მეთაგან მოხსენიებულნი არიან საცხენელი ესიტა ქართველი, შერმაზანაშ-ვილი ესტატე, ბაინდურასშვილი გიორგი, მათიასშვილი ოტია, თოროზასშ-ვილი ასლანა, ხუცის-შვილი ოთარა და კურდღელასშვილი გიორგი.[753]

საცხენისი მოხსენიებულია XVIII ს. შუა ხანების (1751 წ. 20 ნოემბერი) ერთ საბუთშიც, რომელიც კახა სავანელსა და ქაიხოსრო რამინაშვილს შორის წარმოშობილ დავას ეხება.[754]

ერეკლე II-ის 1772 წლის 28 აგვისტოს შიდა ქართლის სამდევროების განწესების მიხედვით, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები: „ბელოთიდამ მოკიდებული, – საცხენისი, დიდი ვანათი არბო, ქორდი, დიცი და პატარა ლიახვის გამოღმართი“ ერთ სამდევროში შედიოდნენ და ერთმანეთისადმი დახმარების ვალდებულება ჰქონდათ.[755]

საცხენისში მცხოვრები გლეხები აქტიურად მონაწილეობდნენ სხვა-

751 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, გვ. 362.

752 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ. წიგნი II (1213 წლიდან 1700 წლებამდე), თბ., 1897, გვ. 23.

753 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 323, დოკ. 455.

754 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. III, ტფ., 1910, გვ. 462-463, დოკ. 503.

755 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 426-427, დოკ. 124.

დასხვა საბრძოლო ოპერაციებში. ამას ადასტურებს XVIII ს. პირველ ათწლეულში შედგენილი მოსახლეობის სამხედრო ხასიათის აღწერის დავთარი, რომლის მიხედვით, საცხენეთიდან უნდა გამოსულიყვნენ:

„სუხიტასშვილი პაპუნა მოხელე. კვამლი ა, თავი ბ, თოფი ბ.
ბახუტა ბულბულას შვილი კვამლი ა, თავი ა, თოფი ა.
მინდასშვილი მამუკა.
ელისა ბოგანო.
წაწალა კახაბრის შვილი კვამლი ა, თავი ა, თოფი ა.
გიორგი ბურბურას შვილი
პეტრე კახაბრის შვილი
გარია მოაყვირეს შვილი
კაკია, მისი განაყოფი
მირზაშვილი ბერი აყრილი
აქიმის შვილი ოთარა
ჩხეიძე ბერი
ჯუღლიაშვილი გიორგი
გიორგი გოგიტას შვილი
მირზაშვილი ბერი აყრილი
ბერი კახაბრის შვილი აყრილი
მჭადიას შვილი ბერი აყრილი
მამუკა მჭადაძე აყრილი.“[756]

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საცხენეთში მოსახლეობიდან ინტენსიური ხასიათი ჰქონდა „აყრას.“ სავარუდოდ, აქაური გლეხები საცხოვრებლად ბარში მიდიოდნენ.

გვიანფეოდალურ პერიოდში საცხენეთელი გლეხები სხვადასხვა სახის გადასახადებს იხდიდნენ. 1781 წლის სურსათის გამოსაღების ერთი დავთრის მიხედვით, საცხენეთიდან ვალდებულებები ეკისრებოდა 11 კაცს. ესენი იყვნენ:

„ქ. საცხენეთს ხადური ბერო,
ქ. ბიძიონაშვილი მიქელა.
ქ. რჩეულიშვილი ბერუა.
ქ. ჯანიაშვილი თევდორე.
ქ. ელისბარაშვილი ბერი.
ქ. ხადური მამუკა.
ქ. ხადური თაყა.
ქ. კეპაშვილი მუთია. ი.
ქ. კობალაძე ქუთი.
ქ. წინწალაშვილი ბერო.
ქ. ტალაშვილი ბერო.“[757]

---

756 ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 268-269.

757 თაბუაშვილი ა. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 97.

XVIII საუკუნის მიწურულს აღნიშნული სოფლიდან ორი მცხოვრები მონაწილეობდა სამგორის არხის სამუშაოებზე, რისთვისაც გასამრჯელოს სახით ოთხი მინალთუნი უნდა მიეღოთ.[758]

1795 წლის სიის მიხედვით, იმ სოფელთა ჩამონათვალში, ვისაც „რუსებისათვის მისასყიდი ფქვილი შესწერდა," პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, საცხენეთის მოსახლეობას 6 ხარვარი პურის გამოღების ვალდებულება ჰქონდა.[759]

1804 წლის პირველი რუსული კამერალური აღწერით, საცხენეთის გადასახადების გადამხდელუნარიანი მოსახლეობის რიცხვი 18 კომლს შეადგენდა (62 მამაკაცი, 38 ქალი). აქედან, ყველა ჩამოსახლებული ოსი იყო. მითითებული აღწერის დროს 11 კომლი თავად მიხეილ და შანშე ერისთავების მფლობელობაში იყო, ხოლო 7 კომლი რევაზ და ელიზბარ ერისთავებს ეკუთვნოდათ. საბატონო სახნავი მიწის ფართობი 20 დღიურს შეადგენდა. სოფელს დიდი ტყე ჰქონდა. აღწერაში განმარტებულია, რომ გლეხები მისდევდნენ მიწათმოქმედებას, იხდიდნენ 28 კოდ ხორბალს და ცხოვრობდნენ საშუალო სოციალურ დონეზე.[760]

ვფიქრობთ, 1804 წლის აღწერის ეროვნების გრაფაში ხარვეზია, რაც, ზოგადად, პირველი რუსული აღწერისათვის დამახასიათებელია. XIX საუკუნის შედარებით გვიანდელი აღწერების მონაცემებით, საცხენეთში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. მაგ. 1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალური აღწერის მიხედვით, საცხენეთში 20 კომლი ყმა (97 სული) ცხოვრობდა და ყველა ეთნიკურად ქართველი იყო: სიმონ, ხოსრო, გიორგი კობალაძეები, გიორგი, ტეტია, სოსია, თევდორე, გლახა, გიორგი ხადურები, პეტრე და ნინია კეპაშვილები, გიორგი ელიზბარაშვილი, გაბრიელ ბიძიონაშვილი, ანდრია და სარდიონ კეპაშვილები და სხვ. სოფელი შანშე, თორნიკე და გიორგი ერისთავებს ეკუთვნოდათ. აღწერაში მოხსენიებულია სოფლის მამასახლისი პეტრე კეპაშვილი. აქვე მითითებულნი არიან მოსამართლეები: გაბრიელ ბიძიონაშვილი და კობალაძე (სახელი არ წერია).[761]

1886 წლის აღწერის მიხედვითაც, საცხენეთში 58 კომლი (198 კაცი, 124 ქალი, სულ 322 სული) იყო, აქედან ეთნიკურად ყველა ქართველი. ისინი საეკლესიო უწყებას ეკუთვნოდნენ.[762] საცხენეთში შემდეგი გვარები ცხოვრობდნენ: კობალაძე, ხადური, ბიძიონაშვილი, ტერაშვილი, კეპაშვილი, ჭიო-

758 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 2010, გვ. 28.

759 მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. III, თბ., 1955 გვ. 106-107, დოკ. 76.

760 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის I ოცწლეულში, რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 85.

761 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

762 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1446.

ტაშვილი. აღნიშნულ სოფელში არსებული ტოპონიმებია: კვირაცხოველი, დიდი ახო, წმინდა გიორგი, ვაკე, საქორია, სალთაუბანი, ზეკარას ახო.

უნდა აღინიშნოს, რომ პატარა ლიახვის ხეობის გარდა, ასეთივე სახელწოდების სოფელი არსებობს კახეთშიც, გარდაბნის მუნიციპალიტეტში.

აწრისხევი-ზონკარი

სოფელი აწრისხევი გუდისის ქედის სამხრეთ კალთაზეა შეფენილი. იგი ზღვის დონიდან 1320 მ-ის სიმაღლეზე, ქ. ცხინვალიდან აღმოსავლეთით, 18 კმ. დაშორებით მდებარეობს.[763]

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით: „ხოლო ვანათსა, საცხენის და ბელოთს ზეით ერთვის ფოტრისის ხევი, ღრმა და კლდიანი, ძნიად განსავალი, გამოსდის გერის და შუაცხვირის მთას. შუაცხვირს მსახლობელნი არიან ოსნი, ამ ფოტრისას ხევს ზეით არს აწერის ხევი. აქ აღაშენა შანშემ ციხე სიმაგრედ თჳსად.“[764]

გვიან შუასაუკუნეებში პატარა ლიახვის ხეობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილზე ქსნის ერისთავების გავლენა ვრცელდებოდა. ხეობის უკეთ გაკონტროლების მიზნით, მათ სახელს უკავშირდება პატარა ლიახვის ხეობაში რამდენიმე ციხესიმაგრის აგება. როგორც ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობიდან ჩანს, ხეობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, პატარა ლიახვის ხეობის და ქსნის ხეობის გასაყარზე, ქსნის ერისთავთა შორის ერთ-ერთმა ყველაზე გამოჩენილმა პილიტიკურმა მოღვაწემ შანშემ, აწრისხევში ციხე ააშენა, რომელიც, მოგვიანებით ოსმალთა და ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლის მძლავრ კერად იქცა.

ნარატიულ წყაროებში სოფელი აწრისხევი XIV საუკუნიდან იხსენიება. ცნობილია, რომ მონღოლთა თავდასხმების შედეგად, XIII ს-დან დაიწყო რუსეთის სამხრეთ სტეპებში მცხოვრები ოსების მიგრაცია ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთში. ოსები, გარკვეული ხნის შემდეგ (XV–XVIსს.), დვალეთის ტერიტორიაზე დამკვიდრდნენ.[765] ჩრდილოეთიდან ოსთა მოწოლამ გამოიწვია დვალების განსახლება დიდი ლიახვის ზემო წელზე არსებულ შენაკად ხეობებში. დიდი ლიახვის ხეობის შუა წელზე ჩამოსახლებული დვალები ხშირად სამეურნეო ნადავლის ხელში ჩაგდების მიზნით, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებშიც გადმოდიოდნენ. დემეტრე II-ის ვაჟის, ვახტანგ III-ის მოკავშირემ შალვა ქვენიფნეველმა, როგორც „ძეგლი ერისთავთას“ ავტორი გადმოგვცემს, მარბიელი დვალები დასაჯა: „ხოლო შალვა მიმართა ჭევთა დვალეთისათა და გააოხრა ყოველი, (და)მოუხდეს შავ-დვალნი ღამესა ბნელსა, დაუხვდეს მომლოდინელნი, რამეთუ ესმა შალვას მოსვლა მათი. მაშინ დააწყჳდინეს იგინი მთხრებლსა კლდისასა,

763 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, სოფელი აწერისხევი, გაზ. „ლიტერატურული ცხინვალი,“ 1998 წ. №7, გვ. 6.

764 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 362.

765 რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

და ერთიცა მათგანი ვერღარა წავიდა და მოსწყდეს სიმრავლე არა მცირედი დვალთა. მაშინ მოწვნეს და მოაოხრეს ყოველნი ჭევნი დვალეთისანი და შემუსრნეს და დაარღვინნეს ყოველი ციხენი თრუსით აჩაბეთამდის. – მაშინ წარვიდა ყოველი სპაი სპარსთა, მაშინ მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსო, ღუდა, გაგასძენი, მლეთე(მლეთი?), არაჭვეთი, ჭანდო, ყანჩაეთი, აბაზასძეთა მამული ძაგნაკორნაჲ, დიღვამი, გავაზი, აწერისხევი, ბეჭუში და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობეს ხედევდა.“[766] როგორც მივუთითებდით, სწორედ ამის შემდეგ გაფართოვდა ქსნის ერისთავთა გავლენა პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე. ავგაროზ ბანდაისძის თხზულებაში მოხსენიებული მეფე ვახტანგ III, დემეტრე II-ის თავდადებულის ძე, 1302-1308 წლებში მეფობდა. ცნობილია, რომ ამ დროს დემეტრე II-ის შვილებს შორის ტახტის ხელში ჩაგდების მიზნით მწვავე დაპირისპირება იყო.[767]

მონღოლ დამპყრობელთა მიერ დავით VIII-სთან მეტოქედ შერჩეულ, ტახტის მაძიებელ უფლისწულს – ვახტანგ დემეტრეს ძეს ერთგული დიდგვაროვნებიც უდგნენ მხარში, ასეთი იყო „ძეგლი ერისთავთაში“ მოხსენიებული შალვა ქვენიფნეველი,[768] რომელმაც დვალთა თავდასხმები აღკვეთა. ამ დამსახურების გამო, მეფისაგან მას, ზემოთ ჩამოთვლილ მამულებთან ერთად, აწრისხევიც ებოძა. საგულისხმოა მემატიანის სიტყვები: „ყოველთა დიდებულთა (იგულისხმება ვახტანგ III-ის მომხრე დიდგვაროვნები, – გ. ს.) მისთა უმჯობეს ხედვიდა.“

დვალები პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ აწრისხევში ნადავლის ხელში ჩაგდების მიზნით მომდევნო პერიოდშიც შემოჭრილან, ამის პასუხად, ქსნის ერისთავებმა დვალთა საცხოვრებელი დაარბიეს. ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანეში ვკითხულობთ: „ამას ჟამსა ქვემო დვალთა წაასხეს ძროხაჲ აწრისხევით, ესმა ერისთავსა ივანეს და განილაშქრა, ხოლო ყრმაჲ იგი ვირშელ წუთლა ჩვილ იყო, არამედ წინამძღვარ ექმნა ლაშქართა თჳსთა და გარდავლეს მთაჲ და მოაოჭრეს თლე ბიძურთა და წეღვაჲ, აღივსნეს ლაშქრითა ყოვლითა ალაფი და ნატყვევნითა და წარმოვიდეს განმარჯვებულნი.“[769]

როგორც ირკვევა, აწრისხევი XIV საუკუნის დასაწყისამდე მეფის მამულებში შედიოდა და ამის შემდეგ ქსნის ერისთავთა საკუთრება გახდა. სავახტანგოს ერთი ნაწილი, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელი, აწრისხევის ჩათვლით, სწორედ ქსნის ერისთავთა მფლობელობაში მოექცა.

გვიანფეოდალურ პერიოდში ქართლ-კახეთში არსებული რთული პოლიტიკური ვითარება კიდევ უფრო დაამძიმა „ლეკიანობის“ გავრცელებამ. ოსმალთაგან წაქეზებული მძარცველი ლეკები მარტო სამეურნეო ნადავლს როდი კმაყოფილდებოდნენ, ისინი ტყვეებსაც იტაცებდნენ. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „XVIII საუკუნის 30-იან წლებ-

766 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, ტფ., 1897, გვ. 7.

767 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1982, გვ. 138.

768 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

769 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ, თბ., 2018, გვ. 13.

ში მთელი ქართლი ლეკთა ბრბოებით იყო მოცული, ქვეყნის ზოგიერთი მხარე სავსებით დაიცალა მოსახლეობისაგან. მწარმოებელი მოსახლეობა გაწყდა, დატყვევდა, ან გაიხიზნა...“[770]

შიდა ქართლში გახშირებულ ლეკთა თავდასხმების შესახებ არაერთი ცნობა არსებობს. დაღესტნელთა ძარცვას ვერც პატარა ლიახვის ხეობა გადაურჩა. ამას მოწმობს თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებული ერთი საინტერესო დოკუმენტი, რომელიც XVIII საუკუნის 20-იანი წლებით თარიღდება: „ღ~თო შ~ე („ღმერთო შეიწყალე“, – გ. ს.) ყულარაღასი იესე, ქსნის ერისთავის დავითის ძე და ძმა შანშე ერისთავისა რომელმან სასოებით ინება ამა წმიდისა და წიგნის დაწერა ხელითა მახარობლის მღვდლისათა. საუკუნომცა არიან ხსენება მისი. ციხესა მთაბორისასა სოფელსა აწერისჴევს დიდსა შეჭირვებასა იყო ყოველი საქართველო ოსმალთაგან და ლეკთაგან და შემდგომად კუალად სპარსელთაგან ქ-ეს აქეთ ჩღკთ (1729).“[771]

თ. ჟორდანიას კიდევ ერთი დოკუმენტი აქვს გამოქვეყნებული, რომლის მიხედვით, XVIII საუკუნის 20-30-იან წლებში: „ლეკთაგან პატარა ლიახვი წამხდარი იყო.“[772]

ოსმალთა ბატონობა 1735 წლიდან „ყიზილბაშობამ“ შეცვალა, ქვეყანას ირანელები დაეპატრონნენ.

1735 წელს ყიზილბაშთა სარდალმა თამაზ-ხანმა კახთა მეფე თეიმურაზი, გივი ამილახვარი, მამუკა მუხრანბატონი და სხვა ქართლელი თუ კახი დიდებულები ერევანში იხმო. თეიმურაზ II ფშავში გაიხიზნა, გივი ამილახვარი იმერეთს, მამუკა მუხრანბატონი კი რუსეთში წავიდა.[773] ირანელთა სარდალი განრისხდა, ქართლის ტერიტორია დაარბია და ასეულობით მცხოვრები ტყვედ წაიყვანა: „იწყინა ეს თამაზ-ხან დააქცია ციხე გორისა, ქალაქს თაბორი. გაუსივა ჯარი არაგვის ერისთავს ბარძიმს, ოთხი ათასი ზემო ქართლს, ოთხი ათასი საციციანოს, არაგვის ერისთავი ანანური და იმას აქეთ ქსნის ერისთავისა მონასტერს ქვეით, აწრისხევს ქვეით დაატყვევეს, დასწვეს, ზემო ქართლისა ფახანიდან დაწყებული მუხრანამდე ააოხრეს, დაატყვევეს, დასწვეს... წაიყვანეს ქართლიდან კომლად რვაასი.“[774] თამაზ-ხანის ლაშქრობის შემდეგ ქართლზე ყიზილბაშთა ზეწოლა უფრო გაძლიერდა. მუღანში ირანის ხელისუფლებაში მოსულმა ნადირ შაჰმა 1736 წ. ქართლ-კახეთის მმართველად ალექსანდრე (იმამ-ყული-ხანის ძე) გამოგზავნა და მას დიდი ჯარით ყიზილბაში სარდალი სეფი-ხანი გამოაყოლა. სეფი-ხანმა ქვეყანას გადასახადები დააკისრა.[775]

ქართველი დიდგვაროვნები ყიზილბაშების წინააღმდეგ აჯანყდნენ. მათ შორის: „უკუდგა ქსნის ერისთავი შანშე, ამილახვარი გივი, აბაშიძე ვახუშტი და

770 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, 1973, გვ. 369.

771 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 21.

772 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, III, თბ., 1967, გვ. 122.

773 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, პროფ. ავთ. იოსელიანის რედ. თბ., 1980, გვ. 67.

774 ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, II, სპბ., 1854, გვ. 339.

775 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 448.

სულ ზემო ქართლი, გაღმით თარხანი ლუარსაბ და მისი სახლის კაცნი.“[776] ამ ბრძოლაში განსაკუთრებით შანშე ერისთავი აქტიურობდა, რომელმაც ქსნის საერისთავოს სხვა ციხეებთან ერთად, აწრისხევის ციხეც გაამაგრა.[777]

აჯანყებული შანშე ერისთავის დასასჯელად 1737 წელს ყიზილბაშთა სარდალმა სეფი-ხანმა გამოილაშქრა და ქსნის საერისთავოს სხვა ციხე-სიმაგრეებთან ერთად, აწრისხევის ციხეც აიღო: „ქორონიკონსა უკე, აპრილის გასულს კიდევ მოვიდა სეფი-ხან დიდის ჯარით ქართლში, მივიდა ქსნის ერისთავს შინ შეხედა, აიღეს ციხე იკორთისა, ციხე ვანათისა, ციხე კულბითისა, მოადგნენ აბაშიძეს ვახუშტის, აიღეს ციხე ციხისძირისა და ციხე სურამისა, შეუხდა ქსნის ერისთავს, აიღო ციხე აწერისა, ციხე ბეშო და მონასტერი.“[778] რაკი შანშე ერისთავს თავის სამფლობელოში საიმედო თავშესაფარი აღარ ეგულვოდა, იგი ოჯახით იმერეთს შეეხიზნა, იქიდან კი 35 კაციანი ამალით ასტრახანის გავლით რუსეთის გზას დაადგა.[779]

რუსთა მეფეს შანშე ერისთავმა ბაქარ ვახტანგის ძის სამშობლოში დაბრუნება სთხოვა, მაგრამ მისი თხოვნა არ დააკმაყოფილეს. ქსნის ერისთავი ხელმოცარული გამობრუნდა და ისევ ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება. დაუმორჩილებელმა ერისთავმა დაღესტნელები დაიქირავა, ჩრდილოეთ კავკასიიდან ლეკის ჯარი გადმოიყვანა და როგორც ვახუშტი ამბობს: „აოხრებდა ქვეყანათა.“ დაღესტნელებს შანშე ერისთავი არა მარტო ყიზილბაშების, არამედ თავის მოქიშპე ფეოდალების წინააღმდეგაც იყენებდა.[780]

1739 წელს შანშემ ლეკის ჯარით ირანელების მომხრე არაგვის ერისთავების წინააღმდეგ გაილაშქრა. მან ჯერ ხაშმის ციხე აიღო, შემდეგ კი ანანური. ამოსწყვიტა არაგვის ერისთავის ოჯახი და არაგვის ერისთავის ძის გიორგის ცოლი ტყვედ წაიყვანა. არაგვის ხეობიდან შანშე ერისთავმა ლეკის ჯარით ქვემო ქართლში გადაინაცვლა და ყიზილბაშთა გარემოცვაში მყოფ დმანისის ციხეს შემოადგა, თუმცა, დმანისის ციხის აღების ცდა უშედეგოდ დამთავრდა. განჯიდან ჩამოსულმა სეფი-ხანმა ქსნის ერისთავი დაამარცხა. შანშეს ლაშქრის გადარჩენილი ნაწილი ახალგორში ჩავიდა. ხაშმის და ანანურის ნაძარცვი ლეკებს სწორედ იქ ჰქონდათ შენახული. ამის შემდეგ ისინი დაღესტნისაკენ გაემართნენ, თუმცა, ყიზილბაშთა სარდალი დაედევნა და „ერთიანად ამოსწყვიტნა ლეკნი.“[781]

ყიზილბაშებთან ბრძოლაში შანშე ერისთავმა მწვავე მარცხი განიცადა და ქსნის საერისთავოს დიდი ნაწილი, ახალგორის ჩათვლით, ირანელთა ხელში მოექცა. ერისთავი, ოჯახთან ერთად, აწრისხევის ციხეში გამაგრდა. სავარაუდოდ, ის ყველაზე საიმედოდ იყო დაცული. ამავე ციხეს შეაფარა თავი მოქიშპე ფეოდალთაგან შევიწროებულმა იმერეთის მეფემ ალექსანდრემ. როგორც ირკვევა, რთულ დროს მას შანშე ერისთავი დაეხმარა.

---

776 სეხნია ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., ტფ. 1913, გვ. 49.
777 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 322.
778 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 341-342.
779 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 323.
780 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, გვ. 326.
781 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, ა. იოსელიანის რედ., თბ., 1980, გვ. 73.

იმერეთის მეფე ყიზილბაშთაგან დევნილ შანშე ერისთავთან აწრისხევის ციხეში თავს უსაფრთხოდ ვერ გრძნობდა. მან კარგად იცოდა, რომ ნადირშაჰი, აჯანყებული შანშე ერისთავის ხელში ჩასაგდებად ყველა გზას გამოიყენებდა. ალექსანდრე მეფე აწრისხევიდან ირანელებს ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა. ნადირშაჰმა ალექსანდრე შეიპყრო.[782]

გაუტეხელი, მტკიცე ხასიათის შანშე ერისთავი მაინც აგრძელებდა ბრძოლას. როგორც დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავდა: „ქსნის საერისთაოს ბრძოლა ყიზილბაშების წინააღმდეგ ოთხ წელს გაგრძელდა ერთგვარი ინტერვალებით, მაგრამ ხალხს თანდათან დაღლა დაეტყო. ერისთავის შვილებს შორისაც ღალატი მოსჩანდა.“[783]

ინდოეთიდან მობრუნებულმა ნადირშაჰმა შანშე ერისთავის მოქიშპე ქართველი დიდებულები ყაზვინში დაიბარა.[784] მათ შორის იყვნენ „სარდალი ქაიხოსრო და ამილახვარი გივი”. ნადირშაჰმა ქსნის საერისთავოს აოხრება ბრძანა, გივი ამილახვარს ყიზილბაშების ჯარი უბოძა და შანშე ერისთავის „წასახდენად“ გამოისტუმრა. ამ ჯარის ერთ ნაწილს იმამ-ყულიხანი სარდლობდა: „გამოისტუმრა (ნადირ შაჰმა, – გ. ს.) მოსცა ჯარი ინდოელნი, ლაურელნი და ფაშაურელნი, ოთხი სულთანი ექვსის ათასი კაცით შემოვიდა ქალაქს ტფილისისასა, შემდგომად ამისა მოიწვიეს ჯარი ავღნისა.“[785]

პაპუნა ორბელიანის ცნობით: „უყვეს თარეში, ააოხრეს ქსანი, დასწვეს და დაატყვევეს და ამოჟლიტეს ურიცხვი, დააქცივეს ციხეები, ან საცა კოშკი იყო, არსად გაუშვეს შენობა: გაიქცა ერისთავი შანშე, ცოლშვილიც იქა ჰყვანდა და შევიდა აწერის ციხესა შინა. მაშინვე მოვიდა ხანი ღამითვე და შემოადგა გარს, ვეღარა სძლო შანშემ და გაიპარა ციხიდან... რა გათენდა აიღეს ციხე აწერისა ყიზილბაშთა, შეიტყეს გაპარვა ერისთავისა, აიკლეს ციხე და იავარ-ჰყვეს საქონელი ანუ ტყვე... დააქცივეს ციხე აწერისა და ანუ სად სიმაგრენი იყვნეს სრულიად ააოხრა.“[786] პაპუნა ორბელიანის ცნობიდან ჩანს, რომ აწრისხევის ციხე ამ ლაშქრობის დროს დაანგრიეს, რითაც შანშე ერისთავს საიმედო თავშესაფარი მოუსპეს. აწრისხევიდან გაქცეული შანშე თავის ძმასთან – იესე ყულარაღასთან ერთად ახალციხეში ჩავიდა. მას ოსმალების დახმარების იმედი ჰქონდა, მაგრამ, საბოლოოდ, ოსმალებმა ნადირშაჰის თხოვნას ანგარიში გაუწიეს და შანშე, თავის ძმასთან ერთად, ირანელებს გადასცეს: „არამედ შაჰნადირმა ინება განტევება მისი თავმდებობითა ქართველთათა, გარნა ქართველთა არა ინებეს და წარგზავნა ხვარასანს. არამედ მოგზაური შანშე გამოიპარა, შეიპყრეს კვალად და აღმოხადეს თვალნი ძმითურთ.“[787]

ირანელების მიერ აწრისხევის ციხის აღების შესახებ ცნობას გვაწვდის ასევე XVIII საუკუნის ისტორიკოსი ომან ხერხეულიძე. მისი ცნობით, ნა-

782 ვახუშტი, აღწერა... ქ.ც. IV, გვ. 891.

783 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 324.

784 იქვე, გვ. 324.

785 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 346.

786 იქვე, გვ. 345-346.

787 იქვე, გვ. 93.

დირ-შაჰთან მოლაპარაკებაზე მისულმა თეიმურაზ II-ის მეუღლემ, ქართლის დედოფალმა თამარმა, ირანის მბრძანებელს, რომელსაც ქართლ-კახეთის „მოწყვეტა“ ჰქონდა განზრახული, მეუღლის თხოვნა გადასცა, რათა: „არა ასწყვიდოს ქართლ-კახეთისა ხალხი და დასცხრესცა მრისხანება მისი ქრისტიანეთა ზ(ედ)ა.“ დედოფლის თხოვნამ შედეგი მოიტანა. ნადირმა ქართლ-კახეთის მოსახლეობის აყრა გადაიფიქრა, მაგრამ შანშე ერისთავის მამულში აწრისხევის ციხეში გამაგრებული ირანელების წინააღმდეგ ამბოხებული ქართველი დიდებულები მაინც დასაჯა: „...მოუწერა შაჰ-ნადირ ტფილისს მჯდომსა ხანსა უკუმდგართა ქართველთა ზ(ედ)ა ბრძოლა და ოხრება. მივიდა ესე ტფილისს მჯდომი ყიზილბაში და მოადგა აწერის ხევსა, შემუსრა აწერისხევი და გამოიყვანა ქსნის ერისთავის შანშეს ცოლ-შვილი და ძმებისა მისისა, ხ(ოლო) შანშე ილტვოდა აღსიხას, გარნა ჰსთხოვეს იგი ყიზილბაშთა და მოსცეს ოსმალთა შანშე და შეიპყრეს ძმაიცა შანშეს იესე და წარგზავნეს ცოლ-შვილით ხორასანს და დაიპყრეს ქსნის ხევი და მამული შანშესი ამილახორმან გივმან, და ამ ჟამამდე მოჰკლეს არაგვის ერისთავი ყმათა თვისთა და გამოაძეს სახლისკაცნიცა მისნი.“[788] შანშე ერისთავის სამფლობელო გივი ამილახვარმა დაისაკუთრა, ამასვე მოწმობს ხალხური ლექსიც:

„ამილახვარმა გატეხა შანშე ერისთვის კარია,
შევიდა, გამოიტანა მარგალიტი და თვალია.“[789]

შანშე ერისთავის ირანში გადასახლების შემდეგ ქართლ-კახეთის მეფეები: თეიმურაზი და ერეკლე ვერ ურიგდებოდნენ ასეთი აქტიური პოლიტიკური მოღვაწის ტყვეობაში ყოფნას და მათ ნადირშაჰს შანშეს განთავისუფლება სთხოვეს. ირანის შაჰმა ერეკლე-თეიმურაზის თხოვნა დააკმაყოფილა. გათავისუფლების შემდეგ, შანშეს ერეკლემ და თეიმურაზმა კვლავ ქსნის ერისთავობა უბოძეს.[790] თუმცა, შანშეს დიდხანს აღარ უცოცხლია, რამდენიმე წლის შემდეგ, ერისთავს სამეფო კარის წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულებაში მონაწილეობა დაბრალდა, დააპატიმრეს და თბილისში პატიმრობაში გარდაიცვალა. ამის შემდეგ ქსნის ერისთავობა შანშეს ძმისწულს დავითს ებოძა, შანშეს წილი მამული კი სამეფო საკუთრებად იქცა.[791]

XVIII საუკუნის 70-იან წლებში ქართლის სამეფო კარს ქსნის ერისთავი გიორგი ყულარაღასი დაუპირისპირდა. ხელისუფლებამ ქსნის საერისთავო გააუქმა. პატარა ლიახვის ხეობა ერეკლე II-ის ძეს იულონ ბატონიშვილს გადაეცა.[792] აწრისხევი, ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლები, იულონ ერეკლეს ძის მფლობელობაში მოექცა. ქსნის ერისთავებს კი საერისთაოს მცირე ნაწილი, თორმეტიოდე სოფელი დაუტოვეს.[793]

---

788 ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989, გვ. 42-43.

789 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 74.

790 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 54.

791 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, გვ. 362.

792 დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, თ. ლომოურის რედ. თბ., 1941, გვ. 15.

793 გ. აკოფაშვილი, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV-XVIII ს.ს. ქართლში, თბ., 1965, გვ. 127.

ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის – გიორგი XII-ის სიკვდილის შემდეგ, ტახტის ხელში ჩაგდების მიზნით, დავით გიორგის ძე და იულონ ბატონიშვილი ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ. იულონ ბატონიშვილმა 1800 წელს, პატარა ლიახვის ხეობა დატოვა და დედაწულით თავის ძმასთან – ფარნაოზთან ერთად იმერეთში გაიხიზნა.[794] დავით გიორგის ძემ ერეკლე II-სგან ჩამორთმეული მამულები, მათ შორის – პატარა ლიახვის ხეობის სოფლები ქსნის ერისთავებს დაუბრუნა.[795]

ქსნის ერისთავებისთვის კუთვნილი მამულების დაბრუნების საკითხს ეხება 1803 წლის 28 მარტს, იმპერატორის სახელზე გაგზავნილი წერილი, სადაც საუბარია 1802 წლის 4 სექტემბერს ხელმოწერილ უმაღლეს განკარგულებაზე. მასში განხილულია ქართველი თავადების ქსნის ერისთავების თხოვნა ერეკლე II-ის მიერ მათთვის ჩამორთმეული მამულების დაბრუნების შესახებ. საქართველოს უმაღლესი მთავრობის საერთო კრებამ, როგორც ჩანს, ქსნის ერისთავების მამულები მათ უდავო კუთვნილებად მიიჩნია და შესაბამისი გადაწყვეტილებაც მიიღო. ხსენებული დოკუმენტი რუსეთის იმპერატორისადმი წარსადგენად პავლე ციციანოვს გადაეცა. საიმპერატორო კარზე გაგზავნილ წერილში ციციანოვი მიიჩნევდა, რომ აღნიშნული მამულები, რომლებიც სამეფო ოჯახის წევრების მფლობელობაში იყო, ერისთავებს ეკუთვნოდათ. წერილის ავტორი დასძენდა, რომ ერისთავებისათვის მამულების გადაცემის შემთხვევაში, თუ იმპერატორის ნება იქნებოდა, ამის სანაცვლოდ, სამეფო ოჯახის წევრებს პენსია დანიშვნოდათ და ამით ყველა პრობლემა გადაჭრილი იქნებოდა. ციციანოვის წერილს თან ერთვოდა ქსნის ერისთავების საქმესთან დაკავშირებით საქართველოს უმაღლესი მთავრობის გადაწყვეტილება, სადაც, სხვა საკითხებთან ერთად, ერისთავებისათვის გადასაცემი სამეფო ოჯახის წევრების და სხვათა მფლობელობაში არსებული მამულების, სოფლების და ცალკეული კომლების ჩამონათვალიც იყო, აქ შედიოდა იულონ ბატონიშვილის სოფლები: ბელოთი, დიცი და აწრისხევი.[796]

1803 წლის 2 აპრილით დათარიღებული კაპიტან ენოხინის მიერ მთავარმართებელ ციციანოვისადმი დაწერილ პატაკში, სადაც ვრცელი ინფორმაციაა გორის მაზრაში მდებარე სამეფო ოჯახის კუთვნილებაში არსებული უძრავი ქონების და მამულების შესახებ, ვკითხულობთ: „სოფელი აწრისხევი პატარა ლიახვის პირას მდებარეობს. იქ 14 კომლი ცხოვრობს, მათ შორის 11 ქართველი და 3 ოსი (73 მამაკაცი და 56 ქალი). ადგილობრივების თქმით, ფერდობებსა და ტყეს შორის მიწა ძნელად დასამუშავებელია. ფერდობების დახრილობის გამო ხვნა შეუძლებელია და თოხით მუშავდება. ტყე მთებში ცოტაა. სოფლად გლეხობა მეტად ღარიბია. მოჰყავთ: ხორბალი, დიკა, ქერი და შვრია, მაგრამ ეს მხოლოდ ნახევარ წელს თუ ჰყოფნით, ამიტომ მათი საარსებო მოთხოვნილებების დასაკმაყ-

794 მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა 1744-1840, ტფ., 1906, გვ. 58-59.

795 დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, გვ. 27.

796 АКАК, Т. II, стр. 550, № 1070.

ოფილებლად, ქართლში საქონელს და მატყლს მარცვლეულზე ცვლიან. მესაქონლეობა საშუალოდ არის განვითარებული. გადასახადისა და ბეგარის სახით სოფლის მფლობელს (იულონ ბატონიშვილს) შვიდი გვარი თითო ცხვარს, ასევე ერთნახევარ კოდ ხორბალს და ქერს უხდის –სულ 16 რუბლის ღირებულებისას. გარდა ამისა, მოურავის აზნაურ ფურცელაძის (იგულისხმება პლატონ იოსელიანის თხზულებაში მოხსენიებული „პატარა ლიახვის და ოსების“ მოურავი გოგია ფურცელაძე, – გ. ს.)[797] წინაშე ვალდებულება კომლიდან 6 ჩანახ პურს და თითო ქათამს შეადგენს.“[798]

აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის 80-იან წლებში პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში მცხოვრები გლეხობა „სარუსო“ გადასახადს იხდიდა. ოთარ ამილახვრის სახელზე ერეკლე II-ის მიერ გაგზავნილ წერილში იხსენიებიან „სარუსონი.“ როგორც ჩანს, ეს გადასახადი რუსული სამხედრო დანაყოფის სურსათ-სანოვაგით მომარაგებისთვის იყო განკუთვნილი. დოკუმენტში: „ბრძანება ერეკლე II-ისა ზემო ქართლის სამინბაშო საქმეების და რუსის ჯარისათვის პროვიანტის დამზადების შესახებ,“ ვკითხულობთ:

„ქ. ბრწყინვალეს თავადს ბატონს ამილახორ მდივანბეგს იესეს მრავალი მოკითხვა მოეხსენოს. მერე მინბაშების ზოგიერთი მოჩივარნი ჰყვანან. მაგათთვისაც ოქმი მოგვიწერია, ბეჟან მინბაშიც და ზაზა მინბაშიც აქ უნდა ჩამოვიდნენ და მანდაური სამინბაშო საქმე ამილახვრიშვილმა ოთარმა და მაჩაბელმა ხუთასის თავმა ზაზამ გაარიგოს მანამდინ მათი საქმე გაიშინჯებოდეს... რუსის პროვიანტისა სულხან ბეგთაბეგიშვილისათვის რომ მოგეწერა, რაც გვერდისძირისა, მეჯვრისხევისა და იმას ზეით სარუსო არიან, ან პატარა ლიახვისა, ცხინვალისა და იმას ზეით, ესენი სურამს მიატაინეთ...“[799]

როგორც აღვნიშნეთ, სოფელი აწრისხევი და პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული რამდენიმე სოფელი ქსნის ერისთავებს დაუბრუნდათ. 1807 წლის 2 ივნისით დათარიღებული დოკუმენტის მიხედვით, რომელიც ქსნის ერისთავების გაყრას ეხება, შანშე ერისთავის საკუთრება გახდა: „ბელოთი, ხოშური, ერტულა, აწერისხევი და ხადური თაყა, მარანი თავის ხოდაბუნით, ტატიშვილები ერთობით და ელიოზისშვილი ზურაბ... გაყრის შემდეგ შანშეს ერგო ასევე საცხენეთი და ჩარდახი ინდუაშვილი და რაც ჩვენი წილი მამული არის ნავთლუღში.“[800]

1811 წლით დათარიღებული დოკუმენტით ირკვევა, რომ შანშე და სოლომონ ერისთავებმა ყმები გაცვალეს და ზაქარია შერმაზანაშვილის სანაცვლოდ შანშემ თავის სახლისკაცს აწრისხევში მცხოვრები გლეხი მარიამიძე უბოძა: „ჩყია წელსა მარტი 13-ს დღესა, მე, ქვემორე ამის ხელისმომწერელი გაძლევ ამ მოცვლილობის წერილს თქვენ, ჩემს ბიძაშვილს თავად შანშე იესეს ძეს ერისთავს და თქვენს ძმებს, ასე რომე ათუა შერმაზანაშვილი თავისის შვილებით მე მერგო და ოჰანეზა შერმაზანაშვი-

797 პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 263.
798 АКАК, Т. II, стр. 73, № 121.
799 სეაცსა, ფ. 1448, საბ. 1341.
800 გსიემ 7486, გვ. 441.

ლი თქვენ გერგო და რადგანაც ამ შარმაზანაშვილებს ძმობის წილზედ დავა ჰქონდათ ერ(თ)მანეთში, ჩვენს შორისაც სამდურავი მოხდებოდა და იმისთვის ჩვენ ასე გავრიგდით. თქვენ მე მომეცით აწრისხეველი გლახა მარიამისძე თავისის შვილები(თ) და თავის საცხოვრებელით დღეს რისიც მქონებელია, გარდა სამკვიდროს მამულისა რომელიც სამკვიდრო მამული აქვს, ის თქვენი არის და მე მოგეცი ამის სამაგიეროდ ზაქარია ათუასშვილი შერმაზანოვი თვინიერ ძმისა და ყოვლისა მამულისა, რომელიც დღეს აქვსთ მამულიც და საცხოვრებელიც და ხმაც(?) ყოველივე ჩემია...“[801]

აწრისხეველები მონაწილეობდნენ ქვეყნის თავდაცვისათვის გამართულ ბრძოლებში. ერეკლე II-ის მორიგე ჯარის დავთრებში, XVIII ს. 70-იან წლებში, მეფის ბრძანებით აწრისხევიდან უნდა გამოსულიყვნენ: არჩვაძე დათუნა და ლობჯანიძე პეტრე.[802] XVIII საუკუნის ბოლოს შედგენილ „კოდის პურის გადამხდელთა“ სიაში, პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, აწრისხეველებსაც ჰქონდათ საგადასახადო ვალდებულებები.[803]

1781 წელს აწრისხევში აღწერილნი არიან: მიქელა, პეტრე და დათუა ასკილაშვილები, ბერუა გ(ძ)მობილაშვილი, ბერუკა და შიო მარიამიძეები, ალხაზა, ბერი ქურმუხაგაშვილი, დათუნა ფაციაშვილი, გიორგი ინაური და გოგია ფოსური.[804] როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის ბოლოსათვის აწრისხევში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. XIX საუკუნის დასაწყისში აღნიშნულ სოფელში რამდენიმე კომლი ოსი დასახლდა. 1802 წლის 8 მაისით დათარიღებული დოკუმენტის მიხედვით, ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსული ოსები სახაზინო საკუთრებას წარმოადგენდნენ.[805] მოგვიანებით სოფლის ეთნიკური სურათი შეიცვალა. 1804 წლის რუსული კამერალური აღწერით, აწრისხევში 39 კომლი (192 კაცი, 148 ქალი, სულ 340 სული) სახლობდა, აქედან, 26 კომლი ქართველი იყო (136 კაცი, 108 ქალი) და 13 ოსი (56 კაცი, 40 ქალი). ხიზნებში ნაჩვენებია 4 კომლი ქართველი (21 კაცი, 4 ქალი) და 9 კომლი ოსი (42 კაცი, 25 ქალი). აწრისხევში მცხოვრები გლეხები ეკუთვნოდნენ მიხეილ და რევაზ ქსნის ერისთავებს. მოსახლეობა მისდევდა მარცვლეული კულტურების მოყვანას, მესაქონლეობას, განვითარებული იყო ასევე მეფუტკრეობაც.[806]

1831 წლის 10 ივნისს, მთავარმართებელ პასკევიჩის სახელზე შედგენილ კოლეგიის ასესორების იანოვსკის და კოზაჩკოვსკის მიერ შედგენილი პატაკის მიხედვით, პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ ქართულ სოფელ აწრისხევში ციხე-სიმაგრის ნანგრევები იყო შემორჩენილი. მისგან მოშორებით, ხეობის ორივე მხარეს, ორი სათვალთვალო კოშკი მდებარე-

801 გსიემ 7486, გვ. 453.

802 იასე ლორთქიფანიძე, საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947, გვ. 337.

803 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 2010, გვ. 172-173.

804 ა. თაბუაშვილი ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 95-96.

805 АКАК, Т. I, стр. 467, № 575.

806 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 54.

ობდა. კოშკების ზემოთ კი, როგორც მივუთითებდით, დაუმორჩილებელი ოსები ცხოვრობდნენ.[807]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალური აღწერის მიხედვით, აწრისხევში სულ 17 კომლი ცხოვრობდა (67 სული): მოსე, სტეფანე, დავით, სოლომონ, თომა და გიორგი ასკილაშვილები, ტეტია, და გიორგი ინაურები, მახარე და პავლე ოქრუაშვილები, გოგია, სიმონ და იოსებ მარჯანიძეები, ზაზა ზაზარაშვილი და სხვ. სოფელი შანშე, თორნიკე და გიორგი ერისთავების მფლობელობაში იყო. აწრისხევის მამასახლისად მოხსენიებულია მახარე ინაური, ხოლო სოფლის მოსამართლეები იყვნენ: მახარე ასკილაშვილი და გოგია მარიამიძე. „რადგან ამათ წერა არ სცოდნიათ," უწყისზე ხელს აწერდა წყალობა თანდიევი (თანდიაშვილი).[808]

XIX ს. 80-იანი წლებისათვის აწრისხევში მოსახლეობის რაოდენობამ იკლო. მართალია, კომლთა რაოდენობა არ შეცვლილა და ისევ 39-ს შეადგენდა, მაგრამ სულთა რაოდენობა 53-ით შემცირდა (152 კაცი, 135 ქალი, სულ 287 სული). აღწერილი 39 კომლიდან, 36 კომლი (131 მამაკაცი, 117 ქალი) ქართველი მაცხოვრებელი იყო, 3 კომლი (21 მამაკაცი, 18 ქალი) კი ოსი. აწრისხევის მკვიდრნი მართლმადიდებლები იყვნენ და საეკლესიო უწყებას მიეკუთვნებოდნენ.[809] აწრისხევში გავრცელებული გვარები იყო: ასკილაშვილი, ინაური, ვაზაგაშვილი, მარიამიძე, სოფლის ტოპონიმებიდან კი უნდა დავასახელოთ: ქისიაანთ კონტოხები, ვაკე, ინაურთ ჭალები და სხვ.

რაც შეეხება, აწრისხევის მეზობლად არსებულ სოფელ ზონკარს, მის შესახებ ცნობები მხოლოდ XIX საუკუნის დასაწყისიდან გვაქვს. 1804 წლის კამერალურ აღწერაში, ზონკარში მხოლოდ 15 კომლი მოსახლე ცხოვრობდა (84 მამაკაცი, 76 ქალი). ისინი ქსნის ერისთავების მფლობელობაში იყვნენ. აღწერის განმარტებით ნაწილში აღნიშნულია, რომ „გლეხები ღარიბები არიან და ღალას იხდიან წლიურად კომლზე 3 ბატკანს, ხოლო ყოველ მეოთხე წელს კი 9 ძროხას."[810]

XIX საუკუნის ბოლოს ზონკარის მოსახლეობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. სოფელში ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებული ოსები დამკვიდრდნენ. 1886 წლის აღწერის მიხედვით, ზონკარში უკვე 39 კომლი (180 მამაკაცი, 148 ქალი, სულ 328 სული) ოსი ცხოვრობდა. ისინი საეკლესიო უწყებას მიეკუთვნებოდნენ.[811]

807 АКАК, Т. VII, стр. 376, № 306.

808 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 308-312, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

809 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1244.

810 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 82.

811 Свод..., Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, №1293.

პატარა ლიახვის ხეობის საოკუპაციო ხაზთან არსებული სოფლები

დიცი

სოფელი დიცი გორის მუნიციპალიტეტში შედის. იგი მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 880 მ-ის სიმაღლეზე, გორიდან 31 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს.[812] აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება სოფ. ქორდი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით – თერგვისი, სამხრეთით – ტირძნისი, ჩრდილოეთით – ერედვი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი არბო.

დიცის თემში, თანამედროვე ადმინისტაციული დაყოფით, შედის საკუთრივ დიცი, ქორდი და არბო. გასული საუკუნის პირველ მეოთხედში დიცის თემში რამდენიმე სხვა სოფელიც შედიოდა: ერგნეთი, ტირძნისი, მეღვრეკისი, ბროწლეთი და თერგვისი. 1932 წელს დიცი ტირძნისის სასოფლო საბჭოს მიეკუთვნებოდა, მასთან ერთად საბჭოში გაერთიანებული იყო შემდეგი სოფლები: დიცი, არბო, ერგნეთი, მეღვრეკისი, ქორდი, თერგვისი, ბროწლეთი, ტირძნისი.[813]

XVIII საუკუნის ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს იოანე ბაგრატიონს, თავის თხზულებაში – „ქართლ-კახეთის აღწერა," სოფ. დიცი შეტანილი აქვს იმ სოფლების ნუსხაში, რომლებიც „პატარა ლიახვით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება" და მას „მოსახლეთა" კატეგორიას მიაკუთვნებს.[814]

XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დიცს იხსენიებს ძირითადად ქართველებით დასახლებულ სოფლად, სადაც მცირეოდენი სომხებიც ცხოვრობდნენ.[815]

დიცის ტერიტორიაზე ძველი ნამოსახლარები აღმოჩენილი არ არის, თუმცა, დიცის მახლობლად არსებულ სოფლებში მიკვლეული ადამიანთა უძველესი საცხოვრებლები თუ სამარხები გვაფიქრებინებს, რომ მოსახლეობა ამ სოფლის ტერიტორიაზე ძველი დროიდან ცხოვრობდა. როგორც მივუთითებდით, ყორღანული სამარხი უნდა იყოს სოფ. დიცის ტერიტორიაზე, რომელიც სოფელში „გორეების" სახელწოდებითაა ცნობილი.

აღსანიშნავია, რომ XX საუკუნის I ნახევარში „დიცის გორის" საიახლოვეს, სახნავი მიწების დამუშავებისას, კოლმეურნეებმა დიდი რაოდენობით კერამიკულ ნაწარმს მიაკვლიეს. სამწუხაროა, რომ „დიცის გორას"

---

812 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბ., 1977, გვ. 592.

813 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიულო ორგანო გორის რაიონული არქივი, ფ. 4, ანაწერი 1, №202, გვ. 34.

814 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 40.

815 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., გვ. 277.

ჯერ მეცნიერთა ხელი არ შეხებია და ვიმედოვნებთ, იგი ახალი თაობის მკვლევართა ყურადღების საგანი გახდება. სავარაუდოდ, დიცში არსებობდა რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა, რაზეც უნდა მიგვანიშნებდეს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით მინდვრის სახელწოდება „რკინობები.“[816]

ჩვენი აზრით, სოფ. დიცი პატარა ლიახვის ხეობის იმ ნაწილს განეკუთვნებოდა, რომელიც ქორდითირიკოს სახელით იყო ცნობილი.

დიცის ტერიტორიის ათვისებას ძველთაგანვე ხელს უწყობდა მისი მდებარეობა. იგი ემიჯნებოდა იმ სოფლებს, სადაც უძველესი გზები გადიოდა. ეს გზები პატარა ლიახვის ხეობას, მათ შორის დიცს, ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებთან ერთად, ჩრდილოეთ კავკასიასთანაც აკავშირებდა.[817]

დიცში მოსახლეობის ძველი დროიდან არსებობისათვის ხელსაყრელ პირობებს ჰქმნიდა სოფლის ბუნებრივ-კლიმატური პირობები. იოანე ბაგრატიონის ზემოთ მოყვანილ ცნობიდან ჩანს, რომ დიცი მდ. პატარა ლიახვით ირწყვებოდა, რაც სოფლის მეურნეობის არაერთი დარგის განვითარებისათვის მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო. დიცში არსებობდა სარწყავი სისტემა, რომელიც მდინარე დიცურას უკავშირდებოდა. ცნობილი ეთნოგრაფი, გ. ჯალაბაძე დიცურის არხის შესახებ წერს: „გორის რაიონის სოფლები: არბო, ქორდი, დიცი, ერგნეთი, თერგვისი და ტირძნისის მინდვრები და ბაღ-ვენახები ირწყვოდა დიცურის არხით, რომელიც პატარა ლიახვიდან იყო გამოყვანილი. ამ არხის მოვლა-შენარჩუნებაზე დასახელებული სოფლები ზრუნავდნენ. არხს ემიჯნებოდა მარჯვენა მხრიდან სოფ. ერედვის ურწყავი მინდვრები, ერედველები არხით სარგებლობდნენ მხოლოდ მინდვრად მუშაობის დროს და მინდორში პირუტყვის ძოვებისას პირუტყვი მიუდიოდათ წყალზე. დიცურის მერუეთა გადმოცემით, ერედველებს წყლის დალევის შემდეგ წვერი უნდა დაებერტყათ, რომ არხს ბევრი წყალი არ მოკლებოდა.“[818] დიცურის არხის გარდა, „წვერის ჩამობერტყვის“ ჩვევა დოკუმენტურ წყაროებში სხვა სარწყავ რუებთან დაკავშირებითაც გვხვდება.[819] სარწყავი სისტემის მოვლა-პატრონობის თვალსაზრით, არსებობდნენ ამ საქმისათვის საგანგებოდ გამოყოფილი პირები – მერუეები. გ. ჯალაბაძის განმარტებით, მერუეებისათვის გარკვეული გადასახადი იყო დაწესებული, რომელსაც სოფლის მოსახლეობა იხდიდა: „მერუეს სოფელი გარკვეულ გადასახადს უხდიდა, რომელსაც „სამერუეოს“ უწოდებდნენ. სამერუეო დღიურზე ერთი ჩანახით განისაზღვრებოდა. ჩვეულებრივ სარწყავიან სოფელს ორი მერუე ჰყავდა. გვალვიანობისას სოფელი დამატებით კიდევ ორ კაცს გამოჰყოფდა, რომლებიც მერუეთა თანაშემწეებად ითვლებოდნენ. ნახევრად სარწყავ სოფლებში, სადაც წყა-

816 შდრ. „სარკინე,“ ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 21.

817 გ. სოსიაშვილი, გზები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „აღმოსავლეთი და კავკასია,“ 2008, №5, გვ. 93-95.

818 გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 298.

819 იქვე, გვ. 297-298.

ლის სარწყავ მნიშვნელობას ბაღ-ბოსტანი განსაზღვრავდა, მერუეს არ ირჩევდნენ და მის მოვალეობის შესრულებას მეველეს აკისრებდნენ.“[820]

გვალვიანობის პერიოდში ბაღ-ვენახების მოსარწყავად მოსახლეობა რიგს აწესებდა, გლეხები ხშირად მორწყვის რიგსაც კი ჰყიდდნენ.

როგორც გ. ჯალაბაძე წერს: „სოფ. დიცის მოხუცების გადმოცემით, ჭირნახულით ხელმოკლე კაცი, რიგს გაყიდდა ხოლმე. ასეთი რიგი, მათივე თქმით, ზოგჯერ 3 ჩანახ სიმინდად გაყიდულა (ჩანახში 8 კილო მარცვალი ჩადის).“[821]

დიცურის არხმა გაზაფხულზე ადიდებაც იცოდა, რის გამოც სოფლის ზოგიერთი ნაწილი წყლით იტბორებოდა. ამას ადასტურებს დიცში არსებული ტოპონიმი „ნაჭაობარი,“ რომელიც სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარე მინდორს ეწოდება. დიცურის არხის ჩრდილოეთ მხარეს არსებული ტერიტორია შედარებით მწირმოსავლიანი იყო. ეს ადგილი არ ირწყვება, ამიტომ სოფლის ამ ნაწილს „ურწყავი“ ერქვა.

დიცურის არხზე იყო დამოკიდებული სოფელში წისქვილების არსებობა, სადაც მოწეული მარცვლეული იფქვებოდა. დიცში არსებობდა: დუღაძეების, სოსიაშვილების, ბოლაშვილების წისქვილები, ერთ-ერთი ასეთი წისქვილი დღემდეა შემორჩენილი, თუმცა, აღარ მოქმედებს.

დიცურის არხი მდ. პატარა ლიახვის ერთ-ერთ შენაკადს წარმოადგენდა, იგი სათავეს იღებდა სოფ. დმენისთან, მოემართებოდა სოფ. არბოს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, კვეთდა სოფ. ქორდის ჩრდილოეთით არსებულ მინდვრებს, შემდეგ გაივლიდა დიცის მინდვრებს და უკავშირდებოდა სოფ. ერგნეთს. დიცურით ირწყვებოდა ტირძნისის მინდვრების ერთი ნაწილი, ასევე სოფ. თერგვისი, რომელიც ქართლის მეფემ ლუარსაბ II-მ მაცხოვრის საფლავს შესწირა,[822] რაც დოკუმენტებით დასტურდება.[823] დიცურის სარწყავი სისტემის არსებობის დროს, ხშირად დიცის მცხოვრებლები, ერგნეთის მოსახლეობას სარწყავ წყალს არ აძლევდნენ. ამას ასახავს 1774 წელს ერეკლე II-ს სახელზე შედგენილი იოანე ხერხეულიძის საჩივარი: „არზა იოანე ხერხეულიძისა წყლის თაობაზე ერეკლე II-ის ოქმით.“ დოკუმენტში ვკითხულობთ:

„ქ. ღმერთმან ყოვლად მოწყალის ბედნიერის ხელმწიფის ჭირი მოსცეს ხერხეულიძე იოანეს.

მერმე ამას მოვახსენებ მათს უმაღლესობას: ერგნეთს წყალი ქორდულის რუდამ ქონია, ახლა იმ წყალს დიცელები აღარ მანებებენ. ამას გევედრებით: იესე ერისთავის ძმაზე ერთი ოქმის წყალობა მიყოთ, თუ სიტყვა არა ჰქონდესთ რა, რაც წყალი მქონდეს, ჩემი წილი მომცენ. და თუ

820 გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 300.

821 იქვე.

822 ე. მამისთვალიშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია (ქართული პერიოდი), თბ., 2005 გვ. 53.

823 ე. მამისთვალიშვილი, საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII ს.ს), თბ., 2008, გვ. 39.

სიტყუა რამ ჰქონდესთ, თქვენს სამართალში მომყუნენ. ღმერთი გაგიმარჯვებს. აპრილის იბ, ქორონიკონს უიბ.“

დოკუმენტის მიხედვით, ქორდულის რუს ამ დროს ქსნის ერისთავები ფლობდნენ. როგორც ჩანს, მათი გავლენა დიცზეც ვრცელდებოდა. ერეკლე II-მ ქსნის ერისთავებს იოანე ხერხეულიძისათვის თავისი წილი სარწყავი წყლის მიცემა დაავალა:

„მერე იოანე ხერხეულიძე ამ არზით რომ ასე გიჩივისთ (იგულისხმებიან გიორგი და იესე ქსნის ერისთავები, – გ. ს.), როგორც ძველადგან წყალი ჰქონებოდესთ, ახლაც ისე თავეთი წილი წყალი დაანებეთ, ჩვენთან ნუდარ აჩივლებთ, თორემ მწვავედ გვეწყინება...“[824]

დიცურის არხს ადგილობრივი მოსახლეობა სასმელადაც იყენებდა. სასმელი წყლის უქონლობა სოფლისათვის ერთ-ერთ გადაუჭრელ პრობლემას წარმოადგენდა XIX საუკუნის ბოლომდე. სწორედ ამ საკითხს ეხება 1894 წელს გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილი ვ. მძინარაშვილის კორესპონდენცია:

„ეს ერთი თვე მიდის თქვენი მტერი იყოს ისე შეწუხებული და გაჭირვებული, როგორც ჩვენ (იგულისხმება სოფ. დიცის მოსახლეობა, – გ. ს.) ვართ, ამ სოფლის მცხოვრებლები, ცალკე შიმშილი გვაწუხებს და ცალკე წყლის სურვილი. განათუ საჭმელი გვაკლია, ან სასმელი, წყალი არა გვაქვს არც დასალევად და არც საჭმლისათვის სახმარად. ჩვენი სოფლის წყალს უწოდებენ დიცურას და შიგ შუა სოფელში მოდის. ამ წყლის მეტი სხვა არც დასალევი სადმე წყალი გვაქვს მდინარე და არც წყარო. მხოლოდ ხუთ ვერსზედ თუ წავალთ, შეგვიძლია პატარა ლიახვიდგან წყალი ამოვიტანოთ, მაგრამ დიდად ძნელია ამ სიშორიდგან წყლის ზიდვა. დიცურა შიგ შუა სოფელში აბრუნებს ამავე სოფელში ოთხ წისქვილს, რომლითაც მთელი სოფელი სარგებლობს და ამ საფქვავსა ჰფქვავს. წარმოიდგინეთ ეს ერთი თვე სრულდება, რაც ამ წყალს გვიწყვეტენ სათავეში ხუთი ვერსის მანძილზედ, ქვაფთის ჭალასთან; რამდენჯერ იყო შემთხვევა, როდესაც დაწყვეტენ წყალსა და ამ სოფლის გლეხნი წავიდოდნენ და ისევ გადმოუგდებდნენ ხოლმე, მაგრამ როდემდის უნდა იყოს ასე?

საჭიროა რომ ჩვენმა მამასახლისმა ყურადღება მიაქციოს როგორმე ამ საქმეს და ხალხი დაიხსნას გაჭირვებისაგან.“[825]

დიცურის სარწყავმა არხმა XX საუკუნის პირველ ნახევრამდე იარსება. არხი სოფლის მეურნეობის არაერთი დარგის განვითარების საშუალებას იძლეოდა, ამას ხელს უწყობდა დიცის ნაყოფიერი მიწა. მარცვლეული კულტურის მოყვანის თვალსაზრისით, დიცში საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები იყო. XVIII საუკუნის ერთ-ერთ დოკუმენტში დიცში ნახსენებია „ხოდაბუნი.“

„ხოდაბუნი“ ნაყოფიერ ადგილს ერქვა. გ. ჯალაბაძის განმარტებით, „ხოდაბუნს“: „არც ბატონი და არც მისი მფლობელი გლეხი გასასყიდად თუ გასაცემად იოლად ვერ გაიმეტებდა.“[826]

824 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, თბ., 1985, გვ. 320.
825 გაზ. „ივერია,“ 1894 წ. 26 ოქტომბერი, №226, გვ. 2.
826 გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 267.

ვახტანგ VI-ის სამართლის მიხედვით, „ხოდაბუნზე“ დასახლება გლეხს, მხოლოდ ბატონის ნებართვით შეეძლო.[827]

დიცში მარცვლეული კულტურების[828] გარდა, დაწინაურებული იყო მევენახეობა. სოფლის მეურნეობის ამ დარგებთან ერთად, მოსახლეობა მესაქონლეობას და მეფუტკრეობასაც მისდევდა, ხოლო XX საუკუნის პირველ ნახევარში, კოლმეურნეობის ჩამოყალიბების შემდეგ, – მებაღეობაც განვითარდა.[829]

სოფლის მეურნეობის გარდა, დიცში ვაჭრობასაც მისდევდნენ. ადგილობრივი მკვიდრნი საქონლის პროდუქტებით ქ. ცხინვალში ვაჭრობდნენ, ცხინვალიდან სოფ. დიცი ოთხი კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს დღემდე არსებობს გზა, რომელსაც აქაურები „ცხინვალის გზას“ უწოდებენ.

როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დიცს მოიხსენიებს იმ სოფლების ნუსხაში, სადაც ქართველებთან ერთად, ნაწილობრივ სომხებიც სახლობდნენ. თუმცა, დიცში სომხური მოსახლეობის არსებობას აღნიშნული პერიოდის არცერთი სხვა წყარო არ ადასტურებს. XVIII საუკუნის ბოლოს ჩრდილოეთ კავკასიიდან საქართველოში ჩამოსახლებულმა ოსებმა შიდა ქართლის მთიანეთიდან ბარში იწყეს განსახლება. XIX საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობის ზედა ნაწილიდან ოსები ხეობის ქვედა ნაწილში არსებულ სოფლებში ჩამოსახლდნენ. რ. თოფჩიშვილის განმარტებით, ერთ-ერთი ასეთი სოფელი იყო დიცი.[830] 1802 წლის რუსული მონაცემებით, დიცი პატარა ლიახვის ხეობის იმ სოფლების ნუსხაშია, სადაც ქართველებთან ერთად ოსებიც ცხოვრობდნენ.[831] თუმცა, როგორც ჩანს, დიცში ჩამოსახლებულ ოსურ ოჯახებს აქ დიდხანს არ უცხოვრიათ. 1804 წლის რუსული აღწერის მიხედვით, დიცში 33 კომლი ცხოვრობდა, სულ 252 სული, რომელთაგან ყველა ქართველი იყო. აქედან, ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდა 17 კომლი, მაჩაბლებს – 10 კომლი, ხოლო დანარჩენი მცხოვრები 6 კომლი იყო.[832]

დიცის მოსახლეობის შესახებ ძალზე საინტერესო მონაცემებია 1818 წლის რუსულ კამერალურ აღწერაშიც, სადაც ჩამოთვლილია სოფელში მცხოვრები ოჯახები, მათი ქონება, სოციალური მდგომარეობა, თუ სამეურნეო საქმიანობა.

იმ დროისთვის დიცში ცხოვრობდნენ: სოლომონ ერისთავის კუთვნილი

---

827 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1963, გვ. 509.

828 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 13.

829 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო გორის რაიონული არქივი, ფ. 9, ანაწერი I, საქმე №82, გვ. 259.

830 რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 167.

831 Акты кавказской Археологической комисии Т. I, Тиф.,1866, стр. 467, №575.

832 სეაცსა, ფ. 254, საქ. №58.

ტეტია რუმენაშვილი (უნდა იყოს რომელაშვილი), მისი მეუღლე (სახელი არ არის მითითებული) და ვაჟები: გიორგი და ბესარიონი, ასევე ორი ქალიშვილი. ჩამოთვლილია მისი ქონება: სახლი, 10 დღიური სახნავი მიწა, აქედან, ამუშავებდა 3 დღიურ მიწას, იღებდა 60 კოდ ხორბალს, ჰქონდა ასევე ნახევარი დღიური ვენახი, საიდანაც იღებდა 40 კოკა ღვინოს, ჰყავდა 5 სული მსხვილფეხა, რქოსანი პირუტყვი.

თევდორე მინდიაშვილი, მისი მეუღლე, შვილები: გიორგი, გიგოლა და დათუა, ასევე ერთი ასული. შვილიშვილები: სოლომონი, პეტრე და მათი და. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, 30 დღიური მიწა, აქედან, ამუშავებდა 8 დღიურ მიწას (იღებდა 100 კოდ ხორბალს), 1 დღიური ვენახი (იღებდა 20 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 8 სული პირუტყვი.

ბერუა მეტრეველი, მისი მეუღლე, შვილი ნინია და ერთი ქალიშვილი. მის ქონებას შეადგენდა: 10 დღიური მიწა, აქედან, ამუშავებდა 5 დღის სახნავს (მოჰყავდა 50 კოდი ხორბალი), ჰქონდა ასევე ნახევარი დღიური ვენახი (იღებდა 10 კოკა ღვინოს). ჰყავდა 3 სული პირუტყვი და 1 ძირი ფუტკარი.

მიქელა დუღაძე, მისი მეუღლე, შვილიშვილი სოსიკა, მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, 10 დღიური სახნავი მიწა, აქედან, ამუშავებდა 5 დღის სახნავს (მოჰყავდა 50 კოდი ხორბალი), ჰქონდა ასევე 2 დღის სახნავი ვენახი (იღებდა 20 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 4 სული პირუტყვი და 1 ძირი ფუტკარი.

გოგია მაისურაძე, მისი მეუღლე, შვილი დავითი. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, მებატონის საკუთრებაში არსებული 10 დღიური სახნავი მიწა, ნაყიდი ჰქონდა 5 დღის სახნავი მიწა (იღებდა 60 კოდ ხორბალს), 1 დღიური ვენახი (მოსდიოდა 20 კოკა ღვინო), ჰყავდა 3 სული პირუტყვი.

ალექსი მაისურაძე, მისი მეუღლე და შვილი ბერო. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, მებატონის კუთვნილი 10 დღის სახნავი მიწა. ნაყიდი ჰქონდა 5 დღის სახნავი, ამუშავებდა 5 დღის სახნავს, მოჰყავდა 60 კოდი ხორბალი, ჰქონდა ასევე 1 დღიური ვენახი (მოსდიოდა 20 კოკა ღვინო), ჰყავდა 4 სული პირუტყვი.

ნინია საურის კომლი: მეუღლე, შვილები: გიორგი, გაბრიელი და ერთი ასული. ნინიას ძმა ღვთისია მეუღლით. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, საკუთარი 10 დღიური სახნავი მიწა (იღებდა 70 კოდ ხორბალს), ერთ დღიურ ვენახში კი მოსდიოდა 20 კოკა ღვინო, ჰყავდა 10 სული პირუტყვი.

მამუკა მინდიაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილები – ბესარიონი, გრიგოლი და ერთი ასული. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, მის მიერ ნაყიდი 10 დღიური მიწა, აქედან, ამუშავებდა 5 დღიურ სახნავს (იღებდა 60 კოდ ხორბალს), მასვე ეკუთვნოდა ნახევარი დღიური ვენახი (იღებდა 10 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 8 სული პირუტყვი.

იოსებ მინდიაშვილის კომლი: მეუღლე, ასული და ვაჟი – ბერო, ბიძაშვილები: ნინია და სოსია. ნინიას მეუღლე და შვილი ბერუა, ასევე ნინიას ასული. მათ ქონებას შეადგენდა: სახლი, ნაყიდი 5 დღიური მიწა (იღებდნენ 60 კოდ ხორბალს), ნახევარი დღიური ვენახი (სადაც მოჰყავდათ 10 კოკა ღვინო). ჰყავდათ 5 სული საქონელი.

რუსულ აღწერაში ჩამოთვლილია ასევე სოფელ დიცში ქსნის ხეობიდან გადმოსახლებული გლეხები:

ივანე კურმაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილები: დიმიტრი, სოლომონი, შიო და ზურაბი.

დავით კურმაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილი – მოსე, ერთი შვილიშვილი (მდედრობითი სქესის, მისი სახელი დაფიქსირებული არ არის), ასევე მათი დედა.

ჯაჩა კურმაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილი – (ქიმი?), ასევე ძმა სტეფანე.

ნიკალა ლაფაჩის კომლი: მეუღლე, შვილი ანდრია, ძმა ბერი, ასევე, ბერის მეუღლე და შვილი.

აღწერაში მოხსენიებულია დიცში მცხოვრები სხვა გლეხებიც: სესია ცქიალაძის კომლი: მეუღლე და შვილი ნინია, მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, სარგებლობდა მებატონის კუთვნილი 8 დღის სახნავი მიწით, აქედან, დამუშავებული ჰქონდა 2 დღის სახნავი (იღებდა 20 კოდ ხორბალს). მას ეკუთვნოდა ასევე 1 დღიური ვენახი (იღებდა 10 კოკა ღვინოს).

გრიგოლ მინდიაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილი – იაკობი. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, ასევე, მის მიერ ნაყიდი 5 დღის სახნავი მიწა (იღებდა 60 კოდ ხორბალს), ნახევარი დღიური ვენახი (მოჰყავდა 10 კოკა ღვინო), ჰყავდა 6 სული პირუტყვი.

თევდორე ჯანაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილები – ივანე, ნინია, სიმონა და გაბრიელი.

რუსულ აღწერაში ჩამოთვლილია დიცში მცხოვრები ის გლეხებიც, რომლებიც ლუარსაბ ქსნის ერისთავს ეკუთვნოდნენ და მისი გარდაცვალების შემდეგ ლუარსაბის მემკვიდრის – ივანე ერისთავის საკუთრებაში გადავიდნენ.

მამასახლის ივანე მარკოზაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილი – სიმონი, ასევე ერთი ასული, შვილიშვილები: იოსები და გრიგოლი, მათი მეუღლეები. ივანე მარკოზაშვილის ქონებას შეადგენდა: სახლი, მებატონის კუთვნილი მიწა 20 დღის სახნავი, ნაყიდი მიწა 4 დღიური, დამუშავებული ჰქონდა 15 დღის სახნავი (იღებდა 150 კოდ ხორბალს), ასევე, 2 დღიური ვენახი (იღებდა 40 კოკა ღვინოს). ჰყავდა 8 სული პირუტყვი.

ბერი მარკოზაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილი დავითი, ძმა იოსები, მისი მეუღლე და ქალიშვილი. მათ ქონებას შეადგენდა: სახლი, მებატონის კუთვნილებაში არსებული 8 დღის სახნავი მიწა (მოჰყავდათ 80 კოდი ხორბალი), ასევე, ნახევარი დღის სახნავი ვენახი (მოჰყავდათ ღვინო, რაოდენობა არ არის აღნიშნული), ჰყავდა ერთი ცხენი და 10 სული პირუტყვი.

ნინია მინდიაშვილის კომლი: მეუღლე, ქალიშვილი და ბიძაშვილი გრიგოლი. მის ქონებას შეადგენდა სახლი, მებატონისგან აღებული 15 დღის სახნავი მიწა, აქედან, ამუშავებდა 6 დღის სახნავს (მოჰყავდა 60 კოდი ხორბალი), ჰქონდა ასევე 1 დღის სახნავი ვენახი (მოჰყავდა 20 კოკა ღვინო).

იოსებ კანჩაშვილის კომლი: (ჩვენი აზრით, უნდა იყოს კანჯაშვილი. XVIII საუკუნის ერთ დოკუმენტში დიცში იხსენიება კანჯაშვილების გვა-

რი) მეუღლე და შვილი ივანე. მის ქონებას შეადგენდა 5 დღის სახნავი მიწა, ნაყიდი ჰქონდა 5 დღის სახნავი, დამუშავებული ქონდა 2 დღიური მიწა (მოჰყავდა 30 კოდი ხორბალი) და 1 დღიური ვენახი (იღებდა 10 კოკა ღვინოს).

ნინია ლაფაჩის კომლი: მეუღლე და შვილი გიორგი, მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, მებატონისაგან აღებული 10 დღის სახნავი მიწა, ამუშავებდა 3 დღის სახნავს (მოჰყავდა 30 კოდი ხორბალი), 1 დღიური ვენახიდან მოჰყავდა 8 კოკა ღვინო. ჰყავდა 1 სული პირუტყვი.

იაკობ ბარიაშვილი (უნდა იყოს ბარიშვილი, რადგან დიცში დღესაც ცხოვრობენ ბარიშვილები), მის ქონებას შეადგენდა სახლი, 9 დღიური მიწა, ამუშავებდა 6 დღიურ მიწას (იღებდა 70 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე ერთი ვენახი (იღებდა 10 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 4 სული საქონელი. მის ოჯახში მოხსენიებულნი არიან მეუღლე, ორი ასული, ძმა ივანე, ივანეს მეუღლე და დისშვილი – დავითი.

გიორგი კახაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილები: ვაჟები – ზაზა და გლახა, ორი ასული, მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, 8 დღიური მიწა, ნახევარი დღიური ვენახი (საიდანაც იღებდა 5 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 3 სული პირუტყვი.

იოსებ მინდიაშვილის კომლი: მეუღლე და ორი ასული. ჰქონდა სახლი, 10 დღიური მიწა, ამუშავებდა 4 დღიურ მიწას (იღებდა 40 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე ნახევარი დღიური ვენახი (იღებდა 90 კოკა ღვინოს). ჰყავდა 10 სული პირუტყვი.

რუსულ აღწერაში მითითებულია აგრეთვე ერთი კომლი გლეხი, რომელიც ეკუთვნოდა ელიზბარ მაჩაბელს, მისი გარდაცვალების შემდეგ კი ელიზბარის მემკვიდრის – მიხეილ მაჩაბლის საკუთრება გახდა, ეს იყო:

ივანე სოსიაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილი იაკობი, იაკობის მეუღლე და შვილები: გიორგი, იოსები და სოლომონი. ივანე სოსიაშვილის ქონებას შეადგენდა: სახლი, ნაყიდი 7 დღიური მიწა (იღებდა 80 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე 1 ვენახი (მოჰყავდა 20 კოკა ღვინო), ჰყავდა 6 სული პირუტყვი.

დიცში ცხოვრობდნენ ასევე თეიმურაზ მაჩაბლის ყმები:

ბერო სოსიაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილი პაატა, პაატას მეუღლე და შვილი პეტრე. მის ოჯახშივე ცხოვრობდნენ ძმები – გაბრიელი და მოსე, გაბრიელის მეუღლე, შვილი ნინია, მოსეს მეუღლე, მისი ასული, ძე დავითი, ბიძაშვილები: პავლე და დავითი, ბერო სოსიაშვილის ქონებას შეადგენდა: სახლი, 12 დღიური მიწა (იღებდა 140 კოდ ხორბალს), 1 ვენახიდან იღებდა 30 კოკა ღვინოს, ჰყავდა 8 სული მსხვილფეხა პირუტყვი, 40 სული – ცხვარი და თხა.

ნინია მძინარაშვილის კომლი: მეუღლე, მის ოჯახშივე ცხოვრობდნენ ნინიას ძმები: იასე და სოლომონი, ბიძაშვილი გიორგი. ნინიას დედა, ასევე გიორგის დედა.

ნინიას ქონებას შეადგენდა: სახლი, 10 დღიური საბატონო მამული, 20 დღიური ნაყიდი მამული. ამუშავებდა 12 დღიურ მიწას (მოჰყავდა 120 კოდი

ხორბალი). ჰქონდა ასევე 2 ვენახი, საიდანაც იღებდა 40 კოკა ღვინოს. ჰყავდა 12 სული პირუტყვი და 2 ძირი ფუტკარი.

აღწერაში მოხსენიებულია ღექტორ მაჩაბლის ყმები:

ნინია მძინარაშვილის კომლი: მეუღლე და ორი ასული, მასთან ერთად ცხოვრობდა ასევე, მისი ძმა დავითი, დავითის მეუღლე, მისი ბიძაშვილები – ტეტია და პავლე. ნინია მძინარაშვილის ქონებას შეადგენდა სახლი, 10 დღიური საბატონო მიწა, 5 დღიური ნაყიდი მიწა, დამუშავებული ჰქონდა 8 დღიური (იღებდა 100 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე 2 დღიური ვენახი (იღებდა 80 კოკა ღვინოს). ჰყავდა 9 სული პირუტყვი.

დავით მძინარაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილები გიორგი და ერთი ასული, დისშვილი გაბრიელი და მისი მეუღლე. მის ქონებას შეადგენდა: სახლი, 6 დღიური საბატონო მიწა, ამუშავებდა 10 დღიურ მიწას (იღებდა 10 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე, 1 დღიური ვენახი (იღებდა 20 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 6 სული პირუტყვი.

გოგია მძინარაშვილის კომლი: მეუღლე და შვილი ბერუა, დისშვილი ქიტესა, მის ქონებას შეადგენდა სახლი, 8 დღიური საბატონო მიწა, ამუშავებდა 4 დღიურ მიწას (იღებდა 40 კოდ ხორბალს), ჰქონდა 1 დღიური ვენახი (იღებდა 20 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 2 სული პირუტყვი.

რუსული აღწერის მიხედვით, დიცში ყმები ჰყავდა ასევე ბარძიმ მაჩაბელს. ესენი იყვნენ: აზნაური დავით რჩეულაშვილი და მისი მეუღლე, მათ ქონებას შეადგენდა: სახლი, საბატონო 10 დღიური მიწა, ამუშავებდა 3 დღიურ მიწას (იღებდა 60 კოდ ხორბალს), ჰქონდა ასევე, 1 ვენახი (იღებდა 30 კოკა ღვინოს), ჰყავდა 7 სული პირუტყვი.

თავის მხრივ, დავით რჩეულაშვილს ჰყავდა გლეხები:

ტეტია ყორანაშვილი, მისი შვილები – ათგომელა (სავარაუდოდ – აღდგომელა, – გ. ს.), სოლომონი და ნინია. მასთან ცხოვრობდნენ აღგომელას მეუღლე და შვილი სოსია. მათ ქონებას შეადგენდა: სახლი, 10 დღიური საბატონო მიწა, სულ ამუშავებდა 12 დღიურ მიწას (მოჰყავდა 100 კოდი ხორბალი), გარდა ამისა, მას ჰქონდა ასევე 1 ვენახი, საიდანაც იღებდა 20 კოკა ღვინოს, ჰყავდა 10 სული პირუტყვი.

მახარე ყორანაშვილის კომლი: მეუღლე, შვილები: გაბრიელი და სიმონი. მათთან ერთად ოჯახში ირიცხებოდნენ მახარეს ძმები: გიორგი და დათუა, გიორგის მეუღლე და შვილები: სოსია, დათუა და ერთი ასული, ასევე დათუას შვილი ღვთისია, მისი ასული და დისწული ზაქარია. მათ ქონებას შეადგენდა: სახლი, 10 დღიური მიწა (იღებდა 100 კოდ ხორბალს), ნახევარი დღიური ვენახი (მოსდიოდა 30 კოკა ღვინო), ჰყავდა 10 სული პირუტყვი.

რუსულ აღწერაში მოხსენიებულია ასევე იმერეთიდან გადმოსული აზნაურ დავით რჩეულაშვილის ყმა – ხუცია ბაბოთაძე, მისი მეუღლე და შვილები: გაბრიელი და მიხეილი, მის ოჯახშივე იყვნენ ხუციას ძმები ხვთისია და დავითი და მათი მეუღლეები. ბაბოთაძეების ქონებას შეადგენდა: სახლი და 4 დღიური მიწა (იღებდნენ 40 კოდ ხორბალს), ჰყავდათ 3 სული პირუტყვი.

რუსული აღწერის მიხედვით, 1818 წლისათვის დიცში ცხოვრობდა 120 მამაკაცი და 94 მდედრობითი სქესის წარმომადგენელი.[833]

დიცის მცხოვრებთაგან ეთნიკურად ყველა ქართველი იყო.

1842 წლის აღწერის მიხედვით, დიცში, რომელიც გორის მაზრის ქსნის უბანზეა მიწერილი, სულ აღწერილია 35 კომლი (118 სული). აქედან „პოდ-პორუჩიკ“ ივანე ერისთავის მფლობელობაში იყო 13 კომლი:

1. ბესარიონ რომელაშვილი და მისი ნათესავი გრიგოლი;
2. სოლომონ მინდიაშვილი, მისი შვილი ანდრია და ძმა - პეტრე;
3. გიორგი მინდიაშვილი, მისი შვილი აკაკი და ძმები: გიორგი და დათუნა, დათუნას ვაჟი ზაქარია;
4. ბესარიონ მინდიაშვილი, მისი შვილი ივანე, ძმა გრიგოლი და ძმისშვილი ისაკა;
5. იოსებ მინდიაშვილი, მისი შვილები: გაბრიელი და გრიგოლი;
6. იაკობ მინდიაშვილი და მისი შვილი ანდრია;
7. სიმონ მეტრეველი;
8. მიხეილ დუღაძე და მისი შვილები: გიორგი და ალექსი;
9. დავით მაისურაძე და მისი შვილი იაკობი;
10. გიორგი საურიშვილი და მისი ბიძაშვილი სოსია;
11. სიდამონ ლაფაჩი და მისი შვილი ივანე;
12. ნინია ცქიალაძე და მისი შვილი ივანე;
13. ნინია ცქიალაძე და მისი შვილი სოსია.

ლევან, ზურაბ და დავით ერისთავების მფლობელობაში იყო 9 კომლი:

1. გრიგოლ მარკოზაშვილი და მისი შვილები: იოსები და მოსე, ბიძაშვილი სიმონი და მისი ვაჟი ნინია;
2. ბერო მარკოზაშვილი და მისი შვილი დავითი, ასევე, დავითის ვაჟები: ალექსა, ნინია და ცეცი, მათი ნათესავები: გრიგოლი და გაბრიელი;
3. ნინია მინდიაშვილი, მისი ბიძაშვილი გრიგოლი, გრიგოლის ვაჟი გიორგი;
4. გიორგი მინდიაშვილი და მისი ვაჟები: ანდრია და სოლომონი, მათი ნათესავი ბერო და ბეროს ვაჟი სოსია;
5. გიორგი ნინიას ძე ლაფაჩი და მისი ვაჟი ნინია;
6. შალვა კურმაშვილი და მისი ძმები: შავერდა და ზურაბი;
7. ნინია კურმაშვილი და მისი შვილები: სარდიონი და ანდრია;
8. დავით კურმაშვილი და მისი შვილი ივანე, ასევე დავითის ძმა მოსე;
9. გლახა ყაზიშვილი და მისი შვილი დათი, ასევე ძმა ანდრია;

თავად მიხეილ მაჩაბლის მფლობელობაში იყო 1 კომლი:

1. იაკობ სოსიაშვილი და მისი შვილები: იოსები და სოლომონი;

თავად თეიმურაზ და სიმონ მაჩაბლებს ეკუთვნოდათ 4 კომლი:

1. ნინია სოსიაშვილი, მისი ძმა გოგია და ბიძაშვილი სტეფანე;

833 გსიემ, ფ. 8235, №128.

2. პავლე სოსიაშვილი, მისი შვილი დიმიტრი და ძმა – გრიგოლი;
3. ნინია მძინარაშვილი, მისი ძმა იესე და ძმისშვილი ანდრია;
4. გიორგი მძინარაშვილი და მისი შვილი ბესარიონი.

ვიქტორ (ჰექტორ?) მაჩაბლის მფლობელობაში იყო 5 კომლი:

1. დავით მძინარაშვილი და მისი ვაჟი გიორგი, ასევე ნათესავი ნინია და ნინიას ვაჟები: გიორგი და ნონია;
2. პავლე მძინარაშვილი და მისი ვაჟი სოლომონი;
3. დავით მძინარაშვილი და მისი ვაჟი გიორგი, ასევე მათი ნათესავი გაბრიელი და გაბრიელის ვაჟები: გრიგოლი და ალექსი;
4. გოგია მძინარაშვილი და მისი ვაჟები: გიორგი და გიგოლა;
5. ქიტესა მძინარაშვილი და მისი ვაჟი სოსია.

ბარძიმ მაჩაბელს ეკუთვნოდა 2 კომლი:

1. ტეტია ყორანაშვილი და მისი ვაჟი სოლომონი, ასევე სოლომონის ვაჟები: ნინია, ზაქარია, გიორგი და ანდრია, ასევე, ტეტიას ნათესავი სოსია;
2. დავით ვატიტაძე და მისი შვილი ღვთისო და ძმა – გივი. მათი ნათესავი ხუცია და მისი ვაჟები: ნინია და სიმონი.

აზნაურ დავით რჩეულისშვილის მფლობელობაში იყო:

1. გაბრიელ ყორანაშვილი და მისი ვაჟი ისაკი. ასევე, მათი ნათესავები: ნასყიდა და ანდრია;
2. სოსია ყორანაშვილი და მისი ვაჟი ნონია, ასვე, ძმა – თევდორე და თევდორეს ვაჟი – სოლომონი, სოსიას ბიძაშვილები: ზაქარია და ზაქარიას ვაჟი ზურაბი.

დიცის მამასახლისი იმ დროისათვის იყო გიორგი ზარიძე. მოსამართლეებად კი იხსენიებიან: დავით მძინარაშვილი და მიქელა ...აძე (გაურკვეველია გვარის წინა ნაწილი). უწყისს მათ ნაცვლად ხელს აწერს წყალობა თანდიაშვილი.[834]

დიცის მოსახლეობის შესახებ ძალზე საინტერესოა ცნობებია ასევე 1886 წლის აღწერის მასალებში. ამ დროისათვის დიცი მიეკუთვნებოდა თბილისის გუბერნიის გორის მაზრაში შემავალ ცხინვალის უბანს.

აღწერის მიხედვით, დიცში 104 კომლი კომლი ცხოვრობდა, აქედან, 317 მამაკაცი და 287 ქალი. სულ 604 მაცხოვრებელი.

ეთნიკური შემადგენლობა:

რუსი ..... არცერთი
ოსი ..... არცერთი
სომეხი ..... 1 კომლი (აქედან მხოლოდ ერთი მანდილოსანი)
ქართველი ..... 103 კომლი (აქედან 317 მამაკაცი და 286 მანდილოსანი)

რელიგიური აღმსარებლობა:

მართლმადიდებელი ..... 317 მამაკაცი, 386 მანდილოსანი
გრიგორიანელი ..... 1 მანდილოსანი
სექტანტი ..... არცერთი

834 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 350-355, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

სოციალური მდგომარეობა:

აზნაურები ..... 7 მამაკაცი და 5 მანდილოსანი

სასულიერო პირები ..... 12 მამაკაცი და 12 მანდილოსანი

ვაჭარი ..... არცერთი

გლეხები:

სახელმწიფო საკუთრებაში მყოფი ..... 7 კომლი (აქედან, 12 მამაკაცი და 8 მანდილოსანი)

საეკლესიო - 86 კომლი (აქედან, 282 მამაკაცი და 256 მანდილოსანი),

ხიზანი გლეხები - 3 კომლი (აქედან, 4 მამაკაცი და 6 მანდილოსანი).“[835]

დიცის მოსახლეობის შესახებ საინტერესო მონაცემები დაცულია 1915-1917 წ.წ შედგენილ დიცის ღვთისმშობლის ეკლესიის სარეგისტრაციო წიგნებში. აღნიშნულ პერიოდში, სწორედ ეკლესია ახდენდა ახალდაბადებული მოსახლეების, ჯვარდაწერილი წყვილების, თუ გარდაცვალებული ადამიანების რეგისტრაციას. დიცის ეკლესიის სარეგისტრაციო წიგნები დამოწმებულია სოფლის სასულიერო პირების მღვდელ – გიორგი ივანიძის და ე.წ. „პრიჩუტ-ნიკის“ (დიაკვანის) ვასილ მძინაროვის (მძინარაშვილის) მიერ.[836] დიცის საეკლესიო წიგნის მიხედვით, XX საუკუნის პირველ მეოთხედში სოფელში ცხოვრობდნენ: მძინარაშვილები, სოსიაშვილები, მინდიაშვილები, ვატიტაძეები, ყორანაშვილები, მაისურაძეები და სხვ.[837]

XX საუკუნის პირველ მესამედში დიცის მოსახლეობის შესახებ არსებული მონაცემები დაცულია გორის რაიონულ არქივში, ეს არის 1925-1926 წ.წ. შედგენილი სოფ. დიცის მცხოვრებთა ნუსხა, საიდანაც ჩანს, რომ ამ პერიოდისათვის დიცში ცხოვრობდა 414 მოსახლე, აქედან, 210 ქალი და 204 მამაკაცი.[838]

1930 წლისათვის დიცში 482 მოსახლე ცხოვრობდა, მათგან, 243 მდედრ. სქესის, ხოლო 279 მამრ.[839]

სოფელი დიცი ისტორიულად, მაჩაბელთა საკუთრებას წარმოადგენდა.[840] ამას ადასტურებს 1700 წელს შედგენილი საამილახვროსა და გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსავლის დავთარი.

„კოდისპური,“ როგორც ცნობილია, სახელმწიფო გადასახადი იყო, რომელიც კომლზე 4 კოდ ხორბალს და ქერს ითვალისწინებდა. ჩვენ მიერ ზემოთ ნახსენებ დოკუმენტში ჩამოთვლილია მაჩაბლების მეკოდისპურე ყმები სამაჩაბლოს მთელ რიგ სოფლებში, მათ შორის დიცში დასახელებულია:

---

835 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифл., 1893 №1315.

836 საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს სამოქალაქო რეესტრის სააგენტოს გორის სამსახურის არქივი, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის სარეგისტრაციო დავთრები, ელექტრონული ვერსია №26724.

837 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 104-113.

838 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო, გორის რაიონული არქივი, ფ. 3, ანაწერი 1, საქმე №89, გვ. 24-30.

839 გორის რაიონული არქივი, ფ. 4, ანაწერი 1, საქმე №101, გვ. 20.

840 გ. ოთხმეზური, შიდა ქართლის მცირე სათავადოები, სადოქტ. დისერტაცია, ხელნაწერი, 1999, გვ. 103; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, გვ. 321.

„ქ. დიცს ზურაბა მაჩაბლის კეკელიშვილი ზაქარია, ა) სოსიაშვილი მახარა ა) ჩარეულასშვილი პაპუა, ყორანასშვილი ნასყიდა, ა) მაძინარიშვილი დათუნა, იორდანესშვილი გიორგი, ა) ტრანკასშვილი ა) დიცს მუხრანის ბატონის ერეკლესი: დუღაძე ნასყიდა, ა) კანჯაშვილი ღვთისია, ა) გულიტასშვილი ზურაბა, ა) მაისურაძე დათუნა, ა) გოდერძასშვილი გოდერძა... მარკოზისშვილი პაპუნა, ა) ოსიტაშვილი...“[841]

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, დიცში ამ დროისათვის ყმა-მამულს მაჩაბლებთან ერთად ერეკლე მუხრანბატონიც ფლობდა. სოფელი დიცი იხსენიება ასევე XVII საუკუნის 70-იან წლებში შედგენილ ერთ-ერთ დოკუმენტში, საიდანაც ირკვევა, რომ ამ სოფელში სამკვიდრო ყმა-მამული ჰქონდა ზაზა მაჩაბელს. საბუთში აღნიშნულია: „ნებითა და შეწევნითა ღვთისათა, ესე უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი წიგნი მოგართვით ჩუენ მაჩაბელმა ზაზამ და მამა ჩუენმა ელიზბარ და შვილმა ჩუენმა იესემ, ლუარსაბ და ზურაბ თქუენ მაჩაბელს ალხაზს და ძმას თქუენსა შიოსა და მომავალთა თქუენთა, ყოველთავე, ასე, რომე საბანაძის სანაცვლოდ მოგეცით დიცს ჩუენი სამკვიდრო ჯერკუალისშვილის მამული მისის შესავალ-გამოსავლითა, მთითა და ბარითა ყოვლითურთ უნაკლულოდ, თქუენთვინ მოგვირთმევია... არის ამის მოწამე წინამძღვრიშვილი იობ, მამასახლისი ნასყიდა, ბადაშვილი დათუნა, ჭიოელიძე ებიტა, მეტრეველი მამუკა, საღირაშვილი ივანე, მაისურაძე ბერი, რაზმაძე ბერი, მებატონის (იგულისხმება მაჩაბელი, – გ. ს.) კარის მღვდელს დავითს დამიწერია და მოწამეცა ვარ.“[842]

მაჩაბლები ყმა-მამულს დიცში უფრო გვიანდელ პერიოდშიც ფლობდნენ. ამას ადასტურებს XVIII საუკუნის შუა ხანებში იასე მაჩაბლის მიერ შედგენილი ლეკების ტყვეობიდან გამოხსნილი ყმების ნუსხა, სადაც აღნიშნულია: „მუქუთობას დაიკარგა სოსიაშვილი ბერი ცოლ-შვილით, მივეც თხუთმეტი თუმანი.“[843]

ცნობაში დიცი მოხსენიებული არ არის, თუმცა სოსიაშვილები სწორედ აღნიშნულ სოფელში მკვიდრობდნენ. არცთუ იშვიათი შემთხვევა იყო დიცში ლეკების შემოსევა და ადგილობრივი მოსახლეობის დატყვევება. ზემოთ წარმოდგენილ ცნობაში მოხსენიებული მაჩაბლის მიერ ბერი სოსიაშვილის ლეკთა ტყვეობიდან დახსნის ფაქტი შემთხვევითი არ უნდა იყოს. შედარებით უფრო გვიანდელი ხანის ცნობებს თუ გადავხედავთ, ჩანს, რომ სოსიაშვილები მაჩაბლების მოურავები იყვნენ. გადმოცემით, გიორგი მაჩაბლის (ივანე მაჩაბლის მამა) მოურავი ყოფილა გიგო სოსიაშვილი (გადმოცემა ჩავიწერეთ 1929 წელს დაბადებულ ი. სოსიაშვილისაგან).

---

841 საბუთში ჩვენ მიერ მოტანილ ადგილზე მიწერილი სახელი არ იკითხება. სეაცსა, ფ. 1448, საბ. №3602.

842 სეაცსა, ფ. 1450, დავთ. 26. საბ. 216; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს ანა ბაქრაძემ, ლევან რატიანმა და გიორგი ოთხმეზურმა, თბ., 2004, გვ. 109.

843 იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. III, თბ., 1955, გვ. 173-174.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ გიორგი მაჩაბელს, გაღატაკების დროს, სწორედ სოსიაშვილების მამულების დაგირავება განუზრახავს. ამასთან დაკავშირებით, 1871 წლის თებერვალში, ივანე მაჩაბელი პეტერბურგში მყოფ თავის ძმას – ვასო მაჩაბელს გორიდან წერდა: „ჩვენი ჯავრი ნურა გაქთ რა, ყველანი მშვიდობით ვართ, ეს არის რომ, მამაჩემის მოვალე თათარი გვაწუხებს. მეორედაც მოვიდა, მაგრამ რა საკვირველია, ხელცარიელი წავიდა ისევ ისე. ახლა მამაჩემს უნდა სოსიაშვილის მამული დააგირაოს და იმით ყველა მაწუხებელი ვალები გაისტუმროს, მაგრამ არ ვიცი როგორ მოახერხებს და ან შენ რას მოიწერები ამაზედ. ჩემის აზრით, თუ ამ მამულით გაუძღვა იმ ვალებს, ძალიან კარგი იქნება.“[844]

წერილში მოხსენიებული სოსიაშვილი, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს გიორგი მაჩაბლის მოურავი გიგო სოსიაშვილი. როგორც ჩანს, მაჩაბელს, ვალების გადახდისას, მისი მამულის დაგირავების იმედი ჰქონდა.

ფეოდალურ პერიოდში დიცში მაჩაბლებს „მკვიდრი“ ყმები ჰყავდათ. 1725 წელს შედგენილ ნასყიდობის წიგნში, რომლითაც ლევან მაჩაბელმა გივი ამილახვარს ყმა-მამული მიჰყიდა, აღნიშნულია: „...დაგვეჭირა და სათათროს სათხოვარისაგან დიაღ ძალი დაგვადგა და მოგყიდეთ ჩვენი მკვიდრი ყმა, ჩემს ბარათში ნარგები და ბარათიც თქვენ მოგართვით, წაკულთას ოვსი ნარიკაშვილი ვეფხიას საკვამლო მთასა და ბარში, რაც ალაგი ჰქონდეს და დიცს, რაც მამული აქუს.“[845] როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ქართლში „ყიზილბაშობის“ გავრცელების შემდეგ მაჩაბლებს ირანელი დამპყრობლების მიერ დაწესებული გადასახადების გადახდა უჭირდათ და იძულებული ხდებოდნენ ყმა-მამული გაეყიდათ. სწორედ ამის გამო მიჰყიდეს მათ ამილახვრებს დიცში არსებული მამული.

სოფელი დიცი იხსენიება აგრეთვე მაჩაბელთა სათავადო სახლის წევრთა გაყრის დროს, სახლისკაცებისაგან დაჩაგრული დათუა მაჩაბლის არზაში, რომელიც 1785 წელს არის შედგენილი ერეკლე II-ის სახელზე. საბუთში აღნიშნულია: „ღმერთმა ბედნიერის ხელმწიფის ჭირი დათუა მაჩაბელს მისცეს. მოწყალევ ხელმწიფევ, უწინდელ დროს ვისაც უსამართლო დამართებოდა, თქვენს ხელმწიფობაში ყველას სამართალი მიეცა და ჩემის უბედურობით უსამართლო ვრჩები, ჩემის სახლისკაცებისაგან ყმითა და მამულით აკლებული ვარ... ღმერთი გაგიმარჯვებს ერთის ოქმის წყალობა მიყავით, რომ ოსებს თავდებად არავინ მიმცეს და იმ ქვეყნიდამ სრულებით არ დავიკარგო და ჩემი ყმის და მამულის სამართალიც დამემართოს, რომ მიმძლავრებით უჭირამთ ჩემს სახლიკაცებს და სხვათაცა სვერი მთლად, ძარწემს გოგიძე, ხეთში (უნდა იყოს ხეითი, – გ. ს.) საბანაძე, საბაწმინდაში (?), დიცს კაპარჭაძის მამული, კიდევ ჩემი ბარათის კაცნი და მისი შვილები დაუყიდნია თეიმურაზ მაჩაბელსა. ამას გარდა,

844 ვ. ჭელიძე, ივ. მაჩაბელი, თბ., 1968, გვ. 61.

845 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 215-216.

ჩემი წილი ოსები ბარძიმს და ზაზას უჭირამს; კიდევ თამარაშენს ამილახვრიანთ ყმას კახს ერთი საკომლო მამული.“[846]

როგორც ირკვევა, დიცში კაპარჭაძის მამული დათუა მაჩაბელს ეკუთვნოდა, მაგრამ მის სახლისკაცებს ეს მამული „მიმძლავრებით“ ეჭირათ. ასეთივე შინაარსისაა დათუა მაჩაბლის სხვა საჩივრის წიგნები, საიდანაც ჩანს, რომ სახლისკაცებისაგან დაჩაგრული დათუა სამეფო ხელისუფლებისაგან მაჩაბელთა სათავადო სახლის წევრთა შორის სამამულო დავის სამართლიანად გადაწყვეტას მოითხოვდა.[847]

მაჩაბლების გარდა, დიცში ყმებს ქსნის ერისთავებიც ფლობდნენ, ამას ადასტურებს 1771 წელს შედგენილი დავით ქსნის ერისთავის არზა. როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ქართლის სოფლებში ერთ კომლ მოსახლეზე სახელმწიფო გადასახადი – 3 კოდი ხორბალი ყოფილა დაწესებული. დავით ერისთავმა ერეკლე II-ს თხოვნით მიმართა, რომ მის მამულში მცხოვრებ გლეხებისათვის გადასახადი არ გაეზარდა, რადგან სტიქიით არაერთი სოფელი დაზარალებულა. აქვეა მოხსენიებული დიცი: „და ერთიც ეს მოგხსენდესთ: ღმერთმა ისე თქვენს ორგულს გაუჭიროს საქმე, როგორც იმ გვერდისძირის კაცს საქმე უჭირდეს მეჯვრისხევიდან მოკიდებული იმას ზეით სულა და ნამეტნავად წლეულობითა; რამაზ ხმალაძე მოკლეს და საქონელიც ასე დაეკარგა იმასაცა და იმის განაყოფსაცა, რომ აღარა მორჩომიათ რა. სრესელებმაც ასე დაკარგეს, რომ არაფერი არა შერჩომიათ რა არცერთს განაყოფსა; არცევი აიყარა და საქონელი დაკარგეს; ვინც იკორთას იდგა, საქონელი იმათაც დაკარგეს; ფურცელაძესაც დაეკარგა საქონელი; კულბითელთაც დაეკარგათ საქონელი და ამას გარდა ფურცელაძე, ზარდიაშვილი, ქსუისი, კულბითი და **ნახევარი დიციც ასე დასეტყვა**, რომ აღარაფერი მოსვლიათ რა...ჩემი მოხსენება და სავედრებელი ეს არის რომ: ჩემი მოხელეები წამოაყენონ თქვენმა მოხელეებმა, დააფიცონ და ვისაც ხარჯის მიცემა შეძლოს, მოგახსენონ და სამ-სამი კოდი გამოართვათ...“[848]

ერეკლე II-მ სახლთუხუცეს დავითს დაავალა, რომ ქსნის ერისთავის მფლობელობაში მყოფი მთიელები კოდისპურის გადასახადებისაგან გაეთავისუფლებინა, ხოლო ბარის სოფლები ხელახლა აღეწერათ და გადასახადიც ისეთი სახით დაედოთ, როგორც ქართლის სხვა სოფლებს ჰქონდათ.[849]

1789 წლის დოკუმენტიდან ჩანს, რომ დიცში ყმა ჰყავდა ზურაბ ფალავანდიშვილს, ეს იყო მისი სახლისკაცის გიორგი ფალავანდიშვილის „გაყიდული კაცი,“ რომელიც „დიცს იდგა.“[850]

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში დიცში მამულს ფლობდნენ, ფავნელიშვილებიც, რომლებიც შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული დიცის

846 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, გვ. 321, დოკ. 304.
847 სეაცსა, ფ. 1450, დავთ. 26, №206, №209.
848 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 192, დოკ. 192.
849 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, გვ. 483, დოკ. 462.
850 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 807, დოკ. 844.

მეზობლად მდებარე სოფ. ერედვში მკვიდრობდნენ, სადაც მათ ციხე-სიმაგრეც ჰქონდათ.[851]

1721 წელს შედგენილი ნასყიდობის წიგნიდან ჩანს, რომ პაატა ფავნელიშვილმა ზაალ ერისთვისშვილს დიცში მამული მიჰყიდა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. ნებითა და შეწევნითა მღვთისათა ესე ნასყიდობის წიგნი მოგართვი მე, პაატამ ფავნელიშვილმა და შვილმა ჩემმან კაციამ და ბარძიმ და მამავალმა სახლისა ჩემისამან თქვენ, ერისთვის დათუნას შვილს ზაალსა. მოგყიდეთ თერგვისს მიწა მთიულების ვენახთანა, ქვემო იმერლის მიწამდე, ზეით კარკიმლის შვილის კარზედ რომ რუ გამოვა, იქით გვერდზედ რუმდი ნერგს შესწვრივ, აქათ ბიძიონის შვილის კედლამდი, თავს გზის პირზედ სამნამდი. კიდევ მოგყიდე **დიცის მინდორში ხოდაბუნი, ბოლას მოურავს ზაზას მიწამდი, თავს მინდიასშვილის მიწამდი, აქათ ძეძვამდი გზამდი, იქით (. . . არ იკითხება) მარკოზასშვილი რომ ცილაობენ, იქამდი და იმ სამძღვრამდი თორმეტის დღისა მოგვიყიდია.** ავიღევით ფასი სრული და უკლებელ, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან. მის გასათავებელათ მოგეცით ღმერთი და ყოველი მისი წმინდანი, ვინც შემოგეცილოს, პასუხის მიმცემი მე ვიყო. არის ამის მოწამე და გარდამწყვეტი მოურავი წითლიაშვილი ზაზა, ოთანასშვილი იესე, მამასახლისი ბახუტა და დემეტრასშვილი პაპა, ჯობინასშვილი თამაზა. ეს მოწმეები ფასის მიმცემიცა და გარდამწყვეტიც ესენი არიან. და კიდევ ამისი მოწამე დედანასშვილი თამაზა. მე, ამირა რიკაძეს დამიწერია და მოწმეცა ვარ ამისი...“[852]

საყურადღებოა, რომ ამ დოკუმენტში იხსენიება „ბოლას მოურავი ზაზა,“ რომლის მამულამდეც მიჰყიდეს ფავლენიშვილებმა ზაალ ერისთავს დიცის ხოდაბუნი. ძნელი სათქმელია, დიცის შემოგარენიდან რომელ ტერიტორიას ეწოდებოდა „ბოლა.“ თუმცა, ადგილის ეს სახელი დიცში ბოლაშვილების გვარის სახით დღემდე გვხვდება. აღნიშნული საგვარეულო, შესაძლებელია, სწორედ ბოლას მოურავს (იგი დოკუმენტში წითლიაშვილის გვარით იხსენიება) უკავშირდებოდეს.

დიცში, ისევე, როგორც შიდა ქართლის სხვა სოფლებში, ხშირი იყო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან ყმა-გლეხების გადმოსვლა. როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1818 წლის რუსულ აღწერაში დიცში იმერეთიდან გადმოსახლებული ოჯახი იხსენიება. ყმა-გლეხები მებატონეებისაგან თავის დაღწევას ცდილობდნენ. 1786 წლის ერთი დოკუმენტით ირკვევა, რომ კავთისხევში მცხოვრები ჯავახი ზურაბა, რომელიც გედევანიშვილების ყმა იყო, აიყარა და ოცი წელიწადი დიცში იმალებოდა. „ქ. ჯავახი ზურაბა გედევანიშვილებს შოშიასა და ბეციას სამართალში ყმობაზე ელაპარაკებოდა: მე ძველთაგან ქვათახევის ეკლესიის ყმა ვყოფილვარო, ჯავახეთს გადავსულვართ და ჯავახეთიდამ პატარა ჩემმა მოყვარემ ისევ ქვათახევის ყმად გუდით გადმომიყვანა და ქვათახევს შემწირაო, სანამ კავთიხევი

851 იხ. გ. სოსიაშვილი, საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 27-44.

852 სეაცსა, ფ. 1448, საბ. 201.

შენათ იყო, იქ ვიდეგო. კავთიხევი რო მოიშალა, იქიდამ სამაჩაბლოში წაველო და ოცი წელიწადი დიცს ვიდეგო და დიციდამ ქორდის ერასტი გოსტაშაბისშვილის ყმის ქალი შევირთე და აქამდინ ჩემს მოყვარესთან ვცხოვრობდიო.“[853] საბოლოოდ, ჯავახი ზურაბა გოსტაშაბიშვილების საკუთრება გახდა.[854]

ცნობილია, რომ ლეკიანობა XVIII საუკუნის 50-იან წლებში ქართლ-კახეთისათვის ერთ-ერთ გადაუჭრელ პრობლემას წარმოადგენდა. ლეკიანობის საფრთხე, რაც გამოიხატებოდა დაღესტნელი მარბიელებისაგან ქართული ტერიტორიების ძარცვა-აწიოკებაში, განსაკუთრებით ზემო ქართლის სადროშოს, კონკრეტულად კი მასში შემავალ ერთ-ერთ სათავადოს – სამაჩაბლოს დაემუქრა.[855] XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთის პოლიტიკური მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა. ქვეყნის დასუსტებაში დიდი როლი ითამაშა ლეკთა თავდასხმებმა.

ლეკთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ერეკლე II-მ სპეციალური გეგმა შეიმუშავა და ზემო ქართლი სამდევროებად დაჰყო. ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლის სამდევროში შემდეგი სოფლები შედიოდა: ბელოთი, საცხენისი, დიდი ვანათი, არბო, ქორდი, დიცი. ერეკლე II-ის ბრძანებაში აღნიშნული იყო: „ქ. ბელოთიდამ მოკიდებული საცხენისი, დიდი ვანათი, არბო, ქორდი, დიცი და პატარა ლიახვის გამოღმართი, გვერდის ძირი და ვაკე, გორით ბერშუეთამდის, რაც ამათ შუა სოფლებია, ესენი ერთ სამდევროდ უნდა იყვნენ შეპირულნი.“[856] როგორც პროფ. ს. ალიმბარაშვილი აღნიშნავს: „სამდევროები ვალდებულნი იყვნენ ერთმანეთისათვის დროულად ეცნობებინათ ლეკთა მოძრაობის შესახებ და იმის მიხედვით, თუ როგორი იყო შემოსული მტრის რაოდენობა და ტიპი (ცხენოსანი, ქვეითი, შერეული), დავალებიც შესაბამისად ეძლეოდათ.“[857]

თავდაპირველად მძარცველი ლეკების წინააღმდეგ სამეფო ხელისუფლებას ძალების მობილიზება უჭირდა, ამას ასახავს ერეკლე II-ის წერილი სარდალ რევაზ ამილახორის სახელზე, რომელიც შედგენილია 1774 წელს: „ქ. ჩვენ მაგიერად ბატონს ამილახორს რევაზს და აპრილის მორიგეთ ასე უამბეთ. მორიგენო, თქვენი დიდათ მადლიერნი ვართ, კარგად გარჯილხართ, ხელი გამოგიღიათ და ღვთით მტრისათვის პასუხი მოგიციათ. თქვენი პირი ნათელი იყოს. ამილახორო ამდენი უნამუსობა როგორ იქნება? ზემო ქართლელთ გლეხთა და აზნაურთაგან დილით საღამომდინ სროლა ჰქონებიათ. ლიახვს გამოღმართი კაცნი როგორ არ მიეშველნენ? მიუშველებლობა დიდათ სააუგო საქმე მომხდარა, მაგრამ ახლა რაღა გაეწყობა. ვინცავინ ამ თვის მორიგენი ხართ, ნუ დაიფანტებით ამი-

853 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, თბ., 1974, გვ. 340, დოკ. 207.

854 იქვე, გვ. 341.

855 გ. სოსიაშვილი, „ლეკიანობის საკითხი“ და სამაჩაბლო, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ისტორიის სერია, თბ., 2003, №111, გვ. 37.

856 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 297.

857 ს. ალიმბარაშვილი აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში, თბ., 2008 გვ. 46.

ლახორთან იყავით და ამ ორს დღეზედ როგორც ჩვენი ამბავი და წიგნი მოგივიდესთ, ისე ჰქმენით. აღიწერა აპრილის ქორონიკონსსა უიბ.“[858]

ერეკლე II ბრძანების თანახმად, ლეკთა შემოსევების ასალაგმად ქართლის სოფლებს „საყარაულოდ“ გამოსვლა ევალებოდათ. რიგითობის მიხედვით, შედგენილი იყო ამ მიზნით გამომსვლელ სოფელთა ნუსხა.[859] მეომრების გამოყვანის გარდა, სოფლებს საყარაულო გამოსაღების გადახდაც ეკისრებოდათ. 1772 წლის პატარა ლიახვის ხეობის საყარაულო გამოსაღების ნუსხაში 24-ე სოფლად დასახელებულია დიცი.[860]

1772 წლის 14 თებერვლის დავთრის მიხედვით, საყარაულო გადასახადს ზემო ქართლის ორმოცდაექვსი სოფელი იხდიდა. ამ დავთრის მიხედვით, დიცს 3 მინალთუნი და 10 შაური უნდა გადაეხადა.[861]

დიცელები ერეკლე II-ის მიერ დაწესებულ მორიგე ჯარშიც აქტიურად გამოდიოდნენ, რომელიც დაღესტნელი მძარცველების წინააღმდეგ მართლაც ეფექტურად მოქმედებდა.[862]

1774-1800 წ.წ. დავთარში, სადაც წარმოდგენილია ზემო ქართლის 58 სოფლიდან გასაყვანი მორიგე ლაშქარში მონაწილე მეომრების ნუსხა, აღნიშნულია:

„ქ. დიციდამ: მინდიაშვილი მახარე,

იმერეთიდამ გარდმოსული ზაზუტა,

იმერეთიდამ გარდმოსული შამანაძე პეტრე.[863]

იყო ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც მორიგე ჯარიგან თავის დაღწევის მიზნით, გლეხები სოფლიდან იყრებოდნენ. სწორედ ასეთ ფაქტს ასახავს, 1774-1800 წ.წ. შედგენილი დავთარი, რომელიც ზემო ქართლის სოფლებიდან აპრილის თვეში გასაყვანი მეომრების ნუსხას წარმოადგენს:

„აყრილა ქ. დიციდამ:

გიორგი ფალავანდიშვილის ყმა ჯმუხაძე ანდრია,

გიორგი ფალავანდიშვილის ყმა გოგიჭაშვილი პაატა.“[864]

როგორც მორიგე ჯართან დაკავშირებით არსებული დოკუმენტებიდან ირკვევა, აღნიშნული სოფლიდან საკმაო რაოდენობის მებრძოლები გადიოდნენ, დიციდან მორიგე ჯარში მონაწილეობდა 29 მებრძოლი, იმ დროს,

858 სეაცსა, ფ. 1448, საბ. №389.

859 ს. ალიმბარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

860 ა. კლიმიაშვილი, მასალები XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმ. საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის (მორიგე ლაშქარი) წ. II, თბ., 1966 (სადისერტაციო ნაშრომი წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად), გვ. 40-41, დოკ. №25.

861 ა. კლიმიაშვილი, მასალები XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმ. საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის (მორიგე ლაშქარი) წ. I, თბ., 1966 (სადისერტაციო ნაშრომი წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად), გვ. 119-120.

862 ს. ალიმბარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

863 ი. ლორთქიფანიძე, საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV, თბ., 1947, გვ. 337; ა. კლიმიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, წ. I, გვ. 89, №44.

864 ა. კლიმიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, წ. I, დოკ. №43; გვ 70-81.

როდესაც ახალდაბიდან გადიოდა 2, არადეთიდან - 6, არგვიციდან - 32, აჩაბეთიდან - 19, ფხვენისიდან - 11, ქემერტიდან - 22, ქურთადან - 20, ცხინვალიდან - 16...[865]

მორიგე ჯართან დაკავშირებით არსებულ ერთ-ერთ საბუთს აქვს მინაწერი, სადაც ჩამოთვლილია ის სოფლები, რომელთაც მებრძოლების გამოყვანა ევალებოდათ: „ზემო ქართლში: ციცი 17, კულბითი 11, მერეთი 12, მეჯვრისხევი 1, რუისი 9, 14, ტყვიავი 8, ცხინვალი, 16, წინუბანი 40, წირქოლი 55, ხვითი-ქვემო 15, ჯარიაშენი 3, სულ 11 სოფელი.“[866]

ეჭვსგარეშეა, რომ აქ მოხსენიებული ციცი, სწორედ სოფელი დიცი უნდა იყოს, იგი ნუსხაში დამახინჯებით არის შეტანილი. როგორც ცნობილია, ერეკლე II-მ 1777 წელს ქსნის ერისთავის – გიორგი ყულარაღასის განდგომის შემდეგ, ქსნის საერისთაო გააუქმა. ქსნის ერისთავების არაერთი სოფელი იულონ ბატონიშვილის გავლენის საკუთრებაში მოექცა. 1803 წლის დოკუმენტში, რომელიც მთავარმართებელ პავლე ციციანოვის ოფიციალურ რაპორტს წარმოადგენს, ჩამოთვლილია იულონ ბატონიშვილის საკუთრებაში არსებული სოფლები, ამ სოფლებთან ერთად იხსენიება დიციც.

დიცის შესახებ, ძალზე საინტერესო ცნობები გვხვდება, XIX საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პრესაში. კორესპონდენციები ადგილობრივი მრევლისა და სასულიერო პირის ურთიერთობას ეხება.

1903 წელს, გაზეთ „კვალის“ ფურცლებზე დაბეჭდილი კ. ნოდიას წერილიდან ირკვევა, რომ იმ პერიოდში დიცში ეკლესია ახალი ამოქმედებული იყო. მანამდე დიცის მრევლი სოფ. ტირძნისის ეკლესიაში დადიოდა. სინოდის გადაწყვეტილებით, რასაც წინ უძღოდა დიცელი მორწმუნეების თხოვნა, სოფელში ეკლესია გაიხსნა და მოძღვარიც გამოიგზავნა, რომელსაც სინოდმა გარკვეული ჯამაგირი დაუნიშნა, თუმცა, მალე მრევლსა და მოძღვარს შორის ისე დაიძაბა ურთიერთობა, რომ საქმე სასამართლომდე მივიდა.[867]

დიცში ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს უკავშირდებოდა ღვთისმშობლობის საეკლესიო დღესასწაული, 1923 წელს შედგენილ ერთ-ერთ დოკუმენტში: „ცნობები საეკლესიო დღეობების შესახებ,“ აღნიშნულია, რომ დიცში დაწესებული იყო ღვთიშობლობა, რომელიც აღინიშნებოდა აღდგომის მე-2-ე დღეს.[868]

დიცში დღესასწაულობდნენ, ასევე, გერისთობას, რომელიც გერის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარს უკავშირდებოდა. იგი სექტემბრის პირველ კვირას იწყებოდა და სამ კვირას გრძელდებოდა. აღინიშნებოდა თავგერისთობა, შუა გერისთობა და ბოლო გერისთობა. გერის სალო-

865 ი. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340-341.

866 იქვე, გვ. 336.

867 გაზ. „კვალი,“ 1903 წ. 7 ივლისი, № 23, გვ. 379-370.

868 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო, გორის რაიონული არქივი, ფ. №3, საბ. 49.

ცავში ასული მლოცველები ღამეს ათევდნენ, ხოლო მეორე დღეს არბოს წმინდა გიორგის სალოცავში ჩამოიკლიდნენ. როგორც მივუთითებდით, არბოს წმინდა გიორგი გერის წმინდა გიორგის უმცროს ძმად ითვლებოდა.[869]

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის გვერდით ადრე ძველი სასაფლაო არსებობდა, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისის საეკლესიო წიგნებშიც იხსენიება, აქ დღემდე არსებობს XIX საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის საფლავის ქვები, სადაც შემორჩენილია ეპიტაფიები.[870] ღვთისმშობლის ტაძართან არსებულ საფლავის ქვებზე რამდენიმე წარწერა ამოუკითხავს ი. მეგრელიძეს.[871]

დიცში გავრცელებული გვარებიდან ზოგი უფრო ძველია, ზოგიც შედარებით ახალი (ვგულისხმობთ სოფელში დასახლებას). ფეოდალური პერიოდის დოკუმენტურ წყაროებში სოფ. დიცში იხსენიება ისეთი გვარებიც, რომლებიც დღეისათვის აღარ გვხვდება, თუმცა, მათი არსებობა დოკუმენტური წყაროების გარდა, ონომასტიკური მასალითაც დასტურდება.

სხვადასხვა სახის წყაროებზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დიცში ცხოვრობდნენ შემდეგი გვარები:

გოდერძაშვილები, გოგიჭაშვილები,[872] იორდანეშვილები, კანჯაშვილები, კახაშვილები (აღნიშნული გვარი იხსენიება 1818 წლის რუსულ აღწერაში),[873] კურმაშვილები,[874] ნარიკაშვილები,[875] ოსიტაშვილები,[876] ტრანკაშვილები, ღვინიაშვილები (აღნიშნული საგვარეულოს არსებობას ადასტურებს ტოპონიმი – „ღვინიანთეული“), შამანაძეები (იხსენიებიან 1774-1800 წ.წ. დოკუმენტში, ისინი გადმოსახლებულები იყვნენ იმერეთიდან),[877] ჩარეულაშვილები, ჯერკვალიშვილები,[878] ჯმუხაძეები.

დღეისათვის დიცში ცხოვრობენ შემდეგი გვარები: ყორანაშვილი, დუღაძე, სოსიაშვილი, გულიტაშვილი, მარკოზაშვილი, მძინარაშვილი, მინდიაშვილი, მიდოდაშვილი, საური, ვატიტაძე, თადიაშვილი, ბარიშვილი,

869 ი. მეგრელიძე დასახ. ნაშრომი, გვ. 75; ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971.

870 გ. სოსიაშვილი, ეპიტაფიები სოფელ დიციდან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XI, თბ., 2016, გვ. 205-220.

871 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 15.

872 ა. კლიმიაშვილი, მასალები XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმ. საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის (მორიგე ლაშქარი), წ. II თბ., 1966 (სადისერტაციო ნაშრომი წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად), გვ. 70-81, №43.

873 გსიემ, №8235, საბ. №128.

874 იქვე.

875 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, გვ. 215-216.

876 სეაცსა, ფ. 1448, საბ. №3602.

877 ა. კლიამიაშვილი, მასალები XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის (მორიგე ლაშქარი), წიგნი I, გვ. 89, №44.

878 სეაცსა, ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. 216.

დემეტრაშვილი, ბოლაშვილი, გუგუტიშვილი, ბასიშვილი, ჯარმელიშვილი, რომელაშვილი, ღამბაშიძე, თაბაგარი, ქიტუაშვილი, არჩუაძე, ლაფაჩი, სურამელი, ფცქიალაძე, ვაზაგაშვილი, ბერუაშვილი, ცერაძე, მეტრეველი, რჩეულიშვილი, გაგვიშვილი, გალეგაშვილი, ბეგალოვი, სანახჩიანი, ხადური, რაზმაძე, მაზმიშვილი, მაღალდაძე და სხვ.[879]

სოფელ დიცში გვხვდება ტოპონიმები: ბლები, გორეები, დათილაანთეული, დამპალა, დიცურები, თავკალაური, ლომისა (ლომისები), მინდიაური, ნაალიზევი, ნაჭაობარი, რკინობები, სამნიმიწები, ურწყავი, შეთიაური, ღვინიანთეული, ხევები.

ქორდი

სოფელი ქორდი მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს, ზღვის დონიდან 880 მ.-ის სიმაღლეზე, გორიდან 30 კმ.-ის დაშორებით.[880] როგორც მივუთითებდით, VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში ქორდითირიკოს ხევი იხსენიება, რომელიც პატარა ლიახვის შუა წელის სახელწოდება უნდა ყოფილიყო (შრდ. „კურბითი," „საცხუმეთი").[881] როგორც ჩანს, ქორდითირიკოს ხევში რამდენიმე სოფელი შედიოდა. მოგვიანებით, ეს სახელი დავიწროვდა და ერთ-ერთი სოფლის – ქორდის სახელით შემორჩა. იოანე ბაგრატიონის ცნობით, ასეთი სახელით არსებობდა სოფელი კახეთში.[882] თუ გადავხედავთ დოკუმენტურ წყაროებს, ცხადი ხდება, რომ აღნიშნული სოფელი ძველი დროიდანვე იყო დასახლებული. იოანე ბაგრატიონს ქორდი შეტანილი აქვს იმ სოფლების ჩამონათვალში, რომლებიც: „პატარა ლიახვით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება." იგი ქორდის შესახებ სხვა ინფორმაციას არ გვაწვდის. ხსენებულ ნუსხაში თითოეულ სოფელს გვერდით უწერია – „მოსახლე," ქორდს კი ამგვარი ჩანაწერი არ ახლავს. როგორც ჩანს, აქ მექანიკური უზუსტობაა.

ქორდის მიდამოების ათვისებაში უდაოდ დიდი როლი უნდა შეესრულებინა მდ. პატარა ლიახვს, რომლითაც ხეობის სოფლები ირწყვოდა. პატარა ლიახვიდან გამოყვანილი რუსხმულები სახნავ-სათესი სავარგულების დამუშავებაში განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო. როგორც პროფ. გ. ჯალაბაძე[883] აღნიშნავს: „ქორდის მინდორი და ბაღ-ვენახები პატარა ლიახვით ირწყვის, ახლომახლო მდებარე მთის სოფლები დიდ ინტერესს იჩენდნენ, რომ აქ მათ ვენახები ჰქონოდათ. ისტორიული საბუთებიდან ჩანს, რომ აქ ვენახები ჰქონდათ ერედველ მაისურაძეებს, ვანათელ მახ-

879 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 104-113.

880 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 548.

881 გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (სოფელი ქორდი), თბ., 2007, გვ. 10.

882 იოანე ბაგრატიონი ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 69.

883 აღსანიშნავია, რომ ქორდი, ცნობილი ქართველი ეთნოლოგის, პროფ. გ. ჯალაბაძის მშობლიური სოფელი იყო.

ნიაშვილებს, სარაბუკელ არბოლიშვილებს, ასევე ბელოთელ ფისაძეს და ჩიბჩიურს“ (ციტირება მოგვყავს გ. ჯალაბაძის გამოუქვეყნებელი ჩანაწერებიდან). ქორდის ჩრდილოეთით, მთიან ზოლში, მცირემიწიან სოფლებში მცხოვრებნი გვიან პერიოდამდე ამუშავებდნენ ქორდში არსებულ კუთვნილ ადგილებს. მაგ. ვანათელ მახნიაშვილებს ქორდში 0. 5 ჰა ფართობის ვენახი ჰქონდათ, აქვე გააჩნდათ ბაღ-ვენახი ერედველებს.[884]

გ. ჯალაბაძე ქორდის შესახებ არსებულ ჩანაწერებში გარკვეულ ადგილს უთმობს სოფლის სახელწოდების განმარტებას: „იმ დროს, როცა ვახუშტი ბატონიშვილს ქართლის, კერძოდ, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობები აღუწერია და მისი ექსპედიციის რომელიმე შემადგენლობას ეს საქმე გაუკეთებია, ეს აღწერა უნდა მომხდარიყო მაშინ, როცა საქართველო, კერძოდ, ეს მხარე მოოხრებულ-დანგრეული იყო და სოფელი სოფლის ალაგას აღარ იდგა. ნასახიც ალბათ ძნელი შესამჩნევი გახდებოდა, რადგან ჩვენს წინაპრებს ჰქონიათ სახლად მიწური ბანები, ამიტომ ადვილი წარმოსადგენია, რომ ადამიანი თუ მეტად არ დააკვირდებოდა ნგრევის შემდეგ სოფელს იმავ ალაგას ვეღარ მიაგნებდა. ხომ არ შეიძლება, სოფელი ქორდი ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ყოფილიყოს, მაშინ როცა ვახუშტიმ, თუ მისმა ექსპედიციამ ამ მხარის აღწერა აწარმოვეს. ეს მდგომარეობა მოსალოდნელია, რადგან სოფელი, სადაც ქორდია გაშენებული, წინად უნდა ყოფილიყო ტყით დაფარული და სახელი ქორდიც, სიტყვა კორდის სახესხვაობად უნდა ვიგულისხმოთ. ქორდი-ამბობს საბა, უნამუშავარი მიწაა, და მართლაც, ეს მოსალოდნელია, თუ როგორ გადაიქცა კ-ასო ქ-ასოდ, ეს ენათმეცნიერების ელემენტარული საკითხია ...ასე, ამრიგად, სოფელი ქორდის დღევანდელი სახელი კორდიდან ნაწარმოები სახელია, მაგრამ საინტერესოა როდიდან მოსდევს ეს სახელი სოფელს.“ გ. ჯალაბაძის განმარტებით, სოფლების სახელები კარგად გამოხატავდნენ მათ წარსულს. მათი სახელწოდებები მომდინარეობენ ან მდინარეების სახელებიდან, ან უკავშირდებიან მცენარეულ საფარს, რელიეფს, ნიადაგის თვისებებს, ისტორიულ მოვლენებს, ან ადამიანთა გვარ-სახელებს. მეცნიერის აზრით: „ქორდის სახელი ისევე უკავშირდება ნიადაგს, როგორც ეწერი, ლაშე, ქვათეთრი...“[885]

პროფ. გ. ჯალაბაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება ყურადსაღებია, თუმცა, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ სულხან-საბას მიერ, კორდი განმარტებულია, როგორც უნამუშევარი მიწა, რაც ქორდის გეოგრაფიულ მდებარეობას ვერ მიესადაგება,

ქორდის კორდთან, – დაუმუშავებელ მიწასთან დაკავშირება არ უნდა იყოს სწორი. მით უფრო, რომ ქორდის თავდაპირველი ფორმა ქორდითირიკოა და ის ლიახვის ხეობის გარკვეულ ნაწილს ერქვა. „თირი,“ როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, ცეცხლგამძლე ქვას აღნიშნავდა ქართულ ენაში. როგორც ჩანს, რუხი, კირიანი ნიადაგი დამახასიათებელი იყო

884 გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 294.

885 იქვე, გვ. 270.

პატარა ლიახვის ხეობისთვის. ამის შესახებ გ. ჯალაბაძეც მიუთითებს: „პატარა ლიახვისა და დიდი ლიახვის შორისი მინდვრის ზოლი რუხი, შავმიწა და თირი-ლოტი მიწებისგან შედგება.“[886]

ჯერ კიდევ ადრეფეოდალურ ხანაში, ამ არეალში ხევის, ე. ი. ადმინისტრაციული ერთეულის არსებობა მიუთითებს იმაზე, რომ აღნიშნული ტერიტორია, ძველი დროიდანვე უნდა ყოფილიყო ათვისებული, რაშიც, როგორც მივუთითებდით, დიდ როლს ასრულებდა მდ. პატარა ლიახვიდან გამოყვანილი სარწყავი რუები. 1652 წლით დათარიღებულ როსტომ მეფის სიგელში მდ. პატარა ლიახვიდან გამოყვანილი რამდენიმე რუ იხსენიება. მათ შორის: „დიცურის რუ,“ „ტირძნისის რუ,“ „მოკარგულის რუ.“[887]

ქორდში სარწყავი მიწათმოქმედება ძველი დროიდანვე იყო განვითარებული. სოფლის სავარგულებზე იმდენად დიდი მოთხოვნა იყო, რომ მთიან ზოლში მცხოვრებნი აქ ადგილებს ყიდულობდნენ, რომ დაემუშავებინათ და მოსავალი მოეყვანათ. ამ მიზნით ჩამოდიოდნენ აქ ბელოთითან, სარაბუკიდან, ერედვიდან.

მიწათმოქმედების განვითარებაზე მეტყველებს აქ არსებული წისქვილები. კოლექტივიზაციამდე ქორდში 15 თვალი წისქვილი მუშაობდა. ეს წისქვილები ქორდში მცხოვრები საგვარეულობის საკუთრებას წარმოადგენდა. წისქვილი ჰქონდათ ხაჩიურებს, ჯალაბაძეებს...[888] აღსანიშნავია, რომ ხაჩიურების წისქვილი უწინ გედევანიშვილების საკუთრება ყოფილა.[889]

ქორდი ძველი დროიდანვე საპატრიარქოს კუთვნილება იყო. რაც დასტურდება 1392 წლით დათარიღებული დოკუმენტით. ეს არის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარი. აღნიშნულ დოკუმენტში დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებულ სოფლებთან ერთად, ქორდიც იხსენიება: „გორს, რაც მცხეთის მამულნი და ვაჭარნი არიან, კუალად სოფელი ზერტი, თუსითა მამულით, ნასოფლარი სათიბი, სოფელი ქვეში, სოფელი დისევი, ფლავი, სოფელი ჩხრიკეთი, სოფელი სათიხარი და ვანათს ცხრა კომლი კაცი, სოფელი ქუაბნი, სოფელი ქორდი და პატარა მეღვრეკისი, ერედს გილაძენი, ვირშას მონასტერი მთავარანგელოზისა-თუსითა შესავლითა; ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია, მამულითა.“[890]

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ქორდში მამულს უფრო მოგვიანებითაც ფლობდა. თუმცა, 1529-1530 წლებით დათარიღებულ სიგელში (თ. ჟორდანიას ვარაუდით, დოკუმენტი ბასილი კათალიკოსის დროს არის შედგენილი), პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული კათალიკოსის კუთვნილი ყმა-გლეხები მათ შორის, სოფელ ქორდშიც, დაკარგულად იხსენიება, რომელიც „ზემო ერისთავს“ (სავარაუდოდ, ქსნის ერისთავს)

886 გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, გვ. 301.

887 საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 337, № 281.

888 იქვე, გვ. 286.

889 იქვე.

890 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 177, დოკ. 23.

ჰქონდა დასაკუთრებული.[891]

1532-1548 წლებში დაწერილი სიგელის თანახმად, ლევან კახთა მეფემ ქართლის მთავარეპისკოპოს მალაქიას შიდა ქართლის ზოგიერთ სოფელში კუთვნილი ყმები და მემულები შეწირა. დოკუმენტში იხსენიება ქორდში მცხოვრები ყმა ყანდიაშვილი.[892]

ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის 1559 წლის გუჯარში მოხსენიებულია პატარა ლიახვის ხეობაში ეკლესიის საკუთრებაში არსებული მამულები, მათ შორის სოფელი ქორდი.[893]

1559 წელს, სიმონ I-მა სვეტიცხოველს შეწირულობის სიგელით პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ქონება განუახლა, ჩამონათვალში გვხვდება სოფელი ქორდიც.[894]

1574 წლის 14 მარტით დათარიღებული წყალობის წიგნის თანახმად, ქართლის კათალიკოსმა ნიკოლოზმა, სოფელ ყურისუბნის სანაცვლოდ, ვახტანგ ბატონიშვილს რამდენიმე სოფელთან (სათიხარი, ზაკუი, ვირშა) ერთად, ქორდში სვეტიცხოვლის საკუთრებაში არსებული ქონება გადასცა.[895] პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოვლის კუთვნილი მამულები, საპატრიარქომ სამეფო კარისაგან რამდენიმე წლის შემდეგ ხელახლა გამოითხოვა. კათალიკოსმა დომენტიმ მუხრანთან ახლოს არსებული სოფელი ყურისუბანი ვახტანგ ბატონიშვილს გადასცა და სოფელ ქორდთან ერთად, **„რაცა სხუა მის გარშემო საყდრის მამული იყო,“** სვეტიცხოვლის ქონება დაიბრუნა. რაც 1595 წლით დათარიღებული დოკუმენტით დასტურდება.[896]

XVII საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოველს სამეფო ხელისუფლებამ არაგვის ერისთავის საკუთრებაში არსებული სოფლები: გერი და გერისთავი გადასცა. ერთ-ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული სოფლების სანაცვლოდ, ნუგზარ არაგვის ერისთავმა არბო და სგენასმანი დაიკავა და სვეტიცხოველს „სამუქფოთ“ ქორდში მცხოვრები კუთვნილი სამი კომლი (მათ შორის ირემა ბექნიაშვილი) უწყალობა.[897]

1616 წელს ქსნის ერისთავებმა ქორდში მცხოვრები რამდენიმე კომლი გლეხი: „არჩვაძე შოში[ტა, ბე]რიკასშვილი ნინია, ჭევსური საგინა, მუჭაური გამიხარდ[ი] და ჩუბინასშვილი ფრიდონა და გივ[ი]სშვილის მამული“ საპატრიარქოს შეწირეს.[898]

როგორც ზემოთ მივუთითებდით, 1559 წლის საკათალიკოსო გუჯარის თანახმად, ქსნის ერისთავებს, ქორდთან ახლოს, წიასწყალს მცხოვრები არჩვაძეები ეკლესიისთვის უბოძებიათ. ირკვევა, რომ ერისთავებმა, რომელთა საკუთრებას პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული

891 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 373.
892 იქვე, გვ. 376.
893 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 265, დოკ. 59.
894 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 401.
895 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 277-278, დოკ. 66.
896 იქვე, გვ. 348, დოკ. 71.
897 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 441-442.
898 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 482-483, დოკ 93.

სოფლები წარმოადგენდა, თანდათან ხეობის შუა წელზე არსებულ ზოგიერთ სოფელზეც გაავრცელეს გავლენა.[899]

1656 წლით დათარიღებული დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ როსტომ მეფემ ვინმე ჭიაურთ მოურავ შანშეს, ქორდში მცხოვრები გლეხები უწყალობა: „მას /ჟამსა, ოდეს მოგუიდეგით კარსა და მამულის წყალობას/ დაგუაჯენით, შეგიწყალეთ და გიბოძეთ: პაპუ[ა]ს უზანისშ[ვი]ლ[ი]ს ნ/აქონი მამული ორი კუამლი გლეხი თიანეთს; ქორდს-/ ნემსაშვილი, მახ{ა}ური და ჩურუხული, ქოილაშვილი პაპ/უნა და სოზიკა.“[900]

1694 წელს კათალიკოსმა ნიკოლოზმა მცხეთის ჯარის სარდალს გიორგი გედევანისშვილს ქორდში ბადასშვილი ბახუტას მამული და გლეხი ჯალაბაძე „თვისის უნაკლულოს მამულითა“ უბოძა.[901] კათალიკოზის წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „ბადაშვილის მამული ამ წესით გიბოძეთ, რომ საყდრის ყმა იყო და ბევრის კაცის კვლასა და ტყვის გასყიდვაში გაერია და გათათრდა და ჩვენგანცა საწყენო იყო და საყდრის შემცოდეც იყო; აწე წავიდა ის და დაიკარგა. და იმისი მამული, რისაც მქონებელი ყოფილიყო სულ უკლებლივ თქვენ გიბოძეთ მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქვილითა, ჭალითა, საკაფითა, სასხლითა და სასაფლაოთი, ქვევრითა და მარანითა, მისის სამართლიანის მძღვრითა.“[902]

მოგვიანებით ქორდზე გარკვეული უფლებები მოიპოვეს ქსნის ერისთავებმაც, რომელთაც XVIII ს-ში სვეტიცხოველს გადასცეს ქორდში არსებული მათი სახლიკაცების მიერ „ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვენახები.“ ამას ადასტურებს 1766 წლით დათარიღებული დოკუმენტი.[903]

დამატებით განმარტებას ითხოვს დოკუმენტში ნახსენები „ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვენახები.“

როგორც ჩანს, ეკლესიისათვის ყმა-მამულის გადაცემას ყოველთვის ნებაყოფლობითი ხასიათი არ ჰქონდა. ბელოთელი გიორგი ფისაძისა და ბერი ჩიბჩიურის 1786 წლის 22 ივნისის განჩინების მიხედვით, ფისაძესა და ჩიბჩიურს ქორდში ვენახები ჰქონიათ ნაყიდი, მაგრამ დავით და შალვა ერისთავებს ჩამოურთმევიათ და სვეტიცხოველისთვის შეუწირავთ, ისე, რომ სამაგიერო მიწა არ მიუციათ. ფისაძესა და ჩიბჩიურს კათალიკოსთან უჩივლიათ, რომლის განჩინებით, მათ ქორდის ვენახები უკან დაუბრუნდათ, თუმცა, სვეტიცხოვლისათვის კულუხი უნდა მიერთმიათ.[904]

რაკი სოფელ ქორდთან შუასაუკუნეებში მჭიდროდ იყო დაკავშირებული გედევანიშვილთა საგვარეულო, საჭიროდ მივიჩნიეთ აღნიშნული გვარის წარმომადგენლების სამეფო კართად და საპატრიარქოსთან ურთიერთო-

899 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 68.

900 დოკუმენტები XVII საუკუნის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. II, გვ. 446.

901 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 603-604, დოკ. 159.

902 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 604, დოკ. 159; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, გვ. 372.

903 საქართველოს სიძველენი, ტ. I, გვ. 274, №, 224.

904 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 380-382, დოკ. 228.

ბის საკითხსაც შეეხოთ. ცნობილია, რომ შუასაუკუნეებში საქართველოს საპატრიარქოს თავისი ადმინისტრაციული აპარატი გააჩნდა, რომელიც კათალიკოსის დამხმარე თანამდებობებით იყო დაკომპლექტებული.

საპატრიარქოს ადმინისტრაციულ აპარატში ძალზე აქტიურად იყო ჩართული გედევანიშვილთა საგვარეულო.

გედევანიშვილთა გვარი ელიოზისძეთა საგვარეულოს უკავშირდება. პროფესორ ე. მამისთვალიშვილის დაკვირვებით, XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ელიოზისძეთა გვარს ცალკე შტო გამოეყო. ელიოზ ელიოზისძე და გედეონ გულბადისშვილი, ელიოზისძეთა ორ სახლად გაიყარნენ. ელიოზ ელიოზის ძის შთამომავლობამ მიიღო ელიოზიშვილის გვარი, ხოლო გედეონ ელიოზისძისამ გედევანიშვილისა.[905]

გედევანიშვილები, როგორც „მცხეთიშვილები," საუკუნეების განმავლობაში კათალიკოსის „ჯვარისმტვირთველები" და „მცხეთის სარდლები" იყვნენ.[906] გედევანიშვილების „ჯვარისმტვირთველობა" სხვადასხვა დოკუმენტური მასალით დასტურდება. ჯერ კიდევ გვარის გაყოფამდე, XV საუკუნის შუა წლებში, ელიოზისძეები კათალიკოსის „ჯვარისმტვირთველებად" იხსენიებიან. 1447 წლის ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში, ასევე, 1454 წლის კულუხის გამოსაღების წიგნში იხსენიება „ჯვარისმტვირთველი" ელიოზ ელიოზისძე.[907] როგორც ჩანს, სარდლობა გვარის გაყოფის შემდეგ გედეონ ელიოზისძის შთამომავლებს გადაეცათ, თუმცა, ქართულ ეკლესიასთან ელიოზიშვილებიც დაახლოებულნი იყვნენ და ისინიც „მცხეთიშვილთა" შორის გვხვდებიან. 1718 წლის დოკუმენტის მიხედვით, დომენტი IV კათალიკოსმა დიმიტრი ელიოზიშვილს „სამკვიდრო და ბარათში გამოყოლილი" წეროვნის მოურავობა უბოძა. დოკუმენტს ამოწმებენ კათალიკოსის ადმინისტრაციის წამომადგენელი „მცხეთიშვილები." მათ შორის მოხსენიებულია „ელიოზისშვილი მგალობელი აბიათარი."[908]

მომდევნო პერიოდის დოკუმენტურ წყაროებში ჯვარისმტვირთველებად, მცხეთის სარდლებად, ასევე კათალიკოსის მოურავებად ელიოზისძეების განაყრები – გედევანიშვილები გვევლინებიან. პატარა ლიახვის ხეობაში არსებულ სოფელ ქორდში ყმა-გლეხები და მამულები გედევანიშვილებს ჯერ კიდევ XVII საუკუნის I მეოთხედში კათალიკოს-პატრიარქის ზაქარიას დროს გადაეცათ. მათ შორის: ირემა ბექნიაშვილი, გამეხარდი, უჭაური, მამუკა არჩვაძე, ნადირა აფხაზაშვილი და სხვ.[909] ამ დოკუმენტს 1616 წლით (თუმცა, საბუთს კითხვის ნიშანი აქვს) ათარიღებდა ნ. ბერძენიშვილი. იგივე დოკუმენტი გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს, რომელიც საბუთს 1626

905 ე. მამისთვალიშვილი, ქართველ ებრაელთა ისტორია, თბ., 1995, გვ. 159; გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 73-82.

906 გ. სოსიაშვილი, გედევანიშვილები--კათალიკოსის ჯარის სარდლები და მოურავები, ჟურნ. „ანალები," 2017, № 13, გვ. 55.

907 ე. მამისთვალიშვილი, ქართველ ებრაელთა ისტორია, თბ. 1995, გვ. 156.

908 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 698-699, დოკ. 214.

909 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 16, №18.

წელს შედგენილად მიიჩნევდა.[910] განსხვავებული თარიღი (1626 წ.) აქვს მოცემული პროფ. ი. დოლიძეს.[911] ოდნავ მოგვიანებით, კათალიკოსმა ევდემონმა დავით გედევანიშვილს და მის ოჯახის წევრებს: გაბრიელს, პეტრეს, პაპუნას და ქაიხოსროს 1638 წელს, ქორდში იმ ქონების წყალობა განუახლა, რომლებიც მათ საკუთრებას წარმოადგენდა „აფხაზაშვილის ნაქონი „მოზუერაული მამული“ და „ვენახი ბექნიაშვილის ნაქონი.“[912] გედევანიშვილებმა, როგორც კათალიკოსის დაქვემდებარებაში მყოფმა „მცხეთიშვილებმა,“ ქორდში მყარად მოიკიდეს ფეხი. ამას ადასტურებს როსტომ მეფის მიერ 1652 წელს გედევანიშვილებისადმი ბოძებული წყალობის წიგნი. როსტომმა საკათალიკოსო ჯარის სარდალს გაბრიელ გედევანიშვილს და მის ოჯახს უბოძა „სოფელი ქორდი ერთობით,“ ბადაშვილების გარდა: „ყოვლის მისის სამართლიანითა მზღურითა: ზემოთ დიცურს რუმდი, იმას ჩამოსწვრივ ქვაკირას ფონამდი, ისრე ჩატანებით ტრძნისას რუმდი, თერგუისის სამძურამდი, კიდევ მოკარგულს რუს აქეთ ჩამოტანებით ჭალითა, ველითა და წყლითა.“[913] ამ დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ ქორდი სვეტიცხოველს ძველი დროიდანვე ეკუთვნოდა და როსტომმა ეკლესიის სამსახურში მყოფ გედევანიშვილებს წყალობა განუახლა.

სარდლის სახელო რომ ტრადიციულად გედევანიშვილებს ეპყრათ, ამას ადასტურებს ანტონ I კათალიკოსის მიერ 1767 წელს შედგენილი დოკუმენტიც: „ასე, რომ: ძველთა ხემწიფეთა და წმიდათა პატრიარქთაგან ვითაცა სარდლობა თქვენის ოჯახის ყოფილა, დია წყალობა გჭირვებიათ და წიგნიც უბოძებიათ ძველთა ხემწიფეთ და პატრიარქთა.“[914] აღნიშნული საბუთის მიხედვით, გედევანიშვილები ასევე იყვნენ მცხეთის ხიდის მებაჟეები: „ეგრეთვეცა ხიდზე დგომა თქვენის სახლისა და თქვენი ყოფილა, და წყალობა უქნიათ, და თქვენთვის უბოძებიათ და ძველითგან მკუ[ი]დრობიდცა თქვენი ყოფილიყო ცოტაოდენთა ჟამთა ვითარებისა და ავის დროს მიზეზითა ხან ვინ მდგარიყო და ხან ვინ.“[915] გედევანიშვილთა მებაჟეობა დასტურდება აგრეთვე 1810 წლის მთავარმართებელ ტორმასოვის მიერ საიდუმლო მრჩეველ კოზოდავლევისადმი გაგზავნილი წერილიდანაც.[916]

„მცხეთის სარდლებს“ საკათალიკოსო ჯარის ხელმძღვანელობა ევალებოდათ.[917] მცხეთის სარდლის ფუნქციებზე საინტერესო ინფორმაციას

910 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. I, გვ. 251, №209.

911 იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 393, დოკ. 87.

912 იქვე, გვ. 495-496, დოკ. 108.

913 საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 337, № 281.

914 იქვე, გვ. 864.

915 იქვე, გვ. 864-865.

916 Акты, т. IV, стр. 169, №251.

917 ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 418-419; ა. კლიმიაშვილი, საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, თბ., 1961, გვ. 109-110.

გვაწვდის 1783 წელს ანტონ I კათალიკოსის მიერ იოანე გედეონისძისადმი (გედევანიშვილი) შედგენილი წყალობის სიგელი: „და როდესაც მისის უმაღლესობის ჩვენის ძმის (ერეკლე II, – გ. ს) მეფის ბრძანება იყოს ხოლმე ჯარის დაძახების, რომელიც სვეტისცხოვლის ყმანი არიან ქართლში, კახეთში, და რომელსაც ადგილს საქართველოში, შემოიყრიდე და სადაც იმის ნება იყოს, იქ იახლებოდე; და რომელიც იმის უმაღლესობის სამსახური იყოს, როგორც თანამდები ხარ, ისე ერთგულობით აღასრულებდე.“[918] 1720 წელს, ვახტანგ VI-ის ვაჟის, უფლისწულ ბაქარის მიერ გაცემულ სიგელში აღნიშნულია: „თუ ვინ იცის ბატონი კათალიკოზი ლაშქარ-ნადირობას ჩვენთან არა ბრძანდებოდეს, იმის სარდალსა და მსახურ-აზნაურიშვილთა სამცხეთო ჯარი ჩვენს დროშაზე იქნებოდეს, სხვა სარდალს და მოსაქმეს ხელი ნუ აქუს.“[919]

გედევანიშვილებს რომ კათალიკოსი დიდად სწყალობდა, არაერთი დოკუმენტიდან ჩანს. 1738 წლით დათარიღებული სიგელიდან ირკვევა, რომ ეკლესიის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურება ჰქონდა მოლარეთუხუცეს პაატა გედევანიშვილს. იგი დომენტი კათალიკოსს კონსტანტინოპოლში თან ახლდა, მათ ორ წელზე მეტი ერთად დაჰყვეს ტყვეობაში.[920] სწორედ ამ თავდადების გამო გაიღო წყალობა დომენტიმ: „გიბოძეთ შენ გედევანისძე გიორგი – სარდლისშვილს პაატას, ძმათა შენთა ზაალსა და გაბრიელსა და ძმისწულსა თქვენსა გიორგისა... გიბოძეთ სომხითს თამრგვალისა და ველ-კეთილისა და დისვლისა - ამ სამისავე ნაცვლობა და მეღალობა. სხუა შენი ბიძაშვილი, ზაალის შვილი დემეტრე ამოწყვეტილიყო, იმასაც და მის ჯალაბსაც შენთვის ანდერძი ექნათ, თავიანთი საკერძო ყოველიფერი და ჩვენც შემოგვეხვეწენით და გიბოძეთ წეროვნის მოურაობა, მისი წილი ჯვარის მტვირთველობა და ყოველი ალაგი და მამული მისი სასახლე შესავალ-გასავლითა...“[921]

აღსანიშნავია, რომ მოლარეთუხუცეს პაატა გედევანიშვილის ვაჟი იყო შემდგომში ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე მროველი მიტროპოლიტი იონა გედევანიშვილი, რომელმაც წმინდა მიწაზე იმოგზაურა. სწორედ იონა გედევანიშვილის სახელზე დარეჯან დედოფლის მიერ 1806 წელს პეტერბურგში გაგზავნილი წერილიდან ირკვევა, რომ გედევანიშვილი, როგორც წარჩინებული გვარი, არ იყო შეტანილი „არტიკულში,“ იმის გამო, რომ ერეკლე II-ს გაბრიელ გედევანიშვილის შვილებთან ურთიერთობა დაეძაბა: „1806, იანვარს 8, ყდ სამღუდელო მიტროპოლიტო, უფალო იონავ! თქუჱნი წიგნი მოგვივიდა, რომელშიც გეთხოვნათ ჩუჱნგან მოწმობა მამის

918 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 945, დოკ. 389.

919 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ. I, ტფ., 1899, გვ. 260, № 215.

920 ი. ალიმბარაშვილი, კათალიკოსი დომენტი IV, „საისტორიო ძიებანი,“ 2013-2014, XII, ექვთიმე თაყაიშვილის საქართველოს საისტორიო საზოგადოება, აფხაზეთის ორგანიზაცია, თბ., 2015, გვ. 29; ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, ფოთი, 1903, გვ. 190, №244.

921 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, III, გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ, თბ., 1967, გვ. 157.

თქუჱნის გედეონისშვილის მოლარეთ-ხუცის პაატასი და თქუჱნის ძმის გედეონისშვილის გიორგის კნიაზობისა; და მე ამით ჭეშმარიტებით მცნობილი ვარ; როდესაც კურთხეული კათალიკოზი რუსეთში გამოისტუმრეს, მაშინ მოლარეთ-ხუცესი გედეონისშვილი პაატა სანატრელთ მეფეთაგან [ნ] იყო კნიაზად გამოცხადებული; და კულად მეორედ კათალიკოზი რომ გამოისტუმრა სანატრელმან მეფემან ჩუჱნმან, მაშინ კიდევ თქუჱნი ძმა გედეონისშვილი გიორგი კნიაზად იყო გამოცხადებული და როდესაც არტიკულები დაიწერა, იმ დროს რომლისამე მიზეზით კურთხეული და ნეტარად სახსოვარი ჩუჱნი მეფე უწყრებოდა თქუჱნს სახელსა და ამ მიზეზისათჳის დარჩა დაუწერლად კნიაზად გედეონისშვილი არტიკულში. სხუჱბრ გთხოვთ თქუჱნის ვითარების ცნობით დაუვიწყებელ-მყოთ, რომლისთჳსაცა ფრიად მმადლობელად დავშთები. თქუჱნი ყ˜დ უსამღვდელოესობისა სამსახურის მოსურნე საქართველოს დედოფალი დარია [დ˜ფალი] [დარეჯან] იანვრის ჱ დღესა.“[922]

რატომ იყო დაძაბული ურთიერთობა ერეკლე II-სა და გედევანიშვილების ოჯახს შორის? ამის შესახებ რამდენიმე დოკუმენტიდან ჩანს. ანტონ I-ის მიერ 1783 წელს იოანე გედევანიშვილზე გაცემული ერთ-ერთი სიგელიდან ირკვევა, რომ ერეკლე II გაბრიელ გედევანიშვილის (სარდლის) შვილებს გაუწყრა. გაბრიელს ოთხი ძე ჰყავდა: შიოში, იოსები, იოანე და გიორგი. გაბრიელის შემდეგ სარდალი მისი ვაჟი შიოში გახდა. ერეკლემ შიოშ გედევანიშვილს სარდლობა ჩამოართვა. მეფის და კათალიკოსის ნებით, მცხეთის სარდლობა დავით მაღალაშვილს გადაეცა.[923] დარეჯან დედოფლის წერილს თუ დავუკვირდებით, გეორგიევსკის ტრაქტატის შედგენის დროს თავად-აზნაურთა ნუსხიდან გედევანიშვილთა გვარის ამოღება სწორედ ერეკლესთან მათი უთანხმოების გამო მოხდა. ერეკლე II-ს დაპირისპირება ჰქონდა ასევე იასაულ ბეცია გედევანიშვილთან. ამას ადასტურებს მთავარმართებელ ალექსანდრე ტორმასოვის მიერ საიდუმლო მრჩეველ კოზოდავლევისადმი გაგზავნილი წერილი. ბეცია გედევანიშვილი* ღალატისთვის ერეკლეს დაპატიმრებულიც ჰყოლია. ერთი პერიოდი ბეცია ოჯახით საქართველოდან გახიზნულა.[924] თუმცა, როგორც ჩანს, მან ქართლ-კახეთის მეფესთან ურთიერთობა აღადგინა. 1793 წელს ბეცია გედევანიშვილი კვლავ კათალიკოსის სარდალი,[925] მოგვიანებით კი მცხეთის მოურავიც გახდა, რასაც ადასტურებს კათალიკოს ანტონ II-ის მიერ 1805 წელს გაცემული დოკუმენტი: „მობალახეებისადმი საბალახეს აუღებლობის

922 საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 282, №239.

923 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 945, დოკ. 389.

* აღსანიშნავია, რომ დაპირისპირებამდე ბეცია ერეკლე II-ის იასაული იყო, ამას ადასტურებს 1771 წლის დოკუმენტი. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტესტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VII, თბ., 1981, გვ. 179.*

924 АКАК, т. VI, стр. 169.

925 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 1018, დოკ. 453.

შესახებ," რომელსაც ამოწმებს სარდალი და მცხეთის მოურავი თავადი ბეცია გედევანიშვილი.[926]*

XVII-XVIII საუკუნეებში გაცემული დოკუმენტების მიხედვით, „მცხეთის სარდლად" დასახელებულია გედევანიშვილთა საგვარეულოს რამდენიმე წარმომადგენელი. 1694 წლის სიგელში, რომელიც ნიკოლოზ კათალიკოსის მიერ გედევანიშვილებს ებოძათ, იხსენიება მცხეთის სარდალი გიორგი გედევანიშვილი.[927] 1713 წლის დოკუმენტის მიხედვით, მცხეთის სარდლობა გიორგი გედევანიშვილის შვილს ზაზა გედევანიშვილს ჰქონდა გადაცემული.[928] 1725 წელს მცხეთის სარდლად გაბრიელ გედევანიშვილი ჩანს.[929] გაბრიელი სარდალია აგრეთვე 1741-1748 წლებშიც.[930] იგი სარდლად იხსენიება ასევე 1751 წლის დოკუმენტშიც.[931]

1764 წლის საბუთის მიხედვით, მცხეთის სარდალი გაბრიელ გედევანიშვილის შვილი შოშია (შიოშ) იყო.[932] სარდლობა მას მემკვიდრეობით გადაეცა. 1783 წლის დოკუმენტიდან ჩანს, რომ მცხეთის სარდალი იოანე გედევანიშვილია.[933] როგორც აღვნიშნეთ, გაბრიელ გედევანიშვილის შვილები ერეკლე II-ს დაუპირისპირდნენ, რის გამოც შიოშს სარდლობა ჩამოერთვა და დავით მადალაშვილს გადაეცა. მალე ანტონმა, მეფის ნებართვით, სარდლად გედევანიშვილთა მეორე განაყოფის წარმომადგენელი პეტრე გედეონისძის ვაჟი, იოანე დანიშნა. იოანეს შემდეგ მცხეთის სარდალი იოანეს სახლისკაცი ბეცია გედევანიშვილი იყო.[934] იოანეს ორი ვაჟი ჰყავდა: დავითი და ვახტანგი,[935] თუმცა, ისინი სარდლები ვერ გახდნენ. ბეციას შემდეგ კათალიკოსის სარდლად იოსებ გედევანიშვილი დაინიშნა.

---

926 იქვე, გვ. 1095, დოკ. 516.

* მოგვიანებით, ბეცია გედევანიშვილი რუსეთის ხელისუფლებისაგან თავადობას, სამხედრო წოდებას და ფულად თანხას ითხოვდა, თუმცა, საიმპერატორო ხელისუფლებამ, კერძოდ, საქართველოს უმაღლესი მთავრობის პროკურორმა პლახოტინმა მოიკვლია მისი წარმომავლობა. ტორმასოვის წერილში, რომლითაც მან საიდუმლო მრჩეველს კოზოდავლევს მიმართა, განმარტებულია, რომ გედევანიშვილები შემთხვევით დაეწერნენ თავადებად, მას შემდეგ, რაც ბეცია გედევანიშვილის ძმა 1773 წელს უფლისწულ ლევან ერეკლეს ძესთან და კათალიკოსთან ერთად რუსეთს გაემგზავრა. დელეგაციის წევრთა სია უფლისწულის და კათალიკოსის მიერ გადაცემული ჰქონია საგარეო საქმეთა სახელმწიფო კოლეგიას და ბეციას ძმა ამ სიაში მოიხსენიეს, როგორც თავადი, თუმცა, რუსი მადალჩინოსნის მიერ შედგენილი მოხსენების მიხედვით, ბეცია გედევანიშვილი იყო არა თავადი, არამედ მცხეთის ტაძრის საპატიო გლეხი, რომელსაც აზნაურობა ერეკლე II-მ ღალატისთვის ჩამოართვა. საბოლოოდ, რუსეთის ხელისუფლებამ ბეცია გედევანიშვილს ყოველგვარ პრივილეგიაზე უარი უთხრა. *Акты, т. IV, Тиф., 1875, გვ. 169, № 251.*

927 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 603, დოკ. 159.

928 იქვე, გვ. 695-698-699, დოკ. 209.

929 იქვე, გვ. 709, დოკ. 225.

930 იქვე, გვ. 756-797, დოკ. 248.

931 იქვე, გვ. 821, დოკ 294.

932 იქვე, გვ. 851, დოკ. 319.

933 იქვე, გვ. 945, დოკ. 389.

934 იქვე, გვ. 1018, დოკ. 452.

935 იქვე, გვ. 981, დოკ. 421.

ამას ადასტურებს 1811 წლით დათარიღებული დოკუმენტი.[936] სავარაუდოდ, ის იყო კათალიკოსის ჯარის უკანასკნელი სარდალი.

1720 წლის საბუთის მიხედვით, საქართველოს საპატრიარქო ქორდში თექვსმეტ კომლ გლეხს და ორ კომლ აზნაურს (სავარაუდოდ, ისინი გედევანიშვილები უნდა ყოფილიყვნენ) ფლობდა.*[937]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებაში სოფელ ქორდში მცხოვრები 13 კომლი გლეხი იყო. მათ შორის: ლომაურები, ლაშაძეები, მახათაძეები, ჯალაბაძეები და სხვ.[938] ქორდში საეკლესიო გლეხების არსებობა დასტურდება 1802 წლის აღწერითაც.[939]

სოფელ ქორდში დამკვიდრებული გედევანიშვილები[940] ყმა-მამულის დასაკუთრების მიზნით, ხშირად ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ, რაც საგვარეულოს წევრებს შორის ხანგრძლივი დავის საფუძველი ხდებოდა. ამას ადასტურებს „განჩინება იოსებ და ბეცია გედევანიშვილების ყმის საქმეზე.“ დოკუმენტი 1783 წელს არის შედგენილი და ჩანს, რომ იოსები და ბეცია დავობდნენ ქორდში მცხოვრები გლეხის-ბერუა ირემასშვილის დაუფლებისათვის. ეს დავა ბეცია გედევანიშვილის სასარგებლოდ გადაწყვეტილა.[941] გედევანიშვილთა დავას ასახავს აგრეთვე ერთი განჩინება, სადაც ჩანს, რომ იოანე გედევანიშვილი (სარდალი) სამეფო კარზე უჩიოდა შოშიას და მის ძმას ბეციას: „ქორდში ჩემ წილ კულუხს თითონ იღებენ, მუხათგვერდს ჩემ წილ ღალას ესენი იღებენ, საფიჩხულეს არ მადგმევინებენო.“[942] დავა ყოფილა 1786 წელს გოგია და იოსებ გედევანიშვილებს შორისაც, ამ დავაში, პატრიარქის ნებით, ბეჟან ამილახვარი ჩარეულა.[943]

---

936 ე. თაყაიშვილი საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 283, № 240.

* დოკუმენტში ქორდის ნაცვლად წერია „ქორდა.“

937 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, გვ. 184.

938 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 990-991, დოკ. 429.

939 Акты, Т. I, стр. 461, №575.

940 ქორდის გარდა გედევანიშვილები სხვა სოფლებშიც ფლობდნენ მამულებს. ეს ქონება ეკლესიისაგან ჰქონდათ გადაცემული, რაც საპატრიარქოს წინაშე მათი დამსახურების შედეგი იყო. 1783 წ. ერთი საბუთით, რომელსაც ჰქვია „არზა გედევანიშვილისა ღალის თაობაზე,“ ირკვევა, რომ გედევანიშვილებს ყმები ჰყავდათ სოფელ გოროვანში. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 594-595, დოკ. 628.* მცხეთაში გედევანიშვილების კუთვნილება იყო საფიჩხულეები, რაც, მათ შორის დავის საგანი ყოფილა. *იქვე, გვ. 685.* XVIII საუკუნის II ნახევარში გედევანიშვილებს ყმები ჰყოლიათ სასხორში და მუხათგვერდში. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, გვ. 207, დოკ. 191.* ანტონ I კათალიკოსს გაბრიელ გედევანიშვილისათვის მუხათგვერდელი ივანეს ნაცვლად მიუცია ყმა-ბადაშვილი: „თქვენი მკვიდრი ყმა ყოფილიყო ძველადგან მუხათგვერდელი ივანე: ჩვენ ის გამოგართვით და სვეტს ცხოველს შევწირეთ და ამის სანაცვლოდ ბადაშვილი ჩვენი ყმა მემკვიდრე გიბოძეთ.“ *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 834, დოკ. 305.*

941 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 195, დოკ. 117.

942 იქვე, გვ. 544, დოკ. 312.

943 იქვე, გვ. 350, დოკ. 213.

1782 წლის ერთი დოკუმენტით ვიგებთ, რომ იოსებ გედევანიშვილი უჩიოდა ბეცია გედევანიშვილს ქორდში მცხოვრებ ორ კომლ ირემაშვილზე. იოსებ გედევანიშვილი ერეკლე II-ეს სთხოვდა: „შედონებული და შეწუხებული გახლავარ. თუ ჰქონდა საწინააღმდეგო საბუთი აქამდე ხომ მოიტანდაო.“[944] ერეკლე II-მ ბრძანა, რომ დავა იმ საღამოსვე სამართლიანად გადაეწყვიტათ. მსგავსი ხასიათისაა არზა გედევანიშვილთა ყმების თაობაზე, რომელიც თარიღდება 1768 წლით. როგორც ირკვევა, გლახა გედევანიშვილი თავის ძმას როსტომს სამი კომლი გლეხის გამო უჩიოდა, რომლებიც სასამართლოს მისთვის მიუკუთვნებია, თუმცა, მოპირისპირე მხარე ამ გადაწყვეტილებას არ დაემორჩილა და ერეკლე II-მ ამ დავის მოგვარება თავის მოხელეს გოგია თუხარელს დაავალა.[945] 1791 წელს გედევანიშვილთა შორის დავა იყო „ლომაურ გოგიაზე, ბერუაზე და მის ძმებზე.“ ეს დავა, როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ფიცს უნდა გადაეწყვიტა, რადგან ვერც ერთმა მხარემ (იგულისხმებიან გედევანიშვილები) ყმების კუთვნილების დამადასტურებელი დოკუმენტები ვერ წარმოადგინა.[946] 1783 წელს შედგენილ კათალიკოსის სახასო და სააზნაურიშვილო გლეხების დავთრის მიხედვით, გედევანიშვილთა ყმებიდან ქორდში დასახელებულია: „გედევანიშვილის შოშიას ყმა ბურნაძე შიო, ამისავე მახათაძე მღვდელი იოანე, ამისავე ლომოური ივანე, ამისავე ჯალაბაძე პაპუნა, ამისავე ჯალაბაძე გოგილა, აქავ გარსიძის გლახას ყმა კახიაშვილი რევაზა, გედევანიშვილის იოსების ყმა არჩვაძე ზაზუნა, გედევანიშვილის სარდლის ბეციას ყმა მარტყოფელი სვიმონა, ამისავე ლომოური გლახა, ამისავე ლაშაძე გლახა, ამისავე რაზმაძე დავითა ამისავე სვიმონიკა, ამისავე ხევსური პაპუნა.“[947]

დოკუმენტურ წყაროებში ვხვდებით ქორდში მებატონეების მიერ ყმა-გლეხების შევიწროვების ფაქტებს. 1790 წლის ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ იოსებ გედევანიშვილის დას, რომელიც დავით კვალიაშვილზე გათხოვდა, დედამამამ მზითევში გაატანა ერთი ყმა საღირაშვილის ბიჭი, რომელიც ბიძამისმა მოიტაცა და თავის სახლში წაიყვანა, მაგრამ რაკი ყმა გედევანიშვილების მკვიდრი იყო, სამეფო კარმა ბეცია გედევანიშვილს დაავალა, რომ გაქცეული საღირაშვილი კვალიაშვილისთვის დაებრუნებინა.[948]

---

944 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 573, დოკ. 607.

945 იქვე, 139, დოკ. 136.

946 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 541, დოკ. 309.

947 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 990. ზემოთ წარმოდგენილ ერთ-ერთ დოკუმენტში იხსენიება ქორდში მცხოვრები ხევსური პაპუნა. ჩვენი აზრით, იგი, ერთ-ერთ საბუთში მოხსენიებული ხევსური საგინას შთამომავალი იყო. ხევსურეთიდან ჩამოსახლებულ გლეხებს დოკუმენტებში გვარები მითითებული არა აქვთ. საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან შიდა ქართლის სოფლებში გლეხთა გადმოსახლება არაერთი ფაქტით დასტურდება. იხ: *გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 275; გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, (სოფელი ქორდი), თბ., 2007, გვ. 40;* ქორდში ჯავახეთიდან გლეხის ჩამოსახლების ფაქტიც გვხვდება. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 340, დოკ 207.*

948 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 497, 285.

ქორდში გედევანიშვილების რუსული ხელისუფლების დროსაც ფლობდნენ მამულებს. 1804 წლის აღწერის მიხედვით, ამ სოფელში ბეცია, ერასტი, ზაზა და იოსებ გედევანიშვილების საკუთრებაში ყოფილა 400 დღიური საბატონო და 20 დღიური გლეხების საკუთრებაში არსებული მიწა, რომელზეც მოჰყავდათ 70 კოდი პური და ქერი. სოფელში სულ აღრიცხული იყო 31 კომლი (131 მამაკაცი, 104 ქალი). აქედან, 22 კომლი ქართველი (131 მამაკაცი, 104 ქალი), ხოლო 9 კომლი – ოსი (42 მამაკაცი, 37 ქალი).[949]

ქორდში 1818 წლის რუსული კამერალური აღწერის დროს იხსენიებიან: შიო და გოგია არჩვაძეები, სოლომონ მახათაძე, დავით და ნინია რაზმაძეები, გლახა და ტეტია ჩეკაბიძეები, იაკობ, მოსე და დათუა ჯალაბაძეები, გლახა და ნინია ლომაურები, ქიტესა ხაჩიური, თევდორე ბორტიშვილი, ბერო მეტრეველი, გლახა მაისურაძე, ანდრია ხევსურიშვილი და სიმონ ლომიძე ოჯახებთან ერთად. მემამულეები: ბეცია, ერასტი, საამ და იოსებ გედევანიშვილები. სოფლის სახნავად ვარგისი მიწების რაოდენობა 200 დღიურამდე შემცირებულა, ხოლო ვენახების – 19 დღიურამდე. იქვეა მითითებული 1 ერთთვლიანი წისქვილი და ციხე-სიმაგრე, რომელიც ბეცია და ნიკოლოზ გედევანიშვილების საკუთრებაში იყო. აღწერის მიხედვით, „ეპიდემიებისაგან გარდაცვლილთა და სხვა სოფლებში გადასახლებულთა გარდა, ადგილზე ცხოვრობდა გადასახადების გადამხდელი 20 კომლი.“[950] როგორც ჩანს, ქორდში მოსახლეობის შემცირების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი ეპიდემია გახდა.

გორის მაზრის 1831 წლის საეკლესიო გლეხების სიის მიხედვით, სვეტიცხოველი ქორდში ფლობდა ათ კომლ (34 მამაკაცი, 27 ქალი, სულ 61 სული) ყმას. ესენი იყვნენ:

1. იოსებ გედევანიშვილი (ოჯახის წევრთა რაოდენობა 5);
2. ქვრივი საამ გედევანიშვილი (5);
3. ზაზა გედევანიშვილი (5);
4. ქაიხოსრო სოლომონის ძე ბადაშვილი (5);
5. იოსებ გაბრიელის ძე ბადაშვილი (5);
6. კიკოლა ლომაური (8);
7. დათუა ლომაური (5);
8. გაბრიელ პეტრეს ძე ლომაური (6);
9. გიორგი ხოდელი (9);
10. პეტრე შიუკაშვილი (9).[951]

1842 წლის კამერალურ აღწერაში ქორდში აღწერილია სულ 19 კომლი ყმა (95 სული). გიორგი მახათაძე და მისი შვილი სოლომონი; ანდრია მახათაძე და მისი შვილი – თომა; გრიგოლ რაზმაძე, დათუა, კიკოლა,

949 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 51-52.

950 იქვე, გვ. 393-397.

951 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 166-167, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

ბესარიონი, თევდორე, იაკობ და გიორგი ჯალაბაძეები; გოგია მეტრეველი, მანსურა საღირაშვილი, იოსებ ხაჩირაშვილი, ანდრია ხევსურიშვილი, დავით არჩვაძე და სხვ.

სოფელი ყოფილა ბეცია გედევანიშვილის მფლობელობაში. მამასახლისად მოხსენიებულია ალექსი ჯალაბაძე, ხოლო მოსამართლედ: გიორგი ჯალაბაძე.[952]

საგრძნობლად გაიზარდა ქორდის მოსახლეობა XIX ს. ბოლოსათვის. 1886 წელს სოფელში უკვე 68 კომლი ჩანს (აქედან, 153 მამაკაცია, 141 ქალი, სულ 294 სული). ქორდის ყველა მაცხოვრებელი ქართველი (მართლმადიდებელი აღმსარებლობის) იყო. 42 თავად-აზნაურთა ფენას ეკუთვნოდა, გლეხობიდან: 14 სახაზინო კატეგორიაში ირიცხებოდა, 289 საეკლესიო იყო, 9 - პირად საკუთრებაში, ან ხიზანი.[953]

გვიანფეოდალურ ქართლში, ხშირი იყო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან მოსახლეობის მიგრაცია, რაც გამოწვეული იყო მათ მიერ მებატონეებისადმი გამოხატული პროტესტით, ანდა სამუშაოს ძებნით. როგორც გ. ჯალაბაძე აღნიშნავს: „იმერეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემონახული იყო ტერმინი „ნაქართლი," რომლის ქვეშაც იგულისხმებოდა ის კაცი, რომელიც ქართლში სამუშაოდ დაიარებოდა ხოლმე."[954] XVIII საუკუნეში სოფელ ქორდში არაერთი შემთხვევა იყო, როდესაც აქ ქვეყნის სხვა კუთხიდან მოსული ადამიანი დამკვიდრებულა. როგორც ითქვა, გლეხთა მოძრაობას სხვადასხვა მიზეზი ჰქონდა, ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, საგარეო მტრის შემოსევები იყო. მაგ. 1779 წლის ერთი დოკუმენტით ვიგებთ, რომ სოფელ ტამალიდან ბეჟან დოროთაშვილის ნამზითევი ყმა დმანისში გადასულა. დმანისი რომ აყრილა, დოროთაშვილს ეს ყმები თავისი სამი შვილით ქორდში პეტრე გედევანიშვილისათვის მიუბარებია.[955] ჯავახეთიდან მოხვედრილა ქორდში ჯავახი ზურაბა.[956]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთის პოლიტიკური ცხოვრება უკიდურესად გამწვავდა. ამაში როლი შეასრულა მეზობელი აგრესიული სახელმწიფოების დამოკიდებულებამ და, აგრეთვე, „ლეკიანობამ," რამაც ჩვენი ქვეყანა მძიმე შედეგამდე მიიყვანა.[957] ერეკლე II-მ აქტიური ღონისძიებებით სცადა მარბიელთა თავდასხმების აღკვეთა. ერთ-ერთ ასეთ ღონისძიებას წარმოადგენდა მის მიერ „ზემო ქართლის მდევრობის განწესება". 1772 წელს მიღებული დოკუმენტით, ქართლ-კახეთის მეფემ შიდა ქა-

952 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 343-349, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

953 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифлисская губерния, Горийский уьезд, Цхинвальский участок, Тифл., 1893 №1315.

954 გ. ჯალაბაძე, მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 275

955 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 69.

956 იქვე, გვ. 340.

957 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ. 1973, გვ. 197; გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005, გვ. 149.

რთლის სოფლები სამხედრო თვალსაზრისით, გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით, სამდევროებად დაჰყო. სოფელი ქორდი ბელოთთან, საცხენისთან, ვანათთან, არბოსთან და დიცთან ერთად, ერთ სამდევროში შედიოდა.[958]

სწორედ ლეკიანობის მომძლავრებამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ სოფელ ქორდში მთიელ მძარცველთაგან თავდაცვის მიზნით ციხე-სიმაგრე აიგო, რომელსაც მტრის თავდასხმის დროს სოფელი თავს აფარებდა.[959]*

სოფელ ქორდში გავრცელებული გვარებია: ხაჩიური, საღირაშვილი, ლომოური, ჯალაბაძე, მახათაძე, არჩუაძე, მეტრეველი, ინაური, ქოქოშვილი, თომაშვილი, მედოიძე, ცერაძე, ღონღაძე, ასკილაშვილი, ტერაშვილი, ბადაშვილი, დემეტრაშვილი. სოფელ ქორდში შემდეგი ტოპონიმები გვხვდება: ქინძიანები, ძაგიასეული, რიყეები, ჭადრები, თუთები, ლარები, ქვიანები, ბაზიაურები, ნამგალები, ბაგები, ბადაურები, ნახახვარი და სხვ.

არბო

არბო ერთ-ერთი უძველესი სოფელია შიდა ქართლში.[960] იგი მდ. პატარა ლიახვის შუა წელზე მდებარეობს. არბოს შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ვარიანს ზეით ერთვის ლიახუს აღმოსავლეთიდამ პატარა ლიახჯ. ამის გამო ეწოდა დაბასა შერთული. ვანათამდე არს ვენახიანი, ხილიანი, დაბნებიანი და მრწყველი ველთა გორს ზეითისა, მეჯუდის მდინარისა და პატარას ლიახუს შუათთა, გუერდისძირამდე. შერთულს ზეით არს ეკლესია არბო-წმიდისა, სასწაულთმოქმედი, პატარა ლიახჯს კიდეზე, დასავლით.“ ვახუშტი სქოლიოში დასძენს: „ვგონებ აქა ტფილელის აბოს ნაწილსა და სახელსა ზედა მისსა აღშენებულსა და სასწაულსაც მის მიერ.“[961] როგორც მისი სიტყვებიდან ჩანს, ვახუშტი აქ უფრო გადმოცემას ეყრდნობა, რაც, სავარაუდოა, რომ მისი სამეცნიერო ექსპედიციის წევრებმა ადგილობრივი მოსახლეობისაგან ჩაიწერეს. საინტერესოა, რომ სოფელ არბოს ის „არბო-წმიდის“ სახელით იხსენიებს. იოანე ბატონიშვილი პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფლებს გვერდისძირს მიაწერს, მათ შორის არბოსაც: „ქ. ძევერა მოსახლე, ქ. შერთული მოსახლე, ტყვიავი მოსახლე, ქ. კარბი მოსახლე, ქ. ქორდი, ქ. დიცი მოსახლე, ქ. არბო მოსახლე, ქ. ქვაბთა მოსახლე, ქ. სარაბუკი მოსახლე, ქ. ვანათი მოსახლე, ქ. სათიხარი მოსახლე, ქ. დისევი მოსახლე, ქ. კულბითი მოსახლე,

958 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD, საბ. 13714.

959 * ქორდელები რომ აქტიურად მონაწილეობდნენ თავდაცვით ღონისძიებებში უფრო ადრინდელი დოკუმენტებითაც ჩანს. XVII საუკუნით დათარიღებული ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ ქორდიდან 17 სახასო მოლაშქრე გამოდიოდა იხ: *მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, წიგნი I, გვ. 226.*

960 არბოს ისტორიის შესახებ იხ. გ. სოსიაშვილი, სოფელ არბოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 102-147.

961 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 369.

ქ. მერე მოსახლე ...ესე სოფლები გვერდისძირს მიეწერებოდნენ იულონ ბატონიშვილს ეჭირა, ახლა ქსნის ერისთავთა აქუთ.“[962]

როგორც მივუთითებდით, ვახუშტი სოფელ არბოს „არბო-წმინდად“ იხსენიებს. არბო-წმიდის მსგავსად ქართლში არსებობდა და დღესაც არსებობს სოფლები საბაწმიდა (დიდი ლიახვის ხეობაში),[963] ასევე, თედოწმინდა. საფუძველს მოკლებული არ იქნება, თუ ვიტყვით: არბოს თავდაპირველი სახელწოდება არბო-წმინდა უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ საქართველოში, კერძოდ კი ქიზიყში არსებობდა სოფელი არბოშიკი, რომელსაც XVIII საუკუნის გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტიც იხსენიებს.[964] წარმოშობით არბოელმა ისტორიკოსმა აწ. განსვენებულმა პროფ. ნ. ლომოურმა ჩვენთან საუბარში აღნიშნა, რომ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი არბო, სავარაუდოდ, სწორედ ქიზიყის არბოშიკიდან გადმოსახლებულმა ლომოურებმა დააფუძნეს და ეს სახელიც იქიდან უნდა გადმოეტანათო.

არსებობს მოსაზრება, რომელიც „არბოს“ არაბების მიერ ნაწამებ წმ. - აბოს სახელთან აკავშირებს. ცნობილ ხალხოსან მწერალს, ნ. ლომოურს, რომელიც არბოს მკვიდრი იყო, სარწმუნოდ მიაჩნია სოფლის სახელის „არბოს“ დაკავშირება VIII საუკუნის მოწამე აბოსთან, ამასთან დაკავშირებით იგი წერს: „არის მართლა სოფ. არბოში საფლავი წმინდა მოწამისა აბოსი? ანუ ვისგან არის აშენებული მოხსენიებული ეკკლესია? – ამ კითხვებზე ისტორიულად დასაბუთებული პასუხების მიცემა ძნელია; ის კი ცხადია, რომ ეს სოფელი და მისი ხატი იმავ ძველის დროდგანვე სახელ განთქმული ყოფილა მთელს შიგნითა ქართლში, რომლის მცხოვრებელნი დიდის პატივისცემით და თაყვანებით ეპყრობოდნენ მას. ამ მხარეში აქამომდე ხშირად გაიგონებს ადამიანი ფიცილსა – „არბოს მადლმაო.“ რაღა თქმა უნდა საგანი ამ ფიცილისა არის წმ. მოწამე აბო და არა სოფელი!“[965] სამეცნიერო ლიტერატურაში „არბოს“ წმ. აბოსაგან წარმომავლობა გაზიარებული არ არის.[966] სოფელ არბოს აბო წმინდად მოიხსენიებს XIX საუკუნის გამოჩენილი ფრანგი ქართველოლოგი მარი ბროსე.[967]

მდ. პატარა ლიახვს რამდენიმე შენაკადი უერთდებოდა.[968] ერთ-ერთი

962 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 40.

963 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 38.

964 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 257.

965 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, შემდგენელი ხ. მურადაშვილი, თბ., 2002, გვ. 138.

966 ი. მეგრელიძე სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1986, გვ. 20.

967 M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologgique dans la Georgie et dans Larmenie, exsecuite en 1847-1848, III, St. Petersbourg, 1851, p. 63.

968 გ. სოსიაშვილი, მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ჰიდრონიმები, „ანალები,“ 2018, №14, გვ. 134-152.

ასეთი შენაკადი „მერეს“ ხევი (სავარაუდოდ, აქედან მომდინარეობს არბოს მეზობლად არსებული სოფელ მერეთის სახელწოდება), ვახუშტის ცნობით, პატარა ლიახვს არბოს ჩრდილოეთის მხრიდან ერთვოდა: „ამ არბოწმიდის ზეით ერთვის პატარა ლიახვს აღმოსავლიდამ მერის ხევი.“[969] არბოს აღმოსავლეთ მხარეს მდ. პატარა ლიახვის ჭალაა. იქვე ახლოს პატარა ლიახვის ნაპირზე, როგორც აღვნიშნეთ, სოფელი მერეთია, რომელსაც არბოსთან ხიდი აკავშირებს. არბოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით სოფელი ქსუისია, ქსუისის ჩრდილოეთით სოფელი ჭარები. არბოს ჩრდილო-დასავლეთით სოფელ ერედვის სავარგულებია.

2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ ე. წ. საოკუპაციო ხაზი სოფელ არბოსთან გაავლეს. დოკუმენტურ წყაროებში სოფელი არბო XVII საუკუნიდან იხსენიება. როგორც თ. ჟორდანია მიუთითებს, ქართლის მეფე ლუარსაბ II-ს სოფელ არბოსთვის 5 კომლი გლეხი შეუწირავს: „ქ-კს: სჟზ: მეფე ლუარსაბ სწირავს სოფ. არბოს ხუთ კვამლ გლეხს. ქ-კს: სჟზ. მარტის: კბ: (სიგელი მცხეთისა №25, ნუსხა № მც. დაწერილი ხელითა კარის მწიგნობრის რევიშვილის ქუმსისათა).“[970] 1609 წლის 22 მარტით დათარიღებულ, ლუარსაბ II-ის შეწირულობის სიგელიდან ირკვევა, რომ არბოში მცხოვრები ხუთი კომლი გლეხი, ასევე, გერის წმინდა გიორგის ტაძარი ქართლის მეფემ სვეტიცხოველს უბოძა: „ქ. შეწევნითა ღ(მრ)თისათა, ჩუენ, ღ(მრ)თივ-გუირგუინოსანმან, მეფეთ [მეფემან] ლუარსაბ, ვიგულეთ და ვიგულსმოდგინეთ და შემოგწირეთ [პა]ტიოსანსა ღ(მრ)თივ-აღმართებულსა სვეტსა ცხოველსა, კვართსა [სამეუფო]სა და მირონსა ქრისტესა: ლიახვის პირს სოფელი არბო მეფ[ობისა] ჩუენისა წარსამართებლად და სულისა ჩუენისა სახსრად დღესა მას [საშინელსა]. შეიწირე მცირე ესე შესაწირავი თქვენ, პატიოსანო ღ(მრ)თივ-[აღმარ]თებულო სვეტო ცხოველო, კვართო საუფლო და მირო[ნოქრ]ისტესო, და ნაცვალ-გვაგე მადლი და ფარვა თქვენ მიერი და [წარმა]რთე მეფობა ჩუენი. არს არბოს ჩუენგან შეწირული: ბ[...]იული პაპუნა, კუამლი ერთი, ბაღნიაშვილი მაისა, კუმლი ერთი,[...]ე ბერუა კუმლი ერთი, ფიჩხნარაშვილი ირემა, კუმლი ერთი, მისი განაყოფი მგელია კუმლი ერთი. ესები მათის სამართლიანის საქმითა და სამძღვრითა, მთითა და ბარითა, წყალითა, წისქვილითა, შესავლითა და გამოსავლითა, შენითა და ოჭრითა, ყოვლის მისის სამჭმოთა თქვენთვის შემოგუიწირავს. შეიწირე პატიოსანო ღ(მრ)თივ-აღმართებულო სვეტო ცხოველო, კვართო საუფლოო და მირონო ქრისტესო. აწე, კიდევე საყდარი გერისა მთავარმოწამე და მისი შესავალი სოფელი არბო მისის შესავლითა. ესები ყოვლითურთ თქვენთვის შემოგუიწირავს ყოველთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან მოუშლელად...“[971]

969 გ. სოსიაშვილი, მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ჰიდრონიმები, „ანალები,“ 2018, №14, გვ. 134-152.

970 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ, თბ., 2018, გვ. 437.

971 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები: ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა,

1617 წლის ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ გერი და გერისთავი არაგვის ერისთავების საკუთრებას წარმოადგენდა, რომელიც სამეფო ხელისუფლებას სვეტიცხოვლისათვის ჰქონდა ბოძებული. ნუგზარ არაგვის ერისთავმა სვეტიცხოვლის მამულები: არბო და გენესმანი დაიკავა და მათ სანაცვლოდ, სოფელ ქორდში სამი კომლი გლეხი შეწირა.[972]

გვიანფეოდალურ პერიოდში, ისევე, როგორც ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში, პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებშიც თვალში საცემია სოციალურ ფენებს შორის არსებული წინააღმდეგობანი. დოკუმენტურ წყაროებში ხშირად ვხვდებით გლეხთა უფლებების დარღვევის და მათი გაყიდვის ფაქტებს. მაგ. 1778 წლის 2 აგვისტოს სამჯერ გაყიდული პაატა იმერელი ერეკლე II-ს სთხოვდა სამართლის აღსრულებას. თავდაპირველად, იგი იმერელი აზნაურის ყმა ყოფილა, რომელსაც ახალციხეში გაუყიდია. პაატას ტყვეობიდან თავი დაუხსნია და ჯერ სურამში ჩასულა, ხოლო შემდეგ არბოში მირზაშვილთან დამდგარა, თუმცა, მირზაშვილს აუყრია და ისევ თავის ძველ ბატონთან დაუბრუნებია.

მებატონეების ძალმომრეობით შეწუხებული და საკუთარ ქვეყანაში სამშობლოდაკარგულმა გლეხმა მეფეს მიმართა: „სამჯერ გაყიდული ვარ, მეოთხედ ეს არის თქვენს საფარველს მამიტანებია, ღმერთი გაგიმარჯვებსთ საქრისტიანოს ხელმწიფევ, ერთი ოქმის წყალობა მიყავით, რომე თქვენი ყმა ვიყო, ერთი ალაგი მიბოძოთ სადმე ვიდგე და გემსახურო თქვენის შვილების სადღეგრძელოთ.“[973]

სოციალური დაპირისპირების ფაქტები უფრო გვიანდელ პერიოდშიც გვხვდება. არბოში მცხოვრებ გლეხებს, როგორც ჩანს, ერედველი ფავლენიშვილები ავიწროებდნენ. 1880 წლის 10 აპრილს ალექსი გოგიჩაშვილმა, გიორგი გუჩმაზაშვილმა და ალექსი ფიჩხნარაშვილმა ცხინვალის „პრისტავთან“ იჩივლეს: „არბოში, გასულ წელს საჯარო ვაჭრობით ილიკო ფავლენიშვილისაგან შეძენილ მიწას ვხნავდით, როდესაც ერედვში მაცხოვრებელი კოტე ფავლენიშვილი თოფითა და კომბლით შეიარაღებული თავს დაგვესხა და მოკვლას გვიპირებდა, რომ არ გაგვეკოჭა. თუმცა, ის ამის შემდეგაც აგრძელებდა მუქარას, რომ სადაც კი დაგვახელებდა, იქვე დაგვხოცავდა, ამიტომ უმორჩილესად გთხოვთ, ამ კაციის აგრესიისაგან დაგვიცავითო.“ არბოელ გლეხებს მოწმეებათ ჰყავდათ: დიაკვანი დიმიტრი ხუტუბოვი, ვასილ ლომაური და სოფლის მოსამართლეები: ივანე მაისურაძე და სოლომონ გვიმრაძე.[974]

გვიანფეოდალურ ხანაში, ქართლში „ლეკიანობის“ გავრცელების დროს, არბო, პატარა ლიახვის რამდენიმე სოფელთან ერთად, ერეკლე

გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 88-89.

972 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. I, გვ. 442.

973 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 413, დოკ. 433.

974 История Юго-Осетий в документах и материалах (1864-1900), сост. Т. Д. Тогошвили и Цховребов, т. III, Сталинир., 1961, ч. I, стр. 152, док. № 85.

II-ის 1772 წლის 28 აგვისტოს ბრძანების თანახმად, ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლის მეორე უბანში შედიოდა.[975]

ერეკლე II-ის დროს არბოელები აქტიურად მსახურობდნენ „მორიგე ჯარში.“ XVIII საუკუნის 70-იანი წლებით თარიღდება სოფელ არბოდან მორიგე ჯარში მონაწილე პირთა სია, სადაც არბოდან გამომსვლელი მოლაშქრეები თვეების მიხედვით არიან განაწილებულები. არბოს მცხოვრებთა და, ზოგადად, ზემო ქართლის სადროშოში შემავალი სოფლების ასეთი მობილიზაცია, სწორედ „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ იყო მიმართული. „არბოს მორიგეთა ნუსხაში“ ვკითხულობთ:

„ღვთით მარტში უნდა იყოს მორიგეთ

ქ. არბოდამ ფიჩხნარას-შვილი თევდორე,

ქ. არბოდამ ხიზანი სახასო სურამელი ჯობაძე მანძულა,

ქ. არბოდამ ხიზანი სარდალ სალთუხუცის ყმა საკარელი დავითას-შვილი გოგია.

ღვთით აპრილში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი სარდალ მოურავის ყმა ქარელელი ხუცისშვილი ქიტესა,

ქ. არბოდამ ხიზანი დავით ფალავანდის-შვილის ყმა ბუზალაძე მამუკას შვილი ბერი,

ქ. არბოდამ ხიზანი დათეშ ჩხეიძის ყმა ყეენის-შვილი რევაზა.

ღვთით მაისში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი იულონ ბატონის-შვილის ყმა დარჩიაშვილი გოდერძა.

ქ. არბოდამ ბაღნიაშვილი ქიტესა,

ქ. არბოდამ აზნაურშვილი ჟურიული ზაზა.

ღვთით თიბათვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ გვიმრაძე დავითის შვილი დეკანოზი გიორგი.

ქ. არბოდამ ფიჩხნარას-შვილი ქრისტესია,

ქ. არბოდამ ხიზანი სარდალ სალთუხუცეს ყმა საკარელი დავითას-შვილი თუმანა.

ღვთით მკათათვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ბაღნიაშვილი გოგია,

ქ. არბოდამ ხიზანი იულონ ბატონის-შვილის ყმა დარჩიას-შვილი ბერძენა.

ღვთით მარიამობისთვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ გვიმრაძე დავითის შვილი იორდანე,

ქ. არბოდამ ხიზანი სახასო სურამელი კობაძე ზურაბას-შვილი ოქრუა,

ქ. არბოდამ ბაღნიას-შვილი ნასყიდა.

ღ თით ენკენისთვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ბაღნიაშვილი პეტრე,’

ქ. არბოდამ ხიზანი იულონ ბატონის-შვილის ყმა დარჩიას შვილი პეტრე,

975 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 297.

ქ. არბოდამ აზნაურშვილი ჟურიული მღვდელი ანდრია.

ღვთით ღვინობის თვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი სარდალ მოურავის ყმა ქარელელი ხუცის-შვილი გოგია,

ქ. არბოდამ ხიზანი დავით ფალავანდიშვილის ყმა ბუზალაძე მამუკას შვილი შიო,

ქ. არბოდამ ხიზანი დათეშ ჩხეიძის ყმა ყეენაშვილი დათუნა.

ღვთით გიორგობის თვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ აზნაურშვილი ჟურიული გოგია,

ქ. არბოდამ ამისივე ყმა კაპანაძე სეხნიაშვილი სვიმონა,

ქ. არბოდამ ამისივე ყმა კაპანაძე... გიორგის-შვილი გიორგი,

ქ. არბოდამ აზნაურშვილი გედევანის-შვილი მღვდელი რომანოზ.

ღვთით ქრისტის შობის თვეში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი გოგია თუხარლის-შვილის ყმა წოლდელი ბერის შვილი გულია,

ქ. არბოდამ ხიზანი ოსინაშვილის ქრისტესიას ყმა დრუსტაშვილი იამან.

ღვთით იანვარში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი გლახა ალექსის შვილის ყმა წედელი გვარამაძე დავითა,

ქ. არბოდამ ხიზანი ტეტია გარსევანაშვილის ყმა გორელი ბერაზე დათუნას-შვილი ოთარა.

ღვთით ფებერვალში უნდა იყოს მორიგედ:

ქ. არბოდამ ხიზანი იულონ ბატონის-შვილის ყმა დარჩიაშვილი ზაალა,

ქ. არბოდამ მაზანას-შვილი პავლე."[976]

მორიგე ჯარში წლის განმავლობაში სოფელ არბოდან სულ 33 მოლაშქრე უნდა გამოსულიყო.

1801 წლის მონაცემებით, არბო ერეკლე II-ის ვაჟის იულონ ბატონიშვილის საკუთრებას წარმოადგენდა, სადაც მას სამღებროც ჰქონდა. სამღებროების შემოსავალში მითითებულია, რომ არბოს სამღებრო თერთმეტ თუმანზე მეტ შემოსავალს იძლეოდა: „ქ. არბოს სამღებროს იჯარიდამ თერთმეტი თუმანი და შვიდი მინალთუნი."[977]

იულონ ბატონიშვილის რუსულ ხელისუფლებასთან დაპირისპირებისა და იმერეთში გაქცევის შემდეგ, არბოს იჯარა მანუჩარ მდივნის (იგულისხმება მანუჩარ თუმანიშვილი) ხელში გადასულა, ხოლო შემდეგ მისგან იჯარით აუღია გოგია დონდარაშვილს. საქართველოს მმართველის პეტრე ფანიჩის[978] დავალებით, არბოს იჯარის ანგარიში შეუდგენია გიორგი ამილახვარს, სადაც ვკითხულობთ:

976 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. II, თბ., 1953, გვ. 81-83, № 126.

977 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. I, თბ., 1938, გვ. 192.

978 გვარი მოგვყავს ისე, როგორც დოკუმენტის დედანშია. სავარაუდოდ, უნდა იყოს პანიჩის.

„დ (ოთხი თუმანი) ქ. მანუჩარ მდივანს დაეხარჯა ორის ბარათით ოთხი თუმანი. პირველი ბარათი მარტისა ß იყო და მეორე ბარათი მაისის ე.

ბ (ორი თუმანი) ქ. ერისთვიანთ დაეხარჯათ ორი თუმანი ბარათით ივლისის ი.

ა (ერთი თუმანი) ქ. ეკლესიის წმინდის გიორგის არბოს შეწირული არბოს დეკანოზ დაეხარჯა ბარათით ერთი თუმანი მკათათვის ა.

ßწ (ორი თუმანი და

ოთხი მინალთუნი) ქ. კაპიტან-ისპრავნიკს დაეხარჯა თავისი ბარათით ორი თუმანი და ოთხი მინალთუნი სეკდემბრის კდ.

ა (თუმანი) ქ. მოურავს მირზაშვილს დაუხარჯამს თავისის ბარათით თავის ათის თავში ერთი თუმანი მკათათვის ა.

გხ (სამი თუმანი და ექვსი მინალთუნი) ქ. ჯანუაშვილი გოგიასათვინ მიგაცემინე დანარჩომი მაღაქელაშვილის ბარათით სამი თუმანი და ექვსი მინალთუნი დეკემბრის იß.

.....

იქნა ზემო ექვსი კალმის მიცემულის ჯამი თოთხმეტი თუმანი.

ეს ბარათები ჩვენ (გიორგი ამილახვარმა, – გ. ს.) გამოგართვით და ეს ერთიანი დიდი ბარათი მოგეცით თოთხმეტი თუმნის, რომ ამ იჯარის შენ-ზედ აღარა არისრა დარჩომილი, დეკემბრის ით, ქკს უჟ.

თავადი გიორგი ამილახვარი.“[979]

არბოს მოსახლეობის შესახებ ყველაზე უფრო ადრინდელი ცნობები შემოგვინახა „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდმა დავთარმა.“ ოს-მალეთის ხელისუფლების მიერ ქართლის სოფლების აღწერის მიზნით შედგენილი ფისკალური დოკუმენტი ძალზე საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს არა მარტო მოსახლეობის რაოდენობის, არამედ მათი სამეურნეო საქმიანობის, დამპყრობელთა მიერ დაკისრებული გადასახადების შესახებ და სხვ. „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღწერილია დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებიც,[980] მათ შორის, არბო. თურ-ქულ დოკუმენტში ვკითხულობთ:

„ონია ძე ბათასი გიორგი ძე ბაბუნასი
თამაზა ძმა მისი სიმონა ძე მისი
ბერი ძე იორგისა (უნდა იყოს გიორგისა, – გ. ს) გიორგი ძე ფირანასი
იორგი ძმა მისი ზათუნა ძე იორგისა
თევდორე ძე გიგითასი სეხნია ძე მისი
ზაქარა ძმა მისი გიორგი ძე იასესი
შიო ძე ბისიტასი ხოსია ძმა მისი

979 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარ-ჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. II, თბ., 1953, გვ. 252-253, დოკ. 352.

980 იხ. გ. სოსიაშვილი, „ოსმალობა“ და პატარა ლიახვის ხეობა, გორის სახელ-მწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, 11-12 დეკემბერი, 2015, გორი, საქართველო, კონფერენციის მასალები, გვ. 62; გ. სოსიაშვილი, სამაჩაბლო „ოსმალობის“ პერიოდში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, 12-13 დეკემბერი, 2014, გორი, საქართველო, კონფერენციის მასალები, გვ. 51.

დათუნა ძე ბერისა ბირა ძმა მისი
სარქისა ძე იორგისა სიმონა ძმა მისი
ბერი ძმა მისი ნიკოლა ძე დათუნასი
იორგი ძე მისი ბიძინა ძე მისი
იასე ძე ბაბუნასი ქიტესა ძე ბაბუნასი
იოთამა ძე გივასა გიორგი ძმა მისი.“

დავთრის შედგენის დროს, არბოში 15 კომლსა და ამ კომლებში გაერთიანებულ 26 ოჯახს უცხოვრია. დოკუმენტმა არბოს შესახებ დამატებითი ინფორმაციაც შემოგვინახა: „მიწის დღიური მფლობელობა 50, სამეუფო ველის დღიური მფლობელობა 20, სამეუფო ველის ვენახის დღიური მფლობელობა 5, ჯამი მარცვლეულისა ისფენჯი კაცი 26 ახჩა 3120, ხორბალი ქილა 180 ახჩა 3600 ქერი ქილა 90 ახჩა 1350 ჭვავი ქილა 50 ახჩა 750 ფეტვი ქილა 80 ახჩა 1200 უშრის გადასახადი ვენახზე დონუმი 50 თითოეულს 40, ახჩა 2000 გადასახადი ერბოზე 350 გადასახადი არუსანეზე 120 გადასახადი ცხვარზე 390 გადასახადი სკაზე 100 დეშთიბანი, მიწაზე თაფუს გადასახადი 250 გადასახადი ღორზე 120 ბადიჰავა, ჯურუმ ჯიბაიეთ, იავა ვე კაჩკუნ, ბეითალმალი ამე ვე ხასე, მალი გაიფ, მალი მეფკუდ, დიმედიეთ 350 ჯამი 14400.“ ამ დროისათვის არბო გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა.[981]

როგორც ოსმალური დოკუმენტიდან ირკვევა, XVII საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს, არბოს მოსახლეობა სოფლის მეურნეობის არაერთ დარგს მისდევდა, მათ შორის მიწათმოქმედებას (მემარცვლეობა-მევენახეობა), მესაქონლეობას, მეფუტკრეობას. არბოელები სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისთვის ოსმალებს არაერთ გადასახადს უხდიდნენ. დავთრის შედგენის დროს არბოს მოსახლეობა 26 კომლს შეადგენდა, ხოლო XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მორიგე ჯარში არბოდან გამოსული მებრძოლების რაოდენობის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, არბოს მკვიდრთა რაოდენობა დაახლ. 33 კომლი იყო.

XIX საუკუნის დასაწყისისთვის არბოს მოსახლეობა მკვეთრად შემცირდა. 1804 წლის რუსული კამერალური აღწერის მიხედვით, სოფელი არბოში, რომელიც „საგუბერნიო ქალაქიდან“ – თბილისიდან 83 ვერსის მანძილზე მდებარეობდა, 8 კომლი სახაზინო გლეხი (ქართველები) ცხოვრობდა (აქედან, 40 მამაკაცი, 35 ქალი). სოფელ არბოში იმ დროისთვის 200 დღიური სახნავი მიწის ფართობი იყო. აქ არსებული 7 ვენახიდან გლეხებს მოსდიოდათ 200 კოკა ღვინო.

მევენახეობის გარდა, არბოელებს მარცვლეული კულტურებიც მოჰყავდათ. მათ ძირითად საქმიანობას, ისევე, როგორც 1728 წლის ოსმალურ

981 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევით და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 369-370; გ. სოსიაშვილი, დიდი ლიახვის ხეობების 2008 წლის აგვისტოს ომის შედეგად ოკუპირებული სოფლები „ოსმალობის“ პერიოდში, შუა საუკუნეებში ქართულ-თურქული ურთიერთობები, გორი, 2019, გვ. 120.

დავთარშია მითითებული, მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა წარმოადგენდა. ისინი ხეტყის დამზადებითაც (ძირითადად, საყოფაცხოვრებო გამოყენების მიზნით) იყვნენ დაკავებულები.[982] არბოს მოსახლეობა ნახევარი საუკუნის შემდეგ საგრძნობლად გაიზარდა.

თბილისის გუბერნიის სტატისტიკური კომიტეტის 1885 წლის მონაცემების მიხედვით, არბოში 44 კომლი საბატონო გლეხი ცხოვრობდა, აქედან 88 მამაკაცი, 86 მანდილოსანი, სულ 174 მოსახლე; საეკლესიო საკუთრებაში იყო 1 კომლი (2 მამაკაცი და 2 მანდილოსანი), კერძო საკუთრებაში (საბატონო) 8 კომლი (21 მამაკაცი და 21 მანდილოსანი), სახაზინო უწყებას ეკუთვნოდა 26 კომლი (65 მამაკაცი და 63 მანდილოსანი), არბოს მოსახლეობიდან ყველა ქართველი იყო. აღწერაში არბოელთა საკუთრებაში არსებული პირუტყვის რაოდენობაც არის მითითებული – 6 ცხენი, 85 მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი და 15 კამეჩი. სოფელში იმ დროისათვის მოქმედი იყო ერთი ეკლესია.[983]

1886 წლის აღწერის მიხედვით, არბოში უკვე 46 კომლი ცხოვრობდა, აქედან, 97 მამაკაცი და 92 - მანდილოსანი (სულ 189 მცხოვრები) იყო – ყველა მათგანი მართლმადიდებელი აღმსარებლობის ქრისტიანი. აქედან, აზნაურთა ფენას ეკუთვნოდა 10 მამაკაცი და 10 მანდილოსანი, სასულიერო პირთა ოჯახებიდან იყო 10 მამაკაცი და 11 მანდილოსანი, სახაზინო გლეხთა კატეგორიიდან – 27 კომლი (69 მამაკაცი და 68 ქალი). არბოში საეკლესიო გლეხებიც ცხოვრობდნენ. სულ დაფიქსირებული იყო 8 კომლი, აქედან – 8 მამაკაცი და 3 მანდილოსანი.[984]

XIX საუკუნის 80-იან წლებში არბოს მოსახლეობა აქტიურად მისდევდა მიწათმოქმედებას. არბოში ხორბლის კარგი მოსავალი მოჰყავდათ. ამას ადასტურებს 1894 წელს გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ინფორმაცია. გრილი ჰავის გამო არბოში მემარცვლეობას შედარებით ჩამორჩებოდა მევენახეობა.[985] არბოს მოსახლეობისთვის განსაკუთრებულ პრობლემას წარმოადგენდა ტყის უქონლობა. მკაცრი ზამთრის პირობებში მოსახლეობას თავის გატანა უჭირდა. სახელმწიფო ტყით სარგებლობისთვის მათ განსაკუთრებული ნებართვა ესაჭიროვებოდათ, რაზეც ხელისუფლების ჩინოვნიკები ხშირად უარს ეუბნებოდნენ. ამის შესახებ 1893 წელს, გაზეთ „ივერიაში“ ვკითხულობთ: „ს. არბო (გორის მაზრა): თქვენი მტერი იყოს

982 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გვ. 52.

983 Труды Тифлисского губернского статистического комитета : Выпуск 1-й, Сведения за 1884 и 1885 г.г.: С приложением 2-х карт _ Борчалинского и Тифлисского уездов, Под ред. секрет. ком. Игнатовского, Тиф., 1886, გვ. 59. უნდა იგულისხმებოდეს X საუკუნის წმინდა გიორგის სახელობის ბაზილიკური ტაძარი.

984 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, V. Цхинвальский участок, Тиф., 1893, №1314. ამავე აღწერის მიხედვით, კახეთში გვხვდება არბოეთი. *იქვე, №1417.*

985 გაზ. „ივერია,“ 1894 წ. 6 ივლისი, № 142, გვ. 2.

ისეთს გაჭირვებაში, როგორშიაც ჩავარდნილია ამ ჟამად ჩვენი პატარა სოფელი. მოდის ზამთარი თავის ყინვითა და ქარაშოტებით და ჩვენს ბედობაზედ წკირი შეშა რა არის, ისიც კი არსაიდამ მოიპოვება. საკუთარი ტყე არა აქვს სოფელსა და სახელმწიფო ტყეებიდამ „ლესნიჩი“ არ გვატანინებს არაფერსა. შარშან ქაღალდი მივართვით ბ-ნ ტფილისის გუბერნატორს და ვთხოვეთ-მოეცათ ნება აქვე ჩვენს ახლო მდებარე სახელმწიფო ტყეებიდამ ჩვენთვის საჭირო შეშა-ფიჩხის გამოტანისა, მაგრამ აქამომდე არავითარი სანუგეშო შედეგი არ მოჰყოლია ამ ქაღალდს.“[986]

1891 წელს, „მწყემსის“ ფურცლებზე „არბოელის“ ფსევდონიმით გამოქვეყნებულ კორესპონდენციაში ცნობილი ხალხოსანი მწერალი, არბოს მკვიდრი ნ. ლომოური (1852-1915 წ.წ.)[987] აღნიშნავს, რომ არბოში მოსახლეობის რაოდენობა 30 კომლს შეადგენდა. მოსახლეობის ასეთ მცირე დროში კლება შესაძლებელია შიდა მიგრაციის ან ეპიდემიის შედეგი იყო.[988]

XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის დასაწყისში არბოს მოსახლეობის რეგისტრაცია (ნათლობა, ქორწინება, გარდაცვალება) არბოს წმინდა გიორგის ე. წ. „მეტრიჩესკი“ წიგნში ფიქსირდებოდა. რეგისტრაციის მონაცემებს ხელს არბოს წმინდა გიორგის მღვდელი გიორგი გვიმრაძე და დიაკვანი ვასილ ლომოური აწერდნენ.

XIX საუკუნის ბოლოს არბოში სიკვდილიანობის მიზეზი არაერთი დაავადება იყო. მათ შორის: „ანთება, სიდამბლე, ჭლექი, ცხელება, ყვავილი, საოფლე, ჯდომი, სიმსივნე.“[989] XIX საუკუნის ბოლოს სოფელ არბოში, ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებში, ქოლერა მძვინვარებდა, რის გამოც, სპეციალური კარანტინები იყო მოწყობილი. არბოში არსებული კარანტინის შესახებ ნ. ლომოური წერს: „მას აქეთ, რაც ჩვენს ახლო-მახლო სოფლებში ხოლერამ თავი იჩინა, ჩვენი საზოგადოება მტრისგან ალყა-შემორტყმულს ადგილს დაემსგავსა. სრული თვე გადის, რაც ჩვენმა სოფელმა კარები ჩაიკეტა და განუშორებლივ ტრიალებს მხოლოდ შინაურობაში. ვინ იცის, რომელს ჩვენგანს სად რომელი საყვარელი ნათესავი მოუკვდა. ძვირფასი მეგობარი საუკუნოდ მოშორდა, დაახლოვებული კარგი ნაცნობი ცივსა ბნელს სამარეში ჩაემარხა!“[990] მწერლის გადმოცემით, კარანტინი მკაცრად კონტროლდებოდა და ამ პროცესს ადგილობრივი აზნაური, სოფელში დიდი ავტორიტეტით გამორჩეული ფარნაოზ ჟურული ხელმძღვანელობდა: „ორი გზა შემოდის ჩვენს სოფელში და ამ ორსავე გზაზედ, სოფლის განაპირას მაღალ ტარიანი ბაირაღები არჭვია. ამათ გვერდზედ გამართულია ქოხები, რომლებშიაც გამუდმებით დღე და ღამ ჰზის ოროლი ყარაული და თვალ-

986 გაზ. „ივერია,“ 1893 წ. 28 ნოემბერი, № 258, გვ. 2.

987 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000831/

988 ნ. ლომოური, პუბლისცისტური წერილები, გვ. 19.

989 მეტრიჩესკის წიგნი, მიცემული საქართველო-იმერეთის უწმინდესის მმართებელის სინოდის კანტორიდგან გორის უეზდის არბოს წმინ. გიორგის ეკკლესიასა შინა, ჩასაწერად დაბადებულთა, ქორწინებით შეუღვლილთა და გარდაცვალებულთასა. ჩყეთ წლისა.

990 ნ. ლომოური, პუბლისცისტური წერილები, გვ. 135.

ყურს ადევნებს ამ გზაზედ ხალხის მოძრაობას. ისინი ვალდებულნი არიან, არც არავინ სოფელში შემოუშვან, და არც სოფლიდამ გაუშვან გარეთ. უკეთუ ყარაულმა რაიმე მიზეზის გამო არ შეასრულა ეს მოვალეობა, მაშინ მას ახდევინებენ სამს მანათს ჯარიმას და ერთი დღე ბოსელშიაც უნდა იყოს დამწყვდეული. ყარაულების ზედამხედველად ამორჩეულია სამი უფრო შეგნებული გლეხ-კაცი, რომელთაც სოფლისაგან დროებით ჩაბარებული აქვთ სამართლის წარმოება. თავმჯდომარედ ამ სამის კაცისა ირიცხება უფროსი სანიტარი, ჩვენი პატარა დიქტატორი, ჩვენი სარდალი და წინამძღვარი, მოუღალავი აზ. ფარნაოზ ჟურული."[991] ნ. ლომოურის ცნობით, ჯარიმის სახით შემოსულ თანხას სოფლის მცხოვრები წამლების საყიდლად იყენებდნენ.[992] თუმცა, ზოგიერთ ახლომდებარე სოფლებში, მაგ. ქორდში საკარანტინო შემოსავალი სანიტრების და სოფლის მოხელეების ჯიბეში მიდიოდა და მწერალი იმედს გამოთქვამდა, რომ ბოქაული გუგუშვილი (სახელი მითითებული არ არის) მალე მოაგვარებდა ამ საკითხს.[993]

1927 წლის მონაცემების მიხედვით (ამომრჩეველთა სია), სოფელ არბოში 130 ამომრჩეველია დაფიქსირებული. თუ ამომრჩეველთა რაოდენობის მიხედვით ვიმსჯელებთ (საშუალოდ ორი ამომრჩეველი ოჯახში), 1927 წლისათვის არბოში დაახლოებით 60 ოჯახი ცხოვრობდა.[994]

სოფელ არბოს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენდა X საუკუნის წმინდა გიორგის ტაძარი, რომელსაც ქართლის მორწმუნე საზოგადოება თაყვანს სცემდა.[995] ადრეფეოდალური პერიოდში აგებული ბაზილიკური ტიპის სალოცავი, როგორც ს. მაკალათია მიუთითებს, მოხატულიც ყოფილა.[996] ბაზილიკის გვერდით მიშენებული იყო მრგვალი კოშკი, რომლის მხოლოდ ფრაგმენტმა მოაღწია. სავარაუდოდ, კოშკს გალავანიც ჰქონდა.[997] 1924 წელს არბოში ნამყოფი სიძველეთა მკვლევარი გ. ბოჭორიძე ვარაუდობს, რომ ტაძარი ციხეში იყო აშენებული.[998] XX საუკუნის 20-იან წლებში არბოს წმინდა გიორგის ბაზილიკურ ტაძარში დაცული იყო ტილოზე შესრულებული კანკელის ხატები „მცხეთის სკოლისა."[999] როგორც აღვნიშნეთ, არბოს წმინდა გიორგის მცირე ტაძრის გვერდით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს კოშკის ფრაგმენტი დღემდეა შემორჩენილი. არ-

991 ნ. ლომოური, პუბლისცისტური წერილები, იქვე, გვ. 136.

992 იქვე.

993 იქვე.

994 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო, გორის რაიონული არქივი, ფონდი №3, აღწერა № 471, საქმე №72, გვ. 14-17.

995 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997, გვ. 18; ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 62.

996 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

997 იქვე, გვ. 63.

998 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 109.

999 იქვე.

ბოს წმიდა გიორგის ტაძარს, გერის ტაძრის უმცროს ძმად თვლიდნენ.[1000]

ს. მაკალათია ამის შესახებ აღნიშნავს: „გერის წმ. გიორგის ხატობა ქართლში ორ ადგილას იმართებოდა: სოფელ გერსა და არბოში. გერი იყო ამ ხატის მთის საბრძანისი, არბო კი – ბარისა.“[1001].

ნ. ლომოურის გადმოცემით, გერში წმინდა გიორგის თავის სარქველი ესვენა.[1002] როდესაც მლოცველები გერის სალოცავიდან ბრუნდებოდნენ, ისინი უსათუოდ უნდა შეჩერებილიყვნენ არბოში და აქაც უნდა მოელოცად. იმ შემთხვევაში, როცა მრევლს გერში უამინდობის გამო ვერ უხერხდებოდა ასვლა, მას შეეძლო ზვარაკი არბოს წმინდა გიორგის სახელობის ტაძრისათვის შეეწირა.

გადმოცემის თანახმად, გერიდან წმინდა გიორგის ნაწილები თამარ მეფემ მის მიერ აგებულ არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში გადმოაბრძანა. წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატი XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში ინახებოდა. ამას ადასტურებს ალ. გარსევანიშვილის სიტყვები: „იგი აქამომდე განისვენებს მას ეკლესიასა შინა“.

წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატის გერიდან არბოში გადმობრძანებამ არბოს ტაძარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა შესძინა. საქართველოს სამეფო კარი არბოს ტაძრის მიმართ დიდ მზრუნველობას იჩენდა. „მწყემსის“ არბოელი კორესპონდენტი ნიკო ლომოური არბოს ტაძარში იხსენიებს ხატს, რომელიც ლუარსაბ მეფის ძეს ვახტანგს შეუწირავს. მისი გადმოცემით: „არის აქვე ხატი წმ. გიორგისა ვერცხლის ფურცელზე გამოხატული ცხენზე მჯდომარე წმიდა მოწამე და ეს ხატი მიკრულია პატარა ორ მტკაველიან ფიცარზე. სახე წმ. გიორგისა და მოყვანილობა ცხენისა ვერ არიან ხელოვნურად გაკეთებულნი; ფიცარი დაფუტუროებული და კუთხეებ შემოცვეთილია. ეს გარემოებანი ვგონებ ცხადათ აჩვენებენ ხატის სიძველესა. ბოლოში ამ ხატს აქვს ხუცური ასომთავრულით ვრცელი წარწერა, რომლიდამ ამოვიკითხეთ, სამწუხაროდ, მხოლოდ შემდეგი: „ჩვენ გვირგვინოსანმან მეფეთმეფემან ლუარსაბ[1003]. ვახტანგის ძემან...“ დანარჩენი სიტყვებიც სჩანან, მაგრამ ვერცხლის ფურცელი ზოგან ჩაჭყლეტილია, ზოგან გაცვეთილი და ამის გამო ძნელი გამოსარკვევნი არიან. თუ ოდესმე ან მე თვით და ან სხვის შემწეობით მოვახერხე ამოკითხვა ამ წარწერილისა „მწყემსის“ შუამავლობით ვაცნობებ მის შინაარსს მკითხველ საზოგადოებას.“[1004]

1000 ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

1001 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61

1002 ნ. ლომოური, მოთხრობები, თბ., 1955, გვ. 72.

1003 თუ წარწერა ნ. ლომოურმა სწორად ამოიკითხა, სავარაუდოდ, იგულისხმება ვახტანგ V შაჰნავაზის ძე ლუარსაბი 1660-1698 წ.წ. სხვა ლუარსაბ ვახტანგის ძე უცნობია.

1004 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, შემდგენელი ხ. მურადაშვილი, თბ., 2002, გვ. 139. აღსანიშნავია, რომ ლუარსაბ I-ის (1527-1556 წ.წ.) ძის ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ შეწირული ხატი არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიაში 1924 წელს სიძველთმცოდნე გ. ბოჭორიძეს უნახავს. სხვა სიწმინდეებთან იგი არბოში დაბრძანებულ ზემოთ ნახსენებ ხატს გერის წმინდა გიორგის ტაძრის საკუთრებად მიიჩნევდა. მკვლევრის მიერ 1924 წლის 31 მაისს შედგენილ ოქმში: „ნივთები სოფ.

როგორც მკვლევარი ი. მეგრელიძე ასკვნის, ამ წარწერის სრული და უფრო ზუსტი ვარიანტი მარი ბროსემ შემოგვინახა, რომელსაც ეს ხატი უფრო ადრე უნახავს. მკვლევარმა წარწერა ასე ამოიკითხა: „ჩვენ ღვთივ გვირგვინოსნის მეფედ მეფისა და მოწამისა ლუარსაბის ძემან ლევან[1005] გამოვაჭედინე ხატი ესე, სალოცველად და მოსახსენებლად სულისა ჩემისა და ძმისა სადღეგრძელოდ.“[1006] თუმცა, ძალზე საინტერესოა ერთი რამ, ნ. ლომოურის მიხედვით, წარწერა იწყება შემდეგნაირად: „ჩვენ გვირგვინოსანმან მეფეთ-მეფემან ლუარსაბ ვახტანგის ძემან,“ ხოლო, მარი ბროსეს მიხედვით: „ჩვენ ღვთივ გჳრგჳნოსნის მეფეთ მეფისა და მოწამისა ლუარსაბის ძემან...“ წარწერებზე დაყრდნობით შესაძლებელია ვიფიქროთ:

1) ხატზე არსებული წარწერა ნ. ლომოურმა არასწორად ამოიკითხა. უპირატესობა უნდა მივანიჭოთ წარწერის წაკითხვის მარი ბროსესეულ ვერსიას. ნ. ლომოური თავის კორესპონდენციაში მიუთითებს, რომ მან წარწერის სრულყოფილი ამოკითხვა დაზიანების გამო ვერ შეძლო.

2) საქმე გვაქვს განსხვავებული წარწერების მქონე ორ სხვადასხვა ხატთან. ერთი მათგანი, რომელიც მარი ბროსემ ნახა, ლუარსაბ მეფის ძის – ლევანისაგან იყო შეწირული, ხოლო მეორე, რომელზეც ნიკო ლომოური საუბრობს, ლუარსაბის ძემ ვახტანგმა შეწირა. „მწყემსის“ კორესპონდენტის ინფორმაციით, არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში ქართველი მეფეების მიერ შეწირული არაერთი საეკლესიო ნივთი ინახებოდა, მათ შორის ერეკლე II-ის მიერ ნაბოძები ვერცხლის ბარძიმ-ფეშხუმი, რომელსაც ასეთი წარწერა ამშვენებდა. „ქ. ჩვენ საქართველოს მეფემ ირაკლი მეორემ შემოგწირეთ შენ ჩვენს სასო წმიდა გიორგის არბოსას, ეს ვერცხლის ბარძიმ-ფეშხუმ-კამარა ჩვენი სულისა და ხორცის მტერზე გასამარჯვებლად. მისხალი რვა, ქნსა უოვ... (1786).“[1007]

გერის წმ. გიორგის ეკლესიისა, დაცული სოფ. არბოს წმ. გიორგის ეკლესიაში,“ ვკითხულობთ: „421. ოქროს წყალში დაფერილი ვერცხლის ხატი წმ. გიორგისა, შეჭედილი ლუარსაბ მეფის ძის(?) ვახტანგის (?) მიერ, ქართული ასომთავრული წარწერით, დაზიანებული (ზურგად ფიცარი აქვს), 351/2-23 სმ. 422. დიდი ჯვარი ხისა, ირგვლივ ვერცხლით შეჭედილი, შემკული ორი თვლით (აკლია ერთი თვალი) და ქართული მხედრული წარწერებით. ჯვრის უკანა მხარეს და ჯვრის ტარზე უკანასკნელი წარწერა იხსენიებს დ. თავყელაშვილს. ჯვარი ძლიერ დაზიანებულია, ბევრ ადგილას ვერცხლის ფურცელი მთლად მოცილებული და დაკარგული აქვს, 67-30 სმ. 423. „დასამწყალობებელი ხატი“ წმ. გიორგისა, გრძელი ტარით, შეჭედილი ვერცხლით, დაზიანებული (ვერცხლის ფურცელი ზოგ ადგილას აგლეჯილი და დაკარგული აქვს), 76-9 სმ. 424. „აზარფეშა“ ანუ განსაზავებელი ვერცხლისა, შეწირული აბრაამ სარქისოვის მიერ 1847 წ., ქართული მხედრული წარწერით. 425. თასი ვერცხლისა, შეწირული ვებუაძის მიერ, ქართული მხედრული წარწერით.“ *გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 285-286.*

1005 იგულისხმება ქართლის მეფის ლუარსაბ I-ის (1527-1556 წწ.) ძე ლევან ბატონიშვილი.

1006 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 21.

https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1007 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 21.

გერიდან გადმობრძანებული წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატი თავის დროზე ბიზანტიიდან იყო ჩამოტანილი. სამწუხაროდ, ამ ხატის აღწერილობა შემორჩენილი არ გვაქვს. საინტერესოა, რომ ნიკო ლომოური წმინდა გიორგის ნაწილებიან ხატად იხსენიებს ზემოთ ნახსენებ სიწმინდეს, რომელზეც თავად მას ამოუკითხავს ხუცური წარწერის ფრაგმენტი (სადაც ლუარსაბ მეფე იხსენიება). ნ. ლომოური წერს: „როგორცა სჩანს, მთელს ამ ძველს ეკკლესიაში ყველაზედ ღირსშესანიშნავი ეს ხატი უნდა იყვეს, რადგან წმ. ნაწილები მთავარ-მოწამე გიორგისა ძველად ამ ხატში წყობილან. ხატის ზემოთა ნაპირთან, წმ. გიორგის თავის ახლო ვერცხლის ფურცელი ერთი გოჯის სიგრძე-სიგანეზე ამოჭრილია და ცხადათა სჩანს ოთხ-კუთხეთ ჩაღრმავებული ფიცარი, სადაც სვენებულან მოხსენიებული ნაწილები. ეხლა სულ მცირე რიცხვი ამ ნაწილებისა ასვენია პატარა ვერცხლის ჯვარში, რომლის სიგრძე არ იქნება სამ გოჯზე მეტი. რათ მომხდარა ეს საქმე? ვის წაუღია დანარჩენი ნაწილები ქართველთა ერის სათაყვანებელი წმინდანისა? ანუ ვისი უკუღმართი მარჯვენა შეხებია ასეთის ჯოჯოხეთურის გაბედულობით სასწაულთმოქმედ ხატსა? ამ საკითხავების პასუხი არაერთხელ გამიგონია ჩემს პატარაობისას მაშინდელ მოხუცებულთაგან და დღესაც არაერთი ხნიანი და დარბაისელი კაცი ემოწმება მათ თავიანთი სინიდისიან ლაპარაკით.“[1008]

ნიკო ლომოურს თანასოფლელებისგან ჩაუწერია არბოს წმინდა გიორგის ხატიდან წმინდა ნაწილების გატაცების ამბავი. ეს ფაქტი, მისი ინფორმაციით, უკავშირდება არბოელ დეკანოზს ანდრია ჟურულს, რომელიც ქართლ-კახეთის უკანასკნელ მეფესთან გიორგი XII-სთან ძალზე დაახლოებული იყო. მეფისაგან მას ჩაბარებული ჰქონია არბოში მცხოვრები საეკლესიო ყმების და მამულის მოვლა-პატრონობა. ანდრია ჟურული პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფელ ბელოთის მაცხოვრის სახელობის ტაძრის წინამძღვარიც იყო. ირკვევა, რომ მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ასევე გიორგი XII-ესთან დაპირისპირებულ იულონ ბატონიშვილთან. როგორც ნ. ლომოური გადმოგვცემს, დეკანოზი დაპირისპირებული უფლისწულების ინტრიგებში მონაწილებდა, მას კავშირი ჰქონდა დარეჯან დედოფალთანაც. არსებული პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, საბოლოოდ, ანდრია ჟურული იძულებული გახდა საქართველოდან გადახვეწილიყო. ნ. ლომოური ამის ნამდვილ მიზეზს ვერ ასახელებს, მან ან დარეჯანი და იულონი დაასმინა გიორგი XII-სთან, ან პირიქით, რაც მისი სამშობლოდან გაქცევის საფუძველი გახდა. ანდრიამ მოზდოკს შეაფარა თავი. მან წასვლის წინ არბოს წმინდა გიორგის ხატიდან (როგორც ნიკო ლომოური გადმოგვცემს, ეს ის ვერცხლით შეჭედილი ხატია, რომელზეც ხუცური წარწერა ამოიკითხა) წმინდა გიორგის ნაწილები ამოიღო და თან წაიღო. სულ მალე დეკანოზმა სიწმინდეები რუს ვაჭრებს მიჰყიდა.

1008 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, შემდგენელი ხ. მურადაშვილი, თბ., 2002, გვ. 139.

მალე ანდრია ჟურული მოულოდნელად გარდაიცვალა და ამის მიზეზი სწორედ წმინდა გიორგის ნაწილების გაყიდვა იყო. ასეთივე ბედი ეწიათ იმ ვაჭრებს, ვინც არბოდან წაღებული სიწმინდეები შეიძინეს. მოგვიანებით ვერცხლის ჯვარში ჩასვენებული წმინდა ნაწილები საქართველოში დააბრუნეს, თუმცა, მათი ნაწილი დაიკარგა.[1009]

ჩნდება კითხვა: იყო თუ არა ნ. ლომოურის მიერ აღწერილი ხატი ის სიწმინდე, სადაც ერთ დროს წმინდა გიორგის ნაწილები ინახებოდა? გერის მონასტრის ქრონიკის ავტორი იაკობ ლომოური წმინდა გიორგის ნაწილებიან ხატს ბიზანტიიდან ჩამოტანილ სიწმინდედ იხსენიებს, რომელიც კეისარმა ფარსმან მეფეს გადასცა, მეფემ კი თავის გერს უწყალობა. ალ. გარსევანიშვილის ცნობით, წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატი არბოში თამარ მეფემ გადმოაბრძანა. ჩვენი აზრით, „გერის მონასტრის ქრონიკაში“ მოხსენიებული ხატი არ უნდა იყოს ნიკო ლომოურის მიერ აღწერილი წმინდა გიორგის ხატი. ხალხოსანი მწერლის ცნობით, ხატს ხუცური წარწერა ჰქონდა და მასში ლუარსაბ მეფის ძე ვახტანგი იხსენიებოდა. შესაძლებელია დავუშვათ ორი ვერსია:

1) არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში თამარ მეფის მიერ გადმობრძანებული წმინდა გიორგის ნაწილებიანი ხატის გარდა, რომელიც „გერის მონასტრის ქრონიკის“ მიხედვით ბიზანტიიდან იყო ჩამოტანილი, არსებობდა წმინდა ნაწილებიანი მეორე ხატიც, რომელსაც ხუცური წარწერა ჰქონდა, ნიკო ლომოურის მიერ ამოწერილი წარწერის ფრაგმენტის თანახმად, ხატი არბოს წმინდა გიორგის ტაძრისთვის ლუარსაბ მეფის ძე ვახტანგს შეუწირავს.

2) ნ. ლომოურს ადგილობრივი მოსახლეობისგან ჰქონდა მოსმენილი გადმოცემა არბოდან სიწმინდეების დაკარგვის შესახებ და ვარაუდით (თუმცა შეცდომით), წმინდა გიორგის ნაწილებიან ხატად ხუცური წარწერის მქონე ვერცხლის დაზიანებული ხატი მიიჩნია. არ არის გამორიცხული, აღნიშნული ხატის დაზიანების მიზეზი, მასში წმინდა გიორგის ნაწილების ძებნა გახდა.

მოზდოკიდან ჩამობრძანებული წმინდა გიორგის ნაწილები არბოს ტაძარში დიდხანს იყო დაბრძანებული. ნ. ლომოური „გერისთობის“ აღწერის დროს წერს: „სოფელი არბო განთქმულია მთელ ქართლში თავისი „გერისთობით,“ „არბოობით,“ ეს დღეობა ყოველ წლივ აგვისტოს უკანასკნელ რიცხვებში მოდის ხოლმე. თავგერისთობას აგრე რიგად არავინ არა სწყალობს, მაგრამ მეორე და მესამე სწორზედ კი დიდძალი მლოცავი მოაწყდება ხოლმე აქაურს წმიდის გიორგის ეკლესიას, სადაც აქამომდე ინახებიან ნაწილები მოხსენიებულის მთავარ-მოწამისა.“[1010]

წმინდა გიორგის ნაწილები, როგორც ჩანს, არბოში XIX საუკუნის ბოლომდე ინახებოდა, ხოლო შემდეგ რა ბედი ეწია, აღარ არის ცნობილი. არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში მარი ბროსეს სხვა ხატებიც უნახავს და მათზე დატანილი წარწერებიც ამოუკითხავს: „გავაკეთეთ ხატი ესე ჩვენ

1009 ნ. ლომოური, პუბლისცისტური წერილები, გვ. 141-143.
1010 იქვე, გვ. 119.

ერთობით მინდიაშვილებმა, და იყვნეს ამის მოთავენი ბეცია, გოგია და ბასილა, სულისა ჩვენისა სამეოხოდ, წელსა ჩყიზ. 1817წ.“[1011]

„შემოგწირე მე თავყელაშვილმა დავით, წმინდასა გიორგის გერისათჳს, ჩვენის სულის საოხებოთ, ჩემის შვლის სადღეგრძელოდ. ვინც წაიკითხოთ შენდობა ბრძანეთ“ წარწერა მარი ბროსეს დათარიღებული აქვს 1783 წლით.“[1012]

აღნიშნული ხატების ბედი უცნობია. უცნობია ასევე იმ ხატის ადგილსამყოფელიც, რომელიც თამარ მეფემ არბოს ტაძარში გერიდან გადმოაბრძანა. არბოს ეკლესიის მთავარი სიწმინდე 1923 წელს ბოლშევიკების მიერ შედგენილ არბოს ეკლესიის ქონების აღწერაში არ იხსენიება. ტაძრის ნივთების ნუსხაში ვკითხულობთ: „არბოს წმ. გიორგის ეკლესიის: 1. ბარძიმი ვერცხლისა – 3, ბარძიმი ოპლევისა გატეხილი – 1, ფეშხუმი ვერცხლისა – 2, კამარა ვერცხლისა – 2, კოვზი დიდი ვერცხლისა – 1, კოვზი პატარა ვერცხლისა – 2, კოვზი ოპლევისა – 2, ლახვარი ფოლადისა – 1, სასებისკვრე თეფში სპილენძისა – 1, თასი ვერცხლისა პატარები – 7, აზარფეში პატარა ვერცხლისა – 2, შანდლები პატარა თითბრისა და ოპლევისა – 27, შანდალი დიდი – 4, შანდალი საშუალო – 8, სანაწილე ტრაპეზისა ვარშავისა – 1, კანდელი ვარსავისა – 1, საიაზმე სახურავით და უსუპით – 1, საწიგნობელი ხისა – 1, ანალოგ..... (გარკვევით ვერ იკითხება) გადაკრული – 2, ემბაზი – 1, სამირვნე ხისა შუბებით და მაკრატლით – 1, საცეცხლური ოპლევისა – 2, კანკელი სამატაჟიანი – 1, ოდიკი ატლასზედ – 1, ტრაპეზის ჯვარი ოპლევისა – 2, არხიმანდრიტის ჯვარი ოპლევითა და ვერცხლით – 1, წმ. გიორგის ჯვარი ვარშავით – 1, წმ. გიორგის ხატი ვარშავით – 3, წმ. გიორგის ხატი ვარშავით – 16, მაცხოვრის ხატი – 2, ღვთისმშობლის ხატი უბრალო – 8, ღვთისმშობლის ხატი ვერცხლით მოჭედილი – 1, ტრაპეზის ჩასაცმელი – 2, ფილონი მხიარული დიბისა – 3, ფილონი შავი დიბისა – 1, ოლარი მხიარული დიბისა – 3, ოლარი შავი დიბისა – 1, სტიხრები – 2, სამაჯურები – 4, სარტყელი – 3, ფარნები – 2.“[1013]

არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში დაცული საეკლესიო ნივთები 1924 წელს აღწერა ცნობილმა ქართველმა სიძველეთმცოდნემ გ. ბოჭორიძემ. ბოლშევიკური ხელისუფლების მიერ აღნუსხული ზოგიერთი ხატი და მღვდელმსახურებისთვის განკუთვილი ნივთების ერთი ნაწილი, როგორც ჩანს, გაურკვეველ ვითარებაში დაიკარგა. გ. ბოჭორიძის მიერ შედგენილ არბოს წმინდა გიორგის საეკლესიო ნივთების ჩამონათვალში რამდენიმე ისეთი ხატია, რომელიც 1923 წლის აღწერაში არ გვხდება. არ გამოვრიც-

1011 https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1012 https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1013 საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო, გორის რაიონული არქივი, ფ. №3, აღწ. 2, საქმე №28; გ. სოსიაშვილი, არბოს წმინდა გიორგის ხატის ისტორიიდან, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიის და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, № 4, 2013, გვ. 46-57.

ხავთ, რომ მართლმადიდებელი ეკლესიის წინააღმდეგ დაწყებული ტერ-ორის დროს, რომელმაც პიკს 1923 წელს მიაღწია,[1014] არბოს ეკლესიაში არსებული სიწმინდეები ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა ოჯახებში გადა-მალეს. პატარა ლიახვის ხეობის ამ უძველეს სოფელში ჩასულმა მეცნიერ-მა, როგორც ჩანს, ეკლესიის თითოეული ნივთის ადგილსამყოფელი დაად-გინა და ისინი საგულდაგულოდ აღნუსხა. გ. ბოჭორიძის მიერ შედგენილ არბოს ეკლესიის ნივთების ჩამონათვალში ვკითხულობთ: „ნივთები სოფ. არბოს წმ. გიორგის ეკლესიისა, ოქმი 24. 1924 წ. მაისის 31. 426. ჯვარი ხისა, შეჭედილი ვერცხლით მინდიაშვილების მიერ 1817 წ., ქართული მხე-დრული წარწერით. ტარზე შემოკრული აქვს სპილენძი, 47/22 სმ. ჯვარზე არის შანა, მძივის ზონრით. 427. ვერცხლზე ნაჭედი ხატი ღვთისმშობლისა ყრმით, ორად გატეხილი (ზურგად ფიცარი აქვს) და ძლიერ დაზიანებული, შემკული ქართული მხედრული წარწერით (ნაწილ წარწერისა დაკარგუ-ლია), შეწირული ვინმე „თაყინანთ ფარსადანას“ მიერ; ვერცხლის ორი ნატეხი ამოვარდნილი აქვს, 23 /18 სმ. 428. ბარძიმი, ფეშხუმი, კამარა და კოვზი ვერცხლისა, შეწირული ირაკლი მეფის მიერ 1788 წ., მისხალი 125; ქართული მხედრული წარწერით. 429 ბარძიმი ვერცხლისა, წარწერა ოდ-ნავღა მოსჩანს. 430. „განსაზავებელი“ ვერცხლისა, შეწირული ეკატერინე ზანდუკელის მიერ 183,9 წ., ქართული მხედრული წარწერით. 431. კონდაკი დაბეჭდილი 1710 წ. 432. ენქერი, ძველი ხელოვნებისა, 1 ცალი. 433. მცირე ომაგი კოვზი, გატეხილი. 434. ბადიები ვერცხლისა, მცირე-2 ცალი, სულ მცირე-1 ცალი, უბრალო ლითონისა მცირე 1 ცალი, სულ-4 ცალი. 435. შანდალი, სულ მცირე 2 ცალი. 436. შანა-აკვანი ვერცხლისა, 3 ცალი. 438. შანა, მავთულ-დახვეული, 3 ცალი. 439. გულსაკიდი შანა წმ. გიორგისა, სხვა და სხვა ფორმისა, (მრგვალი, ოთხ-კუთხი, ჯვრის სახედი და სხვ.), დიდი და პატარა ა. ოქროს წყალში დაფერილი ვერცხლისა-2 ცალი; ბ. ვერცხლისა 25 ცალი; გ. ვერცხლის შანა წარწერით-არბოს წმ. გიორგისა ვარ; დ. ვერცხლის შანა იესო ქრისტეს ხატით-1 ცალი; ე. შანა-ღვთის-მშობლისა ყრმით; ყველა შანა-ხატები სულ-33 ცალი. 440 შანა-„ხელი“ ვერცხლისა: დიდი-1 ცალი და საშუალო-4 ცალი, პატარა-6 ცალი, სულ-11 ცალი.441. შანა-„ფეხი,“ ვერცხლისა 2 ცალი. 442 შანა-შამფური, ვერცხლი-სა, 2 ცალი. 443. შანა-ყური, ვერცხლისა, 1 ცალი. 444 შანა ვერცხლისა, გულის მსგავსი, დიდ-პატარა, 13 ცალი. 445. გულსაკიდი, უბრალო ლი-თონის თვლით, 1 ცალი. 446. ქინძისთავები: თვლებით-5 ცალი, სადა-10 ცალი, სულ-15 ცალი. 447. გატეხილი ლახვარი(?), 2 ცალი. 448. ფული-შანა, დიდ-პატარა, 5 ცალი. 449. შანას მძივები ერთ ასხმულად. 450. შანის მძი-ვები, დაშლილი: წვრილი-21 ცალი, მსხვილი-5 ცალი, სულ-26 ცალი. 451. მძივები, დაშლილი, 8 ცალი. 452. გულსაკიდი შანა ქვის გულით, 2 ცალი. 4553. შანა ნივთებით: სათვალღვინჭილე, თვალი, ჯვარი და სხვა, სულ-18 ცალი. 454. შანა წმინდა გიორგისა, გვირგვინით. 455. უბის სანაწილე ვერ-

1014 საბჭოთა ხელისუფლების ანტირელიგიური პოლიტიკა შიდა ქართლში (XX საუკუნის 20-იან წლებში) დოკუმენტები გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო პროფ. გიორგი სოსიაშვილმა, თბ., 2013, გვ. 453.

ცხლისა, უხუფოთ, 1 ცალი. 456. მცირე ყუთი, უბრალო ლითონისა, 1 ცალი. 457. ქამრის ბალთა, 1 ცალი. 458. ბეჭდები: ა. ოქროს თვლიანი-1 ცალი; ბ. ვერცხლისა: ა)თვლიანი-13 ცალი; ბ) თვალნაკლული-1 ცალი; გ) თვალამოვარდნილი-4 ცალი; გ. უბრალო ლითონისა: ა) პირადი-3 ცალი; ბ) წარწერით ქეთევან-1 ცალი; გ) პტყელი-1 ცალი; დ) სადა, უთვლო-9 ცალი; ე) თვლიანი-370 ცალი; ვ) თვალნაკლები-60 ცალი; ზ) თვალამოვარდნილი-50 ცალი; სულ ყველა ბეჭდები-513 ცალი. 459. საყურე, უბრალო ლითონისა, თვლებით: ა. რგვალი ფორმისა-2 ცალი; ერთ მათგანს აკლია 1 თვალი; ბ. სხვა გვარი-10 ცალი; გ. შანა-4 ცალი, სულ-16 ცალი."[1015]

არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიაში გ. ბოჭორიძეს 1924 წელს უნახავს ასევე წმ. გიორგის ვერცხლით შეჭედილი ჯვარი (70/34 სმ.) წარწერით: „ქ. ჩვენ ბეჟან[...] არუთინამ შემ[...] წმინდის გიორგის[...] სნეულობისა გამ[...] ქკს უამ."[1016]

არბოს წმინდა გიორგის ტაძარს რამდენიმე სოფელში თავისი ყმები ჰყავდა. 1804 წლის აღწერის მიხედვით, მას ქემფერში (დღ. ხაშურის მუნიციპალიტეტში არსებული სოფელი) ეკუთვნოდა 6 კომლი გლეხი (აქედან, 18 მამაკაცი, 12 მანდილოსანი). ისინი 125 დღიური მიწით სარგებლობდნენ, ჰქონდათ 4 ვენახი, სადაც მოჰყავდათ 50 კოკა ღვინო.[1017]

ცნობილმა ქართველმა ეთნოლოგმა პროფ. გიორგი ჯალაბაძემ, 1946 წელს, არბოს წმინდა გიორგის საეკლესიო ნივთთა შორის მიაკვლია საბუთს, რომელიც არბოს წმინდა გიორგის ბაზილიკურ ტაძარს და მის ქონებას ეხება. დოკუმენტს აწერია: „უწყება ეკლესიისათვის." საბუთი ფრაგმენტულია და ენობრივ-შინარსობრივი, ასევე ქრონოლოგიური თვალსაზრისით გაუმართავია, თუმცა, მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს, თუ რა ქონებას ფლობდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში არბოს წმინდა გიორგის ტაძარი. აქვე, საინტერესო ცნობებია არბოში მცხოვრები სასულიერო პირების საცხოვრებლების შესახებ და სხვ. დოკუმენტს, რომელიც გ. ჯალაბაძის პირად არქივში ინახება, წინ უძღვის მეცნიერის მიერ საეკლესიო საბუთის მოკლე აღწერა: „ნაპოვნია 1946 წელს, სოფ. არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიის საეკლესიო ნივთთა შორის ქაღალდის ფურცელი, რომლის სიგანეა 21 სმ. სიგრძე 27 სმ. ნაწერი საკმაოდ გარკვევით არის თეთრ ქაღალდზე შავი მელნით.

გორის უეზდის სოფლის არბოს წმინდის დიდის მოწამის გიორგის ეკლესიისათვის ჩყლბ წლისათვის (1832წ.)

ა) აღშენებული არის საქართველოს მეფის თამარისაგან. ხ-ოდეს არა ცნობილ არს.

ბ) შენობით არის ქვიტკირისა ხის სამრეკლოითურთ არის საკმაოდ მაგარი.

1015 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 287.

1016 იქვე, გვ. 109.

1017 სეაცსა, ფ. №254, საბ. № 58, გვ. 91.

გ) მას შუა არის ერთი ტრაპეზი სახელსა ზედა დიდის მოწამის გიორგისა სამკაულითა არის ღარიბი.

დ) კრებული ყავს დიდებული, მაღალ ყ-დ უსამღვდელოესის იონა მიტროპოლიტის და ექსარხოსის ბრძანებით... ჩყვდ-ს (1864) წელსა შინა დეკანოზი ერთი.

ე) მიწაი ამა ეკლესიასთან დასახლებული არის ოთხი დესიატინა სიგრძე და ორი სიგანე: სახნავი და სათიბი არავითარიმე არა აქუს.

ვ) სახლნი სამღუდელო და საეკლესიო მსახურთანი არიან საკუთარნი მათნი შტატის დეკანოზისა, ქვიტკირის ერთი, ალიზისა ერთი, ხისა ორი, რომელნიცა მდებარეობენ ეკლესიის მამულსა შ-ა."[1018] მიტროპოლიტი იონა საქართველოს ეგზარხოსი 1821 წელს გახდა და მისი მწყემსთავრობა 1832 წლამდე გაგრძელდა. მისი წინამორბედი ეგზარხოსი თეოფილაქტე რუსანოვი იყო (1817-1821 წ.წ). დოკუმენტი XIX საუკუნის მეორე ნახევარშია შედგენილი. იგი ლაკონურად წარმოგვიდგენს არბოს ეკლესიის მდგომარეობას. თეოფილაქტეს ეგზარხოსობის და იონას მიტროპოლიტობის დროს არბოს საკმაოდ დიდი მრევლი ჰყოლია. 1864 წლის მდგომარეობით არბოს ეკლესიაში დეკანოზი მსახურობდა.[1019] დოკუმენტის მიხედვით, ტაძარი თამარ მეფეს აუგია, თუმცა აგების თარიღი დაკონკრეტებული არ არის. როგორც ჩანს, საბუთის შემდგენელმა ხალხში არსებული გადმოცემით ისარგებლა.

1835 წლის გორის მაზრის საეკლესიო გლეხების აღწერის მიხედვით, არბოს ეკლესიას ახლომდებარე სოფლებშიც ჰყავდა ყმები. დავთარში მითითებულია: „სოფელს კარბს მოსახლენი არბოს ეკლესიის ყმანი":

იოსებ ქიტესას ძე გვიმრაძე - 25 წლის,
ცოლი მისი ელენე - 16 წლის,
ძმა ამისი ქიტესა - 15,
ბესარიონ - 7,
გიორგი - 6."[1020]

არბოში 1847 წელს წმინდა გიორგის სახელობის ახალი ტაძრის მშენებლობა დაიწყეს. ტაძრის აგების ინიციატორები იყვნენ არბოს მკვიდრი სასულიერო პირები: დეკანოზი იაკობ ლომოური (გერში მოღვაწე, „გერის მონასტრის ქრონიკის" ავტორი) და მისი ძმა იოსები. თუმცა, ეკლესიის მშენებლობა გარკვეული პერიოდი შეფერხდა და ამის მიზეზი არბოელი სასულიერო პირების ეგზარხოს ევსევისთან (1858-1877 წ.წ.) დაპირისპირება იყო. როგორც ნ. ლომოური გადმოგვცემს, ეგზარხოსმა ძმები სამრევლოდან დაითხოვა. თუმცა, მათ ეგზარქოსის გადაწყვეტილება წმინდა სინოდში გაასაჩივრეს და კვლავ გააგრძელეს არბოში მოღვაწეობა. ნ.

1018 გ. სოსიაშვილი, ძიებანი, თბ., 2007, გვ. 91.

1019 აღნიშნული დოკუმენტს გავეცანით გ. ჯალაბაძის მიერ გაკეთებული ამონაწერით, საბუთის დედანს ვერ მივაკვლიეთ, ამიტომ მის ავ-კარგიანობაზე საუბარი გვიჭირს.

1020 Камеральный опись церковных крестьян Горийского уезда, 1835 год, სეასცა, ფ. 254, ანაწ. 1, საქმე 2044, გვ. 131.

ლომოურის ინფორმაციით, ეგზარქოსი იმდენად იყო დაპირისპირებული არბოელ სასულიერო პირებთან, რომ „მცირეწლოვან ლომოურ მღვდლის შვილებს, თავს უყადრებდა და უსაფუძვლოდ, უსამართლოდ ავიწროებდა სასწავლებელში.“[1021] ძმები ლომოურები ერთ-ერთი დამსმენის „წყალობით“ კვლავ დაითხოვეს არბოს ტაძრიდან. დამსმენს, რომლის ვინაობასაც ნ. ლომოური არ ასახელებს, თვითონ ჰქონია არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში მოღვაწეობის სურვილი. ძმები ისევ დაითხოვეს არბოდან, თუმცა, მათ სინოდის წინაშე ხელახლა გაასაჩივრეს და უფლებები აღიდგინეს. ამის შემდეგ ძმებ ლომოურებს დიდხანს აღარ უცოცხლიათ. „ორივე სამი წლის შემდეგ დაიხოცნენ უკიდურეს სიღარიბეში“.[1022] არბოს წმინდა გიორგის ტაძრის მღვდელი გარსევან ლომოური გახდა, რომელმაც ახალი ეკლესიის აგებაში დიდი წვლილი შეიტანა. თუმცა, ისიც მალე გარდაიცვალა და მისი ადგილი მღვდელმა გიორგი გვიმრაძემ დაიკავა. 1888 წლის მდგომარეობით არბოს წმინდა გიორგის დიდი ეკლესია საბოლოოდ დასრულებული არ იყო. მშენებლობის გაგრძელებას მატერიალური რესურსი ესაჭიროებოდა. არბოს მკვიდრმა დურმიშხან ჟურულმა, რომელიც ქართულ საზოგადოებაში კარგად იყო ცნობილი, არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიის მშენებლობის გაგრძელების და საამისოდ, სპეციალური კომიტეტის შექმნის მიზნით, საქართველოს ეგზარქოსს წერილობითი თხოვნით მიმართა. დურმიშხან ჟურულის აზრით, კომიტეტში უნდა შესულიყვნენ: გორის მაზრის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი ივანე დავითის ძე სულხანიშვილი, გორის ეპისკოპოსი ალექსანდრე, არქიმანდრიტი ნიკოლოზი, დურმიშხან ჟურული,[1023] ცხინვალის ბლაღოჩინი გძელიევი (სავარაუდოდ გრძელიშვილი, ან გრძელიძე) და არბოს წმინდა გიორგის ეკლესიის მღვდელი გიორგი გვიმრაძე. როგორც ჩანს, ეგზარქოსის სახელზე გაგზავნილმა წერილმა თავისი შედეგი გამოიღო. საქართველოს ეგზარქოსმა პალადი რაევმა (1887-1892 წწ.) გორის თავად-აზნაურობის წინამძღოლს ივანე დავითის ძე სულხანიშვილს[1024] ნებართვა მისცა, რათა შემოწირულობებით ტაძრის

1021 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, გვ. 121.

1022 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, გვ. 121.

1023 ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწის, დურმიშხან ჟურულის წინაპრები ქსნის ხეობიდან იყვნენ არბოში გადმოსულები. დურმიშხან ჟურული აქტიურად მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წ.წ. ომში. ის ახლად შემოერთებულ ბათუმში პოლიცმეისტერად დანიშნეს. დუმიშხან ჟურულის მეუღლე იყო XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართული საზოგადოებისთვის კარგად ცნობილი ქალბატონი ქეთევან ნამორაძე, რომელსაც დიდი წვლილი მიუძღვის ბათუმის თეატრის დაარსების საქმეში. დურმიშხანს და ქეთევანს ოთხი შვილი ჰყავდათ. აქედან, ლუარსაბი და ანდრია ადრეულ ასაკში გარდაეცვალათ, ისინი არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში არიან დაკრძალულნი. მათი ვაჟი იყო დამოუკიდებელი საქართველოს ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის მინისტრი გიორგი ჟურული (1865-1951 წ.წ.), ხოლო ქალიშვილი იმ დროისთვის ცნობილი ქველმოქმედი ნინო ჟურული, რომელიც ცოლად ჰყავდა გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილს. არბოში მცხოვრები ჟურულების და მაქარაშვილების შესახებ იხ. *გ. სოსიაშვილი, არბო, პარიზი, ლიმა, თბ., 2022.*

1024 იხ. https://prosopography.iliauni.edu.ge/persons/article/22687.

მშენებლობა დაესრულებინა. ამას ადასტურებს გორის მაზრის თავად-აზნაურთა წინამძღოლის სახელზე საქართველოს ეგზარქოსის კანცელარიიდან გაგზავნილი წერილი, სადაც ვკითხულობთ: „მის კეთილშობილებას ბატონ გორის მაზრის თავადაზნაურობის წინამძღოლს.

აღნიშნულთან ერთად გიგზავნით რა, სოფელ არბოში ეკლესიის მშენებლობის დამთავრებისთვის შესაწირის შესაგროვებლად მისი მაღალყოვლადსამღვდელოების, საქართველოს ეგზარქოსის მიერ გაცემულ წიგნს (სავარაუდოდ, ნებართვაზე უნდა იყოს საუბარი-გ. ს.) ეგზარქოსის კანცელარიას პატივი აქვს უმორჩილესად სთხოვოს თქვენს კეთილშობილებას წიგნის (საფასური) 60 კაპიკის კანცელარიაში გამოგზავნა.

კანცელარიის გამგე (ხელმოწერა არ იკითხება).

გამგის თანაშემწე (ხელმოწერა არ იკითხება).

1888 წლის 10 ივნისი №1490, ტფილისი".[1025]

მამა გიორგი გვიმრაძის დაუღალავი შრომით, გორის ეპისკოპოს ალექსანდრეს (ოროპირიძე) და არქიმანდრიტ ნიკოლოზის შემწეობით, არბოს წმინდა გიორგის ტაძარი გადაიხურა და გაილესა, მოიხატა კანკელი.[1026]

1891 წელს არბოს ეკლესია ბოლომდე არ იყო დასრულებული. როგორც ნ. ლომოური აღნიშნავს, „ეკკლესიას ჯერ კიდევ ბევრი რამ აკლია."[1027] არბოს წმინდა გიორგის ახალი ტაძარი 1897 წელს ეგზარქოსმა ვლადიმირმა (ბოგოიავლენსკიმ) მოინახულა. კირიონ II-ის ცნობით (იღუმენმა კირიონმა დაწერა ეგზარქოს ვლადიმირის შიდა ქართლში მოგზაურობის ამსახველი ნარკვევი), არბოს ახალი ტაძარი, რომლის მშენებლობაც თავის დროზე იაკობ ლომოურის ინიციატივით დაიწყო, 1890 წელს აკურთხეს. ეგზარქოს ვლადიმირის მოგზაურობის დროს არბოს წმინდა გიორგის ახალ ტაძარს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გუმბათი.[1028]

XIX საუკუნის 90-იან წლებში არბოში წმ. გიორგის ეკლესიის წინამძღვარის მამა გიორგი გვიმრაძის ინიციატივით ერთ-კლასიანი სამრევლო სკოლა გაიხსნა. გაზეთ „ივერიაში" ვკითხულობთ: „ს. არბო (გორის მაზრა). ამ სოფლის მცხოვრებნი, რიცხვით 30 კომლი გლეხი და რამდენიმე კომლი აზნაური, სხვა ახლო-მახლო სოფლებთან შედარებით ნივთიერად ძალიან შეწუხებულნი და დაცემულნი არიან. აქაური ეკკლესია ხომ სოფლის მშვენებად უნდა ჩაითვალოს. სოფლის ერთს ნაკლულევანებას სკოლის უქონლობა შეადგენს. გლეხობა ეხლა ძალიან მოწადინებულია სკოლის გახსნისა, მაგრამ ხარჯისა ეშინიან, ვაი თუ ვერ შევიძლოთ და ილაჯი გავიწყვიტოთო. მაგრამ, ვგონებთ, გულშემატკივარი აღმოუჩნდეთ. ეს არის ადგილობრივი მღვდელი მ. გიორგი, რომელიც შემოდგომიდ-

1025 საქართველოს ხელოვნების სასახლე-კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე. 5302, ხ. 38. 499.

1026 იქვე, გვ. 122.

1027 იქვე.

1028 გ. სოსიაშვილი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II ეგზარქოს ვლადიმერის შიდა ქართლში მოგზაურობის შესახებ, თბ., 2019, გვ. 103-104.

გან ერთ-კლასიან სამრევლო სკოლის დაარსებას აპირებს; ამისთვისს თავისს მხრივ ეკკლესიის შემოსავლიდგან ყოველ წლივ თხუთმეტ თუმანსა ჰპირდება. გარდა ამისა მ. გიორგის იმედი აქვს, რომ საქართველოს სამოსწავლო საბჭო დაეხმარება სოფელს ამ კეთილ საქმეში, ცოტაოდენს თვით გლეხობაც გამოიღებს და საქმე გაკეთდება.“[1029]

XIX საუკუნის ბოლოს, სოფელ არბოს მოსახლეობას, წმინდა გიორგის ტაძრის შემოსავალი, როგორც გაზ. „ცნობის ფურცლიდან“ ირკვევა, 16 თუმნად იჯარით ჰქონდა აღებული.[1030] არბოს წმინდა გიორგის ახალ ტაძარში ძველი (იგულისხმება XIX ს.) ხატებიდან მხოლოდ გორელი იაგორ ალელოვის მიერ შეწირული თეთრი მარმარილოს დაფაზე ამოტვიფრული წმინდა გიორგის ხატია შემორჩენილი, სადაც მხედრული წარწერაა დატანილი: „არბოს წმინდა გიორგის შევწირე ჩემისა და ცოლშვილს სულთა სამეოხეთ გორელმა იაგორ სტეფნას ძე ალელოვმა 1882 წ.“

არბოში ს. მაკალათია ღვთისმშობლის დანგრეულ ტაძარს იხსენიებს.[1031] აღნიშნული ტაძრის აგების თარიღი უცნობია. ღვთისმშობლის სახელობის სალოცავი ბაზილიკურ ნაგებობას წარმოადგენდა. დღეისათვის წმინდა გიორგის ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს არსებული ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი აღდგენილია. სალოცავში, საკურთხევლის წინ შემორჩენილია არბოში დამკვიდრებული სამხედრო მოღვაწის გენერალ ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის უდროოდ გარდაცვლილი შვილის მარიკო მაქარაშვილის საფლავი. ეპიტაფიაში ვკითხულობთ: „მარიკო მაკარაშვილის ასული, დაიბადა 13 დეკემბერს 1900 წ. გარდაიცვალა 14 აპრილს 1902 წ.“

არბოს ეკლესიაში (სავარაუდოდ, ტაძრის ეზოში) იყო დაკრძალული იულონ ბატონიშვილის კარის მწიგნობრის იოანე ქართველიშვილის დედა. როგორც მივუთითებდით ამის შესახებ იოანე ქართველიშვილი თავის „მოგონებებში“ წერს.[1032]

გერის სალოცავში დაწყებული დღეობა-გერისთობა არბოს წმინდა გიორგის სალოცავში გრძელდებოდა, სადაც ქვეყნის მლოცველები სხვადასხვა კუთხიდან მოემართებოდნენ. გერისთობის დღესასწაული იხსენიება 1832 წლის შეთქმულების მონაწილე ქართული ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენელთა დაკითხვის ოქმებში. როგორც ჩანს, შეთქმულების ერთ-ერთი მესვეურის ალექსანდრე ორბელიანის საიდუმლო წერილი ქართველმა წარჩინებულებმა სწორედ არბოში გერისთობის დღესასწაულზე ყოფნისას მიიღეს. ელიზბარ ერისთავის ჩვენებაში ვკითხულობთ: „პრაპორშჩიკ ბიძინა ერისთოვის ჩვენებიდან ჩანს, რომ ყოფილ სოვეტნიკ ალექსანდრე ორბელიანოვის მიერ 1831 წელს ქართლში მიწერილი წერილი გიჩვენათ თქვენ რომელიც წაიკითხეთ, მერე როგორც აცნობეთ ბიძინა ერისთოვს, – ელაპარაკეთ სხვა თავადებს, რომ-

1029 გაზ. „ივერია,“ 1897 წ. 8 ივნისი, № 111, გვ. 2.

1030 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1899 წ. 2 სექტემბერი, №906, გვ. 2.

1031 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

1032 იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1952, გვ. 95.

ლებიც სოფ. არბოში წმ. გიორგის დღეობაზე იყვნენ."[1033] გერისთობის დღესასწაულზე შეთქმულთა ყოფნას ადასტურებს გიორგი დავითის ძე ერისთავის ჩვენებაც. დაკითხვაში იგი აღნიშნავს: „თუმცა, თავად ლევან ერისთოვი აჩვენებს, რომ 1831 წელს როცა მე ვიყავი სოფელ ჭალაში თავად ბარძიმ ამილახვაროვის ოჯახში, სადაც ისიც იყო, აგრეთვე პრაპორშჩიკი თავადი ჯორჯაძე და იქ ჩაის სვამდნნენ, ვითომც მე მას იქ გავუმხილე შეთქმულება. მაგრამ ეს მართალი არ არის, რადგან არა თუ მაშინ, არამედ მე მისთვის ამაზე არასოდეს არა მითქვამს. რადგან საგვარეულოებს ურთიერთ მტრობა აქვთ. მართალია ის რომ მე ვიყავი ბარძიმისას სადამოთ, სადაც იყვნენ: ლევან ერისთოვი და პრაპორშჩიკი ჯორჯაძე და ჩაის სვამდნენ: მე და თეიმურაზ ამილახვაროვმა ცალკე გავიხმეთ ბარძიმი და გავუმხილეთ შეთქმულება, ლევანი და ჯორჯაძე კი ოთახში ისხდნენ და მერე წავედით არბოს დღეობაზე."[1034]

სოფელ არბოში, ისევე, როგორც გერში გერისთობის დღესასწაულზე უამრავი მლოცველი მიდიოდა და შესაწირი („შეთქმული") მოჰყავდა. აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „სოფ. არბოში გერისთაობა, წმინდა გიორგის ხატობა 14-15 აგვისტოს იცის, ამ დღესასწაულს თავი გერისთაობა ჰქვია. შემდეგ 28-29-ს. აქაც აუარებელი ხალხი იკრიბება მთელი ქართლიდან: საღმრთო დეკეულებს, ცხვრებს და მამლებს სწირავენ ხოლმე წმ. გიორგის და ვისაც აღთქმული აქვს, თეთრები აცვია; ზოგს შვილიც ბერად შეყენებული ჰყავს. ზვარაკის დაკვლა მხოლოდ არჩეულ პირს, „ნატს" შეუძლია. საღმრთოების შეწირვის შემდეგ ფერხულს ჩააბამენ ხოლმე და აქ-იქ წმიდა გიორგის მონა ქალი ქადაგად დაეცემა და წინასწარ მეტყველებას დაიწყებს ხოლმე, აქ ყურადღების ღირსია პირველი და მეორე სწორი. რას ნიშნავს ეს სწორზე უქმობა და რით უნდა აიხსნებოდეს იგი? 15-ს იმიტომ არის, რომ მთვარე ამ დროს სრულია, ხოლო სწორზე მთვარე მესამე მეოთხედში, ხოლო სწორის სწორზე მეოთხე მეოთხედში, ანუ მცხრალი იქნება იგი; ერთი სიტყვით, სწორის უქმობა მთვარის მეოთხედებზე არის დამოკიდებული."[1035]

გერისთობის დღესაწაული და, ზოგადად ქართლში, მათ შორის არბოში არსებული წმინდა გიორგის სალოცავები მთვარის კულტთან არის დაკავშირებული. მთვარის ღვთაება, მისი განსახიერება მებრძოლი მამაკაცი, ქრისტიანულმა მებრძოლმა წმინდა გიორგიმ შეცვალა და, შესაბამისად, მთვარის ღვთაებასთან დაკავშირებული დღესასწაულები ქრისტიანული შეფერილობის გახდა, შემთხვევით არ არის, რომ არბოს წმინდა გიორგის ბაზილიკური ტაძრის აღმოსავლეთ კედელზე სავსე მთვარეა გამოსახული. წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი წარმართულ მთვარის ღვთაების საკულტო ადგილზე დაშენდა, რაც ქტიტორთა მიერ რელიეფურად კედელზეც გამოისახა. როგორც მივუთითებდით, სავსე მთვარის გამოსახულებას ვხვდებით ზემო ნიქოზის მთავარანგელოზის ტაძრის ჩრ-

1033 გ. გოზალიშვილი, 1832 წლის შეთქმულება, ტ. III, თბ., 1976, გვ. 43.
1034 იქვე, გვ. 96.
1035 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 96.

დილოეთ ფასადზეც.[1036]

არბოში არსებული გერისთობის დღესასწაულის შესახებ საინტერესო ცნობები შემოგვინახა სოფ. არბოში დაბადებულმა ხალხოსანმა მწერალმა ნ. ლომოურმა: „სოფ. არბო. გათენდა „დიდი-გერისთობის“ კვირა დღე, ის დღე, რომელსაც მთელი ქართლი და მომეტებულად ჩვენი პატარა არბო დიდის სიხარულით და ხანგძლივის მზადებით ელის ხოლმე. კვლავაც ამ დროს მთელი სოფელი და სრულიად მისი მიდამო სავსე ყოფილა ათასნაირის ხალხით. სხვადასხვა საკრავის ხმისა და აუარებელის ხალხის ჟრიამულისაგან ყურთასმენა აღარა ყოფილა. მთა და ბარი, ვაჭარი და მხვნელ-მთესველი აქ მოიყრიდნენ ხოლმე თავსა და გაცხარებულის აღებ-მიცემობის შუამავლობით უახლოვდებოდნენ ერთმანეთს. ასე ყოფილა მრავალი საუკუნის განმავლობაში და ამ ამბავს ხალხი შესჩვევია და შესთვისებია.“[1037]

გერისთობის დღესასწაულის თვითმხილველი ნიკო ლომოური ვრცლად აღწერს „გერისთობის“ ეპიზოდებს: „სოფელი არბო განთქმულია მთელ ქართლში თავისი „გერისთობით,“ „არბოობით.“ ეს დღეობა ყოველ წლივ აგვისტოს უკანასკნელ რიცხვებში მოდის ხოლმე. თავგერისთობას აგრერიგად არავინ არა სწყალობს, მაგრამ მეორე და მესამე სწორზედ კი დიდ-ძალი მლოცავი მოაწყდება ხოლმე აქაურს წმიდის გიორგის ეკლესიას, სადაც აქამომდე ინახებიან ნაილები მოხსენიებულის მთავარ-მოწამისა. მომეტებულად სახელ-განთქმულია მეორე სწორი, ანუ, როგორც ადგილობრივ ეძახიან, „დიდ გერისთობა“ ...სამი ოთხი დღის წინათ დაიძვრის მლოცავი და მთელი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან იკრიფება აქ აუარებელი სხვადასხვა რჯულისა და შთამომავლობის ხალხი. აქა ნახავთ კახელებს, მთიულ ქართველებს, ქალაქელებს, იმერლებს. ბლომად შეგვხვდებიან აქ ვაჭარი სომხები და ურიები, მაგრამ ყველა ამათ ოსების რიცხვი გადააჭარბებს ხოლმე. ახლომდებარე კავკასიის მთებიდან დაიძვრიან და ჯგუფ-ჯგუფად მრავალი ოსები ჩამოდიან აქ. თან მოაქვთ გასაყიდად ყველი და ერბო, ხის ავეჯეულობა, და თივთიკ-შალები. მთელი სოფლის მიდამო: ახლომდებარე სახნავ-სათესი მიწები მოდებულია ხოლმე ჩარდახიანი ურმებით და ცხენოსანი ხალხითა... აღებ-მიცემობა ორი-სამი დღის განმავლობაში გაცხარებულად სწარმოებს. სამწუხაროდ, ამ სასარგებლო და მოსაწონ მხარეს ხშირად ბევრი მაზარალებელი ამბებიც მოჰყვება ხოლმე. თითქმის არ შეიძლება, რომ გერისთობა გათავდეს ისე, რომ ორგან-სამგან მაინც არ მოხდეს საშინელი ჩხუბი: კეტების ტრიალი და თოფ-იარაღის ხმარება. ღმერთს მადლობასა სწირავენ, როდესაც ეს ვაი-ვაგლახი მარტო ძვალისა და რბილის დაჟეჟვით, თავისა და პირის დანტვრევით თავდება. სამწუხაროდ, ხშირად ამათ უფრო დიდი უბედურებაც მოჰყვება ხოლმე, მაგალითად შარშან წინ რევოლვერით მოჰკლეს ორი კაცი და სამიოდ-ოთხიც ხმლებით დაჭრეს მძიმეთა; წელსაც ხანჯლით გამოუფაშვავთ რომელიღაც ახლო სოფლის მამასახლი-

1036 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ., 1990. გვ. 68; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 131.

1037 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, გვ. 134.

სი... ქურდობა მტაცებლობა ხომ ისეა გახშირებული რომ ბევრჯერ მათ ყურადღებასაც არ აქცევენ... შეიარაღებული ქურდები ხშირად შუადღისას გადადიან აქაურ ვენახებში ჰკრეფენ ყურძენსა და ხილს, სჭრიან სიმინდებს, ანტვრევენ და სწვავენ ღობეებს. მაგრამ ყველა ეს არაფერს ნიშნავს იმ დიდ ვნებასთან, რომელიც სოფელს მოსდის შემდეგ დღეობის გათავებისა. კვირას შუადღის უკან ერი იშლება და მეორე დღეს უცხო კაცს აქ თითქმის ვეღარავის ვეღარ ნახავთ. ხალხს მართალია ვეღარ ხედავთ, მაგრამ მისგან დატოვებულ ათასგვარ უწმინდურობით კი სავსე რჩება სოფელი და მთელი მისი არემარე. ამის გამო მშვენიერი წმინდა ჰაერი იშხამება; ანკარა მდინარე (იგულისხმება პატარა ლიახვი, – გ. ს.) საკლავების ფაშვითა და წელებით ივსება... აი, ჩემო ბატონო, ასეთია სახელგანთქმული გერისთობა.“[1038]

„არბოობასთან“ დაკავშირებული ინციდენტები სხვა წყაროებითაც დასტურდება. XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნით დათარიღებული გოგია ამილახვრისშვილისა და ზაზა ხერხეულიძის სასისხლო საქმის განჩინების მიხედვით, დავით ხერხეულიძემ უზბაშის შვილს ზაზას იულონ ბატონიშვილთან უჩივლა: „შარშანსწინ არბოობას ჩემი ძმისწული გიორგის შვილი ლუარსაბ ხატის კარზე სალოცავად იყო მისული და გოგია ამილახვრისშვილს ცხენიდან გადმოუღებინებია, კაცები მიუსევია და ცემით სიკვდილის პირას მიუყვანიაო.“[1039]

გერისთობის დღესასწაული სოფელ არბოში ხშირად მსხვერპლითაც სრულდებოდა. 1880 წელს ცნობილი ქართველი ხალხოსანი მწერლის ანტონ ფურცელაძის ვაჟი აღნიშნულ დღესასწაულზე ოსებს შორის გამართულმა ჩხუბმა შეიწირა. ამის შესახებ გაზეთი „დროება“ გვაწვდის ინფორმაციას: „ჩვენ ძველს თანამშრომელს და ლიტერატურულ მოძმეს ანტონ ფურცელაძეს, ამ ახლო ხანში, შეემთხვა ერთი ისეთი უბედურება, რომლის წინათ გამგონი შეძრწუნებული და გულ-მოკლული რჩება, გერისთობის დღეს, ფურცელაძის უმცროსი ვაჟი ყოფილა არბოს დღეობაში, და რაღაც უბედური შემთხვევით მოჰყოლიყო ერთს ოსების ჩხუბში, სადაც ის მოეკლათ სხვისთვის მოღერილი ჯოხის ცემით.“[1040]

გერისთობის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის გაზ. „ივერიაც.“ კორესპონდენციაში: „დაბა და სოფელი“-ვკითხულობთ: „სოფ. არბო, მარიამობისათვის 31-ს ამ წელს მესამე და უკანასკნელ არბოობა უფრო მხიარული და მშვიდი იყო, ვიდრე პირველი და მეორე. ხალხიც ნაკლები არ დაესწრო აქ იყვნენ მოსულები ჩვენის ქვეყნის თითქმის ყველა მხრიდამ: სოფლებიდამ და ქალაქებიდამ. სოფლებიდამ. რასაკვირველია, კაცები ჩოხოსან-ქუდოსნები და ქალები-მანდილოსნები იყვნენ, თუმცა ამათშიაც შეუდგავს ფეხი ახლანდელს მოდას. იყვნენ ქალაქებიდამაც, მომეტებულ ნაწილად ქალები, რასაკვირველია, უფრო მეტნი წელ-კეხოსან-შლაპოსნები, რომელნიც ლეკურის გარდა კადრილ-მადრილებსაც თამაშობდნენ

1038 ნ. ლომოური, პუბლიცისტური წერილები, გვ. 119-120.
1039 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, გვ. 256, დოკ. 130.
1040 გაზ. „დროება,“ № 1880 წ. 10 სექტემბერი, № 190, გვ. 2.

ზურნა-დაფაზედ, სასიამოვნო სანახავი იყო სოფლელის ქალების დაირისა და გარმონის დაკვრა და ზედ ცეკვა; დღისით მშვენიერი გრილი დარი იყო, ღამით ზედ დაჰყურებდა ბადრი მთვარე. მოისმოდა ათასგვარი ხმაურობა საკრავისა, სიმღერისა და ვაჭრების ყვირილი: ღვინო ატენური, ღვინო! აქეთ იარეთ, აქეთ, აქეთ, თევზი, თევზი! პა-პა-პა რა თევზია!. ჩემ მუშტრებს გაუმარჯოს ჩემ მუშტრებს! რა გოჭი მაქვს, რა გოჭი! იი, ნიგოზია!.. აბა ჩემკენ იარეთ ჩემკენ! ხაშლამა, რა ხაშლამაა! იი, შენი სულისა!...“ აქვე ჰხედავთ ხალხის მელექსეებს, რომელნიც გაჰშაირებიან ერთმანეთს და ექიშპებიან ათასგვარ ოხუნჯის სიტყვებით. აქ იყვნენ განთქმული მელექსე-მოშაირენი მოხუცებული ალექსი ფოფხაძე გარეჯვრელი და ახლგაზრდა ლაზარე ზუბაშვილი, ს. მედვრეკისიდამ, ამ მოშაირეებს დიდი სახელი აქვთ გავარდნილი ამ მხარეში. აი ერთი შაირი, რომელიც ფოფხაძემ უთხრა ლაზარე ზუბაშვილს. „შაირები და ლექსები, ბიჭო ამ თავში ძევსაო; რამდენიც გინდა მოსთხოვე ალექსი ფოფხაძესაო; თუ რომ შენ იმას აჯობებ, უარს ჰყოფს ქრისტე ღმერთსაო. თათრულად ინით შეიღებს, ხელ-ფეხსა, მერე წვერსაო; წავა და დაიკარგება, აღარ გაივლის გერსაო, კვეხნით არ გეტყვი ლაზარე, ნუღარ მაყბედებ ბევრსაო.“ მართალია, ფოფხაძე დახელოვნებული მოშაირეა და სიტყვა-მოსწრებულიც არის, მაგრამ არც ზუბაშვილი ჩამოურჩება. კარგი იქნება, რომ ხალხურ ლექსების და შაირების შემკრებნი ამ მოლექსეებს მიჰმართავდნენ ხოლმე: ამათ კარგი ლექსებიც იციან და არც ისე აქვთ დამახინჯებული, როგორც სხვებსა. სწორედ რომ სასიამოვნო სანახავი იქნებოდა ყოველთვის ეს დღეობა, რომ წესი და რიგი კარგად იყვეს დაცული და ხანდისხან ჩხუბი და თავპირის მტვრევა არ ასტყდებოდეს ხოლმე. დღეობა ერთადერთი გასართობი ადგილია დაბალის ხალხისთვის, დღეობაში შეუძლიან ხალხს თავისუფლად ამოისუნთქოს, დაივიწყოს თავისი მუდმივი შრომა და ტანჯვა, მხიარულად გაატაროს დრო. არბოობას ხალხი ხშირად მღერის ხოლმე შემდეგ ლექსებსა: „წმინდა გიორგის მშვენება შორს მიადგება გორასა, შორით მოიყვანს მლოცავსა – ავადმყოფსა და მონასა, ან კიდევ ქალი რომ ავად გახდება, წაიყვანებენ არბოსა; ერთს მაინც შეიკუნტრუშებს, თუ გინდ რომ არა არ გოს-რა. დასასრულ, არ შეგვიძლიან არ შევნიშნოთ ერთი არა-საქებური, უმეცარი ჩვეულება, რომელიც აქა აქვთ შემოღებული. აქ ერთი რკინის ჯაჭვია და მლოცავები წელს იწყვეტენ ხოლმე ამ ჯაჭვის ეკკლესიის გარშემო ტარებით. რასაკვირველია, უფრო უკეთესი იქნებოდა, რომ ეკკლესია სხვაფრივ იზიდავდეს ხალხსა.“[1041]

ხშირად უამინდობის გამო გერში ასული მლოცველი არბოში ბრუნდებოდა. გერის ხეობაში ჩამოსახლებული ოსები ქართველი მლოცველების სანოვაგეს ისაკუთრებდნენ. ამის შესახებ გაზეთში „ცნობის ფურცელი“ კვირიკელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებულ წერილში ვკითხულობთ: „მთელი ზემოური (გერის) მლოცავი არბოში ჩამოვიდა (უამინდობის გამო-გ.ს.), მაგრამ მოღლილ-მოქანცულმა ხალხმა წირვას აღარც კი მოუცადა სახლებში გაეშურნენ. დარჩათ ბურთი და მოედანი ოსებს, სადაც ქურდობით

1041 გაზ. „ივერია“, 1886 წ. 16 სექტემბერი, № 199, გვ. 2-3.

ვერასა ხდებოდნენ, ძალათი იტაცებდნენ, მაგრამ პოლიციის ბოქაული თავისი ჩაფრებითა და სოფლის ყარაულებით კრიჭაში ედგნენ.“[1042]

სოფელ არბოში ტრადიციული გერისთობის დღესასწაულის შესახებ 1903 წელს იუწყებოდა ასევე გაზეთი „ცნობის ფურცელი“: „...მარიამობისთვის უკანასკნელ რიცხვებში ს. არბოში მოდის დიდი დღეობა-გერისთობა, სადაც დიდძალი ხალხი იკრიბება ხოლმე სალოცავად და დროის გასატარებლად.“[1043]

პატარა ლიახვის ხეობაში, განსაკუთრებით, სოფელ არბოში „გერისთობას“ ადგილობრივი მოსახლეობა დღესაც დიდი მონდომებით აღნიშნავს. გერისთობას დღესასწაულობს ხუთი სოფელი: დიცი, ქორდი, არბო, მერეთი, ქსუისი.

სამწუხაროდ, დღეს სოფელი ქსუისი ოკუპირებულია და ოკუპანტებისგან განდევნილი აქაური მოსახლეობა გერისთობას, როგორც მშობლიური სოფლის დღეობას, დევნილთა ჩასახლებებში აღნიშნავს.

2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ სოფელი გერი და გერის წმინდა გიორგის ტაძარი საოკუპაციო ხაზს მიღმა მოექცა. გერისთობის აღსანიშნავად, სხვადასხვა შესაწირით ქართლის სოფლებიდან მლოცველები არბოს წმინდა გიორგის ტაძარში მოემართებიან. ტრადიცია კვლავ გრძელდება.

სოფელ არბოში დღეის მდგომარეობით შემდეგი გვარებია: ფიჩხნარაშვილი, მაისურაძე, გვიმრაძე, გუჩმაზაშვილი, თარაშვილი, ლომოური, ყაულაშვილი, როინიშვილი, გოგიძე, ჩალაური, კაპანაძე, ხადური, გვარამაძე, ხიდაშელი, ჯოჯიშვილი.

არბოში გავრცელებული ტოპონიმებია: ზვარი, ახოები, გორამუხა, ჭალა, გრძელმიწები, ბაგები.

მერეთი-კოშკა

სოფელი მერეთი შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. პატარა ლიახვის ნაპირას, ზღვის დონიდან 850 მეტრ სიმაღლეზე მდებარეობს გორიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით 30 კილომეტრის დაშორებით. მერეთი, მეზობელ სოფლებთან შედარებით (კარბი, დისევი, დიცი, არბო), გვიან ჩნდება წერილობით წყაროებში.

როგორც ითქვა, მდ. პატარა ლიახვს რამდენიმე შენაკადი უერთდება. ერთ-ერთი ასეთი შენაკადია „მერეს“ ხევი.[1044] სავარაუდოდ, სწორედ აქედან უნდა მომდინარეობდეს სოფელ მერეთის სახელწოდება. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, „მერეს ხევი“ პატარა ლიახვის მარცხენა შენაკადია: „ამ არბო-წმიდის ზეით ერთვის პატარა ლიახვს აღმოსავლიდამ მერის ჴევი“, – განმარტავს დიდი მეცნიერი.[1045]

1042 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898 წ. 29 აგვისტო, № 618, გვ. 3.

1043 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1903 წ. 22 აგვისტო, № 2243, გვ. 3.

1044 გ. სოსიაშვილი, მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ჰიდრონიმები, „ანალები,“ №14, 2018, გვ. 134-152.

1045 იქვე.

დოკუმენტური წყაროებიდან ირკვევა, რომ მერეთი იულონ ბატონიშვილს ეკუთვნოდა. 1780 წლის 29 მარტით დათარიღებულ საბუთში, რომელიც ზაალ დავითაშვილის მიერ იულონ ერეკლეს ძის სახელზეა დაწერილი, ვკითხულობთ: „მამის თქვენისაგან და თქვენგან წყალობა დამემართა ჩემის გასამყრელოს აღებულის აზნაურიშვილის ტატიშვილს ბადათურის შვილებისა და იმის ძმისწულებისა ყმისა და მამულისა. იმათნი კაცნი თქვენს საბძანებელს მამულში მერეთსა და ერტელში არიან ერთი ოქმის წყალობა მიყავით, რომ თქვენს მამულში, რაცა ამათი კაცი იყოს ამიყაროს და მომცესო.“[1046]

ფეოდალურ პერიოდში ქვეყანაში არსებული სოციალური წინააღმდეგობების ფაქტები სოფელ მერეთშიც გვხვდება. ადგილობრივი დიდგვაროვნებისგან შეწუხებული გლეხები საცხოვრებლებიდან ხშირად იყრებოდნენ. ამას ადასტურებს 1771 წლის 4 აპრილით დათარიღებული დოკუმენტი. სოლომონ აბაზაძემ ყმების დაფანტვისა და გადასახადების გადაუხდელობის გამო, ერეკლე II-ს მიმართა: „ამას მოვახსენებთ მათს უმაღლესობას: სამი კვამლი კაცი აქ ქვემო ქართლში გახლამთ ...ერთი ჯავახისშვილი ტირძნისს არის, ერთი ბლიაძე კარბს არის, მესამე **მერეთს** არის, ისიც ჯავახიშვილი, არცარას თქვენ გემსახურებიან, არცარას მე მეპუებიან.“[1047] ადგილობრივი დაბალი ფენების გაუსაძლის მდგომარეობაზე მეტყველებს 1791 წლის 8 ოქტომბრის იოთამ ტატიშვილის წერილი იულონ ბატონიშვილისადმი: „**მერეთს** ერთი კომლი კაცი მყვანდა, ის ამამიწყდა და ამისი ქვრივი და ობოლი დარჩა. ის ერთი ხელოსანი კაცი გახლდა, თუ რამე ჰქონდა რამე აქა-იქ გაცემული ჰქონდა და მკვდარიც ისევ დაუმარხავი არი და ქვრივი და ობოლი მწარედ შეწუხებული გახლავან რომ არსაით ილაჯი არა აქვთ და ვისაც რა მართებთ არას აძლევენ და სიღარიბით მწარეთ ნაილაჯი გახლავან. ...ღმერთი გაგიმარჯვებსთ, ამაზედ ერთი ოქმი და იასაული გვიბოძეთ, რომ ვისაც ემართოს რამე, გამოურთვან და ებოძოს.“[1048]

საინტერესოა, რომ 1781 წლის სურსათის გამოსაღებ დავთრებში, ტერიტორიული სიახლოვიდან გამომდინარე, მერეთი და კულბითი ერთად არის აღრიცხული. მერეთში ყმები ჰყავდათ ფურცელაძეებს, ხოლო კულბითში ჩერქეზიშვილებს:

ქ. მერეთს ფურცელაძის გოგიას ყმა გლახა ტიელიძე, ი.
ქ. ადამაშვილი აბრამა.
ქ. მაისურაძე გლახა.
ქ. მეცხვარიშვილი ნინია.
ქ. გორგიშვილი პეტრია.
ქ. გორგიშვილი ღვთისია.
ქ. გორგიშვილი გოგია.
ქ. მახარაშვილი პაპუნა.

1046 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 467, დოკ. 494.
1047 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, გვ. 179, დოკ. 179.
1048 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, გვ. 125, დოკ. 111.

ქ. მახარაშვილი დათუა.
ქ. ხარშილაური გოგია.
ქ. ტიელიძე სვიმონა.
ქ. ზურნა გლახაშვილი გოგია.
ქ. ქურთრამაზაშვილი გოგია.
ქ. სვიანაშვილი შიო. ი.
ქ. ბასილაშვილი თევდორე.
ქ. ბაიაძე ღვინია.
ქ. ხოხონაშვილი იოსებ.
ქ. ელიაშვილი გლახა.
ქ. მახარაშვილი ბერიკა.
ქ. ტიელიძე ნინია.
ქ. ქიწნელი მღვდელი ნიკოლოზ.[1049]
ქ. მერეთსა და კულბითს ჩერქეზიშვილის ფირანის ყმა ტატიური ოთარა.
ქ. გუდაძე პეტრე.
ქ. თოდაძე გლახა.
ქ. დათუაშვილი თამაზა.
ქ. შავარდენიძე ნინია.
ქ. გუდაძე შერმაზან.
ქ. კულბითს მეტრეველი გოგია.
ქ. გუგუტიშვილი პეტრე.
ქ. ტრამაკიძე დათუა.
ქ. ბედელური გლახა. ი.
ქ. ჯიჯიური ბერიკა.
ქ. ბედელური მანძულა.
ქ. კრეხიაშვილი დათუნა.
ქ. რევანდაშვილი ბერუა.
ქ. შავარდენიძე გლახა.
ქ. ნუკრაძე მოსე.
ქ. ელისე ჯავახი.
ქ. ნუკრაძე პაატა.
ქ. ტრამაკიძე შიო. ი.[1050]

დოკუმენტში სულ აღნუსხულია 41 მოსახლე, აქედან, მერეთში 27, მათ შორის – „ქიწნელი მღვდელი," რომელიც, სავარაუდოდ, მერეთში მოღვაწეობდა.

XVIII საუკუნის მიწურულს სამგორის არხის სამუშაოებში პატარა ლიახვის ხეობაში მკვიდრნიც იყვნენ ჩართულები. როგორც ირკვევა, მერეთიდან გამოყვანილ მუშას, გაწეული სამუშაოების საფასურად, ოთხი

1049 ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 98.

1050 იქვე, გვ. 98-99.

მინალთუნი უნდა მიეღო.[1051]

მერეთელები, ისევე, როგორც სხვა სოფლების მკვიდრნი, მონაწილეობას იღებდნენ ქართლ-კახეთის სამეფო კარის მიერ გატარებულ თავდაცვით ღონისძიებებში. 1789 წლის 17 სექტემბრით დათარიღებული, ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთით ირკვევა, რომ ვახუშტი ჯავახიშვილსა და სვიმონ მაღალაშვილს, მორიგე ყარაულის სახით, „ერთი თვის თავისი ნუზლით თოფსა და იარაღით გაწყობილი კარგი ყოჩაღი კაცი“ უნდა გამოეყვანათ მერეთიდან იანვარში, აპრილსა და ივნისში.“[1052]

1795 წლის სიის მიხედვით, იმ სოფელთა ჩამონათვალში, ვისაც „რუსეთისათვის მისასყიდი ფქვილი შესწერდა,“ პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, მერეთიც იხსენიება.[1053]

XIX საუკუნის დასაწყისისათვის (1804 წლის პირველი კამერალური აღწერის მიხედვით), მერეთის გადასახადების გადამხდელუნარიანი მოსახლეობის რიცხვი 41 კომლი იყო (188 მამაკაცი, 162 ქალი). ისინი ქსნის ერისთავებისა და აზნაურ გოგია ფურცელაძის ყმობაში იყვნენ. ერთი კომლი ყმა ჰყავდა ულუმბოს ღვთისმშობლის მონასტერს, რომელზეც ზაზა ამირეჯიბის გავლენა ვრცელდებოდა. მითითებული აღწერის მიხედვით ირკვევა, რომ მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებასა და მევენახეობას. წლიურად საშუალოდ მოჰყავდათ 900 კოკა ღვინო. შრომითი ბეგარის გარდა, მემამულეს ყოველწლიურად უხდიდნენ 6 კოდ ხორბალს, 6 კოკა ღვინოს და კომლზე 2 ქათამს.[1054]

1818 წლის აღწერაში მერეთში მებატონეებად იხსენიებიან სოლომონ და დავით ქსნის ერისთავები, ზურაბ და გოგია ფურცელაძეები, მიხეილ სოლომონის ძე მირიანაშვილი და ჩერქეზ ჩერქეზიშვილი.

გადასახადების გადამხდელ მოსახლეობას შორის კომლთა უფროსებად მოხსენიებულნი არიან: გოგია ფურცელაძე (ოჯახის შემადგენლობა შეადგენდა 4 სულს), ზურაბ ფურცელაძე (14 სული), სიმონ საბაშვილი (12), გოგია ქურთიშვილი (7), გოგია გლახაშვილი (14), ბაირამ მეცხვარიშვილი (8), სოლომონ მაისურაძე (11), ბერუა გიორგიშვილი (3), გაბრიელ გიორგიშვილი (8), პეტრე გიორგიშვილი (7), გოგია გიორგიშვილი (10), პეტრე ბერუაშვილი (8), პაპუკა მახარაშვილი (14), ტატია მახარაშვილი (7), გოგია ელიაშვილი (13), სტეფანე სვინაშვილი (sic:)(5), კაცია ჩაკუბაძე (6), ღვთისია პავისური (sic:) (4), გლახა გორგიშვილი[1055] (გორგიშელი) (8), გოგია

1051 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 2010, გვ. 28.

1052 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 1953, გვ. 151, დოკ. 239.

1053 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, ტ. I, დ. მუსხელიშვილის რედ., თბ., 2010, გვ. 215.

1054 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 69.

1055 1818 აღწერის დედანში მერეთში არაერთგან იხსნიება გვარი „გიორგიშვილი“ (გაბრიელ, პეტრე, გოგია და სხვ.) *(გსიემ, 8235, გვ. 18-25).* მერეთში გავრცელებული გვარია „გორგიშელი“. ვფიქრობთ, 1818 წლის აღწერაშიც „გორგიშელი“ უნდა იყოს დაფიქსრებული და გადამწერის ხარვეზია.

გორგიშვილი (გორგიშელი) (5), ხოსრო ჩხიკვაძე (2), გლახა ელიაშვილი (7), ივანე ბაიაძე (13), ანდრია ბაიაძე (2) დავით ფცქიალაძე (3), ტეტია აღ-დგომელაშვილი (5), მახარე მახარაშვილი (16), გოგია მარიამიძე (10), ივანე ტიელიძე (7), ბერუა აბრამიშვილი (6), ბერუა ქურთიშვილი (7), გიორგი ქებაძე (5), პავლე მოახიაშვილი (3), ღვთისია დალაქიშვილი (9)[1056], მახარე ცისკარიძე (7), ტეტია ჯავახი (11), მიხეილ გოდუაძე (8), გრიგოლ გუდაძე (5), ნინია გუდაძე (8), სოსანა კაპანაძე (6) და ბერო შავლოხაშვილი (5).[1057]

აღწერაში მითითებულია, რომ ვარგისი მიწების რაოდენობა სოფელში 300 დღიურია, ხოლო ვენახებისა – 40 დღიური. სოფელში ყოფილა 2 წის-ქვილი, აქედან ორ თვლიანი წისქვილი ეკუთვნოდა გოგია ფურცელაძეს, ხოლო სამთვლიანი – ზურაბ ფურცელაძეს. მერეთში ფურცელაძეების მფლობელობაში ყოფილა ციხე-სიმაგრე.

მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებას, მებაღეობას, მევენახეობას და მესაქონლეობას. მერეთელებს დავა ჰქონიათ მეზობელ კულბითის მო-სახლეობასთან 250 დღიურ მიწაზე.[1058]

გორის მაზრის 1831 წლის საეკლესიო გლეხების სიის მიხედვით, კა-თისხევის მონასტერს მერეთში ჰყავდა 10 სული ყმა გოგია ბერუაშვილის ოჯახის სახით.[1059]

1842 წლის საეკლესიო გლეხთა კამერალურ აღწერაში მერეთში აღ-ნუსხულია 37 კომლი ყმა (176 სული). გაბრიელ და გრიგოლ საბაშვილები, გაბრიელ ქურთაშვილი, ანდრია გლახაშვილი, ანდრია მეცხვარიშვილი, სოსია და სიმონ გორგიშელები, პავლე მასურაშვილი, ბერო ესიაშვილი და სხვ. სოფელი ყოფილა ფურცელაძეების მფლობელობაში. მამასახ-ლისად მოხსენიებულია ნინია მექვაბიშვილი, ხოლო მოსამართლეებად: გაბრიელ გლახაშვილი და სოსია საბაშვილი. მაგრამ, „რადგან ამათ წერა არ სცოდნიათ," უწყისზე ხელს აწერს წყალობა თანდიევი (თანდიაშ-ვილი).[1060]

ზემოაღნიშნულ (იხ: დმენისი, ვანათი) „ნებით გაშვებულ" გლეხთა (Вольноупущенных) კატეგორია მერეთშიც გვხვდება. ამ კატეგორიიდან 1843 წელს მერეთში მოხსნიებულნი არიან ძმები: ნიკოლოზ ისაიას ძე ფურცელაძე,[1061]

1056 ხსენებული პირის გასწვრივ, აღწერის რუსულ დედანში მითითებულია, რომ გადმოსახლდა 12 წლის წინ (ანუ, 1806 წელს, – გ. ს.) სოფელ „Болот" - დან *(იხ: გსიემ 8235, გვ. 30).* რუსულ აღწერაში ამ ადგილზე, სავარაუდოდ, დამახინჯებით წერია და იგულისხმება პატარა ლიახვის შუა წელზე არსებული სოფელი ბელოთი.

1057 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 369-375.

1058 იქვე, გვ. 376.

1059 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 163, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

1060 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 274-282, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

1061 არ უნდა გავაიგივოთ ცნობილ საზოგადო მოღვაწესა და აგრონომ ისაია იოველის ძე ფურცელაძეში, რადგან, ეს უკანასკნელი მოგვიანებით, 1851 წელს დაიბადა და გარდაიცვალა 1924 წელს.

რომელსაც ჰქონდა 80 დღიური მიწა, სადაც მოჰყავდა 70 კოდი პური და 40 კოდი ქერი; სიმონ ისაიას ძე ფურცელაძე, ძმასთან სოლომონთან და შვილებთან: დიმიტრისთან და გრიგოლთან ერთად, რომელთაც ჰქონდათ 6 დღიური მიწა, სადაც მოჰყავდათ 40 კოდი ხორბალი, 50 კოდი სიმინდი, 40 კოკა ღვინო. მათ საკუთრებაში იყო ასევე 10 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი.[1062]

აღსანიშნავია, რომ წინა წლების (1804, 1818, 1842) აღწერებში ფურცელაძეები მოხსენიებულნი არიან, როგორც სოფლის მებატონეები და რატომ მოხვდნენ ერთი წლის შემდეგ თავისუფალ გლეხთა კატეგორიაში გაურკვეველია. თუმცა, მიუხედავად, „ახალი“ სოციალური სტატუსისა, ნიკოლოზ და სიმონ ფურცელაძეები კვლავ დიდი შეძლებისა და ქონების პატრონები იყვნენ.

მერეთიდან იყო ცნობილი ქართველი მწერალი, მთარგმნელი და პუბლიცისტი ანტონ ფურცელაძე,[1063] ასევე აგრონომი და საზოგადო მოღვაწე ისაია ფურცელაძე.[1064] აქვე, დედულეთში დაიბადა XIX ს. ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო მოღვაწე დიმიტრი ყიფიანი.[1065]

ფუცელაძეები ადგილობრივ გლეხებთან კეთილგანწყობითაც გამოირჩეოდნენ.

ქვეყანაში 1905 წელს დაწყებული რევოლუციური მოვლენების დროს, 27 მარტს მერეთში მივიდა მეჯვრისხევის ბოქაული ასი „ყაზახით“ და ადგილობრივ მემამულეებს - ფურცელაძეებს რევოლუციური მოძრაობის მოთავეების დასახელება მოსთხოვა.

ფურცელაძეებს ბოქაულის მოთხოვნაზე უარი უთქვამთ, მისთვის პიროობა მიუციათ, თვითონ ჩააცხრობდნენ მღელვარებას და მოხელისათვის უთხოვიათ: „ყაზახები არ ჩაეყენებინა სოფელში და ამით უამისოდაც გასაწყლებული ხალხი არ დაეზარალებინა და არ შეეწუხებინა.“

ბოქაული ფურცელაძეების სიტყვას ენდო და მათი თხოვნა მერეთში დააკმაყოფილა, შემდეგ სათიხარში გაემგზავრა და მღელვარების წამომწყები ოთხი მოტივე: სამი დოღუზაშვილი და ერთი დუდაშვილი დააპატიმრა.[1066]

მერეთში ცხოვრობენ შემდეგი გვარები: შავლოხაშვილი, ბაიაძე, საბაშვილი, მახარაშვილი, მარიამიძე, გლახაშვილი, ლაფაჩი, გულუაშვილი, ქურთიშვილი, ზარიძე, მეცხვარიშვილი, ჩოჩელი, ჯალაბაძე, ყაბანაშვილი, კოკოევი, ქებაძე, ბესტავაშვილი, ჯაფარიძე, სვიანაშვილი, მაისურაძე, ჩალაური, რაზმაძე, ტოლიაშვილი, კაპანაძე, რობანიშვილი, ფურცელაძე, ქისიშვილი, გაბლიშვილი, ოქროპირიძე, კეპაშვილი, ტუხიაშვილი, გუდაძე,

---

1062 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 13-14, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

1063 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000791/

1064 http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00002965/

1065 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000869/

1066 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905 წ. 31 მარტი, №2785, გვ. 2

ტეხოვი, ბასიშვილი, გუგუტიშვილი, ბორცვაძე, პატარქალაშვილი, აბრამაშვილი, ასკილაშვილი, ჩახვაშვილი, ჭელიძე, სალამაძე, ფერაძე, ჯაშაშვილი, გაბოძე, ბერუაშვილი, ოქროკვერცხოვი, გორგიშელი, რევაზაშვილი, წიქარიძე, ელიაშვილი, გიორგიშვილი, მუშკუდიანი, ძინძიბაძე. მერეთში გავრცელებული ტოპონიმებია: ქართული ვენახები, ხატიკაკლები, ხაშილაურები, პალმატურები, ფურცელაანთმიწები, მაჭავრები, ნაალიზევი, დათვიაანთმიწები, იოკიმები, ჩიტიმიწები.

სოფელი კოშკა მერეთის სახლოვეს, აღმოსავლეთ მხარეს, გორიდან ჩრდილოეთით 28 კილომეტრის დაშორებით, საოკუპაციო ხაზის სიახლოვეს მდებარეობს. XX საუკუნის 60-იან წლებში, როდესაც ცნობილმა მკვლევარმა იოსებ მეგრელიძემ აღნიშნული სოფელი მოინახულა, კოშკაში 50 კომლი ცხოვრობდა. იმ დროისათვის გავრცელებული გვარები ყოფილა: ტატიური, ხიზანიშვილი, სიმონიშვილი, ჩალაური, შევარდენიძე და სხვ.[1067]

სოფელი კოშკა საქართველოში არაერთია. მხოლოდ გორის მუნიციპალიტეტში ორი სოფელია „კოშკას“ სახელწოდებით, ერთი მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირას, სოფ. სკრის სამხრეთით და მეორე, მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, მერეთის გვერდით. მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში, ჯავიდან 21 კმ. არის კიდევ ერთი სოფელი „ზემო კოშკა.“

იმის გათვალისწინებით, რომ მერეთ-კოშკას მებატონეები ფურცელაძეები იყვნენ, ვფიქრობთ, რომ 1793 წლის 14 სექტემბრით დათარიღებულ დოკუმენტში პატარა ლიახვის ხეობის სოფელი კოშკა უნდა იგულისხმებოდეს.

საბუთის მიხედვით, გოგია და ზურაბ ფურცელაძეები უჩიოდნენ გიჰკაშვილ თოთრის, რომლის წაქეზებით კოშკელ გაგლოაანთ დუდიშვილს, როველ ჯერანაშვილ ბილისა და ლაპინაშვილი ბაბათას ძმას ბაროს, ფურცელაძეები გაუძარცვავთ და ნაძარცვი ოთხი თვე ჰქონიათ სოფელ კოშკაში დამალული.

ქურდები მიმალულან, მაგრამ ფურცელაძეები ჩიოდნენ, რომ განაჩენი ერეკლეს სამართლის მიხედვით აღესრულებინათ და ზარალი გიჰკაშვილს სრულად აენაზღაურებინა, რადგან: „მისის უმაღლესობის მეფის ბრძანება ასე არის, რომ რომელმაც ოსმა ქურდობა ჰქმნასო, საქონელს მოპარვა, კაცის კვლა, თუ ტყავის გასყიდვა, ოცნი ამხანაკნი რომ იყვნენ და იმ ოციდამ ერთი ჩავიგდოთ ხელშიო, სულ იმან ზღოს.“

მდივანბეგებს საქმე ვახტანგ VI-ის სამართლით გაურჩევიათ, რადგან ფურცელაძე „საქართველოს პირველი აზნაურშვილი“ იყო და მისი სისხლი 192 თუმნად იყო შეფასებული, სხვადასხვა გარემოებების გათვალისწინებით, გიჰკაშვილისათვის ასშვიდ თუმან ნახევარი დაუკისრებიათ. გიჰკაშვილის ვალდებულებას ასევე შეადგენდა დანარჩენი სამი მძარცველის სასამართლოში მიყვანა. თუ ამას ვერ მოახერხებდა, დანარჩენი თანხაც მას უნდა გადაეხადა.[1068]

1067 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, გვ. 27.
1068 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 621-622, დოკ. 356.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში კოშკაში ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსული რამდენიმე კომლი ოსი დამკვიდრდა. კოშკელი ოსების ერთი ნაწილი იულონ ბატონიშვილის საკუთრებაში იყო, ხოლო „სამნი“ ბარძიმ მაჩაბელს ეკუთვნოდა. როგორც ჩანს, ჩამოსახლებული ოსები გადასახადების გადახდაზე უარს ამბობდნენ და მაჩაბელს დაუმორჩილებლობას უცხადებდნენ. ამას ადასტურებს 1779 წლით დათარიღებული ბარძიმ მაჩაბლის წერილი ერეკლე II-ისადმი: „ღმერთმან ხელმწიფის ჭირი მისცეს ბარძიმ მაჩაბელს, გორსა რომ ბრძანდებოდი, მაშინაც მოგახსენეთ კოშკელებისა, რომ თუ ბეგარასა არ მაძლევენ, უკუდგომილის კაცის წყალობა გვაქვს თვენგნით, რომა არაფერი გვეთხოვება, ასე ვთქოთ კოშკელებისა, რადგან ჩემი კაცნი არიან, გარდამხდეს, მაგრამ ჩიფრანელის ოსებისა მე საიდამ უნდა გადავიხადო, შვიდნი იულონ ბატონიშვილის კაცნი არიან და სამნი ჩემნი არიან ...სამი წელიწადია ...უკუმდგარნი გახლავან, არავის ზოგავენ.“[1069] ჩვენი აზრით, დოკუმენტში მოხსენიებული კოშკა, სწორედ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი კოშკა უნდა იყოს, რადგან პატარა ლიახვის ხეობის ამ ნაწილში ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ სწორედ იულონ ბატონიშვილის გავლენა ვრცელდებოდა. როგორც ჩანს, აქ მაჩაბლებსაც ჰყავდათ ყმები, ისევე, როგორც პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთ სოფელში.

კოშკადან იყო წარმოშობით ცნობილი მსახიობი ელისაბედ ჩერქეზიშვილი. იგი ალექსანდრე ფირანის ძე ჩერქეზიშვილის და მარიამ რაჟდენის ასულ ფავლენიშვილის ოჯახში დაიბადა.[1070]

1905 წელს დაწყებული რევოლუციის დროს გახშირდა მემამულეთა და გლეხთა პირადი ანგარიშსწორების ფაქტები. ძალადობას ვერც ელისაბედ ჩერქეზიშვილის ოჯახი გადაურჩა. 1905 წლის 12 მარტს ოსებისა და ქართველების შეიარაღებული ბრბო მიუცვივდა სოფელ კოშკაში ელისაბედის ოჯახს. ამ დროისათვის სახლში მხოლოდ მსახიობის მოხუცი დედა იმყოფებოდა, რომელიც მუქარით აიძულეს ხელი მოეწერა „ქაღალდზე,“ რომლის მიხედვით: „არც ნადელია შენი და არც ხიზანი ოსებიო.“

ამის შემდეგ მოძალადეები შეიჭრნენ მეორე სართულზე, ჩალეწეს კარ-ფანჯრები, დაამტვრიეს ავეჯი და ჭურჭელი. ჩერქეზიშვილების მოჯამაგირე გარეთ გააგდეს იმ პირობით, რომ „წელიწადში თუ ოცი თუმანი არ მოგცენ, აღარ ემსახუროო,“ ხოლო კოშკელი გლეხები გააფრთხილეს: „ამის შემდეგ აღარ მიეკაროთ (ჩერქეზიშვილებს – გ. ს.), თვითონ აცხონ პური, თვითონ ზიდონ წყალი და ყველაფერი თვითონ გააკეთონო“, მოშალეს ჩერქეზიშვილების ხილის ბაღის ღობე, დაარბიეს ნამყენები და ყიჟინით გაეცალნენ იქაურობას.

წინა დღეებში მსგავსი ფაქტები მომხდარა სოფელ კულბითშიც.[1071]

ელისაბედ ჩერქეზიშვილის არტისტული ნიჭი არბოში მცხოვრებმა

1069 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, ტ. I, დ. მუსხელიშვილის რედ., თბ., 2010, გვ. 451.

1070 მ. ნიჟარაძე, ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, თბ., 1977, გვ. 5.

1071 გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905 წ. 20 მარტი, №2776, გვ. 2-3

დურმიშხან ჟურულის მეუღლემ ქეთევან ნამორაძემ[1072] აღმოაჩინა. ამის შესახებ ელისაბედ ჩერქეზიშვილი იგონებს: „ჩვიდმეტი წლისა ვიყავი, როცა პირველად გავიცანი ქეთევან ჟურულის ოჯახი. ქეთევანი იშვიათი მანდილოსანი იყო, ფრიად შეგნებული და ამასთანავე ქველმოქმედი... ქეთევან ჟურულისა იყო ერთადერთი ადამიანი, რომელსაც ესმოდა ჩემი სულისკვეთება, შედიოდა ჩემს ოჯახურ მდგომარეობაში.* იგი ხშირად მიწვევდა თავისთან, მანუგეშებდა და მფარველობდა. ქეთევან ჟურულისა მირჩევდა, არ მეღალატა ჩემი მომავლისათვის და უსათუოდ სცენაზე შევსულიყავი. ქეთევანის ოჯახში ხშირად იკრიბებოდა იმ დროის მოწინავე ინტელიგენცია. ქეთევანს საშინლად უყვარდა, როცა მე ვინმეს გავაჯავრებდი ლაპარაკსა თუ სიარულში. ერთხელ, როცა ქეთევან ჟურულისას ცხინვალიდან სტუმრები ეწვივნენ, მან იდუმალად გამიხმო ოთახიდან და მთხოვა, რომ რომელიმე მოხუცებული დედაკაცი წარმომედგინა. წამოვისხი შავი შალი, ხელში ჯოხი დავიჭირე და ჩიფჩიფით შევედი სასტუმრო ოთახში. ჯერ მივესალმე სტუმრებს და შემდეგ მოვიკითხე დიასახლისის ვაჟი (იგულისხმება გიორგი ჟურული, - გ. ს.) - ქალბატონო, სად არის შენი ვაჟი; ქაღალდი მინდა დავაწერინო, რომ ჩემი შვილი სალდათში არ წაიყვანონ... ვერავინ ვერ მიცნო, მე უფრო გავთამამდი: – მართლა, გენაცვათ, ი, ვიღაც ჩერქეზიანთ ლიზა რომ დადის თქვენთან, როგორ უშვებთ იმ ცირკის ქალს, იმ უნამუსოს თქვენს სახლში... სტუმრები სახტად დარჩნენ. ყველას ეწყინა ჩემი ლანძღვა, ერთმა კიდეც წამოიძახა: – გააგდეთ ე ვიღაც შეჩვენებული ბებრუხუნაო. მერე ამოვიღე ჯიბიდან ბურნუთი და ბებრულად შევიყნოსე. ამ დროს ქეთევანმა უცბად შალი გადამხადა... ყველას გაუკვირდა, რომ მე, 17 წლის ახალგაზრდამ ოთხმოცი წლის მოხუცი განვასახიერე.“[1073] ელისაბედ ჩერქეზიშვილის სასცენო დებიუტი სოფელ მერეთის სკოლაში შედგა. 1884 წელს, ისაია ფურცელაძის ორგანიზებით ამ სოფელში ადგილობრივი გლეხებისათვის სასცენო წარმოდგენები იმართებოდა. სწორედ აქ უთამაშია ელისაბედ ჩერქეზიშვილს პირველი როლები (შუშანა – სპექტაკლში „პეპო,“ სარა და ქაბატო – სპექტაკლში „ხანუმა“).[1074] ქეთევან ჟურული კარგად ხედავდა ელისაბედის

1072 ქეთევან ნამორაძე-ჟურული XIX საუკუნის II ნახევრის ქართული საზოგადოების თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო. მის სახელს უკავშირდება ბათუმის თეატრის დაარსება და მრავალი საქველმოქმედო ღონისძიება. ამის შესახებ იხ. *გ. სოსიაშვილი, ქეთევან ჟურულის მოღვაწეობა და ქართული საზოგადოებრიობა XIX საუკუნის II ნახევარში, პროფ. იოსებ ალიმბარაშვილის დაბადებიდან 60-წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, გორი, 2022, გვ. 235-255; კონფერენციის მასალები, ჟურულების ოჯახის შესახებ ვრცლად: გ. სოსიაშვილი, არბო, პარიზი, ლიმა, თბ., 2022, გვ. 53-93.*

* ელისაბედ ჩერქეზიშვილი გულისხმობს ოჯახის დანგრევას. იგი 15 წლის ასაკში ცოლად გაჰყვა გიგა მაჩაბელს, რომელსაც მალე დაშორდა. მისი მეორე მეუღლე გახლდათ ცნობილი ქართველი იურისტი, ისტორიკოსი და პუბლისცისტი ნიკოლოზ ურბნელი (ხიზანაშვილი).

1073 ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, ჩემი მოგონებანი, ი. გრიშაშვილის რედ. თბ., 1941, გვ. 19-21.

1074 იქვე.

დიდ სამსახიობო მომავალს. მან ნიჭიერ ახალგაზრდას რეკომენდაცია გაუწია თბილისში მოღვაწე ვასო თუმანიშვილთან. ელისაბედ ჩერქეზიშვილი წერს: „1885 წელს როგორც იყო დამარწმუნეს, რომ საჭირო იყო ჩემი დიდ სცენაზე ყოფნა. საამისოდ ჩემი ცხოვრების ახალი პირობებიც ხელს მიწყობდა. ეს ის დრო იყო, როცა მე დაშორებული ვიყავი ჩემს პირველ ქმართან და გავყევი ნიკო ხიზანიშვილს, რომელიც დიდის თანაგრძნობით შეხვდა ჩემს მისწრაფებას სცენისადმი. იმ ხანებში თბილისის დასის რეჟისორად იყო ვ. თუმანიშვილი. ქ. ჟურულმა სარეკომენდაციო წერილი გამომატანა და გამომგზავნა მასთან თბილისში. ჩამოვხტი ანტონ ფურცელაძის ოჯახში. ანტონმაც მოიწონა ქეთევანის აზრი. მეორე დღეს გამომყვა ელენე ანტონოვსკაია და ქეთევანის წერილით მივედით ვასო თუმანიშვილთან-ბინაზე. თუმანიშვილმა ცივად მიმიღო, რადგან ქალაქში პირველად ვიყავი და ცოტა არ იყოს სოფლელ კნეინას ვგავდი. მაგრამ წერილი წაიკითხა თუ არა, სახე გაუბრწყინდა. მერე ხელი თანაგრძნობით ჩამომართვა და მითხრა: – ქეთევანი ისეთ ქება-დიდებას მწერს თქვენ შესახებ, რომ ალბათ დაგიმსახურებიათ. ხვალ თორმეტ საათზე გამოიარეთ ჩემთან, რამოდენიმე პიესიდან როლებს წავიკითხავთ და გადაწყვეტილ პასუხსაც მაშინ გეტყვით. ამ პასუხით გამომისტუმრა. მე ვდელავდი, არ ვიცოდი თუ რით დამთავრდებოდა ეს ჩემი „ეგზამენია,“ გულში ვამბობდი: – აი დარდი თუ არ მიმიღებს! როცა მომინდება, მერეთშიც კარგად ვითამაშებ-მეთქი. მეორე დღეს, დანიშნულ დროს გამოვცხადდი თუმანიშვილთან. მან მომიტანა ორი პიესა: „დაქცეული ოჯახი“ – სუნდუკიანცისა და „ხანუმა“ ცაგარლისა. პირველ პიესიდან წავიკითხე ხახოს მონოლოგი და მეორედან – სარასი. ეს იყო და ეს. ჩემი ბედი გადასწყდა. მუდმივად დასში ჩამრიცხეს, თვეში ოთხი თუმანი დამინიშნეს და მეორე დღეს უკვე რეპეტიციაზე დამიბარეს...“[1075]

ქეთევან ჟურულის ამაგი ქართული სცენის ვარსკვლავის წინაშე ქართულ საზოგადოებას კარგად ახსოვდა. სწორედ ამის შესახებ წერდა 1916 წელს გაზეთ „საქართველოში“ ელისაბედ ჩერქეზიშვილის სასცენო მოღვაწეობის 30 წლისთავთან დაკავშირებით დ. კასრაძე: „ლიზამ (იგულიხმება ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, – გ. ს.) როგორც დავინახეთ, მერეთში დაიწყო სცენაზე გამოსვლა და პირველ წლებშიც მხოლოდ აქ ვარჯიშობდა. ისაია ფურცელაძის გარდა მის ნიჭის გაფურჩქვნას ხელი შეუწყო აწ უკვე განსვენებულმა ქეთევან ლუარსაბის ასულმა ჟურულისამ. ეს მანდილოსანი ცნობილი იყო როგორც მოღვაწე ქალი. მის ხელიდან გამოდიოდა ათასი საქველმოქმედო საქმე. უყვარდა ჩვენი ხელოვნება და ყოველისფერით უწყობდა ხელს მის წარმატება-ასაყვავებლად. ლიზა როცა სცენაზე გამოსული დაინახა, მაშინვე თვალი დაადგა, მაგის აქ დარჩენა ცოდვა იქნება, უნდა ქალაქში გაიგზავნოს ციურ ნიჭის გასაფურჩქნადაო. ლიზა შვილივით უყვარდა...“[1076] ელისაბედ ჩერქეზიშვილის მოგონებას, რომლის მიხედვით ქეთევან ჟურულმა სარეკომენდაციო წერილი გაატანა

1075 ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, ჩემი მოგონებანი„ გვ. 21-22.
1076 გაზ. „საქართველო,“ 1926 წ. № 25, გვ. 3.

ვასო თუმანიშვილთან ზემოთ მითითებულ საიუბილეო წერილში, დ. კასრაძეც ადასტურებს.[1077]

სოფელ კოშკაში შემდეგი გვარები ცხოვრობენ: სიმონიშვილი, შევარდენიძე, ხიზანიშვილი, ჩალაური. კოშკაში გავრცელებული ტოპონიმებია: ქეთქეთეები, მიკრეულა, საჩალეები, ხოდაბუნები, აბილახტაური და სხვ.

კარბი

სოფელი კარბი, მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 860 მეტრის სიმაღლეზე, ხოლო ქ. გორიდან 28 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს.[1078] იოანე ბაგრატიონს სოფელი კარბი შეტანილი აქვს იმ სოფლების ნუსხაში, რომლებიც: „პატარა ლიახვით ირწყვის და ისევ გორს მიეწერება.“ კარბის შესახებ იგი აღნიშნავს: „ქ. კარბი, მოსახლე.“[1079]

როგორც XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოში ნამყოფი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი მიუთითებს, სოფელ კარბში მისი ყოფნის დროს ქართველებთან ერთად სომხებიც ცხოვრობდნენ.[1080]

კარბი საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ჩანს ქართულ საისტორიო წყაროებში.[1081] ამ სოფელს იხსენიებს „მატიანე ქართლისაი.“ როგორც მემატიანე გადმოგვცემს, „დიდი თურქობის“ დაწყების წინ საქართველოში შემოსული თურქ-სელჩუკთა ლაშქარი, რომელსაც ალფ-არსლანი ედგა სათავეში, დასავლეთ საქართველოს დარბევა-აოხრების შემდეგ გამოსაზამთრებლად პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ კარბში დაბანაკებულა: „და იქმნა ზამთარი სასტიკი; რომელი გარდაეხუეწა და მიმართა მთათა მოსყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა. ხოლო ყოველსა ქართლსა შინა დადგა ლაშქარი, და თჳთ თავადი სულტანი დადგა კარბსა, და მერმე ჩამოდგა შერთულთა. და აჭირვა სიძნელემან ზამთრისამან და ბუქთა ძლიერთა.“[1082] თურქების უზარმაზარი ლაშქრის კარბში გამოზამთრების შედეგად, ადვილი წარმოსადგენია, სოფელი და მისი შემოგარენი ადგილები რა მდგომარეობაშიც აღმოჩნდებოდა.

1348 წელს სალარე მიხას ძემ, რომლის ვინაობა უცნობია, კარბი ანდერძით გადასცა წითლოსან ქვენიფნეველ-ლარგველის შვილს.[1083] რო-

1077 გაზ. „საქართველო,“ 1926 წ. № 25, გვ. 3.

1078 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5, თბ., 1980, გვ. 395.

1079 იოანე ბაგრატიონი ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 40.

1080 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 277.

1081 ქართლის ცხოვრების ტოპარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2013, გვ. 283.

1082 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 309.

1083 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიკისათვის, I წიგნი, გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 118; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფ. HD-საბ. 3493.

გორც ჩანს, სალარისეული მამულების გადაცემას სამეფო ოჯახის თანხმობა ჭირდებოდა. ამას ადასტურებს ანდრონიკე ბაგრატიონის წყალობის სიგელი, რომლის მიხედვით, ანდრონიკეს „კარბაი და გარეჯარ ბაკურის უბანი წითლოსან ქვენიფნეველისათვის უბოძებია. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. სახელითა ღ(მრ)თისაითა, ანდრონიკესაგან ბაგრატუნიანისა, ნებითა ღ(მრ)თისაითა აფხაზთა, ქართველ/თა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშე და შანშე/ და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლე/თისა ჴელმძიფედ-ა- მპყრობელისა. მოვიდა ჩ{უ}ენს-ა- წ(ინა)შე ქ{უე}ნაფნაველი, ლარგ{უ}ელისა შვილი წითლოსანი/ და გ{უ}ეაჯა და მოგ{უ}აჴს{ე}ნა, რაითამცა ქართლის მუხის/ ძისა სალარისეულნი სოფელნი: კარბაი და გარეჯ{უა}/რ-ბაკურ{ი}ს უბანი მისთ{უ}ისმცა მიგ{უ}ებოძნეს. და/ გ{უ}ეაჯერა ღ(მერ)თმან და ვისმინეთ აჯაი ქ{უ}ენიფნ{ა}ველისა/ წითლოსანისი, ვინადგან მის ცოლისძმის მუხისძის/ სალარისცა მისთ{უ}ის და მისთა დისწულთათ{უ}ის ეანდე/რძა მისი მამული, ჩ{უ}ენცა შევიწყალეთ და მიუბ{ო}ძენით/ ქართლის სოფელნი: კარბაი და გარეჯ{ურ}არ-ბაკურის უბანი/ მისითა სამართლი{ა}ნითა მძღვრითა მკ{უ}დრად, სამამულო/დ, შეუვ{ა}ალად და შეუცვალებლად.“ ჰქონდენ/, ქ{უ}ენაფნაველის წითლოსანსა, შვილთა/ და მამავალათა მისთა ყოველთავე ქართლის/სოფელნი: კარბი და გარეჯ{უ}არ-ბაკურისუბანი/ მათითა სამართლი{ა}ნითა მძღვრითა, მთითა, ბარითა, ტყითა,/ ველითა, ვენაჴითა, წყლითა, წისქ{ვი}ლითა, ჭა/ლითა, სათიბითა, სანადიროთა მკ{უ}დრად, სა/მამულოდ, შეუვ{ა}ლად, მათითა საჴმარითა და უჴმარითა ერთობ ყ{უ}ელაითა.“[1084]

ირკვევა, რომ გარეჯუარ (გარეჯვარი) – ბაკურისუბანი სოფელ კარბთან ერთად, ფეოდალურ ასპარეზზე დაწინაურებული ლარგველის (ლარგვისის მფლობელის) შვილთან ქვენიფნეველ წითლოსანთან დანათესავებული დიდგვაროვნის – მუხისძე სალარის საკუთრებაში იყო. მას გარდაცვალებამდე თავის დისწულებისთვის, წითლოსანის შვილებისთვის უბოძებია აღნიშნული სოფლები. კარბი და გარეჯვარი ერთმანეთისგან 15-20 კმ-ით დაშორებული სოფლებია და ისინი ისტორიულ ქსნის საერისთაოს ემიჯნებიან. XIV საუკუნის პირველ ნახევარში ქვენიფნეველები თავიანთი სამფლობელოს გაფართოებას და „გვერდისძირის“ გაყოლებაზე, პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფლების დასაკუთრებას ცდილობდნენ. როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, სამეფო ხელისუფლება ამის წინააღმდეგი არ იყო და მუხასძე სალარისგან ანდერძით მიცემული ქართლის სოფლები ანდრონიკემ წითლოსან ქვენიფნეველს დაუმტკიცა (მოგვიანებით, გარეჯვარში ყმა-გლეხები ჰყავდათ მაჩაბლებს. ეს დასტურდება 1633 წელს ქართლის მეფის როსტომის მიერ მაჩაბლებისადმი ბოძებული წყალობის სიგელით).[1085] გარდა იმისა, რომ წყალობის სიგელში ჩანს, რა სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები იყო კარბსა და გარეჯვარში, საბუთი

1084 საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. II, ტფ., 1909, გვ. 11-12, დოკ. 7.

1085 დოკუმენტები XVII საუკუნის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. II, გვ. 65.

არანაკლებ საინტერესოა XIV საუკუნის შუახანების ადმინისტრაციულ მოხელეთა გარკვევის თვალსაზრისითაც: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მამავალთა მეფეთა და დედოფალთა, კარის ჩუენის ვაზირთა და მოურავთა, ერისთავთა ერისთავთა და ქართლის ერისთავთა, გორის და (ჩ)ვენთა ციხისთავთა და მეციხოვნეთა და გორის მოურავთა, მერემაეთა, მეჯინიბეთა, ბაზიერთა, მონადირეთა, ხორბლის მკრეფელთა, მესაბანჯრეთა, მეკულუხეთა და ყოველთავ, კართ ჩუენთ სასაქმოდ წარგზავნილთა.“[1086]

XV საუკუნის პირველ ნახევარში კარბში გლეხები ჰყავდათ ზევდგინიძეებს. 1433 წლით დათარიღებული საბუთიდან ირკვევა, რომ თაყა ზევდგინიძემ სვეტიცხოველს „მეფეთაგან წყალობად მკუიდრად ბოძებული უწინ აბულახტარისძეთა საკუთრებაში არსებული ნასოფლარი“ ქვეში შესწირა. ამავე დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ კარბში თაყა ზევდგინიძე რამდენიმე კომლ გლეხს ფლობდა: „ეშმაკის საცთურებითა ცოლისა სიძულვილი შემოვიდა ჩემსა ბუნებასა. და დავაგდე და სხუა ცოლი შევირთე და კარბს ორნი გლეხნი მოგაჴსენენ და კანონი უქენ და მცხეთაგან მიიგდეთ. და მას უკანით ისი კარბულნი ორნი გლეხნი დამიხსენით და აბულახტარისძეთა მამული ქვეში მთხოეთ, და როგორცა სამკუიდროდ მეფეთაგან მე მბოძებია, აგრევე თქუენთუის მომიჴსენებია და ვერასა ჟამისა გამოსრულებისა და გამოცვალებისათუის ვერავინ დაგეცილოს.“[1087]

სოფელი კარბი მომდევნო პერიოდშიც ზევდგინიძე-ამილახვრების საკუთრებას წარმოადგენდა. როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ირანელთა ტყვეობისგან გათავისუფლებული სიმონ I სასტიკად გაუსწორდა ხელისუფლების მოწინააღმდეგ ფეოდალებს: ქსნის ერისთავს, ამილახვარს და მეფის მოღალატე დიდგვაროვნებს მამულები ჩამოართვა. მათ რიცხვში შედიოდა სოფელი კარბიც, რომელიც მანამდე ამილახვრების მფლობელობაში იყო.

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში სოფელი კარბი უგანაძეების საკუთრებას წარმოადგენდა. ამას ადასტურებს 1583 წლის 26 ივნისით დათარიღებული: „წყალობის წიგნი სვიმონ მეფისა გიორგი უგანაძისადმი,“ რომელშიც ვკითხულობთ: „ქ. ჩუენ ღ(მრ)თივ-აღმართებულმან და ღ(მრ)თივ-დამყარებ/[ულმან და ღ(მრ)თივ]-გუირგუინოსანმან [ძლიერმან და უძლეველმან] /ჴელმწიფემან და მეფეთ-მეფემან პატრონმა[ნ] სვიმონ, ესე წყალობისა წიგნი და ნიშანი /გიბოძეთ თქუენ, ჩუენთა ერდგულთა და წესის/აებრ მრავალგვარად თავდადებით ნამსახურთ/ყმათ, უგანაძეებს გიორგის და დავითს, და შვილსა/თქვენსა შიოშს და მზეჭაბუკს, სხვათა შვილთა და /მომავალთა სახლისა თქვენისათა, ყოველთავე, /მას ჟამსა, ოდეს მოგვიდეგით კარსა/და მამულისა წყალობასა გვიაჯენით. /ჩვენცა ვიგულეთ და ვიგულმოსდგინეთ და მო/კითხულ ვქენით და სიგლები გინახეთ, გაგისინჯე[თ], ძველთაგანცა თქვენი ყოფილიყო. შეგიწყალეთ /და გიბოძეთ კარბი, რარიგადცა და რომელიც თქვენი/სამკვიდრო ძველი სიგლით ყოფილიყო

1086 საქართველოს სიძველენი, ტ. II, გვ. 12, დოკ. 7.
1087 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. II, გვ. 187.

და ისრევე თქვენი /მკვიდრი და ძველთაგან სიგლით დამტკიცებული / [სა[ხელოთი, მკვიდრად და ჭელშეუვალად თვისის ჭელობითა [და] /[ს] ამართლიანის სამზღვრითა: მთითა და ბარითა, წყლ/ითა, საწისქვილოთა, შენითა და ოჭერითა, შესავ/ლითა, მოუკლებელად, თ/ქუენთვის გვიბოძებია და შვილთა თქვენთათვის."[1088] წარმოდგენილი დოკუმენტიდან ცხადი ხდება, რომ სოფელი კარბი (შესაძლოა, იქ მცხოვრები რამდენიმე კომლი ყმა-გლეხი) „ძველთაგანცა" უგანაძეების საკუთრება ყოფილა და სვიმონ I-სთვის მათ წყალობის გასაახლებლად დამადასტურებელი სიგელებიც წარუდგენიათ. 1582 წლის დოკუმენტის მიხედვით, ზემოთ ნახსენებ დავით და გიორგი უგანაძეებს ეკუთვნოდათ პატარა ლიახვის ხეობის შედარებით ქვემო წელზე არსებული სოფელი ძველი ძევერა.[1089] ჩვენი აზრით, უგანაძეებმა სიმონ I-ის ტყვეობის დროს დაკარგეს მამულები, რომლებიც, სავარაუდოდ, ამილახვრებს ჰქონდათ მიტაცებული და წართმეული ქონება კვლავ დაიბრუნეს.[1090]

სამაგიეროდ, ამილახვრებს ახალ „მწყალობელად" თეიმურაზ I მოევლინათ, რომელმაც, მეფისადმი ერთგულება დაუფასა და კარბის სანაცვლოდ, დიდძალი ყმა-მამული უბოძა ქართლში. ამას ადასტურებს 1625-1632 წწ. დათარიღებული თეიმურაზ I-ის მიერ იოთამ ამილახორისადმი გაცემული წყალობის წიგნი: „თქვენ (იგულისხმება იოთამ ამილახორი, – გ. ს.) ქართლის დაჭირვაში ბევრი ვალი დაგვდევ, გვემსახურე და ერთგულად მოგვიდექიო" და ამის „სამუქფოდ" (სანაცვლოდ): „გიბოძეთ თქვენის განაყოფის თამაზას კერძი მამული – კასპს, გერითებს, ასად/ურიანად, ძევერას, ფხვენისს, რისაც მქონებ/ელი იყოს, უკლებლად თქვენთვის გ/ვიბოძებია. კარბის სანაცვლო, ოდესაც შე/მოგვივარდეს და ვიშოვოთ, გიბოძოთ..."[1091]

ოდნავ მოგვიანებით, ზედგინიძე-ამილახვრების საკუთრებაში არსებული სოფელი კარბი, რომელიც გარკვეული პერიოდი თეიმურაზ I-ს მფლობელობაში იყო, 1633 წელს, ქართლის მეფემ როსტომ I-მა თავის მამიდაშვილს – ბეჟან ჩხეიძეს გადასცა: „მას ჟამსა ოდეს მოგვიდეგით კარსა და მამულისა წყალობასა დაგვიაჯენით, ჩვენ ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი, შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ლიეხუს ქვეშეთ კარბს და გერითებში, რაც ზედგინიძე თამაზის ნაქონი მამული მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქვილითა, ველითა, ვენახითა, სახნავითა და უხნავითა, შენითა და ოხრითა, საძებრითა და უძებრითა, შენითა და ოხრითა. და ყოვლის მისის სამართლიანის საქმითა და სამძღვრითა თქვენთვის სამკვიდროდ და

1088 ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, გვ. 345.

1089 იქვე, გვ. 341.

1090 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 120.

1091 დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები: ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. I, თბ., 2019, გვ. 188.

სამამამულედ გვიბოძებია.“[1092] თუმცა, ზედგინიძეებმა კარბი მალე დაიბრუნეს. 1646 წლით დათარიღებული დოკუმენტით ირკვევა, რომ ზედგინიძე თამაზის „კერძი“ კარბი როსტომ მეფემ გივი ზევდგინიძეს გადასცა: „მას/ ჟამსა, ოდეს მოგუიდეგით კარსა და თქუენის ბიძაშვუილ/ის თამ{ა}ზის კერძს კარბს დაგუიაჯენი{თ}, ჩვენც ვისმინეთ/ აჯა და მოხსენება თქუენი და შეგიწყალეთ და გიბოძეთ/კარბს, რისაც მქონებელი თამაზ ყოფილიყოს..“[1093] გივი ზედგინიძეს რომ თამაზისეული სოფელი კარბი გადაეცა, როსტომ მეფის მიერ 1646 წლის სპარსულ ენაზე დაწერილი სიგელითაც დასტურდება (სიგელის თარიღია 1646 წლის 12 სექტემბერი - 10 ოქტომბერი). დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ კარბში მცხოვრებ გლეხებს ახალი მეპატრონე უნდა ეცნოთ და გადასახადები მისთვის უნდა გადაეხადათ: „აღნიშნული ადგილების გლეხებმა ხსენებული [პირი] (იგულისხმება გივი ზედგინიძე, რომელიც სპარსულ ენაზე შედგენილ დოკუმენტში გიუნა-ბეგ ზედგინიძედ იხსენიება, – გ. ს.) თავის სრულუფლებიან თიულდარად უნდა ცნონ, ყოველწლიურად მალუჯათი და სახელმწიფო გადასახადი უნდა გადასცენ და არაფერი შეუჩერონ.“[1094]

კარბში ამილახვრები მოგვიანებითაც დიდი რაოდენობით ყმა-მამულს ფლობდნენ. მათგან დემეტრე ამილახვრის ქონება ყველას აღემატებოდა: 1754 წლის 15 ივნისს ამირინდო ამილახორისა და მისი ბიძაშვილების ყმა-მამულის საქმეზე შედგენილი დოკუმენტში ვკითხულობთ: „კარბს რაც ტატისშვილს იესეს მამული უჭირამს, საერთო არის. წურიაშვილი ტარიელა კაცი დემეტრესი არის და მამული საერთო არის ისასშვილის მამული საერთო არის ...კარბს საბანაძის მამულს გარდა ან ლოლაძეს ან საბანაძეს ან ციმაკურიძეს საერისთოს კაცისაგან მამული ეყიდოთ, ეს კაცებიც და მამულიც დემეტრესი არის. თუ სა[ა]მილახოროს სახასოს კაცისაგან მამული ეყიდოთ, თუ პატრონი გამოუჩნდეს მიმყიდველი, თავისი მამული იმან უნდა დაიხსნას. თუ არა და, რაგვარათაც სხვის მონასყიდის გარიგდეს, ისე ამათი გარიგდეს. ხარებასშვილის ვენახი რომ უჭირამს ციმაკურიძეს ნასყიდობით, ისიც ამგვარათ უნდა გარიგდეს.“[1095]

გარდა ამისა, ამავე სოფელში 1766 წლის 10 თებერვლის განჩინების მიხედვით. დემეტრეს რგებია: „ქ. კარბს მეტრეველის მამული ადუაშვილის ბიჭითა

ქ. გულისადებაშვილი დიაკონი მისის მამულითა

ქ. ანიაშვილის თათარას მამული, ზვრისა და სამის ხოდაბუნის მერვედი და ძველი ნაზვრევის მერვედი.“[1096]

1092 დოკუმენტები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ავტორები ქართველიშვილი თეა, ბაინდურაშვილი ხათუნა, გელაშვილი ირაკლი, გოგოლაძე თამაზ, შაორშაძე მაია, ჯოჯუა თემო, რედ. მზია სურგულაძე, ტ. II, გვ. 54.

1093 იქვე, გვ. 288.

1094 იქვე, გვ. 289.

1095 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 434, დოკ. 344.

1096 იქვე, გვ. 521, დოკ. 416.

კარბში ამილახვრების მამულის არსებობა 1784 წლის დოკუმენტითაც დასტურდება. ეს არის „განჩინება გოგნიაშვილების და ფავლენიშვილების ყმების საქმეზე.“ როგორც ირკვევა, პეტრე და ივანე გოგნიაშვილების მამას გარკვეული პერიოდი კარბში უცხოვრია: „ხან ამილახორის მამულში კარბს მდგარა.“[1097]

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, კარბში საბატონიშვილო მამულიც არსებობდა, რაც 1776 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი დოკუმენტით დასტურდება. ეს არის ერეკლე ფალავანდიშვილის მიერ ერეკლე II-ის სახელზე დაწერილი „არზა.“ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ერეკლე ფალავანდიშვილის საკუთრებაში არსებული აზნაური შაბელიქისშვილი ელისაბედ ბატონიშვილს მზითვში გაატანეს. როგორც ჩანს, შაბელიქისშვილი აწყურში „შავი ჭირით“ გარდაიცვალა: „ასე გარდმოვიდა და აწყვერს ჭირის სანაცვლოდ გაგიხდათ და იმის შვილი კარბს საბატონისშვილოს მამულზედ დადგა.“ ქართლ-კახეთის მეფეს ფალავანდიშვილი თავისი აზნაურის შვილის „კაცების“ უკან დაბრუნებას სთხოვდა: „ჩემო ჭელმწიფევ! რადგან ის ჩემი აზნაურშვილი საბატონისშვილოთ დაიდვა, რაც იმას კაცები ჰყავს, ისიც არის მებოძოს, ღმერთი გაგიმარჯვებს.“[1098] როგორც ჩანს, ფალავანდიშვილის აზნაურს ყოფილი მეპატრონის საკუთრებაში დაბრუნება აღარ სურდა და სწორედ ამიტომ „შეაფარა“ კარბის საბატონიშვილო მამულს თავი. თუმცა, ერეკლე II-მ ფალავანდიშვილისათვის სასარგებლო გადაწყვეტილება მიიღო: „ქ. ჩვენი ბრძანება არის ირაკლი! მერმე თუ რომ შენ აზნაურისშვილს და შენ ერთმანერთის თავი გინდათ, ისიც შენი იქნება და იმისი ყმა და მამულიც...“[1099] კარბის „საბატონისშვილო მამულის“ შესახებ სხვა დამატებითი ინფორმაცია არ მოიპოვება.

ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობებისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობები არც კარბისთვისაც იყო უცხო. როგორც მივუთითებდით, 1771 წლის 4 აპრილს ყმების დაფანტვისა და გადასახადების გადაუხდელობის გამო, ერეკლე II-სთან იჩივლა სოლომონ აბაზაძემ. გაქცეული ყმებიდან ერთ-ერთი – ბლიაძე კარბში ყოფილა, რომელიც ბატონის სამსახურზე უარს ამბობდა.[1100] 1784 წლის 5 ივნისის ერეკლე II-ის განჩინებიდან ჩანს, რომ პეტრე და ივანე მეკარვიშვილებს, რომლებიც კარბში ამილახორის მამულში იდგნენ, გიორგი გოგნიაშვილი და მისი ძმისწულები ედავებოდნენ ყმებს.[1101] 1777 წელს ბეჟან ამილახვრისშვილმა ისარგებლა შერმაზან ბასილაშვილის „მორიგე ჯარში“ გაწვევით და კარბში მდგომი მისი ორი კომლი ნადირაძე და ხატიაშვილი „დაარბია.“

შერმაზან ბასილაშვილი ერეკლე II-ეს სთხოვდა: „ერთის ოქმისა იასაულის წყალობა გვიყავით, რომ ის ჩემი კაცნი საცა იყოს, ამიყაროს და

1097 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1974, გვ. 259, დოკ. 152.

1098 იქვე, გვ. 351.

1099 იქვე, გვ. 352.

1100 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, გვ. 179, დოკ. 179.

1101 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 259, დოკ. 152.

მევე მომეცეს, რადგან ამ ქვეყანაში არ მაყენებენ ჩემის კაცით, თქვენს საბრძანებელში, საცა მერჩომილება იქ დავდგები.“[1102]

სოფელ კარბში არსებული სოციალური დაპირისპირება ჩანს ერეკლე II-ის მიერ თევდორე ვარძიელაშვილისათვის ბოძებულ საბუთშიც. თევდორე „ჩელტია“ ივანეს მოკედლედ კარბში ხიზნად მდგარა. ჩელტიას ძმისწული თევდორე ოსების „ტყვის სყიდვაში“ აღმოჩნდა გარეული. გაყიდული ოსების პატრონებმა კარბში უდანაშაულო თევდორე ვარძიელაშვილი დაარბიეს. არც ჩელტიას ძმის შვილს დაუკლია ვარძიელაშვილისათვის და ორი კოკა ღვინო წაურთმევია.

ერეკლე II-მ მდივანბეგ ამილახვარს დაავალა სამართლის აღსრულება: „მერე ამ არზის პატრონი რომ ასე ჩივის, ჩელტიას ძმისშვილი ამას დაეხსნას ნუ აწუხებს ...უთნელიშვილმა სახლთუხუცესმა გიორგიმ ისე შეიტყოს, ამ კაცებს ოსებმა არა შესცოდონ რა თორემ ჩვენი საწყენი იქნება.“[1103]

აღმოსავლეთ საქართველოში მცხოვრებ მოსახლეობას განსაკუთრებით აზარალებდა ლეკიანობა.[1104] 1753 წლის მაისში, საქართველოს აჯი-ჩალაბის ვაჟი აღა-ქიში ყარაბაღის ხანთან ერთად შემოესია. ერეკლე II დამხმარე ჯარის ჩამოსაყვანად არაგვის ხეობაში გადავიდა, რათა „ჩერქეზ-ოვსნი ჯარად და მთის კაცნი“ წამოეყვანა. სწორედ ამ დროს შემოიჭრა ქართლში დაღესტნის ბელადი ზუბეიდალა. ომან ხერხეულიძის ცნობით, ლეკებმა დვანის ციხე აიღეს, შემდეგ კი თიღვას მოადგნენ: „და იმ ჟამზედ მეფე ირაკლი ხევიდამ გარდმოვიდა ჩერქეზის ჯარით და ეს ამბავი დუშეთს მოერთვა. ამ ჩერქეზის ჯარს წარუძღვანა ჯიმშერ ერისთავი და გივი ამილახვარი და იმ ლეკის ჯარზედ გაისტუმრა თიღვის მისაშველებლად და თვით მეფე ირაკლი კახეთს წაბძანდა ჯარების გამოსაყვანად. ლეკთა თიღვა ვეღარ აიღეს, პატარა ლიახვს გამოღმა კარბის სოფელთან რა მოაწიეს, იქ ჯიმშერ ერისთავი და გივი ამილახორი შემოეყარნენ ჩერქეზის ჯარით, შეუტიეს და ეს ლეკის ჯარი დაამარცხეს, მრავალი ლეკი მოკლეს და ქალაქს მეფეს თეიმურაზთან შთამოვიდნენ.“[1105] 1789 წლის 17 სექტემბერს ერეკლე II-ის გაცემული საბუთით ირკვევა, რომ ვახუშტი ჯავახიშვილს და სვიმონ მაღალაშვილს მორიგე ყარაულის სახით, „ერთი თვის თავისი ნუზლით თოფსა და იარაღით გაწყობილი კარგი ყოჩაღი კაცის“ გამოყვანა ევალებოდათ, კარბიდან ღვინობისთვეს (ოქტომბერი), იანვარსა და აპრილში.“[1106]

კარბელები აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის თავდაცვის მიზნით გატარებულ ღონისძიებებში. ერეკლე II-ის მორიგე ჯარის დავთრების

1102 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 369-370, დოკ. 385.

1103 იქვე, გვ. 397-398, დოკ. 417.

1104 იხ. ი. ალიმბარაშვილი, ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 2011.

1105 ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989, გვ. 54.

1106 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 1953, გვ. 151, დოკ. 239.

მიხედვით, XVIII ს. 70-იან წლებში კარბიდან მეფის დაძახილზე უნდა შეკრებილიყვნენ: გველაური პეტრე, ნონიაშვილი გლახა, ხიზანი ბუჭუასშვილი ნინიას ყმა შანაზარაშვილი არაქელა, ანანიასშვილის სახელო ედიკაშვილი გიორგი და დავითასშვილი იესეს ყმა გელიაშვილი სიმონ.[1107]

სხვა დავთრის მიხედვით, რომელიც 1774 წლის ივნისიდან 1775 წლის მაისის ჩათვლით „მორიგე ჯარში“ გამოსაყვან მოსახლეობას ეხება, კარბიდან უნდა გამოსულიყვნენ: „გორიჯვრის ყმა მახარაშვილი თევდორე, ზაალ დავითაშვილის ყმა კიკოლაშვილი გიორგის სახლის კაცი, თვითონ კიკოლაშვილი გიორგი, შერმაზან გნოლისძის სახლის კაცი, ანანიაშვილის სახელო გოგნიაშვილი პავლეს სახლის კაცი, ანანიაშვილის სახელო ელოშვილი დებაშვილი თამაზა, იულონ ბატონიშვილის ყმა კოშორიძე ხიზანა, ზაალ დავითაშვილის ყმა მახარობლიძე ბერის სახლისკაცი, ამილახორის ყმა ნონიაშვილი გოგია, გნოლიძე ბეცია და შერმაზან, ბასილაშვილი შერმაზან, ლიპარიტისშვილი გელია, უთნელისშვილის ყმა დვალიშვილი გოგია და ა. შ. სულ – 63 კაცი.[1108]

კარბის მოსახლეობას სახელმწიფოს წინაშე საგადასახადო ვალდებულებებიც გააჩნდათ. მაგ. XVIII ს. მიწურულით დათარიღებული „კოდის პურის გადამხდელ“ სოფელთა ჩამონათვალში კარბიცაა მითითებული.[1109]

ამავე პერიოდით დათარიღებული ერთ-ერთი დოკუმენტის მიხედვით, კარბიდან გამოყვანილ მუშა მონაწილეობას იღებდა სამგორის არხის სამუშაოებში, რისთვის გასამრჯელოს სახით ოთხი მინალთუნი უნდა მიეღო.[1110]

1795 წლის სიის მიხედვით, იმ სოფელთა ჩამონათვალში, ვისაც „რუსებისათვის მისასყიდი ფქვილი შესწერდა“, (იგულისხმება ფქვილის შეგროვება) პატარა ლიახვის ხეობის სხვა სოფლებთან ერთად, კარბსაც ჰქონდა ვალდებულება.[1111]

1781 წლის აღწერით, კარბში ძირითადად ამილახვრებს ჰყავდათ ყმები. აზნაურთაგან, აქ ყმა-მამულებს ფლობდნენ: შერმაზან ბასილაშვილი, იოანე ციმაკურიძე, გოგია დავითაშვილი და სხვები. ამ დროის კარბის მკვიდრთაგან აღწერაში დასახელებულნი არიან: გოგია ნადირაძე, ტეტია ხატიაშვილი, ივანე, ნინია და გოგია ლომიძეები, ბეცია, ივანე და გიორგი გნოლიძეები, მღვდელი ათანასე და მისი ძმები: გიორგი, იოსებ და იესე, გლახა და ნინია რაზმაძეები, დათუა და ნინია თევდორაშ-

1107 იასე ლორთქიფანიძე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947, გვ. 347.

1108 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 126-128.

1109 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 2010, გვ. 172-173.

1110 იქვე, გვ. 28.

1111 საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 2010, გვ. 215.

ვილები, იოსებ გულისადებაშვილი, ივანე, ღთისია და ზურაბა ბიძინაშვილები, მახარე ჟოჟუაშვილი, ნინია აზარაშვილი და ხიზნად მდგომი მუკნიაშვილი.[1112]

XIX ს. დასაწყისის კარბში მცხოვრები კომლების ნუსხაში აღწერილია 47 კომლი: ზაქარია მამასახლისი, ბერი ძველური, შიო წერაშვილი, მატია შამანდუხაშვილი, დათუნა ნონიაშვილი, გიორგი, შიო და ტატა გაგნიძეები, ბერი საბანაძე, ქიტა მალხაზიშვილი, ბერი, ადუა, სეხნია გნოლიძეები, ბიძინა, პაპუნა, დათუნა და თამაზა ბიძინაშვილები, ოქროპირ და ოთია ხარებაშვილები, პაპუნა მეტრეველი, შიო ბეჟიტაშვილი, ბერუკა, ხოსია, ფარეშა, დემეტრე ვარდნიძეები, გიორგი და ბერი იმერლიშვილები, ბეგთამზე ლაფაჩი, თამაზა მელაძე, ივანე მეტრეველი, ბეგია რაჯაბაშვილი და სხვ.[1113]

1804 წლის აღწერის მიხედვით, კარბში 21 კომლი (63 მამაკაცი, 44 ქალი) გლეხი ცხოვრობდა. ისინი ბარძიმ, დიმიტრი და გრიგოლ ამილახვრების ყმობაში იყვნენ. აზნაურებიდან დასახელებულნი არიან გლახა და ქესტი (?) დავითაშვილები, ერთი კომლი (6 სული) ყმა ჰყავდა არბოს წმ. გიორგის ეკლესიას. სახნავი მიწის რაოდენობა შეადგენდა 400 დღიურს. წლიურად საშუალოდ მოჰყავდათ 325 კოკა ღვინო. კარბელები მიწათმოქმედებასა და მევენახეობას ეწეოდნენ. მებატონეს ისინი ღალას უხდიდნენ პურითა და ღვინით წელიწადში ოთხჯერ საეკლესიო დღესასწაულებზე.[1114]

1818 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით, კარბში ყმები ჰყავდათ და მამულებს ფლობდნენ თავადები: ოთარ, ბარძიმ, ნიკოლოზ, თეიმურაზ, ვახტანგ, იასე, ივანე ამილახვრები და ელიზბარ ერისთავი. აზნაურთაგან წარმოდგენილნი არიან დავით ბასილაშვილი (ოჯახის წევრთა რაოდენობა 9), იასე დავითაშვილი (2), პაატა დავითაშვილი (8), იოსებ გნოლიძე (8), სოსია გნოლიძე (8), გიორგი უზნაძე (3), იოსებ ცალქალამანიძე (2), ანდრია ციმაკურიძე (6), ხოლო გადასახადების გადამხდელ გლეხთაგან მითითებულნი არიან: გოგია თევდორაშვილი (12), გიორგი გულისაბედაშვილი (7), სხვა გიორგი გულისაბედაშვილი (4), ბერუა ხატიაშვილი (6), ბერუა ბიძინაშვილი (13), პეტრე ბიძინაშვილი (10), გლახა რაჭულაშვილი (11), ნინია ანიაშვილი (11), მახარე ჟოჟუაშვილი (8), ზურაბ აზრაიშვილი (4), სვიმონ რაზმაძე (4), ანდრია ქოქაშვილი (7), რევაზ ლოკაშვილი (4) და გიორგი ლოკაშვილი (10).[1115] როგორც ვხედავთ, კარბის მოსახლეობის რაოდენობა 40 წლის განმავლობაში დიდად არ შეცვლილა. სოფლის 1818 წლის აღწერაში განმარტებულია, რომ ვარგისი მიწების რაოდენობა ყველა კატეგორიის მცხოვრებთათვის 360 დღიურს შეადგენდა. სოფელი

1112 ა. თაბუაშვილი ა. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები, გვ. 65-66.

1113 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, II, გვ. 187-188.

1114 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 114.

1115 იქვე, გვ. 364-368.

სარგებლობდა მდ. პატარა ლიახვიდან გამოყვანილი არხით, მიწა მოსავლიანი იყო. სოფელში არსებული კოშკი და ციხე-სიმაგრე ეკუთვნოდა იოსებ გნოლიძეს. მისივე მფლობელობაში იყო ორთვლიანი წისქვილი. მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებას, მიევენახეობას, მებაღეობას და მესაქონლეობას.[1116]

გორის მაზრის 1831 წლის საეკლესიო გლეხების სიის მიხედვით, იკორთის ეკლესია კარბში ფლობდა ორ კომლ (9 სულ) ყმას: კიკოლა რჩეულიშვილს (ოჯახის წევრთა რაოდენობა 8 სული) და კიკოლას ბიძაშვილ გოგიას (1 სული).[1117]

1886 წლის აღწერით კარბში 77 კომლი ცხოვრობდა (179 მამაკაცი, 178 ქალი, სულ 337 სული). აქედან, 76 კომლი ქართველი იყო და მხოლოდ ერთი კომლი – ოსი. კარბის მცხოვრებთაგან 53 სული საბატონო უწყებას მიეკუთვნებოდა, 4 – საეკლესიოს. გლეხებიდან 13 კომლი (54 კაცი, 53 ქალი) სახაზინოს წარმოადგენდა, ხოლო 45 კომლი (90 კაცი, 65 ქალი) საეკლესიო საკუთრებაში იყო.[1118]

სოფელ კარბთან მჭიდრო ურთიერთობა აკავშირებდა გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს, პროფ. ვახტანგ კოტეტიშვილს. კარბი მეცნიერის დედულეთი იყო.[1119]* სოფელ კარბში ადგილობრივ მღვდელთან სტუმრად მყოფმა ახალგაზრდა მოძღვარმა ილია კოტეტიშვილმა, რომელიც მანგლისთან ახლოს სოფ. დიდ თონეთში მოღვაწეობდა, ეკატერინე ბიძინაშვილი გაიცნო. როგორც ვახუშტი კოტეტიშვილი გადმოგვცემს, ეკატერინეს სოფლის სკოლაში ოთხი კლასის განათლება მიუღია: „იქ მეტი კლასი აღარ არსებობდა, ეს იყო კარბის კემბრიჯიცა და ოქსფორდიც. აქაოდა, წერა-კითხვა ვისწავლეო, მოდგა და რაც კი სოფელში წიგნი იპოვებოდა, სულ ჩააბულბულა. ერთი წაკითხვა ჰყოფნიდა და უკვე ზეპირად იცოდა ყველაფერი. განსაკუთრებით ლექსები და მოთხრობები უყვარდა. ისეთები კი არა, „ანა-ბაჯი“ და მაგისთანები, არამედ მთელი ქართული კლასიკური ლიტერატურა. ფოლკლორზე ხომ აღარც არის ლაპარაკი საჭირო. საღამ-საღამოობით, შრომა რომ მოთავებული ჰქონდათ, დასხამდა ხოლმე უბნის გოგოებს – ბაბუცას, ფეფოს, მათიკოს, ანოს, თამროს და ზეპირად და გამოთქმით უკითხავდა „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ქართლის ჭირს,“

1116 ი. ალიმბარაშვილი, შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა... გვ. 364-368. გვ. 368.

1117 სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 162-163, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

1118 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифлисская губерния, Горийский уьезд, Меджврисхевский участок, Тифл., 1893 №849.

1119 * ვახტანგ კოტეტიშვილის დედას ეკატერინე ბიძინაშვილს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა აკად. ივანე ჯავახიშვილთან. დიდ მეცნიერისათვის ქართლში მცხოვრებ ოსებში თხის, იგივე „ვაჩილას“ კულტის შესახებ ეკატრინე ბიძინაშვილს ხალხში შემორჩენილ წეს-ჩვეულებებზე დაყრდნობით, გარკვეული ინფორმაცია მიუწოდებია *(ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი X, თბ., 1992, გვ. 179.).*

„როსტომიანსა“ და „ეორუთიან-საამიანს,“ ორბელიანის, ბარათაშვილის, რაფიელ ერისთავის, ილიასა და აკაკის ლექსებს...“[1120]

მალე ილია კოტეტიშვილმა ეკატერინე (კატო) ბიძინაშვილს ხელი სთხოვა. ეკატერინეს და მამა ილიას ოთხი შვილი შეეძინათ, ერთი ქალიშვილი (ივლიტა) და სამი ვაჟი (ვახტანგი, გიგო, ლადო).[1121] ვახტანგის უმცროსი ძმა ლადო ცნობილი ნევროპათოლოგი, ქართული მედიცინის ისტორიის მეცნიერული კვლევის ფუძემდებელი იყო. მან გამოსცა სამი სამედიცინო ძეგლი: „უსწორო კარაბადინი“ (ანუ უბადლო კარაბადინი) XI ს. წიგნი სააქიმოი XIII ს. და „იადიგარ დაუდი.“ თუმცა, როგორც აღმოჩნდა, მას არაჩვეულებრივი პროზაული ნაწარმოებებიც ჰქონდა დაწერილი, რომელთაც საბჭოთა იდეოლოგიური წნეხის გამო, იატაკქვეშ ქმნიდა.[1122]

1934 წლის 4 ნოემბერს მერეთის სასოფლო საბჭოს პრეზიდიუმმა, ვახტანგ და ლადო კოტეტიშვილებს დედულეთში, სოფელ კარბში, დედის წინაპრების ადგილი დაუმტკიცა. პრეზიდიუმმა ვახტანგ კოტეტიშვილის ძმის ლადო კოტეტიშვილის განცხადება განიხილა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ვინაიდან აღნიშნული ლადო კოტეტიშვილი მონახევრეა ლუკა ბიძინაშვილისა, რომელსაც ამტკიცებენ სათანადო საბუთები და მის აქ არ ყოფნით ისარგებლა ლუკა ბიძინაშვილმა და მისი კუთვნილი მამული მიიკუთვნა ლუკამ და ფლობს ძალით, ამისათვის ვინაიდან ეკუთვნის და აქვს საამისო საბუთები მიეცეს ლადო კოტეტიშვილს თავის კუთვნილი ნაფუძრის ნახევარი.“[1123]

მიუხედავად იმისა, რომ დედის ეკატერინე ბიძინაშვილის საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთი მერეთის თემის საბჭოს პრეზიდიუმმა კოტეტიშვილებს გადასცა, ლუკა ბიძინაშვილმა და მისმა სახლიკაცებმა კოტეტიშვილების შევიწროება განაგრძეს. როგორც ირკვევა, ბიძინაშვილებმა დედისეულ ფუძეზე მყოფი მოაგარაკე კოტეტიშვილებს ბევრი უსიამოვნება მიაყენეს და წყლით სარგებლობა აუკრძალეს. ლადო კოტეტიშვილმა გორის რაიაღმასკომის ხელმძღვანელობას მიმართა: „ამხ. ქურდაძეს. ძალიან გთხოვთ აი ამ გვარი რამ ქაღალდი გადაუგზავნოთ მერეთის თავმჯდომარეს – რადგანაც მდგომარეობა მეტად არის დაჭიმული – რომ შეიძლება მოგვიხდეს უფრო რადიკალური ზომების მიღებაც გათავხედებული ლუკა და ლიზა ბიძინაშვილების მიმართ. ეს თხოვნა – მეორე კიდევ დაბეჯითებით გთხოვთ საბჭოს აზრი (თუ თავმჯდომარესი) უსათუოდ გადმომიგზავნოთ ხვალ, მე რომ პირობები მქონდეს კიდე დავიცდიდი – მაგრამ სამსახური ნებას აღარ მაძლევს რომ დავრჩე კარბში. ჩემი მისამართი ფრეილინის ქ. № 1, ექიმ კოტეტიშვილს. იმედი მაქვს ამ თხოვნას შემისრულებთ.“[1124]

1120 ვ. კოტეტიშვილი, ჩემი წუთისოფელი, თბ., 2019, გვ. 43.
1121 იქვე, გვ. 47.
1122 იხ. ლ. კოტეტიშვილი, ეშმაკი გალიფეში, თბ., 2019.
1123 გორის რაიონული არქივი, ფონდი 4, ანაწერი 1, საქმე 195.
1124 იქვე.

გორის რაინულმა აღმასკომმა მერეთის საბჭოს დავალება მისცა, კოტეტიშვილების ოჯახის მიმართ ძალადობაში მხილებული ბიძინაშვილებისთვის მკაცრი გაფრთხილება მიეცა: „გთხოვთ დაიბაროთ და სრულიად კატეგორიულად გამოუცხადოთ ლუკა, ლიზა, ლეო, გოგია და სოკრატ ბიძინაშვილებს რომ იმ უმსგავსოების გულისთვის (ბავშვების დაწიოკება, წყლით სარგებლობის აკრძალვა და ლანძღვა) ს. კარბში მოაგარაკეების მიმართ ივლიტა კოტეტიშვილს შვილებით და ნინო კოტეტიშვილს შვილებით, მიმართ აღკვეთილ იქმნას დაუყოვნებლივ."[1125]

ადგილობრივი ხელისუფლების გაფრთხილების მიუხედავად, ეკატერინე ბიძინაშვილის ბიძაშვილმა ლუკა ბიძინაშვილმა აღნიშნული ადგილი მაინც მიისაკუთრა, რის შესახებ ვ. კოტეტიშვილმა ცენტრალურ ხელისუფლებას საგანგებო წერილით მიმართა. კოტეტიშვილებსა და ბიძინაშვილებს შორის სამამულო დავის ამსახველ დოკუმენტებს გორის არქივში მივაკვლიეთ. ვ. კოტეტიშვილის მიერ კალანდაძის სახელზე 1935 წლის 24 მაისს გაგზავნილ წერილში აღნიშნავს: „ბოდიშს გიხდი, რომ თქვენი სახელი არ ვიცი და გვარით მოგმართავთ. ამ წერილის მოწერას მაბედინებს ის გარემოება, რომ პოეტმა ირაკლი აბაშიძემ, რომელიც საქ. მწერალთა ბრიგადასთან ერთად ყოფილა თქვენთან, გადმომცა, რომ ჩვენ გვცნობია ერთმანეთი და თქვენ განსაკუთრებითი „სიმპატიებით" მეპყრობით. მართალია, ცოტა უხერხულია ამ წინასიტყვაობის შემდეგ ამ საქმეზე საუბარი, რისთვისაც გაწუხებთ, მაგრამ გარწმუნებთ, რომ ამას იმიტომ კი არ გწერთ, რომ „სიმპატიებმა" გასჭრან, არამედ იმიტომ, რომ მეტი ყურადღებით მოეკიდოთ იმ საკითხს, რისთვისაც გაწუხებთ. მაისის 23, თქვენთან იყო ჩემი ძმა, ექიმი კოტეტიშვილი, სოფ. კარბში, დედა-ჩემის მამა-პაპეულ მემკვიდრეობიდან, რომელიც მისმა ბიძაშვილმა, ლუკა ბიძინაშვილმა ძალით მიითვისა, სამოსახლო ადგილის გამო, რომელიც გასულ წელს თემ-საბჭომ გადმოგვცა, და ამ გაზაფხულზე კი, იმავ ბიძინაშვილმა, რაღაც ხრიკებით ისევ მიისაკუთრა. ამხ. კალანდაძე, ეს ხრიკები ჩვენ კარგად ვიცით, ვიცნობთ იმ ლევანებს და სხვებს, რომელნიც სისტემატიურად „ძღვნებით" ივსებიან იმავ ლუკა ბიძინაშვილისაგან, და თუ საქმე მოითხოვს, ამას ვიტყვი კიდეც. თქვენ, რასაკვირველია, ეს „დეტალები" არ გეცოდინებათ, და სწორედ ამიტომა გწერთ, რომ შეცდომაში არ იქნეთ შეყვანილი. თანაც, ამ უკანასკნელ ხანებამდე (და მგონია ამჟამადაც) ლუკა ბიძინაშვილი ინდივიდუალურად იბეგრება და როგორა ხდება, რომ ვიღაცა ისე ჭირვეულად მფარველობს. მოგახსენებთ, რომ ხსენებულ სამოსახლო ადგილით მეცა ვარ დაინტერესებული და მგონია უფლებაცა გვაქვს, რომ დედის მემკვიდრეობიდან, ერთი სამოსახლო ადგილი მოგვეცეს, მით უმეტეს, რომ ადგილობრივი ხელისუფლების სათანადო დადგენილებაც არსებობს, რომელიც ოფიციალურად არ გაუქმებულა და, მაშასადამე, ძალაში რჩება. თუ არსებობს შარშანდელი დადგენილების ოფიციალური გაუქმება, გთხოვთ ამონაწერი გამო-

1125 გორის რაიონული არქივი, ფონდი 4, ანაწერი 1, საქმე 195..

მიგზავნოთ. ერთი იოტის ოდენა უსამართლობა რომ იყვეს ჩვენ მხარეზე, დამერწმუნეთ, რომ არც თქვენ შეგაწუხებდით და ასეთი საქმის გამოკიდებას არც მე ვიკადრებდი. მაგრამ რახან მართლა უსამართლობას და მტაცებლობას ვიღაც მფარველობს, მე ბოლომდე გავყვები ამ საქმეს და ამიტომ თქვენც გაწუხებთ. ამხ. კალანდაძე, ჩემი თხოვნა არის, რაც შეიძლება გულდასმით გაეცნოთ საკითხს და პასუხი მაცნობოთ ამ მისამართით: საქ. მუზეუმი. დირექტორის მოადგილეს, პროფესორ ვახტანგ კოტეტიშვილს. დავრჩები თქვენი პატივისცემელი ვახტანგ კოტეტიშვილი, 12/V 35 წ.“[1126]

კოტეტიშვილებმა წართმეული მიწის ნაკვეთი ვერ დაიბრუნეს. ამას ადასტურებს ვახუშტი კოტეტიშვილის მოგონებებში შემონახული ერთი ცნობა: „კარბი თქვენი დედულეთია, თუ არა ვცდები, – უთხრა ნიკომ (იგულისხმება ცნობილი ქართველი პოეტი ნიკო სამადაშვილი, – გ. ს.) – ეგ საიდანღა იცი? – გაუკვირდა ვახტანგს. – გორის ბაზარში პურსა ვჭამდით. ერთი ბიძინაშვილი შემოგვესწრო. თქვენზე ჩამოვარდა ლაპარაკი და იმ კაცმა დაიტრაბახა: ვახტანგის დედა ჩვენებურია, ბიძინაანთ ქალიაო. – ეგ კი მართალი უთქვამთ, მაგრამ ის რატომ აღარა თქვა, ბიძინაშვილებმა „მაგარი“ ბიძაშვილობა ვიცით, ერთმანეთს სულ ადგილ-მამულებზე ვედავებითო! ეჰ, რა სალაპარაკოა, მაგრამ საწყალი დედა-ჩემი დღესაც იმ თავის წართმეულ ბაღ-ვენახებს რომ მისტირის, იმიტომ მეთუთქება გული.“[1127]

კოტეტიშვილების მიმართ ხელისუფლების დამოკიდებულება ოდნავ მოგვიანებით უფრო ცხადად გამოიკვეთა, რაც ვ. კოტეტიშვილის მიმართ განხორციელებული ტერორით დასრულდა. არ გამოვრიცხავთ, რომ კარბში მცხოვრები ლუკა ბიძინაშვილი, რომელიც კოტეტიშვილების დედისეული ფუძის მისაკუთრებას ცდილობდა, სწორედ ხელისუფლების მიერ იყო წაქეზებული და ამ ყველაფერს პროვოკაციული მიზნები ჰქონდა. ამ ამბებიდან სამიოდე წლის შემდეგ, 1938 წლის 17 იანვარს, ცნობილი ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე ვახტანგ კოტეტიშვილი ე. წ. „სამეულმა“ დახვრიტა.[1128] დაპატიმრების ოქმში ვკითხულობთ: „აგენტებმა შინსახკომს აცნობეს, რომ ის განწყობილი იყო ანტისაბჭოურად, პესიმისტურად, თითქმის ვერ ხედავდა საბჭოთა სინამდვილის პერსპექტივას. ექსპედიციებში ცოტას მუშაობს. სამაგიეროდ, საჯარო გამოსვლებს აწყობს. უკმაყოფილებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ რუსთაველის ინსტიტუტის ფოლკლორის ხელმძღვანელად ახალგაზრდა სპეციალისტი ჩიქოვანი დანიშნეს, რომლის ხელმძღვანელობით მუშაობა კოტეტიშვილს არ სურს. თავის ნაწარმოებებში სოციალიზმის გამარჯვება არ სჯერა.“[1129]

1126 გორის რაიონული არქივი, ფ. 4, ანაწერი 1, საქმე 195.

1127 ვ. კოტეტიშვილი, ჩემი წუთისოფელი, თბ., 2019, გვ. 419.

1128 რ. კვერენჩხილაძე, წამების გზა, წიგნი I, თბ., 2014, გვ. 507-517.

1129 https://www.radiotavisupleba.ge/a/vakhtang-kotetishvili-uflis-sachuqari-romelic-dakhvrites /28243309.html

სოფელ კარბში გავრცელებული ტოპონიმებია: ბესასეული, ქსენიასეული, ნავენახარი, ცხრიანი, დუბიანი, გორაკები, ხათასეული, ვაშლისმიწები, ჭალის ბაღები. კარბში დღეის მდგომარეობით შემდეგი გვარებია: გნოლიძე, ბიძინაშვილი, გულისაბედაშვილი, რაზმაძე, გვიმრაძე, ასკილაშვილი, კაპანაძე, თევდორაშვილი, ქურთაული, მარიამიძე, რუსიშვილი, უნაფქოშვილი, სამადაშვილი, ყორანაშვილი, ფურცელაძე, ბასილაშვილი, ჩოხელი, შატაკიშვილი, ძულიაშვილი, სიდამონიძე.

პატარა ლიახვის ხეობა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შემადგენლობაში და მოსახლეობის პროტესტი

XIX საუკუნის დასაწყისში, ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ, რუსეთის ხელისუფლება მიზანმიმართულად შეუდგა იმპერიული პოლიტიკის განხორციელებას, რომლის მიზანს საქართველოს სხვადასხვა კუთხის რუსულ სივრცეში ინტეგრაცია და აქ მცხოვრები ხალხის სრული ასიმილაცია წარმოადგენდა. საიმპერატორო კარის ინტერესში შედიოდა კავკასიაში სამხედრო-პოლიტიკური ანკლავების შექმნა, რაც საქართველოში მცხოვრები მთიელების, ასევე, ჩრდილო კავკასიიდან შიდა ქართლის მთიან ზოლში ჩამოსახლებული ოსებისათვის ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულების ჩამოყალიბებით დაიწყო. 1842 წელს რუსეთის იმპერიის სამხედრო მინისტრის ჩერნიშევის მითითებით, 1837-1842 წ.წ. კავკასიის მთავარმართებელმა გოლოვინმა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში მცხოვრები მოსახლეობისათვის, რომელიც უწინ გორის, თბილისის და თელავის მაზრებში შედიოდა, ორი ადმინისტრაციული ერთეული: თუშ-ფშავ-ხევსურეთისა და ოსეთის ოკრუგი შექმნა.[1130] ოსეთის ოკრუგს მიაკუთვნეს საქართველოს სამხედრო გზის სიახლოვეს მცხოვრები მთიულები და მოხევეები. ოსეთის ოკრუგის ცენტრს ქვეშეთი წარმოადგენდა. მალე კავკასიის ადმინისტრაციამ დაასკვნა, რომ ქვეშეთიდან მოუხერხებელი იყო დიდი ლიახვის ხეობის ზემო წელზე ოსებით დასახლებული ჯავის, მაღრან-დვალეთის, ასევე ნარ-მამისონის მართვა, ამიტომ სამხედრო გზის გასწვრივ მცხოვრები მოსახლეობისთვის მთის ოკრუგი შეიქმნა, აღნიშნული ერთეული სამ ნაწილად დაიყო: ხევის, მთიულეთის და ქსნის უბნებად. 1843 წელს ოფიციალურად გაიხსნა ოსეთის ოკრუგი, რომელშიც სამი უბანი შევიდა: ჯავის, პატარა ლიახვის და ნარის. ოსეთის და თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოკრუგის უფროსები სპეციალური ინსტრუქციით მთის ოკრუგის უფროსს დაუქვემდებარეს.[1131] ოსეთის ოკრუგში არდონის ხეობაც (დვალეთი) შედიოდა და მის ცენტრს ჯავა წარმოადგენდა. 1858 წლის 3 აპრილს შეიქმნა კავკასიის ხაზის მარცხენა ფრთა, რომლის შემადგენლობაში მოექცა ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული ოსეთის სამხედრო ოკრუგი. ამ ადმინისტრაციულ ერთეულს, მალე, ვლადიკავკაზთან სიახლოვის გამო, ოსეთის ოკრუგში შემავალი ნარის უბანი მიაკუთვნეს და ამით საქართველოს ტერიტორიას მისი განუყოფელი ნაწილი ისტორიული დვალეთი ჩამოაცილეს.[1132] ჯავის და **პატარა ლიახვის** საპოლიციო უბნები ჯერ თბილისის გუბერნიის შემადგენლობაში შედიოდა, შემდეგ

1130 ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი და ოსური პრობლემა, კრებ. „ოსთა საკითხი," გვ. 100; АКАК, т. IX, стр. 749.

1131 იქვე.

1132 ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი და ოსური პრობლემა, გვ. 100.

კი ოსეთის საპოლიციო უბნის სახით გორის მაზრას დაუქვემდებარეს.[1133]

საქართველოში ჩამოსახლებულ ოსებს თანდათან მათ მიერ დაკავებული ტერიტორიების ისტორიულ საცხოვრისად გამოცხადების სურვილი გაუღრმავდათ, რამაც დროთა განმავლობაში სეპარატისტული მოძრაობის სახე მიიღო. ამის ნათელი დადასტურებაა 1917 წლის დეკემბერში განვითარებული მოვლენები. მითითებული წლის 15-17 დეკემბერს, სამხრეთ ოსეთის დელეგატთა მეორე ყრილობამ, რომელიც ცხინვალში გაიმართა, სამხრეთ ოსეთის ეროვნული საბჭო აირჩია.[1134] საქართველოს ეროვნული საბჭო მჭიდროდ თანამშრომლობდა სამხრეთ ოსეთის ეროვნულ საბჭოსთან, თუმცა, ოსი სეპარატისტები დაპირისპირების პროვოცირებას ახდენდნენ. როგორც ლ. თოიძე წერს: „აქ ერთმანეთში იყო გადახლართული სოციალური, ეროვნული და სეპარატისტული მოტივები.“[1135] 1918 წლის 19 მარტს, ცხინვალში ოსურმა ბანდებმა შემზარავი ტრაგედია დააატრიალეს. დახოცეს მოლაპარაკებაზე მისული ქართული დელეგაციის წარმომადგენლები, ისინი სასტიკად გაუსწორდნენ ასევე ადგილობრივ მშვიდობიან მოსახლეობას.[1136] 1918 წლის მარტში ოსი სეპარატისტების გამოსვლა ქართულმა სახალხო გვარდიამ გაანეიტრალა.[1137] თუმცა, ბოლშევიკების მიერ წაქეზებული ოსების გამოსვლები ქართული სახელმწიფოს წინააღმდეგ შემდეგ წლებშიც გაგრძელდა.[1138] აჯანყებული ოსები არ ჯერდებოდნენ დიდი ლიახვის ხეობაში დაკავებულ ტერიტორიებს და გორისკენ მიიწევდნენ.[1139] 1919-1920 წლებში ქართულ პერიოდულ პრესაში არაერთი კორესპონდენციაა გამოქვეყნებული, რომელიც ოს ყაჩაღთა თარეშს და მათ მიერ ადგილობრივი მოსახლეობის აწიოკებას ეხება.[1140] როგორც ჩანს, მძარცველი ოსების თავდასხმებით მათი თანატომელი მშვიდობიანი მოახალშენეებიც არანაკლებად იყვნენ შეწუხებულები.[1141] ბოლშევიკების მიერ წაქეზებული ოსი სეპარატისტების მიერ მოწყობილ აჯანყებებს გმობდნენ თბილისში მცხოვრები ოსები. ამას ადასტურებს 1919 წლის 26 თებერ-

1133 ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი და ოსური პრობლემა, გვ. 100.

1134 ლ. თოიძე, როგორ შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991, გვ. 15.

1135 იქვე, გვ. 23.

1136 იქვე, გვ. 25-26.

1137 იქვე, გვ. 28.

1138 ამის შესახებ ვრცლად, იხ. ა. მღებრიშვილი, ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში (1918-1921), თბ., 2019, გვ. 210-212; ლ. სარალიძე, საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921) და ოსეთის საკითხი, ჟურნ. „ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები,“ 2007, გვ. 152; მ. გუნცაძე, 1920 წლის ოსთა აჯანყება შიდა ქართლში ქართული პერიოდული პრესის მასალების მიხედვით, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XV-XVI, 2013-2014, გვ. 41; ა. მენთეშაშვილი, ოსური სეპარატიზმი 1918-1920 წლებში, კრებ. ოსური საკითხი, თბ., 1996, გვ. 276-297.

1139 ა. მღებრიშვილი, ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში, გვ. 212.

1140 გაზ. „საქართველო,“ 1919 წ. 6 ნოემბერი, № 241, გვ. 4; ა. მღებრიშვილი, ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში, გვ. 69-70.

1141 ა. მღებრიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

ვალს, მუშათა კრებაზე გამოსული ვ. გაგლოევის მოხსენება. თბილისელი ოსები თავისუფალ დემოკრატიულ საქართველოში ცხოვრების სურვილს გამოთქვამდნენ.[1142] თანამოძმეების მოწოდების მიუხედავად, ოსი სეპარატისტების გამოსვლები მაინც არ წყდებოდა, მათ უკან ბოლშევიკური რუსეთი იდგა. ერთ-ერთ ასეთ გამოსვლას ადგილი ჰქონდა 1919 წლის 23 ოქტომბერს როკის რაიონში, რომელიც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელისუფლებამ გაანეიტრალა. თუმცა, სეპარატისტული მოძრაობა კრემლის წაქეზებით კვლავ გრძელდებოდა. სწორედ ბოლშევიკთა წაქეზებით, 1920 წლის 8 მაისს, როკის რაიონში ოსებმა საბჭოთა ხელისუფლება გამოაცხადეს. 1920 წლის 8 ივნისის სამხრეთ ოსეთის რევკომის ბრძანებაში აღნიშნულია, რომ სამხრეთ ოსეთის ტერიტორია ადგილობრივ რევკომს ექვემდებარებოდა. ისინი გამოხატავდნენ მზადყოფნას საბჭოთა რუსეთთან შეერთების შესახებ.[1143] ოსი სეპარატისტების ანტისახელმწიფოებრივ გამოსვლებს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მხრიდან მკაცრი რეაგირება მოჰყვა.[1144] ეროვნულმა გვარდიამ ვ. ჯუღელის მეთაურობით აჯანყების კერები გააუვნებელყო.[1145]

დამოუკიდებლობის წყურვილის გასამძაფრებლად ბოლშევიკური პარტიის იდეოლოგები აღრმავებდნენ მითს, თუ როგორ იჩაგრებოდნენ საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში მცხოვრები ეთნიკური უმცირესობანი. ამის გამოვლინებაა კომუნისტების ერთ-ერთი ლიდერის ი. სტალინის მიერ 1921 წლის 10 თებერვალს გაზეთში „პრავდაში“ გამოქვეყნებული სტატია: „პარტიის მორიგ ამოცანებზე ნაციონალურ საკითხში. თეზისები რკპ(ბ) X ყრილობისათვის, დამტკიცებული პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ.“ კომუნისტური პარტიის ბელადი საქართველოს დამოუკიდებელ რესპუბლიკას ოსების, აფხაზების, სომხების ჩაგვრაში ადანაშაულებდა.[1146] თუ როგორ „იჩაგრებოდნენ“ ეთნიკური უმცირესობანი დემოკრატიულ საქართველოში, შეგვიძლია ნათლად დავინახოთ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელისუფლების მიერ შემუშავებული საკანონმდებლო რეგულაციებით. 1918 წლის 1 ოქტომბრის კანონის „საქართველოს სახელმწიფო ენის“ მიხედვით, ქართულ ენას ჰქონდა სახელმწიფო ენის სტატუსი. საქართველოს ეროვნულ საბჭოში ყოველგვარი საქმის წარმოება და კამათი უნდა გამართულიყო ქართულ ენაზე, ხოლო ეთნიკური უმცირესობების ენობრივი უფლებები ცალკე კანონით რეგულირდებოდა. 1918 წლის 15 ოქტომბერს მიღებულ იქნა კანონი: „წესი ენის ხმარებისა,“ რომლითაც დამატება შევიდა პარლამენტის რეგლამენტში და განისაზღვრა ეთნიკურ უმცირესობათა ენების გამოყენების

1142 ლ. თოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

1143 იქვე, გვ. 36.

1144 ა. მენთეშაშვილი, ოსური სეპარატიზმი 1918-1920 წლებში, კრებ. „ოსური საკითხი,“ გვ. 285.

1145 იქვე, გვ. 37; ალ. მღებრიშვილი, ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში, გვ. 293.

1146 ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 5, თბ., 1949, გვ. 19.

პირობები.[1147] ქართული ენის არმცოდნე პარლამენტის წევრ ეროვნულ უმცირესობათა წარმომადგენლებს, სიტყვის წარმოთქმა შეეძლოთ თავიანთ მშობლიურ ენაზე, რომელიც პარლამენტის ერთმა წევრმა მაინც იცოდა. წარმოსათქმელი სიტყვა უნდა გადათარგმნილიყო ქართულად, თუ ამას 15 დეპუტატი მაინც მოითხოვდა.[1148] კიდევ უფრო დიდ უფლებებს აძლევდა ეთნიკურ ემცირესობებს 1919 წლის 14 იანვარს მიღებული კანონი: „ადგილობრივ თვითმართველობათა ორგანოებში ენის ხმარებისა.“ ამ კანონის შესაბამისად, თვითმართველობის ფარგლებში, თუ ეთნიკური უმცირესობა, მცხოვრებთა ნახევარზე მეტი იყო, მათთვის საქმის წარმოება და მსჯელობა უნდა წარმართულიყო როგორც სახელმწიფო, ისე მათ მშობლიურ ენაზე.[1149]

საქართველოში მცხოვრები ეთნიკურ უმცირესობათა უფლებებს განსაკუთრებული ადგილი დაეთმო 1921 წელს მიღებულ კონსტიტუციაში. დემოკრატიული რესპუბლიკის ამ უმაღლეს დოკუმენტში მე-14 თავი სწორედ ამ საკითხს ეხება.[1150]

საქართველოს პირველი კონსტიტუციიდან ნათლად ჩანს, რომ დემოკრატიული რესპუბლიკის უმაღლესი ხელისუფლების ხედვა ორიენტირებული იყო ქვეყნის ტერიტორიაზე მცხოვრები სხვადასხვა ეთნიკური უმცირესობების უფლებებზე, რაც სახელმწიფოებრივი მოწყობის მთავარ დოკუმენტში მკაფიოდ აისახა.

1921 წლის 25 თებერვალს დამოუკიდებელი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ანექსიამ საბოლოოდ ხელ-ფეხი გაუხსნა ოს სეპარატისტებს, რომელთა მიზანი საქართველოს შემადგენლობიდან გამოყოფა იყო. ცხინვალში შექმნილმა ოსურმა რევკომმა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებული სოფლების შევიწროება დაიწყო. ამას ადასტურებს 1921 წლის მაისით დათარიღებული დოკუმენტი: „ქართულ სოფლებში ოსების უკანონო ქმედებების შესახებ, საქართველოს მთავრობისადმი წარდგენილი განცხადება,“ სადაც ვკითხულობთ: „სოფელ ვანათში, ბელოთში, საცხენეთში და აწრისხევში იყო ცხინვალიდან შემდეგი რევკომი, რომელიც ეკუთვნოდა ცხინვალის რევკომს. რადგანაც ეს სოფლები არიან ქართული სოფლები,[1151] ოსეთის რევკომმა ამ სოფლებში გაგზავნა მილიცია და გამო-

1147 ჯ. ხეცურიანი, საქართველოს სახელმწიფო ენა, ჟურნ. „მართლმსაჯულება და კანონი,“ № 1, (28), 2011, გვ. 17.

1148 ნ. პოპიაშვილი, ეთნიკური უმცირესობების ენების სწავლების თავისებურებები საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა საქართველოში (აფხაზური და ოსური ენების მაგალითზე), ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივები, მასალები, თბ., 2017, გვ. 114.

1149 იქვე; საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, თბ., 1990, გვ. 26.

1150 საქართველოს კონსტიტუცია, მიღებული საქართველოს დამფუძნებელი კრების მიერ 1921 წლის თებერვლის 21, ბათომი, 1921, გვ. 36-37.

1151 აღსანიშნავია, რომ 1921 წლის 31 მაისით დათარიღებულ გორის მაზრის ადმინისტრაციულ ერთეულებად დამყოფი კომისიის პროექტის მიხედვით,

აცხადა თავისი ორიენტაცია. ასე რომ, ეს სოფლელები იძახიან, თუ ჩვენ ამათ ხელში დავრჩებით, მაშინ აქედან ავიყრებითო. ასეც მოხდა, მოსახლეობის ნაწილი აიყარა და წავიდა ბარისკენ."[1152] ოსები თავს დაესხნენ და გაძარცვეს დიდი ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფლის მოსახლეობა, მათ შორის: სვერში, ძარწემსა და ქემერტში მცხოვრები ქართველები.[1153] მალე სამხრეთ ოსეთის რევკომისა და პარტიული კომიტეტის 1921 წლის 6-8 სექტემბრის გაერთიანებულ სხდომაზე მიღებული დადგენილებით სამხრეთ ოსეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შექმნის იდეა გამოიკვეთა. აღსანიშნავია, რომ ე. წ. სამხრეთ ოსეთის ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად გამოყოფის საკითხი შესასწავლად გადაეცა შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარს ბ. კვირკველიას, რომელმაც აღნიშნულთან დაკავშირებით საგანგებო მოხსენებით მიმართა საქართველოს რევოლუციურ კომიტეტს. მოხსენების ავტორი გორის მაზრიდან სამხრეთ ოსეთის ცალკე ერთეულად გამოყოფას გეოგრაფიული და ეკონომიკური ფაქტორების გათვალისწინებით შეუძლებლად მიიჩნევდა: „სამხრეთ ოსეთი, როგორც მთლიანი გეოგრაფიული ერთეული არ არსებობს. არის მხოლოდ ოსებით დასახლებული ცალკე რაიონები, რომელთაც ურთიერთ შორის არავითარი დამოკიდებულება არა აქვს. არც გეოგრაფიულად და არც ეკონომიურად. თითოეული ამ რაიონთაგანი წარმოადგენს განუყოფელ ორგანულ ნაწილს სხვადასხვა გეოგრაფიულ და სამეურნეო პროვინციებისას. ეს რაიონები ერთიმეორისგან დაშორებული არიან გადაუვალი მთებით და ამასთანავე თითოეულ მათგანს აქვს სრულიად თავისუფალი გამოსავალი მხოლოდ ბარში. იგინი ერთიმეორეს მოწყვეტილნი არიან წლის განმავლობაში რამდენიმე თვით და თითოეული მათგანი ეკონომიურათ დამოკიდებულია იმ ველთან, რომელთანაც დაკავშირებულია გეოგრაფიულად."[1154] ბ. კვირკველიას მოხსენების მიხედვით, საქართველოში ჩამოსახლებული ოსები: „მოსახლეობენ შემდეგ რეგიონებში: 1). გორის მაზრაში – დიდი ლიახვის ხეობაში სოფ. კეხვამდის, ხოლო ამ სოფლიდან დაწყებული სამხრეთით მარტო ქართველებით დასახლებული სოფლებია, სადაც ოსების რიცხვი მცხოვრებთა 15 % არ აღემატება.

პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული რამდენიმე სოფელი ცხინვალის რაიონს მიაწერეს. ცხინვალის რაიონში რამდენიმე თემი შედიოდა. მათ შორის: „I. ცხინვალის თემი: ცხინვალი, გუჯაბაური. II. დიცის თემი: არბო, ბროწლეთი, დიცი კოხათი, ქორდი, მედვრეკისი, ფრისი, სარაბუკი, ტირძნისი, თერგვისი, ერგნეთი, ერედვი, ვანათი, საცხენეთი, ხოშური, ბელოთი, აწრისხევი, ხადურიაანთკარი. III. თამარაშენის თემი: დგვრისი, თამარაშენი, ქვემო აჩაბეთი, ზემო აჩაბეთი, ქურთა, მონასტერი, კეხვი, ქემერტი, სვერი, პატარა ძარწემი, დიდი ძარწემი, ხეითი, ზღუდრის უბანი, საბაწმინდა, ხეითი, ფრისი. IV. შინდისის თემი: არაშენდა, ახალდაბა, ვარიანი, ზემო ნიქოზი, ქვემო ნიქოზი, ზემო ხვითი, ქვემო ხვითი, ყელქცეული, საქაშეთი, ფხვენისი, შინდისი." *შ. ვადაჭკორია, ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე (1917-1925 წ.წ.), თბ., 2020, გვ. 458.*

1152 შ. ვადაჭკორია, ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე (1917-1925 წ.წ.), თბ., 2020, გვ. 448.

1153 იქვე, გვ. 448-449.

1154 იქვე, გვ. 482.

2). პატარა ლიახვის ხეობაზე, სოფლ ვანათამდის; ვანათის ზევითაც ჩრდილოეთით მდებარეობენ რამდენიმე ქართული სოფლები: ბელოთი, ორი ხოშურა, საცხენე, აწრისხევი და სხვა. 3). მდინარე ფრონეს სათავეზე ყორნისის და წუნარის რაიონებში, სადაც ოსთა მოსახლეობა მცხოვრებთა 88% არ აღემატება. 4). დუშეთის მაზრაში – მდ. არაგვის და ქსნის სათავეზე. 5). რაჭის მაზრაში მდინარე ჯეჯორას სათავეზე."[1155]

შინაგან საქმეთა სახალხო კომისრის ასეთი შინაარსის მოხსენების მიუხედავად, საკითხი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ერთეულის შექმნის შესახებ, საბოლოოდ, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტს, საქართველოს სსრ რევოლუციურ კომიტეტსა და რკპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტის კავბიუროს უნდა გადაეწყვიტა. ზემოთ ნახსენები 1921 წლის 6-8 სექტემბრის გაერთიანებულ სხდომაზე მიღებული დადგენილება საქართველოს სსრ შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატმა იმავე წლის 27 სექტემბერს საქართველოს სსრ რევოლუციურ კომიტეტს გადაუგზავნა, აღნიშნულმა კომიტეტმა 1921 წლის 10 ოქტომბერს საკითხი განსახილველად საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტს გადასცა. თუმცა, რესპუბლიკის ბოლშევიკ ლიდერებს ამ საკითხზე დასკვნის გამოტანა გაუჭირდათ. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ერთეულის შექმნის ეს მავნებლური გადაწყვეტილება რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიურომ მიიღო. 1921 წლის 31 ოქტომბერს სწორედ კავბიურომ გამოსცა დადგენილება სამხრეთ ოსეთის, არა საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის (როგორც თავიდან მოიაზრებდნენ), არამედ, ავტონომიური ოლქის შექმნასთან დაკავშირებით. აღნიშნული დადგენილებით საქართველოს რევკომს სამხრეთ ოსეთის წარმომადგენლებთან ერთად უნდა განესაზღვრა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის საზღვრები.[1156] კავბიუროს დადგენილებით, 1921 წლის 17 ნოემბერს საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმმა ა. ჯატიევისა და მ. ორახელაშვილის მოხსენების საფუძველზე, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ცენტრად ცხინვალი გამოაცხადა.[1157] 1921 წლის 23 ნოემბერს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმმა დაამტკიცა იმ კომისიის შემადგენლობა, რომელსაც უნდა დაედგინა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის საზღვრები. პრეზიდიუმმა საქართველოს რევკომს წინადადება მისცა ამ კომისიაში შეეყვანა კაკაბაძე, შოტი და გაგლოევი.[1158] კომისია მუშაობას 1921 წლის 5 დეკემბრიდან შეუდგა. კომისიის თავმჯდომარედ კირილე კაკაბაძე აირჩიეს, მდივნად – სერგო გაგლოევი.[1159] სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ცენტრად ცხინვალის გამოცხადებას, ასევე, ოლქის შემადგენლობაში ქართული სოფლების გადაცემას

1155 შ. ვადაჭკორია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 482.

1156 ლ. თოიძე, როგორ შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991, გვ. 67.

1157 იქვე.

1158 იქვე, გვ. 68.

1159 იქვე.

დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებსა და ფრონის ხეობაში მცხოვრები ქართული მოსახლეობის მწვავე პროტესტი მოჰყვა.[1160]

კომისიამ საქართველოს სსრ შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატს წარუდგინა მოხსენებითი ბარათი, საიდანაც ჩანს, რომ ცხინვალის შემოგარენ სოფლებში მცხოვრები მოსახლეობა აღშფოთებული იყო სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში შეყვანით. მათი წერილები დაეგზავნა შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატს, ისინი გორის მაზრაში დარჩენას ითხოვდნენ.[1161] სოფლებში კრებები ჩატარდა, სადაც შეადგინეს მოსახლეობის მიერ ხელმოწერილი საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის მთავრობაში გადასაგზავნი მიმართვები. თუ როგორ გამოხატავდა უკმაყოფილებას ქართულ სოფლებში მცხოვრები მოსახლეობა, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების რამდენიმე სოფლის მაგალითზე. პროტესტი გამოხატეს: სოფელ დგვრისის,[1162] კეხვის,[1163] სვერის, ქემერტის მაცხოვრებლებმა.[1164]

საბჭოთა მთავრობას საპროტესტო წერილებით მიმართეს პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების წარმომადგენლებმაც. სოფელ ერედვში მცხოვრები მოსახლეობის მიერ გაგზავნილ წერილში, რომელსაც ხელს 250 ადამიანი აწერს, ვკითხულობთ: „1921 წელს, დეკემბრის 24 დღეს, ჩვენ სოფელ ერედვის მცხოვრებნი ვადგენთ ამ ოქმს სოფლურად იმის შესახებ, რომ გადაეცეს ეს ოქმი ჩვენს მიერ ამორჩეულ კაცებს, ე.ი დელეგატებს ს.ს.რ. მთავრობასთან წარსადგენად. დელეგატებს ევალებათ გააგებინოს სოფელს მთავრობის მიერ ცხინვალის რაიონში გამოგზავნილი კომისიის მუშაობისა და გადაწყვეტილების შინაარსი. კომისია გამოგზავნილი იყო იმ მიზნით, რომ ადგილობრივ გამოეკვლია ხალხის დაკითხვით წინააღმდეგნი ხომ არ იქნებოდნენ, რომ ცხინვალის რაიონის სოფლები გადასულიყვნენ ოსეთის რესპუბლიკის მმართველობის ქვეშ. ზემოაღნიშნულ კომისიის მიერ დაბა ცხინვალში მოწვეულ რაიონის სოფლების წარმომადგენელთა ყრილობაზე გამოირკვა, რომ ხალხი ერთხმად წინააღმდეგია საქართველოს რესპუბლიკას ჩამოშორდეს და მიეწეროს ოსეთის რესპუბლიკას. მიუხედავათ ასეთი აშკარა პროტესტისა ყრილობაზე არ იყო ოფიციალად გამოტანილი რეზოლუცია და მიღებულ-დადასტურებული ყრი-

1160 G. Sosiashvili, The Oppression of the Georgian Population in Tskhinvali Region During the First Years of Soviet Occuopation, PRO GEORGIA JOURNAL OF KARTVELOLOGICAL STUDIES № 27-2017, p. 253-264; გ. სოსიაშვილი, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შექმნის ისტორიიდან (ლიახვის ხეობის მოსახლეობის პროტესტი საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შემადგენლობაში შესვლასთან დაკავშირებით), გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული №16, 2018, გვ. 144-158.

1161 ლ. თოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75-76.

1162 საქართველოს ეროვნული არქივის უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 62, ფურც. 81, შემდეგ: სეაუიცა.

1163 სეაუიცა, ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 62, ფურც. 81.

1164 იქვე.

ლობის მიერ. ვინაიდან ასეთი მოპყრობა მშრომელი ხალხისადმი სრულიად უსამართლოდ მიგვაჩნია. ვინაიდან ხალხმა არ იცის კომისია რა აზრით და გადაწყვეტილებით წარსდგება ს.ს.რ. მთავრობასთან ამ ფრიად მწვავე და მნიშვნელოვან საკითხის შესახებ. ვირჩევთ დელეგატებს და მოვითხოვთ მათ გამოარკვიონ ზემოთაღნიშნული და განმეორებით მოახსენენონ მთავრობას, რომ სოფ. ერედვის 250 კომლი მცხოვრებნი, ერთხმად, როგორც ერთი კაცი მთელი თავისი არსებით წინააღმდეგია ოსეთის რესპუბლიკათან შეერთებისა. სოფ. ირჩევს გადასახლდეს (ამ ადგილზე ერთი სიტყვა გაურკვევლად წერია) ადგილებიდან სხვა მიწა მოძებნოს, ვინემ საქართველოს რესპუბლიკას ჩამოშორდეს... მასთან ერთად ვავალებთ დელეგატებს გადასცენ ს.ს.რ. მთავრობას რომ უკეთუ მათ არ დაუჯერებენ ამ ოქმის სიმართლეს, მაშინ ჩვენ მზადა ვართ ქუდზე კაცი გავგზავნოთ მთავრობასთან ჩვენი გულის ნადების გადასაცემად."[1165]

ერედველების მსგავსად, საპროტესტო წერილი მთავრობას სოფელ დიცის მცხოვრებლებმაც გაუგზავნეს: „1921 წელი დეკემბრის 26 დღე. ჩვენ სოფელ დიცში მცხოვრებელნი გორის მაზრის ვადგენთ რა ამ ოქმს სოფლეურად მასზედ, რომ გადაეცეს ეს ოქმი ჩვენს მიერ ამორჩეულ კაცებს ე.ი. დელეგატებს წარსადგენათ საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის მთავრობასთან რომ გაგვაგებინონ შინაარსი იმ გადაწყვეტილებისა, რომელიც გადასწყდა მთავრობის მიერ გამოგზავნილ კომისიის ამხანაგ კაკაბაძის თავმჯდომარეობით დაბა ცხინვალში, რომელიც იყო ყრილობა მოხდენილი კომისიის მიერ დეკემბრის რიცხვებში ვითომ და გადაცემის შესახებ ცხინვალის და მის რაიონის ოსების ხელში; განმეორებით უცხადებთ ჩვენ 150 კომლი მცხოვრებელნი პროტესტს ცხინვალის გადაცემაზე ოსების ხელში. კომისიის წინაშე იყო მოთხოვნილება, რომ კომისიას წაეკითხა ჩვენთვის ყრილობის რეზულუცია, მათ წაგვიკითხეს ესე „კრება ერთხმად უარს არის, რომ ცხინვალი გადაეცეს ცენტრად ოსეთს". ჩვენ მოვითხოვეთ ამის პირი რომ საბუთათ გვქონოდა მათი რეზოლუციისა, კომისიაც დაგვპირდა ხვალ დილით რევკომში დავაბეჭდინებთ და გადმოგეგზავნებათ თქვენ რევკომებში, მეორე, მესამე დღეს გავგზავნეთ კაცები რევკომში რეზულუციის მისაღებად, მაგრამ ვერ ვეღირსეთ მის მიღებას და დავრჩით მოტყუებულნი კომისიის მიერ, თუ მოისურვებს საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის მთავრობა, რომ დანამდვილებით გაიგოს ხალხის გულის პასუხი გავუგზავნით ორ-სამ კაცის მაგიერ ქუდზე კაცს და ანდა იყოს გამოგზავნილი ახალი კომისია კიდევ ცხინვალში დასაკითხად ხალხისა. პირველს მოვითხოვთ ჩვენ, რომ ოსეთის რევკომი, რომელიც ცხინვალში იყოს გადატანილი ს. ჯავაში, რომელიც შეადგენს ოსეთის შუა გულს, რომელზედაც ხელს ვაწერთ." დოკუმენტს აქვს სოფელ დიცის მცხოვრებთა ხელმოწერები (სულ 150 ხელმოწერა). ვინაიდან სოფლის მცხოვრებლებმა წერა-კითხვა არ იცოდნენ. მათ ნაცვლად ხელს აწერს დოკუმენტის შემდგენელი (სავარაუდოდ, უნდა

1165 სეაუიცა, ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 62, ფურც. 81.

ეწეროს მ. ხომასურიძე).[1166] ცხინვალის რევკომი გრძნობდა რა ადგილობრივი ქართველების განწყობას, რესპუბლიკის ხელმძღვანელობას სთხოვდა, რომ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქისთვის ცხინვალისა და ქართული სოფლების გადაცემის საკითხი დროებით შეეჩერებინა.[1167] ასეთივე აზრი ჰქონდა შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატსაც. იგი საქართველოს სსრ რევკომს თხოვნით მიმართავდა, რათა საკითხი სამხრეთ ოსეთის ადმინისტრაციული ერთეულის შესახებ მოგვიანებით განეხილა, ვიდრე მოწესრიგდებოდა ურთიერთობა ქართველებსა და ოსებს შორის.[1168] 1921 წლის 25 დეკემბრით არის დათარიღებული პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ ქორდის მაცხოვრებელთა საპროტესტო წერილი: „1921 წლის 25 დეკემბერს ჩვენ სოფელ ქორდის მცხოვრებლებმა მოვახდინეთ კრება. კრებაზედ ერთხმად დავადგინეთ, რომ შედგეს ოქმი სოფლურად, მასზედ, რომ ჩვენს მიერ ამორჩეულ კაცებს, ე.ი. დელეგატებს, რომელსაც დიცის თემიდან გავგზავნით ს.ს.რ. მთავრობასთან, ვაცნობებთ, რომ გაგვაგებინონ შინაარსი მთავრობის გაგზავნილი კომისიის მიერ ა.წ. 5 დეკემბერს ცხინვალში მოწვეული კრების გადაწყვეტილებისა,-ვითომ სამხრეთ ოსეთის ხელში ცხინვალის გადაცემის შესახებ. თუ ვინიცობაა მართალი გამოდგა ზემოხსენებული საქმე, მაშინ განმეორებით ვუცხადებთ პროტესტს ჩვენ ს.ქორდის მცხოვრებნი – 100 კომლი ოსების ხელში ცხინვალის გადაცემის შესახებ გადაწყვეტილებას. თუ ვინიცობაა ჩვენს ამ პროტესტს და იმ პირველი უარის თქმას ყრილობისას არ მიაქცევს ჯეროვან ყურადღებას მთავრობა, მაშინ მოგვეცეს ბინა და გადაგვასახლონ შორს, სადმე, რომ ჩვენს თვალსა და ყურს ვერ მოსწვდეს ჩვენი ადგილების კვნესა და არ ატირებდნენ ჩვენს ძველად განთქმულ გმირულ ჩვეულებას. ცხინვალის ყრილობამ მოსთხოვა ს.ს.რ. მიერ გამოგზავნილ კომისიას, რომ ჩვენთვის წაეკითხა ყრილობაზედ მიღებული რეზოლუცია. მაგრამ, გამოგვეცხადა სიტყვიერად და არა წერილობით. შეგვპირდნენ, რომ გადაწყვეტილების შინაარსს მეორე დღეს წერილობით გაგვაცნობდნენ, მაგრამ დავრჩით მოტყუებულნი კომისიის მიერ. ს.ს.რ. მთავრობა თუ მოისურვებს, რომ დანამდვილებით გაიგოს ყოველი ჩვენი მცხოვრების გულის პასუხი, სოფლიდან გავუგზავნით ქუდზე კაცს. ს.ს.რ. მთავრობისაგან კიდევ მოვითხოვთ, რომ სამხრეთ ოსეთის რევკომს და მათ ხელქვეით ოსებს ამცნოს, რომ იზრუნონ, რათა თავიანთი ბინა დაიდონ დ. ჯავაში, რომელიც არის მათთვის შუა ადგილი. მეორე ის რომ, ნუ დაავიწყდებათ ოსებს და ნუ მიჰყვებიან ამაყობას, რომ არ გადმოაბიჯონ თავიანთ სამზღვარს, თუ რომ უნდათ, რომ იყვეს ჩვენსა და მათ შორის სიტკბოება და ძმური კავშირი და არ მოხდეს არავითარი განხეთქილება. ამასთანავე რაც გამოსცა დეკრეტები შ.ს.ს.კ № 21 ჟურნალი „მოამბე," რაზედაც ჩვენს საკუთარ ხელს ვაწერთ სოფელი." წერილს თანდართული აქვს 100 კაცის ხელმოწერა.[1169]

1166 სეაუიცა, ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 62, ფურც. 81.
1167 ლ. თოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.
1168 იქვე, გვ. 76.
1169 შ. ვადაჭკორია, ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე, გვ, 492.

ასეთივე შინაარსის წერილი გაგზავნეს მთავრობაში პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ არბოს წარმომადგენლებმაც, რომლებიც საქართველოში ჩამოსახლებული ოსებისთვის ცხინვალის გადაცემას აპროტესტებდნენ: „1921 წელს 25 დეკემბრისას ჩვენ ს. არბოში მცხოვრებლებმა მოვახდინეთ კრება. კრებაზედ ერთხმად დავადგინეთ, რომ შესდგეს ოქმი სოფლურად, მასზედ, რომ გადავცეთ ჩენს მიერ ამორჩეულ კაცებს, ე.ი. დელეგატებს, რომლებსაც დიცის თემიდან გავაგზავნით ს.ს.რ. მთავრობასთან, რათა მთავრობას ვაცნობოთ, რომ გაგვაგებინონ შინაარსი იმ გადაწყვეტილებისა, რაც მთავრობის გამოგზავნილი კომისიის მიერ 5 დეკემბერს დაბა ცხინვალში მოწვეულმა კრებამ გადაწყვიტა, ვითომ და ცხინვალის გადაცემის შესახებ სამხრეთ ოსეთის ხელში. თუ ვინიცობა მართალი გამოდგა ზემოხსენებული საქმე, მაშინ, ჩვენ ს. არბოს მცხოვრებნი (47 კომლი) განმეორებით ვაცხადებთ პროტესტს ოსების ხელში ცხინვალის გადაცემის შესახებ. თუ ვინიცობაა ჩვენს ამ პროტესტზედ და ყრილობის მიერ იმ პირველი უარის თქმაზედ არ მიაქცევს ყურადღებას ს.ს.რ. მთავრობა, მაშინ მოგვცენ ბინა და დაგვასახლონ შორს სადმე, რომ ჩვენს თვალსა და გულს ვერ მისწვდებოდეს ჩვენი ადგილების კვნესა და არ ატირებდნენ ჩვენს ძველად განთქმულს გულგმირობას. ცხინვალის ყრილობამ მოსთხოვა ს.ს.რ. მთავრობის გამოგზავნილ კომისიას, რომ ჩვენთვის წაეკითხა ყრილობაზედ მიღებული რეზოლუცია, მაგრამ გამოგვეცხადა სიტყვიერად და არა წერილობით. შეგვპირდნენ, რომ რევკომების სახელით მეორე დღეს წერილობით გამოგვეცხადებოდა შინაარსი გადაწყვეტილებისა, მაგრამ დავრჩით მოტყუებულნი კომისიის მიერ. თუ რომ მოისურვებს ს.ს.მ. რომ დანამდვილებით გაიგოს ყოველი ჩვენი მცხოვრების გულის პასუხი, გავუგზავნით თუნდ ქუდზედ კაცს სოფლიდან. კიდევ მოვითხოვთ, რომ მთავრობამ ამცნოს სამხრეთ ოსეთის რევკომს, იზრუნონ თავიანთი ბინა გადაიტანონ დ. ჯავაში, რომელიც არის მათთვის შუა ადგილი, მეორე ის, რომ ნუ დაავიწყდებათ ოსებს, რომ თავიანთ საზღვრებზედ არ გადმოაბიჯონ, თუ რომ უნდათ ჩვენსა და მათ შორის იყვეს სიტკბოება და ძმური განწყობილება და არ მოხდეს არავითარი განხეთქილება. ამასთანავე, თანახმად გამოცემული დეკრეტისა და ჟურნალი „მოამბე“ შ.ს.ს.კ № 21. რაზედაც ჩვენს საკუთარ ხელს ვაწერთ.“ დოკუმენტს 47 ადამიანის ხელმოწერა აქვს.[1170] მოსახლეობის პროტესტი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შექმნის მომდევნო წელსაც გაგრძელდა.

1922 წლის დასაწყისში საქართველოს შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატს გადასცეს ქ. ცხინვალში მცხოვრებ ქართველთა, სომეხთა და ებრაელთა საერთო კრების დადგენილება, ისინი ცხინვალის და მისი რაიონის ისტორიულ საზღვრებში დარჩენას მოითხოვდნენ.[1171] ასეთივე საპროტესტო შეკრების ოქმები დაეგზავნა ხელისუფლებას: ნედლათიდან, ხუნდისუბნიდან, შინდარადან, თიღვადან, ალაბარიდან, ზემო და ქვემო

1170 შ. ვადაჭკორია, ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე, გვ. 493-494.
1171 ლ. თოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

ოქონიდან...[1172] პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების მაცხოვრებელთა წინა წლის საპროტესტო გამოსვლის გაგრძელება იყო 1922 წლის 20 იანვრის კრების დადგენილება, რომელიც საცხენეთის მოსახლეობამ გაუგზავნა ხელისუფლებას.[1173] კომისიას, რომელსაც კ. კაკაბაძე ჩაუდგა სათავეში, ადგილობრივ მაცხოვრებლებთან კონსულტაციით დიალოგის ფორმატში უნდა განეხილა ისტორიული ქართული სოფლების სამხრეთ ოსეთზე გადაცემის საკითხი, მაგრამ კომისიის მუშაობა ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. მოსახლეობის მოთხოვნის მიუხედავად, კომისიამ მათ ყრილობის რეზოლუცია არ გადასცა. დიდი და პატარა ლიახვის ხეობაში მცხოვრებნი ახალი კომისიის დანიშვნას, ასევე ოსეთის რევკომის ს. ჯავაში გადატანას ითხოვდნენ.

საბჭოთა მთავრობას ოცამდე სოფლის საპროტესტო წერილი გაეგზავნა.[1174] საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა ცხინვალი და მისი მიმდებარე ქართული სოფლები მცირე ხნით გორის მაზრის რაიონულ რევკომს დაუქვემდებარა, თუმცა, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ადმინისტრაციულ ცენტრად ცხინვალი მიიჩნია.[1175] ხელისუფლების კომპრომისი დროებითი იყო. 1922 წლის 20 აპრილს, კრემლმა ოფიციალურად გააფორმა სამხრეთ-ოსეთის ავტონომიური ოლქის შექმნა.[1176] გამოიცა დეკრეტი (№2) „სრულიად საქართველოს საბჭოთა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და საქართველოს სახალხო კომისართა საბჭოსი სამხრეთ-ოსეთის ავტონომიური ოლქის მოწყობის შესახებ," რომელსაც ხელს აწერდნენ სრულიად საქართველოს საბჭოთა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარე ფ. მახარაძე, საქართველოს სოც. საბჭ. რესპუბლიკის სახ. კომისართა საბჭოს თავმჯდომარე ს. ქავთარაძე და აღმასრულებელი კომიტეტის მდივანი თ. კალანდაძე.[1177] ხელოვნურად შექმნილ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში იძულებით შეიყვანეს უძველესი ქართული სოფლები. დეკრეტში აღწერილია ის გეოგრაფიული ხაზი, რომელიც ავტონომიურ ერთეულში მოქცეულ ქართულ სოფლებს დანარჩენი ტერიტორიისგან გამიჯნავდა. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის „საზღვრის" ერთი მონაკვეთი სწორედ პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებს მისდევდა, კერძოდ, გამყოფი ხაზი ოლქის ცენტრად მიჩნეულ ცხინვალის სამხრეთიდან სოფელ ერედვს მიუყვებოდა, შემდეგ არბოს ჩრდილოეთ ნაწილში კვეთდა მდ. პატარა ლიახვს, ასევე მდ. ჭარებულას მერეთის და კოშკის ზემოთ და შემდეგ სამხრეთ-აღმოსავლეთით ეშვებოდა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „სამხრეთით: სანაპირო ხაზი გაგრძელდება ჭორჭან-წნელისის გზით, გადასჭრის მდინარე ლოპანს, წნელისის ქვევით,

1172 ლ. თოიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76-77.
1173 იქვე, გვ. 77.
1174 იქვე, გვ. 75.
1175 იქვე.
1176 იქვე, გვ. 80.
1177 იქვე, გვ. 84.

მოუხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით; გაივლის სოფ. ატოცის ზევით, გადასჭრის მდინარე ფრონას სოფ. ოქონის ქვევით, მიიმართება სამხრეთით, მდინარე ფრონის აღმოსავლეთით, გადასჭრის მდინარე ფრონის მარცხენა შენაკადს, სოფ. ქვათეთრის ქვევით; შემდეგ გადასჭრის მდინარე ფრონას (ყორნისისა) სოფ. და დვანას ზევით; გაივლის დვანი-გუჯაბაურის გზის პარალელურად ჩრდილო-დასავლეთის მხრით; გადასჭრის მდინარე დიდ ლიახვს ქალაქ ცხინვალის ქვევით და სოფელ ერგნეთის ზევით; მიებჯინება სოფ. ერედვას; გადასჭრის მდინარე პატარა ლიახვს, სოფელ არბოს ზევით, მდინარე ჭარებულას, სოფელ მერეთისა და კოშკას ზევით; მოუხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გადასჭრის მდინარე ოთრეფას სოფ. ფლავისმანის ზევით და მდ. აძურას და მეჯუდას...“[1178]

სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში იძულებით მოქცეული ქართული სოფლების მოსახლეობა მაინც არ ცხრებოდა და ხელისუფლების გადაწყვეტილებას აპროტესტებდა. მოსახლეობის საპროტესტო წერილებზე დაყრდნობით სრულიად საქართველოს საბჭოთა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმს 1922 წლის 16 დეკემბერს საქართველოს სსრ შინაგან საქმეთა სახალხო კომისრის ა. გეგეჭკორის მოხსენებითი ბარათი გაეგზავნა, სადაც ვკითხულობთ: „ვარდგენ რა ამასთანავე შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატთან არსებულ სპეციალურ კომისიის მოხსენებას, ფაქტიურ მასალით დასაბუთებულს, და მიმაჩნია რა საჭიროთ, რომ ორ მეზობელ ერთა შორის ერთხელ და სამუდამოდ მოეღოს ბოლო ყოველივე უთანხმოება-კონფლიქტებს, ტერიტორიალურ ნიადაგზე აღმოცენებულს, და დამყარდეს მათ შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა და თანამშრომლობა, ვშუამდგომლობ სრულიად საქართველოს საბჭოთა ცენტრალურ აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმის წინაშე, რათა მიღებულ იქმნას ჯერჯერობით მხოლოდ პრინციპიალური გადაწყვეტილება-გადასინჯულ იქნას დეკრეტი ნომერი მე-2. რაც შეეხება იმ საკითხის დეტალურ გარკვევას, თუ რა ცვლილებანი იქმნას შეტანილი ამ დეკრეტში, ეს მიენდოს შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატს, რომელსაც დაევალოს საკითხის განხილვა სპეციალურ კომისიაში სამხრეთ-ოსეთის წარმომადგენლის მონაწილეობით.“[1179]

შინაგან საქმეთა კომისრის მიერ სრულიად საქართველოს საბჭოთა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმისადმი გაგზავნილ მოხსენებით ბარათს თან ერთვოდა ქართულ სოფლებში მცხოვრები მოსახლეობის, მათ შორის, საპროტესტო კრებებზე შედგენილი თიღვის, ოქონის, სუნისის, ნაბაკვევის, ტყის უბნის, შინდარის, ნედლათის, ალი-ბარის, ახალშენისა და ხუნდისუბნის მცხოვრებელთა ოქმები.[1180] ასეთივე პროტესტი არსებობდა პატარა

1178 ლ. თოიძე, როგორც შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991, გვ. 81-82.

1179 იქვე, გვ. 85.

1180 იქვე.

ლიახვის ხეობის სოფლებში.

მაგ. 23 აგვისტოთი დათარიღებულ ოქმში ახლად შექმნილ ავტონომიურ ოლქში შესვლას ეწინააღმდეგებოდნენ სოფ. ჭარების (პატარა ლიახვის ხეობა) მცხოვრებნი.[1181]

ტყვიავის თემის სოფელ დისევის და კულბითის მცხოვრებლებმა ხელისუფლებას ასე მიმართეს: „სამხრეთ-ოსეთზე ჩვენი მიწერა არც ისტორიულად, არც გეოგრაფიულად, არც ეთნოგრაფიულად და არც ეკონომიურად მიზანშეწონილათ და სამართლიანად არ მიგვაჩნია, ამიტომ იმედი გვაქვს, რომ მთავრობა ჩვენ ქართველებს გვარტომობით, უცხო ტომის ხელში არ გადაგვცემს, რომელთანაც ჩვენ არ გვაკავშირებს როგორც ზემოხსენებული გარეუბანი, ისე არც ენა და არც ზნე-ჩვეულებანი.“[1182]

ასეთივე პროტესტს გამოხატავდნენ რაჭის მაზრაში შემავალი ქართული სოფლების წარმომადგენლებიც.[1183]

ხელისუფლებას იმავე წლის 21 ოქტომბერს პროტესტით მიმართა ასევე ქსნის თემმა (დუშეთის მაზრა).[1184]

საქართველოს ისტორიულ მიწა-წყალზე მცხოვრები ქართული მოსახლეობის მწვავე პროტესტის მიუხედავად, 40 ქართული სოფელი ხელოვნურად შექმნილ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქის შემადგენლობაში მოექცა. ავტონომიურ ერთეულზე გადაცემული სოფლების სია ეროვნული შემადგენლობის მითითებით საქართველოს სსრ შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის სპეციალურმა კომისიამ (თავმჯდომარე გრ. გველესიანი, წევრები: დ. კარიჭაშვილი, ს, გიორგაძე) შეადგინა. სიის თანახმად, ახლად შექმნილ ოლქს მიაკუთვნეს თამარაშენის საზოგადოებაში არსებული 12 სოფელი: ზემო აჩაბეთი, ქვემო აჩაბეთი, თამარაშენი, პატარა ძარწემი, დიდი ძარწემი, საბაწმინდა, ქემერტი, ხეითი, დგვრისი, ქურთა, კეხვი, სვერი (ზემოთ მითითებული ოფიციალური დოკუმენტის მიხედვით, თამარაშენის საზოგადოების სოფლებში იმ დროისთვის ცხოვრობდა 4119 ქართველი, 525 ოსი, სხვა ეროვნების 6 ადამიანი); ცხინვალის საზოგადოებიდან: ქ. ცხინვალი, სოფელი გუჯაბაური (იმ დროისთვის ცხინვალში ცხოვრობდა 1185 ქართველი და 2697 სხვა ეროვნების ადამიანი. კომისიის მიერ შედგენილ სიაში იმ დროისთვის ცხინვალში არც ერთი ოსი მცხოვრები არ იყო დაფიქსირებული, სხვა ეროვნების ადამიანებში კი ცხინვალში მცხოვრები სომხები და ებრაელები იგულისხმება; სოფელ გუჯაბაურში 186 ქართველი და 40 ოსი ცხოვრობდა); წუნარის საზოგადოებიდან ოლქს გადაეცა სოფელი ნული (ნულში ცხოვრობდა 413 ქართველი და 23 ოსი); დირბის საზოგადოებიდან სოფელი ძველეთი (324 ქართველი, 10 ოსი, სხვა

1181 ლ. თოიძე, როგორც შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, გვ. 85.

1182 იქვე.

1183 იქვე, გვ. 85-86.

1184 იქვე, გვ. 86-87.

ეროვნების 10 ადამიანი); ავლევის საზოგადოებიდან სოფლები: ხუნდის უბანი, შინდარა, თიღვა, ძალეთი, ზემო ოქონა, ქვემო ოქონა, ნედლათი, სუფნისი, ნაბაკევი, ჯვრისისი, ბზისხევი (სულ 1526 ქართველი და 324 ოსი). მერეთის საზოგადოებიდან, სოფლები: სნეკვი, ზარდიანთ-კარი, ქსუისი, ჭარები, კულბითი, დისევი (1536 ქართველი და 119 ოსი); ორტევის საზოგადოებიდან, სოფელი ვანათი (432 ქართველი, 48 ოსი); ბელოთის საზოგადოებიდან სოფლები: აწრისხევი, საცხენეთი, ხაშურა (?) ხადურიანთ-კარი, ბელოთი, ზემო ავნევი, ქვემო ავნევი[1185]* (სულ 1379 ქართველი, აღნიშნულ სოფლებში, ბოლშევიკების მიერ შედგენილ სიაში არც ერთი ოსი არ ფიქსირდება).

2015 წელს ე. წ. სამხრეთ ოსეთის დე-ფაქტო ხელისუფლების მიერ ჩატარებული მოსახლეობის ოფიციალური აღწერის მიხედვით, ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი ოთხ რაიონად დაიყო. ესენია: ცხინვალის, ლენინგორის (ახალგორის), ზნაურის (ყორნისი) და ჯავის. პატარა ლიახვის ხეობის ის სოფლები, რომლებიც 2008 წლის აგვისტოს შემდეგ ოკუპირებულია, ცხინვალის რაიონში მოექცა და რამდენიმე სასოფლო ადმინისტრაციულ ერთეულს მიაკუთვნეს, მათ შორის სოფელი სარაბუკი და სოფელი კოხათი სარაბუკის სასოფლო ადმინისტრაციას (2015 წლის მდგომარეობით სარაბუკში ცხოვრობდა 79 ადამიანი, აქედან 48 მამაკაცი, 31 ქალი; კოხათში 104 ადამიანი, აქედან 64 მამაკაცი, 60 ქალი); სოფელი ორტევი, სტირკომი, სიხდაგდონი, გულდართა „ორტეუს“ სასოფლო ადმინისტრაციას (აქედან, ორტევში ცხოვრობდა 8 ადამიანი, 6 მამაკაცი და 2 ქალი; სტირკომში (გაურკვეველია, რომელ დასახლებებს ეწოდა ზემოთ წარმოდგენილი სახელები, ე. წ. სამხრეთ ოსეთის დე-ფაქტო ხელისუფლებამ უამრავ ქართულ სოფელს შეუცვალა სახელწოდება, რასაც ადასტურებს 2013 წელს, ქ. ვლადიკავკაზში გამოსული „ოსური ეთნოგრაფიული ენციკლოპედია.“ ენციკლოპედიის მიხედვით ოკუპირებულ ტერიტორიაზე შეცვლილია უამრავი ქართული ტოპონიმი, მათ შორის, პატარა ლიახვის ხეობაში: მაგ. ქვემო სარაბუკი –ალბორითიყაუ, არგვიცი – არგვისი, აწრისხევი – აცრისყაუ, შუაცხვირი – სუაცხურ, გუდისი – თადატა და სხვ.[1186]) 35 ადამიანი, 19 მამაკაცი და 16 ქალი; სიხდაგონში 13 ადამიანი, 6 მამაკაცი და 7 ქალი; მულდანთაში 11 ადამიანი, 5 მამაკაცი და 6 ქალი); მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე არსებული სოფლები, რომლებიც ისტორიულ „კურბითს“ მიეკუთვნებოდა „დიხუიზთას“ (დიხუიზტსკაიას) სასოფლო ადმინისტრაციულ ერთეულს მიაკუთვნეს. აქ შეიყვანეს „დიხუიზთა,“ (სადაც ცხოვრობდა 431 ადამიანი, 230 მამაკაცი და 201 ქალი); სოფელი ნანითა, (სადაც ცხოვრობდა 148 ადამიანი, 86 მამაკაცი და 62 ქალი); ხელჩუა (350 მცხოვრები, 203 მამაკაცი და 147

1185 *სიაში ბელოთის საზოგადოების სოფლების ჩამონათვალში შეცდომით არის მიწერილი ზემო და ქვემო ავნევი, რადგან სოფელი ავნევი მდებარეობას არა პატარა ლიახვის, არამედ ფრონეს ხეობაში.

1186 რ. თოფჩიშვილი, „ოსური ეთნოგრაფიული ენციკლოპედია“ ქართულ-ოსური ურთიერთობის კონტექტსტში, თბ., 2016, გვ. 66-67.

ქალი); ქსუისი (83 მცხოვრები, 46 მამაკაცი და 37 ქალი); დისეუ (დისევი, არც ერთი მცხოვრები); კორკულა (არც ერთი მცხოვრები); ქერე (ქერე საქართველოს მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზეა, ხოლო ზემო ქერე ოკუპირებულია, არც ერთი მცხოვრები); ცარუათი (არც ერთი მცხოვრები); დმენისის სასოფლო ადმინისტრაციაში შევიდა სოფელი დმენისი (სადაც 2015 წლის მდგომარეობით 942 ადამიანი ცხოვრობდა, აქედან 447 მამაკაცი, 468 ქალი); „უანათას“ სასოფლო ადმინისტრაციას შევიდა უანათა (ვანათი), (სადაც 26 ადამიანი ცხოვრობდა, აქედან 12 მამაკაცი, 14 ქალი); მამისანთაში (მამისაანთ უბანი), (35 მცხოვრები, აქედან 18 მამაკაცი, 17 ქალი); პრისი (ფრისი) (219 მცხოვრები, 106 მამაკაცი, 113 ქალი); სადიყაუ (10 მცხოვრები, 3 მამაკაცი და 7 ქალი); ელტურა (12 მცხოვრები, 8 მამაკაცი და 4 ქალი); საცხენეთი, (13 მცხოვრები, 5 მამაკაცი, 8 ქალი); ბერულა (არც ერთი მცხოვრები); ირიყაუ (სავარაუდოდ, ერედვი), (არც ერთი მცხოვრები); არგვიცი (არც ერთი მცხოვრები); ბელოთი (არც ერთი მცხოვრები).[1187]

ისტორიული პატარა ლიახვის ხეობის ძირძველი სოფლებიდან 2008 წლის აგვისტოს ომის დროს მკვიდრი ქართული მოსახლეობა რუსეთის საოკუპაციო სამხედრო რეგულარული არმიის მოქმედების შედეგად დევნილად იქცა. ოკუპანტების და მათ სამსახურში მყოფი დე-ფაქტო სამხრეთ ოსეთის ე. წ. რესპუბლიკის ხელმძღვანელობის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიებიდან ქართული კვალის წაშლა, მხოლოდ მოსახლეობის გამოდევნით არ დასრულებულა. სახეზეა ონომასტიკური შტურმი, სოფლების და დასახლებული პუნქტების სახელების გადარქმევა. უამრავი ქართული სოფელი მიწის პირისაგან აღიგავა. ნადგურდება კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები.

დაცლილი და განადგურებული ქართული სოფლების საქართველოს ტერიტორიისაგან ჩამოსაცილებლად, კრემლის ძალისხმევით, საოკუპაციო ხაზი გაივლო და ისტორიული შიდა ქართლის განუყოფელი ნაწილი მავთულხლართით გადაიღობა. საოკუპაციო ძალებმა ისევე, როგორც ოკუპირებული ტერიტორიის სხვადასხვა ადგილებზე, პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, დისევ-კულბითის სიახლოვეს სამხედრო ბაზა ააშენეს, რაც უდიდეს საფრთხეს უქმნის მშვიდობიან მოსახლეობას. გარდა ამისა, დღემდე გრძელდება მცოცავი ოკუპაცია, ასევე, ე. წ. გამყოფ ხაზთან არსებული სოფლებიდან მშვიდობიანი მოსახლეობის გატაცება და ცხინვალის ციხეში გადაყვანა,[1188] რაც ზოგჯერ ფატალური შედეგით მთავრდება.[1189]

ვფიქრობთ, საქართველოში არსებული სიტუაცია, ოკუპირებული ტერიტორიები, ადამიანების უფლებების ფეხქვეშ გათელვა, ათეულობით ქართულ სოფელში მკვიდრი მოსახლეობის საცხოვრისების განადგურება,

1187 Итоги всеобщей переписа населения республики Южная Осетия 2015 года, Цхинвал, 2015, стр. 17-21.*http://ugosstat.ru/wp-content/uploads/2017/06/Itogi-perepisi-RYUO.pdf*

1188 ნ. ჯალაბაძე, ლ. ჯანიაშვილი, ნ. ლოლაძე, ბორდერიზაცია და ქართულ-ოსური ურთიერთობები ოკუპირებულ რეგიონში, თბ., 2022, გვ. 8.

1189 https://tabula.ge/ge/topic/113472

თანამედროვე ცივილიზებული სამყაროს საფიქრალიც უნდა იყოს. ამას ყველა წინ უნდა აღუდგეს. საუკუნეების განმავლობაში ქართველები და ოსები, როგორც ერთი მიწა-წყლის შვილები ძმურად ცხოვრობდნენ. წარმოდგენილ ნაშრომს მხოლოდ ერთი მიზანი აქვს, იმ ისტორიის და ფასეულობების ობიექტური წარმოჩენა, რასაც ქართველთა და ოსთა მრავალსაუკუნოვანი მეგობრობა ეფუძნება.

დანართი

წარწერები და მატერიალური კულტურის ძეგლები პატარა ლიახვის ხეობაში[1190]

პატარა ლიახვის ხეობის ოკუპირებული სოფლები[1191]

ავტორის ფოტო

1190 *დანართში წარმოდგენილია პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლები და ლაპიდარული წარწერები. აღნიშნული ხუროთმოძღვრების ძეგლები და ეპიგრაფიკა არაერთმა მკვლევარმა შეისწავლა. ამის შესახებ არსებობს რამდენიმე სამეცნიერო გამოცემა. დანართის შედგენისას სწორედ ამ გამოცემებით ვისარგებლეთ (იხ: გ. ოთხმეზური, შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, კრებულში „ოსთა საკითხი", ა. ბაქრაძისა და ო. ჩუბინიძის რედ. გორი-თბილისი, 1996; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997; კრებული „შიდა ქართლი" (პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ტ. I, ც. დადიანიძის რედ. თბ., 2002; ლაპიდარული წარწერები I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980; გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, მისივე, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005, მისივე, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (სოფელი ქორდი), თბ., 2007, მისივე, სოფელი გერი და გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, II, თბ., 2021 და სხვ.).* პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიის სრულყოფილი წარმოჩენის თვალსაზრისით, მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ დღეისათვის ოკუპირებულ ტერიტორიაზე, ასევე ე. წ. გამყოფ ხაზთან არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლების ხელახალი რეპრეზენტაცია. 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ მიზანმიმართულად დაიწყო მავთულხლართს მიღმა დარჩენილი ტაძრების გადაკეთება-„რესტავრაციის" პროცესი. *იხ: რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს 2015-2017 წლების ანგარიში, თბ., 2018, გვ. 54-56.* ოკუპირებულ ტერიტორიაზე დარჩენილი კულტურული მემკვიდრეობა განადგურების საფრთხის წინაშეა. ამ მხრივ, ძალზე აუცილებელია საერთაშორისო ორგანიზაციების და დარგის ექსპერტების გააქტიურება. მზრუნველობის გარეშე დარჩენილი ძეგლები შველას ითხოვენ. *დანართი შეადგინა გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა ი. ალიმბარაშვილმა.*

1191 ნაშრომის დანართში ნაწილობრივ გამოყენებულია ფოტოები კრებულიდან - შიდა ქართლი, ტ. I, თბ., 2002. ფოტომასალის ნაწილი მოგვაწოდეს სამაჩაბლოდან დევნილებმა: ლიახვის ხეობის მუზეუმ-ნაკრძალის დირექტორმა ბატონმა ბადრი გასპაროვმა, ხელოვნებათმცოდნემ ბატონმა პაატა ბასიშვილმა, ასევე გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორმა ნიკოლოზ ოთინაშვილმა, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ. ფოტოების ნაწილი კი გადაღებულია ავტორის მიერ სხვადასხვა დროს, 2008 წლის აგვისტოს ომის დაწყებამდე.

არგვიცი

არგვიცი, ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი

1. ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი.[1192] მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით. ეკლესია დარბაზული. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ნაშენია მოწითალო ფერის სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით და თლილი ტუფით (კონსტრუქციულად მნიშვნელოვან ადგილებში). კამარა, კონქი, გადახურვა და ჩრდილოეთი კედლის ზედა ნაწილი მოგვიანებითაა აღდგენილი (კამარა ბეტონისაა).

ინტერიერი: აღმოსავლეთით შებრტყელებული ფორმის აბსიდაა

ცენტრში სწორკუთხა სარკმელით. გვერდებზე ნიშებია. კედელზე მიდგმულია ტრაპეზის ქვა. სამხრეთ კედელში ტიმპანიანი შესასვლელი და ვიწრო, პატარა სარკმელია. ფასადები შერეული მასალითაა ნაშენი. სწორკუთხა პროფილის კარნიზი თლილი ტუფისაა. ეკლესია გადახურულია კრამიტით.[1193]

2. წმ. გიორგის სახელობის ტაძარი. მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით, 2 კილომეტრის მოშორებით. შემორჩენილია ნანგრევების სახით. იგი დარბაზული ტიპისაა, თარიღდება განვითარებული შუა საუკუნეებით. ნაშენია თლილი ტუფის დიდი კვადრებით. ინტერიერი ისეა ამოვსებული, რომ დასავლეთი შესასვლელიდან არქიტრავიდა ჩანს. სამხრეთი კედელი დანგრეულია, იქვეა დიდი ზომის არქიტრავი. აღმოსავლეთით შუაში განგრეული ნახევარწრიული აბსიდაა. გამონგრეულია ჩრდილოეთი კედლის ქვედა შუა ნაწილიც. კედლის შუაში შემორჩენილია თლილი ქვებით ამოყვანილი სამსაფეხურიანი პილასტრი და მისი გვერდითი საფეხურებიდან კედელზე გადასული დეკორატიული თაღები.

არგვიცი, წმ. გიორგის სახელობის ტაძარი

1192 დანართში მითითებული ძეგლების მიმდევრობა და გეოგრაფიული მდებარეობა, იხ: ნაშრომზე თანდართულ რუკაზე „პატარა ლიახვის ხეობის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები.“

1193 შიდა ქართლი (პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ცხინვალის რაიონი), ც. დადიანიძის რედ. ტ. I, თბ., 2002, გვ. 10.

აწრისხევი

აწრისხევის როლი ქსნის საერისთავოს ცხოვრებაში განსაკუთრებით XVIII ს. პირველ ნახევარში, შანშე ქსნის ერისთავის დროს გაიზარდა. შანშემ მთელი თავისი ცხოვრება ირანელ და ოსმალო დამპყრობლებთან ომს შეალია. ქსნის საერისთავოს ჩრდილოეთი ნაწილის გასამაგრებლად მან სოფელ აწრისხევში ციხე-სიმაგრე ააგო[1194] და ამ ბრძოლის ერთ-ერთ ძლიერ კერად აქცია.[1195]

აწრისხევის ციხე

3. აწრისხევის ციხე. ს. მაკალათია მიიჩნევს, რომ შანშე ერისთავმა აწრისხევის ციხე კი არ ააგო, არამედ აღადგინა. „იმ საუკუნეში, მცირე დროის მანძილზე, თანაც ასეთი მწვავე პოლიტიკური ვითარების გამო შანშეს არ შეეძლო ასეთი დიდი ციხე-გალავნის აგება. ოღონდ საფიქრებელია, თავდაცვის მიზნით მან შეაკეთა ამ დიდი ციხის ერთი მონაკვეთი, საიდანაც წაასხეს მისი ცოლ-შვილი.

მით უმეტეს, აწერის მაგვარი ციხე XVIII საუკ. ამ ხეობაში არ მოიპოვება. აქაური ამ საუკუნის ციხეები ნაგებია სხვა მასალითა და ტექნიკით, უმეტესად რიყის ქვით, აგურით, ამის გამო აწერის ციხე ჩვენ ადრინდელ ნაგებობად მიგვაჩნია ლიახვის ხეობაში და იგი შუა საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნოს“ - წერს მკვლევარი.[1196]

იგივე შეხედულებისაა რ. მეფისაშვილი.[1197]

პ. ზაქარაიას აზრით, აწრისხევის ციხე: „თავისი გეგმარებით ძალიან უახლოვდება ლარგვისის ციხეს და ორივე ერთად შანშე ქსნის ერისთავის ბრძოლებთანაა დაკავშირებული. ისტორიულ წყაროთა მონაცემები კარგად ასახავს რეალურ სიტუაციებს, ამიტომ მისი დათარიღება XVIII ს. მესამე, ან მეოთხე ათეულით ხდება.“[1198]

ჩვენ ვიზიარებთ პ. ზაქარაიას მოსაზრებას, რადგან ამას ვახუშტის ცნობაც ამყარებს: „აქ აღაშენა შანშემ ციხესიმაგრედ თვისად.“ გარდა ამისა, როგორც ზემოთაც მივუთითეთ, თ. ჟორდანიას „ქრონიკებში“ არსებული ცნობის თანახმად, რომელიც 1729 წლით თარიღდება, აწრისხევში ციხე მოხსენიებული არ არის. კიდევ ერთხელ მოვიტანთ ცნობას: „ციხ-

1194 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ. ც. IV, გვ. 362.

1195 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 322.

1196 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 54.

1197 რ. მეფისაშვილი, ზოგიერთი ისტორიული ძეგლი სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე, „ძეგლის მეგობარი,“ №14, თბ., 1968, გვ. 10.

1198 პ. ზაქარაია, ცხინვალის რაიონი, თბ., 1981, გვ. 6.

ესა მთაბორისასა, სოფელსა აწრისხევს დიდსა შეჭირვებასა იყო ყოჳლი საქართველო ოსმალოთაგან და ლეკთაგან, შემდგომ კვალად სპარსთაგან, ქრისტეს აქეთ ჩდკთ.“[1199]

აწრისხევის ციხე-სიმაგრემ XIX საუკუნის დასაწყისამდე შეინარჩუნა თავისი მნიშვნელობა.[1200]

4. ჭრიის ციხის კომპლექსი. კომპლექსი შემოსაზღვრულია მშრალი წყობით ნაშენი გალავნით. შესასვლელი სამხრეთიდანაა. ტერიტორიის დასავლეთ ნაწილში დგას კოშკი, მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით რამდენიმე მეტრში ეკლესიის ნანგრევია, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გალავანთან, სამრეკლოს ნაშთია.[1201] გალავანსა და კოშკს შორის ნაგებობის ნანგრევია, რომლის ფუნქციაც გათხრების გარეშე ძნელი დასადგენია.

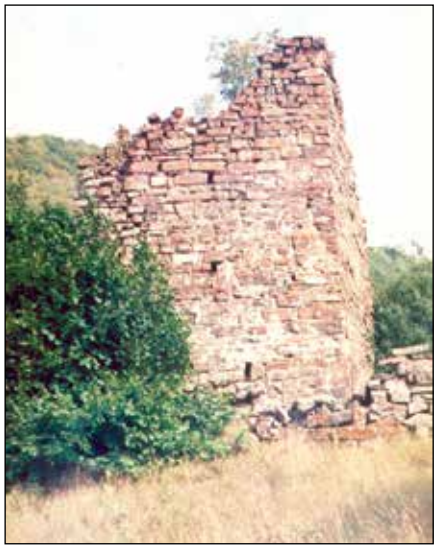

აწრისხევი, ჭრიის ციხის კომპლექსი

5. სადარაჯო კოშკი. ნაგებობა სამი სართულის სიმაღლეზე ოთხკუთხაა, შემდეგ გადადის ე.წ. ზურგიანი კოშკის ფორმებში. შესასვლელი მეორე სართულიდანაა სამხრეთის კედელში. აღმოსავლეთით საურდულე ხვრელია. აღმოსავლეთი კედლის ცენტრში სარკმელია, სამხრეთ ნაწილში – სწორკუთხა ნიშა. სარკმელია დასავლეთ კედელშიც. I სართული ამოვსებულია ნანგრევებით და მიწით. III სართულის ჩრდილოეთი კედლის ცენტრში ბუხარია, მის გვერდებზე სათოფურებია. სარკმელები სამხრეთით და დასავლეთითაა. IV სართულის ჩრდილოეთი და დასავლეთი კედლები ძლიერ დაზიანებულია. სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლის ცენტრებში სარკმელებია გვერდზე ნიშებით. სართულებსშუა გადახურვა კოჭოვანი იყო (შემორჩენილია საკოჭე ღრმულები).

კომპლექსის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, კოშკიდან რამდენიმე მეტრში ნაეკლესიარია. იგი დაფარულია მიწით და ნანგრევებით. საშენ მასალად გამოყენებულია თლილი, ღია ფერის ქვიშაქვის კვადრები.

კომპლექსის აღმოსავლეთ ნაწილში ოთხი მასიური სვეტის ნაშთია. ნაშენია ადგილობრივი ნაკუთხალი დიდი ქვებით. სავარაუდოდ, იგი სამრეკლოს ნაშთია.

აწრისხევის სამხრეთით 3-4 კმ-ზე, ბენდერის მთაზე შემორჩა ასევე სწორკუთხა კოშკის ნანგრევი.[1202] იგი ქსნის საერისთავოს ჩრდილო-დასავ-

1199 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 21.

1200 АКАК, т. VII, стр. 376.

1201 ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი), გვ. 78; შიდა ქართლი, I, გვ. 22.

1202 შიდა ქართლი, I, გვ. 22-23.

ლეთი ნაწილის გასამაგრებლად იყო აგებული.

საფორტიფიკაციო ნაგებობების გარდა, აწრისხევში რამდენიმე ეკლესიაც არის, ესენია:

6. წმ. მარიამის ეკლესია, რომელიც მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, შემაღლებულ ბორცვზე მდებარეობს. იგი გვიანი შუასაუკუნეებით თარიღდება.[1203]

აწრისხევი, წმ. მარიამის სახელობის ტაძარი

7. ღვთისმშობლის დარბაზული ეკლესია, თარიღდება IX-X საუკუნეებით. ტაძრის გვერდითი კედლები დაყოფილია პილასტრებით და ეყრდნობა კოლონებს. დარბაზი გადახურულია ცილინდრული კამარით. შესასვლელი კარი სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილშია. ეკლესიას აღმოსავლეთის, დასავლეთისა და სამხრეთის კედლებში თითო სარკმელი აქვს და იმით ნათდება.[1204]

8. სოფელში შემორჩენილი იყო აგრეთვე **სამების სამლოცველო,** რომელიც შედარებით გვიან პერიოდს ეკუთვნის და აგებულია 1839 წელს.

9. ლომისას ნიში.

ბელოთი

ციხე-გალავანი. მდინარე პატარა ლიახვის მარჯვენა, მაღალ ნაპირზე დგას ციხე-გალავანი ეკლესიით და სამრეკლოთი.

ბელოთის ციხე

10. ბელოთის **ციხე:** გალავნის კედლები საშუალოდ 10 მ-ის სიმაღლეზეაშემორჩენილი. კედლებში სათოფურები ოთხ იარუსადაა გაჭრილი. საბრძოლო ბილიკები ფიცრული იყო. ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ტრაპეციის გეგმის კოშკია. პირველ სართულს შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს, მეორე სართულს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. კოშკისთვის ერთადერთი სარკმელი დაუტანებიათ დასავლეთით, დანარჩენ კედლებში რამოდენიმე სათოფურია. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კოშკი ცილინდრულია. კოშკში

1203 შიდა ქართლი, I, გვ. 24.

1204 Р. Шмерлинг, П. Закарая, Три неизвестных памятника: церкви в сел. Хандо, Цинкибе и Ацрисхеви, „მაცნე,“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1971, №2, გვ. 80-84.

მოხვედრა შეიძლება მხოლოდ ეკლესიის სახურავიდან. ნაგებობას სამი სართული აქვს. ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიც სამსართულიანია. პირველ და მეორე სართულებს ეზოს მხრიდან სწორკუთხა შესასვლელები აქვთ. მეორე სართული გეგმით კვადრატულია, პირველი და მეორე – წრიული. სართულებსშუა გადახურვები აღარ არსებობს.

სამხრეთ-დასავლეთი კოშკის სამხრეთი ნაწილი ჩამონგრეულია. ჩანს ოთხი სართულის კვალი. მეორე სართული გეგმით კვადრატულია, დანარჩენები – წრიული.[1205]

სამხრეთის გალავანზე მიდგმული იყო სამსართულიანი სასახლე, რომელიც 1991 წლის მიწისძვრამ საბოლოოდ გაანადგურა.

11. მაცხოვრის სახელობის ეკლესია: მასალად გამოყენებულია ფლეთილი ქვა. კონსტრუქციულად მნიშვნელოვან ადგილებში კი გვხვდება თლილი შირიმის კვადრები. ეკლესია დარბაზულია. ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში მაღალი, თაღოვანი სარკმელით. გვერდებზე ნიშებია. გრძივი კედლების ცენტრებში სამსაფეხურიანი პილასტრებია, მათ ეყრდნობიან ნახევარცილინდრული კამარის დამჭერი თაღი და დეკორატიული თაღედები. სამხრეთ, დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედლებში თითო განიერი სარკმელია. სამხრეთით თაღიანი შესასვლელია, დასავლეთით – გვიან გაჭრილი არქიტრავიანი კარი. ეკლესიას სამხრეთიდან ღია თაღოვანი კარიბჭე აქვს მიდგმული. თაღები შეისრულია. 1885 წელს კარიბჭეს დააშენეს მაღალი, აგურით ნაშენი სამრეკლო. ეკლესია გადახურულია შიფერით, სამრეკლო – თუნუქით. ტაძარი მიდგმულია გალავნის ჩრდილოეთ კედელზე. ბელოთის მაცხოვრის ეკლესია 1924 წელს მოინახულა სიძველეთმცოდნემ გ. ბოჭორიძემ. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, სალოცავი XX საუკუნის პირველ მეოთხედში რამდენჯერმე გაუძარცვავთ: „ეს ეკლესია სამჯერ გაუქურდავთ: პირველად საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დროს ვიღაც ბოროტმოქმედთ გაუტაცნიათ ვერცხლეული ძველი ნივთები: ვერცხლის თასები, განსაზავებელი, სურა, ბარძიმი, ფეშხუმი, ნატრისთვლები ორი ცალკი, ბეჭდები ძველი, 100-ზე მეტი. მეორედ 1922 წლის სექტემბერში ჩამოუძვრიათ კანკელის მაცხოვრის ხატიდან ვერცხლისა და ოქროს შემკულობა და წაუღიათ. ეს ხატი, გადმოცემით, შემკული ყოფილა იულონ ბატონიშვილის მიერ. წაუღიათ, აგრეთვე, ძველი შესამოსი. მესამედ 1924 წლის გაზაფხულზე დაუზიანებიათ ბაირაღი და წიგნები. ეკლესიაში აქვთ ნივთები (გარდა ოქმით აღნიშნულისა): 1. ზარი სამრეკლოზე, ძველი. 2. ზარი ღვთისმშობლის ეკლესიაში, ძველი. 3. ხატი წმ. იოანე ნათლისმცემლისა, ფიცარზე ნახატი 4-4 ვერშოკი დაახლოებით. 4. ეკლესიაში ყოფილა კონდაკი თუ კანდელი, შეწირული იულონ ბატონიშვლის მიერ, წარწერით. ბელოთის ხატი მაცხოვრისა (კანკელისა) სულ ვერცხლში მჯდარა, პირისახისა და ხელების გარდა სხვა არაფერი ჩანდა. შარავანდედი ოქროსი იყო.“[1206]

1205 შიდა ქართლი, I, გვ. 29-31.

1206 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა, ინგა გოგობერიშვილის

12. ფოხალას ციხე. დგას ფოხალას მთაზე. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ფოხალას ციხეს იხსენიებს იესე ბარათაშვილი „ცხოვრება-ანდერძში,“ ქსნის ერისთავების სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყების დროს 1777 წელს. გიორგი ქსნის ერისთავს, სხვა ციხეებთან ერთად, პატარა ლიახვის ხეობაში გაუმაგრებია ფოხალას, სიათას და ბეხჩოს ციხეები. თვითონ სიათაში ყოფილა, ხოლო მისი შვილი ელიზბარი - ფოხალაში.[1207]

გალავნის კედლის შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით, ციხის სიგრძე დაახლ. 100 მეტრს აღწევდა, ხოლო სიგანე ადგილებში – 5-6 მეტრს. კედლებში ჩაშენებული იყო სამი კოშკი. ციხე ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით, გამოყენებულია დუღაბი. შემორჩენილი კოშკი სამსართულიანია. გეგმით, პირველი სართული წრიულია, მეორე და მესამე სართულები კვადრატული. მეორე და მესამე სართულებს ციხის ეზოდან დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვს. მეორე სართულის ჩრდილოეთის კედელში მოწყობილია თაღოვანი ბუხარი, რომლის ორივე მხარეს სარკმელებია დატანებული. მესამე სართულის დასავლეთ კედელში გაჭრილია დამრეცი სათოფურები. სამხრეთ კედელში მოთავსებულია ორი დიდი სარკმელი.

სართულებშუა გადახურვა ჩამონგრეულია. შემორჩენილია ხის კოჭები და მათი ბუდეები.[1208]

13. ქაშუეთის ეკლესია. მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთით, 1,5 კმ-ზე, მთის ფერდობზე. ნაგებობა დარბაზულია, იგი ძალზე დაზიანებულია. შემორჩენილია ჩრდილოეთის კედელი, აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების ფრაგმენტები. სამხრეთისა აღარ არსებობს. კედლები ნაშენია ფლეთილი ქვით. ეკლესია აბსიდის გარეშეა. აღმოსავლეთ კედლის ცენტრში მცირე ზომის სარკმელია. ეკლესიას შესასვლელი სამხრეთ კედლის დასავლეთ ნაწილში აქვს.

ბელოთი. ქაშუეთის ეკლესია

ეკლესიის ირგვლივ მიმობნეულია სხვადასხვა კონსტრუქციული დეტალები.

ეკლესიას ჰქონდა გალავანი, რომლისაგანაც მხოლოდ დასავლეთი და ჩრდილოეთი ფრაგმენტებია გადარჩენილი.[1209]

მონაწილეობით, თბ., 2011, გვ. 130.

1207 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 28, 1950, გვ. 81.

1208 შიდა ქართლი, I, გვ. 35.

1209 იქვე, გვ. 28.

14. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია. მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთით 2 კმ-ში, მთაზე, აგებულია ფლეთილი ქვით, გამოყენებულია დუღაბი, ნაგებობა სწორკუთხაა. საკურთხეველი აღმოსავლეთით აქვს, ხოლო შესასვლელი – სამხრეთიდან. ეკლესიის შემორჩენილი კედლების სიმაღლე 1-2 მეტრს აღწევს.[1210]

15. ლომისის ეკლესია. ეკლესიიდან შემორჩენილია მხოლოდ სამხრეთ კედლის ფრაგმენტი. ნაგებია ნაცრისფერი, ფლეთილი ქვით. ეკლესიის ტერიტორიაზე მიმობნეულია დიდი ზომის ლოდები.[1211]

ბერულა

16. „მცხეთიჯვარის“ ეკლესია. ბერულა ადრე დამოუკიდებელ სოფელს წარმოადგენდა, მოგვიანებით იგი ერედვის ნაწილად იქცა, ამიტომ „მცხეთიჯვარს“ ბერულასაც მიაკუთვნებენ და ერედვსაც.

ბერულა, მცხეთიჯვარი

ეკლესია დარბაზული ტიპისაა. ნაშენია ფლეთილი და რიყის ქვით. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით.[1212] აღდგენილია მოგვიანებით, თუმცა, „რესტავრატორებს“ სამშენებლო მასალად თაღისა და კამარის კონსტრუქციაში რკინაბეტონი გამოუყენებიათ, ამიტომ პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღოვანი სარკმელით. გვერდებზე სწორკუთხა ნიშებია. გრძივი კედლების შუაში თლილი ტუფის პილასტრებია კაპიტელებით. თაღიანი სარკმელებია დასავლეთით და სამხრეთით. შესასვლელი სამხრეთის კედელშია. სამხრეთის და დასავლეთის მინაშენებიდან შემორჩა დასავლეთის 0,5 მ. სიმაღლის ფრაგმენტი. ეკლესია გადახურულია კრამიტით.

„მცხეთიჯვართან” დაკავშირებით შემორჩენილია შემდეგი ლეგენდა: როცა მცხეთაში ჯვრის სალოცავს აშენებდნენ, ორი ძმა მუშაობდა, ერთი ერედვის მთაზე საშენ ქვას ჭრიდა და ხარ-ურმით უგზავნიდა მეორე ძმას, რომელიც მცხეთაში ჯვრის ტაძარს აგებდა.

ერთხელაც ქვისმთლელ კაცს ფეხი დასცურებია, კლდეზე ჩაჩეხილა და დაღუპულა, როცა მისი საქმე სხვამ გააგრძელა, მცხეთაში მყოფი ხურო მიხვდა, რომ ეს ქვები მისი ძმის ნახელავი არ იყო. იგი წამოსულა და ერედვის მახლობლად, იმ ადგილას, სადაც მისი ძმა დაღუპულა, მც-

1210 შიდა ქართლი, I, გვ. 28.
1211 იქვე.
1212 იქვე., გვ. 59.

ხეთიჯვარი დაუარსებია.[1213]

მცხეთიჯვრის აშენებასთან დაკავშირებით არსებობს მეორე გადმოცემაც, რომელიც პროფ. ს. მაკალათიას ჩაუწერია: „ერედველებს ზვარა (მოზვერი) მიუყვანიათ საწირში მცხეთას, იგი იქიდან გაქცეულა და ერედვის მინდორზე დაწოლილა, სადაც ნიში აუგიათ; შემდეგ აქედანაც წასულა და ქედზე შემდგარა, სადაც იგი დაუკლავთ, მცხეთის ჯვრისთვის შეუწირავთ, ამ ადგილას აუგიათ პატარა საყდარიც, რომელსაც მცხეთის ჯვარს უწოდებენ.“[1214]

სავარაუდოდ, აღნიშნულ ტაძარს კოხიჯვრის სახელით იხსენიებს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II, რომელმაც 1897 წელს საქართველოს ეგზარქოსთან, ვლადიმერ ბოგოიავლენსკისთან ერთად შიდა ქართლის ტაძრები მოინახულა. იღუმენი კირიონი წერდა: „ამ სოფელშივეა პატარა ეკლესია-კოხის ჯვარი, იგივე მარხვაჭამია ხატი. მისი ასეთი უცნაური სახელწოდების წარმოშობა შემდეგში მდგომარეობს: კოხის ჯვრის სატაძრო დღეობა, „კოხისჯვრობა“ ყოველთვის აღდგომის მესამე პარასკევს ემთხვევა. ძველი დროიდან მოყოლებული მლოცველები ამ დღეს თავს იკავებდნენ სახსნილო საკვებისაგან და მიირთმევდნენ კობჩხილას-საკმაოდ ძარღვიან მცენარეს. ერთხელ ერთ მლოცველს ჭამის დროს ყელზე კობჩხილა დაადგა და დაიხრჩო. ამ უბედური შემთხვევის შემდეგ მლოცველებმა თავს უფლება მისცეს და დაუშვეს იმ დღით სახსნილო საჭმლის მიღება. დროთა განმავლობაში ყოველივე ეს წესად იქცა და იმ დროიდან კოხის ჯვრის ხატი მარხვაჭამია ხატის სახელით მოიხსენიება. ამ დღეს შემოგარენ სოფლებში არავინ მუშაობს, რათა დიდი სეტყვა (კოხი) არ წამოვიდეს.“[1215]

ბერულა, წმ. ელიას ეკლესია

17. წმ. ელიას დარბაზული ეკლესია, მდებარეობს სოფლის ჩრდილოაღმოსავლეთით. თარიღდება XIV საუკუნით. ნაშენია ადგილობრივი მოწითალო ფერის ტუფის თლილი ქვებით.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღოვანი სარკმელით. ჩრდილოეთით ვიწრო, თაღოვანი ნიშაა, სამხრეთით – განიერი. გრძივი კედლების შუაში სამსაფეხურიანი პილასტრებია კაპიტელებით, რომელთაც ნახევარცილინდრული კამარის დამჭერი თაღი ეყრდნობა. განიერი თაღებია აბსიდის კუთხეებში და დასავლეთი კედლის კუთხეებში ამოყვანილ

1213 გადმოცემა 2007 წელს ჩავიწერეთ 1927 წელს დაბ. ოთარ ქრისტესიაშვილისაგან.

1214 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

1215 გ. სოსიაშვილი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II ეგზარქოს ვლადიმერის შიდა ქართლში მოგზაურობის შესახებ, გვ. 105.

ორსაფეხურიან პილასტრებზე. დასავლეთი კედლის ცენტრში განიერი, შიგნიდან თაღიანი და გარედან სწორკუთხა შესასვლელია. ანალოგიური შესასვლელია სამხრეთ კედელში. ამ კედლის ზედა ცენტრალურ ნაწილში მრგვალი ფორმის სარკმელია.

ეკლესიას გარს შემოუყვება კარნიზი, რომლის ზედა თარო მორთულია ფესტონებით. შუა ნაწილი ლილვია, ქვედა ნაწილში თაღედებია, რომელთა შორის სამკუთხედებია ჩასმული. სარკმელები ლილვებითაა მოჩარჩოებული. სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე ბორჯღალის გამოსახულებიანი ორნამენტია, თაღის გვერდებზე ვარდულებია.

ეკლესია ერთსაფეხურიან ცოკოლზე დგას. გადახურულია კრამიტით.[1216]

18. „ბერის საყდარი." ნაგებობა სამეკლესიიან ბაზილიკას წარმოადგენს. ნაშენია მუქი წითელი და ღვინისფერი ტუფის კარგად დამუშავებული კვადრებით.

ბერულა, ბერის საყდარი

ინტერიერი: მთავარ ნავს აღმოსავლეთით ნალისებური ფორმის აბსიდა ჰქონდა ცენტრში სარკმელით. მისგან შემორჩა ჩრდილოეთი ნახევარი. გრძივი კედლების სამსაფეხურიან პილასტრებზე დაყრდნობილი იყო კამარის დამჭერი თაღი, გვერდითი საფეხურებიდან კი, აღმოსავლეთ და დასავლეთით დეკორატიული თაღედები გადადიან. სამხრეთი კედელი 1991 წლის მიწისძვრისას დაინგრა, გადარჩენილია მცირე ფრაგმენტი. სამხრეთის ნავში გასვლა შესაძლებელია კედლის დასავლეთ ნახევარში არსებული კარით, ჩრდილოეთის მხარეს – ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული კარით. დასავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში სწორკუთხა კარია. კამარა და კონქი ჩამოქცეულია. დანგრეულია გარშემოსასვლელი და საკურთხეველი.[1217]

19. კოშკი. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით და წმ. ელიას ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 30 მ-ში, ხელოვნურ გორაზე დგას ოთხკუთხა კოშკის ნანგრევი. ფრაგმენტულად შემორჩენილია სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლები ოთხ მეტრამდე სიმაღლეზე. შესასვლელი იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ნაგებია ფლეთილი ქვით სქელ დუღაბზე.

ბერულა, კოშკი

1216 შიდა ქართლი, I, გვ. 6

1217 იქვე, გვ. 64.

სამხრეთ-დასავლეთ კედელს მიდგმული ჰქონდა კონტრფორსი. კოშკის სამხრეთით ჩანს გალავნის კვალი.[1218]

გერი

გერის წმ. გიორგის სახელობის ტაძარი

20. წმ. გიორგის სახელობის დარბაზული ეკლესია. ნაგებია სხვადასხვა ზომის თლილი ქვით. ადგილ-ადგილ წყობა შევსებულია ბრტყელი, ნაცრისფერი ქვით. აღმოსავლეთით, ცენტრში გაჭრილია თაღოვანი სარკმელი. აბსიდს ჩრდილოეთით ერთი ფართო თაღოვანი, ხოლო სამხრეთით ორი სწორკუთხა ნიშა აქვს. ეკლესიის კამარა შეისრულია. ჩრდილოეთის კედელში მაღალი, თაღოვანი სარკმელია გაჭრილი. ინტერიერი შებათქაშებულ-შელესილია. იატაკი დაგებულია სწორკუთხა ქვის ფილებით.

სამხრეთით ფართო თაღოვანი შესასვლელი მინაშენს უკავშირდება, რომელიც წაგრძელებულია და გარედან თაღოვანი სარკმელი აქვს. დასავლეთის ფასადის წყობას ებჯინება ორსართულიანი სამრეკლო. მისი თაღები ეყრდნობა მრგვალ კოლონებს. აღმოსავლეთის ფასადზე სარკმლის ზემოთ, ოდნავ მარცხნივ ჯვრის რელიეფური გამოსახულებაა. ეკლესიასთან მისასვლელი აღმოსავლეთიდანაა. გარშემო შეინიშნება გალავნის ფრაგმენტები.[1219]

გადმოცემის მიხედვით, ფარსმან მეხუთემ (ბაკურის ძემ) 536 წელს ცოლად შეირთო აფხაზეთის მთავრის ასული ხვარამზე, რომელსაც მზითევში მოჰყვა წმ. გიორგის ნაწილებიანი ხატი. სიწმინდე მომავალი დედოფლის ოჯახისთვის ბიზანტიის კეისარს გადაუცია. მან წმინდა გიორგის ხატი თავის გერს, ხვარამზეს შვილს ვარამადსადს უბოძა. 541 წელს ქართლი სპარსელებმა აიკლეს, რის გამოც მოსახლეობამ ბარიდან მთას შეაფარა თავი. ფარსმანმა თავის გერს გადასცა პატარა ლიახვის ხეობის ის ნაწილი, სადაც შემდგომში გერის წმინდა გიორგის ტაძარი აიგო. ამ ადგილს გერის თავს უწოდებდნენ. 1186 წელს თამარ მეფის ბრძანებით წმ. გიორგის ნაწილებიანი ხატი გერიდან არბოში ჩამოუბრძანებიათ.[1220]

1218 დიდი ლიახვის ხეობის სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალის მიერ შედგენილი უძრავი ძეგლების საადრიცხვო ბარათები, შემდგენილი პაატა ბასიშვილი, ბარათი № 83, 01.10, 2006.

1219 შიდა ქართლი, I, გვ. 43-44.

1220 გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 96-101.

1924 წელს გერის წმინდა გიორგის ტაძარი მოინახულა სიძველეთმცოდნემ გ. ბოჭორიძემ. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, ტაძრის სამხრეთით იყო კლდე, სადაც: „ჩვეულებისამებრ, გადაჰკიდებენ ხოლმე დიაცებს და მორჩებიან ხოლმეო. ეკლესიაში იყო ორი ძველი დროშა. აქვე არის „დიაცების დასაჭკვიანებელი“ დროშა –ჯოხი, რომელზედაც ხელსახოცებია დახვეული და ზარები ჩამოკიდებული. ეკლესიის სამხრეთ კედელში, კარების მარჯვნივ, დატანებულია ქვა, რომელზედაც გამოქანდაკებულია ხარის თუ სხვა საქონლის თავი. ეკლესიაში არის ორი რკინის ფეხი – შანა. ეკლესიის გარეთ სამხრეთ კედელზე მიყუდებულია ქვა წარწერით 31/21 სმ: „ქეთევანა.“ ქვევით დახატული წმ. გიორგი უნდა იყოს. ქვას გარშემო რკინის სალტე აქვს შემოვლებული; მას თავში გახვრეტილი აქვს; ეტყობა, ყელზე იკიდებდა მისი პატრონი ანუ მომტანი.“[1221]

დისევ-კულბითი

დისევში თავის დროზე თორმეტი ეკლესია ყოფილა,[1222] თუმცა, რამდენიმეღა შემორჩა.

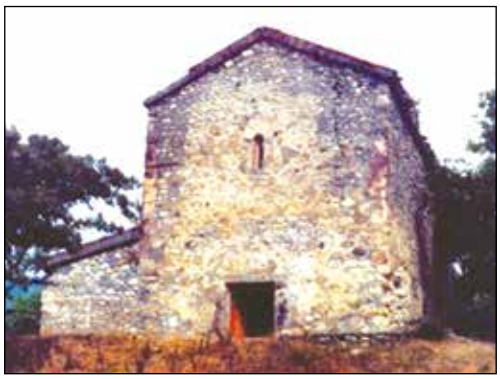

დისევი, ძელიცხოვლის ტაძარი

21. დისევის ძელიცხოველის ეკლესია. თარიღდება X საუკუნით. იგი დარბაზული ტიპისაა. ეკლესიას სამმხრივი გარსშემოსავლელი ჰქონდა, რომლისაგან შემორჩა ჩრდილოეთის ნაწილი.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში სწორკუთხა სარკმლით, რომლის გვერდებზე მაღალი, ნახევარწრიული გეგმის თაღოვანი ნიშებია აღმოსავლეთ ფასადზე გამავალი სარკმელებით. კონქი სფერულია. გრძივ კედლებზე ორ-ორი პილასტრია, რომელთაც ნახევარცილინდრული კამარის დამჭერი ორი თაღი ეყრდნობა. პილასტრებიდან კედლებზე დეკორატიული თაღედები გადადიან. სამხრეთი კედლის ცენტრში გარედან თაღოვანი და შიგნიდან სწორკუთხა შესასვლელია. სამხრეთ კედელში ორი თაღოვანი სარკმელია, დასავლეთით – ერთი. ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში სწორკუთხა გასასვლელია მინაშენში. ჩრდილოეთ მინაშენს აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდა აქვს. მინაშენი დახურულია ნახევარცილინდრული კამარით, რომელსაც ორი თაღი იჭერს. თაღები სამხრეთით პილასტრებს ეყრდნობა, ჩრდილოეთით – კრონშტეინებს. ფასადები ნაგებია რიყის ქვით, კონსტრუქციულად მზიდი დეტალები – თლილი ტუფით. ასევე ტუფისაა

1221 გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130-131.
1222 გაზ. „ივერია,“ 1890 წ. 04 ოქტომბერი, № 210, გვ. 2.

სწორკუთხა პროფილის კარნიზი. გადახურვა კრამიტისაა.[1223]

XX საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში, როდესაც სერგი მაკალათია დისევის ძელიცხოველი დაუთვალიერებია, ტაძარი ხორბლის საწყობად ყოფილა გამოყენებული.[1224]

ეკლესიაში იოსებ მეგრელიძეს უნახავს, ძლიერ დაზიანებული, 6-7 სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის კვალი, საიდანაც იკითხებოდა: **„გს (ქარაგმის გახსნით „გიორგის“?) ო (ან - ე) ჴსნა (ან - ე) სლსა (სულსა) ჩემსა**.“[1225]

კულბითი, ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი

22. კულბითის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი დგას სოფლის განაპირას, მცირე ზომის ბორცვზე. იგი ჯვარგუმბათოვანი ტიპისაა. ნაშენია რუხი ფერის ტუფით. გუმბათი გადახურულია თუნუქით, ნავის კალთები – კრამიტით. აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღოვანი სარკმელით. აბსიდის ჩრდილოეთით და სამხრეთით თაღოვანი შესასვლელები გადიან სამკვეთლოში და სადიაკვნოში. გუმბათი ეყრდნობა ოთხ სვეტს. გუმბათის წრეზე გადასვლა აფრების საშუალებით ხდება. სვეტები სადა კაპიტელებითაა დასრულებული. სამხრეთით და დასავლეთით ტიმპანიანი შესასვლელებია, მათ თავზე თაღიანი სარკმელებია. ასეთივე სარკმელია ჩრდილოეთი კედლის ცენტრში. იატაკზე ქვის ფილებია დაგებული. სამხრეთ-აღმოსავლეთ სვეტში ჩატანებულია ვარდულით შემკული კვადრი. ეკლესიაში ჩერქეზიშვილების რამდენიმე სამარხია.

აღმოსავლეთ ფასადის ცენტრში თაღოვანი სარკმელია, რომლის თავზეც რამდენიმე რელიეფია გეომეტრიული და ზოომორფული ორნამენტებით. მსგავსი რელიეფებია სამხრეთ და დასავლეთ ფასადებზე.

ეკლესიის იატაკში ორი საფლავია – ლუარსაბ და დიმიტრი ჩერქეზიშვილებისა. სავარაუდოდ, ისინი ძმები იყვნენ, რადგან ორივე იორამის ძედ მოიხსენიება, მათი დედა კი ამილბარ-სახლთუხუცესის ასული იყო.

როგორც ითქვა, ეკლესიის მშენებლობა გოჩა ბატონიშვილს უკავშირდება, რომელიც XVI ს. მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა. იგი, გორის ციხესთან გამართული ბრძოლის დროს დაიღუპა და კულბითის ტაძარში დაუკრძალავთ, ჩრდილოეთის სვეტსა და სამკვეთელოს შუაში. გაბრიელ ოქროპირიძის ინიციატივით, XIX ს. 80-იან წლებში, ეკლესია სპეციალურად ამ მიზნით მოწვეულ ბერძენ ოსტატებს აღუდგენიათ.[1226]

1223 შიდა ქართლი, I, გვ. 54-56.
1224 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 64.
1225 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, გვ. 28.
1226 გაზ. „ივერია,“ 04 ოქტომბერი, 1890 წ. № 210, გვ. 2.

ერედვი

23. წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი, აგებულია X საუკუნის დასაწყისში. იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ტაძრის შესასვლელში არსებული წარწერით.

<u>წარწერა:</u>

ერედვი, წმ. გიორგის ეკლესია

„სახელითა ღმრთისადთა მამისა და ძისა და სულისა წმიდისადთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთის მშობელისადთა შეწევნითა წმიდისა გიორგისითა, ჭელმწიფობასა ღმრთივ დამყარებოლისა წმიდისა კონსტანტინე მეფისასა რომელმან ბრძანა და ჩავიდა ჰერეთს შიგან, ჰერთა მეფე გააქცია და მონით მშვიდობით იქცა. ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწუხრი ბრეძას გარდაჴვნა. მეორედ კულა ავიდა. ვეჯინისა ციხე დალეწა. ქართლს შინა ოფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავარებისკობასა სანატრელსა ყ˜ესა, ჯვრითა მისითა, გაზრახვითა ნიქოზელის სანატრელისა. სტეფანე ებისკოსისადთა, ძალითა შეწევნითა მოყუასთათა, მე, თეოდორე თაფლადსძემან დავდე საძირკველი წელნი იყნეს ხფი ქრონიკ“.

<u>გამოცემები:</u>

ვ. თოფურია, შიდა ქართლის წარწერები, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 129-132;

რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, „ქართული ხელოვნება,“ №4, 1955, გვ. 101-138;

მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1966, გვ. 245-246;

ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, გვ. 37-40.

ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 170-171.

XX ს. 20-იან წლებში ერედვის წმ. გიორგის ტაძარი მოინახულა გ. ბოჭორიძემ, რომელსაც ერედვში სხვა წარწერებიც უნახავს. აღსანიშნავია, რომ მკვლევარს არა მხოლოდ წარწერები გადმოუღია, არამედ მისეულ წაკითხვასაც გვთავაზობს.

გ. ბოჭორიძის გადმოცემით: „ეკლესიის სამხრეთ კარის მარჯვენა კედლისძირა ნაწილში უდევს ქვა, რომელსაც აღმოსავლეთ მხარეს აქვს ხუცური წარწერა:

ⲢⲀⲦⲎⲞⲢⲞⲨ
Ⲩ˜Ⲓ ⲬⲨⲦⲎⲢⲔⲨⲢ[ⲗⲁ]
ⲦⲎ ⲀⲨⲀⲒⲢⲞⲨⲎ
ⲀⲨⲀⲒⲞⲨⲢⲞⲨⲎ

**Կ[

]ՀՅ ԶԱԳԶ**
Ցԝ Ճ ԶԺԶՀ
[Ի]ԿՇԴՀ.“[1227]

ე. ი. **„წმიდაო (2) გ[იორგ]ი, შეიწყა(ლ)(3)ენ მონანი (4) მოსავნი (5)ყ(ოვ-ელ)ნი ერთო (6) ბით ამენ (7) (ი)ყავნ”.**

როგორც იგი აღნიშნავს: „ამავე კარის მარცხენა კედელში, პირით დასავლეთისკენ ჩატანებული იყო ქვა ხუცური წარწერით:

Ի Ն Ղ(Շ)
ՇՀԻՑՆՅ
ՀՅ Ջ՝ Ղ Ն
ՀՅ (Ս)Շ(Ժ)
[...]ոս
ՎՅԴԽոՅ
[...]ՇՀ

ე. ი. **„ქ. ესე(ა) 2(რი)ან ბჭე 3.ნი ო(ფლ)ის(ა) 4.ნი პამ(?) 5.(...)ლ(...) 6.შევ-ლე(...) 7.(...) ა(მი)ნ.“**[1228]

აღწერილი მეორე ქვის ძირას მკვლევარს უნახავს ქვა ხუცური წარ-წერით:

ՇԺՇՆ
Բ՝ Յ Ց՝ Ն Ս՝ Յ
ԺԲՅՆ Կ ոս
(Գ)Շ(Ի)ՅՇ
ԳՇՆ

ე. ი. **„ამას(?) 2.წ(მინდა)ი გ(იორგ)ი შ(ეიწყალ)ე 3.მწეი ყ(ოველ)I 4.თა (ქ) [რისტ]ეა 5(ნე)თაჲ.“**[1229]

გ. ბოჭორიძე იქვე აზუსტებს, რომ ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის სიძ-ველენი „1923 წელს მთლიანად იყო დაცული და გაუნადგურებიათ 1930-31 წლებში.“[1230]

ერედვის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი ციხე-გალავნის შიგნით მდებარეობს. ამ გალავანში, როგორც ადგილობრივი უხუცესები ამბო-ბენ, ლეკიანობის ჟამს მთელი სოფელი აფარებდა თავს. სასმელი წყალი ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ცხრამუხების წყაროდან მიეწოდებოდა. აღნიშნულ ტაძარში იკრძალებოდნენ ერედვში მცხოვრები ფავლენიშილე-ბი, რასაც ადასტურებს შემორჩენილი ეპიტაფიები:

„საფლავსა შინა მდებარე ვარ ბეჟან პავლენოვი არჩილის ძე, მხილ-ველს გთხოვთ თითო შენდობა მიბრძანეთ. გარდავიცვალე 13 ღვინობისთ-ვის 1872 წ. შობიდან ვიყავი 60 წ.“

„კნიაჟნა სალომე იოსების ასული ფავლენოვი დავიბადე 6 ოქტომბერს 1853 წელს, გარდავიცვალე 10 მარტს 1876 წელს.“

1227 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 129.
1228 იქვე, გვ. 122.
1229 იქვე.
1230 იქვე, გვ. 123.

„კნეინა ელენე ივანეს ასული ფავლენოვისა დავიბადე 20 მაისს 1818 წ. გარდავიცვალე 25 დეკემბერს 1901 წ.“[1231]

ერედვის წმინდა გიორგის ტაძარი 1897 წელს საქართველოს ეგზარქოსთან-ვლადიმერ ბოგოიავლენსკისთან (1848-1918 წ.წ.) ერთად მოინახულა მომავალმა კათალიკოს-პატრიარქმა, იმ დროისთვის იღუმენმა კირიონმა (1855-1918 წ.წ.). ტაძრის შესახებ იღუმენი კირიონი წერდა: „სოფელ ერედვის შუაგულში ციხე-სიმაგრე მდებარეობს, სადაც ძველი ეკლესიაა, იმდენად ძველი, რომ შეიძლება ითქვას, წარმართული კოცონის ჯერ კიდევ თბილ ნაფერფლარზეა აგებული. მეუფემ ყურადღება ეკლესიის ორიგინალურ და ტიპიურ მახასიათებლებზე გაამახვილა. ეკლესიას გარს ერტყმის საკმაოდ ორიგინალურად გადახურული ქვისგან ნაგები გალერეა, რომლის სამხრეთ ნაწილში მდებარე ორ კოლონას უძველესი, ამჟამად ძნელად ამოსაკითხი ქართული ასომთავრული წარწერები ამშვენებს(საუბარია იმ წარწერაზე, რომელიც ზემოთ არის წარმოდგენილი, – გ. ს.).“[1232]

ტაძრის ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეს შემორჩენილია ასევე ძველი ნაგებობის ნაშთები, რომელიც მოწითალო თლილი ქვით არის ნაგები, მათ გვერდით კი XIX-XX საუკუნეების საფლავების წარწერიანი ქვებია.

ერედვის წმ. გიორგის სახელობის ტაძრის შესასვლელში, სადაც ასომთავრული წარწერაა, სვეტის თავზე შემორჩენილია კვერცხის მსგავსი ბურთულები, რომლებსაც „ძუძუს ქვები“ ჰქვია. ს. მაკალათია წერს: „ხალხის რწმენით, ძუძუს ქვები რძის მომცემი იყო და რძედამშრალი ქალები თურმე აქ მოდიოდნენ, ღვთისმშობელს რძის მოცემას ევედრებოდნენ, სანთლებს უნთებდნენ და ზედ ერბოს უსვამდნენ.“[1233]

24. ერედვის ციხე. ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „ქცხილვანის აღმოსავლით, პატარა ლიახვისაკენ არს ერედჳს ციხე და ეკლესია მას შინა, წმინდა გიორგისა, სასწაულიანი, მის ჩრდილოთ მთის კალთას, არს ციხე მცირე სხუა. ამ ერედვის ჩრდილოთ განჰყოფს მთა ესე ვანათ-გერის-ხევსა და დიდს ლიახუსა.“[1234]

ერედვი, ციხე-გალავნის ნაშთი

როგორც ჩანს, ერედვში ორი ციხე ყოფილა, აქედან ერთი, დღემდე შემორჩენილია (ნაწილობრივ

1231 გ. სოსიაშვილი, საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008, გვ. 43.

1232 გ. სოსიაშვილი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II ეგზარქოს ვლადიმერის შიდა ქართლში მოგზაურობის შესახებ, გორი, 2019, გვ. 104-105.

1233 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

1234 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ. ც. IV, გვ. 371.

დაზიანებული), ხოლო მეორე ციხე, რომელსაც ვახუშტი ახსენებს, მდებარეობდა ჩრდილოეთ მხარეს, მთის კალთაზე. ჩვენი აზრით, აღნიშნულ ციხეს ჰქონდა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობათა კონტროლის ფუნქცია, ვინაიდან წვერიახოს მთიდან ორივე ხეობა კარგად ჩანს.

ერედვის ციხეს იხსენიებს გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტიც. ის ამ ციხეს თავად ფავლენიშვილის საკუთრებად მიიჩნევს: „...პატარა ლიახვზე მარჯვენა მხარეს, ქვევით, სამხრეთით 1/2 საათში გავიარეთ ერედვის ციხე, რომელიც ეკუთვნის თავად ფავლენიშვილებს. ის მდებარეობს მთის შვერილზე და აქედან ჩანს გაშლილი დაბლობი გორამდე."[1235] მართლაც, ამ მთის გადასახედიდან შიდა ქართლის გარკვეული ნაწილი ხელისგულივით მოჩანს და ერედვის მიდამოები ადვილად კონტროლდებოდა.

პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ციხე-სიმაგრეების განლაგება იძლეოდა იმის შესაძლებლობას, რომ ჩრდილოკავკასიიდან შემოსული მტრის, კერძოდ კი, დაღესტნელების წინააღმდეგ ქართლის მოსახლეობის მობილიზაცია ოპერატიულად მოხერხებულიყო: „ჯერ ფოხალოს ციხეზე აინთებოდა ცეცხლი, შემდეგ ხადურიანთ კოშკზე, მერე ერედვის ციხეზე, ბოლოს მცხეთიჯვარზე და, შემდეგ, გორის ციხეზე, ხალხი ლეკების წინააღმდეგ ირაზმებოდა."[1236] გადმოცემით, როდესაც ერეკლე II ლეკებზე სალაშქროდ მიემართებოდა, ერთი ერედველი მებრძოლი – ბერო, თავისი ძმადნაფიცებით და მეგობრებით მეფის მხარდამხარ იბრძოდა.

ერედვში მცხოვრები ოთარ ქრისტესიაშვილის ნაამბობის მიხედვით, ერედვის მთის გვერდით ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე, იქ, სადაც შემოვლითი გზა გადადიოდა დიდი ლიახვის ხეობაში, ბოლო დრომდე, XX საუკუნის 40-იან წლებამდე იყო შემორჩენილი ციხე-დარბაზის ნაშთები. გადმოცემის თანახმად, ეს დარბაზი თამარ მეფეს აუგია, სადაც ყოველ ზაფხულს ამოდიოდა. აღსანიშნავია, რომ იოანე ბაგრატიონის ცნობით, თამარ მეფეს ერედვში საზაფხულო სასახლე ჰქონდა.[1237] ერედვის მთაზე დღემდეა შესანიშნავი წყარო, რომელსაც დედოფლისწყაროს უწოდებენ. ეს წყარო გამორჩეულია სხვა წყაროებს შორის.

როგორც ითქვა, ერედვის ციხეს იხსენიებს ისტორიკოსი ომან ხერხეულიძეც. ირანელების წინააღმდეგ აჯანყებული გივი ამილახვრის ბრძოლებთან დაკავშირებით.[1238]

25. ბერის საყდარი – სამეკლესიანი ბაზილიკა. აგებულია X საუკუნის შუა წლებში. დაზიანებების მიუხედავად, XX ს. 40-იან წლებამდე ჯერ

1235 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 99.

1236 გადმოცემა 2007 წელს ჩავიწერეთ სოფელ ერედვის მკვიდრის 1927 წელს დაბ. ოთარ ქრისტესიაშვილისაგან.

1237 იოანე ბაგრატიონი, აღწერა საქართველოს თავად-აზნაურთა გვარებისა, თბ., 1997, გვ. 18.

1238 ომან ხერხეულიძე, ცხოვრება მეფის ირაკლისა მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989, გვ. 43.

კიდევ ინარჩუნებდა ძირითად არქიტექტურულ ფორმებსა და დეტალებს. მდიდარი იყო დეკორაციებით.[1239]

26. წითელი საყდარი, თარიღდება განვითარებული შუა საუკუნეებით. სამეკლესიანი ბაზილიკის ნანგრევი. ნაშენი იყო თლილი, წითელი ფერის ტუფის კვადრებით. შემორჩენილია ცენტრალური ნავის ფრაგმენტები. კერძოდ – აღმოსავლეთის შუაში ჩაშლილი კედელი, ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი ნახევარი და სამხრეთი კედლის მცირე ფრაგმენტი.[1240]

ერედვი, წითელი საყდარი

27. კავთის ნიში სოფლის დასავლეთით პატარა ბორცვზე იყო აღმართული.

28. აქვე მდებარეობს **წმ. ბარბალეს ნიში.**

ვანათი

ვანათის ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან (ავტორის ფოტო)

29. ვანათის ციხე. გადმოცემით, აღნიშნული ციხე თამარ მეფეს აუგია. თუმცა, არსებობს სხვა ვერსიაც, რომლის მიხედვით, ციხე აგებულია XVIII საუკუნეში. მტრის შემოსევის დროს ვანათის ციხეზე განგაშის ცეცხლი ინთებოდა, რომლის დანახვა ქართლის სხვა ციხეებიდანაც შეეძლოთ და ამ ნიშნით ხალხი მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად ირაზმებოდა. რაკი ვანათის ციხე მიუდგომელ ადგილზეა, მისი აგება ხალხს ფრიად გაჭირვებია, ადგილობრივები მდ. პატარა ლიახვში ჩამდგარან და გორაკის წვერამდე ხელიდან ხელში აწვდიდნენ ერთმანეთს ასაშენებელ ქვას.[1241] ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით: „...ვანათის ციხე შემუსვრილი განაახ-

1239 Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной части исторической провинций Грузии Шида Картли. Тб., 1975, стр. 64-67.

1240 დიდი ლიახვის ხეობის სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალის მიერ შედგენილი უძრავი ძეგლების საადრიცხვო ბარათები, შემდგენილი პაატა ბასიშვილი, ბარათი № 86, 02.10, 2006.

1241 გადმოცემა ჩავიწერეთ 1918 წელს დაბადებული, ვანათის მკვიდრის სევასტი ჯოჯიშვილისგან.

ლა შანშემ. შემუსრეს კვალად ყიზილბაშთა, ციხის უკან, ჩრდილოეთით არს კლდე მაღალი, ქარაფოვანი, მჭურეტი ლიახვის და მას შინა ქუაბნი გამოკვეთილნი მრავალნი...“[1242]

გ. ლიახველი ვანათის ციხის შესახებ გაზეთ „დროებაში“ წერდა: „ვანათში იმყოფება ერთი დანგრეული ციხე, გაშენებული მაღალ კლდეზე მდ. ლიახვის პირას. ციხე აშენებულია რგვლად და ძალიან ხელოვნურადაც. ერთ მის ოთახიდამ მიწის ქვეშ გათხრილია გზა, რომელიც ლიახვისაკენ მიდის და რომლის შემწეობითაც ამბობენ ჯარები უწინ წყალს აზიდვიდენო.“[1243]

XVIII საუკუნის დასაწყისიდან, ვანათში მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი ქსნის ერისთავებმა. ვანათში ქსნის ერისთავების დამკვიდრება, ჩვენი აზრით, შანშე ერისთავს უკავშირდება. ვანათის ციხეს თავისი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქსნის საერისთავოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილის, კერძოდ, პატარა ლიახვის ხეობის დაცვა-მეთვალყურეობის თვალსაზრისით, ამიტომ შანშე ერისთავის მიერ ვანათის ციხის აღდგენა შემთხვევითი არ იყო. ვანათის ციხეს არაერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი უკავშირდება. ორიოდე სიტყვით შევჩერდებით ვანათის ციხის განახლების თარიღის დაზუსტების მიზნით. ცნობილია, რომ შანშემ, მამის – დათუნა ქსნის ერისთავის გარდაცვალების შემდეგ, 1718 წელს მემკვიდრეობით მიიღო ქსნის ერისთავობა.[1244] გაერისთავების შემდეგ, შანშე, მამის მსგავსად, დაუპირისპირდა ქართლის სამეფო კარს. აკად. დ. ბერძენიშვილი შანშეს პირველ განდგომას 1720 წლით ათარიღებს.[1245] სამეფო ხელისუფლებასთან შანშე ერისთავის დაპირისპირების ფაქტი ვახუშტის თხზულებაშიც გვხვდება: „განივლტო შანშე და უკუდგა მამულსა თვისსა. ხოლო მეფემან წარავლინა მასზედა ბაქარ ძე თვისი ქსანსა ზედა და ვახუშტი ლიახვსა ზედა. შევიდნენ ესენი და წარუხვნენ ყოველნი... იხილა ესე შანშემ ხრმალკისერდებული მოვიდა წინაშე ბაქარისა, ამან მიიყვანა მამისათანა, უკუმოიქცა მეფე ტფილისსა და განუსვენა იმერთა ნადიმობა ნადირობითა, ანიჭნა დიდნი და განუტევა და შანშე წარატანა მათ ჟამამდე.“[1246]

როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ვახუშტის თვითონაც მიუღია მონაწილეობა ქსნის ერისთავის დასასჯელად წარგზავნილ ექსპედიციაში. ვახუშტის მიერ პატარა ლიახვის ხეობის დალაშქვრა, ბუნებრივია, შემთხვევითი არ იყო. სამეფო კარმა კარგად იცოდა, რომ შანშე ერისთავს ამ ხეობაში საიმედო თავდასაცავი ციხეები გააჩნდა. სავარაუდოა, რომ შანშე ამ

1242 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 369.

1243 გაზ. „დროება,“ 1884, №77, გვ. 2.

1244 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 317.

1245 იხ. ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1940, გვ. 177.

1246 ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ცხოვრება, ქც. II, დ. ჩუბინაშვილის რედ., სპბ., 1854, გვ. 81.

დროს ვანათის ციხეში იყო გამაგრებული. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვახუშტი ვანათის ციხის აღდგენას შანშეს მიაწერს. ჩვენი აზრით, ვანათის ციხის აღდგენა, შანშეს გაერისთავებისა და განდგომის წლებს შორის (1718-1720 წწ.) უნდა ვივარაუდოთ. ქართლში ოსმალთა ბატონობის დამყარების შემდეგ, შანშე ერისთავმა დამპყრობელი ძალების წინააღმდეგ მედგარი ბრძოლა გააჩაღა, თუმცა მან საერთო ენა ვერ გამონახა თეიმურაზ II-სთან, რომელიც, მოჩვენებითი ოსმალური ორიენტაციით ქართლში აჯანყებულ ძალებს ებრძოდა.

ამის დამადასტურებლად შეგვიძლია მოვიშველიოთ სეხნია ჩხეიძის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, თეიმურაზს ქსნის საერისთავოში ულაშქრია: „ქორონიკონს უით, თვესა ივლისსა შეუხდნენ ქსნის ერისთავს შანშეს, კახი ბატონი, ურუმთ ჯარი და ქართველნი, მრავალნი სულნი დაატყვევეს, დასწვეს სოფლები, კლდე თუ კოშკი და მესერი, საცხენისი და ქვაბები. დააქციეს ციხე ვანათისა. ბოლოს შემოეხვეწა ერისთავი შანშე და შეირიგეს."[1247]

ვანათის ციხეს საიდუმლო გვირაბი ჰქონდა, რომელიც მიემართებოდა დაბლობში, მდ. პატარა ლიახვის პირას, ამ გვირაბით ციხის მცველები წყალს ეზიდებოდნენ. ციხე ამჟამად დანგრეულია, შემორჩენილია ჩრდილოეთ კედლისა და კარიბჭის ფრაგმენტები.[1248]

ვანათის ტერიტორიაზე რამდენიმე ძეგლია შემორჩენილი. ესენია:

30. მაცხოვრის სახელობის ეკლესია. იგი მცირე ზომის დარბაზული ნაგებობაა და თარიღდება X-XI საუკუნეებით.[1249] ვანათში ითრაფის ეკლესიას იხსენიებს გ. ბოჭორიძე. ვანათის გვერდით, დმენისის სიახლოვეს მას უნახავს აგრეთვე გამოქვაბულები: „ითრაფი ადგილს ჰქვიან სოფ. ვანათის თავზე. იქ არის ეკლესია, ნასახლარებიც არის. ეკლესიაში არის ქვის ჯვარი, რომელიც ტრაპეზზე არის. საქვაბეები არის დმენისის აგარაკში, ვანათის ციხის მახლობლად. იქ გამოქვაბული ოთახებია, წინათ შვიდ ოთახში შეიძლებოდა შესვლა, ეხლა მარტო სამშიღა შეისვლება, დანარჩენებში ვეღარ."[1250]

31. მაცხოვრის სახელობის ნიში ვანათის ციხის მოპირდაპირე გორაკზე მდებარეობს. ნიშთან ძველი სამლოცველოს ნანგრევებია, რაც ცხადყოფს, რომ აქ თავის დროზე მცირე ზომის ტაძარი იდგა. ნიშის გვერდით 2008 წლის აგვისტოს ომამდე ვანათში მცხოვრები გიორგი მახნიაშვილისა და ზურაბ თედელურის ინიციატივით ჯვარი აღიმართა.

32. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია. სოფლის განაპირას ტყით დაფარულ გორაკზეა ნანგრევების სახით შემორჩენილია დარბაზული ეკლესია. ტაძარი ერთ დროს მოპირკეთებული ყოფილა თლილი ქვით.

ეკლესიის გვერდით არსებული ნანგრევი, შესაძლოა სამრეკლო ყოფილიყო. ღვთისმშობლის ტაძრის სიახლოვეს, დღემდეა შემორჩენილი

1247 სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ქ.ც. II, გვ. 335.
1248 პ. ზაქარია, ცხინვალის რაიონი, თბ., 1981, გვ. 21.
1249 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 59; შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 70.
1250 გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

ვანათის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია

ძველისძველი ემბაზის ქვა. ტაძარი, სავარაუდოდ, განვითარებული შუასაუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.[1251]

33. ღვთისმშობლის ბაზილიკური ეკლესია. დგას სოფლის სასაფლაოზე და, სავარაუდოდ, აგებულია XIX საუკუნეში. ეკლესიის სამხრეთ კარის არქიტრავის წარწერაში მოხსენიებულნი არიან დეკანოზი შიო და მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე.[1252] ეს წარწერა 1924 წელს ამოიკითხა გ. ბოჭორიძემ, რომელიც წერს: „სოფ. ვანათის ძველ ეკლესიის სამხრეთის კარების თავზე აქვს ქვა წარწერით: **„შიო დეკანოზი[...] ჩხეიძენ-კზ ქ. მოიხსენე მთავარი ე[-]ისკო[..]სი.**“[1253]

ნიკოლოზ ჩხეიძისა და დეკანოზ შიოს მოსახსენიებელი წარწერა ვანათის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის კარიბჭეზე (ავტორის ფოტო)

აღნიშნულ ტაძარში შემორჩენილია დასადგამი ქვა, რომელზეც ვკითხულობთ: „სიკვდილმან მამწულა უჟამოდ უცოდავათ გებულ მე მღვდლის კანდელაკოვსა კონსტანტინე სახელდებულ, დედმამა დავტოვე, ამას სოფელსა... მათი წამკითხველთა ვთხოვე შენდობასა ამა ლოდსა ქვეშედებული“. წარწერა თარიღდება 1861-62 წ.წ. და ძლიერ არის დაზიანებული.[1254]* თავის დროზე ეს წარწერა ამოიკითხა ი. მეგრელიძემ.[1255]

გადმოცემით, ამ ტაძარში XIX საუკუნის ბოლოს მოღვაწეობდა სასულიერო პირი, ვინმე ჩოჩიშვილი, რომელიც აქვე ყოფილა დაკრძალული. თუმცა, მისი საფლავი მოგვიანებით გაუძარცვავთ. ღვთისმშობლის ეკლესიის გვერდით არის ძველი სასაფლაო. საფლავების უმეტესობა თარიღდება XIX საუკუნის მეორე ნახევრით.

34. ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი, სოფლის შუა უბანში მდებარეობს, იგი გვიანფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული. ნაგებობა თავდა-

1251 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 57.

1252 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, თბ., 1979, გვ. 287.

1253 გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

1254 * ტაძარში შემორჩენილია აგრეთვე მღვდელ ნიკოლოზ კანდელაკის საფლავის ქვის დაზიანებული წარწერა: *„აქა მდებარე ბლაღოჩინი კანდელაკოვი ნიკოლოზ, მე უბედოდ შობილმან ვატირე... განვშორდი ამა სოფელსა სამ იანვარს.“*

1255 იხ. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 35.

პირველად გუმბათოვანი ყოფილა. ამჟამად მას სახურავი მოცლილი აქვს.

35. წმინდა მარიამის ნიში მდებარეობს ვანათში მცხოვრები ზურაბ თედელურის საცხოვრებელი სახლის ეზოში. ნიშის ადგილას დევს ორი უზარმაზარი ლოდი. გადმოცემით: „უწინ აქ სალოცავი ყოფილა, მამაჩემისგან გამიგონია, რომ ნიშის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჭურჭელი და ადამიანთა ძვლები აღმოჩნდა. წმინდა მარიამის ნიშთან სალოცავად ხალხი სამშაბათობით მოდის“ (გადმოცემა ჩავიწერეთ 1948 წელს დაბადებული ვანათელი ზურაბ თედელურისგან).

36. ე.წ. **„დაშლილი საყდარი,“** მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს.

ზონკარი

ზონკარი, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ფრაგმენტი

37. ღვთისმშობლის ეკლესია. თარიღდება VIII-IX საუკუნეებით, მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით. ეკლესია დარბაზულია. ნაშენია ფლეთილი ქვით და ფიქალით.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით სწორკუთხა აბსიდაა ცენტრში შეისრულთაღიანი სარკმელით. კონქი სფერულია, მასზე გადასვლა ტრომპების სისტემით ხდება. შემორჩენილია კანკელის ფრაგმენტი. სარკმელის გვერდებზე თაღოვანი ნიშებია. გრძივი კედლების შუაში სამსაფეხურიანი პილასტრებია. შუა ნაწილებს ეყრდნობოდა კამარის დამჭერი თაღი, გვერდითებს – დეკორატიული თაღედები. პილასტრები, ტრომპები და სარკმლის საპირეები შირიმის ქვისაა. ინტერიერი ნათდებოდა აღმოსავლეთის, დასავლეთის და სამხრეთის თაღოვანი სარკმელებით. კანკელის წინ, ჩრდილოეთ კედელთან, დგას მასიური ბუნის ქვა, რომელშიც ჩასმულია დიდი ხის ჯვარი. დასავლეთის შესასვლელი შიგნიდან თაღოვანი, გარედან არქიტრავულია. სამხრეთის შესასვლელი კი – სწორკუთხა. ეკლესიის ინტერიერი ამოვსებულია ნანგრევებით, ამოსულია ხეები.

ჩრდილოეთის ფასადი მთლიანად, ხოლო დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ნაწილობრივ დაფარულია ფერდობიდან ჩამონაშალი მიწით. ეკლესიის ირგვლივ უამრავი სამშენებლო ქვაა მიმოფანტული, მათ შორის საპერანგე შირიმის თლილი კვადრები. ტაძრის მახლობლად ჩანს სამარხები (ქვაყუთები).[1256]

38. შიოწმინდა მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2 კილომეტრში, ტყეში. ეკლესია დარბაზულია. ნაშენია რიყის ქვით, ფლეთილი

1256 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 113.

ქვითა და თლილი ტუფის კვადრებით. აღმოსავლეთით სწორკუთხა აბსიდაა ცენტრში სარკმელით. ამავე კედელში ორი შეისრულთაღიანი ნიშაა. გრძივ კედლებზე სამსაფეხურიანი პილასტრებია, რომელთა გვერდითა ნაწილებიდან დეკორატიული თაღედები გადადიან. შეისრულთაღიანი შესასვლელი სამხრეთითაა. მიწის დონე ისეა აწეული, რომ მისი მხოლოდ თაღი და ტიმპანი ჩანს. ინტერიერი ამოვსებულია მიწით და ნანგრევებით, ამოსულია მცენარეები. ეკლესიას დასავლეთიდან სათავსი აქვს მიდგმული, რომლის კამარა ცილინდრულია. სათავსის შესასვლელში ჩანს არქიტრავი, დანარჩენი მიწითაა დაფარული.[1257]

ეკლესიის სამხრეთით, გზის პირას ქვაყუთებია.

39. საცხოვრებელი დარბაზი მდებარეობს სოფლის ჩრდილოაღმოსავლეთით, 2 კილომეტრზე, გზის პირას ტყეში. ნაგებია რიყისა და ფლეთილი ქვისაგან, გამოყენებულია დუღაბი. წარმოადგენს მოზრდილ, სწორკუთხა ნაგებობას. ნაშენია ფლეთილი ქვით სქელ დუღაბზე. გეგმით სწორკუთხაა. ჩრდილოეთის კედელი 2 მ-ის სიმაღლისა შემორჩა, დანარჩენები 4-5 მ-ზე. არქიტრავული შესასვლელი დასავლეთიდანაა, დანარჩენ კედლებში სწორკუთხა ნიშებია. სამხრეთის კედელი ცენტრში გახსნილია.[1258]

ზონკარი, საცხოვრებელი დარბაზის ჩრდილოეთის კედელი

ინაური

ინაური, ბეხუშეს ციხე

40. ბეხუშეს (ბეყჩოს) ციხე. მდებარეობს ნასოფლარ ინაურის სამხრეთით 2 კმ-ზე, მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, მაღალ ფერდობზე. ნაგებობა ნაშენია ფლეთილი ქვით. ვახუშტი ბატონიშვილი ბეხუშეს ციხის ადგილმდებარეობის შესახებ წერს: „ამ ხევს (შანბიანის - გ. ს.) ზეით ერთვის ლიახვს დასავლიდამ. ამ ლიახვის შესართავს, სადაც ორსავ წყალს შუა არის ციხე ბეყჩოსი.“[1259]

1257 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 112.

1258 იქვე, გვ. 113.

1259 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 363.

XIV საუკუნის დასაწყისში, ვახტანგ III-მ შალვა ქვენიფნეველს, ერთგულების სანაცვლოდ, „მიუბოძა თრუსოი, ღუდა ...აწერის ჭევი, ბეჭუშე, და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობესთა ხედვიდა.“[1260]

თემურ ლენგის 1399 წლის შემოსევისას, ვირშელ ქუენიფნეველს „ხიზანნი და დედაწულნი“ ქნოღოს ციხისათვის შეუფარებია, ხოლო თვითონ ბეხუშეს ციხეში დამდგარა, თუმცა, ციხე „შიგნიდან გატეხილა“. ქნოღოს ციხეში მდგომთაგან ერთ-ერთს, სახელად ხარებას, საერთო საქმისთვის უღალატია და ამ რთულ ვითარებაში მოუწვევია ქვენიფნეველთან დაპირისპირებული დვალები, მაგრამ ვირშელს თემურის უკან გაბრუნებით უსარგებლია და გადარჩენილი ლაშქრით ქნოღოს ციხეს შემოსდგომია, რის შემდეგ „ხარება და მიმდგომნი ამისა შესწყვდივნა ციხესა შინა და დაჭოცნა ყოველნივე და დააქცივნა ციხენი მათნი.“[1261]

ჯ. გვასალიას ბეხუშეს ციხე 1976 წელს უკვე დანგრეული დახვდა.[1262] საფორტიფიკაციო ნაგებობა ნაგები იყო ფლეთილი ქვისაგან შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი წყობით. წაგრძელებულია დასავლეთ-აღმოსავლეთის ღერძზე 15 მ-ის სიგრძეზე. დასავლეთი ნაწილი კოშკია. მას შესასვლელი მეორე სართულის აღმოსავლეთ კედელში აქვს. შესასვლელი სწორკუთხაა, აქვს საურდულე ხვრელი. პირველი სართული და მეორეს ნაწილი ამოვსებულია ნანგრევებით. კოშკი 5 სართულის დონეზე ჩანს. პირველი სართული ნათდებოდა აღმოსავლეთით მდებარე ორი ვიწრო სარკმელით. სართულებსშუა გადახურვა კოჭოვანი იყო (ჩანს საკოჭე ღრმულები). III სართულის სამხრეთ-და-სავლეთის კუთხეში ბუხარია. კოშკის კედელს ჩრდილო-დასავლეთიდან კონტრფორსი აქვს საბრძოლო ღიობებით. II, III და IV სართულების აღმოსავლეთ კედელში თითო სარკმელია. გალავნის კედლები 1-3 მ-ის სიმაღლეზეა შემორჩენილი.

მდებარეობიდან გამომდინარე, ციხე განსაკუთრებით ძნელად მისადგომი აღმოსავლეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან უნდა ყოფილიყო.[1263]

41. ზურგიანი კოშკი მდებარეობს სოფლის სამხრეთით, ნაშენია ადგილობრივი კლდის ნაკუთხალი ლოდებით. წყობა მშრალია. გადარჩენილია ოთხი სართული. მეორე სართულის აღმოსავლეთ კედელში სწორკუთხა შესასვლელია. შესასვლელის თავზე, მესამე სართულზე სწორკუთხა სარკმელია. შემორჩენილია სართულებსშუა გადახურვების საკოჭე ბუდეები. მეოთხე სართულის დიდი ნაწილი ჩამონგრეულია.[1264]

ინაური, ზურგიანი კოშკი

1260 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 444.

1261 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 15-17.

1262 ჯ. გვასალია, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი,“ 1976-1977, №43-44, გვ. 21.

1263 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 122.

1264 იქვე, გვ. 124.

მარალეთი

42. ნაეკლესიარი. მდებარეობს მთაზე. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ეკლესია ნაგებია ფლეთილი ქვით. კედლები შემორჩენილია 1-1,5 მეტრის სიმაღლეზე, ზოგგან უფრო ნაკლები. გეგმით სწორკუთხედს წარმოადგენს, აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდით. აბსიდის მხოლოდ ქვედა ნაწილის ქვები ჩანს. შესასვლელი სამხრეთით გამოკვეთილად ეტყობა. მიწის დონე საგრძნობლად აწეულია.[1265]

ორტევი

ორტევის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია

43. წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია მდებარეობს სოფლის სასაფლაოზე. აგებულია გვიან შუა საუკუნეებში. ეკლესია ნაგებია, როგორც რიყის, ისე ფლეთილი ქვით სქელ დუღაბზე. კუთხეებში გამოყენებულია კარგად თლილი ქვა. დარბაზული ეკლესია გეგმით სწორკუთხედს წარმოადგენს, აღმოსავლეთით დასრულებულია კოლოფა აბსიდით, რომლის ცენტრში გაჭრილია თაღოვანი სარკმელი. მის ორსავე მხარეს თითო სწორკუთხა ნიშაა. სატრიუმფო თაღი კრონშტეინებს ეყრდნობა. აბსიდის იატაკის დონე ერთი საფეხურით მაღალია დარბაზის იატაკთან შედარებით. ეკლესიის კამარა ნახევარცილინდრული ფორმისაა. კამარის საბრჯენი თაღი კრონშტეინებს ეყრდნობა. პილასტრების საშუალებით გრძივი კედლები თითქმის ორ ტოლ ნაწილად იყოფა. პილასტრების კაპიტელები მარტივპროფილიანია. კაპიტელებს და აბსიდის მხრებს კედლის თაღები ეყრდნობა. დარბაზი ნათდება აღმოსავლეთის და დასავლეთის თაღოვანი და სამხრეთის სწორკუთხა სარკმლებით. დასავლეთი სარკმელი შიგნიდან გარეთ ვიწროვდება. ინტერიერი შეთეთრებულია, იატაკზე დაგებულია ქართული აგური.

სამხრეთი შესასვლელი თაღოვანია, ტიმპანი სადაა. შესასვლელის ორივე მხარეს კრონშტეინებია. სამხრეთ ფასადის ქვედა ნაწილში ჩაყოლებულია თლილი ქვის დიდი კვადრები, რომლებზეც ტოლმკლავა ჯვრების რელიეფური გამოსახულებაა. დასავლეთის სარკმელს შირიმის ქვა აჩარჩოებს. ეკლესიის ფასადები სადაა. კარნიზი მარტივპროფილიანია. ეკლესია ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ გადახურულია შიფერით.

ეკლესიაში იატაკი ბევრგან აყრილია. ინტერიერში ნალესი ჩამოცვენილია. აღმოსავლეთი სარკმელი ძლიერ დაზიანებულია.[1266]

1265 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 145-146.
1266 იქვე, გვ. 154.

რეხი

სოფელ ქვემო ზონკარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნასოფლარ რეხის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები, რომელსაც დასავლეთით მიდგმული აქვს სწორკუთხა გეგმის მქონე კოშკი. სტილისტური ნიშნებით ეკლესია ადრეფეოდალური ხანისა ჩანს, ხოლო მასზე მიშენებული ოთხკუთხა კოშკი გვიანფეოდალური ხანისაა.

რეხი, ეკლესიის ინტერიერი

44. ეკლესია გეგმით სწორკუთხაა, აბსიდის გარეშე. ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვით, თაღები და პილასტრები შირიმნის ქვისაა. კარი სამხრეთით აქვს. კარის თავზე არქიტრავის ორი ქვა ადევს. შიგნიდან ტუფის ქვით ნახევარწრიული თაღია ამოყვანილი.

გვერდით კედლებზე შირიმნის ორი წყვილი თაღია. სწორკუთხა საკურთხევლის კუთხეები სფეროს მეოთხედის ფორმის ტრაპეციაა.

აღმოსავლეთის კედელში გაჭრილია სარკმელი, რომელიც შეისრულია.[1267]

სათიხარი

სათიხარის ციხე

45. ციხე. თარიღდება XVIII ს. დასაწყისით. დგას მთაზე. ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით. გამოყენებულია დუღაბი. ალაგ-ალაგ კედლის წყობა შევსებულია წვრილი სიპი ქვით.

ციხე გეგმით სწორკუთხაა. კუთხეებში დატანებული აქვს ცილინდრული კოშკები. შედარებით უკეთაა შემონახული ჩრდილო-დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი კოშკები. დანარჩენი ორი კოშკი მიწის პირამდეა ჩამონგრეული. კოშკების მეორე სართულზე სათოფურებია გამოჭრილები. სამხრეთი კედლის ცენტრში ბუხარია.

ჩრდილო-აღმოსავლეთი კოშკის კედლის ნაწილი ციხის ეზოში შემოდის, დანარჩენი კოშკები ციხეს გარედან აქვს მიდგმული.

1267 ჯ. გვასალია, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, გვ. 25-26.

შემორჩენილია ციხის დასავლეთი, სამხრეთი და, ნაწილობრივ, აღმოსავლეთი კედლები.[1268]

46. ღვთისმშობლის ეკლესია, თარიღდება IX-X საუკუნეებით. ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით, გამოყენებულია დუღაბი. ადგილ-ადგილ გვხვდება რიყის ქვა.

დარბაზული ეკლესია გეგმით სწორკუთხედია, აღმოსავლეთით დასრულებული ნახევარწრიული აბსიდით. შუა ნაწილი დანგრეულია. შემორჩენილია სატრიუმფო თაღის სამხრეთი ქუსლი. ეკლესიის კამარა და კონქი ჩამოქცეულია, კედლები შემორჩენილია 6-7 მეტრის სიმაღლეზე.

სამხრეთი შესასვლელი მიწის დონიდან 50 სმ-ზე მოჩანს. ინტერიერი ამოვსებულია ჩამონაშალი ქვით.

ჩრდილოეთის ფასადი პერანგშემოცლილია. ეკლესიის კედლების მიჯრით დიდი ზომის ხეებია ამოსული.[1269]

ი. მეგრელიძე სათიხარში ასევე იხსენიებს წმინდა გიორგისა და კვირაცხოვლის ეკლესიებს.[1270] სათიხარის წმ. გიორგის ეკლესია აღწერილი აქვს გ. ბოჭორიძესაც, იგი როგორც სიძველეთა და ძეგლთა დაცვის საგანგებო კომიტეტის რწმუნებული, 1924 წელს იმყოფებოდა პატარა ლიახვის ხეობაში და არაერთი ძეგლი აღნუსხა. მკვლევარი წერს: „სათიხრის წმ. გიორგის ეკლესია დგას სოფელში, მაღლობ ადგილას; იგი ერთნავიანი შენობაა, 5-3,5 მ., ნაგები რიყის ქვისა და კირისაგან; დღეს ნანგრევად არის: შენახულია მარტო აღმოსავლეთი ნახევარი, თაღიც ნახევრად ჩაქცეულია. იატაკი ნანგრევით არის დაფარული. კარი აქვს სამხრეთით, სარკმელი: აღმოსავლეთით-ერთი, სამხრეთით-ერთი. ტრაპეზი და სამკვეთლო კედელზეა მიდგმული.“[1271]

სოფელში კიდევ ერთი დარბაზული ტიპის ეკლესიაა. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით, გამოყენებულია დუღაბი. გეგმით სწორკუთხაა. აღმოსავლეთით საკურთხევლისკენ გაჭრილია ვიწრო სარკმელი. დასავლეთ კედელში სწორკუთხა ნიშია. კედლები შემორჩენილია 5-6 მეტრის სიმაღლეზე, ხოლო ზოგიერთ ადგილას 1-2 მეტრამდე.

ეკლესიას შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა. ამჟამად კარის წირთხლები მორღვეულია.[1272]

საცხენეთი

47. „გომართის“ დარბაზული ეკლესია, დიდი სწორკუთხა მინაშენებით, მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლ. 3-4 კილომეტრში. თარიღდება VIII-IX საუკუნეებით. კამარა ცილინდრული იყო, რომლის ცენტრალური ნაწილი მთელ სიგრძეზე ჩამონგრეულია.

1268 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 156-157.
1269 იქვე, გვ. 158-159.
1270 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 34.
1271 გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.
1272 იქვე, გვ. 159.

საცხენეთი, კვირაცხოველი

დასავლეთ კედლის ცენტრში თაღოვანი სარკმელია. ამავე კედელს კუთხის პილასტრები აუყვება, მათში გადაყვანილი თაღი კაპიტელებს ებჯინება.

თაღები, კაპიტელები, პილასტრები და კონქი შირიმის თლილი ქვითაა ამოყვანილი, ხოლო კედლები ფლეთილი და შირიმის თლილი კვადრებითაა ნაშენი.

ეკლესიას სამხრეთიდან სწორკუთხა მინაშენი აქვს. სამშენებლო მასალად აქაც გამოყენებულია შირიმი. ეკლესიის შესასვლელი სამხრეთი კედლის ცენტრშია.

ეკლესიის დასავლეი ფასადის სარკმლის თავზე ჩადგმულია ფილა „აყვავებული ჯვრის“ კომპოზიციით.

გადახურვა შემორჩენილი არ არის.[1273]

48. კვირაცხოვლის ეკლესია თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ნაგებია ქართული აგურით. სამხრეთი კედლის ზედა შუა ნაწილი და კამარის სამხრეთი ნაწილი დანგრეულია. აბსიდის ცენტრში თაღოვანი სარკმელია, რომლის ორსავე მხარეს განიერი, თაღოვანი ნიშებია მოთავსებული.

გრძივი კედლები წყვილი პილასტრებითაა დანაწევრებული. მათზე იყო გადაყვანილი კამარის საყრდენი თაღები.

ეკლესია განათებულია ოთხი თაღოვანი სარკმელით. შესასვლელი დატანებულია სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან.

ეკლესიის დასავლეთი კედელი და ცენტრალური ნაწილი სამხრეთ მხარეს მთლიანად ჩარღვეულია.[1274]

49. წმინდა გიორგის ეკლესია, თარიღდება განვითარებული შუა საუკუნეებით. მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, განაპირას მთაზე. ნაგებია რიყის ქვით, გამოყენებულია დუღაბი.

სარკმლის ქვედა ნაწილში გამოყენებულია შირიმის ქვები. საკურთხეველში დგას მოწითალო ფერის ქვა, რომელზეც წრეში ჩაწერილი ჯვარია გამოსახული.

ეკლესიას ორი თაღოვანი კარი აქვს, ერთი სამხრეთით, მეორე დასავლეთით. როგორც ჩანს, მოგვიანებით, სამხრეთ-დასავლეთით გარშემოსასვლელი გაუკეთეს.

აღმოსავლეთ ფასადის სარკმლის თავზე მოთავსებულ ქვაზე ნაკაწრით შესრულებულია ადამიანთა ფიგურები.

ეკლესია ძლიერ დაზიანებულია: ჩამონგრეულია კამარა და კონქი, კედლების ზედა ნაწილი მორღვეულია, ხოლო სახურავი გადახდილი.[1275]

1273 შიდა ქართლი, I, გვ. 162-163.
1274 იქვე, გვ. 160.
1275 იქვე, გვ. 160-163.

სიათა

50. ზურგიანი კოშკი, მდებარეობს პატარა ლიახვის ხეობაში, მარჯვენა მხარეს. მისთვის ისეთი სტრატეგიული ადგილია შერჩეული, საიდანაც შორ მანძილზე კარგად ჩანს მდინარის ორივე მხარე. უფრო გვიან კოშკისათვის გალავანიც მიუშენებიათ. კოშკი შვიდსართულიანია. შესასვლელი მეორე სართულზეა. პირველ სართულს აქვს სარკმელი. მესამე სართულზე კარის მხარეს, ბრტყელ კედელში ერთ ჰორიზონტზე ორი სარკმელია გაჭრილი. მეოთხე და მეხუთე სართულებზე – თითო, მეექვსე სართულის კედლების უმეტესი ნაწილი დარღვეულია, მაგრამ სარკმლის კვალი აქაც ჩანს. მეშვიდე სართულის მხოლოდ ზურგის კედელია გადარჩენილი. მასში მოჩანს კვადრატული სარკმელი.

სიათას კოშკები

კოშკი ზემოთ თანდათან ვიწროვდება. სართულშუა ხის გადახურვა მთლიანად ჩაქცეულია. კოშკის ფასადებს მეხუთე და მეექვსე სართულების მიჯნაზე სწორკუთხა კარნიზი გამოჰყოფს. კარნიზის ქვემოთ კოშკი ნაგებია დიდი ქვით, ზემოთ კი წვრილი ქვით სქელ დუღაბზე.[1276]

სიათას კოშკი მოხსენიებულია ქსნის უკანასკნელი ერისთავის აჯანყებასთან დაკავშირებით. 1777 წელს გიორგი ყულარაღასმა ერეკლე II-ის წინააღმდეგ ციხეები გაამაგრა. ერეკლემ ქსნის ხეობაში ამბოხებული ერისთავის დასასჯელად გიორგი და ლევან ბატონიშვილები გაგზავნა, ხოლო პატარა ლიახვის ხეობაში ამილახორი. საბოლოოდ, გიორგი ქსნის ერისთავმა სიათას ციხეს შეაფარა თავი, მაგრამ ერეკლე II-ის შემოტევას ვეღარ გაუძლო და დანებდა.[1277]

51. სოფელში **მეორე კოშკიცაა** შემორჩენილი მიშენებული ეკლესიის ფრაგმენტით. მდებარეობს მაღალ მთაზე. ნაგებია ფლეთილი ქვით. ზოგიერთ ადგილზე გამოყენებულია ფიქალი.

52. სიათას ეკლესია გეგმით სწორკუთხედს წარმოადგენს აღმოსავლეთით დასრულებულია სწორკუთხა საკურთხევლით, რომლისგანაც მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხეა შემორჩენილი. კედლების სიმაღლე 1,5 მ., ზოგგან უფრო ნაკლებს აღწევს.

1276 შიდა ქართლი, I, გვ. 167-168.

1277 საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, გვ. 178.

ეკლესიას სამხრეთიდან, ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან მინაშენები ჰქონდა, აქედან სამხრეთ მინაშენის მხოლოდ დასავლეთი ნაწილია გადარჩენილი. ორივე მინაშენი შესასვლელებით უკავშირდება კოშკს, რომელიც ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთითაა.

კოშკი შემორჩენილია სამი სართულის დონეზე. პირველი სართული მიწითა და ჩამონაშალი ქვითაა ამოვსებული. მეორე და მესამე სართულების სამხრეთ კედელში სწორკუთხა სათოფურებია ამოჭრილი.

შემორჩენილია სართულებშუა გადახურვის კვალი, ძელის ბუდეები. ეკლესიასა და კოშკში მიწის ფენა ძლიერ არის აწეული და ამოსულია მცენარეები.[1278]

სნეკვი

53. წმ. გიორგი ეკლესია, IX-X საუკუნის დასაწყისის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, მდებარეობს მდინარე პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, ნასოფლარ სნეკვის განაპირას.

ეკლესია ნაშენია ყორით, შირიმისა და წითელი ქვით. გეგმით სწორკუთხა ნაგებობას აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდი აქვს. დასავლეთის კედელში, შესასვლელის ორივე მხარეს, თითო მაღალი ნიშია. კამარის საბჯენი თაღები პილასტრებზეა დაყრდნობილი. სამხრეთის კარის თავზე ჩაღრმავებული ტიმპანია, ხოლო აღმოსავლეთის ფასადზე, სარკმლის თავზე, – ბოლოებგაშლილი ჯვრის რელიეფური გამოსახულება.

გ. ბოჭორიძის გადმოცემით, სნეკვის წმ. გიორგის ეკლესიაში დაცული ყოფილა ზარი, მხედრული წარწერით:

„ქ. შემოგწირე სნეკვის წმინდა გიორგის დავლაბერიძემ გლახამა სულ[ი]სა ჩემთვინ.“[1279]

54. ღვთისმშობლის დარბაზული ეკლესიის ფრაგმენტი, თარიღდება შუა საუკუნეებით.[1280]

ფრისი

55. ღვთისმშობლის სახელობის დარბაზული ეკლესია, მდებარეობს სოფლის განაპირას, ჩრდილოეთით. თარიღდება IX-X საუკუნეებით. ეკლესიას ჰქონდა გარსშემოსავლელი დასავლეთიდან და სამხრეთიდან, მისგან მხოლოდ საძირკველია შემორჩენილი. ეკლესია ნაშენია დიდი ზომის რიყის ქვით. მთელი აღმოსავლეთი ფასადი, კარნიზი და კონსტრუქციულად საჭირო მონაკვეთები თლილი ღვინისფერი ტუფისაა.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღო-

1278 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 170-171.

1279 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 129.

1280 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9, თბ., 1985, გვ. 446.

ფრისი, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია

ვანი სარკმელით, გვერდებზე ღრმა ნიშებით. კედელზე მიდგმულია მაღალი, სწორკუთხა ტრაპეზის ქვა. აბსიდის იატაკი 50 სმ.-ით მაღალია დარბაზის იატაკზე. აბსიდის წინ, ჩრდილოეთ კუთხეში, დგას ემბაზი – ქვის თლილი კვადრი ამოკვეთილი ზედაპირით. სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნახევარში ტიმპანიანი შესასვლელია, აღმოსავლეთ ზედა ნაწილში – თაღოვანი სარკმელი. დასავლეთის შესასვლელი სწორკუთხა ფორმისაა. გრძივი კედლების ცენტრებში თლილი ტუფის პილასტრებია, რომელთა კაპიტელებს ეყრდნობა ნახევარცილინდრული კამარის დამჭერი თაღი.

ფასადები: აღმოსავლეთი ფასადი მოპირკეთებულია თლილი ტუფის ქვით. სარკმელის ზემოთ ბოლნური ჯვრის რელიეფია. დანარჩენი ფასადები რიყის ქვითაა ნაშენი და ზედა რეგისტრში ტუფის კვადრების ზოლი შემოუყვებათ. ეკლესიის კარნიზი მარტივი, სწორკუთხა პროფილისაა. სამხრეთ და დასავლეთ ფასადებს შუა ნაწილში აქვთ შვერილები, რომელთაც მინაშენის სახურავი ეყრდნობოდა. ეკლესია კრამიტით არის გადახურული.[1281]

ქსუისი

ქსუისი, მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია

56. მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია, თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით. ეკლესია ერთნავიანი დარბაზული ტიპის ნაგებობას წარმოადგენს. დასავლეთით მიდგმული აქვს ქვიტკირის სამლოცველო ოთახი. შიგნით და გარეთ გალესილია კირით. სამხრეთით მიშენებული ჰქონია ნაგებობა, რომლის ნაშთიღაა.[1282]

საბჭოთა პერიოდში ეკლესია საცხობად იყო გადაკეთებული. 2003 წელს, ადგილობრივი მოსახლეობის მონდომებით, ტაძარს ჩაუტარდა რესტავრაცია.

ინტერიერი: კედლები და კამარა გალესილია გაჯით. აღმოსავლე-

1281 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 35-36.

1282 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 126.

თით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღოვანი სარკმელით, რომლის ჩრდილოეთით თაღოვანი ნიშაა, სამხრეთით – სწორკუთხა. აბსიდის ბეტონის იატაკი 20 სმ.-ით მაღალია დარბაზის იატაკზე. გრძივი კედლების ცენტრებში სამსაფეხურიანი პილასტრებია. შუა საფეხურს ეყრდნობა ნახევარცილინდრული კამარის დამჭერი თაღი, გვერდითებს – დეკორატიული თაღები. დასავლეთით და სამხრეთით ორი სწორკუთხა შესასვლელია. სამხრეთის კედელში ორი თაღიანი სარკმელია, დასავლეთ მხარეს – ერთი. ფასადები ნაშენია ფლეთილი და რიყის ქვით. ეკლესია გადახურულია თუნუქით. შემოუყვება მარტივი პროფილის კარნიზი.[1283]

57. ღვთისმშობელი, მდებარეობს ნანიაურის უბანში. იგი მთლიანად დანგრეულია, შემორჩენილია მხოლოდ საძირკვლის ფრაგმენტები და სამხრეთი კედლის მცირე ნაწილი. ეკლესიის გეგმის დადგენა და დათარიღება გაწმენდის გარეშე შეუძლებელია. სავარაუდოდ, უნდა ყოფილიყო დარბაზული ეკლესია სამმხრივი გარშემოსავლელით.[1284]

შამბიეთი (შამბიანი)

სოფლის სიძველეთაგან აღსანიშნავია კოშკი, სასახლე და ეკლესია.

58. კოშკი. მდებარეობს სოფლის ტერიტორიაზე. ნაგებია ფლეთილი ქვის დიდი მოგრძო ბლოკებით, შემორჩენილია 8 სართულის სიმაღლეზე. ზემო სართულზე ქვები თანდათანობით მცირდება. ბრტყელი კედელი მდინარისაკენაა მიმართული. ამ კედლის მეორე სართულზე შესასვლელია, რომლის თავზე 5 ვიწრო სარკმელია. მერვე სართულს ზურგის მხარეს დიდი ოთხკუთხა სარკმელი აქვს დატანებული სართულებს შორის გადახურვისათვის. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებში, ერთმანეთის მოპირდაპირედ ოთხ-ოთხი დიდი კვადრატული ფოსო აქვს დატანებული ძელების საყრდენებისათვის.[1285]

59. სასახლე მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთით, დაახლ. 1 კმ-ზე. ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით, მშრალი წყობით. ალაგ-ალაგ გამოყენებულია ფიქალი. სასახლის კომპლექსიდან შემორჩენილია დარბაზი და სხვა სათავსოები, ასევე საჯინიბო (ან ბოსელი).

დარბაზი გეგმით სწორკუთხედია, რომელსაც დასავლეთით თაღოვანი შესასვლელი აქვს.

სასახლის გარშემო შემორჩენილია გალავნის ფრაგმენტები. შენობების მთელ ტერიტორიაზე ამოსულია ხე-მცენარეები.[1286]

60. ჯვარგუმბათოვანი ეკლესია ნაგებია სხვადასხვა ზომის ფლეთილი ქვით, გამოყენებულია დუღაბი. თარიღდება გვიანი შუა საუკუნეებით.

1283 შიდა ქართლი, I, გვ. 198.

1284 იქვე გვ. 197.

1285 ჯ. გვასალია, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი,“ 1976-1977, №43-44, გვ. 24.

1286 შიდა ქართლი, I, გვ. 213.

შამბიეთის ეკლესია

მდებარეობს სოფლის მიდამოებში. ამჟამად მთლიანად ჩამოქცეულია.

ეკლესიისთვის სამხრეთიდან დიდი ზომის თაღოვანი სარკმელი დაუტანებიათ, ჩრდილოეთით და დასავლეთით კი თაღოვანი შესასვლელები. სამივე შესასვლელს კარიბჭე აქვს. ჩრდილოეთი შესასვლელი ამოშენებულია და სარკმელად გადაუკეთებიათ. ჩრდილოეთი კარიბჭის მხოლოდ ერთი სვეტია შემორჩენილი. სამხრეთის კარიბჭე მთლიანად მორღვეულია. დასავლეთი კარიბჭის ნახევარწრიული თაღები ოთხკუთხა სვეტებს ეყრდნობა.

ეკლესიის გარშემო შემორჩენილია გალავნის ნაშთები.[1287]

წიფორი

წიფორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია

61. წმ. გიორგის ეკლესია. ნაგებობა დარბაზულია. თარიღდება VIII-IX საუკუნეებით, ნაგებია ფლეთილი ქვით და ფიქალით თხელ დუღაბზე. შემორჩენილია აღმოსავლეთი, ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლების ფრაგმენტები. ეკლესიას სწორკუთხა საკურთხეველი ჰქონდა ცენტრში სარკმელით. სარკმელის სამხრეთით სწორკუთხა ნიშაა.[1288]

წიფორი, წითელი ჯვარი

62. წითელი ჯვრის ეკლესია, მდებარეობს წმ. გიორგის ეკლესიის აღმოსავლეთით, დაახლ. 10-15 მეტრში. ნაგებობა სწორკუთხა გეგმისაა. ნაშენია მოწითალო ფერის დიდი ზომის ქვებით. შემორჩენილია დასავლეთის და სამხრეთის კედლები 2 მ-ის სიმაღლეზე. დანა-

1287 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 213-214.
1288 იქვე, გვ. 236.

რჩენი მონაკვეთები განადგურებულია. ტაძრის ფრაგმენტი ამოვსებულია მიწით და ნანგრევებით.[1289]

63. კოშკი. თავდაცვითი ნაგებობა მოთეთრო ფერის ფლეთილი ქვითაა ნაშენი. გეგმით კვადრატს უახლოვდება. შემორჩა ორი სართული. პირველი სართული მთლიანად და მეორე სართულის ნახევარი ამოვსებულია ნანგრევებით და მიწით. მეორე სართულის სამხრეთ კედელში საბრძოლო ნიშებია სათოფურებით. დასავლეთის კედელში სწორკუთხა სარკმელია. ჩრდილოეთი კედელი მთლიანად დანგრეულია.[1290]

ჭარები

64. ღვთისმშობლის ეკლესია სამნავიანი ბაზილიკაა, თარიღდება XIII-XIV საუკუნეებით. მდებარეობს ქვ. ჭარებიდან 150 მეტრზე სამხრეთით, შემაღლებულ ადგილას. ნაგებია რიყისა და კლდის ფლეთილი ქვით, მოპირკეთებულია ღვინისფერი ტუფით. სვეტები, კამარები და საკურთხევლის თაღი და კარ-ფანჯარა თლილი ქვისაა, დანარჩენი – კლდის. სვეტები მოლურჯო ქვით არის ნაგები.

ჭარების ეკლესიის
რვასტრიქონიანი წარწერა

ჩრდილოეთით და სამხრეთით არის სამ-სამი კამარა.

ეკლესიას ჩრდილო-დასავლეთით, კუთხეში მიშენებული ჰქონდა მცირე ოთახი, ხოლო ჩრდილოეთით – მარანი.[1291]

სამხრეთით მიდგმული ჰქონია ბაზალტის ქვებისგან გამოთლილ სვეტებზე დაყრდნობილი კარიბჭე, რომლის სამხრეთი კარი მდიდრულად იყო ორნამენტირებული.[1292]

გ. ბოჭორიძის გადმოცემით, ეკლესიაში ყოფილა მარმარილოს ქვა წარწერით: **„მე სტარშინ ბერს სარნინცსა აღმიშენებია ეს ეკლესია. ერთ-ერთ სვეტში ინახება იმდენი ქონება, ეკლესიას რომ განახლება დასჭირდეს, კიდევაც მორჩება.“**[1293]

1289 შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 237.

1290 იქვე გვ. 237-238.

1291 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 127.

1292 ჯ. გვასალია. პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი,“ 1976-1977, №43-44, გვ. 24.

1293 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 127.

მოსახლეობას განძი უძებნია, თუმცა, ვერ მიუკვლევია.

მოგვიანებით, ეს ადგილი მიუსაკუთრებიათ ზადეშოშვილებს, რომელთაც მარმარილოს ქვა დაუმტვრევიათ და ხაროსა თუ ქვევრში ჩაუყრიათ.

ალექსანდრე ოქროპირიძეს გ. ბოჭორიძისათვის უთქვამს, რომ ბერის მიერ დაფლული სიმდიდრე ძირითა ქვებში იყო საძიებელი.

გადმოცემით, ეკლესია თავდაპირველად თამარ მეფეს აუგია. ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსვლეთის კუთხის გასწვრივ ორი ოცკოკიანი ქვევრი ყოფილა. ერთი მათგანი აზნაურ მახატელებს ამოუღიათ და ზარდიანთ-კარში წაუღიათ, ხოლო მეორეს პირზე ჰქონია ასომთავრული წარწერა:

† ჩ̅Ⴓ: ᲘᲥᲜ ᲫᲧᲚᲬᲘ ᲧᲗ (Ⴓ)ᲜᲚᲨ ᲚᲬᲐᲗ ᲔᲠᲧᲬᲐᲢᲬᲗ

(წმინდაო ღვთისმშობელო, შეიწყალე დავით ბერი ტაშირელი).

წარწერა ადგილობრივ მცხოვრებ ბავშვებს დაუზიანებიათ.

იქვე, საზედაშე ერთ-ერთ ქვევრზე გ. ბოჭორიძეს უნახავს მეორე წარწერაც: „**შემამიწირია დავით ბერსაო, ტაშირელსაო.**“[1294]

ეკლესია აშენებული უნდა იყოს მასზე გაცილებით ადრინდელი ტაძრის ადგილას. ეკლესიის აფსიდის იატაკში აღმოჩენილია წარწერიანი ქვა (ზომები: 30-20-15 სმ), რომელზეც რელიეფური ასომთავრული რვასტრიქონიანი წარწერაა:

..... ᲭᲔᲫᲰ
..... ᲘᲤ ᲩᲪ
ᲢᲗᲰᲗ ᲜᲬᲘᲨ
ᲢᲚᲐᲬᲘᲨ ᲢᲙ
ᲐᲪᲔᲔᲘᲨ ᲫᲘ
ᲢᲐᲫᲐᲗᲘᲨᲘᲬᲘ
ᲘᲔᲦᲗᲗ ᲢᲐᲗ ᲨᲢᲘ
ᲨᲔᲐᲫᲘ

1. [ქრისტე მეოხ] ექმენ
2. ...ღვთისა ცოდვილსა
3. განუსვენე სულსა
4. გაბრიელისა ბაკუ
5. რდუხტისა მიხელისა
6. გვარამავრისა ასულისა
7. სტეფანესი გძ(?) აგს(?)
8. ახრიძეს.[1295]

1294 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 128.
1295 ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

ხელჩუა

65. მთავარანგელოზის სახელობის ტაძარი. სოფლის აღმოსავლეთით, თითქმის მთლიანად დანგრეული ეკლესიიდან შემორჩენილია საძირკვლის ფრაგმენტები. სავარაუდოდ, იგი მცირე ზომის დარბაზული ნაგებობა იყო, დაახლ. 7,5X7,5 მ. ძლიერი დაზიანების გამო გეგმისა და თარიღის დადგენა შეუძლებელია.[1296]

1296 შიდა ქართლი, I, გვ. 263.

პატარა ლიახვის ხეობის ე. წ. საოკუპაციო ხაზთან არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლები და ლაპიდარული წარწერები

არბო

ვახუშტი ბატონიშვილი არბოს ეკლესიის შესახებ წერს: შერთულს ზეით არს ეკლესია არბო-წმიდისა, სასწაულთმოქმედი, პატარა ლიახჳს კიდეზე, დასავლით.“[1297]

არბო, წმ. გიორგის სახელობის ჯვარგუმბათოვანი და ბაზილიკური (დარბაზული) ეკლესიები

სოფლის ცენტრში, ნ. ლომოურის სახლ-მუზეუმის მოპირდაპირე მხარეს ერთმანეთის გვერდით წმ. გიორგის ორი ეკლესიაა.

66. წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესია ძველია, თარიღდება განვ. ფეოდალური ხანით. ნაგებობა დარბაზულია (9,3X5,9 მ.) აგებულია რიყის ქვით. კუთხეები, სარკმელები და აღმოსავლეთ ფასადი თლილი ქვით არის მოპირკეთებული. ეკლესიას ორი შესასვლელი აქვს. ერთი – სამხრეთ კედლის დასავლეთ ნაწილში, ხოლო მეორე – დასავლეთ კედელში. სამხრეთ-დასავლეთით დაზიანებული მინაშენებია.

გ. ბოჭორიძეს არბოს წმ. გიორგის ეკლესიაში უნახავს წმ. გიორგის ხის ვერცხლით შეჭედილი ჯვარი (70X34 სმ.) მხედრული წარწერით:

ქ. ჩვენ ბეჟან [.....]
არუთინამ შემ [.....]
წმინდის გიორგის [.....]
სნეულობის გამ [.....]
ქკს უამ.[1298]

1297 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 369.

1298 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 105. გ. ბოჭორიძეს ჯვრის წარწერის თარიღის მიმანიშნებელი ქრონიკონი ზუსტად ვერ ამოუკითხავს. ქრონიკონი „უამ“ (უ (=400), ა(=1), მ(=40), ანუ, ერთეული ათეულის წინ არის, რაც, ქართული ქრონოლოგიისათვის დამახასიათებელი არ არის.

67. არბოს წმ. გიორგის ჯვარ-გუმბათოვანი ეკლესიის მშენებლობა, როგორც ითქვა, დაიწყო 1847 წელს დეკანოზ იაკობ ლომოურის ინიციატივით და XIX ს. ბოლოს დასრულდა. 1897 წელს, არბოს წმინდა გიორგის ტაძარი საქართველოს ეგზარქოსმა ვლადიმერ ბოგოიავლენსკიმ (1848-1918 წ.წ.) შიდა ქართლის სხვა ტაძრებთან ერთად მოინახულა. უმაღლესი სასულიერო იერარარქი ჯერ დიცში გაჩერდა, სადაც აღნიშნული სოფლის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი და მისი ქონება ნახა, შემდეგ კი არბოს ესტუმრა. ეგზარქოსს თან ახლდა მომავალი კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II (1855-1918 წ.წ.) რომელიც იმ დროისთვის იღუმენი იყო. წმ. კირიონის კალამს ეკუთვნის ვლადიმერ ბოგოიავლენსკის მოგზაურობის მიმოხილვა. მომავალი პატრიარქი წერდა, რომ არბოს წმინდა გიორგის გუმბათიანი ტაძარი 1890 წელს აკურთხეს, თუმცა ჯერ კიდევ არ იყო საბოლოოდ დასრულებელი.[1299] ტაძარი ნაგებია აგურით და ნატეხი ქვით. სამკვეთლოსა და სადიაკვნოს თავზე მცირე სათავსოებია დატანებული. ამ სათავსებში ასასვლელი აგურის კიბე გარე კედლებშია ჩატანებული. გუმბათის ყელი ორ ბურჯსა და აფსიდის მხრებს ეყრდნობა.

დასავლეთ კედელს მთელ სიგრძეზე ეკვრის კარიბჭე. დასავლეთ კედელში ჩატანებულია აგურის კიბე კარიბჭეზე დაშენებულ სამრეკლოში და გვერდით სათავსების თავზე განლაგებულ ოთახებში ადის.[1300]

როგორც ითქვა, არბოს წმ. გიორგი გერის უმცროს ძმად ითვლებოდა და საქართველოს ყველა კუთხიდან მოდიოდნენ მლოცველები. ტაძრის მნიშვნელობა განსაკუთრებით მას შემდეგ გაიზარდა, რაც გერიდან გადმოაბრძანეს თამარ მეფის მიერ შეწირული წმ. გიორგის ნაწილებიანი ხატი, რომელიც თავის დროზე ბიზანტიიდან იყო ჩამოტანილი და არბოში XIX ს. 60-იან წლებამდე ინახებოდა.

გიორგი XII-ის (1798-1800) მეფობის დროს არბოელ დეკანოზს ანდრია ჟურულს ხატიდან წმ. გიორგის ნაწილები ამოუღია და მოზდოკში გადახვეწილს რუსი ვაჭრებისათვის მიუყიდია, თუმცა, მალევე ჟურულიცა და რუსი ვაჭრებიც გარდაცვლილან, რასაც ხატის მიზეზით ხსნიდნენ.

მოგვიანებით ვერცხლის ჯვარში ჩასვენებული წმ. ნაწილები, ნაკლული სახით, საქართველოში დაუბრუნებიათ, მაგრამ XIX ს. ბოლოს ისიც დაკარგულა.[1301]

1299 გ. სოსიაშვილი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II ეგზარქოს ვლადიმერის შიდა ქართლში მოგზაურობის შესახებ, გორი, 2019, გვ. 103-104.

1300 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ., 1990, გვ. 45.

1301 გ. სოსიაშვილი, არბოს წმინდა გიორგის ხატის ისტორიიდან, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, №4, 2013, გვ. 46-53.

დიცი[1302]

დიცი, მთავარანგელოზის ეკლესიის ნაშთები, ავტორის ფოტო.

სოფელ დიცში არაერთი სიძველეა შემორჩენილი. **68. მთავარანგელოზის ეკლესია.** იგი მცირე ზომის, ერთნავიანი ბაზილიკური ტიპის ნაგებობაა, ნაშენია საკმაოდ დაუხვეწავი ხელით, სამშენებლო მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა, კუთხეებში ჩატანებულია თლილი ღვინისფერი ქვები. დიცის მთავარანგელოზის ტაძარი, ხანდაზმული ადამიანების გადმოცემით, ბოლშევიკთა აქტიურ მხარდამჭერებს დაუნგრევიათ. მათივე ინფორმაციით, 1924 წლის ცნობილი აჯანყების დროს, ქაქუცა ჩოლოყაშვილის მომხრეებს, დიცში, მთავარანგელოზის ტაძრის სიახლოვეს, მიწაში იარაღი ჩაუმარხავთ.

გასულ წლებში ადგილობრივი ახალგაზრდობის ინიციატივით გასუფთავდა ნახევრად დანგრეული ტაძარი და გამოჩნდა ბრტყელი რიყის ქვით მოპირკეთებული საკურთხეველი, აქვე იყო დაზიანებული ტრაპეზის ქვის ფრაგმენტი. მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობა ძლიერ დაზიანებულია, ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლების ფრაგმენტებზე დაკვირვებით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეკლესია გადახურული იყო ცილინდრული კამარით. ძეგლის გაწმენდისას აღმოჩნდა ადამიანის ძლიერ დაზიანებული თავის ქალის ფრაგმენტი.[1303] ჩვენი აზრით, დიცის მთავარანგელოზის ეკლესია, ღვთისმშობლის ტაძარზე ადრინდელი უნდა იყოს.

69. ღვთისმშობლის ეკლესია. სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ განაპირას, სასაფლაოზე დარბაზული ეკლესიაა. ნაშენია რიყის ქვით. კუთხეები და კონსტრუქციული ნაწილები თლილი ტუფისაა. სახურავი ახლადგამართული ორქანობიანი თუნუქისაა.

დიცი, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია, ავტორის ფოტო.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა, ცენტრში ვიწრო სარკმელით, რომლის ორივე მხარეს თაღოვანი ნიშებია. სამხრეთ კედელში კედლის ზედა რეგისტრში

1302 სოფელ დიცში გვიან ფეოდალურ პერიოდში ყმებსა და მამულებს ფლობდნენ მაჩაბლები. დიცის მატერიალური კულტურის ძეგლები და ლაპიდარული წარწერები შევიტანეთ წიგნში: „სამაჩაბლოს ისტორია," თბ., 2021, გვ. 269-270. თუმცა, დიცი პატარა ლიახვის ხეობის სოფელია და, შესაბამისად, წარმოდგენილ ნაშრომში საჭიროდ ჩავთვალეთ სოფლის სიძველეების ხელახალი რეპრეზენტაცია.

1303 გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 130-131.

ორი სარკმელია, ქვედა დასავლეთ ნახევარში – თაღიანი შესასვლელი. დასავლეთ კედელში სწორკუთხა კარია. კამარის დამჭერი თაღი გრძივ კედლებზე ამოყვანილ პილასტრებს ეყრდნობა.

ნაშენია ადგილობრივი (ერედვის) ღვინისფერი ტუფის კვადრებით. დანარჩენი კედლები ნაგებია დუღაბზე რიყის ქვით.

ეკლესიას სამხრეთიდან და დასავლეთიდან მიშენებული ჰქონდა გარსშემოსავლელი, რომლისაგან უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შემორჩენილი.

ინტერიერში ჩანს ძველი შელესილობის კვალი.[1304]

აღნიშნული ეკლესიის შესახებ, მკვლევარი ი. მეგრელიძე წერდა: „აქ, სიძველეთაგან ღვთისმშობლის გუმბათიანი ეკლესიაა, რომლის კუთხის ქვები თლილია, სხვა კი გაუთლელი. ნაგებობის აღმოსავლეთ კედელში ერთი სარკმელია, რომლის ჩარჩოსაც გარემხრივ კბილებრივი ჩუქურთმა აქვს. შენობას სამხრეთიდან მთელ სიგრძეზე ახლავს ქვემოთ მინაგები, კარიც აქედანაა და ამავე კედელში ორი სარკმელია მხატვრული ჩარჩოებით ქვაზევე.“[1305] აღსანიშნავია, რომ ი. მეგრელიძის მიერ აღწერილი ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია, გუმბათიანი იყო, დღეს კი ნაგებობა უგუმბათოდ დგას. როგორც ადგილობრივი მაცხოვრებელები გადმოგვცემენ, ეკლესიისათვის გუმბათი კომუნისტურ ეპოქაში, აქაურ ათეისტებს მოუნგრევიათ, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ტაძარს გუმბათის კვალი არ ეტყობა. ბოლშევიკებმა ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამრეკლოდან ზარიც ჩამოხსნეს, რომელიც დღემდე დიცის სკოლაში ინახება.

დიცის ეკლესიის აღწერისასას ი. მეგრელიძეს არ აქვს ნახსენები ღვთისმშობლის ეკლესიის მეორე, აღმოსავლეთის კარი, რომელიც მის მიერ ტაძრის მონახულების დროს გაუქმებული იყო და XX საუკუნის 90-იან წლებში აქაურმა ახალგაზრდობამ ტაძრის შემოგარენის დასუფთავების შემდეგ აღმოაჩინა.

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი სამეცნიერო ლიტერატურაში გვიანდელი ფეოდალური ხანით არის დათარიღებული. ძეგლი შეისწავლა შ. ნათაძემ, იგი წერს: „ღვთისმშობლის ეკლესია არქიტექტორული ძეგლი, დგას სოფლის განაპირას, სამხრეთ-დასავლეთით, სასაფლაოზე. სავარაუდოდ, თარიღდება გვიანდ. ფეოდ. ხანით. ეკლესია დარბაზულია (10,7-6, 1 მ), ნაგებია რიყის ქვით, კედლის კუთხეები და სარკმლები თლილი ქვისაა. შესასვლელები სამხრეთით და დასავლეთითაა. ნახევარწრიული აფსიდის ღერძზე ვიწრო სარკმელია, რომლის ორივე მხარეს თაღოვანი ნიშებია. ორი სარკმელი სამხრ. კედელშია. დარბაზი გადახურულია ცილინდრული კამარით. ეკლესია შიგნით და გარეთ შელესილია. დას. კედლის ფრონტონის თავზე მოგვიანებით დაუშენებიათ ოთხივე მხარეს სწორკუთხა ღიადებით გახსნილი სამრეკლო, რომელსაც პირამიდული სახურავი აქვს. სამრეკლო ამჟამად გადახურულია თუნუქით. ეკლესიის ორფერდა სახურავი ღარიანი კრამიტისაა. შემორჩენილია ეკლესიის

1304 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 118-120.

1305 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 15.

სამხრეთიისა (სარკმლისა და გადახურვის ფრაგმენტები) და დასავლეთის მინაშენების ნანგრევები.“[1306]

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი მოქმედი სალოცავი იყო, იგი გასაბჭოების შემდეგ ბოლშევიკებმა გააუქმეს, თუმცა, ადგილობრივი მორწმუნეების ძალისხმევით აქ წირვა-ლოცვა მალევე იქნა აღდგენილი. XX საუკუნის დასაწყისში, დიცში მოსახლეობის რეგისტრაცია, ქორწინების, ასევე დაბადებულთა და გარდაცვალებულთა აღნუსხვა სწორედ ღვთისმშობლის ეკლესიის სპეციალურ წიგნში ხდებოდა.

2013 წლის აპრილში დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლის წარბზე, ბათქაშის ქვეშ აღმოჩნდა სამი ძმის: ბეშქენის, ჯარიდის და გოდერძის ქვაზე ჩაკვეთილი საქტიტორო ასომთავრული წარწერა, რომელიც, სავარაუდოდ, IX საუკუნით თარიღდება. ტაძრის ინტერიერში სამხრეთ კოლონის აღმოსავლეთ საფეხურზე ასევე მიკვლეულ იქნა ნაკაწრი წარწერები მიქელის, კონსტანტინე ბაკანაის და ჯარიდის მოსახსენიებლებით.[1307]

<u>წარწერები:</u>

1). 1. სახელითა ღ(მრ)თი(საისათა) ესე ეკლეს(ია)ჲ აღ(ა)შე[ნე]თ 2. სამთ(ა) ძმათა ბ(ე)შქენ, გოდერძმან 3. და ჯარიდმა 4. ნ ვინ წ(ა)ჲკითხოს ლოცვასა [მოგვიხსენიეთ].[1308]

2). [ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე მ(იქე)ლ.[1309]

3) 1. ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე ჯარიდ 2. ი მე დავწერე 3. მიქაელ.[1310]

4). 1. ქ(რისტე) შ(ეიწყალ)ე კ(ონსტანტინ)ე ბაკანაი ყოე 2. ლგან ეკლეჟსიათ მათ 3. ალა(გს).[1311]

დიცში, გარდა ზემოთ აღნიშნული სალოცავებისა, არის რამდენიმე საკულტო ადგილი.

70. ლომისის ნიში, დიდი ლომისის სალოცავიდან უნდა იყოს გადმოტანილი. ლომისის საკულტო ტერიტორიაზე შემორჩენილია სალოცავის ნანგრევები, რომელიც ამჟამად მიწის საფარითაა დაფარული. „ლომისას“ იხსენიებს ი. მეგრელიძე. იგი წერს: „სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს დიცის მთავარანგელოზის ეკლესიის ნანგრევი. მას იქით საკულტო ადგილს ლომისას უწოდებენ. იქ ნაგებობა აღარ არის, დგას დიდი კაკლის ხე.“[1312]

1306 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 65.

1307 გ. სოსიაშვილი. დიცის წარწერები, თბ., 2017, გვ. 39-51; გ. სოსიაშვილი, დიცის ტაძრის ასომთავრული წარწერები, ჟურნ. „ისტორიანი,“ № 3, 2017, გვ. 26-37; GIORGI SOSIASHVILI, ASOMTAVRULI INSCRIPTIONTS ON DITSI SAINT MARY VIRGIN CHUCH NEAR THE RUSSIAN OCCUPATIONAL LINE, PRO GEORGIA, 2016, VOL. P. 161-177.

1308 გ. სოსიაშვილი, დიცის წარწერები, გვ. 45.

1309 იქვე, გვ. 47.

1310 იქვე, გვ. 50.

1311 იქვე.

1312 ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

ლომისას ნიშთან XX საუკუნის 90-იან წლებში, წმინდა გიორგის თეთრი მარმარილოს ქვა დადგა დეკანოზმა არჩილ მინდიაშვილმა, ხოლო 2002 წელს ამ ადგილზე მცირე ზომის ბაზილიკური ეკლესია აშენდა, სოფ. დიცის მკვიდრის კუკური მარკოზაშვილის ფინანსური ხელშეწყობით, სალოცავის გზა შეკეთდა ვალერი მარკოზაშვილის დახმარებით.

71. ატოცის წმინდა გიორგის ნიში სოფლის შუაგულშია, იგი ქარელის რაიონის სოფელ ატოციდან XIX საუკუნეში გადმოუტანიათ. გადმოცემით, როდესაც მლოცველები არბოს წმინდა გიორგის ტაძრიდან წამოვიდოდნენ, დიცში ატოცის ნიშთან უნდა შეჩერებულიყვნენ და აქაც უნდა ელოცათ (გადმოცემა 2004 წელს ჩავიწერეთ 1913 წელს დაბადებული ლ. ყორანაშვილისაგან). სანიშე ნაგებობა 2004 წელს აიგო დიცის მკვიდრების მიხეილ და ბიძინა ბიძინაშვილების ინიციატივით.

72. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია სოფელში მცხოვრებ ხანდაზმულ ადამიანთა გადმოცემით, დიცის საკრებულოს გამგეობის შენობის ადგილზე იდგა და იგი ხის ნაგებობა ყოფილა. ტაძარი მოუნათლავი ბავშვების სასაფლაოზე მდებარეობდა. ეს ეკლესია გასაბჭოების შემდეგ დაშალეს. მის სიახლოვეს, ადგილობრივი მოსახლეობის ინიციატივით ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი აშენდა.[1313]

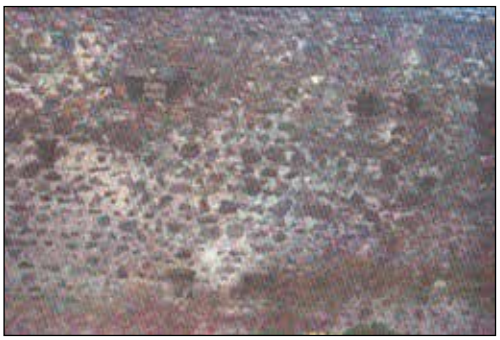

დიცი, გალავნის ფრაგმენტი. ავტორის ფოტო

73. დიცში, ეკლესიების გარდა, შემორჩენილია თავდასაცავი ნაგებობის ნაშთები, რომელსაც აქაურები **გალავანს** უწოდებენ, რომლის ფრაგმენტები დღემდეა მოღწეული. სამხრეთ კედელს დატანებული აქვს სათოფურები. ჩვენი აზრით, მტრის შემოსევების დროს სოფლის მოსახლეობა თავს აქ აფარებდა. არ უნდა იყოს საფუძველს მოკლებული, ზეპირსიტყვიერი ცნობა, რომ ციხე-გალავანს თავისი საიდუმლო გვირაბი ჰქონდა, რაც გვიანფეოდალურ საქართველოში საფორტიფიკაციო ნაგებობების ერთ-ერთი მთავარი ატრიბუტი იყო. თუმცა, ადგილობრივი ახალგაზდობის მცდელობის მიუხედავად, ჯერჯერობით ეს გვირაბი ნაპოვნი არ არის. გადმოცემით, გიორგი სააკაძეს, რომელსაც მეფისაგან ბოძებული ჰქონდა ტფილისის, ცხინვალისა და დვალეთის მოურავობა, დიცის ციხე-გალავანში რამდენიმე დღე დაუყვია. თავდასაცავი ნაგებობა, კომუნისტურ ეპოქაში კოლმეურნეობის საწყობად იყო გამოყენებული.[1314]

1313 გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 118.
1314 იქვე.

კარბი

კარბი საკმაოდ მდიდარია საფორტიფიკაციო და საკულტო ნაგებობებით. აქ მდებარეობს ღვთისმშობლის, წმ. მარინესა და სამების სახელობის ეკლესიები, გნოლიძეების, დავითაშვილებისა და ხუბაშვილების ციხეები, კოშკები და სხვ.

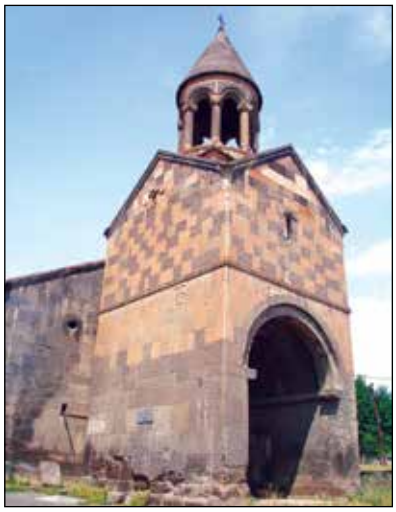

კარბის ღვთისმშობლის ეკლესია და სამრეკლო

74. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია დგას სოფლის ცენტრში. თარიღდება გვიან ფეოდალური ხანით. დარბაზული ტიპისაა (8,3X4.8 მ.) ნაგებია რიყის ქვითა და აგურით. პირვანდელი სახე შენარჩუნებული აქვს. დასავლეთით აგურის მცირე ოთხსვეტიანი სამრეკლო ადგას. ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთიდანაა. აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლის თავზე ნალისებრი დეკორატიული თაღია, რომელსაც ქვის რელიეფური ჯვარი ადგას. სახურავი კრამიტისაა.[1315]

75. წმ. მარინეს ეკლესია სოფლის სამხრეთით, მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. თარიღდება XVIII-XIX საუკუნეებით. ტაძარი დარბაზულია (6,7X4,6 მ.). ნაგებია რიყის ქვით. შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. დარბაზი გადახურულია შეისრული კამარით, სახურავი კრამიტისაა.[1316]

კარბის წმ. მარინეს სახელობის ეკლესია

ეკლესიას ძველად შესასვლელი კარი ჩრდილოეთიდანაც ჰქონია, მაგრამ იგი ამჟამად ამოშენებულია.[1317]

76. წმ. სამების ეკლესია დგას სოფლის განაპირას, სამხრეთით. ეკლესია დათარიღებულია XVI-XVII საუკუნეებით[1318] თუმცა, მკვლევარი ზ. სხირტლაძე არ გამორიცხავს, რომ მისი თავდაპირველი აგების თარიღი X ს. II ნახევარი იყოს.[1319]

1315 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.

1316 იქვე, გვ. 75.

1317 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 105.

1318 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.

1319 ზ. სხირტლაძე, ნ. ჩიტიშვილი, კარბის წმ. სამების ეკლესია, „საქართველოს სიძველენი,“ 2008, № 12, გვ. 84.

კარბი, წმ. სამების სახელობის ეკლესია

ეკლესია დარბაზულია (8 X 11 მ). ფასადებში წითელი ტუფის თლილი კვადრებია ჩატანებული. შესასვლელი სამხრეთიდანაა. ეკლესიის შიდა კედლები მოგვიანებით შეულესავთ.

აღმოსავლეთის ფასადზე, სარკმლის თავსართის ზემოთ, წრეში ჩასმულ ჯვარს ირგვლივ შემოვლებული აქვს გრეხილი. სამხრეთის ფასადზე, მარცხენა სარკმლის თავზე, ამოკვეთილია ჯვარი. დასავლეთით, მაღლა ქვაზე კტიტორის რელიეფური გამოსახულებაა.[1320]

შენობა გადახურულია თუნუქით (თავდაპირველად ჰქონია კრამიტის სახურავი).

1920-იან წლებში კარბის სამების ეკლესია მოინახულა და მისი წარწერები შეისწავლა ცნობილმა ქართველმა სიძველეთმცოდნემ გიორგი ბოჭორიძემ, მაგრამ ზოგიერთი წარწერა დაზიანებისა და სიმაღლის გამო მას ხარვეზებით აქვს გადმოწერილი.[1321]

კარბის სამების რვასტრიქონიანი წარწერა და ქტიტორის გამოსახულება

ეკლესიის წარწერები დასავლეთ ფასადზეა თავმოყრილი. კედლის ზედა ნაწილში, ფრონტონის სიახლოვეს მოწითალო ფერის მოზრდილი ფილის მარცხენა ნაწილზე წარმოდგენილია მა-

მაკაცის ფიგურა, რომელიც, სავარაუდოდ, ეკლესიის ქტიტორი უნდა იყოს, ხოლო ფილის მარჯვენა ნაწილს თორმეტსტრიქონიანი წარწერა ავსებდა, რომელიც ძლიერაა მიმქრალებული და მხოლოდ ცალკეული ასოებიღაა შემორჩენილი.[1322]

საქტიტორო გამოსახულებიანი კვადრის მარცხნივ, რამდენიმე ფილით დაბლა, იმავე ფერის ქვაზე რვა სტრიქონიანი წარწერაა,

1320 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.
1321 გ. ბოჭორიძე, ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გვ. 105-107.
1322 ზ. სხირტლაძე, ნ. ჩიტიშვილი, კარბის წმ. სამების ეკლესია, გვ. 84.

რომელიც, შედარებით კარგად იკითხება:

ᲮᲕᲚᲔ Ო
ᲐᲔᲨᲜᲔᲘ
ᲩᲔᲨᲜᲚᲘᲔ
ᲔᲗᲔ ᲨᲝ[ᲠᲜ
ᲜᲗᲔᲚᲔ ᲩᲔᲠ
ᲙᲠᲘᲛᲔᲚᲘ Ნ
ᲥᲔᲜᲔᲚᲘ Ყ
ᲚᲘ

ე. ი. **„ᲩᲤ-სასა დ (2)რამისაᲐ (3)ᲬᲐᲛᲘᲒᲘᲐ (4)აქამდ(ი)ს (5)ᲫᲘ(ნ)ცა ᲬᲐᲘ (6) კითხოს ᲚᲘ (7)ოცვა Ყ (8)ოს.“**

წარწერიდან გამომდინარე, ეკლესიის აშენებაში 1500 (ჩფ) დრამი დახარჯულა (დრამის განმარტება, იხ: ნაშრომის ბოლოს). როგორც ზ. სხირტლაძე მიიჩნევს, მე-4 და მე-5 სტრიქონებში ნახსენები „აქამომდის წამიგია“ იმაზე მიუთითებს, რომ წარწერა საადმშენებლოა და თანხა ეკლესიის ასაგებად იქნა გაღებული.[1323]

ეკლესიის დასავლეთის ფასადის შუა მონაკვეთზე 6 სტრიქონიანი ნუსხური წარწერის ფრაგმენტები ჩანს, რომელიც ქვის გამოქარვის გამო, მხოლოდ ალაგ-ალაგ, ფრაგმენტულად იკითხება („დიდ,“ „თადრე,“ „ლოშგირა“ და სხვ.)

საქტიტორო რელიეფის სამხრეთით, მცირე მანძილზე მართკუთხა ზომის თეთრ ფილაზე ნათლისღების კომპოზიციაა ამოკვეთილი. როგორც ზ. სხირტლაძე და ნ. ჩიტიშვილი განმარტავენ: „ესაა ნაწილი წმ. სამების ეკლესიის აგებამდე იქვე აღმართული სტელისა, რომელიც ამ ადგილას ტაძრის აშენებამდე უნდა მდგარიყო. მოგვიანოდ, იგი დაუნაწევრებიათ და ეკლესიის ფასადზე კვადრებად გამოუყენებიათ.“[1324]

დასავლეთის ფასადზე, ცენტრში შემორჩენილია ემბაზში მყოფი ყრმა იესოს ფიგურა. მაცხოვრის მარჯვნივ, იოანე ნათლისმცემელია მთელი ტანით გამოსახული, მის მარჯვენა მხარს ზემოთ, ფილის კუთხეში გასდევს ოთხსტრიქონიანი წარწერა:

ᲪᲬᲘ
ᲩᲔᲥ[Ნ]
ᲡᲐᲠᲢᲐ
ᲢᲜᲘ
„Ა(ოა)ნე 2.ნათ(ლ) 3.სმცემ 4. ელი.“

ქრისტეს მარცხნივ წარმოდგენილია ანგელოზის ფიგურა, რომლის თავი და სხეულის მარცხენა მხარე ქვის ჩამოთლის გამო შემორჩენილი აღარ არის.

ფილის ზედა ნაწილში სულიწმინდა გამოსახულია მტრედის სახით, რომელსაც ნისკარტით სეფისკვერი უჭირავს, ხოლო ქვედა ნაწილში მაცხოვრის გასწვრივ ჩანს კრავის გამოსახულება.[1325]

1323 ზ. სხირტლაძე, ნ. ჩიტიშვილი, კარბის წმ. სამების ეკლესია, გვ. 86-87.
1324 იქვე, გვ. 88.
1325 იქვე, გვ. 89.

ანგელოზის მოპირდაპირე მხარეს გამოსახულია მამაკაცის ფიგურის ფრაგმენტი, რომლის მხოლოდ მკერდზედა ნაწილია შემორჩენილი. ფიგურის მარჯვნივ არსებული ოთხსტრიქონიანი წარწერა, რომელშიც ქტიტორის სახელი იკითხება, ნაწილობრივ დაზიანებულია:

Ղ
ԿՉ
ԻՇԴ
ԻՂ
„ბ(ა) 2.კუ 3.რავ. 4.რი.“

ზ. სხირტლაძე არ გამორიცხავს, ეკლესიის ქტიტორის ბაკურავრის კავშირს წყაროებში მოხსენიებულ „გარეჯარ-ბაკურისუბანთან,“ რომელიც ქსნის ერისთავებმა XIV ს. პირველ ნახევარში მზითვად მიიღეს.[1326]

XX საუკუნის დასაწყისში, 1911 წელს ტაძრისათვის გალავანი მიუშენებიათ. სავარაუდოდ, ამავე პერიოდში ეკლესიის დასავლეთ კეხზე დაუდგამთ ოთხსვეტიანი სამრეკლო.[1327]

ამჟამად გალავნისაგან მხოლოდ ნაშთებიღაა შემორჩენილი. გალავნის განახლებაზე მოგვითხრობს ნაცრისფერი ტუფის ქვაზე შესრულებული მხედრული წარწერა, რომელიც ტაძრის გარეთ, მის კართან ამოუკვეთიათ:

<u>წარწერა:</u>

„ეს წმიდის სამების გალავანი ავაშენეთ სოფლის შემწეობით მზრუნველებმა ლადო ბიძინაშვილმა, იგორ გნოლიძემ და სანდრო ძიმაკურიძემ 1911 წ. მაისისა.“

გ. ბოჭორიძეს აღწერილი აქვს კარბის ეკლესიის ნივთებიც: „931. ტილოზე ნახატი ხატი ღვთისმშობლისა ყრმით, 36/33 სმ. ძლიერ დაზიანებულია. 932. ჯვარი ხისა 27/16 სმ. (ტარითვე), რომლის წინა პირიც შეჭედილია დაბალი ვერცხლით და შემკული 2 თვლით (აკლია 4 თვალი); უკანა პირზე ჯვარს გადაკრული აქვს უბრალო ლითონი, რომელზედაც არის წარწერა. 933. რიყის ქვა, 56/31 სმ., კარბის წმ. მარინეს სასაფლაოს ეკლესიის ეზოდან, ხუცური წარწერით; დაზიანებულია.“[1328]

გნოლიძეების ციხე

77. გნოლიძეების ციხე. სოფლის ცენტრში, ვაკეზე, დგას ცილინდრული კოშკი, რომელიც „გნოლიძეების ციხის“ სახელითაა ცნობილი. სამშენებლო მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა და დუღაბი. შემორჩენილია ორი სართული. შესასვლელი პირველ სართულზე დასავლეთიდა-

1326 ზ. სხირტლაძე, ნ. ჩიტიშვილი, კარბის წმ. სამების ეკლესია, გვ. 90.

1327 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.

1328 გ. ბოჭორიძე, დასახ, ნაშრომი, გვ. 296.

ნაა. სათავსო გეგმით ოთხკუთხაა. შესასვლელის პირდაპირ ბუხარია, რომლის ორივე მხარეს სათოფურია. აღმოსავლეთ კედელში თითო პატარა და დიდი ნიშია. დიდში ორმაგი სათოფურია, პატარაში – ცალმაგი. ამ სათოფურის თავზე პატარა სარკმელია. დასავლეთის კედელში სამი ნიშაა ორმაგი სათოფურებით. სამხრეთის კედელში სამი სათოფური და მცირე ზომის სარკმელია. სართული გადახურულია აგურის ცილინდრული კამარით. პირველი და მეორე სართულები ერთმანეთს უკავშირდებიან აღმოსავლეთის კედელში დატანებული კიბით. მეორე სართულის დაზიანებულ კედლებს აქა-იქ შერჩენილი აქვთ სათოფურების კვალი.[1329]

ხუბაშვილების კოშკი

78. ხუბაშვილების კოშკი სოფლის ცენტრში, ე.წ. „ხუბაანთ უბანში," ვაკე ადგილას დგას. ნაშენია რიყის ქვით და სქელი დუღაბით. შემორჩენილია სამი სართული. პირველი სართულის გეგმა სწორკუთხაა. ოთხივე კედელში ნიშებია. მეორე სართული კვადრატულია (4.2X4.2 მ.). აღმოსავლეთ კედელში ბუხარია, რომლის ორივე მხარეს საბრძოლო ნიშებია სათოფურებით. ჩრდილოეთ კედელში ერთი პატარა და ერთი დიდი საბრძოლო ნიშაა სათოფურებით. სამხრეთ კედელში მაღალი საბრძოლო ნიშაა სათოფურებით, მის ზემოთ – სარკმელი. პირველი და მეორე სართულები გადახურულია ქართული აგურის ცილინდრული კამარებით. მესამე სართულის კედლები სანახევროდ დანგრეულია. სართულები ერთმანეთს კედელში ჩატანებული კიბეებით უკავშირდება.[1330]

79. სოფლის ცენტრში დგას ოთხკუთხა კოშკი, რომელიც **დავითაშვილების ციხის** სახელითაა ცნობილი. ნაშენებია ფლეთილი ქვით. შემორჩენილია ხუთი სართული. სართულებსშუა ხის გადახურვა და ბანი ჩამოქცეულია. თავდაპირველი შესასვლელი მეორე სართულს ჰქონდა აღმოსავლეთიდან, ამჟამად შესასვლელი პირველი სართულის აღმოსავლეთ კედელშია. ეს სართული სანახევროდ მიწითაა ამოვსებული. ჩრდილოეთის კედელს მაღალი კონტრფორსი აქვს მიშენებული, მასში მეორე, მესამე და მეოთხე სართუ-

დავითაშვილების ციხე

1329 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.

1330 იქვე.

ლებზე ბუხრებია ჩატანებული. მომცრო ზომის კონტრფორსები დანარჩენ კედლებსაც აქვთ მიშენებული. მესამე და მეოთხე სართულებს ცალმაგი სათოფურები აქვთ კედლებში.[1331]

კოშკა

სოფელი კოშკა მდებარეობს გორიდან ჩრდილოეთით 28 კმ. მანძილზე და სოფ. კარბიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით. სოფლის სიძველეთაგან აღსანიშნავია:

80. ჩერქეზიშვილების კოშკი, რომელიც ამჟამად საცხოვრებელ სახლად არის გადაკეთებული.

81. ღვთისმშობლის ეკლესია (ამჟამად დანგრეულია).

82. წმ. გიორგის ეკლესია (ამჟამად დანგრეულია).[1332]

მერეთი

მერეთი, „ჩასარბენი“ ციხე-კოშკი

83. ციხე-კოშკი სოფლის ჩრდილოეთით, ერთი კილომეტრის მანძილზე, მდინარე ლიახვის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. თარიღდება XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნით.

კოშკი ცილინდრულია (გარე დიამეტრი 9,8 მ, სიმაღლე 8,7 მ), ნაგებია რიყის ქვით. დაზიანებულია, შემორჩენილია ორი სართული. ინტერიერში, კედლებიდან აქა-იქ ქვებია ამოვარდნილი. ყველა სართულს კარი სამხრეთით ერთ ხაზზე აქვს. კედლებში ბუხარი და ღრმა ნიშებია ორმაგი სართულებით. სართულები გადახურულია კონუსური გუმბათით. გუმბათის ძირში კვეთით ოდნავ ზევით მიმართული სარკმელებია. სართულები ერთმანეთს უკავშირდება აღმოსავლეთის კედელში დატანებული კიბით.[1333]

სოფლის ტერიტორიაზე ორი ეკლესიაა: „ყველაწმინდა“ და „წმინდა გიორგი.“

84. „ყველაწმინდის“ სახელობის ეკლესია, სოფლის სამხრეთით, ყოფილი პიონერთა ბანაკის ტერიტორიაზე მდებარეობს. იგი დარბაზული ტიპისაა, მაგრამ პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს. მთლიანად მიწითაა დაფარული (ჩასასვლელია 8 საფეხური). ზევიდან დაშენებულია სასადილო (ღია ფანჩატური).

1331 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 75.
1332 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997, გვ. 27.
1333 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 79.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა. შესასვლელი დასავლეთიდანაა. მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა. აბსიდის კუთხეები თლილი ტუფისაა. კედლების ზედა ნაწილები მონგრეულია და დასხმულია ბეტონის ჭერი.[1334]

მერეთის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია

85. წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი მერეთის განაპირას, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს, სასაფლაოზე. აშენებულია 1818 წელს.

ნაგებობა დარბაზულია (12 × 6,7 მ), ნაგებია რიყის ქვით, კუთხეები თლილი ქვისაა, ლავგარდანი – აგურის. შესასვლელები სამხრეთით და დასავლეთითაა. სამხრეთის შესასვლელი სწორკუთხაა. დასავლეთისა თაღოვანია და გარედან სწორკუთხა ჩარჩოშია ჩასმული. ნახევარწრიულ აფსიდში ღერძზე განიერი თაღოვანი სარკმელია, რომლის ორივე მხარეს თაღოვანი ნიშებია. ორ-ორი თაღოვანი სარკმელი ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლებშია. ეკლესიის კედლები შიგნით და გარეთ შელესილია. დასავლეთ ფასადის ფრონტონის ქვეშ, აგურის წყობაში, გამოყვანილია საკმაოდ დიდი ჯვარი. ეკლესიის ლავგარდანი სამსაფეხურიანია. ორფერდა სახურავის კრამიტი მოგვიანებით თუნუქის ფურცლებით შეუცვლიათ.[1335] ცნობილმა ქართველმა სიძველეთმცოდნემ გ. ბოჭორიძემ 1924 წელს მერეთის ეკლესიის ნივთები აღწერა: „934. ტილოზე ნახატი ხატი წმ. გიორგისა, 34 1/2-26 სმ. 935. ტილოზე ნახატი ხატი ჯვარცმისა, 37/28 სმ. 936. ტილოზე ნახატი ხატი ღვთისმშობლისა ყრმით, 33/26 1/2 სმ., ძლიერ დაზიანებული. 938. ფიცარზე ნახატი ხატი ღვთისმშობლისა ყრმით, 301/4-23 სმ., ვერცხლის არშიებით და შარავანდედებით; ღვთისმშობლის შარავანდედს უზის 1 დიდი თვალი; ვერცხლის არშიას გვერდზე აქვს წარწერა.“[1336]

წმ. გიორგის წარწერები გამოაქვეყნა იოსებ მეგრელიძემ, რომელსაც ტაძარი 1963 წელს მოუნახულებია.

სამხრეთ კედლის კარს ზემოთ წარწერა:

„მომიხსენიე(,) უფალო(,) საფლავსა ამასა
შინა მდებარე აღდგომელაანთ რძალ(-)
ი ელისაფეთი(,) მიხილველნო(,) შენდო
ბას ვითხოვთ ჩყკთ (=1829 წ.).

1334 დიდი ლიახვის ხეობის სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალის მიერ შედგენილი უძრავი ძეგლების საადრიცხვო ბარათები, შემდგენილი პაატა ბასიშვილი, ბარათი № 125, 29. 09, 2006.

1335 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 78-79.

1336 გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296.

იმავე კედელში შემდეგ ქვაზე:
გიორგი ნინიკ(ას ძე) გიორგი(-)
იშვილის ჩა)გ(ო)ნებით განაშ(-)
უენიერა ტაძარი ესე. 1898 წ.
იქვე, ქვაზე ეპიტაფია:
მომიხსენიე(,) უფალო(,) ბაიაძე სოსიაშვ(-)
ილი ქიტესა(,) მხილველნო(,) შენდ(-)
ობას გთხოვ(,) ჩყკ? (182?).“[1337]

მერეთში დაკრძალულნი არიან ცნობილი ქართველი მწერალი ანტონ ფურცელაძე და აგრონომი და საზოგადო მოღვაწე ისაია ფურცელაძე.[1338]

ქორდი

ქორდი, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია

86. ქორდის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი დგას სოფლის ცენტრში. თარიღდება XVI-XVIII საუკუნეებით. დარბაზული ეკლესია ნაშენია რიყის ქვით. მიშენებული აქვს გარსშემოსავლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. სამშენებლო მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა. კუთხეებში და კონსტრუქციულად მნიშვნელოვან ადგილებში ტუფის თლილი კვადრებია გამოყენებული.

ინტერიერი: მთავარი დარბაზის აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში თაღიანი სარკმელით. აბსიდა დარბაზისაგან ქვისა და აგურის ორკარიანი კანკელითაა გამოყოფილი. სამხრეთით ორი სარკმელია, დასავლეთით – ერთი. შესასვლელები სამხრეთიდან და დასავლეთიდანაა, ისევე როგორც გარსშემოსავლელებში. ეკლესია გადახურულია ღარიანი კრამიტით. დასავლეთის ფასადზე ასომთავრული წარწერაა, იკითხება: „**ქრისტე შეიწყალე გიორგი**“. თუმცა, ამ ტაძრის დათარიღების შესახებ განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს, კერძოდ, პროფ. ი. მეგრელიძემ, რომელმაც შეისწავლა დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სიძველეები, გამოთქვა მოსაზრება, რომ ქორდის ღვთისმშობლის ტაძარი მსგავსებას პოულობს კუსირეთის ტაძართან (IXს).[1339] აღნიშნული ტაძრის კედლებზე თავის დროზე ნუსხახუცურით შესრულებელი წარწერები ამოუკითხავს პროფ. გ. ჯალაბაძეს,

1337 ი. მეგრელიძე, წარწერები და სხვა სიძველეები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „მოამბე,“ 1963, № 5, გვ. 220.

1338 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 79; ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209.

1339 ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 16.

რომელსაც მის გამოუქვეყნებელ ჩანაწერში გავეცანით: „ერთი წარწერა წინ აქვს შესავლის მაღლა კედლის ქვაზე და ერთიც შიგნით სატრაპეზოს განყოფილების შესავლის სვეტზეა დაყოლებული. კედლის ქვისა და ამ ტრაპეზში ჩატანებული წარწერებიანი ქვების გარდა, პატარა ქვის ნატეხიცაა ნაპოვნი. კედლის ქვის წარწერა ნუსხა-ხუცურით არის ამოჭრილი და ასე იკითხება: **ა–ში–ეი გიი აშენა გაიანე გომად გიორგის პატივსა**

კედლის ქვა ქრონიკებზე არ მიგვითითებს, ასე რომ ჩვენ უნდა მივმართოთ მეორე წარწერას, რომელიც ტრაპეზის კედლის ქვაზეა, მაგრამ ეს ქვა გაჭრილია, თუ გატეხილია და მისი ნაწილი დაკარგულია, ან სადმეა ჩატანებული ისევ კედელში. წარწერის ფრაგმენტი ასე იკითხება:

წეესივი

ა–ადიდი (გაუგებარია)

მეორე ნაპოვნ ქვას, რომელიც იქ იყო ტრაპეზთან, უფრო სწორედ ეგდო, აქვს შემდეგი სახის წარწერა:

ამ წარწერიდან შეიძლება ამოვიკითხოთ: „**ნათელსა ჟამს დგომად ნეტარსა,**“ მაგრამ ეს არ გვაძლევს საშუალებას, რომ დავადგინოთ თარიღი. ერთი კია, რომ თარიღის წარწერაც და აღმშენებლის ვინაობაც აქ უნდა იყოს გაბნეული.“

ქორდის ღვთისმშობლის ეკლესიის კედლებზე მკვლევარს ასევე უნახავს ცხოველების და ფრინველების სხვადასხვა ფრაგმენტული გამოსახულებანი. ტაძრის წარწერებიდან ირკვევა, რომ ქტიტორი ვინმე გიორგი იყო. ამ წარწერების გარდა ტაძრის რესტავრაციის (ტაძარი ორჯერ იქნა რესტავრირებული, პირველად იგი ქორდის მაცხოვრებელმა ლერი ჯალაბაძემ აღადგინა, ხოლო მეორედ ადგილობრივი ბიზნესმენის გიორგი ჯალაბაძის ოჯახმა. რესტავრაციის დროს აღმოჩნდა ასომთავრულით შესრულებული წარწერიანი ქვის ფრაგმენტი, რომელიც შემდეგნაირად იკითხება: **„წმიდაო.**“[1340]

ასომთავრული წარწერები ცხადყოფს, რომ ტაძარი გაცილებით ადრეა აგებული, ვიდრე ეს მატერიალურ კულტურის ძეგლთა ენციკლოპედიურ ცნობარშია აღნიშნული, და, შესაძლებელია, ნუსხურით და ასევე მხედრულით შესრულებული წარწერები, სხვადასხვა დროს, ტაძრის აღდგენისას ჩაემატა.

ქორდი, მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია

87. მთავარანგელოზის ეკლესია ასევე დარბაზულია. თარიღდება XVI-XVII საუკუნეებით. ფასადები თლილი, წითელი ფერის კვადრებითაა მოპირკეთებული. სამხრეთიდან მიშენებული აქვს დიდი კარიბჭე.

1340 გ. სოსიაშვილი, ძიებანი, თბ. 2007, გვ. 22.

ინტერიერი: აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდაა ცენტრში სარკმელით. კონქი და კამარა შეისრული ფორმისაა. გრძივი კედლების შუაში მდგომ პილასტრებს კამარის დამჭერი თაღი ეყრდნობა.

ფასადები: აღმოსავლეთ ფასადის ზედა ნაწილში, კეხის ქვეშ, ჩატანებულია ძველი ეკლესიის კანკელის ფრაგმენტი. სარკმელის ზემოთ გამოსახულია რელიეფური ჯვარი, მარჯვნივ – ადამიანის ფიგურა, მარცხენა ხელში დიდი ჯვრით. კარიბჭეს შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს, მის ზემოთ ვიწრო სარკმელია. ეკლესიას შემოუყვება ბრტყელი, შვერილი ფორმის კარნიზი. ეკლესია გადახურულია კრამიტით.[1341]

გედევანიშვილების საფლავები ქორდის მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესიაში (ავტორის ფოტო)

ეკლესიის შიგნით ქორდში მცხოვრები „მცხეთისშვილების“ - გედევანიშვილების საფლავებია. შემორჩენილი ეპიტაფიები ასე იკითხება: „აქა განისვენებს გვამი აზნაურის დავით ზაზას ძე გედევანოვის. აღსრულდა იზსა სექტემბერსა ჩყპა წელსა. შობიდგან მესამოცის წელსა.“ „აქა განისვენებს გვამი მართა სვიმონის ასულის სიკო გედევანიშვილის მეუღლისა გარდაიცვალა 1788 წ. მაისის 22 დღეს.“ აქვეა საფლავის ქვა, რომლის წარწერაც დაზიანებულია, თუმცა იკითხება თარიღი – 1889 წ. რაც გარდაცვალების წელი უნდა იყოს. მთავარანგელოზის ტაძრის სიახლოვეს, არის სოფლის სასაფლაო, სადაც შეიმჩნევა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საფლავის ქვები, როგორც ჩანს, აქ იყო ადრე სოფლის ძველი სასაფლაო.

ქორდი, წმ. ბარბარეს სახელობის ეკლესია (ავტორის ფოტო)

88. წმ. ბარბარეს ეკლესია მდებარეობს სოფლის განაპირას, სამხრეთით. თარიღდება XVI-XVII საუკუნეებით.[1342] ნაგებობა დარბაზული ტიპისაა (5,76X3,68 მ), აშენებულია რიყის ქვით. სარკმლის საპირეები და ლავგარდანი თლილი ქვისაა. ეკლესიას შესასვლელი სამხრეთი მხრიდან აქვს. კამარა ჩანგრეული იყო, მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობის ძალისხმებით ამჟამად აღდგენილია.

ბარბარეს სალოცავი ქორდში მცხოვრები ხაჩიურების მამულშია

1341 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 117.

1342 iqve

და მას სწორედ აღნიშნული გვარი პატრონობდა. როგორც ს. მაკალათია აღნიშნავს, ხაჩიურების წინაპრები იმერეთიდან გადმოსულან და ბარბარეც სწორედ დასავლეთ საქართველოდან გადმოუტანიათ.[1343]

ბარბარეს სალოცავი ბავშვების და ავადმყოფი ადამიანების მფარველად ითვლება. სალოცავთან დღემდე შემორჩენილია ამოკვეთილი ქვა. გადმოცემით, ქვაში ჩამდგარი წვიმის წყლით მხედველობა დაქვეითებული ბავშვები იკურნებიან.

ქორდის წმინდა ბარბარეს სახელობის ეკლესიის შესახებ გამოუქვეყნებელ ნარკვევში გ. ჯალაბაძე წერს: „ორმოცი წლის წინ (იგულისხმება XX საუკუნის დასაწყისი, – გ. ს.) იქ მხოლოდ ასწლოვანი მუხები იყო და შუა ადგილზე იდგა და დგას დღესაც პატარა შენობა. ირგვლივ მუხებია. შენობა ცენტრშია მოთავსებული. დანარჩენი მინდორია, ცარიელი. აქ ორშაბათობით მწვანე ველებზე მლოცველები ატარებენ დროს. შენობის სიგრძე 580 სმ., სიგანე 387 სმ., სიმაღლე სახურავიდან 400სმ-ს არ აღემატება. აღმოსავლეთის მხრიდან ერთი კვეთილი ფანჯარაა (10X60 გარედან), კარები სამხრეთის მხრიდან აქვს, შენობა რიყის ქვისა და მაგარი კლდის ნაგებობას წარმოადგენს. მოთავსებულია სოფ. ქორდის ბოლოზე. კარების მარცხნივ და მარჯვნივ მთლიანი კლდის ქვებია დატანებული მარცხენა ქვაზე არის წარწერები. თაღად მთლიანი კლდექვაა დატანებული, მასზედ წარწერებია, ხოლო ეს თაღი ქვა დამტვრეულია და გადაყრილი, რომლის წარწერები შეუცნობელი დარჩა.“

ამ წარწერებიდან მხედრული წარწერა ფრაგმენტულად ამოიკითხა პროფ. ი. მეგრელიძემ:

„დ(იდო) ანგელოზო
ისა სსლი საგ ძრი სმ.“[1344]

ამის გარდა, დამტვრეულ ქვაზე არის ნუსხური წარწერაც, რომლის ამოკითხვაც შეუძლებელია. საყურადღებოა აღმოსავლეთის კედელზე სარკმლის სიახლოვეს არსებული სამჯვრიანი გამოსახულებაც. ბარბარეს სალოცავის ეზოში ერთ დროს (როგორც გადმოცემა გვამცნობს) დაუსვენია სახალხო გმირს-არსენა ოძელაშვილს, რომელსაც აქ ულოცია, ადგილობრივ მცხოვრებლებს მისთვის სუფრაც გაუშლიათ.[1345]

ბარბარეს სალოცავის ირგვლივ ასწლოვანი, ნამეხარი მუხებია, რომლებსაც მლოცველები დიდ პატივს სცემენ. პროფ. ს. მაკალათია აღნიშნავს, რომ ქორდის ბარბარე, თავისი რიტუალითა და მასთან დაკავშირებული რწმენით, ძველი წარმართობის საყურადღებო გადმონაშთს წარმოადგენს.[1346]

ქორდის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ასევე კვირაცხოვლის ნიში, სადაც ადგილობრივმა მოსახლეობამ ახლახანს სანიშე ააგო და მცირე გალავნით შემოღობა.

1343 ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ. 1971, გვ. 67.

1344 ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

1345 გადმოცემა 2007 წელს ჩავიწერეთ ქორდის მკვიდრის შოთა არჩვაძისაგან (დაბ. 1920 წ).

1346 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

ქორდის კოშკი

89. „მახათაანთ ციხე“. აგებულებით წარმოადგენს ცილინდრულ კოშკს. მდებარეობს მდ. პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ფლატის პირას. ნაშენია რიყის ქვით და სქელი დუღაბით. თარიღდება XVIII ს. შუა ხანებით. შემორჩენილია ორი სართული და მესამე სართულის ბანი. პირველ სართულს ჩრდილო-დასავლეთიდან კედელი აქვს გამონგრეული. ამ სართულს სარდაფის დანიშნულება ჰქონდა. სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით კვეთაში ზევით ამავალი სარკმელებია. ჩრდილოეთით მეორე სართულზე ამავალი კიბის თაღიანი შესასვლელია. სართული გადახურული იყო აგურის გუმბათით (ამჟამად ჩანგრეულია).

II სართული: სათავსი რვაგვერდაა. ჩრდილო-დასავლეთით გარეთ გამავალი კარის ოდნავ შეისრულთაღიანი ღიობია. კარის გვერდით, აღმოსავლეთით I სართულზე ჩასასვლელი კიბის ღიობია. ყველა თაღი აგურისაა. მის აღმოსავლეთით, ორ მეტრში, მესამე სართულზე ასასვლელი კიბის ღიობია (ყველა კიბე კედლებშია ჩატანებული).

ამ სართულზე ხუთი საბრძოლო ნიშაა შეწყვილებული სათოფურებით. სართულს ზევით ამავალი 5 სარკმელი აქვს. სამხრეთ-აღმოსავლეთით ბუხარია. სათავსი გადახურულია რვაგვერდა პირამიდის სახით.

III სართული მთლიანად დანგრეულია. შემორჩა ბანი. ფასადზე, მეორე სართულის კარის ღიობი აგურით გამოყვანილ სწორკუთხედში ზის. მის თავზე გამოსახულია მოზრდილი ჯვარი, რომლის გვერდებზე ორ რიგად რომბებია ჩამოყოლებული. რომბების თითო რიგი კარის ძირამდე ჩამოდის.[1347]

1347 საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, გვ. 117.

ნაშრომში მითითებული სამოხელეო თანამდებობების, გადასახადებისა და ზომა-წონის ერთეულების განმარტებები[1348]

აბაზი – ქართული ფულის ერთეული, ვერცხლის მონეტა. შემოიღო ირანში აბას I-მა (აქედან მომდინარეობს ფულის ერთეულის სახელწოდება). აბაზი სწრაფად გავრცელდა მეზობელ ქვეყნებში, კერძოდ, საქართველოში. აბას I-ის დროინდელი აბაზის წონა 7,8 გ–ს უდრიდა (XVIII საუკუნის ბოლოს 3 გ-მდე შემცირდა). შეიცავდა 2 მაჰმუდს (უზალთუნს). აბაზის შუბლზე წარწერილი იყო შაჰის სახელი, ტიტულატურა, მოჭრის ადგილი და დრო, ზურგზე – რელიგიის ფორმულა. საქართველოში აბაზს ჭრიდნენ XVII საუკუნის I მეოთხედიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. რევოლუციამდელ და საბჭოთა საქართველოში „აბაზი“ ზოგჯერ ოცი კაპიკის აღმნიშვნელ სიტყვად გამოიყენებოდა.

გირვანქა – ძველი წონის ერთეული, უდრიდა დაახლ. 409,5 გრამს.

დრამი – ფულისა და მასის ერთეულის სახელწოდება ფეოდალურ საქართველოში. ტერმინი შემოსულია სასანიანთა ირანიდან, ირანში კი ბერძნულიდან შევიდა. დრამი ეწოდებოდა სხვადასხვა ქართულ და უცხოურ მონეტებს (სასანურ, ქართულ-სასანურ, არაბულ და XI–XII სს. ქართული ვერცხლის სრულნომინალიან მონეტებს). XII ს. 30-იანი წლებიდან 1230-მდე, „ვერცხლის კრიზისის" წლებში, დრამი ეწოდებოდა სწორი ჭედვის სპილენძის მონეტებს, 1230-იდან XVI ს-მდე კი კვლავ ვერცხლის მონეტებს აღნიშნავდა. დრამს საქართველოში მასის ერთეულად რუსული საზომი სისტემის დამკვიდრებამდე (XIX ს. 30–50-იანი წწ.) იყენებდნენ – შეიცავდა 4 დანგს. XVII ს-მდე დრამის მასა უდრიდა დაახლ. 2,97 გრამს, XVII–XVIII სს-ში – 3,07 გრამი დრამისა და მეფე ერეკლე II-ის აბაზიანების წონა ტოლი იყო.

დღიური – როგორც წესი, „დღიურში" აღმოსავლეთ საქართველოში იგულისხმებოდა მიწის ის ფართობი, რასაც გუთნეული ერთ დღეში მოხნავდა, მაგრამ „დღიურის" სიდიდეს განაპირობებდა სამუშაო დღის ხანგრძლივობა, გამწევი ძალა და ნიადაგის ხარისხი. XIX საუკუნეში „დღიური მიწა" 0,39-დან - 0,5 ჰექტრამდე მერყეობდა.

ვერშოკი – რუს. Вершок - სიგრძის ძველებური რუსული საზომი, უდრის 4,4 სმ-ს. იხმარებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

კოდი – მარცვლეულის საწყაო XV–XIX საუკუნეების საქართველოში. კოდის მასა სხვადასხვაა. ცნობილია 8, 10 და 12-ლიტრიანი კოდები. „სწორ" (კანონიკურ) კოდში 10 ლიტრა ხორბალი ან 8 ლიტრა ქერი ჩადიოდა. ლიტრის მასური ოდენობის ზრდამ განაპირობა კოდის ტევადობის ზრდაც. 10-ლიტრიანი კოდი XVI საუკუნეში იტევდა 18 კგ. XVII საუკუნეში – 25,8 კგ. XVIII საუკუნეში – 30-34 კგ. XIX საუკუნეში აღმოსავლეთ საქა-

1348 შეადგინა პროფ. ი. ალიმბარაშვილმა.

რთველოში კოდის სიდიდე 50 კგ-მდე გაიზარდა. რაჭაში გავრცელებული იყო „ლომკაცის კოდი," რომელიც 41 კგ. იტევდა. სამხრეთ საქართველოში XIX საუკუნემდე კოდის სიდიდე 18 კგ. იყო.

კოკა – სითხის საწყაო საქართველოში X საუკუნიდან. მისი ტევადობა სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა იყო. XIII საუკუნის შუა ხანიდან გვხვდება 24-ლიტრიანი კოკა, ხოლო XVI-XVIII საუკუნეებში 8-16 ლიტრიანიც. ლიტრის ზრდის გამო საუკუნეთა განმავლობაში კოკის ტევადობაც იზრდებოდა. XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში 10-ლიტრიანი კოკა „სწორ" (კანონიკურ) კოკად ითვლებოდა (ტევადობა – 4 ჩაფი, ან 30-34 ლ). დასავლეთ საქართველოში „სწორი" კოკა 12-ლიტრიანი იყო (ტევადობა 36-37 ლ). 12-ლიტრიანი კოკის ნახევარს მენახევრე ერქვა. XIX საუკუნის 30-იანი წლების აღმოსავლეთ საქართველოში კოკა 12 თუნგით განისაზღვრებოდა.

კულუხი – გლეხის ვენახზე დაწესებული ფეოდალური გადასახადი, იხდიდნენ ღვინით. კულუხის გადახდა ხდებოდა ვენახის ფართობის, მოსავლის ან გლეხის შეძლების მიხედვით. გვიანფეოდალურ ხანაში კულუხი, საშუალოდ, მოსავლის 1/5-დან - 1/10-მდე მერყეობდა და მისი მოცულობა საშუალოდ 200 ლიტრი იყო.[1349] მიწის ფეოდალური საკუთრების მოშლასთან ერთად კულუხმა არსებობა შეწყვიტა.

ლიტრა – წყლის ან ღვინის დასალევად განკუთვნილი თიხის ჭურჭელი გავრცელებულია საქართველოს ყველა კუთხეში. ერთი ლიტრი უდრის 1000 გრამს. ლიტრა საწონის გარდა საწყაოდაც გამოიყენებოდა. ლიტრით აირწყვოდა მარცვლეული და სითხე. XIX საუკუნის მონაცემებით საწყაო ლიტრა თბილისის მაზრაში 3,2კგ-ს უდრიდა, ხოლო თელავის მაზრაში – 4,5-5კგ-ს.

მინალთუნი – მინანთუნი – თურქ. ვერცხლის ფულის ერთეული, 1 მინალთუნი უდრიდა 5 აბაზს, იგივე 20 შაურს.

მინბაში – (აზერბ. მინ — ათასი, თურქ. ბაში – უფროსი) – ათასეულის უფროსი, ათასისთავი გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში. ქართლის სამეფოში მინბაში XVII საუკუნეში ირანის საოკუპაციო ჯარის უფროსად, თბილისის ციხისთავად ჩანს. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მინბაში არა მარტო ციხის უფროსი იყო, არამედ მორიგე ჯარში მაღალი თანამდებობის პირიც, რომელსაც ჯარის წვრთნაც ევალებოდა.

ნაზირი (არაბ.) – სამეურნეო-საფინანსო დარგის მოხელე XVII-XVIII საუკუნეების საქართველოში. არსებობდა სალაროს ნაზირი (აბრამადი), ქარხნის, ანუ საწყობის ნაზირი, რომელსაც სამეფო შემოსავალი ებარა, ასევე ჩარფა ნაზირი – სამეფო საქონლის ზედამხედველი; ნაზირს თავისი ხელქვეითები ჰყავდა. ქართლ-კახეთის გაერთიანების შემდეგ ცალ-ცალკე არსებობდა ქართლისა და კახეთის ნაზირის თანამდებობა. ნაზირი ჯამაგირის და ულუფის სახით გასამრჯელოს იღებდა.

პროვიანტი – (გერმ.) – სურსათი, ძირითადად ჯარისათვის.

1349 ა. თაბუაშვილი, ფეოდალური ხანის საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, თბ., 2020, გვ. 110.

ულუფა – ლაშქრის, სახელმწიფო მოხელეთა და შიკრიკების გამოსაკვებად დაწესებული გადასახადი შუა საუკუნეებში. იგი, ძირითადად, ნატურალური გამოსაღები იყო, მაგრამ ზოგჯერ ფულადაც იხდიდნენ. ეს გადასახადი ჯერ კიდევ სელჩუკიანთა ხანაში გვხვდება (ნიზამ ალ-მულქი). მონღოლთა ბატონობის დროს კი ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე გადასაღები გახდა, რადგან ზუსტად არ იყო განსაზღვრული მისი ოდენობა და აკრეფასაც ბევრი სიავკაცე სდევდა. საქართველოში ულუფა მონღოლებმა შემოიღეს. XV-XVIII საუკუნეებში ის ადგილობრივი გადასახადად იქცა. გვხვდება: სათათრო, მუდამი, მთელი, წვრილი ულუფა.

ჩანახი – ძველებური ქართული საწყაო, დაახლ. ნახევარი ფუთი, ანუ 8 კგ.

ჩარექი – წონის ერთეული, ქართულად ნიშნავს მეოთხედს. გამოიყენებოდა როგორც საწონად, ასევე საწყაოდ, მანძილის და ფართობის საზომად.

წონის საზომად ჩარექი საქართველოში X ს-ის მეორე ნახევრიდან დასტურდება. შეადგენდა ლიტრის მეოთხედს და ამდენად, მისი ოდენობა ლიტრის სიდიდეზე იყო დამოკიდებული. სულხან-საბას მიხედვით: „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალსა ჩარექს უხმობენ, რომელსა სომხურად ნუკი და ქართულად გვერდი, გინა ნაოთხალი ეწოდების, ხოლო გვერდისა ნაოთხალსა ქსანი ეწოდება.“

XIX ს-მდე ჩარექის, ისევე, როგორც ლიტრის წონა თანაბრად იზრდებოდა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. XV-XVI სს-ში ჩარექი შეადგენდა 446 გრ-ს, XVIII ს-ში – 828 გრ-ს. XIX ს-ში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ჩარექის წონის სხვადასხვა მონაცემებია დაფიქსირებული, რაც ლიტრის წონის სხვდასხვაობით იყო განპირობებული. მაგ: ქართლში ჩარექი იწონიდა 921 გრ-ს, კახეთში - 848 გრ-ს, დასავლეთ საქართველოში -1 კგ-ს.

საწყაოთა სისტემაში ჩარექი თუნგის მეოთხედს შეადგენდა და სითხის საზომად გამოიყენებოდა. მასიურად, საწყაოდ ჩარექი XVIII ს-დან გავრცელდა. აღმ. საქართველოში ჩარექი თიხისა და სპილენძისაგან დამზადებული ღვინისა და არყის საზომი საწყაო იყო.

სიგრძის საზომად ჩარექი ხშირ შემთხვევაში მტკაველის ნაცვლად გამოიყენებოდა. ზომით იგი ადლის მეოთხედს შეადგენდა. როგორც ფართობის საზომი, ჩარექი დაკავშირებული იყო დღიურთან და შეადგენდა მის მეოთხედს, ე.ი. 0,125 ჰ-ს.

შაური – ხუთი კაპიკის ღირებულების ფულის ერთეული.

ხარვარი – ძველი ირანული წონის ერთეული, უდრიდა დაახლ. 300 კილოგრამს, ქართულად კაბიწი, 12 კოდი.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

წყაროები:

1. 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009.

2. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი აღაპებით, თბ., 1901.

3. ამილახვარი ალ., გეორგიანული ისტორია, გ. ქიქოძის თარგმანი, ჟურნ. „მნათობი“, 1939, №8.

4. ბაგრატიონი იოანე, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986.

5. ბაგრატიონი იოანე, აღწერა საქართველოს თავად-აზნაურთა გვარებისა, რედაქტორი და გამომცემელი ზ. კაცელაშვილი, თბ., 1997.

6. ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, თ. ლომოურის რედ., თბ., 1941.

7. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.

8. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.

9. ბატონიშვილი ვახუშტი, საქ. ისტორია, გამოცემული დ. ბაქრაძის მიერ, ტფ., 1885.

10. ბატონიშვილი იოანე, ხუმარსწავლა, წიგნი II, თბ., 1991.

11. გაბაშვილი ტიმოთე, მიმოსვლა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1956.

12. გაბაშვილი ტიმოთე, მოხილვა წმინდანთა და სხუათა აღმოსავლეთის ადგილთა, ტფ., 1852.

13. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ტ. VIII, თბ., 1970.

14. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. I, თბ., 1962.

15. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ.

გელაშვილმა, ტ. II, თბ., 1964.

16. გოზალიშვილი გიორგი, 1832 წლის შეთქმულება, ტ. III, თბ., 1976.

17. გორგიჯანიძე ფარსადან, ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, 1925.

18. დოკუმენტები კახეთის 1812 წლის აჯანყების ისტორიისათვის, დოკუმენტები გამოსაცემად მოამზადა პროფ. შ. ხანთაძემ, თბ., 1999.

19. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940.

20. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 1953.

21. დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. I, ავტორები: თეა ქართველიშვილი (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი), ხათუნა ბაინდურაშვილი, ირაკლი გელაშვილი, თამაზ გოგოლაძე, მაია შაორშაძე, თემო ჯოჯუა, რედ. მზია სურგულაძე, მზია სურგულაძის რედ., თბ., 2019.

22. დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ, ტ. II, ავტორები: თეა ქართველიშვილი (პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი), ხათუნა ბაინდურაშვილი, ირაკლი გელაშვილი, თამაზ გოგოლაძე, მაია შაორშაძე, თემო ჯოჯუა, რედ. მზია სურგულაძე, თბ., 2021.

23. ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჯავახიშვილის რედ. თბ., 1940.

24. ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.

25. იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 28, 1950.

26. ივირონის აქტები, დაარსებიდან XI საუკუნის შუა წლებამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. I, თბ., 2008.

27. ივირონის აქტები, XI საუკუნის შუა წლებიდან 1204 წლამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. II, თბ., 2008.

28. ივირონის აქტები, 1204-1328, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, ტ. III, თბ., 2008.

29. ივირონის აქტები, 1328 წლიდან XVI ს-ის დამდეგამდე, დიპლომატიკური გამოცემა, ჟაკ ლეფორი, ნიკოლაოს იკონომიდის, დენიზ პაპახრისანთუ, ვასილიკი კრავარი, ელ. მეტრეველის თანაავტორობით, თბ., ტ. IV, თბ., 2008.

30. კონჭოშვილი პეტრე, მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმს და წმ. ათონის მთაზედ, კომენტირებული გამოცემა, გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ვაჟა კიკნაძემ, თბ., 2016.

31. ლორთქიფანიძე იასე, საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947.

32. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, I წიგნი, (X-XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით) გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964.

33. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა 1744-1840, ტფ. 1906.

34. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. I, თბ., 1938.

35. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. II, თბ., 1953.

36. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, ტ. III, თბ., 1955.

37. მეტრიჩესკის წიგნი, მიცემული საქართველო-იმერეთის უწმინდესის მმართებელის სინოდის კანტორიდგან გორის უეზდის არბოს წმინ. გიორგის ეკკლესიასა შინა, ჩასაწერად დაბადებულთა, ქორწინებით შეუღვლილთა და გარდაცვალებულთასა. ჩყეთ წლისა.

38. ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, ელ. მეტრეველისა და ც. ქურციკიძის რედ. ტ. I, თბ., 1991.

39. ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, ტ. II, თბ., 1993.

40. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბ., 1991.

41. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი ტ. II, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, თბ., 1993.

42. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს ანა ბაქრაძემ, ლევან რატიანმა და გიორგი ოთხმეზურმა, თბ., 2004.

43. ჟორდანია თ., ქრონიკები, I, თბ., 2004.

44. ჟორდანია თ., ქრონიკები, II, გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ, თბ., 2018.

45. რაინეგსი ი., მოგზაურობა საქართველოში, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002.

46. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, 1990.

47. საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, ტ. I, დ. მუსხელიშვილის რედ., თბ., 2010.

48. საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, დ. მუსხელიშვილის რედ. ტ. II, თბ., 2010.

49. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, პროფ. ავთ. იოსელიანის რედ. თბ., 1980.

50. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ., 1990.

51. საქართველოს კონსტიტუცია, მიღებული საქართველოს დამფუძნებელი კრების მიერ 1921 წლის თებერვლის 21, ბათომი, 1921.

52. საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. I, ტფ., 1899.

53. საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. II, ტფ., 1909.

54. საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. III, ტფ., 1910.

55. საქართველოს რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს 2016-2017 წლების ანგარიში, 2018.

56. ქართველიშვილი იოანე, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციით და შენიშვნებით, თბ., 1952.

57. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.

58. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.

59. ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინაშვილის რედ. ტ. II, სპბ., 1854.

60. ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2013.

61. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, ფოთი, 1903.

62. ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ტ. III, ნაკვ. I, თბ., 1963.

63. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, აკად. არნ. ჩიქობავას რედ., თბ., 1986.

64. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა, ბაბილინა ლომინაძემ, თბ., 2013.

65. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. III, შეადგინეს თინათინ ენუქიძემ, დარეჯან კლდიაშვილმა, მზია სურგულაძემ, გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, თბ., 2014.

66. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV, XVI საუკუნე (ქართლი და სამცხე-საათაბაგო). ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მზია სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თამაზ აბაშიძემ, თბ., 2016.

67. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V-X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა, ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1953.

68. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X ს.ს.) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.

69. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბ., 1970.

70. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. I, თბ., 1963.

71. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. II, თბ., 1965.

72. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970.

73. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. IV, თბ., 1972.

74. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. V, თბ., 1974.

75. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VI, თბ., 1977.

76. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VII, თბ., 1981.

77. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VIII, თბ., 1985.

78. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ. წიგნი II (1213 წლიდან 1700 წლებამდე), თბ., 1897.

79. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი მესამე, გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ, თბ., 1967.

80. ყაუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. VIII, თბ., 1970.

81. ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957.

82. შიდა ქართლი (პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ცხინვალის რაიონი), ც. დადიანიძის რედ. ტ. I, თბ., 2002.

83. ჩხეიძე სეხნია, ცხოვრება მეფეთა, ქ.ც. II, დ. ჩუბინიშვილის გამოც. სპბ., 1954.

84. ჩხეიძე სეხნია, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., ტფ. 1913.

85. ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას გამოცემა – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954.

86. ხარაძე კ., ათი წელი მოგზაურობაში, იონა გედევანიშვილი, თბ., 2013.

87. ხერხეულიძე ომან, მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1989.

88. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967.

89. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, Под общ. ред. А. Д. Берже, т. I, Тиф., 1866.

90. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. II, Тиф., 1868.

91. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. III, Тиф., 1869.

92. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. IV, Тиф., 1870.

93. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. V, Тиф., 1873.

94. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. VI, Тиф., 1874.

95. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. VII, Тиф., 1878.

96. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. IX, Тиф., 1884.

97. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. I, ТБ., 1962.

98. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. II, ТБ., 1962.

99. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и Цховребов, т. III, Цхинвал, 1961.

100. Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

101. Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифл., 1893.

102. Brosset M., Rapports sur un voyage archeologgique dans la Georgie et dans Larmenie, exsecuite en 1847-1848, III, St. Petersbourg, 1851.

ლიტერატურა

103. აბრამიშვილი ვ., მდინარე ლიახვის სახელწოდების განმარტებისთვის, „მნათობი“, №1, 1971.

104. აკოფაშვილი გ., სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV-XVIII ს.ს. ქართლში, თბ., 1965.

105. ალიმბარაშვილი ი., ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 2011.

106. ალიმბარაშვილი ი., აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში, თბ., 2008.

107. ალიმბარაშვილი ს., ტინისხიდის ისტორია, გორი 2005.

108. ალიმბარაშვილი ი., კათალიკოსი დომენტი IV, „საისტორიო ძიებანი,“ XII, 2013-2014, ექვთიმე თაყაიშვილის საქართველოს საისტორიო საზოგადოება, აფხაზეთის ორგანიზაცია, თბ., 2015.

109. ალიმბარაშვილი ი., შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის I ოცწლეულში, რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გორის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2021.

110. ანდღულაძე ნ., თირის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1976.

111. ახუაშვილი ი., ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1991.

112. ბატონიშვილი დავით, ახალი ისტორია, თ. ლომოურის რედ. თბ., 1941.

113. ბახტაძე მ., არაგვის ერისთავთა ქრონოლოგია (XVI-XVIII საუკუნეები), თბ., 2005.

114. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1967.

115. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973.

116. ბოჭორიძე გ., ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა სხირტლაძემ და ნატალია ჩიტიშვილმა, ინგა გოგობერიშვილის მონაწილეობით, თბ., 2011.

117. გაბაშვილი ვ., ფეოდალური წყობილება საქართველოში, თბ., 1958.

118. გამყრელიძე ბ., ოსთა განსახლების საკითხისათვის საქართველოში, კრებულში „ოსთა საკითხი,“ ა. ბაქრაძისა და ო. ჩუბინიძის რედ. გორი-თბილისი, 1996.

119. გაჩეჩილაძე მ., სამაჩაბლოს ოსთა ყოფა-ცხოვრება, ზნე-ჩვეულება, კულტურა, თბ., 1996.

120. გვასალია ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983.

121. გვასალია ჯ., პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი” 1976-1977, №43-44.

122. გვასალია ჯ., შიდა ქართლი და ოსური პრობლემა, კრებ. „ოსთა საკითხი," გორი-თბილისი, 1996.

123. გვასალია ჯ., შიდა ქართლი და ოსური საკითხი, თბ., 1997.

124. გვრიტიშვილი დ., ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

125. გორგოძე ნ., ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი ქსნისა და არაგვის ხეობაში „თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის" მიხედვით (1728 წ.), ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, ტ. 12, თბ., 2005.

126. გუნცაძე მ., 1920 წლის ოსთა აჯანყება შიდა ქართლში ქართული პერიოდული პრესის მასალების მიხედვით, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XV-XVI, 2013-2014.

127. დიდი ლიახვის ხეობის სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალის მიერ შედგენილი უძრავი ძეგლების სააღრიცხვო ბარათები, შემდგენილი პაატა ბასიშვილი, № 83, 01,10,2006; № 86, 02,10,2006; №125, 29,09,2006.

128. ენციკლოპედია „საქართველო," ტ, I, თბ., 1997.

129. ვადაჭკორია შ., ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე (1917-1925 წ.წ.), თბ., 2020.

130. ზანდუკელი მ., ქალი მეთუნეები შიდა ქართლში, კრებ: შიდა ქართლი, ეთნოგრაფიული გამოკვლევა, თბ., 1984.

131. ზაქარაია პ., საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988.

132. ზაქარაია პ., ცხინვალის რაიონი, თბ., 1981.

133. თაბუაშვილი ა., ფეოდალური ხანის საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, თბ., 2020.

134. თაბუაშვილი ა. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII ს. II ნახევარი), თბ., 2013.

135. თაყაიშვილი ე., ქსნის ხეობის სტატისტიკური აღწერილობა, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 45, 1951.

136. თოგოშვილი გ., საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. XV-XVIII სს., თბ., 1969.

137. თოგოშვილი გ., საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა, XV-XVIII ს.ს. თბ., 1969.

138. თოიძე ლ., როგორ შეიქმნა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, თბ., 1991.

139. თოფურია ვ., შიდა ქართლის წარწერები, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924.

140. თოფჩიშვილი რ., საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლში ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997.

141. თოფჩიშვილი რ., „ოსური ეთნოგრაფიული ენციკლოპედია" ქართულ-ოსური ურთიერთობის კონტექსტში, თბ., 2016.

142. იმნაიშვილი ი., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1970.

143. იოსელიანი პ., ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელიას რედაქციით, თბ., 1978.

144. კაკაბაძე ს., თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის, ტფ., 1913.

145. კაკაბაძე ს., ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1924.

146. კანდელაკი ბ., ათონის ივერთა მონასტერი, ძეგლის მეგობარი, №22, 1970.

147. კეკელია მ., ერეკლე II-ის განჩინებანი სამაჩაბლოში ბოროტმოქმედების აღსაკვეთად, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა," №25, 1991.

148. კვერენჩხილაძე რ., წამების გზა, წიგნი I, თბ., 2014.

149. კლიმიაშვილი ა., საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, თბ., 1961.

150. კლიმიაშვილი ა., მასალები XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმ. საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის (მორიგე ლაშქარი) წ. II თბ., 1966 (სადისერტაციო ნაშრომი წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად).

151. კოტეტიშვილი ვ., ჩემი წუთისოფელი, თბ., 2019.

152. კოტეტიშვილი ლ., ეშმაკი გალიფეში, თბ., 2019.

153. კოშორიძე თ., ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი შიდა ქართლში, ხელნ. 2014.

154. ლიახველი გ., გერის-ხეობიდამ (გორის მაზრა) „მწყემსი," 1886, №32.

155. ლიახველი გ., სამხრეთ ოსეთი, „მგზავრის შენიშვნები," „დროება," 1883, № 77.

156. ლიახველი გ., მგზავრის შენიშვნები, „დროება," №77, 1884.

157. ლომოური ნ., მოთხრობები, თბ., 1955.

158. ლომოური ნ., პუბლიცისტური წერილები, შემდგენელი ხათუნა მურადაშვილი, თბ., 2002.

159. ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.

160. მაისურაძე ი., ქართული გვარსახელები, თბ., 1990.

161. მაკალათია ს., ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, გორის სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, თბ., 1943.

162. მაკალათია ს., ლიახვის ხეობა, თბ., 1971.

163. მამისთვალიშვილი ე., ქართველ ებრაელთა ისტორია, თბ., 1995.

164. მამისთვალიშვილი ე., გორის ისტორია, ტ. II, გორი, 1999.

165. მამისთვალიშვილი ე., გორის ისტორია, ტ. I, თბ., 2018.

166. მამისთვალიშვილი ე., საქართველო-რომის ურთიერთობა XIII საუკუნის II ნახევარში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელ-

მწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, შოთა მესხია – 100, თბ., 2016.

167. მამისთვალიშვილი ე., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია (ქართული პერიოდი), თბ., 2005.

168. მამისთვალიშვილი ე., საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII ს.ს.) თბ., 2008.

169. მარღიშვილი ს., ორბოძლელთა ფეოდალური საგვარეულო, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982.

170. მგელაძე მ., დასჯის ფორმები განვითარებული და გვიანი შუა - საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ჩვეულებით სამართალში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა," XXI, 2019.

171. მეგრელიძე ი., სიძველეები ლიახვის ხეობაში, I, თბ., 1984.

172. მეგრელიძე ი., სიძველეები ლიახვის ხეობაში, II, თბ., 1997.

173. მეგრელიძე ი., წარწერები და სხვა სიძველეები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „მოამბე", 1963, № 5.

174. მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბ., 1980.

175. მენთეშაშვილი ა., ოსური სეპარატიზმი 1918-1920 წლებში, კრებ. ოსური საკითხი, თბ., 1996.

176. მერკვილაძე დ., „ზენა სოფლიდან"—„შიდა ქართლამდე" (აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან), ამირანი, IV-V, 2001.

177. მესხია შ., საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979.

178. მეფისაშვილი რ., ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა, საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, №10, 1944.

179. მეფისაშვილი რ., ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, №4, 1955.

180. მეფისაშვილი რ., ზოგიერთი ისტორიული ძეგლი სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე, „ძეგლის მეგობარი", თბ., 1968, №14.

181. მღებრიშვილი ა., ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რეს-პუბლიკის პერიოდში (1918-1921), თბ., 2019.

182. მღებრიშვილი ა., მივიწყებული შემოქმედება, თბ., 2021.

183. ნინიძე დ., სავახტანგო, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ნაკვეთი მეოთხე, თბ., 1993.

184. ნინიძე დ., მუხრანბატონები, თბ., 1997.

185. ნინიძე დ., ბაგრატიონთა სამეფო სახლის განშტოებათა ისტორია, თბ., 2004.

186. ნიჟარაძე მ., ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, თბ., 1977.

187. ოთინაშვილი ნ., ლიახვის ხეობის ონომასტიკა, თბ., 2002.

188. ოთინაშვილი ნ., რამდენიმე საკულტო ძეგლი ლიახვისა და ქსნის ხეობიდან, ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრი, შრომათა კრებული, №11, 2016.

189. ოთხმეზური გ., შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, კრებულში „ოსთა საკითხი," ა. ბაქრაძისა და ო. ჩუბინიძის რედ. გორი-თბილისი, 1996.

190. ოთხმეზური გ., შიდა ქართლის მცირე სათავადოები, სადოქტ. დისერტაცია, ხელნაწერი, 1999.

191. ორჯონიკიძე ე., ალექსანდრე ბატონიშვილის ბრძოლა რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ, ალექსანდრე ბატონიშვილის წერილები, თბ., 1999.

192. ოსების გერისთობა კონსტანტინე ბერძენოვისა, „ცისკარი," 1870 წლის ივლისი.

193. ოქროპირიძეების საგვარეულო სოფლის მოკლე ისტორია, შემდგენლები: სქიმიდუმენი ისიდორე (ოქროპირიძე), ზურაბ ოქროპირიძე, უჩა ოქროპირიძე, თბ., 2012.

194. ოქროპირიძე ზ., ოქროპირიძეების სასულიერო დასი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული №11, 2016.

195. ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954.

196. პოპიაშვილი ნ., ეთნიკური უმცირესობების ენების სწავლების თავისებურებები საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა საქართველოში (აფხაზური და ოსური ენების მაგალითზე), ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივები, მასალები, თბ., 2017.

197. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVIII-XXI საუკუნეებში, წიგნი I, თბ., 2016.

198. საბჭოთა ხელისუფლების ანტირელიგიური პოლიტიკა შიდა ქართლში (XX საუკუნის 20-იან წლებში) დოკუმენტები გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო პროფ. გიორგი სოსიაშვილმა, თბ., 2013.

199. სარალიძე ლ., საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921) და ოსეთის საკითხი, ჟურნ. „ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები," 2007.

200. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.

201. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა, XVIII-XXI საუკუნეებში, წიგნი I, თბ., 2016.

202. სიდამონიძე ვ., გერის მონასტრის ქრონიკა, გაზ. „საბჭოთა ოსეთი," 17 ნოემბერი, 1962.

203. სოსიაშვილი გ., პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, სოფელი სათიხარი, გაზ. „ლიტერატურული ცხინვალი", №3, 1998.

204. სოსიაშვილი გ., როგორ გოდებს გერის ტაძარი, გაზ. „ლიტერატურული ცხინვალი," 1999, №5.

205. სოსიაშვილი გ., „ლეკიანობის საკითხი" და სამაჩაბლო, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ისტორიის სერია, №111, თბ., 2003.

206. სოსიაშვილი გ., სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2005.

207. სოსიაშვილი გ., ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005.

208. სოსიაშვილი გ., ძიებანი, თბ., 2007.

209. სოსიაშვილი გ., პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (სოფელი ქორდი), თბ., 2007.

210. სოსიაშვილი გ., გერმანელი მოგზაურები ოსების შესახებ, თბ., 2007.

211. სოსიაშვილი გ., გზები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. „აღმოსავლეთი და კავკასია," №5, 2007.

212. სოსიაშვილი გ., სოფელ ვანათის მდებარეობის საკითხისათვის, გორის მცირე აკადემიის შრომათა კრებული, 2008.

213. სოსიაშვილი გ., საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, თბ., 2008.

214. სოსიაშვილი გ., დიცის ისტორია, თბ., 2010.

215. სოსიაშვილი გ., სოფ. ერედვის ისტორიიდან, გორის უნივერსიტეტის II საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, შრომათა კრებული, 2010.

216. სოსიაშვილი გ., ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011.

217. სოსიაშვილი გ., ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011.

218. სოსიაშვილი გ., სოფელი გერი და გერისთობის დღესასწაული, პროფ. ლელა მელაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, კონფერენციის მასალები, 2012.

219. სოსიაშვილი გ., შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმის შესახებ, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, პროფ. გენადი ბურჭულაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2012.

220. სოსიაშვილი გ., არბოს წმინდა გიორგის ხატის ისტორიიდან, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი ისტორიის და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №4, 2013.

221. სოსიაშვილი გ., შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013.

222. სოსიაშვილი გ., სამაჩაბლო „ოსმალობის" პერიოდში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, 12-13 დეკემბერი, 2014, გორი, საქართველო, კონფერენციის მასალები.

223. სოსიაშვილი გ., თირის მონასტრის 1432 წლის სიგელი და თავხელისძეთა საგვარეულო, „ანალები," №11, 2015.

224. სოსიაშვილი გ., ლიახვის ხეობის ნასოფლარები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №10, 2016.

225. სოსიაშვილი გ., კახთა მეფეები და მცხეთის ქადაგები (XV-XVI ს.ს), „ანალები," №12, 2016.

226. სოსიაშვილი გ., „ოსმალობა“ და პატარა ლიახვის ხეობა, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონფერენცია, 11-12 დეკემბერი, 2015, კონფერენციის მასალები, გორი, 2016.

227. სოსიაშვილი გ., მაჩაბლების ბრძოლა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ (XIX საუკუნის I ნახევარი), გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, № 12, 2016.

228. სოსიაშვილი გ., საკათალიკოსო მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო საწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №11, 2016.

229. სოსიაშვილი გ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისა და სინას მთის მამულები ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო საწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №9, 2016.

230. სოსიაშვილი გ., ეპიტაფიები სოფელ დიციდან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 2016.

231. სოსიაშვილი გ., მაღალაძეთა საგვარეულოს ისტორიიდან (XV-საუკუნის II ნახევარი), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარული ფაკულტეტი, ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 140 წლის იუბილესადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, ქართველოლოგია: წარსული, აწმყო, მომავალი, პროგრამა და თეზისები, თბ., 2016.

232. სოსიაშვილი გ., კათალიკოსის სამოურავოები ლიახვის ხეობაში, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ისტორიის და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრი, №14, 2016.

233. სოსიაშვილი გ., დიცის წარწერები, თბ., 2017.

234. სოსიაშვილი გ., დიცის ტაძრის ასომთავრული წარწერები, ჟურნ. „ისტორიანი,“ №3, 2017.

235. სოსიაშვილი გ., ათონის ვატოპედის ბერძნული მონასტრის მამულები ლიახვის ხეობაში, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ხელოვნების სერია, №2, 2017.

236. სოსიაშვილი გ., გედევანიშვილები - კათალიკოსის ჯარის სარდლები და მოურავები, ჟურნ. „ანალები,“ №13, 2017.

237. სოსიაშვილი გ., პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, ჟურნ. „ქართველური მემკვიდრეობა,“ XXI, 2017.

238. სოსიაშვილი გ., მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში გავრცელებული ჰიდრონიმები, „ანალები,“ №14, 2018.

239. სოსიაშვილი გ., საოსო გზის განმარტებისათვის, ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწი-

ფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსური ურთიერთობისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის თეზისები, თბ., 2017.

240. სოსიაშვილი გ., ლიახვის ხეობა მავთულხლართს მიღმა, ჟურნ. „ისტორიანი," №8/92, 2018.

241. სოსიაშვილი გ., შიდა ქართლში ოსთა სამოურავოების საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, მეოთხე სამეცნიერო კონფერენცია, ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივები, თეზისები, თბ., 2018.

242. სოსიაშვილი გ., სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შექმნის ისტორიიდან(ლიახვის ხეობის მოსახლეობის პროტესტი საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის შემადგენლობაში შესვლასთან დაკავშირებით), გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული №16, 2018.

243. სოსიაშვილი გ., დიდი ლიახვის ხეობების 2008 წლის აგვისტოს ომის შედეგად ოკუპირებული სოფლები „ოსმალობის" პერიოდში, შუა საუკუნეებში ქართულ-თურქული ურთიერთობები, გორი, 2019.

244. სოსიაშვილი გ., ოსთა სასამართლოები დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში (XIX საუკუნის დასაწყისი), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, V საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, მასალები, თბ., 2019.

245. სოსიაშვილი გ., სოფელ არბოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 2019.

246. სოსიაშვილი გ., ფავლენიშვილთა წარმომავლობის საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, XV, 2019.

247. სოსიაშვილი გ., სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II ეგზარქოს ვლადიმერის შიდა ქართლში მოგზაურობის შესახებ, თბ., 2019.

248. სოსიაშვილი გ., საქართველოში ეპიდემიების გავრცელების ისტორიიდან, თბ., 2020.

249. სოსიაშვილი გ., ანტირუსული გამოსვლების ერთი ეპიზოდი ლიახვის ხეობაში, XIX საუკუნის დასაწყისში (ბარბარე ლაფაჩი) გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული №19(1-2), 2020.

250. სოსიაშვილი გ., სოფელი გერი და გერის წმინდა გიორგის ტაძარი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, II, თბ., 2021.

251. სოსიაშვილი გ., სამაჩაბლოს ისტორია, თბ., 2021.

252. სოსიაშვილი გ., როგორ გეგმავდა რუსეთი ოსთა გადასახლებას შიდა ქართლის მთიანეთიდან, ჟურნ. „ისტორიანი,“ 3(120), 2021.

253. სოსიაშვილი გ., არბო, პარიზი, ლიმა, თბ., 2022.

254. სოსიაშვილი გ., ქეთევან ჟურულის მოღვაწეობა და ქართული საზოგადოებრიობა XIX საუკუნის II ნახევარში, პროფ. იოსებ ალიმბარაშვილის დაბადებიდან 60-წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია, გორი, 2022.

255. სტალინი ი. ბ., თხზულებანი, ტ. 5, თბ., 1949.

256. სურგულაძე მ., მცხეთიშვილები, ჟურნ. „ანალები,“ 2008.

257. სხირტლაძე ზ., ჩიტიშვილი ნ., კარბის წმ. სამების ეკლესია, ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“, №12, 2008.

258. ტუღუში ა., ცხოვრება და ღვაწლი დედოფალ მარიამ დადიანისა, თბ., 1992.

259. ფრონელი ალ., ამბოხება კახეთისა, 1812, ისტორიული ამბავი, ტფ., 1907.

260. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 2, თბ., 1977.

261. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბ., 1978.

262. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, თბ., 1979.

263. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5, თბ., 1980.

264. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია ტ. 8, თბ., 1984.

265. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9, თბ., 1985.

266. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10, თბ., 1986.

267. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, თბ., 1987.

268. ღამბაშიძე ნ., ქართული ხალხური და საეკლესიო დღესასწაულები, თბ., 2011.

269. შანიძე ა., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1986.

270. ჩერქეზიშვილი ე., ჩემი მოგონებანი, ი. გრიშაშვილის რედ. თბ., 1941.

271. ჩიტაია გ., აკად. ს. ჯანაშია და ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემა, „მიმომხილველი,“ I, თბ., 1949.

272. ცოტნიაშვილი მ., ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986.

273. ჭელიძე ვ., ივანე მაჩაბელი, თბ., 1968.

274. ჭიჭინაძე ზ., ოსეთის ისტორია, ტფ., 1913.

http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6236/3/oseTis%20istoria.pdf

275. ხარაძე კ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992.

276. ხეცურიანი ჯ., საქართველოს სახელმწიფო ენა, ჟურნ. მართლმსაჯულება და კანონი, № 1, (28), 2011.

277. ხუციშვილი ნ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბ., 2006.

278. ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი, ტ. X, თბ., 1992.

279. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960.

280. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1982.

281. ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, თხზულებანი, ტ. VII, თბ., 1984.

282. ჯავახიშვილი ნ., რუსეთის იმპერიასთან მებრძოლი უკანასკნელი ქართველი მეფე გრიგოლი, ჟურნ. „ისტორიანი," №11, 2011.

283. ჯალაბაძე გ., მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986.

284. ჯალაბაძე ნ., ჯანიაშვილი ლ., ლოლაძე ნ., ბორდერიზაცია და ქართულ-ოსური ურთიერთობები ოკუპირებულ რეგიონში, თბ., 2022.

285. ჯამბურია გ., არაგვის საერისთავო, ენციკლოპედია „საქართველო," თბ., 1997.

286. ჯანაშია ს., შრომები, II, თბ., 1952.

287. ჯაფარიძე ო., ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955.

288. Джугели В., Тяжелый крест (записки народно гвардейца), с предисл. Е. П. Гегечкори, Тиф., 1920.

289. Иоселиани Пл., Икортский монастырь в Карталинии, საქართველოს სასულიერო მახარებელი, ნოემბერი, 1865.

290. Иоселиани Пл., Описание города Душета, Тб., 1866.

291. Итоги всеобщей переписа населения республики Южная Осетия 2015 года, Цхинвал 2015.

292. Какабадзе С., Грузинские документы IX-XV вв. В собрании Ленинградского отделения института востоковедения АН СССР, Перевод и коментарии С. С. Какабадзе, изд. Наука, Москва 1982.

293. Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие. Е.К, Тиф., 1901.

294. Мачабели С. В., Экон. быт государственных крестьян Горийского уезда Тифлиской губерний, Материали для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VI, ч. I. Тиф., 1887,

295. Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной части исторической провинций Грузии Шида Картли. Тб., 1975.

296. Такаишвили Э., Археологические экскурсии, розыскания и заметки, вип. V, тб., 1915.

297. Труды Закавказской научной ассоциации, Серия 1, Тифлис, 1925.

298. Труды Тифлисского губернского статистического комитета : Выпуск 1-й, Сведения за 1884 и 1885 г.г.: С приложением 2-х карт _ Борчалинского и Тифлисского уездов, Под ред. секрет. ком. Игнатовского, Тиф., 1886.

299. Техов Б., Позднебронзовая культура Лиахвского басеина, Сталинир, 1957.

300. Техов Б., к истории изучения памятников эпохи энеолита и бронзы у нижнем течении реки большой Лиахви, Тб., 1963.

301. Шмерлинг Р., Закарая П., Три нейзвестных памятника: церкви в сел. Хандо, Цинкибе и Ацрисхеви, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელვნების ისტორიის სერია, 1971, №2.

302. Sosiashvili G., Asomtavruli Inscriptionts on Ditsi Saint Mary Virgin Chuch Near The Russian Occupational Line, Vol. P. 26, Pro Georgia, 2016.

303. Sosiashvili G., The Oppression of The Georgian Population in Tskhinvali Region During The First Years of Soviet Occupation, Pro Georgia Journal of Kartvelological Studies, Vol. P. 27, Warsaw, 2017.

304. Sosiashvili G., Territories owned in Georgia by the Mount Athos (Vatopedi) Monastery (In the Russian occupied territories, in Liakhvi Gorge, Pro Georgia, Juornal of Kartvelological Studies, Vol. P. 28, Warsaw, 2018.

პერიოდული გამოცემები:

305. გაზ. „დროება,“ 1880, №190.
306. გაზ. „დროება,“ 1883, №77.
307. გაზ. „დროება,“ 1884, №77.
308. გაზ. „დროება,“ 1884, №203.
309. გაზ. „ივერია,“ 1886, №199.
310. გაზ. „ივერია,“ 1890, № 210.
311. გაზ. „ივერია,“ 1891, №8.
312. გაზ. „ივერია,“ 1891, №160.
313. გაზ. „ივერია,” 1893, № 221.
314. გაზ. „ივერია,” 1893, № 258.
315. გაზ. „ივერია,“ 1894, №5.
316. გაზ. „ივერია,“ 1894, №48.
317. გაზ. „ივერია,” 1894, № 142.
318. გაზ. „ივერია,“ 1894 №226.
319. გაზ. „ივერია,” 1894, №226.
320. გაზ. „ივერია,“ 1896, №34.
321. გაზ. „ივერია,“ 1896, №64.
322. გაზ. „ივერია,“ 1897, № 111.
323. გაზ. „ივერია,“ 1898, №98.
324. გაზ. „ივერია,“ 1898, №111.
325. გაზ. „ივერია,“ 1898, №131.
326. გაზ. „ივერია,“ 1899, №279-280.
327. გაზ. „ივერია,“ 1900, №247.
328. გაზ. „ივერია,“ 1902, №117.
329. გაზ. „ივერია,“ 1902, №171.
330. გაზ. „ივერია,” 1903, №179.

331. გაზ. „კვალი,“ 1903, №28.
332. გაზ. „საქართველო,“ 1919, №241.
333. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1897, №245.
334. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898, № 618.
335. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898, №662.
336. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1898, №682.
337. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1899, № 906.
338. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1899, №722.
339. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1899, №738.
340. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1903, №2243.
341. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1903, №2264.
342. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905, №2776.
343. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905, №2785.
344. გაზ. „ცნობის ფურცელი,“ 1905, №2857.
345. გაზ. „სასოფლო გაზეთი,“ 1875, №5.
346. გაზ. „საქართველო,“ 1926, №25.
347. ჟურნ. „ცისკარი,“ ივლისი 1870.

საარქივო დოკუმენტები
საქართველოს ეროვნული არქივი, ცენტრალური საისტორიო არქივი (სეაცსა)

348. ფონდი 1448; საბ. №389.
349. ფ. 1448, საბ. 1341.
350. ფ. 1448, საბ. 3602.
351. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №206,
352. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №209.
353. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №216;
354. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №3602;
355. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №201;
356. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №389;
357. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №206;
358. ფ. 1450, დავთ. 26, საბ. №209.
359. ფ. 1450, დავთ. 31, საბ. 203.
360. ფ. 1450, საბ. 95.
361. ფ. 1450, წიგნი 36, საბ. 163.
362. ფ. 254, საქ. №58.
363. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 274-282, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.
364. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 294-298, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

365. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 308-312, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

366. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 312-316, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

367. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

368. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 326-343, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

369. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 343-349, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

370. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 349-350, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года

371. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1951, გვ. 350-355, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

372. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 13-14, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

373. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 15-16, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

374. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 2036, გვ. 17-23, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

375. ფ. 254, ანაწ. 1, საქმე 2044, გვ. 131, Камеральный опись церковных крестьян Горийского уезда, 1835 год.

376. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 162-163, Камеральное опись церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

377. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 163-164, Камеральное опись церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

378. ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 1246, გვ. 166-167, Камеральное опись церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

379. ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 62, ფურც. 81.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც)

380. ფ. HD - საბ. №664.

381. ფ. HD – საბ. № 5306.

382. ფ. HD – საბ. № 5888.

383. ფ. HD—საბ. №13714.

384. ფ. HD- საბ. №14681.

385. ფ. SD- საბ. № 464.

386. ფ. HD - საბ. № 2124.

387. ფ. HD -საბ. № 2125.

388. ფ. HD –საბ. № 3493.

გორის ს. მაკალათიას სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი (გსიემ)

389. გსიემ № 8235; №128.
390. გსიემ № 8059, დავთ I, გვ. 45, დავთ II.
391. გსიემ № 5942, გვ. 10;
392. გსიემ № 5942, გვ. 11.
393. გსიემ № 5942, გვ. 12.
394. გსიემ № 7486, ისტორიული საბუთები საამილახვროს, საციციანოს და ქსნის საერისთავოს შესახებ, გვ. 441

საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო გორის რაიონული არქივი

395. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №23.
396. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №308.
397. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №186.
398. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №89.
399. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №139.
400. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №363.
401. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №335.
402. ფ. №3, ანაწ. 1, საქ. №52.
403. ფ. №3, საბ. 49.
404. ფ. №3, ანაწ. 1, საქმე №89, გვ. 24-30.
405. ფ. №3, აღწერა № 471, საქ. №72, გვ. 14-17.
406. ფ. 4, ანაწ. 1, საქ. №101, გვ. 20.
407. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №10.
408. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №84.
409. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №169.
410. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №179.
411. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №195.
412. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №202.
413. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №357.
414. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №890.
415. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №550.
416. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №95.
417. ფ. №4, ანაწ. 1, საქ. №1115.
418. ფ. №9, ანაწ. 1, საქ. №82.

საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს სამოქალაქო რეესტრის სააგენტოს გორის სამსახურის არქივი

419. დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის სარეგისტრაციო დავთრები, ელექტრონული ვერსია, №26724.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე - კულტურის ისტორიის მუზეუმი

420. საქართველოს ხელოვნების სასახლე-კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე. 5302, ხ. 38. 499.

ინტერნეტრესურსი

421. https://tabula.ge/ge/topic/113472
422. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000831/
423. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000791/
424. http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00002965/
425. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000869/
426. https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false
427. https://prosopography.iliauni.edu.ge/persons/article/22687
428. https://www.radiotavisupleba.ge/a/vakhtang-kotetishvili-uflis-sachuqari-romelic-dakhvrites/28243309.html

ფოტო - დანართი

ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა (ცაკი) და სახალხო კომისართა საბჭოს (სახკომსაბჭო) ერთობლივი დეკრეტი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის მოწყობის შესახებ, ფ. მახარაძისა და ს. ქავთარაძის ხელმოწერით (ფრაგმენტი) (20.04.1922 წ.)

Photo - Appendix

Joint decree of the Central Executive Committee (CEC) and the Council of People's Commissars on the organization of the Autonomous District of South Ossetia, With the signature of P. Makharadze and S. Kavtaradze (fragment) (20.04.1922)

სეაუიცსა. ფ. 284, აღწ. 1, საქმე 26, ფურც. 1,4.

GNACHA F. 284, Des. 1, case 26, sheet. 1.4.

პატარა ლიახვის სოფლების: დიცისა და თერგვისის 1842 წლის საეკლესიო გლეხთა აღწერის უწყისი (ფრაგმენტი), სეაცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქ. 1951, გვ. 355.

The 1842 church records of Patara Liakhvi villages: Ditsi and Tergvisi ecclesiastic peasant census (fragment), GNACHA, f. 254, Ins. I, Case. 1951, p. 355.

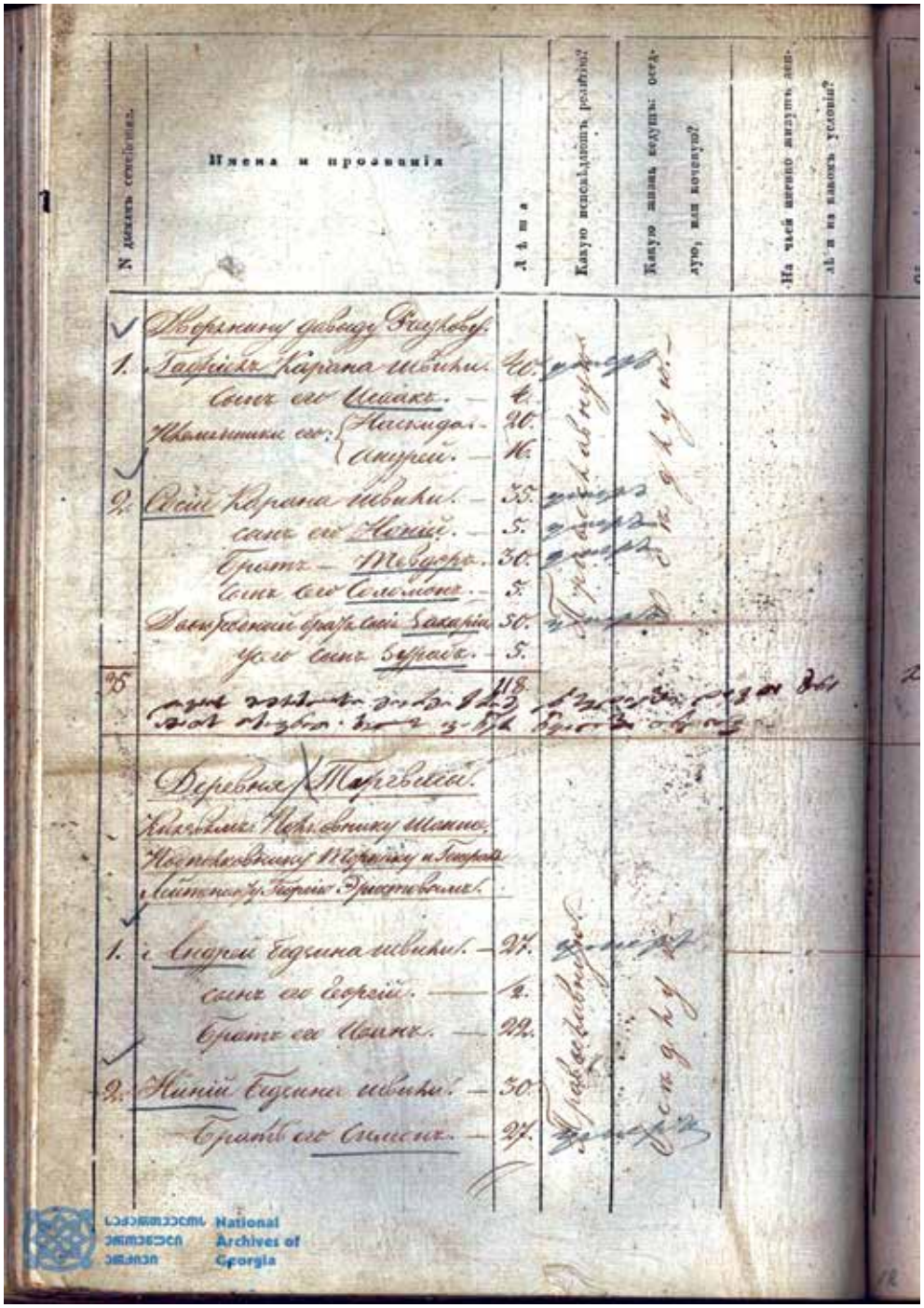

N дворамъ семействъ.	Имена и прозванія	Лѣта	Какую исповѣдуютъ религію?	Какую знаютъ молитву: отче, или молитвословіе?	Не учившіе ли грамотѣ, или и какъ учились грамотѣ?
	Дворянину Давиду Бицкову.				
1.	Гавріилъ Карпова сынъ.	40.			
	сынъ его Исаакъ.	4.			
	Племянники его: Александръ.	20.			
	Андрей.	16.			
2.	Сей Карпова сынъ.	35.			
	сынъ его Нико.	5.			
	Братъ Тебуаро.	30.			
	сынъ его Соломонъ.	5.			
	Двоюродный братъ его Захарія.	50.			
	усыновленный сынъ Зураба.	5.			
25		118.			
	Деревня Тергвиси.				
	Князь Петръ Шаншо.				
	Поручикъ Георгій и Петръ				
	и Штабсъ-капитанъ Григорій Эристовы.				
1.	Андрей Бадзина сынъ.	27.			
	сынъ его Георгій.	4.			
	Братъ его Исакъ.	22.			
2.	Нико Бадзина сынъ.	30.			
	Братъ его Симонъ.	27.			

National Archives of Georgia

სალარი მიხას ძის მიერ გაცემული დოკუმენტი, რომლის თანახმად, კარბი, გარეჯვარი და ბაკურის უბანი წითლოსან ქვენიფნეველ-ლარგველს გადაეცა (1433 წ.), ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, HD-3493.

document issued by Salari son of Mikha, according to which Karbi, Garejvari and the district of Bakuri were handed over to Tsitlosan Kvenipnevel-Largveli (1433), National Center of Manuscripts, HD-3493.

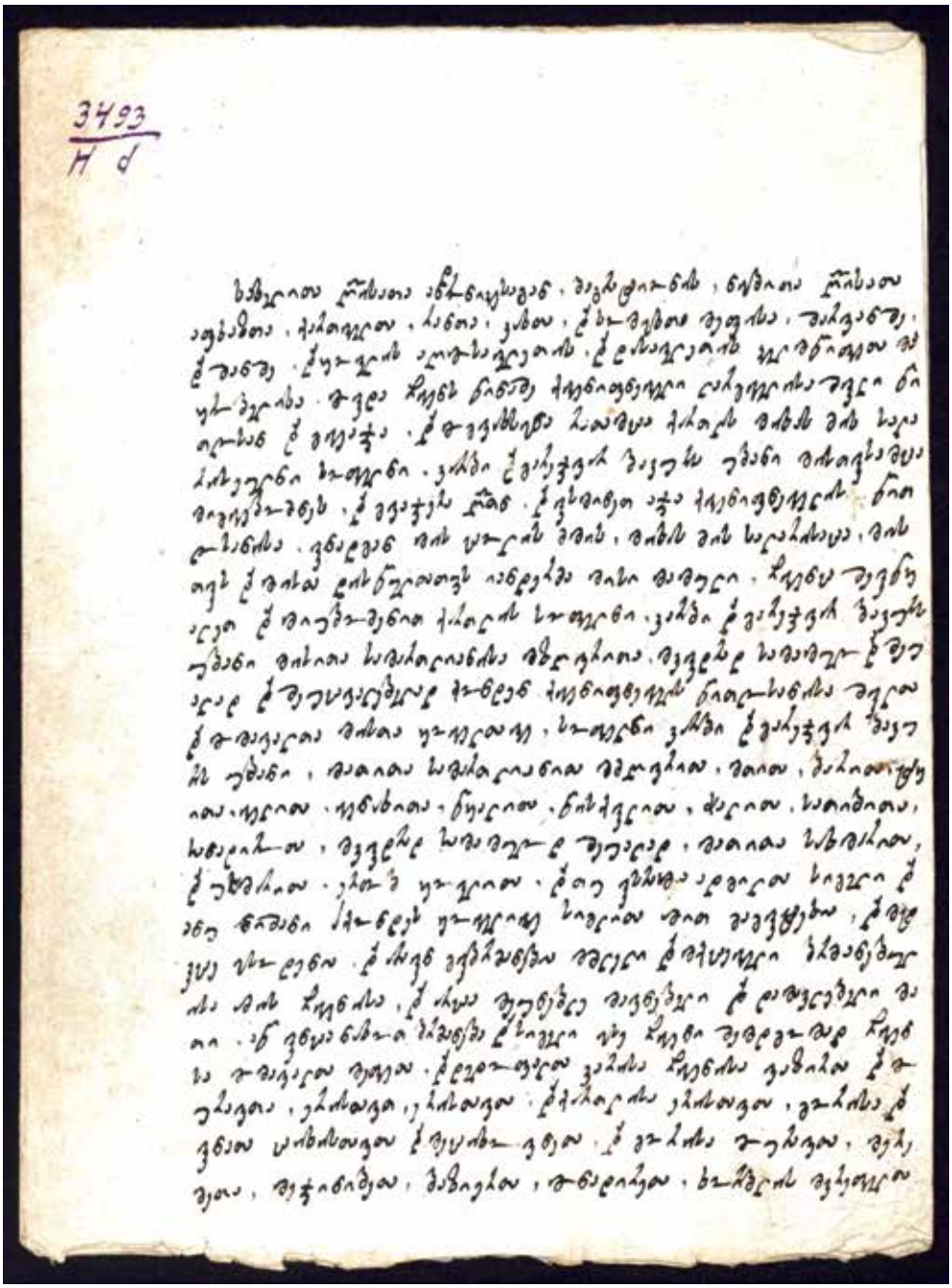

ნიკოლოზ კათალიკოსის მიერ ვახტანგ ბატონიშვილისადმი ყურისუბნის სანაცვლოდ პატარა ლიახვის ხეობაში მამულების გადაცემის სიგელი (1574 წ.), ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, AD-165.

The deed of transfer of estates in Patara Liakhvi gorge in return to Kurisubani by Catholicos Nikoloz to Vakhtang Batonishvili (1574), National Center of Manuscripts, AD-165.

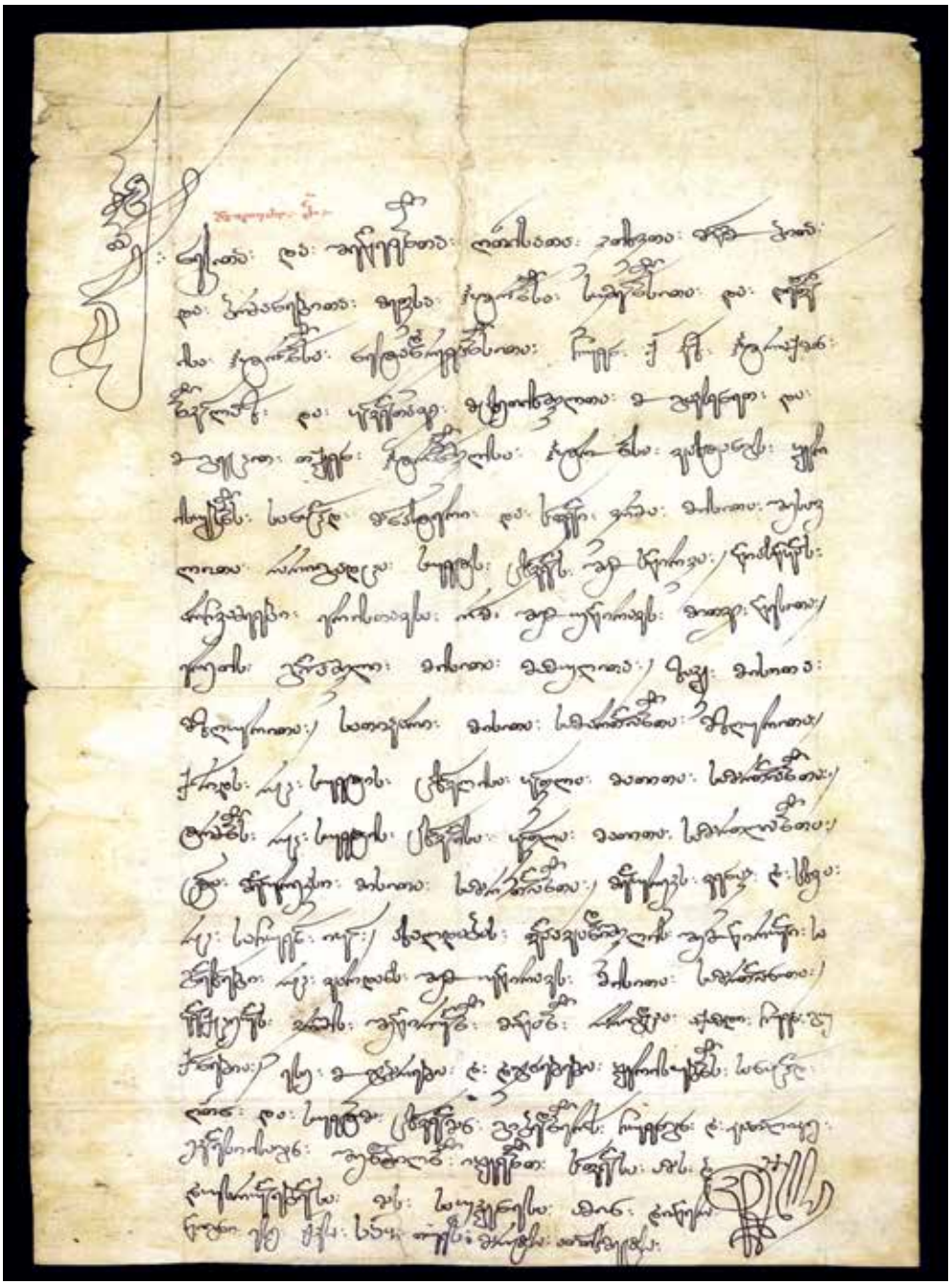

მღვრიას ხეობის სოფლების აუღებელი ბეგარის დავთარი (ფრაგმენტი), ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, HD-5888.

The book of the unattainable "Begara" of the villages of the Mgvria gorge (fragment), National Center of Manuscripts, HD-5888.

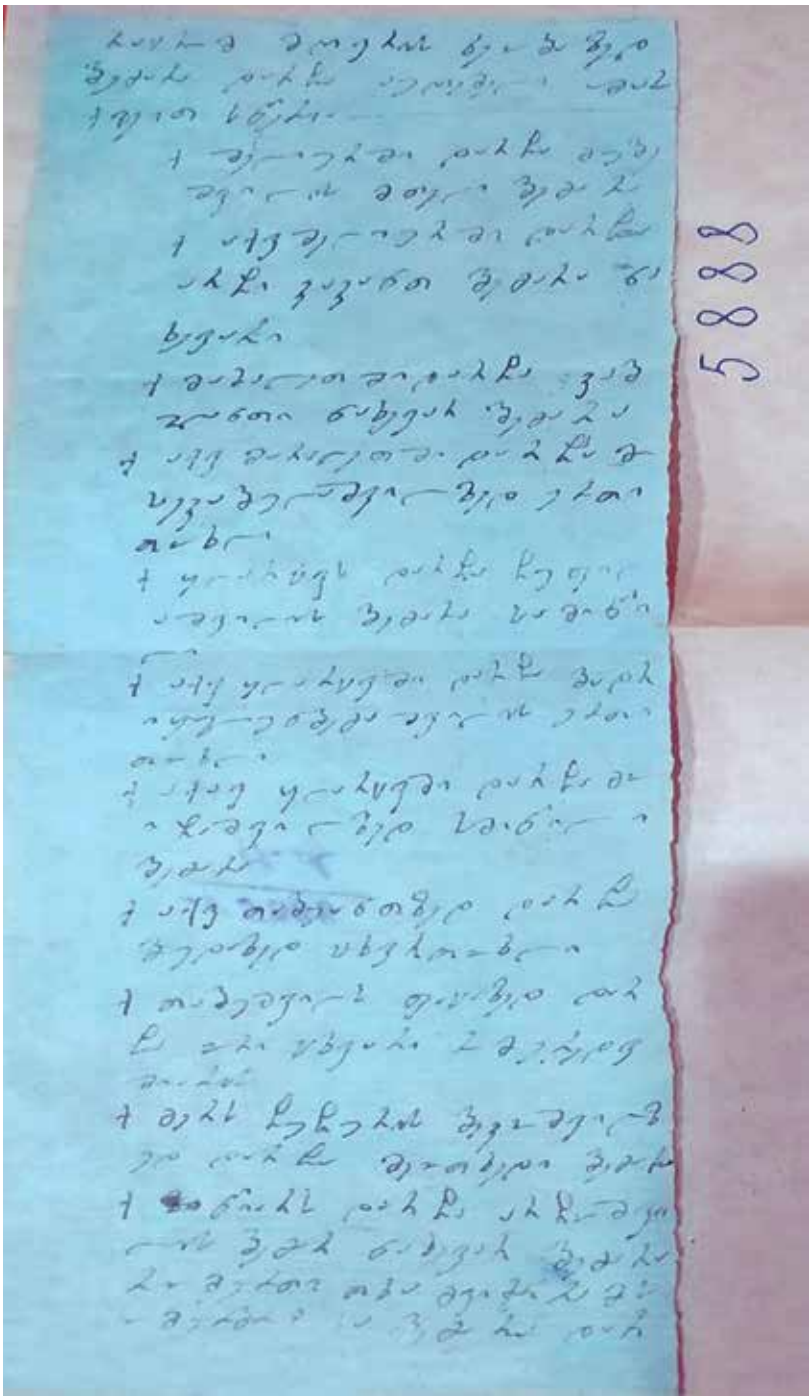

მღვრიას ხეობის სოფლების აულებელი ბეგარის დავთრის (ხეც, HD-5888), გ. თოგოშვილისა და ი. ცხოვრებოვის მიერ თარგმნილი და გამოქვეყნებული დოკუმენტის პირი (История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. I, ТБ., 1962, стр. 211, док. 178).

The translated and published copy by G. Togoshvili and I. Tskhovrebov of the book of the unattainable "Begara" of the villages of the Mgvria gorge (NCM, HD-5888), (История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. I, ТБ., 1962, стр. 211, док. 178).

№ 178

Конец XVIII в.—Ведомость на оставшуюся за Мгвривским ущельем часть повинностей

Сколько осталось несобранных повинностей за Мгвривским ущельем, написано ниже:
В Шелиури за Губешвили полная повинность (бегара). Там же, в Шелиури за Арчи... половина повинности.
В Маралети за Кабиловымн половина повинности.
Там же зэ. Мосе Кабулашвили одна овца (ярка).
В Кларцви за Чупилашвили три части.
Там же в Кларцви за Бадри Кулумбегашвили одна овца (ярка).
Там же Гоичашвили три части повинности.
Там же за Табуевым Беда одна овца.
За Табушвили Паца два барана, которые находятся в Ередви.
В Гери за Чучури Бекошвили четверть повинности.
В Циара за Арчошвили половина повинности, от него мы имеем только одного козла.
За Алборовым три части повинности.
В Чвриви за Ториевыми и Газиевыми две повинности.
Там же в Чвриви за Сабанашвили одна полная повинность.
Там же в Чвриви... 1 за сыновей Хачика половина повинности.

Институт рукописей АН ГССР, ф. Hd, док. 5888. Подлинник.

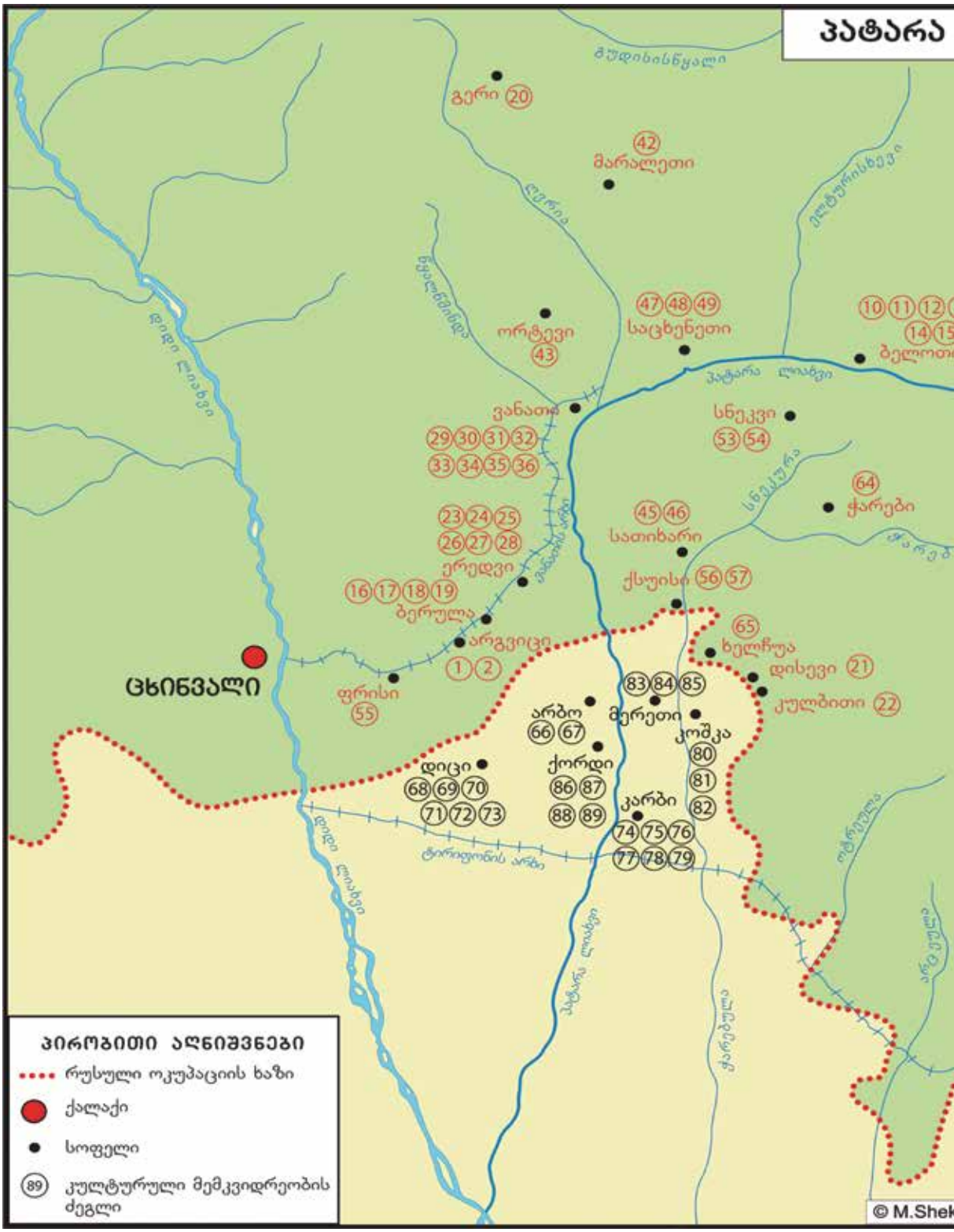
პატარა
ბუდიხისწყალი
ბერი 20
42
მარალეთი
ლეჩრა
ელტურისხევი
ნყალნმიდა
47 48 49
საცხენეთი
10 11 12
14 15
ბელოთ
ორტევი
43
დიდი ლიახვი
პატარა ლიახვი
ვანათა
29 30 31 32
33 34 35 36
სნეკვი
53 54
სნეკურა
64
ქარები
ქარებ
23 24 25
26 27 28
ერედვი
ვანათის არხი
45 46
სათიხარი
ქსუისი 56 57
16 17 18 19
ბერულა
65
ხელჩუა
1 2
არგვიცი
ცხინვალი
ფრისი
55
83 84 85
დისევი 21
კულბითი 22
არბო
66 67
მერეთი
კოშკა
80
81
82
ქორდი
86 87
88 89
დიცი
68 69 70
71 72 73
კარბი
74 75 76
77 78 79
ტირიფონის არხი
ოტრეული
ქარებული
© M.Shek
პირობითი აღნიშვნები
რუსული ოკუპაციის ხაზი
ქალაქი
სოფელი
89 კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლი

ლიახვის ხეობის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები

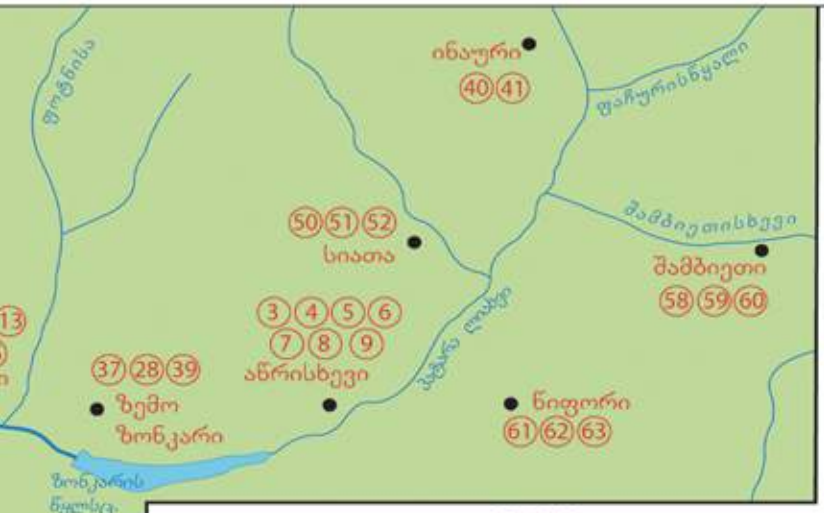

სნეკვი
53. წმ. გიორგი
54. ღვთისმშობელი

ფრისი
55. ღვთისმშობელი

ქსუისი
56. მთავარანგელოზი
57. ღვთისმშობელი

შამბიეთი
58. შამბიეთის კოშკი
59. სასახლე
60. ეკლესია

წიფორი
61. წმ. გიორგი
62. წითელი ჯვარი
63. კოშკი

ჭარები
64. ღვთისმშობელი

ხელჩუა
65. მთავარანგელოზი

არბო
66. წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესია
67. წმ. გიორგის ჯვარგუმბათოვანი ეკლესია

დიცი
68. მთავარანგელოზი
69. ღვთისმშობელი
70. ლომისის ნიში
71. ატოცის წმ. გიორგის ნიში
72. ღვთისმშობელი
73. გალავანი

კარბი
74. ღვთისმშობელი
75. წმ. მარინე
76. წმ. სამება
77. გნოლიძეების ციხე
78. ხუბაშვილების კოშკი
79. დავითაშვილების ციხე

კოშკა
80. ჩერქეზიშვილების კოშკი
81. ღვთისმშობელი
82. წმ. გიორგი

მერეთი
83. მერეთის კოშკი
84. ყველაწმინდა
85. წმ. გიორგი

ქორდი
86. ღვთისმშობელი
87. მთავარანგელოზი
88. წმ. ბარბარე
89. მახათაანთ ციხე

არგვიცი
1. ღვთისმშობელი
2. წმ. გიორგი

აწრისხევი
3. აწრისხევის ციხე
4. ჭრიის ციხე
5. სადარაჯო კოშკი
6. წმ. მარიამი
7. ღვთისმშობელი
8. სამება
9. ლომისას ნიში

ბელოთი
10. ციხე-გლავანი
11. დარბაზული ეკლესია
12. ფოხალას ციხე
13. ქაშუეთის ეკლესია
14. ღვთისმშობელი
15. ლომისის ეკლესია

ბერულა
16. მცხეთიჯვარი
17. წმ. ელიას ეკლესია
18. ბერის საყდარი
19. კოშკი

გერი
20. წმ. გიორგი

დისევ-კულბითი
21. ძელიცხოველი
22. ღვთისმშობელი

ერედვი
23. წმ. გიორგი
24. ერედვის ციხე
25. ბერის საყდარი
26. წითელი საყდარი
27. კავთის ნიში
28. ბარბალეს ნიში

ვანათი
29. ვანათის ციხე
30. მაცხოვრის ეკლესია
31. მაცხოვარი
32. ღვთისმშობლის დარბაზული ეკლესია
33. ღვთისმშობლის ბაზილიკური ეკლესია
34. ღვთისმშობლის გუმბათოვანი ეკლესია
35. წმ. მარიამის ნიში
36. „დაშლილი საყდარი"

ზონკარი
37. ღვთისმშობლის ეკლესია
38. შიოწმინდა
39. საცხოვრებელი დარბაზი

ინაური
40. ბეხუშეს ციხე
41. ზურგიანი კოშკი

მარალეთი
42. ნაეკლესიარი

ორტევი
43. წმ. გიორგი

რეხი (ნასოფლარი)
44. რეხის ეკლესია

სათიხარი
45. სათიხარის ციხე
46. ღვთისმშობელი

საცხენეთი
47. „გომართის ეკლესია"
48. კვირაცხოველი
49. წმ. გიორგი

სიათა
50. ზურგიანი კოშკი
51. კოშკი
52. ეკლესია

შენიშვნა: წითელი ფერით აღნიშნულია რუსეთის მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიაზე მოქცეული ძეგლები

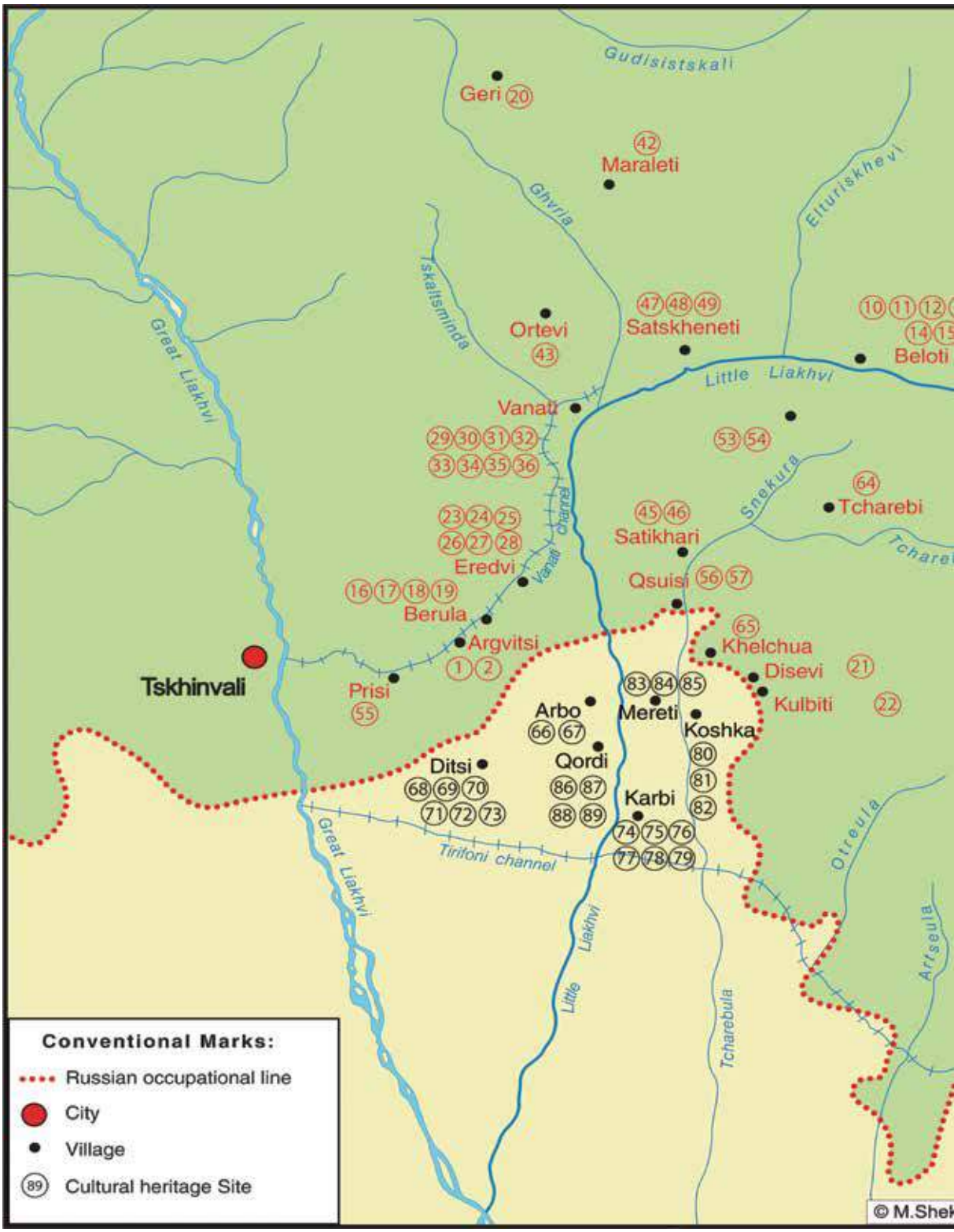
Gudisistskali
Geri 20
42
Maraleti
Ghvrla
Eltiriskhevi
Tskaltsminda
Great Liakhvi
Ortevi
43
47 48 49
Satskheneti
10 11 12
14 15
Beloti
Little Liakhvi
Vanati
29 30 31 32
33 34 35 36
53 54
Snekura
64
Tcharebi
23 24 25
26 27 28
Eredvi
Vanati channel
45 46
Satikhari
Qsuisi 56 57
16 17 18 19
Berula
Argvitsi
1 2
65
Khelchua
Disevi
21
Tskhinvali
Prisi
55
83 84 85
Arbo
66 67
Mereti
Koshka
Kulbiti
22
Ditsi
68 69 70
71 72 73
Qordi
86 87
88 89
Karbi
80
81
82
74 75 76
77 78 79
Tirifoni channel
Great Liakhvi
Little Liakhvi
Tcharebula
Otreula
Arsenia
Conventional Marks:
Russian occupational line
City
Village
89 Cultural heritage Site
© M.Shek

Cultural Heritage Sites of Patara Liakhvi Gorge
Potnisa
Inauri
40 41
Patsuristskali
Sambie Tisxevi
50 51 52
Siata
Shambieti
58 59 60
3 4 5 6
7 8 9
Atsriskhevi
Little Liakhvi
37 28 39
Zemo Zonkari
Tsipori
61 62 63
Zonkari dam
Rekhi
44
Goretistskali
Adzura
SNEKVI
53. ST. GIORGI
54. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
PRISI
55. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
KSUISI
56. ARCHANGEL
57. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
SHAMBIETI
58. SHAMBIETI TOWER
59. PALACE
60. CHURCH
TSIPORI
61. ST. GIORGI
62. RED CROSS
63. TOWER
TCHAREBI
64. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
KHELCHUA
65. ARCHANGEL
ARGVITSI
1. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
2. ST. GIORGI
ATSRISKHEVI
3. ATSRISKHEVI FORTRESS
4. CHRIA FORTRESS
5. WATCHTOWER
6. ST. MARIAM
7. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
8. SAMEBA (TRINITY)
9. CHURCH OF LOMISA
BELOTI
10. FORTRESS-FENCE
11. HALL-TYPED CHURCH
12. POKHALA FORTRESS
13. KASHUETI CHURCH
14. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
15. LOMISA CHURCH
BERULA
16. MTSKHETIJVARI
17. ST. CHURCH OF ELIJAH
18. BERI CHURCH
19. TOWER
GERI
20. ST. GIORGI
DISEV-KULBITI
21. DZELITSKHOVELI
22. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
EREDVI
23. ST. GIORGI
24. EREDVI FORTRESS
25. BERI CHURCH
26. RED CHURCH
27. KAVTI SHRINE
28. BARBALE CHURCH SHRINE
VANATI
29. VANATI FORTRESS
30. SAVIOR CHURCH
31. SAVIOR
32.DOME CHURCH OF GVTISMSHOBELI
33. BASILICA CHURCH OF GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
34. DOME CHURCH OF GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
35. ST. MARIAM CHURCH
36. "BROKEN CHURCH"
ZONKARI
37. CHURCH OF GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
38. SHIOTSMINDA
39. LIVING HALL
INAURI
40. BEKHUSHE FORTHRESS
41. ZURGIANI FORTRESS
MARALETI
42. FORMER CHURCH
ORTEVI
43. ST. GIORGI REKHI (FORMER VILLAGE)
44. REKHI CHURCH
SATIKHARI
45. SATIKHARI FORTRESS
46. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
SATSKHENETI
47. "GOMARTI CHURCH"
48. KVIRATSKHOVELI
49. ST. GIORGI
SIATA
50. THE "ZURGIANI" TOWER
51. TOWER
52. CHURCH
ARBO
66. ST. GIORGI'S HALL CHURCH
67. ST. GIORGI'S CROSS-DOMED CHURCH
DITSI
68. ARCHANGEL
69. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
70. LOMISI CHURCH
71. ATOTSI. ST. GIORGI CHURCH
72. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
73. FENCE
KARBI
74. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
75. ST. MARINE
76. ST. SAMEBA (TRINITY)
77. GNOLIDZE FORTRESS
78. KHUBASHVILIS TOWER
79. DAVITASHVILI FORTRESS
KOSHKA
80. CHERKEZISHVILIS TOWER
81. GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
82. ST. GIORGI
MERETI
83. MERETI TOWER
84. KVELATSMINDA
85. ST. GIORGI
KORDI
86. KORDI GVTISMSHOBELI (THE MOTHER OF GOD)
87. ARCHANGEL
88. ST. BARBARE
89. MAKHATAANT FORTRESS
Note: With the red mark the cultural sites are indicated that are currently occupied by Russia.
iladze, 2022

The History of Patara Liakhvi Gorge

(Historical representation of the occupied territories of Shida Kartli)

Introduction

According to historical sources, the area covered by the Patara Liakhvi gorge was divided into two parts: Satkhumeta and Korditiriko gorge.

In the pre-feudal period, many villages of the Patara Liakhvi gorge belonged to the noble Tbeli family, which is confirmed by the temples built by them and the lapidary inscriptions commissioned by them. Pavlenishvili had estates in some villages of Patara Liakhvi gorge, one branch of whose lineage lived in the village of Zemo Nikozi. The villages on the upper part of the Patara Liakhvi gorge was part of Savakhtango and was a royal estate. A little later, the influence of Ksani nobility spread in the said gorge and most of the villages in the gorge became their property. Apart from the Ksani nobility, the Georgian Patriarchate had its estates in the gorge since ancient times. It should be noted that on the bank of the river of Potnisa, one of the tributaries of Patara Liakhvi, the Greek monastery of Athos Vatopedi had its estate. Nearby, in the village of Beloti, there was a palace built in the Persian style of the nobility of Ksani, and later, after the abolition of the nobility of Ksani, the son of Erekle, Yulon settled in the said village and Beloti became one of the powerful centers of scribes. In 2008, as a result of the military aggression carried out by Russia, a significant part of the historical corner of Georgia - Shida Kartli, including the Patara Liakhvi gorge, was beyond the occupation line. The ill-remembered, unequal war of August, in which the units of the regular army of the Russian Federation participated, lasted only a few days, however, it ended with great casualties and the destruction of dozens of Georgian villages. This tragedy was preceded by a long process of sowing hatred between Georgians and Ossetians by Kremlin ideologues.

It is widely known that the original residence of the Ossetians before settling in Georgia was the North Caucasus. Descendants of Alans who came to lowlands in search of better living conditions settled in the mountainous area of Shida Kartli. In the late Middle Ages, the royal authorities of Georgia were interested in the transfer of Ossetians from the North Caucasus. The settlement of the new Ossetians was facilitated by the lords of the principalities whose feudal estates were adjacent to the Ossetians' residences. Georgian feudal lords sought to occupy more places with settled Ossetians and increase the number of tax payers. Obviously, this would have an impact on their income and would also increase the population of depopulated areas. Naturally, during the migration of the Ossetians, no one would have thought that after three centuries, this ancient land-water of Georgians would be declared as Ossetian territory. The falsification of history and Ossetian separatism were given wide scope, especially after the establishment of the Soviet government. A certain part of the Ossetians who settled in Georgia organized a number of anti-state demonstrations against the independent democratic republic at the instigation of the Bolsheviks. Behind them stood the Kremlin. The Georgian government

neutralized the armed "rebellions" of the separatist Ossetians, however, later, after the Bolshevik Russia occupied Georgia, the Soviet regime appreciated the services rendered by the loyal Ossetians against independent Georgia and created the South Ossetian Autonomous District in the historical part of Shida Kartli, where they were forcibly Georgian villages located in the valleys of Didi and Patara Liakhvi, Ksani and Prone were turned over. The ideological machine of the Kremlin worked with great difficulty in the process of aging the southern history of the Ossetians settled in Georgia. Unfortunately, under the influence of existing political pressure, some Georgian historians were also involved in this case. The myth was scientifically confirmed about South Ossetia, which actually never existed. The autonomous region of South Ossetia should have functioned as a permanent minefield for the Kremlin. In the 90s of the 20th century, the process of disintegration of the Soviet empire became irreversible. In order to punish independent Georgia, which had a foreign political course firmly taken towards Europe, Abkhazia and etc. year The artificial ethno-conflicts of South Ossetia, directed from the Kremlin, have been turned into a tool of constant unrest by a single-minded neighbor.

Our country's incessant pursuit of the western space deepened the ethno-conflicts even more. It was a powerful mechanism to force an independent country under Russian influence. Ethnic cleansing of Georgians was carried out first in Abkhazia, and then in Tskhinvali and its surrounding villages. Blood was spilled between brotherly peoples. However, despite the tragic confrontation, the process of resettling between Georgians and Ossetians began. Trade and economic relations were restored. For the forces interested in the mutual hatred of Georgians and Ossetians, the rapprochement of the two nations and the restoration of the centuries-old friendship proved unacceptable. As a result of the provocative actions, the worst mistakes were made by the representatives of both peoples, which led the two nations to the war of August 2008. Many people died in difficult days, tens of thousands of Georgians became refugees in their homeland. An important part of Shida Kartli, historical Georgian villages were behind the barbed wire. The same fate befell the Patara Liakhvi gorge. The upper part of the historical Korditiriko gorge, Kurbiti and Satskhumeti located on the right bank of Patara Liakhvi are currently occupied.1 However, the capture of the territory did not end there. The occupiers started dismantling the conquered villages. The houses of Georgians were built from the face of the earth. Monuments of material culture and lapidary inscriptions have been left behind.2 Creeping occupation - illegal pulling of wire rope and misappropriation of Georgian villages still continues. After the August 2008 war, the Russian government built military bases on the occupied historical

1 G. Sosiashvili, Liakhvi gorge behind the barbed wire, Journal «Istoriani», #8/92, 2018, p. 12-19.

2 N. Jalabadze, L. Janiashvili, N. Loladze, Borderization and Georgian-Ossetian relations in the occupied region, Tb., 2022, p. 8-12.

Georgian land. Day by day, traces of Georgian life are being destroyed, unique monuments of Georgian architecture are being destroyed, onomastic entities in Patara Liakhvi gorge are being deliberately distorted and renamed, and history is being falsified. Many "papers" are written in this spirit, which are part of the information war directed against Georgia. It was in response to this that the funded project in the framework of the Shota Rustaveli National Science Foundation grant prorgamme was implemented: "Historical representation of the occupied territory of Shida Kartli", within the framework of which the current monograph was written: "History of Patara Liakhvi Gorge". Our goal, based on documentary and narrative sources, is to objectively present the historical past of this ancient part of occupied Patara Liakhvi gorge, Shida Kartli. Georgians and Ossetians, as brotherly peoples, had many things in common. Children of the same lands, we created many important pages of our country's history together. Common traditions and centuries-old fraternity, I think, will speak for themselves and we will be able to live in brotherhood without falsified history.

Historical-geographic overview of Patara Liakhvi gorge

The basin of River Patara Liakhvi

River Little Liakhvi originates on the southeastern slope of the Gudis ridge (2920 m above sea level) and flows south to the Shida Kartli plain. The length of its course is 65 km, and the area of the basin is 513 km2. River Little Liakhvi stream village ends at Sheruti, where it joins the Didi Liakhhvi.[3]

According to Vakhushti Bagrationi's description: "There is a small Liakhvi gorge to the west of Izviris gorge and Zhamuri. They are separated by the mountains of Bender, Tsifori and Knorosi. These mountains are located in the north-south of the Caucasus. These mountains are surrounded in the east by the gorge of Ivari, Churta and Zhamuri, in the west, the small Liakhvi rivulet flows out of the lake above Knogo and reaches Potrisi in the south. After to Satskhenisi to the west, then to the left, and to the west of Vanati, the Liakhvi ravine crosses Gerisa, it comes out to the Mshkhlebi mountain and to the right. Ossetians are close to it. They are called "Vanatithur Savakhtango".

And to Vanati, Satskheni and Beloti, the Potrisi gorge, deep and rocky, is connected to there. It overlooks Geri and Shuazkhiri mountains. Ossetians are close to the middle of the nose. Above the gorge of this Photrisa there is a ravine... It was joined by a ravine east of Shambiani Liakhvi. It comes out to the west of Zhamuri mountain. This ravine is connected to the south by the Liakhvi ravine of Chabarukheti, it comes out from the east of Geri mountain, and it joins Liakhvi to the west. In the middle of the confluence of this Liakhvi River there is the castle Bekchosi. This castle is divided into three valleys. On the east side is the north and on the west - in the middle of the north, and the Knogosi lake is small, to which the Liakhvi flows. From this lake to Vanati, there is a valley of Liakhvi without vineyards, invisible, as if we wrote a mountain gorge, and it is more narrow.[4]

Johann Anton Güldenstedt, a German traveler who visited Georgia in the last quarter of the 18th century, writes: "Liakhvi consists of two large rivers - the small (Patara Liakhvi) and the large (Didi Liakhvi) rivers of the east. Both originate in the slate mountains, near the headwaters of Ardoni as a tributary of Tergi and Ksani as a tributary of Mtkvari, and flow parallel to the south, joining Mtkvari on the left side near the confluence. Their regions and themselves are similar in everything to the rivers described before. Also, on them and on their tributaries, the Ossetian side is located above, and the Georgian side is located below. Patara Liakhvi's tributaries are from top to bottom: Shambiani and Potnis..."[5]

---

3 G. Sosiashvili, historical-geographic review of Patara Liakhvi gorge, Journal. «Georgian heritage», XXI, 2017, p. 308-320.

4 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, the text established by all major manuscripts according to s. by Kaukhchishvili, vol., 1973, p. 361-363.

5 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation

The area covered by the Patara Likhvi gorge had a special influence in the political life of the country during the Middle Ages. This was due to its strategic location. In the pre-feudal age, it was divided into two parts, the lower part of the valley in historical sources, namely, the VII century. In Armenian geography, it is referred to by the name of Korditiriko.[6] In the mentioned geography, together with Korditirikos ravine, "Dvan's ravine", "Achabeti's ravine", "Satskhumeti" are mentioned.[7] S. Kakabadze pointed out that the "Khorditikori ravine" mentioned in the Armenian text is represented by a linguistic distortion and this term should refer to the ravine of the foot of the page.[8] The term "side foot" can be found in many authors. Ioane Batonishvili refers to the villages in the lower part of the Little Liakhvi valley as Pedisdziri: Dzevera resident. Combined population, city Lead resident of Karbi, St. Kordi, St. Resident of Ditsi, resident of. Arbo, St. Resident of Kebata, Sarabuki resident, Resident of Vanati, Satikhari resident, Resident of Disevi, Resident of Kulbiti, then the population... these villages were written to the bottom of the page, they were held by Yulon Batonishvili, now they belong to the nobility of Ksani."[9] According to Prof. J. Gvasalia, the area between Little Liakhvi and the middle of Mejuda is called Pejisdziri.[10] M. Tsotniashvili in his work "History of Tskhinvali" rejected S. Kakabadze's opinion, which equates the Korditikori gorge mentioned in the anonymous Armenian geography of the 7th century with the foothills. According to the researcher, Korditiriko gorge is the village Kordi and its surrounding area located on the left bank of Little Liakhvi. To confirm this, M. Tsotniashvili gives several arguments. One is the linguistic coincidence: Kordi Thiriko - Kordi, the second is the closeness of the content, namely, "Khorditiriko" contains the word Thir, which in the Georgian language means fire-resistant stone. As the researcher explains: "Between the territories of Khordi and Satskheneti, we really find soil containing Tyr."[11] It is quite possible to prove the sameness of the above-mentioned toponyms from a territorial point of view, it is mentioned in Armenian geography that the Khorditiriko ravine was located as far as Satkhumeti, which is at the bottom of the "Caucasus", from here Liakhvi flows to the south and connects to the river Mtkvari.[12] Sakkhumeti, mentioned in this report, corresponds to today's Satskheneti. Satskheneti River

and added research by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1962, p. 223.

6 S. Kakabadze, issues of the genesis of Georgian statehood, historical reporter, book I, chapter, 1924, p. 40.

7 M. Tsotniashvili, History of Tskhinvali, Tskhinvali, 1986, p. 45; S. Kakabadze, issues of the genesis of Georgian statehood, historical reporter, book I, chapter, 1924, p. 40.

8 S. Kakabadze, Mentioned work, p. 40.

9 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 40.

10 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 25.

11 M. Tsotniashvili, History of Tskhinvali, p. 45.

12 S. Kakabadze, Mentioned work, p. 40; M. Tsotniashvili, History of Tskhinvali, p. 46.

Ppatara is a village located in the upper part of the Liakhvi gorge, however, in the pre-feudal era, when Kartli was divided into administrative units - ravines (which is confirmed by Armenian geography), Satskhumeti was spread over a much wider area.[13] As Prof. J. Gvasalia explains that Sakkhumeti included the right bank of Little Liakhvi.[14] In the Armenian geography of the 7th century, Kartlia of the 5th century is described, at that time the Satkhumeti gorge was a continuation of the Korditirikos gorge. M. According to Tsotniashvili: "Indeed, both Kordi and Satskheneti are located in the Patara Liakhvi gorge, but due to their geographical location, the first one is a continuation of the vast valley of Zemo Kartli, and the second one is an intrusion into the mountain and, in fact, the starting point of the mountain...[15] It should be mentioned in the sense of the area of the valley where the village of Kordi is located, just as the "Achabeti gorge" mentioned here refers to a certain part of the Big Liakhvi gorge. It can be seen from the reference (referring to Armenian geography), that the Kordithiriko gorge was not only the village of Kordi and its surroundings, but also a much wider area, the right coastal strip of Little Liakhvi, up to Satkhumeti. "Korditiriko gorge than before Satkhumeti."[16]

As mentioned, in the Georgian language, Tiri meant fire-resistant stone. It is worth noting that the German traveler Johann Anton Güldenstedt, who was in Georgia in the 70s of the 18th century, mentions such rocks in the upper part of the Little Liakhvi gorge, namely, near Satskheneti (old Satskhumeti), "on the road from Tskhinvali, to the Largvis monastery, on Ksani e. i. Towards the northeast, the rocks are sometimes reddish, sometimes slag-like rock. There is gray limestone sand near Satskheneti and the river on Potrisi.[17] The presence of gray lime sandstone near Satskheneti is not a certain similarity with Korditiriko Tiri. The dictionary of the Georgian language defines Tir as follows: "Tiri, a gray soft stone, is easy to burn, does not crack on fire, it is used to make a hearth - mchadkva."[18] J. According to Gvasalia's explanation, Satskhumeti was called the right bank of Little Liakhvi. Later, Satskhumeti is found in the form of Satskhenis, and even later - in the form

13 K. Kharadze, Historical Geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992, p. 137; S. Marghishvili, The Feudal Family of Orbodzales, Collection of Historical Geography of Georgia, VI, Vol., 1982, p. 61.

14 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 25.

15 M. Tsotniashvili, Mentioned work, p. 46.

16 S. Kakabadze, Mentioned work, p. 40. Later, the name of Korditiriko as a ravine was narrowed down and finally it was preserved as the name of one of the villages - Kordi. The famous ethnologist, Prof. G. Jalabadze, who was originally from the village of Kordi, talks about the etymology of Kordi in his unpublished record and connects the mentioned name with «Kords». see G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi gorge, Kordi village, Tb., 2007, p. 16.

17 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. II, Vol., 1964, p. 27.

18 Explanatory dictionary of the Georgian language, vol., 1986, p. 241.

of Satskhenetis.[19] About this K. Kharadze writes: "Satskheni is mentioned by this name in old sources. In the following, the suffix is replaced by the suffix et. It is the same in the administrative division of 1930. From here on, the small Liakhvi gorge was called Satkhumeta."[20]

Finally, in the mentioned toponym, the suffix `is' was replaced by the suffix `et',[21] and one of the villages of Little Liakhvi remained in the form of "Satskheneti". Toponi drew attention to "satkhumeti "by J. Gvasalia, he writes: "This name breaks down like this: sa-tskhum-et-i, where `tskhum' is the root, and sa-et is the Georgian producers of the place name. "Tskhum "in Svan language means a shame. The Svan base was formed by Georgian producers, at the end of Satskhumeti district we have the toponym Tskhinvali (Krtskhilvani). There is no doubt that this name originates from Georgian Trskhila. Therefore, we have Georgian and Svan toponyms of the same content existing next to each other.[22] It should be noted that, like Satskhumeti, many toponyms of Shida Kartli are opened through Zanur-Svanuri. For example: Largvis, which, if we interpret it through the Svan language, means the middle place. The same is the case with the toponym in the Little Liakhvi valley - Geri, which means a wolf in Maghreb. It is interesting to find such a common name in the Little Liakhvi Valley as: Lafachi. "Fach "is the name of lime in Svan language. There are many other toponyms that can be explained through Zanur-Svanur in the Little Liakhvi valley.[23] Regarding the distribution of Zanur-Svan toponyms in Shida Kartli, J. Gvasalia writes: "If not from earlier times, at least from the Late Bronze Age, the population of Western Georgia and Shida Kartli, according to archaeological cultures, are culturally and ethnically closely related.''[24]

The left bank of river Patara Liakhvi, to the north of prior Pedisdziri, where the villages of Disevi and Kulbiti are, was called Kurbiti. This is suggested by the Mtskheta document of the 11th century, according to which Melchisedek Catholicos donated a number of villages to Svetitskhoveli. It is in this document that the toponym Kurbiti is mentioned. In the 11th century, Kurbiti was the name of the southern slope of Shambireti mountain, on the other side of Little Liakhvi, and it included several villages. Later Kulbit was called one of the villages.

---

19 J. Gvasalia, approx. The work, p. 25; S. Marghishvili, Feudal lineage of Orbodzeli, Collection of Historical Geography of Georgia, VI, Vol., 1982, p. 61.

20 K. Kharadze, Historical Geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992, p. 137.

21 Ibid.,

22 K. Kharadze, Historical Geography of Georgia, p. 165-166. see G. Sosiashvili, about some toponyms of Shida Kartli, in the book: G. Sosiashvili, Issues of the history of Shida Kartli, Tb., 2013, p. 54-60.

23 G. Sosiashvili, about some toponyms of Shida Kartli, Prof. at Gori State University, Scientific conference dedicated to the memory of Gennadi Burchuladze, conference materials, 2012, p. 211-218.

24 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. IV, Vol., 1967, p. 283.

Archaeological discoveries

Shida Kartli valleys were densely populated already in the Eneolithic and early Bronze Age, which was due to a number of reasons: first of all, rivers were considered an important means of communication. Fishing and artificial irrigation of fields were developed.[25]

In Liakhvi gorge, the monuments of the Eneolithic age were discovered for the first time by archaeologist by S. Nadimashvili in the 1930s. Cyclopean buildings were also discovered and recorded by him in the territory of the former South Ossetian Autonomous District. S. Nadimashvili was the first to draw attention to the existence of "elevations" with archaeological significance in Shida Kartli. He submitted a written report to the historical-ethnographic museum of Gori, on the basis of which the village. Archaeological reconnaissance was conducted in Tkviavi. In the course of the work, it was found out that the "old hills" follow the river. The bank of Little Liakhvi and fixed village in Kitsnisi, Marana, Tkviavi, Tirdznisi, Mereti and Karbi. In Tkviavi alone, there are about 25 such "elevations", the surface of which is paved with cobblestone; They are oval in shape, their center height is approx. 1-2 meters. During surface testing, fragments of obsidian and clay vessels were found, which clearly testifies that these "ancient mounds" are ancient tombs in the form of a kurgan.[26]

The so-called cave was excavated from the cormorants confirmed in Tkviav. "Kharis gora (Bull Hill)," which consisted of three korghans located close to each other. The archaeological monument was placed next to the yard of Tkviavi secondary school, in the former estate of Zolotnitsky. The surface of the first kurgan was densely paved with cobblestones, on which appeared fragments of pottery and obsidian. There was an iron arrowhead and a bronze cross with an eye protruding from its socket. A hand grinder and a broken fibula with a bronze tongue were also found. 42 burials have been confirmed in this korghan. In general, it should be noted that the tombs of Tkviavi Korgani are particularly interesting from the point of view of the manner and ritual of burial: the remains of the deceased were not placed in any vessel, they were buried directly in the ground. Special attention is drawn to the difference in burial rules: crouched, lying on the side with legs bent, upright, etc. As S. Makalatia points out: "In these forms of burials, the more ancient rule is the crouched body, which usually lies on the left side and faces north or northeast... Some researchers saw in this rule the association of death with sleep, and because of this, they also gave the dead person the posture of a sleeping person. They also think of connecting a person to the earth in the same state as he was in his mother's womb, but these opinions are no longer shared today, and they associate

25 B. Tekhov, Latebronze culture of the Liakhvi ravine, Stalinir, 1957, pp. 31-32.

26 S. Makalatia, archaeological excavations of Tkviavi Korghan tombs, Gori village. Proceedings of the Historical-Ethnographic Museum, vol., 1943, p. 11.

such a burial method with a certain stage of social development, namely, the clan society, and, as its remnants, existed for a long time. The remains of the deceased were artificially given a shriveled form...such rules are known in the ethnographic literature.[27] Obsidian and flint tools, a diabase lakhti head, bone products, and bronze tools were found in Tkviavi Korgani. In all three korgans there were few clay vessels. Almost none of them were whole. Based on the comparative study of the excavated material, S. Makalatia believes that we can attribute the korgans of Tkviavi to "the korgan burials of the Old Bronze Age, around the middle of the third millennium."[28] However, B. Kuftin, who attaches great importance to the Tkviavi archaeological expedition, dates the Korgani to an earlier period and looks for its parallels in the late period of the Mtkvar-Araks culture.[29] Interesting material of Korghan tombs was found in the village of Fris. Here in 1959 Excavations were carried out by B. under the leadership of Tekhov. A korghan was discovered, which was made of cobblestones and had the shape of a circle. The elevation of the central part of the kurgan consisted of thin stones, and the slightly elongated part in the south was made of large stones. The burial was held in the center of Korghan. The dead lay in a crouched shape. Five pieces of clay vessels were confirmed with them, four of them were damaged by the pressure of the earth, and however, the shape was clear. From the fifth, only part of the base was preserved. Four pots were recovered and it was found that the clay was lightly fired, painted black on the inside, and slightly ornamented with triangular shapes on the outside and around the neck. According to the material, the vessel belonged to the Early Bronze Age. In contrast to the Korgan tombs of Trialeti and Samtravto, the tombs excavated in Fris were collective, which is similar to the lead tombs. They were not meant for high society. Therefore, the Friesian cormorant was poor in burial inventory. The pottery attested in Prisi is influenced by the Eneolithic culture. In addition to the clay vessel, a copper or bronze blade was found in the frieze, which is characterized by archaic signs: it has two holes on the tar, which, according to G. Chubinishvili, it was characteristic of the Early Bronze Age. Thus, on the basis of the comparative study of the material of the Kurgan burial in Fries, we can conclude that the Korgan belongs to the Early and Middle Bronze Age.

Similar ceramic products were found in Sachkhere, which belongs to the Early Bronze Age. The blade of a dagger was found in the tomb of Fries, which was widely distributed throughout Transcaucasia. According to B. Tekhov's explanation, the Frisian burial ground was a collective burial place for people.[30] Presumably, the

27 S. Makalatia, Mentioned work, p. 35-36.

28 S. Makalatia, Archaeological Excavations of Tkviavi Korghan Tombs, p. 50.

29 See, Introductory letter to B. Kuftin, Archaeological Excavations of the Korghan Tombs of Tkviavi, p. 5-8.

30 В. Техов, к истории и учания памятников епохи енеолита и бронзы в нижнем течении реки большой Лиахви, Тб., 1963, стр. 36-37.

Korghan tomb should be on the northwest side of the village of Ditsi, south of the village of Frisi. The mentioned place in the village is known by the name of Goreebi. According to the residents of Ditsi, a tunnel ran from one of the village districts to this place, interested young people were really looking for the tunnel and in the 90s of the 20th century they even conducted excavations, but they could not find it. According to the information of a part of the inhabitants of Ditsi, at the beginning of the last century, people who died of cholera were prohibited in this place, however, in our opinion, this should not be close to the truth, because people who died of an epidemic were also prohibited in the village cemetery, this is confirmed by the surviving epitaphs.[31] The place known as "Goreebi" is approx. 1000 sq. It is a hill covered with bushes with an area of m. Fragments of dry piled walls can be seen in the depth of the ground. Stones are scattered around the entire perimeter of the hill, where fragments of black-glazed clay vessels are also found. According to legend, in the 50s of the 20th century, when the beds around the hill were plowed, a large number of damaged clay pots came out of the ground, which, unfortunately, were destroyed due to carelessness. The name "Goreebi", as well as the shape of the hill in the middle of the field and the fragments of walls raised by dry piles, suggest that we are dealing with a Korghan tomb. Ditzi's "Goreebi" research is a future work and we think it will add many interesting pages to our knowledge about the ancient history of the Little Liakhvi Valley. In the 30s of the last century, archaeologists conducted reconnaissance work in the village of Disevi in the Little Liakhvi Gorge, however, the start of the Second World War prevented the excavations. During agricultural activities, local farmers found many ceramic products. In 1963, G. Okropiridze discovered coins (probably from the 17th century) buried in the ground, which he handed over to the National Museum of Georgia. The coins are kept in the said museum under the name of "Disevi's Treasure". In Disevi, east of the village, e. year In the last century, silver bracelets and beads were found near the ash tree. In the same area, according to the local clergyman Aleksandre Okropiridze (the narration was recorded by Prof. I. Megrelidze), they saw a tomb where twelve skulls were buried. Further north, the river Pitchers appeared when the earth collapsed on the bank of Disseura. To the north of Disevi, they also saw a tomb in which a cobble stone wall was removed.[32] Recently, very interesting archeological material was found in the village. In Kvemo Nikos. Although the said village belongs to Didi Liakhvi gorge, however, it should be said that the inhabitants of the Didi and Patara Liakhvi gorges were in close contact with each other due to their territorial proximity, and the items found

31 See: G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, vol., 2017, p. 37; c. Sosiashvili, Epitaphs from Ditsi village, Proceedings of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of History of Georgia, XI, 2016, p. 219.

32 A brief history of the ancestral village of Okropiridze, compiled by: Skimighumeni Isidore (Okhropiridze), Zurab Okropiridze, Ucha Okropiridze, Tb., 2012, p. 7.

in Kvemo Nikozi give us an idea of the life and activities of the inhabitants of this area. Badri Devidze, a resident of Nikozi, found interesting things in his plot during his agricultural activities. A bronze axe, fragments of black-glazed clay vessels, bronze and iron slags were found. The area where the mentioned items were traced is on a high ground. In ancient times, it was probably the right bank of the Didi Liakhvi. Based on the color of the land, according to the preliminary assumption, there must have been a metal smelting furnace here at one time. Reddish burnt soil remains. On the initiative of Gori State University, in Kvemo Nikoz, in a plot of land owned by Badri Devidze, within the framework of the project: "Archaeology with young people in the vicinity of the occupation line", funded by the Ministry of Culture, Sports and Youth Affairs of Georgia, archaeological excavations began, which continues to this day. As a result of reconnaissance work, a fragment of a wall made of clay (trench #1) and a pit burial of the deceased (trench #2) were revealed. As a result of the cleaning work, a human skeleton appeared. He is buried in a crouching position, on the right side, the dead person has one ankle. According to preliminary assumptions, the tomb was built in. It belongs to the first half of the III millennium (Mtkvari-Araxes culture) and dates back to the earlier Bronze Age, however, the research is ongoing and detailed information will be known in the near future.[33]

Tributaries of river Patara Liakhvi

River Little Liakhvi has several tributaries.[34] From the north, it has a river. It joins Potnisa. It was from this place that the river was called. One of the tributaries of Patara Liakhvi is "Potris Khevi," about which Vakhushti writes: "And Vanat, Satskheni and Beloti are connected by Zeit to Potris Khevi, which is rocky and difficult to cross.[35] Vakhushti Batonishvili confirms the existence of the toponym "Potorisa" in the valley of Geri and Shuatzkhviri.[36]

Ioane Bagrationi does not know Toponk as a photographer. In the list of villages of Little Liakhvi gorge, village After Satskhenisi, he names "the city of Eden," and

33 It should be noted that the cultural circle of Mtkvar-Araks belongs to area near Gori, a couple of km away is the settlement of Gudabertka, where archeological excavations were carried out even in the last century. In recent years, as a result of the archaeological excavations carried out within the framework of the project financed by the Gori Municipality Board (led by Prof. Giorgi Mindiashvili), very interesting material was revealed. Among them are the remains of a dwelling, hearth, ceramic products, etc.

34 G. Sosiashvili, hydronyms common in Patara Liakhvi valley (for the study of the issue), «Annals», # 14, 2018, p. 134-153.

35 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, text determined according to all the main manuscripts of S. by Kaukhchishvili, vol. IV, Vol., 1973, p. 362.

36 Ibid.,

then “Beloti.”[37]

right river The toponym Fotori is connected to one of the tributaries of Little Liakhvi - the water of Potrisa. Sulkhan-Saba explains the mentioned word as follows: “Potoro, big flat.”[38]

Most likely, Potrisi water and river. It was called the area between Little Liakhvi. Potrisi water and river. At the confluence of Little Liakhvi, there was a temple named after St. George of Kashueti owned by Vatopedi Greek Monastery on Mount Athos, which is located on the river. Patara Liakhvi was damaged so much that in the second half of the 17th century, Queen Mariam of Kartli built a new temple in its place. The Greek monastery of Vatopedi owned several peasant families and vineyards in the surroundings of its rival.[39]

Geri gorge was one of the tributaries of Patara Liakhvi river. According to the explanation of Vakhushti Batonishvili, the mentioned tributary joined the Little Liakhvi from the west side: “And to the west of Ivarisi µÃevi and Zhamuri there is the Little Liakhvi valley. They are separated by the mountains of Bender, Tsifor and Knogosi. These mountains are located in the northern part of the Caucasus. To the east of these mountains are the mountains of Churta and Zhamuri, and to the west is the Little Liakhvi. A small river flows out of the lake above Knogo and comes to Potrisi in the south, sometimes to Satskheni Quemoti in the west, and sometimes to the west. And on the west side of Vanat, the Liakhvi gorge of Geri comes out to the mountain of Mshkhlebi and its sister.[40] According to Prof. J. Gvasalia’s observations, the Geri river gorge. A small one is attached to the right.[41] Johann Anton Gültenstedt, a German traveler of the 2nd half of the 18th century, mentions the mentioned tributary in a distorted form: “1 hour after Satskheneti, we were at the river. Gria village, near Vanat. The Ossetian district of Chasu, which belongs to King Erekle,[42] is located on Gria. In our opinion, the river `Gria’ mentioned by Güldenstedt and the gorge of Geri described by Vakhushti Batonishvili, river It must have been the same tributary of Little Liakhvi. The toponym `Gvria’ still exists on the northern side of Vanati. `Gvria’ is called both a ravine and a village, which is located on the way to the famous Geri St. George’s

37 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 38.

38 Sulkhan-Saba Orbeliani, Georgian dictionary, Vol. II, vol., 1993, p. 197.

39 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. V, Vol., 1974. p. 94, Doc. 56; c. Sosiashvili, Rival of Athos Vatopedi Greek Monastery and Estates in Little Liakhvi Valley, Bulletin of the National Academy of Sciences of Georgia, History, Archeology and Art Series, #2, 2017, p. 54.

40 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 362

41 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 165.

42 Guldenstedt’s trip to Georgia, vol. I, c. Gelashvili Ed. Vol., 1962, p. 99.

Cathedral in Kartli.[43] The following villages were included in "Ghvria ravine'': Ghvria, Geri, Gudisi, Klarsi, Marileti, Mifareti, Saboloke, Shuleuri, Tsyara.[44] During the historical-ethnographic overview of Little Liakhvi, Prof. S. It's an example. As the researcher points out: "This is a long ravine and Ossetian villages are scattered on the mountains. Here and there there are old towers of the mountain type, village The ravine ends near Klari.[45] The road turns to the right, into the mountains, from where the Geri area begins. The tributary of Patara Liakhvi is Geri Khevi, and the Mgvria gorge is not found, Mgvria should have been named this gorge later.[46] The donation renewal deed to Svetitskhovli is dated 1559, which was probably drawn up during the reign of Simon I (1556-1600). As it turns out, the estates donated to Svetitskhovli by the King of Kartli have not been renewed. In the list of estates, we find the hydronym "Tsastskali. "In the document we read: "Virsha with his introduction; The Archvadzes donated by the Tsiastskal nation with their estates.[47] Later, Nikoloz Katalikoz exchanged the property of Svetitskhovli renovated by Simon I, including the Archvadzes living in Tsastskal, which he had donated to Svetitskhovli, to Vakhtang Batonishvili in the village of Karyuban near Mukhran.[48] It is difficult to precisely localize Tsiastskal as one of the tributaries of the Little Liakhvi, however, in our opinion, it was connected to the village of Kordi of the Little Liakhvi (probably from the east side, where there were estates belonging to the nobility of Ksani). Perhaps, there was a small village called Tsastskal near Kordi, where the Archvadzes, who were owned by the Eristavi of Ksani, lived. According to the documents of the later period, the Archvadzes lived in the village of Kordi. At the beginning of the 17th century, the nobility of Ksni handed over ten households of serfs living in Kord to the Patriarchate. Archvadze Shoshita[49] is mentioned among the servants given to the church. It is possible that the Archvadzes living near Tsiastskal, a tributary of the Little Liakhvi River, moved to the village of Kordi.

---

43 G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 87.

44 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 10, Vol., 1986, p. 590.

45 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 59-60.

46 According to Sulkhan-Saba's definition, «boisterous - humid mess.» Sulkhan-Saba Orbeliani, Dictionary of Georgian, vol. I, Vol., 1991, p. 535. River As can be seen from Vakhushti's writings, the Little Liakhv had other tributaries: Chabarukheti Khevi and Shambiani Khevi. Bekhuse castle was located in Chabarukh ravine. J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 69. River Little Liakhvi was joined by other small birds. Near Beloti village: Avazan, Archuaant Kheva, Korkota, Khoshuri Kheva. N. Otinashvili, Onomastics of Liakhvi Valley, volume, 2002, p. 205-207.

47 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV. The volume was compiled and the Georgian texts were prepared for publication by Mzia Surguladze, the Persian texts were prepared by Tamaz Abashidze, Tb., 2016, p. 244.

48 Most likely, we should be talking about the people of Ksani.

49 Monuments of Georgian Law, Vol. III, the texts were published by the introduction and references were added by prof. i. Dolidzem, Tb., 1970, p. 482, Doc. 93; c. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi valley (Khordi village), Tb., 2007, p. 23.

River Patara Liakhvi had another tributary from the east side, namely Disev-Kulbiti, it was the water of Virsha. The toponym Virsha can be found in many sources. In 1392, the Virsha monastery is also mentioned in Gujar of the Catholic estates of Kartl-Kakhet-Meskheti, along with the villages in the patara and Didi Liakhvi gorges.

According to documentary sources, the "entrance "of Virsha were the village of Kordi and Badasshvili. Mount Virshi, as well as the village of Virsha and the Virshi monastery here, are probably the river. It was located on the right bank of Little Liakhvi, near Disev-Kulbit, on the southern slope of Orbodzala mountain. From there it joined the river. Virshi water, a tributary of Patara Liakhvi. The hydronym "Virshi water "is mentioned in the deed of mercy given by the Catholicos of Kartli Nikoloz (Amilakhvari) to the Gedevanishvili who were in the service of Svetitskhoveli: : Owner: Nikoloz: this...the book of mercy...I pray to you, Giorgi, the son of Gedevan, the son of Elioz, the sons of Svetitskhovli and our faithful and dedicated servants, your brother David,, Zaal and Gedevani... And give you..."[50]

Riv. Patara Liakhvi is joined by another tributary-charebula from the north-west side. The name of the tributary is related to the village of Chari. The village was divided into two parts, the lower valleys were called Razmaant kar (because of the surname of the Razmadzes living here), and the upper valleys were called Lapachi.[51] The mentioned village is located on the north-western slope of the Orbodzala mountain range. It should be noted that the small village of Gogiaant Kari is bordered on the south-eastern side of the village of Chareb, which is located on the bank of the Charebula River. A small tributary of the river "Kavbta Khevi" joined the tributary of Little Liakhvi - Charebula, near Gogiaant Kar. Apparently, the village "Quabni)Vessels)" existed here before.

In the area that the river Patara Liakhvi basin was included, many other hydronyms are also found.

River Patara Liakhvi valley has been distinguished by its irrigation properties since ancient times. Ioane Bagrationi, in his work "Description of Kartl-Kakheti'', listed the villages that were irrigated by a small stream. These were: Dzevera, Sheretu, Tkviavi, Karbi, Kordi, Arbo, Ditsi, Argvitsi, Eredvi, Kvalta, Sarabuki, Vanati, Satikhari, Disevi, Kulbit, Mere (the same as Mereti), Osssetian village.[52] Irrigated farming has been developed in these villages since ancient times. It is worth noting that those villages that were not directly separated from Little Liakhvi benefited from the small rivers bred from Liakhvi.[53]

---

50 Chronicles and other materials of the history and writings of the world. Compiled, chronologically written and annotated by Tedo Zhorda Nias, Book II (1213 From the year 1700 AD), volume, 1897, p. 494.

51 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Gorge, II, Tb., 1997, p. 32.

52 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 40.

53 G. Sosiashvili, History of Ditsi, 2010, p. 9.

Vakhushti Batonishvili mentioned that from Jariasheni to Vanati there was a very fertile land, `... there is a place with vineyards, fruits, harvests, productive of all crops except rice and cotton... but the wine there is thin and acidic for aromatic drink.[54]

As we indicated, the river Patara Liakhvi was used by many villages of the valley for irrigation. This fact is confirmed relatively later, on September 3, 1834, by the report of the Gori Land Development Police Division to the Civil Governor of Georgia, according to which, with the executive captain of the Gori Land Development Division, Mikhailo Vshivir, they arrived at the district bypass of the villages of the Patara Liakhvi Valley (Vanati, Sarabuki, Dmenis, Ksuisi, Arbo, Kordi, Eredvi and others) the representatives of the population and with their own efforts and funds asked for permission to bring out the irrigation canal and drinking water from Liakhvi and spend it on the fields.

The captain himself visited the specified places and explains that "the purpose of the event is very useful and will not harm anyone."

The executive gave permission for the mentioned works and assigned nobleman Utnelishvili, Giorgi Brodzel and Dimitri Shaburov to supervise them.[55]

In the 80s of the 19th century, as Machabeli explored the river. A number of villages were irrigated by Little Liakhvi, including: Arbo, Didi Garejvari, Karbi, Kere, Kulbiti, Tirdznis and others.[56]

The upper part of the Little Liakhvi valley, as Vakhushti points out, was a relatively barren area. Cattle breeding was mainly developed here.[57] However, in the villages in the upper reaches of the Little Liakhvi valley, they also cultivated grain crops. The pastures here contributed to the advancement of cattle breeding in the Little Liakhvi valley. Ioane Bagrationi has listed: `Pasture places and mowing fields and mountains and hunting places in the kingdom. St. On the eastern side.~ In these places, he names Little Liakhvi Mountain, Siati Mountain, and Pokhala Mountain.[58]

In Patara Liakhvi gorge, various fields of handicrafts, including pottery, have been developed since ancient times. It should be noted that the village of Vanati was one of the centers of pottery.[59] The mentioned field was also developed in the

54 G. Sosiashvili, History of Ditsi, 2010, p. 9

55 История Юго-Осетий в документах и материалах (1800-1864), т. II, Сталинир 1960, Док. #40.

56 С. В. Мачабели, Экон. быт государственных крестьян Горийского уезда Тифлиской губерний,Материали для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тиф., 1887, т. VI, ч. I, стр. 159.

57 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 157.

58 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, p. 80.

59 M. Zandukeli, Women potters in Shida Kartli, collection: Shida Kartli, ethnographic research, vol., 1984, p. 156.

village of Satikhari, whose name indicates the processing of clay.[60] In addition to pottery, dyeing was also practiced in Little Liakhvi Valley. This is confirmed by one document of 1723, from which it can be seen that Vakhtang VI He put a dyer in the horse. The income of the monastery was assigned to the Ikorta monastery.[61] At the beginning of the 19th century, there was also a dyeing mill in the village. In Arbo as well, the rental price of the Arbo tannery was set at 12 tumans per year.[62]

At the beginning of the 10th century, along with the Didi Liakhvi gorge, the Patara Liakhvi valley was occupied by the advanced Tbeli noble house among the feudal houses of Kartli. The representative of their house, Ivane, became an ally of the Abkhazian kings and was given Kartli to rule. He was called the "lord" of Kartli. This is confirmed by the inscription of St. Giorgi's Cathedral in Eredvi, which tells about the campaign of King Constantine of Abkhazia to Hereti.[63] In the course of the 10th century, the Tbelis built a number of temples in the villages of the didi and Patara Liakhvi gorges. In the pre-feudal period, other noble families lived in the Patara Liakhvi valley (this is confirmed by the inscriptions of the 9th-10th centuries on the walls of the temple of the Virgin in the village of Ditsi),[64] however, it seems that the Tbelis, who were promoted in the political arena, gained an advantage. Later, the primacy of the Tbeli house was taken by the feudal clan of the Kanchaeli people in Kartli. After the death of the Abkhazian king Konstantine, during the unrest in the Abkhazian royal house, Ivane Tbeli surrendered to the Abkhazian kings and Adarnase moved to the side of the Georgian king. After the death of Adarnase, the king of Abkhazia, Giorgi, conquered Kartli and appointed his son Konstantine as the ruler there. Konstantine was the governor of Kartli for three years. Three years later, he succeeded his father - King Giorgi. At that time, Ivane Tbel was fighting on Konstantine's side, while the people of Kanchaeli were Konstantine's opponents. Ivane Tbeli hoped to return Kartli's "rule "after Konstantine's reign. After Konstantine's defeats, the Tbelis lost the perspective of Kartli's "power "forever. In the 10th century, the Kanchaeli clan was promoted among the great nobles of Kartli in the political arena,

60 G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Gorge, Tb., 2011, p. 18.

61 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 75.

62 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. IV, Vol., 1967, p. 323.

63 M. Lortkipanidze, Political Union of Feudal Georgia, Tb., 1963, p. 255; Corpus of Georgian inscriptions, lapidary inscriptions, I, compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980, p. 172; R. Mefisashvili, Eredvi st. Construction inscription of George's Church, St. USSR i know Academy Bulletin, Vol. V, #10, 1944, p. 44-45; Historical chrestomathy of the Georgian language, vol. He published the monuments of the 1st, 5th-10th centuries, attached tables and a dictionary. Imnaishvili, Tb., 1953, p. 3; i. Imnaishvili, Historical Chrestomathy of the Georgian Language, Vol. I, Vol., 1970, p. 16. P. Mepisashvili, V. Tsintsadze, Architecture of the mountainous part of the historical province of Georgia Shida Kartli. Tb., 1975, p. 52-53. R. Mefisashvili, The 906-year-old architectural monument of Eredvi, Georgian Art, #4, 1955, p. 116-117.

64 See G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, vol., 2017, 44-87.

and the "lord" of Kartli became a Kanchael. "Eristavt-Eristav" Ioane son of Bakur Kanchaeli is mentioned in the builder's inscription of the temple of Bieti in Mejuda valley.[65] At the beginning of the 10th century, the Abkhazian kings set foot in Shida Kartli as well, their influence also extended to the Little Liakhvi gorge.[66] Inscription of 906-914 preserved at the entrance of St. George's Cathedral (see below).

Roads in Patara Liakhvi Gorge

Patara Liakhvi gorge is bordered by the Ksani valley to the northeast, where the Ksani nobility existed in the late feudal times. The northwestern side of the valley separates from the Didi Liakhvi valley. It is in this area that one of the powerful principalities - Samachablo - was formed in the 15th century. A number of important roads have passed through the Patara Liakhvi valley since ancient times, through which it was possible to connect not only with different corners of our country, but also with the North Caucasus.[67] In general, Shida Kartli stood out in important ways, which gave this ancient corner of Georgia a special function.[68] In order to control the roads in the valley, several fortresses were built in the Middle Ages, among them: defensive structures of Vanati, Eredvi, Beloti and Atsriskhevi. As we mentioned, at the beginning of the 10th century, Shida Kartli came under the influence of the Abkhazian kings, however, their political ambition was not limited to that. The king of Abkhazia, Konstantine, who came from western Georgia to Patara Liakhvi valley, invaded the kingdom of Hereti. This is confirmed by Eredvi St. Giorgi inscription of the 906. Based on the inscription, R. Mefisashvili writes: "Konstantine, coming from Vezhini, should have arrived in Zhinvani through the Gombori pass, from there he may have gone to Mleta, from Mleta he moved to the Karchokhi valley, where Alaverdi is located, then Konstantine had to come to Tskhinvali through the patara Liakhvi valley, through Eredvi, and from Tskhinvali to Bredza."[69] , which Konstantine the Abkhazian king took advantage of, can be imagined as follows: from Western Georgia—Bredza—Tskhinvali—Eredvi—Karchokhi Gorge (Alaverdi)—Mleta—Zhinvali—Gombori Pass—Vezhini.

The road from the Patara Liakhvi gorge to the Ksani valley was functional until the end of the 18th century. During this period, the German traveler Johann Anton Güldenstedt, who came to Georgia, used the mentioned road. He moved from Tskhinvali to Saeristavo in Ksni via the Patara Liakhvi Gorge. Güldenstedt writes about the mentioned road: "On September 14, I continued on the road from

65 Corpus of Georgian Inscriptions, Lapidary Inscriptions, Vol. I, p. 193.

66 G. Sosiashvili, village From the history of Eredvi, II International Scientific Conference of Gori University, collection of works, 2010, p. 261.

67 G. Sosiashvili, Roads in Little Liakhvi Valley, Journ. «East and Caucasus», #5, 2007, p. 95.

68 J. Gvasalia, Shida Kartli and the Ossetian issue, volume, 1997, p. 15-21.

69 R. Mefisashvili, 906-year-old architectural monument of Eredvi, Journ. «Georgian Art», # 4, 1955, p. 114.

Krtkhinvali on the Didi Liakhvi to the Largvisi monastery, above Ksani, almost completely traveled by the road that leads to the destination mostly to the northeast, and in 1-1/2 hours to the east we met the fortress of Frisi, 1/2½ hour from there to the east-north-east [is] the small Eredvi, and then the castle of Eredvi. From there, 1 hour to the north [we met] Navati (Vanati-G.S.) and 1/4 hour - Saskatchewan. We spent a day here. September 15. In 1-1/2 hours we passed first Eltura, then Beloti and from there in ¾ hour - the small river of Potni. After 5/4 hours on the road, we came across Zonkari, Tzinubani and Atserishekhevi one by one.[70] In 1/2 hour we [crossed] the Kobaisi River and in 1/4 hour the Patara Liakhvi River. Today's road went north-northeast, from this river the road went uphill to the east and we were in Tsifori in 1 hour. September 16. From Tsifori we [walked] to the east [and] in an hour we [reached] Jovakhti and then in 1 hour to the background of Mejuda River. 1 hour east from there [we encountered] Colchion; 1/2 hour from it [we reached] the nine springs and the village of the same name. Then in 1 hour east [we reached] Kora. In 1/2 hour from there we met the river Churtas-Khevi, which we followed and first [passed] Upeti and other villages, and in more than 1 hour I safely arrived at my destination at the monastery of Largvisi, [which is located] at the mouth of the Churta, on the right bank of the Ksani."[71] Route of a German traveler From Tskhinvali to Largvisi Monastery we can imagine it like this: Tskhinvali-Prisi-Eredvi-Vanati-Satskheneti-Eltura-Beloti- Riv. Patara Potnisa-Zonkari-Tsinubani-Aprisenkhevi_river. Kobaisi Gorge-Patara Liakhvi Crossing-Northeast-Tsifori-Jovakhti-River. Mejuda -Kolkhion-Niktskaro-Kora-Churta's Khevi-Upeti (several small villages, which he does not name) _ Largvisi Monastery.[72]

From Little Liakhvi gorge, the road also went to Aragvi valley. In the 80s of the 19th century, the correspondent of the newspaper "Droeba" G. Liakhveli (Chochishvili) came from Stepantsminda to Vanati village of Patara Liakhvi.[73] It was possible to move from Patara Liakhvi valley to Imereti[74] via Racha. From Vanati they went to Tskhinvali, then to Java, from Java they connected to Racha through Kvaisa, and from Racha they moved to Imereti. From Patara Liakhvi valley, from the village of Vanati, the shortest road went to Didi Liakhvi valley, namely, from Vanati through Tsveriakho, the road led to Dzartsemi. In addition, it was possible to connect to Java from Vanati via Tliakana, and from Java to Racha-Imereti (Vanati-Tliakana-Dzartsemi-Java-Kvaisa-on). The roads passing through Didi Liakhvi valley are still functioning. As we pointed out, they moved from

70 This section of the road, which connected the existing villages of Little Liakhvi valley with Atsrikhevi, was actively used by local residents. According to Vanateli, a market was held in Atsrikhevi, and thus, the mentioned road had a commercial and economic load.

71 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, Vol. I, 1962, p. 177.

72 Guldenstedt's trip to Georgia, vol. I, p. 179.

73 G. Liakhveli, passenger's notes, «Time», #77, 1884, p. 2.

74 S. Makalatia, Liakhvi Gorge, 1971, p. 57.

Patara Liakhvi Valley to Imereti through Didi Liakhvi Valley and then Racha. The King of Imereti - Solomon II used this way to meet with the Chief Ruler Tormasov. He met in Vanati.[75]

At the end of the 18th century, Yulon Batonishvili used the crossing road from Patara Liakhvi Gorge to Imereti. It is known that after the abolition of the Ksani Saeristavo, in 1777 Erekle II gave the Patara Liakhvi valley to his son Yulon. Yulon's residence was in Beloti. Yulon Batonishvili, angered by the Russian authorities, often managed to escape to Imereti through the Patara Liakhvi Gorge.

As Ioane Kartvelishvili, the scribe of Yulon Batonishvili's court, notes: "While your army was standing here, two or three times, we received a rumor from the town that David (we are talking about David Batonishvili, the son of Giorgi XII - G.S.) is coming with a Russian army against you. For this reason, since the Russians were following, on February 3(6) the king's son, Yulon, went through Beloti and left for Imereti.[76]

Ioane Kartvelishvili can find other information about the road from Patara Liakhvi Gorge to Imereti: "we ran to Imereti from Beloti alongside my family He left Tskhinvali in 1801, on the 8th day of February."[77] From the information preserved in "Dasturlamali "we learn that there is another one in the Patara Liakhvi valley, the road of "Panjebi". The royal authorities entrusted the maintenance of this road to the people of Vanati. In the mentioned work of Vakhtang VI, it is mentioned: " Tulashvili should oversee it - Takeelt, Gvevelit, Dzhalt, Vanatelt and Tulaant families - should keep the way of the Panjebi.''[78]

It is not clear where the path of the Panjebis led. It is possible that this was the connection with the North Caucasus.

From the Patara Liakhvi valley, it was possible to go to the North Caucasus in one of the ways. One section of the road from the Caucasus ridge (in the Middle Ages there were several roads leading from Shida Kartli to Transcaucasia, among them the Achabeti road, the Dvaleti road, etc.)[79] was connected to the village. Vanati. Through the exit, through Zakha, the road went down into the Truso valley and joined the Georgian military road near the village of Pkhobi. One branch of the said road from Zakha was connected to the village of Edisi, and from Edisi to the Little Liakhvi valley, namely, village Vanati.[80] G. Togoshvili writes: "The

75 S. Makalatia, Liakhvi Gorge, 1971, p. 57

76 Ioane Kartvelishvili, memoirs, Auth. With research, editing and notes by Yoseliani, tb., 1952, p. 86.

77 Ibid, p. 95.

78 Dasturlamali King Vakhtang the Sixth, monuments of Georgian law, prepared texts for publication, researches, dictionaries and searches were attached by I. Surguladze, volume, 1970, p. 532.

79 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2005, p. 117.

80 G. Togoshvili, from the history of Georgia-Ossetia relations. XV-XVIII centuries, volume, 1969, p. 50.

road from Zakha to Truso valley and the village of it joins the Georgian military road near Kobi. Another road leads from Zakha through the same exit, which leads to village it divides into several branches near Eddy. One branch is connected to Vanati and Kartli villages through Patara Liakhvi valley, the second one connects to Zhamuri and Ksani valley through Tsimavdon valley, and the third one connects to Roki road through Britati, Gudisi water and Chimavdon valleys. As we pointed out, the road from Sbi exit went down to Zakha, which split into several branches near Edi. One part of the road was connected to Vanati and Kartli villages through Patara Liakhvi Gorge.[81] It is possible that in the document dated from the 16th century, (according to which the king of Kartli, Davit, gave the estates in Disevi to Svetitskhoveli), it is this section of the road that is meant: "Till Sative head until "Saoso" (Ossetian) road" (see below), from where near the villages on the right bank of the Patara Liakhvi valley, among them, it was possible to contact Disevi.[82]

In the late feudal period, the villages of Patara Liakhvi valley were distributed among different feudal lords. The northwestern part of the valley entered Ksani Saeristavo. At the beginning of the 14th century, Vakhtang III (1302-1308) gave Shalva Kvenipneveli, along with other villages in the Ksani valley, one of the villages in the Patara Liakhvi valley - Atsriskhevi.[83]

In XV-XVIII centuries, the nobles of Ksani further expanded the borders of their feudal estate. As Prof. J. Gvasalia explains: "XV-XVIII centuries. The expansion of the nobility of Ksani is directed towards the northwest, west and southwest of Shida Kartli. On the Didi liakhvi are attached its heads - Maghran-Dvaleti (the term is from the late middle Ages), on the Patarta liakhvi the part of Savakhtango and Gverdisdziri."[84]

Historical "Savakhtango"

Savakhtango, according to Vakhushti Batonishvili, a part of Little Liakhvi valley was called: "they call "Vanatithurt Savakhtango.""[85] There are different opinions about Savakhtango in Georgian historiography. According to I. Megrelidze, Savakhtango is connected with the name of Vakhtang VI.

81 G. Togoshvili, from the history of Georgia-Ossetia relations. XV-XVIII centuries, volume, 1969, p. 50.

82 G. Sosiashvili, for the explanation of the "Saoso" (Ossetian) road, in Georgian documentary sources, Iv. III international scientific conference dedicated to Georgian-Ossetian relations of Javakhishvili Tbilisi State University, conference theses, Tb., 2017, p. 72-73.

83 Eristavi monument, Sh. Meskhiia Edition - Materials for the History of Georgia and the Caucasus, Naqv. 30, 1954, p. 348.

84 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, 1983, p. 26.

85 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 362-363.

As is known, Vakhtang VI's son Rostom is buried in Tiri monastery in Didi Liakhvi valley, which is confirmed by the surviving epitaph: "St. The son of the all-praised King Archili and the great-loved King Giorgi of Kartli, the son of the all-appreciated Mr. Levan, the governor of Georgia, I have been in my estate of Samkdrosa, in this village, for a number of years, and my son, the first-born son, son of the nobleman Rostom, died, and I am devoting myself to the church in this house, in Samkvdrosa. The estate is mine. In the epitaph of Rostom Batonishvili, Vakhtang VI calls the village of Tiri "Samkvdrosa estate as mine".[86] We do not know when the village of Tiri Kartli in Didi Liakhvi valley was handed over to Janishin. Presumably, Prince Vakhtang inherited the estate in Didi Liakhvi valley from his father, Levan Batonishvili. As is known, the coronation of Giorgi XI was followed by unrest in Kartli. The situation was complicated by the enthronement of Erekle I Nazaralikhan (1688-1703)[87] in Kartli by the Shah of Iran, opposite to George XI. The confrontation between George XI and Erekle I is known as "Dualism".[88] Georgian feudal aristocracy was divided into two camps. One part was on the side of George XI, while the other was loyal to Erekle I. Erekle was supported by the Machables, which is why Giorgi XI captured and imprisoned Erekle (Mukhranbatoni-G.S.) and the Machabelis. It does not appear in the sources, however, we do not rule out that the owner of Levan Khevi was Levan Batonishvili,[89] the brother of King Giorgi XI of Kartli, and that is why this part of Samachablo, probably the area surrounding Tskhinvali, was tentatively called Levan Khevi. Due to the treachery of the Machables, the number of estates of Giorgi XI's family members in the Didi Liakhvi valley increased even more.[90] Vakhtang VI was so closely connected with Tiri that he buried his dead son Rostom in this monastery.

I. Megrelidze, based on the epitaph of Vakhtang VI's untimely deceased son Rostom Batonishvili, notes: "It seems that Vakhtang VI had estates in Liakhvi valley. The name of the region, Savakhtango, should speak for this."[91] Researcher D. Ninidze believes that "Savakhtango", as the name of a historical-geographical entity, is confirmed much earlier in historical sources: "We think that linking Savakhtango with Vakhtang VI should not be correct: first of all, it should be noted that according to historical sources, Savakhtango existed before Predates the reign of Vakhtang VI. There are references to it as early as 1626-1629. In connection with the news, we find when Zurab Eristav gave King Simon "some Savakhtango

86 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Gorge, vol. I, Vol., 1984, p. 208.

87 Essays on the history of Georgia, Vol. IV, p. 350.

88 D. Ninidze, Mukhranbatonebi, Tb., 1997, p. 47.

89 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, p. 460.

90 Annotated Dictionary of Persons, Vol. I, was prepared for publication by D. Kldiashvili, M. Surguladze, E. Tsagareishvili, G. Jandieri, Tb., 1991, p. 256; G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p. 109.

91 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi gorge, I, vol., 1983, p. 48.

villages", or in the 50s of the 17th century, when King Rosto adopted Vakhtang V, he gave him "some Savakhtango" as his crown. Thus, such reports exclude the connection of Savakhtango with the name of Vakhtang VI. At the same time, according to the list of villages preserved in Vakhushti's work, Savakhtango includes: Shindis, Tirdznis, Vanati, Maraleti, Inauri, Klartsvi, Mefareti, Geri. If this region was named after Vakhtang VI because Tiri is his estate, then why is it not included in the list of Vakhtang villages?"[92] According to D. Ninidze, the establishment of Savakhtango as a country is not related to Vakhtang VI, but to the name of Vakhtang Batonishvili, the brother of King Simon I of Kartli, to whom Simon, released from Iranian captivity, gave a part of the estates of traitor Amilakhvari and Eristavi of Ksni. Among them, the villages that Vakhushti Batonishvili attributes to Savakhtango: "During the time of Vakhushti, Savakhtango represents the river In one valley of Little Liakhvi, the historical-geographical "countryside". The valley of Little Liakhvi, which was called Satskhumeti Khevi in the pre-feudal times, together with the other region - Achabetishkhevi, formed two administrative units of the Liakhvi valley. Satkhumeti Center, as J. Gvasalia suggests that it should have been Beloth-Satskheneti or Vanati, and the other Achabet. These ravines also contained smaller ravines: Satskhumeti Khevi-Knogo, Apriskhevi, Gerishkhevi, Achabetishkhevi-Maghran-Dvaleti and Javashkhevi. The name of Savakhtango was chosen for one of the components of Satskhumeti of pre-feudal times, the small gorge-Geriskhevi, located in the small Liakhvi gorge, separated by historical-geographical or natural boundaries. It is the lower part of Little Liakhvi-Geriskhevi that represents the late Savakhtango. e. i. Savakhtango of this period is the unity of those villages that are compactly located in Gerishkevi surrounded by natural boundaries. Thus, the main estates of Vakhtang Batonishvili's domain are likely to be located in this region.[93]

As we mentioned, Simon I gave the confiscated estates of Eristavi and Amilakhvari in Ksni to his brother Vakhtang Batonishvili. Gorgijanidze from Farsa writes about this: "They could no longer stand in Kartli, they separated with a jalaba and begged the master of Kakh, and the king gave Simon Imati's land and villages to the queen as a pardon and gave some to his brother Batonishvili Vakhtang."[94] It provides more detailed information about the territories. The king of Kartli took away Medjudiskhevi and Akhalgori for the Eristav of Ksni, and Karbi and Kaspi from Amilakhvari: "And the Eristav of Ksni and Amilakhor were afraid of the queen's Urigo cadres. And they began to beg, and Eristavman of Ksni dishonored Medjudisyev and Akhalgori, and Amilakhor was given a sword and a sword. And the wife and children of Kakhaberi of Korganashvili were captured and turned into a rock Gelikari, and they were the first to say a poem to him. Vakhushti Batonishvili

92 D. Ninidze, Savakhtango, Materials for the history of the villages of Georgia, plot four, Tb., 1993, p. 59.

93 Ibid, p. 79.

94 Ibid., p. 60; Parsadan Gorgijanidze, History, Historical Reporter, II, 1925. p. 219-220.

also provides us with information about the confiscation of estates by Simon I to the treacherous feudal lords: "Then King Simon boasted of taking revenge on the people of Amilakhor and Ksani.[95] But the master of Vakhtang Mukhran advised the Simon king in front of the aforementioned, the king was offended and this Koronikon captured their Echsat Vakhtang and made him a prisoner in the Kekhvi fortress; Merme also captured Amilakhori Bardzim; Elizbara of Ksni Eristavi was afraid and turned to the queen; He was completely gifted by Minatatsi and many others. Kualad Akhalgori and MejÂda and Amilakhvarman Kaspi and Karbi. The queen took pity and begged the king to be loyal, the king also took pity and praised his loyalty and forgave him.[96]

From the reports of Beri Egnatashvili and Vakhushti Batonishvili, it is clear that Mejudi valley and Akhalgori were confiscated from the king of Ksni Erista, and Kaspi and Karbi were confiscated from Amilakhvar. Of the listed territorial units, only Karbi is included in Little Liakhvi Gorge, it is located on the left bank of the mentioned river, 28 km away from Gori. Even if this village had been built for Simon I's Vakhtang Batonishvili, it is clear that "Savakhtango" could not have been created.

According to the list of villages presented in the front of Vakhushti Batonishvili's work, the following villages were included in Savakhtango: Shindisi, Tirdznisi, Vanati, Maraleti, Shuriuli, Inauri, Klartsvi, Mepareti, Geri.[97] Karbi is not included in the mentioned list, and Shindis and Geri are so far apart (in addition, Shindisi is in the Didi Liakhvi Gorge, and Geri is next to the Geri ravine, one of the tributaries of the Patara Liakhvi), that in our opinion, it is wrong to include Shindisi and other villages of Savakhtango in the Geris Khevi. The fact that the villages in the upper reaches of the Patara Liakhvi gorge were not the property of Vakhtang Batonishvili after the release of Simon I from captivity in 1578, and therefore did not represent "Savakhtango", is also confirmed by the "Saagape book" given to Vakhtang Batonishvili by the Catholicos with a domain dated to 1595. As it turns out, Simon I gave his brother Vakhtang the village of Kurisubani in Mukhran. Catholicos-Patriarch Nikoloz Vakhtang Batonishvili exchanged Kurisubani for several villages of the Patara Liakhvi valley: "He gave the village of Kurisubani to you as an estate and as a gift from Svimon, the king's master, your brother, Mukhran."[98] And before that, the patron of blessed C(Athaliko)z, Nikolaos, Zemo

95 Life of Kartli, vol. II, the text established by all major manuscripts according to S. Kaukhchishvili, vol., 1959, p. 372; D. Ninidze, approx. The work, p. 60.

96 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, vol. IV, Vol., 1973, p. 412.

97 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia (Geography of Georgia), edited by T. Lomouri and N. Berdzenishvili, vol., 1941, p. 201.

98 Corpus of Georgian historical documents, Vol. Volume IV was compiled and Georgian texts were prepared for publication by Mzia Surguladze, Persian texts were prepared by Tamaz Abashidze, Tb., 2016, p. 438.

Kartli, Kord, Zaku, Satikhari, and whatever estates were donated by Sakdari, exchanged them for Kurisubani. He regained the estates of the Patriarchate: "That is, neither of them lived well, and neither of the pillars was touched by animals." [Aze], you will be chased by the district, and you will leave the Sakdari estate.[99] Based on this document, we can say that the villages in the Patara Liakhvi valley, which were the Sakdari estate, could not become a vassal. The villages listed in the document: Khordi, Zakui, Satikhari and "without them, which was the sacrificial estate" were included in one area of the Patara Liakhvi valley and, apparently, belonged to the patriarchate since ancient times. The princely estate of Vakhtang Batonishvili really expanded after the release of Simon I from captivity, however, the king's brother, in the Patara Liakhvi valley, was given only one village, Karbi, confiscated for Amilakhvri. The question arises, when could "Savakhtango" be formed?

As the genealogical chronicle of Ksni nobles "Monument of nobles" informs us, the village of Aprisenikhevi located in the upper reaches of the Little Liakhvi valley, along with other estates, was given to Shalva Kvenifneveli by the Georgian king Vakhtang III (1302-1308) at the beginning of the 14th century. „...Then all the Persians passed away, then the king gave Shalva Trusoi, Ghudoi, Gagadzeni, Mlete, Aragveti, Khadoi, Kanchaeti, the estate of Abazasdze, Dzignakornai, Digvam, Gavaz, Atsriskhevi, Bekhushe and all the nobles saw his best.[100] Shalva Vakhushti Batonishvili's report confirms that Vakhtang of Kvenifnev was loyal to the son of Demetrius. The rival brothers, the sons of Demetrius II, David VIII and Vakhtang III,[101] had their own feudal lords. Shalva Kvenifneveli supported Vakhtang. Because of this, David raided his estate in Tskhavat more than once, it seems that the opponents of David Demetrius' son gathered their forces from the feudal estate of Kvenifnevel. Vakhushti Batonishvili writes: "While King Davit came down to Tshtaot and destroyed the estate of Quenaflavelisa (meaning Shalva of Kvenifneveli - G.S.), the visionary and ruthless Quenaflavel Evedra Kartli's Eristuda Ahmad Ahmad, in order to protect the king's company." Later, Shalva Kvenifneveli's situation improved significantly and he, along with other estates, received from the king the territories in the upper reaches of the small Liakhvi valley, including Bekhushe and Aprishekhevi. In our opinion, the village of Atriskhevi on the upper side of the Little Liakhvi valley was part of the princely estate of Vakhtang son of Demetrius "Savakhtango". The mentioned village is located above (north-east) Vanati (according to Vakhushti, the villages of Patara Liakhvi valley were called Savakhtango, including Vanati). It seems that before one part of the small Liakhvi valley was transferred to Shalva Kvenifneveli, it

99 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 438.

100 T. Jordania, Chronicles, II, tf., 1897, p. 7.

101 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 247.

was the property of Vakhtang III (it is possible that it was also the property of the royal family). We think that "Savakhtango" should be related to the name of Vakhtang III. After the villages of Atsriskhevi and Bekhushe were handed over to Shalva Kvenifneveli, the influence of the Ksani nobility in the Little Liakhvi valley became stronger, and later most of the villages in the mentioned valley became their property. One part of the small Liakhvi valley, including Vanati, preserved the name of its old owner - Vakhtang III until the late feudal period.

The area located between the middle of rivers Patara Liakhvi and Mejuda was called Gverdisdziri.[102] The Ksani nobles built a number of fortresses in the Patara Liakhvi valley. They also had a palace-residence in one of their villages - Beloti.

Ioane Bagrationi, in his work: "Description of Kartl-Kakheti, "has separately separated the villages of the Patara Liakhvi valley included in the Dukedom of Ksani: "St. At the bottom of the page, which was attributed to the Saeritao of Ksni and these places and villages were captured by Yulon, the king's son, there are further these... Osni living in the small Liakhvi valley and half-Georgian people inside:

K Satskhenis, inhabitant
K. Edemkalaki, resident
K. Beloti, resident
K. Atsriskhevi, inhabitant
K. Osis Zonkar, resident
K. Shuatskhviri, resident
K. Siata, inhabitant
St. Gnasuri, resident
St. Inauri resident
St. Resident of Chabarukheti
St. Tsifori resident
St. A resident of Shamshi
St. Knogo resident
St. Maghran-Dvaleti village[103]

As we can see, Ioane Bagrationi also mentions Maghran-Dvaleti in the list of estates of Ksni nobility. It is true that Maghran-Dvaleti included the head of the Didi Liakhvi valley, but the Ksani nobles owned several villages here.[104] In the late feudal period, the small Liakhvi valley was ruled by a Moor who was appointed by the nobles of Ksani. The nobility of Purtseladze had been assigned to "Mourav" title.[105]

In one of the documents, Giorgi Kularaghasi, the Eristavi of Ksni, notes: "Liakhvi, whatever is the name of the Furtseladzes, let me take it: Ossetians and

102 J. Gvasalia, approx. The work, p. 25.
103 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, Tb., 1986, p. 38.
104 J. Gvasalia, approx. The work, p. 75.
105 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 241.

Georgians, across and across; except for Alagi of Edisher of Khaduri and besides Edisher, above it - Tavkhnoghomdi; Liakhiv beyond and beyond; of Fotri, which is our khaso; Guidis, which is our treasure, except for the servants of the throne; Dvalura all in all; In the plains, you can count Marana, nobles and peasants.[106]

Mouravi Purtseladze's lived in Mereti, one of the villages of Patara Liakhvi valley. The influence of the Aragvi nobles also spread in the Patara Liakhvi valley. They owned estates in Geri and Geristavi. It is worth noting the fact that according to narrative sources, the Aragvi eristavs originate from the patara Liakhvi valley, namely they were from village Vanati.[107] The fact that in the 1st half of the 19th century, the shrine of Ananuri had a servant in Vanati should also speak of the influence of the Aragvi nobility.[108]

In his work, Ioane Bagrationi mentioned several villages of the Didid and Patara Liakhvi valleys, e. year "Saarago" refers to the following villages: The villages of Saarago, which belong to and are neighbors of this Liakhvi valley, are:

K. Saarago Shindisi, resident,K. resident of Tirdznisi,

K. resident of Vanati

K. Ossetian from village Marileti, resident,

K. Siriuli, resident,

K. Inauri resident

K. Klartsvi resident

K. resident from Mepareti

K. Geri, a resident, also bought this for Yulon T. Now they are being held by the people."[109]

Does Ioane Batonishvili mean the estates belonging to the nobility of Aragvi in Saarago? It is indicated here that Geri bought the village in Little Liakhvi valley to Yulon Batonishvili. It seems that after Erekle II abolished Ksni Saeristavo and handed over Little Liakhvi valley to Yulon Batonishvili, Yulon bought Geri. It should be assumed that Geri was not included in the Ksni Saeristavo. Yulon son of Erekle did not pay the fees to the Ksani nobles punished by the king in the canceled satavado. They probably belonged to the Geri Aragvi people. However, at the time when Ioane Batonishvili was working on his essay, Geri was owned by the "Eristavs" (probably the Eristavs of Aragvi). In addition to Ksani and Aragvi nobles, other feudal lords also owned serfs and estates in the villages of Patara Liakhvi valley in the middle Ages, e.g. The Amilakhvri had serfs in several villages of the Little Liakhvi valley, including Karbi and Vanati.[110] Pavlenishvili had serfs

106 D. Gvritishvili, approx. The work, p. 272.

107 G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Gorge, p. 57.

108 R. Topchishvili, Issues of the settlement of Ostas in Georgia and ethnohistory of Shida Kartli, Tb., 1997, p. 153.

109 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 38.

110 Ibid., p. 37-38.

in some villages of Little Liakhvi valley. One branch of their lineage in the village. He lived in Eredvi, where they also had a fortress. Here was their ancestral crypt. In addition to Eredvi, Pavlenishvili had serfs in the villages Vanati[111] and Kordi.[112]

Machabelis also had serfs in the Patara Liakhvi gorge.[113]

In addition to various feudal clans, the Patriarchate of Georgia also owned a serf estate in the Patara Liakhvi valley. Among these villages we should name: Kordi, Vanati, Satikhari, Eredvi.[114] It is worth noting the fact that estates in several villages of the Patara Liakhvi valley belonged to the Greek monastery of Vatopedi on Mount Athos. The rival of the said religious center was St. Giorgi's Church of Kashueti located near Beloti, on the bank of one of the tributaries of Patara Liakhvi - Potrisa. It was damaged by the current of the small river. Queen Mary of Kartli built a new temple here in the second half of the 17th century and appointed Makhniashvili,[115] who lives in Tskhinvali, as dean. (see below for details).

The estate in Patara Liakhvi valley belonged to the Holy Sepulcher of the Savior. As it turns out from the sources, one of the villages, Tergvisi, Luarsab II in 1624 donated the mentioned lands in the name of his sister for the holy land.[116]

As we mentioned, at the end of the 18th century, after the cancellation of the Ksani Saeristavo, Erekle the second handed over the Patara Liakhvi valley to his son - Yulon Batonishvili, however, after Yulon Batonishvili's exile to Russia, Davit Giorgi's son Batonishvili returned the villages of the Patara Liakhvi valley to the Ksani eristavs.

Former villages of Patara Liakhvi gorge

The names of some of the villages in Patara Liakhvi valley have been preserved only by historical sources.[117] As a result of studying the information preserved in the documents, it is possible to determine the location of several former villages in the Liakhvi valley. One of these folktales "Kvabni" can be found in 1392 in document of the Catholic estates of Kartl-Kakhet-Meskheti, where a number of villages in the valleys of the Didi and Patara Liakhvi are mentioned. In the

111 c. Sosiashvili, from the history of Vanati, vol., 2005, p. 32.

112 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 441.

113 G. Sosiashvili, History of Ditsi, 2010, p. 35.

114 G. Sosiashvili, Catholicos estates in Patara Liakhvi gorge, collection of works of the educational and scientific center of history and archeology of Gori State University, # 11, 2016, p. 320.

115 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by Prof. I. Dolidze, T. V, Vol., 1974. p. 94, doc. 56.

116 G. Sosiashvili, Jerusalem Cross Monastery and Mount Sinai Estates in Liakhvi Gorge, Gori State Educational University History and Archeology Educational-Scientific Center Collection of Works, # 9, 2016, p. 150.

117 see G. Sosiashvili, Villagers of Liakhvi Valley, History and Archeology Center of Gori State University, collection of works, #10, 2016, p. 139-158.

document we read: "Gori, the estates and merchants of Mtskheta, the village of Zerti, the village of Tsita with the estate, former village Satibi, the village of Kushi, the village of Disevi, Plavi, the village of Chkhriketi, the village of Satikhari and nine households of Vanati, the village of Kvabni, the village of Kordi and Patara Meghvrekisi. Ereds Giladze's, Virsha Monastery with the introduction of Archangel; from Krtskhinvali Eliozidze a jew, with his estate."[118][119] The "kvabni" mentioned in the document, in our opinion, was located in the upper part of the Patara Liakhvi valley and bordered the village of Vanati. While describing Vanati, Vakhushti Batonishvili writes: "the castle of Vanati was rebuilt by Shanshe. They kolled many Turks there. Behind the castle, in the north, there is a high, carafe-colored rock, Mchureti of Liakhvi, and many cave-shaped caves are carved out of it.[120] It is possible that the village near Vanati was originally named "Kvabni" because of these caves. The village of Kvabta is mentioned in the list of serfs and estates of Svetitskhovli and Catholicos compiled in 1720, where it is mentioned: "K. Kvabni (?) three."[121] Acad. N. Berdzenishvili put a question mark on the name of the village, as it was written vaguely in the list. It should be noted that in the mentioned list "Kvabta "is mentioned after the village of Eredvi. In our opinion, the village of "Kvabi "mentioned in the list of 1720 and the village of "Kvabni "mentioned in the Gujar of the Catholic estates of Kartl-Kakhet-Meskheti in 1392 should be the same village. Sekhnia Chkheidze mentions the mentioned village. According to his narration, in 1731, Teimuraz II raided Shanshe Ksani Eristavi's domain with the Georgian and Ottoman army, and then moved to Samachablo and took the fortresses of Muguti and Sveri, as well as Satskhenisi and Kvabebi.[122] Toponyms mentioned in different sources: "Kvabta," "Kuabni, ""Kvabi, "are the names of the villages in the Patara Liakhvi valley. This village should have been south of village Vanati. The toponym "kvabta", which, in our opinion, should be a modified form of "kavta", can be found even later. In 1894, published in the newspaper "Iveria" by V. Mdzinarashvili's correspondence mentions Kvabti Chala,

118 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. III, Vol., 1970, p. 179, Doc. 23.

119 One part of the villages mentioned in the list of Catholic estates is occupied as a result of Russian military aggression in 2008. It is like this, e.g. Several villages in the Little Liakhvi valley: Disevi, Satikhari, Vanati, Eredvi, the latter is mentioned in the document under the name of Eredi. see c. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 109; Shida Kartli, architectural heritage of Little and Big Liakhvi valleys, vol. I, Vol., 2002, p. 94.

120 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, text determined according to all the main manuscripts of S. by Kaukhchishvili, vol. IV, Vol., 1973, p. 369.

121 Documents from the history of social relations of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 184, #256.

122 Life of Kartli, D. Chubinashvili's ed. T. II, Spb., 1854, p. 335.

which was located at the source of Ditsura,[123] 5 verses away from Ditsi.[124] Judging by documentary sources, the village of Virsha was located in the Patara Liakhvi valley, where the Virsha monastery existed. In the list of Catholic estates mentioned above, "Archangel Monastery of Virsha is mentioned in the introduction. "It should be noted that Virsha Monastery with its introductory estates is also mentioned in the document of the first half of the 15th century. The king of Georgia, Alexander I the Great, showed mercy to Svetitskhoveli, who renovated Virsha mountain and monastery with its own villages.[125] As we indicated, the exact localization of the village of Virsha is difficult, however, in our opinion, it is located on the river. It should have been on the left bank of Patara Liakhvi, near Disevi, on the mountain slope.

One of the villages of Patara Liakhvi valley Badani (the same as Badaani) can be found in many documentary sources. In the deed given to Svetitskhovli by Nikoloz Catholicos, which is dated 1687, the services rendered byCatholicos to Svetitskhovli are listed, the document mentions: "I built another inhabited Badan."[126] The Catholicos Anton I gave Giorgi Gedevanishvili the "Mouravi title over Ossetians of Badani and Khodeli. "The above-mentioned Virshi monastery belonged to the "Kordi and Badasshvili'', i.e. Badasshvili estate (small village).[127] Who (probably after Badaani became a village) moved to Kordi. Later, Nikoloz Catholicos rebuilt "Badaan", the same Badaani, and gave it to Svetitskhoveli. Later, in the 18th century, Ossetians who came from the north settled here and became church serfs. Anton appointed Giorgi Gedevanishvili as their caretaker. In our opinion, the Badaani village existed in the Patara Liakhvi valley near Virsha.

In 1348, in the deed of mercy given by King Andronike to Tsitlosan Kvenifneveli, Bakurisubani is mentioned, which was probably located in the southeast of the Patara Liakhvi valley, in the vicinity of Pedisdziri. We read in the document: "K. In the name of God, from Andronicus to Bagratuniani, by the will of God, the king of the Abkhazians, Georgians, Rans, Kakhti and Armenians, Sharvanshe and Shansha, and the ruler of the East and West of around; Quenifneveli, Larg[v]elis's son Tsitlosan and Gueaja and Mog[u]akhsena came before us, so Kartli also agreed with Mukhusdze's salaried villages: Karbi and Garejar Bakurisubani Mistusi. God bless us and listen to Quenifneveli Tsitlosanis, because he bequeathed his estate to

123 Ditsura was the name of one branch of Little Liakhvi and it originates on the north-eastern side of the village of Arbo, on the river. He used to take it from a small straw. It seems that Kvafti Chala was the name of the small Liakhvi bank between the village of Arbo and Vanati, probably the village of the mentioned name was also located here.

124 Iveria newspaper, 1894 #226, October 26, p. 2.

125 Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili, Babilina Lominadze, Tb., 2013, p. 171-172.

126 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 592.

127 Perhaps the estate near the monastery was given to Badasshvili because of their merits to the Virshi Archangel Cathedral. The guardians of the treasure could not live far from the monastery.

his wife's brother Mukhusdze Salares to Mistui and his niece, we also had mercy on us and gave him the villages: Karbai and Garejar Bakurisubani, with his righteous driver, as a m[u]idrad, as an estate, and as a free[a] [128]The villages mentioned in the document: Karbi and Garejvari still exist today (Garejvari is divided into two parts: Didi and Patara Garejvari). Exactly, it is difficult to localize Bakurisubani. It is possible that Garejvari was divided into several parts in ancient times and one part of it was called Bakuri district.

There is a deed dated 1382, by which King David renewed the estates that had been lost during King Tamar's reign to the icon of Okoni. The document mentions Garekvaris Lomsatubani: "The ten households of Zemo Rekha with its rut, manor, land, mills, cemeteries, church and sanctum and unguarded by every man; Also, Garejvari has Lomsatubani with its water, Ruta, Samduduri and Samni: Queen Tamar's waters lower, Rekha till Pshanii, next to Kheltubani until, right to Psani and of Tortiza.[129] According to the document, Lomsatubani was located in the southwestern part of Garejvari and it bordered Tortiza, Kheltubani and Rekha. Based on the documents presented above, we can assume: a small village (maybe even a district) Bakurisubani was part of a large village-Garejvari. There was another small settlement in Garejvari, which is found in the document of 1382 under the name of Lomsatubani.

Tkiura was a village on the lower side of Little Liakhvi valley. This is confirmed by 1716-1724. Drafted verdict between Tumanishvili and Karumidze of Vakhtang VI due to the dispute over Kheltubani and Tortiza. We read in the document: "King Rostom took pity on him, he personally sent his man and the head, he wrote a worker for the country, until Didi Liakhvi and the Patara Liakhvi from both of them, took the head and brought water and put it in one river and dug the cellar, put it in the second place and this river and water It was inevitable for every man to irrigate the ravine for Tumanishvili. For the people of Dzevera, Tkiuri, Karali, both Garejvari's and Tortli, Taveti was to move some of them over and some of them under.[130] Then it became a village or joined the village of Karaleti and ceased to exist as a separate village. Ioane Bagrationi mentions the village of Tkiureti: "K.. Resident of Chmarta, K. Zerti, resident, St. Tkiureti, resident."[131] In our opinion, Tkiura and Tkiureti were one and the same village. The mentioned village is no longer found in the documentary materials of the later period. It should be assumed

128 Monuments of Georgian Law, Vol. II, Vol., 1965, p. 98-99, Doc. 34.

129 Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, XIV-XV centuries, compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili and Babilina Lominadze, Tb., 2013, p. 51.

130 Documents from the history of social relations of Georgia, Vol. II, N. Ed. of Berdzenishvili. Vol., 1953, p. 20.

131 Ioane Bagrationi, Mentioned work, p. 40. It should be noted that in the second half of the 18th century, there was a village in the forest area in the Prone valley, where the Palavandishvili family had serfs. see A. Tabuashvili, Census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (II half of the 18th century), Tb., 2013, p. 78.

that at the beginning of the 19th century (as we mentioned, the mentioned village is mentioned as a "settlement" in the writings of Ioane Bagrationi, which was created in 1794-1799) turned into a village.

On the lower side of Patara Liakhvi, near the village of Shertuli, where the river Didi Liakhvi joins Patara Liakhvi, there used to be a village called Old Dzevera. This is confirmed by the book of mercy of King Simon to the Uganadzes dated 1582, where we read: „...they came [before us, our faithful servants: Uganadze Giorgi and David and] complained about the estate of the old Dzevera. We were asked, and no one expected that the inheritance should be done by a just deed. We, King of the Kings and self-sovereign ruler Simon, bequeathed our heritage old Dzevera to the Uganadze and left it to Giorgi and Davit. No man should have anything to do with this old Dzevera. If we look at the document, it is clear that the old Dzevera was the estate of the Uganadzes and they lost this village.[132] Probably, it should have been given to Amilakhvari during the captivity of Simon I. It seems that after the release of Simon, the Uganadze people hoped to return the estate, and they appealed to the king of Kartli. The village "Old Dzevera" no longer exists. At the time of the preparation of the document presented above, there was likely to be a new Dzevera. Today, on the site of these villages is the village of Dzevera, whereas it is locatednear the junction of Little Liakhvi - st. 14 km from Gori.[133]

According to historical sources, there was another village in the Little Liakhvi valley, which later became a village or became a part of another neighboring village. In the documents, next to Eredvi and Satikhari, Zakui (ZakÂ) is found. In the document dated 1532-1534, which is a list of the lost estates of Mtskheti, Zakui is mentioned together with Eredvi, and, as it turns out, it belonged to the Favnelishvili family: "and Akus Ratishvili's Tiri, Gurzis-Ivlita...Favnelishvili's Zakui and Eredu peasants."[134] that the Favnelishvili family was connected to the noble house of Tmogvel-Ujarmeli, descended from the Mkharvli family (more on this below). One part of them lived in Nikos, which is confirmed by the deeds[135] they gave to the See of Nikos, while the other part lived in Eredvi.[136] It should be assumed that Zakui (Zak) separated from Eredv, and it is possible, then it became a district of the mentioned village. Zakui is also mentioned in the deed of 1559, from which it is clear that Simon I renewed the donation to Svetitskhoveli. It seems that "Zakui" belonged to the Catholicos. This document lists the Svetitskhovli estates in the Big and Little Liakhvi valleys. Among them: in Tirdznis, in Zemo Meghvrekisi, in little Meghvrekisi, in Ereti (probably should be written Eredvi). Kordi, Zakui, Satikhari and others also belonged to the Mtskheti

132 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 341.
133 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 11, Vol., 1987, p. 267.
134 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 136-137.
135 S. Kakabadze, for the history of the Tmogveli family, vol., 1913, p. 7.
136 G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 115.

throne.[137] According to the mentioned document, Zakui was located in the upper part of the Little Liakhvi valley, between Eredvi and Satikhar. It is possible that the mentioned village was south of Eredvi on the north-western side of Kordi. Zakui is mentioned next to Eredvi in the document of 1574, which is the "book of exchange" of Nikolaos Katalikos to Vakhtang Batonishvili, according to which Katalikos exchanged the estates of Svetitskhovli in the village of Karyuban near Mukhran to Vakhtang Batonishvili (Simon I's brother). Among them, he gave: to Ereti (meaning Eredvi-G.S.) Gilashvili with his estate; Zak with his Mzhzuri..."[138] Later, the Patriarchate took back the estates in the Little Liakhvi valley, which is confirmed by a document dated 1594, where Zakui is mentioned as "Zemo Kartli", next to Khordi and Satikhari.[139] It should be noted that the village of "Zaku" existed in Kvemo Kartli as well, which is confirmed by the donation book given by Simon I to the Mother of God of Manglisi.[140]

In the Little Liakhvi valley, between Satskheni and Beloti, there was another settlement, which at the end of the 18th century was mentioned by Ioane Batonishvili as Edemkalaki. "Edemkalaki" is marked on Vakhushti Batonishvili's map as well.[141] Researcher K. Kharadze equates it with Khaduriantkar, which was near Beloti (in Khaduriantkar, a round tower built on a rock at a height of 30 m from the bank of the Little Liakhvi river has been preserved).[142]

Little Liakhvi Gorge and Zemo Kartli flagpole. As it is known, in the 15th century, four flags were established in the Kartli kingdom. From here, one of the "Zemo Kartli Flagship" was located, whose commanders were Amilakhuri. Gori represented the center of the flag.[143] Vakhushti Batonishvili writes about the borders of the banner of Zemo Kartli: "We start the second one at Saspaspeto, Memarjuene, Shida Kartli Nakuet, where Zemo Kartli rises. And the border is this: in the east, which we wrote a line from Kaspi to the edge of Chdilo, Khachreli Tslevi, Shavtigi and Misrul Ksani and to Bolad; Mtkuari river with Samari; Let us describe the boundary of the Ksni estate, and then the Caucasus; To the west of Dzirula is Kolbeuri mountain, small, which follows Chdilo to Kerz Perang, Munida to Ertso-Kudar, and again between Kolbeuri mountain, Efinishkhevi and Amashuketi, it follows Samiri to Vertkvil; I drew a line to the Kuab of Chkherimel township, and Munida drew a line to Dvir, the dividing mountain of the mountain, and to Mount Bakuliani.[144] As Vakhushti Batonishvili points out, the eastern border of Sadrosho extended from the Kaspi river. to the bank of Ksni and the village of Bol (a village included in Akhalgori

137 Corpus of Georgian historical documents, Vol. III, p. 244.
138 Ibid., p.289.
139 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, tf., 1897 p. 415.
140 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 439-440.
141 Ioane Batonishvili, Description of Kartl-Kakheti, p. 38.
142 K. Kharadze, Historical Geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992, p. 137.
143 E. Mamistvalishvili, History of Gori, vol. I, Vol., 2018, p. 373.
144 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 364.

municipality, which is divided into upper and lower Bola).[145] To the north, the Ksani estate bordered Zemo Kartli Sadrosho and "Merme Caucasus". In Zemo Kartli flagship, according to A. Amilakhvari, the following principalities were included: Abashidze, Falavandishvili, Favlenishvili, Sarkeulidze, Davitashvili, Amirajibi, Avalishvili, Khidirbegashvili, Mkheidze, Diasamidze, Siamardishvili, Taktakishvili, Shalikashvili, Machabeli.[146] As D. Gvritishvili drew attention to the fact that the list of subjects listed by Aleksandre Amilakhvari should not be complete. The researcher examines one of the documents of the 17th century, in which we read: "St. On the banner of Mr. Amilakhori are: Batonishvili Giorgi, Zevdginiani, Favlenishvilis Machabels, Tumanishvilis, Avalishvili Kaikhosro, Mr. Urbhulanii, Falavandiani, all Amiredjibiani, Chlodamatsvriani, Diasamidze Elizbar, Rostom Kavtaradze, Shalva Tukhareli, (?) Taktakidze, Taktak Tatiani and Tsereteli estates, Abashidze estates, the head of Itri, Abazadze, Damghatsashvili, Avalishvili Gulbat, PaPina Yaghuzishvili Rostom."[147]

According to Vakhushti Batonishvili's description, to the north of the Bannerman of Zemo Kartli, Ksani estate and Caucasus bordered: "To the north, which we described as the border of Ksani estate, and to the north is Caucasus." As Al. Amilakhvari, and D. Gvritishvili note, the Saeristavo of Ksani is not named in the list of subjects included in the flag of Zemo Kartli of the 17th century. In this list, we don't even see Aragvi Saeristavo. Consequently, the episcopates existing in the territory of these eminences were not included in the banner of Zemo Kartli, unlike the episcopates of Ruisi and Urbanisi. The nobles of Ksani and Aragvi, together with Samukhranbatono, belonged to the left-wing banner, whose commanders were Mukhranbatonis.[148]

The eastern border of "Zemo Kartli Sadrosho" extended to the bank of the Ksani River and, therefore, it was adjacent to the Ksani Saeristavo. Banner was bordered by Samamilakhvro to the southwest.[149] As E. Mamistvalishvili points out: "In the borders of the banner of Zemo Kartli drawn by Vakhushti, today's districts are located: Kaspi (partially), Akhalgori (partially), Gori (partially), Tskhinvali, Java, Znauri, Kareli (partially), Khashuri (partially), Kharagauli (partially)), Borjomi and Akhaltsikhe (partially)."[150] The northern border of Zemo Kartli banner was uneven, it was bordered on the northern side by "Ksani Estate" and on the other side by the Caucasus Range. This was due to the fact that in the late Middle Ages, the Eristavs of Ksani expanded their estates to the northeast of Saeristavo, at

145 Encyclopedia «Georgia», Vol. I, Vol., 1997, p. 455.

146 Al. Amilakhvari, Georgian history, c. Kikodze's translation, Journ. ,, Mnatobi, ~ 1939, # 8, p. 128.

147 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 289; National Center of Manuscripts, F. HD, Sat. 2124.

148 E. Mamistvalishvili, History of Gori, vol. I, Vol., 2018, p. 373.

149 J. Gvasalia, Essays on the Historical Geography of Eastern Georgia, p. 73.

150 E. Mamistvalishvili, approx. The work, p. 375.

the expense of the villages in the upper reaches of the Patara Liakhvi valley and Maghran-Dvaleti, which is located in the north of the Didi Liakhvi valley. That is why the "Ksani estate" indicated by Vakhushti became the northern "border" of the banner of "Zemo Kartli".

Unlike the Patara Liakhvi Valley, the Didi Liakhvi Valley, in particular, was included in the banner of Zemo Kartli, the capital of the Machabelis, and was subject to the Amilakhvari during military mobilization. This is confirmed in 1644 by the deed given to Bezhan Amilakhor by Rostom, the king of Kartli: "For a long time, the land of Kartli above Liekhu and below Liekhu was the land of the man of your house, have mercy on you and give it to the prince, the son of Aznaurisshvili, the monk, and all the men of the town, whatever the order Before, your man of the house was Sardar, we are offering you Sardar in the same order and manner."[151] The name of the flag is interesting, "Zemo Kartli." Vakhushti directly indicates that Zemo Kartli is part of the second, right-wing Saspaspeto, Shida Kartli, which is currently called Zemo Kartli. According to Vakhushti's explanation, Zemo Kartli used to be called Samtskhe: "But the ones we have described so far, this is mostly Zemo Kartli and later called Samtskhe, and it is the name of the Samtskhe lands."[152]

Why did the name of Samtsakhi, one of the oldest corners of Georgia, change to "Zemo Kartli" in the north? D. Merkviladze has an interesting observation on this issueas, as the researcher writes: "After the division of Georgia into kingdom-principalities from the 16th century, and then the seizure of southwestern Georgia (Samtskhe-Saatabago) by the Ottomans, this territory has always been unconditionally considered the "Kartli country" anymore. It is true that the scribe tradition still refers to the land and water, which by inertia has already turned into Akhaltsikhe's pasture, as "Upper Kartli", but since the newly formed Kartli kingdom was mainly limited to Kartli itself, the uppermost part of the Mtkvari within the kingdom appeared as Zemo Kartli (the western part of inner Kartli). Amilakhvarta Command, which, in addition to Saamilakhvro, consisted of Safalavandishvilo, Saavalishvilo, Saabashidzeo and other principalities).[153] According to S. Janashia's observations, the former "Zena village" is the "Shina Kartli" of Mermindi, which is connected with the relocation of the political and cultural centers of Georgians. Zena village, formerly the extreme part of the country, later became the center of the country.[154] In our opinion, the name "Zemo Kartli" was given to the area it was used to mark before the flags were created. The Ottoman conquests in Samtskhe in the first half of the 16th century probably played a big role in this.

151 National Center of Manuscripts, F. HD, Sat. 2125.

152 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 667.

153 D. Merkviladze, «From the village of Zena to Shida Kartli» (from the historical geography of Eastern Georgia), Amirani, IV-V, 2001, p. 92.

154 S. Janashia, Works, II, 1952, p. 288; G. Chitaya, Acad. S. Janashia and the problem of the origin of the Georgian people, Mimokhilveli, I, tb., 1949, p. 7; J. Gvasalia, Essays on the Historical Geography of Eastern Georgia, p. 25.

In the documentary sources, the name "Zemo Kartli" is found in many places. e.g. In the donation book of Svimon I to Svetitskhovli, dated July 14, 1580, it is mentioned: "The village of Mokhisi[155] in Zemo Kartli. In the villages in the upper part of the Patara Liakhvi valley, in Vanati, Beloti, Atsriskhevi, in the late Middle Ages, there were mainly the estates of the nobles of Ksani, and these villages in the upper They were not subject to the commander of the Kartli banner. They separated from the north of the banner territory of Zemo Kartli, that's why Vakhushti Batonishvili points to the "Ksani estate" as the northern border of banner. It seems that even before the cancellation of the Ksani Eristavi Principality, the king did not trust the Ksani Eristavis who were in opposition, especially during the implementation of preventive measures for the purpose of "Lekianism (Lezghin invasions)" and by bypassing them, Erekle II, the villages located in the upper reaches of the small Liakhvi valley included in Saeristavo (except Atriskhevi).[156] It was subjected to the banner of Zemo Kartli. However, Erekle also included the people of Ksani in the disciplinary measures against Lezghins, which were related to the mentioned banner. We read about this in the letter sent by Erekle II to the banner of Zemo Kartli on August 28, 1772: "1. K. When Mukhrani guard came, the cavalry came, everyone was on alert. If Lezghin army enters Murvaleti, as it has appeared, let the pursuers join together, kill them head and end, send guards, set themselves, call the pursuers, join Mejvriskhevi; If they prefer to attack themselves, they will attack, if they prefer to block the road, they will block the road, if they prefer to meet in front, they will meet in front, which they prefer to try to answer and disperse the enemy in that way. 2. K. If there is an army of Lezghins on horseback, they should not challenge each other, they should all run away; If there is an infantry army, village and village join together, round and go as far as the Sarkards call them. 3. K. Beloti till Satskhenis, Vanati, Arbo, Kordi, Ditsi, and Patar Liakhvi's outcrop, the foot of the page and the plain, till Gori Bershueti, which are the villages between them, they should be united as one order. 4. K. If the news of large army comes and the sarkads call, the pursuers of both should run quickly. The horsemen should all rush out, and the footmen should gather from village to village, surround them, and fall wherever the Sarkads prefer and call them. 5. K. If Lezghin army appears towards Samachablo, or somewhere beyond the Didi Liakhvi, the pursuer of this Didi Liakhvi and the forward pursuer of the Patara Liakhvi, who has been shown to us as the second pursuer, will hurry away and, as the Sarkads prefer, they will join in, if they want another pursuer and the Sarkads will call them, the pursuer of the other side as well. Let them go and answer with God. 6. K. If from Kareli calls the pursuer, immediately Ktskhilvan's footman from the Didi Liakhvi, Patara Liakhvi's disobedient man and the villages of Dirbi's water will all gather together

155 Corpus of Georgian historical documents, vol. IV, volume was compiled and Georgian texts were prepared for publication by Mzia Surguladze, Tb., 2016, p. 311.

156 J. Gvasalia, Mentioned work, p. 78.

and chase the horsemen and infantry, let no one be missing.... 9. K. If Amilakhor and Eristavi (meaning Eristavi of Ksani-G.S.) were in Zemo Kartli, they should join the chasers and pursue them like that. 10. st. If they were not there, Giorgi from Kuraghas and secretary-beg Yase made them. 11. st. If they were not there, Agaba and Shalva, Bezhan and Oman should create and follow them. 12. K. Erisdisdishvili and Amilakhorisshvili are invited to attend the persecution, they gathered and brought as they preferred, Erisdisshvili and Amilakhorisshvili were a great symbol of the persecution, that this persecution drives them away.[157] Despite the fact that the Saeristavo of Ksani was not included in the banner of Zemo Kartli, since the Saeristavo of Ksni had estates in a number of villages of Patara Liakhvi (which Erekle subordinated to the banner of Zemo Kartli), during the attacks of the Lezghins on the Samdevro, he or a member of his family had some responsibility.

As can be seen from the presented document, the villages of Patara Liakhvi valley were included in two districts, Beloti, Didi Vanati (apparently there was also a small vanati), Satskhenis, Arbo, Kordi, Ditsi and "Gamgmarti" (probably Tergvis, Tirdznis) were in one district. "Gagmarti" villages of Little Liakhvi valley (probably, Mereti, Karbi, Tkviavi, Kere, Flavismani), together with the villages of Big Liakhvi, were part of the second district. In case of the appearance of leks in Samachablo or Kareli, the said Samdevro should have acted. In the late feudal period, the territory covered by the "Zemo Kartli Banner" is, despite the many principalities included in the banner, referred to by a single name - Zemo Kartli - in documentary and narrative sources. This was the name of the part of the little Liakhvi valley, which was not included in the Saeristavo of Ksni. This is confirmed by the 17th century inscription on the document dated March 14, 1574 (the exchange book of Nikolaos Katalikos to Vakhtang Batonishvili): "K(Athaliko)zi's pronoun book of M(a)m(u)li". St. Deed of Zemo Kartli to Patara Liakhze. According to this deed, Nicholas the Catholicos gave Vakhtang Batonishvili, the brother of Simon I, the serfs and peasants belonging to Svetitskhovli in the valley of Big and Patara Liakhvi, in exchange for the village of Karyubani near Mukhran. It is clear from the later inscription of Sigel that the estates mentioned here (including those in the upper part of the small Liakhvi valley: Eredvi, Satikhari, as well as a little further south: Virsha, Kordi, Tirdznis) belonged to Zemo Kartli. This is confirmed by the document of 1595, according to which Domenti Catholicos handed over the village of Karyubani near Mukhran to Vakhtang, the brother of Simon I, and took back the old property of Svetitskhovli: "Zemo Kartli, Kord, Zaku, Satiyar, and all the estates of Sakdri without them." The fact that the villages in Zemo Loi were called Zemo Kartli can be seen from the sources of the later period. At the beginning of the 19th century, Davit Batonishvili tells us about the confrontation between the members of the royal house, Yulon Erekles son and David Giorgi son, he writes: "At the time, the royal family members were Yulonisani of the king's son Liakhvzed -

157 Monuments of Georgian Law, Vol. II, p. 426-428

Beloti, who owned this estate as Sabatonishvili. In order to drive out Munitmtsa Yulon and capture Liakhvi. Zemo Kartli is told by army everything that was ordered by him..."[158]

Estates of the Patriarchate of Georgia in Patara Liakhvi Gorge

For centuries, the Georgian Orthodox Church had its estates in the Patara Liakhvi gorge. This was the property donated by both the royal authorities and noble families.[159]

The active relationship of the church with the village of Patara Liakhvi valley is confirmed by many documentary sources. One of the oldest historical documents that have survived is the 1392 "Gujarat" of the Catholic estates of Kartl-Kakhet-Meskheti, where a number of villages in the valleys of the Big and Patara Liakhvi are mentioned: Gori, which are the estates and merchants of Mtskheta, the village of Zerti in Kuala, with the estate of Tsita, the village of Nasoflari (fromer village) Satibi, the village of Kushi, the village of Disevi, Plavi, the village of Chkhriketi, the village of Satiyari and the nine families of Vanat. The village of Kvabni, the village of Kordi and Little Meghvrekisi, in Eredvi Giladze's, Virsha Monastery with the entrance to the main entrance; in Krtskhinvali Eliozidze Uria, estate."[160][161]

---

158 Monuments of Georgian Law, Vol. II, p. 426-428.

159 G. Sosiashvili, Catholic Estates in Patara Liakhvi Valley, Gori State Educational University, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works, # 11, issue, 2016, p. 320-394.

160 National Center of Manuscripts, F. HD – Sab. 8712; Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. III, Vol., 1970, p. 179, Doc. 23; АКАК, т. VI, str. 769-770.

161 The document referred to in the above footnote, which is preserved in the National Center of Manuscripts, has been published at different times.

It should be noted that this deed was signed by T. Jordan was considered to have been issued by the king Alexander of Imereti. The researcher wrote: "This deed is from the 15th century mouth of ancient Gujri, written in 1392 in the name of Alexander the Great. 17th century of the same Gujri. The person is included in Nus¬kha #506 (:sib:) The first deed (copy) was written by Joseph, the scribe of the king's court, which really appears in 1399 (see under 1399), and the person copied from him belongs to the time of King Svimon , when they approved this person... because in 1392 Alexander did not reign in Kartli, because of this we have to think that it must be the king of Imer, Alexander, who became king for the second time in 1392, when King George, his brother, was killed, although Gujri's family history almost only refers to Kartli-Kakhet-Meskheti, and not to ¬Reth~. T. Jordan, Chronicles, II, tf., 1897, p. 195. The scribe Joseph is indeed mentioned in the document of 1399, this is the document of the donation given by King Giorgi to Mtskheti. Annotated dictionary of persons, vol. II, vol., 1993, p. 458. According to the mentioned document, Joseph is the scribe of King Giorgi, not Alexanders of Imereti. In our opinion, the above-mentioned deed, which is a list of Mtskhet's estates, must have been drawn up during the time of Alexander I the Great. It is well-known that the mentioned

In the list of estates of Catholicos of 1392, the village "Kvabni" can be found. In later sources, "cauldron" is found in the form of "cauldron". In the list of serfs and estates of Svetitskhoveli and Catholicos compiled in 1720, three households of peasants belonged to Svetitskhoveli in Kvalta.[162]

In the list of Catholic estates, Virsha Monastery of the Archangel attracts attention for its quality. The king of Georgia, Alexander I the Great (1412-1442), donated the Virsha mountain and monastery with its own villages to the renovated Svetitskhoveli. In a deed dated 1431, we read: "And it is appropriate for the people, and from us, that's why we wanted to add to it and increase it, and we sacrificed and mentioned the Mt. chord And they will have it here, that is, the border, with its fields, fields, vineyards, water, mills, meadows, meadows, forests, hunting grounds, mountains and meadows, meadows, fields and fields, fields and fields. The unity of Udzebri, his righteousness, and the unblemished unity of the people, the great and the imitator of Mtskheta, the great and the imitator of Mtskheta, the master of the spirit of Chueni, the master of the spirit of ours, and the Catholicos, Theodoresatui: they are from old. Among the future kings of us and Shkemkibil Virsha Mountain and the monastery and its entrances, Kordi and Badasshvili, and they will have the mountain, that is, the peasants, and the peasants, and they will have abandon. , with fields, vineyards, water, mills, swamps, meadows, forests, hunting grounds, mountains and pastures, rich and unharvested, sought-after and unsought-after, with his right hand, with his right hand, All in all... for the fulfillment and change of time, don't let anyone disturb you, and let no one take care of it as content and protein, as it is in the future. It is not right for anyone to reject the one who was built and magnified and respected by the kings, and the one who was newly donated by us and the one who was mentioned in the three times.

And those who ask you, we are the mouths and the answerers. And the mountain of Virshi and the monastery and its entrances, which are worthless, are better than man in all respects. And if someone cheated on me, that is, the estate, that is, the peasant, and that is, the field, the field, and the vineyard are big, you want to make a small one, he is completely aware of what has been written and is so strong. The part of the house of Virshi has been stolen from the kings of ours since its inception, and they are inviolable here, just like the lands of other in Mtskheti.[163]

king's special attachment to Svetitskhovli is confirmed by several documents issued by him. The deed signed by Alexander the Great was written by Joseph the scribe. From the deeds issued by Alexander, several scribes are known, including Vigri Kadagisdze, Klimi Kakalachasdze, Demetri Markozizshvili. see Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, Vol., 2013, p. 210, 213, 115. It is possible that Joseph was one of the scribes of Aleksandrer's royal court.

162 Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N . Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 184, #256.

163 Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, XIV-XV centuries, compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili and Babilina Lominadze, Tb., 2013, p. 171-172.

As you indicated, it is difficult to determine the exact location of Mount Virsha and the monastery, however, in our opinion, it was located in the valley of Patara Liakhvi, near the village of Kord, on the other side of Patara Liakhvi. The "entrants" of Virshi were village Kordi and "Badasshvili" who, together with Virshi, were handed over by the royal authorities to Theodore the Catholic. It can be seen from the Gujar of 1392 that the village of Kordi was part of the Catholic estates. Alexander I left Kordi, together with the Virsha monastery, in the possession of Svetitskhovli. Apparently, the Virsha monastery was under special care from the royal court, this is what the record in the deed of Alexander I says, "the rebuilt and enlarged mountain of Virsha, and monastery". Apparently, there was monastic life on Mount Virsha from ancient times, and the royal government provided support to the monastery there. In addition to the mentioned document, the Virsha monastery is also mentioned in other documents, e.g., according to the Gujar of the Catholic estates of Kartl-Kakheti in 1447, Giorgi, the son of Alexander I, together with other estates, reconfirmed the estates.[164] In these estates, "Virsha" is mentioned in the document.''. With this, we buried us anew with respect and freed everyone from begging and extortion. In the Gujjar of the Catholic estates of Kartli, the property belonging to the Patriarchate in the Little Liakhvi Gorge is mentioned, including Virsha: "Kulbiti's three villages: Gegelishvili, Liparitashvili and Miklutauri, Virsha, in its introduction, was taken from the people of Tsastskalta''. Ruli Archvadze with their estate..."[165]

Another interesting detail can be found in the deed of Alexander I of 1431 presented above: "The Ulufa of the House of Virshi"[166] has been removed from the future kings of ours since the first day of life. "What does "Ulufa" of the House of Virshi "mean? Was there a house of the Virshelis, a family of the Virshelis, which was connected to the Virsha Mountain, or the village of Virsha? Since there is no direct information about this lineage in the sources, it is difficult to talk about it without conjecture. It is interesting that Virsheli was a common proper name in Georgian onomastics. Virsheli,[167] as a proper name, can be found in the capital of Ksani. In the 13th-14th centuries, several Virsheli are known in the family of the nobles of Ksani. The name Virsheli is also found in the 1432 deed of the Tiri monastery, where Virsheli Yalghuzisshvili is mentioned.[168] Virsheli was a common name in the Javakhishvili family. In 1504-1516 the deed of Mtskheta, the members of the Javakhishvili family are mentioned, among them: Virsheli, Gamrekeli,

164 Monuments of Georgian law, texts, published notes and search results were added by prof. i. Dolidze, vol. III, p. 191, Doc. 29.

165 Ibid., p. 265, Doc. 59.

166 For definitions of old official positions, taxes and units of measure and weight, see: at the end of the work, p. 368-370.

167 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 26-27.

168 The corpus of Georgian historical documents, XIV-XV centuries, was compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili, Babilina Lominadze, Vol. II, Vol., 2013, p. 180.

Kushsheli. These names are derived from surnames denoting eternity. A similar name is called Machabeli, which can be found in the form of his own name in the inscription on the bell tower of Tire Monastery.[169] Under the influence of his surname Virsheli, the last name - Virshelishvili - appeared later.[170] From the documents available to us, Virshelashvili is mentioned in the deed of 1473. Virshelashvilis, as Javakhishvili serfs, are mentioned in the Javakhishvili separation document dated 1527-1558, they lived in Khandaki at that time.[171] In addition to Virshelashvili, the surname of Virshelishvili can be found in Georgian documentary sources. Unlike the Virshelashvili family, the Virshelishvili family lived in Kvemo Kartli, namely near SaBaratiano, and it was a feudal house. The basis for saying this is given by the "decision on the case of Shahnavaz king Baratashvili and Virshelishvili "dated to 1670. As can be seen from the document, Baratashvili and Virshelishvili were disputing each other's estates. Finally, the king of Kartli handed over several villages from the estates of Papuna and Shanshe Virshelishvili, among them: Abano village, as well as the village of Senibi Toprakala, Nasoflari Baghchalari to Kaflan Baratashvili and his children.[172] It can be assumed that "Virsheli" was an old feudal surname, from which its own name Virsheli was formed, and then the surnames: Virshelashvili and Virshelishvili appeared. It should be noted that such a practice can be found in other Georgian surnames as well. E.g.: Machabel comes from Achabeti. From the mentioned surname, the proper name Machabeli was born, and then the surname Machabelashvili[173] was formed. It is conceivable that the Virsheli surname was as old in Shida Kartli as Phkhveneli, Kanchaeli, etc. Such genealogies are known in "Matiane Kartlisa", where, in the 10th century, the following are listed: "Noble Georgians and Kakhni with them: Goderdzi Mgdeuri, Mama Kanchaeli, Dachi Korinteli, Dachi and Ivane Skviloseli, Sara and Grigol the "Pkhveneli"[174] brothers. This is how the lineage of the Tbelis appeared in Kartli.[175] In our opinion, the existence of the Virsheli lineage should be indicated by the record in the deed given to Mtskheti by Alexander I. "Ulufa of the house of Virshi is carved out from the kings of ours from before". Ekvtime Takaishvili considered them to be one of the branches of the Ksani people, just like Largveli and Kvenipneveli. In his opinion, Virsheli was the third branch of the Ksani people, which was connected to

169 N. Andghuladze, Architectural Ensemble of Tiri Monastery, Tb., 1976, p. 36.

170 Annotated Dictionary of Persons, Vol. II, p. 194.

171 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. IV, vol., 1972, p. 40, doc. 5.

172 Ibid., p. 125-126, Doc. 65.

173 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2005, p. 41.

174 The life of Kartli, the text established according to all the main manuscripts. by Kaukhchishvili, vol. I, Vol., 1955, p. 268.

175 M. Lortkipanidze, Political Unification of Feudal Georgia, Tb., 1963, p. 251. The corpus of Georgian lapidary inscriptions, lapidary inscriptions, I, Eastern and Southern Georgia (V-X centuries) was compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980, p. 172.

Virsha. According to the scientist, there was a fortress and a monastery in Virsha, but its location was unknown.[176] Platon Ioseliani connected several lineages to the ancestors of the Ksani nobility. According to his observations, these families were: Bibiluris, Burselis, Kvenipnevelis and Virshelis.[177] D. Gvritishvili did not agree with E. Takaishvili. According to P. Ioseliani's opinions, Largveli and Kvenifneveli mentioned in "Dzegli Eristavta" were not different branches of Ksani noble houses, but considered one and the same person.[178] In our opinion, it is indisputable that the feudal house of the Virsheli existed in the territory belonging to the Ksani area before. Since in the deed of Alexander I, the "entries" of Virshi were Kordi and Badashvili, it was probably located in the Patara Liakhvi valley, near Kordi. Alexander I gave not only the mountain of Virsha and the monastery to the Catholic Theodore, but also "he was given Badasshvili and Kordi''. The Badashvili children mentioned in the deed still live in Kordi. The Badashvili family comes from the Jinjikhisdze family and, as one of the documents shows, the Jinjikhisdze-Badashvili family were the guardians of the treasure of the Archangel Cathedral of Virsha. This is confirmed by the deed of Mtskheta of 1453, where we read: "...this deed was written to you by Archangels Michael and Gabriel of Virshi, Patriarch David of Kartli and the elders of yours Jinjikhisdze, Badasshvili of yours local house residents (referring to relatives). And your sons Bada and Mokhoz and your nephews Shalva and Ivan... I Ujarmeli (Favnel¬man?), my son Shalva gave him at that time, when did you exchange Hjika's son (Ujikasdze) for gold and Mikaura; Above, I mentioned to you the Kubeshuri (Kubeburi) estate, the Gerasimisdzei estate of the sons of Charekhela... with a house, a door. ¬Ge¬lo¬ztatui's estate and peasantry... do not let them disturb you."[179] The said deed was published in by T. Zhordania, however, a slightly different version of this document was published, which is dated November 28, 1459 and is the book of the donation of Favnel Ujarmeli to Svetitskhoveli.[180]

176 Э. Такаишвили, Археологические экскурсии, розыскания и заметки, вип. V, тб., 1915. стр. 77-80;

177 Пл. Иоселиани, Икортский монастырь в Карталинии;

178 D. Gvritishvili, From the History of Social Relations of Feudal Georgia, Tb., 1955, p. 56.

179 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 272.

180 It should be noted that in the second half of the 16th century, the people of Favnel-Ujarmel were written as Tmogvel-Ujarmel-Favnelishvili. Tmogvel-Ujarmel-Favnelishvili family settled in Nikosi can be found in a document dated 1569. see S. Kakabadze, for the history of the Tmogveli family, tf., 1913, p. 6-7; According to our assumption, the Tmogveli who emigrated from Javakheti at the end of the 14th century settled in Ujarma, and the second part of the family name - Ujarmeli - appeared in the Tmogveli lineage. Later, Tmogvel-Ujarmeli moved to Kartli, namely to Favnis. They occupied the territory of the feudal lineage of the Fawnites and were called Tmogvel-Ujarmel-Fawnites. See c. Sosiashvili, from the history of distinguished noble families of Georgia, volume, 2008, p. 38. For his own issue of the origin of the Favlenishvili family, Faculty of Humanities of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Institute of History of Georgia, Proceedings, XV, 2019, p. 232-248.

In the document we read: “By the grace, trust and intercession of all the saints of heaven and earth, this book and seal is three-fold, the fatherland, firm and unchangeable, whatever you want, the madness of the times-behavior- We also wrote to you in the exchange and mentioned to you, the holy mountain of Virshi, the Archangels Michael and Gabriel, and the Patriarch of Kartli, and your guardians, the Archangels. Lisa belongs to the elders of Jinjikhidze: Bada’s children, Grigol, and your children, Bada and Mokhoz, and your cousins Shalva and Ivan, and all of your future children. I, Ujarmeli Favnel and my son Shalva, exchanged the Ojikasdze gold purchase for the Mikaur’s estate and gave you the Kubushuri estate with Charukhelisashvili, Gerasimisdze’s - and _ Talakauri, Amilbarasshvili Mamagula, SadeNuri settlements with its “Churi” (Referring to wine vessels) and “Navenakhkhevi”, below Khuitsa above Murqneveli, away from Folloti, around the land of 16 day work; Brotsle’s[181] Kubeshuri[182] estate with fields, vineyards, water, mills, forests, hunting grounds, mountains, fields, searchable and unsearchable, stock market shares, cemeteries, everything flawless. Also - Gerasimisdze’s estate with its adjacent fields, vineyards, water, mills, forests, pastures, mountains, fields, fields and fields, searchable and unsearchable, entrances and exits, Completely flawless. Also Sadunurni Nas[a]khlevni with his [mzhu-ri] and NavenaÃev; Also, on the fifteenth day of the fifth year, the land was mentioned to you, we, Ujarmeli Favnel and my son Shalv [a], they said, the head of the boar of the Holy Archangels... From the tribe’s man.”[183] As can be seen from this document, the Archangel Cathedral of Virsha was under the Catholicos of Kartli, David. The monastery had its estates in the villages of Didi and Patara Liakhvi valleys. The “Mkuidrta Megadzurita” mentioned here should indicate that the Jinjikhisdze-Badashvili family had handed over the treasure of the Virshi Archangel from ancient times. Badashvili were serfs of Catholicos in relatively later documentary sources. According to the document of 1694, Cathilocos Nikoloz gave Giorgi Gedevanishvili the estate of the Badashvili family living in Kordi.[184] A document from a more recent period confirms the name of the place “Badaani.” Anton I Catholicos gave to Giorgi Gedevanishvili “the care of the servants of our church, Badaan and Khodeli.” (I will continue at length below).[185]

181 It means the village of Brotsleti. Monuments of Georgian law, texts were published, preface and notes were attached by Prof. I. Dolidze, T. VII, Vol., 1981, p. 180-181, doc. 181.

182 In the document, “Kubeshuri lands” is of interest, it is believed to be the signifier of Kubeshuri surname. Cf.: In the deed of Tiri Monastery of 1432, “Laluri “is found, which denoted the estate belonging to the Lalas family living in Tskhinvali. see G. Sosiashvili, the 1432 deed of Tiri Monastery and the genealogy of Tavkhelisdze, “Ana¬ Lebi, “#11, 2015, p. 168.

183 Corpus of Georgian historical documents, vol. III, compiled by Tinatin Enukidze, Darejan Kldiashvili, Mzia Surguladze, Tb., 2014, p. 96-97.

184 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 603-604, Doc. 159.

185 G. Sosiashvili, Essays from the history of Shida Kartli, Tb., 2011, p. 78.

In the deed dated 1687, written by Nikoloz Catholicos to Svetitskhoveli, where he talks about the services rendered by Catholicos to Svetitskhoveli, it is mentioned that "I built another village in Badaani."[186] It seems that Virshi Monastery belonged to Kordi and Badasshvili, i.e. the estate of Badasshvili (probably a small village), it is possible that the Virsha monastery near Disev-Kulbit, at the foot of Orbodzala mountain, where it was located near Nakalakevi. Probably, there was a settlement of the town type here in ancient times. The name of the place should indicate this. There is a church built in the name of Archangel near "Nakalakevi". As S. Makalatia notes: "in the same village (in Kulbiti - G.S.), across the ridge, at the foot of Orbodzala mountain, there is a place `Nakalakevi" which is located (Ksani Eristav - G. s) there and Belongs to Eristavi, and there is also a church here, where they had a custom of celebrating "Michelgabrieloba" (Archangel Michael name day).[187]

It can be seen from the donation deed of 1459 presented above by Pavnel-Ujarmeli to Svetitskhoveli that the Virsha Monastery was named after Gabriel and Mikael Archangels. Therefore, we do not rule out that this church located in the territory of "Nakalakevi" was the Virsha monastery mentioned in the documents, which gradually lost its importance and was replaced by shrines built by other feudal clans in the Patara Liakhvi valley. Apparently, several feudal houses were fighting each other for the primacy in the mentioned area, and the Virsheli house was sacrificed in these battles. They were probably defeated by the people of Kvenipneveli and deprived of the first place. The property of Virsheli became the property of the royal government. "Megandzurni" (Treaure-keepers) Jinjikhasdze-Badas children of Virshi archangel moved to Kordi after their settlement (or village) became a village. As we mentioned, Nikoloz Catholicos built Badani, the same Badaani, by hand and gave it to Svetitskhoveli.[188] Later, in the 18th century, Ossetians from the North Caucasus settled here. Anton Catholicos entrusted Giorgi Gedevanishvili with the care of the Ossetians settled in Badaani. This should be confirmed by the words: "The care over of the Ossetians of Badaani and Khodeli "by the servants of our church.

It is not clear where Khodeli used to graze, probably it would be in the Patara Liakhvi valley near Badaani. In the document presented above, "Virsha" is mentioned. "It seems that Virsha was divided into two, there was a village Virsha and also a head of Virsha, where the temple of Archangel Angelo was located. Just like the village of Geri and Geristavi[189] existed. The existence of the toponym

186 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 592, Doc. 149.

187 S. Makalatia, Liakhvi Gorge, Tb., 1971, p. 67.

188 See G. Sosiashvili, Nationalities of Liakhvi Valley, collection of works of the History and Archeology Training Scientific Center of Gori State University, #10, 2016, p. 150.

189 See G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 88; Monuments of Georgian Law, Vol. IV, p. 520.

Virsha is also confirmed by another non-European document. As we pointed out, in one of the documents of the 17th century, "Virsha water" can be found.[190]

The existence of church estates in the Patara Liakhvi valley is confirmed by a number of other historical documents. On December 25, 1447, there is a deed of non-obligation to King Giorgi Svetitskhovli, from which it can be seen that the Orthodox Church had its peasants in several villages of the Patara Liakhvi valley. In the document we read: "below with his border; Chinchevelisdze with his estate; Charebelisdze[191] with his estate;

Kulbiti has three settlements: Gagelishshvili, Lipartisshvili[192] and Miklutauri;[193] Satyari former village with his mzhuri; Zakui with his mzuri; Virsha with his areas."[194] The same estates are mentioned in the 1447 document of the Catholicos estates of Kartl-Kakheti.[195] The fact of the transfer of land in the villages of Patara Liakhvi valley to the church by the royal government of Georgia is also found in earlier sources. It should be noted that a deed was preserved among the Okropiridzes living in Disevi (according to their information, the copy of the deed preserved in the Mtskheta Sioni archive), according to which David the king (according to the tradition of the Okropiridze family, the deed was issued by Davit Agmashenebeli) the village of Disevi and there, the victims were sacrificed to Okropiridzeni Svetitskhoveli. A copy of the certificate was given by the cleric.

190 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 494.

191 The family of Charebelisdze must be connected to the village of Chares on the right bank of the Patara Liakhvi near the village of Ksuisi in the Patara Liakhvi valley. The mentioned surname is mentioned in 1532-1534. In the dated list of lost estates of Mtskheti. As can be seen from the mentioned document, at that time, together with other property, the estate of Chareblisdze belonged to the Patriarchate. Corpus of Georgian historical documents, vol. IV, p. 137. Later, in 1559, Simon I renewed the deed of donation to Svetitskhoveli and gave «Charebelisdze with his estate». Ibid., p. 244. We do not rule out that Charebelisdze-Chareblisdze is related to Charebeli, an unknown feudal family in the Little Liakhvi valley (surnames of similar origin are Pkhveneli, Corintheli, Kusheli).

In the records of the 2nd half of the 18th century, several families of peasants lived in Chare, the common surnames here were: Razmadze, Lafachi, Shalikashvili, A. Tabuashvili, census registers of the city of Tskhinvali and its surrounding villages, (II half of the XVIII century), Tb., 2013, p. 97. Several churches have been preserved in Chari, including the Church of the Virgin Mary (10th-11th centuries), the Church of the Trinity (Da-u-ta-ri-ghebeli), as well as the Karkhian church (previously from the Middle Ages), see Shi¬da Kar¬tli, I, p. 241-245, here is the church named after St. George. i. Me-Grelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, vol., 1997, p. 33.

192 The surname of Lipartishvili is mentioned in the book of the second half of the 18th century in the village of Karbi in Patara Liakhvi Gorge. See A. Tabuashvili, Mentioned work, p. 65.

193 It should be a toponym related to the Miklutauri surname, as well as the toponyms mentioned in the same document: Kochiba-Ga-Uri, Guliauri and Akushuri.

194 Corpus of Georgian historical documents, vol. III, p. 40.

195 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 191.

Prof. Al.Okropiridze i. He introduced MegRelidze. I. Megrelidze published: "St. By the will of God, we, the king, the conqueror of Abkhazia from the east to the west, General David and my son Dimitri, have given you this firm and irrevocable deed of donation to our Svetitskhoveli and his family. To the chirst and the Saint, donate the village of Disevi with its rightful three-borders. Till the top and Sativi are the road to the road to be split, then there is the road to the court, the till the river, the red castle, Naserlebi, Chkhokuri water (,) all around the forest. And from the lake, from the road till Natsarkanakhevi, from the road to the south and from the road to the bottom, this village of Disevi surrounds us with a round three-border, and it is a gift to us from every man, and it is inexorably accepted by everyone, and the man is surrounded by noble gold-bearing inhabitants and Vit and Nikoloz and Maliadze Demetrius with his mountain, bari, Abilakhtauri[196] with his mill... It was written for the priest and nun Ignatius of Elia, in the month of April, Ig KKN [s] SD(,) hand in hand essay is. King David I confirm (.). By God's grace, the patron of all of us Georgia, the second son of King Irakli, Antoni Davit, wrote this book for the deacon of our Sioni, John, who is a resident of ours.[197] The document donated by the king was published by T. Zhordania. In the document, King David and his son Demetrius dedicate the village of Disevi to Svetikhoveli, but, unlike the deed presented above, in the Zhordanian edition, the Catholicos Dorotheos is mentioned, not Dositheos. T. Zhordania dates this seal to 1516. T. In the Zhordanian edition we read: "King of the King... D…T and son of mine Dimitri this is a strong seal... donate the village of Disevi... to Suetsa Tskhoveli and … Dorotheo(s) ... in the month of April.[198]

The mentioned deed was also published by M. Surguladze. As the researcher points out, the document at the beginning of the 20th century was copied by Kakabadze[199] and is dated April 13, 1516. In the document published by M. Surguladze, the Catholicos Dorotheos is mentioned: "This century has been remembered and donated to you, the animal and the Catholicos Dorotheos[s]. Offer up a small essay offering and intercede for us today at the judgment. And whoever violates this will be angry with God and all his saints and beasts, and he will be judged by their sins on the Day of Judgment. And may God bless the one

196 The name of the manor, Abilakhtauri, should be connected with the lineage of Abulakhtarisdze, the mentioned surname can be found in a document dated 1433. As it turns out, the Abulakhtarisdzes owned the village, which was then owned by the Zedginidzes. Corpus of Georgian historical documents, vol. II, p. 187. Similar names of estates from surnames can be found in many other documentary sources. E.g.: Saghirauli, Bagverauli. See Monuments of Georgian law, Vol. IV, p. 475.

197 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Gorge, vol. II, p. 30-31.

198 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 334.

199 See. С. Какабадзе, Грузинские документы IX-XV вв. В собрании Ленинградского отделения института востоковедения АН СССР, Перевод и коментарии С. С. Какабадзе, изд. „Наука," Москва, 1982, № 35, 75.

who repents. It was written by Ignatis of Elita Mgvdemololozni, in the month of April, 1920, in the city of Oroni, in the city of St. I confirm David as king, by God's will."[200]

Many interesting toponyms can be found in Sigel, for example: Chkhokuri water, canteen water, spring of lychee... The Okropiridze surname mentioned in the document is the most common surname in Disevi. Maliadze also lived in the mentioned village. This is confirmed by the name of the arable field left to the east of the village, "Maliaantheuli.''[201] In the deed of the Okropiridzes, the inscription "Saoso Road "is of interest. to be In the period of Davit Agmashenebeli's rule, the existence of "Saoso Road "near Disevi should be excluded. When Davit Aghma-she-ne-be-l planned an event for the transfer of the Kivchag army, the Kiv-chags asked the Ossetians to give them a peaceful way. David's historian notes: "The king ordered him to go to Ovset, and Giorgi Chkondidel and the scribe-the-elder Tsi went with him and brought him with him... to enter Ovset and conquer the kings of Ovset. Ni and all their chiefs, and as if he had become a slave, he easily united both relatives... and captured the fortresses of Dariel and all the gates of Oveseti and the mountains of the Caucasus.[202]

In the period of David's reign, as we have seen, the terms `Ov-seti', `Ovsta', `Sa-oso', mentioned in the deed presented above, were widespread. The deed must have been issued by King Davit X (15-5-1525) of Kartli. Demetri Batonishvili is mentioned in the document. David X had 3 daughters and 5 sons, one of them was Demetrius. As for the Catholic Dorotheos mentioned in the document, he is known from historical sources as Dorotheos II (1503-1505). The "Ossian road "mentioned in the document presented above was probably one of the sections of the road that connected from Disevi to Vanat, from where it was possible to go to the Black Caucasus.

In the first half of the 16th century, the Great Church owned property in several villages of the Patara Liakhvi valley, however, in 1529-1530 AD (according to T. Zhordania, the document Basili Catholicos, It was composed during Kosi's time. There is a different opinion about it, see: below - Satikhari), in the Patara Liakhvi valley, the serfs belonging to catholicosare mentioned as missing: "Akus Ratishvili's service... Korintheli's veluri...''[203] Khor's Tajuashvili... Zemo-Eristova Queshi and Sativari[204] and Kordi... Akus Vachnadze's Tzoldi, Favnelishvili's

200 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 52-53.

201 N. Otinashvili, Onomastics of Liakhvi Valley, volume, 2002, p. 212.

202 The life of Kartli, the text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, vol. I, Vol., 1955, p. 336.

203 The village is mentioned by this name in 1559 Kartli Catholicos estates in "Gujar of Sitarkhani". "Zerti with its mzguri, Lekhon and lands are, with their mzguri, the wild village with its mzguri. "Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 265, Doc. 59.

204 In our opinion, satikhari should be written.

Zak and Eredu's peasants... Even Kunelti built Bagrati village And he named it Tekena."[205] It seems that for some time the property belonging to the church was appropriated by different feudal clans.

In the first half of the 16th century, some villages in the Patara Liakhvi valley were donated by the King of Levan Kakheti to the archbishop of Kartli Malakia. As it is known, the last king of the united Georgia - Giorgi VIII laid the foundation of the kingdom of Kakheti. The Kingdom of Kartli began to exist independently, however, in the XV-XVI centuries, the kings of Kakheti maintained certain rights in the territory of Kartli, and they also had their estates in Shida Kartli. In addition, the influence of the Mesveri of Kakheti extended to the leaders of the administrative apparatus of the Catholicos of Kartli - the "Mtskhetishvili" and in particular the "prayer". The kings of Kakheti (apparently they were given this privilege by George VIII . They could also dispose of "Samtskhetisshvili share" and appoint "Kadagi".[206] In this regard, 1527-1532 is very noteworthy. Document issued by the King Levan I of Kakhta: "St. Our beloved Marcos and Kar¬Slan! Instead, they told the owner of Kartli M~z (Chief Bishop) Malakia: they closed the case of Mtskheti's see and k~zi, which belonged to ours son and that is, someone owned it. , I brought everyone less and less, and we fed the son of Samukfota and brought him to the throne of the desert of Gareji, so that he should be killed rightly and the one born from the deserts of the desert should not be killed, nor should he come to Mtskheta with Gareji. If they are born, it should not be missing from the table, and the painting and parts of the Garreji should be placed there on the top of their order. Other than us will not enter hiking and hunting (and) Mali (more?); And if we pass, they will stop you. Also, we have been reminded of the story of Skhuani Saghaponi (also:) Mamul, and don't miss his meal. For this reason, make me a godly man and don't miss out on this eternal work. Apart from this, there are monasteries of Mtskheta here and there, they should also be killed: Juarisa Monastery with its entrance, Mekhet Monastery with its entrance, Kadagi Monastery with its hall and entrance, Sarki and Virshi Monastery with its entrance; And as for prist ours mass here, we will remove us and put it on the altar. Don't let the preacher work here either, we are trustworthy and we will not let anyone down, and they will not be taken out by hand (i.e. I will appoint this official, do not send him to me by hand and he will not let him go anywhere. The hall of the throne is a gift, you won't take it either. Just as the throne of Mtskheta will not be removed, I will not tear down the sermon, the monastery and the hall. - The village of Akhalsheni is donated to

205 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, tf., 1897, p. 373.

206 G. Sosiashvili, Kings of Kakhta and «Kadags» of Mtskheti (XV-XVI centuries) Journal. «Annals», 2016, p. 205-224; c. Sosiashvili, from the history of the Kholyadze clan (II half of the 15th century), Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, scientific conference dedicated to the 140th anniversary of Ivane Javakhishvili's birth, Georgianology: past, present, future, program and theses, Tb., 2016, p. 36-37.

the throne of Rome and its solution. We will lose heartily. The silk that we sent, let them save us less: we will find the builders. Also the local bread."[207]

In Shida Kartli, in particular, in the Patara Liakhvi valley, King Levan of the Khakheti, according to the deed written in 1532-1548, gave the serfs and estates to Malachia[208] the Catholicos: "to the Church and to the ruler..." "ToPatriarch Malachia (I mentioned) the city of Tiflis with the Metekhi monastery with the leader and Metekhli, Kordi Kandiashvili... with estates, Trialeti called a village... Beshkenasheni in the back, one merchant Gori and One people... as a leader of the reign... even though due to the circumstances of the times, the animals were sacrificed and those who were born were disturbed, so out of mercy, Nasidze was forced to serve with this, Javakhishvili's Roin and Elizbari will no longer be deprived of lands, and may they serve you so that one of his houses will not be destroyed (and others) (no matter what) outside of Saura, Ezroshvili Virsheli."[209]

It is interesting what rights the King of Kakheti, Levan I, enjoyed over the estates in Shida Kartli. Interesting information about this is provided by the "Book of mercy of Basil the Catholicos to Giorgi Charmauli "compiled in 1537. The Catholicos of Kartli, Basil, wrote to the "sons of Mtskheta", the Charmauli, Giorgi, his son Avtandil, and his brothers Grigol and Abiatar. Feli Khatistobeni confirmed it with a deed. It is stated in the document: "And with the sign upon us, we approved and gave you the village of Khatistobeni with its introduction, and the owner [King Leon] approved it and gave it to you."[210] That Khatistobeni was the property of the Charmaulis, according to the document of 1505. The mentioned village was given to Ivane Charmauli by King Constantine and Catholicos of Shio.[211] In the second half of the 16th century, the kings of Kakheti had access to Khatistobene. This can be seen from the document of 1579, according to which Alexander II granted the said village to Svetitskhoveli.[212]

---

207 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, tf., 1897, p. 373.

208 Archbishop Malakia of Kartli, who was given the deed of donation, later became the Catholicos of Kartli with the help of King Levan of Kakhta. T. In the Mtskheti deed of 1532, published by Jordan, it is mentioned: "St. God crowned King King Levan, Mother Levan, Queen Elene and Queen Tinatin, and her sons, G and Jesus Ese... Book ... to you (Mtskheta) and to the Reverend and Reverend Sula Ch~nisa, to the man of heaven and the angel of the city, to the Great Father of Kartli At the time when the case of Mtskheti was reduced, I made you a Catholic with the will and dedication of Kt-Likoz, the patriarch Malakia, and told you what the blessed ones, the owners of the godly bodies, the grandfathers and fathers, freed from the sins and Villages and estates were donated to Mta or Bar. Jordan, Chronicles, II, p. 375. However, later, in 1561, Nikoloz, son of Levan, took the throne of Catholicos.

209 Ibid., p. 376.

210 Monuments of Georgian Law, Vol. III, texts were published, notes and searches were attached by Prof. i. Dolidzem, Tb., 1970, p. 253, Doc. 50.

211 National Center of Manuscripts, F.HHD-Sab. 14681;

212 National Center of Manuscripts, Shd-464; Materials for the historical geography and

King Levan of Kakheti is mentioned in another document in relation to Georgia. This is the "book of kindness of Nikoloz the Catholicos to Gideon Kholyadze "dated 1562-1565. As it is clear from the document, Nikoloz the Catholicos bequeathed Gideon the highly, his son Romanoz and nephews Davit and Nikoloz to the village of Niabi.[213] The estate, which had been granted to the nobles by King Simon. It can be seen from the document that King Levan was very grateful to Gideon the Great for his special contribution to the upbringing of his son, the future Catholicos, Nicholas. I read the divine spiritual books and hymns to the Angels of the Bible, which I strive to achieve in perfection rather than eloquence and eloquence, and my father, the great King Leon, greatly honored you with kindness. I have given you many rewards for your upbringing and you have been given many rewards in the month of Tshoreba."[214] Preacher Gideon Kholasasdze made a great contribution to the upbringing of Catholicos Nicholas and his education. It is worth noting that the father of the preacher mentioned in the document - Gideon Kholasasdze -

Romanoz Kholisasdze was also a preacher of Mtskheta,[215] to whom in 1542 the Catholicos Theodos has given a house and an estate in Mtskheta by Mchedlisshvili Iovanesi, and a vineyard of Mzevasdze in Dighuam.

According to the 1559 gujarat of the Catholicos estates of Kartli, the following estates were owned by the church in the valleys of Didi and Patara Liakhvi: Tirdznisi Geldiashvili, Gudadze, Utidze and Filipashvili with their estate, one whole land of Zemo Meghvrekisi. The estate is rural, a "Cota Megvrekisi (little Meghverekisi)"[216] Nasoflari with its fair border, Eret two hosehold men Gabrielai and his division, with their estate, the village of Kordi with its border, Zakui with its border, Satikhari with its border Disevi village and monastery with its entrance and Mzguri, in Plavi Mruvlishvili with its monastery and estate, Chinchvelidze with its estate, Charebelidze with its estate, Tsalkuelidze with its estate, three households of Kulbiti: Gegelishvili, Liparitashvili and Mikluta. Virsha with its introduction, the Archvadzes donated by the Tsiastskal people with their estate.[217] According to this document, two households in the patriarchal village of Eredvi in the Patara Liakhvi valley (in the document Ereti is written distortedly, in our opinion, it should be written or Eredvi, or Mereti); It belonged to four households in the village of Tirdznisi, three households in the village of Kulbiti, the church

toponymy of Georgia, book I, (according to the historical documents of the X-XVII centuries) were prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, vol., 1964, p. 271.

213 This village is located in Kaspi region.

214 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 273.

215 In this document, the members of the family of the nobles are referred to as "Sons of Mtskheta".

216 In some documents there is "Patara Meghvrekisi". See G. SoSiashvili, Villages of Liakhvi Gorge, Gori State Educational University History and Archeology Training Center Collection of Works, #10, 2016, p. 154.

217 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 265, Doc. 59.

villages were: Kordi, Zak (Zakui), Satikhari, Virsha.

In 1559, Simon I presented a deed of donation to Svetitskhoveli. The document lists the estates of Mtskheta in the Patara Liakhvi valley, among them: "Virsha with its inlet was donated to the nation of Tsias-Skali..."[218] As we pointed out, Tsiastskali was located near Kord, according to the documents, the Archvadzes lived there. It turns out that Tsiastskali was donated to the Virsha monastery by the Ksani clergy at the time, at the time of the above-mentioned deed of Simon I, it was the "entrance" to this monastery, and all this property belonged to Svetitskhoveli. According to the Book of Mercy dated March 14, 1574, the Catholicos of Kartli, Nikoloz, gave Vakhtang Batonishvili several villages, including Virsha, in exchange for the village of Karyubani. In the document we read: "K. By the will and participation of God, the questions, the testimony and the command of the patron of the king Suimeon and the patron of the queen Nestandarejanis of ours, the Catholicos-Patriarch of Kartli, Nikolaos and all the children of Mtskheta have reported to you and given you, the patron of the children of the patron In exchange for Vakhtang's district: the monastery and the village of Virsha along with its entrance are donated to the Svetitskhoveli; The Archvadzes donated Tsiastskali to Eristavs, in the same manner; Erets Gilashvili with his estates; Zakui with his mzuri; Satikhari with his fair and square; Kordi, with their justice; with their justice; A little bit of megurekis with his justice; Villagers donated by Palavandishvili of Akhaldaba, which he donates to Vardan, according to his justice; The lands sacrificed by the boar to Kelktseuli are rare; This is we have given and will not request it back in exchange for Kharyubin."[219][220]

As can be seen from this document, the Virsha monastery itself had its own estates. Among them, the estates belonging to Svetitskhoveli in the Patara Liakhvi

218 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 401.

219 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 277-278, Doc. 66.

220 It should be noted that this document was published in a slightly different form by T. Zhordania: «1574». List of Mtskheta #: M. King Svimon writes: "...the monastery and the village of Virsha with its introduction as the name of which the pillar-animal was dedicated to Tsastskalis (?) (as we can see, the scientist himself doubted the naming of the toponym and put a question mark. Probably, it should be written Tsas-tskalsi, the mentioned toponym, as we have seen, is mentioned in the document of 1559). When the Archvadzes donate to Eresti in the same manner, Eret's g-lash-kli (sic:) (must be written to Gilashvili-G.) with his estate, Zakv with his border, Satakhi... (must be written to Satikhari-G.) Kordi... Khomate, Ghukeris. ., Meghukeri vineyard... Akhaldaba... rural areas, which were sacrificed to Vardan, those sacrificed to Kelktseuli by Virshi... these were given to us and given to us in exchange for the region. Zhordania, Chronicles, Vol. II, 1897, p. 415. In our opinion, this document should be presented in a different manner. The copy of the deed of Nikoloz Kartli Catholicos, published by Prof. I. Dolidze, which he bequeathed to Vakhtang Batonishvili and took away Karyuban in exchange for Svetitskhovli's properties. In our opinion, T. Zhordania read the damaged copy of this document and wrote the deed to Simon I.

valley were re-claimed by the Patriarchate from the royal court a few years later. The Catholicos Domenti handed over the village near Mukhrani to Vakhtang Batonishvili, and in exchange he got back the estates of SvetitsKhoveli. In the document dated 1595: "The book about the ceding of the village of Kordi to Svetitskhoveli to Catholicos Vakhtang Batonishvili", we read: "The village of Kurisubani is threatened by times, the brother of the king, from Suimeon, the owner of the land and estates." I would give it to you. Before that, the blessed Catholicos and ruler Nikoloz was the owner of the throne of Zemo Kartli and the areas around him, he exchanged it into a kurisubani for you; for that, the named area was closer to the throne. It didn't turn out well for you, and neither did the sweet animal.[221] It seems that the estates in the Patara Liakhvi valley were owned by the church in the old days, so the Patriarch chose the old estates for Kurisubani.

However, it turns out that Simon I's brother Vakhtang, in the short time that he was given the estates belonging to Svetitskhoveli, rebuilt some of the deserted villages of Catholicos estates in the small Liakhvi valley. Because of this merit, the Catholicos instituted agap in the name of Vakhtang and his wife Tinatini: „... and with whom the throne estates was built...and the uninhabited villages were deserted, we chased by you and the peasants who settled in your areas with the peasants... ... and ... Tinatins estates..."[222]

In the middle Ages, monastic centers abroad had their estates in some villages of Patara Liakhvi valley. One of the villages, Tergvisi, located in the middle of the Patara Liakhvi valley, was the property of Christ's tomb. As is known, the havens in Jerusalem had property in Shida Kartli.[223] The deed dated 1613 reveals that Luarsab II "legally" donated several villages to the tomb of the Saviour, his sister Khoreshan, including the village of Tergvisi in the Patara Liakhvi valley, which Kudanat's had prior, and made a toast to the gate of Arade[t] and to guide the King's, and he will offer us the Holy Spirit for Jerusalem and the tomb of Christ. And Teophanesathu of the party was mentioned, and do not avoid the man. This has been mentioned to us with a veil, and the owner, Metropolitan Zacharia, must write the deed and put their hands in order to start it. God and all his saints have been given to us as guarantees, and whoever breaks it, Christ's justice will be upon them.[224]

The term "legal", which meant the tax imposed to cancel the church punishment, requires clarification. As is known, with the intervention of Shah Abbas I of Iran,

221 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 348.

222 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, prepared for publication by Manana Chumburidze, Tb., 2018, p. 428.

223 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p, 148-162.

224 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, authors Kartvelishvili Tea, Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, T. I, Vol., 2019, p. 119.

King of Kakheti Teimuraz I married his relative, Luarsab II's sister Khoreshan. This marriage was fiercely opposed by the representatives of the royal court and members of the clergy, but the marriage took place anyway. That is why Luarsab II donated several villages to the tomb of the Savior.[225]

At the beginning of the 17th century, Svetitskhoveli owned the villages Geri and Geristavi in the Patara Liakhvi valley. As can be seen from one of the documents, these villages used to be the property of the Aragvi tribes, and then they were handed over to the royal government for Svetitskhoveli. In exchange for the mentioned villages, Nugzar Eristavi of Aragvi took possession of Arbo, belonging to Svetitskhovli and in exchange gave his serfs living in Kordi to the church. In the document we read: "1617. K~KS:TE: K. I told you about this book... I, Eristav and ruler, Nugzar (and his sons Baindur and G~im). (Given) of the kings. Arbo, Sgenasmani (also:) (It was from our family, and we caught this, and for this we gave you it as a gift."[226]

In the first half of the 17th century, the existence of patriarchal property and estates in the Patara Liakhvi valley is confirmed by a number of documents. During the indicated period, the Catholicos of Kartli, Zebede, gave mercy to Davit Eliozidze in the villages of Patara Liakhvi valley: Eredvi and Satikhari, a few peasant households.[227] In 1616, the peasants living in Kordi were given to the Patriarchate of Ksani: `...and remember the six men of Kordi: Archvadze Shoshi[ta, Beri Kasshvili Ninya, Sagina of Khkhevsuri, Gamikha of Muchauri. ¬RD[i] and Chubinasshvili's estate Fridona and Giv[i]sshvili."[228]

As we pointed out above, according to "Sakatalikoso Gujar" of 1559, the Archvadzes living near Kordi, Tsastskali, were given to the church. Catholicos Zacharia gave mercy to several families of Gedevanishvili from the serfs given by Eristavs. In the 1616 estate book, which was given to the Gedevanishvili family by Zakaria Catholicos, we read: "K. We, blessed by the God of Christ, the patron of the Catholicos of Kartli, Zacharia, give this book of mercy to David, Gabriel, Ross, Peter, George, Abiathar and Papuna of the Gedevanis children, like this In front of this person, when you came to the door of the hall and with the grace of the estate, we heard you and the ten men of the estate: Irema Bekniashvili, I was happy... Uchauri, Shal(uladze?) Dati, Archvadze Mamuka, also Archvadze Mamuka, Archvadze Giorgi, Arghunashvili Giorgi, Abkhazashvili Nadira, Khevsuri Sagina... (Daughter) Chubinashvili Fridona, is given to you forever"[229] This document is dated 1616 (although the document has a question mark) dated

225 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, vol. I, p. 120.

226 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 441-442.

227 Monuments of Georgian Law, Vol. UIII, p. 390, Doc. 84.

228 Ibid., p. 482-483, Doc. 93.

229 Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 16, #18.

N. Berdzenishvili. The same document was issued by E. Takaishvili, who believed that the mentioned document was drawn up in 1626.[230] The same document was dated to 1626 by Prof. I. Dolidze.[231]

The people of Ksani gradually reached the middle of the Patara Liakhvi valley. The peasants belonging to them: Chipchiuri and Lapachi bought estates in Kordi. These estates were donated by the nobles of Ksani to Svetitskhoveli. In the document dated 1766 we read: "K. Behold, you are the saint of all Christians and the enlightener of the people of Georgia, you are the pillar of the holy god, the sovereign and the almighty God who heals the souls and bodies of men, we who have been entrusted by you, owner of Ksani, owner Davit, and our brothers Jovan and Yesema, our cousin George Kularaghas, and our sons Shalva, Rostom and Bidzana, have donated and mentioned to you and dedicated you to the Catholic Church of the Savior of the Heavens. To Svetitskhoveli and the one who sat on top of him, the longed-for saint Patriarch (Sits), the king's son Antony, so with the permission of wish and ours, it was also a donation from our fathers and grandfathers in ancient times and Other villages and estates, and we also bequeathed this and donated to your village the vineyards bought by our man Chipchiuri and Lapachi. Our children and grandchildren and grandchildren Let no one avoid you, and if anyone tries to do this, be angry with God and all His saints and you, the enlightening column animal of Georgia, who is the example of heaven, and The soul is freed from its hell, may God bless those who prove it. The description of Christ is written in Chgivi, and in Georgian it is written. It is written by the hand of the secretary in our own Karelian Tamaz. The "purchased vineyards of Chifchiuri and Lafachi "mentioned in the document are of interest.[232] They were buying it. As it is clear from one of the documents, Beri Chipchiuri and Giorgi Pisadze had purchased vineyards in Kordi, which were contested by Gedevanishvili.[233] The facts of the settlement of peasants from the villages on the upper reaches of the Patara Liakhvi valley can be found in many documents. According to the census records of the Liakhvi valley of the 2nd century of the 18th century, the following people are mentioned in the village Plavi: Sauri Otara from Satskheneli, Tatiashvili Christosia from Satskhne, Tatalashvili Christosia from Atsrkriskhevi is also mentioned in the Plavi.[234] In the late feudal period, the Gedevanishvili family, established in the Patara Liakhvi valley and close to the patriarchate, gradually expanded their estates. In 1678, Catholicos Nikoloz (Amilakhori) built Virsha, Virsha Archangel Monastery and village Badaani. Kartvelosa: Didiman: Catholicos of Kartli: Amilakhori (Jotami)

230 Antiquities of Georgia, E. Takaishvili Ed. T. I, p. 251, #209.

231 See Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 393, 87.

232 Antiquities of Georgia, Vol. I, p. 274, #, 224.

233 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by Prof. I. Dolidze T. V, Vol., 1974, p. 380-382, Doc. 228.

234 A. Tabuashvili, Census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the 18th century), Tb., 2013, p. 97-99.

son of: ruler Nikoloz: this... the book of mercy... I give you Elioz of Svetitskhovli and our faithful and dedicated servants. To Giorgi, the son of Gedevan, your brother Davit, Ross, Zaal, and Gedeva... the water of Virsha, the monastery of Archangel and village Badani with the parish, and give it to you... It was written on the twenty-eighth day of March."[235]

The Gedevanishvili enjoyed special trust from the Patriarchate. This is confirmed by a document dated to 1638. Catholicos Eudemon renewed the grace of the estates in Kordi to Eliozidze-Gedevanishvili: "You had it for the first time and you also had a book. Let us have mercy on you and bless you, David, Gabriel, Peter, Papuna and Kaikhosro, the sons of Gideon of Eliozide, and all the heads of the house of the future. I gave you the estate of Kordi, the estate of Afkhazashvili, the estate of Mozuerauli... the estate of Venayi Bekniashvili; before that, we gave this estate to Badashvili Shoshita, and he also had a book. He used to sell kindness to us from the house. And what Shoshita brought to us in present, I immediately gave you the price of the present, and you were at the mercy of the estate.[236]

According to the document of 1652, Kordi Rostom was given to the "sons of Mtskhetshishvili" - Gedevanishvili under the command of Catholicos by the king: "We have become partakers of the queen's mother. We, by you, the chief of the enemies and the strong of the ascended ones, Yesian-David-or-Solomonian-Pankratonian, Shansha and Shirvansha, the conquerors-possessors of the east of Kovli, the king, the owner Rostom, and with on behalf of our queen, our patron Mary, and our first-born and beloved sons, patron Luarsab, and our co-owner Tamar, and their son, patron Giorgi, donate a small essay to the sacrificial village of Kordi to you Svetiskhoveli. , to the ruler of holy parts of the Saviour, the Catholic priest, the village of Kordi was donated to him by the mouth of our fathers and grandfathers. Till the lowlands, a hundred years ago he donated to you the pillar of the Holy Ascension, the robe of the ruler and the ruler of holy lands, and the ruler of the house, the conqueror, the patriarch, the Catholicos, the patron, Christopher, the hundred years of our will with attachment and command. Diasamidze Catholicos of Gedaonisshvili Gabriel and his nephews It should be built for Papuna and Kaikhosro's family and children and future ones, so that they could buy a grakal with their goods and prices, and by our order, this village

235 T. Zhordania, Chronicles II, p. 493-494.

236 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 495-496, Doc. 108. The "Mozuerauli estate" mentioned in the document captures attention, "Mozuerauli "as a toponym has not survived in the village cord. It is possible that "Mozuerauli" is related to his own name or nickname _"Mozuera". It is known that proper names of this type were widespread in Georgia. In this regard, Acad. Iv. Javakhishvili had an interesting observation.: "According to the name of Vachinadze, a very well-known surname in Kakheti, we have the right to conclude that in the past, Vachina in Georgian must have been the name of a man who grew up on the soil of totemism, like a bear, a rabbit and a gazelle, it is possible the name of an animal. to be." IV. Javakhishvili, writings, vol. X, vol., 1992, p. 179.

Kordi, which was donated to our cemetery, should be built in exchange for it by the Catholicos. From the evil and evil man, you have tasted it in a different way that five or six hundred smokes are not sacrificed and are held with wood, and we also loved and paid attention and read them, and you saw the donation book of our grandfather and uncle of ours, and we also read ours. Somewhere to stay and to guide our reign, and to be our soul's home, and to be our son's toast, we have again framed and reported to you and donated to you the sky and from Catholicos's village Kordi together, so Rome Badashvili sent to the place immediately and away from everyone, they will inherit the Kordi donated by us 1) the chair and give it to you in our cemetery to the head of the army Gedaonisshvili Mr. Gabriel and your nephew Papuna and KaIKhosro and his children, Giorgi and David, and the house of the future ones, and give you the village of Kordi with all its Samartian mountains, mountains, fields, water, millstones, fields, veins, swamps, watersheds, lakes. With cellar, palace and church, and with the fairness of every miss: Till the river and above, I am looking for the right od Kvakira, I am looking for arrows while shooting, I am looking for Tergisi, I am still missing rivers. By bringing here the flood, the field and the water, he will sacrifice everything for us, and for you, he will give us the plank, the water of the break and the flood. May God guide you and make you happy in your faithful service to us and the throne."[237]

As can be seen from this document, Kordi belonged to Svetitskhovli since ancient times, and Rostom gave the said village (except Badashvili living there) to Gedevanishvili who were in the service of the church. It is possible that the Badashvili family, as the guardians of the treasure of Virsha Monastery, remained servants of this monastery. In 1694, Catholicos Nikoloz gave Giorgi Gedevanisshvili, the commander of the Mtskheta army, Badasshvili's Bakhuta estate and the peasant Jalabadze "the flawless estate" in Khordi. It turns out that Bakhuta Badasshvili was a servant of the church, although he was involved in "becoming a "Tatar" for selling many men and buying bullets."[238]

The existence of church estates in Patara Liakhvi village is confirmed by the document of 1720. This is the list of the serfs of Svetitskhovli and Catholicos according to the protocol of Vakhtang VI, where we read: "K. He is the servant of Svetitskhoveli and the court. K. Five households, two for serfs. K. There are three. K. with a pot (?) three. St. It is twelve of Tatsminda. St. Trdzni Sami.[239] Korda sixteen, noble two. K. Tergvisi Six.[240] As far as the family is concerned, everyone

237 Antiquities of Georgia, I, p. 337, #281.

238 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 603-604, Doc. 159.

239 It should be noted that there was a rival of Svetitskhovli in the village of Tirdznis in the Little Liakhvi Gorge, which was active until the 20s of the 20th century. See the anti-religious policy of the Soviet government in Shida Kartli, in the 20s of the 20th century, documents were published, introduction and notes were attached by Prof. Giorgi Sosiashvili, volume, 2013, p. 79.

240 Tergvisi should be written in the document, the mentioned village is located south of Ditsi village, southwest of Kordi.

should get a gun, serfsshould take a mask and a bow. We cannot miss the fact that Sabati's Katsishvili and Aznaurshvili are in the house. Those who can have a gun and a spear, those who can't have a gun..."[241]

As can be seen from the document, at the moment there were 31 families of peasants and 2 families of nobles in Patara Liakhvi valley under the control of the church. The largest number of church peasants lived in Kordi. In the said village, the church also owned 2 families of nobles, whose identity is not written, however, in our opinion, they must have been Gedevani, because by that time they were already living in Kordi.[242] In 1736-1744 according to the census register of the serfs of Kartli, the patriarchate had serfs in several villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys, including Disevi: "K. There is Disevis serfs..... There is Meghvrevi (probably, it should be written Meghvrekisi - G.S.) [Abazi] E peasant: Mamashlisi Maisuradze Otia, household A, chapter B, cattle A, [Abazi] D K. Janjalashvili Kitesa, household A, Chapter A, cattle A, [Abazi[d K. Hilarion's monk (probably it should be written Ilariani, the representatives of the mentioned family still live in the village of Meghvrekisi - G.S.), Kom¬li A, Chapter B, cattle A, [Abazi] D K. Ivan Maisuradze, household A, chapter A.[243]

As mentioned above, the Gedevanishvili family had a very close relationship with the Patriarchate of Georgia. As "Mtskhetishvili", they owned the title of "Commander of Mtskheta". According to the documents that have reached us in the 17th-18th centuries, several representatives of the Gedevanishvili lineage were "Mtskheti Sardardal''.[244] Among them: Giorgi, Zaza, Gabriel, Shiosh and Ioane Gedevanishvili. The "commanders of Mtskheta" were responsible for the leadership of the Catholic army.[245] For their services to the church, the Gedevanishvili family was given a property in the Patara Liakhvi valley (Kordi, Satikhari) by the Catholicos of Kartli.[246] Gedevanishvili were also the followers of Catholicos. In 1747, Catholicos Anton I gave Gedevanishvili[247] the Mourovship of Disevi. We

241 Documents from the Social History of Georgia, vol. I, p. 184.

242 In the document instead of «Kordi» it is written "Korda.''

243 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 778-780, Doc. 270.

244 See G. Sosiashvili, Essays from the history of Shida Kartli, volume, 2011, pp. 76-77; i. Alimbarashvili, The defense system of Eastern Georgia in the second half of the 18th century, Tb., 2008, p. 139.

245 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. I. Dolidze, T. II, Vol., 1965, p. 418-419, Doc. 118; A. Klimiashvili, For the issue of the church army in feudal Georgia, Bulletin of the Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Georgia, III, volume, 1961, p. 109-110.

246 G. Sosiashvili, Catholicos burial mounds in Liakhvi valley, Gori State University, History and Archeology Educational and Scientific Center, # 14, 2016, p. 306.

247 The document does not specify which Gedeva town it is talking about, several members of the Gedevanishvili family are listed, and probably the Disevi estate was handed over to Petre Gedevanishvili.

read in the document: "We, who was entrusted by the Lord of Christ and who sprang from the branches of the David, Solomonian, Sharavandi, Pankratovani, we, the consecrator of all of Georgia and the East, Catholicos- Patriarch, son of the King Yesesman, Anton, I have written this book and deed of mercy to you forever and ever, and I beg you to be the heir of the servants of Svetitskhoveli and for us, and with loyalty and devotion to serve Gedevanishvili Petre, Erasti, your nephew Giorgi, Gedevan and Ivan's and all yours of the house of the future ones. Thus, Piran, the son of Magha, his cousin, and Nikoloz Catholicos was deprived of his serf and estate forever. Then you came to our door and showered us with mercy. Whom did you ask for and ask for your help, and I gave you the carelessness of every man, inevitably and needlessly. Whatever seal appears on the other side, let this seal deceive you.[248][249] Existing is one of the oldest villages in the Patara Liakhvi valley of Disevi, and the nearby village of Kulbiti and its surroundings still date back to the 11th century. It belonged to Svetitskhoveli. In the deed of Melkisedek Catholicos restored by N. Berdzenishvili and dated 1020, where the estates donated by Svetitskhovli are listed, we read: "And/to Kartli: Monastery Palavra with four villages, and Tsukiti with its introduction, Kintsuis with its introduction, and half of Shindi's[1, and] Kurbit is a noble and good village..." Catholicos Melkizedek's donation of Kulbiti to Svetitskhoveli is confirmed by "Matiane of Kartli'': "Following this, the holy Reverend Catholicos-Patriarch Melchizedek won Kartli: Palavra monastery with four villages; and with the introduction of Tsukti; Kintsvisi with his introduction; half of the estates; Kurbiti is a good noble village.[250] In the same deed of Melchizedek Catholicos, published by T. Zhordania, it was incorrectly read: "To Kurbit: Noble, good village one."[251] This place, N. Berdzenishvili has read it differently. The researcher compared the two pages of the Mtskheta document, in which the gaps were hidden. About this N. Berdzenishvili writes: "What is the nature of this difference?"[252] We know that #14 the manuscript itself is a person, so it is not immune to errors arising from copying. We consider the expression of #14: "What a noble" to be a mistake of this nature. The ending "oi" on the last word shows that it was preceded by the head "sa". The context also requires it. On the contrary, it is completely incomprehensible: "to

248 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. I. Dolidze, T. III, Vol., 1970, p. 795.

249 Among the Okropiridzes living in Disevi, there was a tradition that the village of Disevi was their property, so they were dissatisfied with the appointment of Gedevanishvili as the caretaker of Disevi by Kathalikos. A brief history of the ancestral village of Okropiridze, authors: Skimighumeni Isidore (Okhropiridze), Zurab Okropiridze, Ucha Okropiridze, Tb., 2012, p. 12.

250 Life of Kartli, the text established according to all the main manuscripts. by Kaukhchishvili, vol. I, Vol., 1955, p. 295.

251 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, tf., 1897, p. 33.

252 N. Berdzenishvili, Mentioned work, p. 221.

Kurbit; Ra: Gentleman good. Village: One.", as restored to Person #13. # 14 For a person ("ra" instead of "sa"), a new error will be added ("has not been corrected"), but there was no observation, and for the existing error ("ra" instead of "sa") a new error will be added (unintelligible "). "Aznaoro" has been changed to "Aznauri")." We can say that the correct version of the place of interest to us in the Mtskheta document reads as follows: "Kurbits saaznauro is a good village...

It is possible that this part of the text does not mean the donation of the village of Kurbiti, but the poles of one of the noble villages included in Kurbiti. As we mentioned above, in 1747 Catholicos Anton I gave Disevi's ownership to Petre Gedevanishvili.[253]

The Gedevanishvili family were the custodians of Disevi during the reign of Anton II. According to the document dated to 1789, the Catholicos renewed the command of Disevi to the commander of Mtskheta Ioane Gedevanishvili: "... I give you the book of mercy and the seal to the commander to you Ioane, to your brother Erast and Gideon, your son David and Vakhtang, and all the heads of your future house; - So we went to the house of the House of Representatives to judge the slander of ours and Disevi, and by investigating and judging him by the law of the truth, we investigated and discussed with this and the uncle of Blessed mentioned, our Catholicos Anthon. The book of mercy and the deed signed by you have been approved by the seal of the Mouravi of Disevi, and we have heard your entreaty, and now we have renewed it for the second time and have given you the Mourvi of Disevi as a free and unreserved person."[254]

253 As we mentioned, the Gedevanishvili family was very close to the patriarchate. Gedevanishvili were «sons of Mtskheti», they held the title of «Commander of Mtskheta» for a long time. Many merits of Gedevanishvili are confirmed before the church. In this regard, interesting information is preserved in the deed of Anton I Catholicos dated 1764, where the pastor of the church talks about the merits of Treasurer and Nazir Paata Gedevani. As can be seen from the deed, Paata Gedvanishvili was raised in the domain of Katalikos, and he accompanied the patriarch to Constantinople. Paata was very close to Anton I. Anton I followed Paata to Russia as well. According to the words of Anton I, while Paata Gedevanishvili was alive, he should have been the cashier and Nazir, and after Paata's death, the mentioned positions should have been transferred to Shiosh Gedevanishvili (monuments of Georgian law, published texts, notes and searches were attached by Prof. I. Dolidze, Etb., 1970, vol. III, p. 857). Catholicos Anton I also showed mercy to other Gedevanishvili. It is clear from the document of 1764 that he gave Petre Gedevanishvili the eldership of Mejinibetukhute (ibid., p. 852). Later, Gedevani's sons, in particular Gabriel Sardali's's sons, had a conflict with Erekle II, due to which they lost the command of Mtskheti. In the document of 1783, Anton I the Catholicos addresses the son of Ioane Gideonisshvili: "His highness (Erekle II - G. S.) was lost to the men of your house - the sons of Commander Gabriel. It's ours. ~ Anton returned the command to the Gedevanishvili family: "and I gave you the command, for the reason that it was more correct and important for you to have it, because it was the inheritance of your house, and not yours at the time. My house didn't even come out of this house. Just as the Mouravi of Dzegvi is placed on the command[a], it is also given to us (Monuments of Georgian Law, Vol. III, pp. 944-945).

254 Documents from the social history of Georgia, N. Ed. T. II, Vol., 1953, p. 146, #234.

In the 18th century, in the Patara Liakhvi valley, in addition to Disevi, in the sub-district of Catholicos, there was another Badaan-Khodeli samouravo,[255] which was also managed by the Gedevanishvili family.[256] (see below about this).

In the second half of the 18th century, along with the estates of Disevi, Badaani and Khodeli, the documents mention the farms of Dzegvi and Gomi. Anton I, when Ioane Gedevanishvili returned the command of Mtskheta, which had been confiscated from them, he also assigned him the leadership of Dzegvi.[257] The existence of "Gomi Samouravo" is confirmed by the deed of kindness of Anton I to Iese Tazisshvili, dated to 1764.[258]

The "samouravos" under the jurisdiction of Catholicos were not created during the work of Anton I. It seems that such shrines existed even before that. This is confirmed by the deed signed by Christophore Catholicos in 1624 to the Golyadzes: "K. We, by the God of Christ, the Catholicos of blessed Kartli, ruler Christopore, this book and deed of mercy to the end of time for ever and ever. All the heads of the house of those who are to come and those who are to come, so and on this person, saying: "I gave you a blessing and donated gomni to you".[259]

One of the deeds dated 1618 issued by Catholicos Khristephore proves that there was also a Samouravo of Zerti in Shida Kartli.[260] We can conclude that there were two resorts in Patara Liakhvi valley under the patronage of Kartli Catholicos. Of these, one was for Disevi, the other for Samouravo Badani and Khodeli (for the supervision of settled Ossetians). The Ossetian "Samourao" also existed in the Didi Liakhvi valley, which was handed over to the royal authorities by a certain Tamaza Mirzashvili. According to the register dated to 1789, the Patriarchate owned 25 households in the Patara Liakhvi valley, of which 13 households belonged to Kordi, 7 households in Kulbiti, 4 households in Tirdznisi, 1 household in Ksuisi: Kordi [town] Gedevanishvili Shoshia's servant Burnadze Shio, town. The same

255 Badaani, which turned into a village in the Little Liakhvi valley, was cultivated by Nikoloz the Catholicos of Kartli, which is confirmed by a deed dated 1687 (G. Sosiashvili, Villagers of the Liakhvi Valley, collection of works of the educational and scientific center of history and archeology of Gori State University, #10, 2016, Gori, p. 139-158). As we mentioned, the Badashvili family moved from Badaan to the village of Khordi, they are mentioned in Khordi in one of the documents of the 17th century. It turns out that the Badashvili family under the Virsha monastery later became the serfs of the Gedevanis. In 1694, Nikoloz Katalikos handed over the Badashvili estate to Giorgi Gedevanishvil, the commander of Mtskheti. (Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by Prof. I. Dolidze, Vol. III, Tb., 1970, p. 604)

256 See G. Sosiashvili, Villagers of Liakhvi Valley, collection of works of the educational and scientific center of history and archeology of Gori State University, #10, 2016, Gori, p. 139-158.

257 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 945.

258 Ibid., p. 850-851.

259 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 483.

260 Ibid., p. 395.

Makhatadze priest Ioane, K. His Lomauri Ivane, K. his Jalabadze Papuna, K. his Jalabadze Gogila, K. Here, Karsidze Glakha's servant Kakhiashvili Revaza, K. Gedevanishvili Iosebi's serf Archvadze Zazuna, K. The servant of Gedevanishvili Sardli Betsia, K. The same Lomauri Glakha, K. his Lashadze Glakha, K. Davita Razmadze of the same name, K. st. Papuna of the same household. St. Kulbiti [town] Okropiridze priest Giorgi, town. Okropiridze Priest Petre, K. Okropiridze Davit Gvdlisshvili Beri, st. Okropiridze Kakutsa, st. Okropiridze Peter, st. Okropiridze Berua, st. Okropiridze, son of Toma the priest, Gabriel K. T[i]rdznis, [town] Tetunashvili Gogia, town Tetunashvili Mose, K. Tetunashvili Shio, K. Tetunashvili Tetia, K. Ninya Saghirashvili of Ksuisi.[261]

According to the census of 1802, the peasants belonging to the church can be found in the following villages of Little Liakhvi: Kordi, Satskhenisi (Satskheni), Arbo, Eredvi.[262] As is known, at the beginning of the 19th century, the Russian authorities conducted several surveys of the population in Georgia. One of the descriptions was written by Captain "Ispravnik" Yantsov in 1804. In the census materials, church peasants and nobles are recorded in several villages of Patara Liakhvi valley. At the moment, the Catholicos-Patriarch of Georgia owned 1 family of noblemen in Ksusi,[263] and 10 families of peasants in Kulbiti (of which, 27 men, 17 women).[264]

Territories owned by the Mount Athos (Vatopedi) Monastery in Patara Liakhvi Gorge

Mount Athos Vatopedi Greek Monastery owned a church in Patara Liakhvi Gorge.* Vatopedi Monastery is one of the largest monasterys on Mount Athos. One of the oldest ecclesiastical centers is located on the North-Eastern part of Mount Athos. As according to the information provided by Gerasime Smyrnak there were 966 monks serving at Mount Athos Vatopedi (Vatopedion). Among the monks serving at Mount Athos Vatopedi there were 570 ethnic Russian Monks and 366 ethnic Greek Monks.[265]

---

261 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 990-991.

262 Акты, Т. I, стр. 461, #575.

263 Акты, Т. I, str. 461, #575.

Central Historical Archive of the National Archive of Georgia (hereinafter: Seatsa), Fund #254, Sab. 58, p. 48. Although Aznauri's last name is not written, only his name Iosebi is mentioned, but, in our opinion, he must be Gedevanishvili. Because in the chamber register of 1818 in Xuis, noble Ioseb Gedevanishvili and his serfs: Shio Saferashvili, Shio's mother, wife and children: Simon, Solomo¬ni, as well as Shio's brother Giorgi are mentioned. GSIE, 8235, #128, p. 53.

264 Seatssa, Foundation #254, Sat. # 58, p. 46.

* It is worth noting that Mounth Athos Georgian Monastery (Iviron Monastery) owned lands throughout Georgia: Kutaisi, Askana, Gori, Tskhinvali, Didi and Patara Sakobia, Nukriani and

By the time approximately 456 monks served at Mount Athos Iviron monastery.[266] Vatopedi Monastery, as an operational ecclesiastical center is known to exist in 985 as according to the historical sources.[267] However, it is belived that the establishment of the monastery is linked to the miraculous survival of Emperor Arkadi. As according to the ancient narration, his ship was wrecked, but he was casyed ashore, where he was sheltered under the nearby bushes. The name of the Monastery, „Vatopedi“ (a boy under the bushes) derives from the abovementioned story.[268] The trace of the Georgians is visible from the VI century on Mount Athos. Taking into consideration the hierarchy, Vatopedi monastery takes a second place among the monasteries. Many Georgian ecclesiastics traveled to Vatopedi Monastery. As according to the information, in XIII century and in particular in the Autumn of 1229, one of the Georgian monks, Saba traveling from Acra St. Ioane Monastery, stopped in Anatolia, where he had a meeting with the John III Dukas Vatatzes, whom he got a promise from to get help for the monks residing at Mount Athos.

It is known that the monks residing at Athos laura were being oppressed until Emperor Henry did not stop the acts of Latins. The Georgian monks of Mount Athis Iviron Monastery had been denounced to Arch episcope of Ohrid by Grigol Ikodomopulous blaming them being faithful towards the Latins, that they went to Thessaloniki and declared their support towards the Pope.[269] It is rather interesting that a letter from the monk, Grigol to the Arch Episcope of Ohrid, was addressed to Khomatianos. As Jacque Lefevre notes: “The monk named Grigol of Mount Athos Iviron Monastery was the head, therefore his visit to the arch episcope of Ohrid meant that it could have been a threat towards the Georgians residing at the same monastery.”[270]

After this, Saint Saba travelled to Mount Athos, whereas he went to the Iviron monastery first, where he had been previously in 1197 and after that he went to Vatopedi monastery, later on to Hilandar and to Thessaloniki, where he met with the Despot of Epirus - Theodore Angelos.[271] It is interesting how the hierarchy the

---

etc., These were mainly agricultural lands, vineyards, orchards. Approximately 200 peasants were donated to Iviron monastery. Kandelaki B., Mount Athos Iviron Monastery, “Dzeglis Megobari”, N 22, 1970, pp.55-56.

265 Kaughchishvili S., Georgika, Part VIII, Tb., 1970,128.

266 Ibid.

267 Ibid, p.128.

268 Kontchoshvili Petre, Travels in Jerusalem and Mount Athos, commentated edition by Vazha Kiknadze, Tb., 2016, pp.208,290.

269 Acts of Iviron, from 1204-1328, Diplomatic Issue, Jacque Lefevre, Nicholaos Ikomanidis, Deniz Papakhrisantu, Vasiliki Krvari with the co-authoring of El. Metreveli, Part III, Tb., 2008, p. 6.

270 Ibid, 6-7.

271 Ibid, 7.

both monasteries, Iviron and Vatopedi were presented. Deriving the Monomakh typikon, Iviron monastery held an important place.[272] It is worth noting that the documents produce by the Mount Athos council were signed by the head of the Iviron monastery, after the representatives of the Laura and Proti. This practice was changed in 1366, when the signature of the Iviron monastery appears after the signature of the Vatopedi monastery.[273]

The disputes among Iviron monastery and other Greek monasteries was seldom, as on the first occasion there was a dispute against the Hilandar Monastery (XVI c)[274] , and later on against Vatopedi monastery (during the first half of the XVIII c)[275]. As according to the boundary act of 1101, it was called: "a boundary act of Intendant Sguros regarding the lands of Sevastocrator Isaac", is stated that the lands of Vatopedi monastery bordered the lands of the Iviron monastery.[276] Timothy Gabashvili had visited Vatopedi Monastery during the II half of the XVIII century, whereas he describes other monasteries of Mount athos along with the Vatopedi monastery: Laura, Hilandar, etc.,[277] Timothy Gabashvili describes Vatopedi Monastery as being the grand monastery among all of them: "... and we saw the monastery at the saint mount and kneeled."[278] Timothy also had a chance to see the holy parts of Saint Gregory.[279] Timothy Gabashvili, along with other Georgian travelers named the Greek Prince Arkadius as the founder of the Vatopedi Monastery.[280]

According the first publisher of his works - Platon Ioseliani, the part of the circle of Virgin Saint Mary was kept at Vatopedi Monastery, which at the time had been a present of the Duke of Samegrelo, Grigol Dadiani to the Emperor Alexander the I, and it seems that it was later donated to the Vatopedi Monastery.[281] Mroveli

---

272 Acts of Iviron, from the foundation to the middle of the XI century, Diplomatic Issue, Jacque Lefevre, Nicholaos Ikomanidis, Deniz Papakhrisantu, with the co-authoring of El. Metreveli, Part I, Tb., 2008, p.69.

273 Acts of Iviron, from 1204-1328, Diplomatic Issue, Jacque Lefevre, Nicholaos Ikomanidis, Deniz Papakhrisantu, Vasiliki Krvari with the co-authoring of El. Metreveli, Part IV, Tb., 2008, p. 9.

274 Ibid, p.35.

275 Ibid, p.298.

276 Acts of Iviron, from the middle of the XI century to 1204, Diplomatic Issue, Jacque Lefevre, Nicholaos Ikomanidis, Deniz Papakhrisantu,Vasiliki Krvari with the co-authoring of El. Metreveli, Part II, Tb., 2008, p. 241.

277 Gabashvili Timothy, About the Visit, the text was prepared by E. Metreveli, Tb., 1956, pp. 331-332.

278 Ibid, p. 331.

279 Gabashvili Timothy, About the Visit, the text was prepared by E. Metreveli, Tb., 1956, pp. 331.

280 Ibid.

281 Gabashvili Timothy, Description of the Holy places and all the eastern places, Tf., 1852, p. 61.

Episcope Iona Gedevanishvili had also had a pilgrimage to Vatopedi monastery and as according to him: "from Iviron monastery (G.S.) I left to Vatopedi monastery, where I was greeted by the head of the monastery, Shteofilates and the other residents of the monastery. The monastery itself was beautiful and rather different. I kneeled to the holy parts of the saints, buried at the monastery. The monastery which was founded by Arcadius and Onori at the seaside, approximately 200 monks resided there".[282] Archpriest Petre Kontchoshvili also visited the monastery, when he travelled to Mount Athos in 1899 and also had a chance to meet with the Greek archimandrite of the monastery. [283]

Vatopedi monastery and Iviron monastery of Mount Athos had close relations. As according to the saying, along with the Georgian monk the residents of Vatopedi monastery were also able to see the icon of Virgin Saint Mary at the sea: " and this wonder was visible not only during the day, but during the night also, so the monks at the monastery were all surprised and gathered at Iviron monastery from all other places. "[284]Both monasteries, Vatopedi and Iviron experienced the harshness from the actions of the crusaders. It is known that the Latins destroyed Athos Island in 1259. [285] As we mentioned earlier, Vatopedi monastery owned lands in Patara Liakhvi Gorge.[286]

---

282 Kharadze. K., 10 years in the Travels, Iona Gedevanishvili, Tb., 2013, p. 70.

283 It is worth noting that Petre Kontchoshvili was not allowed to the depository of the monastery. Despite the fact that he asked for the permission for several times, the Greek monks did not allow him to see the Georgian manuscripts. He later on complained about this to the head of the monastery, who himself gave a tour of the depository. Kontchoshvili Petre, Travels in Jerusalem and Mount Athos, commentated edition by Vazha Kiknadze, Tb., 2016, pp.211-212.

284 Kaughchishvili S., Georgika, Part VIII, Tb., 1970, p. 264.

285 This date is proposed by L. Menabde (Menabde L., Sites of Old Georgia Writings, Tb., 1980, p. 222) based on the works of P. Uspensky. E. Mamistvalishvili refers to one Slavic source, as according to which the Latin's destroyed Mount Athos in 1276. As the researcher notes, there are different opinions regarding the date, in particular, according to one of the Greek sources the conquest took place in 1280. (Mamistavlishvili E., Relations between Georgia and Rome in the II half of the XIII century, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Institute of Georgian History, Collection of Works, Shota Meskhia - 100, Tb., 2016. pp. 306-307).

286 It is rather interesting that in Patara Liakhvi Gorge; in particular in village Tergvisi the Holy grave of the Christ owned lands. (Khutsishvili N., Land ownership in Georgia of Jerusalem Monastery of the Cross, Tb., 2006, p. 41) In village Megvrekisi, located in Didi Liakhvi gorge there were lands owned by the Saint Ekaterine monastery. (Zhordania T., Chronicles, Part II, Tf., 1897, p. 483], whereas the archimandrites had been sent to village Megvrekisi. The Jerusalem monastery of the Cross also owned lands in Nikozi. (Khutsishvili N., Land ownership in Georgia of Jerusalem Monastery of the Cross, Tb., 2006, p. 41), etc., We cannot exclude a case, that monastery located in village Khviti in Didi Liakvhi gorge could have been owned by the monastery of Saint Saba. (Megrelidze I., Antiquities in Liakhvi gorge, I, Tb., 1984.p. 59).

We have rather limited information from the Central Historical Archives of Georgia, in particular the document of Petre Karbelashvili personal archives of the 30th of August 1779:" the resolution of the Discastery of the Vatopedi Monastery lands". In the document we read that: "the resolution of the Saint Discastery. His highness the King Erekle of Georgia addressed to the Discastery [287] to decide the matter of lands owned by the Vatopedi monastery, in particular Potori Saint Georgia church and bordering lands. After several attempts of investigation, we came to a conclusion that the church and its bordering lands, which was owned by the Vatopedi monastery was destroyed by the flood; therefore Queen Mariam gave an order to build a new church on the other side of the river and the icons placed in the flooded church was placed in a new church. They were initially kept by Makhniashvili, who resided in Krtskhinvali. Later on Makhniashvili gave back the icons, after which he had been given a position of an archpriest by the catholicos of Georgia Ioane. Also his highness gave the position of archpriest to Makhniashvili. With this document we certify that the church, which existed if Potori, now operates as a new church and is build by the Queen Mariam, who also donated lands to the church, such as: half of the lands of Eliasshvili, land of Maisuradze near the church, land of Basila of Mujari, land of the step-son of Gula, or his house is the property of the Vatopedi monastery. Representative of the Vatopedi monastery priest Iosaf is the sole administrator of the property.

If, after this there will be revealed that there are additional lands, that should be the property of the Vatopedi monastery, it should also be deemed as a sole property of the monastery. This letter is sent to the Discastery on August 30, 1779. Metropolitan of Tbilisi, Mikhail, Archimandrite Stepane, archpriest Nikoloz, head chanceller Davit: We hereby take into consideration the decision of the Discastery on August 31st 1779. Anton Catolicos."[288] As, we see from the document the lands owned by Vatopedi monastery was located near one of the branches of the river Patara Liakhvi, river Potori. It seems that this place should be the mouth of the river Patara Liakhvi and river Potori. Vakhushti Batonishvili attests the existence of the toponym "Potori" in the Patara liakhvi gorge: "the river Patara Liakhvi passes a small lake from Knogho to the south of Potori, later to the west of Satskhene and to the south."[289]

287 Discastery is first defined by Ioane Bagration, as being a Greek word, which meant a place, where all the disputed cases were resolved, whereas during earlier period, such places existed in Russian and Greece and were called Saeparsio, and the judges, were called discasters, who were mainly dealing with the church-related matters. (Batonishvili Ioane, Khumarstavla, Book II, Tb., 1991.p. 377).

288 Georgian Legal Sites, texts published by Prof. I. Dolidze, Part V, 1970, p. 128.

289 Batonishvili Vakhushti, Description of the Georgian Kingdom, Kartlis Tskhovreba, the text is attested by S. Kaugchishvili, P. IV, Tb., 1973, p. 362.

Vakhushti Batonishvili does not give us information, whether "Potori"[290] was populated or not. The estimated location of this territory should have been from village Satskheneti to village Beloti on the northern side of river Patara Liakhvi. At this exact place, one of the tributary of the river is called "Potrisis Khevi", whereas Vakhushti Batonishvili writes about the place: "whereas Vanati, Satskhenisi and Beloti are connected by the Potrisi Khevi, which is near Geri and Shuatskhviri Mountains".[291] "Potori" - such a toponym is not mentioned by Vakhusti Bagrationi; he refers to the village named after village Satskhenisi as an "Eden City", and after that village Beloti.[292]

As it was mentioned earlier the Potori church located near Beloti, which was owned by the Vatopedi monastery was ruined by the river Patar Liakhvi to an extent that Queen Mariam of Kartli ordered to build a new church of Saint Giorgi on the other bank of the river. As it is attested in the above mentioned document, the icons located in the Potori church were initially given to Makhniashvili and later on transferred to the church of Saint Giorgi. According to the initiative of Queen Mariam, Makhniashvili was appointed as an archpriest of the church. Makhniashvili was had been appointed as an archpriest as according to the order of Catolicos Ioane (1688-1692; 1695-1700), and later on his title was renewed by catolicos Domenti (1705-1741) and Antoni I (1744-1755; 1764-1788). It is worth noting that Queen Mariam's name is related to many churches built throughout the parts of Georgia.[293]

In the Didi Liakhvi Gorge, near Tskhinvali, Queen Mariam's name is related to the renovation of the church in Zguderi. There is an inscription on the stone on the southern entrance, which relates to the renovation of the church by Queen Mariam. There is also one more inscription, whereas according to I. Megrelidze: "the inscriptions are made in the part of the church, which were later on renovated. It seems that the inscriptions were made on the church during a period when the builders heightened the church."[294]

However, there is also additional opinion stated by A. Tugushi, according to which the church in Zguderi was not renovated by Queen Mariam, rather it was built by her order.[295] It seems that, Queen Mariam cared not only about the church located in Georgia, rather she took care for the church abroad, whereas her will to build a new church for the Vatopedi monastery is a testament to that.

---

290 As according to the definition of Sulkhan Saba Orbeliani:"Potoro, a large precipice". Orbeliani Sulkhan-Saba, Georgian Lexicon, Part II, Tb., 1993, p. 197.

291 Batonishvili Vakhushti, Description of the Georgian Kingdom, Kartlis Tskhovreba, the text is attested by S. Kaugchishvili, P. IV, Tb., 1973, p. 362.

292 Bagrationi Ioane, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 38.

293 Tugushi A., Life and dedication of Queen Mariam Dadiani, Tb., 1992, p. 32.

294 Megrelidze I., Antiquities in Liakhvi gorge, I, Tb., 1984, p. 53.

295 Tugushi A., Life and dedication of Queen Mariam Dadiani, Tb., 1992, p. 34.

It is worth noting that took special care towards the Georgian monasteries in Jerusalem. As of her initiative, a church owned by the Jerusalem monastery of the Cross in village Dirbi was exempted from paying the taxes by the King Rostom's decision. Dirbi had to pay a tax for Jerusalem in the amount of 6000 Tetri annually.[296]

During the period, when this document was made, in the Patara Liakhvi Gorge, there were two churches owned by Vatopedi monastery. One, on "Potora", destroyed by river Patara Liakhvi and the other one, on the right bank of river Liakhvi built by Queen Mariam. Both churches, as according to the order by the King Erekle II were given to the Vatopedi monastery, according to the discastery decision. It is noted in the document that Vatopedi monastery owned a church, which was destroyed by the river and also a church, built by queen Mariam. It is hard to determine the exact date, when the lands in Patara Liakhvi gorge had been donated to Vatopedi monastery, or when the Saint Giorgi church had been built on "Potori" due to the inexistence of the sources, however, there is a writing in the document:"during the old times or nowadays", should mean that the Greeks owned lands in Patara Liakhvi gorge at least several centuries ago.

It is possible that Iviron monastery and Vatopedi monastery exchanged lands.[297] In the sources, we encounter the exchange of the lands on several occasions. For example, according to the chrysobul of 980, Basile II donated Leontia monastery in Thessaloniki to Iviron monastery, St. Ioane monastery in Koloku, near Jeriso, also church of St. Clemente. For his donations, Basile II received two monasteries, one in the ruling city of Iberia and the second one In Trabzon.[298] It could also be a case several representatives of the noble houses in Patara Liakhvi served in Vatopedi monastery and the lands in Patara Liakhvi were donated to the Vatopedi monastery on that basis.

In the documents, we encounter several facts, when Georgian noble houses made donations to the Greek Vatopedi monastery. Nun Mariam's will is of great importance in this regard. The document is dated to 1098. Mariam donated the wealth of his husband, Sumbat Bakuriani to the Mount Athos Iviron Monastery.

---

296 Tugushi A., Life and dedication of Queen Mariam Dadiani, Tb., 1992, p. 32.

297 Mount Athos Iviron monastery had been a recipient of donations from the Georgian Royal house on several occasions. This significant place for Georgians had been supported by David the Builder, King Tamar. (Menabde L., Sites of Old Georgia Writings, Tb., 1980,pp: 217, 220) Kind Aleksandre I Didi (1412-1442) also showed significant attention to the Georgian monastery. (Ibid, p. 225). Apart from the Georgian Royal house, other noble houses also showed support towards the Iviron monastery. (Ibid) It could be the case that the lands in Patara Liakhvi gorge had been donated to the Iviron monastery by one of the Georgian noble houses, and later on it could have been given to Vatopedi monastery in exchange to some other lands.

298 Kaughchishvili S., Georgika, Part VIII, Tb., 1970, p. 170.

She had her domain in Radovilis. We encounter in this large document that, Mariam, whose earlier name was Kali, had been widowed and that his name was a noble man of that time, Kurapalat, Sumbat Bakuriani. The family of Bakuriani's resided in Constantinople. Her whole wealth, Mariam donated to either her relatives or to the churches and monasteries. As according to the document: "(Sumbat) in his will wanted to be buried in the Iviron monastery, and the costs for that matter, should have been covered by his wife, in agreement with the monks residing there; she donated 7 liters of Khikhata to the monastery and according to the will of Sumbat, his body had been buried at the Iviron monastery."[299]

Sumbat's desire, to have been buried at Iviron monastery had its explanation; it was his Georgian ancestry and the donation he gave towards the monastery. Sumbat also had a brother, Magistros Sergi, who along with Mariam owned Sumbat's property. Mariam also made a significant donation to the Vatopedi monastery. To her brother-in-law's son (son of the Magistros Sergi -G.S.) Velkonas she gives (armor), to her lord and religious father, monk Toma she gave (cash), other two monks she gave, the head of the Osios Ravula, Tevdore, to the apprentice of her lord and religious father she gave (books). To Vatopedi monastery she gave (two icons and her remaining books)."[300] We cannot fully understand the relations between the Sumbat Bakuriani's family towards the Iviron monastery, or Mariam made certain donation to Vatopedi Monastery, when she brought into light her husband's will. There was a funeral repast after the names of Sumbat Bakurianisdze and his wife.[301]

The relations of Bakuriani family towards the Iviron monastery could not be incidental. It could be the case that during the time, several Georgian monks resided there and that was the sole reason, why Mariam made donation. It could also be the case that Bakuriani's, who held high ranking positions among Byzantine officials, had donated lands to Vatopedi Monastery not only abroad, but also in Georgia. What could be the connection between Sumbat Bakuriani and the founder of Petritsoni monastery, Grigol Bakurinisdze? It is known that, Grigol was the son of Bakurian, a duke of dukes from Tao.

He had a younger brother Abaza. Grigol became famous during his service in Byzantine Empire. As according to the definition of A. Shanidze: "he resided in Armenia, Georgia, Syria, was the head of the Karnu town (Theodosiople), in Nis, In Kar (nowadays Kars), later on he moved from the eastern part of Byzantine Empire to the western part and lastly, during the times of Alex Komnenos in 1081

299 Acts of Iviron, from the middle of the XI century to 1204, Diplomatic Issue, Jacque Lefevre, Nicholaos Ikomanidis, Deniz Papakhrisantu,Vasiliki Krvari with the co-authoring of El. Metreveli, Part II, Tb., 2008, p. 214.

300 Ibid, p. 215.

301 Funeral repasts of 1074 of Mount Athos Iviron Monastery, Tb., 1901, p. 246.

became a "Great Domesticos of the West".[302]Many great deeds are related to his name, among which was the foundation of Petritsoni monastery, for which he made a typikon.[303] Grigol Bakurinisdze died in 1086 during the fight with Patchanics and the abovementioned Sumab Bakuriani should have died approximately in 1093. It could be the case that, both Bakuriani's resided in the same epoch. Sumbat Bakuriani, who resided in Constantinople, owned lands, should have known a famous Kurapalat. It could have been a case that they were related. Grigol and Abaza Bakurianisdze's are mentioned in the funeral repasts at Mount Athos monastery, it seems they had been also helping Iviron monastery.[304]

Several members of Bakuriani family were related to Athos Laura. One, Saba Sumbatkopili, who due to his services had been buried at Iviron monastery. As we mentioned, Sumbat Bakuriani had also been connected with Vatopedi monastery. It could be the case that this was the starting point in terms of the relations with Georgia; however, this is a subject for the future research. From our point of view, during the XVII century, Vatopedi monastery ceased its relationship with Georgia after the church had been destroyed in Patara Liakhvi gorge. In case the Greeks had influence over St. Giorgi Church, Queen Mariam would not have been able to appoint Makhniashvili, as an archpriest at the church. As it is shown in the abovementioned document, Queen Mariam's decision to appoint Makhniashvili[305] as an archpriest was attested by three Catolicos's.

During the II half of the XVIII century, Mount Athos Vatopedi Monastery tried to claim its rights in Georgia, therefore the King of Kartl-Kakheti, King Erekle II ordered a special commission to issue a decision regarding the matter. After the flood and the lost connection to the Mount Athos, the "Potori" St. Giorgi church lost its lands.[306] However, the exact information regarding the lands owned by Vatopedi monastery is not given neither in the Royal decrees and nor in the information provided by archpriest Iosaf.

This exact supposition should be attested in writing of the document: „If after this, there will be any other lands not being a property of the monastery by fault, should be immediately been given to Vatopedi monastery." The Royal house of Georgia and the Catolicos had only partial information regaridng the property, which Queen Mariam had donated to the monastery: half of the lands of Eliasshvili,

302 Shanidze A., Works in 12 parts, Part IX, Georgian Monastery in Bulgaria and its Typikon, Tb., 1986, pp. 9-10.

303 Ibid, p. 11.

304 Sosiashvili G., From the history of Vanati, Tb., 2005, p. 155.

305 Makhniashvili's resided in village Vanati, located in the Patara Liakhvi Gorge. There was a place called Makhniaantubani in Vanati. Sosiashvili G., From the history of Vanati, Tb., 2005, p.40.

306 Mount Sinai St. Ekaterine monastery also lost its lands in Megvrekisi, as of Vakhtang V (Shahnavaz) favor to Arch Episcope Anania, the lands were bought and given to the Georgian side.

land of Maisuradze near the church,(perhaps it is the church built by Queen Mariam) land of Basila of Mujari[307], land of the step-son of Gula[308], we can make assumption from the document that Vatopedi monastery took back the lands in Patara Liakhvi Gorge, whereas they sent arch priest Iosaf, who supposedly should be the head of the church built by Queen Mariam and also dispose the property of the monastery; however, the Greek Monastery soon lost connection with St. Giorgi church in Patara Liakhvi gorge, as we do not encounter any information during the end of XVIII and the beginning of XIX centuries, as according to the Georgian travelers, who had visited the holy lands.

Timothy Gabashvili travelled to Mount athos until 1779 and during that time Discatery, had not made a decision yet, concerning the lands in Patara Liakhvi gorge. Despite the decision regarding the lands was made soon, Vatopedi monastery ceased relation with Georgia. In other case, Metropolitan Iona Gedevanishvili should have made notes about the decision of the discastery. Arch priest Petre Kontchoshvili had not made any reference regarding this matter either; as we mentioned earlier, he even had a meeting with the head of the monastery.

The Georgian Metropolitan should have received information regarding the lands from the head of the monastery. A church founded by Queen mariam, named Kashueti (in the above mentioned document, we mentioned that Vatopedi monastery was being called as „Kasheti“ during earlier times) still exists. It is located about 1.5 km-s from village Beloti. The abovementioned site was being described by the members of the 1982 expedition of the Georgian Cultural Site Preservation Organization. During the period, the church was in a rather bad condition; only the

307 It is difficult to determine the word “Mujari”; it could be the case that it is variation of the profession “Mujiri”. Sulhan-Saba defines “Mujiri”as: “Mujiri, the manager of wheat”. (Orbeliani Sulkhan-Saba, Georgian Lexicon, Part I, Tb., 1991, pp. 532-533) “Mujiroba”, we encounter this word in reference to agriculture, in the 1412 document:”written Shota, Siaosh and Mirian Zedgenidze’s towards Giorgi Dedabrishvili”. (Collection of Georgian Historical Documents, II, composed and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili, Babilina Lominadze, Tb., 2013, p. 105) “Mujiri”, is also encountered in a 1660-1676 document: “the line and beginning the assistant to the Catolicos”. Term “Mujiri” is also seldom encounter with a word “Memarne” (Georgian Legal Sites, texts published by Prof. I. Dolidze, Part III, 1970.p. 572) as according to the document of XVIII century, we encounter “Mujiri” as a surname. (Annotated Lexicon, Part III, Tb., 2004, p. 231).

308 “Gula” mentioned in the document, from our point of view, could be a name, as we encounter surname “Gulashvili” in Georgian onomasticon (Annotated Lexicon, Part I, Tb., 1991, p. 731), also, name “Gula” should be related to one more name - “Gulita”, (Ibid, p.735). It could be the case that this vineyard was donated to Vatopedi monastery initially, however later on; Queen Mariam re-donated it to Geri St. Giorgi church. (Sosiashvili G., Studies from the History of Liakhvi Gorge, Tb., 2011, p. 83). It could also be the case that Gula’s vineyard, which Queen Mariam donated to Vatopedi monastery, was close to Geri and this is the reason, why it was called “Geri’s Vineyard”. Geri and Potrisi River have territorial closeness.

part of the southern part of the fence had remained ina good condition, whereas the eastern, western and norther parts of the church included only partial ruins. The church was built by ragged stone.[309] This important hearth of the Christianity nowadays remains on the occupied by Russia and Georgian scientists do not get a chance to conduct research on those territories.

Georgian-Ossetian relations and Patara Liakhvi gorge

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the place of settlement of Ossetians was mainly the Shida Kartli mountain range. The Ossetians, who came from the North Caucasus to find food, settled in the upper reaches of the Didi Liakhvi and Ksani valleys, and new Ossetian settlements appeared in the northeastern part of the Patar Liakhvi valley. According to Vakhushti Batonishvili, the new Ossetian settlements in Patara Liakhvi valley were above Vanati village.[310] The great historian and geographer writes: "While Vanati is attached to the beginning of Geri road, the mountain of pears rises and on the other side, Ossetians are close to it. They are called "Vanatithur Savakhtango". And Vanati, Satskhenisi and Beloti are joined by the Potrisi gorge, deep and rocky, difficult to pass, it overlooks Geri and the middle Shuatskhviri, the Ossetians are close to the Shuatskhviri.[311] According to Vakhushti, the Ossetians settled in the first quarter of the 18th century, also in the north of the village of Atsriskhevi.[312]

According to Ioane Bagrationi, at the end of the 18th century Ossetians lived together with the local Georgian population in the villages in the upper reaches of the Patar Liakhvi Gorge: "Ossetians living in the Patara Liakhvi Gorge and half-Georgians in it are also attributed to this."[313] Topchishvili points out that in the XVII-XVIII centuries. It also settled in the upper part of the Patara Liakhvi valley on the border.[314]

In the 70s of the 18th century, the Ossetian population in the Patara Liakhvi valley was still fragmented. According to Güldenstedt, a German traveler who visited Georgia at that time, the Ossetians lived in the Patara Liakhvi Gorge on the northern side of the village of Vanati - in the Geri Gorge: "...we were at the river after 1 hour from Satskheneti, Gria villagenear Vanati. The Ossetian district of Chasu, which belongs to King Erekle, is located on Gria.[315] In Gria, as indicated

309 Khutsishvili N., Land ownership in Georgia of Jerusalem Monastery of the Cross, Tb., 2006, p. 28.

310 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, s. Kaukhchishvili Ed. Vol., 1973, p. 362.

311 Vakhushti, description... IV, p. 363.

312 Ibid.,

313 Ioane Bagrationi. Description of Kartl-Kakheti, p. 38.

314 R. Topchishvili, Ethnohistory issues of Osset settlement in Georgia and Shida Kartli, p. 140.

315 Guldenstedt's trip to Georgia, Vol. I, p. 99.

by the European scientist, in our opinion, should mean one of the tributaries of the Patara Liakhvi valley, the Mgvria gorge, which separates from the Geri gorge.

Johan Anton Güldenstedt considers the villages of Patara Liakhvi valley, where he saw Ossetians settled from the North Caucasus, as "Ossetian regions". The German traveler mentions the following villages as villages inhabited by Georgians in these "Ossetian regions": Satskhenisi, Karbi, Arbo, Mereti, Ksuisi, Beloti, Eredvi, Vanati, Ditsi.[316]

Some of the inaccurate references in Güldenstedt's work are pointed out by Prof. J. Gvasalia notes: "Sometimes Güldenstedt does not adhere to accuracy. In the title, he writes that the area is inhabited by Ossetians, but when he describes this area, he often refers to Georgian villages along with Ossetian, such as Vanati and Safersheti.[317] He could not change the ethnic image.

As R. Tofchishvili investigated, as of 1814, the number of Ossetians in the Patara Liakhvi valley did not exceed 393 households. Of these, 310 households lived on the site. At the beginning of the 19th century, there was an intensive movement of Ossetians in the villages of lowlands.[318]

The Ossetians who settled in Shida Kartli could not adapt neither to the local population nor to feudal obligations. They showed aggression towards native Georgians. This conflict did not have an ethnic character, it was a social conflict between foreign people settled from the mountains and the population of Bari. Ossetians who came to Georgia in the second half of the 18th century were often discouraged and refused to pay taxes. Because of this, Erekle II and Teimuraz II organized a joint campaign to subjugate Ossetians settled in Ksani and Aragvi principalities. Sekhnia Chkheidze tells us: "Kakhetian Lord (referring to King Erekle II) went with the army of Kakheti, he went to Ananuri: Both Saeristaos (we are talking about the Ossetians - G.S.) were very hard on them, they didn't let Begara (tax), and they didn't let any official. This was done to free will, King Erekle wrote a letter to his father and summoned him, King Teimuraz went to Kartli with armies, he went to Vanati (in the Patara Liakhvi valley - G.S.).[319]

After the kings of Kartli and Kakheti subjugated the Ossetians living in the mountainous part of Aragvi Saeristavo, the Ossetians of Ksani Saeristavo also bowed their heads and agreed to pay Begara."[320]

After punishing the Ossetians settled in the Aragvi valley, Teimuraz II stayed in Vanati for some time. It was here that the representatives of the Ossetians living in Saeristavo of Ksani met the King of Kartli. Later, in 1779, the Ossetians who

316 Guldenstedt's trip to Georgia, Vol. II, the German text was published with a Georgian translation and research was attached by G. Gelashvili, vol., 1964, p. 65

317 J. Gvasalia, Essays on the Historical Geography of Eastern Georgia, p. 170.

318 R. Topchishvili, Mentioned work, p. 164.

319 Sekhnia Chkheidze, Life of the Kings, K.ts. II, d. Chubinashvili's ed. Spb., 1954, p. 380.

320 Sekhnia Chkheidze, Life of the Kings, K.ts. II, d. Chubinashvili's ed. Spb., 1954, p. 380

were in the servitude of the nobility of Ksani, including the Ossetians settled in the Patara Liakhvi valley, were publicly announced by Erekle II, this is reflected in one of the documents dated 1779: "...I give you a book of planks, you together with the nobles of Patara Liakhvi valley, of officials, servants, peasants and Ossetians and so-called Gwidisi (in our opinion, here should be meant the Gudisi ridge, which is on the upper side of Patara Liakhvi - G.S.) and the Ossetians, Tleites and Chofrans of Potrisi, so that from ancient times you were a servant of the people of Ksani, Giorgi Eristavi threatened us, stood behind us, gathered Lezghin army and led them, fortified the castles. We joined the army, they seized the castles and captured them, and since our lord was the owner of that estate, we chased it, and if Rostom of Eristavisshvili had an estate in the mountains and was hiring a serf, we also seized it and gave the slave and the estate to the bar. Amilakhvari of Ksani people was holding Givi, and we took them out with God and our sword and gave them to the people of Ksani, and instead of this mercy, they entered into our disloyalty and infidelity. Now I give you this book... so that we will not give you any more, not even a single family man."[321]

The royal government of Kartli-Kakheti used Ossetians from the North Caucasus, including Ossetians from the Patara Liakhvi Valley, to fight against the foreign enemy. As it turns out, Erekle II specially trained the little Liakhveli Ossetians near Vanati Castle. A report about this was recorded by newspaper Correspondent of "Droeba" - G. Liakhveli (Chochishvili). In his letter "Passenger's Notes", he writes: "Above Eltur, on a high rock, there is a ruined fortress, which the Ossetians call Pokhala Fortress. Pokhala (the man's name) was famous throughout South Ossetia for his hard work. It is said that when King Irakli used to gather the Ossetians near the Vanati castle and shoot at the target, Pokhalao was the one who shot the most right. That's why the king awarded Irakli with a flag.[322]

As we mentioned, the Ossetians who settled in Georgia hardly adapted to the local environment and oppressed the Georgian population. The facts of robbery have increased. Erekle II specially warned the Ossetians: "You Ossetians, listen to all of you!" Your men have multiplied in Kartli that the country complains about you... Those of you who are our traitors and disobey this order will inflict such wrath on you that no man will come, and we will not let your family in the estate.[323]

In 1791, Erekle II's order stated that if an Ossetian robber was killed in a clash with Georgians, no one would be required to answer: "I have also ordered that any Ossetian who dies of theft or of being stabbed will not be bled and will not be given blood."[324] It took place in the Patar Liakhvi valley, namely in Vanati. This

321 T. Zhordania, Chronicles, III, prepared for publication by Givi Jordania and Shota Khantadze, Tb., 1967, p. 372-373.

322 G. Liakhveli, South Ossetia, «Traveler's notes», «Time», 1883, # 77, p. 3.

323 M. Kekelia, Decrees of Erekle II to prevent evil deeds in Samachablo, New. Republic of Georgia, #25, 1991, p. 1.

324 Ibid.,

is confirmed by another document of the 18th century: "K. The Ossetians and the Georgian Ossetians in Vanati troubled us greatly with theft, violence, robbery, and loss, that they were losing us from this world. As long as we were able to help each other or two or three Georgian men were in trouble, let's not lie to each other and defraud God, we were sinners of the master and each other, and the fine of two tumans was given to the master. One good bull was slaughtered by the village. If we kill someone, let's give a joint answer. Let's die someone, let's bleed together. Whatever happens to us, if it is good? Let's not lie to each other. Machabeli Revaz, Mouravi Mirzashvili are martyrs of this. Together with the Arabs (?) and I wrote to the dean of Batonisshvili Giorgi and I am also a witness to this, in the April KCSA UPD."[325] Special summer camps were created for the newly settled Ossetians in the valleys of Didi and Patara Liakhvi. One of them, which existed in the Patara Liakhvi valley, was ruled by the Gedevanishvili brothers appointed by the patriarchate. It was Badaan-Khodeli Samourao. As it turns out, Mouravi was responsible for the supervision of the Ossetians in the ministry of the church. In the deed given by Catholicos Anton I to Giorgi Gedevanishvili, we read: "This is a book and deed of firm and unchanging mercy, useful for all ages and times, and I give it to you, Gedeonisshvili, to take care of the Ossetians of Badaan and Khodeli, the servants of your church, Badaan and Khodeli, which you can take care of the church. Don't lose your mind and serve us in the way that is convenient for you. And if they are disobedient, you will also find our protocol of Miss's height. And may you have mercy from us and may God bless you in the church and our faithfulness."[326] There was a shrine of Ossetians in the Didi Liakhvi valley as well. The said unit was subordinated to the royal authority and was ruled by the king's Mouravis, who were representatives of the Mirzashvili lineage.[327]

The Ossetians who came from the mountains of the North Caucasus and were in difficult social conditions settled in the Patara Liakhvi valley in many cases on the initiative of the local Georgians.[328] On May 20, 1812, Bako and Chito Jukashvili from Dmenisi made a promise of servitude and loyalty to Sakhina Jvarishvili and her son, where we read: "We were afflicted by hunger and brought us to you." You received us well and kept us, saved us from hunger and gave us property, so I swear to you that after today we will not expect another master without you, and if someone wants to take us away from you, we will be the ones who answer."

---

325 National Center of Manuscripts, F.HHD - Sab. #664.

326 G. Sosiashvili, Essays from the history of Shida Kartli, Tb., 2011, p. 78.

327 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p. 213; c. Sosiashvili, for the issue of Ossetian settlements in Shida Kartli, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Georgian-Ossetian Relations Scientific Research Center, Fourth Scientific Conference, Prospects of Development of Georgian-Ossetian Relations, Theses, Tb., 2018, p. 65-67.

328 Such facts took place in Samachablo, when the representatives of the feudal house of Macabe brought Ossetians to occupy uninhabited places. see c. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p. 206-207.

The document was witnessed by: Zakaria Tarkhnishvili, Karaman Pavlenishvili, Mouravi Okrua Makashvili, because Bako and Chito did not know how to write, it was signed by priest John.[329]

The Orthodox Church was also interested in the settlement of Ossetians in the mountain villages of Shida Kartli. From the letter sent on March 01, 1817 to the headman Ermolov of Tevdore Gazaev living in the village of Khurvaleti, it can be seen that Tevdore's parents from Mizuri in Ossetia (North Caucasus) settled in Dvaleti. They bought land there, lived for several years and died there. Tevdore's father, who was left an orphan, later moved to village with his uncle in Gwertsevi, from where he moved after some time to the village of Vanati in the Patara Liakhvi valley. He worked there for 16 years. She got married in Vanatshi and gave birth to two sons there, after which she settled near the estate of Kaikhosro Palavandishvili. It seems that Palavandishvili wanted to punish him, which is why Tevdore Gazaev returned to Dvaleti, although he chased the priest Kasradze to the Zekari pass, he agreed to return and settled in Fris. The clergyman gave him a small plot of land to build a house, after which Tevdore's children invited four relatives from Dvaleti and settled them in their house under the condition that they would convert to Christianity.[330]

In many cases, the Ossetians accused the local Georgian rulers of social oppression and refused to pay taxes. This trend was noticeable even after the arrival of the Russian government. According to the report sent by the captain Vasil Enokhin to the governor of Georgia Kovalenski, dated December 20, 1802, during Enokhin's stay in Atsrikhevi, settled Ossetians came to him and complained about the harassment of the Machabelis, Amilakhvris and Purtzeladzes from the Moors. A Russian official writes: "They told me that from now on they will no longer accept people sent from Amilakhvari and they are not going to relocate to Akra or elsewhere. Moreover, if they didn't have my respect, they wouldn't have let a single one of them alive."[331] In 1802, on the instructions of the Chief Governor Knoring, Lieutenant-Colonel Simonovich of the Caucasus Grenadier Regiment, in order to regulate the relations of settled Ossetians with the local population and establish public order for the Ossetians of the Aragvi and Didi Dagvi valleys. Temporary courts were established. The Java court would work for the Ossetians living in Samachablo, and the Vanati court would serve the Ossetians of the Patara Liakhvi and Aragvi valleys.[332] The Ossetians had the right to annually elect their

329 История Юго-Осетий в документах и материалах (1800-1864), сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов,т. II, Сталинир, 1960, ч. II, док. # 90.

330 История Юго-Осетий в документах и материалях, т. II, ч. II, док. # 95.

331 История Юго-Осетий в документах и материалях, т. II, ч. II, док. # 82.

332 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p. 218-219; G. Sosiashvili, Ossetian courts in the Big and Little Liakhvi valleys (beginning of the 19th century), Ivane Javakhishvili Georgian-Ossetian Relations Scientific Research Center of Tbilisi State University, V International Scientific Conference, Proceedings, Vol., 2019, p. 254-257.

representatives to the court, who had to be approved by the civil court of Gori. The court created for the Ossetians was supposed to act in accordance with the Georgian legislation, under the supervision of the Russian authorities. According to the government's decision, Manuchar Tumanov (Tumanishvili) and Giorgi Sarkeulidze entered the court of Vanati. In the Aragvi valley, their helpers were Ossetian elders: Gusi Kokoshvili, From village Klartvi - Dovlata Kulumbegashvili, from Arbo - Jache Valishvili with two Yasauli (official position), from the Georgian side - Simon Asambekashvili from Vanati, From Patara Liakhvi Valley: Abela Bestavashvili, Shavkuda Pukhashvili, living in Shuatskhviri, village From Zonkari - Pavle Valishvili with two Yasauli, Gigina Khaduri from village Beloti and others. The secretary of the Vanati court was Giorgi Gvimradze, a priest working in the village of Arbo, and the translator was Aznauri Aushtrov (it is possible that the last name is distorted in the document).

The Ossetians were obliged to treat the Georgian population well and not to rob the local residents, otherwise their case would be considered by the civil court of Gori.[333]

The authorities assigned Manuchar Tumanishvili and Giorgi Sarkeulidze to establish order in the Patara Liakhvi valley, who had to pay taxes to the Ossetians living in Vanati and its surroundings, but in such a way as not to cause their displeasure. Regarding this, in the letter sent by Colonel Simonovich to Secretary Manuchar Tumanishvili and Giorgi Sarkeulidze on April 25, 1802, we read: "Vanati people came to us and complained that Georgians, Ossetians and other passers-by have been harassing them for a long time. We did not give these villages to you. How will they manage to keep you all the time and live peacefully themselves. Sometimes go up to the Ossetians in Vanati and other villages, go around and take money from the Ossetians and others, so as not to disturb their coziness. At the beginning of the 19th century, in the villages in the upper reaches of the Patara Liakhvi valley, the Ossetians who came from the North Caucasus lived mainly in the mountainous area, and their number could not change the ethnic composition of the indicated valley.[334] According to the Russian census of 1804, there were mainly state (treasury) peasants in Vanati, a total of 33 households, of which 25 households were Georgians (with 188 inhabitants), settled Ossetians 8 households (with 30 inhabitants).[335] Gradually, the Ossetians settled in the villages in the

333 История Юго-Осетий в документах и материалях (1800-1864), т. II, Сталинир., 1960, Глава I, док. № 4.

334 Там же, док. # 5.

335 Seatsa, F. 254; Sat. 58, p. 10-11. In the 20s of the 20th century, there were two Ossetian families living in Vanati: Gigolaev and Bibilov (we recorded the version from Sevasti Jojishvili, born in 1918, in 2005).

The Ossetian population in Vanati relatively increased in the 30s of the 20th century, during the work of the chairman of the local collective farm - Vano Khetaguri (we recorded the report in 2005 from Galina Tsitsiloshvili, born in 1935). It should be noted that the

middle of the Patara Liakhvi valley. The indigenous Georgian population would leave their homes and come to lowlands. We can say this on the example of the village of Geri, where according to the data of 1886, only the Ossetian population is indicated (a total of 80 households, of which 344 are men, 227 are women). They used treasury lands.[336]

Settled Ossetians continued to harass the local population even during the Russian government. They abducted people and livestock. Ossetians also attacked Russian officials. This is confirmed by the message of Poruchik Eprem Tukrov on November 28, 1806 to the head of the district of Gori, from which it can be seen that in November of the specified year he went to Vanati and Satskheneti to negotiate with the Ossetians. As the author of the letter wrote: "In order to reconcile Jaga and Kiko Chochishvili, I demanded from them one hostage from each clan and the return of captured people and kidnapped cattle, to which I agreed, but the Sarabukians secretly agreed with two Ossetians who ambushed me and when I was having dinner in the evening, They shot me from outside the house, they shot me in the shoulder and the bullet is still stuck in my body."[337]

On July 3, 1808, the marshal of the nobility of Gori district, Giorgi Amilakhvari, sent a message to the governor of Georgia - General Akhverdov about the looting and raiding of the local population by the Ossetians living in the valleys of Didi and Patara Liakhvi and the upper reaches of the Aragvi valley, where we read: "Didi and Patara Liakhvi, as well as the Aragvi valley is deteriorated by Ossetians from Gori district, robbery, murder, and theft of goods increased even more. Despite the fact that they are provided with food for the winter, they roam freely in the bar of Kartli and not only commit thievery, but they even kidnapped a herd belonging to Pavlenov (Pavlenishvili) himself, and killed one of the pursuers Nikoloz Tsitsishvili. It is true that the Ossetians also lost two men during the clash, but the stolen goods could not be recovered.

Although the Ossetians promised Colonel Simonovich and Major Zaitsev, the inclusion of their influential names in the case did not solve the problem. They don't commit robberies like before, which killed three more men, including one Eger.[338]

Ossetians who settled in the village of Ortev near Vanati in the last quarter of the 20th century did not exactly remember the time of their immigration from the North Caucasus. However, it was known that the furniture of this village belonged to the native Georgians of Vanati village. The Ossetians who settled in Ortev paid different types of taxes for the use of the land. Some Ossetians took possession of Vanateli's land by force, and some even bought it for a certain price. N. Jalabadze, L. Janiashvili, N. Loladze, approx. The work, p. 43-44.

336 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тиф., 1893, Тифлисская губерния, #417.

337 Там же, док. #166.

338 История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, стр. 268, док. #173.

The authorities were forced to impose strict regulations on the Ossetians living in the upper reaches of the Patar Liakhvi Valley, which forced them to make concessions and start looting the local population. In 1808, the Ossetians of the Geri Valley gave Davit Tarkhanishvili a pledge book, according to which they promised that they would no longer do business: "This year, on the second day of December, you took this pledge book from yourself. We are joined by Jivi Kokishvili of the Geri Valley and together with my children, Arbolishvili Petre." And together with my family members Bekoshvili Khosro and together with my family members Kugun Begashvili and Dognoa // and together with my family members Gogichashvili Tatuchi and together with the children of my family Chochishvili Kiki and together with the children of my family so that we stood at the head of our Ava valley beyond the day or the humanity and theft of our valley Can we pay these guarantors anywhere, where a man of our family lives in Kartli or in Ossetia, we are all guarantors, and what is stolen in our valley today, we should hand it over to you, and also if someone has a crime, we should pay it according to justice. If we fail to do so, then you have the permission to change the names of all the guarantors. Citizen Anton Memandarbashov wrote to this request. Mouravi Mirzasshvili Bezhan I am the writer of this and a martyr."[339] However, the attacks from the Ossetians continued. In February 1808, General Akhverdov sent a letter to the Governor of Georgia. The author reported that as soon as autumn came, it was expected: looting and raiding of Georgian villages by the Ossetians settled in the valleys of Aragvi, Mejudi, Didi and Patara Liakhvi. According to the recommendation of a Russian official, in order to stop these attacks, it was necessary to arrest the leader of the robbers, "Starshins" (Elders or heads).[340]

One of the main goals of the courts created for the Ossetians in the valleys of Didi and Patara Liakhvi was to regulate their relations with the Georgian population. However, despite this, the arbitrariness of the Ossetians continued, which is confirmed by the correspondence drawn up by Major-General Akhverdov on May 17, 1810 in the name of the Chief Ruler of Georgia Tormasov. The document mentions that last year and the current year, a number of murders, robberies and abductions of people by Ossetians were confirmed. The police department was ready to punish the criminals, but the Ossetians, as soon as they found out about it, asked for reconciliation through the Marshal of Gori district, Tsitsyanov (Tsitsishvili) himself and Aznaur Yalghuzidze (Ioane Yalghuzidze). The document also states that the Russians have expressed their readiness to withdraw their troops on the condition that the Ossetians stop raiding Georgian villages, robbing and abducting and killing people. Shanshe Eristavi was entrusted with the supervision

339 National Center of Manuscripts, F. HD – Sab. 664; Gsiem, 8059, David. I, p. 45, Davit. II, p. 157.

340 B. Gamkrelidze, for the issue of resettlement of Ossetians in Georgia, compilation: Osta issue, p. 188.

of treasury offices. It is emphasized in the document that the transport of treasury Ossetians to Georgian villages would take place with a special permit issued by Eristavi himself.[341]

In 1807-1808, one of the main reasons for the disobedience of the Ossetians in the Didi and Patara Liakhvi valleys was the restrictions imposed by the government in connection with the spread of the Black Death.[342]

In a letter dated April 2, 1808, Chief Governor Gudovich informed Colonel Akhverdov that, according to the testimony of the arrested rebel Ossetians, the uprising in the Georgian and Ossetian villages of the Didi and Patara Liakhvi valley was caused by the fact that Ossetians were forbidden to enter the Georgian villages due to a contagious disease that appeared in the Ossetian villages. According to the decision of the chief governor, in order to buy food and clothes, Ossetians should be allowed in Georgian villages only under strict quarantine conditions.[343] Due to the frequent attacks and the unruly situation, the Russian authorities thought of relocating the settled Ossetians to the other side of the Mtkvari valley. This is confirmed by the letter dated January 20, 1813, sent by Chief Governor Rtishchev to Lieutenant Colonel Rainier.[344]

In the decree issued by the civil governor of Georgia in 1815, addressed to Lt. Col. Mikheil Eristavi, it is mentioned that the Ossetians of Didi and Patara Liakhvi, as well as Ksani and Mejuda valleys, are stealing goods, attacking and killing the population. In order to solve the mentioned issues and establish order, the governor gave the task to Mikheil Eristavi to supervise the mentioned valleys. In point IV of the specified decree, we read: ”I am sure that the mentioned actions are ingrained in the Ossetians, but as far as I know, the local landlords used to oppress them with excessive taxes...show more attention and strictness, so that not only you, but no one from now on you from the Eristavi family and none of the Machabeli family should from now on harass the Ossetians with extra taxes, especially not to sell their children to the Turks, personally inform the Machabeli and Eristavi people about this, and if complaints come to the government again and the Ossetians continue to rob and rob because of your carelessness, you And all the princes from the families of Eristavs and Machables will be held accountable with their own property.[345] The individual measures were not enough to curb the arbitrariness and arrogance of the Ossetians, the Russian government switched to punitive ”executions”. On February 9, 1821, Major Titov, the head of Gori district, arrived in Beloti and along with Georgian princes: Shalva son of Toma Eristavi,

341 АКАК, т. I, стр. 460, # 636.

342 G. Sosiashvili, from the history of the spread of epidemics in Georgia, vol., 2020, p. 129-130.

343 АКАК, т. III, Тиф., 1869, стр. 219, # 393.

344 АКАК, т. V, Тиф., 1873, стр. 516, # 609;

345 АКАК, т. V, Тиф., 1873, 519, #612.

Shalva son of Revazi Eristavi, Revaz Tumanishvili and Mikheil Sharvashidze, burned 6 villages inhabited by Ossetians with a Russian-Georgian detachment. In addition, Ossetians were deprived of their cattle.

Ossetians living in the mentioned 6 villages joined the parish of the Georgian priest Ioseb Bakradze. Bakradze appealed to the Exarch of Georgia Theophylacte Rusanov (1765-1821). The cleric explained in the complaint that the village of Sochini (where a stone church for newly baptized Ossetians was operating), as well as Sakanano, Zemo Vanuri, Kvemo Vanuri, Jigina[346] and Tlataantsopeli (Tlataant village) were affected during the raid.

The Georgian clergyman's complaint was soon followed by Major Titov's reply letter to the Caucasus Corps Commander, Lieutenant General Veliaminov, where the Russian high-ranking official explained: "The complaint of the priest of Potrisi valley Ioseb Bakradze to the Exarch is devoid of reality, because at that time Bakradze was not on the spot and he received information from those robbers, who deserved even more severe punishment.

In fact, the matter was as follows: when I (Titov - G. S.) arrived in the Patara Liakhvi valley, the local robbers, instead of meeting my fair demands, hid the stolen goods in the Potrisi valley with similar robbers, hoping that I would not be able to enter the valley due to off-road conditions. . When I arrived in Beloti, I called the Georgian princes who owned these villages and with two Russian-Georgian detachments I entered the Patara Liakhvi valley, where the local Ossetians offered us armed resistance and hid the stolen goods even deeper in the valley.

Only after that, I ordered to bring the remaining half of the kidnapped herd to the place and burn the houses of 27 local bandits in the following villages: Bender - 1; in Shambia – 2; in Siata-Gnasuri – 2; Eltura – 1; Ortev – 1; in Zemo Kidina – 3; Mefareti – 2; in Tsria - 1; in Kima – 2; in Kodoban – 1; in Elbakidze - 4; In Sableti (?) – 1 and in Fukhaantkari – 6."[347] The Russian authorities tried several times to establish order among the settled Ossetians and to prevent looting and looting by them, although such incidents took place in the Patara Liakhvi valley until the end of the 19th century. This is confirmed by the January 9, 1884 report of the head of the district of Gori to the governor of Tbilisi. As it turns out, the village of Satikhari was being executed at that time. The letter states that the locals "are prone to all kinds of crimes, especially cattle and horse theft, which leads to the final impoverishment of the population."[348] Settled Ossetians gradually integrated

346 In the original: „Сочины", „Саканано", „Джигина." See: История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, док. #198.

347 История Осетии в документах и материалах, т. II, ч. III, док. #201.

348 История Осетии в документах и материалах, т. III, ч. I, док. #98. Born in 1918 According to Sevasti Jojishvili, a resident of Vanati, he heard from the Pope that the Ossetians who settled from the north were looting and looting the village of Vanati. We recorded the rendition in 2005.

into the Georgian space. With the help of Georgian clergymen, the Ossetians who settled in lowlands learned Christian customs and renounced their old traditions. This is confirmed in 1886 by Journal Correspondence published by Giorgi Liakhveli (Chochishvili) in Mtsemsi, which refers to the Ossetians living in the villages of Geri, Chrivi and Ortevi: "October 12th should be considered a great day and recorded in the annals of our valley, this day proved to us for the first time that education The light, at least a little, was shed on the caves of the Ossetians, and it showed us for the second time how much benefit they can bring to the nation of the month, the beloved homeland of the children of the promoted ones, who received education and gained influence among their brothers. The number of the village mentioned above. Residents of two parishes gathered in Ger: Churivi and Ortevi. They had two great questions to decide about irad (referring to urvad, when a man marries his wife he has to pay urvad in the form of goods and other things to the woman's family - GS) and the extermination of kharnages. I call these questions excellent, because I have presented how much these customs kill the well-being of Ossetians. The people thought a little about these two questions, because he had to be greeted by these customs, which had so firmly planted their roots in the minds of the people, so that these two customs were considered divine. The leaders and producers of the case were: Ensign Bat. Ega Kokoev and his son, Reverend M. Grigori Kokoev." The Ossetians of Geri valley have sharply reduced the expenses of Iradi (Urvad) and burial of the dead. The Ossetians had to collect one abazi for each household, in order to use this money to arrange housing for students next to the school in Vanati.[349]

A little later, a parish-church school was opened in Geri, which was supposed to serve the residents of Geri and nearby villages. Regarding the opening of the school, we read in the correspondence published in the newspaper - "Tsnobis Putseli (Notice Sheet)": "Parish School in Villages of Geri, Ortevi community Dzisreti, Maraleti, Sheleuri, Klartsi, Geri, Guji, Jvrivi, Kima and Sadaleti have unanimously decided at the community meeting that the village was established. There is a one-class parish-church school in Geri, for the maintenance of which they have to pay 200 manats annually.

349 G. Liakhveli «Geri Kheobidam» (Gori district), «Shepherd», 1886, # 32, p. 5.

Occupied villages of Patara Liakhvi Gorge[350]

Eredvi-Prisi

Eredvi village is located on the right bank of River Patara Liakhvi, 1010 m above sea level, 7 km from Tskhinvali.[351]

Eredvi and its surroundings were inhabited from a very early period. This is confirmed by the tools of the Eneolithic period and fragments of clay vessels, as well as the Middle Bronze Age "Korghan" burial, human and animal bones, clay vessels, and the blade of a bronze dagger[352] discovered as a result of archaeological excavations in the 50s of XX century in the neighboring village of Eredvi.[353]

Vakhushti Bagrationi writes about Eredvi: "To the north of this Nikozi, on the edge of Didi Liakhvi, there is a small town of Ktskhilvani, with good air. Georgians, Armenians, and Jews are nearby. The environment is lush with vineyards, full of food, beyond Liakhvi, east of Ktskhilvani, forested with mountains and this mountain follows to the north to Mshkhli. At the foot of this mountain, to the east of Ktskhilvani, towards Patara Liakhvi, there is a fortress and a church near it, St. Giorgi, Miraculous, on the northern slope of the mountain, there is a fortress of Shklin Skhua. In the north of this mountain, these mountain separates Vanati-Geri-Khevi and Didi Liakhvi.[354]

Ioane Bagrationi attributes Eredvi to those villages that are "watered by a small stream and are again attributed to Gori. "Here Eredvi is mentioned as a "populated" village.[355]

A small river liakhvi will descend on the right side. In our opinion, the development of irrigated farming here should be possible only in the lowland. In the second half of the 18th century, during the confrontation between Givi Amilakhvri and Erekle II, the historian Oman Sarkeulidze mentions Eredva in connection with the political news of Kartli. Givi Amilakhvari, who had rebelled

350 This part of the monograph presents the history of the part of the Patara Liakhvi valley that has been occupied since the August 2008 war. There are many villages in Patara Liakhvi valley. For some of them much more documentary and narrative sources can be found. There are also villages about which there is relatively little information. For the historical representation of Patara Liakhvi Valley, we tried to present the historical past of the main villages of Patara Liakhvi Valley in the paper. Depending on the geographical proximity, we grouped the villages as follows: Eredvi-Prisi, Dmenisi-Satikhari, Atsriskhevi-Zonkari, Disevi-Kulbiti-Ksuisi and others.

351 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 4, p. 177.

352 O. Japaridze, The Early Stage of Metal Production in Georgia, Tb., 1955, p. 21.

353 В. Техов, к истории и учания памятников епохи енеолита и бронзы у нижнем течении реки большой Лиахви, стр. 31.

354 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, c. IV, p. 371.

355 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, Tb., 1986, p. 40.

against the Iranians, tried to overcome the resistance of Erekle II by using the Ottomans: "And some Georgians called for the son of the emperor Irakli, and Irakli went with three hundred men and took three hundred Lezghins with him, and a number of Upper Georgians also gathered around Irakli, the holy son of the emperor, and came to stand at Abo-asa above Krtkhinval. When Givi, who was standing in Surami, gathered more than 5,000 Ottoman and Lezghin troops, and some Georgians joined Givi, they came at night and attacked Irakli in the morning. Irakli son of the king was killed, they had to fight hard and fiercely.

God gave victory to Irakli, his son the king, and the refugees from them went to Ottomans-Lezghins to Surami, while the king's son Irakli went to Kakheti and King Teimuraz came to Zemo Kartli and settled in Eredvi.[356] Teimuraz II probably camped in Eredvi fortress in order to control the Patara Liakhvi valley.

Eredvi was owned by the Pavlenishvili family. They have been living in the mentioned village since ancient times. There is a document from 1783 of Catholicos Anton I to the children of Pavlenishvili regarding the cemetery of the church of Nikos, where it is mentioned: "We know very well that you are descended from the family of nobles, the kind people who came from Sanaini to Pavnisi and from Pavnisi they came and settled there.''[357]

Vakhushti Bagrationi also confirms the family connection of Favlenishvili with Mkharguli. Vakhushti writes: "Favlenishvili will have mercy.''[358] Information about the origin of the Pavlenishvili family is provided by Ioane Bagrationi, who, like Vakhushti, considers the ancestors of the Pavlenishvili family to be Makheruti, however, his information is less reliable. Ioane Bagrationi tells us about the abduction of one of the descendants of Ioane Mkharvgili, who settled in the village of Eredvi, by the Ossetians, and connects the name of Pavlenishvili with the name of the great Ossetian from Tagaura - Pavlena.[359] Ioane Bagrationi also provides us with similar information regarding the origin of other clans, for example: he connects the Aragvi eristavs with the Ossetian family Sidamonidze, the Ksani eristavs with the Ossetian Gorchiani family, considers the Tsitsishvili family to have come from "Uria"(Jew) the Abashidze family as immigrants from Ethiopia, etc. Based on Georgian sources,[360] as well as research in Georgian historiography, we can conclude that the family of the Pavlenishvili family is connected to one of the branches of the feudal family of Mkhargrdzeli - Tmogveli family, whose founder is Sargis Varami son of "Mkhargrdzeli".[361] The mentioned family migrated

356 Oman Kherkeulidze, The Life of King Irakli II, the text was prepared for publication, Lela Mikiashvili added research, a dictionary and a search engine, Tb., 1989, p. 43.

357 Monuments of Georgian Law, Vol. IV, p. 944.

358 Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia, p. 18.

359 Ioane Bagrationi, description of the surnames of the nobles of the Kingdom of Georgia, p. 18.

360 S. Kakabadze, for the history of the Tmogveli family, vol., 1913, p. 7.

361 Ibid.,

from Tmogvi to Ujarma at the end of the 14th century and they are referred to as Tmogvel-Ujarmeli in the sources of this period, and later they occupied Pavnisi - the estate of the extinct Pavan people, and after that Tmogvel-Ujarmeli were written as Pavnelishvili.[362] A part of this family lived in the village of Nikozi, which is confirmed by S. Two 16th century documents of the see of Nikozi published by Kakabadze, according to which they call Nikozi their inheritance and burial place. The said part of Pavnelishvili lived in Nikozi for quite a long time, which is evident from the relatively late epitaphs preserved in the Nikozi cathedral.[363] The second branch of Favlenishvili lived in Eredvi. According to the document issued by Anton Catholicos in 1783, the Mkharvle settled in Eredvi from Pavnisi.[364]

The historian K. Tumanov too considered the said family to be a descendant of the Iranian family - Kamsarakin, one of the branches of the Arshakids, the same "Pahlavads" dynasty. According to him, three branches were created from the Pahlavi dynasty: Falavandid, Mkharvgil and Sumbatid. Their branches were: Palavandishvili, Amirajibi, Mkharvgil-Arghutashvili, Arghutinsk-Dolgoruk, Pavlenishvili, Gholashvili.[365] The existing documents about the 16th century Nikozi Cathedral show that the Pavnelishvili family had been settled in Nikozi for a long time. Probably, they moved here from Eredvi. In 1633, Teimuraz I handed over the "Kerdzi" estates of his uncle Yotam Pavnelishvili to his loyal noble Zakaria Avalishvili. We read in the document: "At that time, when Kartli came upon us, and we could not stand it any longer, and we moved to Likht-Imers, and we fell down together with many plagues and trials. And according to your order, as a token of your faithfulness and foresight, I gave you the villages of Somaneti and Abisi given to you by Feta, Rari, and Yotami's estate of Pavnelishvili of your cousin, which was distributed among the peasants. With nobles, thrones, cemeteries, mountains, bars, water, mills, boats and fields, and beyond, and everything that anyone had or has from the estate of his, we have given it to you in full and have confirmed it finally, firmly and / inevitably."[366] It is not clear from the document why Teimuraz I transferred the estates belonging to the feudal house of Pavnelishvili to his faithful Zakaria Avalishvili. Perhaps Pavlenishvili were in the camp of Teimurazi's opponents. It is known that in 1633, when Rostom became king in Kartli, Teimuraz I was forced to move to Western Georgia.[367] At that time, Zakaria Avalishvili was disloyal to the king, who, as a mercy, handed over the estates mentioned above,

362 S. Kakabadze, for the history of the Tmogveli family, vol., 1913, p. 7.

363 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, vol. I, Vol., 1984, p. 151.

364 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 944.

365 See Sh. Meskhiia, domestic political situation and official organization in 12th century Georgia, vol., 1979, p. 215; c. Sosiashvili, from the history of distinguished families of Georgia, vol., 2008, p. 29-30.

366 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, I, Mzia Surguladze ed., volume, 2019, p. 274-275.

367 Ibid., p. 275.

including the village of Eredvi (Heredvi) owned by the Pavnelishvili family. However, a little later, the Pavnelishvili regained the said village with the help of King Rostom. This is confirmed by the book of mercy of King Rostom to Davit Pavnelishvili, dated 1640: [c. By the will and consent of the Lord, we, the king-king, owner Rostom, and our companion, Mary, the patron of the queens-queens, have mercy on you and give you, our To the faithful and multifaceted service boy, David, the son of Pavlen, and your sons: Goraspi, Tmogveli and Jotham. At that time, when you answered the door and blessed us with the mercy of your estate, we listened to your speech and your report, and your estate was deprived of the situation of the times. Have mercy on you and throw away your inheritance to Kurta, Ered{v}, Vanati, Brotsleti, Khiti, whatever was your dish, I gave it to you and with this sigil I confirmed you with their estate, which you were the possessors of today, impossible for every man.[368] Khan's other documents as well. From one of the records of the departure of the people of Saamilakhvro and Liakhvi to Kodispuri in 1700, it is clear that Otar Pavnelishvili had serfs in Eredvi and Vanati.[369]

On June 15, 1776, Glakha and Kaikhosro Pavlenishvili (in the document it is written Panvelishvili - G.S.) had a dispute in Eredvi regarding Kvirikashvili's estate. According to the court, the Kvirikashvili estate belongs to Glakha Pavlenishvili, because it was his "inheritance". As for another disputed place, "Chikrikauli", the court split it in half, because it had "two shares".[370] The ownership of the Pavlenishvili family in Eredvi is also confirmed by one report, which T. Zhordania published: "Akus Ratishvili's Tsiri... Corintheli Veluri... Amilakhors Tajuashvili... Zemo Eristov's Kushi and Satikhari and Kordi... Akus Vachnadze's Zolda, Pavlenishvili's Zakv and Eredvi's peasants.''[371] The serfs - Gilashvili were given to Svetitskhoveli by King Simon I of Kartli.[372] A little later, in 1610, Zebede, the Catholicos of Kartli, gifted from the royal authorities the serf Gilashvili of Eredvi with his estate to Davit Gedevanishvili-Eliozidze, the bearer of the cross of the Mtskheti throne: To the bearer David, the sons of Gideon, the sons of Elioz, the Rosses, Eredvi Gilashvili G. (Giorgi - G.S.) of Kaikhosro with his estate...[373] It seems that the Patriarchate was very merciful to the Gedevanishvili family, Catholicos-Patriarch Zebedem Svetitskhovli gave the cross-bearer David Gedevanishvili the property of the church living in Eredvi He also gave other peasants: "And have mercy on

368 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the 17th century, Vol. II, authors: Kartvelishvili Tea (scientific head of the project), Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, Tb., 2021, p. 192-193.

369 Seatsa, F. 1450, Davt. 31, Doc. 203.

370 Monuments of Georgian Law, Vol. V, p. 14,

371 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 373.

372 T. Zhordania, Chronicles, I, p. 415.

373 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 197.

you and bless you with the estate of Mrs. Gilashvili Datua, flawless in all aspects: mountains, fields, vineyards, water, mill, mowing, flawless in all aspects."[374] Salarashvili Datua, Papua, Lomauri Datua, Lomauri Berua, Jerkvalishvili Vefkhi, and Maghriba's son Maghriba with his estate. At the beginning of the 19th century, the Eredvi Pavlenishvili found themselves in a materially unfavorable situation. On November 24, 1804, Manuchar Tumanishvili wrote to a person he trusted, named Tevdore: "K. Eredvi, go see Archil Favlenishvili and his brother Davit. Give me the book I wrote to you, you should give me thirteen tumans of the head and fourteen "minantuns" of interest and take it away."[375] In 1812, Gogia, Tetia and Solomon Pavlenishvili borrowed "twenty-five tumans of Russian manat white" from Archbishop Justin and gave signed promissory notes confirming this debt.[376] Pavlenishvili lived in the village of Eredvi until the 20s of the 20th century. Their family tomb was the church named after St. George of Eredvi (10th century), where the epitaphs of the graves of Pavlenishvili are still preserved: "I am Bezhan Pavlenov in the grave. Please give one pardon to the seer. I died on the 13th of 1872. I was 60 years old from birth. I was born on October 6, 1853, daughter of Princess Salome Iosevi Pavlenov. I died on March 10, 1876. I was born on May 20, 1818. I died on December 25, 1901.[377] There were many famous secular and religious figures from the family of Pavnelishvili living in Eredvi, among them father Besarion Pavlenishvili. He was born in 1774 in the village of Eredvi. After finishing the Anchiskhati seminary, Bessarion, ordained as a priest-nun by Rustveli Bishop Stephen, began serving in the Davit Gareji desert - in the monastery of John the Baptist. It was in this monastery that he deepened his literacy with Archimandrite Eftvimes. It should be noted that Efvtime Mchedelashvili was the teacher of Erekle II, he headed the John the Baptist monastery after the death of Serapion. Father Eftvime died during the reign of George XII.[378]

In 1799, Besarion Pavlenishvili was ordained a monk by Archimandrite Eftvime. Soon Father Besarion Pavlenishvili was consecrated as a priest-nun by the Bishop of Rustaveli, Stephane.[379] Father Besarion worked for some time in the Kvatakhevi monastery, then he was engaged in missionary work in Khevi and from time to time managed the estates of the Largvisi monastery in the Ksani valley.[380] The newspaper "Iveria"[381] wrote about Father Bessarion's preaching

374 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, I, tb., 2019, p. 95-96.

375 Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. II, Vol., 1953, p. 170, Doc. 241.

376 Ibid., p. 202, Doc. 282.

377 G. Sosiashvili from the history of distinguished families of Georgia, volume, 2008, p. 43.

378 Platon Ioseliani, the life of Giorgi XIII, A. Edited by Gapsrelia, vol., 1978, p. 119.

379 A. Mghebrishvili, Forgotten Creations, Vol., 2021, p. 10-11.

380 Ibid., p. 12.

381 Newspaper «Iveria», # 117, 1902, p. 1

of the Christian faith to the population of the mountain. Father Bessarion, who was in the ravine, was transferred to the Shio Cave Monastery for listening (as if he was sowing excitement among the local population). A monk dedicated to his faith, he finally settled in his native village, Eredvi, in the forest and led an ascetic life. On June 18, 1924, Father Bessarion was killed in his home by the Ossetians. The meritorious monk was buried in front of the pulpit in the church of St. George of Eredvi. Until the beginning of the 20th century, Father Bessarion's chain shirt, a metal belt and a metal "kunkul" with spiked nails inside were kept in the Eredvi temple.[382] Mikheil Pavnelishvili, who had many successes in the literary arena, was the representative of the Eredvel Pavnelishvili clan. He translated Shakespeare's Hamlet, Pushkin's Wonderful Dream, Lermontov's Angel, etc.[383] Original poems belonged to his pen. At the end of the 19th century, Giorgi and Nikoloz Pavlenishvili from the Favlenishvili family were well-known in Georgian journalism, whose correspondence was often printed in "Times".[384] Revaz Pavlenishvili was especially popular from the Pavlenishvili family at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. He was born in 1884 in the village of Eredvi. With the activity of aunt Ketevan Shubladze, nine-year-old Revazi was sent to Anchiskhati Parish School in Tbilisi, but he could not study due to lack of funds. R. The first stories of Pavlenishvili were first published in the journal "Moambe" and immediately attracted the attention of the readers.[385] The writer's stories were responded to from the beginning: K. Abashidze, P. Charaya, Al. Khakhanashvili.[386] R. Pavlenishvili was engaged in translation and not without success. Ilia Chavchavadze published the short story "Toker and Veronika" translated by him in "Iveria".[387] R. Pavlenishvili was also active in the public arena. He held the position of the guard of the Tskhinvali reading room and participated in various cultural events. For some time R. Pavlenishvili Gaz. He also worked in the editorial office of "Iveria".[388] He died in 1918.[389]

The family of Pavlenishvili in the village of Eredvi suffered a lot of harassment after the sovietization of Georgia, the Bolsheviks expelled them from the village, and opened a village school in their house.

As can be seen from the documentary sources, the Zedginidzes' also had serfs in the late feudal period in Eredvi, their "Kerdzi" estate in 1644. It is not known for what reason the Zedginidze estates were transferred to Sekhnia Chalkalamanidze and her children. Perhaps they were supporters of Rostom's political camp. We read

382 A. Mghebrishvili, Mentioned work, p. 27
383 Ibid., p. 29
384 Ibid.,
385 A. Mghebrishvili, Mentioned work, p. 112-113.
386 Ibid., p. 115.
387 Newspaper «Iveria», # 279-280, 1899.
388 A. Mghebrishvili, Mentioned work, p. 124-130.
389 Ibid., p. 142.

in the document: "With the will and consent of His Majesty, [we, the King], His Highness the Rostom, and also Reman Chuenman, the Queen, the [owner] Mary, the first-born and the beloved son, patron Luarsab, this is the book and sign of the eternal grace of the ages and ages, have mercy on you, the loyal servant of our and dedicated service, the son of Sekhnia, Giorgi Tsalkalamanidze and the brother of your Zaza and the future ones. All of you at home. In this way and this person from above, that, even before this, we should find a dish for Davita Zedginidze and Zaali for the estate Sekhnia in the same manner as the owners of Ered[v], i.e. Vanati, i.e. Meghure[k] and those who were joined, either they were and or they were from us. We pray for you, and we pray for you and your children.[390]

According to the 1728 Grand Register of Tbilisi Vilayet, Eredvi was subordinate to Amilakhvari.

We read in the notebook:

Kaikhosro son of Giorgi aznauria Giorgi son of his monk
Zatiya son, his monk, Tamaza, the monk, his brother
Birasi, Ivan, his brother, Shio, his son
Shermazan son of Giorgisa Tamaz's son
Abramisa Tedore son of Datunasi Zatuna son of Ferikhanisa Piran
Tamaza his son
Yase's brother, Giorgi was bought by Giorgi's son Nata
Babuna son of Zakara, son of Kochinas
Piran's brother is Taduna and his osn Gogia
Babunas son of Geneba
Beri son of Vakhtangi, Beri son of Sarkozas Khosita
Sarkiza son, his son, Nicholoz son of Makhara

Giorgi, son of Tamasa, Bira, son of Datuna, Onia, son of Tamasa, Kanisa, Makhara, son of Kasia

Mamuka his brother Kokita son Beri, his son
Katisa Beri's brother, Elioz his son
Gabriel son of Tedores Chubina Davitisa Zatuna's son
Son of Babuna, his brother Elizbari's son Ghusika, his son
Giorgi son of Gelika, Zosika Yoram son of Tumanisa
Son of Babunas Babuna, His son
Piran son of Mamuka, Babuna Katisa
His brother, Bira son, Beri son, his son
Babuna's Koka, son of his
Beri, his brother Shalva son of Khosita son of Kokina

390 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, Vol. II, p. 332. The Big Book of Tbilisi Province of 1728, Book I, Ottoman text with Georgian translation, introduction, research and facsimiles was prepared for publication by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengeliam, Tb., 2009, p. 368-369.

Otara son of Makhara son of Babuna of Otara
Birasi Giorgi's, Ivane Sinaver's, his son Basila
Vebala son of his Ivane Giorgi son of Giorgi
Shio son of Erastisa Makhara son of Babuna, his brother Karasi son
Giorgi's son of Basila, Risani's Vakhtang, his brother
Giorgi son of Tamazasi man 88
Kathika son Dorasi Bita
Son Onias Bara son of him
Saba son of Giorgi
Shardena's son is his family
His brother is Dekur
of Jotham
Geneba son is his bira's son
Jabitas Ivane son of Biras
Gorgika son, his Tamaza son
David
House 53
Daily ownership of land 50
Daily Possession of Royal Field 20 Daily Possession of Royal Vineyard 5
Total grain:
Isfenji men 88 Akhcha 10560 wheat jar tax on sheep 450 Arusane tax 120 deshtiban, tax on pig
400 Akhcha 8000 Barley jar 200 Achcha 150 3000 Badihawa, Jurum Tafu tax 250 on land Jibayet, Kachkun,
A jar of rye 80 Achcha 1200 A jar of millet 120 Also
Akhcha 1800 ushr tax on vineyard, Khase, Mali Gaif Mali Mefkud,
Donum 80 akhcha 3200 tax 350 dimedia.[391]
225 tax on butter, 120 on ska

Eredvi populationsdid not pay taxes only for the benefit of the conquerors, they also had obligations to the royal court of Kartli-Kakheti, e.g. In the list of "Kodispuri payers" dated at the end of the 18th century, Eredvi is indicated along with other villages of the Patara Liakhvi Valley.[392]

Georgian population lived in the village of Eredvi since ancient times, however, the German traveler Johann Anton Güldenstedt mentions the Georgian villages of the Patara Liakhvi valley, including Eredvi, as Ossetian areas.[393] Apparently, in

391 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, Vol. II, p. 332. The Big Book of Tbilisi Province of 1728, Book I, Ottoman text with Georgian translation, introduction, research and facsimiles was prepared for publication by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengeliam, Tb., 2009, p. 368-369.

392 History of Georgia in toponymy, d. Muskhelishvili Ed., Vol. II, Vol., 2010, p. 172-173.

393 G. Sosiashvili, German travelers about the Ossetians, vol., 2007, p. 23.

the Patara Liakhvi valley, a German traveler saw newly settled Ossetian families from the mountain villages in lowlands, which misled the foreign scientist and considered this part of the Patara Liakhvi valley to be the Ossetian side. That the Ossetians were new settlers in Eredvi and its nearby villages can be seen from the example of Sarabuki, a neighboring village of Eredvi, as Prof. R. Tofchishvili researched, in the 19th century, 13 Ossetian families were recorded as households. Ossetians from Sarabuki, later, 1866-1876. They moved to different villages, including Eredvi.[394] According to the document dated May 8, 1802, along with the Georgians, several families of Ossetians who had settled from the North Caucasus lived in Eredvi, they were the property of the church and royal family landlords (so indicated).[395] It should be noted that in the village of Prisi, located in the neighborhood of Eredvi, which was considered an Ossetian village during the Soviet period, according to the Russian census of 1804, only Georgians lived. 8 Georgian families (total 67 inhabitants) from Prisi belonged to the Amilakhvrs.[396] In the census of 1804, the village located in the neighborhood of Eredvi. Only the Georgian population is mentioned in Argvitsi. Prince Favlenishvili owned 26 households in the village and all of them were Georgians (143 inhabitants in total).[397] In the census of 1804 there is complete information about the village. About the population of Eredvi. The description mentions: the peasants belonging to Teimuraz Favlenishvili - 4 of them are Georgian, and 3 are Ossetian households (in total, their harvest was 100 kods of wheat and 40 kodas of wine). Ninia Favlenishvili owned 2 households (all Georgians), their property consisted of 20 daily plots of land, they grew 80 cases of wine. Glakha Pavlenishvili owned 4 households (Georgians), they owned 40 daily plots of land, grew 50 cases of wine. Archil Pavlenishvili's ownership included 4 families (Georgians) and 6 families of settled Ossetians, they received 100 kod of wheat and 20 koda of wine from 50 daily land. Kaikhosro Pavlenishvili had 10 households, of which 8 were Georgian, 2 were Ossetian. For 80 days of land, they received 200 kods of wheat and 50 kods of wine. Ninia Pavlenishvili had 3 families of Georgians; Revaz Pavlenishvili - 4 Georgian households and 1 Ossetian household. They had 50 per day of land, they received 20 coca of wine. In addition, there lived in Eredvi a treasurer (Ghongadze), who had 5 families of peasants (Georgians), his property consisted of 30 daily land, he grew 25 cases of wine. The nobleman Erasti Gedevanishvili had three families of peasants (all Georgians) in Eredvi (their property consisted of 30 daily plots of land, they grew 100 cases of wine).

According to the 1804 census, 40 Georgian households and 9 Ossetian households lived in Eredvi.[398]

394 R. Topchishvili, approx. The work, p. 191.
395 АКАК, Т. I, стр. 469, # 575.
396 Seatsa, F. 254, Sat. 58, p. 7.
397 Ibid.
398 Ibid., p. 8-9.

In the census of 1818, the serfs of Kaikhosro Pavlenishvili are mentioned in Prisi: Tetia Gabodze, his wife and children Bero and Ninia, grandson Sosia; Khizabavreli, his wife and daughter, as well as son Grigol are also of God. Nikoloz Amilakhvar's serfs lived in Prisi: Ninia Sauri, his wife, children: Datua, Goduia and Tetia, Goduia's wife and son Glakha.[399]

According to the 1804 census, Erasti Gedevanishvili had serfs in Fris. The document states that the peasants had no obligations towards him, because he fled to the Turks.[400] Indeed, it is known that in 1801, Erasti Gedevanishvili, due to confrontation with the Russian authorities, took refuge in the Ottoman Empire, due to which the government handed over the serf-manor and property confiscated from him to Betsia Gedevanishvili.[401]

According to the 1818 census, the Tarkhnishvili family also had serfs in Eredvi. According to the data of 1804, three households belonging to Ninia Pavlenishvili were handed over to the Russian authorities to the loyal prince - Besarion Tarkhnishvili.[402]

At the beginning of the 19th century, the Black Plague spread in Eredvi, as well as in some villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys. The disease was brought to Eredvi by an Ossetian woman who came from Nikozi. In 1815, in the report submitted by the division doctor Minervin to the chief ruler Rtishchev, we read in the card: "It was established that the disease was brought to the village of Eredvi by an Ossetian woman who moved to Eredvi from the family of Kvemo Nikozi. Here he spent a few hours in one of the families, and spent the night in another family. After that, he went to the Ossetian villages. The disease was detected in both families the next day. In one house in Eredvi, three people died from "black plague". Since the local residents refused to bury them, the dead bodies, the house and part of the property were set on fire. In these two families (?) 12 people died, 2 women are sick and the condition of 5 is doubtful. [403]No other additional information about the spread of the epidemic and the reduction of the population in Eredvi can be found.

According to the 1818 census, there were 358 Georgian residents in Eredvi. The serfs belonging to Pavlenishvili are mentioned in the description, including: Maisuradze, Kristiashvili, Tsotniashvili, Midodashvili, Metreveli, Betsiashvili, Romelashvili, Kvirikashvili, Beruashvili, Terashvili, Bortsvadze, Vakhtangashvili, Ivaneshvili, Iosebashvili, Chioreli, Bechitashvili, Buzaladze, Arghamashvili, Kelekhsadze, Arbolashvili Here were the peasants of noble Tsalkalamanidze - the

399 Gsiem, 8235, #128.

400 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Ditrict) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 52.

401 АКАК, т. I, стр. 303, док. 368.

402 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori District) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 389.

403 G. Sosiashvili, from the history of epidemics in Georgia, p. 135-136.

Ghongadzes, as well as the peasants belonging to the Gedevanishvili family - the Lomauris. The population followed plowing and sowing, as well as cattle breeding. In the explanatory part of the census, it is indicated that the amount of suitable land owned by landlords and local peasants is 1000 per day. 1,500 daily forests are at their disposal.[404] The village is irrigated by streams, so there is a shortage of water. In addition to those who died due to epidemics and relocated to other villages, there were 46 families of nobleman peasants left on the spot.

At that time, Mikheil Pavlenishvili and his son Ninia had serfs in the village - 8 households of paying and 1 household of peasants; Kaikhosro Favlenishvili - 15 tax-paying households and one peasant; Ivane Pavlenishvili has 6 tax-paying households and one peasant, etc.[405]

According to the chamber census of church peasants in 1842, a total of 52 households (325 souls) of peasants were registered in Eredvi. One household belonged to Mikheil Pavlenishvili - Ioseb Maisuradze, together with his sons (Giorgi, Dato, Kikola) and brothers (Kitesa and Ninia).

Ninia Pavlenishvili owned:

Tetia Midodashvili, her cousin Grigoli and Grigoli's children: Jacob, Ivane and Sosia; Basila Tsotniashvili and her brother - Tetia; Ninia Tsotniashvili and her children: Grigoli, Solomon, Shio and Shio's sons: Alex and Bera.

Yotham Pavlenishvili's ownership included:

Tetia Maisuradze and her children: Grigoli, Andria and Sosia, Tetia's brother - Makhare and her son - Ninia;

Giorgi Tsotniashvili, his son Ninia and brother - Giorgi;

Solomon Tsotniashvili and his brothers: Andria and Sosia;

Simon Tsotniashvili and his sons: Andria, Alex, Giorgi and Ninia;

Giorgi Tsotniashvili and his sons: Lazare, Zakaria, as well as brothers: Gogia, Mose and nephews: Giorgi and Zurab.

Kaykhosro Pavlenishvili owned:

Kitesa Beruashvili, his son Besarion, brother Moses and nephews: Giorgi, Mikheili, Merabi and Sosia, Kitesa's relative Sosia and his sons: Davit, Giorgi and Andria.

In the census, the following families also appear: Tsagtomela, Glakha, Andria, Gabriel, Petua Beruashvili; Ninia Tevdorashvili and her sons: Merabi, Gabriel, Glakha; Ninia's brother Shio and his sons: Jacob and Giorgi; Ninia's relative Teudore and his son Sosia. Ninia and Grigol Tsarielashvili; Tetia Ivanashvili; Sosia and Ninia Bortsvadze; Ninia and Petre Vakhtangishvili; Children of Kites and Gogia Kristosiashvili; Sosia Maisuradze; Sosia Metreveli; Berua Buzaladze and others.

---

404 Gsiem, 8235, #128.

405 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 384-392.

The head of the village was Levan Kakashvili (?), and the judges were: Petre Beruashvili and Thandia Vakhtangashvili.[406]

According to the same 1842 chamber census of church peasants, a total of 3 households and 18 souls are described in Prisi. Ivane and Alexander were owned by the Amilakhvres: Goduia Sauri and her children: Glakha and Giorgi, brother Tetia, Tetia's sons: Petre and Andria; Datu is a relative of Godiia.

Among Kaikhosro Pavlenishvili's servants were: Bero Labadze and his brothers: Ninia, Grigoli and his children: Alex, Sosia and Simon.

Giorgi Pavlenishvili owned: Gigola Vakhtangishvili and his children: Giorgi and Gabrieli, brother Ninya.

At that time, Prisi's landlord was Levan Kakashvili, the judge was Ninia Vakhtangashvili.[407]

The population of Eredvi increased significantly in the 19th century. According to the census of 1886, 215 households already lived in the village (630 men, 550 women, total 1180 souls). All of them were Georgian and Orthodox, of which 2 souls belonged to the nobility, 7 - to the clergy, from the peasantry: 52 souls were enrolled in the treasury, 170 were owned by the church, and 7 households belonged to a private institution or were households.[408]

According to Otar Kristosiashvili, born in 1926, in the first half of the 20th century, several Ossetian families lived in Eredveli, among them: Taboshvili, Bekoshvili, Muldarov, Kasaev, Tuaev. According to him, in the 40s of the 20th century, the Soviet government promoted the resettlement of Ossetians living in the mountains.

The population of Eredvi, like the inhabitants of other villages of Patara Liakhvi valley, followed many branches of agriculture. This can be seen from the taxes included in the censuses of different times. At the end of the 19th century, the population of Eredvi was repeatedly affected by harsh natural events, which is clearly visible from the press sheets of that time. e.g. The year 1895 turned out to be very difficult for the residents of Eredvi, due to the long rains, the people here found themselves in a difficult situation: "almost half of the people were left destitute. Without grinding and without firewood, because of the incessant rains" - they complained.[409]

It seems that the heavy snowfall in the winter led to floods in the spring, the water rushed into the houses of the inhabitants and the year's sustenance and food was

---

406 Seatsa, F. 254, anas. I, Case 1951, p. 326-343; Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

407 Seatsa, F. 254, anas. I, Case 1951, p. 349-350, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

408 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1442.

409 Newspaper «Iveria», February 14, 1896 #34, p. 2.

washed away. The people of Eredvi were hopeless about the next year's harvest as well: "So much continuous water caused a great loss to the sown Chirnakhi." He gathered all the garbage together and threw it on the ground.[410]

In 1902, the villages of Patara Liakhvi valley were greatly affected by the disaster: Prisi, Argvitsi, Sarabuki, Eredvi. Agricultural fields were completely destroyed. The correspondent of "Iveria" cited the cutting down of the nearby forest by the Eredvi population as the reason for the large scale of the disaster.[411]

Due to the natural calamity, the social condition of the people of Eredvi became even worse: "The price of food and wine has increased a lot. A bushel of wheat is sold for six bushels. Maize for three bushels, barley for three "uzaltuns", wine with local irrigation (six barrels), our wine costs 12 manats, while sometimes it doesn't sell for seven or eight manats" - complained the local residents.[412]

19th century In the 80s and 90s, Revaz Pavlenishvili, a well-known public figure, published a number of interesting publications on the everyday life and problems of Eredvi in the newspaper "Iveria" under the pseudonym "Eredveli".[413] According to his report, in 1891, "something painful" appeared in Eredvi, which affected the whole village. The problem was also that the village did not have a doctor. R. Favlenishvili asked for a doctor from Tskhinvali to go to Eredvi and pay attention to the population: "It would be good if the doctor of Tskhinvali should either come out himself and see the sick, or send a doctor."[414] The subject of controversy was the St. Giorgi's Cathedral, which was considered the burial place of the said family. The newspaper "Iveria" provides us with interesting information about the disagreements among the Pavlenishvili family. Prince D. died in Eredvi. Pavlenishvili. Although the deceased's son received permission to be buried in his old father's village church (meaning St. George's Cathedral) from Archiel and the governor, his family resisted: "That church is the property of our group and we will not allow him to be buried here."[415]

At the end of the 19th century, the population of Eredvi was suffering from a number of social problems. This was compounded by the incompetence and dishonesty of local officials. Because of this, many complaints were filed against the government. That is why, in 1893, it was decided to unite several village households in order to promptly solve the problems of the residents of nearby villages. The local population met the reform with hope. According to them, "a fan of the people will do a lot of good work, which the village and the public, an uneducated person will not understand."

410 Newspaper «Iveria», March 20, 1896 #64, p. 2.
411 Newspaper «Iveria», August 13, 1902 #171, p. 2.
412 «Iveria», May 12, 1898 #98, p. 2.
413 Analytical bibliography of Georgian newspapers, Vol. III, final I, Vol., 1963, p. 447.
414 «Iveria», July 30, 1891 #160, p. 3.
415 Ibid., p. 2-3.

As a result of this event, the community of Tirdznisi, Ergneti, Kordi and Eredvi, in which about ten villages were united and "consisted of about a thousand households", the young noble Machabeli[416] was chosen.[417] Several years have passed, but the condition of the Eredveli peasants has not changed for the better: "For the third year now, the Eredveli people have been paying one-third of the state expenses, and their skins are falling off," reported the disappointed correspondent of "Iveria".[418]

At the end of the 19th century, in addition to social problems, the population of Eredvi was very worried about the absence of an educational center. It seems that the local population was lagging behind in many things: "If other villages welcome the New Year by holding schools, with yolks and performances held for the purpose of charity work, all this is foreign to Eredvi population" - the representative of the village lamented to the correspondent of "Iveria" in 1891: „The voices were raised, a parish school is being held in the village, but for that, the household had to pay two manats, and "what smart person would do that" - the author of the letter expressed his doubts. The village had to deal with "insubordination", "theft of small livestock from the Ossetians"[419] and many other problems.

The issue of the school was also relevant for the people of Eredvi in the following years. In this regard, Davitashvili, the teacher of Gori theological school, took the initiative. In 1894, a meeting was held in the village, where it was decided that "one-and-a-half manats" should be imposed on each household to open a school, which would be up to 240 manats in total. At the opening of the school, many fans appeared on the spot, some gave donations, some gave books, etc. Anton Lomauri,[420] a priest from Tskhinvali working in Eredvi, was entrusted with the care of the school. However, they did not manage to do this. A few years passed and the people of Eredvi again complained about the lack of a school: "We have been waiting for a school for four or five years and it didn't happen, let's help." They are sleeping by the warm fireplace for themselves, what about Luarsab Tatkaridze and what about us - said the people of Eredvi.[421]

Moreover, the funds to open the school under the patronage of the local population and private individuals were dispersed: "some as loans, and some by theft"[422] and the issue of education of the youth of Eredveli was still unclear in 1898. In May of the mentioned year, the people interested in the issue once again gathered the villagers and, since the construction of a new building for the school

416 Most likely, this must be a famous figure and an active member of the «Society for Spreading Literacy among Georgians», the son of Solomon Vakhtangi Machabeli.

417 «Iveria», October 15, 1893 #221, p. 2.

418 «Iveria», June 21, 1898 #131, p. 2.

419 «Iveria», January 11, 1891 #8, p. 2.

420 «Iveria», January 5, 1894 #5, p. 2.

421 «Iveria», March 20, 1896 #64, p. 2.

422 «Iveria», May 12, 1898 #98, p. 2.

was not possible, they considered as an alternative the residential house of Zakaria Besarioni's son Pavlenishvili, who was childless and had enough resources. If he refused, they thought of the house of Vasil Iosebi's son Pavlenishvili located in Nafudzari near Tarkhnia. Instead, with this, "they will give a great contribution to a useful work and erect a monument to the immortal" - the author of the correspondence told Pavlenishvili,[423] however, even two years later, he wrote about the need to open a school in "Iveria" in Eredvi.[424]

In addition to the documentary and narrative sources, the church named after St. George, built at the beginning of the 10th century, gives us a clear idea of the great past of the village of Eredvi. The inscription on its pillar reads: "In the name of God the Father and the Son and the Holy Spirit. Saint Constantine the Great commanded and went to Hereti, converted the king of the Hereti and became a slave in peace. At dawn, he prayed to Alaverdi, and his sorrow left Bredza. Kula went up for the second time. The fortress of Vejini was torn down. Kartli's home is of Tbeli Ivane's, K~e's longing for chiefship, his cross, Gazrakhvi's longing for Nikozel's. Stephane Ebiskos, with the strength of the followers, I, Theodore TaflaÁs son, laid the foundation year[425]

The inscription of St. George's Cathedral of Eredvi was originally read by Prof. V. Topuria, and later published R. Mepisashvili too.[426] Information about Eredvi temple is provided by D. Bakradze, who dates[427] the monument to 1031. Eredvi temple was visited at the time by Prof. G. Chubinashvili and Prof. L. Melixetbeg.[428]

In the inscription of the Eredvi temple, there is a very significant information about the political situation in feudal Kartli at the beginning of the 10th century. As is known, at that time Kartli was under the possession of the Abkhazian kings. They were allied with the lineage of the Tbelis. The village of Tbeti, located near Tskhinvali, represented the estate of the Tbelis. As researcher R. Mefisashvili also noticed that in the inscription of Eredvi, the king of Abkhazia, Constantine, Ivane Tbeli, the archbishop, whose name is not clear in the inscription, the bishop of Nikozi, Stephane, and the architect Tevdore Taflaisdze are named hierarchically.

If we look at the historical sources of this period and compare the Eredvi inscription, it is clear that the inscription accurately reflects the political reality of that time. According to the inscription, the King of Abkhazia, Constantine, marched to Hereti, converted the King of the Hereti, returned from Hereti, prayed at dawn in Alaverdi, and returned from Alaverdi, spent the night near Bredza. Bredza is

423 «Iveria», May 29, 1898 #111, p. 2.

424 «Iveria», November 11, 1900 #247, p. 2-3.

425 V. Topuria, Inscriptions of Shida Kartli, Historical Moambe, c. II, tf., 1924, p. 44.

426 R. Mepisashvili, the 906-year-old architectural monument of Eredvi: Journ. «Georgian Art», #4, 1955, p. 101-138.

427 Vakhushti Batonishvili, History of Georgia, published by D. by Bakradze, tf., 1885, p. 187.

428 R. Mepisashvili, Mentioned work, p. 103.

located in village near the hill. After that, Constantine marched again to Kakheti-Hereti and captured Vejini fortress. Acad. M. Lortkipanidze believes that the date of Eredvi's inscription should not be considered as the date of Constantine's campaign to Hereti, since the battles between Constantine the Abkhazian king and Sumbat the Armenian king for the possession of Uplistsikhi were followed by the invasion of Kartli by Abulkasim, and the campaign to Hereti should have taken place after these events.

906 year, m. According to Lortkipanidze, it is the beginning of the construction of the Eredvi church, and the construction of the church should be dated to 906-917.[429]

The inscription clearly shows that the Eredvi temple was built by Tevdore Taplaisdze on the initiative of Stephen, the bishop of Nicosia, and it was included in the diocese of Nicosia.

King Constantine who came from Alaverdi (whom the inscription mentions as a "saint'', which must be explained by his merit before the church), as we mentioned, was overcome by grief near Bredza. R. According to Mepisashvili: "Constantine, who came from Vejini, had to go to Zhinvani through the Gombori pass, from there, perhaps, he went to Mleta, from Mleti he moved to Karchokhi valley, where Alaverdi is. Then Constantine could go to Tskhinvali through the Patara Liakhvi valley, through Eredvi, and from Tskhinvali to Bredza.[430]

Apparently, this way has been operating since ancient times.

The Tbelis mentioned in the inscription had a special position in Kartli in the 10th century. Ivane Tbeli was the Lord of Kartli. (Later, the primacy was taken from the Tbels by the Kanchaeli family) The inscription of Eredvi places Ivane Tbeli as the next hierarchically after the Abkhazian king Constantine. R. Mefisashvili writes:

"The house of Kartli belongs to Ivan of Tbelis'', the inscription continues. These words can only be understood in the way that the ruler of Kartli (or this part of Kartli) was Ivane Tbeli. He thus appears to be a local feudal lord. Its location is connected not with Shavsheti Tbeti, but with that village. Near Tbeti, which It is six kilometers away from Staliniri (meaning the city of Tskhinvali - G.S.), it is in the west and is located directly in the vicinity of Eredvi and Bredza.[431]

Before the August 2008 war, the following surnames lived in Eredvi: Beruashvili, Tsotniashvili, Maisuradze, Christosiashvili, Bortsvadze, Terashvili, Vakhtangashvili, Khaduri, Turashvili.

Popular places in Eredvi are: Dedoflistskaro, Berisakdre, Danoakho, Eliebi, Mtskhetijvari, Nizumukhebi, Kashueti, Tkhilitskaro and others.

429 M. Lortkipanidze, Political Union of Feudal Georgia, Tb., 1966, p. 245-246.

430 R. Mepisashvili, Mentioned work, p. 114; see G. Sosiashvili, Roads in Patara Liakhvi Valley, Journal. "East and Caucasus, "#5, 2007, p. 93.

431 R. Mepisashvili, Mentioned work, p. 114.

Disevi-Kulbiti-Ksuisi

The village of Disevi is located in the western foothills of the watershed of the Patara Liakhvi and Mejuda rivers. On the left side of Charebula (the right tributary of the Azura). 980 m above sea level, 15 kilometers to the east of Tskhinvali.[432]

Disevi appears quite early in Georgian written sources. According to the list of church estates of Mtskheta dating back to 1392, the village of Disevi belonged to Svetitskhoveli.[433] In the late Middle Ages, Disev was still under the patriarchate. In 1516, the King of Kartli David X (1505-1525) and his son Dimitri donated the village of Disevi to Svetitskhoveli and Catholicos Dorotheoz.[434] It is possible that it was after this that the Samouravo of Catholicos was formed in Disevi.

In 1698, Disevi and Arashenda were bequeathed to Ioane the Catholicos for Nikoloz Dasbaiselashvili.[435]

In the 18th century, the Mouravs of Disevi became Gedevanishvili. In 1747, Anton I gave the guardianship of Disevi to the Catholicos "Svetitskhoveli" and "loyal and dedicated servant" Petre and Erasti Gedevanishvili, it is mentioned in the deed: In our loyalty."[436]

The deed was given "carelessly, inevitably and selflessly" by every man, which, in itself, raises a certain doubt about the fact that Gedevanishvili had successors in the "hand" of Disevi Mouravi. Indeed, it is clear from another document that Disevi's guardianship was previously held by Piran Gholashvili, but he "killed his cousin and for that Nikoloz Catholicos took away his serf and estate forever."[437]

On May 20, 1789, Catholicos Anton II appointed commander Ioane Gedevanishvili as the guardian of Disevi, more precisely, he renewed the old mercy and handed over Disevi to the Gedevanishvili family.[438]

---

432 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 3, vol., 1978, p. 569.

433 Chronicles and other materials of the history and writings of the world. Compiled, chronologically compiled and explained by Thedo Zhordania. Book II (from 1213 to 1700 CE), volume, 1897, p. 197. Reports that Disevi belonged to Svetitskhoveli can also be found in the written sources of the later period. In his memoirs, the well-known religious figure Irodion Okropiridze, resident deacon of Disevi, writes: «Disevi's estates belonged to Svetitskhoveli of Mtskheti...we were also members of the church.» Archimandrite, the representative of the Patriarch-Catholicos, lived next to the church in Disevi..." Z. Okropiridze, The Okropiridze Order, Gori State University of Education, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works # 11, 2016, p. 231.

434 T. Zhordania, Chronicle, II, p. 334.

435 Materials for the historical geography and toponymy of Georgia, book I (according to the historical documents of the X-XVII centuries), were prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, vol., 1964, p. 74.

436 Antiquities of Georgia, E. Takaishvili Ed., Vol. I, tf., 1899, p. 287, Doc. 243.

437 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 794-795, Doc. 277.

438 Documents from the social history of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili, Vol. II, Vol., 1953, p. 146, Doc. 234.

As we mentioned above, according to the deed dated 1559, Simon I gave estates in the Patara Liakhvi valley to Svetitskhoveli, including: two peasant families in Eredvi, the village of Kordi, the village of Zakui, Satikhari, as well as Disevi and the monastery with its entrance and Mzguri.[439] Together, this probably refers to the Dzelitskhovoli temple in Disevi and its estates. Dzelitskhoveli temple, as I. Megrelidze points out that the locals considered it built by Davit Agmashenebeli, although the researcher notes that the basilica-type temple is a monument of the 10th century. At one time there was a monastic life here, says I. Megrelidze mentioned the glass on the church of Dzelitskhovli, which was called the "monastery": "The church has an arched nave with a door from the east, which is called the monastery."[440] Dzelitskhoveli would have his own farm in the territory of Disevi. Since we mentioned Disevi's lordsaint, here we also want to touch on the inscription on the temple.

On the eastern facade of Disevi's Dzelitskhoveli Cathedral, above the window. Megrelidze read the 6-7 line inscription. The researcher writes: "On the eastern facade of the Disevi Dzelitskhovli church, above the window, there are bunches of grapes on the vines. To the right of this, a deer is depicted under a herd, and below that a lion is depicted, lunging at the deer. And the deer stands on a leafy-fruity branch. The head of a man standing in profile can be seen on the right stone of this stone; Here, there are traces of an inscription written vertically with two or three letters of 6-7 letters (there is an L inside), which needs to be studied. Letters are chosen: GS (ligature-Giorgi?) o (or -e) ps/na (or e) sl/sa (soul)/of me (m or v?) a/sa."[441]

If we read the group of graphemes in the inscription traced by I. Megrelidze as O-P (gilded), then we will get very interesting information from the inscription. Who could be the goldsmith mentioned in the inscription of Disevi's Dzelitskhoveli? I. Megrelidze, as we indicated, on the eastern facade of the church, where he traced this inscription, writes that the heads of a standing man were depicted, there is no doubt that they were the founders of the temple. The temple named after Disevi V. Tsintsadze and R. Mefisashvili dates back to the 10th century.[442] It should be noted that in the same period, a number of temples were built by the feudal lineage of the Tbels in the Didi and Patara Liakhvi valley, as evidenced by the surviving inscriptions.[443] Among them, on the eastern wall of Bortsvisjvri temple in Tbeti, there was an gilded statue of the son of Tbeli dated to the middle of the 10th century. Information about the mentioned

439 Corpus of Georgian Historical Records, Vol. IV, p. 244.

440 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, vol. II, p. 28.

441 Ibid.,

442 Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной часть исторической провинции Грузии Shida Kartli, Тб., 1975, стр. 100; Shida Kartli, Vol. I, p. 54-56.

443 G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, vol., 2017, p. 52-63.

inscription is provided by M. Brose.[444] This inscription was seen later by V. Topuria too.[445] The inscription read as follows: "Christ a(di)de Okr(o)pir son Tb(e) l(i)s(a)i~". Okropir Tbeli, together with Kavtar Tbeli, is also mentioned in another inscription of Bortsvisjvri Temple in Tbeti. The mentioned inscription is also lost: , pdg-d (Tbeli and ?) q(a)vt(a)r.[446] The mentioned inscription V. Topuria read like this: "Cross of brtsa dn shÂlni mt-ni okr-ai spd-ghd dv-t kvtr."[447] That is, "Cross of Bortsvi heil the children of their golden spdg(?) David Kavtar."[448] If in the inscription traced by Megrelidze on the eastern facade of the Dzelitskhovli temple in Disevi, Okropir is indeed mentioned, it is possible that Okropir mentioned in the inscriptions of Bortsvisjvri and Disevi is the same person. We cannot rule out that Okropir Tbeli, one of the sons of Ivane Tbeli,[449] the Lord of Kartli, was the son of Disevi, who built a temple named after Dzelitskhovli in his estate. It is possible that the surname of the Okropiridzes living in Disevi is related to Okropir Tbeli.[450] In the deed of donation given to Svetitskhoveli by David X, dated 1516, it is mentioned that Svetitskhoveli was given, along with the estates of Disevi, several representatives of the Okropiridze clan living there. The Okropiridzes are mentioned as "benevolent": "This village Disevi has given to us with a comprehensive guide, without any hesitation and without speaking, and it is taken away from us without hesitation. And the man will donate to us the noble residents of Okropiridze, Davit, Nikoloz and Demetri Maliadze.[451] The name of a number of prominent clerics is connected with the Okropiridze clan living in Disevi. The

---

444 M. Brosset, Gapports sur un Voqage archheologique dans laGeorgie et dans I Armenie, Ekhsetsuteen 1847-1848 Dar M. Brosset. Membre de I Academy. Imperiale Des Sciens. 2 de Livr. VI, Sht. Tetesbourg, 1851, p. 57.

445 V. Topuria, Inscriptions of Some Antiquities Preserved in Shida Kartli, Historical Moambe, Vol. II, Vol., 1924, p. 133.

446 Corpus of Georgian Inscriptions, Lapidary Inscriptions, I, p. 181.

447 Ibid., p. 183.

448 V. Topuria, Mentioned work, p. 133.

449 G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, vol., 2017, p. 52.

450 Art critic S. Meladze reads as follows: „S[u]lsa t[at]a[iis]a.~ This name, z. According to Okropiridze, it is very similar to the name mentioned in the inscription carved on the south facade of the Tbeti temple (C[y]л[ca] ц[ua]t[аий]ca~) - „Tsuata.~ Z. Okropiridze, The Okropiridze Order, Gori State University of Education, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works # 11, 2016, p. 229-230. It should be noted that there is a different version about the origin of the Okropiridze family, according to which the ancestor of the Okropiridze family named Okropiri settled in Disevi from the historical Dvaleti. A brief history of the ancestral village of Okropiridze, p. 23. The Okropiridzes of Diseve consider that the existence of their family name begins with the reign of Davit Agmashenebeli (1089-1125 AD). Dean Iriodion Okropiridze (1859-1933) Z. indicates this in his memoirs. Okropiridze, The Okropiridze Order, Gori State University of Education, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works # 11, 2016, p. 226.

451 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 52.

Okropiridzes of Disevi were: Bishop Alexander (1824-1907), Bishop Piros (1874-1922), Catholicos-Patriarch Leonide (1861-1921), Deacon Irodion Okropiridze (1862-1933) etc.) etc.[452]

In the document dated 1447, "Deed of Inevitability" of King Giorgi (meaning the last king of united Georgia, Giorgi VIII-1446-1466 BC) to Svetitskhovli, it is clear that George's father, Alexander I the Great (1390-1445 BC) .), Svetitskhoveli, who had been defeated by Tamerlane, restored the documents confirming the property of the first shrine of Georgians, the heir of Alexander I searched for it again and returned the lost estates to Svetitskhoveli: "We searched for it with great enthusiasm and we confirmed it with a new "Gujari." These estates in Kulbiti are named three villages: Gagelishvili, Lipartishvili and Miklutauri.[453] It seems that in Kulbiti and its surroundings, Svetitskhoveli had estates given to him by Melkhizedek Kathalikos as early as the 11th century. The royal authorities knew about this and that's why they approved the new "Gujari".[454]

Dzmobilashvili had estates in some villages of Patara Liakhvi valley in the 16th century. As we indicated, according to the list of lost estates of Mtskheti compiled in 1532-1534, the territories belonging to Svetitskhovli were owned by various nobles. Among them, the village of Kordi in the Patara Liakhvi valley was captured by the Dzmobilashvili brothers. In the same period, as it is clear from the list of estates belonging to the seat of Mtskheta dating from the first half of the 16th century, Svetitskhovli's property was represented by four peasant families in Kulbiti, owned by Dzmobilashvili:[455] Kartlis-Mtskh/etis Juari, Kuartisa, Krtskhilovans Uria Eliozidze, the village of Quesh/i Kuenninevelsa, Charebelisdze with his estate, Martsevlisdze with his estate, Jinchvelisdze with his estate, Tsakuerisdze with his estate. Dzmobilashvili's, Ratsa Aku's name is four kuamli/i Kulbiti".[456]

---

452 Z. Okropiridze, The Okropiridze Order, Gori State University, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works # 11, 2016, p. 223-287; A brief history of the ancestral village of Okropiridze, compiled by: Skimighumeni Isidore (Okhropiridze), Zurab Okropiridze, Ucha Okropiridze, Tb., 2012, p. 36-72. Since then, such an abundance of clerics was not accidental. According to priest Irodion Okropiridze, there has been a church school in the mentioned village since ancient times. The mentioned educational institution: «put our education on its feet... here children, men, women, received moral and religious education and literacy... outstanding and useful children came to Georgia through this school...» Z. Okropiridze, The Okropiridze Order, Gori State University, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works # 11, 2016, p. 234. According to Irodion Okropiridze, the said school was abolished by the Russian authorities in the 19th century. Ibid., p. 236.

453 Corpus of Georgian historical documents, Vol. III, p. 40.

454 That Kurbiti belonged to Svetitskhoveli is also confirmed by the later addition of Matiane Kartlisai (XI century). as T. Zhordania points out that the said notice belongs to Teumuraz Batonishvili (1782-1846 BC): «Saint Suetitskhoveli also had Kurbiti ..." T. Zhordania, Chronicles, I, Vol., 2004, p. 185.

455 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 137.

456 Ibid., p. 196.

In the second half of the 16th century, representatives of the royal family of Kartli also had estates in Kulbiti. This is confirmed by the "Book of Legal Donation to owner Kostantine Mtskheta" dated 1560. As it is clear from the mentioned document, lord Konstantine donated the land in Kulbiti to Svetitskhoveli: "I gave this time, Khosro's estates division, we, lord Konstantine, and lord K(Athaliko) ziguenaha in the manner of religion, as he ruled. Go to the door and embrace us, lord Konstantine and our brothers: Lords Giorgi and Melkisedek. They reported to you and donated this small donation to you, the Holy Catholic Apostolic See of Mtskheta, for the forgiveness of sins and the prolongation of days: To the city of Tiflis, one palace in front of Kalo[u]ban, Sharamdin, with its house and door and estate and kulbaki, [which the owner should have today]; The land is mentioned to you by Kulbiti and will be donated to you by Suetis Animalistou, our master Constantine and the our brothers.[457]

According to the :gujari" of the Catholic estates of Kartli, issued on December 1, 1559, along with other villages, the following villages were exempted from tax obligations: "the village of Disevi and the monastery with its Mdzhuri" and "three villages of Kulbit: Gegelishvili, Liparitashvili and Miklutauri".[458] "Saglekho" was the property of Svetitskhovli in previous centuries as well).

As in other villages of Shida Kartli, different categories of peasants lived in Kulbiti according to documentary sources. However, peasants were relatively predominant. e.g. According to 17th century book describing the flag of Zemo Kartli in the second half of the 2nd half, they had to come out of Kulbiti by the order of the king:

"K. Bogano Bakuradze Giorgi Kuamli is one of Kulbeats
His brother Shalva one, Tatuna one
They descendants' four sons
Kvirike, one peasant
Athana's brother
They descendants' four sons
Dvali Zubita one peasant
The child is his daughter, Kaitmaza one, Paata one
They descendants' two sons
Revaza dvali, kuamli one peasant
brother his paata
Their descendant - one son".[459]

The peasants of Kulbiti followed various branches of agriculture, and their tax obligations depended on farming and cattle breeding. Natural events often

457 Corpus of Georgian historical documents, vol. IV, p. 247-248.

458 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 265.

459 Iv. Javakhishvili, Monuments of the Economic History of Georgia, I, Vol., 1967, p. 48.

aggravated their social situation. This is confirmed by Davit Ksani's letter to Erekle II on October 7, 1771: "May God make things difficult for your unfaithful person as much as this man from Guerdisdziri is made difficult." Mejvriskhevida put up a lot of money, and they lost their goods. Furtseladze also lost his goods and Kulbiti people also lost their goods, and in addition to that, Furtseladze, Zardiashvili, Ksuisi, Kulbiti and half of Ditsi also said that nothing came anymore, and what was lost in the mountain villages or among the Kalots (sic:) and Ossetians, why should you be upset about it."[460]

In addition to natural disasters and social problems, the attacks of Ossetians who settled from the North Caucasus were added, which made the existence of the population even more unbearable.

One document, dated 1799, talks about "receiving threats" from the Ossetians and the lord taking by force for the inhabitants of the neighboring village of Disev-Kulbiti. It is dated March 9 and represents the verdict in the case of Davit Utnelishvili and his servant Kapanadze. Kapanadze Gogia of Imereti and his sons: Iese, Datua and Paata were Utnelishvili's serfs for a long time. They were settled by the owner Xuis and Bershuet, but fearing the attack of the Ossetians, they moved to Avnevi and became the serfs of Iese Amilakhvari. Because of this, Davit Utnelishvili complained to Yulon Batonishvili.

Datua Kapanadze appeared in the court as the defendant, according to which the reason for the Kapanadzes moving to Avnevi and the servitude of the Amilakhvrs was the coercion of Utnelishvili: " (Akra from Ksuisi, moving to Avnevi and servitude of the Amilakhvrs - G.S.) is correct, but my complaint is this: from Avnevi to Yasauli You took me out, grabbed me and threw me into the pit and took everything I had with my soul. Ten souls of bulls, buffaloes and cows, one gun bought for fifteen "minaltuns", gun weapons, house furniture and everything, I took it so that nothing else would be left on my fate. I begged you for many things and you didn't give me more than one injured ox, Kapanadze complained.[461]

According to the 1789 Katalikos' register of "Sakhoso" and "Saaznaurshvilo" peasants, the Okropiridzes of Kulbiti were owned by Catholicos. We read in the notebook:

Okropiridze priest Giorgi
Okropiridze priest Petre
Okropiridze Davit Gvdlisshvili priest
Okropiridze Kakutsa
Petre Okropiridze
Okropiridze Berua
Okropiridze Toma Mgvdlisshvili Gabriel."[462]

460 Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 191-192, Doc. 192.
461 Monuments of Georgian Law, vol. VI, p. 92-93.
462 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 990, Doc. 429..

In the census of 1781, one inhabitant of the village of Kulbiti and the inhabitants of Mereti are listed together, in the possession of Piran Cherkezishvili, who lives in Kulbiti. According to the document, the serfs of Pirani in Mereti were: Petre and Shermazan Gudadze, Ninia and Glakha Shavardenidze, Glakha and Mandzula Begeluri, Glakha Todadze, Tamaza Datuashvili, Petre Gugutishvili, Datua Tramakidze, Berika Jijiuri, Datuna Krekhiashvili, Berua Revandishvili, Mose Nukradze, Elise Javakhi, Paata Nukradze and Shio Tramakidze. According to the same description, it belonged to the same lord in Kulbiti - Gogia Metreveli.[463]

Residents of Kulbiti and Mereti actively participated in the army of Erekle II. In the 70s of the 18th century, by order of the king, nobleman Yoram Cherkezishvili came from Kulbiti, and from Mereti: Purtseladze's bought Teghadze Nina, Zurab Sufraji's servant Aspateli Ohana, and Ulumbo Ghti's parent's servant Dekanozishvili Deacon Ioseb.[464] As well as other villages in Patara Liakhvi valley, Disev-Kulbiti was in a difficult situation during the outbreak of Lezghins in Kartli. According to one of the stories, the Lezghins captured the Okropiridzes of Disevi, who escaped from captivity, however, due to the danger in the village, they did not return to Disevi and continued to live in the village of Klde in Kvemo Kartli.[465] Their descendants are still living today, who continue to communicate with the Okropiridzes of Disevi (the report was recorded by the professor of Gori State University, Zurab Okropiridze, a native of Disevi).

The above-mentioned Yoram Cherkezishvili of Kulbiti is also mentioned in the divorce book of Ksani Eristavs dated June 2, 1807, according to which, Shanshe Eristavi himself was given a share by the deacon Alex, Cherkezishvili Yoram, as well as Kulbiti and Zardiashvili with the estate of Gabriel Tavati, which they own today."[466]

According to the list of 1795, Disev-Kulbit and Ksuisi are also mentioned in the list of those villages that were "registered to buy flour for the Russians" along with other villages of the Patara Liakhvi valley. From this, the population of Disevi and Ksuisi had 10 kharvars each, and Kulbit - 20 kharvars.[467]

The people of Kulbiti paid various kinds of taxes, including "code bread." E.g. In the list of "Kodi bread payers" compiled at the end of the 18th century, along

463 A. Tabuashvili census registers of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the XVIII century), p. 98-99.

464 I. Lortkipanidze. Documents about the duty army of King Erekle, Journal of the State Museum of Georgia, XIV-B, 1947, p. 337.

465 According to one document issued on April 22, 1787, one branch of Okropiridze lived in Imereti. Amilbar Kholyadze's servant moved from Imereti to Shermazan Okropiridze and was then owned by Katalikos in Disevi. (Monuments of Georgian law, vol. V, p. 368, doc. 220.) Probably, the Shermazan family left Disevi and returned.

466 GSIEM 7486, historical documents about Saamilakhvro, Satsitsiano and Saeristavo of Ksani, p. 441.

467 Materials for the economic history of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. III, Vol., 1955, p. 106-107, Doc. 76.

with other villages of the Patara Liakhvi valley, Kulbiti is also mentioned.[468]

Disev-Kulbiti was rich in natural resources. 19th century In the description of the 90s, a spring in Disevi was mentioned, which was distinguished by its healing properties: "Anyone who caught a cold would bathe in the spring water and get sick, that's why it was called the "Medicinal Spring."[469]

Yulon Batonishvili, the son of King Erekle II of Kartli-Kakheti, grew up in Kulbiti, in the family of Circassians. When Yulon Erekle's son, who was exiled from the Russian government, moved to Western Georgia, he was accompanied by his faithful companion Piran Cherkezishvili, who was killed in a fight with the Russians. Ivane Shevardenidze from Kulbiti placed the parts of his tortured body in baskets, took them to his native village and handed them over to the land of Kulbiti.[470]

Among the monuments of Kulbiti, the Church of the Mother of God stands out, the description of which was given wide space by the newspaper "Iveria".[471] The author of the letter under the pseudonym "Tanamemamules"(countryman) writes that this church was built by nobleman Gocha and his resting place was located in the same church, in the middle of the northern column and the altar. Catholicos-patriarch Kirion II (1855-1918) considered the church named after the Mother of God of Kulbiti to be built by Gocha Batonishvili.[472] In Georgian historiography, Gocha Batonishvili was mistakenly considered as the son of Giorgi IX (1525-1527). According to Beri Egantashvili: "Batonishvili Gocha, who was the son of the Pope's nephew, King Simon..."[473] Vakhtang VI has a different report, who names Gocha Batonishvili as the grandson of Constantine II's son and David X's brother - Alexander (Giorgi Son) believes. According to Parsadan Gorgijanidze, Gocha Simon was the "uncle's son" of the king. According to D. Ninidze, Gocha Batonishvili was a descendant of Constantine II, who was very loyal to Simon I (1556-1600) and even sacrificed himself for this loyalty.[474] As D. Ninidze notes: "Gochashvili's main possession was in Shida Kartli, in particular, not far from the region where the estates of the second branch - Davitishvili are located." [475] Gocha Batonishvili's estate probably included Kulbiti, where, as we indicated, according to some sources, a temple was also built and buried here.

---

468 History of Georgia in toponymy, d. Muskhelishvili Ed. T. II, Vol., 2010, p. 172-173.

469 «Iveria», October 4, 1890, # 210, p. 2.

470 Ibid.,

471 Ibid.,

472 Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие. Е.К, Тиф., 1901, стр. 312.

473 Beri Egnatashvili, Life of New Kartli, Life of Kartli, text established according to all the main manuscripts of S. by Kaukhchishvili, vol. II, Vol., 1959, p. 379.

474 D. Ninidze, History of the Branches of the Royal House of Bagrationis, Tb., 2004, p. 259-262.

475 Ibid., p. 268.

A copy of one of the main sanctities of Georgians - the miracle-working icon of the Mother of God of Iveria, which the monk Gabriel brought out of the sea near Iviron of Athos, was placed in the church named after the Mother of God of Kulbiti.

Finally, in the 19th century due to lack of time, the Cathedral of the Mother of God of Kulbiti was in a difficult condition, it needed to be restored. He turned to the local priest Gabriel Okropiridze with a request for help for the Exarch paladin. A special commission was created by Ivane Sulkhanishvili, the leader of the nobles of the District of Gori, Giorgi Hieronime's son Sadzaglishvili (later Catholicos-Patriarch Kirion II (1855-1918), priest-monk of the Society for the Restoration of Orthodox Christianity - father Leonide (later Catholicos-Patriarch Leonide Okropiridze 18161-1919) 2000) with the composition of Gori Bishop Aleksandre Okropiridze for the restoration of the temple ten tumans.

The committee will negotiate with Greek builders, who have done some work, to start the construction.

The author of the above-mentioned article published in the newspaper "Iveria" was delighted that, "in this short period of time, church will be added to the renovated Nikozi Cathedral" and called on others to: "pay attention to the old historical remains and if you cannot delay the renovation yourself, ask the ecclesiastical government for a knowledgeable The establishment of committees from men and with the help of each other they began to renovate the old temples."[476]

In the Russian chamber census of 1818, Shanshe and Elizbar Ksani noblemen are mentioned as the rulers of Kulbiti. Also, their noble Circassian Cherkezishvili. The number of souls in Cherkez Cherkezishvili's family is 11, and the following persons are indicated in his possession: Ninya Gugutishvili (number of family members 6), Sosia Metreveli (4), Tevdore Simonishvili (19), Ninia Bogelauri (6), Berua Bogelauri (7), Ninia Shevardenidze (7), Giorgi Chalauri (10), Gabriel Bekiashvili (3), Ninia Tatiuri (6), Giorgi Demetrashvili (4), Andria Elisashvili (5), Giorgi Ghongadze (2); Elizbar Eristavi himself owned: Berua Tramakidze (3 souls) and Giorgi Revandishvili, together with his brother Ninia (6) living in the same family.

It is explained in the description that the area of suitable land in the village was 300 days. The village used the river. With Ditseura water, so the land was fertile. The fortress here belonged to Cherkeza Cherkezishvili. The main activities of the population were agriculture, viticulture, horticulture and cattle breeding.[477]

In the 1831 census of church peasants of Gori district, the serfs of Svetitskhoveli are mentioned in Kulbiti:

1. Widow Berua Okropiridze (number of family members 13);
2. Beri Okropiridze (6)

476 «Iveria», October 4, 1890, # 210, p. 2.

477 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 376-378.

3. Widow Paata Okropiridze (10);
4. Datua Okropiridze (9);
5. Nikoloz Okropiridze (6);
6. Widow Betsia Okropiridze (6);
7. Giorgi, son of Okropir Okropiridze (12);
8. Widow Zurab Okropiridze (10);
9. Tetia Okropiridze (2).[478]

Obviously, in addition to church serfs and nobles, the ownership of the church also included other natural wealth and lands (arable land, pasture, forest, etc.). After the establishment of the Russian exarchate in Georgia, the church authorities gave the Disevi forest to the Ossetian peasants of Bestavashvili and Lolashvili in the amount of one hundred daily, on the condition that they had to pay a tax for the benefit of the church. At the same time, the Okropiridzes should also benefit from the church peasants who cultivated the forest. However, the settled Ossetians soon stopped paying the tax and the Okropiridzes were also restricted from using the forest. In this regard, on July 2, 1838, Archbishop Eugene sent a letter to the civil governor of Georgia, Palavandishvili, from which it is clear that according to the report made Arch-episcope Evgini[479] to the synodal cantor on October 16, 1836, the Bestavashvili and Lolashvili were given village. Disevi forest in the amount of 100 daily, for which they had to pay Y12 manats in silver, but, despite repeated requests, they refused to pay the prescribed tax and, moreover, they harassed the church peasants - the goldsmiths.

According to the letter, the Synodal Cantor has repeatedly discussed the issue of conflict between the Okropiridzes and the Ossetians and instructed Abbot Ioane not to allow the Ossetians to settle and use the land of Disevi village as arable land until they fulfill their obligations.[480]

The village of Disevi is not described in the family lists of 1886. Probably, it is united with Kulbiti. At that time, the population of Kulbiti consisted of 80 households (289 men, 255 women, total 544 souls). All residents were Georgian (Orthodox). Part of the peasantry belonged to the treasury department (24 households, 102 men, 82 women), and a large part of the inhabitants of Disevi and Kulbit (47 households, 135 men, 128 women) were church peasants.[481]

Information about the population of Ksuisi has been preserved in documentary sources. According to one ration book of 1781, five men were responsible for the duties in Ksuisi, they were:

---

478 Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год; Seatsa, F. 254, case 1246, p. 163-164.

479 Evgeny Bazhanov, Exarch of Georgia in 1834-1844, is meant.

480 History of South Ossetia in documents and materials, т. II, Chtalinir, 1960, Doc. 41.

481 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Меджврисхевский участок, Тиф., 1893, #873.

«K. Ksusi Pukhauri Glakha.
K. Kudashvili Revaza.
K. Nina Shoshitashvili.
K. Varamasshvili Gogila.
K. Bedianidze Dzaglua.[482]

According to the first chamber census of 1804, 15 households (45 men, the same number of women, total 90 souls) were registered in Ksusi. The village belonged to the nobility of Ksani. Otar Amilakhvari had 1 household (7 souls) of peasants. Here, 1 household (14 people) was owned by Catholicos, 4 households (18 people) by the Royal Palace, 4 households (21 people) owned by the noble Glakha Utnelishvili, 1 household (4 people) by Davit Utnelishvili and 1 household (12 people) by Giorgi Utnelishvili. . All the villagers were Georgians. In the explanatory part of the census, it is indicated that the main activity of the population was farming: "But they grow crops only for their own consumption due to the constant attacks of the Ossetians."[483]

According to the census of 1818, the population of Ksusi was almost halved. It is possible that the reason for this was the internal migration process or a widespread epidemic. Only 10 households (32 men, 23 women, total 55 people) are listed in the specified document. At that time, the village of Shanshe belonged to Erista. Glakha and Tamaz Utnelishvili are mentioned among the nobles, who owned 3 families of serfs. 1 household belonged to the church noble Ioseb Gedevanishvili. According to the census, the following lived in Ksusis: Aznauri Utnelishvili (name not specified - G. S.), Mamuka, Giorgi and Andria Toliashvili, Datua Jakhoevi, Gogia and Estate Shoshitashvili, Shio Saperashvili. Choba Dugazashvili (Doghuzashvili?), owned by Shanshe and Bidzina Eristavs, with a family of six, who settled "from Ossetia 19 years ago, that is, in 1799". In the explanatory part of the census, it is stated that "the village benefits from the water drawn from Liakhvi (meaning Little Liakhvi - G.S.), therefore the water is sufficient. The land for all categories of population is 234 days, unused for cultivation - 30 days, the number of vineyards in the village - 7, forest - 15 days, mill - 1. The castle in the village belongs to the landlord Utnelishvili. The main activity of the population is farming.[484]

By the 80s of the 19th century, the population of Ksuisi consisted of 25 households (84 men, 64 women, 148 souls in total). All of them were ethnically Georgian (Orthodox). According to social categories, 5 souls belonged to the nobility, 5 to the clergy. 23 households (79 men, 59 women) from peasants were

482 A. Tabuashvili, census registers of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the 18th century), p. 98.

483 I. Alimbarashvili, population of Shida Kartli (Gori Mazri)... p. 71.

484 Ibid., p. 380-381.

all church property. Common onomastic[485] units in Disevi[486] and Kulbiti are: Tsamala Zorko, Natolismtsemeli, Diseura, Beryjvari, Kashueti, Tkhidatskhoveli, St. Marinebi, Nadikvrebi, Gutniklapia. Before the August 2008 war, the following families lived in the mentioned villages: Okropiridze, Cherkezishvili, Tramakidze, Tukhareli, Begheluri, Chalauri, Metreveli, Shevardenidze, Gugutishvili.

Satikhari-Dmenisi

Village Satikhari is located on the upper part of river Patara Liakhvi. It is spread on the right bank of Charebula. It is 960 m above sea level and it is located at a distance 12 km from Tskhinvali.[487]

Johann Anton Güldenstedt, a German traveler of the second half of the 18th century, mentions the mentioned village as "Satikhara.[488]" The translator and publisher of the German text G. Gelashvili points out that maybe the European scientist meant "Sathivara", which, in our opinion, is inaccurate.

As we pointed out above, according to one of the church Gujars compiled in the 14th century, "the village of Satikhari and nine families of Vanati, the village of Kvabni, the village of Kordi and Little Meghvrekisi belonged to the Patriarchate of Georgia.[489]

Later, the donation of Satikhari to Svetitskhoveli was renewed by Alexander I (1398) and Simon I (1559).[490]

15th century In the 1940s, Satikhari became a village, the reason for this is unknown, and perhaps the inhabitants either settled in the lowlands or succumbed to the enemy's invasions. It is a fact that in 1447, in the deed of inviolability given to Svetitskhoveli by George VIII (1446-1466), which lists the estates given by the king

485 Свод... Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Меджврисхевский участок, #872.

486 The transmission of the name of Disevi is related to a lady who gave the area where the said village is located to her brother who won the battle. According to the legend, for this place Diseuli, i.e. They call it a sister's gift. According to the second version, this part of Patara Liakhvi valley was owned by Davit Agmashenebeli's sister, who bequeathed her share of the estate from the king to the native Georgians of Naskalobevi valley. A brief history of the ancestral village of Okropiridze, p. 25.

487 G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi valley, Satikhari village, Gaz. «Literary Tskhinvali», # 3, 1998, p. 5.

488 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1962, p. 277.

489 Monuments of Georgian Law, Vol. III, texts were published, notes and searches were attached by Prof. i. Dolidze. Vol., 1970, p. 179.

490 Materials for the historical geography and toponymy of Georgia, book I, (according to the historical documents of the X-XVII centuries), were prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, vol., 1964, p. 182.

in the Patara Liakhvi valley, including three villages in Kulbiti, Virsha and Zakui, Satikhari is mentioned as a former village: "Satikhari" people with its border."[491]

Later, Satikhari was no longer part of the church's property. It seems that the Patriarchate lost the mentioned village and other estates along with it. In this regard, it is interesting that T. One document traced by Zhordania, which, according to the researcher, dates back to 1539-1530 must be drawn up. This is the deed of Mtskheta, it was written during the time of Catholicos Basil and it refers to the lost estates of Mtskheti. According to the document: `...Akus Ratishvili's Tiri... Korinthels Veluri... Amilakhors Tajuashvili... Zemo Eristo Kutsshi and Satikhari and Kordi..."[492] However, According to M. Surguladze's opinion (the document published by him is different from T. Zhordania's version), the mentioned document was not drawn up during the time of Basil the Catholicos, but during the work of Malachi. Malachia returned many lost estates to Mtskheta. The document dates back to the years 1532-1534 and Satikhari is owned by the "Zemo" Eristavs: `...and Akus Ratishvilisa Tsiri, Gurzis-Ivlita, Korintels-Veluri, Amilakhvars-Tajuashvili, Zemo Eristav's Kveshi and Satikhari. And Kordi Dzmobilashvili's Aku, Vachenadze's[493] Tzoldi, Pavnelishvili's Zakui and Eredvi's peasants..."[494]

It seems that the lost estates of the church were distributed to various dignitaries. Zemo Eristavs' is mentioned in the deed as the owner of Satikhari (it must be meant the Eristav of Ksani, because it is known that the influence of the Eristav of Ksani extended to the villages in the upper part of the Patara Liakhvi valley).

Later, Simon I, the king of Kartli, renewed his estates in Svetitskhoveli and, along with other villages, gave him "Satikhar with his Mzghuri".[495]

In the second half of the 16th century, the royal authorities, in particular, Vakhtang Batonishvili, the brother of Simon I, exchanged Satikhari with several villages in the Patara Liakhvi valley for Svetitskhoveli in the Gulf region near Mukhrani. This is confirmed by a document drawn up in 1574: "List of Mtskheta".[496] A deal was made between Vakhtang Batonishvili (brother of Simon I) and Nikoloz Katalikos, and some villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys, including: "Satikhari with his rightful Mzhzuri", near Mukhran It was given to the king's brother in

491 Corpus of Georgian historical documents, Vol. III, compiled by Tinatin Enukidze, Darejan Kldiashvili, Mzia Surguladze, Tb., 2014, p. 40.

492 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 373.

493 «Vachenadzesa» is possible because of the confusion of the graphemes «v» and «k» when rewriting the person. If we take this possible mistake into account, then it is expected to be «Kanachadzesa» in Dedan. «Such a surname can be found among the serfs and nobles of Mtskheti in Shida Kartli» (publisher's note). Corpus of Georgian historical documents, Vol. Volume IV was compiled and Georgian texts were prepared for publication by Mzia Surguladze, Persian texts were prepared by Tamaz Abashidze, Tb., 2016, p. 136.

494 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 136.

495 Ibid., p. 243-244.

496 Ibid., p. 415.

exchange for the existing village - Kuryubani. However, as we indicated, two decades after the exchange of estates during the time of the Catholicos-Patriarch Domenti, the Patriarchate returned the bay district to Simon King's brother Vakhtang,[497] and together with other villages belonging to the church, Satikhari remained with Svetitskhoveli.[498]

Until the beginning of the 17th century, Satikhari belonged to the Patriarchate of Georgia.

It is clear from the Book of Mercy of Catholicos Zebeda compiled in 1610 that the Satikhari was handed over from the Catholicos-Patriarch to Eliozidze: "With the submission, trust and intercession of all these saints, this book and deed that will last forever, we, blessed by Christ God, the chief patron of all the East and the North, give you this book and deed. Zebeda, have mercy on you and grant you with prayer and permission, may God give you the crowning king, Luarsab, and grant you... to the Catholic Church, to the bearer of the cross, to the sons of Elioz, to the sons of Gideon, to David, to the Rosses, to Kaikhosro... to the mountain of Miss, with bar, field, vineyard, water, mill, mowing Everything flawless: Saghirashvili Datua, Papua, Lomauri Datua, even Lomauri Berua, Jerkvalishvili Vefkhi and Makhara, Chareshnisadze gave me his estate and may God bless you in the seat and in our faithful service to David and Ross, the bearer of the cross, Kaikhosro[499]

The above-mentioned document is interesting from the 17th century. In the beginning, also from the point of view of the ethnicity of the population living in Satikhari. In the censuses of the relatively late period (the beginning of the 19th century), Saghirasvili are already found in Khiti and Khurvaleti,[500] Jirkvelishvili - in Tskhinvali and Tamarasheni,[501] Lomouri (Lomauri) - in Arbo[502] and others.

"Mtskhetishvili "held the "cross-bearer" as well as other positions (preacher, preacher, commander, etc.). Elio-zi-dze-Gedevanishvili enjoyed this privilege and were in the service of the church. In the village of Satikhar mentioned in the document, which is located in the upper reaches of the Patara Liakhvi valley, Gedevanishvili had estates in the first half of the 18th century. In one purchase book given by Kaikhosro Gedevanishvili to his uncle Gedevan Gedevanishvili in 1728, it is mentioned: "...I took a deed of purchase from Kaikhosro Gedevanishvili, my son Davit, my nephew Revaz, you my uncle Gedevan, your son Otar, and for the future generations of Petre, Erasti, Giorgi's house, If I caught and sold to you Satikhar, the children of Nadira Lomauri, Nikola and Sekhnia Mouti's brothers, Mouti's fair estate, mountains, fields, vineyards, arable land, arable land, water,

497 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 289.

498 Ibid., p. 438.

499 Monuments of Georgian Law, Vol. III, p. 390.

500 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 471, 345-346.

501 Ibid., p. 425, 443.

502 G. Sosiashvili, from the history of the village of Arbo, materials for the history of Georgian villages, vol. I, Vol., 2019, p. 102-147.

mill, cemetery, purchase, search, unsearchable property, all of Miss Fair's estate. I bought you and may God bless you like those who bought someone else. God bless you, I took the full price. You don't have the price of one iota left."[503]

The population of Satikhari, like other villages, had certain obligations from the royal court, both from the military and socio-economic point of view. According to one document dated from the 17th century, 7 khaso soldiers were to come out of Satikhari by order of the king.[504] According to the list of 1795, in the list of the villages that were "registered to buy flour for the Russians", along with other villages of Patara Liakhvi valley, Satikhari is also indicated. Satikhri farmers were obliged to sell 20 kharvaris of bread to the government.[505]

German traveler Acad. who visited Georgia in the second half of the 18th century, Johan Anton Güldenstedt, while describing the villages of the Patara Liakhvi valley, notes: "From these Ossetian parts, the following are the places inhabited by Georgians, partially mixed with Armenians: 1) Satskhenisi, Satikhari, Karbi... Eredvi.''[506]

The villages of the Patara Liakhvi valley mentioned by the German traveler were included in the Saeristavo of Ksani. "Ossetian areas "refers to the areas where the Ossetians who came from the North Caucasus to find a livelihood settled. In the 18th century, new Ossetian buildings were created in the valleys of Churti, Didi and Patara Liakhvi, Ivari, Ksani and Jejori.[507]

Information about the population of Satikhari is very scarce. As it is clear from the document presented above, Georgian population lived in Satikhari in the first half of the 18th century. The name of the village suggests that "Satikhari" is derived from the word clay and must be related to pottery. A number of villages with similar names can be found in documentary sources. e.g. In a document dated 1415: "Written by Guguna Khachimisdze to Elioz the Catholicos", it is mentioned "Satikhe": "...Take a frame and donate it to you for the prayer of my soul for my deceased Satikhë and at the end of Kurdzeuli with his righteous mzuri."[508]

As it turns out, there was a powerful center of pottery in the upper part of the Patara Liakhvi valley, namely in the village of Vanati, and it had quite a long tradition.[509]

Probably, a similar center of pottery should have existed in Satikhari.

---

503 Documents from the social history of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 225.

504 Materials for historical geography and toponymy of Georgia, book I, p. 182.

505 Materials for the economic history of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. III, Vol., 1955 p. 106-107, Doc. 76.

506 Guldenstedt's trip to Georgia, Vol. I, Vol., 1962, p. 277.

507 Essays on the history of Georgia, Vol. IV, p. 432.

508 Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili, Babilina Lominadze, Tb., 2013, p. 120

509 M. Zandukeli "Women potters in Shida Kartli'', collection: Shida Kartli, ethnographic research, vol., 1984, p. 156.

Ioane Bagrationi mentions Satikhari in the list of villages "which are irrigated by a small river and are again attributed to Gori.''[510] Ossetians settled from the North Caucasus.

According to the document dated May 8, 1802, Ossetian youths also lived in Satikhari, which were church property.[511]

According to the church peasant census of 1842, 13 families (50 people) lived in Satikhari and all of them belonged to the same surname: Zaal, Giorgi, Gabriel, Giorgi, Solomon, Mose Duguzashvili (the surname is written by mistake in the census, it should be Doguzashvili) and others. The village belonged to: Shalva, Bidzina and Giorgi Ksani noblemen.

The judges of the village were: Solomon and Mose Duguzashvili, but since they did not know how to write, Tskaloba Thandiyev signed the document.[512]

According to the data of 1886, the population of Satikhari consisted of 29 households (151 men, 133 women, total 284 souls). They belonged to the church ministry.[513]

The expulsion of the ethnically Georgian population from Satikhari was significantly facilitated by the brutal and incessant attacks of the Ossetians who settled in the Liakhvi valley in the late feudal period, which continued even under the Russian government. This is confirmed on January 9, 1884 by the head of Gori district. The letter sent by Amilakhvari to the Governor of Tbilisi, where Amilakhvari reported that "the attacks and looting by the Ossetians living in the mountainous part of the Liakhvi valley have no limits." The villages in the middle of the valley: Satikhari, Siskivi? (in original Сискиви), the population of Bikari was brought to such a level that they were asked to evict from these places and resettle elsewhere."[514]

The author of the letter also notes: "Because of the above, I executed an execution in the village of Satikhari, I also arrested the influential local resident Zuraba Doghuzashvili and put him in the Gori market prison, but relatively more effective measures are needed."

As for the neighboring village of Dmenisi of Satikhari, according to the 1818 census, a total of 6 families lived in it (13 men, 13 women), all of them belonged to the Valishvili clan and were owned by the nobility of Ksani.[515]

---

510 Description of Kartl-Kakheti by Ioane Bagrationi, the text was prepared for publication, research and research were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 40.

511 Акты, т. I, стр. 469, # 575.

512 Seatsa, F. 254, Writ. I, Case 1951, p. 296-298, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

513 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #844.

514 История Юго-Осетий в документах и материалях (1864-1900), т. III, сталинир., 1961, ч. I, стр. 190, док. # 98.

515 История Юго-Осетий в документах и материалях (1864-1900), т. III, сталинир., 1961, ч. I, стр. 190, док. # 98

In the explanatory part of the census, we read about Dmenisi: “In the old census (referring to the census of 1804 - G. S.) the mentioned village was not included.” Currently, there are 6 families of Sabatono peasants living in the village, but as all of them are ethnically Ossetians and newly settled, taxes should be written on them by the decision of the competent persons.[516]

In the census of church peasants of 1842, 9 households (18 people) were described in Dmenisi: Basila and Giuna Valishvili, Shalva, Ninia and Davit Khachirashvili, Lua Mekhashvili, Rajaba Karkusashvili and others. The village belonged to Shanshe, Tornike and Giorgi Eristavas. Davit Karkishvili was the landlord of Dmenis, the judges were: Lamina Alborishvili and Lua Kesashvili, but since they did not know how to write, Tskaloba Thandiev signed the document in this case as well.[517]

As is known, there were several categories of peasants freed from the obligations of the rulers in feudal Georgia: “Tarkhani”, “self-willed”, “willing” and others.

After the establishment of the Russian government in Georgia, these categories of peasants were gradually abolished and the peasantry was mainly assigned to the “Treasury”, “Lordship” and “Church” agencies. This was the case before the abolition of serfdom (in Eastern Georgia until 1864). However, even before the peasant reform, there was still a small layer of peasants freed from the obligations of the rulers. This fact happened at the will of the rulers, which is why such peasants were called “voluntarily released”. Among the peasants of this category in 1843, 2 families were registered in Dmenisi:

1. Ioseb son of Ivane Batiashvili, together with his sons: Ivane and Mikheil, Ioseb’s brother Solomon and cousin Ioseb.

They had 100 daily plots of land at their disposal, on which 36 kodi of wheat, 30 kodi of barley, and 50 kodi of corn were cultivated. They had 15 head of cattle;

2. Zakaria Sidamon’s son Batiashvili, together with his brother Giorgi and Zakaria’s son - Sidamon. The census does not show the amount of his daily land, however, it is clear that he cultivated 20 kodi of wheat, 10 kodi of barley, 30 kodi of corn. They had 5 head of cattle.[518]

By the end of the 19th century, the population of Dmenisi consisted of 32 households (107 men, 80 women, 187 souls in total). Of these, 25 households (93 males, 68 females) are Ossetian, and 7 households (14 males, 12 females) are Georgian. All of the people of Dmenisi were Orthodox, they belonged to the church ministry.[519]

---

516 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 383.

517 Seatsa, F. 254, Writ. I, Case 1951, p. 294-295, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

518 Seatsa, F. 254, anas. I, case 2036, p. 15-16, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

519 Свод ..., Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, #845.

Geri

Village Geri is located in the headstream of Patara Liakhvi gorge, on the south sloap of Gudisi ringe, 1480m abave sea level, the distance from the village to Tskhinvali is only 22km and was a unit of Tskhinvali Region until 1991[520], a little river: Geris Khevi, breanch of little Liakhvi passes the village, the source of the rever is Mountain called : „Mskhlebis Mta“. As Vakhushti Batonishvili discrubes: From the west, Geris Khevi joines rever Liakhvi, which begins in the Mskhlebis Mta and continues to the south. Osetian people live here, called: Along with Vanati Savakhtango and Vanati, Satskhenisi and Beloti are joined by Potrisis ravine from above, deep, impenetrable and rocky place, the river flows between Geri and Shuatskhviri mountain. Ossetian people live in Shuatskhviri.[521] Ioane Bagrationi includes Geri in the villages of Aragvi. Following villages are included in Liakhvi gorge as Aragvi villages (“Saarago”): k. Saarago Shindisi, population k, Tirdznisi population k, Vanati, population k, ossetian village Marileti, population k, Shuriuli, population k, Inauri, population k, Klartsvi, population k, Mepareti, population k, Geri, population – this village was owned by Yulon, but now Eristavs govern it.”[522]. Ioane Batonishvili does not uses the word “Saarago” accidentally. As it seems, Aragvi dukes, - Eristavs governed Geri and couple of villages in middle ages.[523] Ioane Batonishvili states that, once Geri was owned by Yulon Batonishvili; later, Eristavs took over. It is well-known fact that, Erekle the second seized the lend of Giorgi Kularaghas, lord of Ksani, made the noble house of Ksani extinct and some part of the property, villages, located in upper part of Patara Liakhvi gorge, gave to Yulon Batonishvili. Yulon Batonishvili, son of Erekle the second, resided in village Beloti .[524] As it seems, Geri might be passed on to him in the same period. Later, Eristavs retrieved the village back. According to 1804 Russian census, dukes of Ksani, Eristavs, owned serf - peasants of Beloti. [525] Other documents of the first half of seventeenth century states the same that dukes of Aragvi - Eristavs, owned village Geri. The name of the village and its etymology is quite interesting. As scholar J. Gvasalia explains of the village’s etymology, it is based on Zan language. “Toponyms of Little Liakhvi gorge might be explained based on Zan language. “ Little Liakhvi is merged with tributary Geriskhevi , at the source of the river, one can find worshiping place, well-known in Kartli, Geri.

520 Georgian Soviet Encyclopedia, v.3, Tb. 1978, p.98

521 Vakhushti Batonishvili, Kartlis Ckhovreba, Discription of kingdom of Georgia, v.IV, TB. 1953, P.363

522 Ioane Bagrationi, Discription of Kartl-Kakheti, edited by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb. 1986, p. 38

523 ancestors of Dukes of Aragvi , came from upper part of Little Liakhvi, Vanni, near Geri. G.Sosiashvili, from the history of Georgian Noblemen, Tb. 2008, p.45-58.

524 G. Sosiashvili, study of the history of Liakhvi Gorge. Tb. 2011, p. 139.

525 Central Historical Archive of Georgia, p. 254, Geo. 58, p. 12.

Pilgrims prayed for the safety of their domestic animals, riddance from wolfs etc. Geri means "a wolf" in mingrelian language and Lomisa and Geri might have the same meaning, if we consider Lomi/lemi (Svan language) in Lomisa. Genetically, the same worshiping animal is a wolf (a dog).[526] Gvasalia also sees the resemblance between hydronim " Mejuda" and "Mejudi" (in zan language). He thinks that some of the toponims in Kartli might be derived from Svan language. E.g "isroli", root word is "isr", in Svan language means sedge etc.[527] The observations, Gvasalia made, should be considered as well-formulated. However, Liakhvi gorge toponyms indicate similarities to lexical unities of Dargwa languages. e.i. hydronim "Liakhvi" in Nakh language mean "Lia- snow, khu(khi) water"[528]. Once, there was a village with the same name in Borjomi Gorge. Newspaper "Tsnobis purtseli" mentions the village among other villages concerning the road cleaning[529] it is noted that, a village "Gergebili"[530] is in Dagestan. We find it interesting that, "Ger" – rooted words as toponyms are widespread not only in Northern but also in southern Caucasus. e.i. in Russian description of the second half of the nineteenth century, "Gerapis", "Gerger"[531] is mentioned, and in Elisabethpol (Ganja) province we find " Gerana","Gerazliar"[532], "Gerger", "Gergebil", and "Geri", similarities with "Gergeti" is quite noticeable. With the same root, "Germukha" a village once existed in Georgia, where Paleolithic monuments were discovered.[533] Makalatia explains that Ossetians call Geri "Jgerzuar", Georgian Geri and Jeran (Jger), (derived from Geri), are the same as Svan "Jgvvrag" and Mingrelian Jege (Jgege and Gege) and they mean St. Giorgi.[534] Man name Geriso is quite familiar name in Kartli and we think it is connected to St. Giorgi church and origin of the name we might find in the legend of St. Giorgi church as a savior and protector of kids, who were infected with various infectious diseases. Churches of St. Giorgi in Kartli were built on the ruins of pagan temples. As Javakhishvili describes St. Giorgi replaced Georgian idol of the moon.[535] As "Ger" is a same root for words, in different parts of

526 J. Gvasalia, Historical Geographical study of the eastern Georgia. Tb. 1986, p. 165.

527 Ibid., p. 165.

528 K Kharadze, Historical Geography of Gergia, Shida Kartli, Tb.1992, p.113 There are other explanations about hydronim "Liakhvi". V. Abramishvili thinks that, "Lia",-the first part of the name, means damp place, and second part of the name can be explained by old forms of Georgian Grammar," Liakhu", in old Georgian means harsh sound . V. Abramishvili, for explanation of river name " Liakhvi", "Mnatobi', #1, 1971, pp-154-155, K. Kharadze, p. 113.

529 See "Tsnobis purtseli", 1899, 722, January 10, p.1.

530 Guldenstate's travel in Georgia, v.II, Tb. 1962, p. 101.

531 Archive of statistical data on settlements in the Caucasus region, extracted from special lists of 1886, Tif., 1893, Yerevan Governorate, # 154, 985

532 Ibid, Elisabethpol Governorate, # 488, 1212.

533 Gvasalia J. Historical Geographic study of eastern Georgia , Tb. 1986, p.48

534 S.Makalatia, Liakhvi Gorge, Tb. 1971, P.61.

535 Javakhishvili, History of Georgian Nation, I, Tb. 1960, p.50.

Caucasus and is the same toponym for region, it might be the same lexical unit for Caucasus ethnos and this matter requires linguist's attention.[536]

We first encounter Geri in the seventeenth century documents. As it seems, dukes of Aragvi owned upper part of Patara Liakhvi. One of the documents says that, Nugzar Eristavi donated Geri with other villages to Svetitskhoveli. "K. ks.te. this book says…alive pillar, I, owner Nugzar (son on Baindur and G-ig) thus our estate Geri and Geristavi (underlining from the author) are offered to Svetitskhoveli… and Svetiskhoveli owned Arbo Sgenasmani and we offered Kordi, our land, three Bekniashvili Irema and others"[537] document shows that, Geri and Geristavi were owned by Aragvi Eristavs. In document we read "Samkvidro",- a lend owned by somebody, as it seems, some villages in little Liakhvi gorge, were owned by the ancestors of Nugzar Eristavi. His grate grandfather was a nobleman from Vanati and from the years, when King Svimon ruled the country, owner of Vanati fortress retreated, he, as the king ordered, deceitfully seized the fortress, thus received land there from the king.[538] Historical documents do not say when Eristavs lost their land in Little Liakhvi Gorge. In Shida Kartli, Geri was well-known for its wonder making St. George church, but it seems interesting that, in the deed, Geri and Geristavi is mentioned, but not the miraculous St. Giorgi church. Chronicle of Geri Monastery names King Parsman (reigned in the sixth century) as the founder of Geri Church. In late feudal era, vineyard of Geri was owned by Kashueti St. George church, a rival of Vatopedi monastery, located near Geri, in Little Liakhvi Gorge. One document, drew up on August 30th, 1779 and maintained in private fund of Petre Karbelashvili, in Historical Archive, tells us an interesting fact" Verdict of his holiness of dikasteria (church court) His highness the king Irakli ordered Dicastery[539] to clear up and elucidate the church and land of Annunciation, in Vatopedi monastery, Mtatsminda, as we should elucidate and make a ruling on the governance of Potori St. Giorgi church and name abbot Iosap from the Church of Annunciation, Vatopedi, as a supervisor, Dicastery investigated and explored and believed with our heart the truth: Kashueti Church of St. Giorgi was under the domain of Vatopedi church of Annunciation and the church was destroyed

536 On village Geri, see G. Sosiashvii, Geri and Geristoba, scientific conference, dedicated to the memory of Prof. Lela Meladze, GSTU, conference materials, 2012, G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Gorge, Tb. 2011, G. Sosiashvili, village Geri and St. George of Geri, materials for the history of Georgian villages, II, Tb. 2021.

537 T. Jordania, chronicles, v. II, Tf.1897, p 441

538 Vakhushti Batonishvili, description of kingdom of Georgia, " Kartli Tskhovreba", texts is examined by Kaughchishvili based on the main manuscript. v. IV, 1973, P.534

539 Dikasteria is explained by Ioane Batonishvili" it is a Greek word and means jury and place for judgment, in old Greece and Russia, there were ecclesiastic judges, members of Dikasteria who examined church cases and made rulings, members were: one archbishop, priests, scholars, , dikasteria is also called Konsisteria" Iv. Batonishvili, on teaching, v II, Tb. 1991, p.77

by the river Liakhvi and blessed queen Mariam had them built the other church on the other side of the river. This is the church, and icons, placed in dilapidated church, had been kept by Makhniashvili, from krtskhinvali and later replaced them in newly build church.

Queen Mariam granted Makhniashvili archpriesthood and catholicos - patriarch of all Georgia Ioane affirmed Makhniashvili as a deacon with special letter, and his holiness , catholicos –patriarch of all Georgia , prince Domenti, and his holiness , catholicos - patriarch of all Georgia, son of the king, Anton gave archpriesthood to Makhniashvili. Thus, we declare: dilapidated church of Potori or newly built church on the other side of Liakhvi , build by the order of queen Mariam and serfs and lands , dedicated to those churches, old and new, dedicated vineyard: half of vineyard, owner Eliasshvili, viniard near the church, owner Maisuradze, vineyard of Mujari Basilla, vineyard of Gula Geri, or a house, or a lend, or a cemetery , everything belongs to Vatopedi church of Annunciation, everything is governed and maintained by abbot Iosap and he is the owner and supervisor. And no men or no clergymen or noblemen have no right to those serfs, land or church except abbot Iosap, and from now on, if some hidden land or serfs or property is discovered, they, too, will be the property of Vatopedi monastery. Dicastery made this ruling on august 30, year 1779. Bishop of Tbilisi, Mikhail, unworthy archimandrite Stepane, unworthy deacon of Mtskheta Nikoloz, royal chancellor David. And we confirm this verdict. August 31, year 1779, Catholicos Anton"[540]

The document is not clear about the donation of a vineyard. If it was donated by the royal family to Vatopedi monastery or by the Eristavi family. One can say that, Vatopedi monastery had lost the vineyard with other properties for two centuries and only Erekle II have them returned to rightful owners with the decision of dicastery. The information about Geri population is rather scanty in the document. According to the deed of Nugzar Eristavi, Geri consisted of two parts. One part was called Geri, the other one –Geristavi. Well-known to all Kartli, St. Giorgi church was located in Geristavi. Geristaoba (Geristoba) a famous holiday was called after the name of the village. In Late feudal era, "Ledger of Vilayet Tbilisi" created in 1728 gives us some information on Geri population. As it is described in Ottoman document, Geri was under the ownership of Givi Amilakhvari, who had fought against Ottomans for some time and later changed sides. In return, Ottomans rewarded him with Geri.[541] At this time, 11 households and 24 families lived in Geri. We even know the names of family heads: " Babuna son of Ivane,

540 Georgian legal code, editor and publisher prof. I Dolidze, v.V, Tb. 1974, P.128. G. Sosiashvili, Territories owned in Georgia, by the Mount Athos (Vatopedi) monastery. National Academy of Science of Georgia, Matsne, series of History, Archeology and Art, #2, 2017, p. 54 (in the Russian occupied territories, in Liakhvi Gorge, Pro Georgia, Journal of Kartvelological Studies, # 28, Warsaw, 2018, p. 175-189)

541 G. Sosiashvili, " Ottoman invasions and Patara Liakhvi Gorge, GSTU, Georgian – Turkish Scientific Conference, Conference materials, Gori, 2016, P. 62

Ivane brother of his Zurab brother of his Giorgi son of Shio Giorgi brother of his Zazir son of Zalika brother of his Giorgi son of his Alia brother of his Otara son of Chubina, Okrua son of Giorgi Adua brother of his Giorgi son of Datuna Chubina son of his Gikuka son of Tevdore Dimitri brother of his Chubina son of Bevika Tamaza brother of his Beri brother of his Geneba Son of Tevdore Giorgi brother of Ioseba son of Zakaria Onia brother of his Bira son of his".[542] Historical document does not give us information about ethnicity of the population. However, the names: Ivane, Zurabi, Giorgi, Shio, Zalika, Beri, Otara, Okrua, Datuna, Dimitri, Tamaza, Tevdore, Ioseba, Zakara tell us that it is obvious only Georgians lived in Geri. Some of the names are miswritten by the author of the leger. For example, Zaziri, Giguka, Geneba, Bira. Those names are not popular in Georgian onomasticon, however new last names were derived from them: from Onia- Oniashvili,[543] from Chubina-Chubinashvili[544] from Adua- Aduashvili[545]. Taxes, that Geri peasants paid were: daily ownership of the lend 50 daily ownership of royal valley ownership 20 daily ownership of royal vineyard 3 one bowl of grain "Ispenjy" (tax fee for Christians) a man 24[546], akhcha 2640 (Turkish silver coin from the 14th century) wheat a jar 110 akhcha 2200 barley a jar 60 akhcha 900 rye jar 30 akhcha 450 millet jar 40 akhcha 600 tenth fee (called "ushra")on vineyard, donum (40 sq. Feet) 50, for each 40, akhcha 2000, fee on shortening 250 fee on a hive 120 fee for arusane (bride-tax) 120 fee on sheep 290 deshtiban on the lend tapu fee 180 fee on a pig 120, water-mill 1, yearly tax 120 badihava, jurum jibayet, iava ve kaCkun, beiTalmal am eve khase, mali gaif mali mefkud 200 total 10090" as the document tells us, Geri population paid couple of fees for Ottomans such as: fee on sheep, bee, pig, farm products paid in grains: shortening, barley, rye, hay etc. there were other taxes. Such as: Bedihava, Jurum Jibayet, iava ve kachkun, beitalmal, ameve khase, mali, gaip mali.[547] In some scientists opinion, badihava tax included different kinds of fines: bridal fee, land tapu etc. other scientists think that badihava tax was paid

542 1728 General ledger of Tbilisi, book I, editors Sergi Jikia and Otar Shengelaia, Tb. 2009, p. 408.

543 I. Akhuashvili, Gerogian first and last names, Tb. 1991, p.486.

544 Chronicles and other materials for Georgian history , chronologically organized and explained by T.Jordania, book 3, edited by Givi Jordania and Shota Khantadze, Tb. 1967, p 031.

545 I. Akhuashvili, the same theses, p 195.

546 In Georgian system of taxation, mali was a capitation tax, see V. Gabashvili, feudal era in Georgia, Tb. 1958, p 199. As the scientist claims: "Satatro Mali" (Ottoman mali) was e tax for the invaders and it became widespread during their domination in Georgia" same, p.251, scientist thinks that "Mali" soon loses its origin and becomes one of the main royal fee… XVI-XVIII cc, it was not associated with Ottomans. P. 253. We cannot agree with this opinion as we see that in Great Ledger Mali was named among other Ottoman taxes.

547 Ibid.,

with money as a penalty by a guilty person.[548], as N. Gorgodze claims " Badihava is a name of all compound fees, based on badihava kanun-namees are given, in historical documents, Iava, kachkun, mali gaip etc. are mentioned together. Thus, badihava included couple of tax fees and it was obligatory for the population to pay taxes"[549] other Ottoman taxes, described in the document (i.e. Jurum jibayet), might be a small fees.

Jurum Jibayet might be a small tax for miscellanies items included in Badihava tax. Geri peasants paid royal taxes also. The document, written at the end of the XVIII century, includes a list of peasents, who lived in Mghvia gorge (one of the tributary of Patara Liakhvi river) villages and did not pay taxes. We read:" Gubeshvili in Sheleuri has an obligation to pay tax, Archil in Sheleuri has half obligation to pay tax, (the man had already paid first half of the tax) Kabilov in Maraleti has an obligation to pay tax, Mose Kabulashvili from Maraleti has to give away one sheep (as a tax), Chupilashvili from Klartsvi one third of the obligation has to pay, Badri Kulumbegashvili from the same village- one goat, Gochiashvili from the same village, one third of the obligation has to pay, Beda Tabuev from the same village- one goat, Tabuashvili Patsa- two sheep, he had in Eredvi. Chuchuri Bekoshvili from Geri on fourth of the obligation has to pay, Archoshvili from Tsiara, half of the obligation, there is a note that he, tax collector, from this man received one goat. Alborov has to pay one third of the obligation, Torniev and Gazaev from Chvrivi- two obligations, Sabanashvili from the same village one whole obligation, son of Khachika from the same village, half of the obligation has to pay"[550]

One of the tax name in the document seems quite interesting: "mepkud" es Gabashvili explaines" some of the peasants were without a land and benaks, a taxfee, was gathered by mevkupche, Miri official from them" mepkud or mevkupche are similar terms and mepkud might have been a tax fee from the man without property.

Ioane Bagrationi, aforementioned, includes Geri in Aragvi villages and says that it was a populated area; however, we could not find any other documents, except the General Ledger with the same information. In the first half of the eighteenth century, Ossetians, who came down from north Caucasus settled in deserted villages in upper side of Little Liakhvi gorge. According to Vakhushti Batonishvili, Ossetians settled in upper side of Geriskhevi. "Whereas in Vannati, Liakhvis khevi is merged with ravine of Geri from the west, goes through "Mshkhlebi" mountain

548 N. Gorgodze, Ottoman taxes and obligations in Ksani and Aragvi Gorge according to The Great Ledger of Tbilisi", Georgian Diplomacy, v.12, Tb. 2005, p. 426.

549 Ibid.,

550 National Center of Manuscripts, HD-# 5888, History of Ossetia in Documents and materials, compiled by Togoshvili and Tskhovrebov, Tskhinvali, 1962, p. 241, #178.

and flows to the south. Ossetians are settled here"[551]. Settlers oppressed and raided native population. In 1808 Ossetians gave a book of promise to Davit Tarkhnishvili (Tarkhanov) which said that, they would not steal any more " Year chkkh December b we give you a book of promise to you, David Tarkhnov, we Kokishvili Jivi and my relatives Arbilishvili Petre and Bekoshvili Khosro Begashvili Khughun doggie // and Gogichashvili Tatuchi and Chochishvili Kiko and we all together and united that we promise not to steal and if somebody does, we are responsible and give back stolen goods and pay fines or you make us pay. I, Anton Memandarbashov wrote this letter for them, Bejan, son of beilif Mirza wrote the letter and confirmed"[552]. Villages in Big and Little Liakhvi gorge, upper side, also bases of valley of Ksani got populated by Ossetians. The same happened to Geri. According to 1886 census, 80 Ossetian families lived in Geri, 344 men and 227 women. They used "sakhino" lend.[553]

In 1886 Giorgi Liakhveli (Chochishvili) published a letter in "Mtskhemsi" (herder) where he mentions that residents of Geri, Chvrivi and Otevi got together to discuss some issues:" day of October 12, a fine day for our history as this day shoes us that, education may be a cause of Ossetians' enlightenment and how useful they can be for their nation, for their homeland, for their successful sons, who studied and are influential people. Aforementioned day, people from two parishes gathered in Geri: Chvrivi and Otevi. To decide some issues concerning Irad (the author means Urvadi, when a man decided to marry, he had to give cattle or other commodities to the bride's family as a dowry –G.S) and eradication of "Kharnagebi". I call these issues remarkable as I can only imagine how those traditions are disastrous for Ossetians' well-being. People started to think about those issues as they are about to be parted with those traditions so deeply rooted in those people's minds. Thus, these two traditions were considered as holly. Organizers and leaders were: Praporshick Mr. Ega Kokoev and his son, respected priest M. Grigor Kokoev.[554] Ossetians in Geri gorge, taxes of Urvadi and funeral expenses cut down and with money, one Abazi (20 copeck) they would build a dwelling for a teacher in Vanati.[555] later, parish school was opened in Geri, which would be useful for the residents of Geri and nearby villages, in newspaper "Tsnobis Purtseli" we read: "parish school in Geri, society of Ortevi, villages Dzicareti, Maraleti, Sheleuri, Klartsi, Geri, Guji, Jvrevi, Kimassi and Sadaleti had decided during the meeting to open one- class perish school, to support the school financially they had to come up with 200 maneti every year".[556]

551 Vakhushti Batonishvili, Description of Kingdom Georgia, Chronicles of Kartli, v.IV, p.362

552 HD-10.664 N.D .G SIEM, 8059, Davt I, P.45, Davt II, P.157.

553 Archive of statistical data on the population of the Transcaucasian region, extracted from special lists in 1886, Tif., 1893, Tiflis region, # 417.

554 G. Liakhveli, from the Geri Gorge (Gori district), " Mtskemsi", 1886, #32, p.5

555 G. Liakhveli, from the Geri Gorge (Gori district), " Mtskemsi", 1886, #32, p.5

556 Tsnobis Purtseli, 1899, 738, January 30, p.1.

Scientists consider that the church was built during high medieval period in Geri.” The church was built in high Middle Ages; later, it was restored. The hall church is perched at the top of the mountain, built with different sizes of carved stones. In some places, it is filled with flat, gray stones, laying is mixed, in blueprint it is set in a rectangular plan, with an inscribed semicircular apse on the east , the nave is covered with a high gable roof, in the north of the apse, there is an arched recess, and in the south- two rectangular ones. One is deeper, at the bottom of the recess, there is a communion table. A conch is a semi-dome and the dome over a crossing is resting on white- stone columns, an altar is raised by one step. The church has an ogee arch. On the north façade, large arched window is placed; some small recesses are placed on the south façade. The walls are plastered, the floor is made with rectangular stone tales. Narthex is arched from inside and is architraved from the outside. The church has a divided, two hinged gate. Porch is wide and arched and connected to transept. The transept has an elongated rectangular shape with a window on the east. The window has a rectangular shape from the inside and is arched from the outside. The entrance of the transept is architraved and located on the south. West façade is adjoined with two -story bell tower. Arches of the tower are rested on round columns, which are topped with plain chapiters. On the east façade, above and left of the window, a curved cross is visible. Transept windows are framed with finely hewed tiles. Cornice is profiled and tin-roofed. Main Entrance of the church is from the east. Wide gate is rested on massive stones. Around the church, remnants of the fence are visible”.[557]

The fence of the church remained at its place until the 1970s. Sergi Makalatia writes:” Village Geri can be seen from the mountain, divided in 5 parts. Above the village, there is a high rock, where Geri church is located, church ground is small, surrounded by the fence. The gate of the fence is built with finally curved stones, topped with lion heads. The church itself is built with schist, there had been an old tower, later razed to the ground and built a chapel for the church in 1979. To the west, there is a ball-tower; the church is a small-sized and empty hall. There are no other ancient monuments around the church. Only two shacks, where pilgrims stayed for a night. St. George is considered to have a healing power to the mentally ill people and they tend to bring the diseased there to ask St. Giorgi to heal the sick. Thus, the icon, is considered wonderworking. There is other legend which says: King of Kartli, Parsman (VI) married Khvarazma, a daughter of Abkhazian ruler, she had a son Varamadsadi. In dowry she had repousse icon of St. George with relic. The king was childless and gave the icon to his stepson. During Persian invasion, the king sent his stepson to mountains for safety, built the church there and placed the icon of St. George in the church. In Georgian “stepson” is “ Geri” and that’s why they called the village Geri . Geri was the village in mountains, where the icon was placed, an Arbo- in plains. One other legend says: when the St.

557 Shida Kartli, V.1, Tb., 2002, pp.43-45

George was tortured his body was dismembered. His hand and head were buried in Geri and the place was called Tavgeri. George of Geri had brothers: Arbo cross, St. George of Atotsi and St. George of Sarke (in Khevsureti). Feast of Geri, "Gerisoba" starts on August 27 and lasts for 3 weeks: the first is Tavgeroba, the second is Shuageroba and the third-Gerisbolo. The last one used to take place in Arbo and pilgrims would go straight to another church to pray. Believers stayed overnight in Geri and perform some rituals: when somebody promised St. George, he/she would walk around the church kneeling, or dancing and singing, or walking three times with heavy iron chain "Dadianuri". People would bring various offerings: man's figurine made out of wax, they would dress in whites, offer jewelry etc. around dusk pilgrims would get ready for pernoctation: took care of farm animals, adorned houses ,lit candles in the church and listened to the "icon preacher"[558]. At the end of the XIX century, they added a cell to the church, according to I. Megrelidze, the scientist saw a cross, carved on the wall, above the cell door and dated in 1899.[559] There were small waiting houses for pilgrims near the church.[560] The east wall of the church is 5m.high, whereas extension is 2.57m. high. Total of 7.57m. The south wall of the church is 8.66m high. As I. Megrelidze claims:" An old building is renovated; the window is added in 1899 to the north wall; on the east wall, there is an opening and above it there are curved stones, inside the church, there is one stone with cross, on the shelf, there are 45 small bells, offered to the saint in different times.[561] As the scientist says, Geri church was sometimes called a monastery.[562] However, there is no trace of monastery life. In rainy weather, it was hard for pilgrims to climb up to the steep mountain and stayed to the bottom of the hill and prayed in front of the shrine. At the bottom of Geri, a Russian scientist, G. Chursin saw two or three bells on a worshiping beech tree. If the pilgrims had not been able to go up, they would have had a place to pray near the holy place.[563] As we mentioned before, chronicle of Geri ascribes foundation of Geri to King of Kartli Parsman. Writer of the chronicle is decon Iakob Lomouri, resident of Arbo, who was ministering at Geri church and wrote the chronicles there. He tells the tale of Geri church, history of village Geri and its traditions in the chronicles. Iakob Lomouri was an ancestor of well-known Georgian author Niko Lomouri.[564] in 1911, chronicle had gotten into the hands of bishop Kirion (the Catholicos-

558 S. Makalatia, Liakhvi gorge, Tb. 1971,p.59-62.

559 I. Megrelidze, Antiquities of Liakhvi Gorge, II, Tb., 1997, p.41.

560 Ibid., p.42.

561 Ibid.,

562 Ibid., p.40.

563 I. Megrelidze, same work, p.42, works of Scientific Association of Caucasus, se.1, Tiflis, 1925, p.203.

564 Building a domed church in Arbo in the second half of nineteenth century is related to the name of Iakob Lomouri and his brother Ioseb Lomouri. G. Sosiashvili, from the history of village Arbo, materials from the history of Georgian villages, V.1, p. 119-120.

patriarch of all Georgia Kirion II) who donated the book to National Museum of Georgia. Nowadays, the manuscript is kept at National Center of Manuscripts.[565]. An excerpt from the chronicle: Parsman the King, after King Bakur, married to Khvaramze, the dauter of Abkhaz lord Taktori, who had a son from her first marriage, called Varamis. She had the most valuable dowry but the one chased icon of St. George was the most precious of all, the icon was a gift from Cesar of new Greece as a token of loyalty, stepson became the hair of the king, as he was childless, and the king gave the icon with miracle making parts of St George in it, to his stepson and during Persian invasion, gave him the mountain and the gorge to keep the stepson safe, brought down Ossetians and got him the lend, at the top of the mountain he built a church, not large but fine, and he called the village big Geri, and the church-Geristavi, later the Queen passed away, than the King and the place was called " Sauplistsulo" (a place for the prince) until king Tamar. As the years came by in piece and quite for Kartli, the queen ordered to bring down the icon down in the valley and up to this day, the miraculous icon is placed there and keeps the kingdom and its kings out of harm"[566] Z. Chichinadze gives us the same information: as the scientist tells us when St. George was tortured, his head was buried at Geri, that's why they called the village Geristavi. 363 St. George's head is Geri Church, when they cut St. George's body in 363 pieces, then they took his head to Geri, a slightly different name Giorgi's head., the same goes with white St. George of Kakheti, the second wonder making church after Geri. Slight difference with alteration of a word. Not white Giorgi, but a finger of Giorgi, as Saint's right hand finger is kept in that church. These two churches are the most famous among pilgrims in Caucasus region. One cannot find a person in Caucasus, who has never heard of the names of these two churches"[567.] According to chronicles of Geri Monastery, there was e repousse icon of St. George in Geri It seems interesting that, Vakhushti Batonishvili never mentions the church, well-known in Kartli. He describes St. Giorgi church in Sparsi "from the east of Kekhvi, a gorge joines to Liakhvi, between Sveri gorge and Kemerti, flows from the north and comes out from this and Geri mountain. At the top of the mountain, a church of St. Giorgi of Sparsi is located with large golden icon. The woody mountain from Sveri is extended to the north and where Liakhvi bends, the mountain also bends and goes to the east and ends up with Geri mountain"[568]. The Sparsi church is located in Didi Liakhvi Gorge, to the north of village Dzartsemi, 3-4 km. far.[569] It is interesting what the reason was of missing the Geri church by Vakhushti's expedition. Is it possible he identified these two churches as the same? There used

565 V. Sidamonidze, Chronicle of Geri Monastery, newsp. " Soviet Osseti", November 17, 1962, P.3

566 Ibid.

567 Z. Chichinadze, History of Ossetia. Tf.1913, pp. 184-185 http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6236/3/ოსეთის%20ისტორია.pdf

568 Vakhushti Batonishvili, chronicles of Kartli, v. IV, Tb. 1953, p.77

569 I. Megrelidze, antiques of Liakhvi Gorge, v. II, Tb. 1997, p. 78-80

to be a big Geri cross in Geri church, which was relocated in St. Abbo, in Ikorta, by Ksani Eristavs in the XIX century. Marie Brosset, famous French orientalist, who specialized in Georgian studies, read the following inscription:" I, Tavkelashvili David, donate this cross for Geri St. George church, for salvation of our souls and for my son's well-being. Whoever reads, seek forgivness"[570] as we mentioned before, according to Garsevanishvili's notes, King Tamar relocated the icon from Geri to Arbo. At the beginning of the XIX century, deacon Andria Juruli, who fled to Mozdok, took relics with him, however the relics of St. George were returned to Ardo later.[571] Geri church was popular among Georgian and Geri gorge Ossetian pilgrims. Ossetians performed various rituals at Geri church. To venerate the Saint, they would slater the kettle, brew beer, extract honey and walked dancing and singing toward the church, they were greeted by deacons there.[572] In June, 1920 Geri became a shelter for rebellious Ossetians against Democratic Republic of Georgia, according to memoir of Valiko Jugheli, commander of the national army, on June 14, 1920, 10 in the morning, government forces occupied Geri and before the escape, rebellious Ossetians sacked the church of Geri.[573] After the 2008 war, village Geri and its church were left behind the occupation line. Occupants does not allow pilgrims and scientists to visit the church, thus it's unclear what happened to this ancient church. As the 2016-2017 annual report of State Agency for Religious Issues claims, Geri church is under renovation, they demolished the west bell tower and are going to renovate interior.[574] In our opinion, renovation process, done by non-professionals, might damage the authenticity of the church.

St. Giorgi of Geri had its own preachers (Kadaghi). Sulkhan-Saba Orbeliani explains the word Kadaghi as a person who preaches"[575] but in middle ages, the preacher was not only a man who preached God's words. They call Kadaghi a person, who was a member of patriarchate council. Kadaghi, as any other persons, who occupied the helping position for the patriarch, were "Mtskhetishvils". Mtskhetishviloba, as Iv. Javakhishvili explains: "was a powerful institution, close to catholicos- patriarch".[576] The scholar encountered the term in the XI

570 S. Makalatia, Liakhvi Gorge, Tb. 1971, P.41.

571 G. Sosiashvili, from the history of St. George icon of Arbo, scientific work the center of History and Archeology, Gori State Teaching University, #4, 2013, P46-57, G. Sosiashvili, from the history of village Arbo, materials for the history of Georgian Villages, v. 1, Tb, p 116.

572 "Tsnobis Purtseli" # 682, 1898, M. Gachechiladze, Lives, Customs and Culture of Samachablo Ossetians , Tb. 1996, p.61

573 B. Jugheli, Heavy cross, intr: Gegechkori, Arabidze. Tb. 1920, p. 279-280. A. Mghebrishvili, Tskhinvali in the times of Democratic Republic Of Georgia, (1918-21), Tb, 2019, p, 321.

574 the 2016-2017 annual report of State Agency for Religious Issues. 2018, p. 54.

575 Sulkhan-Saba Orbeliani, Georgian Dictionary, II, prepared by Ilia Abuladze, Tb., 1993, p. 209

576 Iv. Javakhishvili, the history of Georgian Law, book II, collections, v. VII, Tb., 1984, p.19

century manuscript.[577] Mtskhetishvils owned part of the land and estate of Mtskheta patriarchate church. M. Surguladze explains: "Mtskhetishvils held every administrative, agricultural and church positions: the king's messenger, preacher, commander, royal cellar men, battler, head secretary, chief steward, chief chamberlain etc"[578] Kadaghi participated in the ceremony of the blessing of the oil and consecration of the chrism, according to the XIII canonical text " The Blessing of the oil and consecration of the chrism and session of royal council"[579] as we mentioned before, Kadaghi meant a preacher and the preacher met every pilgrim who visited the Geri church, people thought that he preached them the words and wishes of The God, he was a mediator between them and The God.[580] It is said that, S. Makalatia saw a preacher in Geri church, last name Khaduri.[581] He writes:" it was dark and candles were lit , the voice of the preacher was heard inside the church, Giorgi Khaduri from village Nikozi, 45 years old, of medium height, dark skinned, barefooted, with big cross around his neck, holding a stick in his hand, which had white feather on its head. According to the preacher, 1932, the icon held him in Zelitskhoveli, the ascending day and he had been sick since then-evil spirits did not give him a rest,-made him weary, delusional, sick, sleepless he made a promise to Zelitskhoveli: I will come to you and stay awake whole night, so that's what I did on 15 157 of May. In the morning lit a candles and I saw a vision of a woman from the altar saying: Giorgi, where have you been, I have been looking for you, the altar had opened and she put her hands on me, forced me onto the altar and whip me: you stubborn soul, you will serve Giorgi of Zelitskhoveli. Here, I caught you and I will give you a good lesson, she went outside and started playing the pipe, icons attacked me and whipped me, I had to give them spotless sheep (white), dressed in whites, barefooted and bare headed I would better appear in front of them after a year, otherwise, they threatened me to weaken and melt my body and soul as lard candles do.

The truth outweigh me: O boy, O Boy, the truth was on my side, otherwise my soul would have left with devils. I went home, for three months I was bedridden, wailing and lamenting. The icons ordered me as you are held by icons, you will serve us bear headed and bear footed and everyone will call you "crazy"".[582] As the preacher explained, the icons ordered him to appear in front of them on the 15th

577 Iv. Javakhishvili, the history of Georgian Law, book II, collections, v. VII, Tb., 1984, p.19

578 M. Surguladze, Mtskhetishvilebi, period. " Anals", 2008, p. 171; G. Sosiashvili, Kings of Kakhi and the preachers of Mtskheta (XV-XVI CC), " Anals" # 12, 2016, pp. 205-224

579 Canonical texts of Georgian Law, prep. I. Dolidze, v II, Tb., 1965, p. 47.

580 T. Ochiauri, from the history of ancient Georgia, Tb., 1954, p. 4.

581 Khadurs lived near village Beloti, in the Khaduriant part, where the XVIII century tower is still remained, Shida Kartli, little and Great Liakhvi gorges architecture. (materials of 1981-1983 expedition in Tskhinvali region), I, Tb., 2002, p. 245

582 GHEM 5942, 11-12.

of August, at St. Giorgi of Sarke, they told him to become the prophet and would acquire the knowledge of all herbs in the world, St. Giorgi of Geri revealed him in Sarke and told him he would be a preacher at Geri church. The preacher carried two metal pipes with him, called the icon pipes (duduki) one was given to him by Sameba and the other by father Kviria in Breti.[583] The preacher was making noise with pipes and preached, talked about icons, never forgetting evil spirits "Rye king is the head of the devils, 1913 comet has its part in evil people, he caused trouble and the war. White St. Giorgi is telling devils- the one who approaches me with pure hart and holy spirit, he is mine, if not- he/ she is yours etc. Khaduri blessed pilgrims: gave advises, if accidentally touched an object in the church, immediately would murmured "Malali-khalalila".[584] Makalatia saw Geri preacher at the first half of the XX century, however, they also were there later. There were some cases, when pilgrims had visions of St. Giorgi who preached, in 1999, we visited Geri church on Geristoba, one of the pilgrim said St. Giorgi revealed to him and talked to him, sometimes he was yelling, other times he talked quietly, sitting, sometimes he was running around the church and was talking like he was St. Giorgi. Sometimes seizures started and frightened people running after him, at dawn he became tranquil, no trace of suffering of the night. There is a saying in Kartli "You sound like preacher", the phrase comes from the preacher, the God's man and the manner of his talk.

It is significant that in June 1920, the village of Geri became a refuge for Ossetians who rebelled against the Democratic Republic of Georgia. As it is clear from the memoirs of the commander of the National Guard, Valiko Jugeli, on June 14, 1920, at 10 o'clock in the morning, the government forces occupied the village of Geri. Before escaping, the rebel Ossetians ransacked the temple of Geri.[585]

In 1924, the famous Georgian antiquarian G. Bochoridze visited. The scientist saw in the church of Geri: "Georgian war flags, two pieces; carry one, carry the other; Both are badly damaged. One separate tar of some flags."[586] According to G. Bochoridze, some relics of St. George's Cathedral of Geri were kept in the Arbo Cathedral. Among them: "42. (The numbering follows in this way after other antiquities - G.S.) Silver icon painted in golden water of St. Giorgi, stamped by Luarsab king's son(?) Vakhtang(?), with Georgian Asomaturli inscription, damaged (back has a board), 35-23 cm. 422. A large wooden cross, surrounded

583 T. Koshoridze, the calendar of Georgian traditional holidays in Shida Kartli, manusc. Tb., 2014, p. 157.

584 GHEM 5942, 12.

585 В. Джугели, Тяжелый крест (записки народногвардейца), с предисл. Е. П. Гегечкори, Тиф., 1920, стр. 279-280; Mghebrishvili, Tskhinvali during the period of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921), vol., 2019, p. 321.

586 G. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili, with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011, p. 287.

by silver, decorated with two stones (one eye is missing) with Georgian equestrian inscriptions. The last inscription on the back of the cross and on the bearer of the cross mentions D. Tvkelashvili. The cross is heavily damaged, in many places the silver sheet has been completely removed and lost., 67-30 cm. 423. "Merciful Icon" St. Giorgi, with a long tar, stamped with silver, damaged (the silver sheet is torn and missing in some places), 769 ½ cm. 424. "Azarfesha" or diluting silver, donated by Abram Sarkisov in 1847, with a Georgian equestrian inscription. 425. A silver cup, donated by Vebuadze, with a Georgian Mkhedruli inscription.[587]

After the war of August 2008, the village of Geri and with it the St. George's Cathedral of Geri fell outside the occupation line. As of today, the occupation regime does not allow Georgian worshipers and scientists to come to the temple. The fate of this ancient monument is unclear. As mentioned in the 2016-2017 report of the State Agency for Religious Affairs of Georgia, after the occupation, the St. George Church of Geri is undergoing unauthorized restoration works. The bell tower on the western hump of the church was demolished, after which the interior is planned to be rehabilitated.[588] Arbitrary restoration works carried out by non-specialists may significantly damage the monument and make it lose its original appearance.

In honor of the shrine of St. George of Geri, after the war of August 2008, Georgian worshipers erected a niche of Geri in two places. Near the junction of Ditsi and Eredvi--near the occupation line and also in the settlement of Berbuki for IDPs.

Vanati-Sarabuki

Vanati village, is located on the right bank of Patara Liakhvi, 1000 m above sea level. It is located 15 km from Tskhinvali, on the southern slope of the Gudisi ridge.[589]

While describing Vanati, Vakhushti Batonishvili also reviews the villages in the middle of the Patara Liakhvi valley: "Meris-Ãev is attached to the Arbotsminda Mountain in the east of Patara Liakhvi. To the east of this river, at the top of the slope of Orbodzi, is the fortress of Kulbiti. Kulbiti's Quay is connected to this ravine by Lapachi River. Orbodzali comes out. Attached to this is a large and deep snack box, which is a snack. And there is then ksani. On this MerisÃev above, there is Vanati, on the edge of a small liakhvi. There is a castle on the top of the

587 G. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili, with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011, p. 285-286.

588 2016-2017 report of the State Agency for Religious Affairs of Georgia, 2018, p. 54.

589 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 4, vol., 1979, p. 287.

hill, Snekvi went up to the top of the small mountain. This mountain separates the villages of Kulbit-Vanati, and Satskhenisi, and Beloti, and Little Liakhvi, and Orbodzali of the approach. In the north, there is a little Liakhvi, with Kulbiti and Vanati."[590]

Vakhushti Batonishvili attributes the Savakhtango estates to Vanati: "In the west of Vanati, Liakhvi's ravine Geri exits on the side of Mshkhlebi mountain and sister. Ossetians are close to it. They are called Vanatithurt Savakhtango."[591]

The area where Vanati is cultivated is a strategically important place.[592] As we pointed out, from here the roads went to Didi Liakhvi valley in western Georgia. From Vanati, it was possible to connect with the valleys of Ksani and Aragvi, as well as with the North Caucasus. The Vanati castle controlled the Patara Liakhvi valley and the roads here, that is why this important village belonging to the Ksani nobility played a big role in the political and economic life of the valley since ancient times.[593]

As we mentioned, one of the villages located in the upper part of Patara Liakhvi valley was given by Vakhtang III to his faithful Shalva Kvenipneveli. Later, in addition to Atsriskhevi, Ksani eristavis also took control of other villages of the Patara Liakhvi valley, Vanati and Satskheneti became their property. This is confirmed by the deed of donation given to the Ikorta monastery by Eristavi of Ksani in the first half of the 15th century, where we read: "In the name of God... Michael and Gabriel...I, the unchosen sinner of all men, Eristavi son of Kvenifneveli Sama Shalva...we offered (to Ikorta) The village of Manvazeti and Satskheneti and one peasant owns one vena, a palace and a house for three days, and I wrote this essay Zatikni...and one David (Davitni), two Tue, F/Brvli and Marti...besides that, he owns three liters of cash. , with Vanti (Vanati?) they will be taken to my house."[594] Ioane Bagrationi in his work: "Description of Kartl-Kakheti" mentioned Vanati in the list of villages that: "are irrigated by the Patara Liakhvi valley and are again attributed to Gori." These villages, including Vanati, according to the explanation of Ioane Bagrationi: "...they are attributed to the side, it was held by Yulon Batonishvili, now it is here of the Ksani nobility.''[595]

Ioane Bagrationi has also mentioned Vanati as a populated territorial unit among the villages he names as follows: "These are the villages of Saarago, which belong

590 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 369.

591 Ibid., p. 362.

592 G. Sosiashvili, for the issue of the location of the village of Vanati, collection of works of the Gori Small Academy, 2008, p. 140.

593 G. Sosiashvili, from the history of Vanati, vol., 2005, p. 7.

594 T. Zhordania, Chronicles II, Vol. 1897, p. 23.

595 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 40.

to and are neighbors of this Liakhvi valley.[596]

In Georgia, apart from Vanati in Patara Liakhvi Gorge, there were many other villages with the name of Vanati. According to Ioane Bagrationi, one of the villages in the Shulaveri valley was called Vanati.[597] There was also a village in Kakheti called Vanati.[598]

In the 15th-18th centuries, a large part of the Patara Liakhvi valley became the property of the nobility of Ksani.[599] The owners of Ksani nobility built a number of important castles in the Patara Liakhvi valley during this period, and some of them were restored. The restoration of Vanati Castle is also connected with Shanshe of Ksani nobility.

According to tradition, before the expansion of the Ksani nobility in the Patara Liakhvi valley, it was the residence of the royal government in Vanati.

According to G. Makhniashvili a resident of Vanati, there is a tradition that the kings who went hunting in the Patara Liakhvi Valley would sometimes stop (rest) in Vanati.

According to Sulkhan-Saba Orbeliani, Vana means a stall.[600]

Interesting stories about the name of the village have been preserved among the local population. According to 70-year-old Galina Tsitsiloshvili, in the early period the village was planted relatively high on the so-called forest. In the vicinity of "disintegrated chair''. In the beginning, there were only a dozen households, and that's why it was called Van-Ati.[601] (We recorded the edition in 2005). 87-year-old Sevasti Jojishvili gave us an even different report. "As they say, there used to be a few people called Vano in our village, and that's why it was called "Vanoeti" that is, "Vanati.''

As we indicated above, Vakhushti Batonishvili attributed to Vanati those villages that were included in the feudal administrative unit Savakhtango in the late feudal era. Territorially, the right bank of Patara Liakhvi, the same as Satkhumeti, the area between Patara Liakhvi and Mejuda valleys was separated, which was called Sidesdziri: "The side of this mountain, from Jariasheni to Vanati, is called Gverdisdziri, and there is a place with vineyards, fruits, crops, productive of all crops except rice and cotton. , as we wrote about Kartli, but the wine there is a thin and aromatic for drink - explains Vakhushti Batonishvili.[602]

In the 70s of the 18th century, the German traveler Johann Anton Güldenstedt,

---

596 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 38

597 Ibid., p. 68.

598 Ibid.,

599 J. Gvasalia, Mentioned work, p. 26.

600 Sulkhan-Saba Orbeliani, Georgian dictionary, Vol. I, Vol., 1991, p. 253.

601 G. Sosiashvili, from the history of Vanati, vol., 2005, p. 18.

602 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 362.

who was in Georgia, did not visit Vanati, who wrote: "...1 hour after Satsakheneti, we were at the river. Gria village. Near Vanati, where on the left bank of Patara Liakhvi, the castle of Vanati can be seen at a significant height.[603]

Giorgi Liakhveli (Chochishvili), a correspondent of "Droeba" newspaper, who was engaged in active journalistic activities in the 1980s and systematically published his correspondence in "Droeba" newspaper, wrote about Vanati. Socio-economic and political life. In the letter "Passenger's Notes, "G. Liakhveli notes: "We went to the village of Vanati after Stepantsmindida. The village school, which was closed at that time, stands on the edge of Patara Liakhvi. The school is built on a very bad foundation. No shade, no playground, no garden. There is one ruined castle in Vanati, built round and very artificial. A road has been dug under the ground near his room, which leads to Liakhvi, and with the help of which the troops are said to be able to move water to the front. The people living in Vanati are all Georgians. From village Vanati starts with the mountains and then all the Ossetians live in the villages..."[604]

In the narrative sources, the name of Vanati actively appears in the political life of Georgia in the 16th century. The origin of the nobility of Aragvi is connected with the mentioned village. According to Vakhushti Bagrationi, the ancestor of Nugzar Aragvi Eristavi was a noble from Vanati, who took advantage of the unstable situation in the country, occupied the Aragvi valley and founded the Aragvi Saeristavo:

"And this is a good thing, it was Eristavi of Aragvi, because his grandfather was a nobleman from Vanati, and during the first reign of Svimon, he was the keeper of the castle of Vanati, and he took the castle (of Vanati - G.S.) by the order of the king and by deception, and the king gave him the lands. And when they captured the king of Kizilbash, Svimon, he also captured Eristav of Ksani, attacked and killed Tekturmanidze and Charmeuli, and captured Bazaleti, killed him, and the concubine's son killed all his brothers, and Nugzar's nephew kidnapped him. Nugzar captured Bazaleti, then subjugated Mtiuleti, and he came to here Simon and gave it to Papasve Nugzari for his services, and they have been in charge of Eristavi until now."[605]

Vakhushti's essay mentions the apostasy of the "occupant" of the Vanati castle from the royal government. Nobleman from Vanati, by the order of Simon I (1556-1600), opened the prison of Vanati. Because of this, Simon I was given a manor in Vanati to the nobility of Vanati. This fact, if we trust Vakhushti's report, happened: "In the first reign of Svimoni. "In our opinion, these words should mean the reign of

603 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1963, p. 99.

604 Newspaper "Droeba" 1884, #77, p. 2.

605 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli S. Kaukhchishvili Ed. T. IV, Vol., 1973, p. 534.

Simon I until 1569, that is, before the capture of the king of Kartli by the Kizilbashs through the traitor Korghanashvili. After the capture of Simon I, the nobles from Vanati sided with Eristavi of Ksani, cut off Tekturmanidze and Charmeuli, the owner of the Aragvi valley, and subdued Bazaleti.

The information of monk Egnatashvili is identical to Vakhushti's information. With a slight difference, he tells us about the capture of the Aragvi Valley by the ancestor of the Nugzar's people: "But the fathers and grandfathers of the Nugzar of Aragvi people killed Tekturmanidze, the owner of Evi, and captured Evi, and the king gave him Āada, Mtiuleti, and Dusheti and Ananuri of Evil.[606] As can be seen from this report, the Vanati nobles cut off the owner of the ravine, Tekturmanidze, and occupied the ravine. In addition, the royal authorities assigned to them: Khada, Mthiuleti, Dusheti, Ananuri, and they were called the people of Khevi.

Ioane Bagrationi has a rather extensive report about the origin of the Aragvi nobility, which is quite far from the historical reality and seems unconvincing, although it will be interesting for the reader to get to know it. Ioane Bagrationi in his work: "Description of Georgian noble families" - writes: "These Aragvi people are the in-laws of Osni Kargi, who is surrounded by the Caucasus Mountains. Their ancestors lived in Vanati place. The first of these was granted by King Constantine the nobility of Giorgi's son, and he appointed as an official a noble called Sidamon. And when the Musaturki came with the cavalry of the chief of Georgia, then the king Constantine fought with the Turks, and in the battle he killed the king of the Turks, and the Georgians were defeated, and there was a confusion between the Georgians in the year of Christ, 1407. For this reason, Sidamon gathered the horsemen Ostan and the men of the house and defeated the Bazlidze themselves. The inhabitants of the plains of Aragvi, because of which even today it is called Bazaleti lake, because of their name. And this slave overpowered him. He was called Eristavi, but the ruler of Aragvi. And after that, during the reign of Svimons, there were many battles between the Turks and Persians, and King Svimon Luarsab's son gained power everywhere, and in the last battle in Turkmet, the Georgians defeated him and captured King Svimon and Dashta's son Luarsab Jernet in the battle. After that, his son, the son of Bazli, killed the rest.[607]

This information of Ioane Bagrationi is far from the truth, and it will not be useful as a reliable source when researching the origin of the Aragvi nobility. In contrast to Vakhushti Bagrationi, Ioane Bagrationi pushes the chronological framework of the appearance of the Vanateli nobility in the political arena much further back and connects it to the reign of Constantine Giorgi's son.

The narration in the writings of Ioane Batonishvili about the Ossetian origin of the people of Aragvi is repeated in the report of Vakhtang Batonishvili, which

606 Beri Egnatashvili, Life of New Kartli, IV. Javakhishvili Ed. Vol., 1940, p. 125.

607 Ioane Bagrationi, Description of the surnames of the nobility of Kartl-Kakheti, Tb., 1997, p. 20.

he presented to the chief ruler Karl Knoring on July 9, 1801. In his letter, Prince Vakhtang expresses dissatisfaction with Bezhan Saridan, the son of Mdivanbeg himself, who appealed to Lieutenant-General Knoring with claims about the ownership of the Aragvi valley and the nobility (in 1801, the nobility of Aragvi tried to restore the nobility of Aragvi, which was abolished by Teimuraz II in 1743). Vakhtang Batonishvili, in a letter sent to the Archbishop, notes that the Aragvi valley has always been the property of the Bagrationi royal family and was given to him by Erekle II. Vakhtang Erekle's son emphasizes the Ossetian origin of the Sidamonovs' and adds that Bezhan Eristav's relatives-Sidamons still live in Ossetia and it is not known to him how they got the title of nobility: "The said Aragvi was the land of the house of the Kings of Bagratov and Guar was the land of the aforementioned Bazhani (we are talking about the Bezhan Aragvi Eristav - G. S.) Someone from Ossetia has come out. Even today, there are Osni Sidamons, and they received the honor of nobility, that is, nobility, and from whom and how - Vuzi and they lived in the village of Kartli in the village of Vanati i.e., near it and later during the calamity of the division of the kingdoms in Georgia, during the strengthening of Persia and the great oppression of the kings of Kartli and Kakheti. He found one of them to be a match for the Vietnamese nobles, with a thug force and action and captured the mentioned village of Vanati and without it, and later found many others who agreed with the thugs and fought the country against him and conquered it, but not completely, and in action it was similar to the above-mentioned for a number of times conquered completely."[608]

It seems that Vakhtang Batonishvili rightly used the legend created about the Ossetian origin of the Aragvi Eristavs', he "proved" to the Russian authorities that the ancestors of the Bezhan Eristavi who came from the North Caucasus should not have any claims on the Aragvi valley. In Georgian historiography, Shaburisdze are considered to be the nobles of Aragvi. D. Gvritishvili specially researched the issue of the origin of Aragvi eristavas. He drew attention on several documents published by T. Zhordania. In one of these documents, which dates back to 1398, Eristavi Shaburisdze Mikai is mentioned. The Shaburisdze eristavs, as the owners of the Aragvi noble-house, are also mentioned by In the "Chronicle of the Souls" of the Gergeti Trinity compiled in 1439 by T. Zhordania, there was a letter from Khutsuri, which according to him, it is from an earlier period.[609] According to the researcher's observation, the lineage of the Eristav Shaburisdzes should come from the Shaburi mentioned in this letter.[610] The Shaburidze-Eristavs are also known from one of the deeds of 1465, from which it can be seen that Vamik Shaburisdze

608 Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), Под общ. ред. А. Д. Берже, т. I, Тиф., 1866, стр. 265-266.

609 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 85.

610 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 203.

donated the estates of Mtskheta.[611] According to the document of 1477, it is clear that the same Vamik Shaburidze gave the village of Khandaki to the Bodorn monastery, which was their ancestral burial ground.[612]

As a result of observing the above-mentioned documents D. Gvritishvili writes: "It is clear from the information provided that in the 12th-15th centuries Shaburisdze were the nobles of Aragvi. "In addition to the upper ravine of Ananuri, there are also twelve converts from Tsilkani, when the children of Saint Embazi were converted, the bishop of those who were from Tsilkani was their flock. Little by little, they spread Christianity, appointed an elder and a deacon, and the children of the saint's baptism multiplied. Eristavis'of Aragvi, no one was more involved in converting than Tvinier Shaburishvili. His "saeristo" was rather low.[613]

According to D. Gvritishvili, in addition to the Saeristavo of Aragvi, there was also the Saeristavo of Khevi in feudal Georgia, the center of which was the village of Sioni, located at the foot of Kabarjini mountain, on the right bank of Aragvi in Khevi, in modern Kazbegi district. According to him, the Russian travelers of the 17th century called Aragvi Eristavs "Sonta Eristavs" and "Sioni Eristavs "meaning the same Khevi Eristavs. D. Gvritishvili believes that Tekturmanidze, mentioned in Vakhushti's and Beri Egnatashvili's reports, must have been Eristavi of Khevi.[614] As D. Gvritishvili notes: "The people of Vanati could subdue Aragvi only after subduing Khevi. Vanati is located in the gorge of Patara Liakhvi, from Patara Liakhvi you can go to the gorge via Truso. In case of dominating the valley, it is easy for you to control the mountainous belt of the Aragvi valley, especially since it was not so difficult to mobilize the mountaineers against the feudal lords. As for the report that Vanati population saved the people of Ksani, it is possible that it was not without foundation..."[615]

As for the conquest of Aragvi Saeristavo by the Vanati nobility, D. Gvritishvili writes: "Since the 16th century, the nobles living in the Patara Liakhvi valley have been taking advantage of the complications of foreign and domestic conditions.[616]

The researcher, based on the less reliable information of Ioane Bagrationi, concluded that the nobility of Vanati captured the nobility of Aragvi with the rescuers of the Ossetians. D. Gvritishvili's conclusion about the Ossetian origin of Aragvi's nobles lacks scientific argumentation, because such a thing, if we do not include the report of Ioane Bagrationi and the above report of Vakhtang Batonishvili, is not confirmed by any Georgian source. Vakhushti Bagrationi, as we mentioned, mentions that Nugzar Aragvi Eristavi's grandfather was a Vanati

611 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 85.
612 Ibid.,
613 Ibid.,
614 Ibid., p. 93.
615 Ibid.,
616 Ibid.,

nobleman, but says nothing about his Ossetian origin. D. Gvritishvili mainly relies on the report of Ioane Bagrationi, about which he himself noted: "As we have seen (the report brought by G.S.) gives a completely different story, and in no other source, Bazlisdzeni is not mentioned in connection with Saeristavos of Aragvi. We don't even know what information the author of the given source relied on when he developed the mentioned provision, it is expected that it was based on some oral transmission. In general, this source contains many errors, including factual-chronological ones...[617] So drawing the above-mentioned conclusion based on Ioane Bagrationi's report is unacceptable for us.

The issue of the Ossetian origin of the Aragvi nobles was dealt with quite extensively in one of his works by G. Togoshvili.[618] He used the same sources that D. Gvritishvili. This is the writing of Ioane Bagrationi and the report of Vakhtang Batonishvili to the chief ruler Karl Knoring. G. Togoshvili took advantage, as well as according to Chubinov's writings: "For the descendants of the nobles of the family, "where it is mentioned: "the nobles of Ksani and Aragvi... from the Ossetian family of Sidamonov... 16th century. In the first half, Iason - the second son of Ksani's Eristavi, Armkhon's estate, captured the Vanati castle and many other places, after the death of the chief's brother, he sought the inheritance of Ksani (1560); And King Simon, in order not to be afraid to strengthen the already powerful prince, gave the eristavship of Ksani to his younger brother Iason, and to the conqueror of Vanati Iason he gave the entire community of Aragvi and called it by the name of Aragvi Eristavi. This is the reason for the inexorable enmity between the people of Ksani and Aragvi, the enmity that made Ksani and Aragvi angry with blood..."[619] Based on this information, G. Togoshvili concluded that the famous political figure of the 17th century, Nugzar Eristavi, was the son of Iason mentioned in Chubinov's writings, which, in our opinion, is unacceptable.

St. Chubinov's writings, unlike other Georgian sources (Vakhushti, Beri Egnatashvili), do not know the original owners of the Aragvi valley, who existed before the appearance of the Vanati nobility. Iason, mentioned in St. Chubinov's work, who captured the Vanati castle, G. Togoshvili considers Nugzar Aragvi as the father of Eristavi. It is impossible that Nugzar was the father of Aragvi Eristavo (if he was the founder of Aragvi Saeristavo). He did not know the name of Vakhushti, or the Beri Egnatashvili. From the writings of Vakhushti, it can be seen that nobleman of Vanati, a contemporary of Simon I, was the grandfather of Nugzar Eristavi of Aragvi, and, at the time when the king of Kartli was captured by Kizilbashs, noblemanof Vanati was with Eristavi of Ksani, as it is stated in St. Chubinov's writings, it can be seen that he did not have a hostile attitude, but the nobility of Ksani helped the nobles of Vanati to subjugate the Aragvi valley.

617 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 87.
618 G. Togoshvili, Georgian-Ossetian relations in the XV-XVIII centuries, Tb., 1969, p. 189.
619 Ibid.,

G. Togoshvili, after familiarizing himself with the sources presented above, concludes: "From the testimony of these reports, we highlight the fact, almost unanimously recognized by all the authors, that in the late Middle Ages the eristavs who dominated Aragvi were originally representatives of the Ossetian social stratum.''[620] It is interesting to whom is G. Togoshvili referring as all authors?

The scientist writes without any argument: "nobles of Vanati fought with great activity to climb to the top of the social ladder. Their struggle with local feudal clans to expand serfdom became particularly active in the 16th century. They took good advantage of the country's political decentralization, the weakness of the royal government, and were able to subjugate the whole of Saaragvo, becoming its nobles... The highlighted reference to the Ossetian origin of the Aragvi nobles in the cited reports should mean that before their dominance in the Aragvi basin, the Ossetian population appeared in these areas, which were supported by They had to capture Vanati for the battle of the nobility."[621]

We cannot share also G. Togoshvili's opinion, also regarding the formation of the Ossetian population in the Aragvi valley. The existence of the Ossetian population in the Aragvi Valley before the 16th century, so that they could be called the Ossetian nobility, is completely inconceivable. As R. Topchishvili notes: "The demographic list of April 5, 1770, which is completely not based on real data, contributed to the misconception about the existence of the Ossetian population in the Aragvi valley.''[622]

As R. Tofchishvili researched, this list includes communities inhabited by Ossetians, which were not included in the Aragvi valley, for example: "Chrivi, Zaka, Truso, etc.''[623] Judging by the existing documentary material, it is clear that there were no numerous settlements of Ossetians in the Aragvi valley until the 16th century.

R. Topchishvili does not agree with G. Togoshvili's opinion: "Vanati nobles could not be a Ossetian nobles. Ossetian noblemen could not sit in Vanati. Ossetian nobility could only live in Ossetia. Nobility, living in the village of Vanati in the foothills of Shida Kartli in Georgia, would undoubtedly be a Georgian. It is inconceivable otherwise."[624]

One document dated 1617 provides us with interesting information about the origin of the Aragvi nobility, which T. Zhordania published this book of mercy, from which it can be seen that Nugzar Aragvi Eristavi donated his servants to Svetitskhovli Cathedral:

---

620 G. Togoshvili, Georgian-Ossetian relations in the XV-XVIII centuries, Tb., 1969, p. 191.

621 G. Togoshvili, Georgia-Ossetia relations in the XV-XVIII centuries. p. 192.

622 R. Topchishvili, Issues of the settlement of Ossetians in Georgia and ethno-history of Shida Kartli, Tb., 1997, p. 155.

623 Ibid., p. 157.

624 Ibid., p. 155.

"St. KS: Te: I told you about this book..., I Eristav, ruler, Nugzar (and his sons Baindur and G~im) then... that our inheritance Geri and Geristavi was sacrificed for Svetitskhovli by the kings... also Arbo, Sgenasman was Svetitskhovi's and this We caught, and for that, we took away from you."[625]

As can be seen from this information, Nugzar Eristavi of Aragvi. He calls Geri and Geristoba an "inheritance" of village Geri, where there is a famous shrine of St. Giorgi. It is located on the northern side of Vanati. If we interpret the "inheritance" mentioned in the document presented above, the Ossetian origin of the Aragvi nobles is completely excluded. According to the explanatory dictionary of the Georgian language, "inheritance "is inherited property from parents.[626]

It is impossible that Geri and Geristavi were the estate of Ossetian nobility. It is also unbelievable that Ossetian nobility had local serfs in the village Kordi. The said village is located in the middle of river Patara Liakhvi, where the Patriarchate owned the estate since ancient times, the Ksani nobility and Gedevanishvili had their serfs here.[627]

M. Bakhtadze expressed interesting opinions about the origin of the Aragvi nobility. The researcher considers Shaburidze as the first people of Aragvi. Aragvi Saeristavo, as M. Bakhtadze writes: "It was created in the second half of the 13th century. From this time on, until the end of the 15th century, the Aragvi clergy were Shaburidze.[628] The scientist agrees with Platon Ioseliani's opinion,[629] according to which after the Shaburidze, the Aragvi clergy became Tekturmanidze and Charmauli, however, as he notes, Platon Ioselian is wrong about the date (this fact, not Alexander I's reign). 1412-1442), but it should have happened later) in the determination (D. Gvritishvili also indicated this).[630] As M. Bakhtadze points out: "It was after this (referring to the regression of the Shaburidze lineage - G.S.) that the previously united Aragvi Saeristavo was divided into two parts.... The Tekturmanidzes settled in one part, and the Charmauli settled in the other. If we trust Beri Egnatashvili, and perhaps we should, then it turns out that Tekturmanidze were the owners of Khevi. In such a case, the Charmaulis remain in possession of the Aragvi valley itself.[631] In the Aragvi valley, it seems that a number of feudal houses were fighting for supremacy. If we look at the reports of Vakhushti Batonishvili and Beri Egnatashvili, several clans (Tekturmanidze, Charmeuli, Bazlidzeni and Nugzar Eristavi's ancestors)

625 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, pp. 441-442.

626 Explanatory dictionary of the Georgian language, Acad. Arn. Chikobava Ed., Tb., 1986, p. 391.

627 G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi Valley (Kordi), Tb., 2007, p. 27.

628 M. Bakhtadze, Chronology of the nobles of Aragvi (XVI-XVIII centuries), Tb., 2005, p. 4.

629 Пл. Иоселиани. Описание города Душета, Тб., 1866, стр. 36

630 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 91.

631 M. Bakhtadze, Mentioned work, p. 9-10.

were in conflict with each other. In the end, it was the ancestors of the Nugzar's people who won in this battle and they became the people of Aragvi. Ss G. Jamburia writes: "In the 16th century, the nobility of Vanati (from Patara Liakhvi valley) with the help of the nobles of Ksani cut off the nobles of Aragvi and took possession of Saeristavo. From now on, Eristavi became their surname.[632] The surname of Nugzar Eristavi's grandfather was unknown to Vakhushti, otherwise he would have indicated it. Perhaps Nugzari's grandfather, who appeared in the political arena, was a nobleman living in the Patara Liakhvi valley, who was not distinguished by his special lineage, so in order to present his lineage differently, they created a legend about their Ossetian origin, which was the basis of Ioane Batonishvili's report.[633] The narration, which existed in the feudal house of the nobles of Aragvi, must be a later fabrication.

As we indicated above, Vanati is mentioned in the list of church estates of Mtskheta at the end of the 14th century, and in the 2nd half of the 16th century it came under the ownership of the Vanati nobility, the ancestors of the Aragvi nobility. We have already read the Book of Mercy of Nugzar Aragvi Eristavi, according to which the Nugzar's estate Geri and Geristavi was donated by the Royal Court to Svetitskhoveli, in exchange for that, Aragvi Eristavi occupied Arbo and handed over some peasants belonging to Kordi to Svetitskhoveli. Vanati is not mentioned in this document, but since the Geri mentioned in the document is in the vicinity of Vanati, we must assume that the Aragvi nobility had some influence on the mentioned village. Vanati, despite the fact that it was territorially included in the Ksani Saeristavo, according to the census of Ioane Bagrationi, is mentioned in the list of Saaragvo villages. Ioane Bagrationi has separately allocated security estates in "The villages of Saarago, which belong to and are neighbors of this Liakhvi valley, are: Saaragvo Shindisi, Mozhale, Resident of Tirdznisi, Vanati, a resident..."[634] It is worth noting the fact that in the first quarter of the 19th century there was a church serf of Ananuri in Vanati - Sosia Japarauli (probably, this is also due to the influence of the nobles of Aragvi).[635]

In the first half of the 17th century, the Pavnelishvili family had serfs in Vanati.

In a deed dated 1640, we learn that the king of Kartli - Rostom (1632-1658) renewed the favor of the serf in Vanati to Davit Pavnelishvili.[636] It can be seen from the 1700 year book of Samamilakhvro and Liakhvi people of Kodispuri that Otar Pavnelishvili owned a serf estate in Vanati at that time. In the document we read: "Children of Otari Vefkhia of Vanati Pavnelishvili a) Nugzari - Rajaba's son

632 G. Jamburia, Aragvi Saeristavo, Encyclopedia «Georgia», Vol., 1997, p. 181.

633 АКАК, т. VII, Тиф., 1878, стр. 348.

634 The description of Ioane Bagrationi, Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research was added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 38.

635 R. Topchishvili, Mentioned work, p. 153.

636 Seatsa, F. 1450, Doc. 95, p. 168.

Batati, a) Otia Maisuradze on the estate of Rajaba's son, a) Eliashvili Sekhnia and Yosebashvili Beruka."[637]

One document dated July 25, 1649 contains interesting information about the internal migration of the population of Vanati in the direction of lowland villages in the 17th century. The land was "sold" to Mesakhasturishvili and his children. Together with others, someone "Alnia from Vanati" is verifying the purchase deed.[638] At the end of the same century (March 5, 1688), Tamasa from Tinishkidi bought the land for Teudore Aduashvili from Vanati, "near the land of Gemana from the Tinishkidi area (the then head of the family of Tinishkidi - G. S.).[639] It seems that Vanati peasants used to buy plots of land in lowland villages.

The facts of population migration from Vanati to Tinishkhidi can be found even later. In the beginning of the XX century Jojishvili from Tiniskihidi, they moved from Vanati.[640]

Amilakhvaris also had serfs in Vanati.[641] In the late feudal age, the Machabeliss also tried to acquire serfs and estates in Vanati. As we mentioned, the road from Vanati via Tliakana passed through the Didi Liakhvi valley, where the Machabeli capital existed. According to the story, at the beginning of the 19th century, the Machabelis took possession of the estate in Tliakana, which belonged to Sese Makhniashvili, a resident of Vanati, and for this reason, there was a sharp conflict between the Machabelis and Makhniashvili. Sese Makhniashvili will be killed by one of the representatives of the royal house of Machabeli.[642] Among the defensive buildings in the villages of the Patara Liakhvi valley, in the late middle Ages, the Vanati Castle occupied a special place in the political life of the country. In the 20s of the 18th century, it was conveniently used by the people of Shanshe of Ksani against the Ottoman rule. According to Vakhushti's report: "Shanshe, the Eristavi of Ksani, and Eristavi Teimuraz of Aragvi, the Ottomans of Ganadze and the Revazes of Dasue, did not belong to the Ottomans, for this Isak-Pasha ordered Mohammad Kuli-khan and presented the Akhaltsikhe span. They came and raided Ksani and came to the castle of Vanati and shot many Ottomans from Kvabi. But at night he was taken out of Kvabi, Shanshe saw him, he gave a bribe to the Ottomans."[643] Mentioning the caves near the Vanati fortress in this report is not unreasonable, Vakhushti also writes about it.[644]

---

637 Seatsa, F. 1448, Doc. 3602.

638 National Centre for Manuscripts, F. HD, Sat. 5306.

639 Materials for the historical geography and toponymy of Georgia, book I, (according to the historical documents of the X-XVII centuries) prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, vol., 1964, p. 202.

640 I. Alimbarashvili, History of Tinishkhidi, Gori, 2005, p. 130.

641 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 120.

642 Gia Makhniashvili, a resident of Vanati, helped us in recording the narration, for which we would like to express our gratitude.

643 Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia, c. IV, p. 620.

644 Ibid., p. 369.

As is known, from the 30s of the 18th century, the domination of the Ottomans in Georgia was replaced by "Kizilbashoba". The new Shah Nadir of Iran imposed heavy taxes on Kartli, which caused great resentment among the feudal aristocracy as well as the lower social classes. One of the first warriors who rebelled against Kizilbash was Eristavi Shanshe of Ksani, who fortified the fortifications in Saeristavo, including the Vanati castle, to prevent the foreign enemy from invading.[645]

In 1733, Teimuraz II marched in Saeristavo of Ksani. About this campaign, Shanshe Eristavi wrote to the exiled Vakhtang VI: "When the Tatars and Kakhetian master, the Georgians, approached me. First, Kakhetian nobleman came to Akhalgori and he couldn't do anything here, so he left. Behind him, they came to Liakhvi, and they did not sell it from there. There was a large army, twelve thousands of them were Tatars, Lezghins, Georgians and Kakhetians.[646] Soon, in order to punish the rebellious people, the Shah of Iran sent a large army under the command of Sephi-khan. Sephi-khan first conquered the southern part of Saeristavo in Ksani, and then moved to the patara Liakhvi valley. He successively took the fortresses fortified by Shanshe. According to Sekhnia Chkheidze's report: "Koronikon Uke (=1737) came to Kartli with the army of Sephi-khan the Great, he went to meet nobles Ksani at his house, they took the fortress of Ikorti, the fortress of Vanati, the fortress of Kulbiti…"[647] After overcoming the resistance, Shanshe was forced to retreat to Imereti. From Imereti, Shanshe Eristavi, hoping that they would help him in St. Petersburg, set out on the road to Russia, but the Imperial powers disappointed him and Eristavi was forced to return to his homeland.

As Acad. N. Berdzenishvili noted: "The energetic feudal lord did not break down, he entered his inheritance in the Ksani valley and for three years he led a good fight against the invaders...''[648]

One of the main centers of the fight against Kizilbash was still Vanati fortress. According to the information preserved in Polievktos Karbelashvili's "Chronicles", Shah Shanshe again sent a punitive squad against Eristavi: "In 1739, Aslamaz Khan (commander of the Kizilbash army - G.S.) attacked Eristavi Shanshe, they sacked Ikorta, Kulbiti, they entered the Vanati fortress, 22 days They got up and could not be killed - what, it snowed and the army returned to the city."[649]

The castle of Vanati is built in a really inaccessible place and it would be very difficult to besiege it during winter.

Shanshe Eristavi was a flexible politician, he conveniently used the power of Lezghins against both the Kizilbash army and his opposing feudal lords.[650]

---

645 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 322.
646 Ibid., p. 320.
647 Sekhnia Chkheidze, Life of the Kings, St. c. II, p. 341-342.
648 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. VI, p. 325.
649 Chronicles of Georgian history, Prof. A. Ioseliani's ed. Vol., 1980, p. 74.
650 N. Berdzenishvili, Mentioned work, p. 226.

In the second half of the 18th century, "Lekianism" became even stronger in Kartli. During one of the campaigns, the leader of the Lezghins - Zubeidala, plundered the Pataral Liakhvi valley and took the Vanati castle, the capture of which meant the control of the entire valley for the Lezghins.[651]

For the royal court of Kartli, the prevention of corruption has become one of the primary concerns. Erekle II tried to prevent the invasion of Lezghins by active defensive measures. For this purpose, he developed a special plan, which he sent in writing to Zemo Kartli banner in 1772. According to this plan, the second area of the fight against the Lezghins included Patara Liakhvi villages, including: Beloti, Satskhenisi, Vanati, Arbo, Kordi, Ditsi and others.[652]

Vanati forthress has been a frequent object of attacks by Lezghins many times. There is a story recorded by Prof. S. Makalatia Vanati, according to which a local woman helped the Lezghins to capture the Vanati fortress. The woman likes the leader of Lezghins, she gives him a card for the tip of the thread roll, in which it was written, make the length of the thread a ladder and climb out of the prison. The leader did the same. The Lezghins captured the fortress at night and kidnapped the people. A treacherous woman marries the leader of Lezghins.[653] It should be noted that the Lezghin attacks continued even after the establishment of Russian rule. At the beginning of the 19th century, the government organized special checkpoints to stop the Dagestani detachments. On April 19, 1802, Lieutenant-Colonel Simonovich wrote in the name of Major-General Lazarev in a letter that it is mentioned that in order to prevent the attacks of the Lezghins, the Russian military took preliminary measures, in particular, checkpoints were placed in the border villages and valleys in the direction of Turkey, Ossetia and Imereti, the main part of which were Georgians. Cossack pickets were organized behind them. One such picket was created in the village of Vanati, where three Cossacks were stationed according to the specified document.[654] At the end of the 18th century, the Amilakhvars had serfs in Vanati. As it turns out, Ioane Amilakhvrisshvili sold the Rajabashvili estate bought by his ancestors to Archimandrite Gamaliel, the abbot of the Ikorta monastery. This is confirmed by the year 1800. Purchase book dated November 22: "St. By the will and participation of the Most High, the Father, the Son and the Holy Spirit, by the power of the Cross of the Animal Bearer, from now until the end of time, the book and the deed of purchase, firm and unchanging, from every man, from now until the end of time and ages, we, Amilakhvrishili Minbashishvili Iovane and our brothers Giorgi and David, have written and given to you. You, the Archimandrite of Ikorta, Mr. Gam(a)liel, so caught us and sold to you the estate of Rajabashvili Otaraand Ivane's estate, bought from our father, to

651 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 56-58.
652 National Center of Manuscripts, F. HD, Sat. #13714.
653 S. Makalatia, Liakhvi valley, p. 58.
654 АКАК, т. I, стр 656, # 923.

Vanati, of which he was the owner, with his mountain, lowlands, rock, forest, river, water, mill, floodplain, spring. , with a cemetery, a palace, a cemetery, a burial ground, an entrance, an exit, an arable land, an arable land, and all the fair grounds. Because the Pavlenishvili people sold their share of the estate to you completely to Vanati Dmenis(!) and we also sold this estate that we bought to you... May God bless you in the service of the church... This martyr is the God of them and the Circassian son of "Bokaultukhutsi" Piran (seal)), Purtseladze Mouravi Giorgi (ring), Bibiluri Mouravi Datua (ring), Vanatis Natsvali (ring: Gogia), Mamasakhlisi of Vanati Giorgi, Maisuradze Asanbeg (cross), Tedeluri Yase (cross), Jojishili Beri (cross) Tevdorashvili Glakha (cross), Khaduri Taqa (cross), Otar (cross) of Elisbarashi, Tavshavadze Nikoloz (cross), who was present. I wrote the Bible in Paata with the words of this Amilakhvrishvili Iovane and I am also a witness to this (bechedi Paata). Description of the deed essay in November KB, Koronikonsa UPÀ. We, Amilakhvrishilis Tskhinvali Mouravi Ivane, have signed this deed, it is my hand and there is a seal (two seals)..."[655]

Before the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti, Vanati was supervised by Giorgi XII's Mouravi. According to Platon Yoseliani, Gogia Mirzashvili was the Moutavi of Vanati, Arbo and Shindisi.[656] According to another report, Gogia Mirzashvili's Samouravo included Chvrivi, Mghvrivi (probably, it should be the village of Ghvria, near Vanati, a small village with one family located in the Mgvria ravine of one of the tributaries of the Patara Liakhvi),[657] Vanati, Arbo and Shindisi.[658] According to Platon Yoseliani, another Mouravi of Giorgi XII - Gogia Purtseladze, supervised the Patara Liakhvi valley, he was the overseer of "Patara Liakhvi and the Ossetians."[659] Captain Enokhin's report dated April 2, 1803 to the chief ruler Pavle Tsitsianov was accompanied by an appendix: "Located in Gori district" About the location of the real estates and estates belonging to the royal family." The annex shows the geographical location of the villages, the suitability of the land, the forest massifs, the quantitative indicators and ethnic affiliation of the people living there, their property and social status, taxes, various branches of agriculture... the village is also described here Vanati: The village of Vanati is located on the banks of the Patara Liakhvi river. 17 families live there. According to the locals, arable medium-level treasury land is equal to 31 plots of arable land for one day. The forest is 3 versts away from the village and has a circumference of about 10 versts. The peasantry is poor, engaged in plowing and sowing. They grow wheat, dika, barley, millet and corn, they do not have surplus. Cattle breeding is moderately developed. Taxes in favor of the village owner amount to 40 rubles and

655 Seatsa, F. 1450, Book 36, Doc. 163.
656 Pl. Ioseliani, Life of Giorgi XIII, p. 263.
657 G. Sosiashvili, Researches, vol., 2007, p. 48.
658 АКАК, т. I, стр 195, # 157.
659 Pl. Yoselian, Mentioned work, p. 263.

are collected by force. Bezhan Mirzashvili, the Mouravi of the village (probably, he was the son of the above-mentioned Gogia Mirzashvili - G.S.) lives with his family in the village of Shindisi, where he has a garden with his brother, but his farm is unorganized. The obligation of the peasants to Mouravi is one chicken and several tons of bread.[660]

Since 1803, after the Ksani nobility, enraged by Erekle II, regained their rights, Vanati, as well as the villages in the upper part of the Patara Liakhvi valley, again became the property of the Ksani nobility. This is confirmed by the document dated June 2, 1807, which refers to the divorce of the nobles of Ksani. According to the mentioned document, Vanati (in the form of a prison) became the property of Mikheil Eristavi: "Vanati together with its prison, man and estate and ten families of men Khakhala Aniashvili, Demetri Charimishvili, Khosro Butkhuzi, Archvadze Gdvoia, Gogadze Nina, Begia Ossetian, Ossetian Kudala, Oniashvili Ioseb, Oniashvili and Khokhashvili[661]

After the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti, the Georgian society came under heavy political pressure, it was felt by all strata: the nobility, the clergy, the peasantry. The Russian bureaucratic rule established in Georgia, the greed and arbitrariness of the officials established in the governing circles of the country from the north, the violence against the population soon became noticeable. The various campaign planned by the imperial court to destroy national institutions became the reason for the unification and uprisings of all strata of the Georgian society against the Russian rule. The first speech against Russian rule took place in 1802, in Kakheti, in the village of Kelmenjuri.[662] In 1804, a rebellion broke out in Mthiuleti.[663] Davit Batonishvili wrote: "At that time, there was great hardship among the great Georgians...where the Russians pass by, they make them suffer by beating, abducting, and seizing villages."[664] This was followed by the Kakheti rebellion of 1812.[665] The rebels invited Grigol Batonishvili son of Ioane from Kartli and proclaimed him king.[666] The movement against the Russian rule covered almost all corners of Georgia. The population of the Didi and Patara Liakhvi valleys stood up to the colonial policy. The members of the royal house of Bagrationi fought hard to overthrow the Russian regime. In 1804, Alexander and Teimuraz Batonishvili

660 АКАК, Т.II, Тиф., 1868, стр. 73, №121.

661 Gsiem, 7486.

662 Georgia-Russia relations, in the XVIII-XXI centuries, book I, chapter, 2016, p. 341.

663 Ibid., p. 342.

664 Davit Batonishvili, New History, published by Tamar Lomouri, Tb., 1941, p. 40.

665 Relations between Russia and Georgia in the XVIII-XXI centuries, Book I, p. 345; Documents for the history of the 1812 rebellion in Kakheti, the documents were prepared for publication by prof. Sh. Khantadzem, Tb., 1999; al. Fronel, Revolt of Kakheti, 1812, historical story, tf., 1907, p. 42.

666 N. Javakhishvili, Grigol, the last Georgian king fighting against the Russian Empire, Journ. «Historian,» #11, 2011, p. 12-17.

sent letters to all strata of the population of Kartli-Kakheti and called them to speak out against the Russians.[667] Yulon and Parnaoz Batonishvili, who had supporters in all corners of Georgia, including in the villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys, were distinguished by their intransigence with the Russian authorities, where they repeatedly tried to incite the population against the Russian authorities. Yuloni and Parnaoz, with the help of Malkhaz Andronikashvili, were conducting secret negotiations with the dignitaries living in Kartli. The rebellious Batonishvili had connections with Machabeli, Zhuruli, Gedevanishvili...[668]

Yulon Batonishvili, as it is clear from the letter written on August 13, 1802 by the State Councilor Kovalevsky in the name of Chief Ruler Knoring, invaded the Patara Liakhvi valley, namely the village of Beloti. He was going to enter the little Liakhvi valley again. The Russian authorities were informed about this in advance by their agency. Several checkpoints were fortified in the Didi and Patara Liakhvi valleys. This is confirmed by Lieutenant-Colonel Simonovchi's letter to Major-General Lazarev dated August 16, 1802, where it is mentioned that, due to the situation, it became necessary to strengthen the Tskhinvali checkpoint and the Beloti fortress with military force, and General Majorkov Tuch issued an order according to which from the camp in Tskhinvali (?) the transferred military unit would be accommodated, and in Beloti - 51 soldiers, 1 senior officer, 2 non-commissioned officers, a Cossack commander and 12 Cossacks, 6 of whom were supposed to be at the Vanati checkpoint. Along with that, 20 armed Georgians sent by Giorgi Amilakhvari would be in Beloti.[669] The continuation of the struggle against the Russian government was the planned rebellion against the tsarism in Samachablo in 1810, which was led by Levan Batonishvili, the son of Yulon.[670] The armed march in Didi Liakhvi valley ended in failure, but the members of the royal family did not lose hope. They had active supporters among the lower strata of the population, who spared no effort and used various methods to mask anti-Russian calls in the villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys.

In this regard, the correspondence of Russian officials provides us with very interesting information. According to the letters, Ms. Barbara Lapachi, who lives in the village of Vanati, was particularly active in creating anti-Russian sentiment among the population of the Patara Liakhvi valley. On May 15, 1812, to the headquarters of the Nizhegorod Dragoon Regiment, Captain Smirnov wrote to the commandant of Gori, Lieutenant Colonel Rainier from Tskhinvali: "Yesterday, Alekseev, a cannoneer in Tskhinvali, verbally reported to me that a woman addressed the people gathered at the evening prayer in the church with words

667 E. Orjonikidze, Alekandre Batonishvili's struggle against the Russian government, Alexander Batonishvili's letters, volume, 1999, p. 13.

668 G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2021, p. 233.

669 АКАК, Т. I, стр 248, №241.

670 Там же, стр. 236.

aimed at disturbing the peace. Prince Alexander will come and the Russians will be slaughtered, and those who survive will be exiled to Russia. Georgians will live as before. It was as if St. George told him everything as a prophecy in his sleep. Therefore, I considered it necessary to arrest him. In response to my question, according to his testimony and that of the local residents, he turned out to be a resident of the village of Vanati. I am sending him to you with the said (report) as a troublemaker of the people. Regarding everything, I contacted Colonel Pecherski, the chief of the 15th regiment of Eger.[671]

Russian officials were apparently spying on the local population in crowded places. From the letter of Captain Smirnov, it is clear that Barbara Lapachi had a secret connection with the forces supporting Aleksandre Batonishvili and attributed her call against the Russians to the revelation of St. George in his sleep. The Russians arrested the rebellious woman and sent her to the commandant of Gori, Lieutenant Colonel Rainier. As it is clear from the letter sent by the State Councilor Malinsky to General Rtishchev, the Russian high-ranking official requested to check Barbara Lapachi. If he turned out to be mentally insane (mentally weak), then the state should allocate 25 rubles for his treatment. As Barbara Lapachi addressed the worshipers gathered in the church with an anti-Russian call, Malinsky suspected that Barbara Lapachi's call was instigated by the clergy, so he recommended Rtishchev to discuss the issue with the clergy. On Malinsky's advice, Rainier had to take this woman and find out who she had a relationship with, who was her circle of acquaintances. If it turned out that Barbara Lapachi was not connected to the anti-Russian forces, then the village where Barbara lived should become her guarantor and make sure that she stops going to other villages.[672]

On May 25, 1812, State Councilor Malinsky wrote to General Rtishchev: "The commandant of Gori, Lt. Col. Rainier, reports to the headquarters of the Nizhegorodsky Dragoon Regiment about a woman sent to him by Captain Smirnov, whose name is Barbara, and she is from the village of Vanati in the same district. In the church of the village of Tskhinvali, this woman addressed the people with outrageous words about the Russian government, allegedly at the behest of St. George. Sending me the testimony of this woman and copies of the report, Staff-Captain Smirnov comes to the conclusion that if this woman is not a devil, then she must be mentally retarded. I am sending you the same kind of copies from the attachments, in my opinion, it is necessary that 1) the mental condition of the mentioned woman should be checked through the inspector of the medical department Ryzenko, who is currently in Gori, together with other doctors, and if they find her (Barbara) mentally impaired, they should be given The possibility of

671 АКАК, Т.V, Тиф., 1873, стр. 943, №25.

672 G. Sosiashvili, One episode of anti-Russian speeches in the Liakhvi Gorge, at the beginning of the 19th century (Barbare Lafachi) Center of History and Archeology of the Gori State University, collection of works # 19(1-2), 2020, p. 183.

action, for which 25 rubles will be set aside from the extraordinary funds of the governorate for its maintenance and treatment, which I can send there. 2) To give an opportunity to the clerical authorities to investigate whether this woman was taught by any of the clerics, so that through her the people will be informed that what happened is a revelation. If this woman does not turn out to be weak-minded, Lt. Col. Rainier should accompany her and, without disclosing the circumstances, find out among the locals where she was and who she knew, to find information about her behavior and state of mind. 3) If it turns out that all this is not true, as it sometimes happens, this woman should be handed over to the village where she lives, and the village should take surety and establish supervision over her, watch over her behavior, so as not to allow her to wander in different places.[673] The report of the interrogation of Barbara Lapachi is attached as follows:

"18th day of May 1812, I testify what I know in truth. My name is Barbara and I am originally from Georgia. My father was Gogia Lapachi, and my mother was Darejani, the daughter of Maisuradze, both of them were Georgians and lived in the village of Chari. They died. My wife Tevdore Jojishvili is Georgian and still lives in the village of Vanati.[674] Since I fell ill on September 8, 1811, I went to the Church of the Archangel of Chari, where I spent five weeks in prayer. Then I returned to Vanati, where I prayed in the Church of the Savior every morning and evening.[675]

On January 6, on "Natlisgeba"(religious day), I arrived in the village of Arbo, and since then I have been there, in the church of St. Giorgi, at whose will I went to bless the following villages: Devrisi (probably, it means the village of Dgvrisi, which is currently part of Tskhinvali - G.S.), Nikozi, Zemo in the churches of Khiti, Kushi, Khiti, Tirdznisi, Ditsi, Kordi and Tskhinvali. With the alms received from the people, I bought shelter, wax, and incense and brought them to the church of St. Giorgi of Arbo, who (meaning St. Giorgi of Arbo) appeared to me on the 13th of the same month, ordered me to go to Tskhinvali and pray for St. George of the border, to collect donations from the population, to buy a sheep and to St. Giorgi of Arbo He killed me in the church yard. Therefore, I went to Tskhinvali the next day. Saints appeared to me during the evening prayer in the Church of St. Giorgi of Chekere, who revealed their names to me. I remembered only Saint George and the Mother of God. They ordered me that if the Russians do not fear God and they do not have mercy on the people, then they will be punished by exile in Russia, that

673 АКАК, Т.V, стр. 943. #1052, # 1613.

674 A number of documentary sources confirm the existence of the Jojishvili family in the village of Vanati in the Little Liakhvi valley, see S. Alimbarashvili, History of Tinishkhidi, Gori 2005, p. 130; Jojiant district existed in Vanati. G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 82.

675 It means the hall church named after the Savior of Vanati, which was built in the 10th-11th centuries. G. Sosiashvili, Essays from the History of Liakhvi Valley, Tb., 2011, p. 80; P. Zakaraia, Tskhinvali district, Tb., 1981, p. 21.

Prince Alexander will come to Georgia and Georgian rule will be restored again. I passed out during this revelation, and by the end of it I remember only a part of it. Not only this, but I have had many other wonderful apparitions in Arbo and other churches. My testimony is truly what I knew."[676]

It seems that in order to rally the population in the villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys against the Russian government, the "prayer" Barbara Lapachi, in order to free herself from the pressure of the Russian officials, "confessed" her illness. And he heard the Annunciation of the Mother of God. Otherwise, he could not escape the wrath of the government. What happened to Barbara Lapachi, how her life continued, whether she had relations with the pro-Aleksandre Batonishvili forces in the future is unknown.

Many branches of agriculture have been developed in Vanati since ancient times. From the information of Vakhushti presented above, it is clear that the territory of Bejisdziri from Jariasheni to Vanati was fertile and the population living here followed many branches of agriculture. In addition to the traditional fields of agriculture and cattle breeding, beekeeping has also been promoted in Vanati. In the 14th century, according to one of the deeds of mercy of Shalva Kvenipneveli, Eristavi of Ksani, the said village was obliged to pay for three liters of candle wax, which was to be given to the Ikorta Cathedral.[677]

Pottery has been developed in Vanati since ancient times. As it turns out, Vanati clay was famous for its best properties. Vanati potters were known throughout Kartli for their craftsmanship. The presence of toponyms and other onomastic material related to pottery indicates the ancient tradition of clay production in Vanati. In the early period, all the families of this village were engaged in clay work.[678]

In the 19th century, Vanati was not much different from other villages of Kartli, and the local population was very worried about the problems of existence. A kind of concession for the Vanati population was that the school operated here at the expense of the Society for the Restoration of Christianity,[679] but the joy of the Vanati population turned out to be short-lived, because in 1884 the society announced that "there is no way to maintain the school anymore, and you alone have to bear the cost."[680]

---

676 АКАК T.V, стр. 943; G. Sosiashvili, One episode of anti-Russian speech in Liakhvi valley at the beginning of the 19th century (Barbare Lafachi), Gori State University, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works, 19(1-2), p. 173-188.

677 T. Zhordania, Chronicles II, Vol. 1897, p. 197.

678 M. Zandukeli, Women potters in Shida Kartli, collection: "Shida Kartli", ethnographic research, vol., 1987, p. 156.

679 It refers to the missionary organization during Tsarist Russia, 1860-1917. The society was governed by a council based in Tbilisi, which was chaired at different times by the Crown Prince of the Caucasus and the Exarch of Georgia.

680 «Droeba», September 20, 1884, #203, p. 2.

This fact was also due to the fact that, according to the correspondent of "Iveria", there was "no sympathy" from the local population towards school and studies, and parents often led the boys away from studying. The local teacher and priest saw a solution in the fact that he started holding "literary evenings". On February 27, 1894, in one of these evenings, the village peasantry and women will be present, where they will read Ilya's "Farmer's Story", which made a great impression on the people.[681]

According to the first chamber census of 1804 by the Russian authorities, 33 households lived in Vanati (133 men and 85 women). Of these, the great majority were Georgians (25 households - 114 men, 74 women). The number of Ossetians was only 8 households (19 men, 11 women). In the description, Ossetians from Vanati are mentioned: "Settled Ossetians." All of them were enrolled in the Treasury Department. 200 daily plots of land were available to the population. Of this, a large part was arable land, a part - meadow and a large area of forest. In the source of the census it is vaguely written that "the best part was owned by the Lezgins."[682] The main activity of the population was farming and cattle breeding. The local peasants had no obligations, except for the fact that in 1802 Enokhin[683] was deprived of 20 kodi of wheat and the same amount of barley.[684] Among the peasants of this category lived in Vanati in 1843: Erema Makhniashvili and his children: Dato and Isaka, Erema's cousin Beria and his children: Iacob and Gigola, Gigola's sons: David, Shio and Andria. They owned 180 acres of land, where they grew 500 kodis of bread, 150 kodis of barley, and 60 kodis of corn. They had 10 horses, 40 cattle and 100 sheep.

Ivane Makhniashvili, his son Giorgi and grandsons: Iosebi and Maxime, Ivan's relative Bachana and his son Teudore, Teudore's sons: Petre and Solomon.

Zurab Makhniashvili, his son Sosia, brother Zurab and Zurab's sons: Gabriel, Glakho and Sosia.

Among the peasants of the same category in Vanati were: Glakha Makhniashvili, Yoram Ivane, Andria, Davit Jojishvili, Nikoloz Maisuradze, Ninia Bedanashvili, Davit and Tsatsa Tevdorashvili, Andria, Khosro and Solomon Tedeluri, Sosia and Grigol Tsitsilashvili, Naskia Chochishvili (with her brother and nephew) and others. A total of 31 households (136 souls).

At that time, the father of Vanati was Kaikhosro Tedeluri.

The names of the peasants missing in the censuses of the previous year have

681 «Iveria», March 5, 1894, #48, p. 2.

682 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 54.

683 Captain, head of Gori district police during the time of the chief ruler Pavle Tsitsyanov.

684 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 54.

also been specified, e.g. He wrote to Simon Khetagashvili: "He was missing in the new camera census."[685]

The population of Vanati increased significantly at the end of the 19th century. According to the census of 1886, 83 households (235 men, 186 women, total - 228 souls) were registered in Vanati. All of them were Georgian and Orthodox. 79 households belonged to the treasury department, and 3 were owned by the church.[686]

A number of toponyms have been preserved in the village of Vanati, among which we can name: Tliakana, Tskaltsminda, Itraf, Makhniaant District, Jojiaant District, Basiant Khevi, Tala Akho, Galegaant Akho, etc. Before the August 2008 war, the following surnames lived in Vanati: Makhniashvili, Jojishvili, Tedeluri, Galegashvili, Basishvili, Zakaroshvili, Tsitsiloshvili, Gochiashvili and others.

The village of Sarabuki is located in the north-west of Vanati. This village is not mentioned in Georgian historical documents. It seems that it was created later by the new settlers.

According to the first chamber census of 1804, Sarabuki was owned by Revaz, Ninia, Teimuraz and Glakha Pavlenishvili. In the mentioned village, mostly Ossetians who settled from the North Caucasus lived, who had no obligations to the rulers. They were only required to collect firewood from the forest and pay for one sheep per household once a year.[687]

According to the chamber census of church peasants of 1842, Sarabuki was still owned by Ninia Pavlenishvili, where 5 families of serfs (31 souls) lived. The document mentions Badura Arbolishvili and his children: Ninia, Moshe and Petre. Baaduri's brother - Spiridon. Solomon Arbolishvili and his children: Iosebi, Nikolozi and Alex. Tetia Chakhalidze and her children: Farsadan, Solomon and Gigola. Levan Kokoshvili and others. The head of the village was Sosia Arbolishvili, and the judges were: Sosia Chigladze and Simon Kokoshvili. Because "they didn't know how to write," Tskaloba Thandiev (Tandiashvili) signs the letter.[688]

---

685 Seatsa, F. 254, writ. I, case 2036, p. 17-23, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

686 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1248

687 I. Alimbarashvili, population of Shida Kartli (Gori district)... p. 54.

688 Seatsa, F. 254, writ. I, Case 1951, p. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

Beloti-Satskheneti (Satskhenisi)

Beloti village, is located on the right bank of river Patara Liakhvi, 1160 m above sea level, and 15 km from Tskhinvali, in the south of Gudisi ridge.

According to the administrative division of the 70s of the last century, Beloti represented the village. The center of the council and the following villages belonged to it: Albiri, Atsriskhevi, Bisoita, Gnasuri, Gnuli, Gozo, Delagina, Disigini, Eltura, Zemo Zonkari, Inauri, Latsauri, Maldzigata, Sakanafo, Siata, Sochi, Kvemo Zonkari, Shamshieti, Shuatskhiri, Shulauri, Khadurianthkari, Khoshuri, Khurita.[689]

According to Vakhushti Batonishvili's description: "There is a place on this Merishkhevi in a small place on the edge of a river. There is a castle high on a hill, on the top of the small mountain that comes from Snekvi. This mountain separates the villages of Kulbiti - Vanati, and Satskheni, and Beloti and Little Liakh."[690]

Beloti, as well as the villages in the middle and upper reaches of the Patara Liakhvi valley, was the property of the Ksani nobility. According to the Vakhushti writings, the Ksani people had their castle and residence in Beloti: "Here Beloti built a palace for the good weather, son of Kularaghas Giorgi made it a residence for the Ksani people."[691]

From the report of Johann Anton Güldenstedt, a German traveler who visited Georgia in the 70s of the 18th century, it can be seen that Eristavs of Ksni and his cousin Giorgi Kularaghas had a dispute over Beloti and other villages in the Patara Liakhvi valley.

``...in the evening I was visited by Eristavi's cousin Giorgi, who bears the Persian title - Kularaghas, and to whom Eristavi (we are talking about Eristavi of Ksani - G.S.) gave Beloti and several villages on Patara Liakhvi after many disputes."[692]

Ioane Bagrationi, in his work: "Description of Kartl-Kakheti, "Beloti is mentioned in the list of the villages where there are "Ossetian people living in the Patara Liakhvi valley and half-Georgian people. "In the mentioned list, we read:

"K. Satskhenisi, resident, Beloti, resident..."[693]

It is not by chance that Ioane Bagrationi mentions the Ossetians in the upper part of the Patara Liakhvi valley. At the end of the 18th century, the Ossetians settled in the mountainous part of Shida Kartli. As Prof. R. Tofchishvili notes, "By the end of the 18th century, the Ossetians created several new villages in the southern

689 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 2, vol., 1977, p. 289.

690 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, text established according to all the main manuscripts. by Kaukhchishvili, vol. IV, Vol., 1973, p. 369.

691 Ibid.,

692 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation, research and research were added by G. Gelashvili, T. II, Vol., 1964, p. 99.

693 Ioane Bagrationi, Mentioned work, p. 38.

direction (again in the mountains), more precisely, they settled in the settlements of the Georgians... Ossetians did not live at all in the Prone valley (the so-called Znauri district). They had compact settlements only in the mountainous part of Didi Liakhvi, Patara Liakhvi, as well as in Truso and Kudaro.[694] In describing the valley of Little Liakhvi, Güldenstedt named "Ossetian parts, "including the villages inhabited by Georgians, "partially mixed with Armenians, "namely: Satskhenisi, Karbi, Mereti, Ksusis, Beloti and others.[695]

Güldenstedt mentions about Beloti: "I passed 30 verst to the west on the crest of the middle Alps and landed in a valley in which a small stream flows. I followed him for a distance of 30 verses down and passed to the south, the Georgian fortresses of Atsrikhevi, Beloti and Eredvi.[696]

Z. Chichinadze points out that as of 1801, Ossetians lived together with Georgians in the villages of Patara Liakhvi Valley: Ditsi, Atsriskhevi, Vanati, Beloti, etc.[697] According to R. Topchishvili's research, by 1814 the number of Ossetian population in Patara Liakhvi valley was 393 households. However, the researcher explains that 300 families lived in the area: "It seems that at the beginning of the 19th century, intensive migration of Ossetians from the Patara Liakhvi valley to the villages of the plain took place, and 83 families migrated.''[698]

According to the Russian census of 1804, Beloti belonged to the nobility of Ksani. Mikheil Eristavi owned 15 Ossetian households (with 199 inhabitants), while Revaz Eristavi owned 12 Ossetian households (with 85 inhabitants) and 9 Georgian households (with 56 inhabitants), in total 27 Ossetian households (with 204 inhabitants) and 9 Georgian households (with 56 inhabitants) lived in the village.[699] The population cultivated 40 per day of land.

1830-1831 According to the census, 16 Georgian families lived in Beloti, including: Demetrashvili, Terashvili, Chipchiuri and others.[700]

In the book of income of Ksani nobility compiled in the first quarter of the 19th century, only the Georgian population is recorded in Beloti. In the document, we read: "The village is undet taxes: God Terashvili has two and a half bread and barley, ten shauri of the slaughterhouse, ten shauri of sazaro (?), five abaz of meghuni, five abaz of Christmas and Easter, two abaz of barley hay and four and a half erbo of the mountain, one chicken; for Nika Terashvili three kodi bread and barley, three manats and ten shauri money, half a liter of erbo and chicken; For Andria Terashvili, one loaf of bread, two manats and three Abaz Uzaltun money - half of

694 R. Topchishvili, Issues of the settlement of Ossetians in Georgia and ethno-history of Shida Kartli, Tb., 1997, p. 148.

695 Guldenstedt's trip to Georgia, Vol. II, p. 65.

696 Ibid., p. 153.

697 Z. Chichinadze, History of Ossetia, tf., 1913, p. 185.

698 R. Topchishvili, Mentioned work, p. 164.

699 Seatsa, F. 254; Sat. 58, p. 12.

700 R. Topchishvili, Mentioned work, p. 199.

it was erbo and chicken; four kodi bread and barley for Yase Demetrashvili; Three manats and ten shauri money, half a liter of erbo and one chicken, one varia; Five kodi bread and barley for Fisadze society; three manats and three abaz of money; half a liter of Erbo, Mother and Varia; Benjamin's son - half a kodi of bread and barley, thirteen abaz of money and mother-of-pearl; Benjamin's son Zacharazade half a cod of bread and barley, thirteen abaz of money; Beniamenisshvili one code of bread and barley, fourteen abaz of money for Khosuruvaze; With these three brothers, they should make one zareki Erbo and Mother; For Betsia Tsikaridze, put two kodi and akus of bread and barley, three manats and one abazi of money, three of Erbo, Mother and Varia; For Gabriel Tsikaridze, three kodi of bread and barley, three manats and ten shauri money, half a liter of Erbo, Mother and Varia, for Gogia Tsikaridze, three kodi and two grains of bread and barley; three manats and two abazi money, three chareks of Erbo, Mother and Varia; For Ninika Tsikaridze, one and a half kods of bread and barley, fourteen abazi money, Chareki Erbo, for Mother Sosika Archuadze, three kods of bread and barley; three rupees and one abazi; Six and a half Erbo, Mother and Varia; For Shio Archuadze, four kodi of bread and barley, three manats and ten shauri, half a liter of erbo, motherly and varia.

Among the villages in Patara Liakhvi valley, Beloti was distinguished by its strategic location.

As Acad. P. Zakaraya notes: "The river small Liakhvi valley was connected to Maghran-Dvaleti and above, by the road leading to the north. In the middle Ages, if earlier, the enemy often came from the north, from across the Caucasus Mountains, and he needed to be met properly. For this purpose, the governors of the country and especially of the valley used to fortify the road leading here. It is the result of this that castles and towers have been arranged on this line since the middle feudal period, and the earlier ones are probably underground. One of the main castles of the late centuries is in Beloti."[701]

As we have already mentioned, Beloti Castle was not visited by the German traveler Güldenstedt in the 70s of the 18th century. In addition to Güldenstedt, in the same period, another German traveler, Jakob Reineggs, also saw Beloti Castle. I. Rainegs writes: "The largest and densest population of Kartli now, as well as in the past, should be found in the foothills and middle mountains of the southern part of the Western Caucasus. The entire strip between the multi-branched rivers Khansa, Largvisi and Patar Liakhvi (on the left bank of the latter lies the cool mountain fortress Beloti) is occupied by numerous families of the Gru family.[702]

The village of Beloti and other villages of Patara Liakhvi valley gained special importance in the Middle Ages due to the roads in the valley that have been

701 P. Zakaraia, Old Fortresses of Georgia, vol., 1988, p. 131.

702 I. Reineggs, Travel to Georgia, translation from German, introduction and references added by Gia Gelashvili, Tb., 2002, p. 149.

operating since ancient times, through which it was possible to connect not only with different parts of the country, but also with the North Caucasus.

During the epidemics spread in the country, as it turns out from the sources, the royal family often took refuge in the Patara Liakhvi valley. In 1770, due to the "black plague" spreading in the country, King Erekle II of Kartli-Kakheti died in Beloti. About this in the "Chronicles of Kartli-Kakheti XVII-XVIII centuries" compiled by P. Karbelashvili, we read: "1770 On June 6, a great plague broke out in Tbilisi, and Erekle died in Kartli in November. He was brought from Mejvriskhevi to Gori with his family."[703] Iese Baratashvili also confirms the mentioned information: "On June 6, 458 (1770), a great trouble arose in the city. Mr. (meaning Erekle II-G.S.) Aikara, Zebzanda. Ioane was taking me sick, I couldn't tell the master where to take the sick person! I praise God who gave me strength. I bought two carts and five horses, unloaded them and went to Zemo Kartli. Eristavi Davit of Ksani will win me, he shot me with the help of great deal. When it was dark, we went to Beloti, John's psalm continued and they would say that there is a seal. I thank the almighty God for taking many doctors and other people's medicine and the air of Beloti has saved me. We were invited to Beloti, Mejhvriskhevi, and we all had a good time, joy, and relaxation.[704] As mentioned, Beloti was owned by the nobility of Ksani in the middle Ages, but in the second half of the 18th century, the Patara Liakhvi valley became the property of the royal authorities. Giorgi Kularaghasi's defection played a big role in this.

According to Davit Batonishvili, after punishing Giorgi Kularaghasi of Ksani Eristavi, Erekle II handed over the Patara Liakhvi valley to Yulon Batonishvili.[705]

Erekle II, in exchange for the estates in the valleys of Ksani and Patara Liakhvi, to Rostom, the son of Eristavi of Ksani, gave the estates of "the plain and the foot of the page", leaving only Ksusis from the villages of the Patara Liakhvi valley. Iese Baratashvili writes about this: "On Koronikon 466 (1778) in January, 17 cities were taken by Mr. Ksani; When we reached Mukhran, he said to the people of good manners: "You know, Nadirsha gave my father Ksani and we came and took it in our hands." Many times the people of Ksnikhevi attacked us and we defeated them, sometimes they asked for our master, we brought them to Khorasnida and the powerful ruler gave us a big glass, sometimes Shanshe stood back and Zuraba too, and now Giorgi sealed it. It is true that Rostom and father, have not done anything wrong, but I can no longer trust anyone on Ksani, Liakhvi, I will not let anyone in anymore, and I will give Rostom, Vake, and the bottom of the page what is suitable for a man there. Akhateli and Zardiashvili, Furtseladze, Cherkezashvili

703 Chronicles of Georgian history, Prof. A. Ioseliani's ed. Vol., 1980, p. 126.

704 The life-testament of Yase Baratashvili, the text was published with an introduction, notes, glossary and references by Avtandil Ioseliani, volume, 1950, p. 57-58; G. Sosiashvili, from the history of the spread of epidemics in Georgia, vol., 2020, p. 16-17.

705 Materials collected for the history of Georgia by Batonishvili Davit Giorgi dzi and his brothers, 1744-1844. Vol., 1906, p. 15.

were recruited to Aznaurshvili; Among the Utnelishvili family, only Giorgi and the Fitskhelaurians as a whole, and to him, he gave Ksusi, Paputi, Tkviavi, Marana, Karaleti, Rekha, Mejvriskhevi, Akhalubani and Sakatgori and the communities: Kumis and Navtlughi to Rostom. Gori, Tskhinvali, which was either Giorgi's share, or Rostom, he gave everything to Rostom, he gave Akhalgori, Georgian, Ossetians the same. Giorgi Batonishvili attacked Ksani, went to Yulon Liakhvi and was taken to Tiflis on January 26."[706]

After the mercy of his father, Yulon Batonishvili settled in Beloti, one of the villages of Patara Liakhvi valley.

However, the resistance of the Ksani nobility did not subside. They still aspired to conquer the Patara Liakhvi valley. One letter of Queen Darejan dates back to 1788. Erekle II's companion Otar Amilakhvari instructed Yuloni in Beloti to warn about the impending danger from the people of Ksni:

"I informed my son Yulon about this, that now Beloti is facing so much caution and will there be a spare if the children of Ksani Eristavi go to Akhaltsikhe. Now it is no longer suitable for Yuloni Beloti to stand, so he should go down to Gori with his wife and children and stand. I prefer it that way, and many others choose it that way, and I don't know about you."[707]

After Yulon Batonishvili settled in Beloti, the said village became an important center of culture. During Yulon's stay in Little Liakhvi valley, famous Georgian scribes worked in Beloti: Yase Baratashvili (1728-1786) and Solomon Aleksishvili (1742-1808),[708] and a little later, Yulon Batonishvili's tutor and court scribe Ioane Kartvelishvili, who was invited by Yulon to the king, was closely connected with Beloti. He was entrusted with the upbringing of his son's minor sons, as he tells us: "In the year 1800, according to Chronicle (488), the king's son Yulon was taken by family by Beloti and came to Krtskhinvali. I will bring you with me, and I will bring you too, my son Shio. Here a son was given to me from Ghuti, your brother, on the 27th of January, whom I baptized the king's son, Leon, and named him Gabriel. We spent the winter here, but I was sad for two reasons: one//because the signs of our future misfortunes appeared clearly, and secondly, because my mother, your grandmother, was burdened by the diseases of the elderly and could not get up. At the beginning of the forties of this year, Batonishvili Davit Gori came with the Kakheti army in February. Parnaoz, the king's son, entered the fortress of Surami and fortified it. David began his apostleship and requested the fortress of Surami. From that time on, the master's son Yulon would go to all the places, sometimes he would not accompany me.[709]

706 The life-testament of Yase Baratashvili, the text was published with an introduction, notes, glossary and references by Avtandil Ioseliani, volume, 1950, p. 57-58; G. Sosiashvili, from the history of the spread of epidemics in Georgia, vol., 2020, p. 83.

707 M. Tsotniashvili, for the history of Tskhinvali, vol., 1966, p. 65.

708 L. Menabde, Centers of Ancient Georgian Culture, vol., 1990, p. 53.

709 Ioane Kartvelishvili, memoirs, Auth. With research, editing and notes by Yoseliani, vol., 1952, p. 80-81.

Ioane Kartvelishvili was also connected with Yulon Batonishvili by being bright and cheerful. As he writes in his memoirs, John baptized his son for Yulon's son Levan Batonishvili: "In 1800, at the beginning of Koronikon, the king's son Yulon came with his family from Beloti and Krtskhinvali. I brought you with me and I brought you too, my children, here I was given a son from Ghuti, your brother, Janvri K. Z. (27) whom I baptized Leon, the son of the king's son, and called him Gabriel."[710] Ioane Kartvelishvili also had a family in Beloti. His mother died here, and he laid her to rest in the courtyard of the Arbo church: "My mother, your grandmother (addressing her children - G. S.) was very ill, I couldn't bear to go out to see her, not if I had my work to do, Batonishvili wouldn't bother me. , that he had a lot of work to do and no one would hire another writer. One day I came to Beloti, I saw my love and the next day I married her again, they took me, due to my sin and misfortune, at the same time, I had the urge to execute her, on the 4th of May, I went and visited Beloti that night; Beloti does not have a church to bury the dead. The next day, I tried with all my might to bring the dead body to the Arbo church and bury it there. A man was sent to Batonishvili Yulon, he did not let me go upstairs, and from there they took me to Kulbiti again. At that time, his parents came to him in grief and they beat him for his mother's death. In this way, the necessity for you to be there without an owner was another sorrow. I will wait for the day with every worry, he had other worries besides this."[711]

Yulon Batonishvili was from time to time sometimes in Beloti, sometimes in Kulbiti and Tskhinvali. Yulon Erekle's son's family lived in Beloti before he left Eastern Georgia. Ioane Kartvelishvili writes about this: "David disbanded his army and went to the city. We also came to Beloti. We left this summer so sad. Batonishvili went to the city to fetch the queen; three brothers, Yulon, Vakhtang and Parnaoz, came with an army. The queen of Avchala (meaning the wife of Erekle II, the queen of Darejan - G.S.)[712] Kavalenski[713] did not let them and they came empty-handed as well. At this time, Mr. Sdzal (meaning Yulon Batonishvili's wife Salome Revazi's daughter, Amilakhvari-G.S.) started to catch a cold. From Beloti he brought them to Kulbiti." That Yulon Batonishvili lived in Beloti for some time is confirmed by a letter sent by Yulon Batonishvili to Carl Knoring from Beloti on October 16, 1800, where Yulon talks about his friendly relationship with the Russian official. This letter reveals that Yulon sent Knoring a horse (Bedauri Koran) as a gift.[714]

At the turn of the 18th and 19th centuries, Yulon Batonishvili was confronted by Davit Batonishvili, the successor of Giorgi XII, who used Russian troops against

710 Ioane Kartvelishvili, memoirs, Auth. With research, editing and notes by Yoseliani, vol., 1952, p. 81.

711 Ibid., p. 95.

712 Here, the ambassador of Russia is referred , then the «ruler of Georgia» Petre Kovalenski, Died in 1817

713 Ioane Kartvelishvili, Memoirs, p. 82-83.

714 АКАК, I, стр. 226, # 191.

his great-uncle. Beloti fortress became Yulon Batonishvili's shelter. It is clear from the letter written by General Lazarev to the chief ruler Karl Knoring, dated January 23, 1801, that Yulon took the wife of his rival feudal lord - Giorgi Amilakhvari as a hostage and locked her in the Beloti fortress.[715]

Yuloni Batonishvili avoided confrontation with his nephew. Davit Giorgi's son used Ksani eristavs against his uncle, who promised to hand over his estates if he was expelled from Yulon's Patara Liakhvi valley. Yulon got up from Beloti and looked at Imereti. After leaving the Patara Liakhvi valley, he stopped for a short time in Tskhinvali.[716] According to Davit Batonishvili's narration: "Yulon and Parnaoz, the king's sons, went to Imereti with his mother's daughter's place with King Solomon, and he placed them in the forest and provided them with food.''[717]

1891 A letter was published in the magazine "Mtsemsi", about the relics preserved in village Arbo Cathedral. It is clear from the letter that Andria Zhuruli, the dean of St. Giorgi's Church in Arbo, had a relationship with Yulon Batonishvili in Beloti. Later, the deacon, who fled to Mozdok, took the icon of Jesus Christ in the Church of the Savior in Beloti along with the relics of St. Giorgi's Cathedral in Arbo.[718]

The village of Beloti is mentioned in the register of the duty army of Erekle II. According to the document, XVIII century. In the 70s, Navroza Chipchiuri was obliged to go on a hike from Beloti by order of the king.[719]

In the late feudal period, the population of Beloti and Satskheneti paid various types of taxes. 18th century Finally, Beloti and Satskheneti (Satskhenisi) are also mentioned in the list of villages that "pay Kodi bread". It is clear from the documents[720] that the peasants of Satskheneti had to give 6 kharvaris of bread in favor of the Russians.[721]

According to the 1781 census, Georgians lived in Beloti, as well as in other villages on the upper reaches of the Patara Liakhvi valley. The document mentions: priest Joseph, Gogia Terashvili, Teudore and Benjamin Demetrashvili, Petre and Gogia Lobzhanidze, Mandzula and Gogia Tsikaridze, Giorgi and Ninia Archvadze, Kitesa Lazareshvili, Giorgi Chibchiuri and Glakha Terashvili.[722]

---

715 АКАК, I, стр. 235, # 210.

716 Ioane Kartvelishvili, Memoirs, p. 95.

717 Materials collected for the history of Georgia by Davit Giorgisdze of Batonishvili and his brothers, 1744-1840, tf., 1906, p. 58-59.

718 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, Tb., 1997, p. 20.

719 Yase Lortkifanidze, Documents about the duty army of King Erekle, Journal of the State Museum of Georgia, XIV-B, 1947, p. 337.

720 History of Georgia in toponymy, D. Muskhelishvili Ed., Vol. II, p. 172-173.

721 Materials for the economic history of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. III, Vol., 1955, p. 106-107, Doc. 76.

722 A. Tabuashvili census registers of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the XVIII century), volume, 2013, p. 96.

The first camera census conducted by the Russian authorities in 1804 gives us an ethnically different picture, where out of 36 households (160 men, 100 women) registered in Beloti, 27 households (128 men, 76 women) were Ossetians, and 9 households (32 men, 24 women, all They were owned by the nobility of Mikheil and Revaz of Ksani) Georgian.[723]

According to the church peasant census of 1842, Beloti was owned by Shanshe, Tornike and Giorgi Eristavs, and there were 16 families of serfs (74 souls): Kristosia, Khosro, Iese, Shio and Ivane Demetrashvili, Khosro, Ninia, Kitesa Terashvili, Betsia Tsikaridze, Sosia Fisadze, Ninia Kurchashvili, Teudore and Dimitri Chibchiuri (In original Чавчеури), Kikola Rtvelidze and others. Kitesa Demetrashvili is mentioned in the document as Beloti's mother-in-law. The judges of the village were: Andria Terashvili and Sosia Archuadze. "Because they didn't know how to write," Tskaloba Thandiev (Tandiashvili) signed the document.[724]

According to the census conducted in 1886, there are 37 households in Beloti (129 men, 99 women, total 228 souls). All of them were Georgian (Orthodox by confession), 6 of them belonged to the Treasury Department, and the rest to the Church.[725]

In the village of Beloti, in accordance with the conditions of the mountains, the population was mainly engaged in cattle breeding. Due to the fact that arable land was not abundant here, we find such facts when the local residents moved to the villages on the lower side of the Patara Liakhvi valley and appropriated the beds here. This is confirmed by a document from 1786, from which it can be seen that the Beloti peasants Giorgi Pisadze and Beri Chipchiuri cultivated the estate in Kordi, for which they had to pay "kulukhi" to the church.[726]

The rich past of Beloti is evidenced by the architectural monuments preserved in its territory, of which Beloti Castle, built in the 17th-18th centuries, is worth mentioning.[727]

As Acad. P. Zakaraia notes: "Beloti Castle was one of the most important ones in the 18th century.''[728] The said castle played a great role in the fight against Russian

723 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 55. XIX century. In the following censuses of the first half, Ossetians are no longer seen in Beloti. Maybe they moved to Bari villages.

724 Seatsa, F. 254, Writ. I, Case 1951, p. 312-316, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года

725 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1445.

726 G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi valley, p. 37.

727 P. Zakaraia, Old Fortresses of Georgia, vol., 1988, p. 131.

728 P. Zakaraia, Mentioned work, p. 131.

aggression in the Patara Liakhvi Valley. In 1801, apparently, Yulon Batonishvili lost Beloti Castle.[729] This is confirmed by a letter written by General Lazarev in the name of Karl Knoring on February 2, 1801, where it is mentioned that the day before he received a letter from Dusheti from Major Saakadzi himself to arrive in Dusheti accompanied by a small detachment of princes Vakhtang and Mirian, and a unit of the Gulyakov musketeer regiment stationed in the Gori fortress According to Captain Gartsevich's report, princes Yulon and Alexander, on their way to the village of Beloti, tried to invade the village of Karaleti on the way, but during a clash with the locals, they lost one person and were unable to do anything.[730]

Since 1802, Beloti fortress has been occupied by the Russian army. From the report of General Tuchkov, which was written in the name of General Lazarev on August 12, 1802, it is clear that Yulon Batonishvili tried to recruit the nobles living in Kartli and rebel against the Russians. Yulon sent special letters to dignitaries. Malkhaz Andronikashvili, Piran Cherkezishvili and Luarsab Machabeli are named as the distributors of the letters. From the report of the Russian official, it can be seen that the whereabouts of the suspects were known to the authorities. Malkhaz Andronikashvili and Luarsab Machabeli were in the village of Sveri in Didi Liakhvi valley, and Piran Cherkezishvili was in Kulbiti. General Lazarev gave an order to arrest the suspects and to arrest Yulon Batonishvili along with them, and to send additional 50 Russian grenadiers to Beloti prison.[731] Yulon Batonishvili also tried to revolt the Ossetians living in the mountainous area of the Didi and Patara Liakhvi valleys against the Russian government. As it can be seen from the letter written by State Councilor Kovalenski in the name of Karl Knoring, for this purpose, Yulon Batonishvili attacked the Russian detachment in his former estate, in the village of Beloti. Kovalensky also emphasizes that Major-General Tuchkov acted in accordance with his orders and carried out preliminary measures, as a result of which Yulon Batonishvili could no longer implement his plans.[732]

Patara Liakhvi valley, in particular, the Vanati checkpoint and the Beloti fortress were further fortified by the Russian authorities in the following days, it seems that they had some information about the invasion of the rebellious Batonishvili. In the note written by Lieutenant-Colonel Simonovich to Major-General Lazarev on August 16, 1802, it is mentioned that it was necessary to strengthen the Tskhinvali

729 It is worth noting that in the 20s of the 20th century, the war flag made by Yulon Batonishvili was seen in Beloti church by the famous antiquarian G. Bochoridze. The researcher writes about this: «Georgian war flag, under which, according to tradition, Yulon Batonishvili fought at the beginning of the 19th century. It is badly damaged, the spear has been removed and lost. ~ c. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili, with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011, p. 288.

730 AKAK, T. I, str. 262, #270.

731 Ibid., стр. 247, № 238.

732 Ibid., стр. 393, № 497.

checkpoint and the Beloti fortress with military force, which is why, by order of Major-General Tuchkov, 51 soldiers, 1 An officer-officer, 2 non-commissioned officers, Cossack Uriadnik and 12 Cossacks, 6 of them were to stand at the checkpoint of Vanati (Wakut is written, probably it should be Vanati). 20 armed Georgians sent by Giorgi Amilakhvari were additionally put in Beloti prison.[733]

Yulon and Farnaoz Batonishvili, who rebelled against the Russian government, continued to fight. The authorities had information that they were going to move from Imereti to Kartli with armed detachments. Against them, as it is clear from the letter written by Lieutenant-Colonel Simonovich in the name of General Lazarev, dated August 20, 1802, the Cossack detachment of "Yasauli" Kondrashev and Georgian horsemen were sent. The princes learned about the approach of the Russian troops and turned back. It is worth noting that the authorities learned about the letter sent by Elizbar Eristavi to Revaz Eristavi, in which Elizbar offered Revaz to hand over the Beloti fortress to Yuloni and Parnaoz upon their arrival in Kartli.[734]

In the same period, Major-General Lazarev's letter to Karl Knoring was written, where it is mentioned that the king of Imereti was standing with his army in the village of Chala, 30 verses away from the junction of Kartl-Imereti, and a small detachment of Lezgnins joined him. Yulon and Parnaoz Batonishvili were with them. It became known to General Lazarev that their army totaled 3000 men. In the letter, we are talking about those military measures, the implementation of which would ensure border protection, security of internal territories and full readiness. At that time, Beloti fortress was fortified by 50 grenadiers (officially) and 12 Cossacks.[735]

The authorities wanted to strengthen Beloti fortress with additional forces along with other fortresses of Shida Kartli. This is confirmed by General Lazarev's letter to Karl Knoring dated August 20, 1802, where it is mentioned that it would be better to repair the out-of-order cannons in Georgia and then place them in the fortresses of Tskhinvali, Surami and Beloti, as well as at the Karaleti checkpoint.[736] The government had its representative Katsia Pavlenishvili in the village of Beloti, who regularly provided information to the Russian officials about the movement of the rebellious Batonishvili. This is confirmed by the letter of Vice-Colonel Elizbar Eristavi to Governor Tsitsianov dated June 15, 1804. As the author of the letter notes, on June 13 he received a message from Volkonsky himself, where he asked for a meeting. It turns out that the nobleman established in Beloti, Favlenishvili, sent a letter to the Russian official on his way to Ananuri, saying that Yulon Batonishvili, his two sons and brother Parnaoz came to Didi Liakhvi valley and were going to revolt.[737]

733 АКАК, Т. I, стр. 248, № 241.
734 Ibid., стр. 250, № 245.
735 Ibid., стр. 394, № 501.
736 Ibid., стр. 363, № 1130.
737 АКАК, Т. II, Тиф., 1868, стр. 129, № 216.

According to the data of 1802, the village of Beloti was state property.[738] In the document dated April 2, 1803, which Captain Enokhin sent to Chief Governor P. It is an appendix to the letter written in the name of Tsitsyanov, it contains information about the location of the real estate and estates owned by the royal family located in Gori district. According to the appendix of the Russian official letter: "The village of Beloti is located on the edge of Patara Liakhvi. 27 families of Georgian ethnicity live there, including 83 men and 78 women. According to the locals, the area between the mountains is (almost) inconvenient for plowing, rocky land, where one daily plowing is equivalent to 240 plots. The forest is one version away from the village, it is used for firewood and one daily arable land is equivalent to 30 plots. Farmers in rural areas are poor, they grow wheat, sorghum, barley and oats, which barely meets their subsistence requirements. Cattle breeding is moderately developed. In the form of tax, the village owner is paid according to their means, according to their means: 8 households pay 25 kods of wheat and 25 kods of barley, 4 households for one liter of butter and 4 households for half a liter of butter, at a total cost of 25 rubles. Nobleman Furtseladze,[739] appointed by the Moorish prince of the village Yuloni, lives with his family in the village of Didi Mereti. The obligation of the peasants to Mourav is 6 loaves of bread and one chicken. According to the locals, the village was given to Prince Yulon by King Erekle for 25 years and is under his ownership.[740]

In the letter written on June 10, 1831 by the assessors of the collegium, Janovski and Kozachkovski, in the name of the chief ruler Paskevich, it is mentioned that according to the decision of March 13, 1803, 3 villages of Patara Liakhvi valley: Atsriskhevi, Beloti and Satskheneti were included in the Ksani Saeristavo.[741] In the same book, we read that in the Patara Liakhvi valley there are traces of the life of more developed people than the local population. The authors cite the example of the village of Beloti, where there was a two-story house with Persian decoration and a fortress. First, the nobles of Ksani lived there, and then Yulon Batonishvili. Two versts above Beloti, where the Potrisi valley joins the Patara Liakhvi valley, according to Russian officials, is a fortress (presumably the Pokhala fortress is meant), which was built to protect against attacks. Here, it is mentioned that the Georgian village Atsriskhevi is located higher up in the valley, where there are ruins of a fortress, a little far from it, two watchtowers are erected on both sides of the valley. And above the towers live the disobedient Kyoto (?) Ossetians.[742]

738 АКАК, Т. I, стр. 467, № 575.

739 Most likely, this should be Gogia Purtseladze, who is mentioned as the keeper of Patara Liakhvi and the Ossetians during the reign of George XII. See: Pl. Ioseliani, Life of Giorgi XIII, p. 263.

740 АКАК, Т. II, стр. 73, № 121.

741 АКАК, Т. VII, Тиф., 1878, стр. 375, № 306.

742 АКАК, Т. VII, стр. 376, № 306.

Although Yulon Batonishvili lost control over the Patara Liakhvi valley and the Beloti fortress was controlled by the Russian authorities, as it turns out, the peasantry belonging to the Elizbar Kasni people living in Beloti and its surroundings acted against the Russian military officials. The Ossetians also disobeyed the government, whose dissatisfaction was further increased by the restrictions imposed due to the spread of the "black plague" in the villages inhabited by Ossetians. In order to control the movement of Ossetians from the infected villages in the Patara Liakhvi valley, the authorities organized a special checkpoint. Similar restrictions were imposed on the Ossetians living in the mountainous area of the Didi Liakhvi Valley, where the "Black Plague" was prevalent during the mentioned period.[743] In the decree written by Chief Ruler Gudovich in the name of Colonel Staube, dated December 10, 1807, it is mentioned that the ruler of Georgia sent him the letter of the Gori district commander, which was related to the farming activities of Elizbar Eristavi himself, living in the village of Beloti, Snekha (probably it should be written Snekvi) and Gurtauli. In particular, more than 100 people gathered together opened fire on a detachment of Cossacks sent to arrest disobedient Ossetians and wounded one of them. He expelled the Georgian guards from the checkpoint, who were monitoring the movement of Ossetians to Kartli from the Ossetian villages affected by contagious diseases. It is also mentioned that by the order of the count, the colonel was instructed to send a military detachment to the three villages mentioned above and to arrest the leaders of the disturbances.[744]

On April 20, 1922, by the decree of the Council of People's Commissars of the Georgian SSR, village Beloti was attributed to the Autonomous Region of South Ossetia.

Several communities are listed in the mentioned decree, including Tamarasheni, Tskhinvali, Tsunari, Dirbi, Avlevi, Mereti, Beloti. Beloti community included the villages on the upper reaches of the Little Liakhvi valley.[745]

village Among the toponyms common in Beloti, we can name: Manavlebi, Kashueti, Samarilebi, Naserali, Sakvare, Pokhala, St. Marine, Lomisa, Chikokari, Avazani, Vakemta, Tzimkamta, Didvake, Nadraseuli, Berosakho, Jukaantkari, Teraantakho, Narujebi, Gurjela, Sapitne, Sagochei, Tskhanarei, goginakho, Didmitsa.

Before the August 2008 war, the following families lived in Beloti: Demetrashvili, Chipchiuri, Terashvili, Tsikaridze, Archuadze, Rtveladze, Fisadze, etc.

One of the oldest villages in Patara Liakhvi Valley is Satskheni (Satskhenisi). As we mentioned, "Satskhumeti" was called the upper part of the Patara Liakhvi

743 G. Sosiashvili, from the history of epidemics in Georgia, p. 129-130.

744 АКАК, Т. VII, стр. 376, № 306.

745 L. Toidze, How the South Ossetian Autonomous District was Created, Tb., 1991, p. 88-90.

valley, which eventually narrowed and remained as the name of one of the villages in the form of Satskhuneti. Vakhushti Batonishvili, describing the geography of Satskheni and the neighboring villages, notes: "Vanati, Satskheni and Beloti are joined by the Potrisi river, deep and rocky, difficult to pass. It goes out to the mountains of Geri and Shuazkhiri."[746]

The famous Georgian researcher Tedo Zhordania found a document in the manuscripts of Ikorta, according to which, Shalva Kvenipneveli (end of the 13th century - beginning of the 14th century) donated the village of Satskheneti to the monastery of Ikorta, along with other villages and estates.[747]

approx. In one document dated 1745, which was given by Begadze Parnumekashvili to Ramaza Rosebashvili, Esita Kartveli from Satskeneli, Shermazanashvili Estate, Baindurashvili Giorgi, Matiasshvili Otia, Torozashvili Aslana, Khutsis-shvili Otara and Kurdglasshvili Giorgi are mentioned as witnesses.[748]

Satskhenis is mentioned in the 18th century. Also in one document of the Middle Ages (November 20, 1751), which refers to the dispute between Kakha Savaneli and Kaikhosro Raminashvili.[749]

According to the regulations of Shida Kartli districts of Erekle II on August 28, 1772, the villages of Patara Liakhvi valley: "Belothidam Mokidvuli", - Satskhenisi, Didi Vanati Arbo, Khordi, Ditsi and Patara Liakhvi's peak were part of one district and had the obligation to help each other.[750]

Peasants living in Satskheni actively participated in various combat operations. This is confirmed by the XVIII century. In the first decade, the census of the military character of the population, according to which they had to leave Satskheneti:

"Sukhitasshvili Papuna is an official. Smoke A, Head B, Gun B.

Bakhuta Bulbula's son, gun A.

Mindasshvili Mamuka.

Elisa serf

Tozala Kakhabri's son, gun A.

Giorgi Burbura's son

---

746 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli IV, p. 362.

747 Chronicles and other materials of the history and writings of the world. Compiled, chronologically compiled and explained by Thedo Zhorda Nia. Book II (from 1213 to 1700 CE), volume, 1897, p. 23.

Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 323, Doc. 455.

748 Antiquities of Georgia, E. Takaishvili Ed. T. III, tf., 1910, p. 462-463, Doc. 503.

749 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. II, Vol., 1965, p. 426-427, Doc. 124.

750 Iv. Javakhishvili. Monuments of the economic history of Georgia, I, tb., 1967, p. 268-269.

Petre Kakhabri's son
his son
Kakia, his division
Mirzashvili monk thrown away
Akim's son Otara
Chkheidze monk
Giorgi Jugliashvili
Giorgi Gogita's son
Mirzashvili monk thrown away
The son of monk Kakhabri is thrown away
Mchadiya's son, monk, thrown away
Mamuka Mchadadze thrown away[751]

As we can see, in the second half of the 18th century, the population of Satskheneti had an intense character of "Aqra".

In the late feudal period, the peasants of Satskheneti paid various types of taxes. According to one record of food collection from 1781, 11 people were responsible for the rations from Satskheneti. They were:

"K. Khaduri Bero for the horse,
K. Mikela Bidzionashvili.
K. Rcheulishvili Berua.
K. Tevdore Janiashvili.
K. Elisbarashvili Beri.
K. Khaduri Mamuka.
K. Khaduri Taqa.
K. Kepashvili Mutia. i.
K. Kobaladze Street.
K. Tsntsalashvili Bero.
K. Talashvili Bero[752]

At the end of the 18th century, two residents from the mentioned village participated in the Samgori Canal works, for which they were to receive four "minaltuns" as a reward.[753]

According to the list of 1795, in the list of those villages that were "registered to buy flour for the Russians", along with other villages of the Patara Liakhvi valley, the inhabitants of Satskheneti had the obligation to produce 6 kharvaris of bread.[754]

751

752 A. Tabuashvili Census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (II half of the XVIII century), volume, 2013, p. 97.

753 History of Georgia in toponymy, D. Muskhelishvili Ed. T. II, Vol., 2010, p. 28.

754 Materials for the economic history of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. III, Vol., 1955 p. 106-107, Doc. 76.

According to the first Russian chamber census of 1804, the number of the population capable of paying horse taxes was 18 households (62 men, 38 women). From here, all the settlers were Ossetians. At the time of the mentioned census, 11 households were owned by Mikheil and Shanshe Eristavs, and 7 households belonged to Revaz and Elizbar Eristavis. The area of noble's arable land was 20 days. The village had a large forest. The census explains that the peasants followed agriculture, paid 28 kods of wheat and lived at an average social level.[755]

We think there is an error in the nationality column of the 1804 census, which is generally typical of the first Russian census. According to the data of relatively late censuses of the 19th century, only Georgians lived in Satskheneti. e.g. According to the 1842 census of church peasants, 20 families of serfs (97 souls) lived in Satskheneti and all of them were ethnic Georgians: Simon, Khosro, Giorgi Kobaladze, Giorgi, Tetia, Sosia, Tevdore, Glakha, Giorgi Khaduri, Petre and Nina Kepashvili, Giorgi Elizbarashvili. , Gabriel Bidzionashvili, Andria and Sardion Kepashvili and others. The villages of Shanshe, Tornike and Giorgi belonged to Eristavas. Petre Kepashvili, the village headman, is mentioned in the description. Judges are indicated here: Gabriel Bidzionashvili and Kobaladze (name not written).[756]

According to the census of 1886, there were 58 households (198 men, 124 women, total 322 souls) in Satskheneti, of which all were ethnic Georgians. They belonged to the church ministry.[757] The following surnames lived in Satskheneti: Kobaladze, Khaduri, Bidzionashvili, Terashvili, Kepashvili, Chiotashvili. The toponyms in the mentioned village are: Tkhiritskhoveli, Didi Akho, St. Giorgi, Vake, Sakoria, Saltaubani, Zekara Akho.

It should be noted that in addition to the Patara Liakhvi valley, there is a village with the same name in Kakheti, in the municipality of Gardabani.

755 I. Alimbarashvili, the population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the 1st decade of the 19th century, according to Russian chamber censuses, p. 85.

756 Seatsa, F. 254, Writ. I, Case 1951, p. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

757 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1446.

Atsriskhevi-Zonkari

Atsriskhevi village is spread on the southern slope of the Gudisi ridge. It is at an altitude of 1320 m above sea level, East from Tskhinvali, 18 km. It is located at a distance.[758]

According to Vakhushti Batonishvili: "On the south side of Vanati, Satskhenisi and Beloti, the Potrisi gorge is attached, deep and rocky, difficult to pass, it leads to the mountains of Geri and Shuatskhviri. Ossetians are close to Shuatskhviri, there is an inscription ravine above this Potrisa gorge. Shanshe built a castle here as a fortress.[759]

In the late middle Ages, the influence of the Ksani nobles spread over the northeastern part of the Patara Liakhvi valley. In order to better control the valley, their name is associated with the construction of several fortresses in the Patara Liakhvi valley. As can be seen from Vakhushti Batonishvili's account, in the northeastern part of the valley, at the junction of the Patara Liakhvi valley and the Ksani valley, Shanshe, one of the most prominent political figures among the Ksani nobility, built a fortress in Atsriskhevi, which later became a powerful center of struggle against the Ottomans. In narrative sources, the village of Atsriskhevi is mentioned since the 14th century. It is known that as a result of the Mongol attacks, Ossetians living in the southern steppes of Russia began to migrate to the North Caucasus Mountains from the 13th century. After some time (XV-XVI centuries), the Ossetians settled in the territory of Dvaleti.[760] The influx of Ossetians from the north led to the settlement of the Dvals in the tributary valleys of the upper reaches of the Didi Liakhvi. The dvals who settled in the middle of the Didi Liakhvi valley often moved to the villages of the Patara Liakhvi valley in order to seize the agricultural spoils. The ally of Vakhtang III, the son of Demetrius II, Shalva Kvenipneveli, as the author of "Monument to Eristavts" tells us, punished the Dvals of Marbia: "And Shalva addressed the Dvaleti of Eve and enraged everyone, (and) let the black-and-white Dvals meet in the dark of the night, those who were waiting, because he heard Shalva's coming. Then they put the storyteller on the rock, and not one of them went away, and many of them died. Then they summoned and killed all the inhabitants of Dvaleti and destroyed and destroyed all the fortresses of Achabeti. -- Then every spy of the Persians passed, then the king gave to Shalva Truso, Ghuda, Gagadzeni, Mlete (Mleti?), Araveti, Ando, Kanchaeti, Abazadze estate Dzagnakorna, Digvam, Gavaz,

758 G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi valley, Atsirikhevi village, news. «Literary Tskhinvali», 1998, #7, p. 6. Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, p. 362.

759 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, p. 362.

760 R. Topchishvili, approx. The work, p. 13.

Aprisenkhevi, Beyush and all the nobles he saw best.[761] We would like to point out that it was after this that the influence of the Ksani nobles expanded to the upper part of the Patara Liakhvi valley. King Vakhtang III, the son of Demetrius II's devotee, who was mentioned in the writings of Avgaroz Bandaisdze, reigned in 1302-1308. It is known that at that time there was a fierce conflict between the sons of Demetrius II to seize the throne.[762]

The nobles who were loyal to Vakhtang Demetrius son, who was chosen by the Mongol conquerors as a rival to David VIII, supported the prince, such was Shalva Kvenifneveli,[763] mentioned in the "Monument of Eristavta'', who prevented the attacks of the Dvals. Because of this merit, he was given a gift from the king, along with the estates listed above. The chronicler's words are significant: "Of all the nobles (meaning the nobles in favor of Vakhtang III - G.S.) he saw the best.''

In the following period, the Dvals invaded the Patara Liakhvi valley, in particular, the Atsriskhevi village, in order to seize the booty. We read in the genealogical annals of the people of Ksani: "At that time, the cows of Kvemo Dvals were scalded, heard Eristav Ivan and went on the expedition, and the child was only a few minutes old, but he became the leader of the army and crossed the mountain and surrounded the mountain with a threshing floor and captured the army. And let the winners emerge."[764]

As it turns out, Atsriskhevi was part of the king's estates until the beginning of the 14th century, and after that it became the property of the nobility of Ksani. One part of Savakhtango, the upper part of the Patara Liakhvi valley, including Atriskhevi, came under the ownership of Ksani nobility.

The difficult political situation in Kartl-Kakheti in the late feudal period was further aggravated by the spread of "Lekianism". The marauding Leks, encouraged by the Ottomans, were not satisfied only with agricultural loot, they also kidnapped prisoners. As Acad. N. Berdzenishvili notes: "In the 1830s, the whole of Kartli was surrounded by crowds of Lezgnins, some parts of the country were completely emptied of inhabitants. The productive population was cut off, captured, or exiled..."[765]

There are many reports about frequent Lezghin attacks in Shida Kartli. Not even the Patara Liakhvi valley was spared from the looting of Dagestanis. This is evidenced in one interesting document published by Jordania, which dates back to the 20s of the 18th century: "Gh~to Sh~e (God have mercy - G.S.) Kularaghasi Yese, the son of Davit of Eristavi of Ksani and the brother of Shanshe Eristavi who married This holy book is written by the priest of the evangelist. He has been

761 T. Zhordania, Chronicles, II, tf., 1897, p. 7.

762 Iv. Javakhishvili, History of the Georgian Nation, vol. III, Vol., 1982, p. 138.

763 Iv. Javakhishvili, approx. The work, p. 157.

764 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, prepared for publication by Manana Chumburidze, Tb., 2018, p. 13.

765 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. VI, 1973, p. 369.

mentioned for centuries. The fortress of Mtaborisa, the village of Apriseniëev, all of Georgia was in great distress from the Ottomans and the Lezgnins, and later on from the Persians in Kuala, in the year 1729."[766]

T. Zhordania has published another document, according to which, in the 20s and 30s of the 18th century: "Patara Liakhvi was.''[767]

In 1735, the rule of the Ottomans was replaced by "Kizilbashoba", and the country was taken over by the Iranians.

In 1735, the Kizilbash commander Tamaz-Khan summoned the Kakheti king Teimuraz, Givi Amilakhvari, Mamuka Mukhranbatoni and other Kartli and Kakhetian nobles to Yerevan. Teimuraz II stayed in Pshavi, Givi Amilakhvari went to Imereti, and Mamuka Mukhranbatoni went to Russia.[768] The commander of the Iranians got angry, raided the territory of Kartli and took hundreds of inhabitants captive: "It angered Tamaz-Khan, he turned the fortress into Gori and the city of Tabor. The army captured Bardzim of Aragvi Eristavi, four thousand of Zemo Kartli, four thousand of Satsitsiano, Ananuri of Aragvi Eristavi, and the monastery of Eristavi of Aragvi on foot, Atsriskhevi on foot, they captured and burned, from Pakhan of Zemo Kartli to Mukhran, they captured, captured, burned... They took eight hundred families from Kartli."[769] After Tamaz Khan's campaign, the pressure of Kizilbash on Kartli became stronger. Nadir Shah, who came to the power of Iran in Mughan in 1736. He sent Alexander (son of Imam-Kuli-Khan) to be the ruler of Kartl-Kakheti, and commander Sephi-Khan accompanied him to Kizilba with a large army. Sephi Khan imposed taxes on the country.[770]

Georgian nobles rebelled against Kizilbashi. Among them: "Backed down Eristavi Shanshe of Ksani, Amilakhvari Givi, Abashidze Vakhushti and all of Zemo Kartli, Tarkhani Luarsab and the men[771] of his house.''[772]

In 1737, in order to punish the rebellious Shanshe Eristavi, the commander of Kizilbash, Sephi-Khan, marched out and took the Atsriskhevi fortress along with other fortresses of the Saeristavo of Ksani: "Koronikonsa Uke, last April Sephi-Khan came to Kartli with the army of Sephi-Khan the Great, he came to look at the home of the Eristavi of Ksani, they took the fortress of Ikorti, The castle of Vanati, the castle of Kulbiti, came to Abashidze's Vakhushti, took the castle of Tsikhisdziri and the castle of Surami.[773] By doing so, he set foot on the road to Russia through Astrakhan.[774]

766 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 21.
767 T. Zhordania, Chronicles, III, Vol., 1967, p. 122.
768 Chronicles of Georgian history, Prof. Auth. Ioseliani's ed. Vol., 1980, p. 67.
769 Life of Kartli, D. Chubinashvili's edition, II, SPB., 1854, p. 339.
770 Essays on the history of Georgia, Vol. IV, p. 448.
771 Sekhnia Chkheidze, Life of Georgia, Z. Chichinadze Ave., Tf. 1913, p. 49.
772 D. Gvritishvili, Mentioned work, p. 322.
773 Life of Kartli, II, p. 341-342.
774 D. Gvritishvili, approx. The work, p. 323.

Shanshe Eristavi asked the Russian king to return the son of Bakar Vakhtang to his homeland, but his request was not granted. Eristavi of Ksani returned empty-handed and again engaged in the battle against Kizilbash. The disobedient Eristavi hired the Dagestanis, brought Lezghin army from the North Caucasus and as Vakhushti says: "He was terrorizing the country.''[775]

In 1739, Shanshe marched with Lezghin army against the pro-Iranians of Aragvi. He first took the fortress of Khashmi, and then Ananuri. He cut off the family of Aragvi Eristavi and took the wife of Giorgi, the son of Aragvi Eristavi, as a prisoner. From the Aragvi valley, Shanshe Eristav moved to Kvemo Kartli with Lezghins army and attacked the Dmanisi castle surrounded by Kizilbash, however, the attempt to capture the Dmanisi castle was unsuccessful. Coming from Ganja, Sephi-Khan defeated Eristav of Ksni. The surviving part of Shanshe's army arrived in Akhalgori. The loot of Khashmi and Ananuri was stored there by the Lezghins. After that, they headed towards Dagestan, however, the Kizilbash commander chased them and "cut off Lezghins together".''[776]

In the battle with Kizilbash, Shanshe Eristava suffered a severe defeat and a large part of Ksani noble house, including Akhalgori, fell into the hands of the Iranians. Eristavi, together with his family, was imprisoned in Atsriskhevi prison. It was probably the most secure. Alexander, the king of Imereti, harassed by Mokishpe feudal lords, took refuge in the same castle. As it turns out, Shanshe Eristavi helped him in difficult times.

The king of Imereti did not feel safe in Atsrikhevi prison with Shanshe Eristavi, who was exiled from Kizilbash. He knew very well that Nadirshah would use all means to capture the rebellious Shanshe people. King Alexander approached the Iranians from Atsrykhevi and declared obedience. Nadirshah captured Alexander.[777]

Shanshe Eristavi, unbroken and strong-willed, continued to fight. As D. Gvritishvili noted: "The battle of the Saeristao of Ksani against the Kizilbash continued for four years with some kind of intervals, but the people gradually got tired. Betrayal was also visible among the children of Eristavi.[778]

After returning from India, Nadir-shah summoned the Georgian nobles of Shanshe Eristavi to Qazvin.[779] Commander Kaikhosro and Amilakhvari Givi were among them. Nadir-shah ordered the capture of Ksani Saeristavo, Givi Amilakhvari ordered the Kizilbash army and sent Shanshe Eristavo to "depart". One part of this army was commanded by Imam-Qulikhan: "He (Nadir Shah - G.A.) sent an army of Indians, Laurels and Pashaurels.[780]

---

775 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. VI, p. 326.

776 Chronicles of Georgian history, A. Ioseliani's ed., Tb., 1980, p. 73.

777 Vakhushti, description... IV, p. 891.

778 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, p. 324.

779 Ibid., p. 324.

780 Life of Kartli, vol. II, p. 346.

According to Papuna Orbeliani's report: "They told Taresh, they sacked Ksani, they burned and captured and looted countless people, they destroyed the castles, or there was a watch tower, they didn't let the building go anywhere: Eristavi ran away to Shanshe, he was taking his daughter-in-law there, and entered the prison of Asari. Immediately, Khan came at night and surrounded him, Shanshe couldn't resist anymore and escaped from the prison... At daybreak, they took the fortress of Kizilbash, they found out about the theft of Eristavi, the castle of destroyed and the goods were taken, i.e. the captives... They besieged the fortress of Aspira and where they took the fortress, it was completely destroyed."[781] From Papuna Orbeliani's report, it can be seen that the Atsriskhevi fortress was destroyed during this campaign, thereby destroying Shanshe Erista's reliable shelter. Shanshe, who escaped from Atsrikhevi, arrived in Akhaltsikhe with his brother, Iese Kularagha. He hoped for help from the Ottomans, but in the end, the Ottomans paid attention to Nadir-shah's request and handed over Shanshe, along with his brother, to the Iranians: "However, Shahnadir wanted to redeem his guarantor by the Georgians, but the Georgians did not want to and sent him to Khvarasan. But the traveler sneaked out, was caught on the trail, and found his brother's eyes.[782]

The historian of the 18th century, Oman Kherkeulidze, also provides information about the capture of the Atsriskhevi fortress by the Iranians. According to his report, Teimuraz II's wife, Tamar, the queen of Kartli, who came to negotiate with Nadir-Shah, gave her husband's request to the ruler of Iran, who intended to "separate" Kartli-Kakheti, in order to: "not to kill the people of Kartli-Kakheti and to appease his wrath." The request of the Queen of Christians brought results. Nadir changed his mind about evicting the population of Kartl-Kakheti, but he still punished the Georgian nobles who rebelled against the Iranians entrenched in Atsriskhevi fortress in the Shanshe Eristavi estate: "...wrote to Shah-Nadir Tiflis the struggle and oppression of the Georgians who resisted the sitting khan. Here came to Kizilbashs, who was sitting in Tiflis, and came to the ravine of Apsiri, crossed the ravine of Apsir, and brought out the wife and children of Shanshe of Eristavi Ksani and his brothers, Kh(Olo) Shanshe was in prison, but they asked him to the Kizilbash and gave him to the Ottomans, and they captured Shanshe's brother Yese and sent him with his wife and children.[783] Khorasan and captured Ksani ravine and estate Shanshe Amilakhvari Givi, and until this time they killed Eristavi of Aragvi with a month of serfs and drove out his household.

"Amilakhvari broke open the door for the nation,
He entered, took out a pearl and an eye[784]

781 Life of Kartli, vol. II, pp. 345-346.

782 Ibid., p. 93.

783 Oman Kherkeulidze, the reign of Irakli II, the text was prepared for publication, Lela Mikiashvili added research, a dictionary and a search engine, Tb., 1989, p. 42-43.

784 Chronicles of Georgian history, p. 74.

After the exile of Shanshe Eristavi to Iran, the kings of Kartl-Kakheti: Teimuraz and Erekle could not agree with the captivity of such an active political figure and they asked Nadir-shah to release Shanshe. The Shah of Iran granted Erekle-Teimuraz's request. After the release, Erekle and Teimuraz of Shanshe again claimed the nobleship of Ksani.[785] However, Shanshe did not live long, a few years later, he was accused of participating in a conspiracy against the royal court of Eristavs, was arrested and died in prison in Tbilisi. After that, the nobility of Ksani belonged to Shanshe's nephew David, and Shanshe's share of the estate became royal property.[786]

In the 70s of the 18th century, Giorgi Kularaghasi, an eristavs of Ksani, confronted the royal court of Kartli. The government canceled the Ksani Saeristavo. Patara Liakhvi valley was given to Yulon Batonishvili, the son of Erekle II. Atsriskhevi, as well as other villages of Little Liakhvi valley, came under the possession of Yulon Erekle's son.[787] A small part of Saeristavo, about twelve villages, was left to the Ksani Eristavas.[788]

After the death of the last king of Kartl-Kakheti - Giorgi XII, Davit Giorgi's son and Yulon Batonishvili faced each other in order to seize the throne. In 1800, Yulon Batonishvili left the Patara Liakhvi valley and moved to Imereti[789] with Parnaoz. Davit Giorgi's son returned the estates confiscated from Erekle II, including the villages of Patara Liakhvi valley, to the Ksani nobles.[790]

The issue of the return of estates belonging to the nobility of Ksani is related to the letter sent to the emperor on March 28, 1803, which talks about the supreme decree signed on September 4, 1802, where the request of the Georgian princes of Ksani to return the estates confiscated from them by Erekle II is discussed. It seems that the general assembly of the Supreme Government of Georgia considered the estates of Ksani nobles to be their undisputed property and made a corresponding decision. The mentioned document was given to Pavle Tsitsianov for presentation to the Russian Emperor. In the letter sent to the imperial court, Tsitsyanov considered that the estates in question, which were owned by members of the royal family, belonged to the nobility. The author of the letter added that in case of transfer of estates to commoners, if it was the emperor's will, the members of the royal family would be given a pension in return and thus all problems would be solved. Attached to Tsitsianov's letter was the decision of the Supreme Government of Georgia regarding the case of Ksani eristavss, where, among other things, there was a list of estates, villages and individual households owned by members of the

785 S. Makalatia, Liakhvi valley, p. 54.

786 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. VI, p. 362.

787 Davit Batonishvili, New History, T. Lomouri Ed. Vol., 1941, p. 15.

788 G. Akopashvili, from the history of social relations in the XV-XVIII centuries. Kartli, Vol., 1965, p. 127.

789 Materials collected for the history of Georgia by Batonishvili Davit Giorgi dzi and his brothers 1744-1840, tf., 1906, p. 58-59.

790 Davit Batonishvili, New History, p. 27.

royal family and others, which included the villages of Yulon Batonishvili: Beloti, Ditsi and Atsriskhevi.[791]

In the letter written by Captain Enokhin to Chief Governor Tsitsyanov, dated April 2, 1803, where there is extensive information about the real estate and estates belonging to the royal family located in Gori district, we read: "The village of Atkriskhevi is located on the edge of Patara Liakhvi. 14 households live there, including 11 Georgians and 3 Ossetians (73 men and 56 women). According to the locals, the land between the slopes and the forest is difficult to cultivate. Due to the steepness of the slopes, plowing is impossible and it is cultivated with a hoe. There is little forest in the mountains. In rural areas, the peasantry is very poor. They grow: wheat, dika, barley and oats, but this is only for half a year, so in order to meet their subsistence needs, they exchange goods and wool for grain in Kartli. Cattle breeding is moderately developed. In the form of tax and beggar, the owner of the village (Yulon Batonishvili) is paid seven varnas per sheep, as well as one and a half kods of wheat and barley - at a total cost of 16 rubles. In addition, the obligation to Mourav Aznaur Purtseladze (referring to Mourav Gogia Purtseladze[792] of Patara Liakhvi and the Ossetians mentioned in Platon Ioseliani's work) amounts to 6 loaves of bread and one chicken per household.[793]

It is worth noting that in the 80s of the 18th century, the peasantry living in the villages of the Patara Liakhvi valley paid the "Saruso" tax. In the letter sent by Erekle II to the name of Otar Amilakhvari, "Saruso" is mentioned. It seems that this tax was intended for supplying the Russian military unit with food and supplies. In the document: "Order of Erekle II regarding the "Saminbash" affairs of Zemo Kartli and the preparation of provisions for the Russian army", we read:

"Amilakhor "Mdivanbeg", the prince of Magnificent, should tell many questions of Jesus. Then they are called by some of the "Minbash" complainers. We have also written a protocol for them, Bezhan Minba and Zaza Minba should come here, and Otar Amilakhvrishvili and Zaza, the head of Machabeli, should settle the case of Saminbash in Mandauri. With Liakhvi, Tskhinvali, bring them to Surami..."[794]

As we mentioned, the village of Atsriskhevi and several villages on the upper reaches of the Patara Liakhvi valley were returned to the Ksani erstavs. According to the document dated June 2, 1807, which refers to the divorce of the Ksani eristavs, Shanshe became the property of the eristavs: "Beloti, Khoshuri, Ertula, Aprisenkhevi and Khaduri Taqa, Marani with its Khodabuns, Tatishvili together and Eliozishvili Zurab... After the separation, Shanshe also got Satskheneti. And Chardakhi Induashvili and what is our share of the estate in Navtlughi."[795]

791 АКАК, Т. II, стр. 550, # 1070.
792 Platon Yoseliani, Life of Giorgi XIII, p. 263.
793 АКАК, Т. II, стр. 73, № 121.
794 Seatsa, F. 1448, Sab. 1341.
795 GSIEM 7486, p. 441.

According to a document dated 1811, Shanshe and Solomon Eristavi exchanged serfs, and in exchange for Zakaria Shermazanashvili, Shanshe gave Mariamidze, a peasant living in Atsriskhevi, to his housekeeper: "This year, on the day of March 11, I, the undersigned, give this letter of exchange to you, my cousin. Shanshe belongs to Iese's son and your brothers, so Atua Shermazanashvili with his children belonged to me and Ohaneza Shermazanashvili belonged to you, and since these Sharmazanashvili had a dispute about the share of brotherhood in the United States, there would be a conflict between us, and for that we made a deal. You gave me the current Glakha Mariamisdze, his children and his residence, all that he has today, except for the estate of the estate, which has an estate, it is yours, and I gave you in return Zakaria Atuasshvili Shermazanov, the meek brother, and all the estate, which today has both the estate and the residence, and The voice(?) is all mine..."[796]

Atsrisheveli participated in the battles for the defense of the country. In the books of the duty army of Erekle II, 18th century. In the 70s, by the order of the king, Archvadze Datuna and Petre Lobjanidze[797] had to leave Atsriskhevi. In the list of "Kodi bread payers" drawn up at the end of the 18th century, along with other villages of the Patara Liakhvi valley, Atsrishevi population also had tax obligations.[798]

In 1781, the following are described in Atsriskhevi: Mikela, Petre and Datua Askilashvili, Berua G(d) Mobiliashvili, Beruka and Shio Mariamidze, Alkhaza, Beri Kurmukhagashvili, Datuna Patsiashvili, Giorgi Inauri and Gogia Fosuri.[799] As we can see, by the end of the 18th century, only Georgians lived in Atsriskhevi. At the beginning of the 19th century, several Ossetian families settled in the mentioned village. According to the document dated May 8, 1802, Ossetians from the North Caucasus were treasury property.[800] Later, the ethnic image of the village changed. According to the Russian chamber census of 1804, 39 households (192 men, 148 women, 340 souls in total) lived in Atsriskhevi, of which 26 households were Georgian (136 men, 108 women) and 13 Ossetians (56 men, 40 women). 4 households of Georgians (21 men, 4 women) and 9 households of Ossetians (42 men, 25 women) are shown in households. Peasants living in Atsriskhevi belonged to the nobility of Mikheil and Revaz of Ksani. The population followed the cultivation of grain crops, cattle breeding, beekeeping was also developed.[801]

On June 10, 1831, according to the letter drawn up by Yanovski and Kozachkovski, assessors of the collegium named after Chief Governor Paskevich,

796 GSIEM 7486, p. 453.

797 Yase Lortkipanidze, Documents about the duty army of King Erekle, Journal of the State Museum of Georgia, XIV-B, 1947, p. 337.

798 History of Georgia in toponymy, D. Muskhelishvili Ed. T. II, Vol., 2010, p. 172-173.

799 A. Tabuashvili census registers of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the XVIII century), volume, 2013, p. 95-96.

800 АКАК, Т. I, стр. 467, # 575.

801 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 54.

the ruins of the fortress were preserved in the Georgian village of Atsriskhevi in the Patara Liakhvi valley. Away from it, on both sides of the valley, there were two watchtowers. Above the towers, as we mentioned, the unruly Ossetians lived.[802]

According to the 1842 census of the church peasants, a total of 17 families lived in Atsriskhevi (67 people): Moses, Stepane, Davit, Solomon, Thomas and Giorgi Askilashvili, Tetia and Giorgi Inauri, Makhare and Pavle Okruashvili, Gogia, Simon and Ioseb Marjanidze, Zaza Zazarashvili et al. The village of Shanshe, Tornike and Giorgi was owned by Eristavs. Makhare Inauri is mentioned as the father of Atsriskhevi, and the judges of the village were: Makhare Askilashvili and Gogia Mariamidze. "Because they didn't know how to write," Tskaloba Thandiev (Tandiashvili) signed the document.[803]

19th century By the 1980s, the population of Atsrikhevi was decreasing. It is true that the number of households did not change and was still 39, but the number of souls decreased by 53 (152 men, 135 women, total 287 souls). Out of the 39 households described, 36 households (131 men, 117 women) were Georgian residents, and 3 households (21 men, 18 women) were Ossetians. The inhabitants of Atsriskhevi were Orthodox and belonged to the church ministry.[804] Common surnames in Atsriskhevi were: Askilashvili, Inauri, Vazagashvili, Mariamidze, and from the toponyms of the village we should mention: Kisiant Kontokhebi, Vake, Inaurt lands and others.

As for the village of Zonkari in the neighborhood of Atsriskhevi, we have information about it only from the beginning of the 19th century. In the chamber census of 1804, only 15 households lived in Zonkari (84 men, 76 women). They were in the possession of the nobles of Ksani. In the explanatory part of the census, it is mentioned that "the peasants are poor and pay 3 lambs per household annually, and 9 cows every fourth year."[805]

At the end of the 19th century, the population of Zonkari increased significantly. Ossetians settled in the village from the North Caucasus. According to the 1886 census, 39 households (180 men, 148 women, total 328 souls) of Ossetians lived in Zonkari. They belonged to the church ministry.[806]

---

802 АКАК, Т. VII, стр. 376, # 306.

803 Seatsa, F. 254, anas. I, Case 1951, p. 308-312, описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

804 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1244.

805 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 82.

806 Свод..., Тифлисская Губерния, Горийский уезд, Цхинвальский участок, #1293.

Villages near the occupation line of Patara Liakhvi gorge

Ditsi

The village of Ditsi is included in Gori municipality. It is the river. It is located on the right bank of Patara Liakhvi, at an altitude of 880 m above sea level, 31 km from Gori.[807] To the east it is bordered by the village of Kordi, Tergvisi in the southeast, Tirdznisi in the south, Eredvi in the north, and Arbo in the northeast. The community of Ditsi, according to the modern administrative division, includes Ditsi, Kordi and Arbo. In the first quarter of the last century, Ditsi community included several villages: Ergneti, Tirdznisi, Meghvrekisi, Brotsleti and Tergvisi. In 1932, Ditsi belonged to Tirdznisi village council, together with it, the following villages were united in the council: Ditsi, Arbo, Ergneti, Megvrekisi, Kordi, Tergvisi, Brotsleti, Tirdznisi.[808]

To the famous Georgian historian of the 18th century, Ioane Bagrationi, in his work "Description of Kartl-Kakheti" village Ditsi is included in the list of villages that are irrigated by the Patara Likahvi river and are again attributed to Gori, and he assigns it to the category of "inhabitants".[809]

Johann Anton Güldenstedt, a German scholar-traveler who visited Georgia in the last quarter of the 18th century, mentions Dietz as a rural area inhabited mainly by Georgians, where a small number of Armenians also lived.[810]

No old settlements have been found in the territory of Ditsi, however, the ancient human settlements and burials found in the villages near Ditsi suggest that the population lived in the territory of this village since ancient times. As we pointed out, the Korghan tomb should be in the village. In the territory of Ditsi, which is known in the village as "Gorebi".

It is worth noting that in the first half of the 20th century, during the cultivation of arable lands near Ditsi Gori, farmers found a large number of ceramic products. It is a pity that "Ditsi Gora" has not yet been touched by scientists, and we hope that it will become the subject of the attention of the new generation of researchers. Probably, there was an ancient center of iron metallurgy in Dietz, which should be indicated by the name of the field to the southwest of the village, "Irkinobi".[811]

---

807 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 3, vol., 1977, p. 592.

808 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. 4, inscription 1, #202, p. 34.

809 Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and searches were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986, p. 40.

810 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. I, chapter, p. 277.

811 "Sarkine" J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, vol., 1983, p. 21.

In our opinion, village Ditsi belonged to the part of Patara Liakhvi valley, which was known as Korditiriko.

Since ancient times, the utilization of the territory of Ditsi was facilitated by its location. It was separated from the villages where ancient roads passed. These roads connected the Patara Liakhvi valley, including Ditsi, with different parts of the country, as well as with the North Caucasus.[812]

The natural and climatic conditions of the village created favorable conditions for the existence of the population in Ditsi since ancient times. From the information given above by Ioane Bagrationi, it can be seen that the Ditsi River was irrigated by a small stream, which was an important factor for the development of many branches of agriculture. There was an irrigation system in Ditsi, which was connected to the Ditsura river.[813] The famous ethnographer, G. Jalabadze writes about the Ditsura canal: "The fields and vineyards of the villages of Gori region: Arbo, Kordi, Ditsi, Ergneti, Tergvisi and Tirdznisi were irrigated by the Ditsura canal, which was drawn from Patara Liakhvi. The named villages took care of the maintenance of this canal. The village separated from the right side of the canal. Eredvi's unirrigated fields, the Eredvi population used the canal only when working in the fields, and while grazing the cattle in the field, the cattle came to the water. It is also found in connection with other irrigation canals.[814] From the point of view of the maintenance of the irrigation system, there were specially designated persons for this work - watermen. According to G. Jalabadze, a certain tax was imposed for "Mevele", which the villagers paid: "Merue village paid a certain tax, which was called "Samerueo''. It was determined by one observation on the reproductive diary. A typical irrigated village had two merues. During a drought, the village would allocate two more men, who were considered assistants to the "Mevele"(Field-guard).[815]

In the period of drought, the population used to line up to water the gardens and vineyards, the peasants often even sold the irrigation lines.

As G. Jalabadze writes: "According to the old people of village Ditsi, a poor man used to sell a lot. Such a row, according to them, was sometimes sold for 3 bushels of corn (8 kilos of grain are placed in a bushel)."[816]

The Ditsura canal used to swell in the spring, due to which some parts of the village were flooded with water. This is confirmed by the toponym "Swamp", which is the name of the field in the southwestern part of the village. The territory on the northern side of the Ditsura canal was relatively sparsely populated. This place is not irrigated, therefore this part of the village was called "waterless".

---

812 G. Sosiashvili, Roads in Little Liakhvi Valley, Journ. "East and Caucasus, "#5, 2008, p. 93-95.

813 G. Jalabadze, Pastoral Culture in Eastern Georgia, Tb., 1986, p. 298.

814 Ibid., p. 297-298.

815 G. Jalabadze, approx. The work, p. 300.

816 Ibid.,

The presence of mills in the village depended on the Ditsura canal, where dried grain was ground. In Ditsi there were: mills of the Fugadzes, Sosiashvili, Bolashvili, one of these mills has survived to this day, however, it is no longer in operation.

Ditsura, it was one of the tributaries of the Patara Liakhvi, it originated from the village of near Dmenisi, village On the north-western side of Arbo, it crossed village It would pass through the fields north of Kordi, then pass through the fields of Ditsi and connect with the village Ergneti. A part of the fields of Tirdznisi was irrigated with Ditsura, as well as village Tergvisi, which the king of Kartli, Luarsab II, donated to the tomb of the Savior,[817] which is confirmed by documents.[818] During the existence of the Ditsura irrigation system, often the residents of Ditsi did not provide irrigation water to the residents of Ergneti. This is reflected in the complaint of Ioane Sarkeulidze drawn up in the name of Erekle II in 1774: "Ioane Sarkeulidze regarding water according to the protocol of Erekle II." In the document we read:

"St. God, the all-merciful, gave the plague of the ruler of the happy hand to Ioane of Zerkeulidze.

Later, I will report this to their highness: Ergneti has water from Korduli ore, now the Ditsi population do not use that water anymore. This is what I beg of you: grant me the mercy of one protocol on the brother of Iese Eristavi, if they don't have a word, whatever water I have, they will give me my share. God will win over you

According to the document, at that time Kordi canals was owned by the nobles of Ksani. It seems that their influence extended to Dietz as well. Erekle II ordered the Ksani nobles to give their share of irrigation water to Ioane Sakhreulidze:

"Then, if Ioane Sarkeulidze complains to you like this (meaning Giorgi and Iese, the residents of Ksani - G.S.), as you have had water since ancient times, you have given up your share of water now, don't complain to us, otherwise we will be deeply offended..."[819]

The local population also used the Ditsura canal for drinking. The lack of drinking water was one of the unsolvable problems for the village until the end of the 19th century. This issue is addressed by V. Correspondence of Mdzinarashvili:

``This one month goes by, may your enemy be as troubled and needy as we (meaning the population of Ditsi village - G.S.) are, the residents of this village, we are suffering from hunger and the desire for water. If we lack food or drink, we have no water to drink or use for food. The water in our village is called Ditsura and it comes in the middle of the village. There is no river or spring to drink. If we go only five verses, we can fetch water from a small stream, but it is very difficult

817 E. Mamistvalishvili, History of the Cross Monastery of Jerusalem (Georgian period), Tb., 2005 p. 53.

818 E. Mamistvalishvili, from the history of Georgia-Jerusalem relations (XVI-XVII centuries), Tb., 2008, p. 39.

819 Monuments of Georgian Law, Vol. VIII, Vol., 1985, p. 320.

to draw water from this distance. Ditsura in the middle of the village returns four mills in the same village, which the whole village uses and grinds this grinder. Imagine that this one month is coming to an end, since this water is cut off for us at the head for a distance of five verses, near the Kvafti pond; How many times has there been a case when the water was cut off and the peasants of this village would go and pour it out again, but when should it be like that?

It is necessary for our father to pay attention to this matter somehow and save people from hardship.[820]

The Ditsura irrigation channel existed until the first half of the 20th century. The canal allowed the development of many branches of agriculture, which was facilitated by the fertile land of Dietz. From the point of view of grain cultivation, conditions were quite favorable in Dietz. In one of the documents of the 18th century, "Khodabuni" is mentioned in Ditsi.

"Khodabun" was a fertile place. According to G. Jalabadze's explanation, "Khodabun": "neither the master nor the peasant owner could easily sell or lend.''[821]

According to the law of Vakhtang VI, a peasant could settle on Khodabuni only with the permission of his master.[822]

In Ditsi, in addition to grain crops, viticulture was promoted. Along with these branches of agriculture,[823] the population followed cattle breeding and beekeeping, and in the first half of the 20th century, after the establishment of collective farming, horticulture also developed.[824]

In addition to agriculture, trade was also pursued in Ditsi. Local residents with goods products traded in Tskhinvali, from Tskhinvali village. Ditsi is located four kilometers away. There is still a road on the north-western side of the village, which the locals call "Tskhinvali road". As we mentioned, in the last quarter of the 18th century, the German traveler Johann Anton Güldenstedt mentions Dietz in the list of villages where, along with Georgians, some Armenians also lived. However, none of the other sources of the mentioned period confirm the existence of the Armenian population in Ditsi. At the end of the 18th century, the Ossetians who settled in Georgia from the North Caucasus began to settle in Bari from the mountains of Shida Kartli. At the beginning of the 19th century, Ossetians from the upper part of the Patara Liakhvi valley settled in the villages in the lower part of the valley. According to R. Topchishvili, one such village was Ditsi.[825] According

820 «Iveria», 1894, #226, October 26, p. 2.

821 G. Jalabadze, Mentioned work, p. 267.

822 Monuments of Georgian Law, Vol. I, a collection of law books of Vakhtang VI, texts were published, research and a dictionary were attached by Prof. I. Dolidze, Tb., 1963, p. 509.

823 G. Sosiashvili, History of Ditsi, vol., 2010, p. 13.

824 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. 9, Inscription I, Case #82, p. 259.

825 R. Topchishvili, Issues of the settlement of Ossetians in Georgia and ethno-history of Shida Kartli, Tb., 1997, p. 167.

to the Russian data of 1802, Ditsi is included in the list of villages in the Patara Liakhvi valley, where Ossetians lived along with Georgians. However, it seems that the Ossetian families who settled in Ditsi did not live here for long. According to the Russian census of 1804, there were 33 families living in Ditsi, a total of 252 souls, all of whom were Georgians. Out of this, 17 households belonged to Ksani eristavs, 10 households to Machabelis, and 6 households belonged to the rest of the residents.[826]

There are very interesting data about the population of Ditsi in the Russian chamber census of 1818, which lists the families living in the village, their property, social status, and economic activities.

At that time they lived in Ditsi: belonging to Solomon Eristavi.

Tetia Rumenashvili (must be Romelashvili), her husband (name not specified) and sons: Giorgi and Bessarion, as well as two daughters. His property is listed: a house, 10 per day of arable land, of which he cultivated 3 per day of land, received 60 kodi of wheat, he also had half a day of vineyard, from which he received 40 koka of wine, and he had 5 head of cattle.

Tevdore Mindiashvili, his wife, children: Giorgi, Gigola and Datua, as well as one daughter. Grandsons: Solomon, Peter and their sister. His property consisted of: a house, 30 days of land, of which he cultivated 8 days of land (received 100 kods of wheat), 1 day vineyard (received 20 kokas of wine), had 8 head of cattle.

Berua Metreveli, his wife, son Nina and one daughter. His property consisted of: 10 days' worth of land, from which he cultivated 5 days' worth of arable land (he grew 50 bushels of wheat), he also had half a day's worth of vineyard (he received 10 kokas of wine). He had 3 cattle and 1 beehive.

Mikela Pughadze, his wife, granddaughter Sosika, his property consisted of: a house, 10 days of arable land, from which he cultivated 5 days of arable land (he grew 50 bushels of wheat), he also had 2 days of arable vineyard (he produced 20 cases of wine), he had 4 head of cattle and 1 root bee.

Gogia Maisuradze, his wife, son David. His property consisted of: a house, 10 days of arable land owned by Mebaton, he bought 5 days of arable land (received 60 kodis of wheat), 1 daily vineyard (yielded 20 kokas of wine), he had 3 head of cattle.

Alexi Maisuradze, his wife and son Bero. His property consisted of: a house, 10 days of arable land belonging to nobleman. He bought 5 days worth of arable land, cultivated 5 days worth of arable land, cultivated 60 bushels of wheat, also had 1 daily vineyard (yielding 20 cases of wine), had 4 cattle.

Family of Ninia Sauri: wife, children: Giorgi, Gabriel and one daughter. Ninia's brother is God by his wife. His property consisted of: a house, his own 10 daily arable land (he received 70 kods of wheat), and one daily vineyard yielded 20 kokas of wine, he had 10 head of cattle.

826 ***Акты кавказской Археологической комисии Т***. I, ***Тиф***.,1866, ***стр***. 467, №575.

Mamuka Mindiashvili's family: wife, children - Bessarion, Grigoli and one daughter. His property consisted of: house, 10 daily plots of land bought by him, from which he cultivated 5 daily arable fields (received 60 kods of wheat), he also owned half a daily vineyard (received 10 koka wine), had 8 cattle.

Ioseb Mindiashvili's family: wife, daughter and son - Bero, cousins: Ninia and Sosia. Ninia's wife and son Berua, also Ninia's daughter. Their property consisted of: a house, bought 5 daily land (they received 60 kod wheat), half a daily vineyard (where they grew 10 koka of wine). They had 5 head of goods.

In the Russian census, the peasants who moved from the Ksani valley to the village of Ditsi are also listed:

Ivane Kurmashvili's family: wife and children: Dimitri, Solomon, Shio and Zurab.

Davit Kurmashvili's family: wife and son - Mose, one granddaughter (female, her name is not recorded), as well as their mother.

Jaka Kurmashvili's family: wife and son (Kimi?), as well as brother Stepane.

Family of Nikala Lapachi: wife, son Andria, brother Beri, also Beri's wife and son.

Other peasants living in Ditsi are also mentioned in the description: Sesia Tskialadze's household: wife and child Ninia, his property consisted of: a house, he used 8 days of arable land belonging to lord, from which he cultivated 2 days of arable land (he received 20 kodis of wheat). He also owned 1 daily vineyard (received 10 koka of wine).

Household of Grigol Mindiashvili: wife and son - Iacob. His property consisted of: a house, as well as 5 days worth of arable land he bought (yielding 60 kodis of wheat), N and a half daily vineyard (yielding 10 kokas of wine), he had 6 head of cattle.

Tevdore Janashvili's family: wife and children - Ivane, Ninia, Simona and Gabriel.

The Russian census also lists those peasants living in Ditsi who belonged to Luarsab Ksani Eristavi and after his death, they were transferred to the property of Luarsab's heir, Ivane Eristavi.

Ivane Markozashvili's household: wife, son Simon, also one daughter, grandsons: Ioseb and Grigoli, their spouses. Ivane Markozashvili's property consisted of: a house, land owned by lord, 20 days of arable land, purchased land, 4 days of arable land. He had 8 cattle.

Beri Markozashvili's family: wife, son Davit, brother Ioseb, his wife and daughter. Their property consisted of: a house, 8 days of arable land belonging to lord (they grew 80 kodi of wheat), also half a day of arable vineyard (they grew wine, the amount is not mentioned), they had one horse and 10 head of cattle.

Ninia Mindiashvili's family: wife, daughter and cousin Grigoli. His property consisted of a house, 15 days of arable land taken from lord, from which he cultivated 6 days of arable land (growing 60 kodi of wheat), he also had 1 day of arable vineyard (growing 20 koda of wine).

Ioseb Kanchashvili's family: (in our opinion, it should be Kanjashvili. In one document of the 18th century, the surname Kanjashvili is mentioned in Ditsi) wife and son Ivane. His property consisted of 5 days of arable land, he had bought 5 days of arable land, cultivated 2 days of land (he grew 30 kodi of wheat) and 1 day of vineyard (he received 10 kokas of wine).

Ninia Lafachi's household: wife and son Giorgi, her property consisted of: house, 10 days of arable land taken from the master, cultivated 3 days of arable land (raised 30 kodi of wheat), 8 koka of wine from 1 vineyard. He had 1 head of cattle.

Yakob Bariashvili (must be Barishvili, because the Barishvili family still lives in Ditsi), his property consisted of a house, 9 daily plots of land, cultivated 6 daily plots of land (received 70 kods of wheat), also had one vineyard (received 10 kokas of wine), had 4 head of goods. His family includes his wife, two daughters, brother Ivane, Ivan's wife and nephew David.

Giorgi Kakhashvili's household: wife and children: sons - Zaza and Glakha, two daughters, his property consisted of: a house, 8 acres of land, half an acre of vineyard (from which he got 5 kokas of wine), he had 3 cattle.

Ioseb Mindiashvili's family: wife and two daughters. He had a house, 10 days worth of land, cultivated 4 days' worth of land (received 40 kods of wheat), also had half a day's worth of vineyard (received 90 kodas of wine). He had 10 cattle.

In the Russian description, there is also one family of peasants, which belonged to Elizbar Machabeli, and after his death, it became the property of Elizbar's heir, Mikheil Machabeli, it was:

Ivane Sosiashvili's family: wife, son Iacob, wife of Jacob and children: Giorgi, Joseph and Solomon. Ivane Sosiashvili's property consisted of: a house, bought 7 daily plots of land (yielded 80 kodis of wheat), also had 1 vineyard (produced 20 kodis of wine), had 6 head of livestock.

Teimuraz Machabeli's serfs also lived in Ditsi:

1. Bero Sosiashvili's family: wife, son Paata, Paata's wife and son Petre. Brothers Gabriel and Moshe, Gabriel's wife, son Ninia, Moshe's wife, his daughter, son Davit, cousins: Pavle and Davit lived in his family. Bero Sosiashvili's property consisted of: house, 12 daily plots of land (he received 140 kodis of wheat), 1 vineyard 30 bottles of wine, had 8 cattle, 40 sheep and goats.
2. Ninia Mdzinarashvili's family: spouse, Ninia's brothers: Yase and Solomon, cousin Giorgi lived in her family. Nina's mother, also Giorgi's mother.
3. Ninia's property consisted of: a house, 10 daily lordly manor, 20 daily purchased manor. He cultivated 12 acres of land (he grew 120 bushels of wheat). He also had 2 vineyards, from which he obtained 40 kokas of wine. He had 12 cattle and 2 bees.
4. The description mentions the serfs of Hector Machabeli:
5. Ninia Mdzinarashvili's household: wife and two daughters, her brother Davit, Davit's wife, her cousins Tetia and Pavle also lived with her. Nninia

Mdzinarashvili's property consisted of a house, 10 acres of lordly land, 5 acres of purchased land, 8 acres of cultivated land (yielding 100 kodis of wheat), and 2 acres of vineyard (yielding 80 kodis of wine). He had 9 cattle.

6. Davit Mdzinarashvili's family: wife, children Giorgi and one daughter, niece Gabrieli and his wife. His property consisted of: a house, 6 acres of arable land, cultivated 10 acres of land (received 10 kodis of wheat), also had 1 vineyard (received 20 koka wine), had 6 cattle.

7. Gogia Mdzinarashvili's household: wife and son Berua, niece Kitesa, his property consisted of a house, 8 acres of lordly land, cultivated 4 acres of land (received 40 kods of wheat), had 1 vineyard (received 20 kokas of wine), had 2 head of cattle.

8. According to the Russian census, Bardzim Machabeli also had serfs in Ditsi. They were: nobleman Davit Rcheulashvili and his wife, their property consisted of: a house, 10 daily plots of land, cultivated 3 daily plots of land (received 60 kods of wheat), also had 1 vineyard (received 30 kodas of wine), had 7 head of livestock.

9. On the other hand, Davit Rcheulashvili had peasants:

10. Tetia Koranashvili, her children - Agdgomela (probably - Agdgoma - G. S.), Solomon and Ninia. Aggomela's wife and son Sosia lived with him. Their property consisted of: a house, 10 per day of lordly land, cultivated a total of 12 per day of land (growing 100 kodi of wheat), in addition, he also had 1 vineyard from which he received 20 koka of wine, he had 10 head of cattle.

11. Makhare Koranashvili's family: wife, children: Gabriel and Simon. Together with them, Makhares' brothers were enrolled in the family: Giorgi and Datua, Giorgi's wife and children: Sosia, Datua and one daughter, as well as Datua's son Dvoiia, his daughter and niece Zakaria. Their property consisted of: a house, 10 per day of land (yielding 100 kods of wheat), half a per day vineyard (yielding 30 kokas of wine), they had 10 head of cattle.

12. The Russian description also mentions Khutsia Babotadze, the servant of noble Davit Rcheulashvili who moved from Imereti, his wife and children: Gabriel and Mikheil, Khutsia's brothers Khutsia and David and their spouses were also in his family. The property of the Babotadzes consisted of: a house and 4 daily plots of land (they received 40 kods of wheat), they had 3 cattle.

13. According to the Russian census, by 1818, 120 males and 94 females lived in Dietz.[827]

14. All the residents of Ditsi were ethnically Georgian.

15. According to the 1842 census, a total of 35 households (118 souls) were described in Ditsi, which is located in the Ksani district of Gori. Of these, 13 households were owned by «Podporuchik» Ivane Eristavi:

16. 1. Besarion Romelashvili and his relative Grigol;

17. 2. Solomon Mindiashvili, his son Andria and brother - Petre;

827 GSIEM, f. 8235, N 128.

18. 3. Giorgi Mindiashvili, his son Akaki and brothers: Giorgi and Datuna, Datuna's son Zakaria;
19. 4. Besarion Mindiashvili, his son Ivane, brother Grigol and nephew Isaka;
20. 5. Ioseb Mindiashvili, his children: Gabriel and Grigol;
21. 6. Yakob Mindiashvili and his son Andria;
22. 7. Simon Metreveli;
23. 8. Mikheil Phugadze and his children: Giorgi and Alex;
24. 9. Davit Maisuradze and his son Jacob;
25. 10. Giorgi Saurishvili and his cousin Sosia;
26. 11. Sidamon Lafachi and his son Ivane;
27. 12. Ninia Tskialadze and her son Ivane;
28. 13. Ninia Tskialadze and her son Sosia.
29. Levan, Zurab and Davit Eristavs owned 9 households:
30. 1. Grigol Markozashvili and his children: Joseph and Moses, cousin Simon and his son Ninia;
31. 2. Bero Markozashvili and his son David, as well as David's sons: Alexa, Ninia and Tsetsi, their relatives: Grigol and Gabriel;
32. 3. Ninia Mindiashvili, her cousin Grigoli, Grigoli's son Giorgi;
33. 4. Giorgi Mindiashvili and his sons: Andria and Solomon, their relative Bero and Bero's son Sosia;
34. 5. Giorgi Ninia dze Lafachi and his son Ninia;
35. 6. Shalva Kurmashvili and her brothers: Shaverda and Zurab;
36. 7. Ninia Kurmashvili and her children: Sardioni and Andria;
37. 8. Davit Kurmashvili and his son Ivane, as well as Davit's brother Mose;
38. 9. Glakha Kazishvili and his son Data, also brother Andria;
39. Mikheil Machabli himself owned 1 household:
40. 40. Iacob Sosiashvili and his children: Joseph and Solomon;
41. Teimuraz and Simon Machabeli themselves owned 4 households:
42. 1. Ninia Sosiashvili, his brother Gogia and cousin Stepane;
43. 2. Pavle Sosiashvili, his son Dimitri and brother - Grigol;
44. 3. Ninia Mdzinarashvili, his brother Iese and nephew Andria;
45. 4. Giorgi Mdzinarashvili and his son Besarion.
46. Victor (Hector?) Machabeli owned 5 households:
47. 1. Davit Mdzinarashvili and his son Giorgi, as well as relative Ninia and Ninia's sons: Giorgi and Nonia;
48. 2. Pavle Mdzinarashvili and his son Solomon;
49. 3. Davit Mdzinarashvili and his son Giorgi, as well as their relative Gabriel and Gabriel's sons: Grigol and Alex;
50. 4. Gogia Mdzinarashvili and his sons: Giorgi and Gigola;
51. 5. Kitesa Mdzinarashvili and her son Sosia.
52. 2 households belonged to Bardzim Machabeli:

53. 1. Tetia Koranashvili and his son Solomon, as well as Solomon's sons: Ninia, Zakaria, Giorgi and Andria, as well as Tetia's relative Sosia;

54. 2. Davit Vatitadze and his son Glakho and brother Givi. Their relative Khutsia and his sons: Ninia and Simon.

55. Nobleman Davit Rcheulisshvili owned:

56. 1. Gabriel Koranashvili and his son Isak. Also, their relatives: Naskia and Andria;

57. 2. Sosia Koranashvili and her son Nonia, Asve, brother - Teudore and Teudore's son - Solomon, Sosia's cousins: Zakaria and Zakaria's son Zurab.

58. Giorgi Zaridze was Giorgi Zaridze at that time. The following judges are mentioned: Davit Mdzinarashvili and Mikela ...adze (the first part of the surname is unclear). Tskoba Thandiashvili signs instead of them.[828]

59. Information about the population of Dietz is also very interesting in the materials of the 1886 census. At that time, Ditsi belonged to Tskhinvali district, included in Gori district of Tbilisi Governorate.

60. According to the census, 104 households lived in Dietz, of which 317 were men and 287 were women. Total 604 residents.

61. Ethnic composition:

62. Russian ..... none

63. Ossetian ..... None

64. Armenian ..... 1 household (only one woman)

65. Georgian ..... 103 households (of which 317 are men and 286 are women)

66. Religious Confession:

67. Orthodox ..... 317 men, 386 women

68. Gregorian ..... 1 woman

69. Sectarian ..... None

70. Social status:

71. Nobility ..... 7 men and 5 nobles

72. Clergymen ..... 12 men and 12 clerics

73. Merchant .... no one

74. Peasants:

75. State-owned ..... 7 households (of which, 12 men and 8 women)

76. Church - 86 households (of which, 282 men and 256 women),

77. Household peasants - 3 households (of which, 4 men and 6 men)."[829]

78. Interesting data about the population of Ditsi are preserved in the registration books of the Church of the Mother of God of Ditsi compiled in 1915-1917. During the mentioned period, it was the church that registered newly born

828 Seatsa, F. 254, Writ. I, Case 1951, p. 350-355, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

829 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифл., 1893 №1315.

residents, married couples, or deceased people. The registration books of the Ditsi church were certified by the priest of the village clergy - Giorgi Ivanidze and the so-called by Vasil Mdzinarov (Mdzinarashvili)[830] of `Prichut-niki' (deacon). According to the church book of Ditsi, in the first quarter of the 20th century, the following people lived in the village: Mdzinarashvili, Sosiashvili, Mindiashvili, Vatitadze, Koranashvili, Maisuradze and others.[831]

79. The available data on the population of Ditsi in the first quarter of the 20th century are preserved in the Gori district archive, that is compiled in 1925-1926. List of residents of village Ditsi, from which it can be seen that 414 residents lived in Ditsi for this period, of which 210 were women and 204 were men.[832]

80. By 1930, 482 inhabitants lived in Dietz, of which 243 were females and 279 males.[833]

81. Historically, the village of Ditsi was the property of the Machabeli family.[834] This is confirmed by the record of the departure of the people of Samilakhvro and Liakhvi from Kodispuri compiled in 1700.

82. "Kodispur", as is known, was a state tax, which provided for 4 kods of wheat and barley per household. In the document we mentioned above, the mecodispure serfs of the Machabeli are listed in a number of villages of Samachablo, among them the following are named in Ditsi:

83. "K. Of Zuraba Machabeli Kekelishvili Zakaria, a) Sosiashvili Makhara a) Chareulasshvili Papua, Koranasshvili Naskila, a) Madzinarishvili Datuna, Jordanesshvili Giorgi, a) Trankasshvili a) Ditss Mukhrani's Erekles: Pughadze bought, a) Kanjashvili Dvovia, a) Gulitasshvili Zuraba, a)) Maisuradze Datuna, a) Goderdzasshvili Goderdza... Markozizshvili Papuna, a) Ositashvili..."[835]

84. As can be seen from the document, Erekle Mukhranbatoni also owned serfs in Ditsi at that time along with Machabelis. The village of Ditsi is also mentioned in one of the documents drawn up in the 70s of the 17th century, from which it is clear that Zaza Machabeli had a hereditary serf in this village. It is mentioned in the document: "By the will and grace of God, this is the book that will be the end of time until the end of time. Our estate Jerkualishvili's manor, with its entrances

---

830 Archives of the Gori Service of the Civil Registry Agency of the Ministry of Justice of Georgia, registration books of the Church of the Mother of God of Ditsi, electronic version #26724.

831 G. Sosiashvili, History of Ditsi, vol., 2010, p. 104-113.

832 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. 3, Inscription 1, Case #89, p. 24-30.

833 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. 4, Inscription 1, Case #101, p. 20.

834 G. Otkhmezuri, Shida Kartli small principalities, Dr. thesis, manuscript, 1999, p. 103; Monuments of Georgian Law, Vol. VIII, p. 321.

835 In the document, the name written on the place we brought is not readable. Seatsa, F. 1448, Sab. #3602.

and exits, mountains and valleys, without any defects, is available to us. Machabeli - G.S.) I wrote to David the priest of the gate and I am a martyr.[836]

85. The Machabelis owned serfs in Ditsi even in the later period. This is confirmed by the list of serfs freed from Lezgin captivity compiled by Yase Machabli in the middle of the 18th century, where it is mentioned: "Beri Sosiashvili lost his wife and children, I gave him fifteen tumans.''[837]

86. Ditsi is not mentioned in the report, although Sosiashvili lived in the mentioned village. Invasion of the Lezgins and capture of the local population was not a rare case. The fact of Machabeli's release of Beri Sosiashvili from captivity of Lezgins, mentioned in the above report, should not be accidental. If we look at the reports of a relatively later period, it can be seen that the Sosiashvili family were the mouravs of Machabeli. According to tradition, Gigo Sosiashvili was the father-in-law of Giorgi Machabeli (Ivane Machabeli's father) (we wrote down the narration from I. Sosiashvili, born in 1929).

87. It is also worth noting the fact that Giorgi Machabeli, during the period of impoverishment, intended to mortgage the properties of the Sosiashvili family. In this regard, in February 1871, Ivane Machabeli wrote from Gori to his brother Vaso Machabeli who was in St. Petersburg: "Don't worry about us, we are all at peace, this is because my father's debtor, Tatar, is worrying us. He came for the second time, but surprisingly, he left empty-handed again. Now my father wants to mortgage Sosiashvili's estate and pay off all the troublesome debts, but I don't know how he will manage it and what you will write about it. In my opinion, it would be very good if he paid off those debts with this estate.[838]

88. In our opinion, the Sosiashvili mentioned in the letter should be Gigo Sosiashvili, the Mouravi of Giorgi Machabeli. It seems that Machabeli, while paying his debts, hoped to pledge his estate.

89. During the feudal period, the Machables had "native" serfs in Ditsi. In the book of purchase drawn up in 1725, in which Levan Machabeli sold the serf to Givi Amilakhvari, it is mentioned: «...we were caught and forced to sell our native serf to you from the begging of Tatars, and you took the plants and the card from me, Ovsi Narikashvili of Tsakulta, Vefkhia's smoking mountain.[839] As can be seen from this document, after the spread of "Kizilbashoba" in Kartli, the Machabeli had difficulty paying the taxes imposed by the Iranian invaders and were forced to sell their serfs. It is because of this that they sold the estate in Dietz to the Amilakhvaris.

---

836 Seatsa, F. 1450, David. 26. Sab. 216; Annotated Dictionary of Persons, Vol. III, the materials were collected and prepared for publication by Ana Bakradze, Levan Ratian and Giorgi Okthmezuri, Tb., 2004, p. 109.

837 See Materials for the economic history of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. III, Vol., 1955, p. 173-174.

838 V. Chelidze, Iv. Machabeli, chapter, 1968, p. 61.

839 Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 215-216.

90. The village of Ditsi is also mentioned during the divorce of the members of the royal house of Machabeli, in the document of Datua Machabeli, oppressed by the men of the house, which was compiled in 1785 in the name of Erekle II. It is mentioned in the document: "God gave Datua Machabeli the plague of the happy ruler. Merciful ruler, in the past, those who were treated unjustly, in your rule, everyone was given justice, and I remain unjust because of my misfortune, I am deprived of a serf and an estate from my household... God will win you, grant me the mercy of one protocol, so that no one will be given to the Ossetians as a surety, and I will not be completely lost in that world, and my Let the rights of the serf and the estate also befall me, because they hold my housemen and others by force, the whole lot, Dzartsemi Gogidze, in Kheti (must be Kheti - G.S.) Sabanadze, in Sabatsminda (?), Dits Kaparchadze's estate, also my card man and his children were bought by Teimuraz Machabelsa. Apart from that, my share is suffering from Ossetians Bardzim and Zaza; Tamarasheni is also given one furniture estate to the serf from Kakheti".[840]

As it turns out, Kaparchadze's estate in Ditsi belonged to Datua Machabeli, but his housemates held the mentioned estate by "power". Datua Machabeli's other complaint books are of the same content, from which it can be seen that Datua, oppressed by the men of the house, demanded from the royal authorities a just solution to the patrimonial dispute between the members of the Machabeli noble house.[841]

In addition to the Machabelis, Ksani nobility also owned serfs in Ditsi, this is confirmed by the Document of Davit Ksani nobility compiled in 1771. As can be seen from this document, in the villages of Kartli, a state tax - 3 kodis of wheat per household was imposed. Davit Eristavi requested Erekle II not to increase the tax for the peasants living in his estate, because many villages were affected by the natural disaster. There is a saying mentioned here: "And remember this one thing: May God make things difficult for your unfaithful person, just as it is difficult for the man on the side of the page, hanging from the cross, with his soul and for many years; Ramaz Khmaladze was killed and the goods were lost in such a way that they were no longer in stock. The people of lost in such a way that they did not choose anything that divided any of them; Artsevi was attacked and the goods were lost; Those who stood at Ikorta lost their goods; Purtseladze also lost his goods; The people of Kulbiti also lost their goods, and in addition, Purtseladze, Zardiashvili, Ksuisi, Kulbiti, and half of Ditsi also said that nothing came of them... My report and plea is that: let your officials put forward my officials, make them swear, and whoever can pay the expenses, report to you and three - Take out three codes..."[842]

840 Monuments of Georgian Law, Vol. VIII, p. 321, Doc. 304.
841 Seatsa, F. 1450, Led. 26, #206, #209.
842 Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 192, Doc. 192.

Erekle II instructed Davit of "Sakhltukhutsesi" to exempt the mountains owned by Ksani Eristavi from the taxes of Kodispuri, and to re-describe the villages of Bari and tax them in the same way as the other villages of Kartli.[843]

From the document of 1789, it can be seen that Zurab Palavandishvili had a servant in Ditsi.[844]

In the 1st quarter of the 18th century, the Pavnelishvili family also owned a manor in Ditsi, who since the middle ages have lived in the village of Ditsi. They lived in Eredvi, where they also had a fortress.[845]

From the purchase book drawn up in 1721, it can be seen that Paata Pavnelishvili sold an estate in Ditsi to Zaal Erisdishvili. We read in the document: "K. I, Paata Pavnelishvili and my son Katsia and Bardzim and the father of my house have taken this book of purchase from you, for the sake of the nation, Datuna's son Zaal. I will sell you Tergvisi the land near the vineyard of Mtiuls, to the land of Kvemo Imeretians, where canal comes out to the door above Karkimli's son, I will plant a sapling on the side, here I will stand on the wall of Bidzion's son, I will stand on the edge of the road. I also sold you Khodabuni in Ditsi's field, I went to Zaza's land, I went to Mindiasshvili's land, I went here to Dzezvi on the road, there (. . . it is not readable) Markozasshvili was being beaten, I came and he bought us that on the twelfth day. We will take the full and perfect price, which will satisfy our hearts. May God bless you. May God grant you and every one of his saints to come to you, and I will be the answerer. Zaza Tsitliashvili, Mouravi Tsitliashvili Zaza, Yese Othanasshvili, Bakhuta and Demetrasshvili Papa, Jobinasshvili Tamaza are the martyrs of this. These witnesses are both price-giving and decisive. And also the martyr Dedanasshvili Tamaza. I wrote to Amira Rikadze and I am also a witness to this..."[846]

It is noteworthy that this document mentions "Bolas Mouravi Zaza", whose estate the Pavlenishvili family sold to Zaal Eristavi Ditsi's Khodabuni. It is difficult to say which area around Ditsi was called "Bola". However, this name of the place can be found in Ditsi as the surname of the Bolashvili family. It is possible that the mentioned lineage is related to Bola Mouravi (he is mentioned in the document by the surname of Tsitliashvili).

In Ditsi, as well as in other villages of Shida Kartli, it was common for serfs and peasants to move from different parts of the country. As we have seen above, the Russian census of 1818 mentions a family that immigrated from Imereti to Ditsi. The serfs and peasants tried to escape from the lords. One document from 1786 reveals that Zuraba Javakhi, who lived in Kavtishkevi and was a servant of

843 Monuments of Georgian Law, vol. VIII, p. 483, Doc. 462.

844 Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 807, Doc. 844.

845 See G. Sosiashvili, from the history of distinguished families of Georgia, vol., 2008, p. 27-44.

846 Seatsa, F. 1448, Doc. 201.

the Gedevanishvili family, escaped and hid in Ditsi for twenty years. "K. Zuraba Gedevanishvili of Javakheti was talking to Shoshia and Betsia about being a servant in law: I was a servant of the Kvatakhevi church from ancient times, we moved to Javakheti, and my little lover from Javakheti took me back to be a servant of Kvatakhevi and sacrificed me to Kvatakhevi, while Kavtikhevi was with you. When Kvatakhevi got rid of him, I went to Samachablo and lived in Ditsi for twenty years, and I married the serf wife of Erasti Gostashabisshvili of Ditsi and lived with my brother-in-law.[847]

Finally, Javakhi became the property of Zuraba Gostashabishvili.[848] It is known that in the 50s of the 18th century, "Lekianism" was one of the unsolvable problems for Kartli-Kakheti. The danger of Lekianism, which manifested itself in the looting and encroachment of Georgian territories by the attackers of Dagestan, especially threatened the banner of Zemo Kartli, specifically, one of the noble houses included in it - Samachablo.[849] In the second half of the 18th century, the political situation of Kartli-Kakheti deteriorated dramatically. Attacks of Lezgins played a big role in weakening the country.

In order to fight against the Lezgins, Erekle II developed a special plan and divided Zemo Kartli into districts. The following villages were included in the territory of the fight against the Lezgins: Beloti, Satskhenisi, Didi Vanati, Arbo, Kordi, Ditsi. It was mentioned in the order of Erekle II: "K. Beloti, Satskhenisi, Didi Vanati, Arbo, Kordi, Ditsi and Patara Liakhvi outcrops, the foot of the page and the plain, from Gori till Bershueti, which are the villages between them, these should be united as one kingdom."[850] As Prof. S. Alimbarashvili notes: "The officials were obliged to inform each other about the movement of the soldiers in a timely manner, and according to the number and type of the incoming enemy (horse, infantry, mixed), they were given tasks accordingly."[851]

At first, it was difficult for the royal authorities to mobilize forces against the marauding Lezgins, this is reflected in the letter of Erekle II in the name of Commander Revaz Amilakhvari which was written in 1774: :K. Instead, we told Amilakhvari Revaz and April in turn. Let your face be bright. Amilakhoro, how will there be so much indolence? The peasants and nobles of Zemo Kartli were shooting from morning to evening. How did they not help the people who came from Lliakhvi? Helplessness, a great thing has happened, but now what can be done. Whoever you are from this month, don't get distracted, be with Amilakhori

847 Monuments of Georgian Law, vol. V, Vol., 1974, p. 340, Doc. 207.

848 Ibid., p. 341.

849 G. Sosiashvili, "Issue of Lekianoba(Lezgin invasions) and Samachablo, Proceedings of Gori State University, History Series, #111, Vol., 2003, p. 37.

850 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 297.

851 S. Alimbarashvili Defense system of Eastern Georgia in the second half of the 18th century, vol., 2008 p. 46.

and create these two for the day as our story and book come to you. It was written in the month of April.[852]

According to the order of Erekle II, the villages of Kartli were obliged to come out "in public" as a barrier to the invasions of the Lezgins. According to the order, a list of villages coming out for this purpose was compiled.[853] In addition to the withdrawal of the warriors, the villages were also obliged to pay a public tribute. Ditsi is named as the 24th village in the 1772 census of the Patara Liakhvi valley.[854]

According to the register of February 14, 1772, forty-six villages of Zemo Kartli paid the general tax. According to this book, Ditsi had to pay 3 minaltuns and 10 shauri.[855]

The people of Ditsi were actively involved in the duty army established by Erekle II, which acted really effectively against the Dagestani robbers.[856]

In the register of 1774-1800, where the list of warriors participating in the regular army to be withdrawn from 58 villages of Zemo Kartli is presented, it is mentioned:

"K. from Ditsi: Mindiashvili Makhare,

Zazuta from fleed Imereti,

Fleed from ImeretiShamanadze Petre.[857]

There were also cases when peasants ran away from the village in order to escape from the army on duty. It reflects this fact, 1774-1800 BC. A list of warriors to be withdrawn from the villages of Zemo Kartli in April:

From Ditsi:

Giorgi Palavandishvili's servant Andria Jmukhadze,

Giorgi Palavandishvili's servant Gogichashvili Paata."[858]

As it is clear from the available documents regarding the army on duty, a considerable number of fighters passed from the mentioned village, 29 fighters participated in the army on duty from Ditsi, while 2 from Akhaldaba, 6 from Aradeti, 32 from Argvitsi, 19 from Achabeti, 11 from Pkhvenisi, 22 from Kemerti,

852 Seatsa, F. 1448, Doc. #389.

853 S. Alimbarashvili, Mentioned work, p. 42.

854 A. Klimiashvili, materials of the 2nd half of the 18th century. For the military history of Georgia (duty army) II, Tb., 1966 (dissertation work submitted for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences), p. 40-41, Doc. #25.

855 A. Klimiashvili, materials of the 2nd half of the 18th century. For the military history of Georgia (duty army) I, Tb., 1966 (dissertation work submitted for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences), p. 119-120.

856 S. Alimbarashvili, Mentioned work, p. 50.

857 I. Lortkipanidze, Documents about the duty army of King Erekle, Reporter of the State Museum of Georgia, vol. XIV, Vol., 1947, p. 337; A. Klimiashvili, Mentioned work, I, p. 89, #44.

858 A. Klimiashvili, Mentioned work, I, doc. #43; pp. 70-81.

From Kurta - 20, from Tskhinvali - 16...[859]

One of the existing documents related to the army on duty has a letter, which lists the villages that were responsible for withdrawing the fighters: "In Zemo Kartli: Tsitsi 17, Kulbiti 11, Mereti 12, Mejvriskhevi 1, Ruisi 9, 14, Tkviavi 8, Tskhinvali, 16, Tsinubani 40, Tircholi 55, Khviti-Kvemo 15, Jaryasheni 3, total 11 villages.[860]

There is no doubt that Tsitsi mentioned here should be the village of Tsitsi, it is included in the list with distortion. As is known, in 1777, after the defection of Giorgi Kularaghasi, the Eristavi of Ksani, Erekle II abolished the Saeristavo of Ksani. Many villages of Ksani nobles came under the influence of Yulon Batonishvili. In the document of 1803, which is the official report of the chief ruler Pavle Tsitsyanov, the villages owned by Yulon Batonishvili are listed, along with these villages Ditsi is also mentioned.

Very interesting reports about Ditsi can be found in the Georgian press of the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. Correspondences refer to the relationship between the local congregation and the clergy.

In 1903, Journ. "Kvali" printed K. Nodia's letter that at that time the church was newly established in Ditsi. Before that, parish of Ditsi village used to go to Tirdznisi church. According to the decision of the synod, which was preceded by the request of the believers from Ditsi, a church was opened in the village and a pastor was sent to whom the synod appointed a certain salary, however, soon the relationship between the congregation and the pastor became so tense that the case went to court.[861]

The church of the Mother of God was associated with the Church of the Mother of God in Ditsi, in one of the documents compiled in 1923: "Records on Church Days", it is mentioned that the Feast of the Mother of God was established in Ditsi, which was celebrated on the 2nd day of Easter.[862]

In Ditsi, they also celebrated Geristoba, which was connected to the church named after St. Giorgi of Geri. It started in the first week of September and lasted for three weeks. Tavgeristoba, middle Geristoba and last Geristoba were celebrated. The pilgrims gathered in the Geri shrine at night, and the next day they would come to the Arbo St. Giorgi shrine. As we mentioned, St. Giorgi of Arbo was considered the younger brother of St. Giorgi of Geri.[863]

There used to be an old cemetery next to the Cathedral named after the Mother of God of Ditsi, which is also mentioned in church books of the beginning of the 20th century, there are still gravestones from the last quarter of the 19th century,

859 I. Lortkipanidze, Mentioned work, p. 340-341.

860 Ibid., p. 336.

861 Journ. "Kvali", 1903, July 7, # 23, p. 379-370.

862 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. #3, Doc. 49.

863 I. Megrelidze Mentionedwork, p. 75; S. Makalatia, Liakhvi valley, Tb., 1971.

where epitaphs have been preserved.[864] I. Megrelidze read several inscriptions on the tombstones near the Cathedral of the Mother of God.[865]

Some of the common surnames in Ditsi are older, while others are relatively new (we mean the settlement in the village). In the documentary sources of the feudal period, the village Ditsi also mentions names that are no longer found today, however, their existence is confirmed by onomastic material in addition to documentary sources.

Based on various sources, we can say that the following families lived in Ditsi:

Goderdzashvili, Gogichashvili,[866] Iordaneshvili, Kanjashvili, Kakhashvili (the mentioned surname is mentioned in the Russian census of 1818),[867] Kurmashvili,[868] Narikashvili,[869] Ositashvili,[870] Trankashvili, Ghviniashvili (the existence of the mentioned lineage is confirmed by the toponym "Ghviniantheuli''), Shamanadzes (mentioned In the document of 1774-1800 B.C., they were immigrants from Imereti),[871] Chareulashvili, Jerkvalishvili,[872] Jmukhadze.

At present, the following surnames live in Ditsi: Koranashvili, Gugadze, Sosiashvili, Gulitashvili, Markozashvili, Mdzinarashvili, Mindiashvili, Midodashvili, Sauri, Vatitadze, Tadiashvili, Barishvili, Demetrashvili, Bolashvili, Gugutishvili, Basishvili, Jarmelishvili, Romelashvili, Gambashidze, Tabagari, Kituashvili, Archuadze, Lapachi, Surameli, Ptskialadze, Vazagashvili, Beruashvili, Tseradze, Metreveli, Rcheulishvili, Gagvishvili, Galegashvili, Begalovi, Sanakhchiani, Khaduri, Razmadze, Mazmishvili, Magaldadze and others.[873]

Toponyms can be found in the village of Ditsi: Blebi, Gorebi, Datilaantheuli, Dampala, Ditsuri, Tavkalauri, Lomisa (Lomisi), Mindiauri, Naalizevi, Nachaobari, Irkinobe, Samnimitsi, Uratskavi, Shetiauri, Gviniantheuli, Khevi.

---

864 G. Sosiashvili, Epitaphs from the village of Ditsi, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Humanities, Proceedings of the Institute of History of Georgia, XI, Vol., 2016, p. 205-220.

865 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, p. 15.

866 A. Klimiashvili, materials of the 2nd half of the 18th century. For the military history of Georgia (duty army), year Chapter II, 1966 (dissertation submitted to obtain the scientific qualification of candidate of historical sciences), p. 70-81, #43.

867 Gsiem, #8235, Sat. #128.

868 Ibid.,

869 Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, p. 215-216.

870 Seatsa, F. 1448, Doc. #3602.

871 A. Kliamiashvili, Materials for the military history of Eastern Georgia of the second half of the 18th century (duty army), book I, p. 89, #44.

872 Seatsa, F. 1450, David. 26, Sab. 216.

873 G. Sosiashvili, History of Ditsi, vol., 2010, p. 104-113.

Kordi

Village Kordi is located on the left bank of river Patara Liakhvi, at an altitude of 880 m above sea level, 30 km from Gori.[874] As we pointed out, in the Armenian geography of the 7th century, Korditiriko gorge is mentioned, which should have been the name of the middle waist of Patara Liakhvi (ref. Kurbiti, Satskhumeti).[875] Apparently, several villages were included in the Korditiriko gorge. Later, this name was narrowed down and remained in the name of one of the villages - Kordi. According to Ioane Bagrationi, there was a village with the same name in Kakheti.[876] If we look at the documentary sources, it becomes clear that the mentioned village has been inhabited since ancient times. Ioane Bagrationi included Kordi in the list of villages that: "are irrigated by Patara Liakhvi and are again attributed to Gori." He does not provide us with any other information about Kordi. In the above-mentioned list, next to each village is written - "Resident", and the cord is not accompanied by such a note. There seems to be a mechanical inaccuracy here. Undoubtedly, the river had to play a big role in the exploitation of the Kordi area. The Patara Liakhvi used to irrigate the villages of the valley. The canals bred from Patara Liakhvi were a determining factor in the cultivation of arable lands. As Prof. G. Jalabadze[877] notes: "Kordi's field and garden-vineyards are irrigated by a small stream, the nearby mountain villages showed great interest in having vineyards here. Historical documents show that Maisuradze from Eredvi, Makhniashvili from Vanati, Arbolishvili from Sarabuki, as well as Pisadze and Chibchiuri from Beloti had vineyards here. To the north of Kordi, in the mountainous zone, the inhabitants of the villages with small land till the late period cultivated the lands belonging to them in Kordi. e.g. The Makhniashvili family of Vanati had a vineyard of 0.5 ha in Kordi, and the Eredvi family also had a garden-vineyard.[878]

G. Jalabadze devotes some space to the explanation of the name of the village in the existing records about Kordi: "At the time when Vakhushti Batonishvili described the valleys of Kartli, in particular, the Didi and PataraLittle Liakhvi valleys, and one of the members of his expedition did this work, this description should have taken place when Georgia, in particular, This area was bent and destroyed, and the village was no longer standing on the edge of the village. It would probably be difficult to see the face, because our ancestors had small houses as their homes, so it is easy to imagine that if a person did not look closely after the

874 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 10, Vol., 1986, p. 548.

875 G. Sosiashvili, from the history of Patara Liakhvi valley (village Kordi), Tb., 2007, p. 10.

876 Ioane Bagrationi, description of Kartl-Kakheti, p. 69.

877 It should be noted that Kordi, was native village of the famous Georgian ethnologist, G. Jalabadze.

878 G. Jalabadze, Pastoral Culture in Eastern Georgia, Tb., 1986, p. 294.

destruction, he would not be able to find the village. Could it be that the village of Kordi was in such a state, while Vakhushti, if his expedition, described this area. This situation is expected, because the village where Kordi was planted must have been covered by forest before, and the name Kordi should be understood as a variant of the word Kordi. Kordi, Saba says, is an uncultivated land, and indeed, this is to be expected, how the K-letter turned into the Q-letter, this is an elementary question of linguistics... So, the current name of the village of Kordi is a name derived from Kordi, but it is interesting when this name comes from the village. According to G. Jalabadze, the names of the villages expressed their past well. Their names are derived either from the names of rivers, or are related to vegetation, terrain, soil properties, historical events, or people's surnames. According to the scientist: "Kordi's name is related to the soil in the same way as Etseri, Lashe, Kvavetri..."[879]

The opinion expressed by Prof. G. Jalabadze is worthy of attention, however, it is also necessary to take into account the fact that by Sulkhan-Saba, Kordi is interpreted as uncultivated land, which does not fit the geographical location of Kordi.

Connecting Kordi to "Kordi", uncultivated land should not be straight. Moreover, the original form of Kordi is Korditiriko and it was called a certain part of Liakhvi valley. "Tiri", as we mentioned above, meant fire-resistant stone in the Georgian language. Apparently, the gray, chalky soil was typical of the Patara Liakhvi Valley. About this G. Jalabadze also points out: "The strip of field between Patara Liakhvi and Didi Liakhvi consists of gray, Shavmitsa and Tiri-Loti land."[880]

Even in pre-feudal times, the ravine in this area, i.e. the existence of an administrative unit indicates that the mentioned territory should have been used since ancient times, in which, as we pointed out, the river played a major role. Irrigation pipes made from Patara Liakhvi. In the deed of King Rostom dated to 1652, Several canals bred from river Patara Liakhvi are mentioned. Among them: Ditsura, Tirdznisi, Mokarguli.[881]

Irrigated agriculture has been developed in Kordi since ancient times. There was such a great demand for country seats that people living in the mountainous area bought land here to cultivate and grow crops. For this purpose, they came here from Beloti, Sarabuki, Eredvi.

The mills here show the development of agriculture. Before collectivization, 15 mills were working in Chord. These mills were the property of the family living in Chord. The Khachiuris' and Jalabadzes[882] had a mill... It should be noted that the Khachiuris' mill used to be the property of the Gedevanishvili family.[883]

879 G. Jalabadze, Pastoral Culture in Eastern Georgia, p. 270.
880 Ibid., p. 301.
881 Antiquities of Georgia, I, p. 337, #281.
882 Ibid., p. 286.
883 Ibid.,

Kordi belonged to the Patriarchate since ancient times. This is confirmed by a document dated 1392. This is the "gujar" of the Catholicos' estates of Kartl-Kakhet-Meskheti. In the mentioned document, along with the villages in the Didi and PataraLiakhvi valleys, Kordi is also mentioned: "Gori, which are the estates and merchants of Mtskheta, the village of Zerti in Kuala, the village of Tsita with the estate, the village of Naso-plari Mower, the village of Kaushi, the village Disevi, Flavi, Chkhriketi village, Satikhari village and Vanati with nine families, Kuabni village, Kordi village and Patara Meghvrekisi, in Eredvi Giladzes', Virsha monastery with Tsita; Eliozidze Uria of Krtkhinvali, with his estate.[884]

The Georgian Orthodox Church owned the estate in Kordi even later. However, in the document dated to 1529-1530 (according to T. Zhordania, the document was drawn up during the time of Basil Catholicos), the serfs belonging to Catholicos in the Patara Liakhvi valley, including the village Also in Kordi, it is mentioned as lost, which was owned by "Zemo Eristavi" (probably, Eristavi of Ksani).[885]

According to the deed written in 1532-1548, the king of Kakhetians, Levan, donated the serfs and estates belonging to some villages of Shida Kartli to the archbishop of Kartli, Malakia. The document mentions serf Kandiashvili living in Kordi.[886]

In the 1559 Gujar of the Catholicos' estates of Kartli, the estates belonging to the church in the Patara Liakhvi valley are mentioned, including the village of Kordi.[887]

In 1559, Simon I donated the property in Patara Liakhvi valley to Svetitskhoveli with a deed of donation, the village of Kordi is also included in the list.[888]

According to the book of mercy dated March 14, 1574, Nikoloz, the Catholicos of Kartli, in exchange for the village of Kariubani, gave Vakhtang Batonishvili the property owned by Svetitskhovli in Kordi along with several villages (Satikhari, Zakui, Virsha).[889][890][891][892]The estates belonging to Svetitskhoveli in the Patara Liakhvi valley were re-claimed by the Patriarchate from the royal court a few years later. The Catholicos DoMenti handed over the village of Kauri district near Mukhrani to Vakhtang Batonishvili and along with the village of Kordi, "what was the property of the throne around it", he took back the property of Svetitskhoveli. This is confirmed by a document dated 1595.[893]

884 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. I. Dolidze, T. III, Vol., 1970, p. 177, Doc. 23.

885 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, tf., 1897, p. 373.

886 Ibid., p. 376.

887 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 265, Doc. 59.

888 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 401.

889 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 277-278, Doc. 66.

890 Ibid., p. 348, Doc. 71.

891 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 441-442.

892 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 482-483, Doc 93.

893 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 441-442.

At the beginning of the 17th century, in the Patara Liakhvi valley, the royal authorities gave the villages Geri and Geristavi owned by the Eristavi of Aragvi to Svetitskhoveli. It is clear from one of the documents that in exchange for the mentioned villages, Nugzar Eristavi of Aragvi occupied Arbo, and Svetitskhoveli was deprived of three households (including Irema Bekniashvili) instead Kordi.[894]

In 1616, several families of peasants living in Kordi belonging to the nobility of Ksani: Archvadze Shoshi[ta, Beri-Kasshvili Ninya, Sagina Evsuri, Gamikhard[i] of Mutchauri and Chubinasshvili Pridona and Giv[i]sshvili's estate. They were donated to the Patriarchate.[895]

As we pointed out above, according to "Sakathalikoso Gujar" of 1559, the Archvadzes living in Tsiastskola, near Kordi, were donated to the church by the Eristavs of Ksni. It turns out that the Eristavs, whose territory consisted of the villages in the upper part of the Patara Liakhvi valley, gradually spread their influence on some villages in the middle part of the valley.

From the document dated 1656, we learn that the king of Rostom called someone Chiaurt Mourav Shanshe, the peasants living in Kordi, showed mercy:]s N/akoni manor two households peasants to Tianeti; Kordi-/ Nemsashvili, Makh{a}uri and Churukhuli, Koilashvili Pap/una and Sozika."[896]

In 1694, Catholicos Nikoloz gave Giorgi Gedevanisshvili, the commandership of the Mtskheta army, the estate of Badasshvili Bakhuta and the peasant Jalabadze "the estate of theirs "in Kordi.[897] In the Book of Mercy of the Catholicos, we read: "Badashvili's estate was given to you in this manner, that he was a servant of the throne and was involved in the killing of many men and the purchase of bullets, and he got away with it, and he was offensive to us, and he was also a sinner of the throne; He went up and got lost. And the estate of the one who was the owner, I gave you the mountain, the bar, the water, the mill, the swamp, the cafe, the slaughterhouse and the cemetery, and the cellar.[898]

Later, the nobility of Ksani also gained certain rights on Kordi, and in the 18th century, they transferred to Svetitskhoveli the vineyards of Chipchiuri and Lapachi bought by their family members in Kordi. This is confirmed by a document dated 1766.[899]

The "purchased vineyards of Chipchiuri and Lapachi "mentioned in the document require additional clarification.

It seems that the transfer of serfs to the church was not always voluntary. According to the verdict of Giorgi Pisadze and Beri Chibchiuri from Beloti on June

894 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 482-483, Doc 93.
895 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia, Tb., 1983, p. 68.
896 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the 17th century, Vol. II, p. 446.
897 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 603-604, Doc. 159.
898 Ibid., p. 604, Doc. 159; Annotated Dictionary of Persons, Vol. I, p. 372.
899 Antiquities of Georgia, Vol. I, p. 274, #, 224.

22, 1786, Pisadze and Chibchiuri had bought vineyards in Kordi, but David and Shalva were confiscated from Eristavs and donated to Svetitskhoveli, so that no retaliatory land was given. Pisadze and Chibchiuri complained to the Catholicos, according to whose ruling, they were given back the Kordi vineyards, however, they had to give Kulukhi to Svetitskhovli.[900]

Since the Gedevanishvili clan was closely connected with the village of Kordi in the Middle Ages, we considered it necessary to touch on the issue of the royal card of the representatives of the said clan and the relationship with the Patriarchate. It is known that in the Middle Ages, the Patriarchate of Georgia had its own administrative apparatus, which was staffed by assistant positions of the Catholicos.

The Gedevanishvili clan was very actively involved in the administrative apparatus of the Patriarchate.

The Gedevanishvili family is related to the Eliozidze family. According to E. Mamistvalishvili's observation, in the second half of the 16th century, the Eliozidze family had a separate branch. Elioz Eliozidze and Gedeon Gulbadisshvili split into two Eliozidze houses. The descendants of Elioz Eliozi's son took the surname of Eliozishvili, and Gedeon Eliozidze's got the surname of Gedevanishvili.[901]

Gedevanishvili, as "Mtskhetishvili", were "Jvarisshvilebi (cross-bearers)" and "commanders of Mtskheti "for centuries.[902] The "cross-bearing" of Gedevanishvili is confirmed by various documentary materials. Even before the split of the family, in the middle of the 15th century, the Eliozi family were referred to as "cross-bearers" of Catholicos. Elioz Eliozidze,[903] the cross-bearer, is mentioned in the "Gujar of Sitarkhani" of the Catholic estates of Kartl-Kakheti in 1447, as well as in the Kulukhi book of 1454. It seems that after the division of the family, the leadership was transferred to the descendants of Gideon Eliozidze, however, the Eliozishvili were also close to the Georgian Church and they are also among the "Mtskhetishvili". According to the document of 1718, Domenti IV Catholicos entrusted Dimitri Eliozishvili with the care of the "inherited and inscribed". Mtskhetshishvili, the representative of the Catholicos' administration, is checking the document.[904]

In the documentary sources of the next period, the Gedevanishvili division of Eliozidze appear as cross-bearers, commanders of Mtskheta, as well as guardians of Catholicos. In the village of Kordi in the Patara Liakhvi valley, serfs and estates were given to Gedevanishvili in the first quarter of the 17th century during

900 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 380-382, Doc. 228.

901 E. Mamistvalishvili, History of Georgian Jews, vol., 1995, p. 159; G. Sosiashvili, Essays from the history of Shida Kartli, Tb., 2011, p. 73-82.

902 G. Sosiashvili, Gedevanishvili--Commanders and Mouravs of the Catholicos' Army, Journal. «Annals», # 13, 2017, p. 55.

903 E. Mamistvalishvili, History of Georgian Jews, Vol. 1995, p. 156.

904 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 698-699, Doc. 214.

the time of Catholicos-patriarch Zakaria. Among them: Irema Bekniashvili, Gamekhardi, Uchauri, Mamuka Archvadze, Nadira Abkhazashvili and others.[905] This document was dated 1616 (although the document has a question mark) by N. Berdzenishvili. The same document was issued by E. Takaishvili, who considered the document to have been compiled in 1626.[906] A different date (1626) is given by Prof. I. Dolidze.[907] A little later, in 1638, the Catholicos Eudemon granted Davit Gedevanishvili and his family members: Gabriel, Petre, Papuna and Kaikhosro the mercy of the properties in Kordi that were their property: "Afkhazashvili's estate", "Mozuerauli estate" and "Vineyard in Bekniashvili's estate".[908] Gedevanishvili, as the "Mtskhetishvili" under the leadership of Catholicos, took a firm foot in village Kordi. This is confirmed by the book of mercy given to Gedevanishvili by King Rostom in 1652. Rostom congratulated the commander of the Catholicos' army, Gabriel Gedevanishvili, and his family, "The village is united, with the exception of the Badashvili family: "Everyone is fair and till the canal is floating above, Kvakira's estate is falling down, where canal arrows, Tergis', more By bringing the flood, field and water to Karguli,[909] we learn from this document that Kordi belonged to Svetitskhoveli since ancient times and Rostom renewed his mercy to Gedevanishvili who were in the service of the church.

If the name of the commander was traditionally held by the Gedevanishvili family, this is confirmed by the document drawn up by Anton I Catholicos in 1767: "Thus: if the leadership of your family belonged to the elders of the ancients and the patriarchs of the saints, you are in need of mercy and the book is given to you by the elders and patriarchs of the ancients.''[910] The Gedevanishvili family were also the toll collectors of the Mtskheta bridge: "As if standing on the bridge belonged to your house and yours, and they show mercy to you, and they ask for you, and from old times it was yours.[911] It is also confirmed from the letter sent by Chief Ruler Tormasov to the secret adviser Kozodavlev in 1810.[912]

"Mtskheti commanders" were responsible for leading the Catholicos' army.[913] Interesting information about the functions of the commander of Mtskheta is

905 Documents from the history of social relations of Georgia, Ed. of N. Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940, p. 16, #18.

906 Antiquities of Georgia, E. Takaishvili Ed. T. I, p. 251, #209.

907 See Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 393, Doc. 87.

908 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 495-496, Doc. 108.

909 Antiquities of Georgia, I, p. 337, #281.

910 Ibid., p. 864.

911 Ibid., pp. 864-865.

912 Акты, т. IV, стр. 169, #251

913 Monuments of Georgian law, texts were published, notes and searches were attached by prof. i. Dolidze, T. II, Vol., 1965, p. 418-419; A. Klimiashvili, For the issue of the church army in feudal Georgia, Moambe of the Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences, III, volume, 1961, p. 109-110.

provided by the deed of mercy drawn up by Anton I Catholicos to Ioane Gedeonisdze (Gedevanishvili) in 1783: "And when the king of His Highness's brother (Erekle II - G.S.) orders to call the army, which are the servants of Svetistskhoveli in Kartli, Kakheti , and whatever place you have in Georgia, gather and settle there wherever you want; And which should be the service of His Highness, as you are an accomplice, execute it faithfully."[914] In 1720, in the deed issued by Prince Bakar, the son of Vakhtang VI, it is mentioned: "If Catholicos should not be ordered to hunt with us, the commander and servant of that Let the army of Aznaurishvili be on our flag, don't touch another commander and employer.[915]

It can be seen from many documents that Catholicos was very merciful to the Gedevanishvili family. It is clear from the deed dated 1738 that Paata Gedevanishvili, the cashier, had a special merit before the church. He accompanied Domenti Catholicos to Constantinople, following them together in captivity for more than two years.[916] It was because of this dedication that Domenti gave mercy: "Bless you Gedevanisdze Giorgi - Sardlisshvili's Paata, your brothers Zaal and Gabriel and your nephew Giorgi... Bless Armenians Tamrgval and Vel-Kebili and Disevi - all three of these changes. Let your cousin, Demetrius, the son of Zaali, be cut off, let him and his family bequeath to you, everything that belongs to them, and we have begged and given you the moorage of the writer, his share of carrying the cross, and all the land and estate of his palace in the entrance and exit..."[917]

It should be noted that the son of Paata Gedevanishvili, the cashier, was the later famous church figure Metropolitan Iona Gedevanishvili of Mrovi, who traveled to the Holy Land. It is clear from the letter sent by Queen Darejan to St. Petersburg in 1806 in the name of Yona Gedevanishvili that Gedevanishvili, as a distinguished surname, was not included in the "article" because of the strained relations between Erekle II and Gabriel Gedevanishvili's children: "1806, January 8, cover Samgudelo area, Lord John! We received a book from you, in which you asked for a certificate from the father of the cashier Paata of the father of Gedeonisshvili and Giorgi of Gedeonisshvili, the brother of yours; And I am truly acquainted with this; When the blessed Catholicos was sent to Russia, then the cashier-elder Gedeonishvili Paata was declared a prince from the longed-for kings [n]; And when the Catholicos was sent for the second time by the longed-for King of ours, then his brother Giorgi Gedeonishvili was declared a prince, and when the articles were written, for some reason at that time the blessed and blissfully remembered

914 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 945.

915 Antiquities of Georgia, e. Takaishvili Ed. I, tf., 1899, p. 260, #215.

916 I. Alimbarashvili, Catholicos Domenti IV, "Historical Researches, "XII, 2013-2014, Ekvtime Takaishvili Historical Society of Georgia, Abkhazia Organization, Tb., 2015, p. 29; Historical documents of monasteries and churches of Kartl-Kakheti, collected by T. Zhordania, Poti, 1903, p. 190, #244.

917 T. Zhordania, Chronicles, III, prepared for publication by Givi Jordania and Shota Khantadze, Tb., 1967, p. 157.

King omitted his name and for this reason Gedeonishvili remained unwritten as prince in the article. Please do not forget to inform me of your situation, for which I will be very grateful. Your Majesty Queen Darejan of Georgia, who wishes to serve in the priesthood, on the 6th day of January."[918]

Why was the relationship between Erekle II and the Gedevanishvili family tense? This can be seen from several documents. From one of the deeds issued by Anton I to Ioane Gedevanishvili in 1783, it is clear that Erekle II passed to the children of Gabriel Gedevanishvili (Sardali). Gabriel had four sons: Shioshi, Iosebi, Ioane and Giorgi. After Gabriel, his son Shioshi became the commander. Erekle deprived Shiosh Gedevanishvili of command. By the will of the king and Catholicos, the command of Mtskheta was handed over to Davit Magalashvili.[919] If we look at the letter of Queen Darejan, during the compilation of the Georgievsky treatise, the name of Gedevanishvili was removed from the list of nobles precisely because of their disagreement with Erekle. Erekle II also had a confrontation with Iasauli Betsia Gedevanishvili. This is confirmed by the letter sent by the chief ruler Alexander Tormasov to the secret adviser Kozodavlev. Where[920] Erekle asked to arrest Betsia Gedevanishvili for treason. Betsia and her family left Georgia for a period of time.[921] However, it seems that he restored relations with the king of Kartl-Kakheti. In 1793, Betsia Gedevanishvili became the commander[922] of Catholicos again, and later also became the Mouravi of Mtskheta, which is confirmed by the document issued by Anton II of Catholicos in 1805: "On the inadmissibility of "Sabalakhe" to the "mobalakhes", which is verified by the commander and Mtskheta Mouravi, noble-man Betsia Gedevanishvili.[923][924]

---

918 Antiquities of Georgia, I, p. 282, #239.

919 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 945.

920 It is worth noting that before the conflict, Betsia was the vassal of Erekle II, this is confirmed by the document of 1771. Monuments of Georgian law, tests were issued, preface and notes were attached by prof. I. Dolidze, T. VII, Vol., 1981, p. 179.

921 АКАК, т. VI, стр. 169.

922 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 1018.

923 Ibid., p. 1095.

924 Later, Betsia Gedevanishvili demanded royalty, military rank and money from the Russian authorities, however, the imperial authorities, in particular, the Prosecutor of the Supreme Government of Georgia Plakhotin, investigated her origin. In Tormasov's letter, which he addressed to the secret adviser Kozodavlev, it is explained that the Gedevanishvili family were accidentally registered as princes, after Betsia Gedevanishvili's brother left for Russia in 1773 with prince Levan Erekle's son and Catholicos. The list of the members of the delegation was given by the Prince and the Catholicos to the State Board of Foreign Affairs, and Betsia's brother was mentioned in the list as a prince, however, according to the report prepared by a high-ranking Russian official, Betsia Gedevanishvili was not a prince, but an honorary peasant of the Mtskheti Cathedral, who was ennobled by Erekle II Seized for treason. In the end, the Russian government refused all privileges to Betsia Gedevanishvili. Акты, т. IV, Тиф., 1875, p. 169, #251.

According to the documents issued in the XVII-XVIII centuries, several representatives of the Gedevanishvili family were named as "commanders of Mtskheta''. In the deed of 1694, which was signed by Nikoloz Catholicos to Gedevanishvili, Mtskheta commander Giorgi Gedevanishvili is mentioned.[925] According to the document of 1713, the command of Mtskheta was transferred to Giorgi Gedevanishvili's son Zaza Gedevanishvili.[926] Gabriel Gedevanishvili appears as the commander of Mtskheti in 1725. Gabriel was commander also in 1741-1748.[927] He is also mentioned as a commander in the document of 1751.[928]

According to the document of 1764, Shoshia (Shioshi)[929] was the son of Gabriel Gedevanishvili, the commander of Mtskheta. The command was inherited by him. It can be seen from the document of 1783 that the commander of Mtskheta is Ioane Gedevanishvili. As we mentioned, the children of Gabriel Gedevanishvili opposed Erekle II, due to which Shiosh was deprived of the command and handed over to Davit Gedevanishvili.[930] Soon Anton, with the king's permission, appointed Ioane, the son of Petre Gedeonisdze, the representative of the second division of Gedevanishvili family, as commander. After Ioane, the commander of Mtskheta was Ioane's housekeeper Betsia Gedevanishvili. Ioane had two sons: David and Vakhtang,[931] however, they could not become commanders. After Betsia, Ioseb Gedevanishvili was appointed as the commander of Catholicos. This is confirmed by a document dated 1811.[932] He was probably the last commander of the Catholicos army.

According to the document of 1720, the Patriarchate of Georgia owned sixteen households of peasants and two households of nobles (probably, they should have been Gedevan) in Kordi.[933] [934] [935]

In the second half of the 18th century, there were 13 peasant families living in the village of Kordi, owned by the Georgian Orthodox Church. Among them: Lomaurs, Lashadzes, Makhatadzes, Jalabadzes and others.[936] [937] The existence of church peasants in Chord is also confirmed by the 1802 census.[938]

925 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 603.
926 Ibid., p. 695-698-699.
927 Ibid., p. 709.
928 Ibid., p. 756-797.
929 Ibid., p. 821.
930 Ibid., p. 851.
931 Ibid., p. 945.
932 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 1018, Doc. 452.
933 Ibid., p. 981, Doc. 421.
934 E. Takaishvili Antiquities of Georgia, I, p. 283, #240.
935 In the document, "Korda "is written instead of "Khordi.''
936 Documents from the Social History of Georgia, Vol. I, p. 184.
937 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 990-991, Doc. 429.
938 Акты, Т. I, стр. 461, #575.

The Gedevanishvili[939] family settled in the village of Kordi often clashed with each other in order to own the serf estate, which became the basis of a long dispute between the clan members. This is confirmed by the "decision on the case of Ioseb and Betsia Gedevanishvili's serfs." The document was drawn up in 1783 and it can be seen that Ioseb and Betsia had a dispute over the ownership of the farmer-Berua Iremasshvili living in Kordi.[940] This dispute was decided in favor of Betsia Gedevanishvili. The Gedevanishvili dispute is also illustrated by a ruling, where it can be seen that Ioane Gedevanishvili (commander) complained to Shoshia and his brother Betsia at the royal court: "They each take my share of Kulukhi in Kordi, they take my share of Mukhatgverdi, and they don't set me up in Sapichkhule."[941] The dispute took place in 1786. Bezhan Amilakhvari intervened in this dispute between Gogia and Ioseb Gedevanishvili, with the will of the patriarch.[942]

From one document of 1782, we learn that Ioseb Gedevanishvili complained to Betsia Gedevanishvili about two families of Iremashvili living in Kordi. Ioseb Gedevanishvili asked Erekle II: "I am tired and worried." If he had a document against it, he would have brought it before now.[943] Erekle II ordered that the dispute should be decided fairly that evening. "Arza" about Gedevanishvili's serfs, which dates back to 1768, is of a similar nature. As it turns out, Glakha Gedevanishvili sued his brother Rostom for three households of peasants, which belong to him in the court, however, the opposite party did not obey this decision and Erekle II assigned his official Gogia Tukhareli to settle this dispute.[944] In 1791, there was a dispute between the Gedevanishvili family over "Lomauri Gogia, Berua and his brothers." This dispute, as can be seen from the document, had to be decided by an oath, because none of the parties (meaning the Gedevanishvili family) could present documents confirming the serfs' ownership.[945] According to the book of the "SaKhaso and Saaznaurishvili" peasants of Catholicos compiled in 1783,

939 In addition to Kordi, Gedevanishvili also owned estates in other villages. This property was handed over from the church, which was the result of their merit before the Patriarchate. 1783 According to one document called «Arza Gedevanishvili's», it is clear that the Gedevanishvili family had serfs in the village of Gorovani. Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 594-595, Doc. 628. In Mtskheta, the Gedevanishvili family owned the Sapichkhule, which was the subject of a dispute between them. Ibid., p. 685. In the 2nd half of the 18th century, the Gedevanishvili family had serfs in Saskhori and Mukhatgverdi. Monuments of Georgian Law, vol. VIII, p. 207, Doc. 191. Anton I the Catholicos gave Gabriel Gedevanishvili a serf-Badashvili instead of Ivan Mukhathvedeli: «If Ivan Mukhathvedeli had been your resident serf since ancient times: we took him away from you and sacrificed him to an animal on the pillar, and instead we gave you Badashvili as our serf heir.» III, p. 834, Doc. 305.

940 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 195, Doc. 117.

941 Ibid., p. 544, Doc. 312.

942 Ibid., p. 350, Doc. 213.

943 Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 573, Doc. 607.

944 Ibid., p. 139, Doc. 136.

945 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 541, Doc. 309.

among the Gedevanishvili serfs, the following are named: Burnadze Shio, the servant of Gedevanishvili Shoshiya, Ioane of the same Makhatadze priest, Ivan Lomouri of the same, Jalabadze Papuna of the same, Jalabadze Gogila of the same Gedevashvili, Reva Galkha Garsidzevishvili, Kakhi The serf Archvadze Zazuna, the serf of Gedevanishvili Sardli Betsia Martfeveli Svimona, the same Lomouri Glakha, the same Lashadze Glakha, the same Razmadze Davita the same Svimonika, the same Khevsuri Papuna.[946]

In the documentary sources, we find the facts of the oppression of the serfs by the lords in Kordi. One document from 1790 shows that the parents of Ioseb Gedevanishvili's sister, who was married to Davit Kvaliashvili, gave a dowry to a serf Saghirashvili's boy, who was kidnapped by his uncle and taken to his house, but since the serf was a resident of the Gedevanishvili family, the royal court instructed Betsia Gedevanishvili to take care of the runaway Saghirashvili, in order to return him to Kvaliashvili.[947]

The Gedevanishvili family owned estates in Kordi even during the Russian rule. According to the census of 1804, Betsia, Erasti, Zaza and Ioseb Gedevanishvili owned 400 daily lordly and 20 daily land owned by peasants, on which 70 kodi of bread and barley were grown. A total of 31 households (131 men, 104 women) were registered in the village. Of these, 22 households are Georgian (131 males, 104 females), and 9 households are Ossetians (42 males, 37 females).[948]

During the Russian chamber census of 1818, the following persons are mentioned in Kordi: Shio and Gogia Archvadze, Solomon Makhatadze, Davit and Ninia Razmadze, Glakha and Tetia Chekabidze, Iacob, Mose and Datua Jalabadze, Glakha and Ninia Lomauri, Kitesa Khachiuri, Tevdore Bortishvili, Bero Metreveli, Glakha Maisuradze, Andria Khevsurishvili and Simon Lomidze with their families. Landlords: Betsia, Erasti, Saam and Ioseb Gedevanishvili. The amount of arable land in the village has decreased to 200 acres, and vineyards - to 19 acres. 1 mill and a fortress, which belonged to Betsia and Nikoloz Gedevanishvili, are indicated there. According to the census, "besides those who died from epidemics and those who moved to other villages, there were 20 tax-paying families living there."[949]

946 Monuments of Georgian Law, vol. III, p. 990. In one of the documents presented above, Khevsuri Papuna is mentioned in Kordi. In our opinion, he was a descendant of Khevsuri Sagiña mentioned in one of the documents. The peasants who settled from Khevsureti do not have their surnames mentioned in the documents. Migration of peasants from different parts of Georgia to the villages of Shida Kartli is confirmed by many facts. See: G. Jalabadze, Pastoral Culture in North-Eastern Georgia, Tb., 1986, p. 275; G. Sosiashvili, Patara from the history of Liakhvi valley, (Kordi village), Tb., 2007, p. 40; There is also the fact of the settlement of a peasant from Javakheti in Kordi. Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 340, Doc 207.

947 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 497, 285.

948 Ioseb Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 51-52.

949 Ibid., p. 393-397.

According to the 1831 list of church peasants of Gori district, Svetitskhoveli owned ten households (34 men, 27 women, total 61 souls) of serfs in Kordi. They were:

1. Ioseb Gedevanishvili (number of family members 5);
2. Widow Saam Gedevanishvili (5);
3. Zaza Gedevanishvili (5);
4. Badashvili son of Kaikhosro (5);
5. Badashvili son of Ioseb (5);
6. Kikola Lomauri (8);
7. Datua Lomauri (5);
8. Gabriel Petre's son Lomauri (6);
9. Giorgi Khodeli (9);
10. Petre Shiukashvili (9).[950]

In the chamber census of 1842, a total of 19 families of serfs (95 souls) were described in Kordi. Giorgi Makhatadze and his son Solomon; Andria Makhatadze and his son - Toma; Grigol Razmadze, Datua, Kikola, Besarion, Tevdore, Jacob and Giorgi Jalabadze; Gogia Metreveli, Mansura Saghirashvili, Ioseb Khachirashvili, Andria Khevsurishvili, Davit Archvadze and others.

The village was owned by Betsia Gedevanishvili. Aleksi Jalabadze is mentioned as the father, and Giorgi Jalabadze as the judge.[951]

The population of Kordi increased significantly in the end of 19th century. In 1886, 68 households can be seen in the village (of which, 153 are men, 141 are women, a total of 294 souls). All residents of Kordi were Georgians (of the Orthodox faith). 42 belonged to the nobility, from the peasantry: 14 were included in the treasury category, 289 were ecclesiastical, 9 - in personal property, or families.[952]

In late-feudal Kartli, migration of the population from different parts of the country was frequent, which was caused by their protest against the rulers, or by the search for work. As G. Jalabadze notes: "In the ethnographic history of Imereti, the term "Nakartli" was preserved, which meant a man who used to work in Kartli.[953] In the 18th century, there were many cases in the village of Kordi, when people from other parts of the country settled here. As it was said, the peasant movement had various reasons, one of the main reasons was the invasions of foreign enemies. We learn from one document of 1779 that Bezhan Dorothashvili's dowry serf from the village of Tamali moved to Dmanisi. When Ddmanisi was abandoned, Dorotashvili handed over these serfs with his three children to Petre Gedevanishvili

950 Seatsa, F. 254, ins. I, case 1246, p. 166-167, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

951 Seatsa, F. 254, anas. I, Case 1951, p. 343-349, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

952 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифлисская губерния, Горийский уьезд, Цхинвальский участок, Тифл., 1893 №1315.

953 G. Jalabadze, Pastoral Culture in Eastern Georgia, Tb., 1986, p. 275

in Kordi.[954] Javakhi Zuraba came to Kordi from Javakheti.[955]

In the 2nd half of the 18th century, the political life of Kartli-Kakheti became extremely intense. The attitude of the neighboring aggressive states played a role in this, as well as "Lekianism", which brought our country to a difficult outcome.[956] Erekle II took active measures to prevent the attacks of the Lezgins. One of such measures was his establishment of the "Zemo Kartli Pursuit". According to the document received in 1772, the king of Kartli-Kakheti divided the villages of Shida Kartli into provinces from a military point of view, according to their geographical location. The village of Kordi, together with Beloti, Satskhenisi, Vanati, Arbo and Ditsi, was included in one district.[957]

It was the strength of Lezgins that led to the fact that a fortress was built in the village of Kordi to defend against mountain robbers,[958][959] which the village hid from during an enemy attack.

Common surnames in the village of Kordi are: Khachiuri, Saghirashvili, Lomouri, Jalabadze, Makhatadze, Archuadze, Metreveli, Inauri, Kokoshvili, Tomashvili, Medoidze, TSeradze, Ghongadze, Askilashvili, Terashvili, Badashvili, Demetrashvili. The following toponyms can be found in the village of Kordi: Kindziani, Dzagiaseuli, Rikei, Chadri, Tutebi, Lari, Kviani, Baziauri, Namgali, Bagi, Badauri, Nakhakhvari, etc.

Arbo

Arbo is one of the oldest villages in Shida Kartli.[960] It is located in the middle of the river Patara liakhvi. Vakhushti Batonishvili writes about Arbo: "Patara Liakhvi is attached to Variani on the above, on the east side of Liakhvi. Because of this, it was called Shertuli (connected). Before Vanati, there are vineyard, fruit, muddy and irrigated fields between above the hills, Mejuda River and Patara Liakhvi, to the foot of it. In addition, there is the church of Arbo, the miracle-worker, on the edge of the Patara Liakhvi, on the west side." Vakhushti adds in a footnote: "I am thinking here of the part of Abo Tbileli and the one built on top of it and the

954 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 69.

955 Ibid., p. 340.

956 N. Berdzenishvili, issues of Georgian history, vol. VI, ch. 1973, p. 197; G. Sosiashvili, History of Samachablo, vol., 2005, p. 149.

957 National Center of Manuscripts, F. HHD, Doc. 13714.

958 Ibid.,

959 The Kordi population actively participated in defense measures is also evident from earlier documents. From one document dated to the 17th century, it is clear that 17 "Sakhaso" warriors came out of Kordi, see: Materials for the historical geography and toponymy of Georgia, book I, p. 226.

960 About the history of Arbo, see G. Sosiashvili, from the history of the village of Arbo, materials for the history of Georgian villages, vol. I, Vol., 2019, p. 102-147.

miracle by him."[961] As can be seen from his words, Vakhushti here relies more on the narration, which, it is likely that the members of his scientific expedition recorded it from the local population. It is interesting that he mentions the village of Arbo by the name of "Arbo-tsmidi". Ioane Batonishvili ascribes the villages in the lower part of the PataraLiakhvi valley, including Arbo: "Vil. Dzevera, with Integrated population, lead population, Vil. Karbi Moshale, Vil. Kordi, Vil. Resident of Ditsi, Vil. Arbo, Resident of Kebata, Vil. Sarabuki resident, Resident of Vanati, Vil. Satikhari resident, Resident of Disevi, Resident of Kulbiti, St. Then the population... these villages were written to the bottom of the page, they were held by Yulon Batonishvili, now they belong to the Ksani nobility.[962]

As we mentioned, Vakhushti mentions the village of Arbo as "Arbo-tsminda". Like Arbo-Tsmida, the villages of Sabatsmida[963] (in the Great Liakhvi Gorge) and Tedotsminda existed in Kartli. It will not be without grounds if we say: the original name of Arbo should have been Arbo-Sminda.[964] It should be noted that in Georgia, specifically in Kiziki, there was a village called Arboshiki, which was also mentioned by Johann Anton Güldenstedt, a German traveler of the 18th century. The historian originally from Arbo Retired Prof. N. Lomouri mentioned in the conversation with us that the village of Arbo in the Patara Liakhvi valley was probably founded by the Lomouri who migrated from Arboshiki in Kiziki, and this name should have been transferred from there. There is an opinion that connects "Arbo" with the name of St. Abo tortured by the Arabs. The famous folk writer, N. Lomouri, who was a resident of Arbo, believes it is reliable to connect the name of the village "Arbo" with the martyr Abo of the 8th century, in this connection he writes: "There is really a village The grave of the holy martyr Abos in Arbo? It is difficult to give historically based answers to these questions; It is clear that this village and its icon have been famous throughout Kartli since ancient times, whose residents treated it with great respect and reverence. In this area, people will often hear the hymn - "Thank God." Of course, the subject of this hymn is St. Martyr Abo, not a village![965] In the scientific literature, the origin of "Arbo" from St. Abo is not shared.[966] The village of Arbo, is mentioned as sacred by Marie Brosset, a prominent French Kartvelologist of the 19th century.[967]

---

961 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, text determined according to all the main manuscripts of S. by Kaukhchishvili, vol. IV, Vol., 1973, p. 369.

962 Ioane Bagrationi, description of Kartl-Kakheti, the text was prepared for publication, research and research were added by Tina Enukidze and Guram Bedmoshvili, Tb., 1986, p. 40.

963 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 38.

964 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1962, p. 257.

965 N. Lomouri, Journalistic letters, compiled by Kh. Muradashvili, Tb., 2002, p. 138.

966 I. Megrelidze Antiquities in Liakhvi Gorge, vol. I, Vol., 1986, p. 20.

967 M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologgique dans la Georgie et dans Larmenie, exsecuite en 1847-1848, III, St. Petersbourg, 1851, p. 63.

River Patara Liakhvi was joined by several tributaries.[968] According to Vakhushti, one of these tributaries, "Mere "ravine (probably, this is where the name of the village of Mereti in the neighborhood of Arbo comes from), was connected to the Patara Liakhvi from the north side of Arbo: "Mere's ravine is attached to the Patara Liakhvi from the east side of this Arbo-Tsmida". On the eastern side of Arbo, the river, there is a marsh of the Patara Liakhvi River.[969] Nearby, on the bank of the Patara Liakhvi River, as we mentioned, is the village of Mereti, which is connected to Arbo by a bridge. To the north-east of Arbo is the village of Ksuisi, to the north of Ksuisi is the village of Charabi. To the north-west of Arbo are the suburbs of Eredvi village. After the August 2008 war, the occupation line was drawn near the village of Arbo. In documentary sources, the village of Arbo is mentioned since the 17th century. As T. Zhordania indicates that King Luarsab II of Kartli will donate 5 households of peasants to the village of Arbo: Arbo's five to the peasants. City: Szhz. March: KB: (Deed #25 of Mtskheta, number # Mts. written by the hand of the court scribe Revishvili Kumsita).[970] From the donation deed dated March 22, 1609 by Luarsab II, it is clear that five peasant families living in Arbo, as well as the St. George's Cathedral of Geri The king of Kartli told Svetitskhoveli: With the help of the God, we, are with king [king] Luarsab, we have loved and cherished and offered you [honest] ḥ(mr)tiv-raised pillar, animal, robe [kingdom] and blessing of Christ : At the mouth of Liakhvi, the village of Arbo was given to him [terrible] to lead the reign of ours and as a fund for the soul of ours. Sacrifice this small offering to you, honorable lord of the pillar animal, the robe of the king and blessed, and the substitute-vage grace and cover for you and the [pagan]rte kingship of ours. Arbo donated: B[...]iuli Papuna, Kuamli one, Bagniashvili Maisa, Kumli one, [...] e Berua Kumli one, Fichkhnarashvili Irema, Kumli one, his division is Mgelia one household. These people, with their righteous work and doctrine, mountain and bar, water, mill, entrance and exit, yours and yours, will offer you all the food of all of them. Sacrifice the honorable god-raised pillar animal, royal robe and myrrh Christ. Raise, raise the seat of the arch-martyr of Geri and his introduction to the village of Arbo with his introduction. These people will sacrifice everything for you, unmolested by all kings and masters...[971]

It is clear from one of the documents of 1617 that Geri and Geristavi were the property of the Aragvi nobles, which the royal authorities had given to Svetitskhovli. Nugzar Eristavi of Aragvi occupied Svetitskhovli estates: Arbo and

968 G. Sosiashvili, Hydronyms common in the Patara Liakhvi valley, "Annals, "#14, 2018, p. 134-152.

969 Ibid.,

970 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, prepared for publication by Manana Chumburidze, Tb., 2018, p. 437.

971 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti in the first half of the 17th century, authors: Kartvelishvili Tea, Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, T. I, Vol., 2019, p. 88-89.

Genesmani, and in exchange for them, he sacrificed three households of peasants in the village of Kordi.[972]

In the late feudal period, as well as in different parts of the country, in the villages of the Patara Liakhvi valley, the contradictions between the social strata are striking. In documentary sources, we often find the facts of violation of the rights of peasants and their sale. On August 2, 1778, Paata Imeretian, who was sold three times, asked Erekle II to enforce the law. Initially, he was a servant of the Imeretian nobility, whom he sold in Akhaltsikhe. Paata escaped from captivity and first came to Surami, and then he stayed with Mirzashvili in Arbo.

Disturbed by the tyranny of the rulers and lost his homeland in his own country, the peasant appealed to the king: "I have been sold three times, this is the fourth time I have been brought to your shelter, God will give you victory, ruler of the Christian kingdom, grant me the mercy of one protocol, that I may be your servant, give me one place to stand somewhere and serve you to raise the toast of your children."[973]

The facts of social conflict can be found in the later period as well. Apparently, the peasants living in Arbo were oppressed by the Pavlenishvili from Eredvi. On April 10, 1880, Aleksi Gogichashvili, Giorgi Guchmazashvili and Aleksi Pichknarashvili complained to the "Pristav" of Tskhinvali: "In Arbo, we were plowing the land purchased from Iliko Pavlenishvili last year through public trade, when Kote Pavlenishvili, a resident of Eredvi, attacked us armed with a rifle and a comb and promised to kill us if we did not He shook us. However, even after that, he continued to threaten that wherever he named us, he would kill us there, so please protect us from this man's aggression. The Arbo peasants had as witnesses: Deacon Dimitri Khutubov, Vasil Lomauri and village judges: Ivane Maisuradze and Solomon Gvimradze.[974]

In the late feudal age, during the spread of "Lekianism" in Kartli, Arbo, along with several villages of Patara Liakhvi, was included in the second district of the fight against the Lezgins, according to the order of Erekle II on August 28, 1772.[975]

During the reign of Erekle II, the people of Arbo actively served in the "on-duty army". The list of people participating in the on-duty army from the village of Arbo dates back to the 70s of the 18th century, where the marchers leaving Arbo are distributed by month. Such mobilization of Arbo residents and, in general, the villages included in Zemo Kartli flag, was directed against "Lekianism". In "Arbo's duty list "we read:

---

972 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti in the first half of the 17th century, authors: Kartvelishvili Tea, Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, T. I, Vol., 2019, p. 442.

973 Monuments of Georgian Law, vol. VII, p. 413, Doc. 433.

974 История Юго-Осетий в документах и материалах (1864-1900), сост. Т. Д. Тогошвили и Цховребов, т. III, Сталинир., 1961, ч. I, стр. 152, док. # 85.

975 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 297.

``By God, it should be on duty in March
Tevdore, son of Arbo Fichkhnara,
From Arboda exiled serf from Surami, Jobadze,
From Arbo, the household is Davitas-shvili Gogi of Sakareli, the servant of Commander.
By God, it should be next in April:
From Arbo a family, the servant of Commander Mouravi from Kareli, Khutsisshvili Kitesa,
From Arbo, son of Davit Palavandi's servant Buzaladze Mamuka, Beri
From Arbo Revaza, son of Datesh Chkheidze's serf.
By God, it should be next in May:
Darchiashvili Goderdza, servant of Arbo serf of Yulon Batonis-shvili.
From Arbo Bagniashvili Kitesa,
From Arbo Noble man Zaza.
God willing, in June should be in turn:
From Arbo Gwimradze David's son, deacon Giorgi.
Jese is the son of ArboFichkhnara,
From Arbo, a family was Davitas' son Tumana of Sakareli, the servant of the lord..
It should be the turn of God to be in July:
From Arbo Bagniashvili Gogia,
From Arbo, the servant of Yulon Baton's son, Darcia's son.
For the sake of God, it should be in turn:
Son of David Gvimradze from Arbo,
In the month of Saint Giorgi, it should be in turn:
Arbodam nobleman, a judge.
At the same time, Kapanadze Sekhniashvili, the same servant,
From Arbo servant Kapanadze... Giorgi's son Giorgi,
From Arbo nobleman Gedevanis-shvili priest Romanoz.
In the month of Christ's Christmas, it should be in turn:
From Arbo, Gogia is the son of Tukharli-shvili's servant, the son of a monk.
Drustashvili Yaman, servant of Arbo, Osinashvili's Christosia.
By God, it should be next time in January:
From Arbo, Aleks' son's servant Gvaramadze Davita,
St. Arbodam Khizani Tetia Garsevanashvili's servant Goreli Beraze Datuna's daughter Otara.
By God, it should be next time in February:
St. Arbodam Khizani Darchiashvili Zaala, the servant of Mr. Yulon Batoni,
St. Arbodam Mazanas-shvili Pavle.[976]

976 Documents from the social history of Georgia, Ed. of N.Berdzenishvili. II, Vol., 1953, p. 81-83, #126.

During the year, a total of 33 soldiers from Arbo village were to join the army on duty.

According to the data of 1801, Arbo was the property of Yulon Batonishvili, the son of Erekle II, where he also had a dyeing shop. In the income of the dyers, it is indicated that the Arbo dyer gave an income of more than eleven tumans: "Army of Arbo sold eleven tumans and seven minaltuns.[977]

After Yulon Batonishvili's confrontation with the Russian authorities and his escape to Imereti, Arbo's lease was transferred to Manuchar Secretary (meaning Manuchar Tumanishvili), and then Gogia Dondarashvili leased it from him. On the instructions of the governor of Georgia, Petre Panichi,[978] Giorgi Amilakhvari drew up the Arbo lease report, where we read:

"(Four Tuman) st. Manuchar, secretary spent four tumans with two. The first card was March À and the second card was May E.

B (Two Tuman) St. People spent two tumans with a card on the 1st of July.

A (One Tuman) St. The deacon of the Arbo donated to the Arbo of St. Giorgi of the church spent one tuman with a card for the children of A.

Bts (Two Tuman and four minaltuns) st. The captain-ispravnik spent with his card two tumans and four minaltuns on September KD.

A (Tuman) Mouravs Mirzashvili will spend one tuman in his ten heads with his card.

Gkh (Three Tuman and Six Minaltuni) st. Januashvili Gogiasatvin, I gave you the remaining three tumans and six minaltuns with Maghakelashvili's card on December 1st.

.....

The sum of the above six pens was fourteen tumans.

We (Giorgi Amilakhvari - G. S.) issued these cards to you and gave you this single big card of fourteen tumnis, that you are no longer owed this lease, as of December.

Nobleman Giorgi Amilakhvari."[979]

The earliest information about the population of Arbo was preserved in the "1728 Grand Register of the Tbilisi Province".[980] The fiscal document compiled by the Ottoman authorities to describe the villages of Kartli contains very interesting

977 Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. I, Vol., 1938, p. 192.

978 The last name is given as it is in the document. Presumably, there should be Panichi.

979 Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. II, Vol., 1953, p. 252-253, Doc. 352.

980 See G. Sosiashvili, "Ottomanism" and Patara Liakhvi Valley, Gori State University, Georgian-Turkish scientific conference, December 11-12, 2015, Gori, Georgia, conference materials, p. 62; G. Sosiashvili, Samachablo during the "Ottoman" period, Gori State University of Education, Georgian-Turkish scientific conference, December 12-13, 2014, Gori, Georgia, conference materials, p. 51.

information not only about the population, but also about their economic activities, taxes imposed by the conquerors, etc. In the "Great Book of Tbilisi Vilayet of 1728", the villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys, including Arbo, are described. In the Turkish document we read:

Onia son of Bata, Giorgi son of Babuna
Tamaza, his brother, Simona, his son
Beri son of Iorgis (must be Giorgis _ G. S.) Giorgi son of Pirana
Iorgi, brother of his Zatuna, son of Iorgi
Teudore son of Gigitas Sekhnia son of his
Zakara, his brother Giorgi son of Yase
Shio son of Bisita, Khosia is his brother
Datuna son of Berisa Bira is his brother
Iorgisa Simona, son of Sarkis, is his brother
Beri brother his Nikola son of Datuna
Iorgi son of his Bidzina son of his
Yase son of Babunas Kitesa son of Babunas
Jotama son of Givasa Giorgi was his brother.

At the time of compiling the register, 15 households and 26 families united in these households lived in Arbo. The document also provided us with additional information about Arbo: "Daily possession of land 50, Daily possession of the royal field 20, Daily possession of the vineyard of the royal field 5. Jar 80 Akhcha 1200 Ushri tax on vineyard Donum 50 each 40, Achcha 2000 Tax on butter 350 Tax on Arusane 120 Tax on sheep 390 Tax on hive 100 Deshtiban, Tafu tax on land 250 Tax on pig 120 Badihava, Jum Jibayet, Yava ve Kachkun Marul, Beithalmal, Ame Velal Gaif, Mali Mefkud, Dimediet 350 total 14400.[981] At that time Arbo was subject to Givi Amilakhvari. As it is clear from the Ottoman document, at the end of the 20s of the 17th century, the population of Arbo followed many branches of agriculture, including farming (grain-growing), cattle breeding, and beekeeping. The Arbo people paid many taxes to the Ottomans for agricultural activities. At the time of compiling the register, the population of Arbo was 26 households, and judging by the number of soldiers who left Arbo in the army in the 1870s, the number of inhabitants of Arbo was approx. There were 33 households.

By the beginning of the 19th century, the population of Arbo decreased sharply. According to the Russian chamber census of 1804, 8 families of treasury peasants (Georgians) lived in the village of Arbo, which was located 83 verses from the city of Tbilisi (40 men, 35 women). At that time, the area of arable land in the village

981 The Big Book of Tbilisi Province of 1728, Book I, Ottoman text with Georgian translation, introduction, research and facsimiles were prepared for publication by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengelia, Tb., 2009, p. 369-370; G. Sosiashvili, Villages occupied as a result of the August 2008 war in Didi Liakhvi valleys during the "Ottoman "period, Georgian-Turkish relations in the Middle Ages, Gori, 2019, p. 120.

of Arbo was 200 per day. From the 7 vineyards here, the peasants received 200 bottles of wine.

In addition to viticulture, the people of Arbo cultivated grain crops as well. Their main activity, as indicated in the Ottoman register of 1728, was agriculture and animal husbandry. They were also engaged in timber production (mainly for household use).[982] The population of Arbo has increased significantly after half a century.

According to the 1885 data of the Statistical Committee of Tbilisi Governorate, 44 families of "Sabatono" peasants lived in Arbo, of which 88 were men, 86 were women, a total of 174 inhabitants; In church property there was 1 household (2 men and 2 women), 8 households (21 men and 21 women) in private property (21 men and 21 women), 26 households (65 men and 63 women) belonged to the treasury department, all of Arbo's population were Georgians. In the census, the number of cattle owned by the Arbo people is indicated - 6 horses, 85 cattle and 15 buffaloes. At that time, there was 1 church in the village.[983]

According to the census of 1886, 46 households already lived in Arbo, of which 97 were men and 92 were women (189 inhabitants in total) - all of them were Christians of the Orthodox faith. Of these, 10 men and 10 men belonged to the nobility, 10 men and 11 men belonged to clergy families, 27 households (69 men and 68 women) belonged to the treasury peasant category. Church peasants also lived in Arbo. A total of 8 households were registered, of which 8 were men and 3 were women.[984]

In the 80s of the 19th century, the population of Arbo was actively engaged in farming. A good crop of wheat was grown in Arbo. This is confirmed by the information published in the newspaper "Iveria" in 1884. Due to the cool weather, viticulture was lagging behind grain growing in Arbo.[985] The lack of forest was a special problem for the population of Aarbo. In the harsh winter conditions, it was difficult for the population to survive. To use the state forest, they needed special permission, which government officials often refused. In 1893, in the newspaper "Iveria" we read: "Arbo (District of Gori): May your enemy be in such trouble as our small village is currently in. Winter is coming with its frosts and blizzards, and luckily for us, what little firewood there is, even that is hard to find. The village

982 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 52.

983 Труды Тифлисского губернского статистического комитета : Выпуск 1-й, Сведения за 1884 и 1885 г.г.: С приложением 2-х карт _ Борчалинского и Тифлисского уездов, Под ред. секрет. ком. Игнатовского, Тиф., 1886, 59. It should mean the 10th century basilica church named after St. Giorgi.

984 Свод статистических данных о населении Закавказскаго края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлисская Губерния, Горийский уезд, V. Цхинвальский участок, Тиф., 1893, #1314. Arboeti can be found in Kakheti. Ibid., #1417.

985 «Iveria», 1884, # 142, p. 2.

does not have its own forest and the state forests "Lesnich" do not provide us with anything. Last year we sent a paper to Tiflis Governor and asked him to give us permission to bring out the firewood we need from the state forests near us, but so far this paper has not brought any comforting results.[986]

In 1891, in the correspondence published under the pseudonym of "Arboeli" in the pages of "Mtskemsi(Shepherd)'', the well-known folk writer, resident of Arbo, N. Lomouri (1852-1915)[987] notes that the population of Arbo was 30 households. Population decline in such a short period of time may have been the result of internal migration or epidemics.[988]

At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, registration of the population of Arbo (baptism, marriage, death) of St. Giorgi of Arbo was recorded in the "Metrichesky" book. The registration data was signed by Giorgi Gvimradze, the priest of St. Giorgi of Arbo, and Vasil Lomouri, a deacon.

At the end of the 19th century, the cause of death in Arbo was a number of diseases. Among them: "inflammation, lameness, cold, fever, smallpox, sweating, sitting, tumor."[989] At the end of the 19th century, cholera was raging in the village of Arbo, as well as in other villages of the Patara Liakhvi valley, which is why special quarantines were arranged. About the quarantine in Arbo N. Llomouri writes: "Since cholera appeared in our nearby villages, our society has become like a place besieged by the enemy." It's been a full month since our village closed its doors and it's been wandering incessantly only in domesticity. Who knows which of us, where, which beloved relative died. A dear friend passed away for a century, a close acquaintance was buried in the dark grave!"[990] According to the writer, the quarantine was strictly controlled, and this process was led by the local nobleman Parnaoz Zhuruli, distinguished by great authority in the village: "Two roads enter our village, and on both of these roads, on the outskirts of the village, a tall flag is birch. There are huts on these sides, in which an eagle watchman constantly watches day and night and keeps an eye on the movement of people on this road. They are obliged not to let anyone into the village, nor let the villagers let them out. If the guard does not fulfill this duty for any reason, then he will be fined three manats and must be imprisoned in stable for one day. Three more conscious peasants, who have been temporarily entrusted with the administration of law from the village, have been selected as the supervisors of the guards. The chief sanitary officer, our little dictator, our commander and leader, tireless nobleman Parnaoz Zhuruli.[991] N. According to Lomouri, the money received as a fine was used by the villagers

986 «Iveria», 1893, # 258, p. 2.

987 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000831/

988 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 19.

989 Metricheski's book, given by the cantor of the Synod of the Most Holy Ruler of Georgia-Imereti, St. George's church, for registration of births, marriages and deaths.

990 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 135.

991 Ibid.

to buy medicines.[992] However, in some nearby villages, e.g. Quarantine income in Kordi was going to the pockets of sanitation workers and village officials, and the writer expressed hope that Bokauli Gugushvili (name not indicated) would soon solve this issue.[993]

According to the data of 1927 (list of voters), there are 130 voters in the village of Arbo. Judging by the number of voters (an average of two voters per family), by 1927 there were about 60 families living in Arbo.[994]

The 10th century church of St. George, which was worshiped by the religious community of Kartli,[995] gained special importance in the village of Arbo. A basilica-type shrine built in the pre-feudal period, as S. Makalatia points out that it was also painted.[996] A round tower was built next to the basilica,[997] only a fragment of which has survived. Probably, the tower also had a wall.[998] Antiquities researcher who visited Arbo in 1924 G. Bochoridze assumes that the temple was built in a prison. In the 20s of the 20th century, in the Basilica of St. George of Arbo, the Kankeli icons of the "Mtskheta School"[999] painted on canvas were kept. St. George's Cathedral in Arbo was considered the younger brother of the Geri Cathedral.[1000]

S. Makalatia mentions about this: "The iconography of St. Giorgi was held in two places in Kartli: in the village of Geri and Arbo. Geri was the command of the mountain of this icon, and Arbo was of lowlands.[1001]

According to N. Lomouri, the head valve of St. Giorgi rested in there.[1002] When the worshipers were returning from the shrine of Geri, they had to stop at Arbo and pray here as well. In the event that the parishioners could not climb Geri due to bad weather, they could donate sacrifices to the St. Giorgi Cathedral in Arbo.

According to the tradition, King Tamar ordered the relics of Saint George from Geri to the temple of Saint George in Arbo built by him. Until the 60s of the 19th century, the icon of St. George with parts was kept in the church of St. Giorgi in Arbo. This is confirmed by Al. Garsevanishvili's words: "He will rest forever in the church''.

---

992 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 136.

993 Ibid.,

994 Territorial Authority of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, Fund #3, Description # 471, Case #72, p. 14-17.

995 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, Tb., 1997, p. 18; S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 62.

996 S. Makalatia, Mentioned work, p. 62.

997 Ibid., p. 63.

998 G. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili with the participation of Inga Gogoberishvili, volume, 2011, p. 109.

999 Ibid.,

1000 I. Megrelidze, approx. The work, p. 18.

1001 S. Makalatia, Mentioned work, p. 61

1002 N. Lomouri, Stories, vol., 1955, p. 72.

The transfer of the icon of St. George from Geri to Arbo added special importance to Arbo Cathedral. The royal court of Georgia took great care of Arbo Cathedral. Niko Lomouri, the Arbo correspondent of "Mtskemsi", mentions the icon in the Arbo temple, which was dedicated to Vakhtang, the son of King Luarsab.[1003] According to his narration: "There is an icon of St. the holy martyr sitting on a horse is represented on the silver sheet of Giorgi and this icon is attached to a small two-layered board. The face of St. Giorgi and the horse are not made artificially; the board is worn and the corners are worn. I think these circumstances clearly show the antiquity of the icon. At the bottom of this icon, there is an extensive inscription in Khutsuri capital letters, from which, unfortunately, we only read the following: "We are the crowned king and king Luarsab. Sons of Vakhtangi..." the rest of the words are also visible, but the silver sheet is crumpled in some places, worn out in some places, and because of that they are difficult to make out. If ever I, myself or with the help of others, manage to read this inscription, I will inform the reading public about its content through the mediation of "shepherd''.[1004]

As a researcher I. Megrelidze concludes, the complete and more accurate version of this inscription was shown to us by Marie Brose, who had seen this icon earlier."[1005] However, one thing is very interesting, According to N. Lomouri, the inscription begins as follows: "We are the crowned king, the son of King Luarsab Vakhtang,''[1006] and, according to Marie Brose: "We are the king of the divine grace, the son of the king and martyr Luarsab... "Based on the inscriptions, it is possible to think:

1003 If N. Lomouri read the inscription correctly, it probably means Vakhtang V Shahnavazi's son Luarsab 1660-1698 BC. Another son of Luarsab Vakhtang is unknown.

1004 N. Lomouri, journalistic letters, compiled by Kh. Muradashvili, Tb., 2002, p. 139. It is worth noting that the icon donated by Vakhtang Batonishvili, the son of Luarsab I (1527-1556 AD) in St. Giorgi 's Church of Arbo in 1924, the antiquarian G. Bochoridze has seen it. Along with other relics, he considered the above-mentioned icon placed in the Arbo to be the property of St. Giorgi's Cathedral of Geri. In the protocol drawn up by the researcher on May 31, 1924: «Items of village St. Geri Giorgi's Church, protected village. Arbo St. George's Church,» we read: «421. Silver icon painted in golden water of St. of Giorgi, stamped by Luarsab king's son(?) Vakhtang(?), with Georgian inscription, damaged (back has a plank), 351/2-23 cm. 422. A large wooden cross, surrounded by silver, decorated with two stones (one eye is missing) and Georgian equestrian inscriptions. The last inscription on the back of the cross and on the bearer of the cross mentions D. Tvkelashvili. The cross is heavily damaged, in many places the silver leaf is completely removed and missing, 67-30 cm. 423. «Merciful Icon» St. Giorgi, with a long tar, stamped with silver, damaged (the silver sheet is torn and missing in some places), 76-9 cm. 424. «Azarpesha» or diluting silver, donated by Abraham Sarkisov in 1847, with a Georgian equestrian inscription. 425. A silver cup, donated by Vebuadze, with a Georgian equestrian inscription. Bochoridze, approx. The work, p. 285-286.

1005 It means Levan Batonishvili, the son of Luarsab I (1527-1556), the king of Kartli.

1006 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, vol. II, vol., 1997, p. 21. https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1) The inscription on the icon is misread by N. Lomouri. Marie Brosset's version of the reading of the inscription should be preferred. N. Lomouri indicates in his correspondence that he could not read the inscription perfectly due to damage.

2) We are dealing with two different icons with different inscriptions. One of them, which Marie Brose saw, was donated by Levan, the son of King Luarsab, and the other, which Niko Lomouri talks about, was donated by Vakhtang, the son of Luarsab. According to the correspondent of "Shepherd'', a number of church items donated by the Georgian kings were kept in Arbo's St. Giorgi's Cathedral, including a silver bardzim-peshkhum made by Erekle II, which was decorated with such an inscription. "St. We, the king of Georgia, Irakli II, have donated to you our Saint Giorgi of Arbo, this silver for the victory of our soul and flesh against the enemy. ... (1786)."[1007]

The icon of St. George with parts ordered from Geri was brought from Byzantium at the time. Unfortunately, we do not have a description of this icon. It is interesting that Niko Lomouri mentions the above-mentioned sanctity as an icon of St. George, on which he himself read a fragment of the Khutsuri inscription (where King Luarsab is mentioned). N. Lomouri writes: "As it seems, this icon, the most remarkable in the church, should be mentioned in all this ancient, because the parts of the St. arch-martyr Giorgi were placed in this icon in ancient times. It is above the icon by the shore; The silver sheet close to Giorgi's head has been cut to the length and width of one goji, and a four-cornered board can be seen, where the mentioned parts rested. Now at least a number of these pieces are encased in a small silver cross, the length of which will not be more than three cubits. What happened to this case? Who took the remaining parts of the revered saint of the Georgian nation? That is, whose perverted right hand touched the miracle-working icon with such hellish courage? I heard the answers to these questions many times when I was little from the old people of that time, and even today, many old men testify to them with their sincere speech.[1008]

Niko Lomouri recorded the story of the abduction of holy parts from the icon of St. Giorgi of Arbo from his fellow villagers. According to his information, this fact is related to Arbo deacon Andria Zhuruli, who was very close to the last king of Kartli-Kakheti, Giorgi XII. From the king, he was entrusted with the maintenance of the church servants living in Arbo and the estate. Andria Zhuruli was also the head of the church named after the Savior in the village of Beloti located on the upper side of the Patara Liakhvi valley. It turns out that he also had a close relationship with Yulon Batonishvili, who was opposed Giorgi XII. As according to N. Lomouri, the deacon was involved in the intrigues of the opposing princes, he also had a connection with the queen Darejan. Due to the existing political situation, Andria Zhuruli was forced to leave Georgia. N. Lomouri cannot name

1007 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, vol., 1997, p. 21.

1008 N. Lomouri, journalistic letters, compiled by Kh. Muradashvili, Tb., 2002, p. 139.

the real reason for this, he either consulted Darejani and Yuloni with Giorgi XII, or vice versa, which became the reason for his escape from his homeland. Andria took refuge in Mozdok. Before leaving, he removed the parts of St. Giorgi from the icon of St. Giorgi of Arbo (as Niko Lomouri tells us, this is the icon stamped with silver, on which Khutsuri's inscription was read) and took it with him. Soon the deacon sold the relics to Russian merchants. Soon, Andria Zhuruli died suddenly, and the reason for this was the sale of St. Giorgi's parts. The same fate befell the merchants who bought the relics taken from Arbo. Later, the holy relics buried in the silver cross were returned to Georgia, however, some of them were lost.[1009]

The question arises: was N. Is the icon described by Lomouri the shrine where the relics of St. George were once kept? The author of the Chronicle of Geri Monastery, Iacob Lomouri, mentions the icon of St. George with parts as a holy thing brought from Byzantium, which Caesar gave to King Parsman, and the king showed mercy to his Geri. According to Al Garsevanishvili, King Tamar ordered the icon of St. George to Arbo. In our opinion, the icon mentioned in the "Geri Monastery Chronicle" should not be the icon of St. George described by Niko Lomouri. According to the folk writer, the icon had a Khutsuri inscription and Vakhtang, the son of King Luarsab, was mentioned in it. We can assume two versions:

1) In the Cathedral of St. George of Arbo, in addition to the icon of St. George with the relics ordered by King Tamar, which was brought from Byzantium according to the "Chronicle of Geri Monastery", there was also another icon with the relics, which had a Khutsuri inscription, according to the fragment of the inscription copied by Niko Lomouri, the icon of Luarsab, the king's son, will sacrifice Vakhtang for the temple.

2) N. Lomouri had heard from the local population about the loss of the relics from Arbo, and by assumption (though mistakenly), he considered the damaged silver icon with Khutsuri inscription to be the icon of St. George. It is not excluded that the cause of damage to the mentioned icon was the search for parts of St. George in it.

The relics of St. Giorgi brought from Mozdok were kept in the Arbo Cathedral for a long time. N. Lomouri writes during the description of "Geristobi": "the village of Arbo is famous throughout Kartli for its "Geristoba", "Arbooba", this day comes every year in the last days of August. No one is sorry for the recalcitrance, but for the second and third time in a row, a large number of pilgrims gather at the Church of St. George, where the remains of the above-mentioned chief martyr are still kept.[1010]

The relics of St. Giorgi were apparently kept in Arbo until the end of the 19th century, and what happened after that is no longer known. Mari Brose also saw

1009 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 141-143.

1010 Ibid., p. 119.

other icons in the St. George's Cathedral in Arbo and read the inscriptions on them: "We made this icon together with Mindiashvili, and the masters of it were Betsia, Gogia and Basila, for the sake of our soul, this year, 1817."[1011]

"I offer you Tvkelashvili Davit, St. Giorgi of Geri, for the sake of our soul, for the toast of my son-in-law. The inscription by Marie Brosset is dated 1783.[1012]

The fate of these icons is unknown. The location of the icon that King Tamar sent to the Arbo temple from Geri is also unknown. The main sanctity of the Arbo Church was not mentioned in the property description of the Arbo Church drawn up by the Bolsheviks in 1923. In the list of things of the temple we read: "Arbo St. George's church: 1. Bardzim of silver _ 3, bardzim of oplevi broken _ 1, peshkhum of silver _ 2, kamara of silver _ 2, spoon of large silver _ 1, spoon of small silver _ 2, spoon of oplevi _ 2, sword of steel _ 1, saucer plate Copper _ 1, small silver cup _ 7, small silver in Azarfe _ 2, small brass and Oplev candlesticks _ 27, large candlestick _ 4, medium candlestick _ 8, sectional table of Warsaw _ 1, candlestick of Warsaw _ 1, saucer with lid and soup bowl _ 1, bookcase made of wood _ 1, analog..... (cannot be read clearly) pasted _ 2, embasis _ 1, wooden with spears and scissors _ 1, fire pit of oplevis _ 2, "kankeli" _ 1, Odik Above the atlas _ 1, the cross of the trapezius with oplevis _ 2, the cross of Archimandrite with oplevis and silver _ 1, St. George's cross with Warsaw _ 1, st. Icon of Giorgi with Warsaw _ 3, St. Icon of George with Warsaw _ 16, Icon of the Savior _ 2, Icon of the Mother of God plain _ 8, Icon of the Mother of God plated with silver _ 1, Table clothes _ 2, Philon the funny Dibisa _ 3, Philon the Black_ 1, _ 3, Black _ 1, studs _ 2, bracelets _ 4, belt _ 3, lanterns _ 2."[1013]

In 1924, the famous Georgian antiquarian G. Bochoridze. Some of the icons listed by the Bolshevik authorities and a part of the items intended for the priesthood seem to have been lost under unknown circumstances. c. In the list of the church belongings of St. Giorgi of Arbo compiled by Bochoridze, there are some icons that do not appear in the census of 1923.[1014] We cannot rule out that during the terror against the Orthodox Church, which reached its peak in 1923, local residents hid the relics in the Arbo church in their families. The scientist who came to this ancient village of the Patara Liakhvi valley, seems to have determined the location of each item of the church and listed them carefully. c. In the list of things of the Arbo church compiled by Bochoridze, we read: "Things from village Aarbo St. Giorgi's

1011 https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1012 https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

1013 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori District Archives, F. No. 3, no. 2, case No. 28; c. Sosiashvili, from the history of the icon of St. George of Arbo, Center of History and Archeology of Gori State Educational University, collection of works, # 4, 2013, p. 46-57.

1014 The anti-religious policy of the Soviet government in Shida Kartli (in the 20s of the 20th century) was published by Prof. Giorgi Sosiashvili, Tb.,, 2013, p. 453.

Church, minutes 24. 1924. May 31. 426. Wooden cross, stamped with silver by the Mindiashvili family in 1817, with a Georgian equestrian inscription. It is wrapped in brass, 47/22 cm. On the cross, with a bead zone. 427. Silver-engraved icon with the Child of the Mother of God, broken in two (it has a plank as a back) and heavily damaged, decorated with a Georgian equestrian inscription (part of the inscription is lost), donated by someone called "Takhinant Parsadana"; Two pieces of silver have fallen out, 23/18 cm. 428. Bardzim, Peshkhum, chamber and silver spoon, donated by King Irakli in 1788, Miskhali 125; Georgian equestrian inscription.

429 The thigh is silver, the inscription is slightly visible. 430. Dilutable silver, donated by Ekaterine Zandukeli in 183.9, with a Georgian equestrian inscription. 431. printed in 1710. 432. Anchor, ancient art, 1 piece. 433. Small spoon, broken. 434. Silver nets, small - 2 pieces, at least - 1 piece, small 1 piece of plain metal, total - 4 pieces. 435. Chandelier, at least 2 pieces. 436. Shana-cradle of silver, 3 pieces. 438. Shana, wire-wound, 3 pieces. 439. Pendant Shana St. Giorgi's, other and other shapes (round, square, cross-shaped, etc.), big and small. Silver dyed in golden water - 2 pieces; b. 25 pieces of silver; c. Silver with the inscription - St. Arbo. I am from Giorgi; d. Silver bowl with the image of Jesus Christ - 1 piece; e. Shana - with the child of the Virgin; All Shana-icons - 33 pieces in total. 440 hand~ silver: large-1 piece and medium-4 pieces, small-6 pieces, total-11 pieces. 441. 2 pieces of silver. 442 Shana-skewer, silver, 2 pieces. 443. silver, 1 piece. 444 Shana of silver, heart-like, big and small, 13 pieces. 445. Pendant, with simple metal count, 1 piece. 446. Pins: with beads - 5 pieces, plain - 10 pieces, total - 15 pieces. 447. Broken spear(?), 2 pieces. 448. Money, big and small, 5 pieces. 449. Shana beads in one cast. 450. Shani beads, disassembled: small - 21 pieces, large - 5 pieces, total - 26 pieces. 451. Beads, disassembled, 8 pieces. 452. Pendant Shana with a stone heart, 2 pieces. 4553. Shana with items: glasses, eye, cross and others, total 18 pieces. 454. Shana of St. George, with crown. 455. part of silver, abundant, 1 piece. 456. Small box, plain metal, 1 piece. 457. Belt buckle, 1 piece. 458. Seals: a. Golden eyes - 1 piece; b. Silver: a) with eyes - 13 pieces; b) blind-1 piece; c) - 4 pieces; c. U of ordinary metal: a) personal - 3 pieces; b) Ketevan-1 piece with inscription; c) Ptkeli-1 piece; d) plain, count-9 pieces; e) with eyes - 370 pieces; f) short eyes - 60 pieces; g) Eye-dropping - 50 pieces; All rings in total - 513 pieces. 459. Earring, simple metal, with gems: a. round-shaped - 2 pieces; One of them is missing 1 eye; b. Other surnames - 10 pieces; c. Shana-4 pieces, total-16 pieces.[1015]

in St. Giorgi's Church of Arbo In 1924, Bochoridze also saw St. Giorgi's silver cross (70/34 cm.) with the inscription: "K. We are running[....] Arutina took [...] St. Giorgi's[...] sick leave[...] CSC Uam."[1016]

1015 G. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhrirtladze and Natalia Chitishvili with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011, p. 287.

1016 Ibid., p. 109.

St. Giorgi's Church of Arbo had its servants in several villages. According to the census of 1804, he owned 6 households of peasants (18 men, 12 men) in Kemperi (now a village in Khashuri municipality). They used 125 acres of land, had 4 vineyards, where they grew 50 cases of wine.[1017]

The famous Georgian ethnologist Prof. Giorgi Jalabadze, in 1946, among the church belongings of St. George of Arbo, found a document that refers to the Basilica of St. Giorgi of Arbo and its property. The document is written: "Agency for the Church. "The document is fragmentary and incorrect in terms of language and content, as well as chronologically. Here, there are interesting reports about the residences of the clergy living in Arbo, etc. The document, which is kept in G. Jalabadze's personal archive, preceded by a short description of the church document by the scientist: "It was found in 1946, village. Among the church items of St. Giorgi's Church in Arbo is a sheet of paper, the width of which is 21 cm. Length 27 cm. The writing is quite clear on white paper in black ink.

For the church of St. Giorgi the Great Martyr of Arbo-Tsminda village of Gori region for the year 1832 (1832)

a) It was built by King Tamar of Georgia. It is never known.

b) The building is quite cool with a wooden belfry.

c) In the middle of it there is one table with the jewelry of the great martyr George, the name is poor.

d) The collection is by the order of the great, high priest Yona Metropolitan and Exarche.

e) The land occupied by this church is four "desiatinas" (tenth) long and two wide: arable and mowing are not at all.

f) The houses of the parish and church services belong to their state deacon, one of Kvitkiri, one of Aliza, two of wood, which are located on the church estate.[1018] Metropolitan Iona became Exarch of Georgia in 1821 and his pastorate lasted until 1832. His predecessor was Exarch Theophylacte Rusanov (1817-1821). The document was compiled in the second half of the 19th century. It succinctly presents the situation of the Arbo church. During the exarchate of Theophylacte and the metropolitanate of Iona, Arbo had a large congregation. As of 1864, he served as a deacon in the Arbo church.[1019] According to the document, the temple was built by King Tamar, although the date of construction is not specified. It seems that the author of the document took advantage of the popular tradition.

According to the 1835 census of the church peasants of Gori district, the Arbo church also had serfs in nearby villages. It is stated in the register: "The inhabitants of the village are killed by the servant of the Arbo church".

1017 Seatsa, F. #254, Doc. # 58, p. 91.

1018 G. Sosiashvili, researches, vol., 2007, p. 91.

1019 We got acquainted with the mentioned document. According to the extract made by Jalabadze, we could not trace the origin of the document, so it is difficult for us to talk about its bad quality.

Gvimradze, son of Ioseb Kitesa - 25 years old,
His wife Elena - 16 years old,
Brother of his Kitesa - 15,
Besarion - 7,
Giorgi - 6."[1020]

In 1847, the construction of a new church named after St. Giorgi began in Arbo. The initiators of the construction of the temple were local clergymen of Arbo: Deacon Iacob Lomouri (working in Geri, author of "Geri Monastery Chronicles") and his brother Ioseb. However, the construction of the church was delayed for some time, and the reason for this was the confrontation of the Arbo clergy with Exarch Eusebius (1858-1877). As According to N. Lomouri, the Exarch dismissed the brothers from the parish. However, they appealed the Exarch's decision to the Holy Synod and continued to work in Arbo. According to N. Lomour's information, the Exarch was so opposed to Arbo clergymen that he "cherished the children of the underage Lomouri priest and unjustly harassed them in the school."[1021] The Lomouri brothers were again dismissed from the Arbo church by the "mercy" of one of the parish members. I will listen, whose identity N. Lomouri does not say whether he himself had the desire to work in the St. Giorgi's Cathedral of Arbo.[1022] The brothers were again dismissed from Arbo, however, they appealed to the Synod again and their rights were restored. After that, the Lomouri brothers did not live long. "They both died three years later in extreme poverty. "Garsevan Lomouri became the priest of St. Giorgi's Cathedral in Arbo, who greatly contributed to the construction of the new church. However, he also died soon and his place was taken by priest Giorgi Gvimradze. As of 1888, the great church of St. Giorgi of Arbo was not finally finished. The continuation of construction required material resources. Durmishkhan Zhuruli,[1023] a resident of Arbo, who was well known in Georgian society, addressed a written request to the Exarch of Georgia in order to

1020 Камеральный опись церковных крестьян Горийского уезда, 1835 год, Seastsa, f. 254, Ins. 1, case 2044, p. 131.

1021 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 121.

1022 Ibid., p. 121.

1023 The ancestors of the famous Georgian public figure, Durmishkhan Zhuruli, moved to Arbo from the Ksani valley. Durmishkhan Jurul actively participated in the Russo-Ottoman War of 1877-1878. in the war. He was appointed police chief in the newly joined Batumi. Dumishkhan Zhuruli's wife was Mrs. Ketevan Namoradze, well-known to Georgian society in the second half of the 19th century, who made a great contribution to the establishment of the Batumi Theater. Durmishkhani and Ketevan had four children. From here, Luarsab and Andria died at an early age, they are buried in St. George's Cathedral in Arbo. Their son was Giorgi Zhuruli (1865-1951), the Minister of Finance and Trade-Industry of independent Georgia, and their daughter was Nino Zhuruli, a well-known philanthropist at that time, who was married to Lieutenant General Ilia Makarashvili. About Juruli and Makarashvili living in Arbo, see c. Sosiashvili, Arbo, Paris, Lima, Tb., 2022.

continue the construction of St. George's Church in Arbo and to create a special committee for this purpose. According to Durmishkhan Zhuruli, the following should have joined the committee: Ivane son of Davit Sulkhanishvili,[1024] the leader of the nobles of Gori district, Aleksandre, the bishop of Gori, Archimandrite Nikolozi, Durmishkhan Zhuruli, "Blagochini" Gdzeliev of Tskhinvali (probably Dzelzeshvili, or Dzelzedze) and Giorgi Gvimradze, the priest of St. Giorgi's Church in Arbo. It seems that the letter sent to the name of the Exarch has had its results. Exarch of Georgia Paladi Raev (1887-1892) gave permission to Ivane son of Davit Sulkhanishvili, the leader of the nobility of Gori, to complete the construction of the temple with donations. This is confirmed by the letter sent from the Chancellery of the Exarch of Georgia in the name of the leader of the nobility of Gori district, where we read: "To His Highness the leader of the nobility of Gori district."

Along with the above, I am sending you the book issued by His Highness, the Exarch of Georgia to collect donations for the completion of the construction of the church in the village of Arbo (presumably, we should be talking about the permission - G.S.).

Chancellery Governor (signature not readable).

Supervisor's assistant (signature not readable).

June 10, 1888 #1490, Tiflis".[1025]

With the tireless work of father Giorgi Gvimradze, with the help of Bishop Aleksandre (Okropiridze) of Gori and Archimandrite Nikolozi, the St. Giorgi's Cathedral of Arbo was roofed and decorated, painted with "kankeli".[1026]

In 1891, the Arbo church was not completely finished. As N. Lomouri notes, "the church still lacks many things."[1027] In 1897, Exarch Vladimir (Bogoyavlensky) visited the new church of St. Giorgi in Arbo. According to Kirion II (abbot Kirion wrote an essay describing Exarch Vladimir's trip to Shida Kartli), the new Arbo Cathedral, the construction of which was started at the initiative of Iacob Lomouri, was consecrated in 1890. At the time of Exarch Vladimir's trip, the new Cathedral of St. Giorgi in Arbo still did not have a dome.[1028]

In the 90s of the 19th century, a one-class parish school was opened in Arbo by the initiative of Father Giorgi Gvimradze, the head of St. George's Church. On the pages of the newspaper "Iveria" we read: "S. Arbo (District of Gori). The inhabitants of this village, numbering 30 families of peasants and several families of nobles, are materially very disturbed and depressed compared to other nearby

1024 ix. https://prosopography.iliauni.edu.ge/persons/article/22687.

1025 Palace of Art of Georgia - Museum of Cultural History, Fund I, case. 5302, Kh. 38. 499.

1026 Ibid., p. 122.

1027 Ibid.,

1028 G. Sosiashvili, about the trip of the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kirion II Exarch Vladimir to Shida Kartli, Tb., 2019, p. 103-104.

villages. The church here should be considered a beauty of the village. One of the shortcomings of the village is the lack of a school. The peasantry is now very eager to open the school, but they are afraid of the cost, if we can't do it and stop the treatment. This is the local priest Giorgi, who plans to establish a one-class parish school from autumn; for this, in turn, he promises fifteen tumans from the income of the church every year. In addition, Giorgi hopes that the Board of Education of Georgia will help the village in this good work, the peasantry itself will benefit a little and the work will be done.[1029]

At the end of the 19th century, the residents of the village of Arbo received the income of St. George's Cathedral as gas. It is clear from the notice sheet that he had leased it for 16 tumans.[1030] In the new church of St. George of Arbo, only the icon of St. Giorgi engraved on a white marble slab donated by Iagor Allelov from Gore has been preserved from the old (meaning 19th century) icons, where there is an equestrian inscription: "I sacrificed myself and my wife to Saint George of Arbo."

S. Makalathia mentions the ruined church of the Virgin Mary in Arbo.[1031] The date of construction of the said temple is unknown. The shrine named after the Mother of God was a basilica building. Today, the church named after the Mother of God on the eastern side of St. Giorgi's Cathedral has been restored. In the shrine, in front of the altar, there is the grave of Mariko Makarashvili, the untimely deceased son of Lieutenant General Ilia Makarashvili, a military figure established in Arbo. In the epitaph we read: "Daughter, Mariko Makarashvili, born on December 13, 1900". He died on April 14, 1902

The mother of Yulon Batonishvili's court scribe Ioane Kartvelishvili was buried in the Arbo church (probably in the cathedral yard). As we mentioned, Ioane Kartvelishvili writes about this in his "memoirs".[1032]

The day-long celebration started in Geri shrine and continued in Arbo's St. Giorgi's shrine, where the country's worshipers would come from different parts of the country. The Geristoba holiday is mentioned in the interrogation protocols of the representatives of the Georgian feudal aristocracy who participated in the conspiracy of 1832. It seems that Georgian dignitaries received the secret letter of Alexander Orbeliani, one of the masterminds of the conspiracy, during their stay in Arbo on the occasion of the Great Feast. In the testimony of Elizbar Eristavi, we read: "Ensign Bidzina Eristavi's testimony shows that you were shown a letter written to Kartli by ex-Soviet Alexander Orbelyanov in 1831, which you read, then as you informed Bidzina Eristov, talk to other princes who lived in village

1029 «Iveria», # 111, 1897, p. 2.

1030 "Tsnobis Purtseli", 1899, # 206, p. 2.

1031 S. Makalatia, Mentioned work, p. 63.

1032 Ioane Kartvelishvili, memoirs, With research, editing and notes by Avt. Ioseliani, vol., 1952, p. 95.

Arbo, they were on Giorgi's Day.[1033] In the interrogation, he notes: "However, Levan Eristov himself shows that in 1831, when I was in the village of Chala, in the family of Bardzim Amilakhvarov himself, where he was also, as well as ensign Prince Jorjadze, and they were drinking tea there, pretending that I revealed the conspiracy to him there. But that's not true, because not then, but I never told him about it. Because the clans have mutual enmity. It is true that I was at Bardzim's in the evening, where: Levan Eristov and Jorjadze were drinking tea: Teimuraz Amilakhvarov and I called Bardzim separately and revealed the conspiracy, while Levan and Jorjadze were sitting in the room, and then we went to Arbo feast.[1034]

In the village of Arbo, as well as in Geri, many worshipers went to the Geristoba festival and brought offerings ("conspiracy"). Acad. Iv. Javakhishvili writes: " Geristaoba in Arbo, in the name of the icon of St. Giorgi is known on August 14-15, this holiday is called Geristaoba, Then on 28-29. People from all over Kartli gather here as well: they sacrifice sheep and roosters to St. Giorgi's shrine; Some of them even have their children ordained as monks. Only a chosen person, "Nat", can kill offerings. After offering the divine offerings, "Perkhuli" (dance) is sometimes played and here and there a slave woman of St. Giorgi will come down to preach and start prophesying. What does this omission mean and how should it be explained? On the 15th it is because the moon is full at this time, and the moon on the right is in the third quarter, and the right on the right is in the fourth quarter, that is, it will be full moon; In a word, the undoing of what is right depends on the quarters of the moon.[1035]

The sanctuaries of St. Giorgi in Geristoba and, in general, in Kartli, including Arbo, are connected with the cult of the moon. The deity of the moon, his embodiment of a fighting man, was replaced by the Christian warrior St. Giorgi, and therefore the celebrations related to the deity of the moon became Christian in color, it is no coincidence that the full moon is depicted on the eastern wall of the Basilica of St. Giorgi in Arbo. St. Giorgi's temple was built on the cult site of the pagan moon deity, which was reflected on the wall in relief by the founders. As we pointed out, we find the image of the full moon on the northern facade of the Archangel's Cathedral of Zemo Nikozi.[1036]

The village of Arbo brought us interesting information about the Geristoba holiday in Arbo. In Arbo was a popular writer N. Lomouri: "Village Arbo. The Sunday of "Didi-geristoba" has dawned, the day that the whole of Kartli and especially our little Arbo is waiting for with great joy and long preparations. Again, at this time, the whole village and its surroundings were full of thousands of people.

1033 G. Gozalishvili, Conspiracy of 1832, vol. III, Vol., 1976, p. 43.

1034 Ibid., p. 96.

1035 Iv. Javakhishvili, History of the Georgian Nation, I, tb., 1960, p. 96.

1036 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, vol., 1990. p. 68; i. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. I, Vol., 1984, p. 131.

There was no more listening to the sound of various instruments and the noise of the crowd. The mountain and the bar, the merchant and the ploughman-grower used to gather here and get close to each other through giving and taking of the head. It has been like this for many centuries, and people have become accustomed to this story and it has become their own."[1037]

Niko Lomouri, an eyewitness of the Geristoba holiday, describes in detail the "geristoba" episodes: "The village of Arbo is famous throughout Kartli for its "geristoba" and "arbooba". This day comes every year in the last days of August. No one really sympathizes with recalcitrance, but for the second and third time in a row, a large number of pilgrims gather at the St. Giorgi's Church, where the nails of the above-mentioned chief-martyr are still kept. The second right is more famous, that is, as it is called locally, "Greatness". Three or four days before, the pilgrim will move and people from different parts of Georgia will gather here from different religions and lineages. Here you will find Kakhetians, mountain Georgians, townspeople, Imeretians. Here we will meet merchant Armenians and Jews, but the number of Ossetians will exceed them. They move from the nearby Caucasus Mountains and many Ossetians come here in groups. They bring cheese and butter, wooden furniture, and shawls for sale. The entire village area: the nearby arable fields are often lined with carts with awnings and people on horses... The giving and taking is frantic for two or three days. Unfortunately, this useful and pleasant side often comes with a lot of harmful news. It's almost impossible for the party to end without at least two or three terrible fights: the swinging of clubs and the use of guns. They give thanks to God when this wretch kills himself by only bruising bone and soft tissue, breaking his head and mouth. Unfortunately, they are often followed by greater misfortunes, for example, last year two men were killed with a revolver and three or four were wounded with heavy swords; this year too, they will release the head of a nearby village with a dagger... Theft and robbery are so common that many times they don't even pay attention to them... Armed thieves often go to the vineyards here in the afternoon, pick grapes and fruits, cut corns, break and burn fences. But all this means nothing compared to the great passion that comes to the village after the end of the day. After Sunday afternoon, the nation falls apart, and the next day you will hardly see a stranger here. Although you can no longer see the people, the village and its surroundings remain full of a thousand kinds of impurity left by him. Because of this, there is a beautiful clear air; the clean River (meaning Patara Liakhvi - G.S.) is filled with slaughterhouses and loins... This, my lord, is the famed "Geristoba."[1038]

Incidents related to "Arbooba" are also confirmed by other sources. According to the judgment of the criminal case between Gogia Amilakhvrisshvili and Zaza Kherkheulidze, dated at the turn of the 18th-19th centuries, Davit Kherkheulidze

1037 N. Lomouri, Journalistic Letters, p. 134.
1038 Ibid. p. 119-120.

sued Uzbashi's son Yulon Batonishvili: "Last year before Arbooba, my nephew Giorgi's son came to pray at Luarsab Khata's door, and Gogia Amilakhvrisshvili was pulled from his horse, men beat him to death He brought it to the edge."[1039]

In the village of Arbo, the "Geristoba" festival often ended with sacrifices. In 1880, the son of the famous Georgian folk writer Anton Purtseladze was killed in a fight between the Ossetians on the mentioned holiday. The newspaper "Droeba" provides us with information about this: "Our old colleague and literary brother Anton Purtseladze recently had such a misfortune that he was shocked and he remains heartbroken, on the day of "Geristoba", Purtseladze's youngest son was in "Arbooba", and by some unfortunate accident one of them was involved in a fight between Ossetians, where he was killed by beating a stick he had given to another.[1040]

Newspaper "Iveria" also provides us with interesting information about "Geristoba". In the correspondence: "Township and Village" we read: "Village. Arbo, the third and last Arbooba for in August on the 31st of this year was more cheerful and peaceful than the first and second. There were no fewer people who came here from almost all parts of our country: villages and towns and in the villages. Of course, the men were hatters and the women were dressmakers, although the current fashion has entered into them as well. There were women in the cities as well, an increased proportion of them, of course, who, in addition to the Lezgin, also played other instruments, it was pleasant to see the rural women playing the tambourine and the accordion and dancing on it; During the day it was a beautiful cool Dari, at night the bright moon looked over. There was a thousand sounds of music, singing and shouting of merchants: Atenian wine, wine! Go here, here, here, fish, fish! Pa-pa-pa, what a fish! Long live my fists! What a pig I have, what a pig! Oh, it's a deal!... Well, walk towards me! What a mess, what a mess! Yes, of your soul!... "Here you can see the crowd of people, who are shouting at each other and saying thousands of rude words. Here were the famous poets old man Aleksi Popkhadze Garejvreli and young Lazare Zubashvili. By the way, these poets have a great name in this area. Here is a poem that Popkhadze told Lazare Zubashvili. "poems, boy, this chapter is full of poetry; Ask as much as you want, Aleksi Popkhadze; If you prefer that, Christ refuses to be God. In Tatar style, he paints his hands and feet, then his beard; He will go and get lost, he won't pass by Geri, I won't brag about you, Lazarus, don't flatter me too much." It's true that Popkhadze is a skilled poet and he is skilled in words, but Zubashvili is not far behind either. It would be good if the collectors of folk poems and poems would refer to these poets sometimes: they know good poems and have not distorted them as much as others. That day would always be pleasant to see, if the rules and order were well maintained and fights and head-scratching did not break out sometimes.

1039 Monuments of Georgian Law, vol. VI, p. 256, Doc. 130.

1040 Newspaper "Droeba", #190, 1880, p. 2.

Daytime is the only entertainment place for the people of the lowlands, in the daytime people can breathe freely, forget their constant work and suffering, and have fun. The people at "Arbooba" often sing the following verses: "The beauty of St. Giorgi will come to a distant hill, from afar he will bring a sick person and a slave, or if a woman falls ill, they will take her to Arbo; He will construct at least one of them, if you don't mind. Finally, we cannot fail to notice one uncommendable, ignorant custom that they have introduced here. There is an iron chain here, and pilgrims break this year by carrying this chain around the church. Of course, it would be better if the church attracted people elsewhere."[1041]

Often, due to bad weather, the pilgrims from Geri returned to Arbo. We read about this in a letter published under the pseudonym of Kvirikeli in the newspaper "Tsnobis Purtseli": "All Zemouri (Geri) worshipers came to Arbo (due to bad weather - G.S.), but the tired and exhausted people did not even try to go home for the service." The Ossetians were left alone, where they could not steal and snatch them by force, but the police team with their ambushes and village guards guaranteed safety[1042]

In 1903, the newspaper "Tsnobis Purtseli" also reported about the traditional Geristoba holiday in the village of Arbo: "...for Mthe last days of AugustIn Arbo, there is a great day-geristoba, where a large number of people gather to pray and spend time.[1043]

In the Patara Liakhvi valley, especially in the village of Arbo, the local population still celebrates "Geristoba" with great enthusiasm. Geristoba is celebrated in five villages: Ditsi, Kordi, Arbo, Mereti, Ksusis.

Unfortunately, today the village of Ksusis is occupied, and the local population, driven out by the occupiers, celebrates Geristoba as the day of their native village in the displaced persons' settlements. After the war of August 2008, the village of Geri and St. Giorgi's Cathedral of Geri fell outside the occupation line. To celebrate Geristoba, worshipers from the villages of Kartli will come to St. Giorgi's Cathedral in Arbo with various offerings. The tradition continues.

As of today, the following surnames exist in the village of Arbo: Pichknarashvili, Maisuradze, Gvimradze, Guchmazashvili, Tarashvili, Lomouri, Kaulashvili, Roinishvili, Gogidze, Chalauri, Kapanadze, Khaduri, Gvaramadze, Khidasheli, Jojishvili.

Common toponyms in Arbo are: Zvari, Akhoebi, Goramukha, Chala, Grdzelmitsebi, Bagi.

1041 Newspaper «Iveria, 1886, # 199, September 16, p. 2-3.
1042 Newspaper "Tsnobis Purtseli", 1898, # 616, p. 3.
1043 Newspaper "Tsnobis Purtseli", 1903, # 2243, p. 3.

Mereti-Koshka

Mereti village is located on Shida Kartli plain, on the bank of river Patara Liakhvi, 850 m above sea level. It is located at a height of about 30 kilometers to the north of Gori. Mereti, compared to the neighboring villages (Karbi, Disevi, Ditsi, Arbo), appears late in written sources.

As it was said, river Patara Liakhvi is joined by several tributaries. One of these tributaries is "Mere" ravine.[1044] Probably, this is where the name of Mereti village should come from. According to Vakhushti Batonishvili, "Meres Khevi" is the left tributary of Patara Liakhvi.[1045]

It is clear from documentary sources that Mereti belonged to Yulon Batonishvili. In a document dated March 29, 1780, written by Zaal Davitashvili in the name of Yulon Erekle's son, we read: "I received mercy from you and your father, the son of Aznaurishvili, the son of Baghaturi and his nephew's serf and estate." Those men are in your estate in Mereti and Erteli. Please grant me the favor of one protocol, so that whatever such men are in your estate, they will be sent to me and given to me."[1046]

The facts of social contradictions in the country during the feudal period can also be found in the village of Mereti. Disturbed by the local nobility, the peasants were often thrown out of their homes. This is confirmed by a document dated April 4, 1771. Solomon Abazadze appealed to Erekle II due to the scattering of the serfs and non-payment of taxes: "We will report this to their highness: three smoke men were killed here in Kvemo Kartli...one of Javakhishvili belongs to Tirdznisi, one belongs to Bliadze of Karbi, the third belongs to Mereti, also Javakhishvili, They serve you, they treat me as nothing."[1047] Yotham Tatishvili's letter dated October 8, 1791 to Yulon Batonishvili speaks of the unbearable situation of the local lower classes: "After that, a man from a family was leading me, he left me and left him a widow and an orphan. He was a craftsman, if he had something, he gave something here and there, and the dead are still unburied, and the widow and the orphan are bitterly worried because they have no cure, and they give nothing to those who owe them, and they are bitterly poor. ...God will give you victory, give us a protocol and a decree on this matter, so that anyone who has something to do with it, should be freed from it."[1048]

It is interesting that in the food registers of 1781, due to the territorial proximity, Mereti and Kulbiti are recorded together. The Purtseladzes had serfs in Mereti, and the Cherkezishvili in Kulbiti:

1044 G. Sosiashvili, Hydronyms common in the Patara Liakhvi valley, "Annals, "#14, 2018, p. 134-152.

1045 Ibid.,

1046 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 467, Doc. 494.

1047 Monuments of Georgian Law, vol. VI, p. 179, Doc. 179.

1048 Monuments of Georgian Law, vol. VIII, p. 125, Doc. 111.

K. Mereti, Purtseladze's servant of Gogia Glakha Tielidze, i.
K. Adamashvili Abrama.
K. Maisuradze Glakha.
K. Nina Mechvarishvili.
K. Petria Gorgishvili.
K. Gorgishvili Gvtisia
K. Gorgishvili Gogia.
K. Makharashvili Papuna.
K. Makharashvili Datua.
K. Kharshilauri Gogia.
K. Tielidze Svimon
K. Zurna Glakhashvili Gogia.
K. Kurtramazashvili Gogia.
K. Svianashvili Shio.
K. Tevdore Basilashvili.
Baiadze
Khokhonashvili Ioseb.
Eliashvili Glakha.
Berika Makharashvili.
Nina Tielidze.
Nikoloz, a priest from Kitsnisi.[1049]
To Mereti and Kulbiti, the serf of Cherkezishvili's Otara.
Petre Gudadze.
Todadze Glakha.
Tamaza Datuashvili.
Nina Shavardenidze.
Gudadze Shermazan.
Kulbiti's Metreveli.
Petre Gugutishvili.
Tramakidze Datua.
Begeluri Glakha
Jijiuri Berika.
Begeluri Manzula
Krekhiashvili.
Revandashvili Berua.
Shavardenidze Glakha.
Nukradze Mose.
Elise Javakhi.
Nukradze Paata.

1049 A. Tabuashvili, Census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (II half of the 18th century), Tb., 2013, p. 98.

Tramakidze Shio. [1050]

The document lists a total of 41 residents, 27 of them in Mereti, among them - "a priest from Kitsnisi", who probably worked in Mereti.

At the end of the 18th century, residents of the Patara Liakhvi valley were also involved in the Samgori canal works. As it turns out, the worker brought out from Mereti should have received four minaltuns for the work done.[1051]

The inhabitants of Mereti, as well as the inhabitants of other villages, participated in the defensive measures conducted by the Royal Court of Kartl-Kakheti. A document issued by Erekle II, dated September 17, 1789, states that Vakhushti Javakhishvili and Svimon Khoshashvili, as guards on duty, "a good stout man equipped with his muzzle, rifle and weapon for a month" were to be taken out of Mereti in January, April and June.[1052]

According to the list of 1795, Mereti is mentioned along with other villages of Patara Liakhvi valley in the list of villages that were "registered to buy flour for the Russians".[1053]

By the beginning of the 19th century (according to the first chamber census of 1804), the number of tax-paying population of Mereti was 41 households (188 men, 162 women). The inhabitants of the mentioned village were in the service of Ksni nobility and noble Gogia Purtseladze. One family had a serf at the monastery of Our Lady of Ulumbo, which was influenced by Zaza Amirejibi. According to the indicated census, it is clear that the population followed agriculture and viticulture. On average, they produced 900 cases of Coca wine per year. In addition to the labor beggar, the landlord was paid 6 kods of wheat, 6 kokas of wine and 2 chickens per household.[1054]

In the census of 1818, Solomon and Davit Ksani Eristavi, Zurab and Gogia Purtseladze, Mikheil Solomoni's son Mirianashvili and Cherkez Cherkezishvili are mentioned as lords in Mereti.

The heads of households among the tax-paying population are: Gogia Purtseladze (family consisted of 4 people), Zurab Purtseladze (14 people), Simon Sabashvili (12), Gogia Kurtishvili (7), Gogia Glakhashvili (14), Bairam Metshvarishvili (8). Solomon Maisuradze (11), Berua Giorgishvili (3), Gabriel Giorgishvili (8), Petre Giorgishvili (7), Gogia Giorgishvili (10), Petre Beruashvili (8), Papuka Makharashvili (14), Tatia Makharashvili (7), Gogia Eliashvili (13), Stefane Svinashvili (citizen:)(5), Katsia Chakubadze (6), Goduia Pavisuri (citizen:)

1050 A. Tabuashvili, census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages, p. 98-99.

1051 History of Georgia in toponymy, D. Muskhelishvili Ed., Vol. II, Vol., 2010, p. 28.

1052 Documents from the history of social relations of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. II, Vol., 1953, p. 151, Doc. 239.

1053 History of Georgia in Toponymy, Vol. I, d. Muskhelishvili Ed., Tb., 2010, p. 215.

1054 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 69.

(4), Glakha Gorgishvili (Gorgisheli)[1055] (8), Gogia Gorgishvili (Gorgisheli) (5), Khosro Chkhikvadze (2), Glakha Eliashvili (7), Ivane Baiadze (13), Andria Baiadze (2), Davit Ptskialadze (3), Tetia Rastashtomelashvili (5), Makhare Makharashvili (16), Gogia Mariamidze (10), Ivane Tielidze (7) , Berua Abramishvili (6), Berua Kurtishvili (7), Giorgi Kebadze (5), Pavle Moakhiashvili (3), Gvtisia Dalakishvili (9), [1056]Makhare Tsiskaridze (7), Tetia Javakhi (11), Mikheil Goduadze (8), Grigol Gudadze (5), N Inia Gudadze (8), Sosana Kapanadze (6) and Bero Shavlokhashvili (5).[1057]

The description indicates that the amount of suitable land in the village is 300 days, and vineyards - 40 days. There were 2 mills in the village, of which two mill belonged to Gogia Purtseladze, and three mill belonged to Zurab Purtseladze. There was a fortress in the possession of the Purtseladze family in Mereti. The population followed agriculture, horticulture, viticulture and cattle breeding. The people of Mereti had a dispute with the neighboring Kulbiti population over 250 daily land.[1058]

According to the 1831 list of church peasants of Gori district, Kavtishkevi monastery in Mereti had 10 servants in the form of Gogia Beruashvili's family.[1059]

In the chamber census of church peasants of 1842, 37 household serfs (176 souls) are listed in Mereti. Gabriel and Grigol Sabashvili, Gabriel Kurtashvili, Andria Glakhashvili, Andria Mechvarishvili, Sosia and Simon Gorgishevili, Pavle Masurashvili, Bero Esiashvili and others. The village was owned by the Purtseladze family. Ninia Mekvabishvili is mentioned as the housekeeper, and Gabriel Glakhashvili and Sosia Sabashvili are the judges. But, "because they didn't know how to write," Tskaloba Thandievi (Tandiashvili) signs the letter.[1060]

The above-mentioned (see: Dmenisi, Vanati) category of "voluntarily released" peasants (Вольноупусных) can also be found in Mereti. The following brothers were removed from this category in Mereti in 1843: Nikoloz son of Isaia Purtseladze,[1061]

1055 In the census of 1818 in Mereti, the surname «Gyorgishvili» (Gabriel, Petre, Gogia, etc.) is found in many places (Gsiem, 8235, pp. 18-25). «Gorgisheli» is a common surname in Mereti. We think that "Gorgisheli "should be recorded in the 1818 census as well, and it is a copyist's mistake.

1056 According to the mentioned person, in the Russian source of the census, it is indicated that he moved 12 years ago (that is, in 1806) from the village of Bolot (see GSIEM 8235, p. 30). In the Russian description, this place is probably written in a distorted way and means the village of Beloti located in the middle of Patara Liakhvi.

1057 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 369-375.

1058 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 376.

1059 Seatsa, F. 254, Ins. I, case 1246, p. 163, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

1060 Seatsa, F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 274-282, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 года.

1061 We should not identify Purtseladze with the famous public figure and agronomist Isaya Yoveli, because the latter was born later in 1851 and died in 1924.

who had 80 daily plots of land, where he grew 70 bushels of bread and 40 bushels of barley; Purtseladze, son of Simon Isaiah, together with his brother Solomon and sons: Dimitri and Grigol, who had 6 daily plots of land, where they grew 40 kodis of wheat, 50 kodis of corn, 40 kodis of wine. They also owned 10 head of cattle.[1062]

It should be noted that in the censuses of the previous years (1804, 1818, 1842) the Purtseladzes are mentioned as the lords of the village, and why they fell into the category of free peasants a year later is unclear. However, despite their "new" social status, Nikoloz and Simon Purtseladze were still owners of great opportunities and property.

The famous Georgian writer, translator and publicist Anton Purtseladze,[1063] as well as agronomist and public figure Isaia Furtseladze[1064] were from Mereti. He was born here in his mother's estatesi in the 19th century. Dimitri Kipiani,[1065] prominent figure of the Georgian national liberation movement.

The following surnames live in Mereti: Shavlokhashvili, Baiadze, Sabashvili, Makharashvili, Mariamidze, Glakhashvili, Lapachi, Guluashvili, Kurtishvili, Zaridze, Metshvarishvili, Chocheli, Jalabadze, Kabanashvili, Kokoevi, Kebadze, Bestavashvili, Japaridze, Svianashvili, Maisuradze, Chalauri, Razmadze, Toliashvili, Kapanadze, Robanishvili, Purtseladze, Kisishvili, Gablishvili, Okropiridze, Kepashvili, Tukhiashvili, Gudadze, Tekhov, Basishvili, Gugutishvili, Bortsvadze, Patarkalashvili, Abramashvili, Askilashvili, Chakhvashvili, Chelidze, Salamadze, Peradze, Jashashvili, Gabodze, Beruashvili, Okrodirov, Gorgisheli , Revazashvili, Tsikaridze, Eliashvili, Giorgishvili, Mushkudiani, Dzindzibadze. Common toponyms in Mereti are: Georgian vineyards, Khatikakles, Khasilauris, Palmatures, Purtselaantmitse, Naalizevi, Datviaantmitse, Yokims, Chitimitse.

The village of Koshka is located near Mereti, on the eastern side, 28 kilometers north of Gori, near the occupation line. In the 60s of the 20th century, when the famous researcher Ioseb Megrelidze visited the said village, 50 families lived in the Koshka. At that time, common surnames were: Tatiuri, Khizanishvili, Simonishvili, Chalauri, Shevardenidze and others.[1066]

The village of Koshka is one of many in Georgia. There are only two villages named "Koshka" in Gori municipality, one on the right bank of river Mtkvari and the other, on the right bank of river Patara Liakhvi, next to Mereti, in Didi Liakhvi valley, 21 km from Java. There is another village "Zemo Koshka".

Considering that the rulers of Mereti-Koshka were the Purtseladzes, we think that in the document dated September 14, 1793, the village of Koshka in the Patara Liakhvi Gorge must be meant.

1062 Seatsa, F. 254, Ins. I, case 2036, p. 13-14, Посемеиние списки вольноупущенных крестьян по Горийскому уезду, 1843-46 года.

1063 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000791/

1064 http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00002965/

1065 http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000869/

1066 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, p. 27.

According to the document, Gogia and Zurab Purtseladzes complained to Gihkashvili Totri, at whose instigation Gagloanth Dudishvili from Koshka, Rovel Jeranashvili and Lapinashvili Babata's brother Baro, Purtseladzes robbed and kept the loot hidden in Koshka village for four months.

The thieves hid, but the Purtseladzes complained that the sentence should be executed according to the law of Erekle and that Gikashvili should be fully compensated for the loss, because: "The order of His Highness the king is that whoever commits theft, steals goods, kills a man, or buys skins, if they were brothers in law, And let's grab one of them by surprise, that's all."

The secretaries distinguished the case according to the law of Vakhtang VI, because Purtseladze was the "first nobleman of Georgia" and his blood was valued at 192 tumans. Gikashvili's obligation was also to bring the other three robbers to court. If he could not do it, he had to pay the rest of the money.[1067] In the second half of the 18th century, several Ossetian families from the North Caucasus settled in Koshka. One part of Koshka Ossetians was owned by Yulon Batonishvili, while "Samni" belonged to Bardzim Machabeli. It seems that settled Ossetians refused to pay taxes and disobeyed Machabeli. This is confirmed by Bardzim Machabeli's letter to Erekle II, dated 1779: "God give Bardzim Machabeli the plague of the ruler, when you were in Gora, then I told the Koshkelians that if they don't give me taxes, we have the mercy of the man of your stature, that does not ask for anything from us, so say the Koshkelians, Because they are my men, let them convert me, but I have to pay the Ossetians of Chifraneli, seven of them are Yulon Batonishvili's men and three are mine ... for three years ... they are unstoppable, they do not spare anyone."[1068] In our opinion, the Koshka mentioned in the document is in the Patara Liakhvi valley, the existing village should be Koshka, because Yulon Batonishvili's influence spread in this part of the LPatara Liakhvi valley after the abolition of Ksani Saeristavo. It seems that the Machabelis also had serfs here, just like in some villages of the Patara Liakhvi valley.

Famous actress Elizabed Cherkezishvili was originally from Koshka.[1069] She was born in the family of Aleksandre Cherkezishvili, son of Piran, and Mariam Pavlenishvili, daughter of Razdeni. Elisabed's artistic talent was discovered by Ketevan Namoradze,[1070] the wife of Durmishkhan Zhuruli, who lived in Arbo.

1067 Monuments of Georgian Law, vol. V, p. 621-622, Doc. 356.

1068 History of Georgia in Toponymy, vol. I, D. Muskhelishvili Ed., Tb., 2010, p. 451.

1069 M. Nizharadze, Elisabed Cherkezishvili, Tb., 1977, p. 5.

1070 Ketevan Namoradze-Zhuruli was a prominent representative of the Georgian society of the second half of the 19th century. His name is associated with the establishment of the Batumi Theater and many charity events. About this, see c. Sosiashvili, Ketevan Zhuruli's work and Georgian society in the second half of the 19th century, Prof. International scientific conference dedicated to the 60th anniversary of Ioseb Alimbarashvili's birth, Gori, 2022, p. 235-255; Materials of the conference, more about the jury family: G. Sosiashvili, Arbo, Paris, Lima, Tb., 2022, p. 53-93.

Elisabed Cherkezishvili remembers about this: "I was seventeen years old when I first met Ketevan Zhuruli's family. Ketevan was a rare woman, very conscious and at the same time a benefactor... Ketevan Zhuruli was the only person who understood my spirit, included in her family situation.[1071] She often invited me to her place, comforted and protected me. Ketevan Zhuruli advised me not to betray my future and to enter the stage without hesitation. The advanced "intelligentsia" of that time often gathered in Ketevan's family. Ketevan loved it terribly, when I outsmarted someone in talking or walking. Once, when Ketevan Zhuruli was visited by guests from Tskhinvali, he mysteriously called me out of the room and asked me to imagine some old woman. I threw off a black shawl, held a stick in my hand and entered the guest room with a slinky. First I greeted the guests and then I asked the housekeeper's son (meaning Giorgi Zhuruli - G. S.) - madam, where is your son; I want to write a paper so that my son will not be taken to the army... No one could recognize me, I became bolder: - Really, you are wearing it, a certain Circassian Lisa is walking with you, how do you let that circus woman, that ugly woman into your house... Guests are welcome they stayed. Everyone was offended by my cursing, one of them even shouted: - Get rid of this pretended old man. Then I took out Burnout from my pocket and sniffed it. At that time, Ketevan suddenly gave me a shawl... Everyone was surprised that I, a 17-year-old young woman, portrayed an eighty-year-old woman."[1072] Elisabed Cherkezishvili's stage debut took place at the Mereti village school. In 1884, under the organization of Isaia Purtseladze, stage performances were held for the local peasants in the mentioned village. It was here that Elisabed Cherkezishvili played her first roles (Shushana - Pepo, Sara and Madame - Khanuma).[1073] Ketevan Juruli saw well the great acting future of Elisabed. She recommended the talented young man to Vaso Tumanishvili, who works in Tbilisi. Elisabed Cherkezishvili writes: "In 1885, I was convinced that it was necessary for me to be on the big stage. Therefore, the new conditions of my life also helped me. It was the time when I was separated from my first husband and I followed Niko Khizanishvili, who met my aspiration to the stage with great sympathy. In those days, V. Tumanishvili was the director of the Tbilisi troupe. The Zhuruli family gave me a letter of recommendation and sent it to him in Tbilisi.

I went to Anton Purtseladze's family. Anton also liked Ketevan's opinion. The next day, Elena Antonovskaya followed me and with Ketevan's letter we went to Vaso Tumanishvili's apartment. Tumanishvili received me coldly, because I was in the city for the first time and I looked a little like a village woman. But whether he read the letter or not, his face brightened. Then he extended his hand sympathetically and said: - Ketevan is writing such praises about you that you probably deserve it. Come to my

1071 Elisabed Cherkezishvili refers to the destruction of the family. At the age of 15, she married Giga Machabel, whom she divorced soon after. His second wife was the well-known Georgian lawyer, historian and publicist Nikoloz Urbhulani (Khizanishvili).

1072 Elisabed Cherkezishvili, My Memories, I. Grishashvili's ed. Vol., 1941, p. 19-21.

1073 Ibid.,

place tomorrow at twelve o'clock, we will read roles from several plays and I will tell you the decided answer then. He sent me this answer. I was worried, I didn't know how this "exam" of mine would end. When I want, I will play well in Mereti too, I said. The next day, at the appointed time, I appeared at Tumanishvili's. He brought me two plays: "The Converted Family" - by Sundukiantsi and "Khanuma" by Tsagareli. I read Khakho's monologue from the first play and Saras' from the second. It was this and that. My fate was decided. They permanently enrolled me in the troupe, they assigned me a salary of four tumans a month, and the next day they called me to the rehearsal...[1074]The performance of Ketevan Zhuruli in front of the star of the Georgian stage was well remembered by the Georgian society. D. Kasradze wrote about this in 1916 on the pages of the newspaper "Sakartvelo" in connection with the 30th anniversary of Elisabed Cherkezishvili's stage work: "Liza (meaning Elisabed Cherkezishvili-G.S.) as we saw, started performing on stage in Mereti and in the first years she trained only here. Apart from Isaya Purtseladze, Ketevan Zhuruli, the daughter of Luarsab, who has now passed away, contributed to the development of her talent. This woman was known as a working woman. A thousand charitable deeds came out of his hands. He loved our art and supported its success in every possible way. When Liza saw her on the stage, she immediately noticed that it would be a sin for her to stay here, she should be sent to the city to spoil her heavenly talent. He loved Lisa like a child...[1075] To the memory of Elisabed Cherkezishvili, according to which Ketevan Zhuruli sent a letter of recommendation to Vaso Tumanishvili in the anniversary letter mentioned above, D. Kasradze also confirms it.[1076]

The following surnames live in the village of Koshka: Simonishvili, Shevardenidze, Khizanishvili, Chalauri. Common toponyms in the tower are: Ketketei, Mikreula, Sachalei, Khodabuni, Abilakhtauri, etc.

Karbi

Village Karbi is located on the left bank of river Patara Liakhvi, at an altitude of 860 meters above sea level, and is 28 km away from Gori.[1077] Ioane Bagrationi has included the village of Karbi in the list of villages that: "are irrigated by the Patara Liakhvi river and are again attributed to Gori." He notes about Karbi: "Karbi, inhabitant."[1078]

As Johann Anton Güldenstedt, a traveler who visited Georgia in the second half of the 18th century, points out, during his stay in the village of Karbi, Armenians lived together with Georgians.[1079]

1074 Elisabed Cherkezishvili, My Memories, I. Grishashvili's ed. Vol., 1941 pp. 21-22.

1075 Newspaper "Sakartvelo", # 25, 1926, p. 3.

1076 Ibid.,

1077 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 5, vol., 1980, p. 395.

1078 Ioane Bagrationi, description of Kartl-Kakheti, p. 40.

1079 Güldenstedt's trip to Georgia, published the German text with a Georgian translation and added research by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1962, p. 277.

Karbi appears in Georgian historical sources from a very early period.[1080] The said village is mentioned by "Matiane Kartlisai." As the chronicler tells us, before the beginning of the "Great Turkism", the Turkish-Selchuk army led by Alph-Arslan, who entered Georgia, camped for the winter in the Patara Liakhvi valley, namely in the village of Karbi, after raiding Western Georgia. And there was a severe winter; who died and turned to the mountains, he was also from the cold of winter. And the army stood at the house of every Kartli family, and the prince Sultan stood at Karbi, and then came down with the ease. As a result of wintering in Karbi, a huge army of Turks,[1081] it is easy to imagine the condition of the mentioned village and its surrounding areas. In 1348, Salare Mikhas's son, whose identity is unknown, bequeathed Karbi to the son of Tsitlosan Kvenipnevel-Largveli.[1082] Apparently, the transfer of estates required the approval of the royal family. This is confirmed by the deed of mercy of Andronike Bagrationi, according to which Andronike bequeaths Karbai and Garejar Bakur district to Tsitlosan Kvenipneveli. In the document we read: "K. In the name of God, from Andronike Bagratuniani, by the will of God of the Abkhazian, Georgian, Rans, Kakhetian and Armenian king, Sharvanshe and Shanshe/ and all of the east and west/Tisa Ãelmdzifed-a-Mpsfeli. Ch{u}ens-a-ts(ina)she K{ue}nafnaveli, Larg{u}isa's son Tsitlosani/ and G{u}eaja and Mog{u}aÃs{e}na, also the son of Kartli Mukhi/ came Salaried villages: Karbai and Garej{ua}/R-Bakur{i} district were also given to him. And/ G{u}eajera G(mer)tman and we heard Ajay Q{u}enifn{a}veli/ Tsitlosanis, from where the salary of his wife's brother Mukhisdze/ was entrusted to him and his nieces. , we took pity on him and gave him mercy/ the villages of Kartli: Karbai and Garej{ur}-ar-Bakur district/ with his legal doctrine as the mk{u}d, patrimonial and irrevocably." They have/, the Tsitlosan of Queen Enafnaveli, the children/ and all their fathers of Kartli/ the villages: Karbi and Garej{u}ar-Bakurisubani/ with their rightful doctrine, mountains, fields, forests,/ fields. , with veins, water, mills, wells, mowing fields, hunting grounds, property, impenetrable, with their houses and houses."[1083] It is clear that Garejuar (Garejvari)-Bakursubani, along with the village of Karbi, belonged to noblemen-Mukhidsze Salari, who was related to Tsitlosan of Kvenipnevi, the son of Largveli (the owner of Largvisi), who was promoted in the feudal arena. Before his death, he bequeaths the mentioned villages to his nieces, Tsitlosani's children. Karbi and Garejvari are villages 15-20 km away from each other and they are separated from the historical Ksani Saeristavo. In the 1st half of the 14th century, the Kvenipnevi people tried to expand their domain and to follow

1080 Topoarchaeological dictionary of life in Kartli, vol., 2013, p. 283.

1081 Life of Kartli, the text established according to all the main manuscripts. by Kaukhchishvili, vol. I, Vol., 1955, p. 309.

1082 Materials for the historical geography and toponics of Georgia, book I, were prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, vol., 1964, p. 118; National Center of Manuscripts, F. HD-Doc. 3493.

1083 Antiquities of Georgia, Edited by E. Takaishvili, vol. II, tf., 1909, p. 11-12, Doc. 7.

the "side of the river", to take possession of the villages in the lower part of the Patara Liakhvi valley.

As it is clear from the document, the royal authorities were not against this and the villages of Kartli bequeathed by Mukhasdze Salari were approved by Andronike to Tsitlosan Kvenipneveli. (Later, the Machabelis had serfs and peasants in Garejvari. This is confirmed by the deed of mercy given to the Machabelis by Rostom, the king of Kartli, in 1633). In addition to the fact that the deed of mercy shows what agricultural lands were in Karbi and Garejvari,[1084] the document is no less interesting from the point of view of finding out the administrative officials of the mid-14th century: "Mouravs, Eristavs of Eristavs and Eristavs of Kartli, Gori and (C) Tsikhistavs and Mouravs and Gori, then, stablemen, falconer, hunters, wheat pickers and all those who were sent on business to us."[1085]

In the first half of the 15th century, the Zevdginidzes had peasants in Karbi. It is clear from the document dated 1433 that Taka Zevdginidze donated to Svetitskhoveli "the land previously owned by Abulakhtarisdze, which was given to other by the kings as a mercy". From the same document it is clear that in Karbi Taka Zevdginidze owned several peasant families: "Through the tricks of the devil, hatred of my wife entered my nature. And I threw it away and took a wife, and two peasants were forced to marry you, and the law was taken away from Mtskheta. And behind him, those two peasants from Karbi, and you asked me under the estate of Abulakhtarisdze, and as I am from the noble fsmily, I have also told you about the fulfillment of the time and no one can prevent you from changing the time.[1086]

The village of Karbi was the property of the Zevdginidze-Amilakhvaris in the following period as well. As you indicated above, Simon I, freed from the captivity of the Iranians, brutally attacked the feudal lords who opposed the government: he confiscated the estates of Ksani noble house, Amilakhvari and nobles who betrayed the king. Among them was the village of Karbi, which was previously owned by the Amilakhvaris.

In the second half of the 16th century, the village of Karbi was the property of the Uganadzes. This is confirmed by the book dated June 26, 1583: "Book of Mercy of King Svimon to Giorgi Uganadze," in which we read: "K. Chuen g(mr) tiv-raised and g(mr)tiv-establish/[Ulman and g(mr)tiv]-guirguinosanman [mighty and invincible]/Ãelmscipheman and king-king-king master[n] Simon, this is a book of mercy and a sign / I pray to you, the patriots of us and the rule / who have served us with dedication in many ways / servants, Ugandans Giorgi and David, and your children / your Shiosh and Mzechabuk, the children of others and / the future house of yours, all of you, / at that time, once you have given us the mercy of the door / and the estate Judge us. /We also loved and listened to it and praised

1084 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the 17th century, Vol. II, p. 65.
1085 Ibid.,
1086 Corpus of Georgian historical documents, Vol. II, p. 187.

it and read it and saw your signs, tasted it, it was yours from the ancients. Have mercy on you / and grant you Karbi, even if it was your / heritage with the old sigil and then your / native and confirmed by the sigil of the ancients / the mills, yours and others, the introduction, without abatement, is given to us and your children.[1087] It is clear from the presented document that the village of Karbi (perhaps several families of serfs living there) was the property of the Uganadzes. And to Simon I, they also presented letters of confirmation to renew their mercy. According to the document of 1582, Davit and Giorgi Uganadze, mentioned above, owned the village of Zveli Dzevera[1088] located in the lower part of the Patara Liakhvi valley. In our opinion, during the captivity of Simon I, the Uganadzes lost their estates, which were probably seized by the Amilakhvaris, and they regained the seized property.[1089]

Instead, Teimuraz I appeared as a new "merciful one" to the Amilakhvaris, who appreciated their loyalty to the king and sent a large number of serfs to Kartli in exchange for his sword. This is confirmed by 1625-1632 book of mercy given by Teimuraz I to Yotam Amilakhor, dated: "You (meaning Yotham Amilakhor - G. S.) owe us a lot in the hardships of Kartli, serve us and stand faithfully for us" and as a "guarantee" (in return): "Give you the tamaza "dish" of the estate is distributed to Kaspi, Gerite, Asad/Urian, Dzevera, Pkhvenisi, whatever you have, I will give it to you. In exchange for the loyalty, when it falls to us and we earn it, we will give it to you..."[1090]

A little later, the village of Karbi owned by the Zedginidze-Amilakhvariss, which was owned by Teimuraz I for some time, in 1633, the King of Kartli, Rostom I, gave it to his cousin Bezhan Chkheidze: We have heard your cry and report, have mercy on you and bless you in Karbi near Liakhvi, which is the estate of Zedginidze Tamazi with mountains, fields, water, mills, fields, vineyards, arable and arable, yours and yours, yours and yours, yours and yours.[1091] And with the fair deeds and teachings of the Most High, we bequeath it to you as an inheritance and as a fatherland. According to a document dated 1646, the "dish" of Tamazi Zedginidze[1092] was given by Rostom King to Givi Zevdginidze: "To him/, at some

1087 Corpus of Georgian historical documents, Vol. IV, p. 345.

1088 Ibid., p. 341.

1089 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 120.

1090 Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti in the first half of the 17th century, authors: Kartvelishvili Tea, Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, T. I, Vol., 2019, p. 188.

1091 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, authors Tea Kartvelishvili, Baindurashvili Khatuna, Gelashvili Irakli, Gogoladze Tamaz, Shaorshadze Maya, Jojua Temo, ed. Mzia Surguladze, T. II, p. 54.

1092 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, Vol. II, p. 288.

time and your's uncle Tam{a}zi's dish to Karbi, we also heard/ Aja And give the report and have mercy and give it to Karbi, so that the owner of it would be Tamaz. The document mentions that the peasants living in Karbi should recognize the new owner and pay taxes to him: "The [person] mentioned by the peasants of the mentioned places (meaning Givi Zedginidze, who is mentioned as Giuna-Beg Zedginidze in the Persian language document - G.S.) as his full-fledged. They should know that they have to pay "malujat" and state tax every year and not stop anything.[1093]

In Karbi, the Amilakhvaris owned a large number of serfs even later. Among them, Demetre Amilakhvari's property exceeded all of them: on June 15, 1754, in the document drawn up on the case of Amirindo Amilakhori and his cousins' serfs, we read: "It is common for Tatisshvili to suffer from the estate of Yese". Tsuriashvili Tariela's man is Demetrius, and the estate is shared. If an estate is bought from a man from Sa[a]Milakhoro Sakhaso, if the owner appears as a buyer, he must redeem his estate. If not, and in any way he bargained for someone else's bribe, so let him bargain with this one. If Kharebasshvili's vineyard is suffering from Tsimakuridze's purchase, it should also be sold in this way."[1094]

In addition, according to the decision of February 10, 1766 in the same village. The names of Demetrius are: Karb Metreveli manor with Aduashvili's boy

K. Deacon Gulisadebashvili with his estate

K. Aniashvili's Tatara estate, Zvari and Sami's Khodabuni's estate and Old Nazvrevi's estate.[1095]

The existence of the Amilakhvari estate in Karbi is also confirmed by the document of 1784. This is the "verdict on the case of the serfs of Gogniashvili and Pavlenishvili." As it turns out, the father of Petre and Ivane Gogniashvili lived in Karbi for some time: "He used to stand in Karbi in the Amilakhori estate."[1096]

In the second half of the 18th century, the "Sabatonishvili" estate also existed in Karbi, which is confirmed by one of the documents dated to 1776. This is "document" written by Erekle Palavandishvili in the name of Erekle II. The document shows that the noble Shabelikishvili owned by Erekle Palavandishvili was given as a dowry to Elizabeth Batonishvili. It seems that Shabelikisshvili died of the "black plague" in Atskuri: "So it turned out and they gave you the plague instead, and his son became the owner of the Karbi "Sabatonishvilo" estate." Palavandishvili asked the king of Kartl-Kakheti to return the "men" of his noble son: "My King! Because my estates where given to him, whatever men he has, he is also mine, God will win

1093 Documents about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, Vol. II, p. 289.

1094 Monuments of Georgian Law, Vol. IV, p. 434, Doc. 344.

1095 Ibid., p. 521, Doc. 416.

1096 Monuments of Georgian Law, Vol. V, texts were published, notes and searches were attached by Prof. I. Dolidze, Tb., 1974, p. 259, Doc. 152.

over you.[1097] However, Erekle II made a favorable decision for Palavandishvili: "K. Our order is Irakli! If you, nobleman, and you want each other's head, it will be yours, and his serf and estate..."[1098] No other additional information can be found about Karbi's "Sabatonishvili estate".

The contradictions characteristic of the social relations of feudal Georgia were not alien to Karbi either. As we mentioned, on April 4, 1771, Solomon Abazadze complained to Erekle II about the dispersion of serfs and non-payment of taxes. One of the escaped serfs, Bliadze, was in Karbi, who refused to serve his master.[1099] From the ruling of Erekle II of June 5, 1784, it can be seen that Petre and Ivane Mekarvishvili, who lived in the Amilakhori estate in Karbi, were disputed by Giorgi Gogniashvili and his nephews as serfs.[1100] In 1777, Bezhan Amilakhvrisshvili took advantage of Shermazan Basilashvili's enlistment in the "duty army" and raided his two families, Nadiradze and Khatiashvili, who were stationed in Karbi.

Shermazan Basilashvili asked Erekle II: "Please have the mercy of "Iasauli" for one thing, so that he may be my man, and let him be my wife, because they do not appoint me as my own man in this country, I will stand in your command, and I will stand there."[1101]

The social conflict in the village of Karbi can be seen in the document given to Tevdore Vardzielashvili by Erekle II. Tevdore "Cheltia" stood quietly in the doorway next to Ivan. Cheltia's nephew Theodore turned out to be a wild one in the "bullet buying" of the Ossetians. The owners of the sold Ossetians raided the innocent Teudore Vardzielashvili in Karbi. Neither did Cheltia's brother's son miss out on Vardzielashvili and took away two coke of wine.

Erekle II instructed secretary Amilakhvari to enforce the law: "Then if the owner of this document complains like this, let Cheltia's nephew solve it, don't worry... Utnelishvili, the old man Giorgi, should learn so that the Ossetians don't sin against these men, otherwise it will be a pity for us."[1102]

The population living in eastern Georgia was particularly affected by "lekianoba".[1103] In May 1753, the son of Aji-Chalabi of Georgia entered together with the Khan of Karabakh. Erekle II moved to the Aragvi valley to bring the auxiliary army, to bring "Circassian-Ossetian" as an army and mountain men". It was at this time that Zubeidala, the leader of Dagestan, invaded Kartli. According to Oman Kherkeulidze, the Lezgins took the Dvani fortress, and then they came to Tigva: "And at that time, King Irakli came down with the Circassian army, and

1097 Monuments of Georgian Law, Vol. V, texts were published, notes and searches were attached by Prof. I. Dolidze, Tb., 1974, p. 351.

1098 Ibid., p. 352.

1099 Monuments of Georgian Law, Vol. VI, p. 179, Doc. 179.

1100 Monuments of Georgian Law, Vol. V, p. 259, Doc. 152.

1101 Monuments of Georgian Law, Vol. VII, p. 369-370, Doc. 385.

1102 Ibid., p. 397-398, Doc. 417.

1103 See i. Alimbarashvili, "Lekianoba" in Eastern Georgia, Tb., 2011.

Dusheti heard this news. This Circassian army was led by Jimsher Eristavi and Givi Amilakhvari and went to the army of that Lezgins to save Tigva, and the king Irakli himself was sent to Kakheti to withdraw the troops. They couldn't take Lezgin's attacks any more, they reached the village of Karbi beyond Patara Liakhvi, where Jimsher Eristavi and Givi Amilakhvari gathered with the Circassian army, attacked and defeated this Lezgin's army, killed many of them and took the city to King Teimuraz."[1104] On September 17, 1789, according to the document issued by Erekle II It turns out that Vakhushti Javakhishvili and Svimon Goshashvili, as guards on duty, were responsible for "taking out a good man with a rifle and weapons for a month" from the wine cellar (October), January and April.[1105]

Karbi population actively participated in the measures taken for the defense of the country. According to the records of the duty army of Erekle II, 18th century. In the 1970s, Petre Gvelauri, Glakha Noniashvili, Khizani Buchuasshvili, Ninia's servant Shanazarashvili Arakela, Edikashvili Giorgi, Ananiasshvili's servant, and Simon Davitashshvili, Iese's servant Geliashvili, had to gather from Karbi at the call of the king.[1106]

According to another book, which refers to the population to be sent to the army from June 1774 to May 1775, the following should have left the army: Makharashvili Tevdore, serf of Gorijvari, Kikolashvili Giorgi, the serf of Zaal Davitashvili, Giorgi Kikolashvili himself, Shermazan Gnolisdze, Ananiashvili's serf Gogniashvili is the man of Pavle's house, Eloshvili Debashvili Tamasa of Ananiashvili, Koshoridze Khizana the servant of Yulon Batonishvili, Makharoblidze Beri serf of Zaal Davitashvili's servant, Noniashvili Gogia of Amilakhori, Betsia Gnolidze and Shermazan, Basilashvili Shermazan, Liparitishvili Gelia, Utnelisshvili's servant Dvali Goshviligia, etc. Total - 63 people.[1107]

The population of Karbi also had tax obligations to the state. e.g. 18th century Karbi is also mentioned in the list of "Kodispuri paying" villages dated at the end.[1108]

According to one of the documents dated from the same period, the worker taken out of Karbi took part in the works of the Samgori canal, for which he was supposed to receive four minaltuns as a reward.[1109]

According to the list of 1795, in the list of those villages that were to "write flour to be bought for the Russians" (meaning the collection of flour), along with other

1104 Oman Sarkeulidze, the reign of Irakli II, the text was prepared for publication, Lela Mikiashvili added research, a dictionary and a search engine, Tb., 1989, p. 54.

1105 Documents from the history of social relations of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. II, Vol., 1953, p. 151, Doc. 239.

1106 Yase Lortkipanidze. Documents about the duty army of King Erekle, Journal of the State Museum of Georgia, XIV-B, 1947, p. 347.

1107 Iv. Javakhishvili, Monuments of the Economic History of Georgia, I, p. 126-128.

1108 History of Georgia in toponymy, d. Muskhelishvili Ed. T. II, Vol., 2010, p. 172-173.

1109 Ibid., p. 28.

villages of the Patara Liakhvi valley, Karbi had an obligation.[1110]

According to the census of 1781, in Karbi, mainly Amilakhvari had serfs. Among the nobles, serfs were owned here: Shermazan Basilashvili, Ioane Tsimakuridze, Gogia Davitashvili and others. Among the residents of Karbi at that time, the following are named in the census: Gogia Nadiradze, Tetia Khatiashvili, Ivane, Ninia and Gogia Lomidze, Betsia, Ivane and Giorgi Gnolidze, priest Athanasius and his brothers: Giorgi, Ioseb and Iese, Glakha and Ninia Razmadze, Datua and Ninia Tevdorashvili, Ioseb Gulisadebashvili, Ivane, Ghtisia and Zuraba Bidzinashvili, Makhare Zhozhuashvili, Ninia Azarashvili and Mukniashvili.[1111]

19th century In the list of households living in Karbi, 47 households are described: Zakaria Mamashlisi, Beri Dhanuri, Shio Tserashvili, Matia Shamandukhashvili, Datuna Noniashvili, Giorgi, Shio and Tata Gagnidze, Beri Sabanadze, Kita Malkhazishvili, Beri, Adua, Sekhnia Gnolidze, Bidzina, Papuna, Datuna and Tamaza Bidzinashvili, Okropir and Otia Kharebashvili, Papuna Metreveli, Shio Bezhitashvili, Beruka, Khosia, Faresha, Demetri Vardnidze, Giorgi and Beri Imerlishvili, Begtamze Lapachi, Tamaza Meladze, Ivane Metreveli, Begia Rajabashvili and others.[1112]

According to the 1804 census, 21 households (63 men, 44 women) of peasants lived in Karbi. They were in the service of Bardzim, Dimitri and Grigol Amilakhvari. Glakha and Kest (?) Davitashvili are named from the nobility, one household (6 souls) had a servant of Arbo St. Giorgi's Church. The amount of arable land was 400 per day. On average, 325 cases of wine were produced annually. Karbi population were engaged in agriculture and viticulture. They paid "Ghala" to the lord with bread and wine four times a year on church holidays.[1113]

According to the chamber census of 1818, nobles Otar, Bardzim, Nikoloz, Teimuraz, Vakhtang, Yase, Ivane Amilakhvaris and Elizbar Eristavi had serfs in Karbi and owned estates. Davit Basilashvili (number of family members 9), Yase Davitashvili (2), Paata Davitashvili (8), Ioseb Gnolidze (8), Sosia Gnolidze (8), Giorgi Uznadze (3), Ioseb Tsalkalamanidze (2), Andria Tsimakuridze are represented from the nobility. (6), and among the tax-paying peasants: Gogia Tevdorashvili (12), Giorgi Gulisabedashvili (7), other Giorgi Gulisabedashvili (4), Berua Khatiashvili (6), Berua Bidzinashvili (13), Petre Bidzinashvili (10), Glakha Rachulashvili (11), Ninia Aniashvili (11), Makhare Zhozhuashvili (8), Zurab Azraishvili (4), Svimon Razmadze (4), Andria Kokashvili (7), Revaz Lokashvili (4) and Giorgi Lokashvili (10).[1114] As we can see, the population of Karbi has not

1110 History of Georgia in toponymy, d. Muskhelishvili Ed. T. I, Vol., 2010, p. 215.

1111 A. Tabuashvili A. Census records of the city of Tskhinvali and its surrounding villages, p. 65-66.

1112 Iv. Javakhishvili, Monuments of the Economic History of Georgia, II, p. 187-188.

1113 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 114.

1114 Ibid., p. 364-368.

changed much in 40 years. In the 1818 census of the village, it is explained that the amount of suitable land for all categories of residents was 360 days. The village used the river. The land was arable with a canal drawn from the Patara Liakhvi. The tower and fortress in the village belonged to Ioseb Gnolidze. He owned a two-wheeled mill. The population followed agriculture, viticulture, horticulture and cattle breeding.[1115]

According to the 1831 list of church peasants of Gori district, the Ikorta church in Karbi owned two families (9 people) of serfs: Kikola Rcheulishvili (number of family members 8 people) and Kikola's cousin Gogia (1 person).[1116]

According to the 1886 census, 77 households lived in Karbi (179 men, 178 women, total 337 souls). Of these, 76 households were Georgian and only one was Ossetian. Of the residents of Karbi, 53 souls belonged to the Sabbath ministry, 4 to the church. Among the peasants, 13 households (54 men, 53 women) represented the treasury, and 45 households (90 men, 65 women) were church property.[1117]

Prominent Georgian scientist, Prof. Vakhtang Kotetishvili was related to Karbi, as it was his mother's birthplace.[11181119] The young priest Ilia Kotetishvili visiting the local priest in the village of Karbi, who is near the village of Manglisi. Working in Didi Toneti, he met Ekaterine Bidzinashvili. As Vakhushti Kotetishvili tells us, Ekaterine received four grades of education in the village school: "There were no more grades there, it was Cambridge and Oxford in Karbi." Here, I learned to read and write, he came and whenever a book was found in the village, he was completely engrossed. He had only one reading and already knew everything by heart. He especially loved poems and stories. Not just "Ana-Baji" and Magistani, but the entire Georgian classical literature. There is no need to talk about folklore anymore. Night after night, when they were given work, he used to play with the girls of the neighborhood - Babutsa, PePo, Matiko, Ano, Tamro, and read "Knight in the Panther's Skin" and "Kartlistchiri", "Rostomiani" and "Etrutian-Saamiani", Orbeliani, Baratashvili , the poems of Rapiel Eristavi, Ilia and Akaki..."[1120]

1115 I. Alimbarashvili, The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber censuses, p. 364-368.

1116 Seatsa, F. 254, writ. I, case 1246, p. 162-163, Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.

1117 Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифлисская губерния, Горийский уьезд, Меджврисхевский участок, Тифл., 1893 №849.

1118 Ibid.,

1119 Vakhtang Kotetishvili's mother Ekaterine Bidzinashvili had a close relationship with Acad. with Ivane Javakhishvili. Ekatrine Bidzinashvili has provided the great scientist with some information about the cult of the goat, aka «Vachila» among the Ossetians living in Kartli, based on the traditions preserved among the people (Iv. Javakhishvili, Takhzulebani tormet tomad, volume X, tb., 1992, p. 179.).

1120 V. Kotetishvili, My Life, vol., 2019, p. 43.

Soon Ilia Kotetishvili proposed to Ekaterine (Kato) Bidzinashvili. Ekaterine and father Ilia had four children, one daughter (Ivlita) and three sons (Vakhtangi, Gigo, Lado).[1121] Vakhtang's younger brother Lado was a famous neuropathologist, the founder of scientific research on the history of Georgian medicine. He published three medical monuments: "Uncorrected Karabadin" (i.e. Unparalleled Karabadin) of the XI century. Book of Medicine of XIII century and "Yadigar Daud." However, as it turned out, he also wrote extraordinary prose works, which he created underground due to Soviet ideological pressure.[1122]

On November 4, 1934, the Presidium of the Mereti Village Council approved Vakhtang and Lado Kotetishvili the place of their mother's ancestors in the village of Karbi. The presidium discussed the statement of Vakhtang Kotetishvili's brother Lado Kotetishvili. We read in the document: "Since the mentioned Lado Kotetishvili's property, is one-half of Luka Bidzinashvili, which is confirmed by the proper documents, and Luka Bidzinashvili took advantage of his absence here, and the estate belonging to him was assigned to Luka and he owns it by force, for this reason, Lado Kotetishvili should be given half of his property."[1123]

Despite the fact that the presidium of the Mereti Community Council handed over the plot of land owned by Ekaterine Bidzinashvili to Kotetishvili. Luka Bidzinashvili and his housemates continued to harass Kotetishvili. As it turns out, the Bidzinashvili people caused a lot of trouble to the Kotetishvili family and forbade them to use water. Lado Kotetishvili addressed the leadership of Gori "Raiagmaskom"(District Executive Committee): " Kurdadze. Please send this kind of paper to the chairman of Mereti - because the situation is very tense - that we may have to take more radical measures against the insolent Luka and Liza Bidzinashvili. This request - with the second one, please send the opinion of the council (or the chairman) to me without hesitation tomorrow, if I had the conditions, I would even try - but my job doesn't allow me to stay in the office anymore. My address is Fraulein st. # 1, to Dr. Kotetishvili. I hope you will fulfill this request."[1124]

The Executive Committee of Gori instructed the Mereti Council to issue a stern warning to the Bidzinashvili family exposed to violence against the Kotetishvili family. . Ivlita Kotetishvili with her children and Nino Kotetishvili with her children should be immediately banned from doing business in Karbi."[1125]

Despite the warning of the local authorities, Ekaterine Bidzinashvili's cousin Luka Bidzinashvili took possession of the said place, about which V. Kotetishvili

1121 V. Kotetishvili, My Life, vol., 2019, p. 47.

1122 See L. Kotetishvili, Devil in „Galife", Tb., 2019.

1123 Territorial body of the National Archives of Georgia, Gori district archive, fund 4, inscription 1, file 195.

1124 Gori District Archive, F. 4, insc. 1, case 195.

1125 Ibid.,

addressed an emergency letter to the central government. We found the documents describing the patrimonial dispute between Kotetishvili and Bidzinashvili in Gori archive. V. In the letter sent by Kotetishvili to Kalandadze on May 24, 1935, he states: "I apologize that I do not know your name and I will address you by your last name. I am happy to write this letter because the poet Irakli Abashidze, who He was with you with a brigade of writers, he told me that we know each other and you treat me with special "sympathy". It is true that after this preface it is a little awkward to talk about the matter that worries you, but I assure you that I am not writing this for the sake of "sympathy", but to pay more attention to the matter that worries you. On May 23, my brother, doctor Kotetishvili, village. In Karbi, from my mother's paternal heritage, which was forcibly appropriated by her cousin, Luka Bidzinashvili, due to the place of clothing, which was handed over to us by the community council last year, and this spring, Imav Bidzinashvili reappropriated it with some tricks. Com. Kalandadze, we know these tricks well, we know those Levans and others who are systematically filled with "gifts" from Luka Bidzinashvili, and if the case requires, I will say so. You, of course, will not know these "details", and that is why I am writing to you so that you are not misled. Moreover, until recently (and I think even now) Luka Bidzinashvili was taxed individually, and how is it that someone protects him so carelessly. I would like to remind you that I am also interested in the said place and I think we have the right to be given one place from our mother's inheritance, especially since there is an appropriate resolution of the local government, which has not been officially canceled and, therefore, remains in force. If there is an official revocation of last year's resolution, please send me a copy. If there was even an iota of injustice on our side, you can assure me that you wouldn't be bothered either, and I wouldn't be able to handle such a case either. But if someone is really protecting injustice and rapacity, I will follow this case to the end, and that's why you are also worried. Com. Kalandadze, my request is to study the issue as carefully as possible and inform me of the answer to this address: Museum. Deputy Director, Professor Vakhtang Kotetishvili. I remain yours truly, Vakhtang Kotetishvili, 12/V 35.[1126]

The Kotetishvili family could not get back the confiscated land. This is confirmed by one information preserved in the memories of Vakhushti Kotetishvili: „She is your mother-in-law, if I'm not mistaken," said Niko (meaning the famous Georgian poet Niko Samadashvili-G.S.) „How do you know that?" Vakhtang was surprised. - We ate bread in Gori market. One Bidzinashvili attended us. They started talking about you, and that man boasted: Vakhtang's mother is ours, she is a Bidzinaant woman. - They said that it was true, but why didn't he say it again, we know how to be „cool" cousins, we always argue with each other about places and estates! Eh, what is there to talk about, but my poor mother still

1126 Gori District Archive, F. 4, insc. 1, case 195

mourns the gardens and vineyards that were taken from her, that‘s why my heart goes out to me.[1127]

The government‘s attitude towards the Kotetishvili family became clearer a little later, which V. It ended with the terror carried out against Kotetishvili. We do not rule out that Luka Bidzinashvili, a resident of Karbi, who tried to take possession of Kotetishvili‘s maternal base, was instigated by the authorities and all this had provocative goals. Thirty years after these news, on January 17, 1938, the famous writer and public figure Vakhtang Kotetishvili was shot by „trio“.[1128] In the protocol of his arrest we read: „The agents informed the Shinsakhkom that he was anti-Soviet, pessimistic, almost unable to see the perspective of the Soviet reality. Few works in expeditions. Instead, he organizes public speeches. He expresses dissatisfaction with the fact that a young specialist Chikovani was appointed as the head of folklore of the Rustaveli Institute, under whose leadership Kotetishvili does not want to work. He does not believe in the victory of socialism in his works.“[1129]

Common toponyms in the village of Karbi are: Besaseuli, Kseniaseuli, Navenakhari, Tskriani, Dubiani, Goraks, Khataseuli, Avhalsimitsi, Chali gardens. As of today, the following surnames are in Karbi: Gnolidze, Bidzinashvili, Gulisabedashvili, Razmadze, Gwimradze, Askilashvili, Kapanadze, Tevdorashvili, Kurtauli, Mariamidze, Rusishvili, Unafkoshvili, Samadashvili, Koranashvili, Furtseladze, Basilashvili, Chokheli, Shatakishvili, Dzuliashvili, Sidamonidze.

1127 V. Kotetishvili, My World, vol., 2019, p. 419.

1128 R. Kverenchkhiladze, The Way of Torture, Book I, Vol. 2014, p. 507-517.

1129 https://www.radiotavisupleba.ge/a/vakhtang-kotetishvili-uflis-sachuqari-romelic-dakhvrites /28243309.html

Patara Liakhvi Gorge in South Ossetian Autonomous District and the protest of the population

At the beginning of the 19th century, after the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti, the Russian government deliberately began to implement an imperial policy, the goal of which was the integration of different parts of Georgia into the Russian space and the complete assimilation of the people living here. The imperial court was interested in the creation of military-political enclaves in the Caucasus, which began with the establishment of separate administrative units for the mountaineers living in Georgia, as well as for the Ossetians who settled in the Shida Kartli mountain range from the North Caucasus. In 1842, on the instructions of the military minister of the Russian Empire, Chernyshev, 1837-1842. Governor of the Caucasus Golovin created two administrative units: Tush-Pshav-Khevsureti and Ossetian districts for the population living in the mountainous region of Eastern Georgia, which was previously included in the markets of Gori, Tbilisi and Telavi. Mountaineers and mountaineers living in the vicinity of the military road of Georgia were assigned to the Ossetian district.[1130] The center of the Ossetian district was Kusheti. Soon, the administration of the Caucasus concluded that it was inconvenient to manage Java, Maghran-Dvaleti, and Nar-Mamisoni, inhabited by Ossetians in the upper reaches of the Great Liakhvi Valley, from Kusheti, so a mountain district was created for the population living along the military road, the said unit was divided into three parts: Khevi, Mtiuleti and Ksani districts. . In 1843, the Ossetian "Okrug" (district) was officially opened, which included three districts: Java, Patar Liakhvi and Nari. Heads of Ossetia and Tush-Pshav-Khevsureti "okrugs" were subordinated to the head of mountainous "okrug" with special instructions.[1131] The Ardon valley (Dvaleti) was also included in the Ossetian district, and its center was Java. On April 3, 1858, the left wing of the Caucasus Line was created, which included the Ossetian military district in the North Caucasus. Soon, due to its proximity to Vladikavkaz, the district of Nari, which is part of the Ossetian district, was assigned to this administrative unit, and thus its integral part, historical Dvaleti, was removed from the territory of Georgia.[1132] Java and Patara Liakhvi police districts were first part of Tbilisi Governorate, and then they were subordinated to Gori district in the form of Ossetian police district.[1133] The Ossetians settled in Georgia gradually developed a desire to declare the territories occupied by them as a historical residence, which over time took the form of a separatist movement. The events that took place in December 1917 are

1130 J. Gvasalia, Shida Kartli and the Ossetian problem, coll. «Ossetian issue», p. 100; AKAK, т. IX, str. 749.

1131 Ibid.,

1132 J. Gvasalia, Shida Kartli and the Ossetian problem, p. 100.

1133 Ibid.,

a clear confirmation of this. On December 15-17 of the specified year, the second congress of delegates of South Ossetia, which was held in Tskhinvali, elected the National Council of South Ossetia.[1134] The National Council of Georgia cooperated closely with the National Council of South Ossetia, however, Ossetian separatists provoked conflict. As L. Toidze writes: "Social, national and separatist motives were intertwined here."[1135] On March 19, 1918, Ossetian gangs in Tskhinvali created a terrible tragedy. The representatives of the Georgian delegation who came to the negotiations were killed, they brutally assaulted the local civilians as well.[1136] In March 1918, the speech of the Ossetian separatists was neutralized by the Georgian People's Guard.[1137] However, the Ossetian protests against the Georgian state, incited by the Bolsheviks, continued in the following years.[1138] The rebel Ossetians did not return to the occupied territories in the Didi Liakhvi valley and advanced towards Gori.[1139] In 1919-1920, a number of correspondences were published in the Georgian periodical press, which refer to the tyranny of Ossetian bandits and their oppression of the local population.[1140] It seems that the peaceful youths of their tribe were no less disturbed by the attacks of the marauding Ossetians.[1141] Ossetians living in Tbilisi condemned the rebellions organized by the Ossetian separatists incited by the Bolsheviks. This is confirmed by V. Gagloev's report. Ossetians from Tbilisi expressed their desire to live in a free, democratic Georgia.[1142] Despite the call of the brothers, the speeches of the Ossetian separatists did not stop, Bolshevik Russia stood behind them. One such speech took place on October 23, 1919 in the Rock district, which was neutralized by the authorities of the Democratic Republic of Georgia. However, the separatist movement continued at the instigation of the Kremlin. At the instigation of the Bolsheviks, on May 8, 1920, the Ossetians declared the Soviet government in the Roki region.[1143] In

1134 L. Toidze, How the South Ossetian Autonomous District was Created, Tb., 1991, p. 15.

1135 Ibid., p. 23.

1136 Ibid., pp.2-26.

1137 Ibid., p. 28.

1138 For more information on this, see A. Mghebrishvili, Tskhinvali during the period of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921), vol., 2019, p. 210-212; L. Saralidze, The First Republic of Georgia (1918-1921) and the Ossetian Issue, Journ. «Issues of new and recent history», 2007, p. 152; M. Guntsadze, 1920 Osta uprising in Shida Kartli according to the materials of the Georgian periodical press, Georgian source studies, XV-XVI, 2013-2014, p. 41; A. Menteshashvili, Ossetian separatism in 1918-1920, coll. The Ossetian issue, vol., 1996, p. 276-297.

1139 Ibid.,

1140 Newspaper "Sakartvelo", 1919, # 241, p. 4; A. Mghebrishvili, Tskhinvali, during the period of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921), p. 69-70.

1141 A. Mghebrishvili, Mentioned work, p. 70.

1142 L. Toidze, Mentioned work, p. 30.

1143 Ibid., p. 36.

the order of the South Ossetian Revkom of June 8, 1920, it is mentioned that the territory of South Ossetia was subject to the local Revkom. They expressed their readiness to join Soviet Russia.[1144] The anti-state speeches of the Ossetian separatists were followed by a strict response from the side of the Democratic Republic of Georgia.[1145] The National Guard neutralized the foci of the rebellion under the leadership of V. Jugeli.

In order to intensify the thirst for independence, the ideologues of the Bolshevik Party perpetuated the myth of how the ethnic minorities living in the Democratic Republic of Georgia were oppressed. This is a manifestation of one of the leaders of the communists, I. The article published by Stalin in the newspaper "Pravda" on February 10, 1921: "On the other tasks of the party in the national issue." Theses for the 10th Congress of the Communist Party of Ukraine (RCB), approved by the Central Committee of the Party. The leader of the Communist Party accused the Independent Republic of Georgia of oppressing Ossetians, Abkhazians, and Armenians.[1146] How ethnic minorities were "oppressed" in democratic Georgia, we can clearly see through the legislative regulations developed by the government of the Democratic Republic of Georgia. According to the "State Language of Georgia" law of October 1, 1918, the Georgian language had the status of the state language. All proceedings and debates in the National Council of Georgia had to be held in the Georgian language, and the linguistic rights of ethnic minorities were regulated by a separate law. On October 15, 1918, the Law "Rule of Language Use" was passed, which added to the Parliament's Rules of Procedure and defined the conditions for the use of ethnic minority languages.[1147] Representatives of national minorities who do not know the Georgian language could give a speech in their native language, which at least one member of the parliament knew. The spoken word had to be translated into Georgian, if at least 15 deputies requested it.[1148] Even greater rights were given to ethnic minorities by the law adopted on January 14, 1919: "On the Use of Language in Local Self-Government Bodies." According to this law, within the framework of self-government, if the ethnic minority was more than half of the residents, proceedings and deliberations for them should be

1144 A. Menteshashvili, Ossetian separatism in 1918-1920, coll. «Ossetian issue», p. 285.

1145 Ibid., p. 37; al. Mghebrishvili, Tskhinvali during the period of the Democratic Republic of Georgia, Tb., 2019, p. 293.

1146 I. B. Stalin, Writings, vol. 5, vol., 1949, p. 19.

1147 J. Khetsuriani, State language of Georgia, Journ. «Justice and Law», # 1, (28), 2011, p. 17.

1148 N. Popiashvili, Peculiarities of teaching languages of ethnic minorities in Soviet and post-Soviet Georgia (on the example of Abkhazian and Ossetian languages), Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, III International Scientific Conference, Prospects of Development of Georgian-Ossetian Relations, Materials, Tb., 2017, p. 114.

conducted both by the state and by them in the native language.[1149]

The rights of ethnic minorities living in Georgia were given a special place in the constitution adopted in 1921. Chapter 14 in this supreme document of a democratic republic deals with this very issue.[1150]

It is clear from the first constitution of Georgia that the vision of the highest authorities of the democratic republic was focused on the rights of various ethnic minorities living in the territory of the country, which was clearly reflected in the main document of the state organization.

On February 25, 1921, the annexation of the independent Democratic Republic of Georgia finally opened the way for the Ossetian separatists, whose goal was to separate Georgia from its composition. The Ossetian Revcom, created in Tskhinvali, started harassing the villages in the valleys of Didi and Patara Liakhvi. This is confirmed by the document dated May 1921: "The statement submitted to the Government of Georgia about the illegal activities of the Ossetians in the Georgian villages", where we read: "In the villages of Vanati, Beloti, Satskheneti and Atsrikhevi, there was the next "revcom" (Revolutionary Committee) from Tskhinvali, which belonged to the Tskhinvali "revcom."" Since these villages are Georgian villages,[1151] the Ossetian Revcom sent militia to these villages and announced its orientation. So, these villagers are shouting, if we remain in their hands, then we will leave here.[1152] And so it happened, part of the population got together and went to lowlands. The Ossetians attacked and robbed several villagers of Didi Liakhvi valley, including: Georgians living in Sveri, Dzartsemi and Kemerti.[1153] Soon, the idea of creating the South Ossetian Soviet Socialist Republic was outlined by the resolution adopted at the joint session of the South Ossetian "Revkom" and the Party Committee on September 6-8, 1921. It should be noted that E. year The issue of separation of South Ossetia into a separate administrative

1149 Ibid., p. 114; Collection of legal acts of the Democratic Republic of Georgia, Vol. 1990, p. 26.

1150 The Constitution of Georgia, adopted by the Constituent Assembly of Georgia on February 21, 1921, Batumi, 1921, p. 36-37.

1151 It should be noted that according to the project of the Gori Mazri Administrative Units Commission project dated May 31, 1921, several villages in the upper part of the Little Liakhvi Valley were assigned to the Tskhinvali district. Tskhinvali region included several communities. Among them: «I. Tskhinvali community: Tskhinvali, Gujabauri. II. Ditsi community: Arbo, Brozleti, Ditsi Kokhati, Kordi, Meghvrekis, Fris, Sarabuki, Tirdznis, Tergvis, Ergneti, Eredvi, Vanati, Satskheneti, Khoshuri, Beloti, Atsriskhevi, Khaduriaantkari. III. Tamarasheni community: Dgvris, Tamarasheni, Kvemo Achabet, Zemo Achabet, Kurta, Monastery, Kekvi, Kemert, Sver, Little Dzartsemi, Big Dzartsemi, Kheiti, Khetri district, Sabatsminda, Kheiti, Frisi. IV. Shindis community: Arashenda, Akhaldaba, Varian, Zemo Nikoz, Kvemo Nikoz, Zemo Khiti, Kvemo Khiti, Kelktseuli, Sakasheti, Pkhvenisi, Shindis. Vadachkoria, The Ossetian Question and the Georgian Reality (1917-1925), Tb., 2020, p. 458.

1152 Sh. Vadachkoria, Mentioned work, p. 448.

1153 Ibid., pp.448-449.

unit was submitted to the People's Commissar of Internal Affairs B. Kvirkvelia, who addressed the revolutionary committee of Georgia with a special report on this matter. The author of the report considered it impossible to separate South Ossetia from the Gori region as a separate unit, taking into account the geographical and economic factors: "South Ossetia does not exist as a whole geographical unit. There are separate regions inhabited only by Ossetians, which have no relation to each other. Neither geographically nor economically. Each of these districts is an integral organic part of different geographical and economic provinces. These districts are separated from each other by impassable mountains, and at the same time each of them has a completely free outlet only in the bar. They are separated from each other for several months of the year, and each of them is economically dependent on the field with which it is geographically connected."[1154] According to B. Kvirkvelia's report, the Ossetians settled in Georgia: "They live in the following regions: 1). Till the ravine of the village in Gori district - Didi Liakhvi Gorge, and starting from this village to the south there are villages populated only by Georgians, where the number of Ossetians does not exceed 15% of the inhabitants.

2). Patara Liakhvi valley, until village Vanati; Several Georgian villages are located above Vanati and in the north: Beloti, Two Khoshura, Satskhene, Atsriskhevi and others. 3). At the head of the Prone River in the Kornisi and Tsunari regions, where the Ossetian population does not exceed 88% of the inhabitants. 4). Dusheti district - At the head of Aragvi and Ksani. 5). in Racha district at the head of Jejora River."[1155]

Despite the content of the report of the People's Commissar of Internal Affairs, the question of the creation of an autonomous unit of South Ossetia had to be finally decided by the Central Committee of the Communist Party of Georgia, the Revolutionary Committee of the Georgian SSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. The People's Commissariat of Internal Affairs of the Georgian SSR forwarded the resolution adopted at the joint session of September 6-8, 1921 to the Revolutionary Committee of the Georgian SSR on September 27 of the same year. However, it was difficult for the Bolshevik leaders of the republic to come to a conclusion on this issue. This harmful decision to create an autonomous unit of South Ossetia was made by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. On October 31, 1921, it was the Cabinet Office that issued a resolution regarding the creation of South Ossetia, not a Soviet Socialist Republic (as was initially thought), a non-Med, autonomous region. According to the mentioned resolution, the Georgian "Revcom" together with the representatives of South Ossetia had to define the

1154 Sh. Vadachkoria, The Ossetian Question and the Georgian Reality (1917-1925), Tb., 2020, p. 482.

1155 Sh. Vadachkoria, Mentioned work, p. 448.

boundaries of the South Ossetian Autonomous District.[1156] According to the resolution of the Cabinet of Ministers, on November 17, 1921, the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Georgia A. Jatievi and M. On the basis of Orakhelashvili's report, he declared Tskhinvali as the center of South Ossetia Autonomous District.[1157] On November 23, 1921, the Presidium of the Central Committee of the Georgian Communist Party approved the composition of the commission that was supposed to determine the boundaries of the South Ossetian Autonomous District. The Presidium proposed to the Revcom of Georgia to include Kakabadze, Shoti and Gagloevi[1158] in this commission. The commission began its work on December 5, 1921. Kirile Kakabadze was elected as the chairman of the commission, and Sergo Gagloevi[1159] as the secretary. The announcement of Tskhinvali as the center of the South Ossetian Autonomous District, as well as the transfer of Georgian villages to the district, was followed by a sharp protest from the Georgian population living in the Didi and Patara Liakhvi valleys and the Prone valley.[1160]

The commission submitted a report card to the People's Commissariat of Internal Affairs of the Georgian SSR, from which it can be seen that the population living in the surrounding villages of Tskhinvali was outraged by the inclusion in the South Ossetian Autonomous District. Their letters were sent to the People's Commissariat of Internal Affairs, they requested to stay in Gori district.[1161] Meetings were held in the villages, where appeals signed by the population to be forwarded to the government of the Soviet Socialist Republic of Georgia were drawn up. We can imagine how the people living in the Georgian villages expressed their dissatisfaction with the example of several villages of the Didi and Patara Liakhvi valleys. Residents of Dgvrisi,[1162] Kekhvi,[1163] Sveri, Kemerti villages protested.[1164]

1156 L. Toidze, How the South Ossetian Autonomous District was created, Tb., 1991, p. 67.

1157 Ibid.,

1158 Ibid., p. 68.

1159 Ibid.,

1160 G. Shosiashvili, The Oppression of the Georgian Population in Tskhinvali Georgia During the First Years of the Soviet Union, GEORGIA JOURNAL OF LOGISTICS # 27-2017, p. 253-264; c. Sosiashvili, from the history of the creation of the South Ossetian Autonomous District (protest of the people of Liakhvi Valley against the Soviet authorities regarding the inclusion of the South Ossetian Autonomous District), Gori State Educational University, Faculty of Humanities, Center of History and Archeology, collection of works #16, 2018, p. 144-158.

1161 L. Toidze, Mentioned work, p. 75-76.

1162 Central Archive of the Recent History of the National Archives of Georgia (Seauitsa), F. 284, recorded 1, Sat. 62, sheet. 81, after: S.E.A.U.I.C.A.

1163 Seauitsa, F. 284, recorded 1, Sat. 62, sheet. 81.

1164 Ibid.,

The representatives of the villages of the Patara Liakhvi valley also addressed letters of protest to the Soviet government. In the letter sent by the residents of the village of Eredvi, signed by 250 people, we read: "In 1921, on the 24th of December, we the residents of the village of Eredvi draw up this protocol in the village that This protocol was given to the men chosen by us, i.e. the delegates of the S.S.R. to submit to the government. The delegates should inform the village about the content of the work and decision of the commission sent by the government to Tskhinvali region. The commission was sent for the purpose of investigating locally by questioning people whether they would be against the villages of Tskhinvali district to be transferred under the rule of the Republic of Ossetia. At the congress of representatives of the villages of the district called by the above-mentioned commission in Tskhinvali township, it was revealed that the people are unanimously against separating from the Republic of Georgia and joining the Republic of Ossetia. In spite of such obvious protest, the resolution was not officially presented and approved by the congress. Because we consider such treatment of working people to be completely unfair. People from Vienna do not know what opinion and decisions the commission will present to S.S.R. with the government about this extremely acute and important issue. We elect delegates and request them to find out the above and report to the government that the village The inhabitants of Eredvi, 250 households, unanimously, as one man, are against joining the Republic of Ossetia with all his being. village He chooses to migrate (one word is written indistinctly in this place) to find another land from the places, to separate himself from the Republic of Georgia... Together with him, we instruct the delegates to hand over the S.S.R. If the government does not believe in the truth of this protocol, then we are ready to send a man in a hat to the government to convey our heart's desire."[1165]

Like Eredvi, the residents of Ditsi village also sent a protest letter to the government: December 26, 1921. We, the residents of the village of Ditsi, of Gori district, establish this protocol in the rural way, to hand over this protocol to the men chosen by us, i.e. The delegates are to be submitted to the government of the Soviet Republic of Georgia to find out the content of the decision that was made by the commission sent by the government under the chairmanship of Comrade Kakabadze in Tskhinvali district, which was the congress held by the commission in the numbers of December on pretending and handing over in the hands of the Ossetians of Tskhinvali and its region; We, 150 households, are repeatedly protesting the transfer of Tskhinvali to the hands of the Ossetians. In front of the commission was a demand that the commission read the resolution of our congress, they read to us the essay "The assembly unanimously refuses to transfer Tskhinvali to Ossetia". We demanded that we had a document of their resolution, and the commission promised us that tomorrow morning we will print it in Revkom and send it to you

1165 Seauitsa, F. 284, recorded 1, Sat. 62, sheet. 81.

in Revcom. If the government of the Soviet Republic of Georgia wishes to listen to the people's heart, we will send two or three men instead of a man in a hat, and a new commission will be sent to Tskhinvali to question the people. First of all, we demand that the Revcom of Ossetia, which is in Tskhinvali, be transferred to S. In Java, which is the heart of Ossetia, on which we are signing." The document has the signatures of the residents of Ditsi village (150 signatures in total). Since the villagers did not know how to read and write. The compiler of the document signs instead of them (probably, it should be written by M. Khomasuridze).[1166] The Tskhinvali Revcom felt the mood of the local Georgians and asked the leadership of the republic to temporarily stop the issue of transferring Tskhinvali and Georgian villages to the South Ossetian Autonomous District.[1167] The People's Commissariat of Internal Affairs had the same idea. He appealed to the Revcom of the Georgian SSR to consider the issue of the administrative unit of South Ossetia later, before the relations between Georgians and Ossetians were settled.[1168] The protest letter of the residents of Kordi village of Patara Liakhvi valley is dated December 25, 1921: "On December 25, 1921, we residents of Kordi village held a meeting. As a meeting, we unanimously decided to draw up a protocol in the village, so that the men chosen by us, i.e. the delegates we will send from the Ditsi community to S.S.R. with the government, we inform you to let us know the contents of the so-called commission sent by the government. According to the decision of the meeting convened in Tskhinvali on December 5, about the transfer of Tskhinvali to South Ossetia. If it is true that the above-mentioned case turned out to be true, then we, the residents of village Kordi - 100 households - are protesting the decision to transfer Tskhinvali to the hands of the Ossetians. If the government does not pay attention to this protest of ours and to that first refusal at the congress, then they will give us an apartment and relocate us far away, somewhere so that our eyes and ears cannot reach the moaning of our places and they will not cry about our ancient famous heroic custom. Tskhinvali Congress demanded S.S.R. to the commission sent by to read for us the resolution adopted as a congress. But it was revealed to us verbally and not in writing. They promised us that they would let us know the content of the decision in writing the next day, but we were deceived by the commission. S.S.R. If the government wants to know for sure the answer of the heart of each of our residents, we will send a man wearing a hat from the village. S.S.R. We also request the government to instruct the South Ossetian Revkom and their subordinate Ossetians to take care to build their apartment. In Java, which is the middle ground for them. The second thing is that the Ossetians should not forget and do not follow their pride, so as not to step over their border, if they want to share the closeness and fraternal bond between us and them, and not to have

1166 Seauitsa, F. 284, recorded 1, Sat. 62, sheet. 81.
1167 L. Toidze, Mentioned work, p. 76.
1168 Ibid., p. 76.

any division. At the same time, the decrees issued by the S.S.S.K. #21 magazine, "Moambe", on which we sign our own signature, the village. The signature of 100 people is attached to the letter.[1169] The representatives of the village of Arbo in the Patara Liakhvi Gorge, who objected to the transfer of Tskhinvali to the Ossetians settled in Georgia, sent a letter with the same content to the government: "On December 25, 1921, we S. The residents of Arbo held a meeting. As a meeting, we decided unanimously to draw up a protocol in the village, to give it to the men selected by us, ie. The delegates that we will send from the Ditsi community to S.S.R. with the government in order to inform the government that they would let us know the content of the decision, which was decided by the meeting convened in Tskhinvali district on December 5 by the commission sent by the government, allegedly about the transfer of Tskhinvali to the hands of South Ossetia. If the above-mentioned case turns out to be true, then we The residents of village Arbo (47 households) repeatedly protest against the transfer of Tskhinvali to the hands of the Ossetians. If anyone is responsible for this protest of ours and for the first refusal by the Congress, S.S.R. will not pay attention to it. Government, then give us an apartment and settle us somewhere far away, so that our eyes and hearts cannot reach the moaning of our places and weep over our ancient famous bravery. Tskhinvali Congress demanded S.S.R. The commission sent by the government to read to us the resolution adopted as a congress, but announced to us verbally and not in writing. We were promised that the content of the decision would be announced in writing on behalf of the Revcoms the next day, but we were deceived by the commission. If S.S.M. wishes to find out for sure the answer of the heart of each of our residents, we will send a man in a turban hat from the village. We also demand that the government instruct the South Ossetian Revkom to take care to move their apartment to D. In Java, which is the middle place for them, the second thing is that the Ossetians should not forget not to step beyond their borders, if they want to share sweetness and fraternal sentiment between us and them, and there should not be any division. In addition, according to the issued decree and the magazine "Moambe" Sh.S.S.K # 21. On which we sign our own signature. The document has the signatures of 47 people.[1170] The protest of the population continued in the year following the creation of the South Ossetian Autonomous District.

At the beginning of 1922, it was transferred to the People's Commissariat of Internal Affairs of Georgia. Resolution of the general assembly of Georgians, Armenians and Jews living in Tskhinvali, they demanded to stay within the historical borders of Tskhinvali and its district.[1171] Minutes of similar protest gatherings were sent to the authorities: from Nedlati, Khundisubani, Shindara,

1169 Sh. Vadachkoria, Ossetian issue and Georgian reality (1917-1925), Tb., 2020, p. 492.

1170 Sh. Vadachkoria, Ossetian issue and Georgian reality, p. 493-494.

1171 L. Toidze, Mentioned work p. 76.

Tigva, Alabari, Zemo and Kvemo Okoni...[1172] The resolution of the meeting of January 20, 1922, which was sent to the authorities by the residents of Satskheneti, was a continuation of the previous year's protest speech by the residents of the villages of Patara Liakhvi valley.[1173] The commission, which K. Kakabadze took the lead, the issue of the transfer of historical Georgian villages to South Ossetia was to be discussed in the dialogue format with local residents, but the work of the commission was of a formal nature. Despite the request of the population, the commission did not give them the resolution of the parliament. Residents of the Big and Little Liakhvi valleys are waiting for the appointment of a new commission, as well as the Ossetian Revkom, they asked for transfer to village Java.

Protest letters were sent to twenty villages to the Soviet government.[1174] The Central Committee of the Communist Party of Georgia temporarily subordinated Tskhinvali and its neighboring Georgian villages to the Gori District Revcom, however, considered Tskhinvali to be the administrative center of the South Ossetian Autonomous District.[1175] The government's compromise was temporary. On April 20, 1922, the Kremlin officially signed the creation of the South Ossetian Autonomous District.[1176] Decree (#2) "On the organization of the South Ossetian Autonomous District of the Central Executive Committee of the All-Russian Soviet and the Council of People's Commissars of Georgia" was also signed by the Central Executive Committee of the All-Georgia Chairman P. Makharadze, Soc. of Georgia buckle House of the Republic Chairman of the Board of Commissioners S. Kavtaradze and the secretary of the Executive committee T. Kalandadze.[1177] Ancient Georgian villages were forced into the artificially created South Ossetia Autonomous District. The decree describes the geographical line that separated the Georgian villages included in the autonomous unit from the rest of the territory. One section of the "border" of the South Ossetian Autonomous District followed the villages in the upper reaches of the Patara Liakhvi Gorge, namely, the dividing line ran from the south of Tskhinvali, which is considered the center of the district, to the village of Eredvi, then crossed the river in the northern part of Arbo. Little Liakhvi, as well as the river Charebula went above Mereti and Koshke and then to the southeast. We read in the document: "To the south: the coastal line will continue along the Chorchan-Tsneli road, cross the Lopani river, below Tsneli, turn to the northeast; will pass the village Above Atotsi, the village of Prone will cross the river. Below Okona, it goes south, to the east of the river Prone, crosses the left

1172 L. Toidze, Mentioned work, pp. 76-77.
1173 Ibid., p. 77.
1174 Ibid., p. 75.
1175 Ibid.,
1176 Ibid., p. 80.
1177 Ibid., p. 84.

tributary of the river Prone, village under the stone; Then it will cross the Prone (Kornisi) village and above Dvani; It will pass parallel to the Dvani-Gujabauri road along the northwest shoulder; It will cross the river Didi Liakhvi below the city of Tskhinvali and above will border village Eredvi. It will cross the Patara Liakhvi river, upstream of Arbo village, Charebula river, upstream of Mereti and Koshka villages; will turn to the southeast, cross the river Otrefa village. Above Plavismani and the river Azura and Mejuda..."[1178]

The population of the Georgian villages forced into the South Ossetia Autonomous District did not complain and protested the government's decision. On December 16, 1922, the People's Commissar of Internal Affairs of the Georgian SSR, A. Gegechkori's report card was sent, where we read: "I also accept the report of the special commission at the People's Commissariat of Internal Affairs, based on factual material, and I believe that it is necessary to put an end to all disagreements-conflicts between the two neighboring nations once and for all, arising on territorial grounds, and to establish a peaceful relationship and cooperation between them, I am interceding before the Presidium of the Central Executive Committee of the All-Georgia Soviet, so that only a principled decision is made so far - to revise Decree No. 2. As for the detailed clarification of the issue of what changes should be made in this decree, this should be entrusted to the People's Commissariat of Internal Affairs, which will be assigned to consider the issue in a special commission with the participation of the representative of South Ossetia.[1179]

According to the report sent by the Commissioner of Internal Affairs to the Presidium of the Soviet Central Executive Committee of Georgia, report was joined by the protest meetings of the people living in Georgian villages, including those of Tigvi, Okoni, Sunisi, Nabakvevi, Forest.[1180] Protocols of the residents of Ubini, Shindari, Nedlati, Ali-Bari, Akhalsheni and Khindisubani. There was a similar protest in the villages of Patara Liakhvi valley.

In the protocol dated August 23, the village of Farmers of Chara (Patara Liakhvi valley).[1181]

The breadwinners of the village of Disevi and Kulbiti of the Tkviavi community addressed the authorities as follows: "Our correspondence about South Ossetia was neither historically, geographically, ethnographically, nor economically expedient, and we did not consider it fair. That's why we hope that the government will not hand over us Georgians to a foreign tribe, with whom we are not connected by the above-mentioned environment, language, or customs.[1182]

1178 L. Toidze, How the South Ossetian Autonomous District was created, Tb., 1991, pp. 81-82.

1179 L. Toidze, Mentioned Works, p. 85.

1180 Ibid.,

1181 Ibid.,

1182 Ibid.,

Similar protest was expressed by the representatives of the Georgian villages included in the Racha district.[1183]

On October 21 of the same year, the Ksani community (Dusheti district) also appealed to the authorities.[1184]

Livestock living on the historical land and water of Georgia Despite the fierce protest of the Georgian population, 40 Georgian villages were included in the artificially created South Ossetia Autonomous District. The special commission of the People's Commissariat of Internal Affairs of the SSR of Georgia (chairman Gr. Gvelesiani, members: D. Karichashvili, S, Giorgadze) compiled the list of villages transferred to the autonomous unit with reference to the national composition. According to the list, 12 villages in the Tamarasheni community were assigned to the newly created district: Zemo Achabeti, Kvemo Achabeti, Tamarasheni, Patara Dzartsemi, Didi Dzartsemi, Sabatsminda, Kemerti, Kheti, Dgvrisi, Kurta, Kekhvi, Sveri (according to the official document indicated above, in the villages of the Tamarasheni community At that time there were 4119 Georgians, 525 Ossetians, 6 people of other nationalities); From Tskhinvali society: Tskhinvali, Gujabauri village (at that time, there were 1185 Georgians and 2697 people of other nationalities living in Tskhinvali. In the list prepared by the commission, there were no Ossetians living in Tskhinvali at that time, and by people of other nationalities, Armenians and Jews living in Tskhinvali are meant; in the village of Gujabauri, 186 Georgians and 40 Ossetians lived); The village Nuli was transferred to the district from Tsunari community (413 Georgians and 23 Ossetians lived in Nuli); Dvaneti village from Dirbi community (324 Georgians, 10 Ossetians, 10 people of other nationalities); Villages from Avlevi community: Khundi District, Shindara, Tigva, Dzaleti, Zemo Okona, Kvemo Okona, Nedlati, Sufnisi, Nabakevi, Jvrisi, Bziskhevi (total 1526 Georgians and 324 Ossetians). From the communities of Mereti, villages: Snekvi, Zardiant-Kari, Ksuisi, Charebi, Kulbiti, Disevi (1536 Georgians and 119 Ossetians); from Ortevi community, Vanati village (432 Georgians, 48 Ossetians); Villages from Beloti community: Atsriskhevi, Satskheneti, Khashura (?), Khaduriant-Kari, Beloti, Zemo Avnevi, Kvemo Avnevi[1185] (total of 1379 Georgians in the mentioned villages, not a single Ossetian is recorded in the list compiled by the Bolsheviks).

In 2015, E. year According to the official population census conducted by the de facto government of South Ossetia, the former South Ossetian Autonomous District was divided into four districts. These are: Tskhinvali, Leningori (Akhalgori), Znauri (Kornisi) and Java. The villages of the Patara Liakhvi valley, which were

1183 L. Toidze, Mentioned Works, p. 85-86.

1184 Ibid., p. 86-87.

1185 Zemo and Kvemo Avnevi are mistakenly written in the list of villages of the Beloti community in the list, because the village of Avnevi is not located in Patara Liakhvi, but in Prone valley.

occupied after August 2008, were included in the Tskhinvali district and were assigned to several rural administrative units, including the village of Sarabuki and the village of Kokhati to the rural administration of Sarabuki (as of 2015, 79 people lived in Sarabuki, of which 48 were men, 31 were women; in Kokhati 104 people, of which 64 men, 60 women);[1186] The villages of Ortevi, Styrkom, Sikhdagdon, Guldarta "Orteu" rural administration (from here, 8 people lived in Ortevi, 6 men and 2 women; in Stirkom (it is unclear which settlements were given the above names, the so-called South Ossetian de-facto authorities The village changed its name, which is confirmed by the "Ossetian ethnographic encyclopedia" published in Vladikavkaz in 2013.[1187] According to the encyclopedia, a lot of Georgian toponyms were changed in the occupied territory, including in the Patara Liakhvi valley: for example, Kvemo Sarabuki-Alboritikau, Argvitsi-Argvisi, Tsriskhevi-Georgian Atsriskau, Shuatskhiri-Suatskhur, Gudisi-Tadata, etc.)[1188] 35 people, 19 men and 16 women; in Sikhdagon, 13 people, 6 men and 7 women; in Muldanta, 11 people, 5 men and 6 women); river The villages on the right bank of Patara Liakhvi, which belonged to the historical "Kurbiti" were assigned to the "Dikhuizta" (Dikhuiztskaya) rural administrative unit. "Dikhuizta" (where 431 people lived, 230 men and 201 women) were admitted here; Nanita village (where 148 people lived, 86 men and 62 women); Khelchua (350 residents, 203 men and 147 women); Xuis (83 residents, 46 men and 37 women); Diseu (Disevi, none of the inhabitants); Kortsula (none resident); Kere (Kere is in the territory controlled by Georgia, and Zemo Kere is occupied, not a single resident); Tsaruati (none resident); The village of Dmenisi was included in the rural administration of Dmenis (where 942 people lived as of 2015, of which 447 were men, 468 were women); "Uanatha" was included in the rural administration of Uanatha (Vanati), (where 26 people lived, of which 12 were men, 14 were women); Mamisantashi (Mamisaant district), (35 residents, 18 of them men, 17 women); Pris (Prisi) (219 residents, 106 men, 113 women); Sadikau (10 residents, 3 men and 7 women); Eltura (12 residents, 8 men and 4 women); Satskheneti, (13 residents, 5 men, 8 women); Berula (none resident); Irikau (probably Eredvi), (no inhabitants); Argvitsi (no resident); Beloti (none resident).[1189]

During the war of August 2008, the indigenous Georgian population from the indigenous villages of the historical Patara Liakhvi valley became displaced as

1186 Zemo and Kvemo Avnevi are mistakenly written in the list of villages of the Beloti community in the list, because the village of Avnevi is not located in Patara Liakhvi, but in Prone valley.

1187 Ibid.,

1188 R. Topchishvili, «Ossetian ethnographic encyclopedia~ in the context of Georgian-Ossetian relations», Tb., 2016, p. 66-67.

1189 Итоги всеобщей переписа населения республики Южная Осетия 2015 года, Цхинвал, 2015, стр. 17-21.*http://ugosstat.ru/wp-content/uploads/2017/06/Itogi-perepisi-RYUO.pdf*

a result of the actions of the regular army of the Russian occupation military. E. of the occupiers and those in their service de-facto South Ossetia. The erasure of Georgian traces from the territories conquered by the leadership of the republic did not end only with the expulsion of the population. There is an onomastic storm, renaming of villages and settlements. Many Georgian villages have been razed to the ground. Monuments of cultural heritage are being destroyed.

In order to remove the emptied and destroyed Georgian villages from the territory of Georgia, with the efforts of the Kremlin, the occupation line was passed and an integral part of the historical Shida Kartli was covered with barbed wire. The occupying forces have built a military base in the Patara Liakhvi valley, in particular, in the vicinity of Disev-Kulbit, as well as in different places of the occupied territory, which poses a great threat to the civilian population.[1190] In addition, the creeping occupation continues to this day, as well as year kidnapping of civilians from villages near the dividing line and taking them to Tskhinvali prison, which sometimes ends with fatal results.[1191] We think that the current situation in Georgia, the occupied territories, the trampling of people's rights, the destruction of the homes of the indigenous population in dozens of Georgian villages, should be a cause for concern for the modern civilized world. Everyone should face this. As we pointed out in the introduction, for centuries, Georgians and Ossetians, as children of one land and water, created the history of brotherly coexistence together. Attempting to falsify history, distorting toponyms is only in the interest of the power, whose great effort blood was spilled between the brothers. The presented work has only one goal, to objectively present the history and values on which the centuries-old friendship of Georgians and Ossetians is based.

1190 N. Jalabadze, L. Janiashvili, N. Loladze, approx. The work, p.

1191 https://tabula.ge/ge/topic/113472

Appendix

Inscriptions and monuments of material culture in Patara Liakhvi Gorge[1192]

Occupied villages of Patara Liakhvi Gorge[1193]

Author's photo.

1192 The annex presents the material culture monuments and lapidary inscriptions in the Patara Liakhvi valley. Monuments and epigraphs of the mentioned architects have been studied by many researchers. There are several scientific publications about this. When compiling the appendix, we took advantage of these publications (see: G. Otkhmezuri, Epigraphy of the Mountainous areas of Shida Kartli, in the collection «The Issue of Ossetians», edited by A. Bakradze and O. Chubinidze, Gori-Tbilisi, 1996; I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, vol. II, tb., 1997; the collection «Shida Kartli» (Architectural heritage of the Patara and Didi Liakhvi valleys, vol. I, edited by T. Dadianidze, tb., 2002; Lapidary inscriptions I, Eastern and Southern Georgia (V-X centuries) compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili, book, 1980; G. Sosiashvili, Essays from the history of Liakhvi valley, book, 2011, his own, from the history of Vanati, book, 2005, his own, from the history of Patara Liakhvi valley (village Kordi), book, 2007, his, the village of Geri and the Church of St. George of Geri, Materials for the History of Georgian Villages, II, Vol. Re-representation of monuments of material culture . After the war of August 2008, the restoration process of the temples remaining behind the barbed wire was deliberately started. See: 2015-2017 report of the State Agency for Religious Affairs, vol., 2018, p. 54-56. The remaining cultural heritage in the occupied territory is under threat of destruction. In this regard, it is very necessary to activate international organizations and experts in the field. Monuments left without care are asking for help. The appendix was compiled by Gori State University professor I. Alimbarashvili.

1193 The appendix of the paper partially uses photos from the collection - Shida Kartli, vol. I, Tb., 2002. Part of the photo material was provided by IDPs from Samachablo: Mr. Badri Gasparovi, Director of the Liakhvi Valley Museum-Reserve, Mr. Paata Basishvili, an art critic, as well as Gori State University Professor Nikoloz Otinashvili, for which we express our sincere thanks. Some of the photos were taken by the author at different times, before the start of the August 2008 war.

Argvitsi

1. Cathedral named after the Mother of God.[1194] It is located in the north of the village. The church is a hall-typed structure. It dates back to the late Middle Ages. It is built with reddish flat stone of various sizes and cut tuff (in structurally important places). The chamber, the conch, the roof and the upper part of the northern wall are later restored (the chamber is concrete).

Argvitsi, The temple Mother of God.

Interior: To the east is a flattened apse

With a rectangular window in the center. There are marks on the sides. A table stone is attached to the wall. In the south wall there is a tympanum entrance and a narrow, small window. Facades are built with mixed materials. The cornice of the rectangular profile is cut tufa. The church is covered with tiles.[1195]

Argvitsi, The temple St. Giorgi.

2. St. Giorgi's Cathedral. It is located in the north of the village, 2 kilometers away. Remained in the form of ruins. It is of the hall type, dates back to the developed Middle Ages. It is built with large blocks of hewn tuff. The interior is filled in such a way that the architrave can be seen from the western entrance. The south wall is ruined, there is a large architrave. In the east, there is a semi-circular apse destroyed in the middle. The lower middle part of the northern wall has also been demolished. In the middle of the wall, a three-tiered pilaster made of hewn stones and decorative arches extending from its side steps to the wall have been preserved.

1194 For the sequence and geographical location of the monuments indicated in the appendix, see «Cultural heritage monuments of Patara Liakhvi valley» on the map attached to the work.

1195 Shida Kartli (architectural heritage of Patara and Didi Liakhvi valleys, Tskhinvali district), G. Dadianidze Ed. T. I, Vol., 2002, p. 10.

Atsriskhevi

The role of Atsriskhevi in the life of Saeristavo of Ksani is unique, especially in the 18th century. In the 1st half, Ksani grew during the reign of Shanshe. Shanshe spent his whole life fighting against the Iranian and Ottoman invaders. In order to strengthen the northern part of Saeristavo in Ksani, he built a fortress[1196] in the village of Atsriskhevi and turned it into one of the strong centers of this battle.[1197]

3. Atsriskhevi Castle. S. Makalatia believes that Shanshe Eristavi did not build Atsriskhevi castle, but restored it. "During that century, in a short period of time, and because of such an acute political situation, Shanshe could not build such a large fortress-wall. But it is conceivable that, for self-defense, he repaired one section of this great castle, from where his wife and children were thrown.

Atsriskhevi fortress

Even more so, a castle like Aspera in the 18th century. It is not found in this valley. The castles of this century here are built with other materials and techniques, mostly with cobblestones and bricks, because of this we consider the castle of Aprisi to be an earlier building in the Liakhvi valley and it should belong to the Middle Ages - writes the researcher.[1198]

R. Mefisashvili[1199] is of the same opinion.

According to P. Zakaraia, the Atsriskhevi fortress: "Its planning is very close to the Largvisi fortress and both of them are related to the battles of the people of Shanshe of Ksani. Data from historical sources reflect real situations well, so it is dated to the 18th century. It happens with the third or fourth dozen.[1200]

We share P. Zakaraia's opinion, because it is supported by Vakhushti's report: "Shanshe built a fortress here. "In addition, as we indicated above, According to the information in the "Chronicles" of T. Zhordania, which dates back to 1729, the castle in Atsrikhevi is not mentioned. Once again, we will bring the information: "The castle in Mtaborisa, the village of Atsriskhevi, all of Georgia

1196 Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia, St. c. IV, p. 362.

1197 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, vol., 1955, p. 322.

1198 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 54.

1199 R. Mepisashvili, Some historical monuments in the territory of South Ossetia, «A friend of the monument», volume, 1968, #14, p. 10.

1200 P. Zakaraia, Tskhinvali district, Tb., 1981, p. 6.

was in great need from the Ottomans and the Lezgins, and later from the Persians, the name of Christ here.''[1201]

Atsriskhevi fortress maintained its importance until the beginning of the 19th century.[1202]

4. Tsria Castle Complex. The complex is surrounded by a fence built with dry piles. The entrance is from the south. There is a tower in the western part of the territory, a few meters to the north-east of it are the ruins of the church, to the south-east, near the wall, there are the remains of the belfry.[1203] Between the rampart and the tower is a ruin of a building, the function of which is difficult to determine without excavation.

5. Watchtower. The building is quadrangular with a height of three floors, then it moves to the so-called Backed tower forms. The entrance is from the second floor in the south wall. To the east is a hole. There is a window in the center of the eastern wall, a rectangular niche in the southern part. There is also a window in the west wall. The first floor is filled with rubble and soil. There is a fireplace in the center of the northern wall of the 3rd floor, there are fireplaces on its sides. The windows are on the south and west. The north and west walls of the IV floor are heavily damaged. In the centers of the south and east walls are windows with side niches. The overlap between the floors was coiled (coil grooves have been preserved).

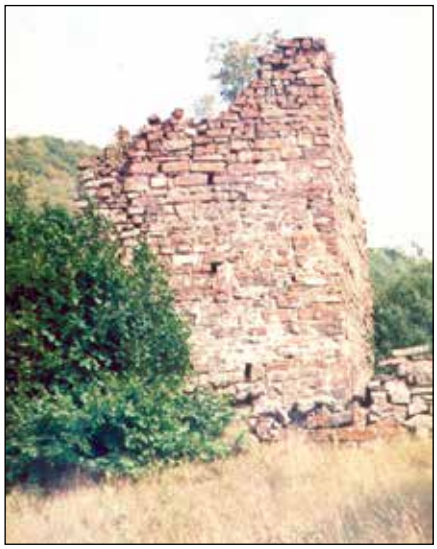

Atsriskhevi, the Tchria fortress complex.

There is a church in the north-eastern part of the complex, a few meters from the tower. It is covered with soil and rubble. Hewn, light-colored sandstone blocks are used as building material.

In the eastern part of the complex there are remains of four massive columns. It is built with large local hewn stones. It is probably the remains of the bell tower.

3-4 km to the south of Atsriskhevi, on Mount Bender, the ruins of a rectangular tower have also survived.[1204] It was built to fortify the northwestern part of Saeristavo in Ksani.

1201 T. Zhordania, Chronicles, II, p. 21.

1202 АКАК, т. VII, стр. 376.

1203 J. Gvasalia, Essays on the historical geography of Eastern Georgia (Shida Kartli), p. 78; Shida Kartli, I, p. 22.

1204 Shida Kartli, I, p. 22-23.

In addition to the fortification buildings, there are also several churches in Atsrikhevi, they are:

6. St. Mary's Church, which is located on the river. It is located on the right bank of Patara Liakhvi, on a high hill. It dates back to the late Middle Ages.[1205]

Atsriskhevi, The temple of St. Mariam

7. **Hall Church** of the Virgin, dates back to the 9th-10th centuries. The side walls of the temple are divided by pilasters and supported by columns. The hall is covered with a cylindrical arch. The entrance door is in the western part of the southern wall. The church has one window in the east, west and south walls and it is lit by that window.[1206]

8. **The Trinity Chapel,** which belongs to a relatively late period and was built in 1839, was also preserved in the village.

9. **Lomisa shrine.**

Beloti

Fortress-wall. A fortress with a church and a bell tower stands on the right, high bank of the Patara Liakhvi River.

Beloti fortress

10. Beloti **Castle**: the walls of the fortress are preserved at an average height of 10 m. The walls are cut in four tiers. The combat paths were planked. There is a trapezoidal tower in the south-eastern corner of the castle. The first floor has an entrance from the north, the second floor has an entrance from the northwest corner. The only window for the tower is on the west side, there are several gun turrets in the other walls. The northeast tower is cylindrical. You can get to the tower only from the roof of the church. The

1205 Shida Kartli, I, p., p. 24.

1206 Р. Шмерлинг, П. Закарая, Три нейзвестных памятника: церкви в сел. Хандо, Цинкибе и Ацрисхеви, «Herald», History, Archaeology, Ethnography and Art History Series, 1971, #2, p. 80-84.

building has three floors. The north-west tower is also three-storeyed. The first and second floors have rectangular entrances from the yard. The second floor is square in plan, the first and second - circular. There are no overlaps between the floors.

The southern part of the southwest tower has collapsed. Traces of four floors are visible. The second floor is square in plan, the others are circular.[1207]

A three-story palace was built on the southern rampart, which was finally destroyed by the 1991 earthquake.

11. **Church named after the Savior**: flat stone is used as material. In structurally important places, there are sawed squares. The church is a hall. Interior: To the east is a semicircular apse with a tall, arched window in the center. There are marks on the sides. In the centers of the longitudinal walls there are three-tiered pilasters, they are supported by a semi-cylindrical vault supporting arch and decorative arches. There is one wide window in the south, west and north walls. To the south is an arched entrance, to the west is a later carved architrave door. The church has an open arched gate from the south. The arches are completed. In 1885, a high brick bell tower was built at the gate. The church is roofed with slate, the belfry is covered with tin. The temple is built on the northern wall of the fence. The Church of the Savior of Beloti was visited in 1924 by the antiquarian G. Bochoridze. As the researcher notes, the shrine was robbed several times in the first quarter of the 20th century: "This church was robbed three times: the first time during the establishment of the Soviet government, some villains stole old silver items: silver cups, a blender, a surah, a bardzim, a peshkhum, two pieces of sodium beads, old rings, 100- more than. For the second time, in September 1922, silver and gold decorations were removed from the icon of the Savior of Kankeli and taken away. This icon is said to have been decorated by Yulon Batonishvili. They also took old clothes. For the third time in the spring of 1924, the banner and books were damaged. They have things in the church (except those mentioned in the protocol): 1. Bell on the belfry, old. 2. Bell in the Church of the Virgin Mary, old. 3. Icon of St. John the Baptist, painting on board 4-4 vershok ca. 4. There was a Kondak or candle in the church, donated by Yulon Batonishvili, with an inscription. Beloti's icon of the Savior (Kankeli) was sitting entirely in silver, nothing but his face and hands were visible. The Halo was golden."[1208]

12. Pokhala Castle. It stands on the Pokhala mountain. It dates back to the late Middle Ages. Iese Baratashvili mentions the Pokhala prison in his

1207 Shida Kartli, I, p. 29-31.

1208 G. Bochoridze, Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili, with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011, p. 130.

"life-testament" during the uprising of the nobility of Ksani against the royal government in 1777. Along with other fortresses, Giorgi Ksani Eristavi fortified the fortresses of Pokhala, Siata and Bekhcho in the Patara Liakhvi valley. He himself was in Siata, and his son Elizbar - in Pokhala.[1209]

According to the surviving fragments of the fortification wall, the length of the castle is approx. It reached 100 meters, and the width in places - 5-6 meters. Three towers were built into the walls. The fort is built with flat stone of different sizes, and boiling is used. The surviving tower has three floors. According to the plan, the first floor is circular, the second and third floors are square. The second and third floors have independent entrances from the castle yard. In the north wall of the second floor there is an arched fireplace with windows on both sides. In the west wall of the third floor, there are cut-outs. There are two large windows in the south wall.

The roof between the floors has collapsed. Wood sparrows and their nests are preserved.[1210]

13. Kashueti Church. It is located to the east of the village, 1.5 km away, on the mountain slope. The building is a hall, it is very damaged. The northern wall, fragments of the eastern and western walls have been preserved. The south no longer exists. The walls are built of flat stone. The church is without an apse. There is a small window in the center of the east wall. The entrance to the church is in the western part of the southern wall.

Beloti, Kashueti church

Various structural details are scattered around the church.

The church had a wall, of which only the western and northern fragments have survived.[1211]

14. Church named after the Mother of God. It is located 2 km to the east of the village, on a mountain, it is built with flat stone, using boiling, the structure is rectangular. The sanctuary is in the east, and the entrance is in the south. The height of the remaining walls of the church reaches 1-2 meters.[1212]

1209 The life-testament of Yese Baratashvili, the text was published with an introduction, notes, dictionary and search results by Avtandil Ioseliani, Materials for the History of Georgia and the Caucasus, Part 28, 1950, p. 81.

1210 Shida Kartli, I, p. 35.

1211 Ibid., p. 28.

1212 Ibid.,

15. Lomisi Church. Only a fragment of the southern wall remains from the church. It is built with gray flat stone. Large boulders are scattered around the church.[1213]

Berula

16. "Mtskhetijvari" church. Berula used to be an independent village, later it became a part of Eredvi, therefore Berula and Eredvi belong to "Mtskhetijvari".

Berula, Mtskhetijvari

The church is of hall-type. It is built with flat and cobble stone. It dates back to the late Middle Ages.[1214] It was restored later, however, the "restorers" used reinforced concrete as a building material in the construction of the arch and arch, so it has lost its original appearance.

Interior: To the east is a semicircular apse with an arched window in the center. There are rectangular niches on the sides. In the middle of the longitudinal walls are cut tuff pilasters with capitals. There are arched windows to the west and south. The entrance is in the south wall. Of the southern and western buildings, 0.5 m of the western one remained height fragment. The church is covered with tiles.

Regarding Mtskhetijvari, the following legend has been preserved: when the cross shrine was being built in Mtskheta, two brothers were working, one was cutting building stone on Eredvi mountain and sending it with an ox cart to the other brother, who was building the cross temple in Mtskheta.

Once a stonecutter slipped his foot, fell on a rock and died, when someone else continued his work, the carpenter in Mtskheta realized that these stones were not his brother's. He left and founded Mtskhetijvari near Eredvi, in the place where his brother died.[1215]

Regarding the construction of Mtskhetijvari, there is another story, which Prof. S. Makalatia wrote: "Eredvi people brought offerings to Mtskheta, they ran away from there and lay down on the field of Eredvi, where they planted; Then he went from here and stood on the ridge, where he was killed and sacrificed to the cross of Mtskheti. In this place, they also built a small throne, which is called

1213 Shida Kartli, I, p. 28.
1214 Ibid., p. 59.
1215 We recorded the transmission in 2007 in 1927 AD. From Otar Christesiashvili.

the cross of Mtskheta.[1216]

Most likely, the said temple is mentioned by the name of Kokhijvri by Kirion II, the Catholicos-Patriarch of All Georgia, who in 1897 visited the temples of Shida Kartli together with the Exarch of Georgia, Vladimir Bogoiavlenski. Abbot Kirioni wrote: "In this village there is a small church-Kokhi cross, the same fasting icon. The origin of its strange name is as follows: the feast day of the Koch cross, "Kokhisjvroba" always coincides with the third Friday of Easter. On this day, since ancient times, worshipers abstained from food and ate kobchkhila, a rather vascular plant. Once, during the meal, one of the worshipers put a stick on his throat and he choked. After this accident, the worshipers allowed themselves and allowed themselves to eat the salvific food that day. Over time, all this became a rule, and from that time the icon of Koch's cross is referred to as the fasting icon. On this day, no one works in the surrounding villages, so as not to get a big hail.[1217]

Berula, St. Elijah church

17. St. Elias hall-typed church is located in the northeast of the village. It dates back to the 14th century. It is built with cut stones of local reddish tuff.

Interior: To the east is a semicircular apse with an arched window in the center. In the north there is a narrow, arched niche, in the south - wide. In the middle of the longitudinal walls, there are three-tiered pilasters with capitals, which are supported by an arch supporting a semi-cylindrical arch. There are wide arches in the corners of the apse and on raised two-tiered pilasters in the corners of the west wall. In the center of the western wall, there is a wide entrance, arched from the inside and rectangular from the outside. A similar entrance is in the south wall. There is a round shaped window in the upper central part of this wall.

The church is surrounded by a cornice, the upper shelf of which is decorated with festoons. The middle part is a shaft, the lower part has arches, between which triangles are inserted. The windows are framed by shafts. On the tympanum of the southern entrance there is an ornament with the image of a leprechaun, there are roses on the sides of the arch.

The church stands on a single-level plinth. It is covered with tiles.[1218]

1216 S. Makalatia, Mentioned work, p. 83.

1217 G. Sosiashvili, about the trip of the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kirion II Exarch Vladimir to Shida Kartli, p. 105.

1218 Shida Kartli, I, p. 6

18. "Beri's Church" The building is a three-church basilica. It is built of well-worked blocks of dark red and wine-colored tuff.

Berula, Beri church

Interior: The main nave had a nave-shaped apse in the east with a window in the center. The northern half survived from it. On the three-tiered pilasters of the longitudinal walls, the supporting arch of the arch was supported, and from the side steps, decorative arches pass to the east and west. The southern wall collapsed during the 1991 earthquake, a small fragment has survived. It is possible to go to the southern nave through the door in the western half of the wall, to the northern side - through the door in the eastern part of the northern wall. There is a rectangular door in the southern corner of the western wall. The camera and conch are lowered. The circumambulation and the sanctuary have been destroyed.[1219]

19. Tower. North-west of the village and St. 30 m southeast of the Church of Elias, on an artificial hill, there is a ruin of a quadrangular tower. The south-west and north-east walls up to four meters high have been preserved in fragments. The entrance was in the southeast. The building is made of flat stone on a thick foundation. A buttress was attached to the south-western wall. Traces of the fence can be seen south of the tower.[1220]

Berula, Tower

Geri

20. Hall-type Church named after St. Giorgi. It is built with cut stone of different sizes. In some places, the stack is filled with flat, gray stone. To the east, an arched window is cut in the center. The apse has one wide arch in the north and two rectangular niches in the south. The church chamber is completed. A tall, arched window is cut into the north wall. The interior

1219 Shida Kartli, I, p. 64.

1220 Registration cards of immovable monuments compiled by the State Museum-Reserve of Didi Liakhvi Valley, compiled by Paata Basishvili, card # 83, 01.10, 2006.

is plastered. The floor is laid with rectangular stone tiles.

The wide arched entrance to the south is connected to the glass building, which is elongated and has an arched window from the outside. A two-story bell tower is attached to the western facade. Its arches rest on round columns. Above the window on the eastern facade, slightly to the left, there is a relief image of a cross. The approach to the church is from the east. Fragments of the fence can be seen around.[1221]

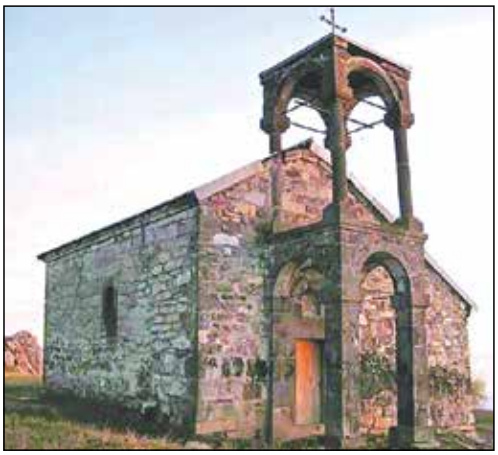

Geri, The temple of St. Giorgi

According to the narration, Parsman V (son of Bakur) married Khvaram, the daughter of the prince of Abkhazia in 536, who was followed by St. Icon of George with parts. The sanctity for the family of the future queen was handed over to Caesar of Byzantium. He gave the icon of St. Giorgi to his son Varamadsad, son of Khvaramze. In 541, Kartli was captured by the Persians, due to which the inhabitants took refuge in the mountain from lowlands. Parsman gave his Geri the part of the Patara Liakhvi valley, where later the St. Giorgi's Cathedral of Geri was built. The mentioned place was called the head of Geri. In 1186, by order of King Tamar, St. The fragmentary icon of Giorgi was brought from Geri to Arbo.[1222] In 1924, the antiquarian G. Bochoridze visited the St. Giorgi's Cathedral of Geri. As the researcher points out, there was a rock to the south of the temple, where: "As usual, they hang and die." There were two old flags in the church. Here there is a "flag for raising the spirits" - a stick on which napkins are rolled and bells are hung. In the south wall of the church, to the right of the doors, there is a stone on which the head of a bull or other animal is carved. There are two iron legs in the church. Outside the church, on the south wall, there is a stone with an inscription 31/21 cm: "Ketevana." It must be Giorgi. The stone is surrounded by an iron salt; He has a hole in his head; It seems that its owner or bringer was hanging on his neck."[1223]

1221 Shida Kartli, I, p. 43-44.
1222 G. Sosiashvili, Essays from the history of Shida Kartli, Tb., 2011, p. 96-101.
1223 G. Bochoridze, Mentioned work, p. 130-131.

Disevi-Kulbiti

At one time, there were twelve churches[1224] here in Disevi, but only a few have survived.

21. Church of the Savior of Disevi. It dates back to the X century. It is hall type. The church had a three-sided enclosure, the northern part of which has survived.

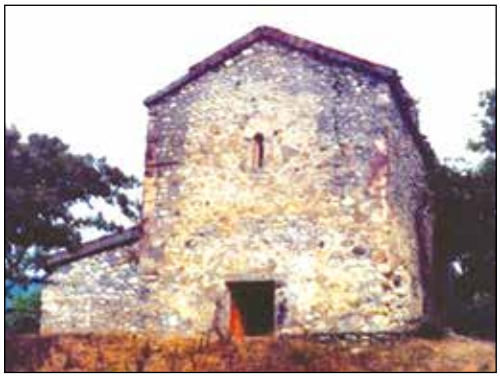

Disevi, The temple of Dzelitskhoveli

INTERIOR: To the east is a semi-circular apse with a rectangular window in the centre, flanked by tall, semi-circular arched niches with windows extending to the east facade. The conch is spherical. There are two pilasters on the longitudinal walls, which are supported by two arches supporting a semi-cylindrical arch. Decorative arches pass from the pilasters to the walls. In the center of the south wall, there is an arched entrance from the outside and a rectangular entrance from the inside. There are two arched windows in the south wall, one in the west. In the eastern part of the northern wall, there is a rectangular exit in the glass. The north window has a semicircular apse in the east. The glass building is closed by a semi-cylindrical arch supported by two arches. The arches rest on pilasters in the south, and brackets in the north. Facades are built with cobblestone, structurally heavy details with cut tuff. The cornice of the rectangular profile is also tuff. The roof is tiled.[1225]

At the beginning of the 70s of the 20th century, when Sergi Makalatia visited the Disevi monastery, the temple was used as a wheat warehouse.[1226]

In the church, Ioseb Megrelidze saw traces of a 6-7-line Asomaturli inscription, which was badly damaged, from which it was read an inscription."[1227]

22. The temple named after the Mother of God of Kulbiti is located on the outskirts of the village, on a small hill. It is cross-domed type. It is built with gray tuff. The dome is covered with tin, the skirts of the boat - with tiles. To the east is a semicircular apse with an arched window in the center. Arched entrances to the north and south of the apse lead to the sacristy and the deaconry. The dome rests on four pillars. The transition to the circle of the dome is done by means of sails. The columns are finished with plain capitals. To the south and

1224 Newspaper «Iveria», October 4, 1890 # 210, p. 2.
1225 Shida Kartli, I, p. 54-56.
1226 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 64.
1227 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, p. 28.

west are tympanum entrances, topped by arched windows. There is a similar window in the center of the northern wall. There are stone tiles on the floor. A frame decorated with a rose is placed in the south-eastern column. There are several graves of Cherkezishvili's in the church.

Kulbiti, The temple Mother of God.

In the center of the eastern facade is an arched window, on top of which there are several reliefs with geometric and zoomorphic ornaments. There are similar reliefs on the south and west facades.

In the floor of the church there are two graves - of Luarsab and Dimitri Cherkezishvili. Presumably, they were brothers, because both are mentioned as sons of Ioram, and their mother was the daughter of Amilbar-Shalantukhutse.

As it was said, the construction of the church is related to Gocha Batonishvili, who in the 16th century. He worked in the II half. He died during the battle at Gori Castle and was buried in the Kulbiti temple, between the northern pillar and the church. At the initiative of Gabriel Okropiridze, in the 19th century. In the 80s, the church was restored by Greek masters specially invited for this purpose.[1228]

Eredvi

23. St. George's Cathedral, built at the beginning of the 10th century. It attracts special attention with the inscription at the entrance of the temple.

Eredvi, St. Giorgi church

Inscription:

In the name of God the Father and the Son and the Holy Spirit, the Holy Mother of God, the Holy Mother of God, with the help of Saint Giorgi, the King of the Holy Constantine, who commanded and went down to Hereti, turned the King of Hers and became a slave in peace. At dawn, he prayed to Alaverdi, and his sorrow left Bredza. Kula went up for the second time. The fortress of Vejini was torn down. Kartli's home is of Tbelis Ivane's sweat, K~e's longing for chiefship, his cross, Gazrakhvi's longing for Nikozel's. Stephane

1228 Newspaper «Iveria», October 4, 1890 # 210, p. 2.

Episcope, with the strength of the followers, I, Theodore TaflaÁsdze, laid the foundation year…

Editions:

V. Topuria, Inscriptions of Shida Kartli, Historical Moambe, c. II, tf., 1924, p. 129-132;

R. Mefisashvili, 906-year-old architectural monument of Eredvi, "Georgian Art", #4, 1955, p. 101-138;

M. Lortkipanidze, Political Union of Feudal Georgia, Tb., 1966, p. 245-246;

I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, p. 37-40.

Corpus of Georgian inscriptions, lapidary inscriptions, I, compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980, p. 170-171.

20th century In the 20s, he prayed to St. Giorgi's Cathedral was visited by G. Bochoridze, who also saw other inscriptions in Eredvi. It is worth noting that the researcher not only copied the inscriptions, but also offers us the original reading.

According to G. Bochoridze: "There is a stone at the base of the right wall of the south door of the church, which has a Khutsuri inscription on the eastern side:

holy
C~I started[l]
Anne Moonan
Musavni
…
…Amen
[I]have."[1229]

e. i. "Holy (2) Giorgi, he began (l) (3) to be a slave (4) to harvest (5) to be together (6) to … Amen (7) (i) to have them".

As he notes: "In the left wall of the same door, facing west, there was a stone with Khutsuri inscription:

St. this
anbhe
Ne U~is
ni (p)a(m)
[...]L
I entered
[...]or

e. i. "St. Ese(a) 2(ri)an bche 3.ni o(fl)is(a) 4.ni pam(?) 5.(...)l(...) 6.enter(...) 7 .(...) a(mi)n."[1230]

1229 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 129.

1230 Ibid., p. 122.

At the base of the second described stone, the researcher saw a stone with a Khutsuri inscription:

this
ts~i g~Á sh~e
Helper
(t)a(k)ea
TaA
e. i. "This"[1231]

G. Bochoridze also clarifies that St. The antiquity of Giorgi's Church was completely preserved in 1923 and destroyed in 1930-31.[1232]

The church named after St. Giorgi of Eredvi is located inside the fortress-wall. In this fence, as the local elders say, the entire village took refuge during the Lezgin invasion period. The drinking water was supplied from the source of the oleanders located in the northwest. Pavlenishilis living in Eredvi were forbidden in the mentioned temple, which is confirmed by the surviving epitaphs:

"I am Bezhan Pavlenov, the son of Archili, who is at the grave. Please give me one pardon to the seer. I died on the 13th of 1872. I was 60 years old from birth."

"Princess Salome, daughter of Joseph Pavlenov, was born on October 6, 1853, died on March 10, 1876."

"Princess Elena, daughter of Ivan Pavlenov, was born on May 20, 1818. I died on December 25, 1901."[1233]

In 1897, the future Catholicos-Patriarch, at that time Abbot Kirion (1855-1918), visited the Church of St. Giorgi of Eredvi in 1897 together with the Exarch of Georgia - Vladimir Bogoiavlenski (1848-1918). Abbot Kirioni wrote about the temple: "The fortress is located in the middle of Eredvi village, where there is an old church, so old that it can be said that it was built on the still warm ashes of a pagan fire." The priest focused on the original and typical features of the church. The church is surrounded by a rather original roofed stone gallery, the two columns in the southern part of which are decorated with ancient, hard-to-read inscriptions of the Georgian capitals (we are talking about the inscription presented above - G.S.)."[1234]

On the north and south sides of the temple, there are also the remains of the old building, which is built with reddish hewn stone, and next to them there are gravestones with inscriptions of the 19th-20th centuries.

1231 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 122.

1232 Ibid., p. 123.

1233 G. Sosiashvili, from the history of distinguished families of Georgia, vol., 2008, p. 43.

1234 G. Sosiashvili, about the trip of the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kirion II Exarch Vladimir to Shida Kartli, Gori, 2019, p. 104-105.

I pray to St. At the entrance of the George's Cathedral, where there is an Asomtavruli inscription, there are egg-like balls on top of the column, which are called "nipple stones". S. Makalatia writes: "According to the belief of the people, nipple stones were milk-giving, and it turns out that women with dry milk used to come here, beg the Mother of God to give milk, light candles and put butter on them.''[1235]

24. Eredvi Castle. Vakhushti Bagrationi writes: "To the east of Ktskhilvali, towards Patara Liakhvi, there is a fortress and a church near it, St. Giorgi, Miraculous, on the north slope of the mountain, there is a small fortress. In the north of this mountain, this mountain separates Vanati-Geri-Khevi and Didi Liakhvi.[1236]

Eredvi, the remains of the Fortress

It seems that there were two castles in Eredvi, one of which has survived to this day (partially damaged), and the other castle, mentioned by Vakhushti, was located on the northern side, on the slope of the mountain. In our opinion, the aforementioned fortress had the function of controlling the Didi and Patara Liakhvi valleys, since both valleys are clearly visible from the Tsveriakho mountain.

The German traveler Güldenstedt also mentions Eredvi Castle. He considers this castle to be the property of Pavlenishvili himself: `...on the right side of Patara Liakhvi, down, to the south, in 1/2 hour we passed Eredvi Castle, which belongs to Pavlenishvili himself. It is located on the edge of the mountain and from here you can see the open plain up to Gori.[1237] Indeed, from the view of this mountain, a certain part of Shida Kartli can be seen like a palm, and the area of Eredvi was easily controlled.

The location of the fortresses in the Patara Liakhvi valley made it possible to quickly mobilize the population of Kartli against the enemy coming from the North Caucasus, in particular, the Dagestanis: "First, the fire was lit on the Phokhalo fortress, then on the Khaduri tower, then on the Eredvi fortress, finally on Mtskhetijvari and then on a hill at the castle, people were marching against the Lezgins. According to the legend, when Erekle II was going on a campaign against the Lezgins,[1238] one Eredvi fighter - Bero, along with his brothers-in-

1235 S. Makalatia, Mentioned work, p. 82.

1236 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, c. c. IV, p. 371.

1237 Guldenstedt's trip to Georgia, Vol. I, p. 99.

1238 Narration In 2007, we recorded the birth of a resident of the village of Eredvi in

arms and friends, fought on the side of the king.

According to the story of Otar Christesiashvili, a resident of Eredvi, on the north-western side of Eredvi mountain, where the bypass road crossed the Didi Liakhvi valley, until the 40s of the 20th century, the remains of the castle were preserved. According to tradition, this hall was built by King Tamar, where he went every summer. It should be noted that according to Ioane Bagrationi, King Tamar had a summer palace in Eredvi.[1239] There is still a wonderful spring on Eredvi mountain, which is called Dedoplistskaro. This source stands out among other sources.

As it was said, the historian Oman Kherkheulidze also mentions Eredvi Castle. Regarding the battles of Givi Amilakhvari, who rebelled against the Iranians.[1240]

25. Beri's Shrine - three-church basilica. It was built in the middle of the 10th century.[1241]

26. The red chair dates back to the developed Middle Ages. The ruins of the three-church basilica. It was built with hewn red tuff blocks. Fragments of the central nave have survived. Namely, the broken wall in the middle of the east, the eastern half of the northern wall and a small fragment of the southern wall.[1242]

Eredvi, Tsiteli (Red) church

27. Kavti's shrine was erected on a small hill west of the village.

28. St. is located here. Barbale shrine.

Vanati

29. Vanati Castle. According to tradition, the said castle belonged to King Tamar. However, there is another version according to which the castle was built in the 18th century. During the enemy's invasion, an alarm fire was burning on the Vanati fortress, which could be seen from other fortresses in Kartli, and with this sign, people were getting ready to fight against the enemy. Since the Vanati castle is in an inaccessible place, it is very difficult for the people to build it.

1927. From Otar Christesiashvili.

1239 Ioane Bagrationi, Description of the surnames of the nobles of Georgia, Tb., 1997, p. 18.

1240 Oman Kherkheulidze, The Life of King Iraklis II, the text was prepared for publication, Lela Mikiashvili added research, a dictionary and a search engine, Tb., 1989, p. 43.

1241 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, p. 37.

1242 Registration cards of immovable monuments compiled by the State Museum-Reserve of Didi Liakhvi Valley, compiled by Paata Basishvili, card # 86, 02.10, 2006.

They stood in a small boat and handed each other the building stone from hand to hand until the top of the hill.[1243] According to Vakhushti Batonishvili's description: "...the castle of Vanati was rebuilt by Shanshe. They followed the trail of Kizilbashta, behind the castle, to the north there is a high, carafe-colored, scaly Liakhvi rock, and there are many hollows carved into it..."[1244]

Vanati fortress from the south-west (Author's photo)

G. Liakhveli wrote about the castle of Vanati in "Droeba" newspaper: "There is a ruined castle in Vanati, built on a high rock on the edge of river Liakhvi. The castle is built round and very artificial. In one of his rooms, a road has been dug under the ground, which leads to Liakhvi, and with the help of which they say that the troops can move water to the front.[1245]

From the beginning of the 18th century, the nobility of Ksani firmly established a foothold in Vanati. In our opinion, the establishment of the Ksani eristavs in Vanati is connected with the Shanshe eristavi. Due to its strategic location, the Vanati Castle was of great importance in terms of protection and surveillance of the northeastern part of Saeristavo of Ksani, in particular the Patara Liakhvi Valley, therefore the restoration of the Vanati Castle by Shanshe Eristavi was not accidental. A number of important facts are connected with Vanati castle. We will stop with a few words to clarify the date of renovation of Vanati Castle. It is known that Shanshe, after the death of his father Datuna, memeber Ksani nobility, inherited the Ksani nobility in 1718. After becoming Eristavs,[1246] Shanshe, like his father, opposed the royal court of Kartli. Acad. D. Berdzenishvili dates the first apostasy of Shanshe to 1720.[1247] The fact of confrontation between the Shanshe people and the royal authorities can be found in Vakhushti's writings as well: And the king sent his sons Bakar over Ksani and Vakhushti over Liakhvi. They entered and they all went... Shanshe saw this and came to Bakari with a bow, this brought him to his father's house, the king turned back to Tiflis and gave rest to the people from hunting, he chose the great

1243 We recorded the narration from Sevasti Jojishvili, a resident of Vanati, born in 1918.

1244 Vakhushti Bagrationi, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, Vol. IV, Vol., 1973, p. 369.

1245 Newspaper "Droeba", 1884, #77, p. 2.

1246 D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, p. 317.

1247 See N. Berdzenishvili, Documents from the history of social relations of Georgia, Vol. I, Vol., 1940, p. 177.

ones and pardoned them and brought Shanshe to their time."[1248]

As can be seen from this report, Vakhushti himself took part in the expedition sent to punish the people of Ksani. Vakhushti's visit to Patara Liakhvi valley was not accidental. The royal court was well aware that Shanshe Eristu had reliable defensive fortresses in the said valley. It is likely that Shanshe was fortified in Vanati Castle at that time. As mentioned above, Vakhushti attributes the restoration of Vanati Castle to Shanshe. In our opinion, the restoration of the Vanati fortress should be assumed between the years of Shanshe's rebellion and apostasy (1718-1720). After the establishment of the Ottoman rule in Kartli, Shanshe Eristav launched a fierce battle against the invading forces, although he could not find a common language with Teimuraz II, who, with an apparent Ottoman orientation, fought against the rebel forces in Kartli.

To confirm this, we can refer to the report of Sekhnia Chkheidze, according to which Teimuraz marched to the Saeristavo of Ksani: "With Koronikon, in the month of July, they met Shanshe, the Eristavi of Ksani, Kakhetian noble, the army of others and the Georgians, captured many souls, burned the villages, castles and towers, Satskhenisi and Kvabebi. They destroyed the castle into Vanati. At the end, Eristavi Shanshe begged and reconciled."[1249]

The castle of Vanati had a secret tunnel that led to the plain, on the edge of the river Patara Liakhvi, through this tunnel, the prison guards used to draw water. The castle is currently in ruins, fragments of the northern wall and gate remain.[1250]

There are several monuments preserved in the territory of Vanati. These are:

30. Church named after the Savior. It is a small hall building and dates back to X-XI centuries.[1251] Itraf church in Vanati is mentioned by G. Bochoridze. Next to Vanati, in the vicinity of Dmenisi, he also saw caves: "Itraf, is called a place on top of Vanati. There is a church there, there are also settlements. There is a stone cross in the church, which is on the altar. The cauldrons are in Dmenisi Country House, near Vanati Castle. There are cave rooms there, before you could enter seven rooms, now you can enter only three, and you can't enter the rest."[1252]

31. The niche named after the Savior is located on the hill opposite Vanati Castle. There are ruins of an old chapel near the niche, which shows that a small temple stood here at one time. A cross was erected next to the niche on the initiative of Giorgi Makhniashvili and Zurab Tedeluri, who lived in Vanati before the August 2008 war.

1248 Vakhushti Bagrationi, Life of Georgia, St. II, d. Chubinashvili's ed., Spb., 1854, p. 81.

1249 Sekhnia Chkheidze, Life of the Kings, K.ts. II, p. 335.

1250 P. Zakaria, Tskhinvali region, Tb., 1981, p. 21.

1251 S. Makalatia, Liakhvi Valley, Tb., 1971, p. 59; Shida Kartli, Vol. I, p. 70.

1252 G. Bochoridze, Mentioned work, p. 129.

Vanati church of the Mother of God

32. Church named after the Mother of God. On the edge of the village, on a forest-covered hill, there is a church in the form of ruins. The temple was once covered with cut stone.

The ruin next to the church may have been a bell tower. In the vicinity of the Cathedral of the Mother of God, the stone of the ancient embankment has been preserved to this day. The temple should probably be dated to the middle ages.[1253]

33. Basilica Church of the Virgin Mary. It stands in the village cemetery and was probably built in the 19th century. Dean Shio and Archbishop Nikoloz Chkheidze[1254] are mentioned in the inscription on the architrave of the south door of the church. This inscription was read in 1924 by G. Bochoridze, who writes: " On top of the south doors of the old church of village Vanati there is a stone with the inscription: "Shio deacon[...]Chkheidzen-kz st. Mention the main e[-] isco[..]si."[1255]

In the mentioned temple, there is a standing stone, on which we read: "Death has saved me from sin. The inscription dates back to 1861-62 and is badly damaged.[12561257] At the time, this inscription was read by I. Megrelidze.[1258]

According to tradition, a clergyman named Chochishvili worked in this temple at the end of the 19th century, and he was buried here. However, his grave will be robbed later. There is an old cemetery next to the Church of the Virgin Mary. Most of the graves date back to the second half of the 19th century.

The testament inscription of Nikoloz Chkheidze and Deacon Shio on the gate of the Vanati church of the Mother of God (author's photo)

1253 S. Makalatia, Liakhvi valley, p. 57.

1254 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 4, vol., 1979, p. 287.

1255 G. Bochoridze, Mentioned work, p. 129.

1256 There is also a damaged inscription on the tombstone of the priest Nikoloz Kandelaki: "Blagochini Kandelakov Nikoloz is here, I cried for my unfortunate birth... I left this village on January 3.''

1257 See i. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, p. 35.

1258 Ibid.,

34. The Church of the Mother of God is located in the middle of the village, it must have been built in the late feudal period. The building was originally domed. Currently, it has a roof.

35. Saint Mary's niche is located in the yard of the house of Zurab Tedeluri, who lives in Vanati. There are two huge boulders in place of the niche. According to the narration: "There used to be a shrine here, I heard from my father that pottery and human bones were found in the vicinity of the niche. People come on Tuesdays to pray at the shrine of Saint Mary.

36. The so-called **"Disintegrated seat"** is located on the north-eastern side of the village.

Zonkari

37. Church of the Virgin Mary. It dates back to the 8th-9th centuries and is located in the north of the village. The church is a hall. It is built with flat stone and slate.

Zokari, the fragment of the church of the Mother of God

Interior: To the east is a rectangular apse with an arched window in the center. The conch is spherical, the transition to it is made by the system of tromps. A fragment of the skull has survived. There are arched niches on the sides of the window. There are three-tiered pilasters in the middle of the longitudinal walls. The middle parts were supported by the arch supporting the arch, the sides by decorative arches. Pilasters, trompe and window sills are made of stone. The interior was lit by east, west and south arched windows. In front of the chapel, against the north wall, stands a massive boulder with a large wooden cross embedded in it. The western entrance is arched from the inside, archi-traved from the outside. The southern entrance is rectangular. The interior of the church is filled with ruins, overgrown trees.

The northern facade is completely covered, while the western and eastern facades are partially covered by soil that has fallen from the slope. A lot of building stones are scattered around the church, including the hewn blocks of the turban. Tombs (stone boxes) can be seen near the temple.[1259]

38. Shiotsminda is located 2 kilometers north-east of the village, in the forest. The church is a hall. It is built with cobble stone, flat stone and cut tuff blocks. To the east is a rectangular apse with a window in the center. In the

1259 Shida Kartli, Vol. I, p. 113.

same wall there are two arched niches. There are three-tiered pilasters on the longitudinal walls, from the sides of which decorative arches pass. The arched entrance is to the south. The ground level is raised so that only its arch and tympanum are visible. The interior is filled with soil and rubble, plants have grown. The church has a storeroom attached to the west, the chamber of which is cylindrical. An architrave can be seen at the entrance of the storehouse, the rest is covered with earth.[1260]

To the south of the church, there are stone boxes on the side of the road.

Zonkari, the northern wall of the residence hall

39. The residential hall is located 2 kilometers north-east of the village, in the forest by the road. They are built of cobblestones and flat stones, boiling is used. It is a large, rectangular building. It is built with flat stone on a thick foundation. It is rectangular in plan. The northern wall is 2 m high, the others are 4-5 m high. The architrave entrance is from the west, the other walls have rectangular niches. The south wall is open in the center.[1261]

Inauri

40. Bekhuse (Bekcho) Castle. It is located 2 km south of Nasoflari (former village) Inauri, on the right bank of river Patara Liakhvi, on a high slope. The building is made of flat stone. Vakhushti Batonishvili writes about the location of Bekhushe Castle: "This ravine (Shanbiani - G. S.) is joined on the west side of Liakhvi. At the confluence of this Liakhvi, where there is a fortress Bekchosi in the middle of two rivers[1262]

Inauri, Bekhushe fortress

At the beginning of the 14th

1260 Shida Kartli, Vol. I, p. 113.

1261 Ibid.

1262 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 363.

century, Vakhtang III, in exchange for loyalty to Shalva Kvenipnevel, "provided Truso, Ghuda ... writing Ãevi, BeÃushe, and the vision of all the great ones."[1263]

During Tamerlane's invasion in 1399, Virshel Quenipnevel sheltered "Khizanni and Mamatsulni" at the Knogo fortress, while he himself stood in the Bekhushe fortress, however, the fortress was "broken from the inside". One of those in the Knogo fortress, named Khareba, betrayed the common cause and in this difficult situation he invited the Dvals opposing Kvenipnevel, but it was useless for Virshel to turn back to Temur and he went to the Knogo fortress with the surviving army, after which "Khareba" and his followers stayed in the castle and dreamed of everyone and opened their prisons."[1264]

J. In 1976, Gvasalia found the Bekhushe Castle already in ruins. The fortification building is built of flat stone in a typical medieval style. It is elongated on the west-east axis with a length of 15 m. The western part is a tower. It has an entrance in the east wall of the second floor. The entrance is rectangular, has a toilet hole. The first floor and part of the second floor are filled with rubble. The tower can be seen at the level of 5 floors.[1265] The first floor was lit by two narrow windows on the east side. The overlap between the floors was coiled (coil grooves are visible). There is a fireplace in the southwest corner of the III floor. The wall of the tower has a buttress from the northwest with battle openings. There is one window in the eastern wall of the II, III and IV floors. The walls of the fence are preserved at a height of 1-3 m.

Due to its location, the fortress must have been particularly difficult to access from the east and southwest.[1266]

41. The Spine Tower is located in the south of the village, built from the local rock. The pile is dry. Four floors have survived. There is a rectangular entrance in the eastern wall of the second floor. Above the entrance, there is a rectangular window on the third floor. The sockets of the roofs between the floors have been preserved. A large part of the fourth floor has collapsed.[1267]

inauri, zurgiani koSki

1263 Life of Kartli, vol. II, p. 444.

1264 T. Zhordania, Chronicles, Vol. II, p. 15-17.

1265 J. Gvasalia, Historical Monuments of Little Liakhvi Valley, «Dzeglis Megobari» #43-44, 1976-1977, p. 21.

1266 Shida Kartli, Vol. I, p. 122.

1267 Ibid., p. 124.

Maraleti

42. Church. It is located on the mountain. It dates back to the late Middle Ages. The church is built of flat stone. The walls are preserved at a height of 1-1.5 meters, in some places less. It is rectangular in plan, with a semicircular apse in the east. Only the stones of the lower part of the apse are visible. The entrance seems to be distinctly to the south. The ground level is significantly raised.[1268]

Ortevi

Ortevi, the church of St. Giorgi

43. The church named after St. George is located in the village cemetery. It was built in the late Middle Ages. The church is built of both cobblestone and flat stone on a thick foundation. Well cut stone is used in the corners. The hall church is rectangular in plan, it is finished in the east with a box apse, in the center of which there is an arched window. There is a rectangular niche on both sides of it. The triumphal arch rests on brackets. The floor level of the apse is one step higher than the floor of the hall. The church chamber has a semi-cylindrical shape. The arch of the arch rests on brackets. Longitudinal walls are divided into two almost equal parts by means of pilasters. The capitals of the pilasters have a simple profile. The capitals and apse shoulders are supported by wall arches. The hall is lit by east and west arched windows and south rectangular windows. The western window tapers from the inside out. The interior is whitewashed, the floor is laid with Georgian bricks.

The southern entrance is arched, the tympanum is plain. There are brackets on both sides of the entrance. In the lower part of the southern facade, large blocks of hewn stone are embedded, on which there is a relief image of isosceles crosses. The western window is framed by a stone. Where are the facades of the church? The cornice has a simple profile. The church is roofed with slate by the local population.

The floor in the church is broken in many places. Plasters in the interior have fallen. The eastern window is badly damaged.[1269]

1268 Shida Kartli, Vol. I, p. 145-146.
1269 Ibid., p. 154.

Rekhi

To the southeast of the village of Kvemo Zonkari, in the territory of former village Rekhi, there are the ruins of the church, which has a rectangular tower in the west. According to the stylistic features, the church appears to be from the pre-feudal period, and the quadrangular tower built on it is from the late feudal period.[1270]

44. The church is rectangular in plan, without an apse. The buildings are made of flat stone, the arches and pilasters are made of stone. The door is on the south side. Above the door are two architrave stones. A semicircular arch made of tuff stone is built from the inside.

Rekhi, the interior of the church

On the side walls there are two pairs of arches. The corners of the rectangular altar are trapezoids in the shape of a quarter of a sphere.

A window has been cut in the east wall, which has been filled.

Satikhari

Satikhari fortress

45. Castle. It dates back to the beginning of 18th century, with stands on the mountain. It is built with flat stone of different sizes. Fermentation is used. A loose wall pile is filled with fine pebbles.

The castle is rectangular in plan. Cylindrical towers are placed in the corners. The north-west and south-west towers are relatively better preserved. The other two towers have collapsed to the ground. On the second floor of the towers there are cut-outs. There is a fireplace in the center of the south wall.

Part of the wall of the north-eastern tower enters the courtyard of the castle, the rest of the towers are located outside the castle.[1271]

The western, southern and partly eastern walls of the castle have been preserved.

1270 J. Gvasalia, Historical Monuments of Patara Liakhvi Valley, p. 25-26.

1271 Shida Kartli, Vol. I, p. 156-157.

46. Church of the Virgin Mary, dates back to the 9th-10th centuries. It is built with flat stone of different sizes, using boiling. Cobble stone is found here and there.

The hall church is rectangular in plan, with a semicircular apse ending in the east. The middle part is destroyed. The southern heel of the triumphal arch has been preserved. The church's chamber and conch have fallen down, the walls remain at a height of 6-7 meters.

The southern entrance is visible 50 cm above ground level. The interior is filled with fallen stone.

The northern facade is upholstered. There are large trees growing along the walls of the church.[1272]

I. Megrelidze in Satikhari also mentions the churches of St. Giorgi and Kviratskhoveli.[1273] Satikhari Giorgi's Church has been described by G. Bochoridze, as a trustee of the Antiquities and Monuments Protection Special Committee, was in Patara Liakhvi valley in 1924 and listed many monuments. The researcher writes: "St. George's Church stands in the village, on a high place; It is a one-nave building, 5-3.5 m., built of cobble stone and lime; Today it is a ruin: only the eastern half has been preserved, the arch is also half collapsed. The floor is covered with rubble. It has a door to the south, a window: one to the east, one to the south. The table and the altar are attached to the wall.[1274]

There is another hall-type church in the village. It dates back to the late Middle Ages. It is built with flat stone of different sizes, using boiling. It is rectangular in plan. A narrow window is cut to the east side of the sanctuary. There is a rectangular niche in the western wall. The walls are preserved at a height of 5-6 meters, and in some places up to 1-2 meters. The church had an entrance from the south. Currently, the doors are broken.[1275]

Satskheneti

47. "Gomarti" hall church, with a large rectangular building, is located in the northeast of the village, approx. in 3-4 kilometers. It dates back to the VIII-IX centuries. The chamber was cylindrical, the central part of which is collapsed along its entire length.

Satskheneti, Kviratskhoveli

There is an arched window in the

1272 Shida Kartli, Vol. I, p. 158-159.
1273 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, p. 34.
1274 G. Bochoridze, Mentioned work, p. 126.
1275 Ibid., p. 159.

center of the west wall. Corner pilasters are attached to the same wall, the arch transferred into them is supported by capitals.

The arches, capitals, pilasters and conch are made of cut stone, and the walls are built with flat and cut blocks.

The church has a rectangular window from the south. Such type of stone is also used as a construction material here. The entrance to the church is in the center of the south wall.

Above the window of the western facade of the church, a tile with the composition of a "flowered cross" is placed.

The overlap is not preserved.[1276]

48. The Church of the Holy Spirit dates back to the late Middle Ages. It is built with Georgian bricks. The upper middle part of the southern wall and the southern part of the arch have been destroyed. In the center of the apse there is an arched window, on both sides of which there are wide, arched niches.

Longitudinal walls are separated by pairs of pilasters. The supporting arches of the arch were transferred to them.

The church is lit by four arched windows. The entrance is from the south and east.

The western wall of the church and the central part on the southern side have been completely destroyed.[1277]

49. Church of St. George, dates back to the developed Middle Ages. It is located in the northwest of the village, on the Ganapira mountain. It is built with cobblestones, boiling is used.

Shirim stones are used in the lower part of the window. In the sanctuary there is a reddish stone with a cross inscribed in a circle.

The church has two arched doors, one to the south, the other to the west. Apparently, later, they made a detour to the southwest.

Human figures are scratched on the stone above the window of the eastern facade.

The church is heavily damaged: the chamber and conch are collapsed, the upper part of the walls is broken, and the roof is broken.[1278]

Siata

50. Spinal tower, located in the Patara Liakhvi valley, on the right side. A strategic place has been chosen for it, from which both sides of the river can be clearly seen in the long distance. Later, a wall was built for the tower. The tower has seven floors. The entrance is on the second floor. The first floor has a window. On

1276 Shida Kartli, I, p. 162-163.
1277 Ibid., p. 160.
1278 Ibid., p. 160-163.

the third floor, on the side of the door, two windows are cut in the flat wall on one horizon. On the fourth and fifth floors - one each, most of the walls of the sixth floor are broken, but traces of windows are visible here as well. Only the back wall of the seventh floor has survived. A square window can be seen in it.

The tower gradually narrows upwards. The wooden roof between the floors is completely closed. The facades of the tower are separated by a rectangular cornice at the border of the fifth and sixth floors. Below the eaves, the tower is built with large stones, and above with thin stones on a thick foundation.[1279]

Siata Tower is mentioned in connection with the rebellion of the last people of Ksani. In 1777 Giorgi Kularaghas fortified the castles against Erekle II. Erekle sent Giorgi and Levan Batonishvili to punish the rebellious Eristavi in Ksani valley, and Amilakhori to Patara Liakhvi valley. Finally, Giorgi Ksani Eristavi took refuge in Siata Castle, but could not withstand the attack of Erekle II and surrendered.[1280]

The towers of Siata

51. There is also a **second tower** in the village with a fragment of the built church. It is located on a high mountain. It is built with flat stone. Slate is used in some places.

52. Siata church is rectangular in plan, finished in the east with a rectangular sanctuary, of which only the north-eastern corner has been preserved. The height of the walls is 1.5 m, in some places it reaches less.

The church had facades from the south, north and west, of which only the western part of the south facade has survived. Both buildings are connected by entrances to the tower, which is on the southwest side of the church.

The tower is preserved at the level of three floors. The first floor is filled with earth and fallen stone. In the south wall of the second and third floors, rectangular niches are cut.

Traces of inter-floor roofing, post sockets have been preserved. In the church and the tower, the soil layer is strongly raised and plants are growing.[1281]

1279 Shida Kartli, I, p. 167-168.
1280 Chronicles of Georgian history, p. 178.
1281 Shida Kartli, Vol. I, p. 170-171.

Snekvi

53. St. Giorgi of Snekvi, a monument of Georgian architecture of the beginning of the 9th-10th centuries, is located on the left bank of the Patara Liakhvi River, on the bank of the former village Shnekvi.

The church is built with raven, shirim and red stone. The rectangular building has a semicircular apse in the east. In the west wall, on both sides of the entrance, there is a tall niche. The vaulted arches of the vault rest on pilasters. Above the southern door is a recessed tympanum, and on the eastern facade, above the window, there is a relief image of a cross with the ends spread out.

According to G. Bochoridze, Snekvi. St. Giorgi's Church preserved a bell with an equestrian inscription:

"Davlaberidze Glakha of St. Giorgi of Snekvi donated to you."[1282]

54. Fragment of the **Hall Church of the Virgin Mary**, dating back to the Middle Ages.[1283]

Prisi

55. The Church of the Virgin Mary is located on the outskirts of the village, in the north. It dates back to the IX-X centuries. The church had an enclosure from the west and south, only the foundation has survived. The church is built with large cobblestones. The entire eastern facade, cornice and structurally necessary sections are cut wine colored tuff.

Prisi, the church of the Mother of God

Interior: To the east is a semi-circular apse with an arched window in the centre, with deep niches on the sides. A tall, rectangular table stone is placed on the wall. The floor of the apse is 50 cm higher than the floor of the hall. In front of the apse, in the northern corner, there is an embass – a hewn square of stone with a carved surface. There is a tympanum entrance in the western half of the southern wall, and an arched window in the eastern upper part. The western entrance is rectangular in shape. In the centers of the longitudinal walls are cut tuff pilasters, the capitals of which are supported by a semi-cylindrical vault supporting arch.

1282 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 129.

1283 Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 9, vol., 1985, p. 446.

Facades: The eastern facade is covered with cut tuff stone. Above the window there is a relief of the "Bolnuri" cross. The rest of the facades are built with cobblestones and a strip of tuff blocks is placed in the upper register. The cornice of the church has a simple, rectangular profile. The southern and western facades have eaves in the middle, on which the glass roof was supported. The church is covered with tiles.[1284]

Ksuisi

Ksuisi, the church of the Mtavarangelozi (Archangel)

56. Church named after the Archangel, dates back to the late Middle Ages. The church is a one-nave hall-type building. Mortared chapel room is attached to the west. The inside and outside are plastered with lime. A building was built to the south, the remains of which are there.[1285]

In 2003, with the efforts of the local population, the temple was restored. During the Soviet period, the church was converted into a bakery.

Interior: the walls and the chamber are plastered with plaster. To the east is a semicircular apse with an arched window in the center, to the north of which is an arched niche, to the south – a rectangular one. The concrete floor of the apse is 20 cm higher than the floor of the hall. There are three-tiered pilasters in the centers of the longitudinal walls. The middle step is supported by a semi-cylindrical arch supporting the arch, on the sides - decorative arches. There are two rectangular entrances to the west and south. There are two arched windows in the south wall, one on the west side. The facades are made of flat and cobble stone. The church is covered with tin. Comes with a simple profile cornice.[1286]

57. Mother of God, located in Naniauri district. It has been completely destroyed, only fragments of the foundation and a small part of the southern wall remain. It is impossible to determine and date the plan of the church without cleaning. Presumably, it should have been a hall church with a three-sided circumambulation.[1287]

1284 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, p. 35-36.
1285 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 126.
1286 Shida Kartli, I, p. 198.
1287 Ibid., p. 197.

Shambieti (Shambiani)

Among the antiquities of the village, the tower, palace and church are worth mentioning.

58. Tower. It is located in the territory of the village. It is built with large oblong blocks of flat stone, and remains 8 stories high. On the upper floor, the stones gradually decrease. The flat wall faces the river. There is an entrance on the second floor of this wall, on top of which there are 5 narrow windows. The eighth floor has a large quadrangular window on the back side for the overlap between the floors. In the east and west walls, opposite each other, there are four large square pits for the supports of the pillars.[1288]

59. The palace is located to the east of the village, approx. at 1 km. It is built with flat stone of different sizes, with dry piles. Slate is used sporadically. The hall and other storage rooms, as well as the stables (or boseli) have survived from the palace complex.

The hall is rectangular in plan with an arched entrance to the west.

There are fragments of the wall around the palace. There are trees and plants growing all over the buildings.[1289]

60. The cross-domed church is built with flat stone of different sizes, using boiling. It dates back to the late Middle Ages. It is located in the countryside. It is currently completely collapsed.

Shambieti church

A large arched window was added to the church from the south, and arched entrances to the north and west. All three entrances have gates. The northern entrance has been built and converted into a window. Only one pillar of the northern gate remains. The southern gate is completely broken. The semicircular arches of the western gate rest on square columns.

There are remains of the wall around the church.[1290]

61. St. Giorgi's Church. The building is a hall. It dates back to the 8th-9th centuries and is built of flat stone and slate on a thin foundation. Fragments of the eastern, northern and southern walls have been preserved. The church had

1288 J. Gvasalia, Historical Monuments of Patara Liakhvi Valley, «Dzeglis Megobari», 1976-1977, #43-44, p. 24.

1289 Shida Kartli, Vol. I, p. 213.

1290 Ibid., pp. 213-214.

Tsipori church of St. Giorgi

a rectangular altar with a window in the center. There is a rectangular niche to the south of the window.[1291]

62. Church of the Red Cross, located at St. East of George's Church, approx. in 10-15 meters. The building has a rectangular plan. It is built with large reddish stones. The western and southern walls at a height of 2 m have been preserved. The rest of the sections are destroyed. The fragment of the temple is filled with earth and ruins.[1292]

Tsipori, Tsiteli Jvari (Red cross)

63. Tower. The defensive building is built of whitish flat stone. It is close to a square in plan. Two floors have survived. The first floor and half of the second floor are filled with rubble and earth. In the south wall of the second floor there are combat niches with guns. There is a rectangular window in the west wall. The northern wall is completely destroyed.[1293]

Tcharebi

64. The Church of the Virgin Mary is a three-nave basilica, dating back to the XIII-XIV centuries. It is located in St. 150 meters south of the wells, in an elevated place. It is built with cobblestone and flat stone, covered with wine-colored tuff. The columns, arches and altar arch and doors and windows are of hewn stone, the rest are of rock. The columns are made of blue stone.

There are three chambers to the north and south.

A small room was built in the northwest corner of the church, and a cellar was built in the north.[1294]

It had a gate resting on columns carved from basalt stones to the south, the southern door of which was richly ornamented.[1295]

1291 Shida Kartli, Vol. I, p. 236.

1292 Ibid., p. 237.

1293 Ibid., p. 237-238.

1294 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 127.

1295 J. Gvasalia, Historical monuments of Little Liakhvi valley, «Friend of the Monument», 1976-1977, #43-44, p. 24.

According to G. Bochoridze, there was a marble stone in the church with the inscription: „I built this church for the elder monk Sarnintsa.“ One of the pillars holds so much property that if the church needs renovation, there will be more left over.“[1296]

The eight-lined inscription of Tcharebi church

The inhabitants were looking for the treasure, but could not find it.

Later, this place was appropriated by Zadeshoshvili, who broke the marble stone and threw it into a pit or a pitcher.

Aleksandre Okropiridze told G. Bochoridzi that the wealth hidden by the monk was to be found in the stones of the foundation.

According to tradition, the church was originally built by King Tamar. Along the south-east corner of the church were two eight-bowl pitchers. One of them was taken out by noble Makhatelianis' and taken to Zardiant-Kari, and the other one had an Asomaturli inscription on its mouth:

City ts~o: mother of God (d)vit Beri Tashireli

(Holy Mother of God, have mercy on David the Beri of Tashireli).

Local children damaged the inscription.

There, on one of the pitchers, G. Bochoridze also saw the second inscription: "Davit Beri, Tashireli, was sacrificed to me."[1297]

The church must have been built on the site of a much earlier temple. An inscription stone (dimensions: 30-20-15 cm) was found in the floor of the apse of the church, with an eight-line inscription in relief capital letters:

..... creates
..... try it
Gnsne slsa
GBRLSA BK
Rdkhtsa ms
to the grmrsasl
Stfn is building a road
it is ….

1296 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 127.
1297 Ibid., p. 128.

1. [Christ …] be
2. ...God's sinner
3. Rest your soul
4. Gabrieli's Baku
5. Rdukhti Mikheli
6. Daughter of Gvaramavri
7. Stefanes Gdz(?) Ags(?)
8. Akhridze.[1298]

Kheltchua

65. Archangel Cathedral. To the east of the village, fragments of the foundation of the almost completely destroyed church remain. It was probably a small hall building, approx. 7.5X7.5 m. Due to severe damage, it is not possible to determine the plan and date.[1299]

1298 J. Gvasalia, Mentioned work, p. 26.
1299 Shida Kartli, I, p. 263.

Patara Liakhvi Gorge Monuments of material culture and lapidary inscriptions near the so-called occupation line

Arbo

Vakhushti Batonishvili writes about the church of Arbo: above is the church of Arbo, the miracle-working saint, on the edge of Patara Liakhvi, in the west.[1300]

In the center of the village, On the opposite side of N. Lomouri House-Museum next to each other there are St. Giorgi's two churches.

66. St. Giorgi hall church is old, dates back to in the feudal age. The building has a hall (9.3X5.9 m.) and is built of cobble stone. Corners, windows and eastern facade are covered with cut stone. The church has two entrances. One - in the western part of the southern wall, and the other - in the western wall. There is a damaged building in the southwest.

G. Bochoridze saw Arbo St. Giorgi in the village. St. Giorgi's wooden silver-plated cross (70X34 cm.) with equestrian inscription:

St. We want [.....]
Arutina Shem [.....]
St. Giorgi [.....]
Illness [.....]
CCP Uam.[1301]

Arbo, Cross-domed and basilica-type church of St. Giorgi

1300 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, p. 369.

1301 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 105. G. Bochoridze could not accurately read the chronicon indicating the date of the cross inscription. Choronicon «uam» (u (=400), a(=1), m(=40), that is, unit is before ten, which is not typical for Georgian chronology.

67. The construction of Arbo St. Giorgi's cross-domed church, as it was said, began in 1847 at the initiative of Deacon Iacob Lomour and in the 19th century it was finally over. In 1897, the Exarch of Georgia, Vladimir Bogoiavlenski (1848-1918), visited the Arbo St. Giorgi church along with other churches of Shida Kartli. The highest religious hierarch first stopped in Ditsi, where he saw the church named after the Mother of God of the mentioned village and its property, and then visited Arbo. The Exarch was accompanied by the future Catholicos-Patriarch Kirion II (1855-1918), who was abbot at that time. St. The review of the travel of Vladimir Bogoyavlensky belongs to Kirion's pen. The future patriarch wrote that the domed cathedral of St. Giorgi of Arbo was consecrated in 1890, although it was not yet finished.[1302] The temple is built with bricks and crushed stone. There are small storage rooms on top of the church and the deaconry. A brick staircase leading to these rooms is built into the outer walls. The neck of the dome rests on two piers and apse shoulders.

There is a gate along the entire length of the western wall. A brick staircase is inserted in the west wall in the belfry built over the gate and goes up to the rooms located on top of the side storerooms.[1303]

As it was said, Arbo St. Giorgi was considered Geri's younger brother and worshipers came from all over Georgia. The importance of the temple increased especially after the St. The parted icon of Giorgi, which was brought from Byzantium at the time and in Arbo in the 19th century. It was kept until the 60s.

During the reign of George XII (1798-1800), deacon Andria Zhuruli from Arbo removed the icon of St. Giorgi's body parts and sold them to Russian merchants in Mozdok, however, soon both Zhuruli and the Russian merchants died, which was explained by the reason of the icon.

The parts were returned to Georgia in a defective form, but only in the 19th century, which finally also disappeared.[1304]

1302 G. Sosiashvili, about the trip of the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kirion II Exarch Vladimir to Shida Kartli, Gori, 2019, p. 103-104.

1303 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, vol., 1990, p. 45.

1304 G. Sosiashvili, from the history of the icon of St. Giorgi of Arbo, collection of works of the Center of History and Archeology of Gori State University, #4, 2013, p. 46-53.

Ditsi[1305]

Ditsi, the remains of the Mtavarangelozi (Archangel) church, author's photo.

Many antiquities have been preserved in the village of Ditsi. **68. Archangel Church.** It is a small, one-nave basilica-type building, built by rather crude hands, cobble stone is used as a building material, cut wine-colored stones are inserted in the corners. According to older people, the Cathedral of the Archangel of Ditsi was destroyed by the active supporters of the Bolsheviks. According to their information, during the well-known uprising of 1924, supporters of Kakutsa Cholokashvili buried weapons in the ground near the Cathedral of the Archangel in Ditsi.

In the past years, on the initiative of the local youth, the half-ruined temple was cleaned and an altar paved with flat cobblestones appeared, along with a fragment of the stone of the damaged table. Although the building is heavily damaged, observing the fragments of the northern and southern walls, we can say that the church was roofed with a cylindrical vault. During the cleaning of the monument, a fragment of a badly damaged human skull was found.[1306] In our opinion, the Church of the Archangel of Ditsi should be earlier than the Cathedral of the Mother of God.

69. Church of the Virgin Mary. There is a church in the cemetery on the south-western edge of the village. It is built with cobble stone. Corners and structural parts are hewn tuff. The roof is made of newly built two-metal tin.

Ditsi, the church of the Mother of God, author's photo.

Interior: To the east is a semicircular apse, with a narrow window in the center, with arched niches on either side. In the southern wall, there are two windows in the upper register of the wall, in the lower western half - an arched entrance. There

1305 In the village of Ditsi, during the late feudal period, serfs and estates were owned by the Machabelis. We included the monuments and lapidary inscriptions of Ditsi's material culture in the book: «History of Samachablo,» Vol., 2021, p. 269-270. However, Ditsi is a small village in the Liakhvi valley, and therefore, in the presented paper, we considered it necessary to re-represent the antiquities of the village.

1306 G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, vol., 2017, p. 130-131.

is a rectangular door in the western wall. The arch supporting the arch rests on the pilasters raised on the longitudinal walls.

It is built with local (Eredvi) wine colored tuff blocks. The rest of the walls are built with cobblestones.

The church had an enclosure built from the south and west, of which insignificant fragments have been preserved.

Traces of old plastering can be seen in the interior.[1307]

About the said church, researcher I. Megrelidze wrote: "Here, there is a domed church of the Virgin Mary, whose corner stones are hewn, and others are unhewn. There is one window in the eastern wall of the building, the frame of which has a toothed carving on the outside. The whole length of the building from the south is accompanied by lower windows, the door is from here, and in the same wall there are two windows with artistic frames on the stone.[1308] It should be noted that the Church named after the Mother of God, described by I. Megrelidze, was domed, but today the building is without a dome. As local residents tell us, the dome for the church was destroyed by the atheists here during the communist era, however, it must be said that the temple does not have any trace of the dome. The Bolsheviks also removed the bell from the bell tower of the Cathedral named after the Mother of God, which is still kept in the Ditsi school.

When describing the Church of Ditsi, I. Megrelidze did not mention the second, eastern door of the Church of the Mother of God, which was removed during his visit to the temple and was discovered by the local youth in the 90s of the 20th century after cleaning the surroundings of the temple.

The church of the Mother of God of Ditsi is dated in the scientific literature to the late feudal period. The monument was studied by Sh. Natadze, he writes: "Our Lady's Church, an architectural monument, stands on the outskirts of the village, in the southwest, on the cemetery. It probably dates from later Feudal period. The church has a hall (10.7-6.1 m), is built of cobblestone, the corners of the wall and the windows are made of cut stone. The entrances are on the south and west. On the axis of the semicircular apse is a narrow window with arched niches on both sides. Two windows on the right. It's in the wall. The hall is covered with a cylindrical arch. The church is plastered inside and outside. On top of the pediment of the wall, a belfry with rectangular openings on all four sides and a pyramidal roof was built later. The bell tower is currently covered with tin. The two-sided roof of the church is made of grooved tiles. The ruins of the south part of the church (fragments of the window and roof) and the west part of the building have been preserved.[1309]

1307 G. Sosiashvili, History of Ditsi, vol., 2010, p. 118-120.

1308 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, p. 15.

1309 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 65.

The church named after the Mother of God of Ditsi was an active shrine, it was abolished by the Bolsheviks after Sovietization, however, thanks to the efforts of local believers, services were soon restored here. At the beginning of the 20th century, population registration, marriages, births and deaths were recorded in the special book of the Church of the Mother of God.

In April 2013, on the eastern facade of the church of the Mother of God of Ditsi, on the brow of the window, under the plaster, the "Saktitoro" (builders) Asomtavruli inscription of three brothers: Beshkeni, Jaridi and Goderdzi, carved on the stone, which probably dates back to the 9th century, was found. In the interior of the temple, on the eastern step of the south colonnade, scratched inscriptions were also traced, mentioning Mikael, Konstantine Bakanai and Jarid.[1310]

Inscriptions:

1). 1. In the name of the Almighty I have built this church 2. B(e)shken of three brothers, Goderdzi 3. And Jaridi 4. N who ts(a) To ask the prayer [mention us].[1311]

2). Christ have mercy on M(ike)l.[1312]

3) 1. Christ have mercy on Jarid 2. I wrote 3. Mikael.[1313]

4). 1. Christ have mercy on k(onstantin)e bakanai koe 2. …this church 3. here.[1314]

Apart from the above-mentioned shrines, there are several places of worship in Dietz.

70. The shrine of Lomisi should be transferred from the didi Lomisi shrine. The ruins of the shrine are preserved in the cult area of Lomisi, which is currently covered with soil. "Lomisa" is mentioned by I. Megrelidze. He writes: "In the eastern part of the village there is the ruin of the Church of the Archangel of Ditsi. It is called Lomisa, a cult place there. There is no building there anymore, there is a big walnut tree."[1315]

In the 90s of the 20th century, deacon Archil Mindiashvili erected a white marble stone of St. Giorgi near the niche of Lomisa, and in 2002 a small basilica church was built on this site, village With the financial assistance of Kukuri Markozashvili, a resident of Ditsi, the road to the shrine was repaired with the help of Valeri Markozashvili.

1310 G. Sosiashvili. Inscriptions of Ditsi, Vol., 2017, p. 39-51; G. Sosiashvili, Ditsi temple inscriptions, Journ. «Istoriani,» # 3, 2017, p. 26-37; GIORGI SOSIASHVILI, ASOMTAVRULI INSCRIPTIONTS ON DITSI SAINT MARY VIRGIN CHUCH NEAR THE RUSSIAN OCCUPATIONAL LINE, PRO GEORGIA, 2016, VOL. P. 161-177.

1311 G. Sosiashvili, Inscriptions of Ditsi, p. 45.

1312 Ibid., p. 47.

1313 Ibid., p. 50.

1314 Ibid.,

1315 I. Megrelidze, Mentioned work, p. 15.

71. The shrine of Saint Giorgi of Atotsi is in the middle of the village, it was moved from the village of Atotsi in the Kareli district in the 19th century. According to the tradition, when the worshipers left the St. Giorgi's Cathedral in Arbo, they had to stop at the Atotsi niche in Ditsi and pray here as well (we recorded the translation in 2004 from L. Koranashvili in 1913).

72. According to the elderly people living in the village, the church named after **the Mother of God** was located on the site of Ditsi Sakrebulo (City Council) board building and it was a wooden building. The temple was located on the cemetery of unbaptized children. This church was dismantled after Sovietization. In its vicinity, a temple named after the Mother of God was built on the initiative of the local population.[1316]

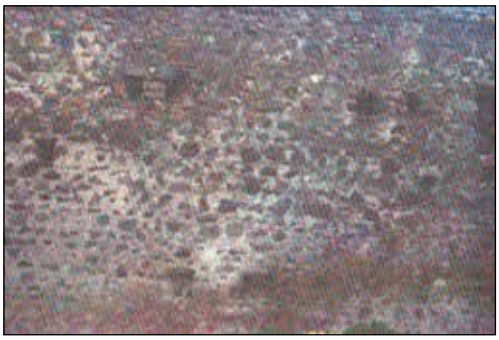

Ditsi, the fragment of the wall, author's photo.

73. In Ditsi, apart from the churches, there are remains of a defensive building, which the local people call **Galavani**, whose fragments have been reached to this day. The south wall has a gun mount. In our opinion, the villagers took shelter here during the enemy invasions. The word-of-mouth report that the fortress had its own secret tunnel, which was one of the main attributes of the fortifications in late feudal Georgia, should not be unfounded. However, despite the efforts of local search, this tunnel has not been found yet. According to tradition, Giorgi Saakadze, who was given the governorship of Tiflis, Tskhinvali and Dvaleti by the king, spent several days in the Ditsi fortress. The defensive building was used as a collective farm warehouse in the communist era.[1317]

Karbi

Karbi is quite rich in fortifications and religious buildings. Here is located the Mother of God, St. Marine and three other churches, also Gnolidze, Davitashvili and Khubashvili castles, towers, etc.

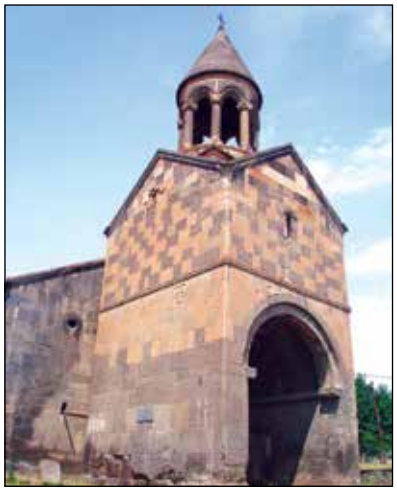

The church and the bell-tower of the Karbi church of the Mother of God

74. The Church of the Mother of God stands in the center of the village. It dates back to the late feudal period. Hall type (8.3X4.8 m.) built with cobble stone and brick. It has preserved its

1316 G. Sosiashvili, History of Ditsi, p. 118.
1317 Ibid.,

original appearance. A small four-columned brick bell tower stands in the west. The entrance to the church is from the south. On the eastern facade, above the window, there is a decorative arch in the form of a lancet, which is surmounted by a stone relief cross. The roof is tiled.[1318]

The church of St. Marine of Karbi

75. St. Marine church south of the village, river. It is located on the left bank of Patara Liakhvi. It dates back to the 18th-19th centuries. The temple has a hall (6.7X4.6 m.). It is built with cobble stone. It has an entrance from the south and west. The hall is covered with a vaulted ceiling, the roof is tiled.[1319]

In ancient times, the church had an entrance door from the north, but it is currently being built.[1320]

76. The Church of the St. Trinity stands on the edge of the village, to the south. The church dates back to the XVI-XVII centuries,[1321] however, the researcher Z. Skhirtladze does not rule out that the date of its original construction is X century. be II half.[1322]

The church has a hall (8 X 11 m). In the facades, hewn blocks of red tuff are inserted. The entrance is from the south. The inner walls of the church will be plastered later.

On the east facade, above the head of the window, a cross in a circle is surrounded by a scroll. On the south facade, above the left window, a cross is carved. To the west, on a high stone, there is a relief image of the founder.[1323]

The building is roofed with tin (originally it had a tiled roof).

In the 1920s, the famous Georgian antiquarian Giorgi Bochoridze visited the Karbi Trinity Church and studied its inscriptions, but due to damage and

Karbi, St. Trinity church

1318 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 75.

1319 Ibid.,

1320 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 105.

1321 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 75.

1322 Z. Skhirtladze, N. Chitishvili, Karbi St. Trinity Church, «Antiquities of Georgia», # 12, 2008, p. 84.

1323 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 75.

height, he transcribed some of the inscriptions with errors.[1324]

The inscriptions of the church are gathered on the western facade. In the upper part of the wall, near the pediment, on the left part of the raised reddish-colored slab, there is a figure of a man, who should probably be the church's pastor, and the right part of the slab was filled with a twelve-line inscription, which is heavily faded and only individual letters have survived.[1325]

To the left of the square with the image of Saktitoro, a few slabs below, there is an eight-line inscription on the same colored stone, which is relatively easy to read.

The eight-lined inscription and the image of the builder of the Karbi St. Trinity church

According to the inscription, 1500 drams were spent on building the church (for the definition of drams, see the end of the paper). As Z. Skhirtladze believes that the "I heard here" mentioned in the 4th and 5th lines indicates that the inscription is for construction and the money was given for the construction of the church.[1326]

On the middle section of the western facade of the church, fragments of a 6-line Nuskhuri inscription can be seen, which, due to the erosion of the stone, can only be read in fragments ("Did", "Tadre", "Loshgira", etc.)

To the south of the Saktitoro relief, at a short distance, a composition of the Epiphany is carved on a rectangular white slab. As Z. Skhirtladze and N. Chitishvili explains: "This is a part of stele erected there before the construction of the St. Trinity Church, which should have stood before the construction of the cathedral in this place. Later, it was dismembered and used as a square on the facade of the church.[1327]

On the west facade, in the center, there is a figure of the baby Jesus in the embassies. To the right of the Savior, John the Baptist is

1324 G. Bochoridze, Church-monasteries and antiquities of Kartli, p. 105-107.
1325 Z. Skhirtladze, N. Chitishvili, Karbi St. Trinity Church, p. 84.
1326 Ibid., pp. 86-87.
1327 Ibid., p. 88.

depicted in full body, above his right shoulder, in the corner of the slab, there is a four-line inscription.

To the left of Christ is the figure of an angel, whose head and left side of the body are no longer preserved due to the grinding of the stone.

In the upper part of the slab, the Holy Spirit is depicted in the form of a dove holding a communion bread in its beak, and in the lower part, an image of a lamb can be seen next to the Savior.[1328]

On the opposite side of the angel, there is a fragment of a male figure, of which only the upper part of the chest has been preserved. The four-line inscription to the right of the figure, in which the name of the founder is read, is partially damaged.

Z. Skhirtladze does not rule out the connection of the church's founder, Bakuravri, with "Garejar-Bakursuban" mentioned in the sources, which was founded by the clergy in the 14th century. In the first half, they received it as a dowry.[1329]

At the beginning of the 20th century, in 1911, a wall was built for the temple. Probably, in the same period, a four-column belfry was built on the west side of the church.[1330]

Currently, only the remains of the wall remain. The renovation of the fence is told by an equestrian inscription on a gray tuff stone, which was carved outside the temple, near its door:

Inscription:

"This wall of the Holy Trinity was built by the caretakers Lado Bidzinashvili, Igor Gnolidze and Sandro Dzimakuridze with the assistance of the village in 1911, May."

G. Bochoridze also described the items of the Karbi church: ,,931. Painting on canvas icon with the Child of the Virgin Mary, 36/33 cm. It is badly damaged. 932. Wooden cross 27/16 ½ cm. (carrying), the front of which is inlaid with low silver and decorated with 2 gems (4 eyes are missing); A simple metal with an inscription is attached to the cross on the back. 933. Cobble stone, 56/31 cm, Karbi. From the yard of the church of the Marine cemetery, with Khutsuri inscription; It is damaged."[1331]

77. Gnolidze castle. In the center of the village, on the plain, there is a cylindrical tower known as "Gnolidze Castle". Cobble stone and brick are used as building materials. Two floors have been preserved. The entrance is on the first floor from the west. The storage room is rectangular in plan. Directly at the entrance there is a fireplace with a gun on both sides. There is a small and a large

1328 Z. Skhirtladze, N. Chitishvili, Karbi St. Trinity Church, p. 89.

1329 Ibid., p. 90.

1330 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 75.

1331 Bochoridze, Mentioned work, p. 296.

niche in the eastern wall. The big one has a double gun, the small one has a single gun. There is a small window on top of this stove. In the west wall there are three niches with double lancets. In the south wall there are three lancet windows and small windows. The floor is covered with a brick cylindrical arch. The first and second floors are connected by a staircase in the east wall. The damaged walls of the second floor have here and there traces of gunshots.[1332]

The fortress of the Gnolidzes'

The tower of the Khubashvilis'

78. Khubashvili tower in the center of the village, the so-called "Khubaant district" stands in a plain place. It is built with cobble stone and thick mortar. Three floors have been preserved. The ground floor plan is rectangular. There are niches in all four walls. The second floor is square (4.2X4.2 m.). In the eastern wall there is a fireplace, on both sides of which are battle niches with guns. In the north wall there is one small and one large fighting niche with guns. In the south wall there is a high fighting niche with guns, above it - a window. The first and second floors are covered with Georgian brick cylindrical arches. The walls of the third floor are half destroyed. The floors are connected to each other by stairs built into the wall.[1333]

79. In the center of the village there is a quadrangular tower known as **Davitashvili Castle**. They are built with flat stone. Five floors have survived. Between the floors, the wooden roof have been lowered. The original entrance to the second floor was from the east, now the entrance is in the east wall of the first floor. This floor is half filled with soil. The northern wall has a high buttress built into it, fireplaces are inserted on the

The fortress of Davitashvilis'

1332 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 75.
1333 Ibid.,

second, third and fourth floors. Small buttresses have been built on the other walls as well. The third and fourth floors have single-shot guns in the walls.[1334]

Koshka

Village Koshka is located 28 km north of Gori and Northeast of village Karbi. Among the antiquities of the village, it is worth noting:

80. Cherkezishvili Tower, which is currently converted into a residential house.

81. Church of the Virgin Mary (now destroyed).

82. St. Giorgi's Church (currently demolished).[1335]

Mereti

83. The castle-tower is located one kilometer north of the village, on the left bank of the River Liakhvi. It dates back to the XVII-XVIII centuries.

Mereti, "Chasarbeni" fortress

The tower is cylindrical (outer diameter 9.8 m, height 8.7 m), built of cobble stone. It is damaged, and only two floors remain. In the interior, stones have fallen out of the walls here and there. All floors have doors facing south in one line. The walls have fireplaces and deep niches with double storeys. The floors are covered with a conical dome. At the base of the dome there are windows directed slightly upwards. The floors are connected to each other by a staircase in the eastern wall.[1336]

There are two churches on the territory of the village: "Kovlatsminda" and "Tsminda Giorgi".

84. The church named after **"Kovlatsminda"** is located in the south of the village, in the territory of the former pioneer camp. It is of hall type, but its original appearance has been lost. It is completely covered with earth (there are 8 steps to enter). A canteen (open) is built from above.

Interior: To the east is a semicircular apse. The entrance is from the west. Cobble stone is used as a material. The corners of the apse are cut tufa. The upper parts of the walls have been demolished and a concrete ceiling has been poured.[1337]

1334 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 75.

1335 I. Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, II, Tb., 1997, p. 27.

1336 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 79.

1337 Registration cards of immovable monuments compiled by the State Museum-Reserve of Didi Liakhvi Gorge, compiled by Paata Basishvili, card # 125, 29. 09, 2006.

85. The church named after St. Giorgi is located on the bank of Mereti, in the northeast, in the cemetery. It was built in 1818.

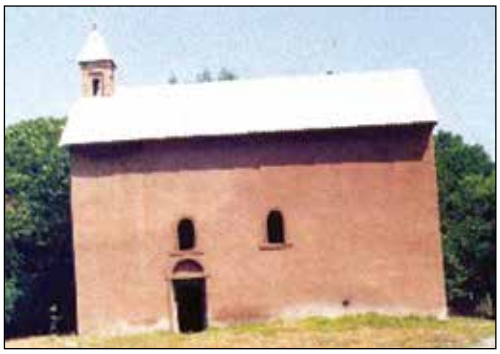

Mereti church of St. Giorgi

The building is a hall (12 × 6.7 m), built with cobblestones, the corners are made of cut stone, the love garden is made of brick. The entrances are on the south and west. The south entrance is rectangular. The western one is arched and enclosed in a rectangular frame from the outside. In the semicircular apse there is a wide arched window on the axis, with arched niches on both sides. There are two arched windows in the north and south walls. The walls of the church are plastered inside and outside. Under the pediment of the western facade, in the brickwork, a rather large cross is drawn. The love garden of the church has three levels. The two-tone roof tiles were later replaced with tin sheets.[1338] The famous Georgian antiquarian G. Bochoridze described the items of the Mereti church in 1924: "934. Painting on canvas icon of St. George, 34 1/2-26 cm. 935. Crucifixion icon on canvas, 37/28 cm. 936. Painting on canvas icon with the Child of the Virgin Mary, 33/26 1/2½ cm., heavily damaged. 938. A painting on a board with an icon of the Virgin Mary, 301/4-23 cm., with silver arches and sharavande. Mother of God's halo has 1 big eye; There is an inscription on the side of the silver lining.[1339]

St. George's inscriptions were published by Ioseb Megrelidze, who had not visited the temple in 1963.

Inscription above the door of the south wall:

,,Remember(,) Lord(,) this grave
Easter bride(-) at home
And Elizabeth(,) see you(,) you
We ask for the mercy (=1829).

On the next stone in the same wall:

Giorgi Ninik (son of As) Giorgi(-)
Ishvili's ganesh (-)
Temple this. 1898

There is an epitaph on the stone:

Mention me(,) Lord(,) Bayadze Sosiashv(-)
Ili Kitesa(,) seers(,) you(-)
… please(,) (182?).[1340]

1338 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 78-79.

1339 G. Bochoridze, Mentioned work, p. 296.

1340 I. Megrelidze, Inscriptions and other antiquities in Patara Liakhvi Valley, Journ. "Moambe", 1963, # 5, p. 220.

Famous Georgian writer Anton Purtseladze and agronomist and public figure Isaia Purtseladze are buried in Mereti.[1341]

Kordi

86. The church named after the Mother of God of Kordi stands in the center of the village. It dates back to the XVI-XVIII centuries. The hall church is built with cobble stone. It has an enclosure from the south and west. Cobble stone is used as construction material. Tuff cut squares are used in corners and structurally important places.

Kordi church of the Mother of the God

Interior: To the east of the main hall is a semicircular apse with an arched window in the center. The apse is separated from the hall by a stone and brick two-door kankeli. There are two windows to the south, one to the west. The entrances are from the south and west, as in the enclosures. The church is covered with grooved tiles. On the west facade, there is an Asomatavruli inscription, which reads: "Christ have mercy on Giorgi". However, there is a different opinion about the dating of this temple, in particular, Prof. I. Megrelidze, who studied the antiquities of the Didi and Patara Liakhvi valley, expressed the opinion that the Cathedral of the Virgin of Kordi is similar to the Kusireti Cathedral (IX century).[1342] Prof. G. Jalabadze, whom we met in his unpublished record: "There is one inscription in front of the introduction on the stone of the wall, and one inside is on the introduction column of the dining room section. In addition to the stone of the wall and the stones with inscriptions included in this table, a fragment of a small stone was also found. The inscription on the stone of the wall is cut out with a number and reads like this: I… built. This… here… Honor of Gomad Giorgi.

The wall stone does not refer to the chronicles, so we have to refer to the second inscription, which is on the wall stone of the refectory, but this stone is cut, or broken, and part of it is lost, or inserted somewhere back into the wall. A fragment of the inscription is readable and is as follows: rule…heil.

The second found stone, which was there near the table, more precisely, has the following inscription:

From this inscription we can read: "Blessed is he who stands in the clear hour", but this does not allow us to determine the date. One thing is that both

1341 Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, p. 79; i. Megrelidze, approx. The work, p. 209.

1342 Megrelidze, Antiquities in the Liakhvi Valley, Vol. II, Vol., B1997, p. 16.

the inscription of the date and the identity of the builder must be confused here."

The researcher also saw various fragmentary images of animals and birds on the walls of the Church of the Holy Mother of God. It is clear from the inscriptions of the temple that the founder was someone called Giorgi. In addition to these inscriptions, the restoration of the temple (the temple has been restored twice, the first time it was restored by Leri Jalabadze, a resident of Kordi, and the second time by the family of local businessman Giorgi Jalabadze. During the restoration, a fragment of a stone with an inscription made in Asomatavruli was found, which reads as follows: "Holy."[1343]

The Asomtavruli inscriptions show that the temple was built much earlier than it is mentioned in the encyclopedic reference of the monuments of material culture, and it is possible that the inscriptions made by Nuskhuri and also Mkhedruli were added at different times during the restoration of the temple.

Kordi church of the Mtavarangelozi (Archangel)

87. The Church of the Archangel is also a hall. It dates back to the XVI-XVII centuries. The facades are lined with red squares. A large gate has been built from the south.

Interior: To the east is a semicircular apse with a central window. The conch and the chamber are of the same shape. An arch supporting the arch rests on the pilasters standing in the middle of the longitudinal walls.

Facades: In the upper part of the eastern facade, under the hump, a fragment of the spire of the old church is inserted. Above the window is a cross in relief, on the right is a human figure with a large cross in his left hand. The entrance to the gate is from the south, above it is a narrow window. The church is surrounded by a flat, pointed cornice. The church is covered with tiles.[1344]

Inside the church are the graves of the "sons of Mtskhetisshvili" - Gedevanishvili living in Kordi. The surviving epitaphs read as follows: "Here rests the corpse of Davit Zaza's son Gedevanov of noble decent. It was executed in September 2018. It is in the sixtieth year since birth." Here rests the body of Marta Svimoni's daughter

The graves of the Gedevanishvilis' in Kordi church of the Mtavarangelozi (Archangel)

1343 G. Sosiashvili, Researches, Tb. 2007, p. 22.

1344 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 117.

Siko Gedevanishvili's wife. She died in 1788. On the 22nd day of May." There is a tombstone here, the inscription of which is damaged, but the date - 1889 can be read. Which should be the year of death. Near the Cathedral of the Archangel, there is a village cemetery, where gravestones from the second half of the 19th century can be seen, it seems that the old village cemetery was here before.

88. St. Barbara's church is located on the edge of the village, to the south. It dates back to the XVI-XVII centuries.[1345] The building is hall type (5.76X3.68 m), built with cobble stone. The window sills and the love garden are made of hewn stone. The church has an entrance from the south side. The chamber was destroyed, but with the efforts of the local population, it is currently being restored... Barbara's shrine is in the estate of the Khachiuris living in Kordi, and it was owned by the aforementioned family. As S. Makalatia notes that the ancestors of the Khachiuris came from Imereti and Barbara was also brought from West Georgia.[1346]

Kordi, The church of St. Barbare (Author's photo)

Barbara's shrine is considered the protector of children and sick people. A carved stone remains near the shrine. According to tradition, visually impaired children are cured by the rain water in the stone.

In an unpublished essay about the church named after St. Barbara of Kordi, G. Jalabadze writes: "Forty years ago (meaning the beginning of the 20th century) there were only hundred-year-old oak trees and a small building stood in the middle of the place and is still standing today. There are oaks around. The building is located in the center. The rest is a field, empty. Here, on Mondays, worshipers spend time on the green fields. The length of the building is 580 cm, the width is 387 cm, the height from the roof does not exceed 400 cm. There is one carved window on the east side (10X60 from the outside), the doors are on the south side, the building is made of cobble stone and cool rock. It is located in village Q at the end of the chord. To the left and to the right of the doors there are stones of whole rock, on the left stone there are inscriptions. A whole rock stone was placed as an arch, and there are inscriptions on it, and this arch stone was broken and thrown away, the inscriptions of which remained unrecognizable."

From these inscriptions, the equestrian inscription was read in fragments by Prof. I. Megrelidze:

1345 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 117.

1346 S. Makalatia, Liakhvi valley, Tb. 1971, p. 67.

,,D(Ido) angel Isa ssli sag dzi sm.[1347]

In addition, there is an inscription on the broken stone, which cannot be read. The three-cross image near the window on the east wall is also noteworthy. At one time in the courtyard of Barbara's shrine (as the narration informs us), the national hero Arsena Odzelashvili, who was eulogized here, was laid to rest, and the local residents even prepared a table for him.[1348]

Around the shrine of Barbara there are hundred-year-old oak trees, which are highly respected by worshippers. Prof. S. Makalathia points out that Kordi Barbara, with its ritual and associated beliefs, is a remarkable remnant of ancient paganism.[1349]

In the territory of Kordi, there is also a niche for the Sunday cattle, where the local population recently built a fence and fenced it with a small fence.

Kordi tower

89. "Makhataant Castle". It is a cylindrical tower. It is located on the right bank of river Patara Liakhvi, on the edge of the flat. It is built with cobble stone and thick mortar and it dates back to the 18th century. In the middle two floors and a third floor bathroom have been preserved. The first floor has a collapsed wall from the northwest. This floor was used as a basement. On the south, east and west transepts there are windows rising upwards. To the north is the arched entrance to the staircase going up to the second floor. The floor was covered with a brick dome (now demolished).

II floor: the storeroom is eight-sided. There is a slightly arched doorway leading out to the northwest. Next to the door, on the east side, there is a stair opening to the 1st floor. All arches are brick. To its east, two meters away, there is an opening for the stairs to the third floor (all stairs are built into the walls).

On this floor there are five combat niches with paired shotguns. The floor has 5 windows going up. There is a fireplace in the southeast. The storehouse is covered in the form of an octagonal pyramid.

The third floor is completely destroyed. Bunny survived. On the facade, the second-story door opening sits in a bricked-out rectangle. A large cross is depicted on its head, on the sides of which there are two rows of rhombuses. Each row of rhombuses goes down to the bottom of the door.[1350]

1347 I. Megrelidze, Mentioned work, p. 17.

1348 We recorded the interview in 2007 from Shota Archvadze (b. 1920), a resident of Kordi.

1349 S. Makalatia, Mentioned work, p. 72.

1350 Description of historical and cultural monuments of Georgia, vol. 5, p. 117.

Definitions of official positions, taxes and units of measurement and weight specified in the work[1351]

Abazi - Georgian monetary unit, silver coin. Introduced in Iran by Abbas I (hence the name of the monetary unit). Abazi quickly spread to neighboring countries, in particular, Georgia. The weight of Abazi during the time of Abbas I was equal to 7.8 g (it decreased to 3 g at the end of the 18th century). It contained 2 Mahmud (Uzaltun). On the forehead of the Abazi was written the name of the shah, title, place and time of cutting, on the back - the formula of religion. Abazi was cut in Georgia from the first quarter of the 17th century to the end of the 18th century. In pre-revolutionary and Soviet Georgia, "Abazi" was sometimes used as a word for twenty kopecks.

Pound - old unit of weight, equal to approximately 409.5 grams.

Dirham - the name of the unit of money and mass in feudal Georgia. The term came from Sasanian Iran, and it entered Iran from Greek. Various Georgian and foreign coins (Sasanian, Georgian-Sasanian, Arab and 11th-12th century Georgian silver coins with full nominal value) were called dram. XII century From the 1930s to 1230, during the years of the "silver crisis", the dirham was called copper coins of straight minting, and from 1230 to the 16th century it was still silver coins. - years) were used - it contained 4 dang. Before the 17th century, the weight of the dirham was equal to approximately 2.97 grams, in the 17th-18th centuries - 3.07 grams, the weight of the dirham and the bath of King Erekle II was equal.

Daily - as a rule, "daily" in Eastern Georgia meant the area of land that the plowman plowed in one day, but the size of the "daily" was determined by the length of the working day, the traction force and the quality of the soil. In the 19th century, "daily land" ranged from 0.39 to 0.5 hectares.

Vershok - Rus. Вершок - an old Russian measure of length, equal to 4.4 cm. It was used before the introduction of the metric system.

Kodi - grain warehouse in Georgia in the 15th-19th centuries. The mass of the kodi is different. 8, 10 and 12-liter kodis are known. The "correct" (canonical) kodi included 10 liters of wheat or 8 liters of barley. The increase in the mass of the liter led to an increase in the capacity of the kodi. A 10-liter kodi in the 16th century held 18 kg. In the 17th century - 25.8 kg. In the 18th century - 30-34 kg. In the 19th century, the size of kodi in Eastern Georgia increased to 50 kg. In Racha, the "Lomkatsi kodi" was widespread, which was 41 kg. could hold In South Georgia, until the 19th century, the size of the kodi was 18 kg.

Koka - a source of liquid in Georgia since the 10th century. Its capacity was different in different parts. From the middle of the 13th century, 24-liter koka

1351 Designed by Prof. i. Alimbarashvili.

can be found, and in the 16th-18th centuries, 8-16 liter bottles as well. Due to the growth of the liter, the capacity of koka also increased over the centuries. In 18th century Eastern Georgia, 10-liter koka was considered "correct" (legal) koka (capacity — 4 cups, or 30-34 liters). In West Georgia, the "correct" koka was 12-liter (capacity 36-37 l). Half of a 12-liter can of koka was called a half-and-a-half. In the 30s of the 19th century, in Eastern Georgia, koka was defined by 12 "tungs".

Kulukhi - a feudal tax imposed on a peasant's vineyard, paid with wine. Kulukhi was paid according to the area of the vineyard, the harvest or the farmer's ability. In the late feudal age, the kulukhi, on average, varied from 1/5 to 1/10 of the harvest, and its volume was on average 200 liters.[1352] With the dissolution of feudal land ownership, kulukhi ceased to exist.

Litre - a clay vessel intended for drinking water or wine is common in all parts of Georgia. One litre equals 1000 grams. In addition to the weight, the liter was also used as a measure. Grain and liquid were watered by the litre. According to the data of the 19th century, a liter of food was equal to 3.2 kg in the Tbilisi district, and 4.5-5 kg in the Telavi district.

Minaltun - Minantun _ Turk. A unit of silver money, 1 minaltun equaled 5 abazi, the same as 20 shauri.

Minbashi - (Azerbaijani min - thousand, Turk. bashi - head) - the head of a thousand in late feudal Georgia. In the Kingdom of Kartli, Minbashi appears as the head of the army of Iran in the 17th century, as the head of the Tbilisi prison. From the second half of the 18th century, Minbashi was not only the head of the prison, but also a high-ranking official in the army on duty, who was also responsible for the training of the army.

Nazir (Arab.) — An official of the economic and financial position in 17th-18th centuries Georgia. There was a nazir of the treasury (Abramadi), a nazir of the factory, that is, a warehouse, to which the royal income was transferred, and also a charfa-nazir - the overseer of the royal goods; Nazir had his subordinates. After the unification of Kartli-Kakheti, the position of Nazir of Kartli and Kakheti existed separately. Nazir was paid in the form of salary.

Provisions - (German) - food, mainly for the army.

Ulupa - a tax imposed to feed the army, government officials and messengers in the Middle Ages. It was mostly in kind, but sometimes they were paid in money. This tax can still be found in the Seljuk period (Nizam al-Mulki). During the rule of the Mongols, it became one of the most difficult to collect, because its amount was not precisely determined and there was a lot of difficulty in collecting it. Ulupa was introduced to Georgia by the Mongols. In the XV-XVIII centuries, it became a local tax. Found: Tatar, permanent, whole, thin portion.

1352 A. Tabuashvili, Economic History of Feudal Age Georgia, Vol., 2020, p. 110.

Chanakhi - old Georgian storehouse, approximately half a foot, or 8 kg.

Chareki - a unit of weight, means a quarter in Georgian. It was used both as a weight and as a storehouse, as a measure of distance and area.

The use of weight measurement in Georgia is confirmed from the second half of the 10th century. It was a quarter of a litre, and thus, its amount depended on the size of the liter. According to Sulkhan-Saba: "The Persians call the quarter of a liter Charek, which in Armenian is Nuk and in Georgian is called Gina Naotkhali, and the quarter of a page is called Ksani."

Until the 19th century, the weight of the Chareki, as well as the litre, grew equally in both eastern and western Georgia. In the 15th-16th centuries, the volume was 446 g, in the 18th century - 828 g. In the 19th century, different data on the weight of Chareki were recorded in different parts of Georgia, which was due to the difference in the weight of a liter. For example: in Kartli, Chareki weighed 921 g, in Kakheti - 848 g, in West Georgia - 1 kg.

The leakage in the storage system was a quarter of a tungi and was used as a liquid measure. It has been massively spread since the 18th century. Ascendant in Georgia, Chareki was a wine and vodka measure made of clay and copper.

As a measure of the length, in many cases, the Chareki was used instead of the mtkaveli. In size, it was a quarter of Adli. As a measure of area, the charekh was related to the diary and constituted a quarter of it, i.e. 0.125 h.

Shaurri - a unit of money worth five kopecks.

Kharvari - an ancient Iranian unit of weight, equal to approx. 300 kilograms, kabitsi in Georgian, 12 kodis.

Historical sources and literature:

Sources in Georgian language:

1. Collection of legal acts of the Democratic Republic of Georgia, 1990.
2. 2016-2017 report of the State Agency for Religious Affairs of Georgia, 2018.
3. Acts of Iviron, 1204-1328, diplomatic edition, Jacques Lefort, Nikolaos Iconomidis, Deniz Papakhrisantou, Vasiliki Kravari, Co-authored by El. Metreveli, vol. III, Vol., 2008.
4. Acts of Iviron, from 1328 to the end of the 16th century, diplomatic edition, Jacques Lefort, Nikolaos Iconomidis, Deniz Papakhrisantou, Vasiliki Kravari, Co-authored by El. Metreveli, Vol. IV, Vol., 2008.
5. Acts of Iviron, from the foundation to the middle of the 11th century, diplomatic edition, Jacques Lefort, Nikolaos Ikonomidis, Denis Papachrisantou, Co-authored by El. Metreveli, Vol. I, Vol., 2008.
6. Acts of Iviron, from the middle of the 11th century to 1204, diplomatic edition, Jacques Lefort, Nikolaos Iconomidis, Deniz Papakhrisantou, Vasiliki Kravari, Co-authored by El. Metreveli, Vol. II, Vol., 2008.
7. Amilakhvari Al., Georgian History, G. Kikodze's translation, Journ. "Mnatobi", 1939, #8.
8. Analytical bibliography of Georgian newspapers, vol. III, final I, Vol., 1963.
9. Annotated Dictionary of Persons Vol. II, prepared for publication: D. Kldiashvili, M. Surguladze, Tb., 1993.
10. Annotated dictionary of persons, Vol. I, prepared for publication: D. Kldiashvili, M. Surguladze, E. Tsagareishvili, G. Jandieri, Tb., 1991.
11. Annotated dictionary of persons, vol. III, the materials were collected and prepared for publication by Ana Bakradze, Levan Ratiani and Giorgi Okthmezuri, Tb., 2004.
12. Antiquities of Georgia, E. Takaishvili Ed. T. I, tf., 1899.
13. Antiquities of Georgia. E. Takaishvili Ed. T. II, tf., 1909.
14. Antiquities of Georgia. E. Takaishvili Ed. T. III, tf., 1910.
15. Bagrat Batonishvili, New Story, Davit Batonishvili, New History, T. Lomouri ed., tb., 1941
16. Batonishvili Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia (Geography of Georgia), Edited by T. Lomouri and N. Berdzenishvili, 1941.
17. Batonishvili Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, text design according to all main manuscripts. through Kaukhchishvili, T. IV, Vol., 1973
18. Batonishvili Vakhushti, History of Georgia, published by D. by Bakradze, tf., 1885

19. Chkheidze Sekhnia, Life of Georgia, z. Chichinadze Ave., Tf. 1913.

20. Chkheidze Sekhnia, Life of the Kings, c.ts. II, d. Chubinishvili Ave. SPB., 1954.

21. Chronicles and other material of Georgian history and writing collected, chronologically arranged and explained T. By Zhordania, the third book, prepared for publication by Givi Zhordania and Shota Khantadze, Tb., 1967.

22. Chronicles and other materials of historical and literary history. Compiled, chronologically compiled and explained by Tedo Zhordania. Book II (from 1213 to 1700 AD), volume, 1897.

23. Chronicles of Georgian history, Prof. Avt. Ioseliani's ed. Tb., 1980.

24. Corpus of Georgian historical documents, vol. III, compiled by Tinatin Enukidze, Darejan Kldiashvili, Mzia Surguladze, prepared for publication by Mzia Surguladze, Tb., 2014.

25. Corpus of Georgian historical documents, vol. IV, XVI century (Kartli and Samtskhe-Saatabago). The volume was compiled and the Georgian texts were prepared for publication by Mzia Surguladze, the Persian texts were prepared by Tamaz Abashidze, Tb., 2016.

26. Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5, vol., 1990.

27. Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the first half of the 17th century, Vol. I, authors: Tea Kartvelishvili (scientific head of the project), Khatuna Baindurashvili, Irakli Gelashvili, Tamaz Gogoladze, Maia Shaorshadze, Temo Jojua, editor of Mzia Surguladze, Tb., 2019.

28. Documentary sources about the kings of Kartli and Kakheti of the 17th century, vol. II, authors: Tea Kartvelishvili (scientific head of the project), Khatuna Baindurashvili, Irakli Gelashvili, Tamaz Gogoladze, Maya Shaorshadze, Temo Jojua, ed. Mzia Surguladze, Tb., 2021.

29. Documents for the history of Kakheti rebellion of 1812, documents were prepared for publication by Prof. Sh. Khantadze, Tb., 1999

30. Documents from the history of social relations of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. I, Vol., 1940

31. Documents from the history of social relations of Georgia, N. Ed. of Berdzenishvili. T. II, Vol., 1953

32. Egnatashvili Beri, Life of New Kartli, IV. Javakhishvili Ed. Tb., 1940.

33. Egnatashvili Beri, Life of New Kartli, text established according to all the main manuscripts of by S. Kaukhchishvili, vol. II, Vol., 1959.

34. Explanatory dictionary of the Georgian language, Acad. Arn. Chikobava Ed., Tb., 1986.

35. Georgika, Byzantine writers about Georgia, texts published in Georgian translation and explanations added by Simon Kaukhchishvili, vol. VIII, Vol., 1970

36. Giorgi Gozalishvili, Agreement of 1832, vol. III, Vol., 1976

37. Gorgijanidze Parsman, History, Historical Moambe, II, 1925.

38. Guldenstedt's trip to Georgia, the German text was published with a Georgian translation and G. Gelashvili, T. II, Vol., 1964

39. Güldenstedt's trip to Georgia, the German text was published with a Georgian translation and research was attached by G. Gelashvili, T. I, Vol., 1962

40. Historical chrestomathy of the Georgian language, vol. Published the monuments of the 1st, 5th-10th centuries, attached tables and a dictionary by I. Imnaishvili, Tb., 1953.

41. Historical documents of monasteries and churches of Kartl-Kakheti, collected by T. Zhordania, Poti, 1903.

42. History of Georgia in toponymy, D. Muskhelishvili Ed. T. II, Vol., 2010.

43. History of Georgia in Toponymy, vol. I, D. Muskhelishvili Ed., Tb., 2010.

44. Ioane Bagrationi, Description of Kartl-Kakheti, text prepared, researched and researched by Tina Ekidze and Guram Bedoshvili, Tb., 1986.

45. Ioane Bagrationi, Description of the surnames of the nobles of Georgia, editor and publisher Z. Kateselashvili, Tb., 1997

46. Ioane Batonishvili, Khumstsavla, book II, chapter, 1991.

47. Javakhishvili Iv., Monuments of the Economic History of Georgia, I, Vol., 1967.

48. Kartvelishvili Ioane, memoirs, author. With research, editing and notes by Ioseliani, tb., 1952.

49. Kaukhchishvili S., Georgika, Byzantine writers about Georgia, texts were published in Georgian translation and explanations were added by S. Kaukhchishvili, T. VIII, Vol., 1970.

50. Kaukhchishvili T., Strabo's Geography, Information about Georgia, vol., 1957.

51. Kharadze K., Ten years of travel, Yona Gedevanishvili, Tb., 2013.

52. Kherkheulidze Oman, the reign of Irakli II, the text was prepared for publication, Lela Mikiashvili added research, a dictionary and a search engine, Tb., 1989.

53. Life of Kartli, D. Chubinashvili's ed. T. II, Spb., 1854.

54. Life of Kartli, text established according to all the main manuscripts by Kaukhchishvili, vol. I, Vol., 1955.

55. Life of Kartli, the text established according to all the main manuscripts by Kaukhchishvili, vol. II, Vol., 1959.

56. Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. I, Vol., 1938.

57. Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. II, Vol., 1953.

58. Materials for the economic history of Georgia, materials were selected and published by N. Berdzenishvili, T. III, Vol., 1955.

59. Materials for the historical geography and toponymy of Georgia, book I,

(according to the historical documents of the 10th-17th centuries) prepared for publication by Z. Aleksidze and Sh. Burjanadze, Tb., 1964.

60. Materials for the history of Georgia, collected by Batonishvili Davit son of Giorgi and his brothers 1744-1840, Tf. 1906.

61. Metricheski's book, given by the cantor of the Synod of the Most Holy Master of Georgia-Imereti to Arbo of Gori district. St. Giorgi's church, for registration of births, marriages and deaths.

62. Monument of nobles, sh. Meskhiia Edition - Materials for the History of Georgia and the Caucasus, Par. 30, 1954.

63. Monuments of Georgian law, texts were prepared for publication, researches, dictionaries and search engines were attached to I. Surguladze, Tb., 1970.

64. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. I, Vol., 1963.

65. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were attached by prof. I. Dolidze, T. II, Vol., 1965.

66. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. III, Vol., 1970.

67. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. IV, Vol., 1972.

68. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. V, Vol., 1974.

69. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. . Dolidze, T. VI, Vol., 1977.

70. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. VII, Vol., 1981.

71. Monuments of Georgian law, texts were published, notes and references were added by prof. I. Dolidze, T. VIII, Vol., 1985.

72. Orbeliani Sulkhan-Saba, a Georgian dictionary, prepared according to the autograph lists, Ilia Abuladze added a search engine for definitions and research, El. Metreveli and Ts. Kurtsikidze Ed. T. I, Vol., 1991.

73. Orbeliani Sulkhan-Saba, a Georgian dictionary, prepared according to the autograph lists, Ilia Abuladze added a research and glossary of definitions, vol. II, Vol., 1993.

74. Petre Konchoshvili, Trip to The St. city of Jerusalem and St. Mount Athos, commented edition, published, introduction letter and comments added by Vazha Kiknadze, Tb., 2016.

75. Raineggs I., Trip to Georgia, translated from German, introduction and references added by Gia Gelashvili, Tb., 2002.

76. Shida Kartli (architectural heritage of Patara and Didi Liakhvi valleys, Tskhinvali district), G. Dadianidze Ed. T. I, Vol., 2002.

77. The 1728 Great Book of Tbilisi Vilayet, I, Translated into Georgian by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengelia, Tb., 2009.

78. The Constitution of Georgia, adopted by the Constituent Assembly of Georgia on February 21, 1921, Batumi, 1921.

79. The corpus of Georgian historical documents, II, was compiled and prepared for publication by Tinatin Enukidze, Nino Tarkhnishvili, Babilina Lominadze, Tb., 2013.

80. The corpus of Georgian lapidary inscriptions, lapidary inscriptions, I, Eastern and Southern Georgia (V-X centuries) was compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980.

81. The life-testament of Yese Baratashvili, the text was published with an introduction, notes, dictionary and search results by Avtandil Ioseliani, Materials for the History of Georgia and the Caucasus, par. 28, 1950.

82. The manuscript of 1074 of the Iveiron Monastery of Mount Athos. Manuscript with funeral repasts, Tb., 1901.

83. Timothe Gabashvili, prepared the solution text, research, dictionary and search engines were attached by E. Metreveli, Tb., 1956

84. Timothe Gabashvili, Seeing Saints and Saints in Eastern Places, book, 1852.

85. Topoarchaeological dictionary of Kartli, Tb., 2013.

86. Yase Lortkifanidze, Documents about the duty army of King Erekle, Reporter of the State Museum of Georgia, XIV-B, 1947.

87. Zhordania T., Chronicles, I, Tb., 2004.

88. Zhordania T.,Chronicles, II, prepared for publication by Manana Chumburidze, Tb., 2018.

Sources in Foreign Languages

1. Brosset M., Rapports sur un voyage archeologgique dans la Georgie et dans Larmenie, exsecuite en 1847-1848, III, St. Petersbourg, 1851.

2. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, Под общ. ред. А. Д. Берже, т. I, Тиф., 1866.

3. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. II, Тиф., 1868.

4. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. III, Тиф., 1869.

5. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. IV, Тиф., 1870.

6. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. IX, Тиф., 1884.

7. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. V, Тиф., 1873.

8. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. VI, Тиф., 1874.

9. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, т. VII, Тиф., 1878.
10. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. I, ТБ., 1962.
11. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, т. II, ТБ., 1962.
12. История Юго-Осетий в документах и материалях, сост. Т. Д. Тогошвили и Цховребов, т. III, Цхинвал, 1961.
13. Камеральное описание церковных крестьян Горийского уезда, 1831 год.
14. Свод статистических данных о населений Закавказского края излеченных из посемеичных списковь 1886 г. Тифл., 1893.

Literature

1. A short history of the ancestral village of the Okropiridzes, authors: Isidore (Okhropiridze), Zurab Okropiridze, Ucha Okropiridze, Tb., 2012.
2. Abramishvili V., for the explanation of the name of the Liakhvi River, „Mnatobi“, #1, 1971.
3. Akhuashvili I., Georgian Surnames, Tb., 1991.
4. Akofashvili G., From the history of social relations in the XV-XVIII centuries. Kartli, Tb., 1965.
5. Alimbarashvili I., „Lekianoba“ in Eastern Georgia, Tb., 2011.
6. Alimbarashvili I., Catholicos Domenti IV, „Historical Researches,‘‘ XII, 2013-2014, Ekvtime Takaishvili Historical Society of Georgia, Abkhazia Organization, Tb., 2015.
7. Alimbarashvili I., Defense system of Eastern Georgia in the second half of the 18th century, Tb., 2008.
8. Alimbarashvili I., The population of Shida Kartli (Gori Mazri) in the first twenty years of the 19th century, according to Russian chamber censuses, Gori University Publishing House, 2021.
9. Alimbarashvili S., History of Tinishkhidi, Gori 2005.
10. Andghuladze N., Architectural Ensemble of Tiri Monastery, Tb., 1976.
11. Bakhtadze M., Chronology of the nobility of Aragvi (XVI-XVIII centuries), Tb., 2005.
12. Batonishvili Davit, New History, Vol. Lomouri Ed. Tb., 1941.
13. Berdzenishvili N., Issues of Georgian history, vol. IV, Vol., 1967.
14. Berdzenishvili N., Issues of Georgian history, vol. VI, Vol., 1973.
15. Bochoridze G., Kartli Church-Monasteries and Antiquities, prepared for publication by Zaza Skhirtladze and Natalia Chitishvili, with the participation of Inga Gogoberishvili, Tb., 2011.
16. Chelidze V., Ivane Machabeli, Tb., 1968.

17. Cherkezishvili E., My memory, I. Grishashvili‘s ed. Tb., 1941.
18. Chichinadze Z., History of Ossetia, tf., 1913.
19. Chitaya G., Acad. S. Janashia and the problem of the origin of the Georgian people, „Mimomakhveli“, I, tb., 1949.
20. D. Gvritishvili, from the history of social relations of feudal Georgia, volume, 1955.
21. Encyclopedia „Georgia“, Vol. I, Vol., 1997.
22. Essays on the history of Georgia, Vol. IV, Vol., 1973.
23. G. Sosiashvili, Arbo, Paris, Lima, Tb., 2022.
24. G. Sosiashvili, from the history of the spread of epidemics in Georgia, Tb., 2020.
25. Gabashvili V., Feudal system in Georgia, vol., 1958.
26. Gachechiladze M., Life, customs, culture of the Ossetians of Samachablo, Tb., 1996.
27. Gambashidze N., Georgian Folk and Church Holidays, Tb., 2011.
28. Gamkrelidze B., for the issue of resettlement of Ossetians in Georgia, in the collection „The Ossetian Issue“, A. Bakradze and O. Chubinidze Ed. Gori-Tbilisi, 1996.
29. Georgian Soviet Encyclopedia Vol. 8, vol., 1984.
30. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 10, Vol., 1986.
31. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 11, issue, 1987.
32. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 2, vol., 1977.
33. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 3, vol., 1978.
34. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 4, vol., 1979.
35. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 5, vol., 1980.
36. Georgian Soviet Encyclopedia, Vol. 9, Vol., 1985.
37. Georgia-Russia relations, in the XVIII-XXI centuries, book I, chapter, 2016.
38. Gorgodze N., Ottoman taxes and obligations in the Ksani and Aragvi valleys according to the „Great Book of Tbilisi Vilayet“ (1728), Georgian Diplomacy, Yearbook, Vol. 12, issue, 2005.
39. Guntsadze M., Ossetian Uprising of 1920 in Shida Kartli according to materials of the Georgian periodical press, Georgian Source Studies, XV-XVI, 2013-2014.
40. Gvasalia J., Essays on the historical geography of Eastern Georgia, Tb., 1983.
41. Gvasalia J., Historical monuments of Patara Liakhvi valley, „Monument friend“ 1976-1977, #43-44.
42. Gvasalia J., Shida Kartli and the Ossetian issue, Tb., 1997.
43. Gvasalia J., Shida Kartli and the Ossetian problem, coll. „Issue of the Ostas“, Gori-Tbilisi, 1996.
44. Http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6236/3/oseti%20istoria.pdf

45. Imnaishvili I., Historical chrestomathy of the Georgian language, vol. I, Vol., 1970.
46. Ioseliani P., Life of Giorgi Mezamet, A. Edited by Gapsrelia, Tb., 1978.
47. Jalabadze G., Pastoral Culture in Eastern Georgia, Tb., 1986.
48. Jalabadze N., Janiashvili L., Loladze N., Borderization and Georgian-Ossetian relations in the occupied region, Tb., 2022.
49. Jamburia G., Aragvi Saeristavo, Encyclopedia of Georgia, Vol., 1997.
50. Janashia S., works, II, chapter, 1952.
51. Japaridze O., The early stage of metal production in Georgia, Tb., 1955.
52. Javakhishvili Iv. History of the Georgian nation, Vol. III, Vol., 1982.
53. Javakhishvili IV., History of Georgian Law, Book II, Writings, vol. VII, Vol., 1984.
54. Javakhishvili Iv., History of the Georgian Nation, I, tb., 1960.
55. Javakhishvili Iv., writings, vol. X, Vol., 1992.
56. Javakhishvili N., Grigol, the last Georgian king fighting against the Russian Empire, Journal. „Historian," #11, 2011.
57. Kakabadze S., for the history of Tmogveli family, tf., 1913.
58. Kakabadze S., Issues of the Genesis of Georgian Statehood, Historical Report, Book I, Chapter, 1924.
59. Kandelaki B., Iverta Monastery of Athos, Friend of the Monument, #22, 1970.
60. Kekelia M., Decrees of Erekle II to prevent evil deeds in Samachablo, New. „Republic of Georgia," #25, 1991.
61. Kharadze K., Historical Geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992.
62. Khetsuriani J., The State Language of Georgia, Journ. Justice and Law, # 1, (28), 2011.
63. Khutsishvili N., Land ownership of the Jerusalem Cross Monastery in Georgia, Tb., 2006.
64. Klimiashvili A., For the issue of the church army in feudal Georgia, Bulletin of the Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences, III, Vol., 1961.
65. Klimiashvili A., Materials of the second half of the 18th century. for the military history of Georgia (duty army) Chapter II, 1966 (dissertation submitted for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences).
66. Koshoridze T., Calendar of Georgian folk days in Shida Kartli, manuscript. 2014.
67. Kotetishvili L., Devil in „Galife", Tb., 2019.
68. Kotetishvili V., My World, Tb., 2019.
69. Kverenchkhiladze R., The Way of Torture, Book I, Vol., 2014.
70. Liakhveli G., Geri-Gorge(Gori district), 1886, #32.
71. Liakhveli G., Notes of a traveler," „Droeba", #77, 1884.
72. Liakhveli G., South Ossetia, „Notes of a traveler," „Droeba," 1883, #77.

73. Lomouri N., journalistic letters, compiled by Khatuna Muradashvili, Tb., 2002.
74. Lomouri N., stories, vol., 1955.
75. Lortkipanidze M., Political Union of Feudal Georgia, Tb., 1963.
76. Maisuradze I., Georgian surnames, volume, 1990.
77. Makalathia S., Archaeological excavations of Tkviavi Korgan tombs, Gori region. Proceedings of the Historical-Ethnographic Museum, Vol. 1943.
78. Makalatia S., Liakhvi valley, Tb., 1971.
79. Mamistvalishvili E., from the history of Georgia-Jerusalem relations (XVI-XVII centuries) Tb., 2008.
80. Mamistvalishvili E., Georgia-Rome relations in the second half of the 13th century, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Institute of History of Georgia, Proceedings, Shota Meskhia _ 100, Tb., 2016.
81. Mamistvalishvili E., History of Georgian Jews, vol., 1995.
82. Mamistvalishvili E., History of Gori, vol. I, Vol., 2018.
83. Mamistvalishvili E., History of Gori, Vol. II, Gori, 1999.
84. Mamistvalishvili E., History of the Cross Monastery of Jerusalem (Georgian period), Tb., 2005.
85. Marghishvili S., Feudal lineage of Orbodzeli, Collection of historical geography of Georgia, VI, Vol., 1982.
86. Mefisashvili R., Eredvi st. Construction inscription of George‘s Church, St. USSR, Academy Bulletin, Vol. V, #10, 1944.
87. Mefisashvili R., Some historical monuments in the territory of South Ossetia, „A friend of the monument“, volume, 1968, #14.
88. Mefisashvili R., The 906-year-old architectural monument of Eredvi, Georgian Art, #4, 1955.
89. Megrelidze I., Antiquities in the Liakhvi Valley, I, Tb., 1984.
90. Megrelidze I., Antiquities in the Liakhvi Valley, II, Tb., 1997.
91. Megrelidze I., Inscriptions and other antiquities in Little Liakhvi Valley, Journ. „Moambe“, 1963, #5.
92. Menabde L., Centers of ancient Georgian writing, Tb., 1980.
93. Menteshashvili A., Ossetian separatism in 1918-1920, coll. The Ossetian issue, Vol., 1996.
94. Merkviladze D., From „Zena Village“ to Inner Kartli (From the Historical Geography of Eastern Georgia), Amirani, IV-V, 2001.
95. Meskhiia Sh., Domestic political situation and official organization in 12th century Georgia, Tb., 1979.
96. Mgeladze M., Forms of punishment developed and in the customary law of the population of southwestern Georgia of the late Middle Ages, „Georgian Source Studies,“ XXI, 2019.
97. Mghebrishvili A., Forgotten Creations, Tb., 2021.
98. Mghebrishvili A., Tskhinvali during the period of the Democratic

Republic of Georgia (1918-1921), Tb., 2019.

99. Ninidze D., History of the Branches of the Royal House of Bagrationis, Tb., 2004.

100. Ninidze D., Mukhranbatonebi, Tb., 1997.

101. Ninidze D., Savakhtango, Materials for the history of the villages of Georgia, plot four, volume, 1993.

102. Nizharadze M., Elisabeth Cherkezishvili, Tb., 1977.

103. Ochiauri T., from the history of the ancient beliefs of Georgians, Tb., 1954.

104. Okropiridze Z., Theological Order of the Okropiridzes, Gori State Educational University, Faculty of Humanities, Center of History and Archaeology, collection of works #11, 2016.

105. Orjonikidze E., Alexander Batonishvili‘s struggle against the Russian government, Alexander Batonishvili‘s letters, volume, 1999.

106. Ossetian nobility of Konstantine Berdzenov, „Ciskar“, July 1870.

107. Otinashvili N., Onomastics of Liakhvi Valley, Tb., 2002.

108. Otinashvili N., Several cult monuments from Liakhvi and Ksani valleys, Educational and Scientific Center of History and Archeology, collection of works, #11, 2016.

109. Otkhmetzuri G., Shida Kartli Small Headships, Dr. Thesis, manuscript, 1999.

110. Otkhmezuri G., Epigraphy of Mtianeti of Shida Kartli, in the collection „Ost issue“, A. Bakradze and O. Chubinidze Ed. Gori-Tbilisi, 1996.

111. Popiashvili N., Peculiarities of teaching languages of ethnic minorities in Soviet and post-Soviet Georgia (on the example of Abkhazian and Ossetian languages), Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, III International Scientific Conference, Development Prospects of Georgian-Ossetian Relations, Materials, Tb., 2017.

112. Pronelli Al., Kakheti Revolt, 1812, historical story, tf., 1907.

113. Registration cards of immovable monuments compiled by the State Museum-Reserve of Didi Liakhvi Gorge, compiled by Paata Basishvili, # 83, 01,10,2006; # 86, 02.10.2006; #125, 29,09,2006.

114. Relations between Russia and Georgia in the XVIII-XXI centuries, book I, chapter, 2016.

115. Saralidze L., The First Republic of Georgia (1918-1921) and the Ossetian Issue, Journ. „Issues of new and recent history“, 2007.

116. Shanidze A., Writings in twelve volumes, Volume IX, Georgian monastery in Bulgaria and its typicon, Tb., 1986.

117. Sidamonidze V., Geri Monastery Chronicle, News. „Soviet Ossetia,“ November 17, 1962.

118. Skhirtladze Z., Chitishvili N., Karbi st. Trinity Church, Journ. „Antiquities of Georgia“, #12, 2008.

119. Sosiashvili G., „Ottomanism“ and Patara Liakhvi Gorge, Gori State Educational University, Georgian-Turkish scientific conference, December 11-12, 2015, conference materials, Gori, 2016.

120. Sosiashvili G., „Lekianity issue‘‘ and Samachablo, Proceedings of Gori State University, history series, #111, issue, 2003.

121. Sosiashvili G., About some toponyms of Shida Kartli, Gori State University of Education, Scientific conference dedicated to the memory of Prof. Gennady Burchuladze, conference materials, 2012.

122. Sosiashvili G., about the trip of the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kirion II Exarch Vladimir to Shida Kartli, Tb., 2019.

123. Sosiashvili G., Asomatru inscriptions of Ditsi temple, Journ. „Historian,“ #3, 2017.

124. Sosiashvili G., Asomtavruli Inscriptionts on Ditsi Saint Mary Virgin Chuch Near The Russian Occupational Line, Vol. P. 26, Pro Georgia, 2016.

125. Sosiashvili G., Catholicos‘ estates in Patara Liakhvi valley, collection of works of the educational and scientific center of history and archeology of Gori State University, #11, 2016.

126. Sosiashvili G., Catholicos‘ tombs in Liakhvi valley, Gori State University, History and Archeology Educational and Scientific Center, #14, 2016.

127. Sosiashvili G., Epitaphs from Ditsi village, Proceedings of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of History of Georgia, XI, 2016.

128. Sosiashvili G., Essays from the history of Liakhvi Valley, Tb., 2011.

129. Sosiashvili G., Essays from the history of Shida Kartli, Tb., 2011.

130. Sosiashvili G., Estates of Athos Vatopedi Greek Monastery in Liakhvi Valley, Bulletin of the National Academy of Sciences of Georgia, History, Archeology, Art Series, #2, 2017.

131. Sosiashvili G., for the explanation of the Saoso road, in Georgian documentary sources, Iv. III international scientific conference dedicated to Georgian-Ossetian relations of Javakhishvili Tbilisi State University, conference theses, Tb., 2017.

132. Sosiashvili G., for the issue of Ossetian settlements in Shida Kartli, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Georgian-Ossetian Relations Scientific Research Center, Fourth Scientific Conference, Development Prospects of Georgian-Ossetian Relations, Theses, Tb., 2018.

133. Sosiashvili G., for the issue of the location of the village of Vanati, collection of works, 2008.

134. Sosiashvili G., from the history of distinguished surnames of Georgia, Tb., 2008.

135. Sosiashvili G., from the history of Patara Liakhvi Gorge, Satikhari village, News. „Literary Tskhinvali“, #3, 1998.

136. Sosiashvili G., from the history of Patara Liakhvi valley (village Kordi), Tb., 2007.

137. Sosiashvili G., from the history of the creation of the South Ossetian Autonomous District (protest of the population of Liakhvi Valley to the Soviet authorities regarding the inclusion of the South Ossetian Autonomous District), Gori State University, Faculty of Humanities, Center of History and Archeology, collection of works #16, 2018.

138. Sosiashvili G., From the history of the icon of St. George of Arbo, Gori State University of History and Archeology Educational-Scientific Center‘s collection of works, #4, 2013.

139. Sosiashvili G., from the history of the Khosaliadze clan (II half of the 15th century), Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, scientific conference dedicated to the 140th anniversary of Ivane Javakhishvili‘s birth, Karttelology: past, present, future, program and theses, Tb., 2016.

140. Sosiashvili G., from the history of the village of Arbo, materials for the history of Georgian villages, vol. I, Vol., 2019.

141. Sosiashvili G., from the history of Vanati, Tb., 2005.

142. Sosiashvili G., Gedevanishvili - commanders and mourners of the Catholicos‘ army, journal. „Annals,“ #13, 2017.

143. Sosiashvili G., Geri village and Geristobi holiday, Scientific conference dedicated to the memory of Prof. Lela Meladze, Gori State University, conference materials, 2012.

144. Sosiashvili G., Geri village and St. Giorgi‘s Cathedral of Geri, Materials for the History of Georgian Villages, II, Tb., 2021.

145. Sosiashvili G., German travelers about the Ossetians, Tb., 2007.

146. Sosiashvili G., historical-geographic review of Patara Liakhvi valley, Journal. „Georgian Heritage“, XXI, 2017.

147. Sosiashvili G., History of Ditsi, Tb., 2010.

148. Sosiashvili G., History of Samachablo, Tb., 2005.

149. Sosiashvili G., History of Samachablo, Tb., 2021.

150. Sosiashvili G., How Geri Cathedral mourns, News. „Literary Tskhinvali,“ 1999, #5.

151. Sosiashvili G., How Russia planned to resettle Ossetians from the mountains of Shida Kartli, Journ. „Historian,“ 3(120), 2021.

152. Sosiashvili G., Inscriptions of Ditsi, Tb., 2017.

153. Sosiashvili G., Issues of the history of Shida Kartli, Tb., 2013.

154. Sosiashvili G., Jerusalem Cross Monastery and Mount Sinai Estates in Liakhvi Gorge, Gori State University History and Archeology Educational-Scientific Center Collection of Works, #9, 2016.

155. Sosiashvili G., Ketevan Zhuruli‘s work and Georgian society in the second half of the 19th century, Prof. International scientific conference dedicated to the 60th anniversary of Ioseb Alimbarashvili‘s birth, Gori, 2022.

156. Sosiashvili G., Kings of Kakhta and Sermons of Mtskheti (XV-XVI centuries), „Annals,“ #12, 2016.

157. Sosiashvili G., Liakhvi valley behind the barbed wire, Journ. „Historian," #8/92, 2018.

158. Sosiashvili G., Md. Hydronyms common in Patara Liakhvi valley, „Annals,'' #14, 2018.

159. Sosiashvili G., on the issue of the origin of the Favlenishvili family, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Humanities, Institute of History of Georgia, Proceedings, XV, 2019.

160. Sosiashvili G., One episode of anti-Russian speeches in the Liakhvi valley, at the beginning of the 19th century (Barbare Lafachi), Center of History and Archeology of Gori State University, collection of works #19(1-2), 2020.

161. Sosiashvili G., Ossetian courts in the Big and Little Liakhvi valleys (beginning of the 19th century), Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Georgian-Ossetian Relations Scientific Research Center, V International Scientific Conference, Proceedings, Tb., 2019.

162. Sosiashvili G., Researches, Tb., 2007.

163. Sosiashvili G., Roads in Patara Liakhvi Valley, Journ. „East and Caucasus,'' #5, 2007.

164. Sosiashvili G., Samachablo during „Ottoman'' period, Gori State University of Education, Georgian-Turkish scientific conference, December 12-13, 2014, Gori, Georgia, conference materials.

165. Sosiashvili G., Territories owned in Georgia by the Mount Athos (Vatopedi) Monastery (In the Russian occupied territories, in Liakhvi Gorge, Pro Georgia, Juornal of Kartvelological Studies, Vol. P. 28, Warsaw, 2018.

166. Sosiashvili G., The 1432 deed of Tiri Monastery and the lineage of Tavkhelisdze, „Annals" #11, 2015.

167. Sosiashvili G., The Oppression of The Georgian Population in Tskhinvali Region During The First Years of Soviet Occupation, Pro Georgia Journal of Kartvelological Studies, Vol. P. 27, Warsaw, 2017.

168. Sosiashvili G., The struggle of the Machables against the colonial policy of tsarism (1st half of the 19th century), collection of works of the Center of History and Archeology of Gori State Educational University, # 12, 2016.

169. Sosiashvili G., village From the history of Eredvi, II International Scientific Conference of Gori University, collection of works, 2010.

170. Sosiashvili G., Villages occupied by the August 2008 war in Didi Liakhvi valleys during the „Ottoman'' period, Georgian-Turkish relations in the Middle Ages, Gori, 2019.

171. Sosiashvili G., Villages of Liakhvi Gorge, collection of works of the History and Archeology Training Scientific Center of Gori State University, #10, 2016.

172. Stalin I. B., works, vol. 5, vol., 1949.

173. Surguladze M., Mtskhetshvilibi, Journ. „Annals," 2008.

174. Tabuashvili A. Census records of the city of Tskhinvali and its

surrounding villages (II half of the XVIII century), Tb., 2013.

175. Tabuashvili A., Economic History of Feudal Age Georgia, Tb., 2020.

176. Takaishvili E., Statistical description of the Ksni Gorge, Proceedings of the Tbilisi State University of Economics named after Stalin, vol. 45, 1951.

177. The anti-religious policy of the Soviet government in Shida Kartli (in the 20s of the 20th century) was published by Prof. Giorgi Sosiashvili, Tb., 2013.

178. Tofchishvili R., „Ossetian ethnographic encyclopedia“ in the context of Georgian-Ossetian relations, Tb., 2016.

179. Togoshvili G., from the history of Georgia-Ossetia relations. XV-XVIII centuries, volume, 1969.

180. Togoshvili G., Georgian-Ossetian relations, XV-XVIII centuries. Tb., 1969.

181. Toidze L., How the South Ossetian Autonomous Region was created, Tb., 1991.

182. Topchishvili R., Ethnohistory issues of Ossetian settlement in Georgia and Shida Kartli, Tb., 1997.

183. Topuria V., Inscriptions of Shida Kartli, Historical Moambe, Vol. II, tf., 1924.

184. Tsotniashvili M., History of Tskhinvali, Tskhinvali, 1986.

185. Tughushi A., Life and merits of Queen Mariam Dadiani, Tb., 1992.

186. Vadachkoria Sh., The Ossetian Question and the Georgian Reality (1917-1925), Tb., 2020.

187. Zakaraya P., Old Fortresses of Georgia, Tb., 1988.

188. Zakaraya P., Tskhinvali region, Tb., 1981.

189. Zandukeli M., Women potters in Shida Kartli, Collection: Shida Kartli, ethnographic research, volume, 1984.

190. Джугели В., Тяжелый крест (записки народно гвардейца), с предисл. Е. П. Гегечкори, Тиф., 1920.

191. Иоселиани Пл., Икортский монастырь в Карталинии,

192. Иоселиани Пл., Описание города Душета, Тб., 1866.

193. Итоги всеобщей переписа населения республики Южная Осетия 2015 года, Цхинвал 2015.

194. Какабадзе С., Грузинские документы IX-XV вв. В собрании Ленинградского отделения института востоковедения АН СССР, Перевод и коментарии С. С. Какабадзе, изд. Наука, Москва 1982.

195. Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие. Е.К, Тиф., 1901.

196. Мачабели С. В., Экон. быт государственных крестьян Горийского уезда Тифлиской губерний, Материали для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VI, ч. I. Тиф., 1887,

197. Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной части исторической провинций Грузии Шида Картли. Тб., 1975.

198. Такаишвили Э., Археологические экскурсии, розыскания и заметки, вип. V, тб., 1915.

199. Техов Б., к истории изучения памятников эпохи энеолита и бронзы у нижнем течении реки большой Лиахви, Тб., 1963.

200. Техов Б., Позднебронзовая культура Лиахвского басеина, Сталинир, 1957.

201. Труды Закавказской научной ассоциации, Серия 1, Тифлис, 1925.

202. Труды Тифлисского губернского статистического комитета : Выпуск 1-й, Сведения за 1884 и 1885 г.г.: С приложением 2-х карт _ Борчалинского и Тифлисского уездов, Под ред. секрет. ком. Игнатовского, Тиф., 1886.

203. Шмерлинг Р., Закарая П., Три нейзвестных памятника: церкви в сел. Хандо, Цинкибе и Ацрисхеви.

Periodicals:

1. “Tsnobis Purtseli 1899, #722.
2. Journal “Kvali”, 1903, #23.
3. Journal “Kvali”, 1903, #28.
4. Journal “Tsiskari”, July 1870.
5. Newspaper “Iveria”, 1884, #142.
6. Newspaper “Iveria”, 1886, #199.
7. Newspaper “Iveria”, 1890, # 210.
8. Newspaper “Iveria”, 1891, #160.
9. Newspaper “Iveria”, 1891, #8.
10. Newspaper “Iveria”, 1893, #258.
11. Newspaper “Iveria”, 1893.
12. Newspaper “Iveria”, 1894 #226.
13. Newspaper “Iveria”, 1894, #226.
14. Newspaper “Iveria”, 1894, #48.
15. Newspaper “Iveria”, 1894, #5.
16. Newspaper “Iveria”, 1896, #34.
17. Newspaper “Iveria”, 1896, #64.
18. Newspaper “Iveria”, 1897, # 111.
19. Newspaper “Iveria”, 1898, #111.
20. Newspaper “Iveria”, 1898, #131.
21. Newspaper “Iveria”, 1898, #98.
22. Newspaper “Iveria”, 1899, #279-280.
23. Newspaper “Iveria”, 1900, #247.
24. Newspaper “Iveria”, 1902, #117.
25. Newspaper “Iveria”, 1902, #171.
26. Newspaper “Iveria”, 1903, #179.

27. Newspaper “Iveria”, 1919, #241.
28. Newspaper “Sakartvelo”, 1926, #25.
29. Newspaper “Sasoplo”, 1875, #5.
30. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1897, #245,.
31. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1898, #616.
32. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1898, #662.
33. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1898, #682,.
34. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1899, # 206.
35. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1899, #738.
36. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1903, #2243.
37. Newspaper “Tsnobis Purtseli”, 1903, #2264.
38. Newspaper ”Droeba” 1880, #190.
39. Newspaper ”Droeba” 1883, #77.
40. Newspaper ”Droeba” 1884, #203.
41. Newspaper ”Droeba” 1884, #77.

Archival documents
National Archive of Georgia, Central Historical Archive (NAGCHA)

1. F. 1448, Doc. 1341.
2. F. 1448, Doc. 3602.
3. F. 1450, Book 36, Sab. 163.
4. F. 1450, Doc. 95.
5. F. 1450, Led. 26, Sab. #201;
6. F. 1450, Led. 26, Sab. #206,
7. F. 1450, Led. 26, Sab. #206;
8. F. 1450, Led. 26, Sab. #209.
9. F. 1450, Led. 26, Sab. #209.
10. F. 1450, Led. 26, Sab. #216;
11. F. 1450, Led. 26, Sab. #3602;
12. F. 1450, Led. 26, Sab. #389;
13. F. 1450, Led. 31, Sab. 203.
14. F. 254, Case. #58.
15. F. 254, Ins. I, case 2036, p. 15-16, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1843-46.
16. F. 254, Ins. 1, case 2044, p. 131, Камеральный опись церковных крестань Горийского уезда, 1835 год.
17. F. 254, Ins. I, case 1246, p. 162-163, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1831 год.
18. F. 254, Ins. I, case 1246, p. 163-164, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1831 год.

19. F. 254, Ins. I, case 1246, p. 166-167, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1831 год.
20. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 274-282, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
21. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 294-298, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
22. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 308-312, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
23. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 312-316 Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
24. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 319-324, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
25. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 326-343, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
26. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 343-349, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
27. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 349-350, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842
28. F. 254, Ins. I, Case 1951, p. 350-355, Камеральное описание церковных крестьян Ксанского участка Горийского уезда, 1842 year.
29. F. 254, Ins. I, case 2036, p. 13-14, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1843-46.
30. F. 254, Ins. I, case 2036, p. 17-23, Камеральное опись церковных крестаных крестаных Горийского уезда, 1843-46.
31. F. 284, des. 1, Case. 62, sheet. 81.
32. Fund 1448; Doc. #389.

National Center for Manuscripts (NCM)

1. F. HD - Doc. # 2124.
2. F. HD - Doc. # 2125.
3. F. HD - Doc. # 3493.
4. F. HD - Doc. # 464.
5. F. HD – Doc. # 5306.
6. F. HD – Doc. # 5888.
7. F. HD— Doc. #13714.
8. F. HD- Doc. #14681.
9. F.HD - Doc. #664.

Gori S. Makalatia Historical-Ethnographic Museum (GSIEM)

1. GSHEM # 5942, p. 10;
2. GSHEM # 5942, p. 11.
3. GSHEM # 7486, historical documents about Saamilakhvro, Satsitsiano and Saeristavo of Ksani, p. 441
4. GSHEM # 8059, David I, p. 45, David II.
5. GSHEM # 8235; #128.
6. GSIEM # 5942, p. 12.

Territorial body of the National Archives of Georgia

1. F. #3, Description # 471, Case. #72, p. 14-17.
2. F. #3, Doc. 49.
3. F. #3, Ins. 1, Case #23.
4. F. #3, Ins. 1, Case #139.
5. F. #3, Ins. 1, Case #186.
6. F. #3, Ins. 1, Case #308.
7. F. #3, Ins. 1, Case #335.
8. F. #3, Ins. 1, Case #363.
9. F. #3, Ins. 1, Case #89, p. 24-30.
10. F. #3, Ins. 1, Case #89.
11. F. #3, Ins. 1, Sat. #52.
12. F. #4, Ins. 1, Case #10.
13. F. #4, Ins. 1, Case #1115.
14. F. #4, Ins. 1, Case #169.
15. F. #4, Ins. 1, Case #179.
16. F. #4, Ins. 1, Case #195.
17. F. #4, Ins. 1, Case #202.
18. F. #4, Ins. 1, Case #357.
19. F. #4, Ins. 1, Case #550.
20. F. #4, Ins. 1, Case #84.
21. F. #4, Ins. 1, Case #890.
22. F. #4, Ins. 1, Case #95.
23. F. #9, Ins. 1, Case #82.
24. F. 4, Ins. 1, Case #101, p. 20.

Gori District Archive
Archive of the Gori Service of the Civil Registry Agency of the Ministry of Justice of Georgia

1. Registration books of the Church of the Mother of God of Ditsi, electronic version, #26724.

Palace of Arts of Georgia - Museum of Cultural History

1. Palace of Art of Georgia - Museum of Cultural History, Fund I, case. 5302, Man. 38. 499.

Internet Sources

1. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000791/
1. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000831/
1. http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00000869/
1. http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00002965/
1. https://books.google.ge/books?id=jVLnp3G7YcAC&pg=PP7&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false
1. https://prosopography.iliauni.edu.ge/persons/article/22687
1. https://tabula.ge/ge/topic/113472
1. https://www.radiotavisupleba.ge/a/vakhtang-kotetishvili-uflis-sachuqari-romelic-dakhvrites/28243309.html

საძიებლები:*

პირთა

Aბაზა ბაკურიანის ძე (გრიგოლის ძმა) 81, 82
აბაზაძე სოლომონ 270, 284
აბაშიძე ვახუშტი 201, 202
აბაშიძე თამაზ 17, 29, 130
აბაშიძე ირაკლი 290
აბაშიძე კიტა 104
აბო თფილელი 243, 244
აბრამიშვილი ბერუა 273
აბრამიშვილი კ. 137
აბულ კასიმი 115
აბულაძე ილია 83, 154
ადამაშვილი აბრამა 270
ადარნასე (ქართველთა მეფე) 20
ადუაშვილი თევდორე 170
ავალიშვილი ზაქარია 100, 101
ავალიშვილი ქაიხოსრო 39
აზარაშვილი ნინია 287
აზრაიშვილი ზურაბ 287
ათუაშვილი ზაქარია 206
აკოფაშვილი გულჩინა 204
ალბორიშვილი ლამინა 134
ალელოვი იაგორ 264
ალექსანდრე (გორის ეპისკოპოსი), იხ: ოქროპირიძე ალექსანდრე
ალექსანდრე (დავით II იმამყული ხანის ძე) 201
ალექსანდრე (იმერეთის მეფე) 202, 203
ალექსანდრე I, დიდი 35, 45-47, 49, 80, 120, 129, 168
ალექსანდრე I (რუსეთის იმპერატორი) 75
ალექსანდრე II (კახეთის მეფე) 58
ალექსანდრე (დავით X-ის ძმა) 125-126
ალექსანდრე (იმერეთის მეფე) 45
ალექსი კომნენოსი 82
ალექსიშვილი გლახა 248
ალექსიშვილი სოლომონ 187
ალექსიძე ზაზა 58, 117, 129, 170, 279
ალიმბარაშვილი იოსებ (სოსო) 67, 108, 109, 126, 128, 131, 134, 170, 178, 180-182, 190, 198, 207, 208, 225, 226, 236, 241, 251, 272, 273, 277, 285, 287, 288
ალფ-არსლანი 279
ამილახვარი (ამილახორი) ალექსანდრე 39, 40, 110, 134
ამილახვარი ამირინდო 283
ამილახვარი ბარძიმ 28, 265, 287
ამილახვარი ბეჟან 40, 239
ამილახვარი გივი 87, 98, 139, 201, 203, 204, 222, 285, 325
ამილახვარი გიორგი 92, 176, 189, 192, 248, 249
ამილახვარი გრიგოლ 287
ამილახვარი დემეტრე 283
ამილახვარი დიმიტრი 287
ამილახვარი ვახტანგ 287
ამილახვარი თამაზა 282
ამილახვარი თეიმურაზ 265, 287
ამილახვარი იესე (იასე) 122, 206, 287
ამილახვარი ივანე 110, 287
ამილახვარი იოთამ 282
ამილახვარი ნიკოლოზ 108, 287
ამილახვარი ოთარ 127, 187, 206, 287
ამილახვარი რევაზ 225
ამილახვარი სალომე (იულონ ბატონიშ-ვილის მეუღლე) 189
ამილახვრისშვილი ბეჟან 284
ამილახვრისშვილი გიორგი 173
ამილახვრისშვილი გოგია 267
ამილახვრისშვილი დავით 173
ამილახვრისშვილი იოანე 173
ამილბარასშვილი მამაგულა 50
ამირეჯიბი ზაზა 272
ანანია მთავარეპისკოპოსი 82
ანდრია კრეტელი 75
ანდრონიკაშვილი მალხაზ 176, 192
ანდრონიკე (პროვინციის მეფე) 35
ანდღულაძე ნოდარ 48
ანიაშვილი თათარა 283
ანიაშვილი ნინია 287
ანიაშვილი ხახალა 175
ანრი (ბიზანტიის იმპერატორი) 73
ანტონ I, კათალიკოს-პატრიარქი 35, 51, 52, 63, 67-70, 78, 79, 88, 99, 100, 117, 235-239
ანტონ II, კათალიკოს-პატრიარქი 54, 63, 77, 117, 237
ანტონოვსკაია ელენე 278

*** საძიებელი შეადგინა პროფ. იოსებ ალიმბარაშვილმა.**

არაგვის ერისთავი ბაინდურ 62, 138, 167
არაგვის ერისთავი ბარძიმ 201
არაგვის ერისთავი ბეჟან 163
არაგვის ერისთავი გიორგი 62, 138, 167, 202
არაგვის ერისთავი ზურაბ 26
არაგვის ერისთავი თეიმურაზ 171
არაგვის ერისთავი ნუგზარ 62, 138, 139, 161, 162, 165, 167-169, 232, 246
არაგვის ერისთავი რევაზ 171
არბოლიშვილი ალექსი 182
არბოლიშვილი ბაადურ 182
არბოლიშვილი იოსებ 182
არბოლიშვილი მოსე 182
არბოლიშვილი ნიკოლოზ 182
არბოლიშვილი ნინია 182
არბოლიშვილი პეტრე 93, 182
არბოლიშვილი სოლომონ 182
არბოლიშვილი სოსია 182
არბოლიშვილი სპირიდონ 182
არკადი (ბიზანტიის იმპერატორი) 73
არკადი, ბერძენი უფლისწული 75
არჩვაძე გიორგი 63, 190
არჩვაძე გოგია 241
არჩვაძე დავით 242
არჩვაძე დათუნა 207
არჩვაძე ზაზუნა 71, 240
არჩვაძე მამუკა 63, 234
არჩვაძე ნინია 190
არჩვაძე შოთა 361
არჩვაძე შოშიტა 17, 232
არჩილ მეფე 25
არჩუაძე სოსია 190
არჩუაძე სოსიკა 185
არჩუაძე ღვთისია 190
არჩუაძე შიო 185, 241
არღუთაშვილი გიორგი 63
არქანჯელო ლამბერტი 151
ასამბეკაშვილი სიმონ 91
ასკილაშვილი გიორგი 208
ასკილაშვილი დავით 208
ასკილაშვილი დათუა 207
ასკილაშვილი თომა 208
ასკილაშვილი მახარე 208
ასკილაშვილი მიქელა 207
ასკილაშვილი მოსე 208
ასკილაშვილი პეტრე 207
ასკილაშვილი სოლომონ 208
ასკილაშვილი სტეფანე 208
ასლამაზ ხანი 172
აფხაზაშვილი ნადირა 63, 234
აქიმისშვილი ოთარა 197
აღა ქიში 285
აღდგომელაშვილი (აღდგომელაანთ) ელისაბედ 357
აღდგომელაშვილი ტეტია 273
ახვერდოვი (რუსი გენერალი, საქართველოს მმართველი) 92-94
ასპატელი ოჰანა 123
ახუაშვილი იაკობ 140
აჯი ჩალაბი 285
აჰმად, ქართლის ერისთავი 30

ბაბოთაძე გაბრიელ 217
ბაბოთაძე დავით 217
ბაბოთაძე მიხეილ 217
ბაბოთაძე ხვთისია 217
ბაბოთაძე ხუცია 217
ბაგრატიონი ანდრონიკე 280
ბადაშვილი ბახუტა 66, 233
ბადაშვილი გაბრიელ 241
ბადაშვილი დათუნა 221
ბადაშვილი იოსებ 241
ბადაშვილი სოლომონ 241
ბადაშვილი ქაიხოსრო 241
ბადაშვილი შოშიტა 64
ბაიაძე ანდრია 272
ბაიაძე ივანე 272
ბაიაძე ღვინია 271
ბაიაძე სოსიაშვილი ქიტესა 358
ბაინდურაშვილი გიორგი 196
ბაინდურაშვილი ხათუნა 61, 62, 101, 149, 245, 282, 283
ბაკურ მეფე (ქართლის) 145
ბაკურაძე ათანა 121
ბაკურაძე გიორგი 121
ბაკურაძე დათუნა 121
ბაკურაძე კვირიკე 121
ბაკურაძე შალვა 121
ბანდაისძე ავგაროზ 200
ბაჟენოვი ევგენი (ეგზარქოსი) 127
ბარათაშვილი იესე 186, 187
ბარათაშვილი ნიკოლოზ 289
ბარათაშვილი ყაფლან 48
ბარიშვილი იაკობ 216
ბასილაშვილი დავით 287
ბასილაშვილი თევდორე 271
ბასილაშვილი შერმაზან 284, 286

ბასილი კათალიკოსი 55, 58, 130, 231
ბასილი II (ბიზანტიის იმპერატორი) 80
ბასიშვილი პაატა 309, 319, 326, 357
ბატაშვილი ბერუკა 170
ბატაშვილი ზაქუტა 170
ბატიაშვილი გიორგი 135
ბატიაშვილი ზაქარია 135
ბატიაშვილი ივანე 135
ბატიაშვილი იოსებ 135
ბატიაშვილი მიხეილ 135
ბატიაშვილი სიდამონ 135
ბატიაშვილი სოლომონ 135
ბატონიშვილი ალექსანდრე (ერეკლე II-ის ძე) 175-177, 179, 191
ბატონიშვილი ბაქარ (ვახტანგ VI-ის ძე) 202, 236, 327
ბატონიშვილი გიორგი (ერეკლე II-ის ძე) 39, 337
ბატონიშვილი გიორგი (ლევან კახთა მეფის ძე) 57
ბატონიშვილი გოჩა (კონსტანტინე II-ის შვილიშვილი) 124, 321
ბატონიშვილი გრიგოლ (იოანეს ძე) 175
ბატონიშვილი დავით (გიორგი XII-ის ძე) 23, 33, 44, 175, 186, 188, 204, 205
ბატონიშვილი დიმიტრი (დავით X-ის ძე) 54, 55, 116
ბატონიშვილი ელისაბედ 284
ბატონიშვილი ვახტანგ (დემეტრეს II-ის ძე) 200
ბატონიშვილი ვახტანგ (ერეკლე II-ის ძე) 163, 165, 189, 191
ბატონიშვილი ვახტანგ (სიმონ I-ის ძმა) 17, 27-29, 38, 43, 44, 59-61, 130, 131, 232, 254, 257
ბატონიშვილი ვახუშტი 6, 15, 16, 18, 19, 25-30, 38-42, 78, 85, 98, 99, 114, 135, 138, 146, 147, 158, 160, 161, 163-166, 168, 169, 171, 179, 182, 183, 196, 199, 202, 203, 230, 243-245, 269, 311, 324, 327, 331, 345
ბატონიშვილი თეიმურაზ (გიორგი XII-ის ძე) 175
ბატონიშვილი იესე (ლევან კახთა მეფის ძე) 57
ბატონიშვილი იოანე (ერეკლე II-ის ძე) 7, 15, 18, 19, 26, 30-32, 37, 58, 77, 78, 85, 98, 99, 133, 136, 159, 162, 163, 165, 169, 183, 209, 210, 229, 243, 279, 325
ბატონიშვილი იულონ (ერეკლე II-ის ძე) 3, 7, 23, 30, 32, 33, 44, 124, 133, 136, 175, 176, 186-189, 191, 194, 195, 204-206, 227, 244, 247, 248, 256, 264, 267, 270, 276, 286
ბატონიშვილი ლევან (ერეკლე II-ის ძე) 238, 337
ბატონიშვილი ლევან (ვახტანგ V-ის ძე) 25, 26
ბატონიშვილი ლევან (ლუარსაბ I-ის ძე) 255
ბატონიშვილი ლევან (იულონის ძე) 176, 187, 188
ბატონიშვილი ლუარსაბ (ვახტანგ V-ის ძე) 254
ბატონიშვილი მირიან (ერეკლე II-ის ძე) 191
ბატონიშვილი როსტომ (ვახტანგ VI-ის ძე) 25, 26
ბატონიშვილი ფარნაოზ (ერეკლე II-ის ძე) 175, 176, 188, 189, 192, 193, 205
ბაქრაძე ანა 221
ბაქრაძე აკაკი 309
ბაქრაძე დიმიტრი 114
ბაქრაძე იოსებ (ბელოთელი მღვდელი) 95
ბაღნიაშვილი გოგია 247
ბაღნიაშვილი მაისა 245
ბაღნიაშვილი ნასყიდა 247
ბაღნიაშვილი პეტრე 247
ბაღნიაშვილი ქიტესა 247
ბახტაძე მიხეილ 168
ბახუტა (დიცის მამასახლისი) 224
ბეგაშვილი ძაღლუა 93
ბეგთაბეგიშვილი სულხან 206
ბედანაშვილი ნინია 181
ბედიანიძე ძაღლუა 127
ბედოშვილი გურამ 7, 15, 18, 32, 133, 136, 159, 169, 209, 244
ბეკოშვილი ჩუჩური 142
ბეკოშვილი ხოსრო 93
ბენიამიშვილი ზაქარია 185
ბენიამიშვილი ქიტო 185
ბენიამიშვილი ხოსრუა 185
ბეჟიტაშვილი შიო 287
ბერბერაშვილი გიორგი 197
ბერიკაშვილი ნინია 62, 232
ბერიშვილი გულია 248
ბერუაშვილი ანდრია 110
ბერუაშვილი აღდგომელა 110
ბერუაშვილი ბესარიონ 110

ბერუაშვილი გაბრიელ 110
ბერუაშვილი გიორგი 110
ბერუაშვილი გლახა 110
ბერუაშვილი გოგია 273
ბერუაშვილი დავით 110
ბერუაშვილი მერაბი 110
ბერუაშვილი მიხეილ 110
ბერუაშვილი მოსე 110
ბერუაშვილი პეტრე 110, 272
ბერუაშვილი პეტუა 110
ბერუაშვილი სოსია 110
ბერუაშვილი ქიტესა 110
ბერძენიშვილი (ბერძენოვი) კონსტანტინე 147
ბერძენიშვილი ნიკო 10, 20, 28, 34, 36, 45, 63, 68-70, 103, 117, 132, 172, 190, 196, 198, 200-202, 204, 221, 234, 242, 248, 249, 272, 285, 327
ბესტავაშვილი აბელა 91
ბექიაშვილი გაბრიელ 126
ბექნიაშვილი ირემა 62, 63, 138, 167, 232, 234
ბეღელური გლახა 123, 271
ბეღელური მანძულა 123, 271
ბიბილური დათუა 173
ბიბილური პაატა 173
ბიბიტაშვილი დათუნა 170
ბიძინაშვილი ბერუა 287
ბიძინაშვილი ბიძინა 287, 350
ბიძინაშვილი გოგია 290
ბიძინაშვილი დათუნა 287
ბიძინაშვილი ეკატერინე 288-290
ბიძინაშვილი ზურაბა 287
ბიძინაშვილი თამაზა 287
ბიძინაშვილი ივანე 287
ბიძინაშვილი ლადო 354
ბიძინაშვილი ლეო 290
ბიძინაშვილი ლიზა 290
ბიძინაშვილი ლუკა 289, 290, 291
ბიძინაშვილი მიხეილ 350
ბიძინაშვილი პაპუნა 287
ბიძინაშვილი პეტრე 287
ბიძინაშვილი სოკრატ 290
ბიძინაშვილი ღთისია 287
ბიძიონაშვილი გაბრიელ 198
ბიძიონაშვილი მიქელა 197
ბოგელაური ბერუა 126
ბოგელაური ნინია 126
ბოგოიავლენსკი ვლადიმირ (ეგზარქოსი) 263, 317, 324, 346
ბორტიშვილი თევდორე 241
ბორცვაძე ნინია 110
ბორცვაძე სოსია 110
ბოჭორიძე გიორგი 144, 157, 191, 253, 254, 258-260, 314, 320, 322, 323, 328, 329, 335, 336, 339, 342, 343, 351, 352, 354, 357
ბროსე მარი 118, 147, 244, 255, 257, 258
ბროძელი გიორგი 19
ბუზალაძე ბერი 247
ბუზალაძე ბერუა 110
ბუზალაძე მამუკა 247, 248
ბუზალაძე შიო 248
ბუთხუზი ხოსრო 175
ბულბულაშვილი ბახუტა 197
ბურნაძე შიო 71, 240
ბურჭულაძე გენადი 10
ბურჯანაძე შოთა 58, 117, 129, 170, 279
ბუჭუასშვილი ნინია 286

ბაბაშვილი ვალერიან 141
გაბაშვილი ეკატერინე 149
გაბაშვილი ტიმოთე 75, 83
გაბოძე ბერო 108
გაბოძე ნინია 108
გაბოძე სოსია 108
გაბოძე ტეტია 108
გაბრიელ ბერი (ივერიის ღვთისმშობლის ხატის ზღვიდან გამომტანი) 125
გაგლოევი სერგო 298
გაგნიძე გიორგი 287
გაგნიძე ტატა 287
გაგნიძე შიო 286
გაზაევი თევდორე 89, 90
გამალიელი (არქიმანდრიტი) 173
გამყრელიძე ბახვა 93
გარსევანიშვილი ალექსანდრე 145, 146, 254, 257
გარსევანიშვილი ტეტია 248
გარცევიჩი (კაპიტანი) 191
გასპაროვი ბადრი 309
გაჩეჩილაძე მაყვალა 148
გაწერელია აკაკი 103
გეგეჩკორი ალექსანდრე 304
გედევანიშვილი (გედეონისძე) აბიათარ 62
გედევანიშვილი ბეცია 71, 108, 224, 237-242
გედევანიშვილი გაბრიელ 62, 65, 67, 235-

237, 239
გედევანიშვილი გედევან 18, 64, 68, 70, 131, 132
გედევანიშვილი გიორგი 18, 35, 51, 52, 62, 64-68, 70, 88, 132, 233, 236-238
გედევანიშვილი გლახა 240
გედევანიშვილი გოგია 239
გედევანიშვილი დავით 18, 62, 64-68, 70, 132, 235, 238
გედევანიშვილი დემეტრე 236
გედევანიშვილი ელიოზ 18
გედევანიშვილი ერასტი 68, 70, 108, 117, 132, 241
გედევანიშვილი ვახტანგ 70, 238
გედევანიშვილი ზაალ 18, 64, 236
გედევანიშვილი ზაზა 67, 238, 241
გედევანიშვილი ივანე (იოვანე) 67, 70, 117, 236-238, 240
გედევანიშვილი იონა 236
გედევანიშვილი იოსებ 18, 62, 64, 71, 72, 128, 227-241
გედევანიშვილი მართა 360
გედევანიშვილი ნიკოლოზ 241
გედევანიშვილი ოთარ 132
გედევანიშვილი პაატა 69, 236, 237
გედევანიშვილი პაპუნა 62, 65, 235
გედევანიშვილი პეტრე 62, 67-69, 117, 132, 235, 238, 242
გედევანიშვილი რევაზ 132
გედევანიშვილი რომანოზ 248
გედევანიშვილი როსტომ 240
გედევანიშვილი საამ 241
გედევანიშვილი სვიმონ 360
გედევანიშვილი სიკო 360
გედევანიშვილი ქაიხოსრო 65, 131, 132, 235
გედევანიშვილი შიოშ 67, 69, 237, 238
გედევანიშვილი შოშია 71, 224, 238-240
გედევანიშვილი-ელიოზისძე დავით 102
გედევანიშვილი-ელიოზისძე იოსებ 102
გედევანიშვილი-ელიოზისძე ქაიხოსრო 102
გედევანოვი დავით 360
გედევანოვი ზაზა 360
გელაშვილი გია 7, 9, 11, 22, 86, 129, 160, 183, 185, 209, 244, 283
გელაშვილი ირაკლი 61, 62, 149
გელიაშვილი სიმონა 286
გემანა (ტინისხიდის მამასახლისი) 170
გვარამაძე დავითა 248
გვასალია ჯემალ 7-10, 16, 20, 25, 27, 30, 31, 40-42, 86, 136, 137, 160, 210, 233, 293, 294, 312, 332, 334, 340, 342, 343
გველაური პეტრე 286
გველესიანი გრ. 305
გვიმრაძე ბესარიონ 261
გვიმრაძე გიორგი 91, 247, 262-264, 252, 281
გვიმრაძე დავით 247, 248
გვიმრაძე ელენე 261
გვიმრაძე იორდანე 247
გვიმრაძე სოლომონ 246
გვიმრაძე ქიტესა 261
გვრიტიშვილი დავით 19, 31, 39, 40, 49, 164, 165, 168, 170, 202, 203, 225, 247, 282, 311, 327
გილაშვილი დათუა 102
გიორგაძე ს. 305
გიორგი (ვანათის მამასახლისი) 173
გიორგი II (აფხაზთა მეფე) 20
გიორგი (იმერეთის მეფე) 45
გიორგი VIII 47, 56, 120, 129
გიორგი IX 124
გიორგი XI 25, 26
გიორგი XII (XIII) 23, 103, 174, 189, 194, 205, 206, 256, 346
გიორგი ჭყონდიდელი 55
გიორგიშვილი ბერუა 272
გიორგიშვილი გაბრიელ 272
გიორგიშვილი გიორგი 248, 358
გიორგიშვილი გოგია 272
გიორგიშვილი ნინიკა 358
გიორგიშვილი პეტრე 272
გიულდენშტედტი ანტონ 6, 7, 9, 16, 22, 85, 86, 107, 129, 132, 137, 160, 183-185, 209, 213, 244, 279, 325
გიჰკაშვილი თოთრი 275
გლახაშვილი ანდრია 273
გლახაშვილი გაბრიელ 273
გლახაშვილი გოგია 271, 272
გნოლიძე ადუა 287
გნოლიძე ბერი 287
გნოლიძე ბეცია 286
გნოლიძე გიორგი 286
გნოლიძე იგორ 354
გნოლიძე ივანე 286
გნოლიძე იოსებ 287, 288
გნოლიძე სეხნია 287
გნოლიძე სოსია 287

გნოლიძე შერმაზან 286
გოგაძე ნინია 175
გოგიტასშვილი გიორგი 197
გოგიჩაშვილი ალექსა 246
გოგიჩაშვილი ტატუჩი 93
გოგიჭასშვილი პაატა 226
გოგნიაშვილი გიორგი 284
გოგნიაშვილი ივანე 284
გოგნიაშვილი პავლე 286
გოგნიაშვილი პეტრე 284
გოგობერიშვილი ინგა 144, 157, 191, 253, 260
გოგოლაძე თამაზ 61, 62, 101, 149, 246, 282, 283
გოდერძიშვილი გოდერძა 221
გოდუაძე მიხეილ 273
გოზალიშვილი გიორგი 265
გოლოვინი ევგენი (მთავარმართებელი) 293
გორგიშელი გლახა 272
გორგიშელი გოგია 270, 272, 273
გორგიშელი პეტრია 270
გორგიშელი სიმონ 273
გორგიშელი სოსია 273
გორგიშელი ღვთისია 270
გორგიჯანისძე ფარსადან 27, 125
გორგოძე ნ. 141
გოსტაშაბიშვილი ერასტი 225
გოსტაშაბიშვილი ზურაბ 225
გრიგოლ ბაკურიანის ძე 81, 82
გრიგოლ ღვთისმეტყველი 75
გრიგოლი (ათონის მთაზე მოღვაწე ქართველი ბერი) 74
გრიშაშვილი იოსებ 277
გუგუტიშვილი ნინია 126
გუგუტიშვილი პეტრე 271
გუდაძე გრიგოლ 273
გუდაძე ნინია 273
გუდაძე პეტრე 123, 271
გუდაძე შერმაზან 123, 271
გუდოვიჩი ივანე (მთავარმართებელი) 94, 191
გულბადიშვილი გედეონ 234
გულიაკოვი ვასილ (გენერალ-მაიორი) 191
გულისაბედაშვილი გიორგი 287
გულისაბედაშვილი იოსებ 287
გულიტასშვილი ზურაბა 221
გუნცაძე მ. 294
გუჩმაზაშვილი გიორგი 246

დადიანი გრიგოლ 75
დადიანიძე ცირა 309, 310
დავით II იმამყული ხანი 201, 203
დავით IV აღმაშენებელი 53, 55, 80, 117, 119, 128
დავით VIII 29, 200
დავით X 24, 53-55, 116, 119, 125
დავით მეფე (პროვინციის) 36
დავით ტაშირელი (ბერი) 343
დავითასშვილი თუმანა 247
დავითაშვილი გლახა 287
დავითაშვილი გოგია 247, 286
დავითაშვილი ზაალ 270, 286
დავითაშვილი იესე (იასე) 286, 287
დავითაშვილი პაატა 287
დავითაშვილი ქუსტი 287
დავითი (მაჩაბლების კარის მღვდელი) 221
დავითი (ქართლის კათალიკოსი) 51
დავითი (ქართლის პატრიარქი) 49, 50
დავლაბერიძე გლახა 338
დათუაშვილი თამაზა 123, 271
დათუნაშვილი ოთარა 248
დალაქიშვილი ღვთისია 273
დარჩიაშვილი ბერძენა 247
დარჩიაშვილი გოდერძა 247
დარჩიაშვილი ზაალ 248
დარჩიაშვილი პეტრე 247
დასბაისელაშვილი ნიკოლოზ 117
დებაშვილი თამაზა 286
დედანასშვილი თამაზა 224
დედოფალი დარეჯანი (ერეკლე II-ის მეუღლე) 189, 236, 237, 256
დედოფალი ელენე (ლევან კახთა მეფის დედა) 57
დედოფალი თამარ (ვახტანგ V-ის მეუღლე) 65
დედოფალი თამარ (თეიმურაზ II-ის მეუღლე) 204
დედოფალი თინათინ (ლევან კახთა მეფის მეუღლე) 57
დედოფალი მარიამ (როსტომ მეფის მეუღლე) 15, 33, 65, 77, 79, 80, 82-84, 101, 105
დედოფალი ნესტან-დარეჯანი (სიმონ I-ის მეუღლე) 59
დევიძე ბადრი 14
დეკანოზიშვილი იოსებ 123

დემეტრასშვილი პაპა 224
დემეტრაშვილი ბენიამინ 190
დემეტრაშვილი გიორგი 125
დემეტრაშვილი თევდორე 190
დემეტრაშვილი იასე (იესე) 184, 190
დემეტრაშვილი ივანე 190
დემეტრაშვილი ქიტესა 190
დემეტრაშვილი ქრისტესია 190
დემეტრაშვილი შიო 190
დემეტრაშვილი ხოსრო 190
დემეტრე II 29, 199, 200
დვალი გოგია 121
დვალი ზუბიტა 121
დვალი პაატა 121
დვალი რევაზა 121
დვალი ყაითმაზა 121
დვალიშვილი გოგია 286
დიასამიძე ელიზბარ 39
დოლიძე ისიდორე 15, 17, 33, 45, 47, 48, 50, 58, 60, 63, 64, 67-69, 78, 83, 129, 139, 155, 196, 213, 231, 235, 237, 284
დომენტი II კათალიკოსი 28, 29, 44, 131, 232
დომენტი IV კათალიკოს-პატრიარქი 69, 77, 79, 234, 236
დონდარაშვილი გოგია 248
დოროთაშვილი ბეჟან 242
დოროთეოზ კათალიკოსი 54, 55, 116
დრუსტაშვილი იამან 248
დუგუზაშვილი (დოღუზაშვილი) გაბრიელ 133
დუგუზაშვილი გიორგი 137
დუგუზაშვილი ზურაბა 134
დუგუზაშვილი მოსე 133
დუგუზაშვილი სოლომონ 133
დუღაძე ალექსი 218
დუღაძე გიორგი 218
დუღაძე მიქელა 214
დუღაძე მიხეილ 218
დუღაძე ნასყიდა 221
დუღაძე სოსიკა 214

ეგზარქოსი ევსევი, იხ: ილინსკი ევსევი
ეგნატაშვილი ბერი 27, 28, 124, 125, 162, 164, 168
ეგნატე მღვდელმონაზონი 51
ედიკაშვილი გიორგი 286
ევდემონ კათალიკოსი 64, 235
ელიასშვილი სეხნია 170
ელიაშვილი გლახა 271, 273
ელიაშვილი გოგია 272
ელიზბარ ქსნის ერისთავი, იხ: ქსნის ერისთავი ელიზბარ
ელიოზ კათალიკოსი 133
ელიოზიძე დავით 62
ელიოზისძე-გედევანიშვილი გაბრიელ 64
ელიოზისძე-გედევანიშვილი დავით 64, 131
ელიოზისძე-გედევანიშვილი პაპუნა 64
ელიოზისძე-გედევანიშვილი პეტრე 64
ელიოზისძე-გედევანიშვილი როსებ 131
ელიოზისძე-გედევანიშვილი ქაიხოსრო 64, 131
ელისაშვილი ანდრია 126
ელისბარაშვილი ბერი 197
ელისბარაშვილი გიორგი 198
ელისბარაშვილი ოთარა 173
ელიოზიშვილი აბიათარ 234
ელიოზიშვილი დიმიტრი 234
ელიოზიძე გედეონ 234
ელიოზიძე ელიოზ 234
ელიოზიძე ურია 231
ეზროშვილი ვირშელ 58
ერეკლე I ნაზარალი ხანი 26
ერეკლე II 16, 23, 32, 33, 42, 43, 54, 69, 77, 80, 82, 85-88, 99, 103, 122-124, 136, 139, 153, 163, 172, 174, 186, 187, 190, 194, 196, 204-207, 211, 212, 222, 224, 225-227, 236, 237, 240, 242, 246-248, 255, 259, 270, 272, 275, 276, 284-286, 325, 337
ერისთავი ბიძინა, იხ: ქსნის ერისთავი ბიძინა
ერისთავი მიხეილ, იხ: ქსნის ერისთავი მიხეილ
ერისთავი რაფიელ 289
ერისთავი შალვა, იხ: ქსნის ერისთავი შალვა
ერისთავი შანშე, იხ: ქსნის ერისთავი შანშე
ერმოლოვი ალექსი (მთავარმართებელი) 89
ენოხინი ვასილ (კაპიტან-ისპრავნიკი) 90, 174, 181, 194, 205
ენუქიძე თინა 7, 15, 18, 33, 35, 36, 46, 47, 51, 78, 83, 129, 133, 136, 159, 169, 209, 244
ესიაშვილი ბერო 273

ვადაჩკორია შოთა 297, 298, 301, 302
ვალიშვილი ბასილა 134
ვალიშვილი გიუნა 134
ვალიშვილი პეტრე 91
ვალიშვილი ჯაჩე 90
ვარამ მხარგრძელი, იხ: მხარგრძელი ვარამ
ვარამადსადი (ფარსმან მეფის გერი) 143, 145, 319
ვარამაშვილი გოგილა 127
ვარდნიძე ბერუკა 287
ვარდნიძე დემეტრე 287
ვარდნიძე ფარეშა 287
ვარდნიძე ხოსია 287
ვარძიელაშვილი თევდორე 285
ვასილევსკი იონა (ეგზარქოსი) 236, 261
ვატიტაძე გივი 219
ვატიტაძე დავით 219
ვატიტაძე ნინია 219
ვატიტაძე სიმონ 219
ვატიტაძე ღვთისო 219
ვატიტაძე ხუცია 219
ვახტანგ III 25, 29, 30, 159, 199, 200, 332
ვახტანგ V 26, 48, 65, 82, 254
ვახტანგ VI 19, 24, 27, 36, 66, 125, 171, 213, 236
ვახტანგ მუხრანბატონი, იხ: მუხრანბატონი ვახტანგ
ვახტანგიშვილი გაბრიელ 110
ვახტანგიშვილი გიგოლა 110
ვახტანგიშვილი გიორგი 110
ვახტანგიშვილი თანდილა 110
ვახტანგიშვილი ნინია 110
ვახტანგიშვილი პეტრე 110
ველიამონოვი (გენერალ-ლეიტენანტი) 95
ვირშელიშვილი პაპუნა 48
ვირშელიშვილი შანშე 48
ვოლკონსკი (რუსი ჩინოვნიკი) 193
ვშივირი მიხაილო 19

ზაზარაშვილი ზაზა 208
ზანდუკელი ეკატერინე 259
ზანდუკელი მიხეილ 19, 133, 180
ზარიძე გიორგი 219
ზაქარაია პარმენ 178, 185, 191, 311, 328
ზაქარია (კარბის მამასახლისი) 287
ზაქარია მიტროპოლიტი 61
ზაქარია (ქართლის კათალიკოსი) 62, 234
ზებედე (ქართლის კათალიკოსი) 62, 102, 131
ზედგენიძე გივი 283
ზედგენიძე დავით 105
ზედგენიძე ზაალ 105
ზედგენიძე თამაზ 282, 283
ზედგენიძე მირიან 83
ზედგენიძე სიაოშ 83
ზედგენიძე შოთა 83
ზევდგენიძე თაყა 281
ზუბაშვილი ლაზარე 268
ზუბეიდალა (ლეკთა ბელადი) 172, 285
ზურაბ არაგვის ერისთავი, იხ: არაგვის ერისთავი ზურაბ

თაბუაშვილი აპოლონ 37, 53, 64, 123, 127, 190, 197, 207, 271, 287
თაბუაშვილი ბუდა 142
თავყელიშვილი დავით 147, 255, 258
თავშავაძე ნიკოლოზ 173
თაზიშვილი იესე 70
თათქორი (აფხაზთა მთავარი) 145
თამაზ ხანი 201
თამარ მეფე 36, 80, 145, 146, 254, 257, 258, 260, 261, 325, 326, 343, 346
თანდიევი (თანდიაშვილი) წყალობა 133, 134, 182, 190, 208, 219, 273
თარხნიშვილი ბესარიონ 108
თარხნიშვილი დავით 93
თარხნიშვილი ზაქარია 89
თარხნიშვილი ნინო 35, 36, 46, 47, 83, 133
თაფლაისძე თეოდორე 114, 115, 322
თაყაიშვილი ექვთიმე 49, 63, 117, 196, 234-236, 239, 280
თაყინაშვილი (თაყინაანთ) ფარსადანა 259
თედელური ანდრია 181
თედელური ზურაბ 328, 330
თედელური იასე 173
თედელური სოლომონ 181
თედელური ქაიხოსრო 181
თედელური ხოსრო 181
თევდორაშვილი გაბრიელ 110
თევდორაშვილი გიორგი 110
თევდორაშვილი გლახა 110, 173
თევდორაშვილი გოგია 287
თევდორაშვილი დავით 181
თევდორაშვილი დათუა 286
თევდორაშვილი თევდორე 110
თევდორაშვილი იაკობ 110

თევდორაშვილი მერაბ 110
თევდორაშვილი ნინია 110, 286
თევდორაშვილი სოსია 110
თევდორაშვილი შიო 110
თევდორაშვილი ცაცა 181
თეიმურაზ I 61, 62, 100, 101, 282
თეიმურაზ II 34, 86, 87, 99, 163, 171, 201, 204, 285, 328
თემურ ლენგი 120, 332
თეოდორე ანგელოსი 74
თეოდორე კათალიკოსი 46, 49, 59
თეოფანე პატრიარქი 61
თინათინ (ვახტანგ ბ-შვილის (სიმონ I-ს ძმის) მეუღლე) 61
თოგოშვილი გიორგი 24, 142, 165-167
თოდაძე გლახა 123, 271
თოიძე ლევან 195, 294, 295, 298, 301-305
თოროზაშვილი ასლანა 196
თოფურია ვარლამ 114, 118, 119, 322
თოფჩიშვილი როლანდ 31, 85, 86, 107, 167, 169, 183, 184, 199, 213, 306
თუმანიშვილი ვასო 278, 279
თუმანიშვილი მანუჩარ 90, 91, 102, 248, 249
თუმანიშვილი რევაზ 95
თუმანოვი კირილ 100
თუხარელი გოგია 240
თუხარელი შალვა 39
თუხარლისშვილი გოგია 248

Oალღუსზიშვილი ვირშელ 47
იალღუზისშვილი როსტომ 39
იალღუზისძე იოანე 94
იანოვსკი (კოლეგიის ასესორი) 207
იანცოვი (რუსი კაპიტან-ისპრავნიკი) 71
იესე (ქართლის მეფე) 68
ივანაშვილი ტეტია 110
ივანაძე გიორგი 220
იკოდომოპულოსი გრიგოლ 73
იკონომიდოსი ნიკოლაოს 74, 75, 81
ილარიანი ბერი 67
ილინსკი ევსევი (ეგზარქოსი) 261
იმერლიშვილი ბერი 287
იმერლიშვილი გიორგი 287
იმნაიშვილი ივანე 20
ინაური გიორგი 207, 208
ინაური მახარე 208
ინაური ტეტია 208
იოანე III დუკა (ბიზანტიის იმპ.) 73
იოანე (ივანე) მხარგრძელი 99
იოანე (საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი) 77, 79, 117
იოვანე (სიონის დეკანოზი) 54
იონა (მიტროპოლიტი), იხ: ვასილევსკი იონა
იორდანესშვილი გიორგი 221
ირემასშვილი ბერუა 239
იოსაფ (ვატოპედის მონასტრის იღუმენი) 77, 78, 117
იოსებ (სამეფო კარის მწიგნობარი) 45
იოსებაშვილი ბერუკა 170
იოსელიანი ავთანდილ 23, 172, 186, 188, 201, 202, 264, 314
იოსელიანი პლატონ 49, 75, 103, 168, 174, 194, 206
ისააკ სევასტოკრატოსი 74
ისაყ ფაშა 171
იუსტინე (მთავარეპისკოპოსი) 103

ბაბულაშვილი მოსე 142
კაკაბაძე კირილე 298, 303
კაკაბაძე სარგის 7, 8, 38, 50, 54, 100
კაკალაჩასძე კლიმი 45
კაკაშვილი ლევან 110
კალანდაძე თ. 303
კანაჩისძე გივი 58
კანდელაკი ბ. 73
კანდელაკი (კანდელაკოვი) კონსტანტინე 329
კანდელაკი ნიკოლოზ 329
კანჯაშვილი ივანე 216
კანჯაშვილი იოსებ 215
კანჯაშვილი ღვთისია 221
კაპანაძე გოგია 122
კაპანაძე დათუა 122
კაპანაძე იესე 122
კაპანაძე პაატა 122
კაპანაძე სოსანა 273
კარბელაშვილი პეტრე 76
კარბელაშვილი პოლიევქტოს 172, 186
კარიჭაშვილი დავით 305
კასრაძე დავით 278, 279
კაცელაშვილი ზაზა 162
კახაბრიშვილი ბერი 197
კახაბრიშვილი პეტრე 197
კახაბრიშვილი წაწალა 197
კახაშვილი გიორგი 216
კახაშვილი გლახა 216

კახაშვილი ზაზა 216
კახიაშვილი რევაზა 71, 240
კეკელია მიხეილ 88
კეკელიშვილი ზაქარია 221
კეპაშვილი ანდრია 198
კეპაშვილი მუჩია 157
კეპაშვილი ნინია 198
კეპაშვილი პეტრე 198
კეპაშვილი სარდიონ 198
კვალიაშვილი დავით 240
კვერენჩხილაძე ზინა 291
კვირკველია ბესარიონ 297
კიკნაძე ვაჟა 73, 76
კიკოლაშვილი გიორგი 286
კირიონ II 125, 145, 283, 317, 324, 346
კლდიაშვილი დარეჯან 26, 51, 129
კლიმიაშვილი აკაკი 67, 226, 228, 235
კნორინგი კარლ (მთავარმართებელი) 90, 163, 166, 176, 189, 191-193
კობალაძე გიორგი 198
კობალაძე სიმონ 198
კობალაძე ქეთი 197
კობალაძე ხოსრო 198
კობაძე ზურაბა 247
კობაძე ოქრუა 247
კოვალენსკი პეტრე (საქართველოს მმართველი) 90, 176, 189, 192
კოზაჩოვსკი (კოლეგიის ასესორი) 207
კოზოდავლევი (საიდუმლო მრჩეველი) 235, 238
კოკოშვილი სიმონ 182
კონსტანტინე (აფხაზთა მეფე) 20, 21, 114-116, 322
კონსტანტინე I (საქართველოს მეფე) 162, 163
კონსტანტინე II (ქართლის მეფე) 58, 125
კონსტანტინე მონომახი (ბიზანტიის იმპ.) 74
კონჭოშვილი პეტრე 73, 75, 76, 84
კორინთელი დაჩი 48
კოტეტიშვილი გიგო 289
კოტეტიშვილი ვახტანგ 288, 289, 291
კოტეტიშვილი ვახუშტი 288, 291
კოტეტიშვილი ივლიტა 289, 290
კოტეტიშვილი ილია 288, 289
კოტეტიშვილი ლადო 289
კოშორიძე თამილა 152, 156
კოშორიძე ხიზანა 286
კრავარი ვასილიკ 74, 75, 81
კრეხიაშვილი დათუნა 123, 271
კურდღელაშვილი გიორგი 196
კურმაშვილი ანდრია 218
კურმაშვილი დავით 215, 218
კურმაშვილი დიმიტრი 215
კურმაშვილი ზურაბ 215, 218
კურმაშვილი ივანე 215, 218
კურმაშვილი მოსე 215, 218
კურმაშვილი ნინია 218
კურმაშვილი სარდიონ 218
კურმაშვილი სოლომონ 215
კურმაშვილი სტეფანე 215
კურმაშვილი შავერდა 218
კურმაშვილი შალვა 218
კურმაშვილი შიო 215
კურმაშვილი ჯაბა 215
კუფტინი ბორის 12

ლაბაძე ალექსი 110
ლაბაძე ბერო 110
ლაბაძე გრიგოლ 110
ლაბაძე ნინია 110
ლაბაძე სიმონ 110
ლაბაძე სოსია 110
ლაზარევი ივანე 173, 176, 189, 191-193
ლაზარეშვილი ქიტესა 150
ლაპინასშვილი ბაბათა 275
ლაპინასშვილი ბარო 275
ლაფაჩი ანდრია 215
ლაფაჩი ბარბარე 176-179
ლაფაჩი ბეგთამზე 287
ლაფაჩი ბერი 215
ლაფაჩი გიორგი 216, 218
ლაფაჩი გოგია 178
ლაფაჩი დარეჯან 178
ლაფაჩი ივანე 218
ლაფაჩი ნიკალა 218
ლაფაჩი ნინია 216, 218
ლაფაჩი სიდამონ 218
ლაშაძე გლახა 71, 240
ლევან კახთა მეფე 56-58, 232
ლერმონტოვი მიხეილ 104
ლიპარიტისშვილი გელია 286
ლობჟანიძე გოგია 190
ლობჟანიძე პეტრე 190, 207
ლოკაშვილი ანდრია 287
ლოკაშვილი გიორგი 287
ლოკაშვილი რევაზ 287
ლოლაძე ნიკა 5, 92, 307

ლომაური ანტონ 113
ლომაური ბერუა 102, 131, 240
ლომაური გაბრიელ 241
ლომაური გარსევან 262
ლომაური გლახა 71, 240, 241
ლომაური გოგია 240
ლომაური დათუა 102, 131, 241
ლომაური ვასილ 252
ლომაური ივანე 71, 240
ლომაური კიკოლა 241
ლომაური ნინია 241
ლომაური პეტრე 241
ლომიძე გოგია 286
ლომიძე ივანე 286
ლომიძე ნინია 286
ლომოური გარსევან 262
ლომოური ვასილ 252
ლომოური თამარ 28, 75, 204
ლომოური იაკობ 177, 145, 257, 261, 263, 346
ლომოური იოსებ 145, 261
ლომოური ნადირა 132
ლომოური ნიკო 114, 145, 146, 244, 252-257, 261-263, 266, 267, 345
ლომოური ნიკოლა 132
ლომოური ნოდარ 244
ლომოური სეხნია 132
ლომინაძე ბაბილინა 35, 36, 46, 47, 83, 133
ლორთქიფანიძე იასე 123, 190, 207, 226, 227, 286
ლორთქიფანიძე მარიკა 20, 48, 115, 322
ლუარსაბ I 138, 148, 162, 254-256
ლუარსაბ II 33, 61, 62, 131, 245
ლუარსაბ (როსტომ მეფის შვილობილი) 65, 105

ააზანაშვილი პავლე 248
მათიასშვილი ოტია 196
მაისურაძე ალექსი 214
მაისურაძე ანდრია 109
მაისურაძე ასანბეგ 173
მაისურაძე ბერო 214, 221
მაისურაძე გიორგი 109
მაისურაძე გლახა 241, 270
მაისურაძე გოგია 214
მაისურაძე გრიგოლ 109
მაისურაძე დავით 214, 218
მაისურაძე დათო 109
მაისურაძე დათუნა 221
მაისურაძე იაკობ 218
მაისურაძე ივანე 67, 241
მაისურაძე იოსებ 109
მაისურაძე კიკოლა 109
მაისურაძე მახარე 109
მაისურაძე ნიკოლოზ 181
მაისურაძე ნინია 109
მაისურაძე ოთია 67, 170
მაისურაძე სოლომონ 272
მაისურაძე სოსია 109, 110
მაისურაძე ტეტია 109
მაისურაძე ქიტესა 109
მაკალათია სერგი 11, 12, 16, 23, 51, 52, 137, 143, 144, 147, 152, 155, 156, 172, 204, 228, 244, 253, 254, 264, 311, 317, 321, 324, 329, 361
მალაქია ქართლის კათალიკოსი 56, 57, 130, 232
მალიაძე დემეტრე 54, 119
მალინსკი (სახელმწიფო მრჩეველი) 177
მალხაზიშვილი ქიტა 287
მამისთვალიშვილი ელდარ 39, 40, 76, 151, 211, 234
მარიამ (სუმბატ ბაკურიანის ძის მეუღლე) 80, 81
მარიამიძე ბერუკა 207
მარიამიძე გლახა 207
მარიამიძე გოგია 208, 273
მარიამიძე შიო 207
მარკოზაშვილი ალექსა 218
მარკოზაშვილი ბერი 215
მარკოზაშვილი ბერო 218
მარკოზაშვილი გაბრიელ 218
მარკოზაშვილი გრიგოლ 215, 218
მარკოზაშვილი დავით 215, 218
მარკოზაშვილი დემეტრე 45
მარკოზაშვილი ვალერი 350
მარკოზაშვილი ივანე 215
მარკოზაშვილი იოსებ 215, 218
მარკოზაშვილი კუკური 350
მარკოზაშვილი მოსე 218
მარკოზაშვილი ნინია 218
მარკოზაშვილი პაპუნა 221
მარკოზაშვილი ტეტია 218
მარკოზაშვილი სიმონ 215, 218
მარტყოფელა სვიმონა 71
მარღიშვილი სოსო 8, 9
მარჯანიძე გოგია 208
მარჯანიძე იოსებ 208
მარჯანიძე სიმონ 208
მასურაშვილი პავლე 273

მაქარაშვილი ილია 262, 264
მაქარაშვილი მარიკო 264
მაღალაშვილი დავით 69, 237, 238
მაღალაშვილი სვიმონ 272, 285
მაღალაშვილი ფირან 68, 117
მაღალაძე ამილბარ 123
მაღალაძე გედეონ 58
მაღალაძე დავით 58
მაღალაძე ზაალ 71
მაღალაძე ივანე (ვანო) 67, 149
მაღალაძე ნიკოლოზ 58
მაღალაძე რომანოზ 58
მაღალაძე სეხნია 71
მაღალაძე ხუცია 71
მაჩაბელი ალხაზ 221
მაჩაბელი ბარძიმ 217, 219, 223, 276
მაჩაბელი გიგა 278
მაჩაბელი გიორგი 221, 222
მაჩაბელი დათუა 222, 223
მაჩაბელი ელიზბარ 216, 221
მაჩაბელი ვასო (ვასილ) 222
მაჩაბელი ვახტანგ 112
მაჩაბელი ზაზა 206, 221, 223
მაჩაბელი ზურაბ 221
მაჩაბელი თეიმურაზ 216, 218, 222
მაჩაბელი იასე (იესე) 221
მაჩაბელი ივანე 221, 222
მაჩაბელი ლევან 222
მაჩაბელი ლუარსაბ 192, 221
მაჩაბელი მიხეილ 216, 218
მაჩაბელი რევაზ 88
მაჩაბელი ს. 19
მაჩაბელი სოლომონ 112
მაჩაბელი შიო 221
მაჩაბელი ჰექტორ (დექტორ) 217, 219
მაყაშვილი ოქრუა 89
მახათაძე ანდრია 241
მახათაძე გიორგი 241
მახათაძე თომა 241
მახათაძე იოანე (მღვდელი) 71, 240
მახათაძე სოლომონ 241
მახარაშვილი ბერიკა 271
მახარაშვილი დათუა 271
მახარაშვილი თევდორე 286
მახარაშვილი მახარე 273
მახარაშვილი პაპუნა (პაპუკა) 270, 272
მახარაშვილი ტატია 272
მახარაძე ფილიპე 303
მახარებლისძე მაღრიჩა 102
მახარობლიძე ბერი 286
მახვილოვი ეფრემ 92
მახნიაშვილი ანდრია 181
მახნიაშვილი ბაჩანა 181
მახნიაშვილი ბერია 181
მახნიაშვილი გაბრიელ 181
მახნიაშვილი გია 170
მახნიაშვილი გიგოლო 181
მახნიაშვილი გიორგი 181, 328
მახნიაშვილი გლახო 181
მახნიაშვილი დავით 181
მახნიაშვილი დათო 181
მახნიაშვილი ერემა 181
მახნიაშვილი ზურაბ 181
მახნიაშვილი თევდორე 181
მახნიაშვილი იაკობ 181
მახნიაშვილი ივანე 181
მახნიაშვილი იოსებ 181
მახნიაშვილი ისაკა 181
მახნიაშვილი მაქსიმე 181
მახნიაშვილი პეტრე 181
მახნიაშვილი სესე 170
მახნიაშვილი სოლომონ 181
მახნიაშვილი სოსია 181
მახნიაშვილი მ. 160
მახნიაშვილი შიო 181
მაჰმადყული ხანი 171
მგელაძე მ. 151
მგდეური გოდერძი 48
მებაღიშვილი შიო 139
მეგრელიძე იოსებ 13, 18, 25, 26, 53, 54, 76, 79, 100, 117-119, 144, 147, 189, 228, 244, 253-255, 266, 275, 309, 321, 322, 329, 335, 339, 347-349, 356-358, 361
მეკარვიშვილი ივანე 284
მეკარვიშვილი პეტრე 284
მელაძე თამაზა 287
მელაძე ლელა 138, 148
მელაძე ს. 119
მელიქსეთბეგი ლეონ 114
მელქისედეკ I კათალიკოსი 10, 66, 120
მემანდარბაშოვი ანტონ 93
მენაბდე ლევან 76, 80, 187
მერკვილაძე დავით 41
მესახასტურიშვილი ამირაღა 170
მესხია შოთა 25
მეტრეველი ბერუა 214, 241
მეტრეველი გოგია 123, 271, 242, 271
მეტრეველი ელენე 74, 75, 81

მეტრეველი ივანე 287
მეტრეველი მამუკა 221
მეტრეველი პაპუნა 287
მეტრეველი სიმონ 218
მეტრეველი სოსია 110, 126
მეფისაშვილი რუსუდან 20, 21, 114-116, 118, 311, 322
მექვაბიშვილი ნინია 273
მეშვილდიშვილი (მემშვილდისშვილი) ზურაბა 139
მეცხვარიშვილი ანდრია 273
მეცხვარიშვილი ბაირამ 272
მეცხვარიშვილი ნინია 270
მიდოდაშვილი გრიგოლ 109
მიდოდაშვილი იაკობ 109
მიდოდაშვილი ივანე 109
მიდოდაშვილი სოსია 109
მიდოდაშვილი ტეტია 109
მინდასშვილი მამუკა 197
მინდიაშვილი აკაკი 218
მინდიაშვილი ანდრია 218
მინდიაშვილი არჩილ 350
მინდიაშვილი ბასილა 258
მინდიაშვილი ბერო 214, 218
მინდიაშვილი ბერუა 214
მინდიაშვილი ბესარიონ 214, 218
მინდიაშვილი ბეცია 258
მინდიაშვილი გაბრიელ 218
მინდიაშვილი გიგოლო 214
მინდიაშვილი გიორგი 14, 214, 218
მინდიაშვილი გოგია 258
მინდიაშვილი გრიგოლ 214, 215, 218
მინდიაშვილი დათუა 214
მინდიაშვილი დათუნა 218
მინდიაშვილი ზაქარია 218
მინდიაშვილი თევდორე 214
მინდიაშვილი იაკობ 215, 218
მინდიაშვილი ივანე 218
მინდიაშვილი იოსებ 214, 216, 218
მინდიაშვილი ისაკა 218
მინდიაშვილი მამუკა 214
მინდიაშვილი მახარე 226
მინდიაშვილი ნინია 214, 215, 218
მინდიაშვილი პეტრე 214
მინდიაშვილი სოლომონ 214, 218
მინდიაშვილი სოსია 214, 218
მირზაშვილი ბეჟანა 174
მირზაშვილი ბერი 197
მირზაშვილი გოგია 174
მირზაშვილი თამაზა 71
მირიანაშვილი მიხეილ 272
მირიანაშვილი სოლომონ 272
მიქიაშვილი ლელა 99, 204, 285, 325
მიხეილ (თბილისის მიტროპოლიტი) 78
მოაყვირესშვილი გარია 197
მოაყვირესშვილი პეტრე 197
მოახიშვილი პავლე 273
მუზაშვილი ლუა 134
მურადაშვილი ხათუნა 244, 254, 256
მუსა თურქი 162
მუსხელიშვილი დავით 106, 124, 190, 198, 207, 272, 276, 286
მუჭაური გამიხარდი 62, 63, 232
მუხრანბატონი ერეკლე 221
მუხრანბატონი ვახტანგ 28
მუხრანბატონი მამუკა 201
მუხრანბატონი ქაიხოსრო 203
მუხუსძე (მიხასძე) სალარი 35
მღებრიშვილი ალექსანდრე 103, 104, 157, 294, 295
მღვდლისშვილი ბერი 71, 123
მღვდლისშვილი გაბრიელ 71, 123
მძინარაშვილი ალექსი 219
მძინარაშვილი ანდრია 219
მძინარაშვილი ბერუა 217
მძინარაშვილი ბესარიონ 219
მძინარაშვილი გაბრიელ 217, 219
მძინარაშვილი გიორგი 216, 219
მძინარაშვილი გოგია 217
მძინარაშვილი გრიგოლ 219
მძინარაშვილი დავით 217, 219
მძინარაშვილი დათუნა 221
მძინარაშვილი ვასილ 220
მძინარაშვილი იასე 216, 219
მძინარაშვილი ნინია 216, 217, 219
მძინარაშვილი ნონია 219
მძინარაშვილი პავლე 217, 219
მძინარაშვილი სოლომონ 216, 219
მძინარაშვილი ტეტია 217
მძინარაშვილი ქიტესა 217
მძინარიშვილი ვ. 34, 212
მჭადაძე მამუკა 197
მჭადიაშვილი ბერი 187
მჭედელაშვილი ეფთვიმე (არქიმანდრიტი) 103
მჭედლისშვილი იოანე 59
მხარგრძელი ვარამ 100
მხარგრძელი სარგის 100

ნადიმაშვილი სერგო 10
ნადირ შაჰი 171, 186, 201, 203, 204
ნადირაძე გოგია 286
ნატაძე ნ. 348
ნამორაძე ქეთევან 262, 277, 278
ნარიკაშვილი ვეფხია 222
ნასყიდა (დიცის მამასახლისი) 221
ნიკოლოზ (არქიმანდრიტი) 262, 263
ნიკოლოზ III (პატრიარქი) 81
ნიკოლოზ კათალიკოსი (ამილახვარი) 17, 18, 28, 29, 35, 38, 43, 51, 52, 64, 66, 68, 70, 47, 130, 233, 238
ნიკოლოზ კათალიკოსი (ლევან მეფის ძე) 57-60, 232
ნიკოლოზ (მცხეთის ტაძრის დეკანოზი) 78
ნინიძე დავით 26, 28, 125
ნიჟარაძე მ. 276
ნოდია კ. 227
ნონიაშვილი გლახა 286
ნონიაშვილი გოგია 286
ნონიაშვილი დათუნა 287
ნუკრაძე მოსე 123, 271
ნუკრაძე პაატა 123, 271

ოთანასშვილი იესე 224
ოთინაშვილი ნიკო 16, 55, 76, 185, 309
ოთხმეზური გიორგი 219-221, 309
ონიაშვილი იოსებ 175
ორახელაშვილი მამია 298
ორბელიანი ალექსანდრე 264
ორბელიანი პაპუნა 203
ორბელიანი სულხან-საბა 15, 16, 83, 154, 160, 230
ორჯონიკიძე ეთერ 175
ოსი კუდალა 175
ოსი ლეკვია 175
ოსინაშვილი ქრისტესია 248
ოქროპირიძე ალექსანდრე 13, 53, 119, 125, 262, 263, 343
ოქროპირიძე ბერი 126
ოქროპირიძე ბერუა 123, 126
ოქროპირიძე ბეცია 126
ოქროპირიძე გ. 13
ოქროპირიძე გაბრიელ 125
ოქროპირიძე გიორგი (მღვდელი) 71, 123, 126
ოქროპირიძე დავით 54, 71, 119, 123
ოქროპირიძე დათუა 126
ოქროპირიძე ზურაბ 14, 68, 116, 119, 120, 123, 126
ოქროპირიძე თომა 71, 123
ოქროპირიძე იროდიონ 116, 119, 120
ოქროპირიძე ისიდორე 44, 68, 120
ოქროპირიძე ლეონიდე 119, 125
ოქროპირიძე ნიკოლოზ 54, 119, 126
ოქროპირიძე ოქროპირ 126
ოქროპირიძე პაატა 126
ოქროპირიძე პეტრე (მღვდელი) 71, 123
ოქროპირიძე პიროს 119
ოქროპირიძე ტეტია 126
ოქროპირიძე უჩა 14, 68, 120
ოქროპირიძე ქაქუცა 71, 123
ოქროპირიძე შერმაზან 123
ოქრუაშვილი მახარე 208
ოქრუაშვილი პავლე 208
ოჩიაური თამაზ 155
ოძელაშვილი არსენა 361

პაატა იმერელი 246
პავისური ღვთისია 272
პალადი, იხ: რაევი პალადი
პანიჩი პეტრე (საქართველოს მმართველი) 248
პაპახრისანთუ დენიზ 74, 75, 81
პარნუმეკაშვილი ბეგაძე 196
პასკევიჩი ივანე (მთავარმართებელი) 194, 207
პლახოტინი (პროკურორი) 238
პოპიაშვილი ნონა 296
პუშკინი ალექსანდრე 104

ჩაკ ლეფორი 74, 75, 81
ჟოჟუაშვილი მახარე 287
ჟორდანია გივი 87, 236
ჟორდანია თედო 18, 29, 32, 38, 44, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 57-62, 64, 68, 76, 82, 87, 102, 116, 120, 129, 130, 168, 140, 159, 164, 179, 196, 200, 201, 231, 232, 236, 245, 311, 312, 332
ჟურული ანდრია 189, 248, 256, 257, 262, 346
ჟურული გიორგი 262, 277
ჟურული (ჟურიული) გოგია 248
ჟურული დურმიშხან 262, 277
ჟურული ზაზა 247
ჟურული ლუარსაბ 262
ჟურული ნინო 262
ჟურული ფარნაოზ 252, 253
ჟურული ქეთევან, იხ: ნამორაძე ქეთევან

ჩაევი პალადი (ეგზარქოსი) 125, 262
რაზმაძე ათანასე (მღვდელი) 286
რაზმაძე ბერი 271
რაზმაძე გიორგი 286
რაზმაძე გლახა 286
რაზმაძე გრიგოლ 241
რაზმაძე დავითა 71, 240, 241
რაზმაძე იესე 286
რაზმაძე იოსებ 286
რაზმაძე ნინია 241, 286
რაზმაძე სვიმონ 287
რაზმაძე სვიმონიკა 71, 240
რაინეგსი იაკობ 185
რამინაშვილი ქაიხოსრო 196
რატიანი ლევან 221
რაჭულაშვილი გლახა 287
რაჯაბასშვილი ბატალო 170
რაჯაბასშვილი ივანე 173
რაჯაბასშვილი ოთარა 173
რაჯაბაშვილი ბეგია 287
რევანდიშვილი ბერუა 123, 271
რევანდიშვილი გიორგი 126
რევანდიშვილი ნინია 126
რევიშვილი ქუმსი 245
რემენაშვილი (რომელაშვილი) ბესარიონ 214, 218
რემენაშვილი გიორგი 214
რემენაშვილი ტეტია 214
რენიერი (ვიცე-პოლკოვნიკი, გორის კომენდანტი) 176-178
რთველიძე კიკოლა 190
რიკაძე ამირა 224
რომელაშვილი გრიგოლ 218
როსებაშვილი რამაზა 196
როსტომ მეფე (ხანი) 26, 36, 40, 65, 66, 79, 101, 104, 105, 170, 231, 233, 235, 280, 282, 283
რტიშჩევი ნიკოლოზ (მთავარმართებელი) 108, 177
რუსანოვი თეოფილაქტე (ეგზარქოსი) 95, 261
რუსთაველი შოთა 5
რჩეულიშვილი ბერუა 197
რჩეულიშვილი გოგია 288
რჩეულიშვილი დავით 217, 219
რჩდეულიშვილი კიკოლა 288

საკაძე გიორგი 350
საბა სუმბატყოფილი (ბაკურიანის ძე) 82
საბანაძე ბერი 287
საბაშვილი გაბრიელ 273
საბაშვილი გრიგოლ 273
საბაშვილი სიმონ 272
საბაშვილი სოსია 273
სავანელი კახა 196
სალარაშვილი დათუა 102
სალარაშვილი პაპუა 102
სალარე მიხას (მახას) ძე 279, 280
სამადაშვილი ნიკო 291
სალარიძე ლ. 294
სარგის მხარგრძელი, იხ: მხარგრძელი სარგის
სარნინცი (ბერი, ჭარების ეკლესიის ამშენებელი) 342
სარქისოვი აბრამ 157, 255
საური ანდრია 110
საური გაბრიელ 214
საური გიორგი 110, 214
საური გლახა 108, 110
საური დათუა 108, 110
საური ნინია 108, 214
საური ოთარა 64
საური პეტრე 110
საური ტეტია 108, 110
საური ღვთისია 108, 110, 214
საურიშვილი გიორგი 218
საურიშვილი სოსია 218
საფერაშვილი გიორგი 72
საფერაშვილი სიმონ 72
საფერაშვილი სოლომონ 72
საფერაშვილი შიო 72, 128
საღირაშვილი დათუა 131
საღირაშვილი ივანე 221
საღირაშვილი მანსურა 242
საღირაშვილი ნინო 71
საღირაშვილი პაპუა 131
საძაგლიშვილი გიორგი, იხ: კირიონ II
სერგი (მაგისტროსი, სუმბატ ბაკურიანის ძის ძმა) 81
სეფი ხანი 171, 201, 202
სეხნიაშვილი სვიმონა 248
სვინაშვილი სტეფანე 272
სიდამონიძე ვ. 145
სვიანაშვილი შიო 271
სიმონ I 17, 26-29, 37, 38, 41, 43-45, 53, 58-61, 102, 117, 125, 129, 130, 131, 161, 162, 166, 232, 281, 282
სიმონიშვილი თევდორე 126
სიმონოვიჩი (რუსი პოლკოვნიკი) 90-92,

173, 176, 192, 193
სმირნალი გერასიმე 73
სმირნოვი (შტაბს-კაპიტანი) 176, 177
სოლომონ II 23, 189
სოსიაშვილი ბერი (ბერო) 216, 221
სოსიაშვილი გაბრიელ 216
სოსიაშვილი გიგო (მაჩაბლების მოურავი) 222
სოსიაშვილი გიორგი 5, 8, 6, 9, 10, 13, 15-21, 24, 26, 31-33, 38, 44, 48, 50-52, 56, 59, 61, 66, 67, 70, 73, 82, 83, 90, 94, 100, 103, 107, 109, 115, 118, 119, 129, 131, 135, 136, 138, 140, 145, 146, 148, 153, 155, 159, 160, 168, 176-179, 186, 187, 191, 195, 199, 210, 213, 216, 219, 220, 224, 225, 228, 229, 234, 240, 242-245, 249, 250, 258, 259, 261, 263, 269, 299, 309, 317, 319, 324, 346-350, 359
სოსიაშვილი გოგია 218
სოსიაშვილი გრიგოლ 219
სოსიაშვილი დავით 216
სოსიაშვილი დიმიტრი 219
სოსიაშვილი იაკობ 216, 218
სოსიაშვილი ივანე 216
სოსიაშვილი იოსებ 216, 218
სოსიაშვილი მახარა 221
სოსიაშვილი მოსე 216
სოსიაშვილი ნინია 216, 218
სოსიაშვილი პაატა 216
სოსიაშვილი პავლე 216, 219
სოსიაშვილი პეტრე 216
სოსიაშვილი სოლომონ 216, 218
სოსიაშვილი სტეფანე 218
სტალინი იოსებ 295
სტეფანე (არქიმანდრიტი) 78
სტეფანე (ნიქოზელი ეპისკოპოსი) 114, 115, 322
სტეფანე (რუსთველი ეპისკოპოსი) 103
სტრაბონი 151
სულხანიშვილი ივანე 125, 262
სუმბატ ბაკურიანის ძე (კურაპალატი) 81, 82
სუმბატ ტიეზიკარელი (სომხეთის მეფე) 115
სურგულაძე ივანე 24
სურგულაძე მზია 54, 101, 129, 130, 149, 155, 246, 282, 283
სუხიტაშვილი პაპუნა 197
სხვილოსელი დაჩი 48
სხვილოსელი ივანე 48
სხირტლაძე ზაზა 144, 157, 191, 253, 260, 314, 351-354

ტალაშვილი ბერო 197
ტატალაშვილი ქრისტესია 64
ტატიაშვილი ქრისტესია 64
ტატიური ნინია 126
ტატიური ოთარა 271
ტატიშვილი ბადათურ 270
ტატიშვილი იესე 283
ტატიშვილი იოთამ 270
ტბელი დავით 119
ტბელი ივანე 20, 114-116, 119, 322
ტბელი ოქროპირ 118, 119
ტბელი ქავთარ 118, 119
ტერაშვილი ანდრია 184, 190
ტერაშვილი გლახა 190
ტერაშვილი გოგია 190
ტერაშვილი ნიკა 184
ტერაშვილი ნინია 190
ტერაშვილი ქიტესა 190
ტერაშვილი ღვთისო 184
ტერაშვილი ხოსრო 190
ტეტუნაშვილი გოგია 71
ტეტუნაშვილი მოსე 71
ტეტუნაშვილი სიო 71
ტეტუნაშვილი ტეტია 71
ტეღაძე ნინია 123
ტეხოვი ბორის 12
ტიელიძე გლახა 270
ტიელიძე ივანე 273
ტიელიძე ნინია 271
ტიელიძე სვიმონა 271
ტიტოვი (გორის მაზრის უფროსი) 95
ტოლიაშვილი ანდრია 128
ტოლიაშვილი გიორგი 128
ტორმასოვი ალექსი (მთავარმართებელი) 23, 93, 235, 238
ტრამაკიძე ბერუა 126
ტრამაკიძე დათუა 123, 271
ტრამაკიძე შიო 123, 271
ტუჩკოვი (გენერალ-მაიორი) 176, 192
ტუღუში ა. 79

უგანაძე გიორგი 37, 281, 282
უგანაძე დავით 37, 281, 282
უგანაძე მზეჭაბუკ 281
უგანაძე შიოშ 281
უზნაძე გიორგი 287

უთნელიშვილი გიორგი 127, 285
უთნელიშვილი გლახა 127, 128
უთნელიშვილი დავით 122, 127
უთნელიშვილი თამაზ 128
უნაძე მამუკა 26
ურბნელი ნიკოლოზ, იხ: ხიზანიშვილი ნიკოლოზ
უსპენსკი პეტრე 76

ფავნელ-უჯარმელი შალვა 49-51
ფავლენიშვილი (ფავლენისშვილი, ფავნელისშვილი) არჩილ 102, 107
ფავლენიშვილი ბარძიმ 224
ფავლენიშვილი ბესარიონ 103, 104, 113
ფავლენიშვილი ბეჟან 103, 323
ფავლენიშვილი გიორგი 104, 110
ფავლენიშვილი გლახა 102, 107, 182
ფავლენიშვილი გოგია 103
ფავლენიშვილი გორჯასპი (გოასპი) 101
ფავლენიშვილი დავით 101, 102, 170
ფავლენიშვილი ელენე 103, 324
ფავლენიშვილი ვასილ 113
ფავლენიშვილი ზაქარია 113
ფავლენიშვილი თეიმურაზ 107, 182
ფავლენიშვილი თმოგველ 101
ფავლენიშვილი ივანე 103, 109
ფავლენიშვილი ილიკო 246
ფავლენიშვილი იოთამ 100, 101, 109
ფავლენიშვილი იოსებ 103, 113
ფავლენიშვილი კაცია 193, 224
ფავლენიშვილი კოტე 246
ფავლენიშვილი მარიამ 276
ფავლენიშვილი მიხეილ 104, 109
ფავლენიშვილი ნიკოლოზ 104
ფავლენიშვილი ნინია 107-109
ფავლენიშვილი ოთარ 102
ფავლენიშვილი პაატა 224
ფავლენიშვილი რევაზ 104, 107, 111, 112, 182
ფავლენიშვილი სალომე 103, 323
ფავლენიშვილი სოლომონ 103
ფავლენიშვილი ტეტია 103
ფავლენიშვილი ყარამან 89
ფავლენოვი (პავლენოვი) ბეჟან, იხ: ფავლენიშვილი ბეჟან
ფავლენოვი (პავლენოვი) ელენე, იხ: ფავლენიშვილი ელენე
ფავლენოვი (პავლენოვი) სალომე, იხ: ფავლენიშვილი სალომე
ფალავანდიშვილი გიორგი 223, 226
ფალავანდიშვილი დავით 247, 248
ფალავანდიშვილი ერეკლე 284
ფალავანდიშვილი ზურაბ 223
ფალავანდიშვილი ქაიხოსრო 89, 90, 102, 107-110
ფარსმან V (ქართლის მეფე) 139, 143-145, 257, 318
ფაციაშვილი დათუნა 207
ფისაძე გიორგი 64, 191, 233
ფისაძე სოსია 184, 190
ფიჩხნარაშვილი ალექსი 246
ფიჩხნარაშვილი თევდორე 247
ფიჩხნარაშვილი ირემა 245
ფიჩხნარაშვილი მგელია 245
ფიჩხნარაშვილი ქრისტესია 247
ფოსური გოგია 207
ფოფხაძე ალექსი 268
ფრონელი ალექსანდრე 175
ფურცელაძე ანტონ 274, 276, 278, 358
ფურცელაძე გიორგი 173
ფურცელაძე გოგია 174, 194, 206, 270, 272, 273, 275
ფურცელაძე გრიგოლ 274
ფურცელაძე დიმიტრი 274
ფურცელაძე ზურაბ 272, 273, 275
ფურცელაძე იოველ 273
ფურცელაძე ისაია 273, 274, 277, 358
ფურცელაძე ნიკოლოზ 273, 274
ფურცელაძე სიმონ 274
ფურცელაძე სოლომონ 274
ფუხაური გლახა 127
ფუხაშვილი შავკუდა 91
ფცქიალაძე დავით 273
ფხუენელი გრიგოლ 48
ფხუენელი სარა 48

ქადაგისძე ვიგრი 45
ქავთარასძე როსტომ 39
ქავთარაძე ს. 303
ქარელი თამაზა 63
ქართველიშვილი თეა 61, 62, 101, 149, 245, 282, 283
ქართველიშვილი იოანე 23, 187-189, 264
ქარსიძე გლახა 71, 240
ქარქიშვილი დავით 134
ქარქუსაშვილი რაჯაბა 134
ქებაძე გიორგი 273
ქვენიფნეველი ვირშელ 332

ქვენიფნეველი (ქუენიფნეველი) შალვა 25, 29, 30, 159, 179, 196, 199, 200
ქვენიფნეველი წითლოსან 35, 279, 280
ქიქოძე გერონტი 39
ქოლაშვილი პაპუნა 233
ქოლაშვილი სოზიკა 233
ქოქაშვილი ანდრია 287
ქოქოევი გრიგორი 97
ქოქოევი ეგა 97
ქოქოშვილი გუსი 90
ქოქოშვილი ჯივი 93
ქრისტესიაშვილი გოგია 110
ქრისტესიაშვილი ოთარ 111, 317, 325
ქრისტესიაშვილი ქიტესა 110
ქრისტეფორე, კათალიკოს-პატრიარქი 65, 70, 71
ქსნის ერისთავი ბიძინა 63, 128, 133, 264
ქსნის ერისთავი გიორგი (სხვადასხვა) 31, 32, 43, 63, 87, 133, 134, 136, 183, 186, 187, 190, 204, 208, 212, 227, 265, 314, 337
ქსნის ერისთავი დავით (დათუნა) 63, 122, 201, 204, 218, 223, 224, 265, 272, 327
ქსნის ერისთავი ელიზბარ 28, 126, 193, 195, 198, 264, 287, 314
ქსნის ერისთავი ვირშელ 49, 200
ქსნის ერისთავი ზაალ 224
ქსნის ერისთავი ზურაბ 187, 218
ქსნის ერისთავი თორნიკე 134, 190, 208
ქსნის ერისთავი იასონ 166
ქსნის ერისთავი იესე (იასე) 63, 201, 203, 206, 211, 212
ქსნის ერისთავი ივანე (იოვანე) 63, 200, 215, 218
ქსნის ერისთავი ლევან 218, 265
ქსნის ერისთავი ლუარსაბ 215
ქსნის ერისთავი მიხეილ 94, 174, 184, 190, 198, 207
ქსნის ერისთავი რევაზ 184, 190-193, 198, 207
ქსნის ერისთავი როსტომ 63, 87, 186, 187
ქსნის ერისთავი სოლომონ 272
ქსნის ერისთავი შალვა (თომას ძე) 63, 95
ქსნის ერისთავი შალვა (რევაზის ძე) 95, 133, 200
ქსნის ერისთავი შანშე 34, 94, 123, 126, 128, 134, 160, 171, 172, 187, 190, 198, 199, 201-204, 206, 208, 311, 327, 328
ქუდაშვილი რევაზა 127
ქურთრამაზაშვილი გოგია 271
ქურთიშვილი ბერუა 273
ქურთიშვილი გოგია 272
ქურმუხაშვილი ალხაზ 207
ქურმუხაშვილი ბერი 207
ქურჩაშვილი გაბრიელ 273
ქურჩაშვილი ნინია 190

ღამბაშიძე ნ. 148
ღვდლისშვილი ბერი, იხ: მღვდლისშვილი ბერი
ღვდლისშვილი გაბრიელ, იხ: მღვდლისშვილი გაბრიელ
ღონღაძე გიორგი 126

ყაზიშვილი ანდრია 218
ყაზიშვილი გლახა 218
ყაზიშვილი დათი 218
ყანჩაელი ბაკურ 21
ყანჩაელი იოანე 21
ყანჩაელი მამა 48
ყაუხჩიშვილი თამარ 151
ყაუხჩიშვილი სიმონ 6, 15, 28, 34, 48, 55, 68, 73, 76, 78, 80, 125, 138, 161, 183, 279
ყეენისშვილი დათუნა 248
ყეენისშვილი რევაზა 247
ყესაშვილი ლუა 134
ყიფიანი დიმიტრი 274
ყორანაშვილი ანდრია 219
ყორანაშვილი აღდგომელა 217
ყორანაშვილი გაბრიელ 217, 219
ყორანაშვილი გიორგი 217, 219
ყორანაშვილი დათუა 217
ყორანაშვილი ზაქარია 217, 219
ყორანაშვილი ზურაბ 219
ყორანაშვილი თევდორე 219
ყორანაშვილი ისაკ 219
ყორანაშვილი ლ. 350
ყორანაშვილი მახარე 217
ყორანაშვილი ნასყიდა 219, 221
ყორანაშვილი ნინია 217, 219
ყორანაშვილი ნონია 219
ყორანაშვილი სიმონ 217
ყორანაშვილი სოლომონ 217, 219
ყორანაშვილი სოსია 217, 219
ყორანაშვილი ტეტია 217, 219
ყორანაშვილი ღვთისია 217
ყორღანაშვილი კახაბერ 27
ყულუმბეგაშვილი დოვლათა 90
ყულუნბეგაშვილი (ყულუმბეგაშვილი) ბადრი 142

შაბურისძე ვამიყ 164
შაბურისძე მიქაი 164
შაბუროვი დიმიტრი 19
შავარდენიძე გლახა 271
შავარდენიძე ნინია 271
შავლოხაშვილი ბერი 273
შალვა ქვენიფნეველი, იხ: ქვენიფნეველი შალვა
შალულაძე დაჩი 63
შამანაძე პეტრე 226
შამანდუხაშვილი მატია 287
შანაზარაშვილი არაქელა 286
შანიძე აკაკი 81, 82
შანშე (ჭიაურელების მოურავი) 233
შაორშაძე მაია 61, 62, 101, 149, 246, 282, 283
შარვაშიძე მიხეილ 95
შაჰ აბას I 61
შენგელია ნოდარ 106, 140, 141, 250
შერმაზანაშვილი ათუა 206
შერმაზანაშვილი ესტატე 196
შერმაზანაშვილი ზაქარია 206
შერმაზანაშვილი ოჰანეზა 206
შექსპირი უილიამ 104
შიო კათალიკოსი 58
შიუკაშვილი პეტრე 241
შოშიაშვილი ნოდარ 20, 49, 309, 322
შტაუბე (პოლკოვნიკი) 195
შტეოფილაქტე (ვატოპედის მონასტრ. გამგებელი) 75
შუბლაძე ქეთევან 104

ჩაკუბაძე კაცია 272ე
ჩარეულასშვილი პაპუა 221
ჩახალიძე გიგოლა 182
ჩახალიძე სოლომონ 182
ჩახალიძე ტეტია 182
ჩახალიძე ფარსადან 182
ჩეკაბიძე გლახა 241
ჩეკაბიძე ტეტია 241
ჩერნიშევი (რუსეთის სამხედრო მინისტრ) 293
ჩერქეზიშვილი ალექსანდრე 276
ჩერქეზიშვილი დიმიტრი 321
ჩერქეზიშვილი ელისაბედ 276-278
ჩერქეზიშვილი იორამ 321
ჩერქეზიშვილი ლუარსაბ 321
ჩერქეზიშვილი ფირან 173, 192, 271, 276
ჩერქეზიშვილი ჩერქეზ 272
ჩიბჩიური ბერი 64, 191, 233
ჩიბჩიური გიორგი 190
ჩიბჩიური დიმიტრი 190
ჩიბჩიური თევდორე 190
ჩიბჩიური ნავროზა 190
ჩიტაია გიორგი 41
ჩიტიშვილი ნატალია 144, 157, 191, 253, 260, 314, 351-353
ჩიქობავა არნოლდ 168
ჩოლოყაშვილი ქაქუცა 347
ჩოჩიშვილი (ლიახველი) გიორგი 23, 87, 96, 97, 149, 150, 153, 161, 327
ჩოჩიშვილი კიკო 92
ჩოჩიშვილი ნასყიდა 181
ჩოჩიშვილი ყიყო 93
ჩოჩიშვილი ჯაგა 92
ჩუბინაშვილი დავით 34, 86, 87, 114, 201, 327
ჩუბინასშვილი ფრიდონა 62, 63, 232
ჩუბინიშვილი გიორგი 12
ჩუბინიძე ომარ 309
ჩუბინოვი სტეფან 166
ჩურსინი გ. (რუსი მკვლევარი) 144
ჩხეიძე ბეჟან 282
ჩხეიძე ბერი 197
ჩხეიძე დათეშ 247, 248
ჩხეიძე ნიკოლოზ 329
ჩხეიძე სეხნია 34, 86, 87, 171, 202, 328
ჩხიკვაძე ხოსრო 273

ცაგარეიშვილი ელენე 26
ცალქალამანიძე გიორგი 105
ცალქალამანიძე ზაზა 105
ცალქალამანიძე იოსებ 287
ცალქალამანიძე სეხნია 105
ციმაკურიძე ანდრია 287
ციმაკურიძე იოანე 286
ცინცაძე ვახტანგ 118
ცისკარიძე მახარე 273
ციციანოვი პავლე 174, 181, 193, 194, 205, 227
ციცილაშვილი გრიგოლ 181
ციცილაშვილი სოსია 181
ციცილოშვილი გალინა 91, 160
ციციშვილი ნიკოლოზ 92
ცოტნიაშვილი მიხეილ 7, 8, 187
ცქიალაძე ივანე 218
ცქიალაძე ნინია 215, 218
ცქიალაძე სესია 215

ცქიალაძე სოსია 218
ცხოვრებოვი ი. 142

ძველური ბერი 287
ძიმაკურიძე სანდრო 354
ძმობილაშვილი (გძმობილაშვილი) ბერუა 207

წერეთელი აკაკი 289
წითლიაშვილი ზაზა 224
წინამძღვრიშვილი იობ 221
წინწალაშვილი ბერო 197
წიქარიძე ბეცია 185, 190
წიქარიძე გაბრიელ 185
წიქარიძე გოგია 185, 190
წიქარიძე მანძულა 190
წიქარიძე ნინიკა 185
წმინდა გიორგი 146, 151, 177, 265
წმინდა გრიგოლი 75
წურიაშვილი ტარიელ 283
წურიაშვილი შიო 287

ჭავჭავაძე ილია 104, 289
ჭარაია პეტრე 104
ჭარმაული აბიათარ 58
ჭარმაული ავთანდილ 58
ჭარმაული გიორგი 58
ჭარმაული გრიგოლ 58
ჭარმაული ივანე 58
ჭარუშნისასძე მადრიშა 131
ჭელუიძე ვახტანგ 149, 222
ჭიოელიძე ებიტა 221
ჭიღლაძე სოსია 182
ჭიჭინაძე ზაქარია 146, 150, 184, 202
ჭუმბურიძე მანანა 44, 61, 200, 245

ხადური ბერო 197
ხადური გიგინა 91
ხადური გიორგი 155, 181
ხადური გლახა 198
ხადური ედიშერ 31
ხადური თაყა 173, 197
ხადური თევდორე 198
ხადური მამუკა 197
ხადური სოსია 198
ხადური ტეტია 198
ხანთაძე შოთა 87, 140, 175, 236
ხარაძე კობა 8-10, 38, 75, 137
ხარებაშვილი ოთია 287
ხარებაშვილი ოქროპირ 287
ხარშილაური გოგია 271
ხატიაშვილი ბერუა 287
ხატიაშვილი ტეტია 286
ხაჩიმიძე გუგუნა 133
ხაჩირაშვილი დავით 134
ხაჩირაშვილი ნინია 134
ხაჩირაშვილი შალვა 134
ხაჩიური ქიტესა 241
ხევსური (ჭევსური) პაპუნა 71, 240
ხევსური საგინა 62, 63, 232
ხევსურიშვილი ანდრია 241, 242
ხეთაგაშვილი სიმონ 191
ხეთაგური ვანო 81
ხერხეულიძე გიორგი 90, 91
ხერხეულიძე დავით 267
ხერხეულიძე ზაზა 267
ხერხეულიძე იოანე 211, 212
ხერხეულიძე ომან 99, 203, 204, 285, 325
ხეცურიანი ჯონი 296
ხვარაზმა (ფარსმან მეფის მეუღლე) 143, 145, 146, 319
ხიბლიშვილი დემეტრე 175
ხიზაბავრელი გრიგოლ 108
ხიზაბავრელი ღვთისია 108
ხიზანიშვილი ნიკოლოზ 277, 278
ხმალაძე რამაზ 223
ხოდელი გიორგი 241
ხომატიანოსი (ოჰრიდის არქიეპისკოპოსი) 74
ხორეშანი (ლუარსაბ II-ის და, თეიმურაზ I-ის მეუღლე) 61, 62
ხოხონაშვილი იოსებ 271
ხუტუბოვი დიმიტრი 246
ხუციშვილი გოგია 248
ხუციშვილი ნიკო 76
ხუციშვილი ქიტესა 247
ხუციშვილი ოთარა 196

ჯავახი ელისე 123, 271
ჯავახი ზურაბა 224, 242
ჯავახი ტეტია 273
ჯავახიშვილი ელიზბარ 47
ჯავახიშვილი ვახუშტი 272, 285
ჯავახიშვილი ივანე 65, 122, 138, 151, 154, 197, 200, 265, 286-288
ჯავახიშვილი ნიკო 175
ჯავახიშვილი როინ 47
ჯალაბაძე ალექსი 242

ჯალაბაძე ბესარიონ 242
ჯალაბაძე გიორგი 9, 210-212, 229-231, 240, 241, 242, 260, 261, 359, 361
ჯალაბაძე გოგილა 71, 240
ჯალაბაძე დათუა 241
ჯალაბაძე თევდორე 242
ჯალაბაძე იაკობ 241, 242
ჯალაბაძე მოსე 241
ჯალაბაძე ნათია 5, 92, 307
ჯალაბაძე პაპუნა 71, 240
ჯამბურია გივი 169
ჯანაშია სიმონ 41
ჯანდიერი გ. 26
ჯანაშვილი (ჯანიაშვილი) გაბრიელ 215
ჯანაშვილი თევდორე 178, 215
ჯანაშვილი ივანე 215
ჯანაშვილი ნინია 215
ჯანაშვილი სიმონა 215
ჯანიაშვილი ლავრენტი 5, 92, 307
ჯანუაშვილი გოგია 249
ჯანჯალაშვილი ქიტესა 67
ჯატიევი ა. 298
ჯაფარაული სოსია 169
ჯაფარიძე ოთარ 98
ჯახიევი დათუა 128
ჯერანაშვილი ბილი 275
ჯერკვალიშვილი (ჯირკვალიშვილი) ვეფ-ხო 102, 131
ჯერკვალიშვილი მახარა 131
ჯვარიშვილი სახინა 89
ჯიმშერ ერისთავი (თუშების) 285
ჯინჯიხისძე-ბადაშვილი ბადა 49, 50
ჯინჯიხისძე-ბადაშვილი ბევროზ 49, 50
ჯინჯიხისძე-ბადაშვილი გრიგოლ 49, 50
ჯინჯიხისძე-ბადაშვილი ივანე 49, 50
ჯინჯიხისძე-ბადაშვილი შალვა 49, 50
ჯიქია სერგი 106, 140, 141, 250
ჯმუხაძე ანდრია 226
ჯობაძე მანძულა 247
ჯობინასშვილი თამაზა 224
ჯოჯიური ბერიკა 271
ჯოჯიშვილი ანდრია 181
ჯოჯიშვილი ბერი 173
ჯოჯიშვილი დავით 181
ჯოჯიშვილი თევდორე 178
ჯოჯიშვილი ივანე 181
ჯოჯიშვილი იორამ 181
ჯოჯიშვილი სევასტი 91, 96, 160, 326
ჯოჯუა თემო 61, 62, 101, 149, 246, 282, 283
ჯუკაშვილი ბაკო 89
ჯუკაშვილი ჩიტო 89
ჯუღელი ვალიკო 157, 295
ჯუღლიასშვილი გიორგი 197

გეოგრაფიული

 Აბილახტაური 54, 279
აბისი 101
აბოწმინდა 99
ავაზანი (მდ.) 16, 196
ავლევი 195, 300
ავნევი, 306
ავჭალა 189
ათონის მთა 15, 32, 73 , 74-76, 78, 80-83, 125, 139
ათონის ვატოპედის მონასტერი, იხ: ვატო-პედის მონასტერი
აკრის წმ. იოანეს მონასტერი 73
ალაბარი 302, 204
ალავერდი 21, 22, 114, 115, 322
ალბირი (სოფ.) 182
ალბორითყაუ, იხ: ქვ. სარაბუკი
ალპები 184
ამაშუკეთი 39
ამიერკავკასია 12
ანანური 31, 86, 162, 164, 169, 193, 201, 202
ანატოლია 73
ანისი 81
ანჩისხატი 103, 104
არაგვი (მდ.) 162-165, 298
არაგვის აუზი 167
არაგვის საერისთავო 40, 86, 161, 163-165, 168, 169
არაგვის ხეობა 23, 87, 90, 92, 93, 141, 159, 161-163, 165-168, 285
არადეთი 61
არაქსი (მდ.) 12, 14
არაშენდა 117, 297
არაპვეთი 200
არბო 7, 18, 20, 34, 42, 43, 48, 62, 71, 86, 90,

91, 131, 138, 143, 145, 148, 151, 153, 157, 167, 169, 172, 174, 178, 179, 188, 189, 196, 209-211, 225, 232, 243, 254, 256-259, 261-269, 276, 297, 301-304, 319, 345, 346
არბოეთი 251
არბოს წმ. გიორგი 146, 148, 151, 157, 178, 179, 188, 189, 228, 243, 249, 251-265, 287, 345, 346
არბოშიკი 244
არბოწმინდა 158, 243, 244, 269, 345
არგვეთი 29
არგვიცი (არგვისი, სოფ.) 18, 107, 111, 227, 306, 310
არგვიცის წმ. გიორგის ეკლესია 310
არგვიცის ღვთისმშობლის ეკლესია 310
არდონი (მდ.) 6
არდონის ხეობა 293
ატენი 268
ატოცი (სოფ.) 304, 350
ატოცის წმ. გიორგი 143, 148
არჩუაანთ ხევი 16
არცევი 223
ასკანა 73
ასტრახანი 202
აფხაზეთი 4, 53, 143, 145, 146, 236, 319
აღმოსავლეთ საქართველო 7, 8, 16, 25, 40, 41, 49, 67, 86, 135-137, 210, 211, 225, 226, 228, 230, 231, 233, 240, 242, 285, 293, 309, 312
აჩაბეთი 26, 27, 48, 200, 227
აჩაბეთის გზა 24
აჩაბეთის ხევი 7, 8, 27
აძურა (მდ.) 116, 304
აწრისხევი 6, 21, 22, 25, 27, 29, 30, 42, 64, 85, 90, 98, 159, 182, 184, 194, 199-208, 236-238, 306, 311-313, 332
აწრისხევის ლომისის ნიში 313
აწრისხევის ღვთისმშობლის ეკლესია 313
აწრისხევის წმ. მარიამის ეკლესია 313
აწრისხევის წმ. სამების სამლოცველო 313
აწრისხევის ციხე 202-204, 207, 311, 312
აწყური 284
ახალგორი 27, 28, 39, 40, 187, 202
ახალდაბა 60, 227, 297
ახალუბანი 187
ახალშენი 57, 304
ახალციხე 40, 171, 187, 203, 246
ახალციხის საფაშო 41
ბადაანი (ნასოფლარი) 18, 35, 51, 52, 64, 70, 71, 88
ბაზალეთი 161, 162
ბაზალეთის ტბა 162
ბათუმი 262, 277, 296
ბაკურიანის მთა 39
ბაკურისუბანი 35, 36, 280
ბაღჩალარი (ნასოფლარი) 48
ბელოთი 3, 6, 15, 16, 21-23, 27, 30, 32, 38, 42-44, 64, 78, 84-86, 91, 95, 135, 136, 155, 172, 176, 182-196, 199, 205, 225, 230, 231, 243, 256, 273, 296-298, 306, 313
ბელოთის ლომისის ეკლესია 315
ბელოთის მაცხოვრის ეკლესია 189, 256, 314
ბელოთის ქაშუეთის ეკლესია 314
ბელოთის ღვთისმშობლის ეკლესია 315
ბელოთის ციხე 176, 182, 185, 189, 191-193, 195, 233, 313
ბენდერი 96
ბენდერის მთა 6, 16, 312
ბერბუკი 158
„ბერისახო“ (ბელოთში) 195
ბერიჯვარი (დისევში) 128
ბერიჯვრის წვერი 53
ბერულა 307, 315
ბერულას ბერის საყდარი 318
ბერულას მცხეთიჯვრის ეკლესია 315, 317
ბერულას წმ. ელიას ეკლესია 317
ბერშუეთი 42, 122, 225
ბეშქენაშენი 57
ბეხჩოს (ბეხუშეს) ციხე 6, 16, 29, 30, 200, 202, 314, 331, 332
ბზისხევი 306
ბიეთი 21
ბიზანტია 256, 257, 319, 346
ბისოითა (სოფ.) 182
ბიყარი 134
ბოდორნა 164
ბოლი (ბოლა) 39
ბორჯომი 40
ბორჯომის ხეობა 137
ბრეთი 156
ბრეძა 21, 22, 114-116, 322
ბრიტათი 24
ბროწლე (ბროწლეთი) 50, 51, 68, 101, 297, 209
ბრუთ-საბძელი 154

ბაგასძენი 29, 200
გავაზი 29, 200
„გალეგაანთ ახო“ (ვანათში) 181
განჯა 137, 202
გარდაბანი 189
გარეჯვარი 35, 36, 280, 268
გარეჯის უდაბნო 56
გელიყარის კლდე 28
გენესმანი (იხ: სგენისმანი)
გეორგიევსკი 237
გერაპისი 137
გერგებილი 137
გერგერი 137
გერგეტი 137, 164
გერი 6, 10, 15, 16, 26, 28, 31, 32, 52, 62, 78, 83, 85, 92, 96, 97, 135-153, 155-157, 167-169, 199, 227, 232, 246, 254, 256-258, 261, 264, 268, 269, 282, 309, 319, 346
გერისთავი 31, 52, 62, 138, 139, 145, 146, 149, 167-169, 232, 245
გერის მთა 6, 143, 147
გერის წმ. გიორგი 16, 83, 135, 137-139, 143-145, 147-158, 168, 227, 228, 245, 254, 258, 264, 269, 309, 319, 320, 346
გერის ხევი 6, 15, 16, 27, 28, 85, 98, 135, 136, 145, 158, 324
გერის ხეობა 85, 93, 97, 143, 147
გერმუხა 137
გვერდისძირი 7, 10, 25, 30, 35, 42, 122, 133, 159, 160, 179, 186, 187, 206, 223, 225, 243, 244, 280
გვერდისძირის ხევი 7
გნასური 30, 96, 182
გნული (სოფ.) 182
გოგიანთ კარი 18
გოზო (სოფ.) 182
გომბორის უღელტეხილი 21, 22, 115
„გორეები“ (დიცში) 209
გომი 47, 70, 71
გორი 10, 11, 14, 19, 28, 33, 37, 39, 40, 42, 44, 57, 70, 73, 76, 90, 91, 98, 113, 125, 133, 140, 148, 151, 159, 176, 178, 186-188, 195, 209, 219, 220, 222, 225, 227, 229, 231, 243, 248, 253, 258, 264, 269, 275, 276, 279, 281, 289-291, 294, 299, 325, 356
გორის მაზრა 19, 92, 94-97, 108, 109, 125, 126, 131, 134, 153, 154, 174, 180-182, 186, 187, 190, 194, 198, 205, 207, 208, 218, 219, 241-249, 251, 252, 260-263, 272, 273, 287, 288, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 303
გორის მაზრის ოსეთი 153, 154
გორის მუნიციპალიტეტი 275
გორის ციხე 181, 201, 321, 325
გორიჯვარი 151, 286
გორიჯვრის წმ. გიორგი 151
გოროვანი (სოფ.) 239
გრაკალი 65
გრია (მდ.), იხ: ღვრია
გუდაბერტყა 14
გუდისი (გვიდისი) 16, 31, 306
გუდისის ქედი 6, 87, 135, 158, 182, 199
გუდისის წყალი 24
„გუთნიყლაპია“ (დისევში) 128
გულდარმა 306
გურთაული, იხ: ქურთაული
გუჯაბაური 287, 304, 305
გუჯი 97

დაბა 39
დავით გარეჯას უდაბნო 103
„დანოახო“ (ერედვში) 116
დარიალის ციხე 55
დასავლ. საქართველო 10, 21, 22, 101, 124, 159, 279, 361
დაღესტანი 137, 202, 285
დგვრისი 178, 297, 299, 305
დედოფლისწყარო 116
დელაგინა (სოფ.) 182
დვალეთი 31, 89, 90, 199, 293, 350
დვალეთის გზა 24
დვანი 304
დვანის ციხე 285
დვანის ხევი 7
დვირი 39
დიდი გარეჯვარი 19, 26
დიდი ვანათი 42, 43, 196, 225
დიდი თონეთი 288
დიდი ლიახვი (მდ.) 4, 6, 17, 22, 25, 36, 37, 42, 49, 67, 98, 155, 230, 231, 324, 325
დიდი ლიახვის ხეობა 8, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 31, 33, 38, 40, 43, 44, 51, 59, 67, 71, 76, 79, 84, 85, 88-90, 92-94, 108, 130, 132, 147, 159, 161, 170, 175, 176, 179, 192, 193, 195, 199, 230, 231, 244, 249, 250, 275, 293, 294, 296, 297, 299, 303, 309, 310, 319, 325, 326, 357
დიდი მერეთი 194
დიდი საქობია 73
დიდი ძარწემი 297, 305

დირბი 79, 195, 305
დირბის წყალი 43
დისევი 7, 10, 13, 17, 18, 24, 33, 35, 44, 51, 53-55, 59, 67, 68, 70, 71, 98, 116-121, 123, 124, 126-128, 231, 243, 269, 305-307, 320
დისევის ძელიცხოველი 117-119, 320
დისეურა (მდ.) 13, 126
დისიგინა (სოფ.) 182
დიცი 7, 13, 18, 20, 32, 34, 42, 43, 68, 86, 118, 119, 122, 146, 158, 172, 178, 184, 196, 205, 209-213, 215, 218-228, 243, 269, 297, 300, 346-349
დიცის ატოცის წმ. გიორგის ნიში 350
დიცის თემი 297, 301, 302
დიცის ლომისის ნიში 349, 350
დიცის მთავარანგელოზის ეკლესია 347, 349
დიცის ღვთისმშობლის ეკლესია 220, 227, 228, 347-349
დიცის ციხე-გალავანი 350
დიცურა (მდ.) 34, 66, 20-212
დიცურის არხი (რუ) 210-212, 231, 235
დიღომი (დიღვამი) 29, 59, 200
დმანისი 242
დმანისის ციხე 202
დმენისი 19, 89, 98, 129, 134, 135, 173, 181, 211, 273, 307, 328
დუშეთი 162, 191, 285
დუშეთის მაზრა 298, 305

ედისი 24
ელბაქიძეები (სოფ.) 96
ელტურა 22, 87, 96, 182, 307
ედემქალაქი 15, 30, 38, 78, 183
ეთიოპია 100
ელიზავეტოპოლი, იხ: განჯა
ერგნეთი 112, 209-211, 304
ერედვი 18, 19, 21, 22, 32-34, 37, 38, 43, 45, 58-60, 62, 66, 71 , 86, 92, 98-109, 111-117, 130, 132, 158, 184, 209, 210, 223, 229, 231, 245, 246, 297, 299, 300, 303, 304, 307, 315, 317, 322, 324, 347
ერედვის ბერის საყდარი 325
ერედვის კავთის ნიში 326
ერედვის წითელი საყდარი 326
ერედვის წმ. ბარბალეს ნიში 326
ერედვის წმ. გიორგის ტაძარი 20, 21, 98, 103, 104, 112, 114, 322-324
ერედვის ციხე 22, 32, 98, 99, 184, 324, 325
ერევანი 201
ერევნის გუბერნია 137
ერმანდონის ხეობა 24
ერტელი 270
ერწო 39
ეძანი (სოფ.) 57

ვაკე 31, 42, 186, 187, 225
ვანათი 6, 7, 15, 16, 18, 19, 21-25, 27, 28, 30-34, 42, 44, 45, 55, 78, 82, 85-92, 97, 98, 101, 102, 105, 129, 133, 135, 136, 138, 158-160, 163, 165, 167-170, 172-174, 176-184, 192, 196, 199, 229-231, 243, 273, 296-298, 306, 307, 309, 324, 326, 327, 330
ვანათის დაშლილი საყდარი 330
ვანათის მაცხოვრის ეკლესია 178, 328
ვანათის მაცხოვრის სახელობის ნიში 328
ვანათის ღვთისმშობლის ეკლესია 382
ვანათის ციხე 24, 34, 87, 159, 160, 161, 166, 171, 172, 174, 202, 326-328
ვანათის წმ. მარიამის ნიში 330
ვარიანი 243, 297
ვატოპედის მონასტერი 15, 32, 73, 74-84, 139
ველური 130
ვერტყვილა 39
ვეჟინი 21, 22, 322
ვეჯინის ციხე 114, 115, 322
ვლადიკავკაზი 293, 306
ვირშა 17, 34, 35, 44, 46, 47, 49-53, 59, 60, 64, 129, 321, 232
ვირშას თავი 52
ვირშის მთა 35, 45-47
ვირშის მთავარანგელოზის მონასტერი 33, 35, 45-47, 49-52, 57, 60, 64, 66, 70, 231
ვირშის (ვირშას) წყალი 17, 18, 52, 64

ზაკჯ (ზაკუი) 29, 37, 38, 44, 53, 56, 59, 60, 117, 129, 130, 232
ზარდიანთ-კარი 306, 343
ზახა 24, 167
ზეკარის უღელტეხილი 90
ზემო ბოლი 39
ზემო ვანური 95
ზემო ზონკარი 182
ზემო კოშკა 275
ზემო მღვრელისი 38, 59
ზემო ნიქოზი 3, 297
ზემო ოქონა 302, 306

ზემო რეხა 36
ზემო ქართლი 8, 29, 38-41, 99, 140, 186, 201, 202, 206, 225-227, 242
ზემო ქართლის სადროშო 40-43, 121, 172, 225, 247
ზემო ქერე 302
ზემო ქიდინა 96
ზემო ჭარები 28
ზენა სოფელი 41
ზერტი 33, 37, 44, 56, 71, 151, 231
ზნაური, იხ: ყორნისი
ზონკარი 22, 30, 91, 98, 199, 208, 330
ზონკარის ღვთისმშობლის ეკლესია 330
ზონკარის შიოწმინდა 330
ზღუდერის წმ. გიორგის ეკლესია 79, 179

თაბორის (მთაბორის) ციხე 201
„თავკალაური“ (დიცში) 229
„თალა ახო“ (ვანათში) 181
თამარ დეოფლის რუ 36
თამარაშენი 131, 195, 223, 297, 305
თამარაშენის თემი 297
თბილისი (ტფილისი) 57, 78, 96, 104-106, 121, 134, 139-141, 146, 153, 180, 186, 187, 203, 204, 249, 250, 252, 278, 294, 295, 327, 350
თბილისის გუბერნია 219, 251, 293
თბილისის მაზრა 293
თედოწმინდა 244
თეკენა 56
თელავის მაზრა 293
თეოდოსიოპოლი, იხ: კარნუ ქალაქი
თერგვისი 33, 43, 61, 66, 76, 209, 210, 224, 235, 297
თესალონიკი 74, 80
თიანეთი 233
თირი (სოფ.) 25, 297
თირის მონასტერი 25, 42, 48, 50
თიღვა 285, 302, 304, 306
თლე 87, 200
თლიაანთ სოფელი 95
თლიაყანა 23, 170, 181
თმოგვი 100
თორტიზა 36
თოფრაყალა 48
თრიალეთი 12, 57, 66, 153
თრუსო 29, 165, 167, 183, 200, 332
თრუსოს ხეობა 24
თურქეთი 173
თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოკრუგი 293
„თხილწყარო“ (ერედვში) 116

ობერია 80, 151
იერუსალიმი 39, 61, 73, 76, 79, 211
იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი 33, 76, 79, 211
ივირონის მონასტერი 73, 74-76, 80, 82, 125
ივლიტა (სოფ.) 38, 130
„ითრაფი“ (ვანათში) 328
იკორთა 20, 53, 147, 159, 171-173, 179, 196, 202, 223, 288
იკორთის ციხე 202
იმერეთი 23, 45, 123, 146, 171, 173, 189, 192, 201-203, 205, 217, 224, 226, 228, 242, 248, 252, 361
იმიერკავკასია 24
ინაური (სოფ.) 26, 28, 30, 31, 136, 182, 331
ინდოეთი 203
ირანი 25, 61, 171, 201, 204
ისროლის ხევი 6, 15, 132

კავთისხევი 224, 225
კავთისხევის მონასტერი 273
კავკასია 8, 24, 25, 39, 55, 90, 115, 138, 146, 162, 180, 185, 210, 293, 314
კავკასიონის ქედი 24, 40
კალოუბანი 121
კარალეთი 36, 37, 187, 191, 193
კარბი 351-354
კარბის გნოლიძეების ციხე 354
კარბის დავითაშვილების ციხე 355
კარბის ღვთისმშობლის ეკლესია 351
კარბის წმ. მარინეს ეკლესია 351
კარბის წმ. სამების ეკლესია 351-354
კარბის ხუბაშვილების კოშკი 355
კარი ოვსეთისანი 55
კარი, იხ: ყარსი
კარბი 7, 11, 18, 19, 27-29, 32, 35, 36, 43, 53, 86, 132, 184, 243, 261, 269, 270, 279-288, 291, 292
კარნუ ქალაქი 81
კასპი 27, 28, 39, 40, 58, 282
კახეთი 17, 27, 56, 61, 62, 65, 78, 86, 99, 101, 102, 105, 115, 146, 149, 153, 159, 163, 175, 188, 199, 229, 233, 236, 245, 246, 251, 280, 282, 283
კემბრიჯი 288
კეხვი 147, 297, 299, 305
კეხვის ციხე 28

კვაისა 23
კიმასი 97
კლდეესი (სოფ.) 123
კობი 24
კობაისი (მდ.) 22
კობაისის ხეობა 22
კოდობანი (სოფ.) 96
კოლბეურის მთა 39
კოლოკუ (საბერძნეთში) 80
კოლოკუს წმ. იოანეს მონასტერი 80
კოლხიონი 22
კონსტანტინოპოლი 69, 81, 82, 236
კორა 22
კორკოტა (მდ.) 16
კორკულა 307
კოშკა (სოფ.) 275-278, 303, 304, 356
კოშკას ჩერქეზიშვილების კოშკი 356
კოშკას ღვთისმშობლის ეკლესია 356
კოშკას წმ. გიორგის ეკლესია 356
კოხათი 297, 306
კულა 114, 322
კულბითი (კურბითი) 4, 7, 10, 17, 19, 47, 51, 53, 59, 68, 69, 71, 72, 98, 116, 120-129, 158, 172, 188, 192, 202, 223, 227, 229, 243, 270, 271, 273, 276, 305-307, 321
კულბითის ციხე 158, 171, 202
კულბითის ღვთისმშობელი 124, 125, 321
კუდარო 39, 183
კუმისი 187
კურძეული 133

ლარგვისი 10, 185
ლარგვისის მონასტერი 9, 22, 103
ლარგვისის ციხე 311
ლაფაჩები, იხ: ზემო ჭარები
ლაფაჩების ხევი 158
ლაცაური (სოფ.) 182
ლევანის ხევი 26
ლენინგორი, იხ: ახალგორი
ლეონტის მონასტერი (საბერძნეთში) 80
ლიახვი (მდ.) 6, 8, 31, 34, 40, 44, 65, 77, 85, 98, 102, 137, 147, 153, 158, 161, 170, 171, 187, 225, 243, 282
ლიახვის ხეობა 5, 10, 16, 18, 19, 23, 25-27, 31, 33, 38, 52, 54, 55, 59, 64, 67, 70, 71, 73, 76, 79, 83, 100, 117, 118, 133, 134, 136-138, 144, 147, 152, 159, 169, 177-179, 183, 204, 228, 244, 245, 253, 255, 266, 275, 299, 309, 311, 321, 327-329, 339, 348, 351, 356, 358, 361
ლილო 153
ლიმა 262
ლიხთ-იმერეთი 100
ლომისა 136, 349, 350
ლომსიათუბანი 36
ლოპანა (მდ.) 303

ამალძიგათა (მდ.) 182
მამისაანთ-უბანი 307
მამისონი 293
„მანავლები“ (ბელოთში) 195
მანგლისი 38, 288
მანვაზეთი (სოფ.) 159
მარალეთი (მარილეთი) 16, 18, 26, 28, 31, 97, 136, 142, 333
მარანა (სოფ.) 11, 31, 36, 187
მაღრან-დვალეთი 25, 27, 31, 40, 185, 293
მახვილოს მთა 39
მერე, იხ: მერეთი
მერეთი 7-11, 18, 31, 43, 59, 86, 123, 184, 195, 227, 244, 245, 269-275, 277, 278, 289, 290, 303, 304, 306
მერეთის ყველაწმინდის ეკლესია 356
მერეთის „ჩასარბენი“ ციხე-კოშკი 356
მერეთის წმ. გიორგი 357
მერის ხევი (მერეს ხევი) (მდ.) 158, 182, 245269
მესხეთი 17, 33, 34, 44, 45, 231
მეტეხი 57
მეფარეთი (მიფარეთი) 16, 26, 28, 31, 96, 136
მეღვრეკისი 60, 66, 67, 76, 82, 105, 209, 268, 297
მეჯვრისხევი 42, 122, 186, 187, 206, 223, 227, 274
მეჯუდა (მდ.) 7, 22, 28, 30, 116, 136, 243, 304
მეჯუდის ხევი 27
მეჯუდის ხეობა 21, 22, 28, 93, 94, 160
მთაბორის ციხე, იხ: თაბორის ციხე
მთაწმინდის მონასტერი 66, 75, 76, 80
მთაწმინდის წმ. კლიმენტის მონასტერი 80
მთის ოკრუგი 293
მთის უბანი 293
მთიულეთი 161, 162, 175
მიზური (ჩრდ. კავკასიაში) 89
„მიკრეულა“ (კოშკაში) 279
მიქლეტაური 53

მლეთა 21, 22, 29, 115, 200
მოზდოკი 246, 346
„მოზუერაული მამული“ (ქორდში) 64
„მოკარგულის რუ“ 66, 231, 235
მონასტერი, იხ: თირი
მოხისი (სოფ.) 42
მტკვარი (მდ.) 6-8, 12, 14, 39, 41, 275
მტკვრის ხეობა 94
მუგუთის ციხე 34
მულდანთა 306
მუღანი 201
მუხათგვერდი 239
მუხრანი 17, 28, 38, 42, 43, 60, 130, 201, 232
მღვრიას ხევი (მდ.) 141
მღვრიას ხეობა 142
მშხლები 98
მშხლების (მსხლების) მთა 6, 16, 85, 135, 158
მცხეთა 10, 33, 37, 38, 44-47, 49, 53, 56-59, 66, 68-70, 102, 116, 120, 121, 130, 154, 155, 169, 231, 233-235, 237-239, 245, 253, 281, 316, 317
მცხეთის ჯვრის მონასტერი 57, 120
„მცხეთიჯვარი“ (ერედვში) 116

„ნაალიზევი“ (დიცში) 229
ნაბაკევი 304, 306
„ნადიკვრები“ (დისევში) 128
ნავთლუღი 187
ნანიაურის უბანი (ქსუისში) 240
ნანითა 306
ნარი 293
ნარის უბანი 293
„ნასერლები“ (ბელოთში) 53, 195
ნედლათი 302, 304, 306
ნიაბი (სოფ.) 58
ნიჟეგოროდი 176, 177
ნიქოზი 38, 50, 76, 98-100, 108, 114, 125, 151, 155, 178
ნიქოზის მთავარანგელოზი 151
ნუკრიანი 73
ნული (სოფ.) 305

ოთრეფა (მდ.) 304
ორბოძალას მთა 17, 18, 51, 158
ონი 23
ორტევი 91, 92, 96, 97, 306, 333
ორტევის წმ. გიორგი 333
ორჰიდი 73, 74
ოსეთი (ოვსეთი) 24, 55, 89, 128, 145, 146, 163, 165-167, 173, 184, 294, 300
ოსეთის ოკრუგი 293
ოსეთის საპოლიციო უბანი 294
ოსის სოფელი, იხ: მარალეთი
ოსმალეთი 41, 108, 249, 262
ოქონა 36, 304
ოქსფორდი 288

პალავრის მონასტერი 68
პაპუთი (სოფ.) 187
პარიზი 262
პატარა გარეჯვარი 36
პატარა ერედვი 22
პატარა ლიახვი (მდ.) 6-8, 16-19, 22, 25, 27, 30, 32, 34, 38, 42, 43, 78, 82, 87, 98, 116, 128, 133, 135, 136, 138, 141, 155, 158, 160, 161, 172, 174, 182, 183, 185, 191, 194, 196, 201, 205, 206, 209, 210, 212, 225, 229-231, 243-245, 267, 269, 273-279, 288, 293, 303, 304, 306, 324-326, 328, 331, 338, 345, 361
პატარა ლიახვის მთა 19
პატარა ლიახვის უბანი 293
პატარა ლიახვის ხეობა 3-11, 13-25, 27-35, 37, 40, 42-47, 49, 51-53, 55-57, 59-64, 66-68, 70-73, 76, 79, 80, 82-94, 96, 98, 99, 106-108, 111, 115, 117, 120, 123, 124, 128-133, 136, 138-140, 158-161, 165, 168, 169, 171, 172, 174-176, 178, 179, 183-187, 189-192, 194-196, 198-201, 204-207, 209-211, 213, 226, 229, 231, 232, 234, 240, 243, 244, 246, 249, 252, 256, 259, 269, 271, 272, 275, 276, 279, 286, 293, 296-299, 301-303, 305-307, 309, 310, 319, 327, 332, 334, 335, 337, 340, 342, 345, 347, 358
პატარა ლიახვის ხეობის აუზი 6, 18
პატარა მედვრეკისი 33, 45, 59, 129, 231
პატარა საქობია 73
პატარა ფოტნისა 22
პატარა ძარწემი 297, 305
პერანგა 39
პეტერბურგი 171, 222, 236
პეტრიწონის მონასტერი 82

ჟამური 6, 15, 24
ჟამურის მთა 6
ჟინვალი (ჟინვანი) 21, 22, 115

რადოვილისი 80
რაზმიანთ კარი, იხ: ჭარები
რაჭა 23

რაჭის მაზრა 298, 305
რეხა 36, 187
რეხი (ნასოფლარი პ. ლიახვის ხეობაში) 334
„რკინობები“ (დიცში) 210, 229
როკი 295
როკის გზა 24
რომი 76, 145
რუისი 40, 227
რუსეთი 3-5, 23, 33, 69, 77, 94, 108, 171, 175-177, 179, 180, 189, 199, 201, 202, 205, 237, 238, 262, 293, 295, 307

საამილახვრო 40, 101, 170, 219
საბარათიანო 48
საბაწმინდა 76, 222, 244, 297, 305
საბერძნეთი 77, 145
საბლეთი (სოფ.) 96
საბოლოკე (სოფ.) 16
სადალეთი 97
სადიყაუ 307
სავახტანგო 3, 6, 25-30, 43, 85, 135, 158, 160
სათიბი (ნასოფლარი) 33, 34, 231
„სათივის წვერი“ 24
სათიხარი 7, 18, 19, 29, 32, 33, 37, 38, 43, 44, 53, 58-60, 67, 96, 98, 102, 117, 129-134, 231, 232, 243, 274, 334
სათიხარის ციხე 334
სათიხარის კვირაცხოვლის ეკლესია 335
სათიხარის ღვთისმშობლის ეკლესია 335
სათიხარის წმ. გიორგის ეკლესია 335
„სათიხე“ 133
საკანაფო (სოფ.) 182
საკარია 247
„სალთაუბანი“ (საცხენეთში) 199
„სამარილეები“ (ბელოთში) 195
სამაჩაბლო 21, 24, 26, 34, 42, 43, 88-90, 148, 153, 225, 242, 249, 347
სამგორის არხი 198, 271, 286
სამეგრელო 75, 151
სამთავრო 12
სამუხრანბატონო 40
სამცხე 41
სამცხე-საათაბაგო 41
სამხრეთ კავკასია 6, 16, 137
სამხრეთ ოსეთი 4, 10, 87, 294, 295, 297, 301-303, 305, 306, 311
სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი 195, 293-295, 298, 299, 301-305
სამხრეთ საქართველო 49, 309
სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო 151
სანაინი 99
„საოსო გასაყარი გზა“ 53, 55
სარაბუკი 7, 18, 19, 92, 107, 111, 158, 182, 230, 231, 243, 297, 308
სარკინე 210
სარკის წმ. გიორგი 37, 143, 148, 156
სასხორი 239
საფერშეთი 86
„საფიჩხულეები“ (მცხეთაში) 239
საქათგორი 187
საქანანო 95
საქართველო 3-10, 13-15, 18, 19, 20-22, 24-32, 34, 39, 41, 44, 45, 48-50, 53, 56, 58, 63-68, 70, 72, 73, 76-86, 90, 93, 95, 98-100, 103, 106, 109, 116, 117, 102, 122, 124, 126, 127, 129, 131, 132, 134-138, 140, 141, 145-147, 151, 153, 155, 157-162, 164-167, 170-172, 175, 179, 180, 183-187, 189-191, 193, 195-199, 201-205, 207, 209-211, 213, 219-222, 224, 225, 230, 231, 233-240, 242-244, 247-249, 252-258, 260, 262, 263, 266, 272, 275, 276, 279, 281, 282, 284-287, 293-296, 298-305, 307, 309, 311, 312, 314, 316, 322, 324, 325, 327, 331, 337, 346, 349-352, 354-358, 360, 361
საქართველოს სამხედრო გზა 293
საქაშეთი 297
„საქორია“ (საცხენეთში) 199
საღოლაშენი 61
საჩხერე 12
საციციანო 201
საცხენეთი (საცხუმეთი) 3, 4, 6-10, 15, 16, 19, 22, 27, 30, 34, 38, 42, 64, 71, 78, 85, 86, 92, 132, 135, 159, 160, 172, 182-184, 190, 194, 196-199, 225, 229, 243, 296-298, 303, 306, 307, 328, 335
საცხენეთის გომართას ეკლესია 335
საცხენეთის კვირაცხოვლის ეკლესია 336
საცხენეთის წმ. გიორგის ეკლესია 336
საცხუმეთის ხევი 27
სბა 24
სგენასმანი (გენესმანი, სოფ.) 62, 138, 167, 169, 232, 246
სვერი 147, 192, 222, 297, 299, 305
სვერის ციხე 34
სვერის ხევი 147
სვეტიცხოველი 10, 17, 18, 24, 29, 34, 35, 38, 41-43, 45, 50-54, 58-66, 68, 102, 116, 117, 119-121, 126, 129-131, 138, 139, 148, 155, 167,

169, 232, 233, 235, 236, 241, 245, 246, 281
სიათა 30, 96, 182, 314, 337
სიათას მთა 19, 337
სინას მთა 33
სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერი 76, 82
სიონი (სოფ.) 164
სირია 81
სიხდაგდონი 306
სკრა 275
სნეკვი 158, 182, 195, 306, 338
სნეკვის ღვთისმშობლის ეკლესია 338
სნეკვის წმ. გიორგის ეკლესია 338
სნეკვის ხევი 158
სომანეთი 101
სომხეთი 81
სომხითი 236
სოწი (სოფ.) 182
სოჭინი (სოფ.) 95
სპარსის წმ. გიორგი 147
სტეფანწმინდა 23, 161
სტირკომი 306
სუნისი 304
სურამი 99, 193, 206, 246, 247
სურამის ციხე 188, 202
სუფნისი 306

ტამალი (სოფ.) 242
ტაო 81
ტბეთი 115, 116, 118, 119
ტბეთის ბორცვისჯვარი 118, 119
ტინისხიდი 170, 178
ტირძნისი 4, 19, 26, 28, 31, 38, 43, 44, 59, 60, 66, 71, 112, 136, 169, 178, 209-211, 227, 270, 297
ტირძნისის რუ 66, 231, 235
ტკოცა 115
ტრაპიზონი (ტრაპეზუნტი) 80
ტრაპიზონის წმ. ფოკას მონასტერი 80
ტყვიავი 7, 11, 12, 18, 43, 186, 187, 227, 243
ტყის უბანი 37, 304
ტყიურა (ტყიურეთი, სოფ.) 36, 37

ულუმბოს ღვთისმშობელი 123, 272
ურბნისი 40
ურიასტანი 100
უპეთი 22
უფლისციხე 115
უჯარმა 50, 100

ფავნისი 50, 99, 100
„ფანჯების გზა“ 23, 24
ფახანი 201
ფლავი (სოფ.) 33, 44, 59, 64, 159, 231
ფლავისმანი 43
ფოთი 236
ფოტნისა (ფოტრისა, მდ.) 3, 6, 7, 9, 15, 16, 22, 32, 78-80, 83, 87
ფოტნისის (ფოტრისას) ხევი 6, 15, 78, 85, 135, 196, 199
ფოტნისის წყალი 15
ფოტნისის ხეობა 95, 194
ფოტოროს წმ. გიორგი 77, 82
ფოხალას მთა 19
ფოხალას ციხე 87, 194, 195, 314, 325
ფრისი 12, 22, 90, 98, 107, 108, 110, 111, 297, 307, 338
ფრისის ღვთისმშობლის ეკლესია 338, 339
ფრისის ციხე 22
ფრონე (მდ.) 298, 304
ფრონეს ხეობა 4, 37, 183, 299, 306
ფუხაანთ კარი 96
ფშავი 201
ფხვენისი 227, 282, 297

ქაბარჯინის მთა 164
ქადაგის მონასტერი 57
ქარელი 40, 43, 247, 248, 350
ქართლი 8, 15, 18, 21, 24-28, 30, 33-35, 37, 39, 41, 45, 47, 48, 50, 53, 55-57, 59, 61, 62, 67, 68, 71, 78, 79, 85-88, 93, 99-102, 105, 114-116, 121, 123, 125, 130, 135-139, 141, 143-149, 151, 153, 156-158, 160-163, 166, 170-172, 175, 176, 180, 183, 185, 186, 191-193, 196, 201-204, 206, 222, 223, 226, 230, 323, 233, 236, 242-246, 249, 253, 257, 260, 264-266, 279, 280, 282, 283, 288, 319, 322, 325-328, 331, 338, 339, 351
ქართლის ბარი 92
ქართლის ქვეყანა 41
ქართლ-კახეთი 7, 15, 18, 19, 20-24, 38, 44, 45, 47, 53, 82, 85, 87, 98, 106, 124, 133, 159, 162, 169, 174, 175, 183, 186, 200, 204, 205, 209, 225, 229, 231, 234, 236, 237, 242, 244, 256, 272, 284, 293
ქარჩოხის ხეობა 21, 22, 115
ქელმენჩური 175
ქაშუეთის წმ. გიორგი 15, 32, 116, 139
„ქეთქეთეები“ (კოშკაში) 279

ქემერტი 147, 227, 297, 299, 305
ქემფერი 260
ქერე 19, 43, 307
ქვაბთა (ქუაბნი) 7, 18, 33, 34, 44, 45, 66, 129, 171, 231, 243, 328
ქვაბთის ჭალა 34, 212
ქვათახევი (ქვაბთა ხევი) 18, 103, 224
ქვათეთრი 304
ქვაკირას ფონი 235
ქვემო ავნევი 306
ქვემო აჩაბეთი 297, 305
ქვემო ბოლი 39
ქვემო ვანური 95
ქვემო ზონკარი 182, 334
ქვემო ნიქოზი 14, 108, 265, 297
ქვემო ოქონა 303, 306
ქვემო სარაბუკი 306
ქვემო ქართლი 48, 123, 202, 270
ქვემო ჭარები 342
ქვემო ხვითი 227, 297
ქვეშეთი 293
ქვეში 33, 44, 54, 56, 102, 120, 130, 178, 231, 281
ქიზიყი 244
ქიმასი (სოფ.) 96
ქიწნისი 11, 271
ქნოღო 6, 16, 27, 39, 40, 332
ქორდი 7-9, 17-19, 29, 32, 33, 35, 38, 42, 44, 46, 49, 51, 52, 57, 59, 60, 62-67, 70, 71, 102, 112, 117, 129, 130, 138, 167-169, 172, 178, 191, 196, 209-211, 225, 229-235, 239-243, 253, 269, 297, 301, 309, 358, 360, 361
ქორდის კვირაცხოვლის ნიში 361
ქორდის მახათაანთ ციხე 361
ქორდის მთავარანგელოზის ეკლესია 359
ქორდის ღვთისმშობლის ტაძარი 358
ქორდის წმ. ბარბარეს ეკლესია 360, 361
ქორდითირიკოს ხევი 3, 4, 7-9, 229, 230
ქორდულის რუ 211, 212
ქრისტეს (მაცხოვრის) საფლავის ეკლესია 61, 62, 76
ქსანი (მდ.) 6, 9, 22, 39, 40, 158, 166, 171, 185-187, 203, 298, 327
ქსნის თემი 305
ქსნის საერისთავო 3, 21-23, 25, 30, 32, 33, 40, 42, 43, 47, 86, 87, 132, 136, 160, 169, 171, 194, 202-204, 227, 280, 311, 312, 327, 328
ქსნის უბანი (გორის მაზრის) 218 , 293
ქსნის ხეობა 4, 21, 22, 24, 25, 49, 55, 76, 85, 94, 103, 132, 141, 159, 172, 186, 199, 204, 215, 262, 276, 337
ქსუისი 19, 59, 71, 72, 86, 98, 116, 122, 124, 127, 128, 184, 186, 187, 223, 245, 269, 306, 339
ქსუისის მთავარანგელოზის ეკლესია 339
ქსუისის ღვთისმშობლის ეკლესია 340
„ქუბეშური მამული“ 50
ქუთაისი 73
ქურთა 101, 227, 297, 305
ქურთაული 195

ღვერცევი (სოფ.) 89
ღვრია (გრია, მდ.) 16, 85, 160, 174
ღვრიის ხევი 16, 174
ღუდო (ღუდა) 29, 200, 332

ყაზბეგი 164
ყანჩაეთი 29, 200
ყარაბაღი 285
ყარსი 81
ყელის ტბა 24
ყელქცეული 60, 297
ყინწვისი 68
ყლარცვი (ყლარსი, სოფ.) 16, 26, 28, 31, 90, 97, 136, 142
ყორნისი 40, 183, 298, 306
ყურისუბანი 17, 28, 29, 38, 43, 60, 61, 130, 232

„**შ**ავტყე“ 39
შავშეთი 116
შამბიანი (მდ.) 7
შამბიანი (შამბიეთი, სოფ.) 96, 340, 341
შამბიანის ხევი 6, 16, 331
შამბირეთის მთა 10
შამშიანი (შამშიეთი) 31, 182
შერთული (სოფ.) 6, 7, 18, 36, 243, 279
შიდა ქართლი 3-5, 8-11, 19, 21, 24, 25, 31, 38, 39, 41, 48, 51, 56-58, 61, 67, 71, 85, 86, 94, 108, 109, 114, 118, 121, 125, 126, 130, 131, 133, 136, 137, 146, 148, 152, 155, 161, 167, 180-183, 190, 193, 196, 198, 201, 207, 208, 213, 219, 220, 224, 232, 234, 240-244, 251, 259, 263, 272, 273, 287, 293, 294, 307, 309, 310, 312, 314, 316-319, 321, 322, 324, 325, 328, 330-333, 336-338, 340-342, 344, 346
შიდა ქართლის ვაკე 6
შიდა ქართლის მთიანეთი 94, 231
შიდა ქართლის მთისწინეთი 167

შინდარა 302, 304, 306
შინდისი 26, 28, 31, 99, 136, 169, 174, 297
შინდისის თემი 297
შიო მღვიმის მონასტერი 103
შუაცხვირი 30, 91, 135, 182, 196, 306
შუაცხვირის მთა 6, 15, 78, 85, 135, 199
შულავერის ხეობა 159
შურიული (შულეური) 16, 28, 31, 97, 136, 142, 182

ჩაბარუხეთი 30
ჩაბარუხეთის ხევი 6, 16
ჩამართა (ჩმართა) 37
ჩასუ 16, 85
„ჩიკრიკაული“ (ერედვში) 102
ჩოფრანცა 87
ჩრდილოკავკასია 3, 16, 21, 24, 52, 55, 85-87, 89, 91, 107, 122, 132, 133, 137, 138, 142, 159, 163, 182, 183, 186, 199, 202,
ჩხერიმელა (მდ.) 39
ჩხოკურის წყალი 53, 55
ჩხრიკეთი (სოფ.) 33, 44, 231

ცარუათი 307
ციხისძირი 202
ცოტა მელვრეკისი 38, 59, 60
ცუქითი 68
ცხაოტი (ცხავატი) 29
ცხინვალი (ქრცხინვალი) 4, 7-9, 21-23, 26, 33, 37, 40, 43, 45, 50, 64, 73, 77-79, 98, 99, 104, 112-115, 120, 123, 127, 129, 131, 135, 138, 155, 157, 158, 173, 176-179, 182, 187-190, 192, 193, 195, 197, 199, 206, 207, 213, 219, 227, 231, 246, 262, 271, 277, 287, 294, 296-307, 310, 311, 324, 328, 350
„ცხრამუხები“ (ერედვში) 116
„ცხრამუხების წყარო“ (ერედვში) 22, 323

ძაგნაკორნა 200
ძალეთი 306
ძარწემი 23, 147, 222, 297
ძეგვი 69, 70
ძევერა 7, 18, 36, 37, 243, 282
ძველეთი 305
ძველი ძევერა 37, 282
ძიგნაკორნა 29
ძირულა (მდ.) 39
ძიწარეთი 97

წაკულთა 222
„წამალწყარო“ (დისევში) 124, 128
წედისი 248
წეროვანი 234, 236
წედვა 200
წვერიახო 23
წიარა (წირი) 16, 102, 130, 142
წიასწყალი 16, 17, 59, 60, 62, 232
„წითელი კოშკი“ 53
წილკანი 164
წინუბანი 22, 227
წირქოლი 227
წიფორი 6, 16, 22, 30, 341
წიფორის წითელი ჯვრის ეკლესია 341
წიფორის წმ. გიორგის ეკლესია 341
წლევი 39
წმინდა მიწა 236
წნელისი 303
წოლდი 56, 130, 248
წორი 37
წუნარი 195, 298, 305
„წურბელთ წყარო“ 53, 55
„წყალწმინდა“ (ვანათში) 181

ჭალა (სოფ.) 193, 265
ჭალატყე 189
ჭარას ციხე (აწრისხევში) 312
ჭარები (სოფ.) 18, 53, 158, 178, 245, 305, 306, 342
ჭარების მთავარანგელოზის ეკლესია 178
ჭარების ღვთისმშობლის ეკლესია 342
ჭარებულა (მდ.) 18, 116, 129, 303, 304
ჭვრივი (ჯვრივი, სოფ.) 96, 97, 142, 167, 174
ჭიმავდონი 24
ჭორჭანა 303
ჭრია (სოფ.) 96
ჭურთა 6, 22
ჭურთის ხევი (მდ.) 22
ჭურთას ხეობა 132

ხადო (ხადა) 29, 162
ხადურიანთ კარი 38, 182, 297, 306
ხადურიანთ კოშკი 325
„ხადურიაანთ უბანი“ (ბელოთში) 155
ხანდაკი 48, 164
ხანდო 200
ხარაგაული 40
„ხარის გორა“ 11

ხატისწობენი (სოფ.) 58
„ხაშილაურები“ (მერეთში) 275
ხაშმის ციხე 202
ხაშურა 306
ხაშური 40, 260
ხევი 103, 162, 165, 168, 285
ხევის საერისთავო 164
ხევის უბანი 293
ხევსურეთი 240
ხეითი 76, 222, 297, 305
ხელთუბანი (ხევთუბანი) 36
ხელჩუა 306, 344
ხელჩუას მთავარანგელოზის ეკლესია 344
ხეფინისხევი (ჭეფინისხევი) 39
ხვედურეთი 143
ხვითი (რხუითი, ხუითი) 50, 51, 101, 131, 178
ხილანდარი 74
„ხოდაბუნები“ (დიცში, კოშკაში) 212, 279
ხოდელი 35, 51, 52, 70, 88
ხორასანი (ხვარასანი) 203, 204
ხოშური (ხოშურა, სოფ.) 182, 297, 298
ხოშურის ხევა (მდ.) 16
ხუნდისუბანი 302, 304, 306
ხურვალეთი (მჭურვალეთი) 42, 89, 131
ხურითა 182

ჯავა 23, 40, 90, 275, 293, 300-303, 306
ჯავახეთი 50, 224, 240, 242
ჯავის უბანი 293
ჯავის ხევი 27
ჯარიაშენი 18, 23, 160, 179, 227
ჯეჯორა (მდ.) 298
ჯეჯორის ხეობა 132
ჯვრივი, იხ: ჭვრივი
ჯვრისისი 306
ჯიგინა (სოფ.) 95
ჯოვახთა 22

ჰერეთი 20, 114, 115, 322

ეთნიკური

ავღანელები 203
ალანები 3
ალბანელები 151
არაბები 244
აფხაზები 20, 21, 35, 115, 143, 146, 295

ბერძნები 32, 73, 75, 76, 80-83, 125
ბიზანტიელები 81

გერმანელები 6, 9, 16, 22, 85, 86, 107, 129, 132, 160, 183, 185, 209, 213, 244, 279

დაღესტნელები 173, 201, 202, 225, 226
დვალები 199, 200, 332

ებრაელები 98, 234, 266, 302, 305

თათრები 66, 141, 171
თურქები 95, 141, 171
თურქ-სელჩუკები 279

ინდოელები 203
ირანელები 27, 99, 201-204, 222, 281, 311, 325

ლათინები 73, 74, 76
ლაურელები 203
ლეკები 42, 43, 87, 99, 123, 171-173, 180, 193, 200-202, 225, 226, 247, 285, 312

მონღოლები 199, 200

ოსები 3, 4, 6, 16, 30, 31, 35, 52, 55, 71, 85-97, 104, 107, 108, 111, 113, 122, 126, 127, 128, 132-135, 137, 142, 145, 147-149, 153, 154, 157, 158, 161-163, 165-169, 174, 175, 180, 182-184, 187, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 206-208, 213, 219, 222, 223, 241, 266-268, 275, 276, 285, 288, 293-298, 300-302, 305, 306, 308
ოსმალები 34, 41, 99, 139, 140, 171, 199, 200, 201, 203, 250, 311, 328

პაჭანიკები 82

რუსები 23, 73, 90, 92-95, 124, 132, 144, 164, 173, 175-177, 179, 189, 190, 192-195, 198, 202, 206, 219, 238, 258, 272, 286, 346
რანები, იხ: ჰერები

Ხომხები 35, 98, 132, 183, 209, 213, 219, 266, 279, 280, 295, 302, 305
სპარსელები 143, 145, 162, 312

Შრიები, იხ: ებრაელები

Ფაშაურელები 203
ფრანგები 147, 244

ქართველები (კახელები, იმერლები, მოხ-ევეები, მთიულები) 3-5, 30, 31, 34, 35, 41, 48, 58, 73, 74-76, 80-82, 84-86, 88-96, 98, 99, 107-110, 120, 125, 127, 128, 132, 133, 135, 138, 146-149, 151, 153, 155, 158, 161, 162, 165, 167, 171, 173, 175, 176, 178-181, 183, 184, 187, 190-194, 196, 198, 200, 201, 203-205, 207-209, 213, 218, 219, 224, 232, 234, 241, 242, 250, 251, 258, 260, 264, 266-268, 276, 277, 279, 280, 288, 293, 294, 297, 299, 301, 302, 305-308, 328

ყივჩაღები 55
ყიზილბაშები 34, 161, 162, 166, 171, 172, 199, 201-203, 327

ჩერქეზები 285

ჰერები 114, 115, 208

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი 3
პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა 6
მდ. პატარა ლიახვის აუზი..... 6
არქეოლოგიური აღმოჩენები 10
მდ. პატარა ლიახვის შენაკადები 12
გზები პატარა ლიახვის ხეობაში 15
ისტორიული „სავახტანგო“..... 26
პატარა ლიახვის ხეობის ნასოფლარები 34
პატარა ლიახვის ხეობა და ზემო ქართლის სადროშო..... 40
საქართველოს საპატრიარქოს მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში 47
ათონის ვატოპედის ბერძნული მონასტრის მეტოქი
და მამულები პატარა ლიახვის ხეობაში 76
ქართულ-ოსური ურთიერთობები და პატარა ლიახვის ხეობა 88
პატარა ლიახვის ხეობის ოკუპირებული სოფლები
ერედვი-ფრისი 101
დისევ-კულბით-ქსუისი..... 120
სათიხარი-დმენისი 133
გერი..... 140
ვანათი-სარაბუკი 164
ბელოთი-საცხენეთი 189
აწრისხევი-ზონკარი 206
პატარა ლიახვის საოკუპაციო ხაზთან არსებული სოფლები
დიცი..... 217
ქორდი..... 238
არბო..... 255
მერეთი-კოშკა..... 282
კარბი..... 291
პატარა ლიახვის ხეობა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის
შემადგენლობაში და მოსახლეობის პროტესტი 304
დანართი - წარწერები და მატერიალური კულტურის ძეგლები
პატარა ლიახვის ხეობაში 320
ნაშრომში მითითებული სამოხელეო თანამდებობებისა და
ზომა-წონის განმარტებები..... 372
დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა 375
ფოტო-დანართი..... 396
რუკები:
პატარა ლიახვის ხეობის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები 402
საძიებლები:
პირთა :.....
გეოგრაფიული.....
ეთნიკური .....

Contents

Introduction..... 3
Historical-geographic overview of Patara Liakhvi gorge 6
The basin of river Patara Liakhvi..... 6
Archaeological discoveries..... 10
Tributaries of river Patara Liakhvi..... 15
Roads in Patara Liakhvi Gorge..... 21
Historical "Savakhtango"..... 26
Former villages of Patara Liakhvi gorge..... 34
Patara Likahvi gorge and zemo Kartli Banner..... 40
Estates of the Patriarchate of Georgia in Patara Liakhvi Gorge..... 47
Territories owned by the Mount Athos (Vatopedi) Monastery in Patara Liakhvi Gorge... 76
Georgian-Ossetian relations and Patara Liakhvi gorge..... 88
Occupied villages of Patara Liakhvi Gorge
Eredvi-Prisi..... 101
Disevi-Kulbiti-Ksuisi..... 120
Satikhari-Dmenisi..... 133
Geri..... 140
Vanati-Sarabuki..... 164
Beloti-Satskheneti (Satskhenisi)..... 189
Atsriskhevi-Zonkari..... 206
Villages near the occupation line of Patara Liakhvi gorge
Ditsi..... 217
Kordi..... 238
Arbo..... 255
Mereti-Koshka..... 282
Karbi..... 291
Patara Liakhvi Gorge in South Ossetian Autonomous District
and the protest of the population..... 304
Appendix-
Inscriptions and monuments of material culture in Patara Liakhvi Gorge..... 320
Definitions of official positions, taxes and units of measurement and
weight specified in the work..... 372
Sources and literature 375
Photo-appendix..... 396
Maps
Cultural Heritage Sites of Patara Liakhvi Gorge..... 404
Indexes
Persons:.....
Geographic.....
Ethnic.....

გიორგი სოსიაშვილი — პროექტის ხელმძღვანელი და წიგნის ავტორი, ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორი, პროფესორი, მოწვეული პროფესორი ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტისა და საქართველოს საპატრიარქოს სოფლების ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო ცენტრის წევრი.
კვლევის მიმართულებები: შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს წარჩინებული საგვარეულოები; რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა კავკასიაში; ქართლის სათავადოები; ევროპელი მოგზაურები საქართველოში; ქართულ-ოსური ურთიერთობები.
მისი ნაშრომები თარგმნილი და გამოცემულია: რუსულ, თურქულ, ინგლისურ, პოლონურ ენებზე.
Giorgi Sosiashvili – principal investigator of the project and the author of the current monograph, holds PhD in history, serves s the rector and professor at Gori State Teaching University, is an invited faculty at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, and also serves as the board member National Committee for history of National Academy of Sciences of Georgia and the scientific committee for the study of Georgian villages of the Patriarchate of Georgia.
Research fields: Issues of the historical geography of Shida Kartli, Famous Georgian noble houses; Russian Colonial politics in the Caucasus; Noble houses of Kartli; European travelers in Georgia; Georgian-Ossetian relations;
His scholarly works are translated and published in: Russian, Turkish, English and Polish languages.

ალექსანდრე მღებრიშვილი — პროექტის კოორდინატორი, ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პრორექტორი, პროფესორი.
კვლევის მიმართულებები: ქართული სალიტერატურო პროცესის საკვანძო პრობლემატიკა, ქართულ-ოსური ლიტერატურული და კულტურული ურთიერთობები, ქართულ-ებრაული ლიტერატურული და კულტურული ურთიერთობები, შიდა ქართლის ოკუპირებული ტერიტორიების შემოქმედებითი, სამწერლო, სამეცნიერო და საგანმანათლებლო ტრადიციები და ა.შ.
არის ორ ათეულზე მეტი მონოგრაფიის და ერთ ასეულზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომის ავტორი. მათ შორის: მღვდელი იროდიონ ოქროპირიძე და ქართველთა შორის წერა-კითვის გამავრცელებელი საზოგადოების მოღვაწეობა ცხინვალში (თბილისი, 2017), ცხინვალის ლიტერატურული და კულტურული ცხოვრების ისტორია (თბილისი, 2019), ცხინვალი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში 1918-1921 (თბილისი, 2019) და სხვ.
Aleksandre Mgebrishvili – coordinator of the project, PhD in Philology, deputy rector and professor at Gori State Teaching University.
Research fields: Main problems of the Georgian literary process; Georgian-Ossetian literary and cultural relations, Georgia-Jewish literary and cultural relations; Literary, scientific and educational traditions of the occupied territories in Shida Kartli.
He is the author of more than 20 monographs and more than 100 scholarly works, among them: Priest Irodion Okropiridze and the activities of the Society for the Spreading of Literacy among Georgians in Tskhinvali (Tbilisi 2017), Tskhnivali during the period of Democratic Republic of Georgia 1918-1921 (Tbilisi, 2019), etc.,

იოსებ ალიმბარაშვილი — პროექტის მკვლევარი, ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი, საქართველოს საპატრიარქოს სოფლების ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო ცენტრის, გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა და ი. სტალინის მუზეუმის სამეცნიერო საბჭოს წევრი.
კვლევის მიმართულებები: საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, შიდა ქართლის მოსახლეობა, კავკასიოლოგია, სოფლების ისტორია.
არის რამდენიმე ისტორიული რუკის, მონოგრაფიის, წიგნისა და ასამდე სამეცნიერო სტატიის ავტორი. მათ შორის: ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში (2012), საქართველო-კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის ისტორიიდან (2014), შიდა ქართლის მოსახლეობა XIX ს. პირველი ოცწლეულის რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით (2021) და სხვ.
Ioseb alimbarashvili – Researcher of the project, PhD in history, associated professor at Gori State Teaching University, a member the scientific committee for the study of Georgian villages of the Patriarchate of Georgia, member of the scientific boards of Gori Historical-Ethnographic Museum and Stalin Museum.
Research fields: Historical issues of the late-feudal Georgia, Shida Kartli Population, Caucasia Studies, History of the villages.
He is the author of several maps, monographs, books and about 100 scholarly articles, among them: “Lekianoba” in the eastern Georgia (2012), From the history of the Georgia-Caucasia relations (2014), Shida Kartli population in the 20s of the XIX century as according to the Russian cameral descriptions (2021), etc.